520

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

Tomka Miklós: Változó vallás

Koncz Gábor: Módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak" tevékenységének tervezéséhez

Halász László: A műbefogadás mint hipotézisalkotás – (mondat)közelből

85·1

TARTALOM

VALLÁSI TUDAT

Tomka Miklós: Változó vallás 3

MŰVELŐDÉS ÉS ÖNRENDELKEZÉS

Deme Tamás: A kultúra ház(i)asítása 15
Szász János András: Gondolatok a közművelődési reformról 26
Koncz Gábor: Módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak" tevékenységének tervezéséhez 36
Hegyesi Gábor: Humán Szolgáltató Központ, Jóléti Tanács 55

KÖNYVTÁR ÉS OLVASÓ

Halász László: A műbefogadás mint hipotézisalkotás — (mondat)közelből 71
Somorjai Ildikó: Helyzetjelentés a kiemelten fejlesztett általános művelődési központok könyvtárairól 87

SZEMLE

Ulrich Schneider: Megjegyzések Thomas Metscher: Művészet, kultúra, humanitás. Kultúraelméleti, ideológiaelméleti és esztétikai tanulmányok c. könyvéhez 107

GRAFIKA *Agócs Attila* 86

SZERZŐINKRŐL 35

S 20

1985.

Összesített tartalomjegyzék

UTAK A KÖZMŰVELŐDÉSBEN — MŰVELŐDÉSGAZDASÁGTAN

Deme Tamás: A kultúra ház(i)asitása	1	15— 25
Diósi Pál: Ki jár manapság ifjúsági klubba?	4	39— 54
Hegyesi Gábor: Humán Szolgáltató Központ, Jóléti Tanács	1	55— 70
Kálmán Mária: Ganesa vagy dinosaurus	6	41— 44
Koncz Gábor: Módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak" tevékenységének tervezéséhez	1	36— 54
Köpf László: Közművelődési koncepcióink problémái	4	3— 22
Kuti Éva—Marschall Miklós: A kulturális szféra és a tervgazdaság érdekviszonyai (Művelődés-gazdaságtani kutatások 1980—1984)	6	3— 11
Szász János András: Gondolatok a közművelődési reformról	1	26— 35
Száz János András: Egy egyesületi közösség születése	4	31— 38
Thoma László: Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról	6	12— 26
Sz. Tóth János: Új vonások a 80-as évek közművelődésében (A Népművelési Intézet néhány szakmai kezdeményezéséről)	4	23— 30
Udvardi Lakos Endre: A főiskolai népművelőképzés ellentmondásai	5	88— 94

SZOCIOLÓGIA — SZOCIOGRÁFIA

Cséfalvay Zoltán: „Szocialista summások" Nagyvisnyón	3	8— 19
Heit Gábor: Kis- és középvárosaink szellemi élete	6	54— 72
Mátyus Aliz: Az aprófalvak előtörténete és mai társadalmi szerepe	3	3— 7
S. Nagy Katalin: Vizuális kommunikáció Mosonmagyaróvárott és környékén	6	73— 83

VALLÁS

Gondos Ernő: Akik hisznek — és akik nem	5	17— 38
Kamarás István: Feri atya és tanítványai	5	62— 73
Koncz Sándor: Nádházy Bertalan emlékezete	5	74— 87
Tomka Miklós: A vallásosság változása — egy és több dimenzióban	5	3— 16
Tomka Miklós: Változó vallás	1	3— 14
Tóth Gusztáv: Egy református lelkész életmódja	5	39— 61

MŰ ÉS KÖZÖNSÉG

Jánosi György: A szórakozás és szórakoztatás ellentmondásai — 2 — 77—102
Szekeres Péter: Miért nincs filmszociológia Magyarországon? — 3 — 67— 77
Tibori Tímea: Hagyományos zene, népdal és modern zene hatásvizsgálata fiatalok között — 3 — 79— 87
Tokaji András: Inkognitó és irónia a cselekményben (Shakespeare: Othello) — 2 — 49— 76
Tokaji András: Veszteglés a proszkeinónon (Mészöly Miklós: Film) — 6 — 84—100
B. Vörös Gizella: Az Állami Áruház című operett hatásvizsgálata — 3 — 54— 66

KÖNYVTÁR ÉS OLVASÓ

Halász László: A műbefogadás mint hipotézisalkotás — (mondat)közelből — 1 — 71— 85
Mándy Gábor: Hogyan oldjuk meg problémáinkat? (Egy könyvtári felmérés néhány eredménye) — 6 — 45— 53
Somorjai Ildikó: Helyzetjelentés a kiemelten fejlesztett általános művelődési központok könyvtárairól — 1 — 87—106

TÖMEGKULTÚRA — DESIGN

Beck László: Az ipari formatervezőkről — 4 — 55— 58
Darits Ágnes: Az ipari formatervezés és az életmód összefüggései — 4 — 79— 83
Kovács Mihály: A reklám üzenete (Elemek a reklámkritika kritikájához) — 6 — 27— 40
Szilágyi Erzsébet: A film és a televízió tárgy- és környezetkultúrájáról — 4 — 84— 94
Szölősi Dezső: A formatervezés alkalmazását motiváló tényezők — 4 — 73— 78
Szurkos Mária: A formatervezők két generációja — 4 — 59— 72

PEDAGÓGIA

Bojta János: A számítógépek világa. Tanfolyam 9—10 éves tanulók számára — 3 — 89—100
Koch Júlia: Visszatér, ha megismerte (Munkásgyerekek a múzeumban) — 3 — 102—106
Márkus Zsuzsa: Demokratikus kollégiumok — a „DECO" terve — 3 — 108—112

HISTÓRIA

Hörcsik Richárd—Koncz Gábor: Sárospatak a magyar művelődésben I. rész — 2 — 103—113
Hörcsik Richárd—Koncz Gábor: Sárospatak a magyar művelődésben II. rész — 3 — 20— 53
Kiss Tamás: Népművelési tendenciák Magyarországon 1922—1935 között I. rész — 4 — 95—112
Kiss Tamás: Népművelési tendenciák Magyarországon 1922—1935 között II. rész — 5 — 96—112
Kovalcsik József: A közösségi művelődés színterei a felszabadulás után — 2 — 14— 37
Papp Oszkár: A kezdet kezdetén — 2 — 7— 13
Vitányi Iván: Közművelődésügyünk a felszabadulás után — 2 — 3— 6

LUKÁCS-CENTENÁRIUM

Bujdosó Dezső: Az élő Lukács — 2 — 38— 48

HORIZONT

Kilian Franer: Az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) gyermekfoglalkozásai Alsó-Ausztriában — 6 — 101—112

SZEMLE

Ulrich Schneider: Megjegyzések Thomas Metscher: Művészet, kultúra, humanitás. Kultúraelméleti, ideológiaelméleti és esztétikai tanulmányok c. könyvéhez — 1 — 107—112

SZERZŐINKRŐL

1 35
2 13
3 100
4 112
5 73
6 26

KÉPEK

Agócs Attila — 1 — 86
Forgács Péter — 3 — 66
Papp Oszkár — 3 — 78, 101, 107
6 40
Tóth Julianna — 5 — 38, 87, 95

Pannon Nyomda Veszprém

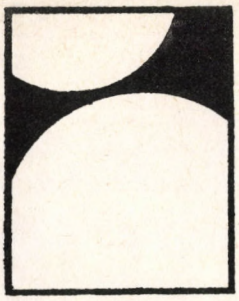

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1985 • 1

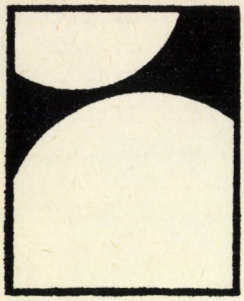

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I. Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 144,— Ft. Egyes szám ára: 24,— Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest, V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
Készült Pannon Nyomda, Veszprém 84. 3581
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Tomka Miklós

VÁLTOZÓ VALLÁS

Az idelátogató külföldiek emlékezetében fővárosunk két jelképe rögzül, a Szabadság-szobor és a Mátyás-templom. Alighanem hasonló „rejtett üzenete" van azoknak a tévéműsoroknak, amelyekben marxista szakemberek teológusokkal beszélgetnek életről, halálról. Mindkettő jelenünk és jövőnk része: a gyarapodó szocializmus és a vallás és egyházak jelenléte. Mit jelent az utóbbi? Tíz emberből 4—5 mondja magát vallásosnak, de gyermekét 7—8 megkereszteltetni. Legtöbbjük élete javát már a szocialista társadalomban töltötte, s másban elképzelni sem igen tudná. Tehát közösség vagy kettősség? Tűz és víz összebékítése, ahogyan korábban véltük, vagy valóban közös célok és érdekek együttes szolgálata? Nemcsak az elvek, a gyakorlat is kérdést provokál. Van-e jövője ennek a népfrontpolitikának? Tudjuk, a szocializmusnak van! De van-e igazi jelentősége a vallásnak, s mi marad belőle a szekularizáció utánra?

A kérdések könnyen sorolhatók. Választ adni nehezebb. Empirikus valláskutatás, vallásszociológia, valláspszichológia, vallásnéprajz hazánkban legfeljebb mutatóba akad. (Ehhez türelme, kedve s pénze sem tudományos intézményeinknek, sem az egyházaknak nem sok van.) A válaszok tehát nem hiánytalanok — de általános helyzetképhez elegendőek, a fő összefüggéseket megmutatják, és talán némi előretekintést is lehetővé tesznek.

Mindenekelőtt néhány közismert tény vagy tendencia fényében kell legalapvetőbb fogalmainkat s elméleteinket a gyakorlat kritikájának alávetni. Meg kell határoznunk, hogy (nem filozófiai, hanem) társadalomelméleti megközelítésben mi a vallás. Dióhéjban át kell tekintenünk a vallási változás legelterjedtebb elméletét, s ki kell mutatnunk értékeit és korlátait. Mindez nem helyettesít egy valláselméleti tanulmányt, de értelmezhetőbbé teszi a később tárgyalt adatokat, összefüggéseket, és egyértelműbbé teheti megállapításainkat.

A fogalmak „hitelesítéséhez" felhasznált társadalmi és történeti folyamatok és összefüggések köztudottak, és korábban részletesebben kifejtésre is kerültek.[1] Az egyik ilyen folyamat a vallási változás, társadalmi átalakulást követően csökkenő, krízishelyzetben emelkedő, a régi formájában zsugorodó, de új formában terjedő vallásosság. A másik a vallási-egyházi intézmény szerkezetének és társadalmi-politikai szerepének változása a régi Magyarország államegyházából az ötvenes évek ellenzéki, majd önszabta gettóba vonuló egyházáig és a jelenkor társadalomszerkezetébe egyre inkább szolgálattevő-

ként bekapcsolódó egyházig. E folyamatokból számunkra most két tény fontos. Az egyik, hogy *a vallás összetett* és megjelenési módjait változtatni tudó jelenség. A másik, hogy a vallási változás nemcsak *hanyatlás*, hanem *megújulás* is lehet a szocialista fejlődés teremtette lehetőségek között is.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI VALLÁSFOGALOM

A társadalomelmélet (s különösen a marxista társadalomelmélet) számára *a vallás* nem szűkíthető egy-egy megjelenési formára, a hitre, a hamis tudatra, a vallásgyakorlatra vagy valami egyébre. *A vallás egy életmodell és annak társadalmi-kulturális, valamint intézményi-szervezeti rögzítése.* Egyrészt tehát a vallás *életmodell*, azaz életcélok, értékek, normák, erkölcs, világmagyarázat s mindezek mindennapi megvalósításának összehangolt együttese. Sajátosságát, a nem vallási életmodellektől való különbözőséget részben a *természetfeletti létdimenzió* állítása adja. Az istenhitnél, túlvilághitnél stb. nem kevésbé fontos azonban etikája és *mindennapi viselkedési mintája*, valamint a világnézet, az erkölcs- és értékrend és a köznapi gyakorlat — legalább tendenciaszerűen érvényesülő — egysége. *Másrészt* nincs egyszemélyes vallás. „Unus christianus nullus christianus", „egy keresztény nem keresztény" mondták már a korai középkorban. A vallás közös hit, közös erkölcs, közös kultúra. *A vallás közösség*, mégpedig nemcsak elvi vagy éppen illuzórikus közösség, hanem a mindennapi életet, a konkrét emberi kapcsolatokat is befolyásoló vagy akár meghatározó közösség. *Harmadrészt* a vallásos emberek és közösségek tárgyiasult formában is rögzítik gondolkodásuk, viselkedésük mintáit. *Írásban* rögzített hit-tan, erkölcs-tan, évszázadok szépérzékét áthagyományozó liturgia és *egyházművészet*, a vallási közösség tevékenységét koordináló és irányító *szervezet* a környezetünkben látott vallásoktól nem elválaszthatóak. Vallás és egyház szorosan összetartozó fogalmak.

A vallási életmodell, közösség és intézmény között sajátos kapcsolat van. Esetenként eltávolodhatnak, függetlenedhetnek, elidegenedhetnek egymástól; akár szembe is kerülhetnek egymással. Sőt, ez a vallási változás esetében szükségszerű. A változás ugyanis „kétlépcsős": a társadalmi-gazdasági viszonyok által meghatározott közösség *előbb* kialakít s kipróbál egy életmodellt, és csak *utóbb*, lassacskán intézményesíti azt. Az intézmény tehát *mindig késik*. A közösségi törekvések és az intézményi-szervezeti rögzítés között mindig némi *feszültség* van. A másik oldalról kezdve, az intézmények és szervezetek — az életmódformálás emberi-közösségi tényezőjének kétségtelen elsőbbsége ellenére — bizonyos önállósággal rendelkeznek, és annak birtokában önmaguk, tehát az intézmény vagy az egyházszervezet *változatlanságának* biztosítására törekszenek. Az előbb említett feszültség nemcsak az intézmény késése, hanem a változással szembeni ellenkezése miatt is állandó.

A vallási életmodell, közösség és intézmény közötti dinamikus viszonyban mindhárom elem *viszonylagos önállósággal* rendelkezik. Ezért történelmietlen, a társadalomtudományi gondolkodást megtagadó és a tények bizonyságával ellentétes lenne, ha bármely elemet abszolutizálnánk. Az egymástól való relatív függetlenséget s általánosabban a társadalmi tényezők szerepét tagadja az, aki a vallást vagy annak konkrét megvalósulását egyszerűen egy szervezet cselszövésének, papi mesterkedésnek vagy népbutításnak nevezi.

A vallás fogalmánál nem kevésbé fontos társadalmi szerepének, elterjedtségének és ezek változásának kérdése. Hogyan befolyásolja a társadalom és annak átalakulása a vallás jelentőségét, funkcióját? A társadalmi-gazdasági változások értelmezéséhez értékes fogalmi keret a termelőmód vagy az osztályszerkezet átalakulása. A kultúra és a vallás terén hasonló igényű, ám sokkal kevésbé kidolgozott a szekularizációs koncepció. Használhatóságát csökkenti többértelműsége és egyik-másik lehetséges értelmezésének nyilvánvalóan hibás volta. (Kezdeti erőfeszítések[2] ellenére a marxista kultúra- és valláskutatásnak is még megoldatlan feladata a szekularizáció fogalmának és elméletének kimunkálása.)

Nem ritka, hogy a szekularizáció kifejezést az *elvallástalanodással* azonos értelemben használják. Nehezen eldönthető, mi az idegen szó használatának oka. Gyanús, hogy az esetenként csak belső bizonytalanságot rejt. Aki nem egészen biztos az elvallástalanodás tényében, annak okairól pedig mit sem tud, elcsábulhat, hogy tájékozatlanságát divatos szakkifejezéssel leplezze. Mintha elég lenne utalni egy közismert elméletre... De hiszen a szekularizáció esetében éppen az hiányzik!

Más szerzők ugyanezzel a szóval a társadalmi szervezet világivá válását, *az állam és egyház szétválasztását*, az egyházi vagyon világi kézbe vételét stb. jelölik. Ez a szóhasználat történelmileg helyes, hiszen a szekularizáció elnevezést a vesztfáliai békét követően használták először, éspedig a protestánssá vált területeken a korábban egyházi politikai és gazdasági hatalom *világi kézbe* kerülésének rendezésekor. Azóta ellenben ez a kifejezés bevonult a szociológia, a pszichológia, a kultúratudományok stb. területére, és ezzel értelmezési tartománya szükségszerűen kibővült.

Társadalomelméleti fogalomként a szekularizáció *a kulturális, értékrendbeli és világnézeti egység és egyféleség megszűnése a társadalmi differenciálódás során.* Ez egyaránt értelmezhető össztársadalmi, makroszociális és egyéni, kisközösségi, vagyis mikroszociális keretben. *Össztársadalmi* összefüggésben a differenciálódás egyrészt az életszférák *elkülönülését*, másrészt a személyes és az intézményi szint elválását jelenti. Az életszférák, a munka, a politika, a közösségi élet, a magánélet stb. önállóvá és öntörvényűvé válnak. Más célok, más erkölcs, másfajta emberi kapcsolatok alakulnak ki az egyikben, mint a másikban. Mindegyik saját logikája szerint fejlődik. A hirtelen sokfélévé váló társadalom szervezetét nem értékek vagy távlati célok közössége, hanem a gyakorlati működő- és teljesítőképesség tartja össze. A vallás, ami valaha általános szabályozó volt, *önálló, de alárendelt jelentőségű* szférába kerül. A társadalom jelentős része számára a vallás kimarad a mindennapokból, és visszaszorul a templomba. Kialakul a vasárnapi vallásosság. Ugyanekkor a személyes és az intézményi szint elkülönülése (vagy ahogy gyakrabban mondjuk: a közvetítő intézmények hiánya) megnehezíti a társadalmi törekvések és a társadalomirányítás közötti folyamatos kapcsolatot. Hasonló kettősség terheli a vallást. A vallásosság a *magánélet* részévé válik, gyakorta elszigetelődve a nagyszervezetek törvényszerűségei szerint működő egyházszervezettől.

Az *egyén* számára a szekularizáció kétféle újdonságot hoz. A kulturális és világnézeti „választék" megjelenése és növekedése nemcsak lehetővé, ha-

nem egyenesen kényszerré teszi a *választást.* Ennek a szabadságnak az „ára" az élet különböző területeiből adódó különféle *szerepek közötti feszültség.* Hiánycikké válik minden olyan mérce vagy rendező elv, aminek segítségével az ember gondolkodását, magatartását egységessé tehetné.

Még néhány évtizede általában a szekularizáció *megfordíthatatlanságát* és folyamatos *erősödését* feltételezték. Ennek értelmében a társadalomszervezet egyes területei egyre jobban függetlenednének egymástól; az egyén egyre kevésbé tudná összehangolni életének különféle színtereit és szerepeit; és végül a vallás egyre inkább a háttérbe szorulna. Mindhárom esetben sok a konkrét *ellenpélda.* Ma inkább úgy tűnik, hogy a társadalmi differenciálódás új társadalomszervezeti formákhoz vezet. Sokféle elkötelezettsége az embert szinte „darabokra szaggatja", de ez nem csökkenti azt a törekvésünk, hogy életünknek egységes keretet adjunk. Ez a törekvés lehet annak is egyik magyarázata, hogy miért van a szekularizációs elmélet jövendölésével ellentétben, világszerte *vallási fellendülés.* A szekularizációs hipotézisnek minden esetre mind általános érvénye, mind prognosztizáló képessége kétséges.

Filozófiailag a szekularizációs koncepció „az *ideológia alkonya*" elméletekkel rokon. Ezek szerint a modern társadalom, illetve az egyes életszférák öntörvényűségéből egyenesen következik, hogy nem marad bennük hely erkölcsnek és világnézetnek. A gazdasági szférát a termelési eredmény, a versenyképesség, a haszon határozza meg, s az etikai kategóriák — úgymond — értelmetlenné válnak benne. Az emberalkotta célok, értékek, ideológiák ugyanígy más területeken is állítólag hatástalanná, idegenné válnak... Meg lehetne kérdezni, mennyire életképes az ilyen mechanikusan megszerkesztett társadalom? Az nem is kérdés, hogy minden effajta elképzelés embertelen! A döntő kritikát ellenben a gyakorlat adja. Mindeddig semmilyen fejlődés nem csökkenti sem az igaz, sem a hamis ideológiák társadalmi szerepét és jelentőségét.

Összefoglalva: a szekularizációs tézis meggyőző magyarázatot ad a kapitalista fejlődés első szakaszában lezajlott társadalmi-gazdasági és kulturális, illetve vallási változások összefüggésére. Semmiképpen sem tekinthető azonban általános társadalmi törvénynek. A jövőre — sőt nemegyszer már a jelenre — való alkalmazása elvileg megalapozatlan, filozófiailag antihumánus, és nemegyszer ellentmond a gyakorlatnak.

Mindezek után megmarad a kérdés, miképpen alakul a vallás helyzete és szerepe Magyarországon a fejlett szocializmus körülményei között? Válaszul most már vegyük sorra a tényeket!

VALLÁSOS EMBEREK MAGYARORSZÁGON

A vallásosságot sokféleképpen *„mérhetjük"*, s mindig más eredményt fogunk kapni. Más a hívők, mint a templomba járók száma. Más az egyházat anyagilag támogatók és más az egyházzal közösséget érzők aránya. Bármilyen besorolás vagy számszerű becslés csak az alkalmazott vallásfogalom megjelölésével együtt használható. Káderlapok régebbi, vallásosságot jelző bejegyzései vagy az ilyen iskolai minősítések legjobb esetben egyoldalúak voltak, de nem ritkán minden tárgyi alapot nélkülöztek.[3] Mérlegelhetnénk, hogy jelen tájékozódásunknak melyik megközelítés felel meg leginkább. Ehelyett célszerűbbnek látszik mindkét adatbázist sorra venni, amelyből a vallásosság

elterjedtségére következtethetünk. Először azzal foglalkozunk, hogy hányan *mondják* magukat vallásosnak, azután a *vallásgyakorlat* és a vallási érdeklődés adatait vizsgáljuk.

Önmagunk vallásosnak vagy nem vallásosnak *minősítését* számos tényező befolyásolja: véleményünk arról, hogy mi a vallásosság; az, hogy környezetünk mit tart jónak, helyesnek és persze az, hogy gondolkodásunkban és magatartásunkban milyen szerepe van a vallásnak. Bonyolítja a helyzetet, ha nemcsak önmagunknak adunk számot, hanem másoknak, esetleg egy kutatás során nyilatkozunk. Ilyenkor akarva, nem akarva felötlik a lehetséges *„következmények"*, az elképzelhető előnyök és hátrányok kérdése. Valószínűleg nem kell tovább részletezni, mennyire bizonytalan minden efféle adat! Tulajdonképpen csak nagyságrendi mutatónak használható.

Valamivel előnyösebb a kép, ha nem feltételezzük, hogy egyetlen kérdés (és válasz) a vallásosság egyértelmű mutatója lehet. Megfordítva viszont egyetlen válasz is kifejezhet valamilyen törekvést vagy *szándékot*. Aki magát vallásosnak mondja, minden bizonnyal — bár nem tudjuk, milyen indok hatására — azt tartja jobbnak, helyesebbnek, ha ő vallásos (vagy az lenne). Aki magát nem vallásosnak mondja, az ezt tartja megfelelőbbnek. Tehát az ilyen válasz nem egzakt helymegjelölés, valamilyen *irányultság* kifejezésének azonban elfogadható.

Egyetlen kérdés felvetéséből is nyerhetünk értékes eredményeket — ha ugyanazon kérdést *hosszabb időn át* többször feltesszük. De a válasz befolyásolható a kérdés megfogalmazásával. Ezt a veszélyt úgy csökkenthetjük, ha több, azonos tárgyú, de különböző szövegezésű kérdésre kapott választ szembesítünk egymással.

Az 1972—1981 közötti tíz évben legalább hét nagyobb országos kutatásban mintegy 40 000 embert kérdeztek meg oly formán, hogy „Vallásos ember-e Ön?". A felnőtt népesség közel fele válaszolt igennel, de az arány évről évre *csökkenő tendenciát* mutatott. Az 1972. évi 49,7 százalékról a magukat vallásosnak mondók aránya 1981-re 38,3 százalékra esett. A csökkenésnek mind folyamatossága, mind nagysága figyelemre méltó. Úgy tűnik, hogy a kulturális változás zöme — legalábbis a vallásosság vonatkozásában — a társadalmi-gazdasági változásokat *késve* követte. A gyors gazdasági kibontakozás és fellendülés viszont a vallás felé irányulás éppoly nagyarányú visszaesésével járt. A csökkenés elsősorban a 8 osztályt vagy középiskolát végzettek csoportjaiban és a fiatalabb korosztályokban jelentős. Ebből arra lehet következtetni, hogy a további generációváltás az eddigi tendencia *folytatódásához* vezet. Az *értelmiség* körében viszont, bár a magukat vallásosnak mondók aránya igen alacsony, de az elmúlt évtizedben nem csökkent, hanem némileg emelkedett.[4]

1978—1984 között legalább négy kutatóintézet különböző vizsgálataiban a vallásos önjellemzést előre megadott válaszlehetőség szerint kérték.[5] Ezekre a válaszok és az azokat jelölők százalékaránya a következő:

	1978	1980	1983
	Budapesti felnőtt népesség	Magyarország felnőtt népessége	
A megkérdezettek száma (N=)	531	916	980
Vallásos vagyok az			
— egyház tanítása szerint	8,1	10,6	9,5
— a magam módján	36,2	40,9	44,4
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e vagy sem	10,9	8,2	9,5
Nem vagyok vallásos			
— engem ilyesmi nem érdekel	17,3	19,3	17,2
— mert véleményem szerint a vallásnak nincs igaza	23,5	19,0	16,1
Egyéb válasz és adathiány	4,0	2,0	3,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Ezek az adatok az előzőnél valamivel magasabb arányú vallásosságot mutatnak. Ezzel szemben tisztázatlan, hogy mi a „magam módján" vallásosság tartalma. Az adatsor azt jelzi, hogy a magát vallásosnak mondók többsége nyomatékosan nem „az egyház tanítása szerint" vallásos. Részletesebb elemzésből pedig azt is tudjuk,[6] hogy a maguk módján vallásosak valóban részben függetlenednek mind az egyházi közösségtől, mind az egyházi tradíciótól. A „maguk módján" megszűrik, hogy mit higyjenek, mit nem, milyen vallásgyakorlatot végezzenek, mit nem.

VALLÁSGYAKORLAT, VALLÁSI ÉRDEKLŐDÉS

A közösség évszázadokon át alapvetően lakóközösség, azaz egy időben szomszédsági (területi), rokonsági, gazdasági és világnézeti kapcsolatok rendszere volt. Ennek a közösségnek legfontosabb találkozási helye a *templom*, a közösségiség legfontosabb és legrendszeresebb kifejeződése a *közös ünneplés*. A polgári fejlődés és különösen a városiasodás során a lakóhely szerepe csökken, az emberi kapcsolatok súlypontja a munkahelyre tolódik. A lakóhelyi, munkahelyi, rokoni és azonos érdeklődés (ami egyaránt lehet a közös szakma, gyűjtőszenvedély, sport, alkohol vagy egyéb) által összekapcsolt közösségek *függetlenednek egymástól*. Céljuk, feladatuk kimerül a közös környék, a közös munkaszervezet, a családi-rokoni vagy a közös érdeklődés által felvetett kérdések megoldására való összefogásban. Ezzel szemben mindennemű általános mozgalmi tevékenység és átfogó világnézeti közösség a legtöbbek számára „távoli", kevéssé megfogható dolog. Mindezeknek ismeretében a

templomba járást számszerű csökkenése ellenére is nagy jelentőségű társadalmi ténynek kell tartanunk.

A II. világháborút követő évtizedben egy-egy vasárnapon a felnőtt népesség 30—60 százaléka vett részt a vasárnapi istentiszteleten. Az elmúlt évtizedből származó adatok viszont országos átlagban 7—14 százaléknyi, azaz egymillió körüli vasárnapi templomlátogatóról tanúskodnak. Olyan nagy ünnepeken, mint karácsony vagy húsvét, ez az arány 30 százalékra emelkedik. A külföldi tapasztalatokhoz hasonlóan nálunk is a 25—40 év közöttiek a legritkábban templomba járók, akiket szakmai és családi egzisztenciájuk megteremtése leginkább leköt. A templomba járók magasabb aránya a 25 évnél fiatalabbak körében az előbbi arányok stabilizálódását jelzi. Semmi sem mutat arra, hogy a közvetlen jövőben a templomba járók száma vagy aránya lényegesen változna.[7]

A vallásgyakorlat legelterjedtebb formája az élet nagy fordulópontjainak, a születésnek, halálnak, házasságkötésnek vallási megünneplése. A gyermekek körülbelül 70 százalékát ma is *megkeresztelik*. Az egyházi segédlettel *eltemetettek* aránya ennél még valamivel magasabb. Az *esküvők* több mint felét templomban is kötik. Mindezek az arányok csökkennek — de rendkívül lassan, ahogyan egy tudatosan és következetesen ateista (vagy legalábbis nem vallásos) réteg kialakul.[8]

A vallásosság személyes dimenziójának dokumentuma az *ima*. Ebben feltehetően kevéssé érvényesül, hogy a közvetlen ismerősök vagy a hivatalos környezet mit várnak el. Az imádkozást megszokással vagy tradícióval sem lehet kielégítően magyarázni. Találóbbnak látszik, hogy az élet értelmének keresése, személyes gondok megoldására törekvés az ima fő motívuma. Egyes vidéki adatok szerint a falusi népesség mintegy 40 százaléka mondja, hogy naponta imádkozik. Budapesti felnőttek között ez az arány 19 százalék.[9]

A VALLÁSOSSÁG SZEREPE, JELENTŐSÉGE

Nem ritkán a vallás csak *hagyomány* vagy folklór. Nem kevesen csak vasárnap, nagy ünnepen vagy éppen csak ha keresztelőre kerül a sor, tartják magukat vallásosnak. Mégis alapvető tévedés lenne a vallást korunk kedves vagy kevésbé kedves, de jelentéktelen díszletei közé sorolni. Társadalmunk egy nem elhanyagolható részének gondolkodását és magatartását vallásos *meggyőződés* irányítja. A vallásos emberek tekintélyes száma következtében a vallás szerepe nem csupán személyes, hanem *társadalmi jelentőségű*.

A vallásos emberek szemléletét többféle sajátosság jellemzi. Az értékrenddel, hazafisággal és nemzettudattal, valamint a jövőről vallott elképzelésekkel foglalkozó kutatások[10] szerint a vallásosság a *múlthoz* való viszonylag erős kötődéssel s a *jövővel* szembeni kritikus vagy akár bizalmatlan beállítottsággal együtt jelentkezik. Úgy tűnik, hogy ennek fő oka a vallásos öregek nagy aránya. Mégsem lehet pusztán generációs jelenségről beszélni, amennyiben ez a beállítottság többé-kevésbé a vallásos emberek összességére visszahat. Ugyanezek a kutatások a vallásosságnak *erkölcsi motiváló* szerepét és az egyéni és társadalmi felelősségérzet fokozását is kimutatják.

Családnak, közösségnek a vallásos emberek másoknál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Felfogásuk összhangban van magatartásukkal. Azonos korú

és társadalmi helyzetű nem vallásos és vallásos családok összehasonlításakor kiderül, hogy az utóbbiakban több a *gyermek* és ritkább a *válás*. A szociális gondoskodást — *a betegek, öregek ellátását* — a vallásos emberek zöme mindnyájunk személyes kötelességének (is) tartja, a magukat nem vallásosnak minősítők inkább *a szervezett gondoskodás* mellett törnek lándzsát. A vallásos és nem vallásos emberek értékrendje, erkölcsi felfogása (és talán gyakorlata) közötti különbségek idősebb korcsoportokban elmosódottabbak, minél fiatalabbakról van szó, annál kifejezettebbek. A *fiatalabb korosztályokban* — s ez talán a jövőre is vetíthető? — a vallásos emberek csökkenő létszámával a vallásosság erősebb életformáló szerepe áll szemben.

VALLÁS ÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI MAGATARTÁS

A vallásosság és a szocialista fejlődés kapcsolatát veszélyesen aláaknázta a *kezdeti évek* engesztelhetetlen ellenségeskedése. A letűnt hatalommal való összefonódottsága az egyházat igazán nem tette kívánatos politikai partnerré. A dogmatikussá váló, mindenütt ellenséget kereső politikai légkörben azonban az együttműködés nemcsak a vallásos emberek visszahúzódásán bukott meg. Az 1945 utáni első évtizedet *kemény konfrontáció* jellemzi. Ugyanekkor a „vallásos" emberek száma, a vallási rendezvények látogatottsága jelentősen megemelkedett. További bizonyíték nélkül is feltételezhetjük, hogy ebben a *szocializmus akkori gyakorlatával szembeni ellenkezés* is közrejátszhatott.

A szembenállás intézményesüléséből akkorra is sok minden megmaradt, amikor a hatalom kérdése már egyértelműen eldőlt, sőt, amikor az 56-os tragédia utáni stabilizáció határozott formákat öltött. *Egyik oldalon* a vallásos embert némi *gyanúperrel* kezeltük, lehetőleg nem bízva rájuk nevelést, vezetést. (Máig húzódó vitakérdés, „szabad-e" pedagógusnak vallásosnak lennie, és megfordítva, lehet-e vallásos ember pedagógus? Vagy egy kevésbé jelentős, de látványos példa: a marxista nevelésre törekvő felsőoktatásunknak az egyházi középiskolák végzőivel szembeni fenntartásai hosszú éveken át abban realizálódtak, hogy az onnan jövők tanári, jogi stb. szakra szinte egyáltalán nem, más egyetemre pedig csak a többi felvételizőnél magasabb pontszámmal tudtak bejutni.[11] *Másik oldalon* a vallásos meggyőződésű emberekben ezek az elutasítások nem növelték sem az együvé tartozás érzését, sem az együttműködési készségét: nemegyszer *elszigetelődtek, elbizonytalanodtak*.

Döntő változást annak a generációnak a felnövése hozott, amely személyesen már nem vett részt a kezdeti összecsapásokban — sem sebeket osztogatva, sem sebeket kapva. Világnézeti különbözőségek ellenére vallásosak és nem vallásosak egyaránt az épülő szocializmusban érzik magukat otthon, annak gondjait és eredményeit egyaránt magukénak tartva. Ez a *sorsközösség* és annak tudata teszi lehetővé az őszinte együttműködést.

Mindennek eredményeképpen a társadalmi és a politikai érdeklődés, felelősségvállalás és munka terén érdekes és korábban nem várt helyzet alakult ki. Kutatások sorozatában hasonló eredményekre jutunk. Társadalmunk konkrét feladatainak megoldására — világnézeti típusokat összehasonlítva — *leginkább a meggyőződéses marxisták-ateisták és meggyőződéses vallásos emberek elkötelezettek* és legkevésbé azok, akiket vallás és világnézet „nem ér-

dekel". A társadalom szolgálatára való hajlandóság nem az egyéni ideológiai álláspont helyességén vagy helytelenségén múlik. (Ez a tény kikerülhetetlenné tesz egy talán még meghökkentőbb következtetést. *Ahol* és *amennyiben* a vallásellenes harc és az elvallástalanodás társadalmi érdektelenséghez vezet, az *káros* mind az egyén, mind a közösség, mind a szocializmus építése számára.)

AZ EGYHÁZAK SZEREPE

A vallás társadalmi elterjedtsége és funkciói, továbbá a vallásos emberek erőfeszítései a mindnyájunkat érintő kérdések megoldásában féllábú óriáshoz hasonlítanak. A csonkaság oka a szervezeti-intézményi elégtelenség. Évtizedekkel ezelőtt az egyházak kezében levő oktatásügy, szociális intézmények és gazdasági hatalom a szocialista fejlődést veszélyeztethette. Ezeknek állami kézbe vétele viszont rendkívül megnehezítette a vallásos közösség és a vallási kultúra életét és fejlesztését. Nem mintha emiatt az államnak vagy a társadalomnak kellene fejét törnie, de a következmények részben nem csak egyházi belügyek.

Problémagóc az egyház *kulturális, nevelési, oktatási lehetőségeinek* csekély volta. Az iskolai fakultatív *hittanon* való részvétel körülményeit évtizedeken át nehezítették, mígnem az jelentéktelenre, az általános iskolások 5—6 százalékára zsugorodott... (A templomi hittan csupán egy nagyjából ugyanakkora csoportban vált szokássá.) Az egyház belső nyilvánosságát szolgáló *sajtó* aligha elegendő s túl differenciálatlan... A vallási *felsőoktatás* és tudomány az elavult vagy egyáltalán nem lévő technikai felszerelés, a szakmai fórumok hiánya és a szűk szakemberlétszám miatt éppen csak hogy a víz felett tudja tartani magát... Az egyházi intézmények rendszere egyre kevésbé képes a vallási szemlélet és etika hatékony továbbadására, egyre kevésbé képes elkötelezettségre nevelésre.[12] Mivel pedig gyakran nem a meggyőzés és a meggyőződés fordít el a vallástól, hanem a tájékozatlanság, az *eredmény: gyökértelenség.*

A vallási nevelés és képzés megoldatlanságára számos család vagy baráti kör öntevékenységgel válaszol: saját vallási felfogásuk szóban vagy írásban való megfogalmazásával, rendszeres eszmecseréjével, a vallási nevelésben való aktív részvétellel. Ilyenkor ellenben másfajta konfliktus fenyeget. Az ilyen közösségek tulajdonképpen pici intézmények. Működési terük, hozzáértésük, egyházzal s állammal való viszonyuk azonban tisztázatlan. Emiatt megnő az egyházakat *szétfeszítő erő.* A profán társadalomszervezet pedig, amikor a vallásos emberekkel vagy az egyházakkal való együttműködés áttekintésére törekszik, nem tud mit kezdeni velük.

A szocializmus maradandó nagy vívmányai közé tartozik az egységes és ingyenes *egészségügy.* Ismerjük azonban nem csupán ennek hatalmas költségeit, hanem a hiányzó öregotthonoktól az elfekvők problémájáig a feladatok hosszú sorát. A református sok debil gyerekeket gondozó intézetei, az izraelita közösség öregotthonai stb. mintaszerűek. Kérdés, hogy a szélesebb körű szociális tevékenységet nem csak a szervezeti-intézményi hiányok akadályozzák-e? Mindenképpen problémagóc a vallásos emberek szociális segítőkészségének parlagon hevertetése, „lefojtása".

Az olyan egyház, amelynek tanító-nevelő munkája sok helyütt lehetetlen, sok helyütt akadozik, amely kevéssé tudja megteremteni belső közvéleményének kommunikációs rendszerét, s amely a betegek, öregek s egyéb rászorulók konkrét szolgálatára alig tud keretet adni, sokak szemében *hitelét veszti.* Ez kifejeződik abban, hogy vannak, akik az egyházat csak távoli szervezetnek vagy papok és püspökök dolgának tartják. Még nyomatékosabban kifejeződik abban a már idézett adatban, hogy a vallásos emberek túlnyomó többsége nem azonosul az egyházzal, hanem vallásos a maga módján.

A vallásosság, a vallásos emberek nagy száma és a vallás társadalmi szerepe gyarapodó szocializmusunk tagadhatatlan részei. Egyénenkénti feladatvállalásuk mindnyájunk számára érték. A vallásos emberek ellenben közösségeket s egyházakat alkotnak. Ahhoz, hogy a közös építőmunkában ezek is maximális hatékonysággal vehessenek részt, *intézményrendszerük megújulásra szorul.* Ez persze már igazán egyházi belügy. A társadalomszervezet vagy a politikai hatalom legfeljebb biztatással, társadalmi igények és lehetőségek megfogalmazásával vehet részt benne.

A VALLÁS A MAI KULTÚRÁBAN

A vallási helyzetet befolyásolja az ötvenes években s egy darabig még azután is követett kulturális kiéheztetési stratégia: a vallási termékek agyonhallgatása. A klasszikus kultúra esetében ez a törekvés kevésbé hatékony. Újabb dolgokat egyszerűbb figyelmen kívül hagyni. A különbség a következmények terén még jelentősebb.

Az *európai kulturális hagyomány* évezredei át vannak itatva vallási érzéssel, vallási világmagyarázattal, a vallási tanításra támaszkodó erkölccsel. Hasonlataink, szimbólumaink, szólásmondásaink jelentős része kultúránk vallási rétegeihez kapcsolódik. Vallási elképzelések, hangulatok, történetek a magas művészetet és a népi kultúrát egyaránt áthatják. Beléjük ütközünk, amikor Thomas Mannt vagy Babitsot olvasunk (s persze a névsort bővíthetnénk Dosztojevszkijtől Radnótiig nagy írók és költők százaival), amikor múzeumot látogatunk, amikor Bachot vagy néger spirituálékat hallgatunk, vagy amikor kirándulva falusi golgoták vagy útszéli keresztek naiv szépségét csodáljuk. Kultúránk gyökerei tőlünk függetlenek. Nekünk csak egy választásunk marad. Noha nem folytatni akarjuk a múltat, hanem új, jobb világot építeni, törekedhetünk megértésükre, értékeik felhasználására. S persze megkísérelhetjük figyelmen kívül hagyni őket. Ám akkor könnyen úgy járunk, mint a vak embert játszó gyermek, aki kedvteléséért kék foltokkal fizet.

Mind a vallási kultúrától való elzárkózásunk, mind a mégis jelen levő igény bizonyítéka a *Biblia* olvasása és nem olvasása. Noha iskolai kötelező irodalomról van szó, a nyilvános könyvtárak többségében nincs Biblia. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése adatai szerint a magyar háztartások 26,2 százalékában van idegen szavak szótára, 63,6 százalékában valamilyen Jókai- és 45,0 százalékában Berkesi-mű, ezzel szemben 19,0 százalékában van Biblia.[13]

A *külföldi kortárs kultúra* vallási kérdésfelvetései, vallási ihletésű művei általában látóhatárunkon kívül maradtak, vagy legfeljebb egy szűk értelmiségi réteg számára hozzáférhetőek. Gondolkodóknak, mint Buber, Marcel vagy

Mounier, íróknak, mint Claudel, Cesberon vagy Rinser, gyakorló humanistáknak, mint Albert Schweitzernek vagy Teréz anyának jó, ha a nevét ismerjük. A tájékozatlanság eredménye, hogy a valláskritika félévszázados gondolatokkal és művekkel vitatkozik. Ez annyiban jogos is, hogy a hazai vallási kultúra sem igen tart lépést a másutt zajló fejlődéssel. A nyelvi és kultúrpolitikai akadályok minden vonatkozásban a vallási tradicionalizmusnak kedveznek. Ezzel megtévesztjük magunkat, azt tartva vallási kultúrának, amin a nagyvilág rég túlhaladott.

A kereslet oldaláról megközelítve jellemző jelzés a vallási tárgyú filmek (a Máté evangéliumától a Naptestvér, holdnővérig vagy a Ben Hurig) kasszsikere és a vallásos könyvek iránti nagy kereslet. Persze mindez egyaránt lehet a széles körű érdeklődés bizonyítéka és a ritkaságnak szóló érdeklődés jele.

Saját kultúránk vallásos nagyságai, mint Kodály vagy Pilinszky esetében minduntalan felvetődik a kérdés, vajon vallásos értelmiségiek-e vagy alkotók, akik vallásosak? Egy biztos: számos művük vallásos életélményük tükörképe. Kultúránk legfrissebb kincseiben is nyomokban ott a vallás: Szokolay oratóriumaitól Szentmihályi Szabó Gellértjéig és a sokfelé burjánzó új vallásos zenéig. Van tehát, akit a vallás alkotásra indítson. A vallásnak mai körülményeink között is van mondanivalója, amivel szóban, zenében vagy másként hangját hallatja. Végül jócskán van igény ilyen művek iránt.

OLDÓDÓ ELLENTMONDÁSOK?

Közhely, hogy világnézeti téren nincs békés egymás mellett élés. Marxista ateisták és vallásos emberek maradandóan vitában állnak egymással. A vita vagy párbeszéd színvonala követeli egymás megismerését mind elvi-ideológiai, mind társadalmi és köznapi vonatkozásban. A vita kifejezhet kölcsönös megbecsülést. Légkörét mindenesetre a közös tevékenység, a közös feladatok, a szocializmus együttes építése adja. A közösen végzett munka sikeréhez még inkább szükségünk van mind önmagunk, mind egymás minél alaposabb ismeretére. Az önismerethez a kultúra kibontakoztatása és közös és nyilvános feldolgozása elengedhetetlen. Ezen a téren még van tennivaló — mindkét oldalon.

Az ismerkedés része a vallási tendenciák „felmérése". Látjuk, hogy a vallás és a vallásosság mindennapi valóságunk része. Látjuk, miközben a hagyományos vallásosság elterjedtsége mérhetően csökken, a vallás társadalmi jelentősége nemigen változik, sőt a szocializmus új adottságai között új, teremtő erejű vallási közösségek és formák alakulnak ki. A hangsúly azon van, hogy ezek a közösségek és típusok a szocializmust tekintik otthonuknak minden világnézeti vita ellenére. Ez megalapozza az evilági célok azonosságát s az együttműködés lehetőségét. Van-e jövője ilyen népfrontpolitikának? Tudjuk, a szocializmusnak van! Minden arra mutat, hogy ameddig években előre látni tudunk, a vallás is hatékonyan jelen lesz ebben a szocializmusban. Tehát a válasz egyértelmű. Az előrelépés feltétele a múlt tehertételeinek felszámolása, a művi korlátozások megszüntetése, a megkezdett út folytatása. Jövője csak ennek a politikának van!

JEGYZETEK

[1] Az egyházak változó társadalmi szerepe. Szociológia, 1976/2. 235—248.; A szekularizáció mérlege. Valóság, 1979/7. 60—70.; Társadalmi változás — vallási változás. Szociológia, 1983/3. 253—272.

[2] A szekularizáció a polgári társadalomban. Témaszám. Világosság, 1977/8—9.; Krenek, F.: O markszisztickom ponyimányii processza szekularizáciji. Voproszü naucsnogo ateizma, 1980/20. 273—290.

[3] Vallásosak-e a „vallásos"-ak? Világosság, 1977/12. 778—783.

[4] A vallásos önjellemzés néhány tendenciája. Világosság, 1980/6. 360—366.

[5] Idősorrendben: ELTE Filozófia II. Tanszék; Tömegkommunikációs Kutatóközpont; Pécs, Filozófia Tanszék; MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

[6] A vallásosság — nem vallásosság típusai. Világosság, 1981/1. 10—17.

[7] Vasárnapok, ünnepek, vallásgyakorlat. Megjegyzések a templomba járás szociológiájához. Világosság, 1982/5. 300—306.

[8] Életfordulók ünneplése a szocialista országokban. Kultúra és Közösség, 1982/5. 62—72.

[9] A szekularizáció mérlege. I. m.

[10] A kutatások közzététele folyamatban van.

[11] Középiskolák felvételi vizsgaeredményei a felsőoktatási intézményekbe. Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1972—1981 közötti évfolyamok.

[12] Társadalmi változás — vallási változás. I. m.

[13] V. Kulcsár Júlia—Mándi Péter: Könyvek otthon. MKKE, Budapest, 1983.

Deme Tamás

A KULTÚRA HÁZ(I)ASÍTÁSA

„Amíg ez a ház nem a miénk — nem a miénk,
visszhangzik bennem, aki könyöklök ott egy lovacskán,
s tudom: az idő a miénk, tudom: a köveknek is
távlata por, mert áthullhat minden rostán.
De soha az ő képük, soha a mi fiatal arcunk."
(Nagy László: Az országház kapujában, 1946.)

Nagy László versében a sokat emlegetett „ház", amely előtt a két főszereplő, Péter és Julcsa — azaz Veres Péter és párja — „az áldozat sugallatától megütve kifakad a lebitangolt Haza nevében..." — nos, az egy konkrét ház, a Parlament épülete. De nem csak az. Önmagán túlmutató szimbólum is egyben, mint minden jó költői példa. Ez a ház — mindannyiunk eszmei háza is. Albérletünk, főbérletünk, lakóházunk. S hozzátehetjük: *iskolánk, művelődési otthonunk.*

— Nem a miénk? — szisszenhetnek föl sokan, s látszólag jogosan, hiszen állampolgári jogaink szerint vitathatatlanul miénk minden művelődési ház. Mindenki előtt nyitva. Akárcsak az országot képviselő Veres Péter előtt az Országház akkoriban. Mégis — a demokratizmus küszöbén, a szocializmus földjén álló Péterek és Julcsák okkal tűnődtek kétkedéssel azon, hogy övék-e, ami az övék.

Nem teljesen a miénk ma sem, mert más a jogok egyenlősége és más az esélyeké. Az utóbbiról vastag szociológiai elemzések mutatták ki, hogy még nálunk, a szocializmusban sem létezik, nem tekinthető adottnak (Gazsó, Ferge, Kozma stb.). A közművelődés hétköznapjaira alkalmazva a szót, nem is egy-, sokféle esélyegyenlőtlenség van. Nemcsak a cigányok, ingázó bejárók, lakótelepiek, csövesek, falusiak és belvárosiak vagy „tagsági könyves rendezvényre járók" eltérő lehetőségeiről van szó. Az esély még a rétegközönségre szabott (ám életidegenül és felülről kínált) „nagy lehetőségeknél" is elakad. Hiába áll a ház, hiába létezik jog a használatára, ha nem a reális igényeket, nem a felismert szükségleteket szolgálja, a „művház" nem otthon, csak épület. Ott tartunk, hogy — miként Beke Pál írta* *„a lakosság nagy többségének közömbös, hogy mit tesz és mit ajánl"* a művelődési ház.

* Az *Alföld* című folyóirat hasábjain egy esztendőn keresztül zajlott a közösségi művelődés helyzetét elemző eszmecsere (1983 májusától 1984 márciusáig). A Beke Pál által kezdeményezett vita témájához szólt hozzá e cikk írója is. *(A szerző)*

Az elmúlt másfél évben több fontos megszólalás, elemzés váltott ki érdemi vitát a közművelődésről. Magam — önkényesen kiemelve az *Alföld*-beli cikksorozatot, Vitányi Iván művelődési *Vitairatát* és a közigazgatás, gazdasági-művelődési egyesületek kérdései körül kavargó reform-polémiát emelem ki mint legjelentősebbeket. Nem kívánom teoretikus magasságokba emelni és parttalanná szélesíteni a témát; a közösségi művelődés szerkezeti, anyagi, szemléletbeli gondjaihoz, zsákutcáihoz és nyitott kapuihoz van mondandóm. Nem kívülállóként, hanem nagyon is részesgazdaként, művelőként, belülről vizsgálódva.

1. ZSEBBEN A KULCS AVAGY A MEGHATÁROZÓ KEZDETEK

A székely anekdota háziasszonya, amikor meg akarta nyugtatni új szolgálóját, jóindulata és az önállóság biztosítéka jeléül ezt mondta cselédjének: *„A kulcs itt van a zsebemben, a kenyér ott a kredencben. Amikor akarsz, akkor ehetsz belőle"* — szólt, s elment a piacra...

Némiképp így áll a helyzet a népművelés korszerűsítése terén is. Nem az dönt, aki elvileg a megrendelő, akié a ház (vagyis az állampolgár). De nem is a népművelő, akiről mint szakemberről ezt feltételezik. A tanácsi apparátus szóban hangsúlyozza a házak önállóságát, ám a helyzet kulcsa — a gazdasági feltételek, a működtetés formái és eszközei — továbbra is a hivatal zsebében lapul. A sokat vitatott pénzügyi önfenntartás, a művelődés értékesíthetősége — meghatározottak a tanácsnak elszámolandó „nyereség" révén (már ahol van nyereség). S amikor a megrendelő állampolgárok — megunva a kiismerhetetlen bürokratikus rendeletek körüli vitát — a legegyszerűbbet akarják — „magunk befizetjük, magunk megcsináljuk, csak a helyet kérjük" —, akkor többnyire kiderül, hogy ehhez nem ad a hivatal engedélyt.

Beke Pál ugyanazokra az időkre teszi a közösségi művelődés kibillenésének idejét, mint a szociológusok. A *nem szerves fejlődés* sematikus, uniformizálódó és elidegenítő hatásairól szól. „Szervetlen képződmény, ... kívülről érkezett minta alapján... helyettesítette az egyidejűleg betiltott olvasó- és földmunkásköröket, egyesületeket, munkásotthonokat, kaszinókat; mindazokat a máig összeszámlálhatatlan közösségi művelődési alkalmakat, szervezeteket, intézményeket, amelyek viszont szerves elemei voltak a magyar társadalomnak..." (Alföld, 1984/2. 61. old.)

Hankiss Elemér — közösségek válságáról és hiányáról szóló könyvében *(Diagnózisok)* — ugyanezen okokat sorolva a közösségek pusztulását eredezteti a kultúra torzításából: „Megsínylette a társadalom azoknak a felnőtt közösségeknek a felszámolását is — s gondolok itt a munkás- és agráregyletekre, munkás és falusi olvasókörökre s a munkásművelődés megannyi formájára —, melyhez hasonlókat azóta sem sikerült létrehozni."

Vitányi Iván szintén az ötvenes évekbeli doktrinér koncepciót teszi felelőssé *Vitairat*ában, megállapítva, hogy a művelődéspolitika optimális modellje a „szocialista kultúra—szerves fejlődés" képlet együttes működtetése lett volna. Ám, amikor a hagyományos kultúrából kilépett (kituszkolt) néptömegek nem érezték magukénak a hirtelenjében rájuk tukmált autonóm kultúrát és a felülről jövő „művelődést", akkor nyilvánvalóvá vált, hogy a kultúrtervek és a kultúrházak nem kerültek beszélő viszonyba az emberekkel. Sem a kultúra

demokratizálása (az autonóm értékek közkinccsé válása), sem a kulturális demokratizmus (a nép alkotó jellegű aktivitása) nem működhetett.

A népművelők cikkeiből, elemzéseiből kiderülnek, nem részletezem az ismert stigmákat, csak utalok rájuk: a pöffeszkedő nagytermek, a kényszerű bazáros mindenféleség, a terepet nem ismerő előadók, a népművelők keserves önadminisztráló sorsa. A tragikomikussá vált képlet: az a művelődési otthoni vezető végzi többnyire becsülettel (s a környékbeli lakosság elvárásainak megfelelően) munkáját, aki közvetlen felettes szervei előírásainak meg nem felelően, agyafúrtan kijátssza a pénzügyileg gúzsba kötő, bürokratikusan korlátozó szabályzókat, névlegesen csalásnak minősíthető húzásokkal szolgálja a művelődő emberek érdekeit és működteti a nagy népművelő gépet. Legendává vált a balástyai népművelő esete, kiről köztudott volt már a 70-es évek elején, hogy munkája mind minőségibb voltát az egyre szaporodó tanácsi fegyelmik számával lehet mérni... Beke Pál találóan szólt a helyzet ellentmondásosságáról: *„A struktúra megzabálta a reformot."* (Alföld, 1984/3.)

A művelődési ház valóban áldozat, de nem múlt ki — bár közel állt hozzá. A fokozatosan romló állapot súlyosságát Pozsgay Imre jellemezte összefoglalóan a közigazgatási vitában: „Valaha a templom, a községháza és az iskola a falu legrangosabb épületei voltak. Aki szerény vagy éppenséggel szegény otthonából elment ezekbe a közintézményekbe, a társadalmi felemelkedés érzését élte meg... Mostanság viszont oda jutottunk, hogy a falvak egy részében a tanácsháza, az iskola, *a művelődési ház vagy a mozi a legrongyosabb épületek közé tartozik*..." (Új Forrás, 1984/4.)

Az egyensúly kedvéért megjegyzem, az sem változtatta meg a helyzetet, hogy van már egy-két fényűző pompával büszkélkedő, luxus művelődési ház is. E kivételek sajnos erősítik a szabályt. Sokszor divatmajmoló, exkluzív kínálatuk külön elemzést érdemel. A lényeg: *vannak, léteznek* a megörökölt művelődési házak. Olyanok, amilyenek.

2. A MEGENGEDETT DEMOKRÁCIA NAIVITÁSA MEG A VÍZHEZ VALÓ JOG

Igen ám, de mi van, ha nincsenek már helyi közösségek? Mi van akkor, ha már szétverettek azok a hajdan működő dalárdák, olvasókörök, együttesek, amatőr csoportok, vagy csak halkan eltűntek a megszűnt feltételek súlylyesztőjében? Az emberek a látszat ellenére sem szűntek meg környezetük iránt érdeklődni, legfeljebb az egoizmus vagy a magány százalékaránya változott. De igényeik az egyedülállóknak és az elmagányosodottaknak is vannak. Semmiképp sem lehet a közösséghiányban didergőket pirongatni, hogy ejnyebejnye, tessék előbb közösséggé melegedni, majd csak azután lesz tej meg vaj, meg víz.

Azért teszem ezt szóvá, mert az Új Forrásban *Falu és közigazgatás* címmel egy rendkívül izgalmas összeállítás tanulmányai, esszéi feszegetik a magyar falu szemszögéből szinte ugyanezen problémákat (1984/2.). Megállapítják ott is, hogy az állam egy bizonyos időszakban szinte kisajátította egyféle paternalista módon (helyetted majd én gondoskodom rólad...) az igazgatás funkcióit, most pedig a megnövekedett feladatokat mintegy „átpasszolja a társadalomra". Egyes utópisták hajlamosak ezt látván a kistelepüléseket noszogatni, azt gon-

dolva, hogy ezer kis helyi reformot sürgető ösztönzésük révén majd megterem a demokratizmus és a jólét. Ám realistább elemzők óva intenek a naivitás csapdáitól. Jogosan állapítja meg Vági Gábor szociológus: „Az áthárításért cserébe demokráciát kérni: ez rossz üzletnek ígérkezik. Vegyük észre, hogy *nem* holmi peches véletlen az országos nehézségek tornyosulásának és a hátán ‚demokratizmust' csillogtató olvadásnak az időbeli egybeesése." Rokonszenves, de megint csak egyoldalú törekvés volna (az eddig figyelmen kívül hagyott) helyi önmozgásokra való túlzott támaszkodás. Alapvető szükségletek is színezik a konfliktust. Itt megfordult a jogszerűség kérdése: ami jog, az nem szívesség. Nem arról van szó, mintha nem kellene a demokratizmus — akár „megengedett" formájában is, vagy hogy nem kellenek a közösségek. Nagyon is kellenek! Csakhogy: *„... amikor ivóvízről, lakásról lenne szó, ne kezdjünk egyszeriben a megváltó közösségekről ábrándozni. Ábrándozzunk csak bátran ivóvízről, lakásról."* (Új Forrás, 1984/2. 40. old.)

Ugyanazon probléma két oldaláról van szó. Az ivóvíz, lakás, bútor, munkaeszköz nemcsak az egyén szükséglete, hanem a közösségé is. A nagyobb közösségtől (az államtól) megkapott értékekkel egy kis helyi népcsoport is újra az egész ország számára termelhet értéket.

Hasonlít ehhez a kérdéshez a gázvezeték-építések ügye (amelyet hol ingyen kapott meg a szerencsés helyen lakó, hol meg a maga pénzéből kellett megépítenie) vagy — témánkra térve — a művelődő közösségek, egyesületek esete. Sokszor tapasztalhattuk, hogy lakótelepen vagy művelődési házakban hiába kért a lakosság teret, helyet mindenféle praktikus célra (gyerekklub, barkácsolás, fonó-, táncház stb.), sok helyütt az volt a válasz, hogy előbb alakuljanak közösséggé vagy egyesületté, majd aztán tárgyalnak. Nyilvánvaló, hogy összejövetelek híján közösséggé sem alakulhattak, míg rendszeres lehetőség meglétekor magától alakult volna az ügy ...

Dialektikus módon érvel Vitányi Iván, aki a kultúra és a pénz dichotómiájánál egyrészt kifejti, hogy nem elég a kultúrához pénzt kérni. A pénz befektetéséhez kell kultúra! Másrészt ezzel nem azt állítja, hogy eleve mondjunk le a pénzforrásokról, hanem a kettő ésszerű összekapcsolását igényli *(Vitairat a művelődésről).* A gond ott kezdődik, amikor a két oldalt egymás ellen kijátsszák. Szintén Vitányi emlegette egy régi parabolájában, hogy a kultúra emberei a pénzemberek előtt ügyefogyottan csak a pénzről beszélnek, nem használják a kultúrájukat, nem hozzák szóba Ady, Bartók érveit. Logikus, hogy velük szemben a pénzemberek rutinosan megkerülik a pénzről adandó választ, inkább szép szavakkal dicsérik Adyt, Bartókot stb.

Vági Gábor okfejtésében az a meggyőző, hogy az alapszükségletek esetében egyértelmű jogokról beszél. Előbb a feltételeket kell megadni: az aprófalvaknak a tömegközlekedést, minden községnek az ivóvizet és a természet védelmét, a művelődési otthonnak a valós anyagi-szellemi önállóságot, a helyi lakosságnak pedig a rendelkezésére bízott közösségi, művelődési tereket és időkeretet. „Nem elég, ha ‚lent' bizonyos dolgokat *szabad* megtenni, az is a rendszerbe tartozik, hogy ‚fönt' bizonyos dolgokat meg *kell* tenni. Az ésszerű önrendelkezés jogával szemben (lent), amelyet ‚föntről' ellenőriznek és egyeztetnek, e fönti szint működésében is szabályokra és nyilvánosságra van szükség. Csak lentről még ‚demokratizálni' sem lehet." (Új Forrás, 1984/2.)

A művelődés konfliktusairól szólva mind Nógrádi Gábor (Alföld, 1983/8.), mind Beke Pál az alapkérdésekig nyúlt le, tisztázva e jogokat: „Ki kit képvi-

sel? Ki miért és mi kiért van? Az állampolgár a tanácstagért? A tanácstag a helyi igazgatási apparátusért? Mindketten a megyéért, az országos szervekért? Vagy esetleg fordítva: mindannyian az állampolgárért létjogosultak?" (Alföld, 1984/3.)

„*A közművelődés olyan, amilyen lehet.* A művelődés jelenlegi szintje nagyjában-egészében megfelel az ország, az ipar, a mezőgazdaság, a társadalmi élet színvonalának. Megfelel eredményeinknek és hibáinknak, megfelel annak az ellentmondás-rendszernek, amit a szervetlen fejlődés címszó alatt vázoltunk fel." (Vitányi Iván: *Hol az új kultúra?* Élet és Irodalom, 1984. június 22.)

A közösségről beszélünk valamennyien — és a hiányáról. Régen a magyar falvakban mindenütt megfigyelhető volt a kerítések elé kitett *kispad*. Ahová ki lehetett ülni, ahol az arra járók köszönését lehetett fogadni, szóba elegyedni, leültetni az ismerőst, a haragost, a szomszédot. Több emberi kultúrát osztottak azokon a kispadokon, mint néhány csillogó, ám üres jelenkori művelődési házban.

A kispad eltűnt. Egy történelmi korszak s a „megideologizált erőszakosság" (lásd *Vitairat)* idejére esett ez is. Évtizedeken keresztül „nem volt hol", mert nem volt övék, ami az övék. Most már lenne „hol", de nincs rá idő: itt a háztáji önkizsákmányolás. S ami a legelkeserítőbb: már nincs is „miért" sokaknak . . .

Szintén Pozsgay Imre volt, aki a közigazgatási vitában mélyen elemezte az egyéni visszahúzódás következményeit: „. . . itt mindennél fontosabb az, ami az egyre jobban elszigetelődő magánportákon történik. Ez értékrendbeli, szemléletbeli torzulásokhoz vezet, néha az értékrend teljes felborulását idézi elő."

3. ÁRVÍZVÉDELMI KÖZMŰVELŐDÉS A PERIFÉRIÁKON

Illyés Gyula — amikor külföldieknek magyarázta a magyar költészet közéleti, politizáló jellegét — szellemesen említette, hogy ahol nincs az árvízvédelemnek szakértő felelőse, ott a költők szaladgálnak a gátakon, kiabálva, hogy „árvíz, árvíz!" Tény, a magyar irodalomnak rengeteg olyan fölös terhet kellett hordoznia, amely nálunk fejlettebb demokráciával rendelkező országokban nem az irodalom feladata. Sajátos, kelet-, közép-európai fejlődésünk öröksége ez, s nem csak az irodalomban. Közművelődésünk tipikus gondjainak egyike a példa rá. A Népművelési Intézet legjobb kísérleti művelődési házai is szinte rákényszerültek arra, hogy más intézmények funkcióit ellássák, átvállalják. Ha valóban elébe akartak menni a helyi igényeknek — márpedig ezt tűzték ki célul —, akkor nem tehettek mást. Nem voltak vagy nem működtek a társadalom szakosodott intézményei az adott körzetekben (nem lévén kifizetődő a kis helyre település, vagy egyszerűen csak nem volt, aki megszervezze) — így aztán, ami hiányzott, azt magára vállalta a művelődési ház. S az emberek egyszerre csak elkezdtek járni, jönni a „házba". A Magyarnándorban lévő építészeti tanácsadás építési irodát pótolt. „Dombóvárott a gépíróiskolából kinőtt adminisztrátorképző s az abból kinőtt esti gimnázium a közoktatás hiányzó láncszemét pótolta, Hajóson a művelődési otthonba telepített fodrász, kozmetikus, butikos teremtett találkozóhelyet (kommunikációs teret, mondhatnánk bölcselkedve)." (Beke, i. m.)

Pótcselekvésről van szó? Bizonyos értelemben arról, de a legnemesebb értelemben, hiszen valódi pótlásról, helyettesítésről beszélhetünk. Az adott helyi társadalom köszönettel vette a *szükségből erényt kovácsoló népművelők kezdeményezését,* amely révén a művelődési ház akár egy miniatűr „javított társadalom" képét is mutathatná. Ezek a művelődési házak mintát adhatnak a rugalmas, minden aktuális helyzetre reagáló, korszerű, embert szolgáló népművelésből.

Mégis zavarban vagyok, amikor modellnek látom e kivételes kísérleti műhelyeket. Ne felejtsük el, hogy a bútorkészítés munkája végül is a bútorgyár feladata volna. Nem lehet minden államilag megtermelt hiányt művelődési otthoni szükségpiaccal pótolni! A rosszul működő gyáraknak nem a falusi kényszerbarkácsolás a megváltása, hanem a szerkezeti korszerűsítés, a hozzá nem értők leváltása, a termékek átalakítása.

A bravúros tevékenység-átvállalás tehát nem cél, hanem eszköz. Eszköz a demokratizálódás folyamatában, eszköz arra, hogy a művelődéstől elszoktatott tömegeket — a gazdasági, közigazgatási érdekeik révén — az értékekhez vonzzák. A könyvekhez. A beszélgetéshez. Az együttléthez, a másikra figyeléshez. Egy kultúráját vesztő közegben — pusztuló kistelepüléseink példája — ez a nem erőszakosan, nem „ajtóstul a házba" alapon működő népművelés, hanem *emberművelés, az elmúlt évtized különleges, értékmentő teljesítménye.* De *hosszú átmenetre kell felkészülni,* berendezkedni!

A periférián lévő művelődési bazárról tudnunk kell tehát, hogy szükségmegoldás. Aki figyelmesen olvasta a szakemberek ezzel kapcsolatos legutóbbi közléseit, meglepően őszinte és kemény összegzésekre bukkant. Makovecz Imre, a progresszív közművelődési kísérletek s különösen azok építészeti korszerűsítésének egyik mozgatója így fogalmazott: „Véleményem szerint *művelődési házra* — abban az értelemben, ahogy azt most ismerjük — *nincs szükség.* A meglevőket optimista becslések szerint az összlakosság hat százaléka látogatja, miközben alig vannak olyan helyek, ahol az emberek kötetlen formában összejöhetnek... *Én is terveztem és tervezek művelődési házakat, de sokszor erkölcstelennek érzem a megbízás elvállalását, mert olyan szisztéma működését támogatom ezzel, amelyet hitem szerint meg kellene változtatni."* (*Teret a közösségnek.* Esti Hírlap, 1984. július 9.)

4. OTTHONTALAN KULTÚRASZERKEZETEKTŐL A KÖZÖSSÉGI MŰHELYEKIG

„A nemrég átadott sárospataki központba is beszereltek minden létező technikát. Már a vízcsapból is zártláncú televízió folyik, miközben nem lehet elérni, hogy az eredetileg aulaszerűen nyitottra tervezett nagytermet valóban nyissák meg. Nincs ember a székek átpakolására — mondják... Sajnos, a felépült házban sem mindig a betérő ember a legfontosabb, hanem valami más... *Nyitott, közösségi, önszervező tevékenységnek kellene teret engedni... Addig nagyképűség beszélni korszerű térszervezésről, alapterületi elrendezésről és egyéb építészeti hókuszpókuszokról."* (Makovecz Imre, uo.)

Az intézményi zsákutca láttán a hazai közművelődési szakemberek is kiszélesítik a terepet, az alapfunkciók ellátásakor már nemcsak a művelődési házra gondolnak. Sőt, előtérbe került a hajdani egyletek, önművelő csoportok

feltámasztásának a gondolata: *„Intézmény nélkül is találkozhatnak, művelődhetnek az emberek. Például állampolgári jogon. Természetesen a helyi közművelődési egyesületekre gondolok . . .”* (Beke Pál, Alföld, 1984/3.)

Ez a lehetőség a külföldön régóta létező — az UNESCO támogatását élvező —, *kollektív autodidaxis* koncepciójának az egyik megvalósítása. Ráadásul a kelet-európai országokban ennek régi, természetes gyökerei voltak. Gondoljunk csak a bolgárok csitaliscséire, olvasóházaira vagy ama sokat emlegetett Veres Péter-i olvasókörökre és a munkásegyletekre, amelyek a *csoportos önképzés* mintapéldái voltak. Olyanok, amelyekre E. Gelpi, a permanens nevelés nemzetközi szaktekintélye is elismeréssel hivatkozhatott.

Ezek az *„intézmény nélküli művelődési formák”* is igénylik persze az intézményesség valamely szintjét (nem véletlen, hogy a siómarosi művelődési egyesület újjáélesztette a *népfőiskolát* mint a helyi önképzés keretét), de a hangsúly a bürokráciamentességen s az öntevékenységen van.

Az önkéntesség és a személyes érdekeltség a gazdaságban már bebizonyította hasznosságát, változtató erejét. A hetvenes évek mezőgazdasági modellje azért hozott sikert, mert a háztáji művelés újbóli megengedése a személyes boldogulásban tette érdekeltté a parasztot, aki ezt felismerve megsokszorozta a munka hatékonyságát. Az állami túlszabályozottság helyett a „társadalmasítás” hozta gyümölcsét akkor is, amikor lehetővé vált a termelőszövetkezetek vezetőinek a tagok általi közvetlen megválasztása. Beleszólásuk saját sorsuk alakulásába, tevékenységük önigazgatás jellegű szabadsága szárnyakat adott abban a korszakban a kétkezi munkásoknak.

A személyes érdekeltség és a helyi szükségletek kielégítésének elve ajtónyitást jelenthet a kultúrában is. Akár elébe mentek a művelődési igényeknek, akár alkalmazkodtak a helyi kezdeményezésekhez, és azoknak kerestek megfelelő keretet; az egyesületek, rétegklubok, egyletek érzékelhetően egy jövőbeli, minőségibb művelődési és közösségi eszmény felé mutatnak. A *közösségi műhelyek* egymásrautaltságában magától értetődően összekapcsolódik az erkölcsi és a jogi motívum is. A közösségek ugyanis megteremtik a maguk érdekvédelmét. A létrejövő jogvédelem azért kamatozik, mivel azonnal feltárulkoznak a korábban rejtőzködő képességek, közösségi értékek, mihelyt láthatók a személyes biztonság, a lelkiismereti szabadság biztosítékai. Ezek a művelődési formák és tartalmak persze nem a hagyományos értelemben vett **„ismeretterjesztési” és kultúrafogyasztási** módon működnek, hanem a mindennapi élet tevékenységeibe ágyazódva, úgy, ahogy azt bizonyos közös munkában összpontosuló teamek, kalákák, nemzetiségi csoportok vagy vallási, világnézeti közösségek esetében tapasztalhatjuk.

5. SZAKÉRTELEM — SZAKÉRTETLENSÉG

Adódik a kérdés: az új típusú közösségi művelődésben ki legyen, milyen legyen a népművelő? Nem akármilyen tűrőképességgel kell hogy rendelkezzen, hiszen addig, amíg benne él a korábbi szerkezetben, addig saját szakmájával is valószínűleg harcban áll korunk Don Quijotéja, hiszen vele szemben *„a művelődési otthon mint egy nagy őslény, rágja, tépi darabokra” a lehetőségeket* — miként azt Beke Pál említette keserű tapasztalataival. Igaz, ugyanő mondta viszont bizakodón a vitában, hogy ahol a szakképzett népmű-

vető otthon van, ahol partnernek is elfogadja őt egy felelős, toleráns vezetés, ott *„sarkaiból fordul ki a művelődési otthon"*. Igen ám, de mitől lesz valaki „otthon"? Ezt a képességet tanítani lehet, vagy ezzel születni kell? Az emberi minőség különbözősége tűz—víz példákkal illusztrálható. Nem véletlen, hogy ebben az országban a Kováts Flóriánok, Vattay Dénesek, Balipap Ferencek hozták létre a kísérletekben részt vevő művelődési házak legígéretesebb műhelyeit. Kétségtelen, hogy a személyiségben a beavatottság-nyitottságnak és a reform- (azaz tárgyaló-, újító-) készségnek is dominálnia kell.

Az orvostudomány csőlátásnak nevezi azt a betegséget, amelynél a betegnek hiányzik a perifériális látása, s csak az előtte lévő jelenséget észleli (nem lát az orránál tovább). Nos, a csőlátásnak sok betege van a népművelők körében. A teljes látómező érzékelése elengedhetetlen ennél a művészetekkel, politikával, társadalommal és egyénnel egyszerre foglalkozó szakmánál. A periféria megérzése pedig egyenesen kötelező. Nem véletlenül szóltak a cikkírók is „perifériáról" — persze művelődéspolitikai értelemben. Itt kaptak helyet a kísérletek, kezdeményezések — a széleken. Kissé túlozva: a „szakképzettségnél" még egy picit többre is tartom a rátermettséget, ezt az „egészben látást". Tudjuk, sok autodidakta vált kiemelkedő népművelővé, tanárrá. Az ember- és terepismeret már lehet garanciája a kulturális szakértelemnek. Ellenpéldaképp: nemrégiben találkoztam egy továbbképzésen egy sokszorosan „képzett" szakemberrel, aki szidta a „nyitott házakat" meg az előtérprogramokat. Amikor megkérdeztük, látott-e már személyesen ilyet, dacosan bevallotta, hogy nem, mert nem is érdekli. Egyébként is megyei tanácsi „irányításban" dolgozik, ezzel nem kell foglalkoznia . . . Ezzel a típusú szakértetlenséggel (magyarul: a diplomával elfödött élet- és emberidegenséggel) a közművelődés reformját csak visszájára lehet fordítani.

A *„beállítódás"*, ez a jól használható szociálpszichológiai kategória többet mond az emberről, mint a diplomák és a deklarált önjellemzések. A népművelők képzésében szerintem ez az egyik legfontosabb tényező lehet. A beállítódás „beállítása".

Az *Alföld* vitasorozatának résztvevői arra is vállalkoztak, hogy osztályozzák a lehetséges népművelő típusokat. Sajátos hangsúlyok, beállítódások, magatartásmodellek különültek el ekképpen. Számomra rokonszenves és érthető volt a közölt tipológia. (1. A rendező-szervező. 2. A nevelő. 3. A közéletszervező-társadalomfejlesztő.) Úgy tűnt, mintha ez a felosztás is a részekben látás vagy az egészre figyelés különbségeire világítana. Másrészt viszont azt gondolom róla, hogy túl nagy fokozatokat tételez, kicsi az árnyaltsága. Ezért némi finomítást javasolnék. Előbb azonban erőteljesebben kellene meghúzni a vízválasztót a valódi népművelők és a pszeudo-, az ál-népművelők között. Miként az esztétikában is megkülönböztetik a művészit a nem művészitől. Csak ezután érdemes árnyalni a minőségeket. A hamisság fokozataival nem itt kell foglalkozni, voltak, lesznek pusztán fizetést felvevő, sem népet, sem magukat nem művelő népművelők . . . A tényleges szakmabeliek közt viszont osztályozhatnánk így is: 1. Orvos-social worker-pap típusúak, akik a gyógyításra, a terápiára helyezik a hangsúlyt. 2. Tudós-technokrata típusúak, akik szakszerűségükkel, műszaki ismereteikkel dolgoznak. 3. Politikus-menedzser-közgazda típusúak — okos szervezők, s a jó értelmű érdekeltség szerint képviselhetik a kultúrát a közéleti fórumokon.

E csoportosítás kétségkívül eltér a megszokottól. Lényeges, hogy nincs

benne külön típusonként a „nevelő" népművelő. Az az alapfeltételezés ugyanis: *minden jó népművelőben megvan a pedagógiai beállítódás.* Minden népművelő tanít, továbbad, hatni akar. Taoisták ne menjenek népművelőnek! A nevelő-népművelő tautológia, szóismétlés, mert ugyanazt jelöli. Jól érthető az idegenkedés az abszolutista-akarnok-műveltető szemlélettől. Ez a típus képviseli igazán a „megideologizált erőszakosságot". Csakhogy ennek semmi köze sem a népművelő tevékenységhez, sem a pedagógiához. Másrészt pedig ne öntsük ki a fürdővízzel a gyereket, azaz a nevelőt. Ma már a „nevelődést" segítő, képességfejlesztő terapeutát gondolhatnánk inkább a jó pedagógus modelljének és nem a doktrinér manipulátort.

Nem tartom külön típusnak a „közösségszervező, társadalomfejlesztő" népművelőt sem. Ezt a képességet per definicionem beleértem a népművelő foglalkozásába. A „community organisation" jelleg a szakma kritériuma éppúgy, miként az *animátorság.* (Hja, könnyű a franciáknak, akik a maguk nyelvén egyenesen a „meglelkesítőnek" mondhatják a népművelőt.) Az animátor képesség alapreflexeit viszont sajnos nem tanítjuk a képzés során. Egyetértek Udvardi Lakos Endrével e terület fontosságában; az animáció tanulható és feltétlenül gyakorlandó.

A szakértelem sokoldalúsága után logikus utalni a módszerek és a helyszínek sokféleségére. Ezen a ponton vitatkozom a közösségi művelődés *Alföld*-beli vitazárójával, amelyben ezt olvashatjuk: „Ez az egyetlen közintézmény, amely a csapatban, a közösségben eltöltött időre helyet, lehetőséget adott és ad." Magam úgy vélem, *nem az egyetlen ilyen közintézmény a művelődési otthon.* Hadd hivatkozzam Beke Pál korábbi gondolataira, melyekkel toleráns példamutatással nyitotta szélesre a fogalom határait egy évtizeddel ezelőtt, midőn szellemes példákkal „művelődési közintézményekké" avatta a falusi tekepályákat, a nem talponálló, asztal mellett beszélgetős kocsmákat, a templomkerteket, orvosi várókat, munkahelyi büféket.

Nem akarom parttalanná tágítani a jelentést, de annyit még elbír a szó, hogy ilyen közintézményként tartsuk számon a kultúra egyik ősi vívmányát — a *könyvtárat.* Ennek éppen a művelődési otthonnal szorosan összefonódó jellege, funkciója gazdagodott az elmúlt évtizedekben.

A legújabb közösségi művelődési terepek közül fontos „közintézményként" említhetjük az *olvasótáborokat,* a turistaházakat, az előtér-koncepciót átvett, fórumokat működtető iskolákat, a Mihály Ottó-féle szemlélet szerinti, műhelyjelleggel funkcionáló művelődési-nevelési központokat, a vallási kisközösségeket, a táncházakat és az azokból kinőtt „fonókat". Sokféle út, lehetőség van a közösségek együttlétére, a közösség megélésére. Találó a vita zárócikkének egy ideillő kifejezése: TETŐ AZ EGYÜTTLÉT FÖLÖTT. Innen lehet indítani majd a jövőt fürkésző további szemlézéseket: milyen tetőt, milyen együttlétek fölé?

6. ABLAKOK A JÖVŐRE

Nem célszerű olyan futurológiát csinálni, amelyet hamar megcáfol az élet... A közművelődés területén még óvatosabban kell bánni az utópiával, mert ez a kulturális terület végtelenül kiszolgáltatott az előre nem látható tényezőknek. Prognózisokra és utópiákra viszont szükség van. Reform nem le-

hetséges ezek nélkül. Koncz Gábor — a sárospataki művelődési ház számára készített tanulmányában* — idézi Fred Polak témánkra alkalmazható gondolatait az utópiáról: *„Míg a prognózis készítésekor a hangsúly a lehetségességen van, addig az utópia a kívánatosságot mérlegeli elsősorban,* tehát valami módon a kívánatosság kritériumát ugyancsak használó tervezés számára éppúgy nélkülözhetetlen, mint a prognózis. Másrészt a kívánatos jövők felvázolása nyilván nem független a lehetséges jövőktől, hiszen *a lehetségesség egyik összetevője éppenséggel a társadalmi akarat."*

Lehetségesnek tartom, hogy az ezredfordulóra megvalósul — mint kívánatos pedagógiai rendszer — *a permanens nevelés* összefüggő láncolata. Ebből következik, hogy eltűnik a jelenlegi szakadék az iskola és a művelődési ház intézményei között, fogaskerékszerűen kapcsolódik majd a munkájuk. Akárcsak jelenleg Franciaországban vagy Hollandiában, az iskola a képességfejlesztő gyakorlatok egy sorát szabadidős, műhelyjellegű (nálunk: művelődési otthoni) keretben végezteti, a felnőtt családtagok viszont bejárhatnak az iskolába bizonyos szolgáltatásokra (pszichológiai tanácsadás, úszás stb.).

Egyformán igaz tehát: 1. Az iskolarendszer fejlesztése csak a közművelődést is érintő, közösségi művelődést célzó reform révén valósítható meg. 2. A közművelődés megújítása kiterjed az oktatási kapcsolatokra, az „animáció" behatol az iskolába, s azt éppoly nyitottá teszi, mint a művelődési házat.

Lehetséges, hogy a helyi igények — mint társadalmi akarat — országszerte kialakítják a *művelődési egyesületek* láncolatát. Az ilyen igények figyelembevétele messzemenően beépül a falu- és városközpontok (valamint perifériák) tervezésébe, rendezésébe, lakótelepek építési tervébe. A Neumann János-féle „szükséges fölösleges" itt a közösségi termeket, helyiségeket fogja jelenteni, később kialakítandó, a használó emberek által meghatározható tartalmakkal.

A művelődő közösségek sajátos, helyi intézményeket is létrehozhatnak továbbképzési, szakképzési, helyismereti célokkal (népfőiskola, mezőgazdasági kollégiumok stb.).

A művelődési otthonok feltételezhetően előbb-utóbb ténylegesen önállókká válnak, és a megválasztott vezető testület szervező-menedzselő-pénzintéző és technikai tevékenységet végez, a formai és tartalmi kérdéseket a használók szabadon kezelik.

A korábbi gyakorlattól eltérően sokkal több kis intézményt építenek, nem veszi el más kulturális beruházásoktól a pénzt egy-egy megalomániával készített kultúrpalota. Makovecz Imre példájával: nem egy helyen használnak fel százmillió forintot, hanem inkább tíz helyen tízmilliót...

Ami a közösségi művelődés alakítóit illeti, feltételezhető, hogy a jövőben megszaporodnak a menedzser, a social worker és az animátor típusú népművelők — szemben a hagyományosan képzettekkel. Bizonyos, hogy a népművelőknek partnerül kell kérniök a pedagógusokat, szociológusokat, papokat, közgazdászokat, orvosokat, pszichológusokat, vendéglősöket — és a szülőket.

*Kéziratban lásd Népművelési Intézet Művelődési Otthon és Klub Osztály. Egy részét jelen számunkban közöljük. *(A szerk.)*

Nagy tanulságokat rejtő pozitív modell már most is a Mihály Ottó és munkacsoportja által irányított Pécsi Nevelési Központ (akkor is, ha méreteiből adódó ellentmondásai közismertek), Zsolnay Józsefék művelődési innovációkat terjesztő kísérletei, Szépe Györgyéknek a Janus Pannonius Tudományegyetemen megindult felsőoktatási reformja, a siómarosi művelődési egyesülethez kapcsolódó népfőiskolai koncepció, Talyigás Katalinék ELTE-n működő, népművelés szakos hallgatókkal kipróbált szociális gondozói gyakorlata, a Népművelési Intézet kísérleti művelődési otthonai és sok más, nevelési-közművelődési integrációt felmutató gyakorlati próbálkozás.

A közművelődés permanens, megújuló reformjának egyik tényezője az is, hogy mind az érdekek, mind az értékek mentén kezd tájékozódni a reformer, csak így lehet képes arra, hogy nagy tömegeket részeltessen a művelődés és a közösség gyakorlati hasznából.

7. AZ IDŐ

Beke Pál csak látszólag tartja eldöntetlennek a kultúra helyzetét, s épp ezt véli problematikusnak, mivel megtévesztő a jelenlegi csend. Régen nyugtató történetek hangzottak el, hírül adva, hogy aggodalomra nincs ok, s bár tudjuk, hogy a közművelődés nem oly friss, mint korábban, ez a másodrendű frisseség csak átmeneti. A terepen dolgozók viszont tudják — a Mester és Margarita bölcsességével —, hogy „másodrendű frisseség, ilyen nincs! Frisseség csak egyféle létezik, elsőrendű, és egyben ez az utolsó is. Ha a hal másodrendű frisseségű, az azt jelenti, hogy büdös, romlott." (Bulgakov)

A művelődés ügye is, ha nem javul, romlik. Minden közgazdász tudja, hogy a „szintentartás" a haladó időben hanyatlást jelent. Ezért olyan sietős a cikkírónak, ezért szólítják néven a felelős szakembereket, a „társadalmi-közösségi fejlődésben felgyorsított embereket".

Végül hadd oldjam fel az írásom különös címében rejlő kérdőjelet. Lássuk, hogyan gondolom a *kultúra ház(i)asítását!* Volt olyan kor, több is, amikor a kultúrát — a kulturálandó népet — erőszakkal *idomították*. Ennek épp az ellenkezőjére volna szükség. Inkább *házasítani* kívánjuk a kultúrát (ahogyan az *Alföld* cikkírói ajánlják), az önkéntesség jegyében *adjuk azt össze* az együtt lévő emberek igényeivel. Attól kezdve új nevük van: *közösségi művelődés.*

S leginkább a *háziasításnak* látom értelmét. A *domesztikálásnak, a házhoz szelídítésnek.* A tudás csak ugat az emberre és viszont, ha nem laknak egy födél alatt. Házhoz kell szoktatni.

Szász János András

GONDOLATOK A KÖZMŰVELŐDÉSI REFORMRÓL

A közművelődési reform szükségessége mint a kulturális élet demokratizálódásának szerves része merül fel Vitányi Iván *Vitairat a mai magyar művelődésről* című, nagy érdeklődést kiváltó könyvében. (Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1983.)

A szerves fejlődés Vitányi által felvetett problémájából kiindulva a közművelődési reformról való gondolkodáshoz kívánok néhány vita jellegű (vagy éppen vitatható), szemlélettágító hipotézist felvetni.

A mai helyzet megértéséhez a közelmúlt, illetve a távolabbi közelmúltba nyúló gyökerek és előzmények feltárása tartós támpontokat adhat. Ez nem az „öncélú" történelmi elemzések miatt izgalmas elsősorban, hanem mert eszmei *orientációs pontul* szolgálhat a mai alternatívák kidolgozásához is.

A szocializmuson belül egyik ilyen történelmi orientációs pontunk az 1950-es évek, pozitív perspektívákat nyitó periódus pedig az 1960-as évek fejlődése. De fontos tájékozódási pont az 1945—1948 közötti demokratikus fejlődés is azzal a ki nem mondott, háttérbe húzódó kérdéssel, hogy mi lett volna, ha a szerves-demokratikus fejlődés folytatódik s a nemzetközi helyzet „éleződése" miatt nem kényszerülünk gyors és drasztikus fordulatra; hatalomátvételre 1948-ban, illetve ennek lázas előkészítésére (a többi demokratikus munkás- és parasztpárt és érdekvédelmi szervezet rovására) már 1947-ben vagy talán még korábban is.

Ez a három korszak ma a szerves fejlődés alternatívájának kidolgozása szempontjából különösen fontos, orientáló erejű. Egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy a szocializmus és a demokrácia irányába megtett döntő fordulat 1945-ben zajlott le. Tehát a szocializmus építése, méghozzá széles, demokratikus alapokon 1945-ben indult meg a korábbi munkás-paraszt-értelmiségi haladó mozgalmak, pártok és törekvések szabad kibontakozásával. Ha az 1945—1947 közötti korszakot nem tekintjük a magyarországi szocializmus szerves részének, méghozzá e szocializmus egyik legdinamikusabb, legsokoldalúbb, a szerves fejlődésre való rátérés szempontjából is az egyik legtöbb alapvető pozitív tanulsággal bíró korszaknak, akkor szocializmus-képünk az 1950-es éveket tekinti alapformának, s így „alternatívánk" sem lesz tágabb, mint a „torzulások" javítgatására korlátozott „reform"-folyamat. E korszak nélkül szem elől veszítjük azokat a tömegméretekben kibontakozó, öntevékeny és autonóm munkás-paraszt-értelmiségi művelődési és érdekvédelmi szervezeti formákat, amelyek

a mai igények szerint a legfőbb orientációs mintáink lehetnek a szerves fejlődéshez való visszatérés folyamatában nemcsak a közművelődés, hanem a társadalmi-közösségi élet egésze szempontjából is.

De vajon a földosztás s ezáltal a magyar parasztságnak a nemzetbe való tényleges beemelése 1945-ben nem tekinthető-e a magyarországi létező szocializmus egyik legfontosabb tettének és vívmányának? Vagy a nemzeti bizottságok, vagy a földosztó bizottságok — amelyek egy adott időben ténylegesen néphatalmi szervekké váltak, méghozzá pártok felett álló olyan jellegű néphatalmi szervekké, mint az 1905-ös orosz forradalomban megszülető szovjetek, amelyeket Lenin olyannyira méltatott — nem tekinthetők-e a magyarországi szocializmus szerves részének?

Az 1950-es évek tragédiájának lényege éppen az, hogy „torzulásai" során (1948-tól kezdődően, sőt kevésbé nyilvánvalóan a kommunista párt szektás vonalának már korábbi törekvéseiben is) *a korábbi szocialista vívmányokat számolta fel* egyre fokozódó „lendülettel". Kiiktatta a társadalmi-gazdasági-politikai-kulturális struktúrából a demokratikus érdekvédelmi szervezeteket. A politikai hatalom kisajátította korábbi szövetségesei progresszív jelszavait és törekvéseit is, majd lejáratta azokat, mivel lényegükkel ellentétes módon valósította meg. Említsük meg példaként a magyar paraszti társadalom szellemi vezető rétegétől nem idegen szövetkezeti mozgalom eszméjét, amelynek magas szintű, tudományos igényű képviselője és propagálója Erdei Ferenc parasztpárti politikus volt. Az ő szövetkezeti eszméi, amelyek a termelési és fogyasztási szövetkezetek sokféleségét tartalmazták, a szövetkező parasztság érdekeire épültek, önkéntes alapon és organikusan fejlődő szövetkezetek lettek volna, ám ezek az eszmék később a trójai faló szerepét játszották egy a magyar paraszti hagyományoktól és mentalitástól idegen, államilag létrehozott, lényegében a falu, a parasztság és mezőgazdaság alávetését, az agrárolló minél szélesebb kinyitását lehetővé tevő gazdasági-társadalmi struktúra létrehozásához.

De nemcsak a korábbi szövetséges munkás-paraszt pártok, szervezetek és szellemi irányzatok kisajátított haladó törekvései és jelszavai fordultak a maguk ellentétévé a gyakorlatban jelentős mértékben, hanem a kommunista párt korábbi progresszív törekvései is. A párton belül is háttérbe szorultak (részben likvidálódtak) a magyar társadalom viszonyait ismerő, a szövetségi politikát és a demokratikus alternatíva lehetőségét komolyan vevő törekvések, irányzatok, illetve káderek is. Ezzel szemben a szektás-dogmatikus, a hazai nemzeti sajátosságok (és érdekek) iránt érzéketlen irányzat lett a meghatározó, ezzel mintegy torz tükörként adta vissza a kommunista párt korábbi progresszív törekvéseit és követeléseit is, utólag megkérdőjelezve az emberek hitében azok eredeti komolyságát is.

Az 1960-as évekre létrejövő konszolidáció után, a hatvanas évek közepétől kibontakozó társadalmi modell bizonyos fokig a korábbi két korszak — az 1945—1947 és az 1948—1956 közötti korszakok — sajátos szintéziseként is értelmezhető.

A szintézis egyik legjellemzőbb, az 1945—1947 közötti korszakra utaló mozzanata a népfrontpolitikának a kádári „aki nincs ellenünk, velünk van" elv szerint kibontakozó, széles alapot nyitó szövetségi politika. A szintézist meghatározó döntő mozzanat ugyanakkor az 1948 után létrejövő monolitikus és centralizált politikai, gazdasági, kulturális struktúra visszaállítása javított

formában, vagyis az 1950-es években kialakult szélsőségességei („torzulásai") nélkül. (Pl. a politikai rendőrség párt fölé növő és törvények fölötti szerepének kiküszöbölése a konszolidáció után vagy az 1956. október 23. után eltörölt kötelező mezőgazdasági beszolgáltatás vissza nem állítása stb.)

A hatalomnak az 1957—1960 között lezajló konszolidációja tehát az 1950-es években létrehozott monolitikus és centralizált politikai-társadalmi-gazdasági-kulturális struktúra alapján jött létre, integrálva az 1945—1947 közötti időszak bizonyos demokratikus (népfrontos) törekvéseit. Érdekes, hogy a rendszer éppen azon a ponton lépte túl ezt a struktúrát, ahol a korábbi időket is meghaladóan kívánta teljessé tenni azt: a mezőgazdasági 1959—1961 közötti teljes kollektivizálásával. Ez a tömegméretekben rövid idő alatt végrehajtott kollektivizálás olyan helyzetet szült, amelyből csak úgy lehetett a termelés megindulása felé kilépni, ha (az első évek csődhangulata után) terjedni engedték a részesművelési és más, az egyéni és csoportos érdekeltséget érvényesülni hagyó formákat és a háztáji gazdaságok fellendülését. Ezzel a korábban szocialistának „kodifikált" tulajdonviszonyok közé „megtűrt" eltérésként egy új, dinamikus, strukturális viszony lépett be, amely aztán óriási feszítőerőként hatott az ipari termelés államtulajdonosi viszonyra épülő szerkezetére is. (Az új gazdasági mechanizmus kidolgozása és bevezetése is az új igényekre, az államtulajdonosi viszonyból származó bénító erők feloldására irányult.) Napjainkra már világossá vált, hogy a gazdasági termelés intenzívvé tétele csak a fejlődés egészének intenzívvé tételével érhető el. Ennek pedig alapfeltétele az érdekeltség megteremtése, s ennek eszköze pedig az intézményesített demokrácia. Míg ugyanis a fejlődés extenzív szakaszában a termelés növelése bizonyos határok között diktatorikus eszközökkel is elérhető, az intenzív szakasz minőségi fejlődése csak az érdekeltség alapján, demokratikus eszközökkel lehetséges. (Legalábbis szeretnénk ezt hinni...) Ezért válik napjainkban a demokratikus probléma a szocializmus és a nemzet sorskérdésévé. S mivel egyre nyilvánvalóbb, hogy a gazdasági mechanizmus demokratizálása csak a társadalmi élet egészének demokratizálásával lehet hatékony, ezért a kulturális (és a közművelődési) élet demokratizmusa is egyre inkább felismerhetően sorskérdéssé lesz.

Ezzel elérkeztünk a közművelődési struktúra reformját meghatározó mai igényekhez, hiszen azt szervezeti formáiban éppen az új érdekeltségi rendszerekhez kell igazítani, illetve azokból újrateremteni.

A közművelődési reform kibontakoztatásának jelenlegi szükségleteit és alternatíváját akkor értjük meg igazán, illetve akkor tudjuk eredeti szemlélettel, újféleképpen megközelíteni azt, ha az 1960-as évek közepétől kibontakozó demokratizálódási folyamatot az 1950-es években létrejövő struktúra és az alulról jövő (az 1945—1947 közötti demokratikus mozgalmakra emlékeztető), sajátos törekvések konfliktusos-dinamikus rendszereként fogjuk fel.

Különösen pregnánsan kimutatható és nyomon követhető ez a folyamat az ifjúsági művelődési mozgalmak elemzése alapján a beat-mozgalomtól, a klub- és avantgarde amatőr színházi mozgalmon át a folklórmozgalomig. Korunk hazai szocializmusának az 1960-as évektől számított története ebben a tükörben nem más, mint az 1950-es évekből továbbörökített monolitikus struktúrákhoz (köztük az „egységes" állami népművelési, újabb nevén közművelődési rendszerhez) tapadó dogmatikus szemlélet elleni küzdelem, másrészt a küzdők időnkénti beletorkollása az anarchizmusba, a „társadalmonkívüliségbe",

önfeladásba vagy kirekesztésbe és kirekesztettségbe. Ennek megfelelően a korszak igazi értékeit — mind a szellemi produktumok, mind a gyakorlati cselekvés és mozgalmak területén — a dogmatizmus és az anarchizmus között bejárt út mélysége, e mozgás során létrehozott értékek képviselik és ezeknek az értékeknek megőrzésében, átmentésében és továbbadásában, átörökítésében elért (természetesen e tekintetben sem ellentmondásmentes) személyes és kollektív képességeink megszerzése jelenti.

A mozgalmak szerveződése tekintetében is sajátos kettős struktúra jön létre. A spontánul alulról szerveződő mozgás különböző módon „ütközik", illetve találkozik a már meglévő, lényegében az 1950-es években létrehozott közművelődési (korábbi nevén: népművelési) állami-tanácsi intézményi hálózattal és az időközben a köz- és „tömegművelés" területén nagyhatalmúvá vált tv-vel és rádióval.

Ebben az „ütközésben" lehet megragadni a közművelődés kulturális mechanizmusának e korszakra (az 1960-as évek közepétől napjainkig tartó) jellemző leglényegesebb sajátosságait.

Az ütközés nem jelent valamiféle egyértelmű felülről jövő presszíót az alulról jövő mozgalmakkal szemben. (Még kevésbé jelenti azok eleve lehetetlenné tételét vagy teljes manipulálását és apologetikus felhasználását, mint az 1950-es években.)

Ez az „ütközés" az 1960-as évek közepétől nem ritkán éppen a felülről jövő támogatás következtében jön létre.

Tehát arról van szó, hogy egy-egy mozgalomnak a közművelődési intézmények „helyet" adnak, „felkarolják", sőt gyakran egy-egy mozgalom éppen a rádióban vagy a tv-ben megnyíló szereplési-fellépési lehetőség hatására indul. A színjátszó mozgalom „felfuttatásában" nagy szerepe volt a rádió által meghirdetett „Szóljatok szép szavak" versenynek. A folklórmozgalomban pedig a „Röpülj páva!" tv-vetélkedő futtatta fel és hozta létre a falusi népdalkörök százait.

A konfliktus, az „ütközés" abból az utólagos helyzetből keletkezik, hogy mi legyen aztán a csoporttal, ha megszűnik a tv-ben vagy rádióban való szereplési lehetőség, vagy ha olyan szintet tud csak elérni, amivel erre nem is nyílnék lehetősége?

De ez az „ütközés" létrejött a klub- és beat-mozgalom esetében is. A létrejövő rockzenekarokat és az őket követő fiatalokat beengedték a művelődési házakba. Azok az 1950-es évek után ismét végre megteltek a „tömegekkel". De a művelődési ház az adott tanácsi-állami felügyeleti és érdekeltségi rendszerben nem tudott mit kezdeni a fiataloknak ezekkel a tömegeivel. Inkább csak helyet adott nekik, megtűrte, elviselte őket ahelyett, hogy azok törekvéseivel azonosulni tudott volna, az elmélyülés felé víve közösségi életüket, zenéjüket, értékrendszerüket.

Az „ütközés" szituációját tehát sokszor éppen a „támogatás" hozza létre. A meglévő „kulturális mechanizmus" teret ad egy mozgalomnak, sőt sok esetben ösztönöz, „életre hív" egy-egy mozgalmat, mint a tv vagy a rádió is. Ez az „életre hívás' szerencsés esetekben azért képes tömegeket megmozgatni, mert valóságos igényeket talál el.

Az „ütközés" lényegében abból adódik, hogy a valóságos szükségletekből és indítékok alapján születő mozgalmak *nem a saját mozgalmi kereteiken belül szerveződnek meg és bontakoznak ki,* ha az indulás első spontán kor-

szakaiban ez így is történik (mint a klub- és beat- vagy a színjátszó és részben a folklórmozgalom esetében), hanem a már meglévő országos állami intézményi keretbe és rendszerbe tagozódnak be. (Az egyes mozgalmakat aztán e keret nagysága szerint növesztik vagy zsugorítják.) A mozgalmak átalakulnak népműveléssé (újabb nevén közművelődéssé). A közművelődés tehát újabb „formával" gyarapszik, nem pedig az életünk, a társadalmunk (a societas értelmében!) gyarapszik egy új mozgalommal.

Az 1960-as évek közepétől napjainkig tartó periódus „ütközéses" struktúrája nagy jelentőségű, nagy értékeket létrehozó mozgalmaknak adott lehetőséget, ezek a mozgalmak azonban csak részben és felemás módon tudták létrehozni a saját belső szociális-közösségi érdekeltségükön nyugvó mozgalmi-szervezeti kereteiket, illetve az ezzel szerves egységet alkotó szakmai-intézményi bázisaikat, hálózatukat. Ezek betagolódnak egy már korábban létrejött állami-intézményi keretbe, így a valóságos közösségi és szakmai igények e számukra „külsődleges" mechanizmuson át érvényesülve maguk is elidegenedve jelennek meg. A mozgalmak így elvesztik társas közösségi indíttatásukat és ennek az esztétikum formái között való kifejezését, tehát az önmegvalósítást, a belülről építkező normák öntisztító, önfejlesztő erejét. Talán ennek az újból és újból szükségszerűen létrejövő torzulásnak a leküzdése miatt is van az, hogy az 1950-es évek közepétől a különböző kulturális-művészeti mozgalmak újabb és újabb hullámai jelennek meg. Az újabb mozgalmakban jól nyomon követhetjük az előzőekben megszületett tartalmak újrafogalmazását, különösen pedig az önkifejezési és a mozgalmi-közösségi szuverenitásigényt.

Az utóbbi idők kutatási tapasztalatai és a mozgalmak helyzetének személyes tapasztalataim alapján való megítélése azt mutatja, hogy ez az „ütközéses" mechanizmus az 1970-es évek közepére, de a második felében még inkább, nyilvánvalóan kifutotta magát.

E mechanizmuson belül az energiák alulról felfelé való áramlása csökkent, szétforgácsolódott. Az 1970-es évek közepére felfutó nagy folklórhullám óta újabb egységes, nagy erejű mozgalom nem bontakozott ki. A folklórmozgalom is erőteljes „utóvédharcokat" folytat elért eredményeinek és pozícióinak megőrzéséért.

Az 1980-as években a közművelődési struktúra egészében is egyre inkább felszínre kerül a hatékonyság alacsony foka. Egyre nyilvánvalóbb, hogy hatalmas, sokszor egymással s párhuzamosan futó apparátusok önmozgása, önadminisztrációja („tervkészítés", jelentésírás, értekezletek) merítik ki az apparátus munkaerejének nagy részét. (Az egész struktúra túldimenzionált, túl sok benne az alá- és fölérendeltségi viszony, a munkatársak életét megrontják a hatalmi pozíciók és beosztások körüli feszültségek, az önadminisztrálásra fordított energia túl sokat von el a munkára fordítható időből, erőből és tehetségből . . .)

A gazdasági nehézségek növekedésével egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az egyre kevesebb pénz az apparátus és az intézmények önfenntartására elég csak. Pénz hiányában megindult sok korábban értékes csoport, kisközösség felbomlása.

Az okok és körülmények felsorolását és részletezését hosszan folytathatnánk. Ezekből nyilvánvalóvá válik, hogy olyan alapvető strukturális reformra van szükség a közművelődésben, amelyek az érdekeltség, érdekvédelem(!) és

motivációk alapján ismét megindítják az energiáknak alulról való felfelé áramlását, méghozzá úgy, hogy közben saját szükségleteik alapján maguk a mozgalmak teremthessék meg saját szakmai-mozgalmi intézményeiket a nekik megfelelő formában és mértékben.

A következő években a közművelődés sikere vagy fokozódó kudarca — véleményem szerint — az „ütközéses" struktúráról a szakmai-mozgalmi struktúrára való átálláson múlik. Kérdés, hogy a reformmozgalom megtalálja-e az optimális módját annak, hogy a jelenlegi értékek, értékes csoportok ne veszszenek el, ne bomoljanak fel, ugyanakkor a struktúra nyitódjon az öntevékenységen, önellátáson, önerőn és (érdekeltségen!) nyugvó közösségek, csoportos, illetve mozgalmi-szerveződési-egyesülési formák előtt. Kérdés, hogy a mai hivatali-közigazgatási-állami felügyeleti jelleg helyett a társadalmi, közösségi-mozgalmi és szakmai jelleg válik-e meghatározóvá. E vonatkozásban egyelőre megoldhatatlannak látszik, hogy az államhatalmi-közigazgatási szervek hogyan tudnak „lemondani" a közművelődés közvetlen felügyeletéről és hivatali irányításáról, és hogyan képesek átadni e hatáskörüket a választott tanácsi szerveknek és testületeknek, s ezen át hogyan képesek szabadabb mozgási, „vállalkozási" és felelősségvállalási lehetőséget biztosítani a közművelődés különböző intézményeinek és dolgozóinak.

Másrészt az sem belátható probléma ma még, hogy az 1950-es években létrejött monolitikus (a közigazgatáshoz kapcsolt) közművelődési mechanizmus centralizált államhatalmi (tervutasításos hivatali) jellege hogyan tud átalakulni a szükségleteket (a „piacot" is!) szolgáló vállalkozói, kezdeményezőképes, önállóságával élni tudó intézménnyé, illetve a művelődési mozgalmak mozgalmi-szakmai szervezetévé.

A szocializmus 1945—1947 közötti népi demokratikus szakaszának éppen ebben a megújulási folyamatban lehet nagy jelentősége azáltal, hogy gazdag modelljét kínálja a demokratikus munkás-paraszt-értelmiségi társas-érdekvédelmi-kulturális „formáknak", szerveződéseknek.

A megújulásnak a reformmozgalom során a mai igényekből és lehetőségekből kiindulva egyszerre több forrásból kell egymást támogatva kibontakoznia: meg kell erősödnie a különböző társadalmi és tömegszervezetek közösségi-közművelődési tevékenységének a Hazafias Népfronttól a KISZ-en át tömegszervezeti jelleggel is működő újabb művelődési mozgalmakig-egyesületi formákig. Meglévő társadalmi és tömegszervezeteink akkor működhetnek hatékonyabban, ha saját kebelükön belül szakmai klubokat, érdekvédelmet is szolgáló kulturális egyesületeket hoznak létre. A Hazafias Népfront ezen a módon jobban képes lenne integrálni azokat a társadalmi erőket és energiákat, amelyeknek gyökerei az 1945—1947 közötti népi demokratikus időszak széles alapokon nyugvó, széles társadalmi rétegeket átfogó viszonyaiba nyúlnak.

A KISZ-nek is ki kellene lépni szervezeti-hivatali apparátusának belső világából, nemcsak a jelszavak, „irányelvek" és „meghirdetett akciók" szintjén, hanem tényleges művelődési tevékenységgel, létrehozva a maga klubjait, közösségi művelődési egyesületeit túl az országos „reprezentatív" KISZ-együttesek szintjén. Ezeken a szervezeti formákon át tudna a különböző ifjúsági rétegek és korosztályok igényeihez igazodni, vállalva azok valóságos érdekképviseletét is.

Ugyanakkor meg kell hagyni a lehetőségét az előbbi monolitikus, társadalmi és tömegszervezetektől függetlenül létrejövő művelődési-kulturális moz-

galmi-egyesületi klubformáknak is. Éppen ezek a szabad művelődési „formák", illetve mozgalmak — a lakótelepi klubok és kistelepülések érdekvédelmet is kifejező klubhálózatának mozgalmától az ifjúsági és felnőtt amatőr és más önálló művelődési mozgalmakig és egyesületekig — tennék lehetővé az egészséges konkurrenciát a monopolhelyzetben lévő társadalmi és tömegszervezetekkel szemben (s nem utolsósorban a monopolhelyzetben lévő állami közművelődési struktúrával szemben is!), s késztetnék azokat is, hogy ne csak a jelentések szintjén, hanem ténylegesen is egyre hatékonyabban működjenek, a valóságos igények felé forduljanak, saját apparátusuk „érdekképviselete" helyett a „rájuk bízott" tömegek érdekképviseletét lássák el hatékonyan. Megforduljon egyre inkább a monopolhelyzetből szükségszerűen születő viszony: egyre inkább ők legyenek a „tömegekért", a közösségekért, s ne azok őértük.

Az 1960-as évek közepétől kibontakozó gazdasági fellendülés és társadalmi-kulturális demokratizálódás éppen ebben az irányban jelentett elmozdulást. A spontánul születő ifjúsági művelődési mozgalmak bizonyos kulturális érdekképviseletet is megvalósítottak. A beat-mozgalom például az ifjúság egészét magában foglaló új életérzés kifejezését hozta, és a maga spontánul szerveződő közösségei és szertartásformái között nagy érzelmi erővel képviselte a „jogot" az újféle magatartáshoz. Ezzel mintegy társadalom-pszichológiailag megtörte az újtól-szokatlantól elzárkózó, azt reflexszerűen tiltó társadalmi konzervativizmust. Ezzel a „felnőtt" társadalom számára is bizonyos nyitódást tett lehetővé az új életérzés, az új gondolatok, új magatartási formák és nem utolsósorban az érzelmi-lelkiismereti megtisztulás irányában.

Még inkább érezhető és nyilvánvalóan kimutatható az érdekképviselet és a társadalmi progresszió vállalása az avantgarde ifjúsági amatőr színjátszó mozgalom felfelé ívelő (1965—1974) szakaszában. Mind a kifejezési, mind a szervezeti formák tekintetében és az egyes irányzatok kölcsönhatását illetően is nyilvánvaló az érdekképviselet és a „felnőtt" társadalommal való szerves kapcsolat igénye az ifjúsági folklórmozgalom kibontakozó (1969—1978) szakaszában.

Az 1970-es évek végétől s napjainkban még erőteljesebben nyilvánvalóvá válik, hogy a gazdasági fejlődés is és az intenzív fejlődésre való általános áttérés is csak a demokratizmus további erőteljes kibontakozása, a hatékony érdekképviseleti rendszerek, közösségi autonómiák megteremtésén át valósulhat meg. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy az érdekekre és a valóságos igényekre épülő szervezeti-mozgalmi formák ma nagyon nehezen nyerik el a hatékony működésükhöz szükséges státust és jogkört. Ezek hiányában pedig a szükséges döntések csak késéssel, az optimális hatást elmulasztva, nem ritkán a késések miatt eredeti céljukkal ellentétes hatást keltve születnek. (Akkor adnak pl. egy-egy amatőr művelődési mozgalomnak hivatásos irányú kifuttatást vagy más, annak kiteljesedéséhez szükséges támogatást, amikor a mozgalom túljutott csúcspontján. S így nem a kiteljesedésben lévő legjobb értékeit támogatják a legtöbbször, hanem erejét vesztett szakaszában kialakuló gyengébb teljesítményét vagy éppen a belső megújulást gátló, konzervatívvá váló erőit.)

Társadalmi csapda jellege van annak a jelenségnek, hogy állami (hatalmi-közigazgatási) szerveknek és testületeknek kell olyan határozatokat, törvényeket, döntéseket hozni, amelyekkel saját hatalmukat kellene „korlátozni",

illetve megosztani a létrejövő mozgalmakkal, egyesületekkel, demokratikus szervezeti formákkal. Ezért van aztán az, hogy „vajúdnak a hegyek, és megszülik az egereket". Vagyis rengeteg tudományos vizsgálat alapján, rengeteg bizottsági ülésen megvitatott és döntésre érett demokratikus változtatás helyett a döntést (törvényt, rendeletet) hozó állami szerv „süketnek" bizonyul a nyilvánvaló információkra és kidolgozott alternatívákra. Demokratizálás — tehát hatalmának megosztása — helyett legföljebb decentralizál, megerősítve ezen át is újra az államhatalom alsóbb szintjeinek felügyeleti jellegét. Ez is mutatja, hogy a demokratizálódás szavakon túlmenő, ténylegesen felerősödő folyamata nem akadálymentes, nem magától születik. A születő közösségek érdekviszonyainak nyilvánossá tételére s ezen át is a társadalmi nyilvánosság nyomására, kényszerítő erejére is szükség van jelentős mértékben, különösen addig, amíg a demokratikus közösségi-egyesülési „formák" a maguk intézményesült érdekképviseleti erejénél fogva nem képesek a megfelelő időben születő döntéseket életre hívni.

Az ún. népművelő és maga az ún. közművelődési hálózata, illetve apparátusa is különös módon éli át az 1960-as évek közepétől kibontakozó demokratikus mozgással járó konfliktusos helyzetet. Talán éppen a népművelők a legérzékenyebben tükrözői mind tevékenységükben, mind személyiségükben e konfliktusos folyamatnak, mivel a két struktúra — az államilag létrehozott és felügyelt közművelődési hálózat és az „alulról" jövő, spontán mozgalmak — találkozásának kettős szorításában élnek és dolgoznak.

Érdekes végigkísérni azt a folyamatot, amikor egy-egy spontán mozgalom (a klub-, az amatőrszínház- vagy a folklórmozgalom) a népművelési apparátuson belül is létrehozza a maga bázisát, „kitermeli" hozzáértő kádereit, akik aztán idegtépő küzdelmet folytatnak az apparátuson és intézményen belül a mozgalom igényeinek érvényre juttatásáért. Míg végül is a kompromisszumok és félmegoldások láncolatán át — közben minden oldalról védve saját hivatali pozícióikat is — fel nem morzsolódik erejük java.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy társadalmi fejlődésünk szervetlensége, a közösségi érdekképviselet hiányosságai s ehhez kapcsolódóan a közösségek szerves kultúrateremtő és megtartó erejének gyengeségei miatt a közművelődési apparátus kultúramegőrzést szolgáló „pót"-funkcióira szükség van.

Gondoljunk csak arra, hogy a szervesség megdöbbentő hiányával gyakran milyen tömeges mértékben találkozunk pl. akkor, amikor véget ér egy-egy tv-vetélkedő. A tv-szereplések reményében és céljából szerveződő csoportok százai és ezrei jönnek létre. Hatalmas méretű igény tör fel az önmutogatásra.

A tv-szereplés után a közösségek nem tudnak magukkal a továbbiakban mit kezdeni. Nem vagy nehezen találják a helyi közösséghez, a nyilvánosság igazi helyi fórumaihoz való szerves — az ünnepségek közönségcsalogató funkcióin túlmutató — kapcsolat lehetőségeit. A helyi nyilvánosság problémáira az Új Forrás 1984/4. számában publikált, a falu társadalmának önállótlanságát elemző, kellő döntési jogkörének szűkösségét igénylő vita mutat rá mélyen és sokoldalúan. Az eszmecsere így közvetve a közművelődésnek ezeket a legfontosabb problémáit is érinti.

A gazdátlanul, saját szervezeti-mozgalmi támasz nélkül maradó együttesek „támogatására" ma is elővesszik az országos népművelési hálózatot, amelynek

„kötelessége foglalkozni" (mint mindennel!) ezekkel az együttesekkel is, fellépési lehetőséget biztosítani számukra. Így jönnek létre a fesztiválrendszerek és a csoportok részére szakzsürik előtt biztosított minősítési alkalmak. Létrejönnek tehát a lényegileg mesterséges, művi úton fenntartott, élettől, saját (korábbi) gyökereitől és (mai!) lokális-közösségi-társas funkcióitól (tehát mai új gyökereitől) elszakadt újabb „mozgalmak".

A közművelődés a szervetlen (vagy nem kellően szerves) társadalmi viszonyok között mint az értékek konglomerátumának, halmazának tárháza tehát pozitív funkciót tölt be. A feladat nem ennek a tárháznak a megszüntetése a szerves viszonyok létrehozása előtt (illetve azok nélkül), hanem azoknak a módoknak és utaknak a megtalálása, amelyek során a létrejött intézményrendszer minél kisebb mértékben törekszik majd akadályozni saját keretein és hatáskörén (értsd „fennhatóságán") túllépő szerves fejlődési törekvéseket.

„Fennhatóság" és hatáskör között azért kell éles különbséget tenni a monopolhelyzetben lévő intézmények, illetve szervezetek esetében, mert ezek „fennhatósága" elvileg legalábbis minden alájuk tartozó „formára", illetve „területre" (ahogy bürokratikus nyelven mondják) kiterjed. Ezek az intézményi és szervezeti formák (különösen, ha valóságos hatékonyságuk gyenge vagy éppen a nullán stagnál) hajlamosak is összetéveszteni „fennhatóságukat" hatékonyságukkal. Tevékenységük hatékonyságát ez esetben nem ritkán azon mérik, hogy az alájuk tartozó „területeken" megakadályozzák azokat a személyes vagy közösségi-mozgalmi kezdeményezéseket, amelyek monopolhelyzetük megszüntetésére s ezen át tevékenységük valóságos hatásfokának megmutatkozására vetnének fényt.

Olyan körülmény (érdekeltségi rendszer!) megteremtésére van tehát szükség, hogy a közművelődés intézményrendszere érdekeltté váljék a szerves fejlődés kibontakozásában, ha úgy tetszik, önmaga monopolhelyzetének megszüntetésében, helyesebben mondva önmaga feloldásában és kiteljesítésében a valóságos igények alapján kibontakozó művelődési mozgalmakban egyrészt, másrészt az érdekvédelemre és önkifejezésre, az önmegvalósításra törekvő egyéb valóságos közösségi szerveződésekben, a települési-lakóhelyi közösségi érdekvédelemtől kezdve a munkahelyi érdekvédelmen át az emberi-kulturális szabadságjogok védelmét, tudatosítását és továbbfejlesztését biztosító és ösztönző közösségi-kulturális-szórakozási alkalmakig.

Ezekben a törekvéseinkben nem kell támpontok nélkül indulnunk. Nem véletlen a napjainkban kibontakozó olthatatlan szomjúság a történelmi ismeretek iránt. Méghozzá nemcsak a „dicső múltat" romantikus túlzásokkal feltámasztó történelmi események iránt, hanem éppen azok iránt a „hétköznapi" történelmi tények, törekvések és szerveződési formák iránt, amelyek mai társadalmi életünk demokratizálódásában mintaként szolgálhatnak a konkrét lépések megtevéséhez. Így mindenekelőtt részben az 1945 előtti, majd 1945—1947 közötti gazdagon kibontakozó demokratikus munkás, paraszt, értelmiségi művelődési törekvések és formák jelenthetik ezeket a mintákat. Egy kis nép csak akkor őrizheti meg múltját, jelenét és jövőjét, ha a NÉPET az adott történelmi viszonyoknak és igényeknek megfelelően képes újra és újra beemelni a nemzetbe, a hatalom tényleges gyakorlásába. A mai reformfolyamat lényege is ez: a gazdasági reformfolyamattal együtt a társadalmi és kulturális demokratizmus kibontakozása. Ma már tudjuk, hogy a gazdasági reform is csak így lehet hatékony . . .

A társadalmunk egészét átfogó demokratikus (reform-) folyamat a társadalmi haladással összekapcsolódó nemzeti sorskérdésssé vált. Ilyen hangsúllyal és mélységben veti fel a kulturális élet s azon belül a közművelődés demokratizálódásának szükségességét a bartóki modell központba állítása alapján Vitányi Iván már említett *Vitairat a mai magyar művelődésről* című könyvében, így jelenik meg napjainkban a közgazdasági vitákban, az új választási rendszer és a közigazgatás reformjában, a közművelődés megújulásáért vitatkozók írásáig. (Legutóbbi éppen az Alföld hasábjain 1982/5. számtól az 1984/2. számig.) Jó lenne, ha — a vitaindító Beke Pál kifejezésével élve — nemcsak a „perifériákon" és a centralizált struktúra „réseiben" volna tapasztalható „virágzás" időről időre, hanem a reformfolyamat kibontakozásának hatásaként életünk és közművelődésünk egészében.

SZERZŐINKRŐL

Agócs Attila: szellemi szabadfoglalkozású
Deme Tamás: tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet
Halász László: tudományos főmunkatárs, MTA Pszichológiai Intézet
Hegyesi Gábor: szociológus, Szövetkezeti Kutatóintézet
Koncz Gábor: tudományos főmunkatárs, MKKE Népgazdasági Tervezési Intézet, Társadalmi és Művelődéstervezési Osztály
Ulrich Schneider: fordító, MTI, korábban kultúra-szociológiát tanított a jénai egyetemen
Somorjai Ildikó: szociológus
Szász János András: tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet
Tomka Miklós: szociológus, Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Koncz Gábor

MÓDSZERTANI SZEMPONTOK „A MŰVELŐDÉS HÁZA, SÁROSPATAK" TEVÉKENYSÉGÉNEK TERVEZÉSÉHEZ*

EGY REMEKMŰBŐL FAKADÓ KÖVETELMÉNYEK

„A Művelődés Háza" már fizikai létrejöttével új helyzetet teremthet Sárospatak művelődési viszonyaiban. *Egyrészt* a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei (Nagykönyvtár, Levéltár, Múzeum), a Rákóczi-vár, a római katolikus templom, a kisebb művészeti gyűjtemények, a Thermál-fürdő és a táj vonzása mellett új turisztikai látványosság. *Másrészt* az épület adottságai lehetővé teszik, hogy a város és vonzáskörzete kulturális életének szervező központjává váljék. Ehhez ki lehet és ki kell használni a turisztikai érdeklődést mint spontán propagandát, felhajtóerőt.

Nemcsak jóleső érzés, de feladat is az a tény, hogy a mai magyar építőművészet egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó alkotása — pontosan fogalmazva, véleményem szerint, remekműve — Sárospatakon van. Miért remekmű Makovecz Imre alkotása, „A Művelődés Háza"? Vannak épületek, amelyeket le lehet írni más épületek jellemzőivel; vannak, amelyek szóban is tükrözhetők az építészet egy szép korszakára talált Goethe-mondással: „kőbe vájt zene". Lehet, hogy erről az épületről is fog valaki verset írni, s ha a vers is remekmű lesz, akkor ráismerhetünk. Ám addig szóban a remekművek legáltalánosabb formulájával írhatjuk le: csak önmagával jellemezhető. S pláne nem írható le a művelődési házakat egyébként jellemző statisztikákkal, átlagokkal stb. Az így bemutatható épületek ugyanis mind-mind a betonbanya rokonai. Mert a nagypanelek világában nekem minduntalan Nagy László mondata jut eszembe: „Mintha egy tizedrangú, zord és üzleties Bauhaus betonbanya tojta volna tele ivakaival hazánkat". Miért más Makovecz Imre építészete? Aki látta a velencei Cápa vendéglőt, a szekszárdi és a csákányosi csárdát, a szentendrei Duna éttermet, a pilisi Hoffman tisztáson felépített vadászházat, a Farkasréti temető ravatalozójának belső terét vagy „A Művelődés Házá"-t Sárospatakon — az ha nem is tudja, hogy Makovecz-alkotással találkozott, azt mindenképpen érti, hogy egy igen eredeti gondolkodó tervezte az épületet. S ha a győri áruház

* Az itt közölt írás részlet a Népművelési Intézet felkérésére készített, 1984 májusában befejezett nagyobb tanulmányomból. Megírásához igen sok segítséget kaptam Sárospatak vezetőitől, kulturális dolgozóitól és számos jó ismerőstől. Szíves közreműködésüket ezúton is köszönöm.

vagy a sárospataki Bodrog Áruház betonépületét egy kis rálátással szemléljük, akkor is érezhetjük, hogy nem a tragikusan megszokott betonszörnyek egyikével állunk szemben. Ez az építészet azért más, mert szerves — tájba, történelembe, életmódba illeszkedő — és kanonikus; az arányoknak, méreteknek egy formailag is emberi koncepcióját követi.

Az épület használata személyes élményemmé először Pál Gyula festőművész emlékkiállításának megnyitóján vált. 1983. május 7-én dr. Székelyhidi Ágoston író és kritikus megnyitóját *ülve* hallgatva egyszer csak elkezdtem érteni a látószögembe eső képeket, s már nem úgy néztem őket, mint pár perccel azelőtt. Megértettem, azért barna és zöld tónusú minden kép, mert a föld színeit festette, a paraszti világot. Földre állította föld színű embereit, amelyből vétettek és amely kenyerüket adja... Ez is a ház lehetősége, hogy a remek paravánok körében egy nagy virág tövében kényelmesen *ülni*, jegyzetelni lehet; nem kell a lábakat cserélgetve alig várni a megnyitó végét; lehet felfelé bámulni és nézni a gerendákkal formált művészetet; lehet érezni az emberi test képzetét, a bordák emelkedését lélegzéskor; lehet gondolkodni azon, hogy Pál Gyula tűnő földi arca helyett itt vannak föld színű parasztjai.

Ez az alkotás is hordozza a művészeti remekművek összes járulékos jellemzőit: vannak, akik nem szeretik, és ellenzői, kritikusai felnagyítják a kitűnő épületekre mindig jellemző kicsiny hibákat. A hibákat nem takargatni kell, hanem nyíltan beszélve róluk, a nagyság tudatában szükséges a korrigálások lehetőségeit keresni.

Voltak, akik luxusnak tartották és tartják ezt az épületet Sárospatakon. Az ilyen véleményekre is reagálva *dr. Ujszászy Kálmán* azt mondta, hogy „Sárospatak az egész országé. A házat úgy kellett megépíteni, hogy valahogyan az ország beleférjen. Irtózatos lenne Sárospatakon egy sablon művelődési házban ülni." *Dr. Harsányi István* Gorkijt idézte: „Nem a luxusnak vagyok ellensége, csak ha keveseknek luxus." S ugyanezen az estén mondta *dr. Ujszászy Kálmán* a pataki művelődési, magatartási szellemre célozva, hogy a szellemnek mindig teste van: nem lenne jó egy olyan szellem előtt tisztelegni, amelynek nincs teste.

Szükséges megemlíteni, hogy e ház létrejötténél is igencsak érvényesült az öreg pataki diákok kívülről jövő segítsége. Az 1974-es indulásnál még csak 8 millió forintnak 9 millióra való feltornászásáról volt szó, ám „külső" rápillantással azonnal kiderült, hogy egy leendő sárospataki művelődési háznál a Bodrog Áruház potenciális vonzáskörzetére, sőt az országos érdeklődésre kell számítani. Akik ezt szorgalmazták, megkapták akkor a gigantomániás jelzőt. Sebaj, a 25 millióra tornászott indulásból végül egy 100 milliós kitűnő épület lett — amelyben otthon érezhetjük magunkat, mint a szükségletté vált, először mindig meghökkentő luxusban. (Ne feledjük, országunkban 1957-ben még vitatkoztak arról, hogy lehet-e egy tsz-nek traktorja; az 1960-as években folyt a fridzsider-szocializmus vita...)

Ez az épület szinte automatikusan, kötelező jelleggel határozza meg a közművelődési munka egy jelentős részét. A feladatok és lehetőségek egy-egy csoportját *látogatói szemszögből* vázolom az alábbiakban.

1. Tudjuk, hogy művelődési házaink zöme létében a kulturálatlanságot sugározza. Ez az épület abszolút kivétel. Országot járó bel- és külföldiek körében közismert, hogy nálunk az emberek nem tudnak takarítani. Ennek egyik alapvető oka, hogy sehol sem tanulhatták meg. Ugyanis a takarítást és takarítási

szemléletet éppúgy tanulni kell, mint bármi mást. Az is közismert, hogy a tervszerűtlen, kapkodó, olcsó, hamar munkával létrehozott épületek, burkolatok és tartozékok a „nincs rá ember" torz gazdasági gondolkodás és szabályozás miatt is gyorsan tönkremennek. Ugyanennek a problémakörnek egy más oldalát mutatják az olyan (esetleg pazarló) kivitelezések, ahol nem tartják be az emberi szükségletekből való kiindulás minimális követelményét. Csak gondoljunk az elérhetetlen kapaszkodóra, a túl alacsony pénztári kiadóablakokra, a fogas, kézmosó és tükör nélküli W. C.-kre, a kínnal megmászható vonatlépcsőkre. (Jellemző az apróságokra is figyelő pontosság a hajdani Patakon: a Kollégium négyszázados emlékünnepét megörökítő kötetben azt is feljegyezték, hogy a kormányzót hozó „Turán" vonat lépcsője centire a szőnyegnél állt meg.)

E ház ilyen tekintetben is legyen példa: alapvető, kiinduló követelmény, hogy nem piszkolódhat el: az alkotáshoz és funkciójához méltóan kell állandóan tisztán és karbantartani! A tisztaság önmagában is érték. Egy rendben tartott helyen csökken a szemetelés esélye. Ha az állandó tisztán tartás és takarítás szelleme és gyakorlata jelen van a házban, nem jut eszébe az embereknek, hogy rongáljanak, szemeteljenek. A folyamatos tisztaság és rend esetén van erkölcsi alapja annak, hogy mindennemű rongálással és szemeteléssel szemben drákói szigorral lehessen fellépni. Minden újnál vannak ellendrukkerek és tamáskodók. Meg kell előzni a „no lám, nem bírják rendben tartani" bomlasztó sóhajtozásokat!

Az egyedi épületeknek egyedi a karbantartási technológiája — különösen a faszerkezetek esetében. A ház minden dolgozóját meg kell tanítani erre, figyelembe véve a tervező gondozási tanácsait. Gyakran kell szellőztetni. A fa konzerválásából fakadóan még jó ideig tart az anyag oxigén-elvonása. A hatalmas ablakokat, a „szemet", a kinti lámpaburákat ne csak az eső mossa!

Gondot kell fordítani a napi porszívózásra és portörlésre. A belső építészeti megoldásokból következően sok a beporosodó felület. Pl. a belső terek faszerkezetű lámpaburái előbb-utóbb porfészekké válnak éppúgy, mint a gerendák töve, a párkányok, oszlopfők. Naponta kell letisztítani őket, megfelelő ügyes takarítástechnikai megoldásokkal: pl. hosszú csövű porszívó, rúdra szerelt szivacs; létrára állva kézzel. Tudjuk, hogy országos gond az új épületek gondozása, „gazda" hiánya miatti elhanyagolódása. A rendben tartáshoz nem a katonai fegyelem, hanem a „gazda" szelleme kell. (Én erre idézem az egyik felújított helyőrségi művelődési házban szerzett élményeimet. Éppen a W. C.-ben kérdeztem az igazgatót, hogyan tudja tartani a rendet. Hirtelen a falra pillantva egy kissé lógó konnektort vett észre. Úgy — felelte erre mutatva —, hogy megkérdem a karbantartót, mikor járt utoljára ebben a W. C.-ben. Ha utána még egy óra múlva is így lesz, megcsinálom magam, de ő tudni fogja, hogy máris mehet...) Patakon e tekintetben is érvényesüljön, hogy semmilyen indok nem fogadható el az elhanyagolódás mentségére! Ha a szokásosan kalkulált négyzetméter szerinti takarítási normánál itt nagyobb a személyi és anyagi ráfordítási szükséglet, akkor új takarítási tervet kell készíteni. A népművelő nem felvilágosító és adminisztrátor, hanem menedzser, aki úgy és ott szolgál, ahol és ahogyan a közművelődés érdeke megkívánja. Ha csak mutogatják a tiszta remekművet, máris „népművelnek". Meg kell találni a folyamatos karbantartás, precíz tisztán tartás módját — akár gmk-ban is.

Én gyermekként hatalmas és roppant lelkesítő takarításokban vettem részt.

Azóta tudom, hogy annak megszervezése és kivitelezése a legkomolyabb értelmiségi munka! Remélem, nyitott kapukat döngetek. Tessék ellenőrizni!

2. Tudatosítani kell a ház dolgozóiban, hogy ez az épület idegenforgalmi látványosság. Nyugat-európai országokban általános, hogy a művelődési intézményekről (nem csak a programokról) a bejáratnál tájékoztató áll rendelkezésre. A múzeumokban az is megszokott, hogy könyvsarok van — történelmi, művészettörténeti lexikonokkal, albumokkal, a múzeumra jellemző könyvsorozatokkal. A „lapozgatók" jobban „közművelnek", mint a vezércikkek!

A ház minden dolgozóját (a technikai munkatársakat is, hiszen nincs jobb ellenpropaganda, mint egy tökéletesen tájékozatlan pénztáros vagy portás) *ki kell képezni épületismeretből.* Tudjanak válaszolni a tervezővel, a házzal mint műalkotással és mint anyagi-építészeti valósággal kapcsolatos alapvető kérdésekre. Ismerjék az építés fázisait és technikai kivitelezését, a tűz és gombásodás elleni konzerválás módját, a biztonsági előírásokat és berendezéseket stb. Tudjanak tájékoztatást adni a ház közművelődési feladatairól és az ezzel kapcsolatos technikai lehetőségekről. Tudják, hogy a belső építészeti megoldásokat kik tervezték és kik voltak a kivitelezők. Ismerjék a problémákat (pl. a szellőzés) és megoldásuk lehetőségeit is.

Mindig legyen olyan készenléti szolgálat, hogy valaki — akár tiszteletdíjas, nyugdíjas vagy diák — a betérő nézelődők szolgálatára álljon belső idegenvezetőként ajánlkozva. Nem hivalkodóan, ámde észrevehetően ki kell tenni egy ismertető táblát, amely tájékoztat a ház korszerű technikai berendezéseiről, a művelődés technikai-szolgáltatási feltételrendszeréről (könyvtár, hangtár stb.). Ügyelni kell arra, hogy a mozi és a ház programja az épülethez méltó plakátokon, hirdetéseken legyen. Ez az épület lehetőséget ad a mai magyar építőművészet irányzatainak és törekvéseinek megismertetésére; az építészeti alternatívákon, mi több: a kulturális alternatívákon való elgondolkodásra. Egy állandó tárlóban (vagy az amúgy üresen álldogáló, remekbe formált tárolószekrények egyikében) fényképeket, kiadványokat, könyveket kell elhelyezni a mai magyar építőművészetről, annak irányzatairól, Makovecz munkásságáról. Nem elhallgatva az ajánlott építészek címét sem! Ne feledjük, a turisták között megrendelők, lakóház- és kisebb-nagyobb középület-építtetők vannak. Az ő művelésük a népművelés egyik legnagyobb mai feladata!

3. Az ide betérő turistákat, látogatókat tájékoztatni kell a Patakon levő más nevezetességekről, a város idegenforgalmi szempontból érdekes környezetéről, a fürdési és kirándulási lehetőségekről. Mivel várható a nagy érdeklődés, kevés erőfeszítéssel jelentős reklámot lehet csinálni Patak más intézményei és a vonzáskörzet, illetve a megye látnivalói számára. A ház dolgozói tudjanak további programokat, látnivalókat ajánlani. Feltűnő helyen legyen mindig elegendő városi programfüzet (lásd a következő fejezetben), a város, a megye nevezetességeit bemutató kalauz, térkép, levelezőlap, könyv. Ezek árusítását vállalja a pénztár, a kisebb értékűek becsületkasszával is árusíthatók. (A templomokban sem fizetnek rá erre, s betörni oda is be-be szoktak . . .)

A turistákban tudatosítani kell, hogy ide éppúgy vissza lehet járni, mint Jákra, Tihanyba, Martonvásárra, Fertődre, Fertőrákosra, a Margitszigetre, Szegedre; tehát: tájékoztatást kell adni plakáton és szórólapon, szóban és programfüzetben a rendszeresen visszatérő rendezvényekről, évekre előre jelezve az esetleg később következők időpontját. Nem kell hozzá különösebb érzék, hogy észrevegyük, kik a szervezőképesek az érdeklődők közül. Külön fel kell hívni

a figyelmüket a Patakon rendezhető konferenciák, zenei és képzőművészeti alkalmak, fesztiválok, találkozók lehetőségeire (az üzletet hozónak kedvezményt ajánlva).

A könyvtárban a helytörténeti gyűjteményt feltűnő helyre előre kell hozni úgy, hogy a csak nézelődni betévedőnek is azonnal szemébe tűnjön. Az anyagot ki kell egészíteni és korszerűsíteni kell. Legyen ott az, ami a turistát elsősorban érdekli.

HELYZETISMERET, ÖNTUDATOSÍTÁS ÉS A POTENCIÁLIS NÉPMŰVELŐK

Már az előzőekből is kitűnt, hogy a közművelődésben alapvetőnek tartom a szervezői, menedzseri munkát végzők hely- és helyzetismeretét, ebből következően a szükségletekből fakadó feladatvállalást. Úgy vélem, hogy mindezt csak a történelmi idő, valamint a város és vidéke tér-koordinátáiban elhelyezve lehet értelmezni. *A történelemből is élés erőforrás.* Sárospatakon a történelem jelentős része nem látványos, mutogatható kincs formájában (bár abból is van elég), hanem feltárandó, megismerendő, értelmezendő szellemi örökségként, *jövőt formáló múltként van jelen.* A múlt, hely- és helyzetismeret nemcsak díszítő elem, programot töltő vagy letudandó emlékünnepség, hanem az egyetlen talaj, amire építeni lehet. A művelődési folyamatokat könnyebb a lappangó tradícióból kinöveszteni még akkor is, ha a szálak egy része elszakadt. Patak közönségét vissza és rá kell szoktatni a közösségi tartalmú kultúrára, a társadalmi nyilvánosságra, a közösségi kontroll és az érdekegyeztetés eszközeire. Ezt a szükségletekre, az érdekekre és érdeklődésre építő, differenciált művelődési kínálat megteremtésével lehet elérni. Mindig szem előtt kell tartani, hogy z adminisztratív átrendeződés is a város és vidéke művelődési szemléletet követeli meg. S azt is, hogy a fogyasztó mindig hivatottabb eldönteni, hogy mit akar, mint a kínálat létrehozója. Az igényeket fel kell tárni és fel lehet kelteni — a művelődési folyamatok szerveződésének felkészült intézményes segítésével. A tradíciók ismerete mellett ennek lényeges része a társadalmi-gazdasági főbb folyamatok áttekintése. Például *az alapvető népesedési folyamatokat* (házasság, válás, születés, halálozás); a népesség nemek, korcsoportok szerinti megoszlását; a családok jellemzőit és demográfiai magatartását, továbbá az iskolázottság, foglalkoztatás és mindezekkel összefüggésben az egészségügyi helyzet statisztikai mutatóit és tendenciáit. (Az ilyen mutatókból adnak ízelítőt és a további fejtegetésekhez kiegészítést a közölt táblázatok.)

A népesedési, iskoláztatási, foglalkoztatási és egészségügyi folyamatok számbavétele *két dimenzióban* kell hogy *történjen.*

a) Meg kell vizsgálni, hogy az adott jellemzők területileg hogyan helyezkednek el, azaz közlekedési szempontból milyen lehet az egyes életkori csoportokra, társadalmi rétegekre stb. vonatkoztatva a művelődési otthon potenciális vonzáskörzete mint közvetlen városmag és városi környezet, illetve mint város és vidéke vonzáskörzet. Nyilvánvalóan egészen más a vonzáskörzete egy szakkörnek vagy klubnak (döntően a városmag, illetve a város), mint egy színházi előadásnak, kiállításnak, zenés-táncos nagyrendezvénynek (a város és vidéke).

b) Valószínűsíteni kell, hogy az adott jellemzők területileg differenciáltan

milyen idődimenziókban helyezkednek el. Egyrészt tehát azt kell becsülni, hogy a különböző életkori csoportoknak, rétegeknek mennyi szabadon felhasználható ideje lehet; másrészt azt kell figyelembe venni, hogy mint konkrét elérhetési idő (busz, vonat, gépkocsi, gyalog) hogyan kalkulálható.

Fontos figyelembe venni az intézmények és a bejárás szerinti tagozódást. A *3. táblázat*ból láthatjuk, hogy Patakon a gyermek- és ifjúsági munka iránti potenciális kereslet meglehetősen nagy: 775 óvodás, 2075 általános iskolás, 762 gimnazista és 608 szakmunkástanuló, 379 nappali tagozatos főiskolás! Ha a pedagógusok és szakalkalmazottak számát összeadjuk, akkor elvileg 430 művelődési intézménynél foglalkoztatott dolgozó vonható be a tervezési és szervezési munkába. Ha a *2. táblázat*ban az oktatási tudományos, közművelődési, művészeti, jogtudományi, igazgatási végzettségűeket összeadjuk, akkor 606 potenciális szervezőnk van. Az összlakossághoz viszonyítva egy potenciális népművelőre 25 lakos jut. Ha csak az egynegyedük aktivizálható, akkor egy potenciális népművelőre kb. 100 lakos jut. Vegyük ehhez azt is hozzá, hogy a művelődési intézményekben dolgozó összesen 341 egyéb technikai dolgozó is potenciális népművelő lehet — megfelelő felkészítéssel és szervezéssel. Ha csak egynegyedük „képezhető ki" a népművelésben való társadalmi részvételre, akkor is összesen tetemes számú kulturális munkatárs segítheti „A Művelődés Háza" munkatársainak munkáját. Érdemes megjegyezni, hogy „mindenkit számba véve" az aktív keresőknek 10—12%-a művelődési intézményeknél dolgozik.

Most vegyük elő a regionális térképet! Sárospatak hivatalos vonzáskörzetéhez 15 község tartozik. Ezek mellett még kb. 50—55 tanyával számolhatunk. Összesen több mint 16 000 lakos. Ha a város tágabb, különösen az egyedi művelődési rendezvények esetében szóba jöhető vidékét, vonzáskörzetét akarjuk meghatározni, akkor a volt sátoraljaújhelyi járás és a volt szerencsi járás egy részét kell tekintetbe vennünk. Bizonyos esetekben a vonzáskörzethez tartozik a Tisza bal partjának néhány települése is és a Zemplén, Bodrogköz szlovákiai falvai. *Jó tájékozódási lehetőséget kínál* a Bodrog Áruház, Vas- és Műszaki Bolt, Háztartási Bolt, Ruházati Bolt, bútoráruház vevőköre. Ahonnan ezekbe az üzletekbe vásárolni jönnek, onnan „A Művelődés Háza" is számíthat keresletre. Így a potenciális tervezők és szervezők köre is bővül: a felsorolt üzletek dolgozóinak egy része is bevonható a tájékoztatási munkába. A tervezés és szervezés során tehát a Zempléni-hegység, Hegyköz, Hegyalja és Bodrogköz lakosságára és potenciális népművelőire lehet és kell számítani!

A helyzetismeret és öntudatosítás érdekében az alábbiakat szükséges végiggondolni és megszervezni.

1. A művelődési intézmények rendszere több szektorú. A tanácsi irányításúak mellett vannak egyházi, megyei tanácsi, minisztériumi és országos hatáskörű budapesti központok által felügyelt intézmények. A tevékenységek koncepciójának, programjának, a turizmus és a helyi érdek összehangolásának és a vezetői nyilvánosság fórumának megteremtése érdekében eleinte negyedévenként, majd sűrűbben a *Hazafias Népfront keretében* össze kell hívni valamennyi művelődési intézmény vezetőjét és/vagy vezető munkatársait. Itt az egyeztetés mellett kötetlen formában sor kerülhet az információk és ötletek cseréjére.

2. Közművelődési szempontból a szükségletek és fehér foltok feltárása érdekében el kell készíteni a város és vidéke művelődés-szociográfiáját.

3. Szisztematikus óvatossággal, ámde végül is kötelező jelleggel, minden művelődési intézmény valamennyi dolgozójára (technikai munkatársak is) kiterjedően meg kell szervezni a *helyismereti képzést.* Ennek során alapvető politológiai, információs, helytörténeti, az előzőekben jelzett művelődés-szociográfiai és környezeti (város és vidéke) ismereteket kell nyújtania. Ehhez kapcsolódva meg kell szervezni (buszkirándulás; bár régen kerékpáros és gyalogos helyismereti túrákat szerveztek) a környék szisztematikus bejárását színesen előadó, felkészült pataki vagy ott tanult, lehetőleg neves vezetővel. Ajánlott irodalomban is van mire támaszkodni. Egy ilyen továbbképzés előadóinak is jelenlegi patakiakat és volt pataki diákokat kell felkérni. Ennek keretében szükséges lenne egy találkozót szervezni *Makovecz Imrével* (előadással, diavetítéssel és tervek magyarázatával), hiszen épületei beszédtémák Patakon is.

Az ilyen tanfolyamot később ki kell terjeszteni a szolgáltató helyek dolgozóira (egészségügyi intézmények, tanács, üzletek) és a munkahelyek vezetőire is. Alapvető követelmény: érdekesség, színesség, az idő és a tér üzenetének és lehetőségeinek felmutatása!

Olyan légkört kell teremteni, hogy a Patakra kerülő vezetők, értelmiségiek kötelezőnek érezzék a hely kulturális értékeinek és lehetőségeinek megismerését. Tudomásul kell venni: a város és vidéke lakóit csak tájékozott emberek tudják művelődésre szervezni.

4. El kell készíteni a neves volt pataki diákok névjegyzékét, a tevékenységük jelzésszerű ismertetésével, kronologikus sorrendben, egészen napjainkig.

A júniusi öregdiák-találkozókat propagálni kell a mai diákság körében. Én szomorúan tapasztaltam már nem egyszer: volt, aki csak a találkozóra, 5, 10, 15 év múlva visszajőve tudta meg, hogy ez hagyomány — és nem csupán dáridó, hanem temetőjárás, dísztermi együttes találkozó tanulságos szónoklatokkal, istentisztelet és városnézés. A kívül levők vonzódása a belül levőknek is inspirációt ad.

A tájékoztatás és a propaganda terén az alábbiakat szükséges végiggondolni és megszervezni.

1. Noha a szervezés alapja a személyes, közvetlen emberi kommunikáció, feltétlenül kell egy minden kulturális intézményt és szervezett művelődési tevékenységet magában foglaló, továbbá az alapvető információkat tartalmazó (boltok, ügyintézés, közlekedés, szolgáltatások), havonta megjelenő „Sárospataki Műsor"-füzet. Ezt bizonyos körben ingyen, tágabb körben minimális árért lehet terjeszteni. Az aktuális műsorokon és a szolgáltatási információkon kívül ez a füzet pár soros ismertetővel minden pataki és Patak környéki programlehetőséget mutasson be — a Vártól a Megyerig, Karcsától a Bodrogig *Fontos* a megtervezett, ízléses és könnyen kezelhető formátum. A fedezetét reklámokból is lehet biztosítani (OTP, IBUSZ, kereskedelmi vállalatok, vállalkozók!). A műsorfüzet térjen ki a Patakkal kapcsolatos könyvek jegyzékére is.

2. Minden művelődési intézményben, az állomáson, a Bodrog Áruházban megtervezett, ízléses és tömör tájékoztató táblát vagy tárlót kell elhelyezni valamennyi művelődési intézményre, turisztikai látványosságra felhívandó a figyelmet. Fontos a csomóponti propaganda és szervezés — tehát oda vinni az információt, ahol sok ember megfordul. Az említettek mellett ilyenek az egészségügyi intézmények, a tanácsháza, a munkahelyek bejárata stb. Különösen figyelembe kell venni ilyen szempontból a Thermál-fürdőt (nyári zsúfoltságban 4—6000 ember megfordul ott) és a Bodrog-parti strandot.

3. Meg kell szervezni a helyi idegenvezetői képzést (ehhez is tudnak segítséget nyújtani az öregdiákok) — nyugdíjasok, diákok számára. Az előzőekben említett oktatás során el kell érni, hogy az idegenvezetők minden intézményben a többire is felhívják a figyelmet. Az idegenvezetésbe, propagandába be kell vonni a Comenius Tanítóképző Főiskola hallgatóit, különösen a népművelés szakosokat.

Láttuk, Sárospatakon és környékén sok szellemi foglalkozású lakik. A potenciális értelmiség köre jóval nagyobb, ugyanis beleértem mindazokat, akik a művelődési ház munkájába tevékenyen bevonhatók; így a diákokat vagy a nem szellemi foglalkozásúak közül egyes közművelődési feladatköröket ellátni tudókat is. Én el tudok képzelni a világháborúkkal kapcsolatban olyan rendhagyó történelemórát, amelyen Bodnár Pali bácsi (mesterséges megtermékenyítési szakember, földműves, Dorkó-tanyán gazdálkodó) a lófogatú tüzérségről mesélne, vagy Somogyi Pista bácsi mondaná el, milyen volt a Lónyai-birtokról vásárra menő ökrös és lovas szekereknek a tiszai kompon való átszállítási rendje... A történelemről ugyanis sok általánosságot tudunk, csak éppen nincs mit ezek alá rendeznünk; nem tudjuk, hogy a régebbi vagy közelebbi múltban mit és mivel ettek őseink; milyen technikával vagy metodikával nyerték meg vagy vesztették el a csatákat, s egyáltalán hogyan maradtak meg.

A népművelőnek tudni kell, hogy a szellemi foglalkozásúak és a potenciális értelmiség a művelődési házzal kapcsolatos lehetséges magatartásokat tekintve megosztott, rétegzett. Abban nincs különbség, hogy valamennyiükhöz csak emberi módon, nagyképűség nélkül, alázattal és személyes kapcsolatokon keresztül lehet közelíteni. Ezt azért kell fokozottan hangsúlyozni, mert a népművelő kialakulatlan szakmaiságával szemben kialakult „szakmaiságok" állnak. Ráadásul van egy olyan réteg, amely már akkor is magas szintűen látott el közművelődési, közművelődés-szervezési feladatokat, amikor a mai népművelők azt se tudták, mi fán terem a közösségi művelődés. Vannak olyan foglalkozási csoportok, amelyek tagjai eleve sokkal intenzívebb emberi kapcsolatokat tudnak kiépíteni, mint a népművelők (orvosok, tanárok, lelkészek). Vannak olyanok (a legkülönbözőbb foglalkozási ágakban), akiket a rossz tapasztalatok egy életre bezárkózottá tettek, s nem hisznek abban, hogy az új formák bármilyen új tartalmat is hozhatnak; a megőrzésre rendezkedtek be. Vannak olyanok, akiket saját szakmájuk gyakorlása és annak lehetetlenségei olyannyira felemésztenek, hogy önmaguktól nincs erejük semmibe se bekapcsolódni.

Mindezt csak azért mondom, hogy tudatosítsuk: itt nem agitációra és határozatokra van szükség, nem a meghívók és szórólapok az elsődlegesek (noha ezek nélkülözhetetlen eszközök), hanem tényleges viszonyok megértése és az ennek megfelelő személyes emberi-közösségi kapcsolatok kiépítése. *Íme néhány javaslat* — a potenciális értelmiség bevonási módszereihez.

1. A népművelők ismerjék meg a város és környékének értelmiségét. Először össze kell állítani a közismertebb személyek névjegyzékét (nem hűhóval, hiszen egy elvileg teljes listából is kimaradhat valaki, s ez sértődést okoz) — csupán tájékozódás céljából. Egy ilyen listát egy-két régi pataki órák alatt elmond. A népművelők legyenek tájékozottak munkájukról, a városért végzett eddigi tevékenységükről (legalább a kérdezés erejéig). A családlátogatás, az adott alkalommal (kiállítás, rendezvény utáni álldogálás) való odamenés megfelelő lehetőség a személyes megismerésre. A beszélgetések során egyre

bővül a kör, s hamar ki fog derülni, hogy nem csupán a hangadók, a tekintélyek jöhetnek szóba. Fel kell keresni az elesetteket, özvegyeket, visszahúzódókat. Nem agitálni kell, hanem tanácsot kérni; nem vitatkozni, hanem dialógust kell folytatni. A tájékozódás során ki fog derülni (most konkrét pataki nevekre gondolok), hogy az egyik köztiszteletben álló orvos nagy utazó, a másik síel és csónakázik, a vidéki lelkész és felesége a táj kézimunkáit „szövi le" a falu asszonyaival; van régész és borszakértő, állatorvos és Patakot kitűnően ismerő autószerelő, üzletvezető, festő-mázoló, tanár, agronómus, akik horgászok és turisták, tanár, aki amatőr színjátszó, gyógyszertörténész, lelkész, aki az egyházi szociális mozgalmakban, és író, aki a kommunista mozgalmakban vett részt, nyugdíjas pék és Angliát járó tanár, országjáró mézeskalácsos, szőlőművelési szakember és mindentudó nyugdíjas történelemtanár, nyomdász és fényképész, szlovákszakértő, a régi pataki színjátszást ismerő ügyvéd, volt börtöntanár stb.

2. A bevonás legjobb módja a megbízás. A helyi és környékbeli potenciális értelmiség egy-egy tagját fel kell kérni előadás, vetítettképes beszámoló, tárlatvezetés, helytörténeti séta, környékbeli séta, tapasztalatcsere stb. megtartására. Ha például egy orvost felkérünk arra, hogy a síelésekről vagy a vízi sportról tartson beszámolót, ügyeljünk a szervezésre! Adjunk a felkértnek vagy ötven meghívót, illetve tegyük ki a rendelője várószobájában — biztosan telt ház lesz. Rendkívül fontos a Patak környékén, a természetes vonzáskörzetben lakó potenciális értelmiség felderítése. Ebben az esetben sem csupán arról van szó, hogy őket bevonjuk. Legalább ilyen lényeges, hogy rajtuk keresztül az ő természetes, szerves segítségükkel vonjuk be a nem értelmiségi rétegeket. Nyilvánvaló, hogy a közvéleményt erősebben befolyásoló emberek (a mindenütt jelen levő, nagy befolyással rendelkező Józsi bácsik és Mari nénik; a meghúzódott és már-már elfelejtett bölcs öregemberek; a lelkészek, tanítók stb.) megkeresése elsődlegesen fontos. Meg kell őket hívni, és be kell nekik mutatni a házat, a várost; tájékoztatni kell őket a lehetőségekről.

3. Ki kell használni az ideérkező kutatókban rejlő tájékoztatási, tájékozódási és propagandalehetőségeket. Fel kell hívni figyelmüket a házra és lehetőségeire, meg kell ragadni a személyes kapcsolatok kiépítéséből adódó tanulási alkalmakat. Igénybe kell venni az öregdiákokban és baráti köreikben rejlő mérhetetlen program- és kapcsolati lehetőségeket.

Ki kell építeni a különböző felekezetű egyházakkal való kapcsolatot. Ennek módja is — a Hazafias Népfront Bizottságon túl — a személyes kapcsolatteremtés, a feladatok és gondok kölcsönös megismertetése. Nem kell hangsúlyozni, hogy a világnézeti különbség ellenére van közös alap: az egyházak és a művelődési intézmények is a tudás megőrzésén, terjesztésén fáradoznak, s a „közönségnek" és a „híveknek" van egy közös része.

Különös gonddal kell keresni a kölcsönösen előnyös kapcsolatok kiépítését az óvodák, általános iskolák, a gimnázium, szakmunkásképző, tanárképző és minden más művelődési intézmény dolgozóival. A tanárokat, szakalkalmazottakat, technikai dolgozókat be kell vonni a művelődési ház munkájába, de nem általában, hanem az ő érdekeiknek és érdekeltségüknek megfelelően. Ennek is legjobb módja a felkérés és a segítségnyújtás. A felajánlkozás (pl. rendhagyó bármilyen óra tartására) a népművelő részéről sohasem lehet nagyképű; *mindig annak ismeretéből kell kiindulni, hogy a másik mit csinál és mit csinált már ezen a téren.* Keresni kell a kapcsolatok kiépítési lehetőségét a rend-

szeresen visszatérő rendezvényeken. Tudni kell, hogy az ilyen rendezvények jelentik a legolcsóbb és legbiztosabb országos propagandát. Ekkor tehát mindenképpen legyen a további programokat jelző tájékoztatás.

4. *A diákok!* Tudatosítsuk, hogy a Patakon tanuló ifjúságnak ez a hely jelenti a várost, itt kellene, hogy ifjúkori, városi élményekben legyen része!

A gyermekek foglalkoztatása olyannyira elsőrendű fontosságú feladat, hogy itt nincs lehetetlenség csak tehetetlenség. Pusztán egy dologra hívom fel a figyelmet: a gyermekprogramokat úgy kell szervezni, hogy mindig legyen kapcsolódó program (ha más nem, kiállítás, tanácsadás, könyvtári, nézelődés, kisfilmvetítés vagy tv) a kísérőknek, szülőknek is!

Az ifjúsági korosztályról külön kell szólni, e téren ugyanis nagy gondok vannak. Látjuk, hogy a gimnazisták és tanítóképzősök döntő többsége kollégista. Az ötnapos munkahét bevezetésével a szülők által is erősített szokássá vált, hogy hazautaznak. Ez csökkenti a tanulás által kevésbé igénybe vett hétvégék felhasználását fiatalos, városias kulturális programok céljára. Sajnos a kollégiumokban sem személyi, sem szervezeti lehetőség nincs arra, hogy a hazautazás alternatívájaként egyik-másik hétvégére programokat ajánljanak a középiskolásoknak. Ezen szükséges lenne változtatni.

Személyesen meg kell keresni a diákság hangadóit (ezek nem vagy nem feltétlenül a mozgalmi funkcionáriusok). Előbb néhány — kevés, de jól szervezett — diákkal kezdve olyan programokat kell szervezni, amelyek a kortárs csoportok szociálpszichológiájára, közvetlen és az iskolától részben független érdekeikre, a fővárosi ifjúsági divatok okosan irányított közvetítésére építenek.

A diákság esetében külön meg kell keresni a közvetlen vonzáskörzetben lakókat és azokat, akiknek szülei befolyással rendelkeznek (függetlenül osztályhelyzetüktől) lakóhelyükön. Szellemileg — és akinél szükséges, anyagilag — érdekeltté kell tenni őket abban, hogy egy-egy hétvégén elhozzák a rokonságot egy-egy rendezvényre. Legjobb olyannal kezdeni, ahol valamelyik ismerős gyermek vagy falubéli nevessé lett ember a fő- vagy mellékszereplő. A szervezést vállaló diákok rendszeresen, postán (neki jön a küldemény!) és ingyen kapják a városi műsorfüzetet és minden rendezvényre ingyen belépést jogosító igazolványt. Tudatosítani kell bennük: bár a kisvárosi életérzés olyan, hogy azt a képzetet kelti, „mint távoli messzi sors vágtat el az esti gyors", csakhogy velük együttműködve meg lehet teremteni a nem lemaradás életérzését, s ezen túlmenően a kisvárosi közösségi művelődést mint a fogyasztóiság és kispolgárság kulturális alternatíváját.

A potenciális értelmiség és rajta keresztül a fogyasztók, befogadók bevonásának *metodológiai lényege:* a művelődés szerveződésének társadalmi mechanizmusát kell szem előtt tartani (s csak ennek függvényében a tevékenységet, a programot); a személyes kapcsolatok kiépítésére a másik ember iránti alázattal törekedve; az érdekekre és szerves érdeklődésre építve; az eleve sokszínűséget feltételező differenciált megoldási módokat keresve.

5. Személyes beszélgetésekkel, ingyen belépővel stb. meg kell nyerni néhány nyugdíjast, csomópontokon dolgozó, sok emberrel találkozó aktivistát (bolti eladók, állomási pénztáros, könyvesbolti dolgozók stb.) társadalmi szervezői feladatra.

JÖVŐT FORMÁLÓ MÚLT ÉS A LÁTVÁNYOSSÁG MINT SZERVEZŐ ERŐ

Fontosnak tartom a „nyitott ház" koncepció jegyében született jó ötletek pataki megtelepítését is, mint pl. az információs központot. Erre igen nagy szükség lenne — tanulmányozni kell az eddigi tapasztalatokat, már ennek is vannak szakemberei. Én most olyan rendezvény-, esemény- és tevékenységötleteket gyűjtök itt össze és ajánlok fel, amelyek az előző gondolatmenet következményeként közönségszervezésre és közösségformálásra is alkalmasak.

„Jövőt formáló múlt" témakörben rendszeressé kell tenni a történelemre fundáló programokat. *Ezek alapja a ma aktualitásához való kötés, illetve az országos események helyi színezetű ünneplése.* Közvetlen cél pedig az, hogy az értékeket megismerjék a város lakói. Az emlékeinkből is élés a helyzetismeretet és az önérvényesítést segíti elő. Mielőtt néhány ötletet felsorolok, lássunk a két típusra egy-egy példát. *Aktualitáshoz való kötés:* Juhász Gyula: „Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944" című könyve vagy „A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között" c. könyv bemutatása „Uralkodó eszmék Sárospatakon..." stb. témakörben. Építőtáborokról ismertetés a diákoknak: az országban az első munkatábor Patakon volt. Városfejlesztési eredmények, tervek és gondok: „Ma miért kiált Patak vára?". *Országos és világesemények helyi színezetű ünneplése:* a Luther-évforduló helyi vetületeiről oldalakat lehetne írni. A Marx-évforduló kapcsán: „A marxizmusról kialakult ismeretek a régi Sárospatakon" — Marxról a harmadik nagyobb magyar nyelvű tanulmány egy pataki filozófiatanár munkájaként Miskolcon jelent meg 1928-ban, Rácz Lajos: „A történelmi materializmus és a vallás". Természetesen kritikai írás — de a lényeg az, hogy lehetett olvasni Marxról éppúgy, mint hallani a teológián folyó, marxizmust ismertető szemináriumon. A mai bemutatás során nem kell félni attól, hogy a világnézetek dialógusában és küzdelmében akkor máshová esett a hangsúly. *Nem a történelem átírása, hanem a sokféleség és sokszínűség vállalása nevelő hatású.* Az örökség faggatása során arra is fény derül, hogy ahogyan ma sem monolitikus a gondolkodás, úgy régen sem volt az.

Színes előadásokra, kiállításokra ad lehetőséget a Bodrogköz, Hegyköz népművészete, néprajza, mesevilága vagy a népi gyógymódok sokasága. Hangsúlyozom, nemcsak a humán, hanem a természettudományos kultúra múltjának megidézésére is számtalan lehetőség van. Nem száraz történelemórákra van szükség, hanem a mai aktualitások helyi összefüggéseinek tudatosítása fontos.

A Tanácsköztársaságra éppúgy lehet emlékezni helyi színezettel, mint a falukutatásra, szociográfiára, népfőiskolára, sportévfordulókra stb. Mérhetetlen sok előadás, kiállítás, színjátszás, zenei rendezvény témát rejtenek a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. (Az ötleteket itt most érthető terjedelmi korlátok miatt nem sorolom tovább.)

Az előzőekben szó volt arról, hogy milyen sok és sokféle visszatérő rendezvény van Patakon. Ezek egyike sem vált azonban olyan országos hírűen a városra jellemzővé, mint „a" Szegedi Szabadtéri Játékok, a Virágkarnevál Debrecenben, a Humorfesztivál Vácrátóton, a hangversenyek Jákon vagy Nyírbátorban, a nyári színház Egerváron, a lovasjátékok Nagyvázsonyban, a Szabadtéri Játékok Szentendrén stb. Nemcsak az idegenforgalom szintentartása

és fejlesztése, hanem a helyi öntudatosítás miatt is szükség van ilyen „a pataki . . .” rangot elérő visszatérő eseményre.

Én két rendezvény-, eseménytípusra gondolok: az egyik a hagyományos sort folytatja, kívülről és belülről egyaránt csak az érdeklődőknek egy bizonyos, eleinte elsősorban értelmiségi rétegét vonzza; a másik nagyobb tömegeket csábíthat helyben és kívülről egyaránt.

1. a) Patakon lehetne megszervezni a népfőiskolások hazai és nemzetközi találkozóját, konferenciával, szakértői tanácskozásokkal.

b) „A Művelődés Háza” adottságai ideálisak és a pataki hagyományok vonzóak a szociográfiai és dokumentumfilm-szemle számára.

c) Az épület alkalmas nagyzenekarok bemutatására; felvetem: lehetne „A Művelődés Háza” a modern kelet-európai komoly zene egyik bemutatóközpontja.

d) Az épület mint turisztikai nevezetesség kínálja az ötletet: legyen a modern képzőművészeti kiállítások egyik ugyancsak (kelet-európai) központja.

e) A magam számára legkedvesebb ötletem: legyen a tágabb eszmei vonzáskörzet színházi központja. Mégpedig úgy, hogy e terület (Felvidék, Kárpátalja, Szatmár stb.) régi és mai íróinak műveit elevenítik fel, erre megszervezve amatőr együtteseket, vállalkozó színészcsoportokat és a közeli (Miskolc, Debrecen, Nyíregyháza) színházak társulatait.

Minderről üzleti szempontból is érdemes gondolkodni: az országos tanácskozásokat, filmszemlét stb. a turisztikai holtidényben szervezve.

2. A helyi műszaki és humán értelmiség együttes munkájára építve, alapos előkészítéssel létre lehetne hozni a „Sárospataki Hang- és Fényjátékokat”. Ideális hely erre a Vár és a várkert vagy az iskolakert — esetleg mindkettő. Helytörténeti, történelmi háttérrel, jól válogatott zenével és fényeffektusokkal csodálatos programokat lehetne létrehozni, amelyeket kazettára rögzítve évekig lehetne játszani. A helyi nyelvtanárok és diákok bevonásával idegennyelvű (angol, német, szlovák) változatok is készíthetők. (Ezt az ötletet évek óta dédelgetem, s kicsit sajnálom, hogy nem Patak lesz hazánkban az első; a Mátyás-templomban e nyáron indult — idegen nyelven, valutáért — a „son et lumière” program.) Egy ilyen esemény kidolgozását, előkészítését úgy lehetne szervezni, hogy a bevontak minél szélesebb köre magáénak érezze. *Maga a felkészülés művelődés:* tanulmányozni a külföldi példákat, kiválasztani a helyi történelmi és zenei betéteket, megtervezni a fény, a hang, a növényzet és az épületek együtthatását stb. Ez ugyan nem olyanfajta közösségi művelődés, mint amelyről a népművelők álmodoznak és beszélnek, de éppúgy szervező, mozgató erő, mint a jövőt formáló múlt idézése.

Persze a népművelés módszertanának lényege, hogy politológiai ismeretek, szakmai ismeretek mellett bölcsességre van szükség: úgy, ahogyan *Pilinszky János* megfogalmazta: „Bölcsnek nevezném azt az embert, aki egyszerre tartja számon és egyenlő erővel éli meg mindazt, amit tud és mindazt, amit nem tud a világról. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy mindig a teljes egész, az univerzum polgára. Tudása sose vakítja el, teszi önhitté, mivel számára mindaz, amit nem tud, nagyon is reális. Ezért minden ítéletét tudásából meríti ugyan, de legbiztosabb döntéseiben is érezni lehet az ismeretlennel való örökös számvetést. Alázata így az egyetlen lehetséges alázat: szellemi magatartásának egyenes következménye." (A bölcsességről. In: Szög és olaj. Budapest, Vigilia, 1982. 412. p.) Hadd használjam ezt az idézetet a metafizikus síkról áttéve a társadalmi gyakorlat ismeretlenével való számvetésre: az érdekeknek és érdeklődésnek, a fizetőképes keresletnek megfelelően lehet csak művelődést tervezni és szervezni. Az aufklerista népművelői gondolkodás nagy tévedése és a kereslet-kínálat eltérésében mutatkozó válsága ennek figyelmen kivül hagyása. Ahogyan *Losonczi Ágnes* fogalmazta: „A társadalompolitikus csakúgy, mint a társadalomról gondolkodó, gyakran összekeveri azt, amit lát azzal, amit látni szeretne vagy amit látnia kellene; másfelől azt, ami őt személyesen nyomasztja azzal, ami a társadalomra nehezedik. Nem pusztán a ‚sein' és a ‚sollen' kérdése ez, hanem a valóság elemzése és a tényleges tendenciák fel- vagy félreismerése és összekeverése az elképzelések belevetítésével. S mivel a társadalom törvényeit nem ismerjük jól, ezért bizonyulnak sokszor erősebbnek, mint a megbízott törvényhozók, s mivel az emberek céljait sem ismerjük igazán, ezért van az, hogy másképpen akartak vagy akarnak boldogulni, mint ahogyan mi őket boldogítani akarnánk.." (Az életmódról. MTA Szociológiai Intézet, 1973. 5—6. p.)

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

A befejezett iskolai végzettséggel rendelkező népesség a legmagasabb végzettség szintje szerint, 1980-ban

Megnevezés	Fő
Egyetemi	278
Főiskolai	309
Egyéb felsőfokú	124
Középiskolai	1865
Középfokú szakiskolai	19
Középfokú szakmunkásképző iskolai	1502
Egyéb szakiskolai	57
Egyéb szakmunkásképző iskolai	588
Mindösszesen:	4742

Forrás: 1980. évi népszámlálás 5. kötet. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. KSH, 1981. 516. p.

2. táblázat

A befejezett iskolai végzettséggel rendelkező népesség a legmagasabb végzettség jellege szerint, 1980-ban

Megnevezés	Fő
Általános	1049
Ipari	1182
Építőipari	343
Mezőgazdasági	264
Szállítási, hírközlési	23
Kereskedelmi	191
Vízgazdálkodási	113
Városgazdálkodási	1
Földmérési	4
Szolgáltatási	40
Egészségügyi	69
Oktatási, tudományos, közművelődési	557
Művészeti	24
Jogtudományi, igazgatási	25
Közgazdasági	283
Egyéb	29

3. táblázat

A művelődési intézmények jellemző létszámadatai, 1983. május

Megnevezés	Tanulók száma	Fiú	Lány	Bejárók	Helybeli	Kollégista	Pedag. szak. alk.	Egyéb techn. dolg.	Helyben lakó	Bejáró
I. sz. óvoda	242	114	128	27	215	—	17	11	16	1
II. sz. óvoda	236	124	112	10	226	—	15	10	15	—
III. sz. óvoda	297	143	154	1	293	—	19	11	19	—
Óvodák össz.	775	381	394	38	734	—	51	32	50	1
Esze T. isk.	648	344	304	19	627	2	41	10	39	2
Petőfi isk.	839	455	384	59	559	221	62	12	62	—
Gyakorló isk.	470	207	263	1	469	—	40	20	39	1
Kisegítő isk.	118	66	52	4	94	20	15	5	15	—
Móricz D. O.	—	146	97	—	—	243	11	29	11	—
Ált. isk. össz.	2075	1072	1003	83	1749	243	169	76	166	3
Gimnázium*	762	241	521	62	183	498	69**	37	69	—
Szakm.-képző	608	484	124	451	157	—	okt. 16	6	okt. 11	5
							tan. 22		tan. 19	3
CTKF nappali	379	46	333	83	20	276	55	43	47	8
levelező	434	41	393	423	11	—				
Zeneiskola	329	101	228	14	312	3	16	4	9	7
Könyvtár							7	1	7	—
Műv. ház							11	21	10	1
Képtár							1	4	—	1
Rákóczi Múzeum							3	28	3	—
CSTÜSZI							4	2	4	—
Könyvesbolt							4	—	4	—
Ref. Gyűjt.							9	10***	7	2

Megjegyzések a 3. táblázathoz

* A bejáró, helybeli és kollégista gimnáziumi tanulók számának összege azért kisebb a gimnáziumi tanulók számánál, mert vannak albérletben lakó, ún. externisták is.

** Ebből 1 fő angol állampolgár, nyelvi lektor.

*** Egy részük részfoglalkozású.

Forrás: Kanesütz Lajosné: Tájékoztató Sárospatak város közoktatási és közművelődési helyzetéről című tanulmánya (Sárospataki Tanács VB művelődésügyi, egészségügyi és sportosztálya 8810/198. 1983. május. 33 p.). Továbbá: Sárospatak város közművelődési feladatainak 1982. évi intézkedési terve és 1983. évi intézkedési terve.

4. táblázat

A művelődési intézmények szakalkalmazottainak száma, 1968—1982

Megnevezés	1968	1972	1976	1980	1982
Óvónők száma	6	12	30	43	51
Ált. isk. tanárok száma	57	67	62	64	70
Ált. iskolai tanítók száma	48	51	55	68	70
Gimnáziumi tanárok száma	59	60	60	63	68
Szakmunkásképző intézeti tanárok száma	2	7	15	21	22
Szakoktatók száma	3	4	13	14	16

5. táblázat

Fejlesztések a kulturális ágazatban Sárospatakon 1968—1983 között

Megnevezés	millió forint
Két új óvoda	18
16 tantermes Petőfi ált. isk.	11
200 férőhelyes ált. isk. diákotthon	16
6 tantermes szakmunkásképző	7
16 tantermes gyakorló ált. isk.	42
Felépült „A Művelődés Háza"	100
Önálló zeneiskola kialakítása	6
Gimnázium és kollégium felújítása	50
Esze T. iskola korszerűsítése	1
Kisegítő iskola bővítése	1
Régi óvoda korszerűsítése, bővítése	2,7
Domján Képtár épületének felújítása	6
Andrássy Kurta János-gyűjteménynek épület kialakítása	10
Úttörőtábor kialakítása	2
Intézmények berendezésének, felszerelésének korszerűsítése	0,6
Eszközbeszerzés színvonalnövelő állami támogatásból	5
Tornacsarnok felújítása	1,8
Összesen:	280,1

6. táblázat

A könyvtár, a művelődési ház és a TIT jellemző tevékenységi adatai

	1976	1982
Könyvtár		
Összállomány (könyv)	27 777	56 380
(lemez)	152	2 110
(folyóirat)	100	224
Beiratkozott olvasók száma	1 992	2 029
(14 éven aluli)	542	836
(14 éven felüli)	612	1 193
Kölcsönzött kötetek száma	29 090	88 163
8 fiókkönyvtárban	6 420	10 764
Könyvtári rendezvények száma	39	54
Művelődési ház		
Működvelő csoportok száma	14	12
tagok száma	337	312
Ismeretterjesztő szakkörök száma	7	12
Klubok száma	5	12
Ismeretterjesztő előadások száma (nem TIT)	100	136
Résztvevők száma	6 655	7 740
Ismeretterjesztő tanfolyamok	3	4
Ismeretterjesztő filmvetítések	12	48
Műsoros estek száma	30	120
Résztvevők száma	2 425	7 363
Gyermekek részére szórakoztató műsorok száma	10	31
Résztvevők száma	2 102	7 363
TIT által szervezett rendezvények		
Előadások száma	59	74
Résztvevők száma	1 921	2 930

7. táblázat

A TIT által szervezett rendezvények 1982-ben

Előadások jellege	Előadások száma	Résztvevők száma
Egészségügyi	10	540
Politikai	8	510
Gazdasági	6	180
Mezőgazdasági	6	240
Pedagógiai	19	625
Irodalmi	9	410
Történelmi	8	225
Művészettörténeti	8	200
Összesen	74	2930

Tanfolyamok	Tanfolyamok száma	Résztvevők száma
KRESZ-továbbképző	9	374
Nyelvi: német (haladó)	1	16
német (kezdő)	1	19
angol	1	12
orosz	1	18
Környezetvédelmi	2	34
Kis matematikus	1	15
Szakvizsgára felkészítő	4	185
Emelőgép-kezelői	1	20
Varró	1	13
Úszó	1	20
Fotó	1	14
Hegesztő szakmunkás	2	57
Összesen	26	797

8. táblázat

Adatok az 1982. évi munkástovábbképzésről

1. Szaktanfolyamok

Üzem, intézmény	Tanfolyam	Résztvevők száma
119. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet	kerámiakészítő	16
Vízügyi Igazgatóság I. sz. Szakmérnökség	gátőr	15
	könnyű- és nehézgépkezelői	5
Kossuth MgTsz	szalag-, keresztfűrész	5
	hegesztő (TIT)	8
BOGYÜV	üdítőgépkezelői	15
	targoncakezelői	3
BÁG	ív- és lánghegesztő	21
Csepel Művek	MEO-képző	15
	hegesztő	25
	könnyűgépkezelői	4
	technikusképző	14
ÁFÉSZ-BVV	üzletcsoportvez.	32
	eladók képzése	20
	pénztárgépkezelő	22
Építőipari vállalatok (3)	hegesztő (TIT)	20
	könnyűgépkezelői	24
Ruházati Szövetkezet	szabás-varrás alapismereti tanfolyam bedolgozóknak 3 csoport	80
ÉMÁSZ	villanyszerelői	20
	emelőgépkezelői	15
	egyéb szakmák (központi szervezésű)	16
„A Művelődés Háza"	kazánfűtői tanf.	61
Faipari Vállalat	faipari gépkezelő	20
Összesen	26 tanfolyam	476 fő

Dolgozók gimnáziumába jár 102 fő
Dolgozók szakközépiskolájába jár 18 fő

9. táblázat

A filmszínház jellemző adatai (1981, 1982)

Megnevezés	Előadók száma		Látogatók száma		Egy előadóra jutó látogatók száma	
	1981	1982	1981	1982	1981	1982
Rákóczi Filmszínház	805	812	82 669	82 943	103	102
Otthon Étterem	16	50	407	2 702	25	54
Borostyán Étterem	9	19	678	666	42	35
Vándor	255	111	12 495	5 316	49	47

10. táblázat

A tanácsi költségvetés kulturális kiadásai (1968—1982)

Év	Millió forint
1968	21 502
1972	32 999
1976*	17 297
1980	48 386
1982	57 374

* 1976-ban megyei fenntartásba kerültek a középiskolák.

11. táblázat

A főbb idegenforgalmi nevezetességek látogatottságának változása Sárospatakon az előző év százalékában

Megnevezés	1978	1979	1980	1981	1982	1982/1977
Rákóczi Vármúzeum	115	97	109	112	94	130
Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei	118	116	98	115	103	155
Sárospataki Képtár (időszaki kiállítások)	47	127	131	126	162	163
Domján-kiállítás	116	115	99	98	85	118
Római Katolikus Plébániatemplom	109	107	94	110	101	123
Thermál-fürdő	110	93	107	109	81	99

12. táblázat

Sárospatak idegenforgalma: látogatók száma 1977—1982

Megnevezés	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Rákóczi Vármúzeum[1]	115 647	133 184	130 519	142 425	160 016	151 054
Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei	32 003	37 809	42 211	41 645	48 156	49 804
Sárospataki Képtár[2] (időszaki kiállítások)	90 715	43 037	55 086	72 296	91 610	148 442
Domján-gyűjtemény	5 462	6 359	7 351	7 290	7 181	6 108
Római Katolikus Plébániatemplom	39 750	43 525	46 700	43 991	48 451	49 152
Thermál-fürdő	131 251	145 440	135 555	145 211	158 684	130 120
Andrássy Kurta-kiállítás[3]						3 485

Forrás: intézményi statisztikák.
Megjegyzések:
[1] A Várban 1982-ben 1489 iskolai csoport volt 74 213 fővel; 1208 egyéb csoport 44 717 fővel és 32 124 egyéni látogató.
[2] A Várban levő Galéria 1978. január, február és szeptember hónapban zárva volt. A Képtár a Galériából fejlődött ki.
[3] Az Andrássy Kurta János-kiállítás 1982 októberében nyílt meg.

13. táblázat

Jelentősebb kiállítások

— Jakab Károly és Kelemen Kristóf közös kiállítása, 1977-ben.
— Sánta László grafikáinak kiállítása, 1977-ben.
— Bartha Zoltán kiállítása, 1977-ben.
— Reformkor festészete c. kiállítás, 1978-ban.
— 10 éves a Sárospataki Képtár c. kiállítás, 1978-ban.
— Válogatás a Sárospataki Képtár anyagából, 1979-ben.
— Festészet a XX. században (2 részletben), 1980-ban.
— A fafaragótábor és a zempléni rajztanárok alkotókörének közös kiállítása, 1980-ban.
— Grafikák a Képtár anyagából, 1981-ben.
— Fotók a Képtár anyagából, 1981-ben.
— Kiállítás a Herman Ottó Múzeum anyagából, 1982-ben.
— A XX. század második felének művészete, 1982-ben.
— A Domján-gyűjtemény Talti-sorozatából, 1982-ben.
— Huszár István festőművész kiállítása „A Művelődés Házá"-ban, 1983-ban.
— Pál Gyula festőművész emlékkiállítása 1983-ban, ugyanott.
— Sárospatak, a város — fotókiállítás 1983-ban, ugyanott.

Hegyesi Gábor

HUMÁN SZOLGÁLTATÓ KÖZPONT, JÓLÉTI TANÁCS*

(Gondolatkísérlet)

1.

A jelen időszak legfontosabb kérdése számunkra a sokféle területen kibontakozott reformfolyamatok sorsa. Összességében is s az e cikkben részletesebben tárgyalt szociálpolitikai reform elvi és módszertani kidolgozásakor is érdemes külön megvizsgálni a központi és a helyi intézmények viszonyát, problémakörét. Erre teszek kísérletet dr. Hilscher Rezsőnek, az 1957-ben elhunyt neves szociálpolitikusnak egy 1947-ben, a Városi Szemle XXXIII. évfolyamában megjelent, *Kommunális szociálpolitika* című dolgozatából kiindulva.[1]

Az említett cikk 7. oldalán így definiálja tárgyát a szerző: „A kommunális (vagyis helyi, községi, városi — H. G.) szociálpolitika a kialakult gyakorlat alapján tehát általában két csoportba osztható. (I.) Az egyik csoportba soroljuk azokat a feladatokat, amelyeket a község az állami szociálpolitika keretében mint az államigazgatás helyi szerve, akár mint az államéval közös kötelességek részese, az érvényes jogszabályok nyomán, funkcionálisan, illetve csak anyagi terhek vállalásával köteles teljesíteni, vagy pedig a funkciót is elvégezvén, az anyagi terheket is vállalván. (II.) A második csoportba tartoznak a kommunális szociálpolitikának autonóm, a község saját kezdeményezésére megvalósuló intézményei."

A kommunális szociálpolitika e kettőssége történetileg és gyakorlatilag a „községi szocializmus" néven ismert mozgalomban alakult ki, amelyik lényegében egy a századforduló körül kialakuló szociáldemokrata, reformista irányzat — írja később a szerző. Az angol fábiánusok, valamint a német Gustav Sohmoller és Adolf Wagner voltak azok, akik leginkább hangsúlyozták, hogy a fokról fokra haladás céljából a helyi önkormányzatokban kell vezető szerephez jutni és kis keretekben segíteni a szükséges reformokat. „Ebből aztán kinőhet az egész állam szociális megreformálása is."

Nem volt ez eredendően alaptalan és naiv? Részben igen, de a községi szociális mozgalom képviselői valóban támaszkodhattak olyan létező falusi önkormányzati intézményekre, amelyek hosszú fejlődésen átmenve politikailag autonómakká és gazdaságilag elég erősekké váltak. A tét — témánk szem-

* A *Szociálpolitika reformja*, illetve a *Társadalmi beilleszkedési zavarok* című országos kutatási főirányok keretében készült írások alapján. (Utóbbit dr. Gondos Annával közösen írtuk.)

pontjából — mindig az volt a helyi és központi hatalom közötti küzdelemben, hogy a felmerülő szociális problémákat kinek a pénzéből ki oldja meg. Vagyis az, hogy a valamilyen módon az adókból befolyt összegek feletti rendelkezés joga a communitas vagy a központ kezében van-e, illetve milyen arányban osztoznak a pénzösszegek felett. A befolyt adók nagyságát egyrészt az ország, illetve a község gazdasági ereje, potenciálja, adófizetőképes tagjainak száma és adóztathatóságuk mértéke, másrészt az adózásban is megnyilvánuló hatalmi viszonyok szabják meg. Az autonómiának tehát ára van, szó szerint. Hogy mennyire így van, csak példaként hadd álljon itt a szegényügynek ezt a sajátos összefüggést jól mutató megoldása, a híres 1601-es, Erzsébet királynő által kiadott „Szegényügyi törvény", melynek két fontos alapelve a községi autonómia (csak az alól nem lehetett kibújni, hogy a szegényekkel foglalkozni kellett) és az ezt biztosító adórendszer:

1. „Minden szegény vagy munkával (vagyis dologgal, ebből nőtt ki a *dologház* — H. G.) látandó el, vagy segélyezendő."

2. „Erre a szükséges eszköz községi úton teremtessék elő."

A rendszer működését gazdaságilag tehát az biztosította, hogy az állam lemondott a beszedhető adók egy részéről. Közigazgatási oldalról pedig ezt a megfizettetett községi autonómiát az működtette, hogy szegényügyben az első fórum a község választott felügyelője volt, aki egyben a szegényadót kivetette. Ezt a döntést az ugyancsak választott békebíró hagyta jóvá. Nyilvánvaló, hogy egy község minél szegényebb volt, annál inkább nem tudott mit kezdeni az autonómiájával, bármennyire demokratikus is a rendszer. Ha lassan is, de éppen ezért a községeket szegényügyi uniókká egyesítették a XIX. században, és ezzel egyidőben kormánybiztosokat neveztek ki az ellenőrzésre. Vagyis „ezzel a község önállóságából sokat vesztett, de a teherviselés egyenlősége és a szegényügy nyert".[2]

Talán egy nagyon vázlatos tipológia is felállítható a két tényező kombinációjából (az öt besatírozott négyszög az öt alaptípust jelenti):

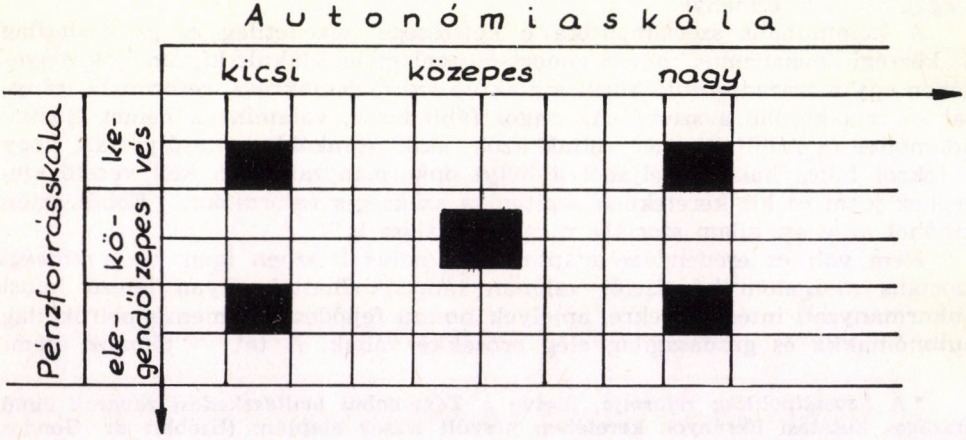

Ritkán, speciális esetekben sikerült ezt a kombinációt úgy megvalósítani, hogy nagy autonómiával rendelkező települések elegendő pénzforrás felett rendelkezzenek. Hilscher idézett cikkében említi az adókat szociális célra felhasználó Bécs városát, amely egy ilyen kivétel a két világháború között. A magyar települések is jól elhelyezhetők ebben a rendszerben.

Az angol fejlődésből és valóságos gyakorlatából tehát szervesen levezethető a községi szocializmus ideája, amit azután a túlzottan centralizáló állameszmét bíráló német tudósok átvettek. A demokratikusan gondolkodó Hilscher Rezső, amikor ezeket az önsegélyre támaszkodó eredményeket bemutatja, így méltatja a községi szocializmus eredményeit: „A községi szocializmus egyéb viszonylatban azáltal, hogy a községi élet azok kezébe került, akik a haladó eszméket képviselték, ... teljesen új távlatokat nyitott meg a közélet számára. Egyes, szemmel látható eredményeivel rámutatott arra, hogy a községi közigazgatás feladata nem merülhet ki az ügyiratok, a felsőbb hatóságok rendeleteinek elintézésében, az adók beszedésében, a rendnek karhatalmi erővel való fenntartásában, a megtorló eszközök alkalmazásában, hanem alkotó munkával az emberi élet kiteljesedésének, a szociális igazság érvényesítésének szolgálatában kell állnia, s fel kell figyelnie a község lakosainak kis és nagy gondjaira, a felületeken való mozgás helyett meg kell látnia a társadalmi bajokat előidéző okokat, és azok megszüntetéséről erejéhez képest, intézményesen kell gondoskodnia."

Végül azt is megtudhatjuk, hogy hol mit alkotott a kommunális szociálpolitika, mi minden tartozott a körébe a két világháború között. Ennek a címszavaiból néhány: munkaközvetítés és átképzés; kommunális ellátás (víz, villany, gáz, közlekedés, gyógyszer, élelmiszer) megszervezése; közületi keretben működő társadalmi jótékonyság szervezése; szociális célú adóztatás; helyi szociális biztosítás; egyes üzemek (pl. pék) községesítése; settlementek létesítése s bennük ingyenes jogi tanácsadás, egészségügyi gondozás, családgondozás, könyvtár, sportolás biztosítása, ifjúsági körök, irodalmi műsorok, anya-, csecsemő-, gyermek-, ifjúságvédelem, szegények szociális gondozása, munkaalkalmak létesítése; lakásépítés; népszálló létesítése lakástalanoknak; olcsó közlekedés biztosítása; pályaválasztási és képességvizsgáló intézetek létesítése; balesetvédelem megszervezése; csökkent munkaképességűek foglalkoztatása és átképzése; házassági tanácsadás; olcsó hitel biztosítása; közegészségügy és speciális gondozók (alkohol, lelki beteg stb.) megszervezése; iskolai és iskolán kívüli kulturális, népművelési intézmények szervezése.

2.

Ez a felsorolás szinte mindent érint, ami egy adott kor településének lakosait egyáltalán érdekelheti, érintheti.

Rendkívül inspiráló — és aktuális kérdéseket érintő — felsorolás ez, és óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mit emelhetünk át ebből a múltból abba a jelenbe, amely újra a helyi autonómia növelését tűzi ki célul. A probléma másik oldala, hogy hogyan szervezhetnénk meg valamit adott esetben a közben már kialakult munkamegosztás és intézménybeli feltételrendszer közepette — nem kizárva természetesen ezek megváltoztatását sem az új életideálok, értékek céljaival összehangoltan.

A helyi autonómia mint „új" érték előtérbe kerülése s ennek nyomán a reformfolyamatok egyik központi kategóriájává és kutatási témává válása csak történelmi szemléletű analízissel válik érthetővé. A kisközösségek és a helyi hatalom kérdései iránt újraéledő érdeklődésnek[3] előzménye ugyanis egy bizonyos illúzióvesztés és egy sor empirikus tapasztalat éppen azokkal a tényekkel kapcsolatban, amelyek eltüntették a kisközösségeket, s lényegében megszüntették az autonóm helyi hatalom intézményeit. Az illúzióvesztés elsősorban a központi tervezés és az egyoldalú iparosítás mindent megoldó hatalma iránt következett be. Az empirikus tapasztalatok pedig azt igazolták, hogy a közösségek „államosítása" következtében az élet minősége egy sor mutató esetében rosszabbodott. Ez a két tényező természetes módon sarkallta-sarkallja az embereket új megoldások keresésére. A mindennapi élet szintjén ilyen új megoldás volt a megizmosodó háztájizás és a második-harmadik gazdaság fogalommal jelölt ezernyi tevékenység, illetve az ezeknek hivatalos keretet adni akaró sokféle vállalkozás. A szakértelmiség egy része és a politika művelői viszont magyarázó elveket, elméleteket és ideológiákat keresnek, hogy megértsük, mi is történik valójában, s minek kellene ezután történnie. Ily módon szinte természetes, hogy úra felfedezzük azokat a fogalmakat, amelyekről azt gondoltuk, hogy már rég idejüket múlták. Emlékeztetőül azért érdemes ötven évvel ezelőttre visszaugrani, amikor is éppen arról folyt a vita, hogy azok az eszmék, amelyek most éppen a föltámasztás állapotában vannak — pl. helyi autonómia, közvetlen demokrácia, széles körű képviseleti demokrácia —, mennyire problematikusak voltak *akkor*, s hogyan készítették elő azt a máig tartó közelmúltat, amit éppen megreformálni készülünk az *azelőtti* eszmék nevében. Minderre nem azért utalok, mert nem tartom fontosnak ezt a politikai és szellemi irányzatot — sőt! —, de tanulságos lehet múltbeli problémáiról tudni, fejlődését ezek ismeretében segíteni. Tárgyunknál maradva, az egyébként önhitt és epébe mártott tollal író H. G. Wells így emlékszik vissza saját fábiánus korszakára, erre a jellegzetesen angol, századforduló körüli szocialista, saját felfogásuk szerint a szocializmusért küzdő mozgalomra, annak céljaira, eszméire s végül saját csalódásaira. Ezek a részletek *Önéletrajz* című művéből származnak, annak is *Szocializmus* fejezetcímmel ellátott részéből.[4]

„A fábiánus társaság igen nehezen egy nevezőre hozható, sokszor ellentétes elemeket fogott össze... Még eszméiket sem használták közösen. Talán egy kivétellel... hogy a gazdasági életben uralkodó haszonmentalitás káros... Elítéltük az individualizmust, elítéltük a laissez fairt. A föld és az ipari tőke tulajdonjogát át akartuk adni a közösségnek. Nem mondtuk meg azonban, hogy mit értünk közösség alatt, mert egyikünk sem tudta, sőt még nem is gondolt arra, hogy ezt tudni kellene. A burzsoáktól, gyáripari és pénzügyi vezérférfiaktól, államférfiaktól azt követelték, hogy ... menjenek bele a ‚szocializálásba'... De voltaképpen ennek az uralkodó osztálynak a tagjai, társadalmi hagyományaikkal, kommerciális szabadelvűségükkel és a parlamenti módszerek magas fejlettségű humbugjával, amely az új választójogos demokráciában nyilvánult meg, voltak a legutolsók, akik engedték volna, hogy szocializálják őket... Tudták, hogy miért kell nekik a parlament. Az akkor szokásos ötletszerű szavazási móddal választott nyilvános testületek még kevésbé lettek volna alkalmasak a szocializálás gyakorlati keresztülvitelére... A világ legértelmesebb cselekedetének tűnt a fábiánusok előtt a szakszervezeti

vezetőkhöz fordulni, hogy lépjenek be a parlamentbe mint természetes vezetői annak a nagy munkának, amellyel a társadalmat újjá kell építeni. De ha az ember megnézett és meghallgatott néhány ilyen szakszervezeti vezetőt, akkor . . .!

. . . A szocializmus vezetői és alkotói egy másik közelálló nagy kérdést is félreértettek, nem jöttek rá, hogy a közösségek természete és nagysága változik. Nem értették meg, hogy a szocializmusnak roppant adminisztratív területekre van szüksége. A helyi szocialista . . . munkáspárti kispolitikusok, akik szoros viszonyban vannak a helyi vállalkozásokkal és építőkkel, legyőzhetetlen, talán nem is tudatos nehézséget támasztottak, amikor a helyi szervezetek helyére nagyarányú szervezeteket akartak tenni. Szükségképpen az ő szocializmusuk a kisközösségi kúté volt, nem pedig a hatalmas víztornyok és vízművek szocializmusa, mely a vizet eljuttatja mindenüvé . . . Az igazi szocialista kormánynak sokkal jobban összekovácsolt testület kezében kell lennie, mint napjaink pártkormányai, és hogy . . . a modern szocializált közösségben az adminisztratív területeknek sokkal nagyobbnak kell lenniük, mint a maiaknak . . . 1903-ban, miután csatlakoztam a fábiánus társasághoz, elkezdtem hangoztatni, hogy a jelenlegi helyi és községi szervezetekkel nem tudnánk nagy és általános szocializálási terveinket végrehajtani. (Erről szól a Tudományos Adminisztratív Területek Kérdése a Községi Vállalkozásokkal kapcsolatban c. tanulmánya. — H. G.) A villamos vasutak, a villamos világítás és az általános népnevelés bevezetésével a helyi közigazgatás minden kérdése alapjában megváltozott . . . A mostani felosztások mindent a helyi beállítottságú emberek kezére hagynak, és ameddig adminisztratív kerületeinket a XVIII. sz.-i alapokon építik fel, egy nem helyi beállítottságú ember szélesebb látókörével és tevékenységi körével szinte megbénul, amikor rájön, hogy képtelen az apró községi politikai kérdésekkel foglalkozni . . . A 30 néhány évvel ezelőtti fábiánusok (tehát a századforduló körül — H. G.) nem tudtak, nem akartak vagy nem mertek túllátni a községi tanácsosokon, parlamenteken, szakszervezeteken, olyan kerületeken, amelyeknek polgársága alig tud olvasni, és a jelenkori törvények legelavultabb formáin . . .

Robert Owen eredeti patriarchális szocializmusában igen kevés a ‚demokrácia' . . . Marx volt az, aki a szocializmus és a demokrácia eszméit összekovácsolta. Ugyanis . . . bizonyos kézenfekvőség kétségkívül volt abban a feltevésben, hogy a haszonért és a tőkéért folyó roppant verseny alulmaradt tömegei szükségképpen helyeselni fogják a magántulajdon megszüntetését. De nem következett abból, hogy képesek megérteni a kollektivizált tulajdon gondolatát, és hogy értelmes felügyeleti érdeklődést fognak mutatni a kollektivizált tulajdon kollektivizált adminisztrációjában . . . Még azok a szocialisták is, akik részleteiben nem csatlakoztak Marx indítványaihoz (főként az osztályharc gondolatához — H. G.), öntudatlanul feléje sodródtak . . . Lenin volt végül az, aki eltüntette a tömegdemokrácia (vagyis az osztályharcot kifejező — H. G.) kormányzatát, mint egy ügyes bűvész, mégpedig úgy, hogy átszervezte a kommunista pártot, hogy az a közösség kormányzó elitje legyen, és aztán megszervezte velük kapcsolatban és ellenőrzésük alatt a szovjetet . . . "

Ötven évvel ezelőtt úgy tűnt — legalábbis egy baloldali gondolkodású értelmiségi számára —, hogy született végre egy konfliktusmentes, hatékony politikai és közigazgatási megoldás, mely nem igényli az érdekérvényesítés demokratikus formáit.

A társadalom karbantartása, vagyis a különböző társadalmi erők ütközése, küzdelme, mozgása, helykeresése azonban szünet nélküli folyamat, s ennek során kitűnt, hogy mind az embereknek, mind a kisközösségeknek, mind pedig az egész társadalomnak nagy kára származik abból, ha a legkülönfélébb — és gyakran változó — egyéni és közösségi érdekek csak egy felülről irányított, bürokratikus apparátus szűrőjén keresztül tudnak „érvényesülni".

Kiderült például, hogy a bomló kisközösségekből kieső ember nehezen kapcsolódik a személyességet nélkülöző „nagyközösséghez", a társadalomhoz, s ha nincs módja új közösségeket szervezni vagy új közösséghez tartozni, erre a lebegő helyzetre nagy érzelmi labilitással, különféle beilleszkedési zavarokkal reagál.[5] Ezeket az emberi problémákat azután mind a közvetlen, mind a tágabb környezet egyre nehezebben tolerálja, illetve tudja megoldani — pusztán felülről nem is lehet. A tagadás tagadása, vagyis a demokrácia igenlése, jelentős szélesítése ezért (is) újra sürgető társadalmi igénnyé vált, melyhez kapcsolódva pozitív társadalmi program nőhet ki az említett illúzióvesztésből és a kedvezőtlen empirikus tapasztalatokból.

Ma már a szociológia, pszichiátria, pedagógia, szociálpszichológia és egyéb tudományok eredményei, a mindennapi életet közvetlenebbül tükröző irodalmi publicisztika vagy a nap nap után megélt valóság ezer konfliktusos tapasztalata azt jelzi, hogy a demokrácia egyrészt egy társadalom politikai struktúráját kifejezni képes érdekütköztető mód, másrészt azonban — legalábbis az európai iparosított jellegű kultúrákban — egy adott közösséghez való tartozást erősítő s ezen keresztül személyiséget védő, mentálhigiénés funkcióval is rendelkező erő. Hiánya, hiányosságai pedig érzelemben, erőben és forintban mérhető veszteségeket okoznak.

3.

Ezen a ponton érek vissza ismét eredeti mondanivalómhoz. A kommunális szociálpolitika olyan megoldási módján gondolkodom — s ezt egy kísérleti körzetben talán ki is lehetne próbálni —, amely az ott lakókat aktívan kapcsolja be az őket leginkább érintő kérdések intézésébe, intézményi kereteket ad az ötletek, kísérletek megvalósításához, nyílttá teszi a helyi konfliktusokat, és egyben keretet ad azok megoldásához is. E demokratikus jellegzetessége mellett azonban olyan szakmai szervezetnek is kellene lennie ennek az intézménynek, amely nem terheli meg túlzottan a lakosokat, csak lehetőséget ad a beleszólásra azoknak, akik ezt igénylik, s amely a kor színvonalának és követelményeinek megfelelően integráltan, széleskörűen és az élet teljességét érintően oldja meg a felmerülő — és oda tartozó — szociális jellegű problémákat.

A kommunális szociálpolitikai gondolatkísérlet alapegysége egy budapesti kerület vagy egy kisváros, esetleg egy falu, egyszóval egy kis közigazgatási egység. Ideális esetben ez egy a tágabb világhoz illeszkedő, de minél nagyobb autonómiával rendelkező és öntevékenyen önmagát tovább szervező és építő település, városrész, amelynek szervezete olyan lenne, mint amilyen lakásokat szeretnénk: „elmozdítható falait", vagyis intézményeit oda teszik a lakók, ahová szükséges, s az ott dolgozókkal együtt működtetik. Ez csak demokrati-

kusabb intézményekkel és közélettel lehetséges, aminek megvalósulásához azonban a kísérleten kívüli világ további demokratizálása is elengedhetetlen. Azt ellenben nem zárom ki, s emlékezzünk a „községi szocializmus" bizonyos eredményeire, hogy a környezet demokratizálási folyamatát gyorsíthatjuk, ha a kommunális szociálpolitika bizonyítani tudja követhetőségét. Ezt az autonóm kommunális szociálpolitikát szervező demokratikus intézményt, amit idővel minden kerületben (kisvárosban, falun) megválasztanának, neveztem el Jóléti Tanácsnak. A tényleges szolgáltatást pedig a kerületben (kisvárosban, falun) szerveződő Humán Szolgáltató Központ nyújtaná.

A) A Humán Szolgáltató Központ működése

Elképzelésem értelmében a kerületnek (kisvárosnak, falunak) két szociálpolitikai centruma lenne: egyrészt a kerületi, kisvárosi, falusi tanács megfelelő részlege, amely hatósági-igazgatási munkát végez, és a felügyeletet gyakorolja, másrészt a mentálhigiénés, szociális és humán szolgáltató központ a kerület (kisváros, falu) ilyen jellegű napi, nem hatósági munkájának összefogására, irányítására. A kommunális szociálpolitika Hilschertől idézett definíciójának két feladatát (országos és helyi ügyek intézése) két intézmény látná el tehát. E két intézmény azonban nem pontosan követi a Hilscher-féle definíció I.=országos és II.=helyi szerinti felosztását, mert létezik helyi hatósági és országos rendelkezés alapján működő nem hatósági tevékenység is. Vagyis elvileg a következő kombinációk jöhetnek létre e két fogalompárból:

	Országos	Helyi
Hatósági	H. I.	H. II.
Nem hatósági	N. h. I.	N. h. II.

A tanácsi-hatósági szervezet első nagy reformja lezajlott.[6] A tanácsi szociális-államigazgatási feladatok három nagy hatósági területét, úgymint: az egészségügyi igazgatást, a gyermek- és ifjúságvédelmi-gyámügyi igazgatást és a szociális igazgatást az elmúlt évben már összevonták, s ez az integrálás ugyanazt a célt szolgálta. Nevezetesen: az ágazati tagolódás ne vágja szét az életben szervesen összetartozó tényezőket, vagyis a szerveződés a család körül történjék, s a sokféle, összefüggő szociális érdeket a tanácsi munka egyéb területein is védeni tudja a szociális feladatokkal megbízott osztály vagy csoport. (Pl. legyen beleszólás a lakáselosztásba, a kommunális fejlesztésbe stb.) A kívánt fejlődési irány az, hogy a tanács munkája még inkább jóléti feladatokkal telítődjék. Ilyen hatású néhány, a tanács további szervezeti korszerűsítésére kidolgozott terv is. Ez azonban egyben azt is igényelné, hogy felső szinten is létrejöjjön valamilyen egységes szociálpolitikai irányítás, amely pl. egységesen tudná átlátni a sokféle s jelenleg különböző tárcák által igazgatott gondozó intézmény (ideg, alkohol, gyermekideg, nevelési tanácsadó) munkáját, biztosíthatná az olyan igen kívánatos információ- és érdekegyeztetést. Éppen a máig is fennmaradt ágazati rendszer miatt nem tudtak létrejönni azok a mentálhigiénés szemléletű hálózatok, amelyek nem szabdalják fel a családokat problémáik mentén. (Ilyen kerületi rendszert dr. Paneth Gábor főorvos már

létrehozott a XXI. kerületben, de a művelődésügyi és az egészségügyi osztályok vetélkedése lehetetlenné tette pl. az ideggondozó és a nevelési tanácsadó együttműködését.[7]) Más természetű gondok miatt működik problematikusan, gyatrán a gyermekvédelem, az alkoholisták gyógyítása, a segélyezés. Szerepet játszik ebben a jelenségek meg nem értése (pl. állami gondozott gyermekek esetében), a tanácsi apparátus túlterhelése, bürokratikus munkamódja, talán rossz munkamegosztás a bíróságok és a tanácsok között, a gondozási munkát végzők képzésének megoldatlansága, a költségvetés szociális célú kiadásainak alacsony színvonala, egyes intézmények relatív fejletlensége, lemaradása (GYIVI, társadalombiztosítás), politikai félelmek (pl. a közösségi indíttatású köztehervíselés vagy a lazább szervezetű öngyógyító klubok, egyesületek esetében), szakmai ismeretek viszonylagos hiánya (pl. neurózisok, alkoholizmus gyógyítása terén) stb.

A valódi gyógyítást akadályozó tényezők feltárása óriási jelentőségű lenne, ugyanis ezek felderítetlensége akadályozta meg részben eddig is, hogy a sokféle szakhálózat betöltse legfőbb hivatását: biztosítsa egy adott terület lakosainak elsődleges, másodlagos és harmadlagos prevencióját. A két utóbbi fogalmon, vagyis lényegében a gyógyításon és utógondozáson — a WHO ajánlása szerint — azt értjük, hogy történjék meg minél korábban a kórismézés, betegségfelismerés és beavatkozás, hogy a betegség kiteljesedésének lehető legkorábbi megakadályozásával, illetve a krónikussá válás, a különböző nem kívánatos folyamatok kiindulásának megelőzésével hatékonyabb módon tudják a lakosság egészét biztosítani. (Ezen intézmények jelentékeny részét a H. I.—II. működteti.) Fentiekkel egyenrangú — és megoldatlan — feladat azonban az elsődleges prevenció. Ugyancsak a WHO ajánlását figyelembe véve ez azt jelenti, amit a hétköznapi ember is úgy érez, hogy az „igazi" prevenció: megelőzni a betegségek kialakulását. Bár igaz, hogy az elsődleges prevenció bizonyos értelemben szerepel az egészségügy munkájában — felvilágosítás publikációkban, előadásokban, egészségügy-szervezés, szaktanácsadás stb. —, de a növekvő betegszám arról tanúskodik, hogy ez nem kellően hatékony. Gondolkodnunk és kísérleteznünk kell új megoldásokon is: új módon dolgozó régi vagy egészen új intézményeken, ezek új munkamegosztásán, új módszereken, a meglévő intézmények munkájának javításán.

Az elsődleges prevenció rendkívül sokirányú tevékenység és egyben szemlélet, amelynek középpontjában az ott lakók mentálhigiénéje, az élet minőségi tényezőinek előtérbe helyezése, a szociális, kulturális, gazdasági biztonságukhoz való hozzájárulás áll. E feladatok mind a körül a lényeges szempont körül keresik a megoldást, hogy a terület ellátásáért felelős szervek legfőbb dolga: a lakosság kiszolgálása. A hatósági jellegű munkastílus mellé is fel kell zárkózmia a szolgáltatás típusú munkastílusnak. A mai gondok ugyanis önmagukban rendeletekkel, csupán hatósági beavatkozással nem oldhatók meg. Az „egészséges társadalom" persze illúzió mind fogalmilag, mind megvalósulásában, de egy a konfliktusaihoz rugalmasabban alkalmazkodó társadalomnak („reformtársadalomnak") a szűrővizsgálattól az iskolarendszeren át a bérrendszerig és a neveléstől az önszerveződő kisközösségek támogatásáig (illetve maguknak a közösségeknek nehézség nélküli önszerveződéséig) sokféle eszköz áll rendelkezésére egy, a mainál egészségesebb társadalom lassú megszületésének elősegítésében. Ez azt is jelenti, hogy a szociálpolitikai feladatok megoldása egyrészt valóban pénzkérdés, másrészt azonban politikai, tudományos, intézmé-

nyi és szervezési. Még szélesebben általános társadalmi-gazdasági-ideológiai kérdéseket is érint, amelyeknek alakulásába közvetlenül nem is lehet nagyon beleszólni (értékválság, kulturális válság, gazdasági válság). Legfeljebb valamennyire alkalmazkodni lehet ezekhez a tényekhez a szociálpolitika eszközeivel is.

Két intézményt ismertetek röviden példaként, amelyeknek szervezésében a fenti elvek nagy szerepet játszottak. Az egyik régi, magyar, a másik mai, külföldi példa.

1912 és 1949 között működött Újpesten az Országos Szociálpolitikai Intézet.[8] Részben Újpest város szociálpolitikai problémáinak megoldására létesítették, részben azonban a Közgazdasági Egyetem Szociálpolitikai Tanszékének volt gyakorlóintézménye. Három részlegből állott: egészségügyi, népvédelmi és népművelési osztályokból. Az a tény, hogy az Országos Szociálpolitikai Intézet gyakorlóterepe volt a Közgazdasági Egyetemnek, azt is jelentette, hogy egyetemista közgazdászok, jogászok és orvosok (a három részleg igényeinek megfelelően) az intézetben lakhattak, mint egy kollégiumban. Ők alkották az említett három osztály ingyenes segédszemélyzetét. Az egészségügyi osztály főleg tbc-s és veneriás megbetegedések szűrővizsgálatát, illetve gyógyítását végezte. A népvédelmi osztály ingyenes jogi tanácsadással, családvédelemmel, ifjúsági patronázzsal és különböző korú gyermekek szakosztályokba tömörítésével és oktatásával foglalkozott. A népművelési osztály pedig ugyanezeknek a rétegeknek, illetve szakosztályoknak kulturális programokat szervezett, de szélesebb kör részére is rendelkezésre állott, pl. a könyvtárával vagy a hosszú éveken keresztül színvonalas népművelési munkát végző vasárnapi előadássorozatával. Példaszerű egyébként a három ágazat közös kezelése. Mára ugyan az egészségügy óriási intézményrendszerrel rendelkező hálózattá nőtte ki magát, de a népvédelem, amit ma talán úgy hívhatnánk, hogy családgondozás és jogsegélyszolgálat, valamint a népművelés ma is sok ponton érintkezik, amit példák igazolnak a későbbiekben. Az egészségügy pedig az elsődleges prevencióval, vagyis a mentálhigiénével képviseltethetné magát ma is egy ilyen jellegű intézményben.

Általánosan megfogalmazva: egyrészt a prevenció három szintje, másrészt a szociálpolitika, mentálhigiéné, jogi tanácsadás, művelődésügy és gondozás nem váltak szét úgy, mint jelenleg.

A másik ismertetendő intézmény a Kalparrin Community Service (Sydney).

A Kalparrin Community Service a következő tevékenységeket látja el: Kalparrin (a szó maga bennszülött eredetű, olyasmit jelent, hogy „aki segít cipelni") a 12 kerületből álló, 135 000 lakosú Cantorbury városrész tanácsadó-gondozó szolgálata. Személyzete összesen 21 ember, köztük pszichiáter, pszichológus, social worker, pap, iskolai tanácsadó, munkaterápia-szakértő, népjóléti biztos és gondozónő. Valamennyien hivatásos szakemberek. Maga az intézmény közvetlenül a területi igazgatóságnak van alárendelve. Fogadóórák hétfőtől péntekig 9—17 óráig vannak, ebben az időben a szolgálat a következőkben áll rendelkezésre:

a) Krízis intervenció.

b) Szakmai tanácsadás és rendszeres segítség a bizonyos problémakörökkel foglalkozó önkéntes szervezeteknek (pl. Alcoholics Anonymus stb.) és az egészséges lakossággal foglalkozó intézményeknek. Ilyen pl. az iskolák, öregek

napközi otthona, terhesgondozó. A munkatársak szabályos időközönként meglátogatják ezeket, és a felmerülő nehézségek után érdeklődnek. Ha ilyen akad, konzultálnak az illetékes szakemberrel, akinek a gyakorlatában a problémás eset előfordult, pl. gyermekügyben a tanárral vagy a nevelési tanácsadóval beszélnek. Magát a problémát jelentő személyt rendszerint nem is látják. (Ezt az ún. konzultációs módszert részletesen leírja Gerald Kaplan *Theory and Practic Mental Health Consultation* című könyvében, amely a kalparrinniak munkájának egyik vezérfonala.)

c) A szociális munka megfelelően alapos ismertetése és gyakorlati tapasztalat szerzésére való lehetőség biztosítása a mentálhigiéné művelői és tanulmányozói részére.

d) A nagyközönség folyamatos felvilágosítása, széles körű egészségügyi nevelés, amelybe belevonják a bevándorló idegennyelvű lakosságot is. Ezt a célt szolgálják a több nyelvű plakátok, a járás saját hetilapjában megjelenő hirdetések, rádió- és tv-riportok. Így a szolgálat létéről is állandó tudomást szerez a közönség.

e) Rendszeres napi program vagy megfelelő elfoglaltság biztosítása az állandó támogatást, vezetést igénylőknek, pl. reszocializálódó pszichotikusok, fiatalkorú bűnözők, magánytól szenvedő idős vagy középkorú személyek; minden „kategóriának" külön csoportfoglalkozás van hetenként.

f) Fekvőbeteg vagy mozgásképtelen személyekkel való otthoni foglalkozás. A betegeket nemcsak otthonukban keresik fel, hanem a területi kórházzal kötött megállapodás alapján a kórteremben is meglátogatják, ha úgy kívánja.

g) Kutatási programok szervezése és indítása.

„Általában a szolgálatnak az az alapállása, hogy részévé váljék annak a közösségnek, amelynek munkája során tagja lett. Ez annak a szemléletnek vagy irányzatnak a része, amely a mentálhigiéniai intézmények munkájának egész szellemében észrevehető. Sydneyben a beteg és az orvos, a gondozó és a gondozott szigorúan elkülönült szerepei valahogy közelebb kerültek egymáshoz — nem mosódtak össze, de a belőlük eredő rangkülönbségek eltűnőben vannak. Ez a tendencia jutott kifejezésre már évekkel ezelőtt a mentálhigiénés ellátásban, egyre aktívabb önkéntes szervezetek kialakításában, most pedig folytatódik a hivatásos szakembergárdának a gondozottakkal való közvetlenebb formákat öltő kapcsolatában. Egy másfajta hangsúlyú, jó értelemben vett presztízs kialakulása figyelhető meg, amely a mentálhigiéniai szakembert nem a nevelő-irányító, hanem a segítő attitüdhöz hozza közelebb."[9]

Összehasonlítva az újpesti példával, szembetűnő, hogy az egészségügyhöz kapcsolódott a mentálhigiéne, s együttesen elkülönültek a művelődéstől. Viszont ugyanúgy átfogja az intézet a prevenció mindhárom formáját, és népvédelmi felvilágosító munkát is végeznek.

E két példa földrajzilag egymástól nagyon különböző (távoli) területeken született intézményekről szól, tevékenységük mégis sokban hasonlít egymásra. A két példa felvázolja egy olyan központi intézmény képét is, amely aktív szerepet játszik a körzet lakóinak a körzet társas életébe való integrálásában.

A két ismertetett nagy intézmény mellett még bemutatok néhány olyan folyó kísérletet, melyek a népművelés, a pszichiátria, pszichológia, a családgondozás egymásra találásából születtek, s amelyek ugyancsak az új munkamegosztás és problémamegoldás csíráit tartalmazzák. (Magam problémamegoldó közművelődésnek nevezem ezt az irányzatot, mivel nem egy magas

kultúra terjesztése a célja, hanem az emberek problémáinak a megoldása, a művelődési házak eszközeinek, illetve a népművelés módszereinek a felhasználásával — összefogva a profi terapeutákkal.[10])

— Újpalotán működik a Szabadidő Központ. Fő tevékenysége, hogy bárki által felkereshetően a legkülönfélébb családi ügyekben nyújt felvilágosítást. Betérnek ide a telep lakói információért, tanácsadásért, családi problémáik megoldásáért, és ezért egyrészt gyakran van szükség speciális képzettségű szakemberek, pl. ügyvéd, pszichiáter, pszichológus, családgondozó igénybevételére, másrészt az itt dolgozók közvetlen képet kapnak a telep és környezetének problémáiról, intézményeinek működési hiányosságairól. Érdekképviselőként eljutnak az iskolákba, óvodákba, munkahelyekre, közértekbe és kocsmákba, szó szerint a kezük a telep lüktető erein nyugszik. Ez az életközeliség és a homogén városrészbe való szerves beágyazódás lehetővé tenné, hogy egy nagyobb lehetőségekkel, nagyobb autonómiával rendelkező intézmény válhassék belőle. A Szabadidő Központ egy helyiségében a legkülönfélébb, a helyi igényeknek megfelelő szolgáltatásokat nyújtanak, szűk keresztmetszet csupán az ott dolgozók munkaideje és a kicsi tér. Nagy előnye az ilyen típusú intézménynek az is, hogy felkeresése nem stigmatizáló. Elkeverednek egymással a segítséget kereső alkoholisták a Szegedre induló vonat után érdeklődőkkel. (Kísérleteik irányítói Jobbágy Mária és Péterffy Ferenc.)

— Pécsi Nevelési Központ. Rendkívül fontos kísérletnek tűnik, amely az oktatási, művelődési, könyvtár- és sporttevékenység integrációjával kísérletezik. Ehhez kapcsolódik a mentálhigiénés tanácsadás. (A mentálhigiénés részleg vezetője dr. Telkes József.)

— Ebbe a jelenségkörbe tartozik több kezdeményezés is. Így a dr. Kálmán Zsófia orvosnő által leírt játékcsoport gyesen lévő kismamáknak vagy az ELTE Közművelődési Tanszéke által vezetett szociálpedagógiai tréning keretében a Budapesti Művelődési Központban működő terhes asszonyoknak szervezett, tornával kombinált preventív csoport. (Maga a tréning is példamutatóan köti össze a kerületi művelődési házat és az iskolát. A tréning kidolgozói és vezetői a tanszék munkatársai, Talyigás Katalin és Vankó Ildikó.) Több helyen új klubokat, csoportokat szerveznek hasonló problémával küzdő embereknek: szülőcsoport, elváltak klubja stb.

— Néhány helyen művelődési házak, klubok kitárják ajtajaikat olyan marginális csoportok előtt is, amelyek elől eddig elzárkóztak. Így „csövesklubja" van a szociálpedagógiai tréningnek a Budapesti Művelődési Központban, csövescsoporttal foglalkoznak Tatabányán, a Puskin Művelődési Központban (Falus Júlia—Kardos Ferenc), és a Kulich Gyula téri nappal szanatórium (dr. Gerevich József vezetésével) is nyitott különböző szociális-mentálhigiénés problémákkal küszködő fiatalok felé.

— Az utóbbi csoport része egy nagyszabású mentálhigiénés kísérletnek, amelyet a Népművelési Intézet részéről Fodor Katalin szervez az ország több pontján. Komárom megyében központja a Tatai Művelődési Központ, s ennek mentálhigiénés előadója, Kovács Istvánné fogja össze a megyei munkát. Ennek során olyan kísérletekbe kezdtek (csoport állami gondozott gyerekeknek, pedagóguscsoport, önismereti pszichodrámacsoport, szülőcsoport stb.), amelyek az adott intézmények struktúráját is megváltoztatják, s remélhetőleg segítik a munkalégkör javítását.

— Ha csoportonként nem is ennyire markáns, de szociális problémaként legalább akkora súlyt képviselnek az alkoholbetegek. Utógondozó-mentálhigiénés klubjaik néhány helyen szintén művelődési házak falain belül működnek.

— Terjedőben van a munkásszállók népművelési problémájának, munkájának a szélesedése is. A munkásszálló mint intézmény, gyakran veszélyeztető tényező. A Taurus Abroncsgyárban a kulturális munka középpontjába a lelki egészség lehetőség szerinti védelme került. A munkások helyzetén pl. biztosan változtat, ha részei lehetnek egy szélesebb mentálhigiénés-információs rendszernek, s hogy az ebben tevékenykedők tanácsadással, ügyeik intézésével, érdekvédelemmel operatív jellegű szociális segítséget is tudnak részükre nyújtani. (Az új típusú mentálhigiénés szolgáltatás vezetője dr. Gerevich József.) Hasonló szemléletű próbálkozás az egyik tatai építőipari munkásszállás Salamon Hugó vezetésével.

— Mentálhigiénés tanácsadást végeznek a Nyíregyházi Megyei és Városi Művelődési Központban is a Pszichológiai tanácsadás művelődési házakban c. kísérlet részeként, amelyet szintén Fodor Katalin vezet. Beszélgető kiscsoportok, egyéni tanácsadás, kommunikációfejlesztő tréning, betegség utáni visszailleszkedési segítségnyújtás szerepel a tevékenységük listáján — mindezt egészséges vagy legalábbis betegként nem nyilvántartott egyének számára. A Pest megyei Művelődési Központban (Szentendre) sokféle humán szolgáltatást kínálnak, de az ország több pontján kísérleteznek hasonló szolgáltatásokkal, pl. Szolnokon, Pécsett, Szegeden.

— Az iskola kereteit feszegető próbálkozásokról is hallani. Tanárcsoportokat szerveztek néhány helyen — tanártársaikkal, a szülőkkel, a gyerekekkel, a felsőbb hatóságokkal stb. való konfliktusok feltárása, megértése, közös megoldások vagy közös platform kialakítása érdekében. Más helyen szülőket és tanárokat hoztak össze egy csoportba. A VIII. kerületi Művelődési Ház pedig a Balassa János Kórház-Rendelőintézettel közösen nyolcadikos általános iskolások számára „rendhagyó osztályfőnöki órákat" szervezett. Munkájuk szűrőként is értékes volt, hiszen a serdüléssel bajlódó gyerekek egy részének kötődést, problémáikra válaszolni akaró és képes felnőttek társaságát is jelentette ez. Akikkel pedig komolyabb baj volt, mindjárt szakmai segítséget is kaphattak — a hormonzavartól a rossz családi körülmények okozta sérülések gondozásán keresztül a pályaválasztási tanácsadásig.

— Külön érdemes említeni a humán szolgáltatást végző kisvállalkozásban rejlő lehetőségeket. Egy ilyen szervezet előnye, hogy nem köti költségvetési keret, a környezetre rugalmasan reagálva képes működni. Hátránya, hogy ha nem alakul ki állami szervekkel (üzemek, tanács) olyan gazdasági kapcsolat, amelyek során a fent említett intézmények átvállalnák a költségek egy részét, pl. idősgondozás esetén, illetve nem mentesíti az állam befizetési kötelezettségei alól ezen intézményeket, akkor csak a jobb módú, fizetőképes rétegeknek nyújthatnak szolgáltatást. Ez esetben pedig a piac megkettőzése állami és magánszolgáltatásra felerősödik — az ismert problémákkal együtt. Sokat segítene a helyzeten, ha a humán szolgáltatásokat kiemelnék a vállalkozások mai köréből, adó- és társadalombiztosítás-mentes tevékenységként ismernék el. (Jelenleg a közvetlen szociális munkát végzők után az állam visszatéríti a társadalombiztosításra befizetett összeg 75%-át, amennyiben a tanács igényt tart a cég munkájára.)[11]

A fenti, mai magyar példák azt igazolják, hogy valóságos szükséglet az intézményekben objektiválódott eddigi munkamegosztás újragondolása. Jelenleg egyidőben léteznek ugyanis többé-kevésbé diszfunkcionálisan, illetve rosszul kihasználtan működő intézmények, pl. művelődési házak, állami gondozóintézetek, iskolák, gyámhatóság, ideggondozók és sem megfelelő intézményi, sem azon kívüli megoldás reményével jelenleg nem kecsegtető problémák, pl. neurózis, alkoholizmus, idős, egyedülálló emberek ellátása, nehezen nevelhető egészséges vagy speciális, de nem mentális betegségű gyerekek óvodai-iskolai nevelése, szipózás, rehabilitáció stb.

Ez a helyzet törvényszerűen rendszeresen bekövetkezik. Ilyenkor egyidőben három dolog történhet.

a) A régi intézményi struktúra merev, nem képes megújulni. Ezért a konfliktusok megmaradnak, illetve új formákat keresve születnek új megoldások a falakon kívül, új intézmények vagy nem intézményi megoldások formájában.

b) Az intézmények képesek átalakulásra. Integrálni tudják az új szükségleteket, ezeket kielégíteni képes embereket alkalmaznak, illetve az ott dolgozókat hozzásegítik, hogy megtanulják az új módszereket.

c) Az intézmények reformképesek, de kiderül, hogy az új problémákat nem lehet vagy nem érdemes integrálni. Ilyenkor a szükséges átalakulás mellett a többi intézménnyel együttműködve új intézményt hoznak létre, immár új munkamegosztás szerint.

Ez a harc mindenhol lezajlik, s természetesen a második és harmadik megoldást tarthatjuk jó megoldásnak. Ennek konkrét megvalósulása azonban — jelen esetben — még nem látható, csak körvonalazható. Területenként eltérőek az intézményi és személyi adottságok és maguk a szükségletek is. Olyan rugalmas megoldásokat kell ezért találnunk — elsősorban a helyi szakemberek közreműködésével —, amik aztán adaptálhatók a helyi viszonyokra.

A Humán Szolgáltató Központ egy ilyen jól átgondolt b), esetleg c) megoldású mentálhigiénés-preventív-problémamegoldó szakmákat integráló intézmény lenne. Előnyösnek látszana, ha a Humán Szolgáltató Központ egy művelődési házban kapna helyet, illetve a művelődési ház alakulna át Humán Szolgáltató Központtá. Részben azért, mert ez a munka jóléti tartalommal töltené meg a jelenleg válságban lévő népművelő munkát, és ezzel éppen azt a helyet foglalhatja el maga a népművelés, amire szüksége van — egy általános segítő, közösségszervező szakmává válhatna. Ez a változás jelenleg még nem elfogadott. A felsorolt kísérletek sok helyen komoly ellenállással találkoznak, és nehezen alakulnak ki azok az intézményi-együttműködési és továbbképzési formák, amelyek szükségesek ennek a munkának a végzéséhez. Pedig a népművelők továbbképzéssel alkalmassá válhatnának social worker típusú munka végzésére is. A művelődési házak így még több általános mentálhigiénés feladatot láthatnának el.

Működésükhöz nagyrészt költségvetésből finanszíroznák a kiadásokat, de joguk lenne pénzteremtő kisvállalkozások szervezésében is részt venni a terület szolgáltatásának biztosítására. A központ helyiségeiben különféle szolgáltatásokat tarthatnának fenn a megváltozott munkaképességűek rehabilitációjától, az átképzés elősegítésétől kezdve a nyugdíjasok munkaközvetítő irodájáig vagy szülő- és gyermekcsoportokig mindazt, amire a communitas igényt tart. (Remélhetőleg ebből a humán kultúra sem maradna ki.)[12]

B) A Jóléti Tanács rövid elemzése

Egy választott és delegált tagokból álló testület, amelyben szervezetileg lenne biztosítva az adott körzet (falu, kerület vagy kisváros) lakosságának aktív részvétele, s amely egyben összefogná a Humán Szolgáltató Központtól kezdve az iskoláig a szociális-egészségügyi-kulturális-gazdasági és sportintézményeket. Ezek között az intézmények között kiépítené a megfelelő információs rendszert, elősegíteni olyan intézmények létrejöttét, amelyek hiányoznak az adott területen, részt venne mindazon problémák megoldásában, amelyek az adott terület lakosainak jólétét érintik. Ha szükségesnek tartaná a vezetőség, a területet körzetekre bontja tovább. Egy-egy körzet lehetőleg valamilyen szempontból szerves városrendezési egység (lakótelep, családi házas övezet stb.) kellene hogy legyen.

Az adott kérdésekben szakértői ajánlásokat tenne a területileg illetékes tanácsnak.

Néhány fontos kérdésre hadd térjek ki.

a) Kik választják meg a tanács tagjait, és kik közül lehet választani?

Volt már szó arról, hogy a Jóléti Tanács egy adott kerület (kisváros, falu) jóléti intézményrendszerét fogná össze. Tehát a Jóléti Tanácsot ezen intézmények vezetői vagy ezek megbízottai alkotnák egyrészt (a konkrét, mindennapi munkában természetesen nem venne részt mindig mindenki), másrészt olyan választott helyi lakosok, akik a Humán Szolgáltató Központnak (vagy a terület szociálpolitikai munkájának) bármely tevékenységében részt vesznek vagy részt kívánnak venni, akár társadalmi munkásként. A „laikus" résztvevők száma érje el a szakemberek számát. (A szakemberek száma teljesen függ a helyi intézmények számától.) A választott tanácstagok és tagok, szakértők együtt irányítanák a Jóléti Tanács munkáját.

A Jóléti Tanács elnöki tisztét akár egy „laikus" is betölthetné. A tanács évente legalább egyszer teljes ülésen számot adna munkájáról, a tagok közvetlen megbeszélnék a mentálhigiénés-szociális fejlesztéssel kapcsolatos terveiket, s ezek alapján találkoznának képviselőik a területileg illetékes tanáccsal. Ha körzetekre oszlik egy kerület vagy egy nagyobb község, maguk is jogosultak lennének Jóléti Tanács szervezésére. Ily módon biztosítanák helyüket a kerületi-falusi Jóléti Tanácsban. Ez a fejlődés egybeesne a szociálpolitika állami feladat jellegének korszerűbb, tág értelmezésével. Ez azt jelenti, hogy az állam törvényekkel, feltételek megteremtésével, így a közösségi és egyéni indíttatású szociális célú tevékenység támogatásával, adópreferenciával is biztosítja a szociális problémák megoldását. Ennek alapján kialakulhat a szociális ellátásnak egy olyan vegyes rendszere, amelyben a törvény előírta állami szociális feladatok ellátása színvonalának és bizonyos területeken mértékének növelése mellett más szervezeti megoldások is létrejöhetnek.

b) Társadalmi vagy fizetésért végzett munkát jelent-e a Jóléti Tanács tagjának lenni?

Az előbbi leírás magában hordja a választ: miután a tagok főállású intézményvezetők vagy megbízottaik, fizetésüket onnan kapják, a „laikus" résztvevők pedig azok közül kerülnek ki, akik vagy pénzért végzett, vagy társadalmi munkával kapcsolódnak a város, falu, kerület szociálpolitikai rendszeréhez, s ezt a státust, tehát munkájukat vinnék tovább a tanácsba is; a tagságért, véleményem szerint, külön díjazás nem járna.

c) Milyen intézményi jogai és kötelességei lennének a Jóléti Tanácsnak, és milyen intézmény felügyelje a munkáját?

Vegyük sorba!

Talán a legkényesebb kérdés a függelmi viszonyok tisztázása. A Jóléti Tanács ugyanis különböző intézményeket fogna össze, de nem alá-fölé, hanem mellérendeltségi viszonyban. Ugyanez a partneri kapcsolat jellemezné a területi tanácsokkal való kapcsolat nagy részét is. A Jóléti Tanácsnak ugyanis konzultációs és beleszólási joga lenne minden szociálpolitikai jellegű döntésbe, tehát egy adott kerület, falu, kisváros két nagy szociálpolitikai rendszere egymásra támaszkodva működne.

Végül felvetem annak lehetőségét, hogy a kerületi (falusi, kisvárosi) szinten adott esetben létrejövő Jóléti Tanácsok alkotnák a szociálpolitika országos intézményhálózatának egyik törzsét oly módon, hogy nagyvárosi, megyei és országos szinten is létrejönnének az alsó szintek küldötteiből. Ez a folyamat hosszú lenne, mert Jóléti Tanácsok megalakulását elrendelni és kötelezővé tenni nem szabadna. Ha a helyi önszerveződő erők létrehozzák, akkor tartalmasan működhetnek, pl. jóléti egyesületek formájában, amelyeknek vezetősége egyben a Jóléti Tanács lenne. Sok egyéb formai megoldás is elképzelhető a társadalombiztosítási tanácsok hálózatának kiszélesítésétől a Hazafias Népfront meglévő bizottságainak fenti célokkal és módszerekkel való gazdagításáig. A küldöttek útján létrejövő megyei, majd országos szociálpolitikai tanács része lehetne egy a kormány mellett működő szociálpolitikai bizottságnak, melybe meghívott és nem választott tagok is bekerülnének, illetve, ha megalakul, konzultációs partnere lehetne a Szociálpolitikai Minisztériumnak. Ugyanígy egy (esetleg) megszervezendő Szociálpolitikai Társaság vagy Szociálpolitikai Intézet készen kapna egy országos hálózatot, amelynek egyes elemei lényegében ma is megvannak, csak új módon, új feladatokkal és szemlélettel egybe kellene őket fűzni.

Összefoglalva javaslatom lényegét:

— fontos feladat az új szükségletek és a régi intézmények összhangját megteremteni;

— szükséges egy a hatósági jellegű szociálpolitikán kívüli, nem hatósági szociális rendszer továbbépítése;

— érdemes egy intézményben összekapcsolni a szociális kérdések megoldását a mentálhigiénével feltöltődött művelődés-népművelésüggyel s az egészségügy „valódi" megelőző és utógondozó tevékenységével;

— megteremtendő egy olyan információs rendszer és szervezeti struktúra, amely a mindennapos munkában és a tervezésben is megteremti a legfontosabbat: a részt vevő intézmények érdekazonosságát az adott terület mindig új módon felvetődő, sokféle és sokféleképpen elnevezhető (jóléti, humán, szociális) problémáinak folyamatos megoldásában s az ezt végrehajtani képes szervezet időről időre való megreformálásában;

— létrehozandó egy olyan testület, amely hozzájárul a lakosság aktív bekapcsolásához a szociális problémák megoldásába, egyik integráló szerve a helyi kezdeményezéseknek s egyik ellenőrzést gyakorló intézménye lenne a költségvetésből és helyi pénzekből gazdálkodó helyi tanácsnak;

— magasabb szinten hozzájárulna az új típusú szociálpolitikai rendszer kialakulásához, amelyben szavuk lenne a szociális ellátás címzettjeinek is.

JEGYZETEK

[1] *Dr. Hilscher Rezső*: Kommunális szociálpolitika. Városi Szemle, Miskolc, XXXIII. évf. 1947. 3. old.

[2] *Hegedüs Sándor:* Az önkormányzat és pénzügye. Athenaeum, Budapest, 1875. 67. old.

[3] Lásd pl. A helyi társadalom — hipotézisek és módszertani megfontolások. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1983. Szerk.: Bőhm Antal és Pál László.

[4] *H. G. Wells:* Önéletrajz. Athenaeum, Budapest, 1932. 162—173. old.

[5] Csak jelzésszerűen néhány irodalmi utalás az adott témában: A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Helyzetelemzés és javaslatok. F. k.: Huszár István. Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság, Budapest, 1983.
Az Élet és Irodalom hasábjain lefolytatott viták — 1984. január 13—1984. április 27. „Itt élned..." sorozatcím alatt.
Gerevich József: Terápiák társadalma — társadalmak terápiája. Gyorsuló idő, Budapest, 1983.
Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. Gyorsuló idő, Budapest, 1982.

[6] *Wiener György:* A tanácsi integráció. Állam és Igazgatás, 1984/8. 722—736. old.

[7] *Dr. Paneth Gábor:* A mentálhigiéniai gyakorlat néhány újabb tapasztalatáról. Ideggyógyászat, 1972/4. 161—173. old.

[8] *Hegyesi Gábor:* Egy szociálpolitikus életútja — dr. Hilscher Rezső. Szociológia, 1980/2—3. 395—412 old. (Hilscher Rezső az intézet egyik vezetője mintegy 30 éven át.)

[9] *Oldal Krisztina:* Néhány tapasztalat a sydneyi mentálhigiéniai szervezetek munkájával kapcsolatban. Pszichológiai Szemle, 1976/2. 185—191. old.

[10] *Hegyesi Gábor:* A problémamegoldó közművelődés. In: A Pszichiátriai Társaság 1982. évi konferenciájának előadásai. Budapest, 1983.

[11] A jelenleg létező két, kifejezetten humán szolgáltatást végző cég a MINERVA és a LARES. A rájuk vonatkozó társadalombiztosítási könnyítést tartalmazó rendelet száma: 8032/1983 (PK 16.) PMT/XII.

[12] Egy lehetséges, részletes mentálhigiénés programrendszert mutat be: *Gondos Anna—Hegyesi Gábor*: Preventív családgondozás. Kultúra és Közösség, 1984/2 29—40. old.

Halász László

A MŰBEFOGADÁS MINT HIPOTÉZISALKOTÁS — (MONDAT)KÖZELBŐL

1.

Egy dologban bizonyosan teljes az egyetértés az irodalmi művek befogadását vizsgáló kutatók között: a mű, a szöveg nem valamiféle tartály, amely a jelentést az olvasóhoz szállítja. Az olvasó kimondottan aktív, miközben a művet megérti. Pszichológiai szempontból a szöveg esemény, amely az olvasó közreműködésével zajlik le.[1] Amint nekikezd az olvasásnak, hipotéziseket és következtetéseket alakít ki a mondat jelentéséről. Ha tehát meg akarjuk ismerni, hogyan zajlik le a befogadás, mi történik olvasás közben, a befogadói hipotézisalkotás természetét kell megismernünk.

Az idevágó vizsgálatok száma azonban igen korlátozott. Az egyik figyelemreméltó vizsgálatban[2] R. Frost egyik négysorosát adták át leendő irodalmároknak, arra kérve őket, hogy az olvasás után azonnal írják le, miként értelmezik. A vers nyersfordítása:

A játék majdnem végtelen folyamatnak látszik.
Ne törődjünk egy cseppet sem azzal, hogy a színészek küzdenek.
Az egyetlen dolog, amiért aggódom: a nap.
Minden rendben lesz velünk, ha semmi baj sem történik a világossággal.

Az olvasók kezdetben feltételezték, hogy moziról vagy színjátékról van szó. „Úgy tűnik nekem, hogy olyan emberek beszélgetnek egymással, akik a filmkészítésben érdekeltek" — mondta egyikük. „Talán az igazgató ír a producernek" — vélte egy másik. A legtöbb vizsgálati személyt a harmadik — a napra utaló — sor kényszerítette, hogy a kezdeti hipotézist elvesse. „A harmadik sor tűnik a legzavaróbbnak. Ha ragaszkodom elméletemhez, hogy egy producer beszél támogatóival, ennek semmi értelme." Amint a vizsgálati személyek tudomásul vették, hogy új hipotézisre van szükség, a színhelyet mint a világ és a színészt mint az emberiség metaforáját kezdték felfogni. Ekkor a napnak is metaforikus jelentést próbáltak tulajdonítani. Egyesek arra következtettek, hogy morális és szellemi vezetésre utal. Volt, aki azt gondolta, hogy az atombombát jelképezheti.

A válaszok nem végleges értelmezések, hanem inkább az értelmezést kialakító próbálkozások kezdeti szakaszai. Ezek során az olvasók a világról való általános ismeretükre éppúgy támaszkodnak, mint az irodalommal kapcsolatos múltbeli tapasztalataikra. A művet mint a hipotézis forrását használják, és azután saját hipotéziseikkel szembesítik, így ellenőrizve azokat. A szö-

veg jelentésének megalkotása tehát önkorrekciós folyamat. Az olvasók sokkal inkább ide-oda ingáznak a szövegben, semmint kezdetétől a végéig egyenesen haladnak. Gyakran újrakezdik az olvasást, és egy korábbi verssor olvasása nyomán alkotott hipotézist elvetik egy későbbi sor fényében.

Egy másik vizsgálat[3] — ebben Milton: *Az elveszett Paradicsom* című művének egyes részei alkották az irodalmi anyagot — tanúsága szerint az elvetett hipotézis hatását sohasem lehet teljesen kitörölni. Azaz az olvasók akkor is nehezen szabadulnak meg tőle, amikor kénytelenek belátni, hogy tévedtek.

Ugyancsak a kezdeti hipotézis által kialakított értelmezési keret szerepe mellett szólnak egy megfordított sorrendű költemény, illetve elbeszélés folyamatos feldolgozása során kapott adatok.[4] Szakszövegek egy-egy bekezdésének megértését követve kitűnt[5], hogy az olvasók a kezdeti mondatokat úgy tekintették, mint amelyek a fő gondolatot, a bekezdés lényegét hordozzák.

Ugyanakkor a megfordított sorrendű elbeszélés feldolgozása arra is felhívta a figyelmet, hogy a végpontnál úgynevezett recenciahatás is észlelhető volt, azaz a legutóbb, legfrissebben felfogott információ mélyebb nyomokat hagyott, mint az őt megelőzőek. De ez a hatás nem ellenpontozta a kezdeti benyomás szerepét. Egy további vizsgálat szerzője[6] elbeszélő szöveg egy bekezdését és egy belőle készített változat fogadtatását elemezte. Míg az eredeti bekezdésben az új és legmeglepőbb, azaz legkiemelkedőbb információ a történet végén volt, az átalakított változatban a vége elé került anélkül, hogy a megértést zavarta volna. A kísérleti személyek döntő többsége mégis az eredetit — amelyről nem tudta, hogy eredeti és a másikról sem, hogy nem az — tartotta jobbnak, természetesebbnek. A bekezdés végére maradó csattanó szerepe egyrészt az, hogy megjelöli a következő bekezdés tárgyát, másrészt, hogy ez az a pozíció, ahol az uralkodó vagy kiugró információ lehetőség szerint helyet kap.

Idevágó saját vizsgálataimban is elbeszélések alkotják az irodalmi anyagot. Érdeklődésem középpontjában azonban nem a preferencia, nem is a szöveg általában vett jelentésének megragadása áll. Figyelmemet az köti le, ahogyan az olvasó a mű hőseit felfogja. Barthes[7] kifejezésével olvasni annyi, mint harcolni a „megnevezésért"; a befogadás „a megnevezések közötti habozásokból áll". A hősök jellemvonásainak megnevezését úgy tekintem, mint arra vonatkozó hipotézisalkotást (várakozásokat és sejtéseket), hogyan viselkednek, milyennek mutatkoznak a hősök az elbeszélés — várt, feltételezett — következő eseménysorozatában. Az elbeszélés a hős(ök) végletes konfliktusait, a condition humaine határhelyzeteit mutatja be; a hős(ök) felfogása a mű jelentésének felfogásától elválaszthatatlan.

E cikkben ismertetendő vizsgálatomat, illetve kísérletemet megelőzően[8] Móricz Zsigmond: *Barbárok* és Flannery O'Connor: *Minden összefut* című elbeszéléseit adtam át néhány személynek, akik a műveket addig nem ismerték. Egy személy csak egy elbeszélést olvasott; egyszerre annyi bekezdést, amennyit elégségesnek tartott, hogy a hősöket, illetve kapcsolataikat jellemezni tudja, nyomban az olvasást követően. Amint egy-egy ilyen egységgel végzett, továbbolvasott, míg újból úgy érezte, hogy ideje megállnia és beszámolnia, hogyan látja a hősöket és kapcsolatukat. A magnetofonon rögzített és szó szerint átírt beszámolók terjedelme az elbeszéléséhez hasonló volt. E beszámolók elemzése szerint az olvasás különbözhet attól függően, hogy

a) a befogadó a hipotézisalkotást és hipotézisei ellenőrzését tudatosan át-

éli és élvezi — hipotéziseit „készpénznek" veszi, amelyek bizonyosságában kételkelni okot nem lát;

b) a befogadó a szövegben közölt adatokból indul ki, és ezekhez kapcsolja azokat az általánosabb, elvontabb ismereteit, amelyekkel a világ, a művészet és az emberek természetéről rendelkezik — a befogadó fogalmi ismereteiből, általános elvekből indul ki és halad többé-kevésbé a szövegben közölt adatok, helyzetek feldolgozása felé;[9]

c) a befogadó figyelembe veszi az elbeszélés sajátosságait — figyelmen kívül hagyja azokat;

d) a befogadónak prekoncepciói vannak az elbeszélés hőseiről és kapcsolatukról — a befogadónak nincsenek prekoncepciói.

A vizsgálati személyek olvasatainak közös jegye volt, hogy — megfelelően az első benyomás szerepéről vázoltaknak — a kezdetben kialakult kép mindig jelentősnek tűnt. Kérdés, vajon azért, mert bármi, ami a mű elejére kerül, pusztán helye miatt megkülönböztetett erővel irányítja a befogadást, vagy maga a meghatározott szövegrész a döntő — helyétől függetlenül.

Ennek tisztázása érdekében mindkét elbeszélés elejéből, közepéből és végéből egy-egy részletet emeltem ki. Mindegyiket más és más csoportnak adtam át. További csoportok kapták meg a teljes elbeszélést, illetve annak általam készített kivonatát. A gondos olvasás után arra kértem a csoportok tagjait, hogy jellemezzék a hősöket és kapcsolatukat. A válaszok számát, illetve az általam besorolt pozitív, negatív és egyszerre pozitív-negatív tulajdonságok számát vetettem egybe az elbeszélés különböző részeit olvasók között. A továbbiak szempontjából leglényegesebb annak beigazolódása volt, hogy a hősök kapcsolatáról és tulajdonságairól egy-egy részlet is lényeges jelzőingereket szolgáltat, és az eltérések ellenére, akármelyik részlet képes az elbeszéléssel alapjában összhangban irányítani a hipotézisalkotást.

Ez egyrészt amellett szól, hogy az elbeszélés elejének sajátos többlethatása döntően helyzetétől és nem a szöveg inherens természetéből adódik. Másrészt, a közös tendencián belül a részletek eltérő viselkedése arra utal, hogy az előre nem látható, a váratlan tényező hatásának az olvasó mindig ki van téve. Hozzávéve még a befogadásban fellépő alkalmi mozzanatok hatását, érthető, hogy a kezdeti hipotézisek irányadó szerepével jól megfér a hipotézisek módosulása.

Mindaz, amit vázoltunk, egyben azt szemléltette, hogy mennyire nem érhetjük be kizárólag a mű megismerését követő reakciókkal. Ezekből jogosan lehet következtetni arra, ahogyan a befogadó a művet utólag érti és megítéli, de magához a feldolgozási folyamathoz csak igen áttételesen, elnagyoltan és töredékesen engednek hozzáférni. Nélkülözhetetlen, hogy a folyamatot, illetve bizonyos összetevőit közvetlenebbül is figyelemmel kísérhessük. Bár fentebb erre törekedtem, semmi ok sincs azt hinni, hogy a sejtések és várakozások, keresések és rátalálások éppen (egy vagy több) bekezdésnyi egységenként bukkannak elő. A befogadó a jelentés megragadásáért, a tulajdonságok megnevezéséért lépésről lépésre megdolgozik.

A tanulmány elején már szó esett róla, hogy amint a befogadó nekifog az olvasásnak, a mondatok jelentéséről hipotéziseket alakít ki. Kézenfekvő volt tehát olyan vizsgálat, illetve kísérlet elvégzése, amelyikben a folyamat mondatról mondatra követhető.

A felderítő vizsgálatban a vizsgált személy mondatonként (egy-egy kártyára gépelve) kapta meg a *Minden összefut* című elbeszélés elejét (5 mondat), közepét (6 mondat) és végét (10 mondat) — egy-egy rész mindössze az elbeszélés 2—2,3%-a! A vizsgált személyek (három 17—18 éves, „elit" gimnazista) feladata az volt, hogy amint elolvastak egy mondatot, jellemezzék az abban szereplő hőst vagy hősöket és kapcsolatukat.

A tanulmány olvasója az elbeszélést nem ismerő vizsgált személyekhez hasonlóan mondatonként találkozhat a vizsgálati anyaggal. Egyúttal nyomban szembesítheti saját lehetséges válaszait az egyik vizsgált személy magnetofonról átírt válaszaival, valamint hozzájuk fűzött észrevételeimmel.

Az elbeszélés eleje

1. mondat

Az orvos azt mondta Julian anyjának, hogy a vérnyomása miatt húsz kilót le kell adnia, és ezért Julian minden szerda este bevitte anyját autóbuszon a belvárosba egy „fogyasztókurzusra", melyet az Intézetben tartottak.

Julian, egyelőre úgy érzem, nem az a fiú, aki teljesíti azt, ami a mamájának szükséges. Azt megteszi, ami a mamájának kell, tehát szorgalmasan beviszi őt a kórházba, de emögött mélyebb tartalmak többfélék lehetnek. Lehet olyan, hogy csak valóban fiúi kötelességét teljesíti, és semmi mélyebb kapcsolat nem létezik. Rosszabb esetben, ha a mamája veszélyes állapotban volna, mondjuk vérnyomás miatt, akkor lehet valami lelkiismeret-furdalás, ami cselekvésre készteti őt, de ugyanakkor lehet egy beidegződött valami, hogy a fia, ezért megteszi azt, amit a mamája kér. De emögött nem feltétlenül kell, hogy nagy szeretet vagy megértés álljon.

A válasz hossza és sokrétűsége kevésbé meglepő, mint iránya. A mondat szikáran tényközlő, és szigorú értelemben csak a mama testi jellegzetességére: elhízottságára enged következtetni. A vizsgált személy viszont éppen ezt hagyja figyelmen kívül, és az anya—fia közötti kapcsolat lényeges vonását kísérli megragadni a fiú szempontjából. Négy lehetőséget is számba vesz; közös bennük, hogy mindegyik kedvezőtlen színben mutatja a kapcsolatot, illetve a fiút. Mivel nem valószínű, hogy a vizsgált személy mindennapjaiban csak negatív anya—fiú kapcsolatról szerzett tudomást, a mondat feltehetően olyan szituációt sugallt számára, amelyben a fiú kelletlenül érzi magát, illetve fordítva: a mondatból nem tudott kiolvasni semmit, ami az anya—fiú kapcsolat melegségére utalt volna.

2. mondat

A fogyasztókúrát ötvenen felüli dolgozó nők részére indították, akiknek testsúlya nyolcvan és száz kiló között mozog.

Ha a mama külsejét és mama-voltát akarom összehasonlítani, akkor nagyon sok olyan élményem van, hogy ezek a kövér nők általában nagyon családszeretők, és otthon mindent megtesznek a gyerekükért, tehát lehet valóban jó anya, lehet, de ez sem egyértelmű, és az, hogy ötvenéves, ebből következtethetünk arra, hogy Julian talán nem túl öreg. Mondjuk maximum huszonvalahány éves, de inkább a húszas évek első felében járhat. Hát ez is attól függ, hogy mikor

született, vagy mikor szült a mama. Dolgozó nő, elég jól megtermett, és ha ilyen fogyasztókúrára hajlandó, akkor azt is lehet mondani tallán, hogy erős akarata van, mert habár betegség miatt, akkor az nem biztos. Ha dolgozó nő és lelkiismeretesen dolgozó nő, akkor lehet, hogy az első elképzelés az igaz, hogy valóban jó anya és lelkiismeretes anya.

A vizsgált személy most pótolja be „mulasztását"; megvizsgálja az anya testi és szociális helyzetéből adódó lehetőségeket. Bár hangsúlyozza, hogy feltevésekkel operál, amelyek nem egyértelműen következnek a leírtakból, híven az 1. mondat nyomán követett logikához, a számos lehetőség között egy sincs, ami az anyára nézve negatív lenne.

3. mondat

Anyja a karcsúbbak közé számított, de azt mondta: miként a hölgyeknek nincs koruk, úgy súlyuk sincs.

Valószínűleg nem túl hiú nő, bár ez a mondat talán egy kicsit furcsa. Mindenesetre nem olyan valószínűleg, aki sokat ad magára, tehát nem az jelent számára mindent, hogy hogy néz ki, de talán lehet, hogy egy kicsit felelőtlen is. Nem felelőtlen, hanem csak ez elég furcsa asszociáció így, hogy a hölgyeknek nincs koruk, ami inkább egy frázis.

Folytatódik az anya pozitív vonásainak számbavétele. Ezt ugyan egy negatív tulajdonság észlelése egy pillanatra megzavarja, de a vizsgált személy nyomban tompítja a zavaró mozzanatot a „kicsi" jelzővel, majd másodjára magának a tulajdonságnak a meglétét is visszavonja.

4. mondat

Este nem akart egyedül buszozni, mert újabban négerek és fehérek együtt utaztak, és mivel a fogyasztókurzus volt szórakozásainak egyike, egészségének legfőbb és ráadásul ingyenes biztosítéka, azt mondta: Juliannak igazán nem esik le a korona a fejéről, ha elkíséri, mert gondolja csak végig, mi mindent meg nem tesz érte ő.

Ez inkább azt igazolja, hogy igazán mély kapcsolat köztük nem létezett. Nem szimpatikus az, amikor egy szülő azt mondja a gyerekének, hogy mi mindent meg nem tesz érte. Tulajdonképpen az egy feladat, ha valaki gyereket nevel. Ezek után nem érzem az anyát igazán anyának, tehát nem az az igazi anyatípus. Furcsának tartom, hogy a fogyasztókurzus egy szórakozás neki, mintha kihasználná ezt, hogy egyrészt csinálhat valamit, ami mellesleg az egészségét ingyen biztosítja. Tehát ez valami sorrendiség, és olyan sorrendiség, ami nem igazán egy jelentős személyiségre vagy önakarattal rendelkező személyiségre vonatkozik... És ha ráadásul szórakozik, akkor ne kényszerítse gyerekét, hiszen ezzel a mondattal olyan kényszerhelyzet elé állítja a fiút, hogyha nem megy, megteheti, hogy nem megy, de annak mégsem lehet jó következménye. És számára nem muszáj ez a fogyasztókurzus, hanem szórakozás, és ilyen esetben is kényszeríti a fiát, ez szintén nem szimpatikus.

Az 1. mondat után kapott negatív benyomás újból megjelenik: ennyiben az első hipotézis megerősítése. Ugyanakkor a 2. és 3. mondat után rögzített, meseszerűen egysíkú kép: „rossz fiú rossz kapcsolata jóságos anyával" jelentősen átalakul. A vizsgált személy csalódik az anyában; nemzedéki helyzeténél fogva igen érzékenyen reagál az anya fiának szóló szemrehányó frázisára. Az anya több kedvezőtlen vonását regisztrálja, és mindegyik negatív vonást ro-

konértelmű szavakkal vagy azonos szó ismétlésével még egyszer kihangsúlyozza.

5. *mondat*

Julian ugyan nem szerette végiggondolni, mi mindent meg nem tesz érte az anyja, de azért minden szerda este nekidurálta magát és elkísérte.

Vagyis beigazolódott, hogy Julian se szereti ezt a mondatot. Nem tudom most, hogy valójában mi áll emögött. Pozitívumokra és negatívumokra is lehet gondolni... Inkább negatívumra gondolok. Biztos van ideális anya—fiú viszony, nem tudom, sok van-e, de ezt nem számítom közé, még a szorított értelemben sem.

Hiába tudatosítja a vizsgált személy, hogy lehet pozitívumokra is gondolni, a leghatározottabban az 1. mondat nyomán kialakult benyomásainak helytállósága mellett kötelezi el magát.

Az elbeszélés közepe

1. *mondat*

Julian összefonta a karját, és egykedvűen meredt maga elé; szembenézett az anyjával, de úgy tett, mintha nem is látná, mintha már nem is venne tudomást a létezéséről.

Julian számára terhes a mamája. Vagy talán nem is a mama létezése, hanem inkább a megnyilvánulásai, mert gondolom, ezek az előző mondatok, hogy mit meg nem tesz érte, ez elég kínos egy gyerek számára, főleg, hogy ha az ellenkezője bizonyosodott be, vagy legalábbis ő úgy érzi...

(Ettől kezdve terjedelmi okok miatt a vizsgált személynek csak a leghangsúlyosabb állításait idézzük.) Jóllehet a vizsgált személy pontosan tudja, hogy e mondat és az előző között az elbeszélés tekintélyes része hiányzik, legkisebb problémát sem csinál belőle.

Tőle eltérően, az olvasó dióhéjban megismerkedhet azzal, ami kimaradt. Az anya indulás előtt hosszadalmasan próbál egy új kalapot, Julian pedig úgy érzi, áldozatot hoz anyja szórakozásáért. A buszmegállóhoz menet anyja szokása szerint ültetvényes őseivel dicsekszik, akik 200 rabszolgát is tartottak. Hangsúlyozza fiának, hogy ő tudja kicsoda, ami azonban nem tartja vissza, hogy a négerekkel nyájas legyen. Azt is elmeséli fiának, hogy mennyire szerette néger dajkáját. A fiú ingerülten hallgatja anyját, a megállóban lekapja magáról nyakkendőjét: a buszban úgysem számít, hogyan néz ki. Anyja egy nővel elegyedik szóba, büszkélkedik diplomás fiával, aki író akar lenni, de egyelőre írógépet árul. A fiú közben gondolataiba merül. Anyja áldozatot hozott ugyan felneveléséért, de nem ő kereste erre az alkalmat: anyja valósággal örömet talált a küszködésben. Anyjától eltérően előítélettől mentes, művelt és független embernek tartja magát. Egy néger férfit vesz észre a buszon, és elhagyja a helyét, hogy mellé ülhessen. Anyja arca pulykavörös lett. A fiú kísérletet tesz, hogy beszélgessen a négerrel, tüzet kér tőle, de kiderül, cigaretta nincs nála.

Ennek — az elbeszélésben közel két és fél száz mondatnak — hiánya el-

lenére a vizsgált személy zökkenőmentesen ott folytatja, ahol abbahagyta; azaz feldolgozásában mind formai, mind tartalmi szempontból úgy jár el, mintha egy folyamatos elbeszélést olvasott volna. Nem kivételes egyéni vonásként, mivel a másik két vizsgált személy pontosan ugyanezt tette. Egyelőre ne keressük a magyarázatot, várjuk meg, vajon az elbeszélés közepének utolsó mondata és a befejezés első mondata között is hasonlók lesznek-e tapasztalataink.

2. mondat

Maga elé képzelt egy jelenetet: a busz megáll, de ő csak ül tovább a helyén, és mikor anyja rászól:„ Na, mi az, nem szállunk le?", úgy néz majd rá, mint egy idegenre, akit összetévesztettek valakivel.

... továbbra is úgy érzem, hogy a mama lénye idegesítő... fia nem tesz ellene semmit, nem kérdez rá, és nem is próbálja megváltoztatni ezt a viszonyt... közömbösen hallgatott vagy közömbösen teljesítette, amit a mamája mondott. És azt hiszem, a mama hibája, hogy ha ezt a közömbösséget nem veszi észre...

Alapjában a középső rész 1. mondata feldolgozásának variációs ismétlése, valamint az anya—fiú kapcsolatról az első rész 5., 4. és 1. mondat feldolgozásának megerősítése.

3. mondat

Az utcasarok, ahol le szoktak szállni, rendszerint teljesen néptelen, de alaposan meg van világítva, s az öregasszony biztosan túléli, ha azt a négy keresztutcát az Intézetig egyedül kell megtennie.

Ez megint egy Julian-féle gondolat... biztos, hogy kitör majd belőle az elfojtott ellenszenv... kissé már túl erős és gonosz... olyankor szokták az emberek mondani, amikor abszolút elegük van valamiből, és meg akarnak szabadulni tőle... elképzelhető, hogy Julian mamája mindenféle közeledését visszautasította... lehet, hogy a mamának ez egy utolsó menekvés, ez a mama mindig így közeledett a fiúhoz...

A középső rész 2. mondata feldolgozásának variációs ismétlése, továbbá lásd az előbbi megjegyzést.

4. mondat

Elhatározta, hogy vár, amíg elérkezik a leszállás ideje, s majd akkor dönt, hagyja-e egyedül leszállni vagy sem.

Julian itt is, ameddig lehet, halogatott. Soha nem akkor próbált egy kérdéssel foglalkozni, amikor arra lehetősége volt, hanem amikor már végképp nem volt más megoldás...

Folytatódik Julian elmarasztalása, további negatív vonás regisztrálásával.

5. mondat

Tízre kell ott lennie az Intézetnél, hogy hazaszállítsa, de addig legalább majd töri a fejét az anyja, vajon jelentkezik-e érte a fia egyáltalán.

Julian elég gonosz is... a mamáját örökös kétségek között hagyja... abszolút visszás megoldás... Továbbra is azt mondom, hogy mind a kettő bűnös... Az sem tetszik, hogy a mama így viselkedett, de az sem tetszik, hogy a fiú így akarja megoldani.

Változatlanul folytatódik Julian elmarasztalása, súlyosan negatív vonásainak leltározása. Amikor azonban a vizsgált személy ráébred, hogy egyoldalúan kezeli kapcsolatukat, felújítja a középső rész 2., valamint az első rész 4. és 5. mondata nyomán kialakított hipotézisét is.

6. mondat

Semmi oka sincs rá, hogy azt higgye: mindig és mindenben számíthat rá.

...sokkal egyenesebb lenne, ha megmondaná, mi a problémája, de a fiú már túlzottan feleslegesnek és gyűlöletes lénynek tartja anyját, a mama meg nem valószínű, hogy tudna másképp válaszolni, mint valami gúnyt vagy tréfát... semmiképp nem lehetne megoldani ezt a helyzetet. A viszony kettőjük között nem fog megváltozni...

Ismétlése és folytatása az előzőeknek, egészen visszamenően az első rész 1. mondatáig. De hangsúlyeltolódás észlelhető: a negatív értékelés most a legharsányabb, egyúttal a több-kevesebb valószínűséggel kezelt hipotézis egyértelmű bizonyossággá vált.

Az elbeszélés vége

1. mondat

(Anyja összecsuklott, és a kövezetre zuhant.) Julian odarohant hozzá, és sírva zuhant melléje.

Végül is semmit sem tudunk, hogy mi történt kettőjük között. Esetleg valami tettlegesség lehetett, ám ez nem valószínű, lehet, hogy a mama valóban beteg volt... Ami kicsit Julian előző gondolatait igazolja. Végeredményben az történt, amit lehet, hogy ő már várt... De talán egy kicsit rádöbbenti arra, hogy ő is felelős azért, ami mamájával történt... a mamája magától csuklott össze, vagy esetleg egy niger ütötte le az utcán, vagy ő ütötte le. Azt hiszem, hogy a mamájával valami történt Julianen kívül, ezt tartom a legvalószínűbbnek. Feltételezem, hogy Juliannek igénye lett volna a szeretetre...

Bár ezúttal a vizsgált személy határozottan kifejezi, hogy mifajta információi hiányzanak, a folyamatosságot mégis nyomban megteremti, és hipotézisalkotása is ennek megfelelő. E tendencia erejét egy másik vizsgált személy korábbi feldolgozását visszamenőleg átigazító válasza még markánsabban mutatja.

Volt egy szövegrész, amikor azt mondták, hogy túl fogja élni az öregasszony, ha végigmegy a nyílt utcán. Szóval nekem volt egy olyan gondolatom, hogy nyilván nem fogja túlélni.

Ez a középső rész 3. mondatában szerepel. Csakhogy ezután a vizsgált személy így vélekedett:

... tulajdonképpen a fiút nem érdekli, hogy anyjával ez történt... ez a mondatrész sokkal inkább nyelvi kifejezés, és nem annyira erőteljes, mint amennyire ennek a szónak bármiféle jelentősége lehetne...

Ami azonban a lényeget illeti, egyik vizsgált személy sem fogott mellé, sem afelől, ami kimaradt, sem afelől, ami még hátravan. Ismét dióhéjban, ami az elbeszélés közepének utolsó és végének első mondata közötti közel kétszáz mondatban olvasható: Julian elképzeli, hogyan barátkozhatna össze négerekkel, hogyan vinné őket haza, és hogyan fogadná őket anyja. Egy nagydarab nő és kisfia szállnak fel a buszra. A kisfiú Julian anyja mellé kapaszkodik. Julian nevetve látja, hogy a néger asszonyon ugyanolyan kalap van, mint anyján. A néger asszony erőszakkal próbálja megakadályozni, hogy kisfia és Julian anyja — aki a kis négert hercignek nevezi — barátkozzanak egymással. Mindnyájan ugyanabban a megállóban szállnak le. Hiába kísérli meg Julian lebeszélni anyját, az egypennys fémpénzt akar adni a kisfiúnak, amiért a néger asszony ököllel megy neki Julian anyjának. Ő a kövezetre esik, fia pedig megjegyzi, hogy azt kapta, amit megérdemelt. Julian fel akarja segíteni anyját, aki lassan tápászkodik fel, és vánszorogva megindul. Julian azzal biztatja, hogy mostantól legalább szembenéz a valósággal, és ráébred, hogy nem az, akinek hiszi magát. Anyja azonban félrebeszél.

2. *mondat*
Mama! Mama!

Fél, hogy a mamája meghalt.

3. *mondat*
Megfordította.

Egyre jobban kétségbeesett.

4. *mondat*
Arca teljesen eltorzult.

Szerintem meghalt a mamája.

5. *mondat*
Egy szem, egy nagy, üveges szem úszott arcában lassan bal felé, mintha elszabadult volna a horgonytól.

Valószínű, hogy meghalt a mamája, megijedt, borzasztóan fáj neki, mert túl passzív volt...

6. *mondat*
A másik szem továbbra is Julianra szegeződött, most is az arcát fürkészte, de mivel semmit nem talált rajta, ismét lecsukódott.

Ez látomásszerűségnek tűnik, szinte az őrültség határát jelenti... Ezek szerint a mama mégsem halt meg. Azt hiszem, valami olyasmit várt a fiától, amit nem kapott meg.

7. *mondat*

Várj meg itt! Várj meg! — kiáltotta, és felugrott, hogy segítségért fusson a fenyőerdő felé, amelyet a távolban megpillantott.

Julian valószínűleg megérzett valamit abból a hiányból, amit a mamája ki is mutatott. És teljesen úgy tűnik, hogy Julian önmagát feláldozva jön, bár azt hiszem, elég céltalan. Pánikszerű segítségkérés... itt is valaki mást vár.

8. *mondat*

Segítség! Segítség! — kiáltotta, de hangja vékony volt, cérnavékony.

Borzasztóan megrémült és tehetetlen. Most is, mint végig... Ez rossz szó, de hát nem tett semmit. Nem tudott, nem akart mit tenni, és most már valami fizikai képtelenség...

9. *mondat*

Minél gyorsabban futott, a fények annál inkább távolodtak tőle, és lába zsibbadtan mozgott, mintha a semmibe vinné.

Inkább menekül. Fél attól, hogy őt is megkérdezik, hogy mi történt, és esetleg felelősségre vonják. Bűnösnek érzi magát...

10. *mondat*

Az áradó sötétség mintha visszasodorta volna anyjához, ily módon késleltetve a pillanatot, amikor majd belép a bűn és a bánat világába.

A mamája mégiscsak valami utolsó sziget volt, mégiscsak jelentett valami boldogságot... És mivel megfordíthatatlanul végződött a kapcsolat, felerősödnek érzései, hogy tehetett volna valamit, nem szívesen ismerte el magának, hogy ennyire fontos a mamája...

A végére érve még nyomatékosabb az élmény folyamatosságáról már korábban szerzett tapasztalatunk. Ez csak első pillantásra tűnhet meglepőnek. A vizsgált személyeknek ugyanis feladatuk elvégzéséhez, illetve a lelki komfortnak kedvező folyamatosságélményhez valóban nem volt szükségük, hogy a kihagyott részeken törjék a fejüket. Nem azért, mert az elbeszélés — legalábbis a regény fejlődő, alakuló hőseihez képest — kész jellemmel rendelkező hőst mutat be, a folyamatból kimetszett állapotban. Hiszen ez nem változtat azon, hogy az olvasó az elbeszélés hősének jelleméről is az információk sorozatos feldolgozása közben tájékozódik. A továbbolvasás során a hős más oldalról, illetve máshogyan is megmutatkozik, mint a kezdet kezdetén. Ha a hős személyének jegyeiről az író már az első mondat(ok)ban elmondta volna mindazt, amit szükségesnek tart, itt be is fejezhette volna az elbeszélést.[10]

A befogadói hipotézisalkotás folyamatosságában bizonyára döntőbb a szerepe egy sajátosságnak, amely nemcsak az elbeszéléssel, hanem minden (irodalmi) műalkotással velejár. Nevezetesen, a mű különböző részei között erős a koherencia, szoros az összetartozás, egybekapcsolódás, amely odavezet, hogy a mű „mindenfajta változtatás és csonkítás ellenére maradéktalanul őrzi elevenségét és belső egységét..."[11]

Ez magyarázza, hogy már az elbeszélés 1. mondata úgy indította el a

befogadó hipotéziseit, hogy azokhoz az utolsó mondat nyomán kialakuló ítélet a hősökről és viszonyukról szorosan és korrektül kapcsolódhatott. És ez magyarázza a nagyfokú megegyezést azok első és utolsó válaszaival, akik az egész elbeszélést az általuk választott egységenként dolgozhatták fel.

Nem szeretetből kíséri el... Kapcsolatuk nem éppen a legbensőségesebb. Julian megjegyzése anyjáról gúnyos, ironikus és negatív értékű..., a mamának lett volna ideje fiával foglalkozni, de mégsem azt tette, ami talán a legjobb lett volna.
(Az első öt mondatból álló első bekezdés folyamatos olvasása után.)

Az ellentét, amire végül is kilyukadtam, hogy szerette az anyját, vagy hogy nem szerette... gondolom, ez mindenképpen a fiú kettősségéből adódik. Julian mégis mennyire gyerek, és milyen nagy szüksége van még anyjára. Rádöbben, hogy anyja is ugyanolyan ember volt, mint ő, és talán másképp kellett volna vele bánnia...
Soha nem fogja magának megbocsátani.
(Az utolsó rész folyamatos olvasása után.)

Koherenciája folytán tehát az előre gyártott elemektől mentes, művészi elbeszélés első és utolsó mondata sok mindent felfed abból, ami e két mondat között van. De pusztán belőlük az árnyalatokhoz, motívumokhoz, részletekhez, illetve több irányú kapcsolatukhoz még a szakértő olvasó sem tudna hozzáférni. Márpedig a feldolgozás ezek megragadásának útjából áll; ahogyan a befogadó a kezdeti hipotéziseket az újonnan megismert részletek nyomában megerősítve, részben megcáfolva, majd újfent megerősödve látja.

3.

Ahhoz, hogy az egyes mondatok, illetve az egyes részek nyomán a hősökről és viszonyukról kialakuló hipotézisek természetét és szerveződését pontosabban megismerhessük, négy csoporttal kísérletet végeztem. Hasonlóan az 1. rész végén vázolt kísérlethez, 17—18 éves gimnazista tanulók vettek részt ebben is, akik az elbeszélést nem ismerték. A kísérletvezető előzőleg arról tájékoztatta őket, hogy egy pszichológiai vizsgálatban vesznek részt. Ezt követően a kísérleti személyek 12—12 főnyi csoportja a változatok közül kizárólag az egyiket kapta meg, így a következő csoportok jöttek létre: elejét, közepét, végét mondatonként olvasók, valamint a teljes elbeszélést folyamatosan olvasók. Az utóbbiak az olvasás befejezése, míg az előbbiek (kártyára gépelt) egy-egy mondat elolvasása után három vizsgálati ívet kaptak. Az egyiken az anyát, a másikon a fiút, a harmadikon viszonyukat kellett jellemezniök. A mindenkori objektumhoz való viszonyunk szempontjából nyilvánvalóan sokatmondó, ahogyan észlelt tulajdonságait (kedvezőnek vagy kedvezőtlennek) értékeljük. Mivel mindennapi tapasztalatok szerint e kategorizálásra igen erős a hajlandóságunk, ezúttal ezt közvetlenül kihasználtam. A vizsgálati ív három oszlopra volt bontva, az egyik a pozitív, a másik a negatív, a harmadik az egyszerre pozitív-negatív, illetve se pozitív, se negatív (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: kettős előjelű) tulajdonságok számára. (Mind az oszlopok, mind az ívek összeállításának sorrendje váltakozó volt személyenként, illetve mondatonként.)

Az elbeszélést folyamatosan olvasók közel háromszáz, az elejét olvasók több mint ötszázötven, a közepét olvasók több mint hatszáz, a végét olvasók közel ezer tulajdonságot neveztek meg. (Ehhez egy, öt, hat, illetve tíz alkalmuk volt.) A teljes elbeszélést olvasókat kivéve a kísérleti személyek megtehették, hogy alapjában az először megnevezett jellemvonásokat ismétlik meg. Mivel az azonos személytől kapott azonos jellemvonások száma egyszer sem haladta meg az összes tulajdonság öt százalékát, mindegyik kísérleti személy elsöprő többségében olyan vonást írt le, amelyeket az előző mondatok kapcsán nem említett.

Ez nem zárja ki, hogy a kísérleti személyek egymás tudta nélkül mégis egymáshoz hasonlóan jártak el. Azaz a különböző kísérleti személyek által leírt tulajdonságok között a megegyezés nagy lehet. Az elbeszélést folyamatosan olvasóknál egy tulajdonság: az anya előítéletessége bizonyosan ilyen (tízen említették), de az anya további negatívan megítélt vonása: régi világhoz való ragaszkodása, a változások tudomásul nem vétele (heten említették) is ide sorolható, pozitív tulajdonságai között pedig anyai szeretete (hatan említették). A fiúnál egyetlen tulajdonságban volt viszonylagos egyetértés: műveltsége (öten említették), kapcsolatukban pedig a köztük levő szeretet (hatan említették). A megnevezett tulajdonságok többsége eltért egymástól, illetve legfeljebb két személynél egyezett meg. Ugyanakkor a kiemelkedő gyakorisággal előforduló tulajdonságok közül több meglehetősen téves felfogás eredménye. Ilyen a fiú műveltségéről való benyomás, amire önminősítésén kívül semmi, ellenkezőjére több minden utal, valamint ilyen az anya—fiú közötti kapcsolat szeretetteljesnek jellemzése, nem mintha az ellenkező előjelű minősítés nem lenne leegyszerűsítés. Mindenesetre, a teljes elbeszélés folyamatos olvasása nem biztosítéka sem annak, hogy a kísérleti személyek olvasást követő véleménye számos ponton találkozzon egymással, sem annak, hogy jellemzésük durva torzításoktól, téves észlelésektől mentes legyen.

Az egyes részeket olvasókra is helytálló, hogy a legtöbb általuk megnevezett tulajdonság egyszer vagy kétszer fordul elő — jóllehet a jellemzésre jóval több alkalmuk volt, mint az elbeszélést folyamatosan olvasóknak, bár összehasonlíthatatlanul csekélyebb terjedelmű és korlátozottabb funkciójú szöveg alapján. A viszonylag megegyezően jellemzett tulajdonságok egyetértési mértéke mégis hasonló, akár az elbeszélést olvasóknál. Például az elejét olvasóknál kitűnik kapcsolatuk terhessége, problematikussága (tízszer említették összesen öt mondat után), az anya előítéletessége (nyolcszor említették), kövérsége (hétszer), fia kihasználása (hatszor), saját egészségével törődése (ötször), a fiú segítőkészsége (ötször). Ez utóbbi tulajdonság ugyan téves felfogás eredménye, a többi korrektnek mondható. Közülük a két leggyakrabban említett tulajdonság ráadásul az egész elbeszélés szempontjából kardinális vonásokat ragad meg. Az elbeszélés mondatonkénti adagolása sem zárja ki az önkényes feldolgozást, de egyrészt ahhoz vezet, hogy a kísérleti személy ne hagyja elsikkadni benyomásait, másrészt a néhány mondatból álló szöveg-egység figyelmi és emlékezeti kezelését jóval adekvátabban meg lehet oldani, mint az egész elbeszélést. És ez a szöveg intenzívebb „kiolvasásához" vezet.

Mit tudunk meg az összes pozitív, negatív és kettős előjelű tulajdonság eloszlásából? Nézzük meg, milyen különbségek vannak a *csoportok között!* (Azt kerestük, hogy egy-egy rész mondatai nyomán megnevezett tulajdonságok egy mondatra — azaz egy jellemzési alkalomra — jutó átlaga eltért-e egymás-

tól. A számításokat Sípos Mihály matematikus végezte. E kérdés vizsgálatára varianciaanalízist, a későbbiekére Wilcoxon-próbát alkalmazott. Az eredmények részletes ismertetésétől eltekintek, csak a legelengedhetetlenebbeket foglalom össze.)

Az elejét olvasók az anyát negatívabban, egyszersmind egészében több tulajdonsággal jellemzik, mint a másik két csoport. A közepét olvasók a fiúnak több negatív tulajdonságát nevezték meg, mint a végét olvasók; az anya—fiú kapcsolatnak ugyancsak több negatív tulajdonságát írták le, mint akár az elejét, akár a végét olvasók. Ugyanakkor mind az elejét, mind a közepét olvasók által felsorolt összes negatív tulajdonság érdemben felülmúlja a végét olvasók által felsorolt negatív tulajdonságok gyakoriságát. Egyértelmű tehát, hogy az elbeszélés tragikus kifejlete változtat a korábban kialakult negatív képen, azaz itt észrevehetően módosulnak az olvasók korábbi hipotézisei. Nem annyira azzal, hogy a kifejlet növelné a pozitív, hanem jelentősen csökkenti a negatív tulajdonságok számát, az elejét, illetőleg a közepét olvasókhoz képest.

Egy-egy *csoporton belül* is ellenőriztük a különbségeket. Az anya negatív tulajdonságai túltengenek az elbeszélést és az elejét, az anya—fiú kapcsolat negatív vonásai az elbeszélést, az elejét és a közepét olvasóknál. A fiú negatív tulajdonságai túltengenek a közepét olvasóknál; a negatív tulajdonságok egészében az elejét és a közepét olvasóknál túlnyomóak. A hősök és kapcsolataik, illetve az általuk tolmácsolt jelentés felfogásában a vízválasztó az elbeszélés vége. Mivel itt mindegyik kategória szempontjából megszűnt a negatív tulajdonságok túlsúlya a pozitívak, illetve kettős előjelűek fölött, bizonyosan ez okozza, hogy akik az elbeszélést folyamatosan végigolvashatták, mind az anyára, mind az anya—fiú kapcsolatra vonatkozó korábbi negatív hipotéziseiket olyannyira tompították, hogy a negatív tulajdonságok egészében sem múlták érdemben felül a pozitívakat.

És mi a viszony a tulajdonságok eloszlása között az *egyes mondatok* után? Az elejét olvasók az első mondat után több tulajdonságát nevezték meg a fiúnak, mint a második, a harmadik és a negyedik mondat után; az anya—fiú kapcsolatnak több vonását nevezik meg, mint a harmadik, negyedik és ötödik után; több pozitív jellemzést adtak az első, mint a harmadik, negyedik és ötödik mondat után, ugyanakkor a második mondat után többet, mint a negyedik után. Az első és a második mondat után viszont kevesebb negatív jellemvonást említettek meg, mint a negyedik után. Ennek ellenére egészében az első mondat megkülönböztetetten „viselkedik", több jellemvonást vált ki, mint a további mondatok.

A közepét olvasók az első mondat után a fiúnak több tulajdonságát nevezik meg, mint a harmadik mondat után; az anya—fiú kapcsolatnak több vonását említik, mint a második, a harmadik, a negyedik és az ötödik után; a második mondat után többet, mint a harmadik és az ötödik után. Az első mondat után több negatív tulajdonságot sorolnak fel, mint a harmadik, negyedik és ötödik mondat után; a második után többet, mint a negyedik és ötödik után. Az első mondat után több pozitív tulajdonságot írtak le, mint a harmadik után. Az első mondat hatása még egyértelműbb, mint az elejét olvasóknál, markánsan több pozitív és negatív jellemvonást vált ki, mint a további mondatok. Ezúttal azonban abban is markánsabbak az eredmények,

hogy a második mondat hatása is világosan észlelhető, ha mértéke kisebb is, mint az elsőé.

Ne feledjük, hogy az elejét olvasóknál az első mondat valóban az elbeszélés első mondata volt, ellentétben a közepét olvasók első mondatával, amit a kísérleti személyek is tudtak. Ez azonban az eredményeken semmit sem változtatott. Tekintettel a sorrendben következő második mondat ugyancsak említésre méltónak látszó hatására, jó okunk van azt gondolni, hogy a többlethatás a mondat élenjáró helyének a következménye. Az élen járó hely előnyös hely a figyelmi-intellektuális feldolgozás szempontjából. Azaz az élen járó helyen levő mondat erősebben felkelti a befogadó érdeklődését, nagyobb jelentőséget tulajdonít neki, erősebben olvas ki belőle jelentést.

Az első mondat a többi mondatnál nagyobb valószínűséggel idézi elő, hogy az olvasók a hősöket és kapcsolataikat gazdagabban jellemezzék. A hipotézisalkotás irányításában játszott jelentős szerep eszerint a tömeghatásban is rejlik. Azaz az első mondat nyomán kialakult benyomás nemcsak azért jelentős, mert a kísérleti személyek ehhez mérték a későbbieket, hanem mert olyan nagyszámú tulajdonsággal fejezték ki hipotéziseiket, ami a későbbi elütő, de kevesebb tulajdonsággal képviselt hipotézisek felülkerekedését megnehezíti, így közülük csak az lesz „életképes" és módosítja a kezdeti hipotéziseket, amelyik egy-egy mondat aktuális hatásán túlmutat.

Felmerülhet az az ellenvetés is, hogy az élen járó mondat(ok) után a jellemzési, azaz a válaszolási kedv csökken, és így az eredmények alapjában a sorrenddel együtt csökkenő válaszbeállítódásnak lennének a velejárói. A tulajdonságok eloszlása azonban (az említett statisztikai próba szerint) a harmadik mondattól kezdve láthatóan már semmi tendenciát nem jelzett, amiről igen demonstratív módon is meggyőződhetünk. Mindegyik mondat az anyát, a fiút, kapcsolatukat jellemző, valamint a pozitív, a negatív és a kettős előjelű tulajdonságok átlagrangjának nagysága alapján kerülhet az első, a második, a harmadik stb. helyre. A hat helyezési szám együttese szerint az elejét olvasóknál a sorrend: első, második, negyedik, ötödik, harmadik mondat. A közepét olvasóknál: első, második, hatodik, negyedik, ötödik, harmadik mondat. A végét olvasóknál is kétségtelen az első mondat első helye, majd a tizedik, a második, a harmadik, a hetedik, a hatodik, az ötödik, a kilencedik, a negyedik és nyolcadik mondat következik.

Az első mondat hatása tehát kiugró olyan kísérleti személyeknél is, akik tudták, hogy ami nekik első mondat, az „csak" az elbeszélés befejező részének a kezdőmondata. A második mondat is tartja helyét az élmezőnyben. Míg az elejét és közepét olvasóknál az utolsó mondat hatása semmi jellegzeteset nem mutatott, ezúttal előkelő helye megfelel kivételes szerepének: e mondat egyben az elbeszélés zárómondata. Ugyanakkor a végét olvasóknál kapott sorrend még a másik két csoporténál is határozottabban kizárja, hogy alakulásában a válaszbeállítódásnak érdemi szerepe lehetne. Ez határozottan azt bizonyítja, hogy az első mondat többlethatása döntően helyzetéből fakad. Ha az nem is állítható, hogy az első helyen bármelyik tetszés szerinti mondat ugyanezt a hatást fejti ki, annyi bizonyos, hogy az elbeszélés tényleges első mondatán kívül több más, ettől eredetileg távoli mondat is kifejti e hatást.

Az explorációs vizsgálatban és a kísérletben mintegy mikroszkopikus metszetet készítettem az olvasó aktivitásáról. Természetesen ezúttal is tisztábbak és kiélezettebbek az eredmények, mint mindennapi körülmények kö-

zött. Éppen ezáltal hívják fel a figyelmet olyan jelenségekre, amelyeknek gyakorlati (közművelődési) konzekvenciái is megfogalmazhatók.

A befogadás hipotézisalkotás, és mint a hipotézisalkotásnak minden formája, ez is lehet nagyon és kevéssé hatékony. Ha az intézményes művészeti nevelés során a jelenleginél nagyobb súlyt kapna az, ahogyan egy-egy addig ismeretlen elbeszélést, regényt megközelítünk, ahogyan kialakulnak, igazolódnak vagy megcáfolódnak sejtéseink és várakozásaink, a „megnevezésért" folytatott küzdelmünk (ön)kontrolláltabbá válna.

A bemutatott eljárásokat közművelődési célra is alkalmazni lehet. Tanítani lehetne segítségükkel (is), hogy a befogadói érzékenység kiművelésével már az első mondat(ok), első bekezdés(ek), első oldal(ak) nyomán milyen figyelemre méltó hipotézisek alakíthatók ki a hősökről, kapcsolatukról, a mű jelentéséről. Ugyanakkor tudatosítandó és készséggé fejlesztendő, hogy a befogadói érzékenységhez hozzátartozik a fellépés a korai zárás ellen, a fogékonyság az össze nem illő, az új iránt. A befogadási helyzetek változgatásával olyan figyelmi-intellektuális műveletek gyakorolhatók be, amelyeket a műalkotás kettős kihívása igényel. Nevezetesen: a) az erős művészi koherencia folytán a mű viszonylag csekély része is meghökkentően sokat elárul az egészről; b) a mű sokrétűsége a két- és többféleképpen értelmezhetőség, az ellentmondások megújuló lehetőségét kínálja.

Az értő befogadó élvezetének jelentős forrása, hogy mindkét kihívással meg tud birkózni. Összhangban ezzel azokat a műveket és bennük azokat a hősöket keresi, amelyeket (akiket) egyszerre jellemez nagyfokú koherencia és bonyolultság. Ebből még nem következik, hogy a mindennapi élet bonyolultságában is hasonló örömét leli és hasonlóan jól tájékozódik, és nem következik, hogy önmaga és társai tulajdonságait is ugyanilyen körültekintő árnyaltsággal, első benyomásait, netán előítéleteit leküzdve tudja „olvasni". De esélyei mindenesetre javulnak.

JEGYZETEK

[1] *Winner, E.*, Invented World. The Psychology of Arts. Cambridge, Harvard Univ. Press, 1982.
[2] *Rosenblatt, L.*, The reader, the text, the poem: the transactional theory of the literary work. Carbondale, Southern Illinois, Univ. 1978.
[3] *Fish, S.*, Is there a text in this class? Cambridge, Harvard Univ., 1980.
[4] *Perry, M.*, Literary dynamics: How the order of a text creates its meaning. Poetics Today, 1979., 1 (1—2)
[5] *Kieras, E. D.*, Initial mention as a cue to the main-idea and the main item of a technical passage. Discourse Processes, 1980.
[6] *Giora, R.*, Functional paragraph perspective. In: Petőfi, J. S.—Sőzer, E. (eds.), Micro and macro connexity of texts. Hamburg, Buske, 1983., 153—182.
[7] *Barthes, R.*, S/Z, Paris, 1970.
[8] *Halász, L.*, A szociális percepció és az interakció megértése elbeszélésekben. Pszichológia, 1984. 3., 429—445.
[9] Vö. *Norman, D. A.* és *Bobrow, D. G.*, On the role of active memory processes in perception and cognition. In: Cofer, C. N. (ed.), The structure of human memory, San Francisco, Freeman, 1976.
[10] Lásd részletesen *Halász L.*, Az olvasás: nyomozás és felfedezés. Budapest, Gondolat, 1983.
[11] *Hauser, A.*, A művészet szociológiája. Budapest, Gondolat, 1982.

Somorjai Ildikó

HELYZETJELENTÉS A KIEMELTEN FEJLESZTETT ÁLTALÁNOS MŰVELŐDÉSI KÖZPONTOK KÖNYVTÁRAIRÓL

ÚTBAN AZ ALFA FELÉ

„Integráció", „komplex", „innováció" és „kísérlet": gazdasági nehézségekkel telített éveink erőtartalékokat mozgósító varázsszavai. Így hát nem egyszer szükséges elemzés tárgyává tenni e szavak tényleges — és ettől sokszor eltérően felvett — jelentéstartalmát, hogy lássuk, módszeres alkalmazásuk nyomán bekövetkezett-e javulás a bajok orvoslásában.

A közoktatás-közművelődés egymáshoz közelítésének törvényekkel és rendeletekkel is szabályozott időszakában, egy tervperiódus vége felé közeledve ez a vizsgálat különösen szükségessé vált, mert e közelítés gyakorlatában kialakult a többfajta tevékenységet egyetlen szervezeti egységbe foglaló új típusú intézmény: a komplex (vagy általános) művelődési központ. Az intézménytípus létrehozásával, működésével és a benne folyó tevékenységek megítélésével kapcsolatban a szakirodalomban és az integrált részterületek szakértőinek szóbeli megnyilvánulásaiban is inkább az indulatos vita, mintsem a józan értékelés kapott és kap hangot. Az indulatok kiváltotta polarizáltság (nemegyszer: parttalanság) óvatosságra int, mert veszélyeket rejt magában.

Az intézménytípus első felbukkanása a hetvenes évek elejéről datálható, de az intézmények számának nagyobb arányú növekedése igazából csak a létesítést szabályozó rendelet megjelenése óta regisztrálható. A várható növekedés ütemének előrejelzésére kevés (és nehezen extrapolálható) adat van, de az oktatás- és közművelődés-politika elfogadott alapdokumentumaiból és a következő tervidőszakra kidolgozott fejlesztési elképzelésekből arra lehet következtetni, hogy a fejlesztés szűkös gazdasági alapjainak — úgy tűnik, tartósan előttünk álló — szakaszában továbbra is prioritást kapnak a „belső erőtartalékokat" feltáró, *legkisebb ráfordítással legnagyobb megtérülést* ígérő megújulási stratégiák (s az igazi hangsúlyt itt arra tesszük, hogy minden ígéret — bizonytalan!), ami más szóval annyit jelent, hogy a feltételek továbbra is kedvezni fognak e tendenciának.

Ugyanakkor nem árt nem elfeledkeznünk arról, hogy a közoktatás, közművelődés fejlesztésének határait mindig is megszabják a gazdasági tényezők; vagyis a prioritások és fejlesztési preferenciák nem szüntetik meg azokat az általánosabb gondokat, melyek az oktatás-, művelődés- és könyvtárügyön belül megjelenő gazdasági visszaesésre vezethetők vissza.

A hetvenes években a hazai oktatásszociológia problémafeltáró tevékenysége nyomán, de — ettől igazából függetlenül — a köztudat szintjén is egyre nyilvánvalóbbakká váltak a közoktatás feszültségei és funkciózavarai. A közművelődési jelszavakban és koncepciókban a *létező* és *kialakítandó* igények kielégítését egymással szembeállítva versenyeztették.

A kulturális ellátás egyenlőtlenségeinek megfogalmazása is társadalmi nyilvánosságot kapott, de a problémák felismerését és megfogalmazását nem követte garantált és az elmaradottságokat is figyelembe vevő fejlesztés. Ennek nem egyetlen, de valószínűleg legfőbb oka a gazdasági visszaesés volt.

Az új típusú intézményt nem annyira a *tényleges társadalmi szükséglet* hozta létre, sokkal inkább a *hiányok szülte kényszer.*

A szakirodalomban úttörő jelentőségűnek nevezett Heves megyei megoldásokat számos helyen előzte meg olyan, a *Tanácstörvény*re és a *Közművelődési törvény*re támaszkodva tett próbálkozás, mely a későbbi integráció irányába mutató együttműködési kísérletként értékelhető. Ezekben a korai próbálkozásokban már nemcsak közoktatás és közművelődés egymáshoz kapcsolása kapott hangsúlyt, hanem a hiányok csökkentésére fordított fokozott figyelem is.

Ha ugyanis a község iskolájában tanteremgondok voltak (és sok helyütt voltak!), és a művelődési otthon — fűtötten vagy fűtetlenül — üresen árválkodott, akkor a gyerekeket átvitték az üres termekbe. A szoros kontaktus a felszerelt, de nem eléggé látogatott művelődési intézményekkel csak egyre inkább reflektorfénybe állította az iskola eszközellátottságának addig is érzékelt hiányait. Ezek csökkentésére együttműködési szerződések születtek iskola és óvoda, iskola és könyvtár, iskola és művelődési otthon között. A megállapodásokon alapuló együttműködéstől pedig már csak egy lépés volt a közös tervezés, majd ezt követően a szervezeti-gazdasági integráció.

*A közművelődés távlati fejlesztésének irányelvei*ben (1976) kiemelten kezelik az *alapfokú ellátást* biztosító létesítmények fejlesztését, sőt a javaslat utal arra, hogy „a tervidőszak folyamán fokozatosan kell fejleszteni a helyi oktatási intézményhálózatot. Ehhez a hazai és külföldi kísérletek alapján kialakult minták bőséges választékát kell a helyi szervek rendelkezésére bocsátani".

Már ez a dokumentum sem hagyja figyelmen kívül a gazdaságossági szempontot, mely szerint „az együttműködés különböző formáiban (pl. közös fenntartás és rekonstrukció) rejlő lehetőségek *kiaknázására*, a közoktatási és közművelődési intézmények együttműködésére (komplex intézmények létesítése), a tárgyi és személyi adottságok kölcsönös *kihasználására* kell törekedni". (Kiemelés — S. I.)

A kistelepülések kulturális ellátásának javítását és a komplex művelődési intézmények létesítését megfogalmazó irányelvek az OTFK települési rangsorát követve az „alsó fokú központ" alapellátási megoldásának tekintették, tekintik az intézménytípust, s hiába találunk a komplex intézmények építésére alkalmas települések körének kijelölésében elvi természetű *megszorításokat* is, a létesítés gyakorlata inkább a *megengedő* félmondatot követte, miszerint „az egyes települések adottságainak egyéni elbírálása alapján" szülessenek meg a fejlesztési tervek. Akadálytalanul működésbe léphetett a Vági Gábor részletes elemzése alapján jól ismert mechanizmus; a kulturális ellátás biztosításában, javításában is elkezdődött a versengés a fejlesztési forrásokért. E versenyszituáció determinációiban aztán, a fejlesztés reményében (rosszabb esetben a fejlesztés bizonytalan ígérete reményében) nemcsak az *újonnan (és*

a célnak megfelelően) épült intézmények szervezeti formája lett az „általános művelődési központ", még csak nem is a rekonstrukcióval egybekapcsolt vagy egybekapcsolható épületegyütteseké. Helyi kezdeményezések, járási vagy megyei kijelölések alapján az integráció olyan helyeken is bekövetkezett, ahol a könyvtár, iskola, művelődési ház a község egymástól igen távol eső pontjain helyezkedett el, vagy más praktikus természetű érv szólt volna a megoldás ellen.

Bár a több célú, funkciókban és feladatokban tobzódó intézményekben egyaránt működtek az együttműködést gátló és segítő tényezők, az elméleti irodalom inkább egy lehetséges célállapot leírásában volt gazdag, mint a tényleges problémák feltárásában. Általában hiányzott a fejlesztési források felmérésére törekvés, a helyi lehetőségek és érdekegyeztetések problematikájának taglalása és a helyi, *ad hoc* megoldásoktól részben függetleníthető *általánosabb* tapasztalatok megfogalmazása. Részben e hiányok pótlására, részben egy példaadó szerep kibontakoztatásának meggyorsítására az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya 1980. évi határozata alapján 18 (később 20) általános művelődési központ *kísérleti fejlesztésére* született döntés.

A kísérleti státuszról szóló okiratok 1980-as keltezésűek. 1982. június 22-én, Szabolcsi Miklós akadémikus elnökletével megalakult a kísérletek koordinálását végző bizottság, mely feladatát más érintett intézményekkel érdemi munkamegosztásban kívánta megoldani. Ezen intézmények között a Népművelési Intézet és az OPI, valamint az OTSH mellett szerepet kapott az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja is. Ez utóbbitól kaptam 1984. március 15-én *öthónapos* munkafeladatként a kiemelt intézmények* meglátogatását, munkájuk, helyzetük, problémáik áttekintését. A helyzetjelentés elkészítésében nem támaszkodhattam másra, mint a magam — a körülményekből következően: igencsak korlátozott — személyes tapasztalataira, a korábban elkészült, publikus vagy az adott intézményben őrzött dokumentumokra, az általam készített 26 magnetofonos interjúra, valamint esetenként az intézmények segítőkész munkatársainak (nem mindig objektív) adatszolgáltatására. A leírtak tehát személyes (helyenként nyilván felületes) véleményemet tükrözik.

TÚLSZABÁLYOZOTTSÁG VAGY MEGNÖVEKEDETT MOZGÁSTÉR

Időnként fellángoló vita folyik arról, hogy hol alakult ki először szervezeti és gazdasági integráció az oktatási és a művelődési intézmények között: Csorváson vagy Heves megyében. A pedagógiatörténetileg esetleg érdekes dátum számunkra csak annyiban fontos, hogy milyen rendeleti vagy törvényben rögzített szabályozás alapján volt lehetséges az integrációt elindítani.

Az 1971-es *Tanácstörvényre* hivatkoznak Csorváson, mely törvény — többek között — az oktatási és művelődési intézményekért való felelősséget a nagyközségi tanácsok hatáskörébe utalta át. A Tanácstörvényt követő 35/1971. (XI. 3.) Korm. sz. rendelet a *tanácsi művelődési intézmények létesítésének, megszüntetésének és tevékenységi köre megváltoztatásának általános szabályai-*

* E jelentés a húsz kiemelt intézmény közül csak a tizenhét községi ÁMK-val foglalkozik.

ról a „helyzetrendezés" jó alapjának bizonyult. Erre a lehetőségre támaszkodva kezdték meg működésüket a Heves megyei intézmények.

Ezek az intézmények valóban úttörő jellegű tevékenységet folytattak, létrejöttükkel megelőzve a közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény végrehajtását kiegészítő 1035/1976. (XI. 13.) számú minisztertanácsi határozatot, melyben már azt olvashatjuk, hogy „a rendelkezésre álló anyagi eszközöket elsősorban olyan több célú, komplex intézmények létrehozására és fejlesztésére kell felhasználni, melyek a területi (körzeti) és az ifjúsági igények kielégítését is szolgálják". Ez a szabályozás igazából az új beruházási koncepció „törvényesítésének", illetve a rekonstrukciós fejlesztések feladatkijelöléseként értelmezhető. Földesen, Martonvásáron és Dobszán erre a határozatra támaszkodtak.

A későbbiekben fontos szerepe van a művelődési otthonokról szóló 3/1979. (I. 20.) MT számú rendeletnek, valamint az ennek végrehajtásáról kiadott 1/1979. (I. 20.) KM számú rendeletnek. Az egyikben megtaláljuk azt, hogy a „művelődési otthon több épületben, illetőleg több épület helyiségeiben is működhet", és „az ilyen esetekben a művelődési otthon céljaira szolgáló épületek és helyiségek (telephelyek) *egységes szervezetben* látják el feladatukat" (kiemelés — S. I.), a másikban pedig a többcélúság megfogalmazását. „A művelődési otthon több célt szolgáló intézményként működik. Ha a művelődési otthon személyi és tárgyi feltételei *lehetővé* teszik, sajátos eszközeivel segíti a közoktatási és a testkultúrát fejlesztő tevékenységet." (Kiemelés — S. I.) Illetve alább: „Művelődési otthon — egységes igazgatás alatt közművelődési, közoktatási és testkultúrát fejlesztő feladatokat ellátó komplex intézmény részeként létesíthető és fenntartható."

A „fenntart*ható*", „létesít*hető*" kifejezések megengedő jellege mellett az integráció eszmei és ideológiai alapja ezekben az években erősödik meg. Ám az elméleti megalapozottságot és a társadalmi érdekszövevényeket elemző írásokkal egyidőben kibontakozik egy szakmai vita is. Ebben a szakmai vitában szembekerül egymással az értékközvetítés hatékonyságnövelésének *igénye* és az általános iskolai oktatásra nehezedő demográfiai tehertételek enyhítésének *szükséglete;* a megálmodott jövővel szemben a gazdasági racionalitás. A vita „elcsitulása" után sikerült eljutni ahhoz az egyszerű, de meghatározó erejű felismeréshez, hogy három ellátatlan terület összevonása nem eredményez *automatikusan* kielégítő színvonalú általános ellátást.

A vita közben nem alakult ki s e helyzetben nem is alakulhatott ki a létrehozást szabályozó *egységes* ügyrend: a *szakértelem* és *szakszerűség* követelménye még nem kapott megfelelő hangsúlyt a szervezeti és gazdasági integrációt követő munkaprogramok kidolgozásában; holott nyilvánvalóan ez jelenthette volna a szolgáltatások tényleges javítását, a szemléletváltozásra épülő (tehát minőségi típusú) fejlesztési perspektívák kidolgozását.

Végül, meglehetősen késve (tíz évvel az első ilyen típusú intézmény létrejötte után) megszületik a rendeleti szabályozás. Ez a művelődési miniszter 119/1981. (M. K. 13.) MM számú utasítása a tanácsok által fenntartott óvodák, egyes alsó fokú nevelési-oktatási és közművelődési intézmények, valamint sportintézmények szervezeti összevonásáról.

Figyelmet érdemel az általános rendelkezések utolsó mondata: „Az összevonásra csak akkor kerülhet sor, *ha a személyi és tárgyi feltételek biztosítottak.*" (Kiemelés — S. I.) Mit tekinthetünk biztosított személyi és tárgyi feltételeknek? Ezek eldöntésében a helyi tanácsoknak persze nem kell nélkü-

lözniök az avatott szakvéleményeket. Azonban: „az összevonás előtt minden esetben ki kell kérni a területi szakmai szakszervezeti szervek — úttörőház esetében a területileg illetékes úttörőelnökség — véleményét". A területi *szakmai* szakszervezetek véleménye lényegesen fontosabb, mint a „szakmai vélemények figyelembevétele", ami nem kötelező érvényű. Így aztán nem egy példa van arra vonatkozóan, hogy az összevonás az elutasító álláspontú szakmai vélemény figyelmen kívül hagyásával történik meg.

A munkaügyi és pénzügyi rendelkezések közül a legkeményebben az érinti az ÁMK-kat, hogy „az összevonást a rendelkezésre álló béralap keretein belül kell megoldani". Vagyis a korábbi személyi ellátatlanságból adódó problémák többnyire nem orvosolhatók, mert bár a munkaerő racionális (a szükséglettől függően *átütemezett* vagy *átcsoportosított)* felhasználása sokat segíthet, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az összevont, komplex intézményekben a feladatok megnövekedtek, s az új jellegből fakadó új feladatok megoldását is a korábbi keretből kell biztosítani. (A besorolások módosítása nem tér ki az egységesítés fontosságára, bár a gyakorlatból jól tudható, hogy az eltérő pedagógusi, könyvtárosi és népművelő besorolásokból feszültségek keletkeznek.)

Ha pillanatnyilag talán nem is jelent *aktuális* problémát, mégsem hagyhatjuk említés nélkül azt a tényt, hogy az összevont intézmények vagyona a rendelkezések értelmében közös kezelésbe kerül, és nincs kifejtett álláspont arról, hogy e közös vagyonnal mi történjék az esetleges szétválás esetén — mint ahogy arról sincs határozott utasítás, hogy melyek lehetnek a szétválás okai (illetve a tanácsi hatáskör érvényesítése ezekben az esetekben hogyan történik). Ez pedig (bár bizonyára nem szándékolt törekvés érhető benne tetten) egy szándékaiban sokszínű, „komplex" és lényegét tekintve nyitottságra törekvő rendszerre az egyszer s mindenkorra rögzített adottság merevségét kényszeríti rá.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a jogi szabályozás megteremtette a *szervezeti-gazdasági* integráció lehetőségét, de nem körvonalazta pontosan a *tartalmi* integráció kialakításának feltételrendszerét (és a korábbi megoldásokhoz való visszatérés módozatainak leírásával is adós maradt).

De a rendelet nem csak ezeket a problémákat vetette fel. Hiányosságaiból következően értelmezése is gondot jelent. „... Magunk oldjuk meg a problémáinkat. De honnan tudhatom, hogy mikor, melyik szabály betartását kérik tőlem számon. S ha mi meg is oldottunk valamit, ez *itt* történt; nem biztos, hogy akik még nem tanulták ki a rendeletek közötti eligazodást, azok is meg tudják oldani gondjaikat. Nincs mire támaszkodniok, nekik se, nekünk se. A szabályozók akkor jók, ha támaszkodni lehet rájuk, nem akkor, ha bizonytalanságban tartanak" — mondja interjújában az egyik intézmény igazgatója, arra figyelmeztetve, hogy a szabályozók alóli kibújás (vagy rugalmas kezelésük) lehetősége nem elég biztos alap a továbbfejlődéshez, nem átadható tapasztalat, amire máshol és más körülmények között is építeni lehetne.

Mindezek alapján a szabályozásról csak azt lehet elmondani, hogy sajátos „köztes helyet" foglal el a *túlszabályozottság* és az *alulszabályozottság* között.

Ha — a dilemmákat félretéve — az új beruházások esetében viszonylag zökkenőmentesnek tűnik is a helyzet (Martonvásár, Földes, Kecel, Halásztelek és Mezőhegyes példáját és történetét említhetjük), a rekonstrukciós fejlesztő-

sek már problémákkal terhesek. Ezeknél fennáll annak a veszélye, hogy a fejlesztési stratégia kényszerpályára kerül. Vagyis: az anyagi erők szűkössége, a tervezői, kivitelezői kapacitás hiánya vagy éppen más hiány intenzív jelenléte olyan szükségmegoldásokat szül, mely szükségmegoldások ugyan *átmenetinek* mondhatók, de a hiány tartóssága az átmeneti állapot *tartósságát* hozza magával.

Általános jellegű problémáról van szó, hiszen a helybeliek kitartó erőfeszítései nyomán rekonstrukciós beruházások szinte minden kiemelt intézményben születtek.

A „központi szabályozás" fellazulásával megnyíló mozgástér, problémái ellenére, felszínre tud hozni és felszínre is hozott helyi kezdeményezésekre épülő, az akkor és ott meglévő személyi és tárgyi adottságokhoz jobban kapcsolódó erőket, melyek kiaknázása nélkülözhetetlen, hiszen a kulturális ágazat költségvetése az ÁMK-k megalakulása után sem emelkedett számottevő mértékben és főleg nem mindenhol.

Mindezek ellenére egyáltalán nem elhanyagolható kérdés, hogy megtörténik-e — és egyáltalán megtörténhet-e — az „erők" *reális* felmérése: mire elég a rendelkezésre álló anyagi és egyéb természetű „fedezet".

A kiemelt fejlesztést az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának állásfoglalása garantálja, de feltehető, hogy ez az állásfoglalás a már induláskor is nagyon különböző (és eltérő adottságú) intézményeket nem egyformán érintette és segítette a kibontakozás útján. Az induláskor is különböző ellátottsági mutatók, a feltétel- és feladatrendszer eltérései a továbbiakban *inkább fokozódtak, mintsem kiegyenlítődtek volna.*

Így például lényegesek lehetnek a település földrajzi és gazdasági adottságai. A fő vonalakon kívülre szorulás feltehetően hátrányt jelent, a csomópontok, nagyvárosok közelsége előnyöket. (Horvátzsidánynak hátrányosabb a helyzete, mint a budapesti agglomerációs övezetben lévő Halászteleké.) A község területén található gazdálkodási egységek száma, a gazdálkodás sikerességének mértéke is hatással lehet az intézmény működésére. (Valószínűsíthető, hogy a kiemelkedő sikereket elért keceli szakszövetkezet nemcsak több támogatást, hanem más működési hátteret is tud adni, mintha csak egy gyenge eredményeket felmutató szövetkezet vagy kisüzem lenne található az intézmény körzetében.)

A fejlesztési források választékával sem egyformán tudnak élni az intézmények. Van közöttük olyan, amely az Országos Fejlesztési Banktól energiaracionalizálás címén „brusztolt ki" nagyobb összeget, s van olyan, amelyik a Közművelődési Alap teljesen nyitott, közoktatás és közművelődés kapcsolatának fejlesztését szolgáló témapályázatán sem indult el.

A beruházásokon, rendszeres vagy soron kívüli céltámogatásokon túl a megyei fejlesztési alapokból is kiemelten részesült néhány intézmény. Az ilyen támogatást a megyében az új intézményről kialakult vélemény befolyásolta. Míg Baranya vagy Heves megyében ez az intézménytípus kiemelt támogatást és prioritásokat élvez, addig Komárom megyében 1984-ben a megye négy ÁMK-ja között összesen 50 ezer forint maradványpénzt osztottak szét.

Végül az is nyomon követhető, hogy azok az intézmények, melyeknek vezetői a megyei irányításban az oktatás, közművelődés ügyét jobban támogató partnerekre (esetleg egykori pedagógus kollégákra) támaszkodhattak, azok kedvezőbb gazdasági és adminisztratív feltételek között végezhették munkáju-

kat, mint azok, akik e kapcsolatok hiányában nem leltek sem elvi, sem gazdasági előnyöket biztosító patrónusokra.

Az intézményi fejlesztés méreteiben, az erők koncentrálásában kiemelkedő szerepe lehet a helyi tanácsi vezetésnek. Míg Kecelen és Dobszán a rendelkezésre álló erőket valóban az ÁMK-k fejlesztésére fordították, addig akad olyan település is, ahol vannak, akik ellendrukkerként figyelik vagy hátráltatják az intézményi tevékenységet.

A helyi erőforrások lényeges elemét képezik a társadalmi munkák. Ha építkezés van, azért; ha befejeződött az építkezés, a takarítás megszervezéséért; s ha nincs takarítás, az intézmény környékének parkosítása évente visszatérő munkája a község lakóinak. Lehet, sőt biztos, hogy e társadalmi munkáknak a forintban mérhető gazdasági hasznon kívül más haszna is van (ami nem jelenti azt, hogy fenntartás nélkül pozitívan értékelnénk a társadalmi munka „intézményét"). Bizonyos, hogy az értelmes munka közösségteremtő erejét nem szabad lebecsülni, azt tehát, hogy szülő és pedagógus, községi dolgozó és kijáró, gyermek és felnőtt együtt és egyaránt kiveheti részét e munkákból. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az efféle társadalmi munkákból kimaradók kimaradnak egy sor információból és kapcsolatból. Kimaradásuk esetleg nem azért történik, mert közömbösek vagy lusták, hanem mert nincs lehetőségük és alkalmuk arra, hogy a lakóhelyükön *is* dolgozzanak, s e közös munkák kapcsán akár gyermekük iskolai előmeneteléről, akár a községfejlesztés egyéb problémáiról tájékozódjanak.

A kiemelt státusz ellenére a mindennapok fenntartói gondjai és gazdálkodási problémái ezekben az intézményekben is jelen vannak. A kulturális terület merev gazdasági szabályozottságát még nem váltotta fel az új szervezeti formáknak és új igényeknek megfelelő általánosan rugalmasabb szabályozás. A tanácsi költségvetésből a kulturális ágazat teljes költségvetése az esetek nagy többségében immár az intézményekhez került, de e költségvetés báziselőirányzatai csak a szintentartást célozzák. A céltámogatások, megyei maradékok, helyi gazdálkodó egységektől kapott támogatások mellett egyre jobban felerősödött az úgynevezett költségvetésen kívüli fejlesztésekért folytatott harc; és a bevételek növelésére is egyre nagyobb figyelmet kell fordítani. Ugyanakkor a gazdasági helyzet változásai éppúgy érintik az egyes településeket, mint az esetleges támogató intézményeket — lett légyen az általuk nyújtott támogatás közvetlenül átutalt összeg vagy anyagiakra csak közvetve átfordítható külső szellemi támogatás. Az üzemi, termelőszövetkezeti vagy egyéb támogatások dinamikája így feltételezhetően csökkent, a „megfontoltabban" adott támogatások az intézmény gazdálkodásába csak esetlegesen beépíthető források.

Újabb kérdéskör a fenntartói költségek elemzése. Az erők központosítása mellett érvelve kialakult az az ideológia, hogy az összevonás után a fenntartás gazdaságosabb. Valóban: gazdaságosabb a fűtés, világítás és egyszerűbb az adminisztráció szempontjából. Ha azonban emelni akarták a szolgáltatások színvonalát, ha több választási lehetőséget kínáltak a közművelődés oldaláról — akkor ez egyáltalán nem biztos, hogy igaz. A színvonal emelése pénzbe *is* kerül, és a megnövekedett szervezet nemcsak erősebb a fejlesztési forrásokért vívott harcban, hanem — mint növekvő organizmus — egyre nagyobb

fenntartási költségeket kíván. „Oroszlánt adtatok ajándékba" — mondta egy tanácselnök, mikor maga is felismerte ezeket az összefüggéseket.

Vannak azonban olyan intézmények, melyek csak azokkal a lehetőségekkel tudnak élni, amelyek már korábban is megvoltak s megvannak; újabb lehetőségeket vezetőik megszerezni nem tudtak; ellátottságuk, fejlesztésük az 1980 óta eltelt időben alig változott. Jobban meg kellene vizsgálni, hogy a háttérbe szorult intézmények esetében mekkora szerepe van az indulási és egyéb hátrányoknak, s mekkora a vezetői kiválasztásnak.

Tapasztalatunk szerint az anyagi ráfordítások növekedési üteme mögött messze elmarad a személyi fejlesztés üteme, az intézményi dolgozók létszámnövekedése. Egyáltalán nem biztos, hogy a községekben élő, letelepedett értelmiségiek mindegyike meg tud vagy meg akar felelni az új követelményeknek. Volt olyan intézmény, ahol a pedagógusok a tanévnyitó értekezleten tudták meg, hogy ők ezentúl már általános művelődési központban dolgoznak, s hogy ezzel kapcsolatban mit is vár tőlük az iskola vezetősége. Volt, ahol az előkészítés közös volt, tapasztalatcsere és tájékoztatás előzte meg az új szervezeti forma bevezetését. De elmondhatjuk: a *választás* lehetősége nem sok dolgozónak adatott meg. Feszültségek pedig nyilván ebből is adódhattak.

Összefoglalásként megtehetnénk, hogy az általunk vizsgált kiemelt intézményeket besoroljuk, megcímkézzük; külön csoportot képezve azokból, amelyek valóban a jövő *közintézményének* kialakításán dolgoznak *közösen,* egyre többet felismerve a tartalmi integrációban rejlő lehetőségek és a komplex módszerek közül; megint másik csoportot képezve azokból, ahol e célkitűzés már megfogalmazódott s erre mutató törekvések is vannak, de még nem képesek kilépni az eseményekkel való sodródás állapotából; s végül külön csoportba sorolhatnánk azokat az intézményeket, ahol a közvetlen célokat is kívülről nyújtják (diktálják). Tehetnénk, de ez meglehetősen igazságtalan minősítés is lenne. Egy új szervezeti forma kialakításának kezdeti szakaszában felelőtlenség a minősítés, mi is inkább arra vállalkozunk, hogy a problémákat, buktatókat figyelmeztetésképpen számba vegyük.

KÖNYVTÁR AZ ÁMK-BAN

Minden ÁMK folyamatosan alakítja a maga belső értékrendjét, az általánosan deklarált célokon túl a saját intézményi céljait. A munkatervekben és jelentésekben ez csak rejtve van jelen, de a működési gyakorlatban számos olyan tényező van, amiből következtetni lehet erre. Mindez egy folyamatosan változó szervezetben zajlik, ahol meglehetősen nehéz megtalálni azokat a mutatókat, amelyek alapján le lehetne írni, hogy ebben a rendszerben hol foglal helyet az olvasottság és ennek intézményi háttere, a könyvtár. Mégis, működésének fokozott segítése, a tanulók könyvtárhasználati szokásainak értékelése, a tartalmi integráció könyvtárhoz fűződő lehetőségeinek kimunkálása, a szociokulturális hátrányok kompenzálásához megfelelő „könyves" háttér megteremtése és a korábbi olvasógárda magatartásáért tett erőfeszítések mind olyan tevékenységpreferenciákat tételeznek fel, amelyek a könyvtár megerősítéséhez fűződnek.

Ahol az igazgató maga is olvasó ember, ott az olvasóvá nevelés, a könyvhasználat, a több könyves oktatás és a könyvtárfejlesztés bizonyára erőteljesebb intézményen belüli támogatást kap. Az iskola- vagy intézményigazgatónak vagy a közművelődési előadóknak sok helyen nagyobb az affinitásuk a könyvtárvezető *szakmai* tevékenységének elismeréséhez, mint korábban volt a szerteágazó feladatkörű tanácselnöknek.

Az intézmények egymásmellettiségét felváltó új szervezeti formában a korábbi intézményfajták — így a könyvtár is — szakterületenként élnek tovább, vagyis az intézményi önállóság elveszítése nem jelenti a szakértelmi önállóság háttérbe szorítását, inkább kihívást jelent, ami a szakértelmek együttes érvényesítését célozza. Az összhang megteremtéséhez egyidőben van szükség az elmaradó területek felzárkóztatására és a szakterületek közötti kooperáció kimunkálására.

A könyvtár, az iskola és a művelődési ház *értelemszerűen* magával vitte az integrációba teljes korábbi fejlődéstörténetét és intézményesültségének adott szintjét is. De míg a közművelődés egyre jobban megmutatkozó sikertelenségei kialakították az úgynevezett „nyitott ház" koncepciót, a társadalmi problémákhoz jobban kapcsolódó közönség- és közösségfejlesztő módszert és szemléletet, addig a könyvtárak nem kényszerültek megújulást elősegítő lépésekre. Az iskola kényszerhelyzete még inkább nyilvánvaló, a funkciózavarokkal folytatott küzdelemben még inkább előtérbe került — elvileg legalábbis — a gyerekek érdekeit központba helyező fejlesztési gondolat és gyakorlat. A könyvtár mint intézmény nem került ilyen helyzetbe, hiszen történetében a nyilvánosság eszméje az iskola nyilvánosságánál is korábbi időkre nyúlik vissza, és a tanácsi kezelésbe vett intézményhálózat is meg tudott felelni funkciójának, a vele szemben támasztott társadalmi elvárásoknak, méghozzá jobban, mint akár az iskola, akár a közművelődés. Kicsit sarkítva a dolgot, azt mondhatjuk, hogy míg a közművelődési könyvtárak — még a rossz körülmények között működő kis községi könyvtárak is — működőképesek voltak az ÁMK-k létrehozása nélkül, addig az általános művelődési központ működésképtelen egy megerősített információs bázis: a könyvtár nélkül.

A szervezeti integrációban tehát nagyon nagy szükség van a könyvtárra, amely értelemszerűen ebbe az összevonásba beviszi saját korábbi eredményeit, de saját korábbi intézményesült merevségeit is. Ebben az új szervezeti formában ezek a merevségek nyilvánvalóbbak, jobban látszanak, mint ahogy az iskola korábbi eszközellátatlansága vagy működési zavarai is inkább reflektorfénybe kerültek. Korábban az egymásra mutogatásban csak kérdések hangzottak el, hogy miért nem tudják az iskolában nyolc év alatt a gyerekeket a folyamatos és értő olvasásra megtanítani, vagy: miért nem tud a könyvtár folyamatos és megbízható könyvellátást nyújtani; az összevonás után olyan közös helyzetelemzésre van szükség, amely segít felismerni, hogy hol történt lemaradás, és milyen közös cselekvési stratégiákkal lehet a lemaradásokat behozni.

Az ÁMK alapintézménye az iskola, tehát az oktatási gondok megoldása *elsődleges*. Mindez jó is lehet, és az iskola megújulási folyamata elősegítheti a könyvtárakon belül azoknak a módszereknek a kialakulását, melyek az olvasóvá nevelést hatékonyabbá teszik. Ugyanakkor a könyvtár integrálása nem sértheti az úgynevezett hálózati elvet, e könyvtárak továbbra is a tanácsi hálózat láncszemei, erre utal a rendeleti szabályozás is. Harmadikként

említenénk, hogy a könyvtár helyzetét a mindennapi gyakorlatban emberi tényezők is alakítják. Soha nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az együttműködés hatalmi szóval, központi vagy adminisztratív intézkedésekkel ki nem kényszeríthető; a megváltozott helyzetet definiáló folyamatban éppúgy szükség van a könyvtáros szemléletváltozására, mint a könyvtárosi munka tartalmát eddig inkább kívülről ismerő pedagógus vagy népművelő szemléletváltására is. Azt már csak közhely szinten érdemes megjegyezni, hogy ebben a folyamatban gyorsítólag hat a *tolerancia, koordinációs készség és az egymás munkáját és szakértelmét ismerő és becsülő magatartás.*

A szervezeti összevonással tehát a könyvtár egy nagyobb intézményen belülre került. Változtak-e ettől a funkciói? Egyértelműen kijelenthetjük, hogy nem. Az ÁMK könyvtára továbbra is közművelődési könyvtár, s mint ilyennek, nevelő, szórakoztató és információközvetítő funkciója van. Minden olyan újdonságot, amit a napi gyakorlat és/vagy a szolgáltatások fejlődése kialakít, továbbra is e három funkció valamelyikéhez tudjuk kapcsolni. A „dolgozószoba", „tanulószoba", „tanácsi tájékoztatás", „sokoldalúan fejlesztett eszköztár" vagy „információs bázis" kifejezések mind tevékenységeket takarnak, mely tevékenységek mindegyike korábbi funkciókhoz kapcsolható. Az MM által kiadott irányelvek* tartalmazzák a komplex intézmények funkcióit. A könyvtárra vonatkozóan ezt találjuk: „nyújtson *korszerű könyvtári ellátást* minden korosztály számára, a könyvtári rendszer magasabb szintjéhez kapcsolódva", illetve, hogy „a tanítási órák megtartására is alkalmas iskolai könyvtár és felnőttkönyvtár *közös, több célúan hasznosítható térben* helyezkedik el". (Kiemelés — S. I.) A 119/1981. (M. K. 13.) MM számú utasításban az összevont intézmény feladatai között „a könyvtári szolgáltatás" biztosítása szerepel. Vagyis a deklarált célok meglehetősen általánosak, a változásokat konkréttá tenni csak a gyakorlat tudja, de nem mindegy, hogy milyen feltételek mellett teheti ezt.

A könyvtárak tárgyi feltételeinek változását tekintsük át először. A könyvtárak alapterülete csak három intézményben nem növekedett a korábbihoz képest. Ez a növekedés helyenként csak kétszeres, máshol többszörös (összességében a könyvtárak községenkénti átlag-alapterülete 152 négyzetméter). Mindezt akár a helyi községi könyvtár korábbi alapterületéhez, akár az ország községi könyvtárainak átlagához vagy az „Irányelvek"-ben jelzett mutatókhoz viszonyítjuk, kétségkívül a könyvtári ellátás javításának első lépcsőjét jelenti.

Minden könyvtár igénybevételét kimutathatóan befolyásolja a könyvtár helye. A vizsgált tizenhét intézményből négy helyen a könyvtár az emeletre került. Ez az elhelyezés számos konfliktus forrása lehet a mindennapi működés során. A tárgyi feltételek javulása sem adhat felmentést arra, hogy az elhelyezéssel a könyvtár potenciális használóinak egy része kívülreked. Az integráció előtt ezek a könyvtárak *nyilvános* közművelődési könyvtárak voltak. Lehet, hogy megengedhetetlenül rossz körülmények között voltak, de a község lakóinak rendelkezésére állottak életkortól, társadalmi státusztól és mozgásképességtől függetlenül. A nehezebb megközelítés az eddigi használók egy részét kizárja, vagy legalábbis ezeknek a használóknak megtartása nagyon sok többletmunkával és körültekintő szervezéssel oldható csak meg. Az iskolaépület, ahová a könyvtár költözött, „hivatalos" jellegével *az emberek tudatá-*

* Irányelvek a komplex intézmények fejlesztéséhez. 1977.

ban csorbította a könyvtár nyilvánosságát. Közelítheti a község lakóit a könyvtár megismeréséhez (esetleg használatához) a jó tájékoztató munka, a gyerekek aktivitására is építő propagandamunka, de megalapozott eredményeket csak jó könyvellátás hozhat.

Lássuk, ez mibe kerül: ezekben az intézményekben hogyan változtak a könyvbeszerzési keretek. Kimutatható, hogy az integráció előtti időhöz viszonyítva a könyvbeszerzésre fordítható összeg:

ugyanannyi maradt két intézményben,
megduplázódott vagy közel megduplázódott kilenc intézményben,
több mint kétszeresére nőtt hat intézményben.

A Tudományszervezési és Informatikai Intézet statisztikai adatai alapján 1983-ban az egy könyvtárra jutó állománygyarapítási forintösszeg tanácsi közművelődési könyvtárakban a következőképpen alakult:

Budapesten	95 953,— Ft,
városokban	50 299,— Ft,
községekben	11 447,— Ft.

Az ÁMK-könyvtárak *átlagosan* 57 326 forintot fordítottak könyvbeszerzésre, ami a községi könyvtárak átlagának *ötszöröse*. A településeink könyvtári ellátását bemutató kiadvány (TEKE) szerint: tanácsi könyvtárakban 1983-ban 3,40 forint jutott könyvbeszerzésre lakosonként, országos átlagban. A vizsgált intézmények közül három könyvtár körzeti ellátásba bekapcsolt, a többiben 23,50 forint a lakosonkénti beszerzési kvóta átlaga, ami az országosnak két és félszerese. Az országos átlagnál alacsonyabb forintösszeget mindössze három intézménynél találunk, két helyen pedig az összeg megközelíti a 30 forintot.

Ezek valóban szép eredményeknek tűnnek, de végezzünk el egy számítást Arató Antal költségvetési kalkulációi alapján.* „A legkisebb C típusú könyvtár állományának gyarapításához szükséges beszerzési keret kb. 25 ezer forint." Az általános iskolai könyvtár esetében a legfontosabb művek megvétele, vagyis a „kézikönyvek *egy*példányos, a munkaeszközként használható könyvek *három*példányos, az oktatáshoz kapcsolódó egyéb művek, valamint 40 kötet nélkülözhetetlen pedagógiai szakkönyv *egy*példányos vásárlása 13 ezer forintba kerül". *Ez tehát csak a minimum, és ez is 38 ezer forintba kerül!* A vizsgált intézmények egyharmadában ezt a minimumot nem tudták elérni. Ha nem a legkisebb igényekből indulunk ki, hanem az iskolai könyvtárak ideális gyarapításából, akkor a megfelelő szaktantermi kézikönyvek 12 ezer forintba, az óravezetésben munkaeszközként használható könyvek 24 ezer forintba, az oktatáshoz közvetlenül kapcsolódó művek 9600 forintba kerülnek. A kölcsönözhető műveket, az oktatáshoz közvetlenül nem kapcsolódó műveket, valamint a kifejezetten gyermekkönyveket ez a kalkuláció nem tartalmazza. Igényként tehát azt is mondhatnánk, hogy a (korábban létező vagy nem létező) iskolai könyvtárfejlesztési feladatok áthárításával egyidőben a községiből ÁMK-vá vált könyvtár könyvbeszerzési kereteihez *legalább évi 50 ezer forint többletet kellett* volna hozzátenni. Ez csak Földesen és Kecelen történt meg.

1983-ban a községi könyvtárak beszerzési összegének 83 százalékát sikerült az eredeti költségvetési előirányzatból biztosítani, 17 százalékot pedig egyéb forrásból. Az ÁMK-könyvtárakban ez az arány 71:29. Lássuk, hogy mindezekből a beszerzési forrásokból milyen ellátottsági szintet sikerült ki-

* *Arató Antal:* Mibe kerül? Budapest, 1984. OPKM.

alakítani. Ugyancsak a TEKE 1983-as adataihoz viszonyítva azt látjuk, hogy a tanácsi hálózati ellátás eredményeként országosan 3,3 állományegység jut lakosonként. Ezt az alacsony ellátottsági szintet mutató országos átlagot a vizsgált intézmények *egyharmadában nem sikerült elérni.*

Vagyis a könyvbeszerzési összegek jelentős megemelkedése feletti első örömünket erősen csökkenti, hogy az ÁMK-könyvtárak messze elmaradnak a kettős funkció kielégítéséhez szükséges beszerzési keretektől; hogy az összegek jelentős hányada költségvetésen kívüli forrásokból származik (melyek nemcsak nem tervezhetők, hanem egyre jobban csökkennek), és a korábban kialakult ellátottsági egyenlőtlenségeket ezekkel az összegekkel felszámolni nem lehet.

A könyvtárak személyi ellátásában az összevonás után sem történt változás, vagyis ezeknek a könyvtáraknak a személyi ellátottsága ugyanolyan gyenge, mint általában a községi és/vagy iskolai könyvtáraké. Még a jó szándékú, fejlesztési törekvéseket is megakadályozta a 119-es rendelet érvénybe lépése, mert az összevonást — mint tudjuk — a rendelkezésre álló béralapon belül kell megoldani. Egyedül Kecelen sikerült még az összevonás előtt a községi könyvtár létszámát úgy fejleszteni, hogy később ne legyen fennakadás a munkában. 1983-ban a kiemelt intézmények könyvtáraiban 20 főfoglalkozású könyvtáros, 8 részmunkaidős könyvtáros és 6 megbízási díjas könyvtáros dolgozott.

Ez a puszta tényközlés nem mond többet, mint azt, hogy a könyvtárak személyi ellátása rendkívül változatos módon történik. A részmunkaidős könyvtárosok és a megbízási díjas könyvtárosok többnyire pedagógusok, akiknek a szakértelme inkább a szaktájékoztatásban és a gyermekekkel való közvetlen foglalkozásban kamatoztatható. Ez nagyon fontos, hiszen a könyvtár nevelési funkcióinak való megfelelés az összevonás után immár két közegben szükséges, s a könyvtárosok nem mindegyike rendelkezik kétirányú pedagógiai kulturáltsággal. Az információs igények kielégítése szaktárgyi szakreferenciát igényel s az általános iskolai tanterv alapos ismeretét. A gyermekkönyvtárak vezetőiről ezt általában elmondhatjuk, de a községi könyvtárosok nem mindegyikéről.

Magyarországon a községi könyvtárakban dolgozó könyvtárosok iskolai végzettsége 1983-ban a következő volt:

8 általános vagy alacsonyabb iskolai végzettség	3,6%
középiskolai végzettség	61,0%
főiskolai végzettség	32,4%
egyetemi végzettség	3,0%

Az ÁMK könyvtáraiban ennél lényegesen jobb a helyzet, mert sokkal kevesebb a csak érettségizett és sokkal több a főiskolai végzettséggel is rendelkező könyvtáros (utóbbiak alkotják a munkatársak kétharmad részét). Ugyanakkor az inkább iskolai igényeket kielégítő szaktudás mellett szükséges e könyvtárakban olyan feladatok elvégzése is, ami kifejezetten könyvtáros szakértelmet igényel. Ezek nagyrészt folyamatos munkák, másrészt az összevonásból *is* származtatható belső könyvtári munkák. (Iskolai és községi könyvtár állományának egyesítése, állományrevízió, könyvkivonás, átleltározás, elmaradt katalógusok elkészítése, meglévő katalógusok egyesítése.) Ezeknek a feladatoknak az elvégzése nemcsak rendkívül sok munkaórát, de könyvtáros *szakértelmet* is igényel.

A községi könyvtárosok szakképzettsége 1983-ban a következő:

egyetemi szakvégzettsége van	2,1%
főiskolai szakvégzettsége van	26,6%
középfokú szakvégzettsége van	40,2%
nincs szakvégzettsége	30,2%

Ebben a vonatkozásban az ÁMK-könyvtárak elmaradnak az országos átlagtól, mert a könyvtárosként dolgozó munkatársak mintegy felének nincs könyvtárosi szakképesítése.

Mi változott tehát, s a változások folyamatában sikerült-e kialakítani egy olyan sajátosságot, ami csak az ÁMK könyvtárairól mondható el? Mondhatjuk, hogy ezidáig *nem.* Állításunk igazolására Papp István írását hívjuk segítségül. „A közművelődési könyvtárak hármas funciója nemcsak egységben jelentkezik, hanem osztatlanul is. Akár az egyes könyvtárakat, akár a könyvtári rendszereket nézzük, azt látjuk, hogy csődbe ment minden olyan kísérlet, amely bármely funkciót kizárólagossá akart volna tenni, vagy bármelyiket meg akarta volna tagadni a közművelődési könyvtártól. Nyilvánvaló, hogy *időnként* és *helyenként* egyik vagy másik funkció előtérbe kerülhet a fejlődés során, más-más erővel jelentkezhet a könyvtári rendszer különféle szolgálati pontjain, de sohasem szűnhet meg teljesen, mert ez már a közművelődési könyvtár lényegét érintené, azaz a közművelődési könyvtár megszűnne annak lenni, ami. A három funkció közötti egység megteremtése és folyamatos fenntartása a könyvtári gyakorlat talán legnehezebb feladata."* Az ÁMK-könyvtárak napjaink gyakorlatában e legnehezebb feladattal birkóznak, vagyis a funkciók közti egyensúly felbomlása után az új szervezeti formának megfelelő egyensúlyt még nem sikerült kialakítaniuk. Ennek lehetőségeit behatárolják a működési realitások, mondhatni determinációk, amelyek legyőzésében a könyvtáros cselekvési terrénuma meglehetősen *szűkre szabott.* Szűkre szabott, de létezik, vagyis míg egyfelől a kibontakozást hátráltató tényezők elleni küzdelemre szükség van, másfelől erre valamelyes lehetőség is nyílik. Hasznos cselekvés lehet intézményen belül egy olyan könyvtárosi magatartásforma kialakítása, ami a használók érdeke felől közelít. Ezzel párhuzamosan szükség van olyan külső támogatásra, ami erre felkészít: értve ezen a módszertani tanácsadást, a képzést és továbbképzést és a könyvtárügy területén ezidáig ki nem alakított kutatói-fejlesztői tevékenységet.

A helyzetkép leírásából nem hiányozhat az eredmények áttekintése sem, bár nincsenek megbízható mérőműszereink a könyvtári munka minőségének mérésére.

A községek tanácsi könyvtáraiba beiratkozott olvasók száma öt év alatt a következőképpen alakult:

1979 — 860 036 fő=100,0%
1980 — 858 586 fő= 99,8%
1981 — 853 961 fő= 99,2%
1982 — 838 359 fő= 97,4%
1983 — 832 957 fő= 96,8%

* *Papp István*: A közművelődési könyvtár információs, nevelési és szórakoztatási feladatairól. In: Az olvasás anatómiája. Bp., Gondolat, 1982.

A községi olvasók száma tehát csökken, de ez a csökkenés önmagában még nem mond semmit, mert az olvasókat nem tudjuk viszonyítani a községben élők számához vagy a még fontosabb községi korstruktúrához. A könyvtárstatisztika két korcsoporttal dolgozik. Községekben e két korcsoport közötti százalékos arány a következő változási tendenciát mutatja:

	1979	1980	1981	1982	1983
14 éves és fiatalabbak	44,9	45,4	46,4	46,6	47,8
14 éven felüliek	55,1	54,6	53,6	53,4	52,2

A községi könyvtárakba beiratkozott *felnőtt* olvasók száma abszolút számban 1979 és 1983 között 38 984 fővel csökkent, e csökkenéssel egyidőben a 14 éves és fiatalabb olvasók száma és százalékos aránya megemelkedett. Az ÁMK-könyvtárakban a dinamikus változások leírására nincs adatunk, de a 14 éves és fiatalabb olvasók és a 14 éven felüli olvasók aránya 1983-ban 58,8% és 41,2% volt, ami elég nagy eltérés az országos átlagtól a fiatalabb olvasók javára. Ezt az adatot úgy is értelmezhetjük, hogy az ÁMK-könyvtárakban az országos tendencia — mármint a felnőtt olvasók arányának csökkenése és a fiatalok arányának növekedése — erőteljesebben megmutatkozik.

1000 lakosból az ÁMK könyvtáraiban

150-nél kevesebb	beiratkozott olvasó volt 5 községben,
151—200 közötti	beiratkozott olvasó volt 5 községben,
201—250 közötti	beiratkozott olvasó volt 4 községben,
250 feletti	beiratkozott olvasó volt 3 községben.

Tehát az ÁMK könyvtáraiban túllépnek az országos átlagon, legalábbis az intézmények döntő többségében.

A 14 éves vagy fiatalabb beiratkozott olvasókról kicsit pontosabb képet nyerhetünk, ha a közművelődési könyvtárak statisztikai adatait egybevetjük az általános iskolák statisztikai adatait tartalmazó kiadvánnyal.

Az általános iskolai tanulók és a tanácsi közművelődési könyvtárakba beiratkozott 14 éves és fiatalabb olvasók összevetése az 1982/83-as tanév és az 1983-as naptári év könyvtári statisztikáinak tükrében:

	általános iskolai tanulók száma	könyvtárakba beiratkozottak százalékos aránya	beiratkozott 14 éves és fiatalabb olvasók száma
községekben	576 014	68	390 486
városokban	668 080	44	293 631
országosan	1 244 094	55	684 117

Tehát durván azt mondhatjuk, hogy minden második általános iskolai tanuló tagja valamelyik közművelődési könyvtárnak. Községekben ez az adat jobb az országos átlagnál, és a községi adatokhoz viszonyítva az ÁMK könyvtárait illetően a következő összehasonlítást tehetjük:

1 községben erősen lemaradnak az országos átlagtól,

4 községben 10%-os különbségen belül maradnak el az országos átlagtól,

3 község teljesen megfelel az országos átlagnak,

1 község 10%-kal húz el az országos átlaghoz képest és
8 község 20% feletti pozitív eltérést mutat.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy az ÁMK tanulói — úgy látszik — többen használják az intézmény könyvtárát, mint általában a községekben tanuló általános iskolások. Ez persze semmit sem mond a gyerekek könyv- és könyvtárhasználati szokásairól, a kölcsönzések gyakoriságáról s arról, hogy a könyvtárakba beiratkozott gyerekek valójában olvasnak-e, s ha igen, mit és miért.

KÖTELEZŐ ÉS AJÁNLOTT

A könyvtár az általános művelődési központon belül is könyvtár marad, funkciói nem változtak, feladata továbbra is az olvasás szorgalmazása, a könyv iránti igények felkeltése és kielégítése. Feladatában általános iskolás korú közönségére vonatkoztatott megerősítést az oktatásügy oldaláról hivatalosan az új tanterv bevezetése után kapott.

Az oktatási miniszter 114/1977 (M. K. 11.) OM számú utasítása nyomán bevezetett új tanterv — még az integrációtól függetlenül — a könyvtáraknak sokoldalú szerepet szán. „A könyvtárak és a kerületükben működő gyermekkönyvtárak a művelődés több ágában, változatos formákat alkalmazva végzik az érdeklődő tanulók ismereteinek kiegészítését, fiatal olvasóik irodalmi nevelését. E feladat megvalósítását szolgálják speciális *gyermekolvasótermek* a közkönyvtárakban, a szabadpolcos módszer és az is, hogy az idősebb tanulók önállóan használhatják a *katalógusokat*, a *folyóiratolvasót* és a *könyvtár lemeztárát*. A könyvtárak szívesen fogadják a *könyvtárismertető órára*, könyvtárba kihelyezett más szakórára szervezetten érkező tanulókat és búvárkodásra, kikapcsolódásra odalátogató napközis csoportokat. A gyermekek *öntevékeny kötetlen formáiban járatos könyvtárosok* az egyéni olvasókkal való törődés és a szervezetten odalátogató tanulók *óráinak levezetése* mellett sok helyütt vállalkoznak irodalmi klubdélutánok, könyvviták, író—olvasó találkozók, vetélkedők megszervezésére és levezetésére".* (Kiemelés — S. I.)

Ez a szövegrészlet egyrészt tartalmazza a könyvtár nevelő és képző célzatú tevékenységének elismerését, másrészt általánosan adottnak tételez bizonyos dolgokat.

Nem ezen írás célja, hogy a magyarországi könyvtárhálózat problémáit és ezen belül is a gyermekkönyvtári ellátás fehér foltjait bemutassa, de alaposabb kutatások nélkül is köztudott, hogy a hierarchikusan felépített hálózati rendszer leggyengébb láncszemei a községi könyvtárak, ahol speciális gyermekolvasótermekre éppúgy nem lehet számítani, mint felkészült könyvtárosokra. A tantervben e területi egyenlőtlenségekre csak rövid utalás található, mely szerint az „általános iskoláknak — eltérő környezetük, települési viszonyaik miatt a közművelődési, kulturális és sportintézmények hatásának értékesítésében különbözőek a lehetőségeik. A közművelődési intézményhálózat igen szerteágazó."** Hiányzik innen az a jelző, ami nem a sokféleségre (=szer-

* Az általános iskolai nevelés és oktatás terve. MM, Bp. 1981. 153. oldal.
** I. m. 152. oldal.

teágazó), hanem a tényleges területi egyenlőtlenségekre utal, melyek a könyvtári ellátás különböző szintjei között fennállnak.

A tanítási órán és az iskolán kívüli nevelés terve „iránymutató" jellegű, és ez az iránymutató jelleg vonatkozhat a közoktatás és a közművelődés együttműködési irányainak megtalálására, de vonatkozhat a lehetőségek közötti irány megtalálására is. Egyrészt beismeri, hogy az „általános iskola *csak akkor képes* megfelelni céljának, ha él az iskolán kívüli nevelés lehetőségeivel: igyekszik felhasználni ezek kötetlenebb formáit és módszereit"*, másrészt hallgatólagosan tudomásul veszi a helyi különbségeket. Ezt az ellentmondást úgy próbálja feloldani, hogy javaslatokat tesz a közművelődési, kulturális és sportintézményekkel közösen *szervezhető* tevékenységekre, s *feltételezi*, hogy az „általános iskola a tanulók iskolán kívüli nevelésében számíthat a könyvtárak, a művelődési házak és otthonok, levéltárak, múzeumok folyamatos segítségére".**

Nem felesleges áttekinteni, hogy az általános iskolai nevelés és oktatás terve az integráció után egyetlen szervezetbe vont intézményben hogyan érvényesül, és mit jelent ez a könyvtár és az ott dolgozó munkatársak számára. A könyvtárnak megnövekedett igényeket és feladattöbbletet. A könyvtáros számára *kihívásokat* (meg tud-e felelni a helyzetből adódó nevelési szituációknak, milyen könyvtárhasználati órákat tud tartani stb.), *kényszerhelyzetekben meghozott döntések* (beszerzési dilemmák, könyvtári terek kialakítása, kölcsönzési idő kialakítása stb.) és számtalan *konfliktus* lehetőségét, de *értelmes cselekvési lehetőségeket* is. E konfliktusok lejátszása szükséges, és a helynek, környezeti feltételeknek megfelelő egyedi megoldásokat kíván. Kezelhetőségük érdekében sokat tehet a megváltozott helyzetre való speciális felkészítés, pedagógiai és pszichológiai jellegű képzés és továbbképzés, a gyakorlatra építő módszertani szaktanácsadás és hálózati gondozás mint külső segítség. Ezzel párhuzamosan szükség van az intézményen belüli támogatásokra is (erkölcsi, anyagi és testületi), melyek megerősíthetik a könyvtárost kezdeményezéseiben és a kihívásokra adott válaszai helyességében. Az ÁMK működési gyakorlatában, ahol ez a megerősítés megtörtént, ott erőteljesebben kirajzolódnak az új megoldások, és közelebbinek tűnik a könyvtári funkciók közötti új egyensúly megteremtése is. Más intézményekben, különösen az intézményen belüli támogatások hiánya miatt, még a rutinfeladatok ellátása is gondot jelent.

„A mi első befektetésünk a könyvtárat érintette, mert abból indultunk ki, hogy itt térül meg legkorábban a befektetés, és ez be is igazolódott. Megfelelő könyvellátással és a *szakképzett* tanár-könyvtáros segítségével ki tudtuk alakítani *közösen* azt a tanári beállítódást, amelyik természetesnek tartja a könyvtárhasználatot, értékeli az olvasást, és az egyéni kutatómunkához nagyobb szabadságot biztosít. Úgy gondoljuk, hogy ezek nemcsak rövid távra szóló eredmények: a megszokott könyvtárhasználat a gyerekekben tovább él." Hasonló szemlélettel nyilatkozott a könyvtárról az intézményi igazgatók nagyobb hányada. A 14 éves és fiatalabb olvasók és az általános iskolai tanulók számának áttekintése azonban inkább a cselekvés időszerűségére hívja fel a figyelmet.

* I. m. 129. oldal.
** I. m. 152. oldal.

A 14 éves és fiatalabb olvasók számának növekedése

	1979	1980	1981	1982	1983
városokban	100	103,7	108,3	113,8	119,1
községekben	100	100,8	102,6	101,0	103,1
országosan	100	102,0	104,9	105,8	109,6

Az általános iskolai tanulók számának növekedése

	1979—1980	1980—1981	1981—1982	1982—1983	1983—1984
városokban	100	104,8	111,5	116,2	120,1
községekben	100	101,2	103,6	104,6	104,7
országosan	100	103,0	107,6	110,3	112,6

Kiegészítésül csak annyit, hogy míg a városokban élő gyerekek több könyvtárból, illetve több forrásból szerezhetik be kötelező és egyéb olvasmányaikat, addig a községekben élő gyerekek legtöbbjének *csak* a községi könyvtár vagy az ÁMK-könyvtár lehetőségei adottak. Ez az adatsor abban is figyelmeztető jellegűnek tekinthető, hogy ha az általános iskolai tanulók számának növekedése ilyen szorosan magával vonja a könyvtárlátogatók növekedését is, akkor a nyolcvanas évek végéig növekvő korosztályok egy lehetséges könyv- és könyvtárellátási modellje lehet az ÁMK.

A tantervi előírások és az ÁMK-ban kialakult cselekvési gyakorlat egybevetése sem érdektelen, különösen azért nem, mert kideríthető belőle, hogy mi az, ami mint tantervi előírás kötelezőnek mondható, és mi az, ami a szervezeti formából kifolyóan többletként jelentkezik.

A *tanítási órákon* folyó nevelés-oktatás tervei elsősorban az osztályfőnöki órák témakörébe utalják a könyvolvasás ösztönzését, útmutatásokat az iskolai és gyermekkönyvtár látogatására. Az egyes évek *kötött* témái között nem szerepel az olvasás és a könyvtárhasználat, de az osztályfőnökök nagyobb önállósága lehetőséget ad a téma előtérbe helyezésére, s az órák metodikájában érvényesített módszerek ténylegesen gyakorlati útmutatásokat adnak az önműveléshez. Az alsó tagozatos szakórák közül a magyar nyelv és irodalom tantárgyi követelményei a fokozatosság elvének megfelelően állítják fel a könyvtárlátogatás, könyvtárhasználat, önálló könyvválasztás követelményét. A harmadikos környezetismeret szintén kitér a társadalmi környezetben való tájékozódás kapcsán a művelődési intézmények jellemzőire és a könyvek információs forrásként való használatára.

Felső tagozatban az irodalmi tárgyon belül követelmény a befogadás és kifejezés képességének együttes fejlesztése, illetve a lexikonok, szótárak, kézikönyvek, monográfiák és általában a könyvtár használatának képessége. Nyolcadik év végére már az a követelmény, hogy a „tanuló tudjon önállóan véleményt mondani egy-egy közösen látott filmről, színházi előadásról, kép-

zőművészeti alkotásról, *önállóan olvasott* irodalmi műről, s értékelő megállapításait tudja indokolni. Tudjon irodalomjegyzéket összeállítani önállóan vagy segítséggel. Legyen tisztában az *anyaggyűjtés, idézés, jegyzetelés* fogalmával, funkciójával, mechanizmusával."* (Kiemelések — S. I.) A módszertan a tantárgyak közötti koordináció elvi alapjaira utal, de ez inkább a humán órák jegyében érvényesül.

Az ÁMK-könyvtárakban mindez a terv előírásainak megfelelően történik, de a könyvtárhasználati órák száma és a könyvtárban tartott szakórák száma is megnövekedett. Ami több a kötelezőnél, hogy a könyvtárban tartott szakórák nemcsak a humán tárgyak körére terjednek ki. Lexikon- és könyvtárhasználat, a könyv és egyéb információs források használata sem szűkül le, a kémia-, a biológia- és a földrajzóra is alkalmas e tankönyvön kívüli forrásokban való eligazodás elsajátítására. Mindez a *több könyves oktatás* kezdetét jelenti az általános iskolákban is, és csökkenti a tankönyv egyeduralkodó voltát.

A *tanórán kívüli nevelés*, a tanulói tevékenységek megszervezése kötetlenebb lehetőségeinek kidolgozásában az ÁMK-k eredményei kiemelkedőek. A tevékenységek közötti személyes választás lehetővé teszi a nyitott szakkörök, klubok, műhelyek látogatását, de ezekkel egyenértékűen a könyvtár látogatását is. A napközi gyermekmegőrző funkciója átalakult, és ebben a „második" vagy „szabad" iskolában a könyvtárnak és a könyvtárosnak is többféle szerep kipróbálására kínálkozik lehetőség. Egyrészt a könyvtár az *egyéni* felkészülés, kutatómunka, tájékozódás, zenehallgatás lehetőségét biztosítja („tanulószoba"-funkció), másrészt a könyvtáros azokat a csoportos tevékenységeket irányítja, melyek a könyvtárhoz kapcsolhatók. A könyvtárosszakkör, diákolvasókör, információs klub, önképzőkör, irodalmi színpad megmozdulásain való részvétel szabadon választható, és ezek a nyilvánosság (=nem csak általános iskolai tanulók) számára is adott lehetőségek. Nemegyszer itt oldódnak a merev életkori határok, a már végzett és a községben maradó gyerekek közül többen szívesen visszajárnak ezekbe a csoportokba.

A délutáni könyvtárlátogatások vagy programokon való részvétel indítékai egyéniek, több alkalmat adnak az olvasókkal — akik tanulók is — való egyéni foglalkozásra. Ez a differenciált foglalkozási mód képességfelismerés vagy tehetséggondozás is lehet, de lehet felzárkózás, kompenzálás is. Általános tapasztalati szinten több helyen megállapították tanárok és könyvtárosok közösen, hogy a könyvtárakat a „deviáns" gyerekek gyakrabban keresik fel, és hosszabb ideig tartózkodnak ott. A motivációk eltérőek. Lehet ez egy másfajta tudás vagy az iskolai tananyagnál részletesebb tudás iránti igény, de lehet egy más környezet vagy egy másfajta felnőttkapcsolat iránti igény is. De az biztos, hogy a könyvtáros kulcsszemélyiség ezekben az intézményekben. Kialakíthat, elindíthat egy olyan személyiségfejlesztő programot, amely jobban tolerálja az átlagtól való eltérést, mint a kötöttebb osztálykeretek, s ezzel párhuzamosan biztosítja az iskolai visszacsatolás lehetőségét is, a tanároknak, nevelőknek egyenrangú partnere lehet.

Az összes törekvés közül a legtöbb figyelmet azok a megoldások válthatják ki, amelyek az iskola és könyvtár korábbi időkből örökölt intézményi merevségeit próbálják oldani. Miről lehet itt szó?

* I. m. 453. oldal.

A könyvtár közelsége és nyitottsága — a nyitott szó eredeti és átvitt értelme is érvényes itt — növeli a könyvtári kutatómunka, az egyéni könyvhasználat szerepét. Nemcsak úgy, hogy a „házi feladatként" végzett, önálló kutatómunkát értékelik az iskolai előmenetelben, hanem úgy is, hogy az intézmények kétharmadában *kicsöngetéstől függetlenül* lehet tanári engedéllyel a könyvtárban dolgozni. Konkrét példa erre, hogy az összefoglaló órán való részvétel helyett néhány gyerekből álló tanulócsoport a nagy fizikai felfedezések történetének kigyűjtésére kapott megbízást s egyben azt a feladatot is, hogy az óra utolsó tíz percében kutatómunkájukról az egész osztály előtt beszámoljanak. Volt példa arra is, hogy a tananyagban lemaradó tanuló kapott kutatói megbízást és egyben lehetőséget arra, hogy bizonyos kérdésekre egyénileg keressen választ, ami a felzárkózásban feltehetőleg többet jelentett, mint az újabb magyarázat.

Mindezek kirajzolódó, pozitív tendenciák, az intézmények többségében általános törekvés mutatkozik a könyvtárosi rutinfeladatok teljesítésén túl az ilyen jellegű és módszerű tevékenységekre. Ami ezekben közös, a következő:

— az iskolai tudás és az iskolán kívüli tudás közötti válaszfalakat próbálják megbontani;
— személyiségközpontúak és tevékenységközpontúak, vagyis fontosabb az olvasás, tájékozódás, tanulás, mint ezek intézményi háttere;
— a munkatársak közötti tényleges kooperációra, egymásra építő hatásokra, vagyis a tartalmi integrációra és a komplexitásra vonatkozóan tartalmaznak új elemeket és lehetőségeket.

Ezek lehetőségek, s noha mindegyikre van konkrét példa, hasonlóan konkrét példákat lehetne felhozni annak igazolására is, hogy a megfelelő személyi vagy tárgyi feltételek hiánya, a munkatársak közötti kooperáció kialakulatlan volta vagy egyéb tényezők miatt mikor válik az értelmes cselekvés lehetőségéből szakmailag inkompetens pótcselekvés.

A KÉTELKEDÉS JOGA — KUTATÁSOK SZÜKSÉGESSÉGE

Sok minden kimaradt, ami az ÁMK-ról készített helyzetjelentésben helyet kaphatott volna. Szakmai kompetencia híján nem esik szó a felnőtt közművelődésről és a sporttevékenységről sem. Az túlzottan sommás megállapítás lenne, hogy ez a forma, vagyis a szervezeti integráció a tartalmi integráció lehetőségét is magában hordozza, hiszen jelenségek utalnak arra, hogy a tartalmi integrációval kapcsolatos feladatok és ezek fejlesztési módszerei még kidolgozatlanok. A jó tapasztalatok átadása és a bukások tanulságainak megbeszélése az intézmények közötti párbeszédekben, tapasztalatcserékben megtörténik, de ez inkább a kiemelten fejlesztett intézmények esetében igaz, a többi intézményről még annyit sem tudunk, mint róluk.

Egy összefoglaló jellegű értékelésben az a megközelítés, hogy melyik szakterület nyer az összevonással, helytelen kiindulási alap, hiszen elvileg nem szakterületeknek és intézményeknek kellene nyerni mindezzel, hanem azoknak, akiknek szükségük van iskolára, könyvtárra, tájékozódásra, szórakozásra, pihenésre. Az, hogy az intézményfejlesztés ténylegesen a lakossági szükségleteknek megfelelően történt-e, már értelmesebb, ámde nehezebben megválaszolható kérdés, hiszen nem tudjuk, hogy az ÁMK kialakítása és

fejlesztése mellett milyen infrastrukturális fejlesztések történtek vagy maradtak el. A tanácsi költségvetések visszatekintő elemzésére lenne szükség ahhoz, hogy egyáltalán valamelyest is körvonalazott ismeretek birtokában tehessünk erre vonatkozó kijelentéseket.

Elgondolkoztató, hogy maga az integráció, az erők összevonása és koncentrálása nem újabb monolitikus képződmények kialakulását váltja-e ki. Ha tudomásul vesszük a kulturális szolgáltatások általános alulfejlettségi szintjét s a fejlesztési összegek csekély emelkedését, akkor azt is be kell látni, hogy az anyagi és szellemi kapacitásokat, melyek a kistelepülések rendelkezésére állnak, ebben a formában talán jobban lehet kamatoztatni. Azokon a településeken, ahol a *kiszámított* ellátási igények kielégítése vagy legalább a hiányok csökkentése ebben a szervezeti formában valószínűbben megtörténik, ott az összevonás kedvezőbb fejlesztési stratégia és feltehetően Magyarország 10 ezer lélekszám alatti településeinek jelentős részére reális alternatívát jelent.

Maga az intézménytípus a létrehozott szervezeti formától nem magasabb rendű, sőt azt sem mondhatjuk, hogy fejlettebb formájú a korábbiaknál; csak akkor lesz az, ha az integráció — tartalmi integrációt értve ez alatt — a komplexitást a valóságban, a mindennapok tevékenységi rendszerében ki tudja alakítani. A forma változása csak lehetőség a tartalmi változásokhoz, és az eredmények abban mutatkoznak majd meg, hogy az intézménytípus milyen társadalmi funkcióknak tud megfelelni, milyen lakossági igényeket tud kielégíteni.

Az intézménytípus még olyannyira kialakulatlan, hogy maga is funkciózavarokkal küzd. Esetenként funkciókat és/vagy feladatokat hárít el, más esetben meg kompetenciáját vagy hatókörét meghaladó feladatokat is felvállal. A konkrét érdekeltségi viszonyokra alapozott tevékenység még nem általános, és az érdekegyeztetés módszerei sem alakultak ki, mint ahogy helyenként az intézményi stratégiák is kialakulatlanok. Feltehető, hogy a fejlesztés mellett is csak akkor tud társadalmi igényt kielégíteni, ha rendelkezik az igények és szükségletek felismeréséhez elengedhetetlen információkkal, szociális érzékenységgel és a gyors változtatáshoz szükséges rugalmassággal.

Ulrich Schneider

MEGJEGYZÉSEK THOMAS METSCHER: MŰVÉSZET, KULTÚRA, HUMANITÁS. Kultúraelméleti, ideológiaelméleti és esztétikai tanulmányok* C. KÖNYVÉHEZ

A könyv Thomas Metscher átfogó jellegű műve, mely 1976 és 1981 közötti kutatásainak eredményeit összegzi. Nemcsak az NSZK-ban és az NDK-ban érdemes figyelmet szentelni ennek a munkának, ahol Metscher publikációi és előadásai főképp marxista és materialista orientációjú tudósok körében már évek óta érdeklődést keltenek, hanem Magyarországon is, ahol a szerző szintén nem ismeretlen, hiszen a Kultúra és Közösség 1980/1. számában (20—35. old.) magyar fordításban is megjelent egy átdolgozott előadása, mely eredeti formájában *Kultúra és humanitás. Megjegyzések egy dialektikus kultúrafogalomhoz* címen 1977-ben hangzott el a Marxista Tanulmányokat és Kutatásokat folytató Intézet (IMSF) Frankfurt am Mainban tartott ülésszakán.

Mivel nem vállalkozhatom arra, hogy Metscher könyvét részletekbe menően bemutassam, arra teszek itt kísérletet, hogy tartalma alapján elhelyezzem a kultúraelméleti kutatások körében, valamint rámutassak pozitív és negatív vonásaira. Szeretném megjegyezni, hogy az idevágó magyar kutatásokat és helyzetüket[1] csak nagy vonalakban ismerem, amiért is megértésüket kérem. Mindazonáltal sikerült kapcsolódási pontokat és hasonló vonásokat találnom a magyar kutatásokkal.

Többféle úton-módon lehet eljutni kultúraelméleti kérdésfelvetésekig. Az egyik út az empirikus és társadalomtudományi kutatás területéről kiindulva visz a szociológia segítségével a kultúraelméleti kérdésekhez, egy másik az úgynevezett szellemtudományi, azaz mindenekelőtt irodalomtudományi és esztétikai kérdésektől vezet a kultúra és a kultúrafejlődés, illetve kultúrakialakulás problémáihoz. Egyik utat sem lehet azonban egyértelműen helyesnek vagy helytelennek ítélni, bármennyire különbözzenek is a megközelítések.

Thomas Metscher a második utat választotta a kettő közül, vagyis a hagyományosat. Ennek köszönhetően hasonlíthatjuk és kapcsolhatjuk munkáját a Magyarországon kialakult és képviselt kultúraelméleti nézetekhez (Hermann István, Köpeczi Béla, Vitányi Iván). Metscher úgy alakította ki álláspontját,

* Kunst, Kultur, Humanität. Studien zur Kulturtheorie, Ideologietheorie und Aesthetik. I. kötet. Fischerhude, 1982.

hogy irodalomtudományi és esztétikai kutatásainak a kultúrát érintő kérdéseiből kiindulva kritikai elemzésnek vetette alá az NSZK és az NDK marxista és materialista orientációjú kultúraelméleti kutatásainak és vitájának 1976/78-ban aktuális pozícióit. Nem elégedett meg azonban a kritikus szerepével, hanem aktívan bekapcsolódott a vitába, új gondolatokat fogalmazott meg, és ezáltal új impulzusokat adott a kultúraelméleti kutatásoknak. Nem egyoldalúan csak a német szakirodalomra támaszkodott, de bevonta munkája körébe az angol nyelvterület marxista és materialista orientációjú kultúraelméleti műveit (R. Williams, H. Read, E. P. Thompson, J. Conolly, R. Johnson stb.), valamint polgári szerzők (Elias, Friedell, Adorno, Bloch, Heidegger, Burkhardt, Hauser stb.) munkáit és gondolatait is. Ezenfölül felfedezte Gramscit a kultúraelméleti kutatás számára, és kiterjesztette figyelmét Lukács György írásaira. Ez egyben tanulmányainak egyik érdeme. Metscher ugyanis nemcsak amellett száll síkra, hogy a szocialista országokban folytatott elméleti kutatómunka többek közt a kultúra területén is integrálja mind a nyugateurópai munkásmozgalom tapasztalatait és felismeréseit, mind pedig a marxista és materialista orientációjú tudósokét, hanem amellett is, hogy polgári tudósok elméleti munkáinak örökét felvállalja, vagyis új értékelésnek vesse alá, ne pedig semmitmondóként elutasítsa, ami, ha Magyarországra nem is érvényes, az NDK-ra mindenképp.

Thomas Metscher könyvében nem támaszt „igényt egy zárt kultúra-, illetve művészetelméleti rendszer ábrázolására ... Az itt közölt írások bizonyos értelemben műhelymunka jellegűek. A vitához kapcsolódnak, és maguk is ellentmondást és vitát szándékoznak provokálni." (7. old.) Metscher műve tehát nem magába zárt értekezés, és az egyes esszéisztikus stílusban írt tanulmányokat nem kronologikus sorba rendezte, noha ez a műhelymunka jellegét hangsúlyozta volna. Így a „legrégibb" tanulmányt (*Művészet és irodalom mint ideológiai forma*, 1976/77) a tulajdonképpeni kultúraelméleti írások mögé helyezte, ami azonban nem zavarja a tanulmányok sorrendjének logikáját, mivel minden írás a többitől függetlenül is olvasható. Inkább a tanulmányok utólagos átdolgozására és szisztematizálására, valamint belső összefüggésükre utal. Ráadásul ebben az írásban fogalmaz meg először tisztán kultúraelméleti problémákat (vö. 140—143. old.).

Metscher a valóságból mint szintézisből és totalitásból indul ki,[2] amely „egy történeti folyamat kontinuitásában mindenkor pontosan leírható szociokulturális rendszert" jelöl, „vagyis olyan rendszert, amely folytonosan változik, mely maga is folyamat jellegű" (140. old.). Azután, ugyan némileg provizórikusan, meghatározza a kultúraelmélet tárgyát, aminek során magát a történeti folyamat kontinuitását érti kultúraképző folyamaton avagy a „civilizálódás folyamatán" (Norbert Elias), és hangsúlyozza, hogy a kultúra materialista elméletének a kultúra fogalmát mint tágabb értelemben vett „életmódot" és „életformát" kell megragadnia, miután „a kulturális folyamatokat a társadalmi individuum avagy ‚konkrét szubjektum' (Lenin) művelődéstörténeteként értelmezi" (140. old.).

Az időrendben ezután következő (1977/78), *Kultúra és humanitás* című írás, mely a könyvben az első helyen áll, ezekhez a felismerésekhez kapcsolódik, valamint az akkortájt az NSZK-ban és az NDK-ban a kultúra fogalmáról folytatott marxista és materialista orientációjú vitához[3], melynek során az előbbiekben megfogalmazott tárgymeghatározást kidolgozták.

Metscher meglátta azokat az alapvető nehézségeket és azt az elméleti tanácstalanságot, mellyel a tudomány (azaz a kultúratudomány) küszködött, ami, ahogy a szerző helyesen kifejtette, egyrészt egy differenciálatlanul tág („általános") kultúrafogalomból, másrészt annak értékmentességéből eredt. Mivel „ez egy burkoltan pozitivista fogalom, mely ugyan a kultúratudományi vizsgálatok területét általánosan képes meghatározni, kulturális és ideológiai területen történő osztályösszetűzéseknél azonban kevésbé használható" (13. old.). Metscher a tartalmasabb meghatározást hiányolja, hiszen „dialektikus materialista kultúraelmélet nem lehet meg a kultúra fogalmának filozófiai meghatározása nélkül" (16. old.). Így el lehetne kerülni a „pozitivizmus veszélyét", valamint az „empirikus redukció veszélyét" (uo.). Tétele úgy hangzik, „hogy a kultúrafogalmat csak akkor lehet tartalommal megtölteni, filozófiailag megalapozni és történetileg konkretizálni, ha a kultúra fogalmát a humanitáshoz kötjük" (uo.). Emeljük még ki, hogy síkraszáll a kultúra és az ideológia viszonyának, valamint a kultúraelmélet/kultúratudomány és más társadalomtudományi diszciplínák viszonyának tisztázása mellett.

A szerző ezután kísérletet tesz arra, hogy fokozatosan tartalommal töltse meg tárgyát, illetve filozófiailag megalapozza. Lépésről lépésre közeledik a kultúra specifikumához és történeti konkretizálásához. Ennek során párhuzamok tűnnek szembe Vitányi megközelítésével, jóllehet mindkét szerző, mind Metscher, mind pedig Vitányi megőrzi sajátosságait a konkrét eljárás során (vö. Vitányi Iván, 1981, Kultúra és érték fejezet, 11. old.).

A munka fogalmának, az objektiválás és az elsajátítás dialektikájának, valamint legmagasabb absztrakciós szinten az emberi lényegnek és az ember nembeli erőinek fejtegetésén keresztül jut el Metscher a kultúra általános meghatározásához. Az emberi lény fejlődésének folyamatát Metschernél az emberi munka mint kultúraképző folyamat jellemzi, miközben a humanitás az emberi lény azon különleges minősége, „mely saját tevékenységének termékeként az embert először is más élőlényektől megkülönbözteti" (21. old.). Mindezek után a kultúra a „történelmileg kialakuló, folytonosan változó, tehát szakadatlanul fejlődő emberi erők, képességek, szükségletek, tulajdonságok objektiválódásának és elsajátításának folyamat jellegű formáit" jelöli „az érzéki-gyakorlati emberi tevékenységben, a szellemi objektivációs és elsajátítási formákban, valamint az anyagi termelés formáiban" (uo.). Ebben az általános meghatározásban találkozik Vitányival (vö. Vitányi, 1981, 81. old.), aki azonban egy lépéssel továbbmegy, amennyiben ő az emberek stb. és az objektivációk/értékek viszonyát, amely az emberek egymás közötti viszonyát közvetíti, a kultúra specifikumaként emeli ki (vö. uo. 85. old.), és a kultúrát ezen viszonyok összességének tekinti. Ezzel szemben Metscher a kultúra meghatározása felé tett következő lépésében a munka kulturális aspektusát, illetve a kultúrateremtő munkát taglalja. Hogy azonban addigi (a marxi gazdaságfilozófiai iratokban gyökerező) érvelése következtében zsákutcába ne jusson, és eljusson a konkrétig, újból kell fogalmaznia a munka fogalmát. Ilyen értelemben „minden olyan tevékenységnek, amely aktív elsajátító jelleggel rendelkezik ... önmagánál fogva (an sich) kulturális dimenziója van" (27. old.). Ehhez kapcsolódik egy kitérő a csereértékről, a használati értékről és a kulturális értékről, ami gondolatmenete logikájából következik (27. old.). Ily módon „a történeti folyamat mint kultúraképző folyamat ... a társadalmi individualitás fejlődését a specifikus emberi szükségletek, képességek, érdek-

lődések, élvezetek kibontakozásának folyamataként, minden emberi ‚érzék' történeteként és egyben az emberi értelem és az emberi szenzualitás történeteként" (29. old.) ragadja meg. Ennek értelmében a specifikus az ember önmegvalósításában áll, miközben a kulturális folyamatnak van egy objektív és egy szubjektív oldala (31. old.).

„A humanitás mint a kultúra tartalma a marxi kultúrafelfogás alapgondolatát is erre a fogalomra futtatja ki: a kultúra mint a történetileg létrejött és történetileg fejlődő emberi nembeli erők (vagy potenciák) objektiválása és elsajátítása az emberi élet minden területén" (34. old.). Az objektív kultúra a hagyományozódó kulturális teljesítményeket jelenti az életfeltételek részeként (Mühlberg szerint), míg a kultúra szubjektív oldala „specifikus, az emberi szubjektum különleges módon sajátos szükségleteinek, készségeinek és tulajdonságainak kialakulási folyamatát" jelöli. „Ebben az értelemben a kultúra a biológiailag adott, úgymond ‚természeti' adottságainak, ösztöneinek stb. (‚ösztönös' szükségleteinek, készségeinek, tulajdonságainak) humanizálása" (39. old.).

A fentiekhez kapcsolódva aztán Metscher előadja a kulturális területekről alkotott elméletét, hogy segítségével a fentiekben kidolgozott kultúrameghatározást alkalmazni tudja. Mühlberggel ellentétben Metscher azt hangsúlyozza, hogy az életfeltételek, élettevékenységek és az egyéni fejlődés dialektikája a praxismezőt (Metscher) csak horizontálisan írja le. A praxismező konkrét leírásához, különösen a kulturáliséhoz, vertikális ábrázolás szükséges, amely a kulturális területek jellemzése által lehetséges (47. old.). Beszél kulturális összterületről, magterületről, szél- és bázisterületről (49. old.). Ennek az elméletnek az alapján Metscher a kulturális magterületet a „societa civile"-ben határozza meg, melynek fogalmát Gramsci alkotta, és rajta „ideológiai-kulturális kapcsolatok összességét" értette (52. old.). „A societa civileben mindazon az államtól (societa politica) elkülönült és ilyen értelemben ‚privát' intézmények és szervezetek hatnak, melyek egy társadalom ideológiai és kulturális önjellemzését kialakítják, és ezáltal az uralkodó osztály harmóniáját és a társadalmi konszenzust garantálják" (idézet Priester: Zur Staatstheorie bei Antonio Gramsci. *Das Argument*, 104/1977. 516. old. nyomán). Metscher ezen a fogalmon mindenekelőtt az irodalmat, a művészetet, a tudományt és a filozófiát, a tömegkommunikációs eszközöket, a jogszabályokat, a szakszervezeteket és a pártokat, az egyházat, az iskolát és a családot érti (60. old.).

Míg Metschernek a kulturális területekről vallott elmélete valóban hasznos újítás, mely további kidolgozásra érdemes, más fejtegetéseiben csak korlátozottan tud eleget tenni az önmaga állította követelményeknek. Noha látja a kultúra fogalmáról eladdig folytatott vita hiányosságait, és egyes fejtegetéseiben, így például a munka problémájáról, meghaladja az addig kinyilvánított véleményeket, mégis ugyanarra a vágányra téved. Az először túl szorosan fogalmazott, majd a későbbiekben kitágított, illetve pontosított, az objektiválás és elsajátítás dialektikájához közvetlenül kapcsolt munkafogalom Metschert olyan kutyaszorítóba juttatja, mely meghiúsítja tulajdonképpeni szándékát. A korábbiakban általa konstatált pozitivizmus ugyanis többek közt épp ebben gyökerezik. Hiszen nemcsak a szociológiai és empirikus módszerek alkalmazása vezet pozitivizmushoz, hanem az is, ha a kultúrát túl szorosan az objektivációkhoz, azaz más szóval, bizonyos pozitív tényekhez köt-

jük.[4] A kultúrát nem lehet csupán az objektivációk (mind materiális, mind pedig szellemi objektivációk) jelenlétében és elsajátításában megragadni, hanem kultúraként azt kell ábrázolni, hogy az emberek ily módon birkóznak meg az élettel mint olyannal, mind történeti konkrétságában, mind pedig történeti változások során. Ilyen értelemben az objektiváció csupán eszköz, illetve médium. Ha el akarjuk kerülni a pozitivizmust, a kultúra filozófiai megalapozásának nem azt kell tartalmaznia, hogy milyen objektivációk voltak és vannak, valamint mely szükségletek, készségek és tulajdonságok hívják létre őket, hanem hogy melyek azok a történeti, fejlődési feltételek és tendenciák, amelyek az emberek, társadalmi osztályok és csoportok, valamint társadalmak reális életéhez kapcsolódva lehetővé teszik, hogy ezek az objektivációk realitássá válhassanak. Ez azt is jelenti, hogy csak közvetve lehet az „emberi lény" absztrakt fogalmát keresni. És mivel a „humanitás" épp ilyen absztrakt fogalom, használhatóvá kellene tenni, amit a „társadalmiság" fogalmának bevezetésével érhetünk el. Hogy a kultúrafogalomnak a végtelenségig való kitágítását elkerüljük és a kultúra specifikumát élesebben meghatározzuk, a szubjektumképességet, illetve annak újrateremtését kellene bevonni a vizsgálódás körébe.[5] E nélkül a lépés nélkül a kultúra történeti alakulása, a fejlődés szükségszerűségei, az osztálysajátosságok, a hagyományok keletkezése és hatása, valamint a magasabb szintre való fejlődés csak tökéletlenül dolgozható ki, és nem egy folyamat, hanem csak egy „pozitivista" mozaik képét adja. A kulturális fejlődés formációt és osztályt meghaladó momentumai veszendőbe mennek. Ezek azonban lényeges faktorok a második kultúrának, viszonyának az elsőhöz és a szocialista kultúra felé való haladásnak a jellemzésénél. De maradjon annyiban az észrevétel, mert hely hiányában nincs lehetőség részletesebb érvelésre.

Metscher következő írásaiban konkretizálja az előbb felállított téziseket, s közben lépésről lépésre visszatér tulajdonképpeni tárgyához, az irodalomtudományi és esztétikai kérdésekhez. Metscher gondolatainak lényege ezekben a tanulmányokban abban a kísérletben rejlik, hogy megvilágítsa a kultúra és az ideológia viszonyát, a második kultúra problematikáját, valamint annak kapcsolatát az elsőhöz. Ez már a kötet első írásában benne van, majd pedig a következőkben (*Historizmus, humanizmus és konkrét szubjektivitás*, 1978; *Kultúra és ideológia*, 1979; *A két kultúra fogalmához*, 1980/81) a szerző részletesen kifejti. Ebben a vonatkozásban Metscher teljesítménye rendkívüli, jóllehet egyet s mást nem lehet megjegyzés nélkül hagyni. Fellép a tudományos fogalmiság ideologizálása ellen, és síkraszáll a kultúra és az ideológia viszonyának pontos meghatározása mellett. Az ideológiát a tudat és a különböző formájú materiális lét társadalmi viszonyaként fogja fel (77. old.), ami azonban nem jelenti, hogy lemondana az ideológia és annak a társadalmi életfolyamat más oldalaihoz fűződő kapcsolatainak konkrét megnevezéséről, s ez nagy pozitívum (uo.). Ez a megközelítés azonban nem óvja meg attól, hogy *A két kultúra fogalmához* c. tanulmányában az első és a második kultúra fogalmi tartalmát csupán kulturális-ideológiai formákra vezesse vissza. Noha ebben régi hagyományokat követ (Lenint, Gramscit és a kortárs kutatást), ez az első és második kultúra túl szűk értelmezése. Ha az első és a második kultúrát egyedül az úgynevezett kulturális-ideológiai formákra, illetve viszonyokra vonatkoztatjuk, a két kultúra egész teljessége, terjedelme, formái, sőt a második kultúra egész gazdagsága veszendőbe megy.

Thomas Metscher művével nemcsak a német kultúraelméleti, illetve kultúratudományi irodalom gazdagodott. Sok új gondolatot fogalmazott meg az addigiak recepciója során, és megpróbált saját megoldásokat kidolgozni. Ezenkívül elsőként tárgyalta részletesen a kultúra témakör olyan részterületeit, melyeket előtte csak homályosan taglaltak (a kultúra és az ideológia viszonyát, a második kultúrát), ami nem vált hasznára a korábbi kutatások során a tudományágnak. Hogy mennyiben ért el áttörést a kultúraelméleti gondolkodásban a kultúra specifikumának pontos kidolgozásával, nem a mi feladatunk meghatározni. Átengedjük a leendő olvasónak, hogy megvitassák gondolatait, hiszen minden tudós, aki a kultúrával mint tárggyal foglalkozik, más szemszögből vizsgálja a témakört.

JEGYZETEK

[1] Mindenekelőtt a következő művekre támaszkodtam: *Hermann István:* Probleme der sozialistischen Kultur, Budapest, 1975; *Vitányi Iván:* Társadalom, kultúra, szociológia. Budapest, 1981 (részfordítások); *Köpeczi Béla:* Érték és kultúra. In: Élet és Tudomány, 1984/39.

[2] A valóságot úgy értelmezi „mint különböző elemek szintézisét (vagy totalitását) az alap és felépítmény struktúráján belül... Ezen az alapvető struktúrán belül játszódik le a mindennapi gyakorlati élet — az emberek életmódja és élettevékenységei mint az anyagi és szellemi tevékenységi módok egysége. Ezen struktúrán belül termelik és fogadják be a művészetet." (140. old.)

[3] Itt most nem idézzük fel a vitát (Mühlberg, Parade, Strützel, Geidel, Metscher, Maase, Haug, Hillgärtner, Hund, Kramer stb.), csak Metscher kritikáját ismertetjük, mellyel tökéletesen egyetértünk. Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy különbségek adódnak a szocialista és a kapitalista kultúraelméleti kutatás követelményeinek, álláspontjainak és feladatainak eltéréséből, melyeket figyelembe kell venni, mert fejlődési szükségszerűségek diktálják őket. Ezért a kutatásban is máshová esik a súlypont. Mindez azonban nem zárja ki számos hasonló eredmény létrejöttét.

[4] Nyilván nem lehet a pozitivizmust ebből az egy tényállásból magyarázni. Többek közt ismeretelméleti problémák is rejlenek mögötte, mint ahogy erre *L. Séve* Marxismus und Theorie der Persönlichkeit (Berlin, 1973) c. művében felhívta a figyelmet (288. old.). A szociológiai módszerek használatával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy épp Mühlberg koncepciójában, aki pedig a szociológia alkalmazását kereken elutasítja, tűnnek fel pozitivista tendenciák (vö. Mühlberg, in *Weimarer Beiträge,* 1977/1. 5. old., 1978/3. 78. old., 1980/11. 54. old. stb.).

[5] Utolsóként írt tanulmányában, *A két kultúra elméletéhez* címűben Metscher már közeledik ehhez az álláspontho, amennyiben a kultúra kritériumaként az emberi öntermelés momentumát hangsúlyozza a termelés és az újratermelés minden aktusában (vö. 113. old.). Azonban nyilván még további kutatást igényel a gondolat konzekvens kidolgozása és a koncepcióba való integrálása.

1984.
Összesített tartalomjegyzék

IRÁNYÍTÁS — ÖNRENDELKEZÉS — KÖZÖSSÉGI KOMMUNIKÁCIÓ

Ambrus Péter: Kommunikáció a Dzsumbujban	4	56— 69
Czigler Róbert: A Magyar Kommunista Párt közművelődési törekvései a falvakban 1945-ben	4	98—112
Kamarás István: Mi mindenről kell tudnia egy kisvárosi könyvtár(os)nak?	4	51— 55
Kormos Sándor: Az információ helye és szerepe a közművelődés irányításában	4	15— 26
Kovalcsik József: A közösségi művelődés színtereiről (Előzmények, lehetőségek)	4	79— 97
Mátyus Alíz: Pusztafalu — fejlődés- és leépüléstörténet	4	70— 78
Szekfü András: A kábeltelevízió társadalompolitikai háttere	4	3— 14
Varga Csaba: Egy helyi reform	4	35— 50
Zelnik József: Tanmese a befőttesüvegről	4	27— 34

KÉPESSÉGFEJLESZTÉS

Bognár Anikó: Mozgáskultúra- és tánctanítás gyerekeknek	1	65— 68
Csalog Judit: Íróműhely gyerekeknek	1	79— 84
Csernák Árpád: „Hagyjátok megérni a gyermekkort a gyermekben!"	1	91— 99
Deme Tamás: Keresztöltés (Egy képességfejlesztő komplex tanfolyam anatómiája)	1	6— 14
Dienes Valéria: Hang és mozdulat	3	3— 6
Kaposvári Gyöngyi: Kreatív irodalomórák Szolnokon	1	69— 78

Orosz Erzsébet: Egy zenei képességfejlesztő tanfolyam 1 26— 43
Pálfi Ágnes: Miért éppen a dráma? 1 44— 64
Sándor Edit: Látás — láttatás (Egy vizuális kísérletről) 1 85— 90
Szabó M. László: Elemvariációs vizuális játékok 1 15— 25

KÖNYV ÉS OLVASÓ

Gereben Ferenc—Nagy Attila: Nemi szerepek és olvasási szokások 3 7— 22
Gergely András: Valóságirodalom — irodalmi valóság (Olvasói befogadásvizsgálat Asperján György: Vészkijáratbejárat c. regényéről) 3 44— 59
Kamarás István: Olvasói magatartás és olvasási stratégia (A Mester és Margarita befogadása vizsgálatának tükrében) 5 103—112
Kamarás István: Regényhősök észlelése és értelmezése 3 23— 43

KULTÚRANTROPOLÓGIA ÉS ESZTÉTIKUM

Hollós János: Kultúra és film 5 74—101
J. Maquet: Bevezetés az esztétikai antropológiába (Fordította: Lugo László) 5 3— 26
Perneczky Géza: A korszak mint műalkotás 5 27— 52
R. Schechner: A rituálétól a színházig és vissza: a hatékonyság/eredményesség—szórakoztatás kettősség struktúrája és folyamata. I. rész (Fordította: Regős János) 5 53— 73
R. Schechner: A rituálétól a színházig és vissza: a hatékonyság/eredményesség—szórakoztatás kettősség struktúrája és folyamata. II. rész (Fordította: Regős János) 6 3— 19

PSZICHOKULTÚRA

Bognár Gábor—Telkes József: Elváltaknak a válásról: mentálhigiénés munka közművelődési formában 2 58— 67
Felméry György: Szexuálterápia kezdő fokon — avagy reflexiók népművelőszemmel 2 70— 78
Gondos Anna—Hegyesi Gábor: Preventív családgondozás 2 29— 40
B. Talyigás Katalin—Hegyesi Gábor: Tervezet a social worker-képzésről 2 41— 55

PEDAGÓGIA — FELNŐTTOKTATÁS

Durkó Mátyás: Tanuló felnőttek szabadidő-struktúrája 3 95—108
Forray R. Katalin: Az általános iskolai kudarc társadalmi-területi tényezői 6 46— 60
Szász Éva: Játékos angol nyelvtanítás kisgyermekeknek 2 79—101

SZOCIOLÓGIA — SZOCIOGRÁFIA

Heit Gábor: Mozaikok egy tanyás mezőváros szellemi életéről 2 3— 28
Izinger Anna: Mezőhegyes — egy sajátos modell az időben 6 61—112

KULTÚRA ÉS ÉRTÉK

Jánosi György: A szórakozás és a társadalmi előítéletek 3 83— 94
Lázár Guy: A nyugati tömegkultúra hazai recepciója és az ideológia 3 60— 67
Szekeres Péter: A filmművészeti érték társadalmi meghatározottsága (Minden idők nagy filmjei) 3 68— 82

SZÍNHÁZ

Heltai Gyöngyi: Két jelentős kaposvári előadás az Országos Színházi Találkozón 6 36— 45
Honti Katalin: Új színházi modellek 6 20— 35

HORIZONT

R. R. Chambers: A Cambridge-i Chesterton Művelődési Központ (Fordította: Makkay Adrienne) 2 102—112

NEKROLÓG

Szász János András: Martin György 1932—1983 1 3— 5

HOZZÁSZÓLÁS

Csörsz Klára levele az olvasótáborokról 5 102
Eszik Zoltán: Az ellentmondások ellentmondásai 1 100—102
Szücs Imre: Közelebb az igazsághoz 1 103—106

PÁLYÁZAT

Közoktatás- és közművelődés-történeti pályázati felhívás	1	107

SZERZŐINKRŐL

1	90
2	67
3	108
4	112
5	101
6	60

KÉPEK

Izinger Anna fotói	6	94, 108
MTI FOTO	6	68, 75
Papp Oszkár grafikái	4	14, 26, 34, 50, 78
Stuiber Zsuzsa grafikái	2	56, 57, 68, 69

CONTENS

THE RELIGIOUS MIND

Miklós Tomka: Altering Religion 3

EDUCATION AND AUTONOMY

Tamás Deme: Domestication/Marryage of Culture 15

János András Szász: Thoughts on the Reform of Public Education

Gábor Koncz: Methodological Notions on Planning 26
the Work of the House of Culture in Sárospatak 36

Gábor Hegyesi: Center for Human Services, Welfare Council 55

LIBRARY AND THE READER

László Halász: Perception of Artwork as Establishing Hypothesis — (Sentence)Closey Seen 71

Ildikó Somorjai: Report on the Situation of the Libraries of Cultural Centers with an Over-all Profile and with a Prominent Developing Concern 87

REVIEW

Ulrich Schneider: Notes on Thomas Metscher's Book: Art, Culture, Humanity. Studies on the Theory of Culture, of Ideology and Aesthetics. 107

PICTURE *Attila Agócs* 86

ABOUT OUR AUTHORS 35

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ

Миклош Томка: Меняющаяся религия 3

ПРОСВЕЩЕНИЕ И САМООПРЕДЕЛЕНИЕ

Тамаш Деме: Доместикация и/ли спаривание культуры 15
Андраш Янош Сас: Мысли о реформе просвещения 26
Габор Конц: Методологические директивы к планированию деятельности Дома Культуры Шарошпатак 36
Габор Хедеши: Центр Гуманитарных Обслуживаний. Бытовой Совет 55

БИБЛИОТЕКА И ЧИТАТЕЛЬ

Ласло Халас: Восприятие произведения как гипотетическая конструкция вблизи (в плане предложения) 71
Илдико Шоморяи: Сводка о положении первоочередно развивающих библиотек при общих культурных центрах 87

ОСМОТР

Улрих Шнейдер: Заметки о книге Томаса Мечера: Искусство, культура, гуманность. Очерки о теории культуры, идеологии и об эстетики 107

КАРТИНЫ: *Аттила Агоч* 86

О НАШИХ АВТОРАХ 35

...pest, V. Kálmán u. 11.

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

NEGYVEN ÉVE

Vitányi I., Papp O., Kovalcsik J. írásai

LUKÁCS-CENTENÁRIUM

Bujdosó Dezső írása

85·2

TARTALOM

NEGYVEN ÉVE

Vitányi Iván: Közművelődésügyünk a felszabadulás után 3
Papp Oszkár: A kezdet kezdetén 7
Kovalcsik József: A közösségi művelődés színterei a felszabadulás után 14

LUKÁCS-CENTENÁRIUM

Bujdosó Dezső: Az élő Lukács 38

MŰ ÉS KÖZÖNSÉG

Tokaji András: Inkognitó és irónia a cselekményben (Shakespeare: Othello) 49
Jánosi György: A szórakozás és szórakoztatás ellentmondásai 77

HISTÓRIA

Hörcsik Richárd—Koncz Gábor: Sárospatak a magyar művelődésben I. rész (Történeti vázlat) 103

SZERZŐINKRŐL 13

CONTENTS

FOURTY YEARS BACK

Iván Vitányi: Concerns of Our Public Education After the Liberation of Hungary 3
Oszkár Papp: By the Very Start 7
József Kovalcsik: The Stages of Communal Education After the Liberation 14

LUKÁCS-CENTENARY

Dezső Bujdosó: The Living Lukács 38

THE ARTWORK AND THE AUDIENCE

András Tokaji: Incognitoe and Irony In the Plot (Othello by Shakespeare) 49
György Jánosi: The Contradictions of Entertainment and Entertaining 77

HISTORY

Richárd Hörcsik—Gábor Koncz: The Town of Sárospatak in the Hungarian Culture I. part (A historical sketchwork) 103

ABOUT OUR AUTHORS 13

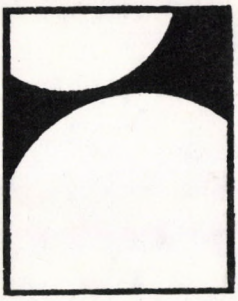

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1985 · 2

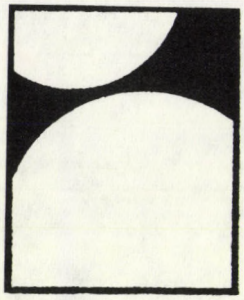

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,— Ft Egyes szám ára: 30,— Ft Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest, V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
Készült Pannon Nyomda, Veszprém. 85. 50411
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

NEGYVEN ÉVE

Vitányi Iván

KÖZMŰVELŐDÉSÜGYÜNK A FELSZABADULÁS UTÁN

El kell egyszer gondolkoznunk azon, hogy a közművelődés szót nem lehet idegen nyelvre fordítani, nincsen megfelelője. Legtöbbször nyelvi okát adjuk ennek: a mi nyelvünkben nyílik rá lehetőség, hogy a kultúra fogalmát főnévből igévé alakítsuk — és rögtön visszahatóvá. El kell ismerni, valóban nem nagyon találunk más nyelvben hasonlót. Mégsem hiszem, hogy a közművelődés fogalma pusztán nyelvi lelemény lenne nálunk. Mélyebb folyamatról van szó. Egyáltalán: mikor kapta a kultúra szó a mai csengését? Raymond Williams azt állítja, hogy a XVIII. század második és a XIX. század első felében öt kulcsszó kapott új, addig ismeretlen jelentést Angliában, öt olyan szó, amely meghatározza az egész társadalmi fejlődést. Ipar, demokrácia, osztály, művészet, kultúra. Az utolsó kettő csak abban az összefüggésben érthető, amit az ipar, a demokrácia és az osztály jelentett. Azelőtt a kultúra etimológiai eredete szerint a természeti javak ápolását és növekedését jelentette (agrikultúra) vagy analógiásan az emberi képzés folyamatát, de ez mindig valaminek a kultúrája volt. A kultúra új fogalma azonban önmagában is létező mint „az intellektuális fejlődés adott állapota, a társadalom mint egész oldaláról nézve". (Ez Williams meghatározása.) S ez tartalmazza az ember feleletét az ipar, a társadalmi szerkezet, a demokrácia és az osztályharc új jelenségeire.

Williams gondolatmenete összecseng Hegelével — bár sehol sem idézi, nyilván távol áll tőle. Hegel rendszerében a szellem fejlődésében akkor jelenik meg a műveltség, amikor megbomlik a természetes erkölcs, s a magától elidegenedett szellem a műveltségben mintegy megkettőzi a világot, hogy önmagát elhelyezhesse benne. A *Szellem fenomenológiájának* logikája szerint ez éppen a polgári korban történik, s a felvilágosodásban ölt testet. Mindenképpen a polgárosodás, a polgári társadalom tehát a rendszer, az a kor, az az eszmevilág, amelynek keretében az addig tagolatlanabbnak tűnő társadalmi valóságból most önálló egységként, önálló entitásként emelkedik ki a kultúra.

Mindazonáltal a magyar művelődés- és közművelődés-fogalom még mindig nem egyenlő ezzel. Ugyanekkor vált közszóvá, ugyanekkor kapta megközelítően mai értelmét — az Etimológiai szótár Kazinczy nevét említi elsőnek a fogalommal kapcsolatban. Ha netán használta is valaki korábban, bizonyára nem pontosan ugyanezzel a jelentéssel (hanem valahogy akképpen, ahogy Williams elemzi a régi kultúra fogalmát). Már ekkor társul hoz-

zá egy sajátos mondanivaló, ami nincs így benne a nyugaton használatos kategóriában. A művelődés nemcsak azért visszaható, mert ki-ki magát művelheti, hanem mert eleve, az első pillanattól kezdve a *nemzet* művelődéséről van szó. A reformkorban olyan szavak társaságában használatos, mint polgárosodás, csinosodás, gyarapodás, haladás. Az a felismerés táplálta a fogalom hatóerejét, hogy elmaradtunk más, polgárosultabb, műveltebb nemzetektől, s hogy nincs más és fontosabb feladatunk annál, hogy közéjük felzárkózzunk.

A felzárkózás ideológiája másutt is külön hangsúlyt adott a kultúrának. Jellemző, hogy a kultúra gazdasági szerepét — amelyről ma olyan közgazdasági iskolák értekeznek, mint a human capital irányzata — először Friedrich List fejtette ki Adam Smith ellenében. Smith elmondta, hogy gazdagodott meg Anglia. De hogyan gazdagodjon meg egy a legfejlettebbektől elmaradt ország? Nemcsak védővámmal kell magát megóvnia a már befutottak nyomásától, hanem sajátos új módszereket kell kifejlesztenie a nemzet összetartásának tudatában, a kultúra erejében.

Nálunk mindez már a múlt században is a *reform* gondolatához és korához társult. Iparosodás, demokrácia és kultúra valóban együtt volt ebben az eszmekörben, csakhogy itt mindez — a nyugatihoz képest — sajátos hangsúlyt kap. Gazdaság és kultúra, lóverseny, gőzhajó és tudományos akadémia, az „iparra magyar" jelszava és a nemzeti nyelv ápolása kéz a kézben járnak. A művelődés maga is annyit jelent, mint reform, mert a kultúrát a gyarapodással kapcsolva össze eleve annyi, mint változás és változtatás.

Elgondolkoztató, hogy a magyar történelem a reformkorok története. Horváth Zoltán Ady, Bartók és Szabó Ervin generációját nevezte második reformnemzedéknek, ehhez Erdei Ferenc azt tette hozzá, hogy a harmincas évek, a Márciusi Front, majd a megszületett Magyar Front gárdája volt a harmadik. Az a nemzedék, amely a felszabadulás után a politikai, társadalmi és kulturális élet homlokterébe lépett, amely programot adott, és annak megvalósítására szentelte életét. Ha így számoljuk, mondhatjuk, hogy korunk a negyedik reformkor, amelynek történelmi előnye, hogy van mire támaszkodnia, tovább kell vinnie egy már megkezdett és bajaival együtt is eredményes folyamatot; történelmi hátránya pedig, hogy ezenközben a saját múlt hibáival szemben is a reform korrekcióját kell érvényesítenie.

Azt kérdezheti valaki, miért nem beszélek a közművelődés felszabadulás utáni történetéről. Arról beszélek, mert azt, ami valójában történt, ebben az összefüggésben lehet megérteni.

A magyar közművelődés felszabadulás előtti helyzetét ugyanaz jellemezte, mint az egész társadalmat: az ellentétek megsűrűsödése és megcsököttsége. Erdei Ferenc találó kifejezésével az egész társadalom két egymásba nem szervesen illeszkedő struktúrából épült, egy polgári és egy polgárosodás előtti szerkezetből. Ugyanez jellemzi a közművelődést. Volt egy igen magasrendű városi kultúra, amely csúcsaiban egyenértékű volt bármely országéval — de amely nálunk szűkebb körre korlátozódott, mint amazokban. Kialakult a városi mindennapi kultúra is, de arányaiban szintén csak szűkebb hatósugárral, s szerkezetében is jelentősen eltért a nyugati mintaképektől. Míg ott a mindennapi szórakoztató kultúra inkább

mintegy kiegészítésül szolgált a modern élethez szükséges munkakészségek, magatartásformák, teljesítménycentrikus beállítódás általános kultúrájához, addig nálunk a kettő jobban elszakadt egymástól, a szórakoztató kultúra anélkül hatolt be, hogy a modern viselkedésminták is elterjedtek volna. A kultúra térképének másik oldalán ott találjuk a fizikai munkát végző osztályok nagy tömegét, akik ki voltak zárva a magasabb kultúra elsajátításából, de meg voltak fosztva attól a lehetőségtől is, hogy saját kultúrájukat kialakítsák, hagyományos népi kultúrájukat pedig egyre inkább elvesztették. A nemzet több mint ötven százalékát kitevő parasztság túlnyomó része, a munkásság nagy része, a kis létszámú szolgáltató ágazatok jó részét ez jellemezte.

A helyzet analíziséből világosan következett a program. Ki kell terjeszteni a legmagasabb rendű kultúra hatósugarát, hozzáférhetővé kell tenni mindenki számára. Meg kell teremteni azokat a lehetőségeket, amelyek révén mindenki, aki csak akarja, elsajátíthatja és átélheti a legnagyobb értéket is. Az út a közoktatás kiterjesztése, az úgynevezett iskolán kívüli népművelés helyett közművelődés (vagy ahogy egy időben nevezték: szabadművelődés), a neki megfelelő intézményekkel. Az alkotás szabadságának biztosítása, a világ, a nemzeti és népi kulturális hagyományok közkinccsé tétele, egy új, demokratikus, szocialista irányultságú szellemi élet kialakítása, amely feltáró és ösztönző erejével ezt az átalakulást táplálja és fejezi ki.

Eltelt negyven év, s ha számvetést csinálunk, kitűnik, hogy a program megvalósításában nagyot, egy egész történelmi korszakot lépett előre az ország. Kiszélesedett a nagy értékű kultúra hatósugara. A különböző vizsgálatok alapján ma azt mondhatjuk, hogy a társadalomnak mintegy 10%-a tartozik a magasrendű kultúra rendszeres, mintegy 30%-a az időleges és részleges közönségének táborába. Ez mindenképpen többszöröse a felszabadulás előttinek. Másrészről jelentősen csökkent azoknak az aránya, akik mintegy ki vannak zárva a magasabb rendű kultúra elsajátításából. Magasabb szintre emelkedett az iskolai végzettség aránya, gyökeresen megnőtt mind az egyetemet és főiskolát, mind a középiskolát, mind a nyolc általánost végzettek száma. Gyarapodott a közművelődés intézményrendszere, ma gyakorlatilag mindenkinek van rádiója, sőt már televíziója is — ezzel új lehetőségek nyíltak meg, s a művelődés szerkezete gyökeresen átalakult. A szellemi élet eleven és sokoldalú, felveti a társadalmunkat, előrehaladásunkat érintő kérdéseket, és megoldást keres rájuk.

Mindezzel eljutottunk oda, hogy a kultúra, a legmagasabb rendű kultúra is mindenkié lehet, aki akarja. Az általános társadalmi-gazdasági fejlődés, a kulturális intézményrendszer, a követett és megvalósított művelődéspolitika eltörölte a múltat, amelyben széles társadalmi rétegek, a társadalom több mint fele eleve ki volt zárva a kultúra birtoklásából. Nem tudta azonban elérni, hogy mindenki akarja. S ezt az akaratot nem csupán egyéni motiváció határozza meg, hanem a társadalmi körülmények is. Más szóval: a társadalmi körülmények szorító hatása enyhült ugyan, módosult ugyan, de nem szűnt meg.

Hozzátartozik a helyzetképhez az is, hogy a fejlődés nem volt egyenletes. A felszabadulás után közvetlenül valóságos kultúrforradalom indult el. Azok az emberek mozdultak meg — és számuk nem kevés —, akik éhe-

sek voltak a kultúrára, de addigi társadalmi körülményeik nem engedték meg, hogy időt, erőt és pénzt áldozzanak rá. Megrohanták az iskolákat és színházakat, művelődési mozgalmakat indítottak, és részt kértek az ország kulturális közéletéből. Ez a mozgás azonban egyre csillapodott, és valamikor a hetvenes évek elejére, amikorra a televízió betörése is kiteljesedett, elérkezett oda, hogy a kulturális térkép kialakult határai megmerevedtek. Azóta lehet több könyv, de nincs több olvasó, lehet több koncert, de nincs több látogató és így tovább.

Mi történt? Rossz volt-e a program, vagy előre nem látott tényezők léptek fel? Úgy vélem, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1974-es közművelődési határozata helyesen értékelte a helyzetet, és helyesen fogalmazta meg a továbbhaladás hosszú távú programját. Akkor viszont azzal kell szembenéznünk, hogy az elért szintről azóta is csak részlegesen és kismértékben sikerült továbblépnünk.

Mindez arra int, hogy visszatérjünk bevezető gondolatunkhoz, s a kultúrát, még közelebbről a közművelődést, a gazdasági fejlődés, a demokrácia és a társadalmi szerkezet — a magyar viszonyok között pedig sajátságosan a gazdasági-társadalmi reform összefüggésében vizsgáljuk. Ha megállt a közművelődés fejlődése, azért történt, mert a gazdasági fejlődésnek is új pályákat kell keresnie, mert a társadalmi fejlődés számára is használhatatlanná vált egy olyan társadalmi reform, amely új pályát biztosít a demokratizmus széles körű kibontakozásának.

Függvénye csupán a kultúra a tényezőknek? Kölcsönhatás van közöttük, a kultúra szerepe nem pusztán a vonatkísérőé, hanem legalább annyira a mozdonyvezetőé. Jól tudták ezt eleink az első reformkorban. Ma őket elismerve tanúsíthatjuk, hogy nyelvújítás nélkül nemhogy társadalomátalakító mozgalom és szabadságharc nem lett volna, de nemzet sem. Az „iparra magyar" jelszava csak a „nyelvében él a nemzet" eszméjével együtt érvényes és hatékony. Úgy értve, hogy a nyelv a kultúra közösségét jelenti, mivel csak a kultúra közösségén keresztül valósulhat meg az akarat és a cselekvés azonossága. A múlt században még nem ismerték a mi divatos szavainkat, az identifikációt és az értékorientációt, de a maguk nyelvén ugyanazt fejezték ki.

Attól félek, hogy mi ezt még nem tudjuk ennyire jól. Széchenyi és Kossuth még egyszerre gondolkodott gazdaságról, társadalomról és kultúráról, mi azonban szakosodtunk. A gazdasági fejlődés s vele a gazdasági reform útjának keresői nem eléggé érzik, hogy az összfolyamatnak mennyire szerves része a közművelődés, hogy — valamilyen formában — az egész társadalomra kiható kulturális nyelvújítás nélkül a közös gazdasági és társadalmi cselekvés útját is nehezebb lesz megtalálni.

Ezek azonban már a jövőt illető gondolatok. Az elmúlt negyven év nagyarányú és szerkezetátalakító fejlődése azonban arra kötelez, hogy ne csupán önmagunk ünneplése céljából tekintsünk vissza a múltba. Inkább azért, hogy a tanulságokat levonva jobban lássuk az utat előre.

Papp Oszkár

A KEZDET KEZDETÉN

Évfordulós megemlékezések olvastán sokszor támadnak kétségeim: nem sok-e belőlük, vajon nem élünk-e túlságosan is a múltunkban? Ami emberben, életműben, eseményben valódi érték és tanulság, nem vész-e el a jubileum-inflációban? Tudunk-e „hasznosan" emlékezni: relikviagyártás helyett lappangó valóságot felfedezni, elemzően megismerni, és ami érték, megszívlelni, élni is vele önigényességünk mércéjeként?

Nem szentségtörésnek szánom e sorokat a 40 év előtti történelmi fordulatról írván, inkább figyelmeztetésnek magam számára: ne szaporítsam felesleges szóval a nyilván felburjánzó jubilálást, csak olyasmiről írjak, ami a történelem emberközeli valóságához tesz hozzá valamit.

Önigazolásra sincs szükségem. Nemcsak belső késztetéseim, hanem adódó lehetőségeim is olyanok közé vittek a háború vége felé, akik emberi és történelmi felelősséggel gondolkoztak és cselekedtek. Közöttük, példájukra, kölyökfejjel nem sodródva éltem át azt az időszakot és folyamatot, aminek jelzője, fordulópontja a felszabadulás, hanem legalább megpróbálva valamit tenni is azért.

Felszabadulás: egy szó, ami eltérően sokféle eseményfajtát és élményt takar. Másként élte meg, aki remélte, várta, mint aki félt tőle. Másként történt ott, ahol a nyilas uralom meg sem kapaszkodott, ahol a frontvonal éppen áthaladt, mint a nyilas terrort, háborút hosszan szenvedő vidékeken vagy épp a másfél hónapos ostrommal sújtott fővárosban.

Negyven évvel ezelőtt sok mindennek lehettem, lettem résztvevője, ami ma már történelem. Ezekből idézek fel néhány eseménysort, azt a kort érzékeltető adalékul, csak olyasmit, ami velem történt, amit magam is csináltam. Felszabadulásom előzményeit, körülményeit vázolom, hogy rátérhessek jellemző példaként arra, miként moccant az élet az ostrom keserves heteiben és közvetlenül utána a fővárosnak azon az észak-budai részén, ahol akkor is éltem, hogyan próbáltuk, kezdtük az újat maroknyian, fiatalok, hogy kapott abban szerepet a művelődéssel, a művészettel élhetés vágya.

Ismert dolgokra való utalással kell kezdenem. Azzal, hogy a viszonylag gyorsan bontakozó, de csak félig szervezett magyar ellenállás legfőbb célja, a náci-német megszállás és nyilas terror elleni fegyveres felkelés terve meghiúsult, november végére a mozgalom sok vezetője hóhérkézre vagy

börtönbe került. A sorok újjárendezésére már nem volt idő és mód, elszigetelt és szétszórt csoportok harcai, mentőakciói csak jelzései lehettek szándékainknak, erői már nem. Ez a hullám szervezetünknek azt a részét is elérte, amiben magam is voltam, és tehetetlenné bénított éppen az utolsó napokban. Az általunk szervezett „Görgey" zászlóaljnak, ahol harc esetén helyem lett volna, váratlanul, nyomtalanul kellett elhagynia Pestet, itt hagyva azokat, akik éppen nem voltak a Szentkirályi utcai laktanyában — ők legalább harcolhattak a Börzsönyben. Társaim közül többet elfogtak a nyilasok. Volt, akinek a sorsáról értesültem, volt, akiét csak gyanítottam. Közvetlen „felső kapcsolatom" a mozgalomban — Zimányi Tibor, a Magyar Diákok Szabadságfrontjának egyik vezetője — hívásai december közepére elmaradtak. Konspirációs szabály szerint mindig ő, az illegalitásban élő keresett és adott helyet, időpontot találkozóinkra, ahol teendőinket megbeszéltük, intéztük. Hallgatásából sejthettem, hogy vagy a szervezettel, vagy vele baj van. Karácsony előtt el is ért egy áttételes üzenet, utasításféle, hogy újabb lebukások történtek, menjek illegalitásba. Erre már nem került sor, karácsonykor bezárult az ostromgyűrű a főváros körül, a németek eltakarodtak a környező házakból néhány kedveszegett magyar katonát otthagyva, akik undorral eldobták fegyvereiket, és karácsony másnapján felszabadultunk. Illetve: fölszabadultunk először, de erről majd később.

Mit is jelentett ez ott, akkor? A fellélegzés általános érzésén túl az előzőkből következően nekem, személy szerint a lebukástól, annak életveszélyétől való szabadulást — és természetesen a körülmények életveszélyét, hiszen közvetlenül a fronton voltunk, a tűzvonal ott húzódott pár utcányira. Háború, ostrom, pinceélet: sokszor megírt, életen, társadalmon kívüli állapot, melyben értékek értéke, az emberélet hol semmivé válik, hol egyetlen kapaszkodó, iszonyatra és derűre, mindenféle emberi magatartásformára példa. Néhány napig közvetlen környezetem is a szinte „történelem előtti" életfeltételek megteremtésével küszködött.

Január elejére a frontvonal már valahol a János-kórház, fogaskerekű tájékán húzódhatott, negyedórányi járásra is tőlünk, a Rózsadomb felénk eső oldalán is csitult a harc. Meghallottam — talán vízhordás közben —, hogy kijjebb, a Riadó utca sarkán „valami megalakult". Nógatott már a tennivágyás, megkerestem ezt az alakulást, csírányi „rendőrséget" találtam, néhány karszalagost, akik — maguknak is szűk tevékenységre lévén csak lehetőségük — továbbküldtek, mondván, a Riadó utca alsó végével szemközt, a Tárogató út elején szerveződik már a „közigazgatás", ott talán hasznosíthatom magam.

Úgy is lett: az Ideiglenes Budai Elöljáróság szociális osztályára kerültem néhány hasonló korú önkéntes fiatallal. Elöljáróság, pár utcányira a fronttól? Úgy látszik, az élet legelemibb formájában is szükséges valami „hivatal": az emberek háborús időkben is születnek, még inkább halnak, azt be is kell írni valahová például. És ahogy a harcok beljebb-beljebb tevődtek, jöttek a menekültek, a kibombázottak valami „intézményt" keresve, aki segít rajtuk. Épp ez lett a mi dolgunk: a rászoruló menekülteknek adható meleg holmik osztása, népkonyha szervezése, ruhaneműk, takarók gyűjtése, alapélelmiszerek, edények szerzése — néha „szerzése". Fiataloknak való, sokfelé ágazó, mozgással járó feladatok átmeneti veszélyekkel, mert

bizony jártunkban olykor fedezéket kellett keresnünk a golyók elől vagy ha német repülők húztak el fölöttünk. Csináltuk mindezt kedvvel, mert végre tehettünk valamit. Elosztottuk a külső és a belső munkát, kialakultak az összeszokott „járőrpárok", fiatalok voltunk, hamarosan jó kis közösséggé melegedtünk.

A Riadó utca két végén alakultak tehát az ideiglenes „hatóságaink", de tartogatott számomra ez az utca még valamit, szellemet is tápláló élményt az ostrom napjaiban: Ottlik Gézáék lakását, nála gyülekező baráti körét. Berény Róbertet, atyai festőbarátomat keresve kerültem oda, és olyan világba csöppentem, ami szinte lebegett a körülvevő romos valóság fölött. Nem kevesebbről folyt ott akkor a szó, mint hogy milyen lesz, legyen a szellemi-művészeti élet ezután, hogy lapot kéne szerkeszteni, talán újra a Nyugatot meg Művészeti Tanácsot alakítani. Amikor megtudták, ki vagyok és mit csinálok az egyébként általuk kezdeményezett elöljáróságon, rögtön megbíztak, inkább biztattak, szervezzem meg a sokfelé járó fiatalokkal a veszélyeztetett, kallódó műkincsek védelmét, óvását, amennyire lehet. Attól kezdve ezt is teendőink közé soroltuk, ami többnyire csak annyiból állott, hogy ha az időjárásnak, belövésnek kitett, elhagyott házakban értékesebbnek vélt képet, szobrot találtunk, védettebb helyre tettük, húztuk, letakartuk. A „kulturális misszió" feladata jólesett, de bizony akkor fontosabbnak tűnt egy mindenét vesztett családnak pár melegítő göncöt, tányér meleg ételt adhatni a legszebb képnél — ha már harcolnunk nem lehetett.

Ez a törékeny, ideiglenes „konszolidáció" azután februárban hirtelen összeroppant — szerencsére csak átmeneti, rövid időre. Akkor már vagy tucatnyian laktunk az úgy-ahogy fűthető középső szobánkban a már felszabadult belsőbb budai romok közül érkezett barátokkal, ismerősökkel. Aludtunk ágyakon, matracokon, padlón, pokrócokban, szőnyegekben. Február 12-én hajnalban szokatlanul erősödő lövöldözésre, majd az ablakon át fejünk fölé bevágódó géppisztolysorozatokra ébredtünk, és — ami még riasztóbban hangzott — a fegyverropogásba német kiabálás vegyült.

Mi akkor a világról nem tudtunk jóformán semmit. Nem volt villany, tehát rádió sem, az utolsó, még karácsonykor fogott rádióhírünk a debreceni kormány megalakulásáról szólt. Megjegyzem, akkor nem értettem, mit keres egy tábornok a „mi kormányunk" élén, de Erdei nevét, könyveit ismertem, minisztersége megnyugtatott. Aztán már csak kósza, áttételes hírek érkeztek, az elöljáróságra jutott valami kevés belőlük, de arról fogalmunk sem volt, milyen erők harcolnak körülöttünk — így azt sem tudhattuk, nem foglalhatták-e volna tartósan vissza a németek a környékünket, nem bukkannak-e fel velük a nyilasok. Pár órányi, újra átélt közvetlen halálveszély után a kitörés hulláma továbbvonult, felmorzsolódott — és mi felszabadultunk másodszor is, végleg.

A továbbiak jobb érthetősége kedvéért említenem kell még egy háborús élményemet, olyant, amit a lélek önvédelme ritkán enged a felszínre. Előzménye, hogy a német kitörés felszámolása során rövid időre fogoly lettem. A terepet visszafoglaló, átfésülő szovjet katonák ugyanis jó néhány katonakoros cvivillel együvé tereltek, és másnap estére a sóskúti fogolytáborban találtuk magunkat. Ott aztán végre jött egy tiszt, aki némi magyarázkodást követően kitessékelt minket a táborból, mondván, ez a háború, menjünk haza, ahogy tudunk.

Másnap délutánra értünk vissza Budára. A szórványos harcok miatt délnek kellett kerülnünk, ezért valahol a Farkasréti temető fölött érkeztünk a városba. Onnét ereszkedtünk le a Németvölgyi és Böszörményi úton a Déli pályaudvar maradványain át a Vérmezőhöz, majd a Városmajor felé fordulva a János-kórház mellett vitt utunk tovább a Hűvösvölgy felé. Azaz: közvetlenül az ostrom harcainak elültével mentem végig Buda Vár alatti, mindvégig tűzvonalban lévő részén és a kitörés nyomvonalán. A teljes pusztulás képe, élménye töményen, egyszerre szakadt rám. Roncsok, romok, tetemek irtózatos halmazain bukdácsoltunk keresztül, aknákat, lövedékeket kerülve, lebombázott, szétlőtt, kiégett házsorok sokszor szinte szürrealisztikus környezetében: félbeszakadt szobasorok lógtak a levegőben, csipkés ágyroncsokon bomba hevert, roncsok-hullák boschi szimbiózisba fonódtak össze lépten-nyomon. Kormos füstben, bűzben jártunk életük nyomait kereső, kóválygó ember-árnyakkal találkozva. A Városmajor tájékán és a János-kórház körül több száz méteres útszakaszokat nem a földön, hanem összefagyott, tanklapította, infernális hullaszőnyegeken kellett megtennünk.

Mi volt az erősebb? A bénító borzalom vagy a düh és a „csak azért is", a „most már" szinte lehetetlenben bízás? Úgy látszik, az utóbbi. Másnap már az elöljáróságon szerveztük a romtakarítást, és tettük magunk is. A hamarosan beljebb költöző elöljáróságon ugyan még megszerveztük mi, „ostrompróbált" fiatalok az akkor hirtelen fontossá vált lakáshivatalt is, de azután oda visszatért a „hivatal" — és nekem új feladatok, lehetőségek nyíltak.

Ezekre az új lehetőségekre térek át. Töredékes emlékezetem támasztékául, időpontok kijelölésére segítségemre jött néhány véletlenül megmaradt dokumentum is. Február 14-én bukdácsoltam végig, ahogy előbb írtam, a rommá vált Budán. Egy megmaradt igazolvány tanúsítja, hogy alig egy héttel később, február 23-án léptem be a MADISZ-ba, s egy újabb hét elteltével — egy másik, március 1-én kelt írás szerint — annak agit. prop. vezetője lettem.

Mi minden történt velünk e két hét alatt? Először — eszerint már az első héten — vagy húsz-harmincan fiatalok egybegyűltünk az Ervin utca egyik házában megalakítani a budai MADISZ-t. Ott tudtuk meg, hol van Pesten az országos központ, és hogy más budai kerületekben is alakulóban vannak hasonló szervezetek. Összejöttünk külön is néhányan „ifi kommunisták" tisztázni, hogy nem KISZ-t alakítunk, hanem MADISZ-t. Hogyan találtuk meg egymást? Hát nem sajnáltuk a fáradságot hosszú gyalogutakkal megkeresni, akit társul vártunk, és a megtalált társ azután szintén útnak eredt toborozni. Kik voltak ott ezeken a kezdeti összejöveteleken? Csak néhányukra emlékszem: az Ervin utcából az azóta neves néprajzos Kodolányi Jánosra meg Szür Miskára, aki előzőleg a „Görgey"-vel együtt harcra készülő „Táncsics" zászlóaljban tevékenykedett, ott lehetett Kövesi Sanyi, muharaysta társam, barátom, Bíró Bandi, akit előző nyáron én vittem az ellenállásba, Sas Judit, most ismert szociológus, Huszár Gyuszi, talán az Árkay-fiúk, a még nálunk is fiatalabb Lukács Borika — a többiek nevét elfedte az idő. Honnét tudtuk, hogy ki való közénk? Talán abból, hogy ki hozta, küldte, pár szóból az is hamar kiderült, miket olvasott, milyen költőket, verseket ismert. Meggyőző volt, ha valaki néhány olyan dalt tudott, amit előzőleg csak a „mozgalomban" tanulhatott, például a Bécsi munkás-

indulót — a kulturális érdeklődés iránya eligazító jelzésnek bizonyult.

Úgy véltük, meg kell keresni a pesti központot, az majd lendít, segít, hisz már két-három napja nem történt érdemleges. Bíró Bandi vállalkozott az útra, tudván valami keveset oroszul is. Hogy létezett-e már akkor pontonhíd, vagy csónakon kelt át, nem tudom, de amint visszaért táskájában igazolványokkal, pecséttel és friss titkári megbízatással meg üdvözlettel, üzenettel Jónás Palitól, muharaysta barátomtól, aki akkor a MADISZ alelnöke volt, megkeresett, hogy rendesen is megalakuljunk kerületi szervezetként. „Irodánk" pár napig az ő romos, Keleti Károly utcai lakásuk egy kis szobájában tanyázott — akkor lettem agit.-propos, alkalmasnak bizonyulván néhány plakát megfestésére, kiakasztására.

Mikor már voltunk pár tucatnyian, „székházként" birtokunkba vettük a Felvinczi úti volt leventeotthont, amit alighanem én javasolhattam, mert ismertem a házat. Előző ősszel a Muharay vezette levente színjátszó együttessel tartottunk ott próbákat — illegális „munkára" is jó terepnek bizonyult. A „megbízható" intézmény legalizált alkalmat jelentett arra, hogy próba után összehívhassam azokat, akiknek átadhattam az épp elkészült, terjesztendő röpiratcsomagokat. Akkoriban az volt egyik feladatom, hogy a nyár végi lebukásokkal elvesztett illegális nyomdát pótoljam — gépet, papírt, nyomtatáshoz szükséges kellékeket szerezzek, továbbítsak —, majd a kész röpiratanyagot, többnyire Zimányitól átvéve, a megbízható terjesztőkhöz juttassam. A nyomda helyét persze nem tudhattam — konspiráltunk —, csak évek múltán derült ki, hogy egy ideig épp itt volt alattunk, ahol most ez a lap szerkesztődik, a Szilágyi Dezső téri KIE pincéjében.

E Felvinczi úti háznak tehát 45-ben más szerepe lett. Használhatóvá takarítottuk középső szintjét, ahol volt néhány kisebb, irodának, szűkebb megbeszélésre alkalmas szoba, volt tágas előtér, folyosók és két egybenyitható nagy terem, az egyik végén még dobogó is. Hamarosan „belaktuk", összejöveteleink rendeződtek, tartalmukat keresték. A „politika" mellett — szervezkedés, akciók, viták — a művelődés és a spontán művészeti amatőrizmus vonzása bizonyult akkor is a leghatásosabb közösségteremtő, -formáló erőnek. Én lettem a „kultúros", színjátszó és tánccsoport szervezéséhez ott voltak velem muharaysta barátaim, Szádeczky Flóri és Kövesi Sanyi, akit elnökünkké is választottunk. Fodor Laci szakavatott kórusvezetőnek bizonyult, szétlőtt házak pusztulásra ítélt könyveiből menekített könyvtárunk pedig Szegi Panni személyében talált gondozóra, még könyvtári órákat is tartott.

A próbák, megbeszélések, csoportos együttlétek eleve közel hozták egymáshoz a fiatalokat, tisztázódhattak, összecsiszolódhattak — sokszor heves vitákban — nézetek, elképzelések, értékrendek. Alkonyattal szétoszolva az egyfelé lakók csoportjai még megtoldották az együttléteket énekszóval, vitatkozva, tréfálkozva vonulván hazafelé — sokszor végigénekeltük a Bimbó utat 45 tavaszán. Még inkább élesztette-formálta a közösséget, hogy amit megbeszéltünk és elhatároztunk, amiben a várva várt szabadság táplálta öntudattal döntöttünk. azt tettük is, lehetőleg azon nyomban. Így bontakozhatott, mérődött meg, kiben mi lakik szervezőkészségben, találékonyságban, megbízhatóságban, kinek merrefelé nyiladoztak képességei, személyes tulajdonságainak a közös felé fordítható értékei. A „közöst" meg nemcsak magunkra értettük, amink volt, amit elértünk, adtuk volna rögvest tovább.

A kultúrgárda is úgy alakult, hogy műsorra készült. Mikor is rendeztük első előadásunkat? Akkori jegyzeteimben szerepel egy március végi dátum, de ez még az előzők ismeretében is korainak tűnik, inkább már áprilisban lehetett. Mindenesetre még javában tartott a háború, este még elsötétítés volt, ezért lett műsoros *délután* — tudomásom szerint az első nagyobb nyilvános kulturális rendezvény a városnak ezen a részén. Műsorát is csak nagyjából tudom felidézni. Megnyitó beszéddel kezdődött — elnök vagy titkár mondhatta —, utána én konferáltam végig az előadást. Szerepeltek a színjátszók és a tánccsoport, leánykar is, énekelt a kórus, és voltak szavalatok, többek közt Kövesi balladát mondott. Kiss Jenő, a szép hangú Ganz-gyári ifi — később rádióbemondó lett — dalokat énekelt, a Marseillaise hangzatai kedvéért Schubert Két gránátosát is, őt Földes Pista kísérte zongorán, az angyali lelkületű, bohém matematikus, későbbi csillagászprofesszor. Siki Béla zongorajátéka bármely pódiumon megállta volna a helyét. Lisztet vagy Bartókot adott-e elő műsorunk közepén, már nem emlékszem, de arra igen, hogy zárószámnak a Rákóczi-indulót játszotta, konferálásom szerint az igazit, az eredetit, azt, hogy „Magyarok istene verd a labanc hadát". A kissé patetikus zárszó és kivált Siki sodró játéka sikeres „slusszpoénnak" bizonyult — ott, akkor az a kis lelkes közönség, lehettek vagy 150-en, velünk együtt úgy hitte-tudta, hogy *részesei* lehetünk még a fasizmus végső leverésének.

Szabadságmámorú időben éltünk, a náci-nyilas terrort, háborút az egész régi világgal együtt magunk mögött tudtuk. A közeli győzelemnek örültünk, és mert nem éreztünk azonosságot a letűnt régi renddel, az ország vesztes háborús pozícióját sem fogtuk fel teljes valóságában, legfeljebb lappangó szorongásként éreztük tudatunk mélyén. Népeket összemelegítő békét reméltünk, valódi történelmi katarzist. Tudtuk, hogy a romokkal együtt sok egyéb maradványhordalékot kell még eltakarítani, de mi az újat akartuk kezdeni azon nyomban.

A kultúrgárda szerepelt, amikor csak kellett, gyűléseinket színesítve például. Nagyobb nyilvános előadásra is emlékszem még egyre, már a háború után, június végén rendeztük. Aratóünnepet tartottunk, utána „aratóbál" volt, azaz tánc reggelig. A földreformról, első szabad aratásról mondtam bevezetőt a műsor elején, majd népdalkórusok váltakoztak a táncosok, a színjátszó csoport számaival, Bartók zenéje és Sinka-, Veres Péter-, Ady-versek szólaltak meg. Még rögtönzött műsorváltozás is történt: javában tartott az előadás, amikor betoppant Tapolczai Gyula, a közkedvelt színész, Major, Gobbi társa az előző évek háborúellenes műsoraiban. Rögtön a dobogóra hívtuk, és ő nem kérette magát, verset mondott.

Szaladt az idő 45 nyarán. Mozgalmi munkám mindinkább a Fillér utcai pártházhoz fűződött, ahol faliújságot szerkesztettem, meg készültünk az őszi választásokra. Közben újjáalakult a Muharay-együttes, egyre többet szerepeltünk, próbáltunk, országossá akartuk bontakoztatni a népművészeti mozgalom bartóki útját-módját. Sok alkalmi pódiumot megjártunk akkoriban, szerepeltünk nyári ünnepségeken a Népligetben, Hűvösvölgyben, még nálunk, a Felvinczi úti MADISZ-ban is. Azon a nyáron minden héten hívtunk oda előadásra, beszélgetésre valaki — nekünk érdekes témában — szakembert. Járt ott többek között Alexits György, később neves kultúrpolitikus, Erdei Ferenc; Veres Pétert is hívtam. — A Rózsadombra? — kérdezte

megdöbbenve, de aztán egy fiatal képviselőtársát küldte maga helyett, Molnár Józsefet, a Parasztpárt titkárát, aki jó szónoknak bizonyult, indulattal, értően magyarázta a földreformot. Muharay augusztus közepén volt vendégünk, a parasztság művészeti kultúrájáról beszélt ízesen. Néhányan az együttes kamaracsoportjaként szolgáltattuk szavaihoz az illusztrációt, akkori szokásunkhoz híven az éneklést követően Benedek Árpi népdalt is tanított a közönségnek.

Az együttes, annak még az előző nehéz időkben összekovácsolódó magja lett közösségem azután évekig — ahogyan arról Vitányi többször is írt avatottan, legutóbb a Valóságban, sőt magam is egyszer e hasábokon. De ez — ha a felszabadulás élménykörében gyökerezik is — éppúgy életem újabb fejezetéhez tartozik, mint a képzőművészetben tett kezdő lépéseim 45 őszétől főiskolásként, majd később a népi kollégiumokban. Most csak a kezdet kezdetét akartam idézni, a szó szerint romokból elősarjadó élni vágyás eseményeiből néhány jellemző képet — vázlatos portrét az épp hogy születő szabadságról —, mert ilyen, ilyen is volt ez az ország 45 tavaszán.

SZERZŐINKRŐL

Bujdosó Dezső: adjunktus, ELTE Közművelődési Tanszék
Hörcsik Richárd: történész, levéltáros, református lelkész, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárának igazgatója
Jánosi György: adjunktus, Kaposvári Tanítóképző Főiskola, szekszárdi kihelyezett tagozata
Koncz Gábor: közgazdász, MKKE Népgazdasági Tervezési Intézet, Társadalmi- és Művelődéstervezési Osztályának tudományos főmunkatársa
Kovalcsik József: tudományos főmunkatárs, Művelődéskutató Intézet
Papp Oszkár: osztályvezető, Művelődéskutató Intézet
Tokaji András: tudományos főmunkatárs, Művelődéskutató Intézet
Vitányi Iván: igazgató, Művelődéskutató Intézet

Kovalcsik József

A KÖZÖSSÉGI MŰVELŐDÉS SZÍNTEREI A FELSZABADULÁS UTÁN*

Az ellenforradalmi rendszer több mint két évtizeden át sulykolta minden lehetséges propagandaeszközzel, hogy az első világháborút a „belső bitangok" miatt vesztette el az ország, akik „hátba döfték" a nemzetet, s így következett be az „összeomlás". E szót szívesebben használták, mint a forradalmat, rémisztésre is alkalmasabbnak tűnt számukra. Tudjuk, e „népművelés" nem volt hatástalan, s kétségtelenül hozzájárult Magyarország második világháborús tragédiájához. Sokan egy újabb „összeomlástól" való rettegés bénultságában éltek.

1945-ben nem az ország omlott össze, csak a korábbi politikai rendszer, s a „nemzethalál" helyett a nemzet történelmének új szakasza kezdődött. Révai József már a felszabadulás évében elmondhatta a Nemzetgyűlésben: „... a magyar tanítók és tanárok között százával és ezrével voltak olyanok, akik előtt a magyar demokráciának kalapot kell emelnie. Százával és ezrével voltak olyan tanítók és tanárok, akik kétkezi munkával biztosították a tanítás folytonosságát és rendjét, tatarozták az iskolákat, üvegezték az ablakokat, hordták el a romokot. Ezek a hősei a magyar közoktatásnak, ugyanúgy a munkának is hősei, mint azok a munkások, akik üzemekből hordták el a romokat és segítették a termelés megindítását, vagy mint azok a parasztok, akik roppant nehéz körülmények között, vetőmag és igaerő hiányában is úgy-ahogy megtermelték kenyerünket." [1]

A felszabadulás utáni politikai cselekvésnek szerves része volt a művelődési mozgalom, amely a kifejezetten kulturális intézményeken túlmenően a társadalmi-politikai szervezetekben is kibontakozott, és amelynek hatása az információs csoportokra is kiterjedt. Nincsen terem a felszabadulás utáni közművelődési tevékenységek mélyreható elemzésére, szerteágazó vonásainak felrajzolására, ezúttal csak az intézményekkel, a művelődés színtereivel kapcsolatos legszükségesebb kereteket vázolhatom.

A felszabadulás után átrendeződtek az intézményes keretek. Sok korábbi egyesület megszűnt, helyettük azonban megjelentek a pártok, a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek. Az aktív közösségi művelődési tevékenységek ezekben a keretekben kaptak otthont. Az aktivitás növekedését jelezte az amatőr együttesek, az esti iskolákban, tanfolyamokon, pártoktatási sze-

*Részletek a szerző *A kultúra csarnokai (Utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása)* c. készülő monográfiájából.

mináriumokon, ismeretterjesztő előadásokon tanulók számának gyors emelkedése. A nem fasiszta jellegű egyesületek, intézmények is igyekeztek a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva tovább dolgozni, régi szervezeti kereteiket megtartani. A különböző pártszervezetek s még inkább a tömegszervezetek tevékenysége a határozott politikai jelleg mellett társadalmi-kulturális természetű is volt, nemcsak a rendezvényeik (műsoros estek, bálok, előadások, teadélutánok, kiállítások stb.) miatt, hanem nagyon sok szervezet rendelkezett kisebb-nagyobb könyvtárral, egy-két napilapot, folyóiratot is járattak, s főleg klubszerűen működtek, az esténként betérő tagok vitapartnerra találtak. Így ezek a helyiségek, székházak egyben egy-egy társadalmi réteg klubjának szerepét is betöltötték. A régi egyesületek fokozatos visszaszorulásával, megszüntetésével az új párt- és tömegszervezetek ilyen jellegű szerepe is egy ideig tovább erősödött.[2]

Nézzük először az egyesületeket! Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 26-i rendelete intézkedett 25 fasiszta politikai és katonai jellegű szervezet — köztük a Levente Egyesület és a Turul Szövetség — feloszlatásáról. Egyúttal megkezdődött a többi egyesület felülvizsgálása is: a törvényhatóságoknak a demokratikus pártok helyi képviselőiből alakult nemzeti bizottságokkal egyetértésben kellett felterjeszteniük javaslatukat a Belügyminisztériumba. 1945 októberéig további 154 egyesület feloszlatását rendelték el a fegyverszüneti egyezmény 15. pontjának értelmében, azon az alapon, hogy az Egyesült Nemzetek ellen ellenséges propagandát folytattak.[3]

Az egyesületek felülvizsgálásakor a nemzeti bizottságokban és a törvényhatóságokban kialakult helyi hatalmi erőviszonyoknak megfelelően sokféle variációval találkozhatunk: a Somogy megyei alispán javaslata pl. az volt, hogy a lengyeltóti Úri Kaszinó az „úri" szót törölje nevéből,[4] a kunhegyesi Nemzeti Bizottság ezzel szemben az összes olvasókör feloszlatását javasolta — ezt viszont a Belügyminisztérium nem vette tudomásul: ha demokráciaellenesek voltak, tessék bizonyítani![5] A dévaványai Kaszinót — amely egyébként a zsidó tagokat nem zárta ki — először a szovjet csapatok használták hadikórházként, majd a kaszinó tagjai a Polgári Demokrata Pártnak ajánlották föl az épületet, de helyiségeit lefoglalta a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) helyi szervezete. A Belügyminisztérium állásfoglalása szerint a kaszinó vezetőségi tagjai közül az igazolás során többeket állásvesztésre vagy áthelyezésre ítéltek, de a tagság mégsem zárta ki őket soraiból, ezért abba a kategóriába tartozik, melyet a fegyverszüneti egyezmény 15. pontja értelmében fel kell oszlatni. A kaszinó épülete végül 1946-ban az MKP-é lett, s a MADISZ a leventeegyesületi székházat kapta meg.[6]

Bátyán a helyi Nemzeti Bizottság nem emelt kifogást a Faluszövetség helyi fiókja ellen, mert „a szegényebb néposztályok szociális és kulturális gondozásával foglalkozott", gazdasági és közismereti tárgyú előadásokat tartottak, két kukoricamorzsolójuk járt körbe a tagok között, soha nem politizáltak. Feloszlatására csak azért került sor, mert az országos szövetséget feloszlatták. A helyi fiók vagyonát így a Parasztszövetség kapta meg. (Az 1946-os átadási leltár szerint a következők voltak a tulajdonukban: 1 triőr, 2 kukoricamorzsoló, 6 asztal, 10 pad, 2 könyvszekrény, 159 db könyv, 22 szék, 2 falióra, 4 köpőcsésze, 2 zászló, 7 kugligolyó, 1 gyümölcspermetező, 1 űrmérleg, 1 rudazókötél, 2 boroshordó, 1 borsajtár, 1 szeneskanna.)[7]

A sárrétudvari Olvasóegylet a jelentés szerint szerény keretek között működött, a vezetőség tagjai földművesek. A nyilas agitátorokat kizavarták, németellenesek voltak. Feloszlatására azért került sor, mert tagjai a demokratikus pártokba tömörültek, s így az egylet tevékenysége megszűnt.[8]

Az aszódi Polgári Kör: „Feloszlatandó, mivel bár az 1919-es idők előtt 48-as érzelmű polgárokból álltak tagjai, a proletárdiktatúra után rögtön Aszódi Keresztény Polgári Körré alakult át, hajlékot adott az Ébredő Magyarok Egyesületének, és zsidó vallású tagjait még az 1919-es időkben kizárta tagjai közül, sőt a baloldali érzelmű iparosok és polgárok sem lehettek tagjai. Szervezett munkást nem tűrtek meg maguk között. Az utóbbi időben a járási MOVE székháza is lett, és a tagok automatikusan mindkét egyletnek tagjai voltak." A kör tulajdonát képező ház a Szociáldemokrata Párté lett.[9]

A hódmezővásárhelyi Nemzeti Bizottság az egyesületek és olvasókörök nagy részének a működését engedélyezi, új vezetőség választását javasolja az Újvárosi Olvasó Egyletnél, a Római Katholikus Társaskörnél, a Csókási Olvasó Egyletnél, az Első Olvasó Népkörnél, a Visszhang utcai Olvasókörnél és a Pusztakutasi Olvasó Egyletnél. Nem javasolja a Gazdasági Egyesület és a Pósahalmi Olvasó Kör fenntartását, mert tagjai a szakszervezetben, illetve a Parasztszövetségben hasonló céllal működhetnek.[10]

A gyulai 48-as Olvasókör, a füzesgyarmati Gazdakör, a csabacsüdi Kossuth-kör a Kisgazdapárthoz csatlakozott, a vésztői Földmívelő Munkás Egylet és a gyulai Földmunkások Olvasóköre a Földmunkás Szakszervezetbe tömörült, az orosházi Függetlenségi és 48-as Párt Olvasóköre „a történelmi események következtében helyet adott egy vele egyenlő eszméjű pártnak, a Nemzeti Parasztpártnak".[11]

A szabadművelődési szervezet munkatársainak szánt tájékoztatóban olvashatjuk 1946 februárjában az *Úri Kaszinóból Művelődési Kör és Népfőiskola* c. cikkben: „Amikor Széchenyi István felvetette a kaszinók létesítésének gondolatát, elsősorban kultúrát és tudást szóró központoknak akarta a kaszinót. Nem pedig annak, amivé sok esetben lett: az úri elkülönülés sérthetetlen várának s kártyacsaták hajnalokba nyúló küzdelmei színhelyének.

A monori Kaszinó legutóbbi közgyűlésén igen szép bizonyságát adta a dolgozó és néppel érző értelmiség lelkületének. A közgyűlés a kaszinó Járási Művelődési Körré és Népfőiskolává való alakulását mondta ki.

A Művelődési Körnek bárki tagja lehet. Könyvtára, olvasóterme, szórakoztató játékai rendelkezésére állnak a népfőiskola hallgatóinak is, akik a népfőiskola elvégzéséig pártoló tagokként szerepelnek. A járási internátusos népfőiskolának két tagozata lesz: paraszt- és munkástagozat. Negyven bentlakó növendék számára van hely. Négy tanár részére tudnak helyet és ellátást biztosítani. A többi előadók helybeliek lesznek. Berendezésről és fenntartásról a járás 12 községe gondoskodik. Az irányítás a járási Szabad Művelődési Tanács feladata. Ez választja meg az igazgatót és a tanárokat. Községenként 3—4 ifjút vesznek fel teljesen ingyenesen. A felvételnél elsősorban azok jönnek számba, akik sikeresen elvégezték már a helyi népfőiskolát vagy más helyi tanfolyamot, és akiket a helyi Szabad Művelődési Tanács felvételre ajánl. A népfőiskolához tartozó 1 hold külsőségen baromfi-, kecske-, nyúltelepet, valamint méhészetet létesítenek, hogy a hallgatók megtanulhassák a kis háztartások állattenyésztését is.

Örömmel üdvözöljük a monori Kaszinó elhatározását, és követendő példaként állítjuk mások elé".[12]

A jobb- és baloldal polarizálódása következtében kiéleződött politikai harcok során, 1946 júliusában további 220 egyesület föloszlatását rendelték el, többek között a KALOT-ét, a KALÁSZ-ét, az Emericanáét, a Cserkész Szövetségét stb., amely rendelkezés nemcsak az egyház, de a Kisgazdapárt ellenkezését is kiváltotta.[13]

Sok egyesület választotta az önfeloszlatást. Más egyesületek az idők során valamelyik tömegszervezethez csatlakoztak, pl. a szarvasi Iparosifjak Önképző Köre beolvadt a SZIT-be, a gyulai Márky Sakk-kör Dolgozók Sakk-körévé alakult, s később belépett a KIOSZ-ba.[14]

Az egyesületek egy része tovább működött (pl. a Viharsarokban 1948-ban 1945-höz képest kb. egyharmada, a tanyavilágban működő olvasókörök fele), sőt a szabadművelődési tevékenység kiterjedésével (pl. vándorkönyvtárak, filmvetítések, ismeretterjesztő előadások, tanfolyamokhoz nyújtott segítség hatására) aktivizálódtak, és új olvasókörök alakultak.[15]

Kettős folyamat zajlott le, egyrészt a kiegyezés óta érvényben lévő közigazgatási korlátozások megszűntével nyílttá vált politikai tevékenység szétfeszítette, átformálta a korábbi „jobb híján" kulturális egyesületi kereteket, másrészt a politikai szervezetek (a hagyományos egyesületekből, körökből alakulók és az újak egyaránt) tovább éltették a korábban kialakult kulturális jellegű tevékenységeket is, a baloldaliak inkább megújuló tartalommal, a konzervatívak inkább a megszokott műsoraikkal.

Békés megyében már 1944 őszén megszerveződtek a Magyar Kommunista Párt első kultúrcsoportjai. (Szentetornyán pl. ifjúsági zenekart, színjátszó csoportot, szavalókórust és szovjet katonák részvételével tánccsoportot szerveztek.)[16]

A kommunista és a szociáldemokrata pártszervezetek társadalmi-kulturális élete az olvasókörök és a munkásotthonok hagyományait folytatta, nem is csak spontánul, az egyes helyi hagyományokhoz kötődve, hanem a munkáspártok szervezeti elvei is ezt szorgalmazták.

A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége 1945. december 15-én határozatot hozott a párt szervezeti kérdéseiről. Ebben található: „Amíg pártunk nem volt igazi tömegpárt, s amíg alapszervezeteink kis taglétszámmal rendelkeztek, nem volt szükség arra, hogy az alapszervezetek taglétszámát a szervezeti szabályzat közelebbről meghatározza. Most, amikor számos alapszervezetünk Budapesten 2000—3000, vidéken 800 taglétszámot is elért, szükségessé vált az alapszervezetek taglétszámának közelebbi meghatározása és korlátozása.

Melyek a nagy taglétszámú alapszervezetek hátrányai?

a) A vezetőségek nem ismerik eléggé a tagságot, a tagság pedig nem ismeri éléggé a vezetőséget...

A körzeti pártszervezet mint pártunk alapszerve, továbbra is megmarad, de szükséges, hogy a jelenlegi nagy taglétszámú körzeteket tovább tagoljuk. Egy-egy körzet taglétszáma ne legyen több 3—500-nál."

A határozat külön foglalkozott a falusi pártszervezetekkel is: „A falusi pártszervezetekben döntő feladat, hogy a pártszervezetek működésének né-

pi jelleget és tartalmat adjunk. Pártszervezeteink alakítsanak olvasóköröket, társas köröket stb., lehetőség szerint a párthelyiségen belül, ahol könyvtárat, újságokat, rádiót, meleget és szórakozást találnak a párttagok és a pártonkívüliek, ahol a falu népe ügyes-bajos dolgaira, sérelmeire orvoslást talál. Hogy falusi pártszervezeteink ilyen szellemben dolgozhassanak, szükséges, hogy élükön lehetőleg tekintéllyel bíró parasztemberek álljanak. Ezeknek az elvtársaknak a kiválogatása és nevelése elsőrangú pártfeladatunk."[17]

A kulturális tevékenységnek a pártszervezetek életében betöltött fontos szerepéről tanúskodik az MKP Nagy-Budapesti Pártértekezletének 1946. januári határozata: „A pártnap a párttagság összetartásának fő eszköze és egyik eleven kapcsolatunk a párton kívüli tömegekhez. Ezért a pártnap gondos és lelkiismeretes előkészítése a vezetőségek elemi kötelessége. A pártértekezlet helyesli, hogy a Budapesti Pártbizottság a pártnapok vonzóerejének növelésére havonként egyszer kulturális pártnapot, havonként egyszer pedig szervezeti kérdések megtárgyalására, a végzett munka ellenőrzésére taggyűlést rendszeresített."[18]

A társadalmi-kulturális tevékenységek természetesen nemcsak a pártszervezetek (és a tömegszervezetek) vonatkozásában foglalkoztatták az MKP-t, hanem pl. községpolitikai programjában is szó esik róla. Az MKP Politikai Bizottságának 1946. júniusi irányelvei hangsúlyozták az iskolán kívüli népművelés fontos szerepét. A kulturális nevelő munkát társadalmi úton a szabadművelődési tanácsok bevonásával tartották célszerűnek. Az irányelv háziipari, mezőgazdasági, egészségügyi tanfolyamok, népfőiskolák, munkástanfolyamok szervezését, népkönyvtárak, olvasókörök alapítását, munkásszínjátszó egyesületek és dalárdák támogatását szorgalmazta.[19]

A Szociáldemokrata Párt XXXIV. kongresszusán (1945. augusztus 18—20.) elfogadott akcióprogram elkötelezi a pártot „az iskolán kívüli népművelés demokratikus és szociális szellemű megszervezésére". Egyben leszögezi: „A munkásosztály szervezeteinek, köztük elsősorban a Szociáldemokrata Pártnak feladata a munkáskultúrszervek, kultúrcsoportok, dalkarok, szavaló- és mozgáskórusok, színjátszó csoportok, irodalmi és zenei szemináriumok, képzőművészeti kiállítások életre hívása... Nem vagyunk álmodozók, a történelmi materializmus alapján állunk, tudjuk, hogy a proletariátus társadalmi felszabadítása nélkül vagy előtt teljes szellemi felszabadítása elérhetetlen. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a kultúrát a demokráciáért és szocializmusért folytatott küzdelem egyik legfontosabb területének tekintjük. A szocialista kultúrpolitika legmagasabb feladata új harcosokat nevelni, az eddiginél tökéletesebb fegyvereket kovácsolni, hogy az új harcosok az új fegyverekkel kiküzdhessék a társadalmi felszabadulást, és megvethessék alapjait az első igazán szabad és igazán emberi kultúrának."[20]

A kongresszuson elfogadott szervezeti szabályzat 12. §-a szerint: „A pártszervezetek munkásotthon fönntartására, titkársági költségekre, könyvtáralapra vagy más kulturális célra pótjárulékot is kivethetnek." A 151. § szerint: „A párt szervei gazdasági vállalkozásokat csak a pártvezetőség hozzájárulásával létesíthetnek, ilyen vállalkozásokban csak a pártvezetőség előzetes hozzájárulásával vehetnek részt. Munkásotthon vagy pártklub alapjaihoz való gyűjtéshez, otthon-részjegyek kiadásához, amelyet a párt szervei létesítenek, meg kell szerezni a pártvezetőség előzetes hozzájárulását."[21]

Azokban az években hétvégeken gyakori látvány volt Budapesten és az országutakon a fellobogózott, éneklő emberekkel teli teherautó. A falujárók indultak vidékre vagy érkeztek haza. Az MKP egyik legfontosabb feladata tömegbázisának növelése volt azzal a módszerrel, amelyet a III. kongresszus „aprómunkának" nevezett. Az MKP KV a falujáró mozgalom szervezésére kiadott felhívásában arra is kitér, hogy a falujáró csoportok: „Támogassák a falusi elvtársakat a pártház, a párthelyiség rendbehozásánál, meszelésénél, feldíszítésénél", s a „Kultúrcsoportok, ha a falulátogatásban részt vesznek, ne csak saját előadásukkal nyújtsanak segítséget, hanem szervezzenek helyi kultúrcsoportot, vezessék be őket a munkába, és lássák el megfelelő anyaggal". A falujáró mozgalom 1946 tavaszán indult meg. A legmeggyőzőbb agitáció a közvetlen anyagi segítség volt: a falujárók a falvakban gyakran egészen alapos tatarozási és lakatosmunkákat végeztek el, a lakosságot orvosi segítségben részesítették stb. Az üzemi vagy kerületi kultúrcsoportok rendszeresen lejártak a patronált falvakba. Az MKP XVIII. kerületi bizottságának patronázsszervezője a következő összefoglaló jelentést írta az 1946. évi munkáról: „A gyömrői és a gyöngyösi járásban 17 falut 21 alkalommal látogattunk meg. Ezen 653 elvtárs vett részt. 27 népgyűlést tartottunk, 52 pártnapot, 14 kultúrestet. A tavaszi vasárnapok megszervezésével a falvakba állandóan kultúrgárdákat fogunk levinni. Bábszínházat."[22]

A pártszervezetekben folyó politikai és társadalmi-kulturális tevékenység vonzása oly erős volt, hogy az MKP III. kongresszusának (1946. szeptember 28—október 1.) határozatba kellett foglalnia, hogy le kell küzdeni a pártban még mindig gyakran észlelhető közömbösséget a nők és az ifjúság demokratikus tömegszervezeteiben és általában a tömegszervezetekben (sport-, kultúregyesületek stb.) végzendő munkával szemben.[23] E „közömbösségben" nem az aktivitás hiánya játszotta a főszerepet, hanem az, hogy sokan vonakodtak a tömegszervezetekben folyó munka áttételesebb jellegétől, hiszen „azonosság-tudatuk" közvetlenül a pártszervezethez kötötte őket, ahol otthonosan érezték magukat.

1946 januárjában a Szociáldemokrata Párt szabadegyetemeinek előadássorozatait hirdették a plakátok Budapest utcáin: a demokrácia problémái, halhatatlan írók, a filozófia története, mai lélektan, a Szovjetunió története, a magyar munkásmozgalom története, a szocializmus elmélete, az európai ellenforradalom története témakörökben előadók voltak: Erdődy János, Hajdú Henrik, Hárs László, Illés Endre, Komlós Aladár, Lányi Margit, Lukács György, Kassák Lajos, Révész Ferenc, Szegő István, Turóczi-Trostler József, Vas István, Szemere Samu, Buchinger Manó, Kállai Ernő, Jemnitz Sándor, Balázs Béla, Hont Ferenc, Markos György, Kovács Imre, Sándor Pál, Vágvölgyi Tibor. A szociáldemokrata előadókon kívül kommunista, párton kívüli és nemzeti parasztpárti előadók is szerepelnek e listán.[24]

A szabadművelődési tájékoztató szerint: „A Magyar Kommunista Párt kulturális munkája a kerületi szervezetek keretében folyik. Kiemelkedő példaként ismertetjük a budapesti IV. ker.-i szervezet kultúrelőadás-sorozatát. A péntek esténként rendezett nyilvános előadásokat a téli hónapokban a következők tartották: Gereblyés László (Az irodalmi élet Franciaországban, 1940—1945), Lukács György (A marxizmus esztétikája), Solymos Péter és Szervánszky Péter zongora-hegedű estjükön Beethoven, Debussy és Franck szonátáit adták elő, Molnár Erik (A magyar társadalom fejlődése), Vásárhe-

lyi Miklós (A sajtó becsülete), Balázs Béla (A szépségről), Gergely Sándor (Szovjetorosz irodalom), Sándor Pál (A happy-end szociológiája), Rudas László (Mi a demokrácia?), Körmöczi László (Idill és forradalom a színpadon), Beck András (Modell, művész és a közönség háromszöge), Kadosa Pál (A XX. század zenéje)."[25]

Ugyanott a Nemzeti Parasztpárt kulturális programjáról Erdei Sándor, a párt propagandaosztályának vezetője nyilatkozott: 200 ún. parasztiskolát indítanak meg, egy-egy tanfolyam 32 előadásból áll, történelmi, irodalmi, művészeti, gazdasági és jogi ismeretek és politikai tájékoztatás. „Munkánkban elsősorban a falusi értelmiség, leginkább a tanítók támogatására számítunk." Nyolc előadás anyagát litografált formában már szétküldték. „A párt írói vállalták a feladatot: Veres Péter, Darvas József, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Somogyi Imre és mások."[26]

A kis pártok sem hiányoztak ebből a színképből, pl. a Magyar Radikális Párt az egykori Galilei-kör volt Podmaniczky utcai helyiségében 1945 októberében Eötvös Akadémia néven indított előadássorozatot. „Az Akadémia feladata iskolán kívüli ifjúsági elitnevelés és művelés . . .", előadói: Csécsi Imre, Mendöl Tibor, Soós Aladár, Kállai Ernő, Losonczy Tamás, Major Róbert, Nagy Tibor, Sirató Károly, Antal Gábor, Fábián Tibor, Joó Kálmán.[27]

A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Központi Nőakadémiát szervezett. Előadók: Andics Erzsébet, Bíró Vera, Erdei Ferenc, Fái Boris, Földi Ilus, Kenyeres Imréné, Majláth Jolán, Ortutay Gyula, Palotai Boris, Pollákné Stern Szerén, Rajk László, Simándy Pál. „Érdekesnek ígérkező irodalmi, képzőművészeti és zenei előadások indultak a Szövetség budapesti központjában. *A képzőművészet nagy mesterei* c. sorozatban Vilt Tibor tartotta az első előadást Michelangelóról. A zenei sorozatban egy Bartók-est és egy új magyar zenei műveket bemutató, nagy sikerű házi hangverseny hangzott el eddig."[28]

A felszabadulás után a munkáspártok és a szakszervezetek megnövekedett politikai szerepe mellett még egy szervezeti intézkedés is hozzájárult a munkás kulturális mozgalom fejlődéséhez. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt, a munkásegység jegyében, közös kulturális szervezetükként megalakították a Munkás Kultúrszövetséget.[29] (Ami persze nem jelenti azt, hogy a két párt politikai viszonyának problémái ne tükröződtek volna e szövetségen belül is.)[30]

A Munkás Kultúrszövetség első nagyobb nyilvános feladata a munkáskultúra népünnepélyének megrendezése volt 1945-ben, az első szabad május elsején. A Városligetben 30 szabadtéri színpadon szórakoztatták az üzemi és pártszervezeti kultúrcsoportok a közönséget. A szövetség szakosztályai közül elsőnek a zenei szakosztály ért el kiváló eredményeket. Munkás Dalos- és Karnagyképző Iskolája rövid idő alatt rangos zenepedagógiai intézménnyé vált. Tanárai: Jemnitz Sándor, Szervánszky Endre, Gát József, Ujj József, Kozma Erzsébet; munkatársaik új tanítási módszereket honosítottak meg. Zongora- és hegedűjátékot is tanulhattak a jelentkező munkások az iskolában, de a legjelentősebb munkát a karnagyképző tanfolyam végezte.

A képzőművészeti szakosztály központi festőiskolát szervezett üzemi munkások számára. Ennek vezetői Kmetty János, Schalk László és Nán Béla voltak. A festőiskola keretében művészettörténeti előadássorozatokat is tartottak. A központi iskola mellett sok üzemben is alakult festőiskola központi irányítással.

Központi színjátszó csoportot is alakítottak, s a rádió megindulásától kezdve hetenként egy, majd később két-három alkalommal is sugározta a Munkás Kultúrszövetség műsorát, melyen egyaránt előadtak színdarabokat, verseket, prózai műveket, zeneszámokat, ismeretterjesztő előadásokat.

Szendrő Ferenc, a Munkás Kultúrszövetség kommunista főtitkára, 1946 decemberében nyilatkozott másfél év eredményeiről. Ebben olvasható: „A felszabadulás után a munkáskultúra viszonya a hivatásos kultúrához is megváltozott. Az egészséges kulturális fejlődés a kettő kölcsönhatásából alakulhat ki... Első nagy-budapesti kultúrversenyünk országos tömegmozgalmat indított el. Eddig mintegy 150 kultúrversenyt rendeztek szervezeteink kb. 3000 műkedvelő és munkásszínjátszó részvételével... Feladatul tűztük ki az üzemi és falusi kultúrotthonok felállítását, melyekben a dolgozók munkájuk után olvasással, szórakozással tölthetik szabad idejüket. Általában a dolgozók öntevékeny szellemi életét ki akarjuk terjeszteni a kultúra minden területére.

Harminchat vidéki szervezetünk működik. Ezeknek nagy részét azonban át kell szerveznünk, hogy szellemi hidat tudjanak verni a vidék ipari dolgozói és a parasztság között. Legtöbb helyen vagy a múltbeli hamis műkedvelősködést űzik, vagy a múlt munkáskultúrájának ma már idegenül ható, merev, zárt világában mozognak. A munkáskultúra kezdeti elszigeteltségét sikerült többé-kevésbé megbontani, de még tovább kell haladnunk ezen az úton.

Át kell vennie a munkáskultúrának egyrészt a klasszikus kultúra, másrészt a népi kultúra értékeit és hagyományait. Csak ezen az alapon jöhet létre az a népi-munkás tömegkultúra, amely hordozójává válhat az egész magyar nép új nemzeti kultúrájának."[31]

Szendrő Ferenc nyilatkozata egybevág az MKP szövetségi politikájából fakadó kulturális politikai felfogásával, s az alapelvek fő vonalaiban helytállóak voltak, ám az értelmezésük gyakran vezetett vitához, mert a „múlt munkáskultúrájának" elvetésével sok csoport nem értett egyet, annál kevésbé, mert ez egyben az avantgarde művészeti törekvések korlátozását is jelentette.

A Munkás Kultúrszövetség kultúrversenyei indították el az üzemekben a népi táncmozgalmakat, mely munkáskultúránkat új formákkal gazdagította. Foglalkoztak színházi közönségszervezéssel, hangversenysorozatokat rendeztek üzemekben. *Munkásszínpad* címmel folyóiratot adtak ki, és a *Munkás Kultúrhíradó* című tájékoztató kiadványt, mely 1947 őszétől *Művelt Nép* névvel havonta kétszer megjelenő folyóirattá fejlődött. Ugyanekkor a szövetség neve is megváltozott Dolgozók Kultúrszövetségévé.

A szövetség kultúrversenyeiből nőtt ki 1948-ban, a szabadságharc centenáriumi évfordulóján — a háború következtében megrendült nemzeti tudat megszilárdítását a népi demokrácia ideológiai legitimációjával összekötő — országos kultúrverseny, melynek megrendezésébe már több társadalmi szerv is bekapcsolódott; a Magyar Művelődési Egyesületek Szövetsége, az Országos 48-as Ifjúsági Bizottság, a Magyar Ifjúság Országos Tanácsa. Nagy-Budapesten a Dolgozók Kultúrszövetsége vállalta a rendezvények megszervezését is. Ez volt egyben az utolsó nagy akciója is, mert 1948. június 1-én kimondta megszűnését. Ekkor alakult meg a Szakszervezeti Tanács Kulturális Osztálya mint az üzemi és szakszervezeti kulturális munka legfőbb irányító szerve.[32]

Az *Új Szántás*, az Országos Szabadművelődési Tanács folyóirata 1948 februárjában így írt: „A Munkás Kultúrszövetségnek ma 600 színjátszó csoportja van szerte az országban. Nemsokára kultúrversenyt és kultúrkiállítást rendeznek munkájukból. Programjuk nagy része helyesen megválasztott és színvonalas: játszani fogják a Szentivánéji álmot, Romain Rolland Július 14-e című darabját, a Figaro házasságát, a Csongor és Tündét... A vidéki ripacstruppok máris ellenséges szemmel és jogos féltékenységgel nézik erős, szép, tiszta törekvésüket. Pedig ha hasonló színvonallal és bátorsággal mernének kiállni, őket is támogatná a jó szándékért ma szívesen áldozó kormányzat."[33]

A Szakszervezeti Tanács 1948 októberében felmérte az üzemek kulturális helyzetét. A kiküldött kérdőívekből 526 érkezett vissza. Ezek összesített adatai a következők:

Kultúrterem	330	62,7%	kultúrvezetők száma	330
Könyvtár	439	83,5%	könyvtáros	439
Bábjáték	55	10,5%	összlétszám	3856
Színjátszó csoport	240	45,6%	— " —	165
Férfikar	76	14,4%	— " —	2977
Női kar	7	1,3%	— " —	177
Vegyeskar	109	20,7%	— " —	4095
Szimfonikus zenekar	29	5,5%	— " —	1044
Fúvószenekar	25	4,7%	— " —	684
Tánczenekar	45	8,5%	— " —	343
Tánccsoport	68	12,9%	— " —	903
Szavalók	247	48,9%	— " —	287
Szólóénekes	340	64,6%	— " —	382
Konferansz	163	30,9%	— " —	163
Képzőművész	203	38,6%	— " —	225
Irodalmi kör	119	22,6%	— " —	595
Jegyellátás	258	49,0%	— " —	760

Az 526 üzemben a kultúrmunkában aktívan résztvevők száma 17 425.[34]

Ezek a számok a Munkás Kultúrszövetség korábbi munkájának eredményeit s ezzel együtt egy minőségi szelekciót is tükröznek. Az amatőr mozgalom ennél sokkal szélesebb volt. 1947 nyarán a szövetség szervezési osztálya csak Budapesten több mint másfél ezer spontánul megalakult kultúrcsoportot regisztrált, melyek többsége azonban megítélésük szerint alacsony művészi színvonalon működött. A szövetség megkísérelte tervszerű irányításukat. 1947 közepéig elért eredményeikről így számoltak be: „A legtöbb üzemben a pártoknak külön kultúrcsoportjuk volt, ami akadályozta a komoly munkát és nagymértékben a munkásegységet is. A mi munkánk nyomán a legtöbb helyen sikerült szakszervezeti kultúrcsoportot alakítani, ahol a kultúraktívák pártállásra való tekintet nélkül részt vesznek... 500 tervünnepélyt rendeztünk. A választásokra több mint 600 kommunista vezetés alatt álló kultúrcsoportot mozgósítottunk..."

A szövetségnek tizenhatezer fős tagsága volt. A *Művelt Nép*re 3000-en fizettek elő.[35]

Kiterjedt tevékenységet folytatott a parasztság egységes érdekvédelmi szerepére törekedő kisgazda Magyar Parasztszövetség is, mely 1947-re a koalíciós korszak pártharcaiban felmorzsolódott.

Kiss Sándornak, a szervezet igazgatójának 1946 júniusában tett nyilatkozata szerint: „A Magyar Parasztszövetség kultúrmunkája az önkéntességen alapul. Nem művelés, hanem művelődés." Arra törekednek, hogy a közművelődési tanfolyamok és a népfőiskolák „ne sznob műveltséget adjnak", hanem tájékozódást, szintetikus látást, átfogó világképet. „A falusi színjátszást a műkedvelésre akarjuk alapítani. Csoportjaink végképp elhagyták az olcsó népszínműveket, teljesen a népi irodalom és népi műveltség kincseit vették át. De fokozatosan jó eredményt elért csoportjainkkal törekszünk a klasszikusok felé is. Emellett a művelődés másik nagy eszközét, a filmet akarjuk a legeldugottabb faluk közkincsévé tenni. Idevonatkozólag is megindítottuk az előmunkálatokat. A legmodernebb svájci gyártmányú filmgépeket terjesztjük, meglepően sok kicsi magyar falu rendelte meg ezeket már eddig is. Az ének- és zenekultúra terjesztésére népi ének- és tánccsoportok fejlesztése indult meg." Arra is törekednek, hogy a falusi házakban a vásárolt képek ne giccsek legyenek, hanem művészi festmények jó reprodukciói. Összegezve 1945—1946 téli időszakában a Magyar Parasztszövetség 800 községben szervezett közművelődési tanfolyamot, 18 három-, illetve négyhónapos állandó jellegű népfőiskolája működött, s 30 hathetes népfőiskolai tanfolyamot rendezett. A közművelődési tanfolyam hallgatóinak száma mintegy 8000, a népfőiskolák résztvevőié kb. 600.[36]

Egy másik adat szerint 1946 decemberéig 170 szabadszínjátszó csoport alakult meg mint a Parasztszövetség egyes helyi szervezeteinek színjátszó csoportja. Ezeket műsoranyaggal, rendezési tanácsokkal a Parasztszövetség és az általa alapított Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezet látta el.[37]

A műkedvelő színjátszási láz a felszabadulás után még a korábbinál is magasabbra szökött, minden szervezet a vonzerejét igyekezett növelni vele. A pártok, a tömegszervezetek, a szabadművelődési tanácsok és felügyelőségek igyekeztek színvonalasabb irányba terelni ezt a tevékenységet, de a közönségigény miatt ezt csak váltakozó sikerrel tehették.

Köteles Lajos kimutatást készített a Békés megyében hivatásos színtársulatok által bemutatott darabokról (%-ban kifejezve):[38]

Év	Operett	Értékes darab	Szórakoztató jellegű
1945	55,5	16,6	27,9
1946	80,6	5,7	13,7
1947	75,0	2,7	22,3
1948	73,0	13,1	13,9
1949	50,0	25,0	25,0

Színháztörténetünk is számon tartja Osváth Béla úttörő jelentőségű hódmezővásárhelyi kezdeményezését. A szakszervezeti ifjúsági bizottság műkedvelő társulatából és neves vendégművészekből (Apor Noémi, Ajtay Andor, Gombos Kati, Bessenyei Ferenc, Várhelyi Endre, Lehotay Árpád, Somlay Artúr, Gobbi Hilda) szervezett önálló színház értékes darabjaival (pl. Németh

László: Villámfénynél; Tamási Áron: Vitéz lélek, Tündöklő Jeromos; G. B. Shaw: Az ördög cimborája stb.) nagy művészi sikereket ért el, de a közönség többségének közönye miatt egy szezon után felbomlott.[39]

Ez a közönségízlés (és a közönségért folytatott verseny) az amatőr színjátszás repertoárját is meghatározta (népszínművek, operettek, kabarék), mégis, mivel az amatőr produkciók esetén a „piaci törvények" kevésbé érvényesültek és sok csoportot (és közönséget) mozgalmi elkötelezettség fűtött, ezért az igényesebb produkciók nagyobb teret kaptak.

A koalíciós időszakban a társadalmi-kulturális tevékenységet kifejtő szervezetek sokféleségét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Szabadművelődési Ügyosztályának *Híradó* című, 1946. március 15-én megjelent tájékoztatójának tartalmával érzékeltetem. A következőkről olvashatunk: a dolgozók iskolájáról, a mezőgazdasági érdekvédelemről, a székely telepes községekben végzett népnevelő munkáról, Szatmár megyeiek budapesti munkaközösségéről. Somogyi Imre a parasztság gazdasági nevelését szolgáló tapasztalatcsere jellegű határjárásokról, Zelk Zoltán az amatőr színjátszásról, Pátzay Pál a művészeti nevelésről nyilatkozik. Szendrő Ferenc a Munkás Kultúrszövetség karácsonyi munkásszínjátszó-versenyének tapasztalatait elemzi. Sajtó- és könyvszemle mellett, a „Krónika" rovatban közölt hírekben a következő szervezetek, intézmények szabadművelődési tevékenységéről olvashatunk: Fővárosi Népművelési Központ, Fővárosi Könyvtár Barátainak Egyesülete, Szabadművelődési Tudományos Intézet, MKP Politikai Akadémiája, MKP VIII. ker. szervezete, Magyar Parasztszövetség, Nemzeti Parasztpárt Építőművészeti és Képzőművészeti Munkaközössége, Társadalomtudományi Társaság, Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége, Magyar Írók Szövetsége, Irószövetség Barátainak Egyesülete, Operabarátok Egyesülete, British Council, a jugoszláviai Bácstopolyán működő magyar kultúrszervezetek. Sopron: szabadművelődési felügyelőség, Barátság Munkásszínjátszó Gárda, Sotex Műkedvelő Társaság, Joint kirendeltség, Nemzeti Parasztpárt, Népi Ifjúsági Szövetség sárvári csoportja. Győr: Magyar—Angol Művelődési Társaság, zenekonzervatórium. Veszprém: MKP Politikai Akadémia. Székesfehérvár: Vörösmarty Társaság. Szekszárd: Szülők Iskolája, Férfi Liga, Orvosok Szabad Szakszervezete. Kaposvár: Szociáldemokrata Párt, Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom, Katolikus Szabadegyetem. Pécs: Nemzeti Parasztpárt. Kecskemét: Mezőgazdasági Kamara, Amerikai—Magyar Művelődési Társaság. Szeged: munkásfőiskola, kenderfonó tanfolyam, Nevelők Iskolája, Egyetemi Színjátszók Munkaközössége. Gyula: Szabadművelődési Munkaközösség. Békéscsaba: Auróra-kör, cserkészek, Független Ifjúság. Hódmezővásárhely: SZIM, Szakszervezeti Bizottság, Városi Múzeum. Tótkomlós: Magyar—Szovjet Művelődési Társaság, szabadegyetem, MADISZ, Független Ifjúság, SZIM. Jászfényszaru: mezőgazdasági tanfolyam, MADISZ. Jászapáti szabadművelődési tanácsa. Nógrád-Hont vármegye: Pedagógusok Szabad Szakszervezetének szabadművelődési szakosztálya, balassagyarmati Független Ifjúság. Diósgyőr: MNDSZ, szakszervezet. Szikszó: világnézeti akadémiai előadások, Abaúj-Torna vármegyei múzeum terve. Sárospatak: népfőiskola, a református főiskola előadássorozata. Tiszaluc: önképzőkör. Nyíregyháza: szabadegyetem. Debrecen: Szociáldemokrata Párt szabadegyeteme.

A felszabadulás után átalakult az állami népművelési szervezet is. Az első rendelkezést 1945. szeptember 6-án Bereczky Albert államtitkár adta, s ez már levonta az új helyzetből adódó következtetést: „A demokratikus politikai fordulat új helyzet elé állította az iskolán kívüli népművelés munkáját. Az alsó társadalmi rétegek politikai hatalomra tettek szert, kezükbe vették sorsuk intézését, így önművelésük irányítását is. Az iskolán kívüli népművelés egyszeriben a társadalom öntevékenységévé lépett elő. A felszabadult társadalmi erők ma már pártok, szervezetek, egyesületek keretei között végzik a maguk önművelését, s ezt a munkát a hivatalos állami népművelésnek tudomásul kell vennie. Ennek a nevelő munkának tehát a jövőben a legszorosabb kapcsolatot kell teremtenie azokkal a társadalmi szervekkel, amelyek kultúrmunkát végeznek. Munkaközösséget kell teremtenie velük. Csak így érheti el, hogy beleszólása legyen abba a szerteágazó kultúrmunkába, melyet a társadalmi és politikai fejlődés elindított. A hivatalos népművelés előtt az alábbi feladatok állnak:

1. A maga őrködő szellemével igyekezzék befolyásolni azt a kultúrtevékenységet, melyet az egyes szervek külön-külön végeznek.
2. Törekedjék összefogni, megnyerni ezeket a szerveket közös nemzeti kultúrmunkára.
3. Kezdeményezzen ott, ahol hiányokat lát.
4. Támogassa a maga szellemi és anyagi erőivel az arra érdemes kultúrmunkát."[40]

Koalíciós szervként Országos Szabadművelődési Tanács alakult, melynek elnöke a neves pedagógus, egyetemi tanár Karácsony Sándor lett, a VKM szabadművelődési osztályát pedig Gombos Ferenc (Simándy Pál) író, református hitoktató vezette. Az 1920-as években a szlovenszkói magyarság kulturális életének egyik jelentős demokratikus vezetője volt, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjainak belső munkatársa lett, s a minisztériumba a Nemzeti Parasztpárt delegáltjaként került. A szabadművelődési apparátusra országos viszonylatban mindvégig a Nemzeti Parasztpárt gyakorolta a legnagyobb befolyást. (1946-ban Keresztury Dezső miniszter központi módszertani intézményként létrehozta a Magyar Népi Művelődési Intézetet. Elnöke Illyés Gyula, igazgatója Harsányi István volt.)

Gombos Ferenc hivatalba lépésekor körvonalazta a magyar népnevelés feladatait. Ebből idézek: „Az eddig leszorított társadalmi rétegek politikai hatalomhoz jutottak, és megkezdték önművelésük rendszerének szabad kiépítését. Munkájukkal évszázadok mulasztását kell majd kipótolniuk. Most a fordulat lehetőséget ad rá, hogy a társadalom pótolja műveltsége hiányait. Társadalmunknak azonban nemcsak korszerű ismeretekre van szüksége, hanem korszerű magatartásra is. Nemcsak demokratikus eszmékre, hanem demokratikus szellemre. Nemcsak szociális világnézetre, hanem szocialista magatartásra is. Ugyanez a helyzet a keresztény kultúrával is. Valljuk meg őszintén: a kereszténységből politikai jelszót csináltak az utóbbi évtizedek során. Ám vannak népünk neveltségének egyéb súlyos hiányai is. A tömegeknek nincs kellő irodalmi és művészeti kultúrája, műérzéke és műítélete sem. De éppúgy elhomályosul, már-már szinte kiveszett a nemzetből magyarságának tudata is. Mind többen értik meg, hogy nem elég a társadalmi és gazdasági keretek megváltoztatása, meg kell változtatni az emberi lelket is, mert kö-

zösségi szellemű emberek nélkül megbukik a legszebb társadalmi elgondolás is.

Az a folyamat, amelynek az utóbbi hónapok folyamán tanúi voltunk, nem népművelés többé, hanem a nép szabad művelődésének megáradása. Ma már tisztán állhat előttünk, hogy a közművelődés, ha helyesen fogjuk fel, a társadalom öntevékenysége."

A kultuszkormányzat feladatait illetően megismételte a Bereczky államtitkár rendeletében foglaltakat, két módosítással. Az „Őrködő szellem" helyett „A társadalom kultúrtevékenységének rendszeres számbavételéről és nyilvántartásáról" beszélt, valamint egy újabb szempontot is felsorolt: „A legfontosabb feladat azonban ott vár a közművelődési irányító szervre, hogy nevelőket kell nevelnie a társadalmi munka számára."[41]

E szabadművelődési munkában nagy szerepet játszottak a pedagógusok. A *Pedagógus Értesítő* 1947-ben így ír erről: „Vidéki kartársainknak igen sok feladata van a parasztság iskolán kívüli művelése terén. Oktató, nevelő, ismeretterjesztő munka ez, egyben lélekalakító tevékenység. A nemzet minden rétegének, a parasztságnak is meg kell ismernie a népi demokrácia lényegét... Ezer és ezer érintkezési alkalmát népével, a parasztsággal, kisiparosokkal, a falun élő mezőgazdasági vagy gyárba járó munkásokkal mindig fel kell használnia a nevelőnek a felvilágosító munkára. Pártnapok, UFOSZ, FÉKOSZ, Parasztszövetség, MADISZ, helyi sportegylet, gazdakör, iparoskör, mezőgazdasági, háziipari tanfolyamok, kiállítások, ifjúsági egyesületek, önképzőkörök, énekkarok, műsoros délutánok, összejövetelek, tanfolyamok; mindez nem képzelhető el falun a nevelő aktív részvétele nélkül."[42]

Ugyanebben az évben az ismeretterjesztésről a *Válasz*ban lelkes és lehangoló cikket is olvashatunk.

Rácz Pál szerint: „Hogy a tanulni vágyás mennyire benne él a parasztságban és különösen az új földhözjuttatottakban, alkalmam volt tapasztalni a télen. Legalább harminc helyen tartottam előadást a tél folyamán a magtermelésről, s az előadásoknak mindig zsúfolt hallgatósága volt. Ott, ahol akadt egy-egy lelkes tanító vagy értelmiségi, néhol egy-egy parasztfiú, aki a téli estéken hetenként egy-kétszeri előadás megszervezését a kezébe vette, mindenütt nagyszámú érdeklődőre talált. Szeretném, ha hitetlenkedőink ott lehettek volna a volt uradalmi tanyákon tartott ilyen előadásokon. Az iskola egy tanterme vagy az istállóból átrenovált 'kultúrház' zsúfolásig tömve esténkint emberekkel. Rongyosak, szegények, elesettek. A termet csak csöppnyi fényt árasztó petróleumlámpa világította meg, de a hallgató parasztság szemében a tudásszomj, tanulni vágyás fénye lobogott. Ülőhelyek, padok híjával a legtöbbje állt, és türelmesen álltak órákon át. Nem bóbiskoltak el, mint a templomban szoktak a cikornyás prédikációk alatt, pedig legtöbbször éjfél felé indultak csak haza a környező épülő kis tanyákba vagy a volt cselédlakásokba.

Ezeknek az előadásoknak sikere, melyeknek szakirányú előadások mellett mindig volt kulturális vagy politikai programja is, talán abban is rejlett, hogy lelkes emberek vezették, amit a parasztság meg is érzett."[43]

Havas Gábor a falu művelődéséről írt tanulmányában így ír: „Ma is a város 'kultúrája' csapódik le falura, giccseket játszanak a műkedvelők, s ha a falusi ember moziba jut, az ott látottaktól ugyan nem markolják könnyebb elszántsággal az ekeszarvat vagy a kapanyelet. Nehéz keserűség nélkül nézni, miképp 'szórakoztatja' a fanyalgó édeskés városi polgár szájaíze szerint

készült film a hősi életre kényszerült parasztokat. Kabaréból lecsúszott kuplék, ízetlen bemondások jutnak le falura, s ezek — az újsággal, mozival, a valamiképp odajutott, de leginkább nem is látott könyvvel együtt — jelentik a falu művelődésének egészét, az egészben pedig csak töredék a közművelt-ségi előadás vagy ismeretterjesztő tanfolyam, s a néhányszáz foszlott ruhájú, éhező családú népművelő élete-áldozása árán megindult szabadművelődés... A kultúráért és az elsekélyesedés ellen vívott harcban elsősorban azok jelentenének segítséget, akik 'kimüvelt emberfővel' a nép között élnek, papok, tanítók, jegyzők, orvosok. Van is hozzá elegendő tudásuk, vagy ha nincs, kellő fogékonyságuk, hogy a szükséges ismereteket elsajátítsák. Legtöbben szeretik is a népet, a maguk módján, felülről, de nem úgy belülről, rokonul. Itt bukik meg a szabadművelődés egész apparátusa, mert az 'intelligencia' oktatni tud, de magával sodorni nem.

Az 'iskolán kívüli' népművelés a felszabadulás után átalakult 'szabadművelődéssé', nevében is jelezve, hogy a népboldogító oktatás helyett ezentúl a nép művelődési igényeit kívánja kielégíteni. A kultuszminisztérium hivatalos szervei mellett a legkisebb falvak szabadművelődési tanácsaitól fel az Országos Szabadművelődési Tanácsig megalakultak a művelődés társadalmi szervei. Az elgondolás jó volt, de a gyakorlatban sok minden maradt a régi rossz. Ha a tanácsokba bele is kerültek a nép népi képviselői, a vezetőségbe többnyire csak az úri képviselők jutottak. Ez sem lenne talán baj a művelődés anyagát tekintve, de baj a művelődés mozgalmi jellege szempontjából, mert a legtöbb falu ma sem érzi magáénak a szabadművelődés ügyét, s ha érdeklődik is, csak mint passzív, elfogadó fél megy oda, nem mint követelő, elsajátító, spontán akaratát végrehajtó aktív ember."[44]

A szabadművelődési szervezet természetesen nem integrálhatta a különböző ellentétes politikai elkötelezettségű pártok, tömegszervezetek, társadalmi-kulturális intézmények kulturális tevékenységét, de a koalíciós viszonyok között is tér nyílt nem lebecsülhető állami közművelődési tevékenységre, amely egyébként a politikai erővonalak alakulásával párhuzamosan növekvő mértékben maga is a baloldal befolyása alá került.

Amint láttuk, a felszabadulást követő években a társadalmi-kulturális tevékenységek a korábbi korszaknál szélesebb körűen kötődtek a politikai jellegű szervezetekhez. E szervezetek rivalizálása helyi szinteken részben tovább erősítette a társadalmi rétegek elkülönülését, s nem kedvezett az összehangolt helyi művelődéspolitika kialakulásának, és így az olyan integrált funkciójú intézménytípus fejlődésének sem, mint amilyen a művelődési otthon. Ezzel szemben a megélénkült kulturális mozgalom, az egyes szervezetek dinamizmusa ebben a korszakban is ébren tartotta a kulturális infrastruktúra e téren való fejlesztésének gondolatát, s ez anyagi eredményekre, intézmények létrehozására is vezetett.

A szabadművelődés országos közlönye 1946. július 15-én mérleget készített az előző munkaévről. Ebben olvasható: „Fájdalmasan kell megállapítanunk, hogy az alapos és széles körű művelődési munkának súlyos feltételei hiányoztak... Mindenekelőtt hiányoztak az anyagi feltételek. A demokrácia az iskolán kívüli művelődést — helyesen — a társadalom öntevékenységeként fogja fel. A társadalom jelentős rétegeiben meg is volt a készség a kultúrmunka megszervezésére. Az anyagi támogatást azonban a társadalmi szervezetek csaknem kivétel nélkül az államtól várták és kérték. De az állam, tud-

juk, mindvégig súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdött... Fokozta a nehézségeket a kultúrmunka kezdeti gazdaságtalan szétburjánzása. Társadalmi vonalon a széttagozódás már-már elérte a szélső határt. Viszont az állami vonal segítő, összefogó szervezete bürokratikus okokból csak lassan épült ki. Az elmúlt rendszerek súlyos mulasztása volt, hogy a társadalmi differenciálódást erőszakkal akadályozta meg. A politikai fordulat után viszont a másik végletbe estünk bele."[45]

Az erők és eszközök összefogásának ez a vágya — még ha az infrastruktúra fejlesztése szempontjából logikus volt is — az adott időszakban illuzórikusnak bizonyult. A szabadművelődési apparátus — zömmel pedagógus összetételénél és koalíciós egyeztető szándékainál fogva — számára rokonszenves hírként közölte a következőket, de az adott politikai helyzetben az mégiscsak kivételes jelenség volt: „Az egyesületek és a pártok közt annyira kívánatos kulturális együttműködésre követendő példát mutat a tolnai Regöly község, ahol Brózik András gyógyszerész kezdeményezésére egységes kultúrgárda alakult. A község tehetséges és lelkes kultúrmunkásait magában foglaló gárda műsoranyagát úgy állította össze, hogy a kultúra szolgálatában senki politikai felfogását ne sértse. Így vált lehetővé, hogy nemcsak tagjai sorában egyesíti a különböző pártállású művelődni és művelni vágyó regölyieket, hanem működésével nagymértékben elősegíti a kulturális egység kialakulását, mert a különböző pártokban és egyesületekben egyformán szerepelnek."[46]

Más egyéni kezdeményezésekre is volt példa: „Kulturális versenyre hívta fel Loótz Henrik körorvos a szentlőrinci járás hat községének ifjúságát. A versenynek három pontja van: népi színjáték előadása, szavalókórus és énekkar."[47]

Ami az anyagi bázist, az épületeket és felszereléseket illeti, Magyarország közművelődési célokat szolgáló vagyonában (központi igazgatás, iskolák, tanulóotthonok, főiskolák, egyetemek, tudományos intézmények, múzeumok, színházak, szabadművelődési intézmények, testnevelési intézmények, egyházi intézmények, alapítványok együttesen) a háborús cselekmények következtében keletkezett károk teljes összege 470 118 337 aranypengőt (1938) tett ki.

Az épület- és felszereléskárok nagysága — s az ország általános gazdasági helyzete — nem tette lehetővé a kulturális infrastruktúrának az újjáépítésen túlmenő nagyobb arányú fejlesztését. A művelődésügyi szakigazgatásnak a romeltakarításon, újjáépítésen kívül még vissza is kellett szereznie intézményei egy részét. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1946-ban kiadott dokumentum-gyűjteményében erről ez áll: „A háború során egész sereg közművelődési célt szolgáló épületet foglaltak le katonai, pártpolitikai, egyesületi vagy más közhivatali célokra. Az ideiglenes nemzeti kormány elrendelte, hogy mindazokat a közművelődési célokat szolgáló épületeket (iskolákat és állami tulajdont képező tanulóotthonokat, tanszemélyzet természetbeni lakását, egyetemi épületeket, kultúrházakat, múzeumokat stb.), amelyeket a rendelet (10 020/1945. M. E.) hatálybalépésekor nem a rendeltetésüknek megfelelő célra használnak fel, rendeltetésszerű használatra vissza kell bocsátani."[48]

Ugyanebben a kiadványban arról is olvashatunk, hogy a minisztérium igyekszik a szabadművelődés céljaira helyiségeket szerezni: „Az iskolán kívüli

nevelő és oktató munka csak akkor lehet eredményes, ha megfelelő helyiségek állnak rendelkezésére. A minisztérium a feloszlatott antidemokratikus jellegű politikai pártok és szervezetek elhagyott helyiségeit a szabadművelődés állandó otthonául szolgáló kultúrházak céljára igyekszik kiigényelni, s gondoskodni kíván arról, hogy olyan helységekben, ahol kultúrház nincs, legalább a középületekben (elöljáróság, községháza, városháza, vármegyeháza stb.) álljanak rendelkezésre megfelelően berendezett és felszerelt előadótermek és szemináriumi helyiségek. A szabadiskolák céljára az elhagyott kastélyokat és kultúrházakat igényli ki a minisztérium. Így jutott a birtokába kezelés céljából többek között a sárospataki Rákóczi-vár, ahol a Szabadművelődési Akadémiát helyezik el."[49]

Míg az előző esetben a rendeletnek lassanként érvényt lehetett szerezni, ezen a téren a minisztérium csak „igyekezetét" tudta kifejezni, erre rendelet nem született, s nem is születhetett, hiszen mindegyik koalíciós párt (és az általuk befolyásolt tömegszervezetek) érdekeibe ütközött volna. Mindemellett a kultúrházak fejlesztésének elvét semmilyen oldalról nem vetették el, s a különböző szervezetek létre is hoztak kultúrházakat.

Kállai Gyula már 1945-ben a *Szabad Föld*ben ír az olvasókörök mellett a kultúrházakról is.[50]

Nagykanizsán 1945-ben megkezdte működését a Szociáldemokrata Párt új kultúrháza, s a *Zala* c. újságban felhívást tettek közzé az intézmény szakköreiben és szabadiskoláiban való részvételre.[51]

1946 februárjában a kor szűkös viszonyainak megfelelő kezdeményezésről is olvashatunk: „Öreg anyókák, diákok és diáklányok, a napi robotban megfáradt és rövid időre pihenésre vágyó emberek haladnak lefelé a csigalépcsőn, amely a Belvárosi Kávéház föld alatti helyiségébe visz le. Régebben ez a kényelmes helyiség szórakoztató társaságok vacsorázóhelyisége volt. A Fővárosi Könyvtár vezetősége kitűnő melegedőnek rendezte be, ellátta a fővárosban megjelenő összes napilapokkal és képeslapokkal, kényelmesen befűttette és ingyenesen megnyitotta a nagyközönség számára. Az intézmény hamarosan népszerű lett, hiszen mostanában annyian nélkülözik az otthon melegét! A melegedő látogatóinak jó része nem is a betűk kedvéért jön ide, hanem hogy néhány órát melegben tölthessen. Az öreg anyókák kezében kattognak a kötőtűk, a diákok előveszik könyvüket, füzeteiket, azok pedig, akiknek drága az újság és arra sem telik, hogy egy emelettel följebb a kávéházban böngészhessék át az összes lapokat, itt szenvedélyesen vetik rá magukat a hírlapokra... A kávéházat pótolja számukra ez a kultúrhely. A Fővárosi Könyvtár inspekciós tisztviselői jegyzéket vezetnek a melegedő látogatottságáról... 7 nap alatt 955, ami napi 136-os átlagot jelent. A szükségviszonyok teremtették meg ezt az intézményt, amely azonban életrevalónak bizonyult, és így állandósítása is időszerű lenne."[52]

De olvashatunk továbbra is kultúrházakról, azaz a különböző szervezetek által létrehozott intézmények ezt az elnevezést vették fel. 1946 februárjában: „Székesfehérvárott a közelmúltban avatták fel a Református Nőszövetség színpaddal ellátott kultúrházát s utána a Dermata bőrgyár üzemi kultúrházát. A Székesfehérvári Torna Club nagytermének építkezése is folyamatban van. Így az előadótermekben a háborús pusztítások miatt beállott hiány rövidesen kiküszöbölődik."[53]

Egy hónappal később: „Új kultúrház Sopron megyében. A nagygeresdi MADISZ most avatta fel egy volt urasági épületben berendezett kultúrházát. A szervezetnek több mint félszáz tagja van. Esti tanfolyamán nagy magyarjaink: Kossuth, Táncsics, Petőfi életét ismerteti."

Ugyanekkor: „A Borsod megyei Bogács parasztifjúsága szép játékkal örvendeztette meg a falu népét. A kultúrházat zsúfolásig megtöltő közönségnek Tamási Áron *Énekes madár* című játékát mutatták be szép felkészültséggel és nagy sikerrel."[54]

A Muharay-együttes tagjai Hermina úti székházukat Bartók Kultúrháznak nevezték el.

A felszabadulás után egyértelműen kommunista vezetéssel megszerveződő Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Kemény Gábor szerkesztésében *Embernevelés* címmel pedagógiai elméleti folyóiratot adott ki. A folyóirat május-júniusi számában közli Dobossy Lászlónak, a háború előtti csehszlovákiai antifasiszta Sarló mozgalom volt tagjának, a francia ellenállási mozgalom harcosának Párizsban, 1945 szeptemberében írt tanulmányát művelődésünk jövőjéről. A tanulmányban ír a kultúrház szerepéről is: „Az iskolai rendszerű 'népművelés' ne álljon meg az átképző tanfolyamok szükségmegoldásánál. Népfőiskolákat kell létesíteni, melyeknek az anyagát — esetleg dán mintára — általános emberi és természeti ismeretek közlése képezné, nem pedig a szorosan vett szakismereteké; tehát nem a trágyázás és nem a gépkezelés, hanem természettudományok, történelem, irodalom, politika, közgazdaságtan, szociológia stb. A cél megint ne szakemberek, hanem öntudatos polgárok nevelése legyen, tehát olyan földmíveseké, iparosoké meg munkásoké, kik épp e nevelés révén jutnak birtokába összes emberi lehetőségeiknek.

A tágabb értelemben vett 'közművelődés' hasonló célkitűzések vonalán mozogjon. Szükséges, hogy szervezetten és irányítottan folyjék e munka, noha a voltaképpeni tevékenységnek belülről: a népből kell kiindulnia. Tapasztalhattam a csehszlovákiai magyar kisebbség körében, közvetlenül a háború előtt, hogy milyen mély kíváncsiság és mennyi eredeti kezdeményezőkészség meg vállalkozási kedv él a magyar népben, csak engedni kell, hogy saját maga intézhesse életét. Nincs szüksége műveletlen dámák ízléstelen babusgatására, bekapcsolódik ő a szellemi életbe tevőlegesen is, ha az valóban a művelődésnek a kerete, nem pedig a vezető réteg szórakozása vagy éppen uralkodási eszköze. A falvakban levő vagy feltétlenül létesítendő 'kultúrház' így válik majd valóban hathatós művelődési központtá."[55]

A tanulmányt részletesen ismertette az Országos Szabadművelődési Tanács közlönye is, tehát az iskolán kívüli művelődés helyi tervezésében, a közvélemény alakításában fontos szerepet játszó pedagógusok két csatornán, a szakszervezeten és a szabadművelődési apparátuson keresztül is értesülhettek e koncepcióról.[56] A koncepció intézményi vonatkozásban nem volt új, a kultúrházakat már a két világháború közötti népművelés is szorgalmazta. A közlemény információ-értéke a korábbi népművelésben részt vett és a szabadművelődésbe is bekapcsolódó pedagógusok számára az volt, hogy a demokratikus pedagógiai gondolkodás is fontosnak tartja ezt az intézménytípust.

A pártok és a különböző társadalmi szervezetek vezető szerveinek figyelmét sem kerülte el a kultúrházak létesítésének szükségessége.

Szendrő Ferenc, a Munkás Kultúrszövetség főtitkára a *Szabad Nép*ben 1946 tavaszán megjelent cikkében ír a szövetség és a szakszervezetek kezde-

ményezéséről, miszerint a kollektív szerződésekbe belefoglalják, hogy minden nagy- és középüzem köteles kultúrhelyiséget berendezni.[57]

Az MKP pestújhelyi szervezetének községfejlesztési programja 1946. szeptember 14-én készült el. A pártszervezet községpolitikai bizottsága által kidolgozott program a következő kérdésekkel foglalkozott: vízellátás, közlekedés, közvilágítás, fásítás, utak, kórház, játszótér, népfürdő, bölcsőde, óvoda, iskolák, művelődés háza, területi rendezés, cigánykérdés. A „művelődés házáról" a következőket mondja: „Az elmúlt 36 év alatt a községpolitika irányítói nem fordítottak gondot arra, hogy megfelelő helyiség álljon rendelkezésre, amely alkalmas volna előadások és gyűlések rendezésére, valamint a különféle társadalmi egyesületek számára. Ezt az elkövetkező években feltétlenül létesítenünk kell. A múlt vezetői inkább telkeket és házakat vásároltak, amelyekből így mintegy 10 darab áll a község rendelkezésére."[58]

A Szociáldemokrata Párt XXXV. kongresszusán (1947. február 1—3.) elfogadott mezőgazdasági akcióprogram kimondta:

„VI/4. Az iskolán kívüli mezőgazdasági népoktatás továbbfejlesztése érdekében:

a) szakismeretterjesztő népies tanfolyamokat kell rendezni, vetített- és mozgóképes előadásokkal;

b) községenként és körzetenként könyvtárakat és kultúrházakat kell létesíteni."[59]

A kultúrházak fontossága hangsúlyozódott a Magyar Kommunista Pártnak a hároméves tervről készített 1947-es programjában, és helyet kapott a terv feladatai között.

1947 nyarán az MKP által rendezett „színészparlamenten" Révai József és Hont Ferenc a kultúrházak fejlesztéséről beszéltek, ahol a színészeknek módjuk lesz a jó kultúra terjesztésére.[60]

Az Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetségének, az UFOSZ-nak 2000 községben alakult helyi szervezete. Alapszabálya szerint: „A Szövetség célja az újbirtokosok, valamint a földhözjuttatottak szervezeteinek megteremtése, szerzett jogaiknak megvédése és érdekeiknek gazdasági, társadalmi és kulturális téren való képviselete."

A cél elérésére szolgáló eszközöket kilenc pontban sorolják fel: telekkönyvezés, jogvédés, gazdasági felszerelések, hitelek stb. mellett:

„8. Kultúrházak, egészségügyi intézmények, szülőotthonok, napközi otthonok, egészségházak létesítése, ismeretterjesztő és szórakoztató előadások rendezése stb.

9. Újságok, társadalmi, politikai és szakismereteket nyújtó könyvek, folyóiratok, nyomtatványok kiadása és általában a népművelést elősegítő intézmények, iskolák, tanfolyamok felállítása és fenntartásának szorgalmazása."[61]

A nemzetiségek is igényelték a közösségi művelődés intézményének megteremtését. 1947 januárjában a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja (délszláv szervezet) a nemzetiségi jogok érvényesítése érdekében sok egyéb mellett helyi szervezeteik számára kultúrotthonokat követelt. A Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége 1948. december 19-én alakuló közgyűlésén a főbb feladatok közé felvette, hogy minden szlováklakta helységben olvasóköröket, kultúrcsoportokat kell létesíteni.[62] (A létszámban legnagyobb

nemzetiség, a németek helyzete a Volksbund elleni utólagos ellenhatás, a kitelepítések miatt ekkor még politikailag rendezetlen volt.)

Veres Péter 1948 első félévében publikálta *A paraszti jövendő* című könyvét. Ebben írja a faluról: „... a mi álmunk az, hogy zöld fák között, egészséges, tágas, tornácos, fehér falú házak legyenek, közöttük magasba nyúló fehér templommal, piros vagy barna tetőkkel, vaskos szövetkezeti házakkal, magas, tágas kultúrházakkal, levegős, napfényes iskolákkal: ilyen legyen majd az új magyar falu képe."

A tanyákról: „A tanyákon tehát, a már megindult nyomokon központokat kell létesíteni, iskolával, templommal, községházával, szövetkezeti házzal és kultúrházzal, hogy a tanyák népe közösségi életet élhessen, gyűlésezhessen, vitatkozhasson, tanulhasson. Ez a rendszer világszerte ki van próbálva, legjobban Finnországban. A finn paraszt szétszórt tanyákon lakik, mégis mindennapi érintkezésben áll az országgal, rádión, újságon, telefonon és falukönyvtárközponton át."

A szabadművelődésről: „Az egységes szövetkezeti hálózat és a szabadművelődési kultúrszolgálat feladata, hogy az egyébként egymáshoz közel fekvő, apró dunántúli és felvidéki falvakat gazdaságilag és kulturálisan mozgósítsák és az ország áramkeringésébe bekapcsolják."[63]

A Veres Péter által felvázolt falu civilizációs igénye ellen senkinek sem volt kifogása, nem így arról a gazdasági-politikai folyamatról, mely ezt elősegítheti. Veres Péter e könyvében nem a termelőszövetkezetekről beszél, hanem az egyéni tulajdonban lévő kisgazdaságok fogyasztási típusú szövetkezetéről. A nagyüzemi mezőgazdaság hívei ugyanakkor a tanyavilág gyorsabb felszámolódására is számítottak.

Veres Péter könyve nagy vitát váltott ki, s Rákosi Mátyástól Erdei Ferencig bírálták mint a mezőgazdaság szocialista átszervezésével ellentétes koncepciójú művet. Erdei Ferenc 1967-ben így írt erről: „*A paraszti jövendő* című könyvében Veres Péter a fordulat évében, 1948-ban fejtette ki nézeteit az egyéni-családi gazdálkodás vélt perspektíváiról, a piroscserepes tanyák körül felvirágzó mezőgazdaságról. Én e nézeteivel szembeszálltam, élesen, sőt talán durván is. Vele szemben a mezőgazdaság szocialista átszervezését képviseltem, s igyekeztem kimutatni, hogy az egyéni-paraszti gazdálkodásnak már közeli perspektívában sincs létjogosultsága, életképessége. Akkor sem volt kétségem és ma sincsen, hogy megvolt a magam igaza. A fordulat történeti távlatát tekintve Veres Péter is elismerte ezt később *Próbatétel* címmel megjelent írásaiban. Én meg most ismerem el, hogy a parasztság és a falu szocialista átalakulásának lényegbevágó részletkérdéseiben neki volt több igazsága. Ma mint a szocialista mezőgazdaság szaktudományának művelője, nagyon jól tudom, hogy az egyéni és a közös munka Veres Péter-i ismerete nem nélkülözhető, a történelem nem hagyta ezeket félretolni. A családi művelés, a háztáji gazdaság és a kisebb kollektívák érdekeltsége és az egyéni érdekeltség: nem nélkülözhető elemei a szocialista mezőgazdaságnak, s nélkülük a belátható jövőben sem lehet boldogulni."[64]

1945 és 1948 között azonban nemcsak a kultúrházakra vonatkozó koncepciók alakultak, hanem, különösen az üzemeknél, a szórványosnál mindenképpen nagyobb arányú fejlesztés is történt. Az 1946-os kezdeményezés eredményeiről egy 1948-as összegző értékelésben ezt olvashatjuk: „A Munkás Kul-

túrszövetség eredményes munkája nyomán született meg az illetékesekben az az elhatározás már 1946-ban, hogy a kollektív szerződések keretében előírják az üzemi kultúrotthonok felállítását: 'A legalább 50 munkavállalót foglalkoztató munkáltató tartozik üzemi alkalmazottai részére olyan helyiségekről gondoskodni, amelyet az üzem alkalmazottai önképzés, szakmai továbbképzés, társas összejövetelek stb. céljára használhatnak. Ezen helyiség fenntartási és rendbentartási költségei a munkáltatót terhelik.' 1945-ben 60, 1946-ban 115, 1947-ben 320, ez év nyarán már 700 üzemi kultúrotthonunk volt."[65]

A szövetség kezdeményezése összhangban volt a szakszervezetek törekvéseivel, s éppen a megnövekedett erejű szakszervezeti mozgalom vált az üzemi kultúrházak, kultúrtermek létrehozásának fő szorgalmazójává.

1947 júliusában olvashatjuk a *Vegyipari Munkás*ban: „A sokat szidott kollektív szerződésnek van egy pontja, a 10. pont... Ez annyit jelent, hogy minden 50-en felüli üzem kultúrházat, illetve kultúrtermet köteles építeni, berendezni. A kollektív szerződés mindenkire nézve kötelező, és mégis a legtöbb vegyipari üzemi bizottság elfelejtette ezt a pontot, pedig ez a pont a felszabadulás óta benne van a szerződésben. Könnyű dolog szidni a kollektív szerződést akkor, amikor nem használjuk ki a lehetőségeit.

Vannak nagy gyáraink, ahol komoly kultúrélet van, és szinte keresztülvihetetlen egy rendes, alkalmas kultúrház felépítése. Itt van pl. a Hutter és Lever gyár, akinek rákospalotai kultúrgárdája már számos díjat nyert, és a csoportnak úgyszólván országos híre van, még sincs rendes kultúrházuk, de nincs a Hutter és Lever gyár Thaly Kálmán utcai telepének sem. Nem akarom itt felsorolni ezen a téren az összes még elmaradt gyárakat, hiszen minden üzemi bizottság tudja, hogy hol van megfelelő kultúrterem, hol nincs, de tartsa kötelességének, hogy ha nincs, gondoskodjék arról, mielőtt büntetőjogilag felelősségre vonnák ezért az üzemet.

A hároméves terv nemcsak a dolgozók gazdasági helyzetén akar javítani, hanem nagymértékben fel akarja emelni a dolgozók kulturális életszínvonalát. Ezen a téren nagyon sok tennivaló van az üzemi dolgozók szempontjából. A Vegyipari Szakszervezet szorosan beilleszkedve a hároméves terv kulturális kerettervébe, komoly tervet akar kidolgozni az üzemi dolgozók részére. De ennek a tervnek első és legfontosabb előfeltétele egy alkalmas kultúrhelyiség, hol az üzemi munkásság, az ifjúság, a kultúrgárda összejöhet és otthon érezheti magát.

Az Óbudai Sacharingyár annak ellenére, hogy kis üzem, máris talált módot arra, hogy ha szerény keretek között is, de mégis juttasson egy termet dolgozói részére kulturális célokra. A teremavatás kultúrműsorral volt egybekötve.

A Szikra Gyufagyár budafoki telepén elkezdte egy igazán nagyméretű és minden tekintetben modern kultúrház megépítését.

A Chinoin gyár is lerakta egy új kultúrház építésének alapköveit. A Shell Paraffingyár most bővíti a kultúrházát.

Reméljük, hogy még a hároméves terv megkezdése előtt sok üzem fogja követni az ő példáikat."[66]

A Székesfővárosi Statisztikai hivatal 1948 júniusában tanulmányt készített a budapesti gyárak kulturális viszonyairól. 1947 elején a húsz főnél több munkást foglalkoztató 494 üzemnek kérdőívet küldött ki. A tanulmány töb-

bek között megállapítja: „Az üzemek kulturális életében fontos, hogy legyen helyiség, amely akadály nélkül, bármikor rendelkezésre áll kulturális célokra. Ezért törekszik minden üzem kultúrterem építésére. 1947. év végén a 494 adatszolgáltató üzem közül 274-nek volt kultúrterme. Ezek befogadóképessége természetesen nagyon változó és az üzem dolgozóinak létszáma szerint alakul. Egy-egy kultúrterem átlagosan 200 személy befogadására elegendő hellyel rendelkezett. Fontos kérdés az is, hogy milyen az egyes kultúrtermek felszerelése. A 274 kultúrteremnek tekintélyes része, szám szerint 116, színpaddal is rendelkezik.

A kultúrterem nem okvetlen feltétele az üzem kulturális megnyilvánulásának. A kultúrteremmel nem rendelkező 220 üzem közül 53 helyiség hiányában is tartott előadást. Közülük 37 az üzem területén előadásra alkalmassá tett nagyobb munkateremben, raktárban stb. tartotta előadásait, 16 üzem nem talált saját üzeme területén alkalmas helyet, s közülük 8 más üzem jóvoltából jutott megfelelő helyiséghez, 8 pedig egyéb helyen (pl. szakszervezeti székház stb.) kapott lehetőséget előadásainak megtartására."[67]

A szabadművelődési igazgatás Budapest nélkül 1946-ban 386 és 1947-ben 626 kultúrházról tudott.[68]

A koalíciós viszonyok felszámolódásával és a két munkáspárt egyesülési folyamatával párhuzamosan érződött az állami tevékenység megerősödése. E folyamat és gazdasági téren a hároméves terv felgyorsította a kultúrházak létrehozására irányuló erőfeszítéseket is, melyek állami szinten már 1947-ben megkezdődtek. Olyannyira, hogy az Országos Szabadművelődési Tanács az adott körülmények között még sokallta is a kultúrházakra fordított összegeket, ami nem jelenti azt, hogy az intézménytípus ellen lett volna, csak egyéb eszközöket is igényelt. A tanács 1947. december 18-i teljes ülésén Kovács Máté (nemzeti parasztpárti) államtitkár kijelentette: „Az eredmény, amit eddig elértünk, ha nem is sok, mégis nagyon jelentős. Megalakultak a szabadművelődési felügyelőségek mint végrehajtó szervek, megszerveztük a könyvtárakat, filmeket is küldeni tudunk hamarosan, kialakulóban van az országos műsorközpont — ha így nézzük az eseményeket és ha hozzátesszük még, hogy az 1938-as félmillió forint helyett 10 milliót tudtunk adni szabadművelődési célokra, s ehhez még hozzávehetjük a társadalmi egyesületeknek kiutalt segélyeket is, meg lehetünk elégedve az eredménnyel. Azt mondom, ha nem leszünk türelmetlenek, de szívósak leszünk, sikerül kivívnunk azt is, hogy a közművelődés megkapja a méltó támogatást."[69]

A tanács a vita során a beruházásokkal kapcsolatban a következő álláspontra jutott: „A hároméves terv első évi keretében a szabadművelődés csak kultúrházak építésére kapott lehetőséget. Tekintettel arra, hogy szabadiskoláink és -tanfolyamaink költségvetésében a személyi és dologi kiadások 1:5 arányban jelentkeznek, s a dologi kiadások között számos beruházási tétel is szerepel, az OSZMT kéri a Tervhivatal Elnökségét, hogy a terv második és harmadik évében a szabadművelődési munka intenzívebbé tételére adjon módot a kultúrházak építésén kívül egyéb beruházásokra is."[70]

Mindebből kitűnik, hogy az Országos Tervhivatal gazdasági eszközeit már a jövőben is felhasználható intézmények létrehozására koncentrálta. Koczkás Gyula miniszteri tanácsos, az Országos Tervhivatal kulturális és szociális osztályának vezetője 1948 tavaszán nyilatkozott a *Pedagógus Értesítő*nek, a pe-

dagógus szakszervezet központi lapjának. Ebben többek között a következőket mondta: „Népünk általános kultúrszínvonalának emelését az iskola mellett a szabadművelődés intézményeinek kiépítésével igyekszünk elérni. Éppen ezért a kisebb falvak iskoláit úgy építtetjük, hogy egyúttal a község kultúrházai is legyenek. Felszereljük olvasó- és előadóteremmel, valamint könyvtárral. Emellett a nagyobb községekben és kisebb városokban külön kultúrházakat is építünk, ebben az évben nyolcat.

A falusi kultúrházakat művészi képanyaggal — megfelelő magyarázó szövegekkel — látjuk el, melyek vándorkiállításszerűen több hónapig lesznek egy-egy faluban. Emellett a keskenyfilmgépekkel való ellátást is szorgalmazzuk... Egyidejűleg folyik az iskolák ellátása rádióval is. Így azután az iskola olyan kis művelődési központtá válik, melyre azelőtt nem is gondolhattunk. A hároméves terv során biztosítani kívánjuk azt is, hogy Magyarország minden községében legalább egy elsötétítésre és vetítésre alkalmas terem legyen."[71]

Koczkás Gyula nyilatkozata azt tükrözi, hogy egy megfontolt tervezés az oktatási és közművelődési funkciók egységét s a takarékosságot is figyelembe véve, már ekkor felismerte az „integrált" intézmények hasznosságát. Tegyük hozzá, hogy ez a fajta takarékosság ráadásul korszerűbb intézményeket eredményezett volna, ha a koncepció érvényben marad, de a későbbi „gyors ütemű" fejlesztés az anyagi eszközöket szétforgácsolva más útra tért, s e felfogás — külföldi példákra hivatkozva — csak az 1960-as években bukkant fel újra s vált lassanként a gyakorlatra is ható szemléletté.

JEGYZETEK

[1] Nemzetgyűlés Naplója 1945—1949. I. 123. old. L. még *Horváth* Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere (1945—1949). Bp. Tankönyvkiadó, 1975. 19. old.

[2] *Pesold* Ferenc: A városi kultúrotthonok elszigeteltségéről=Népművelés, 1954. 10—11. sz.

[3] Új Magyar Levéltár. Egyesületekre vonatkozó iratok. 250. 577/1945: Erdei Ferenc belügyminiszter 1945 szeptemberében megküldi a miniszterelnöknek Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez intézett átiratát, mely közli, hogy az Antibolsevista Ifjúsági Tábor, a Baross Szövetség, az Ébredő Magyarok Szövetsége, az Etelközi Szövetség, a Honszeretet, a Kékek Clubja, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség, a Kettőskereszt Vérszövetség, a Levente, a Magyar Jövő Szövetség, a MOVE, a Magyar Élet Pártja, a Magyar Megújulás Pártja, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt, a Magyar Tudományos Fajvédő Társaság, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a Nemzeti Munkaközpont, a Népakarat Pártja, a Nyilaskeresztes Párt, az Országos Vitézi Szék, az Országos Nemzetvédelmi Bizottság, a Turul Szövetség és a Zsidókutató Intézet feloszlatása megtörtént. A többi egyesület felülvizsgálata folyik, s ezek három kategóriába sorolhatók: 1. amelyek a rendelkezésre álló vizsgálati anyagok alapján feloszlatandók; 2. amelyek tovább működhetnek, mert a fegyverszüneti egyezmény követelményeinek megfelelnek; 3. amelyek esetében érdemi döntés október 15-ig nem lehetséges, mert ahhoz még kiegészítő vizsgálat szükséges. 253. 784/1945: Erdei belügyminiszter 1945. október 15-i átirata közli Vorosilovval, hogy az 528/1945 ME rendelet értelmében feloszlatott egyesületeken kívül további 154 egyesület feloszlatását rendelték el.

[4] UML Egyesületi Iratok 435. 620

[5] Uo. 137. 402

[6] Uo. 252. 899

[7] Uo. 487. 332

[8] Uo. 252. 801
[9] Uo. 481. 755
[10] Uo. 254. 795
[11] *Köteles* Lajos: A kulturális fejlődés néhány problémája a Viharsarokban a népi demokratikus átalakulás idején 1944—1949. Kandidátusi értekezés tervezete. (Kézirat.) 16—17. old.
[12] Úri Kaszinóból Művelődési Kör és Népfőiskola.=Híradó, A VKM Szabadművelődési Ügyosztályának Tájékoztató Körlevele, 7. sz. 1946. febr. 1.
[13] *Balogh* Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947. Bp. Kossuth, 1975. 243—252. old.
[14] *Köteles* Lajos i. m. 17. old.
[15] Uo. 48. old.
[16] Uo. 77. old.
[17] Az MKP KV határozata a párt szervezeti kérdéseiről 1945. dec. 15. In: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai (1944—1948). Bp. Kossuth, 1967. 188—189. old.
[18] Az MKP Nagy-Budapesti Pártértekezletének határozata 1946. január 5—6. In. Uo. 200. old.
[19] Az MKP KV Politikai Bizottságának irányelvei a községpolitikai program elkészítéséhez (1946. június 24.). In: Uo. 251. old.
[20] Az SZDP XXXIV. kongresszusán elfogadott akcióprogram. In: Uo. 115., 117—118. old.
[21] Az SZDP XXXIV. kongresszusán elfogadott szervezeti szabályzat. In: Uo. 124., 147. old.
[22] Az MKP KV felhívása falujáró mozgalom szervezésére. In: Uo. 218—219. old.: A falujáró mozgalom dokumentumaiból (1946—1948). Közli: D. *Szinkovich* Márta—*Imre* Mátyásné.=Párttörténeti Közlemények, 1958. 2. sz.
[23] Az MKP III. kongresszusának határozata, 1946. szept. 28—okt. 1. In: Uo. 219. old.
[24] A pártok kulturális munkája.=Híradó. A VKM Szabadművelődési Ügyosztályának Tájékoztató Körlevele, 6. sz. 1946. jan. 15.
[25] Uo.
[26] Uo.
[27] Eötvös Akadémia.=Híradó... 7. sz. 1946. febr. 1.
[28] Nőakadémiát rendez a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. Uo.
[29] Munkáskultúránk a felszabadulás után.=Új Szántás, 1948. aug.—szept. 502—504. old.
[30] *Standeisky* Éva: A munkáspártok és a Munkás Kultúrszövetség, 1945—1948.=Párttörténeti Közlemények, 1979. 2. sz.
[31] *Szendrő* Ferenc: A Munkás Kultúrszövetség munkája.=Szabadművelődési Híradó... 20. sz. 1946. dec. 15.
[32] L. 29. jegyzet
[33] *Máthé* Klára: „Don Juan" az Óbudai Gázgyárban.=Új Szántás, 1984. febr. 108. old.
[34] Szakszervezetek Központi Levéltára. SZT 1948/210.
[35] *Standeisky* Éva i. m.
[36] *Kiss* Sándor nyilatkozata a Parasztszövetség munkájáról.=Híradó. Az Országos Szabadművelődési Tanács... Tájékoztató Körlevele, 13. sz. 1946. jún. 15.
[37] A Parasztszövetség kultúrmunkája.=Szabadművelődési Híradó... 20. sz. 1946. dec. 15.
[38] *Köteles* Lajos i. m. 49. old.
[39] Uo. 50. old.
[40] *Szathmáry* Lajos: A szabadművelődés korszaka 1945—1949.=Kultúra és Közösség, 1977. 1. sz.
[41] A magyar népnevelés feladatai. Gombos Ferenc nyilatkozata.=Szabadnevelési Híradó. A VKM Népművelési Ügyosztályának 1. sz. Körlevele. 1945. okt. 25.
[42] *Várhegyi* Károly: Kéz a kézben.=Pedagógus Értesítő, 1947. 13—14. sz.
[43] *Rácz* Pál: A békési szegényparasztság problémái.=Válasz, 1947. I. köt. 521—522. old.

[44] *Havas* Gábor: A falu művelődése.=Válasz, 1947. II. köt. 44—45. old.
[45] Mérleg.=Híradó... 14. sz. 1946. júl 15.
[46] Egységes kultúrgárda Regölyön.=Szabadnevelési Híradó... 4. sz. 1945. dec. 10.
[47] Kulturális versenyre hívta fel...=Híradó... 12. sz. 1946. máj. 15.
[48] Mai magyar művelődéspolitika. Elvek. Tervek. Eredmények. (Bev. *Kovács* Máté.) Bp. VKM, 1946. 139—140. old.
[49] Uo. 102. old.
[50] *Kállai* Gyula: Az év végén — az év kezdetén.=Szabad Föld, 1945. 16. sz.
[51] Megkezdi működését a Szociáldemokrata Párt új kultúrháza.=Zala (Nagykanizsa), 1945. 108. sz.
[52] Melegedő és olvasóterem.=Híradó... 8. sz. 1946. febr. 15.
[53] Uo.
[54] =Híradó... 10. sz. 1946. márc. 15.
[55] *Dobossy* László: Művelődésünk jövője.=Embernevelés, 1946. 5—6. sz. 184. old.
[56] Művelődésünk jövőjéről. Dobossy L. tanulmányának rövid kivonata.=Híradó... 16. sz. 1946. okt. 10.
[57] *Szendrő* Ferenc: A dolgozók lendületes kultúrélete a demokráciában.=Szabad Nép, 1946. 74. sz.
[58] Források Budapest múltjából IV. Források Budapest történetéhez 1945—1950. Bp. 1973. 288. old. (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai IV.)
[59] A Szociáldemokrata Párt XXXV. kongresszusán elfogadott mezőgazdasági akcióprogram (1947. febr. 1—3.) In: Az MKP és az SZDP határozatai (1944—1948.) I. m. 459. old.
[60] Színészparlament.=Szabad Nép, 1947. 140. sz.
[61] *Szücs* Ferenc: Új gazdák.=Valóság, 1947. 4. sz. 302—308. old.
[62] *Kővágó* László: A szocialista nemzetiségpolitika kialakításának útján.=Párttörténeti Közlemények, 1980. szept.
[63] *Veres* Péter: A paraszti jövendő. Bp. Sarló, 1948. 231., 250—251. old.
[64] *Erdei* Ferenc: Emberül élni. Bp. Gondolat, 1974. 640—641. old.
[65] L. 29. jegyzet.
[66] *Pál* Júlia: Néhány szó az üzemi kultúrházakról.=Vegyipari Munkás, 1947. júl.
[67] 58. jegyzet 431—432. old.
[68] *Ekés* Mihályné: A művelődési otthonok 25 éve. 1949—1973. Statisztika. Kézirat. Népművelési Intézet Adattár.
[69] Beszámoló az Országos Szabadművelődési Tanács teljes üléséről.=Új Szántás, 1948. jan. 9. old.
[70] Uo. 18. old.
[71] *Fényi* András: A hároméves terv a művelődés szolgálatában. Interjú *Koczkás* Gyulával.=Pedagógus Értesítő, 1948. 3. sz. 8—9. old.

A 3—10. jegyzet anyagáért Vásárhelyi Editnek, a 34.-ért Czigler Róbertnek tartozom köszönettel.

Bujdosó Dezső

AZ ÉLŐ LUKÁCS

Az alábbi írás legfőbb szándéka nem az, hogy az évforduló alkalmából tiszteljegjen Lukács György nagysága előtt, inkább néhány olyan jelenségre szándékozik a figyelmet ráirányítani, amelyek — ilyen vagy olyan indíttatásuk miatt — szemléleti akadályokat gördítenek Lukács jelentőségének megértése elé. A különbözőképpen deformáló megítélések egy csomóponban jól megragadhatók: ahogy sokáig kísértett az „érett" Marx favorizálása a „fiatal" Marxszal szemben, hasonlóan Lukáccsal kapcsolatban egy fordított irányú elfogultság mutatkozik: a „fiatal" Lukácsot az „idős" Lukáccsal szemben gyakran értékesebbnek vélik.

A „fiatal" Lukács persze nem mindenki által egyformán kezelt fogalom. Erőteljesen különbözik e tekintetben Lukács külföldi és hazai recepciója. Külföldön elsősorban az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* című Lukács-művet állítja a kritika az életmű középpontjába, ennek tulajdonítanak nagyobb gondolati aktualitást szemben az egész későbbi életművel, amelyet dogmatikusnak, merevnek, ezoterikusnak tartanak. A magyar Lukácskép árnyaltabb, de az életműben meghúzott — vagy olykor csak érzékeltetett — cezúra a magyar írásokban is kísért. A hazai Lukács-recepció sok tekintetben a húsz évvel ezelőtti, vagyis *Az esztétikum sajátosságát*[1] közreadó Lukácsnál rekedt meg.

Almási Miklós 1976-ban, Lukács teljes *Ontológiá*jának megjelenésekor azt irta egy recenzióban, hogy a mű „dinamit" lesz, forradalmasítani fogja a marxizmusról addig kialakult nézeteinket, elindítója lesz a Lukács által sokszor emlegetett „marxizmus reneszánszának". Jóslata ez idáig nem igazolódott.

E rövid cikk nem vállalhat részletes filológiai bizonyítást a tekintetben, hogy az *Ontológia* mindmáig nem foglalja el a jelentőségének megfelelő helyet a filozófiai közgondolkodásban. Nem lenne méltó az ügyhöz, ha most egy-egy Lukács-reflexió eszmefuttatását vennénk nagyító alá, bizonyítandó, hogy a szerzők, akik jól ismerik Lukács életművét és benne az *Ontológiát*, mégis úgy nyilatkoznak bizonyos kérdésekről, kategóriákról, mintha azokról Lukács nem is írt volna.

Mi lehet ennek az oka?

Az *Ontológia* első vázlata 1969-ben jelent meg[2], egyes fejezetei pedig a 70-es évek első felében a Magyar Filozófiai Szemlében. Az *Ontológia* részleteiben tehát több mint tíz éve, egészében is majdnem tíz éve ismert. Miért

nem kezdte feldolgozni, elemezni, vitatni a szakma és az érdeklődő közönség? (És adódik a kérdés: mit vesztünk ezzel a késedelemmel?) Gondoljunk csak vissza Marx *Gazdasági—filozófiai kéziratok*jának[3] fogadtatására! Az 1962-es magyarországi megjelenés után egy-két évvel már élénk vita alakult ki az elidegenedés, az emberfogalom kérdéseiről a marxizmusban. Az emberi gyakorlatról, a munkafogalomról, a szubjektum—objektum dialektikájáról szóló gondolatok pedig egy évtized alatt szinte evidenciává váltak, s megjelentek az egyetemi és főiskolai tankönyvek lapjain is.

Azt jelentené ez, hogy az *Ontológia* félretehető, megkerülhető, filozófiai értelemben jelentéktelen munka volna?

E sorok írója ennek épp az ellenkezőjét vallja: Lukács életművét valójában az *Ontológia*, ezen belül is a III. kötet, a *Prolegomena* felől lehet megerteni. Arról az egyszerű marxi módszertani elvről van szó (amelyet különben Lukács is számtalanszor emleget), hogy az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához, vagyis a legérettebb mű fényében tűnnek elő a korábbi törekvések valóságos irányai, innen értelmezhetők a korábbi gondolatok immanens lehetőségei és ellentmondásai. A kérdés nyilván az, hogy az *Ontológia* tekinthető-e ilyen csúcsteljesítménynek Lukács pályáján.

E dolgozat szűkebb célkitűzése, hogy Lukács utolsó alkotó periódusára, vagyis az 1957-től 1971-ig, Lukács haláig terjedő időszakra irányítsa a figyelmet, és e korszak két nagy művét, az *Esztétikát* és az *Ontológiát* néhány vonatkozásban összevetve megpróbálja vázlatosan érzékeltetni azt a radikális gondolkodásbeli fordulatot, amely az *Esztétikában* — kezdetben még szinte Lukács szándékai ellenére — elkezdődött, és fokozatosan, bár nem egyenes vonalúan, hanem kitérőkkel és ellentmondásokkal kibontakozott.

Lukács esztéta, filozófus, kultúrpolitikus mivoltának egyaránt meghatározó jegye volt egész életében saját tetteinek, műveinek kritikai szellemű önvizsgálata, a megújulásra való képesség. Ha most az általunk vizsgált alkotó periódusra gondolunk, megállapíthatjuk, hogy itt ez a törekvés hatványozottan jelentkezik. Nem túlzás azt mondani, hogy néhány év alatt nagyobb fordulat következik be Lukács gondolkozásában, mint egész korábbi életében. Ez a „fordulat" nem egyetlen gondolkodói gesztus, hanem kitérők, visszafordulások, újbóli és újbóli nekilendülések során jön létre.

Miről van szó? Arról, hogy a hagyományosan ismeretelméletként kezelt és továbbfejlődött marxista filozófiában Lukács gondolatvilágának fokozatos átalakulásával kibontakoznak a marxi *lételmélet* (ontológia) körvonalai. Lukács kimutatja, hogy Marxnál az egyes művekben jelentkező ontológiai gondolatok egy egységes szemlélet részei.

Lukács mindent ennek a feladatnak rendelt alá. Sok évtizedes álma volt egy rendszeres, összefoglaló jellegű esztétikai mű megírása. A történelem aktuális feladatai sokáig nem tették lehetővé a számára, hogy hozzákezdjen. 1957-ben megjelent *A különösség mint esztétikai kategória* című munkája[4] — amely mintegy a tervezett *Esztétika* központi fejezete — volt a nyitánya ennek a munkának. Az ekkor már több mint hetvenéves Lukács nagy kedvvel és lendülettel fogott hozzá a nagy esztétikai mű kidolgozásához. A háromrészesre tervezett *Esztétikából* azonban csak az első rész készült el (két kötetben). Az *Esztétika* után megírni tervezett *Etikából* pedig csak vázlatos eszmefuttatásokat jegyzett le Lukács. Hogy miért hagyta befejezetlenül az évtizedeken át dédelgetett *Esztétikát*, és miért nem írta meg az *Etikát*, azt

legjobban Lukács szavaival mutathatjuk be. 1969 októberében, az *Utam Marxhoz* című retrospektív tanulmánykötetéhez írt előszóban azt írja: „... a már kezdetben — nem tudatosan — működő ontológiai kérdésfeltevések a fejlődés magasabb fokain, a marxizmus elsajátítása és megértése következtében egyre tudatosabbakká, egyre uralkodóbbakká váltak. Az *Esztétika* talán az első munkám, amelyben ez a tudatosság teljesen felszínre jut, és ezzel az ontológiai megalapozást bizonyos következetességgel a módszer középpontjába állítja... Az esztétika nálam a társadalmi lét ontológiájának szerves részévé válik.

Ennek az objektív helyzetnek múlhatatlan következménye az is, hogy filozófiai fejlődésem nem zárult le az *Esztétika* megírásával, sőt, az első rész befejezése után annak közvetlen folytatása félretevődött, és a tisztán ontológiai problémák kerültek filozófiai munkásságom középpontjába... Ennek az ontológiának első kézirata már tavaly elkészült, azonban vizsgálata megmutatta, hogy még alapos átgondolásra, átdolgozásra van szükség, mielőtt nyilvánosság elé lehetne bocsátani. Ez az átgondolás és átírás jelenlegi munkám fő tartalma. Ha tehát most filozófiai fejlődésem legjellemzőbb szakaszainak termékeit tárom a magyar olvasók elé, úgy nem léphetek fel azzal az igénnyel, hogy egy — legalább szubjektíve — befejezett munkát és annak gondolati előmunkálatait gyűjtöm össze és teszem közzé. Bármily paradox módon hangzik is, *ma, több mint nyolcvanéves koromban, még igazán döntő jellegű műveim megírása előtt állok.*"[6]

Az előzőekben idézett Lukács gondolatsorhoz úgy hisszük, kevés kommentár kell. Ne feledjük, 1969 októberében Lukács betöltötte 84. életévét. Felismerte, hogy a „harmadrészben" megírt *Esztétikában* az ontológiai gondolatok egyre inkább teret nyertek, hogy egyre erőteljesebb szemléletváltozás következett be. És elégedetlen az *Esztétika* félbehagyása után megírt — egyébként igen terjedelmes, több mint ezer nyomtatott oldalt kitevő — ontológiai fejezetekkel. Hihetetlen elszántsággal, a számára fogyatkozó idővel való reménytelen küzdelemben újra kezdi írni ontológiáját, és írja szinte a halála pillanatáig. A megszületett mű, *Ontológiájának* III. kötete kettős célt teljesít ki: ontológiai gondolatainak összefoglalása, summázata, végső üzenete s ugyanakkor — ezért méltán viseli a *Prolegomena* címet — egy már Lukács számára fizikailag meg nem írható marxista ontológia vázlata, bevezetése.

Lukács fontosabbnak tartotta, hogy évtizedeken át melengetett szubjektív terveit félretegye, megkezdett munkáit abbahagyja, megírt munkáit újraírja, csakhogy az általa felismert és a művei immanens logikájából eredő feladatot minél maradéktalanabbul végrehajtsa. Azt hiszem, komolyan kell vennünk azt a kijelentését, hogy valószínűleg ő értette meg legjobban Marxot. Ez a felismerés jutott kifejezésre Lukácsnál a marxi ontológiai gondolatrendszer felfedezésében és — ha extenzíve nem is, de intenzíve mindenképpen teljes — kimunkálásában.

A Lukács által felvázolt marxista gondolatrendszeren kell elindulnunk, ezt az utat kell — Lukács szellemében — továbbépítenünk. Ez az út változatlanul Marxhoz vezet, és ugyanakkor igényli a Lukács műveiből például vehető megújulásra való képességet.

Nem a „fiatal" vagy „idős" Lukácsról van tehát szó, hanem arról, hogy az utolsó nagy mű fényében — Lukács akaratának is megfelelően — az egész lukácsi életművet mint a marxista ontológia megalapozásának, megalkotásá-

nak, alapelvei kimunkálásának kísérletét szemléljük. Ennek a sürgető feladatnak egynehány pontjára szeretném a következőkben felhívni a figyelmet.

Kezdjük mindjárt egy olyan kérdésnek a taglalásával, amely első pillantásra talán csupán formainak tűnik. Pedig a válasz mélyén a marxizmusról való gondolkodásunk, szemléletünk milyensége rejtőzik.

A „dialektikus materialistára" és „történelmi materialistára" „felosztott" marxi filozófiáról van szó. Lukács *Esztétikája* és *Ontológiája* alapvetően ellentétesen foglal állást ebben a kérdésben. Mint azt majd a *Prolegomená*ból vett idézettel is jelezni szeretnénk: az elnevezések kérdéséhez lényegileg kapcsolódik a történetiség és a történelem, a természet és társadalom kapcsolatának értelmezése.

Ismeretes, hogy Lukács az *Esztétika* első részét ún. „dialektikus materialista" esztétikának szánta, ebben az időszakban még evidens volt számára a marxi filozófia „dialektikusra" és „történelmire" való felosztása. Ahogy evidens volt az is, hogy a marxizmus elsősorban ismeretelmélet és nem lételmélet. Ezen utóbbi kijelentést fönntarthatjuk annak ellenére, hogy Lukács rögtön az *Esztétika* elején már bírálólag említi az „egyoldalú ismeretelméleti" álláspontokat.[7]

Az *Ontológia* bármely fejezetét föllapozhatjuk: nyoma sincs a marxi filozófia kettéválasztásának. A *Prolegomenában* pedig két alkalommal is fejtegeti Lukács ennek tarthatatlanságát, illetve a vele kapcsolatos szemléleti—világnézeti kérdéseket. „Ami magát Marxot illeti, tudomásom szerint, ő sohasem használta a 'dialektikus materializmus' kifejezést; természetesen gyakran beszél dialektikus módszerről, de a 'történelmi materializmus' kifejezés, amely különösen Engelsnél jelenik meg gyakran, *mindig a tanítás egészére vonatkozik*, és sohasem jelent valamilyen sajátos 'alkalmazást' a történelemnek mint különös szférának a 'területére'... Amikor tehát (Marx) történelmi folyamatról beszél, akkor ezen rendszerint a világmindenség egész irreverzibilis folyamatát érti..."[8] Figyelemre méltó a *Prolegomena* egy másik helyén az a megjegyzése is, hogy a filozófia dialektikusra és történelmire történő szétválasztása „a történetiség mozzanatát a lét puszta részproblémájává változtatja..."[9] A filozófia e kettészakítása többféle rossz megoldáshoz vezethet. A „dialektikus materializmus" mint általános filozófia jelenhet meg, amelyet aztán „alkalmaznak" a társadalomtörténetre („törtmat"), vagy egymás mellett jelenik meg egy „dialektikus" természetfilozófia és egy „történelmi" társadalomfilozófia. Az eredmény mindkét esetben majdnem ugyanaz: a társadalomkép a természetitől mesterségesen elszakítva alakul ki. Marx nem véletlenül hangsúlyozza a természet és a társadalmi létforma közötti ugrás mellett a természet és a társadalom *történelmileg* létrejövő „lényegegységét".[10] Hogy Lukácsnál mennyire nem elszigetelt megjegyzés az *Ontológiá*ban a fent idézett gondolatsor, arra egy sereg lukácsi kategóriát vagy kategóriapárt tudunk bizonyítékul felhozni. Mindenekelőtt a lukácsi munkaelemzéseket, amelyek a természet és a társadalom közötti anyagcserére mutatnak rá. Vagy ilyen a teleológia és kauzalitás egymással ellentétes póluson feszülő, de egyetlen totalitás mozzanatait képező kategóriapárja. A természeti létformák (szervetlen és szerves természet) és a társadalom „lényegegységének" megragadása nélkül nem értjük meg — vagy félreértjük — azt az alap-

vető marxi tanítást, „amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel . . ."[11] Ez természetesen nem valami mechanikus determinizmust, vak szükségszerűséget hirdet, hiszen értelmezésében az emberi—társadalmi folyamatok kiindulópontja — ellentétben a természeti folyamatokkal — mindig egyedi céltételezés, amelynek azonban oksági sorokat kell mozgásba hoznia.[12]

Már Marx életében fölbukkan az a vád, hogy a marxizmus csak a gazdasági folyamatokat elemzi, tehát „ökonomizmus", és nem ad magyarázatot a társadalmi létstruktúra egészére, ebben is elsősorban az ember, a személyiség és az innen kiinduló célok, értéktételezések mibenlétére. A múlt század utolsó harmadától kezdve a különböző irracionalista, értékelméleti, szellemtörténeti, majd e században különösen az egzisztencialista gondolkodók és iskolák variálják a marxizmus—ökonomizmus gondolatot. Ennek alapján vagy félresöprik a marxi tanítást mint „mechanisztikus" filozófiát, vagy — például az egzisztencializmus bizonyos irányzatai — „ki akarják egészíteni" a marxizmust a maguk „antropológiájával".

Tulajdonképpen a marxi tanítás „ökonomizálásának" tendenciáját folytatja a vulgáris, a marxizmust dogmává merevítő filozófia és társadalmi gyakorlat. Ennek valóban nincs szüksége a marxi teleológiára, nincs szüksége az egyén elméletére, hisz a társadalmi teleológiát az egyetlen középpontban megtestesülő „akarat" helyettesíti. Ez a felfogás aztán természetszerűleg teremtette meg önmaga ellentétes ikercsillagát, a társadalmi voluntarizmus eszméjét és gyakorlatát. Nem véletlen, hogy a marxizmus antropológiája akkor került a figyelem középpontjába, amikor a voluntarizmus kritikája megkezdődhetett.

Ezek után talán nem szorul további magyarázatra, bizonyításra, hogy tarthatatlan állapot, az elmélet mély elmaradását mutatja, hogy ma egy főiskolai vagy egyetemi tankönyv címlapján a „dialektikus materializmus" és a „történelmi materializmus" témamegjelölést olvassuk. Marx nem a materializmust „dialektizálta" és „historizálta", hanem a létet, a természet és társadalom *történelmét* fogta föl *dialektikusan* és *materialistán*.

A kezdeti lépések után e dogmatizmus fölszámolásában Lukács kézenfogva vezethet bennünket — ha hagyjuk magunkat vezetni. A mechanisztikus szemlélet levetkőzésével juthatunk el a marxi ontológiáig, a *dialektikus-materialista történelemfelfogásig*.

Menjünk tovább az eddigi fejtegetéseinkben fölvázolt úton! A dialektikus-materialista történelemfelfogás a homogén struktúrájú szervetlen és szerves létformával szemben a társadalmat „kettős létformaként" ragadja meg. A természet *oksági* folyamatai mellett a társadalomban a *teleológia* elválaszthatatlan mozzanatként jelenik meg minden cselekvésben. Ez a „kettősség" sokoldalúan megfogalmazódik Lukácsnál.

Az *Esztétika* egyik nagy vívmánya, hogy az ismeretelméleti indíttatás és alapvetés ellenére — most ismét nem részletezhetjük itt az okokat — Lukács számos fejtegetésben megfogalmazza a társadalmi lét két alapvető pólusát, az embert és a nemet. Ez az önmagában még akár triviálisnak is tűnő felismerés messzemenő következményekhez vezetett. Lukács első úttörő lépése, hogy az *Esztétikában* nemcsak azt mutatja meg, hogy az esztétikai tükrözés hogyan jut el a jelenségszférától, a mindenkor adott partikularitás-

tól egy különösben megvalósuló specifikus általánosságig, hanem az esztétikai objektiváció létszerűségét is megragadja: itt újfajta *ontikus realitás* jön létre.

Lukács e marxi ontológiai indíttatás — amely pl. az 1. Feuerbach-tézisben jellegzetes megfogalmazást nyer[13] — alapján kezdte kidolgozni — mintegy az ismeretelméleti alapvetés ellenében — a műalkotás és minden emberi gyakorlat ontológiai problémáit. Ennek eredményeként fogalmazódik meg a társadalmi lét két pólusa: az egyén és a nembeliség.

Járjuk egy kicsit körül ezt a témát! Lukács *Ontológiájában* „a természet emberré levésének" (Marx) történetét egységes folyamatként kezeli.[14] A szerves természetben az egyediség alapkategóriája mellett még csak akcidentálisan jelenik meg a nembeliség kategóriája. Ezt nevezi Lukács „néma nembeliségnek". „Jóllehet a szerves természetben a néma nembeliség átalakulásai még az egyes egyedekben, de nem általuk valósulnak meg, a társadalmi létben viszont éppen az jelenti a továbblépést, hogy az egyes egyedek közvetlenül is a nembeliség átalakulásának szerveivé és hordozóivá válhatnak."[15]

Lukács ezzel megragadta a társadalmi létet a maga történelmi genezisében.

A kategóriák azonban nem puszta absztrakciók. „A kategóriák — mondja Marx — 'a meghatározott lét formái, létezésmeghatározások'. Ezért csak úgy fejthető ki minden létező tartalma és formája, ha megmutatjuk, mivé vált a történelmi fejlődés folyamán." — írja Lukács a *Prolegomenában*.[16] Ez a fejlődés: a magábanvaló magáértvalóvá történő kifejlődése az emberi történelemben. Fogalmazzuk ezt meg ismét Lukács gondolataival: „Ez az előtörténet, az ember emberré válásának, a nembeliség adekváttá való kifejezésének története csak akkor érhet véget, ha a társadalmi lét két pólusa, az emberi egyéniség és a társadalom többé már nem hat egymásra spontánul antagonisztikus módon: ha a társadalom reprodukciója serkenti az ember emberi létét, ha az egyén a maga egyéni életében tudatosan a nem tagjaként valósítja meg magát. Ez a második nagy ugrás a társadalmi lét önkibontakozása során, a magábanvaló nembeliségtől a magáértvaló nembeliségbe... Így az emberiségnek a nem magábanvalóságától magáértvalóságáig tartó fejlődése olyan folyamat, amely az emberekben, végső soron minden egyes emberben játszódik le, amennyiben a pusztán partikuláris ember bensőleg leválik arról, akiben... a nem magáértvalósága küzd a létezésért."[17]

És még egy gondolatsor: „Hangsúlyoztuk már, hogy az emberi nem magagáértvaló léte a társadalmi lét mindkét pólusára vonatkozik, a társadalomnak mint totalitásnak meghatározott mibenlétére csakúgy, mint ezzel egyidőben annak tartalmára, módjára stb., ahogyan az egyes emberek le tudják győzni partikularitásukat, ami irányát, szintjét stb. tekintve megint csak igen sokféle lehet, és valójában sokfélének kell is lennie."[18]

Azért idéztünk ilyen bőven Lukács *Ontológiájából*, hogy érzékeltessük: *egyén és nembeli vagy partikuláris és nembeli viszonya az Ontológiában gyökeresen más, mint az ismeretelméleti alapokon nyugvó Esztétikában.* Az *Esztétika* fejtegetéseinek középpontjában a partikulárisból a nembeli(ség)be való „felemelkedés" két oldala jelenik meg. Az egyik, hogy a művész, az alkotó, a művészi tükrözés során nem marad meg a jelenségek szintjén, de nem hagyja el az érzéki jelenségszintet sem teljesen, vagyis nem emelkedik

a lecsupaszított általánosságba, hanem a különösségben mint „dinamikus középpontban" ragadja meg az ábrázolt valóságot.

Lineáris, egydimenziós világ ez, teljes mértékben megfelel az ismeretelméleti szemléletnek, amely *az egyesben,* az egyediben *jelenségszférát lát* (vagyis a megismerő szubjektum ismereteinek tökéletlen voltát), *az általánosban pedig gondolati elvonatkoztatást.* (Bár ennek az egydimenziós ismeretelméleti beállítottságnak már az *Esztétika* több fejtegetése maga is ellentmond, amikor az „általános" konkrét voltára figyelmeztet.)

A partikulárisból a nembelibe való „felemelkedés" másik vonatkozása a befogadó oldalán játszódik le. A műalkotással való találkozáskor az ember „föladja" partikularitását (bár persze megmarad érzéki, valóságos, partikuláris lénynek), és „belép" a nembeliségbe, a mű intenzív totalitásának világába. (Lukács kifejezésével: a mindennapok egész embere az ember egészévé válik.) Ám a „partikuláris és nembeli" ismeretelméleti kategóriapárjában a konkrét, egyedi, partikuláris emberrel szemben az össztársadalmi totalitás (nembeliség) nem mint ontikus *realitás* van jelen, hanem mint az egyes ember számára (önmaga megváltoztatásával) elérhető *lehetőség* vagy még inkább: *kellés.* Mint egy a partikuláris egyediség „ballasztjaitól", esetlegességeitől „megtisztított" elérhető tudás, magatartás, erkölcs.

Az „egyoldalú ismeretelmélet" tehát az érzéki partikulárissal kategorikus imperatívuszokat: elvont, anyagtalanná szublimált értékeket, normákat állít szembe, s így nagyon is megfelelő ideológiai kiindulópontjává válik a voluntarisztikus felfogásoknak.

Ha az *Ontológia* fejtegetéseit az *Esztétika* fejtegetéseivel egybevetjük, akkor megmutatkozik, hogy az ontológia átfogó kategóriarendszerén *belül* van értelmük és helyük az ismeretelméleti fogalmaknak.

Lukács az egydimenziós, a valóságot és annak történeti mozgását zárójelbe tevő ismeretelméleti, „szemlélődő"-elvonatkoztató partikularitás-nembeliség kategóriapárt a magábanvaló és magáértvaló konkrét történeti kategóriaegyüttesének rendeli alá.

Mint az *Ontológiá*ból vett idézetekből is kitetszik, nem tünteti el a partikuláris-nembeli kategóriapár viszonyát, de megszünteti annak *Esztétika*beli — többnyire még látensen jelentkező — ellentmondásosságát. Lukács tehát nem áldozza föl az ismeretelméletet az ontológia oltárán, hanem azt a maga helyére teszi. Ha durva megközelítésben azt mondjuk, hogy az ismeretelmélet jelenti a megismerést (annak fokozatait), akkor az ontológia jelenti az emberi-társadalmi gyakorlatot a legáltalánosabb értelemben. Lukács ontológiája — némileg egyszerűsített megfogalmazásban — semmi más, mint „elégtétel" a gyakorlat elsőbbségét megfogalmazó materialista és minden racionalista filozófia evidenciájának.

Látjuk: árnyaltabbak, konkrétabbak és történetibbek az *Ontológia* fejtegetései azoknál a fejtegetéseknél, ahol az ismeretelméleti problematika a maga pőreségében, az ontológiai gondolkodás koordinátarendszerének támogatása nélkül jelenik meg. Azt is látjuk, hogy Lukács *Esztétikája* „kitermelte" ismeretelmélet és ontológia ellentmondását. Az ismeretelméleti kiindulópontból előbukkant, az ismeretelmélet köldökzsinórjáról leszakadt és önálló életre kelt az ontológiai gondolat.

Természetesen nem egyenes út volt ez, s ebből a szempontból az *Ontológia* egyes részei sem egységesek, hanem az *Ontológián* belül is ellentmondá-

sok születtek. Erre utaltunk magának Lukácsnak a szavaival, aki az *Ontológia* történeti és szisztematikus fejezeteivel, valamint az 1968-as bécsi filozófiai világkongresszusra írt — de el nem mondott — összefoglaló jellegű ontológiai tanulmányával is elégedetlen volt, és a *Prolegomenával* újra kezdte írni ontológiáját.

Úgy vélem, mai filozófiai gondolkodásunkban a partikularitás és a nembeliség viszonya többnyire megmarad az *Esztétika* álláspontján, s még azokat az ontológiai gondolatcsírákat sem bontják ki, amelyek már ebben a műben is megragadhatók lennének.

Lukács az 50-es évek második felében esztétikát *és* etikát akart írni. Az 1957-ben megjelent *A különösség* című munkája ebben az értelemben nemcsak a tervezett esztétika központi fejezete, hanem a tervezett etikának is a középponti gondolatát fejezi ki. A különösség közvetítő egyes és általános között, az etika „közép" valóság és kellés között.[19] Ahogy Lukács az *Esztétikában* Kantra utalva megfogalmazta ezt a gondolatot: „Épp a döntő mozzanat hiányzik itt: a legalitásnak és a moralitásnak az etikum tételezése által történő közvetítése."[20]

A különös ismeretelméleti kategóriája azonban a megírt *Esztétikában* már nem játszott olyan szerepet, mint amilyen szerepet eredetileg Lukács szánt neki. Nem is játszhatott, mert a „közvetítés" az érzéki egyes és a fogalmi általános között alárendelődött — az *Esztétikában* még csak részlegesen, az *Ontológiában* már teljesen — a magábanvaló (egyes és általános: egyedi és nembeli) és a magáértvaló (egyes és általános) történelmileg konkrét kategóriapárjának. *A fogalmi elvonatkoztatás alárendelődött a történelmi létszerűségnek.* Lukács természetesen nem számolta fel a különöst, csak megszüntette annak ismeretelméleti elvontságát, tér- és időtlen absztraktságát, és belehelyezte a történelembe, hasonlóan, mint azt a partikuláris-nembeli esetében fentebb kimutattuk. A társadalmi lét irreverzibilis oksági folyamatában megvan a különös helye. Ez nem más, mint a kapitalista formáció, amely a prekapitalista természetadta viszonyokat szétromboló, első „tisztán" társadalmi alakzat, a társadalmi lét „társadalmasodásának" történelmi fordulópontja. Ez a formáció „közvetíti" az emberi fejlődést: megteremti a társadalmi lét feltételeit az „előtörténetet" fölszámoló kommunista formációnak, a társadalmiság magáértvaló szintjének.

Ezzel elérkeztünk az általunk különösen fontosnak tartott harmadik kérdéskörhöz, melyet Lukács legtöbbször a *„természeti korlátok visszaszorítása"* fogalmával ragadott meg.

Mint már eddig is láttuk, Lukács az *Ontológiában* szilárdan megalapozta a „kettős fejlődést", azaz a társadalmi lét két pólusának, az embernek és az emberi nemnek a magáértvalóvá válását. *Az emberi nem és egyén magáértvalóságának kibontakozási lehetősége a természeti korlátok visszaszorításának, azaz a társadalmi lét társadalmasodásának folyamatában megy (meghet) végbe.* „A társadalmi lét tárgyiassági formái a társadalmi lét kialakulásának és kibontakozásának folyamán a természeti létből nőnek ki és mind kifejezettebben társadalmivá válnak. Ez a növekedés persze dialektikus folyamat, amely egy ugrással, a munkában meglévő teleológiai tételezéssel kezdődik..."[21] — írja Lukács az *Ontológia* I. részében.

Ha eddig — általános ontológiai értelemben — az egyéni és nembeli ontikus kettősséget regisztráltuk a társadalmi létstruktúrában, és elvontan megfogalmaztuk ezek történelmi kifejlődésének (magáértvalóvá válásának) perspektíváját, akkor most Lukács fejtegetéseinek még konkrétabb vonatkozásaihoz érkeztünk el. A természeti korlátok visszaszorítása, a társadalmi lét társadalmasodása ugyanis *formáció*specifikus jelenség. A természetadta (prekapitalista) társadalmakból „a belső tendenciáját tekintve tiszta társadalmiságra törő"[22] kapitalista formáció csak az egyéni és nembeli fejlődés végletes szembenállásával, „az egyének feláldozásával" (Marx) jöhetett létre. A tőkés társadalom „ellentétes forma" — hogy Marx *Alapvonalak*beli kifejezését használjuk —, „amelyen végig kell menni".

Lukács *Ontológiája* igen gazdag olyan fejtegetésekben, amelyek egyéninek és nembelinek ezt az ellentmondásos kapcsolatát írják le. Foglaljuk összsze ennek a kérdésnek Lukács által tárgyalt legfontosabb mozzanatait!

1. A tőkés társadalmi fejlődés a korábbi használati értékre orientált, „önmagukkal beérő", „bornírt teljességet" képviselő társadalmi alakzatokkal szemben létrehozta a csereérték uralmát. „A munkatermékek *áruvá* válása tehát a *társadalmiság magasabb foka*"[23], *„társadalmibb forma,* mint a szükségleteknek a használati értékeket termelő munka útján történő közvetlen kielégítése"[24].

2. A tőkés formációval kapcsolatban Lukács gyakran a *„tiszta társadalmiság"* fogalmát használja: „csak az új, társadalmilag objektív helyzet alakítja ki az ember és társadalom *tisztán társadalmi viszonyát* ... ez a helyzet a kapitalizmus keletkezésének és eluralkodásának szükségszerű következménye..."[25]; „a társadalmi munkamegosztás, a megadott marxi értelemben vett elosztás *tisztán társadalmivá* vált, hogy levetette eredeti természeti meghatározottságait".[26]

3. Az egyén és a társadalom természetadta kötelékeinek szétzúzása tehát elengedhetetlen feltétele a harmadik, a kommunista formáció kialakításának. Lukács a nem és az egyén nem-természetadta viszonyát általában a *„véletlen"* fogalmával jellemzi: „A kapitalizmus minden kezdeti negativitása és problematikája ellenére, ennek a fejlődési folyamatnak elengedhetetlen előfeltétele, hogy *véletlenszerűvé* váljék az ember meghatározott létének társadalmi alapja."[27] Egy másik gondolatsorban: „A társadalon társadalmasodása, amelyet Marx nyomán azzal jellemeztünk, hogy az egyes ember helyzete egyre *véletlenszerűbbé* válik, azaz többé nem korlátozza és szabályozza, lényegében születésétől kezdve egy bizonyos kaszt vagy rend, kétségtelenül magával hozza ennek a folyamatnak a meggyorsulását..."[28] És egy egészen általánosító megfogalmazás: *„minél fejlettebb valamely társadalom, annál kevésbé alapul a hozzá való tartozás pusztán természeti kötelékeken..."*[29]

Kapcsoljuk össze ezen utóbbi fejtegetéseket a korábbiakkal: Lukács a partikuláris és nembeli ontológiai dimenzióinak kidolgozásával leküzdötte a kategóriapár egyoldalú ismeretelméleti felfogásából szükségszerűen adódó moralizáló szemléletet, azaz azt az álláspontot, amikor a valóságot mindenáron bizonyos absztrakt eszményekhez akarjuk igazítani, és a fejlődés perspektíváit, távlatait nem a valóság adottságaiból, immanens lehetőségeiből vezetjük le.

A tőkés formációval kapcsolatban kétféle reflexiót regisztrálhatunk: egyrészt a forradalmi álláspont a legnagyobb *erkölcsi* felháborodással beszélt és

beszél arról a társadalomról, amely a nembeliséget megtestesítő termelőerők fejlődését csak az egyéni fejlődés alávetésével tudja produkálni. („Egyéni" és „nembeli" antagonizmusa természetesen mára már a legkülönbözőbb formákat öltötte: a társadalmak belső ellentmondásaitól a globális világban újratermelődő ellentmondásokig, például a periféria és a centrum ellentétéig.) Ugyanakkor a tőkés társadalom minden emberi ellentmondása ellenére az emberi történelem magasabb fokát képviseli a természetadta társadalmakhoz képest, s ez a megítélés döntő mozzanata kell hogy legyen.

Az eddigiekből nyilvánvalóvá válik, hogy az ontológiai szemlélet a történelmet a morális megítélés és a valóság egységében szemléli. A társadalmi valóság formálására, alakítására irányuló teleológiák és értékítéletek csak akkor hatékonyak, ha a valóság oksági összefüggéseit valósítják meg. Marx számára már tevékenységének korai szakaszában világos volt, hogy a kommunista mozgalom céljait nem az eszményekből, hanem a valóság objektív mozgástendenciáiból, a valóság lehetőségeiből kell levezetni.[30]

Lukács *Ontológiá*ja a szocializmus építése mai gyakorlatának elméleti bázisául szolgálhat. E társadalmak nem a kifejlett, a maga gazdasági alapját megteremtett kapitalizmus talaján jöttek létre. Ez pedig számos következménnyel járt és jár mind a mai napig. A társadalmi lét társadalmasodása, a természeti korlátok visszaszorítása több vonatkozásban — gazdasági hatalomban és részben: kifejlett emberi erőkben — nem érte és mind a mai napig nem érhette el azt a fokot, amelyet — bár az ismert ellentmondásokkal terhelten — a legfejlettebb tőkés társadalmak képviselnek.

A szocialista építés első szakaszában érthető módon a tőkés árutermelés által létrejött dologiasult viszonyokra adott morális *nem* válasza volt a domináns. Ehhez járult az autarchiára törekvés, a használati értékre orientált iparosítás, amely egy erősen központosított politikai hatalom által ment végbe. Így az örökölt elmaradottság, a társadalmi életet mélyen átszövő „természetadta" viszonyok nemcsak hogy nem számolódtak föl radikálisan, hanem a fejletlenség talaján létrejövő szocializmus a természetadta jelleg egészen új típusú formáit termelte ki.

Ez sokáig táptalajává vált a hazai és tőkés viszonyok elfogult, egyoldalúan morális — ha tetszik: ismeretelméleti alapú — megítélésének. Lukács *Ontológiá*jának azok az általános elméleti vívmányai, amelyek az ismeretelméleti jelleg meghaladását jelentik, egyben ahhoz a gondolathoz is elvezetnek, hogy: „ismét életre [kell] kelteni Marx valódi módszerét, valódi ontológiáját, elsősorban nemcsak azért, hogy segítségével tudományosan lehetővé váljon a társadalmi fejlődés — Marx halála óta megtett — útjának történelmileg hű elemzése (amely ma még csaknem teljesen hiányzik), hanem azért is, hogy az egész létet — Marx értelmében — úgy ragadják meg és ábrázolják, mint alapjaiban történelmi (irreverzibilis) folyamatot".[31]

JEGYZETEK

[1] Az általunk elemzett két Lukács-mű a következő: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai, Bp. 1965., A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető, Bp. 1976. A szövegben és a további jegyzetekben Esztétika, illetve Ontológia néven említjük. Az Ontológia III. kötetét pedig Prolegomenaként.

[2] Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. Magyar Filozófiai Szemle, 1969/5.

[3] A továbbiakban: Kéziratok.

[4] Akadémiai, Bp. 1957. A továbbiakban: A különösség.

[5] Magvető, Bp. 1971.

[6] Utam Marxhoz, id. mű 29—30. old. (Kiemelés — B. D.)

[7] Vö.: Esztétika I. 10. old.

[8] Prolegomena, 315—316. old.

[9] Uo. 352. old.

[10] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth, Bp. 1962. 70. old.

[11] MEM 23. 9. old.

[12] A gondolat az Esztétika és az Ontológia számos helyén megtalálható. Legrészletesebben az Ontológia *A munka* c. fejezetében.

[13] Vö.: MEM 3. 7. old.

[14] Vö.: Prolegomena, 39. old.

[15] Uo. 61. old.

[16] Uo. 39. old.

[17] Ontológia II. 408—409. old.

[18] Uo. 411—412. old.

[19] Vö.: Esztétika I. 533. old.

[20] Esztétika II. 197. old. Jellegzetes a következő Lukács-gondolat is: „A morálisan cselekvő szubjektumban meglévő partikuláris egyedinek és nembeli általánosnak ez a soha meg nem szüntethető ellentétessége az etika egyik alapvető problémája." Esztétika I. 533. old.

[21] Ontológia I. 286. old.

[22] Vö.: Ontológia II. 316. old.

[23] Uo. 143. old. (Kiemelés — B. D.)

[24] Uo. 313. old. (Kiemelés — B. D.)

[25] Uo. 260. old. (Kiemelés — B. D.)

[26] Uo. 501. old. (Kiemelés — B. D.)

[27] Prolegomena, 180. old. (Kiemelés — B. D.)

[28] Uo. 199. old. (Kiemelés — B. D.)

[29] Ontológia II. 278. old. (Kiemelés — B. D.)

[30] Vö.: MEM 3. 35. old.

[31] Prolegomena, 127. old.

Tokaji András

INKOGNITÓ ÉS IRÓNIA A CSELEKMÉNYBEN

(Shakespeare: Othello)

... my heart is turned to stone;
I strike it, and it hurts my hand.

Bradley írta Shakespeare alakjairól: „Amit végül is elérnek, az már nem az, amit el akartak érni: iszonyú módon különbözik attól. (...) Vakon küzdenek a sötétségben, s az az erő, amely hatását rajtuk keresztül fejti ki, oly tervek eszközeivé avatja őket, melyek nem az ő terveik. (...) Az sem számít, jó-e rossz volt-e szándékuk. (...) Othello egy hamis rémképpel küszködik, s miközben azt hiszi, hogy igaz ítéletet hajt végre, az ártatlanság vérébe gázolva fojtja meg a szerelmet."[1]

A dráma a félrevezetéseknek — a „sötétségben való vak küzdelmeknek" — négy nagy rendszerét, „labirintusát" foglalja magába.

Az *elsőt* Othello és Desdemona építette a leány apja, Brabantio számára azáltal, hogy titokban esküdtek meg. (I/1, 1, I/3, 79.) Magát a folyamatot azonban nem ábrázolja a dráma: in medias res kapcsolódunk bele, amikor a házasság már tény. Brabantio — Jago és Rodrigo segítségével — leleplezi ugyan a szerelmeseket, Othello pedig a herceg előtt bevallja tettét, a leleplezés mégis elkésik, és ezért a tervet siker koronázza.

A *második* labirintust Othello zászlósa, Jago építette Othello (és Desdemona) számára, Rodrigo velencei nemes segítségével. Célja egyrészt az volt, hogy útjába álljon Othello boldogságának, másrészt, hogy kieszközölje Othello degradálását. Mint Jago egyik II. felvonásbeli monológjából kiderül, Othellót nemcsak Cassio előléptetése miatt kárhoztatja, hanem azért is, mert feltételezi, hogy elcsábította feleségét, Emíliát (II/1, 307—308.). Számunkra most nem az a fontos, hogy sérelmei valódiak vagy sem, hanem az, hogy *pszichikai feszültségben* van, és az a legfontosabb célja, hogy egy feszültebb lelkiállapotból egy kevésbé feszült állapotba jusson:

$$\text{szubjektum}_1 \longrightarrow \text{szubjektum}_2$$

A második fontos körülmény, hogy a feszültség *kiélésére* törekvő Jago aktivitása nem (vélt) sérelmének konkrét okára, hanem — pótcselekvésként — *Othello ellen* irányul. Más szóval: a bosszúban keres megnyugvást. Ily módon egy *háromtagú, önmagába visszatérő* alapszerkezethez jutunk:

$$\begin{array}{ccccc} \text{szubjektum}_1 & & \text{eszköz} & & \text{szubjektum}_2 \\ J_1 & \longrightarrow & O & \longrightarrow & J_2 \end{array}$$

ahol nyilvánvaló, hogy Othello csupán *eszköz* Jago kezében.[2]

Othellót azonban csak a Consiglio Maggiore hívhatja vissza, ennek befolyásolását Jago pedig csak valamelyik tanácstagtól remélheti. Így talál rá Desdemona apjára, Brabantióra, aki — Jago jól sejtette — minden erejével azon van, hogy meghiúsítsa leánya házasságát. Az Othellóra gyakorolt hatás így eleve *közvetetté* válik:

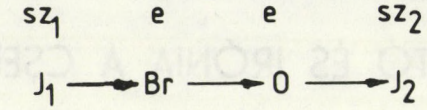

Mivel a cselekvés közvetettsége a cselekvő személy *elrejtését* szolgálja, itt vezetjük be az *inkognitó* három típusát, pontosabban három fokozatának fogalmát. Az első, egyben legegyszerűbb típus az *egyszeres* inkognitó, amikor valaki *saját maga* cselekszik, de kilétét titokban tartja. A *kétszeres* inkognitó esetében a cselekvő *másvalakivel* végezteti el a cselekvést (pl. pénzért). Az előzőnél hatásosabb típus. Végül *háromszoros* inkognitónak azt nevezzük, amikor a helyettes cselekvő *maga is érdekelt* a tett végrehajtásában. Ilyenkor, mint ahogy a Hold takarja el a Napot napfogyatkozáskor, úgy takarja el a segítő számára saját érdekeltsége az intrikus érdekeltségét. Ezáltal az intrikus személye nemcsak az ellenség, hanem a segítő előtt is rejtve marad.

Brabantio felhasználása önmagában *egyszeres* inkognitó volna, ha Jago maga vállalná a Gretna Green-i esküvő besűgását. Jago elve azonban *a legnagyobb haszon—a legkisebb kockázat mellett*, s ezért inkább úgy dönt, hogy a háttérben marad, és így talál szövetségest Rodrigóban, aki maga is érdekelt, hiszen minden vágya az, hogy szert tehessen Desdemonára. Így marad Jago háromszoros inkognitóban, és így lesz Rodrigóból is eszköz a bosszú tervének végrehajtásában:

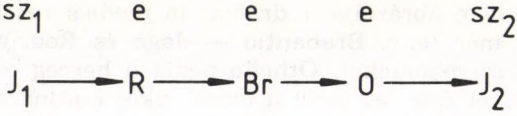

Most pedig bevezetjük a *funkcionális harmónia* és *diszharmónia* fogalmát. Ha egy szereplő a cselekmény egy adott vonatkozásában egyértelműen *szubjektum* funkciót tölt be: „ura a helyzetnek", „ellenőrzi az események menetét" stb., akkor azt mondjuk, szerepe *harmonikus*. Ellenkező esetben azonban, amikor célja és sorsa ellentmond egymásnak, *funkcionális diszharmóniáról* beszélünk. Ennek három fokozata között teszünk különbséget. *Egyszeres* diszharmóniának tekintjük, amikor a szereplő csupán eszközként (jelöljük D1-nek), *kétszeres* diszharmóniának, amikor eszközként és szubjektum$_1$-ként (D2) ,végül *háromszoros* diszharmóniának, amikor szubjektum$_1$-ként, egyidejűleg pedig eszközként, sőt céljaival, végső soron *önmagával szemben* működik. (D3)[3] Hasonlítsuk össze Propp VII. sz. funkciójával: „az áldozat hisz a félrevezetésnek, és ezzel akaratlanul is az ellenség kezére játszik".[4] A szuverén cselekvés önnön *ironikus torzképévé* válik.

Ha Jago 1. támadását vizsgáljuk (2. labirintus), megállapítható, hogy Jago (annak ellenére is, hogy célját nem éri el) a *szuverén* cselekvő szerepét tölti be, és ezért szerepe *harmonikus*. Ezzel szemben Othello szerepe *egyszeresen*, Brabantio és Rodrigo funkciója *kétszeresen diszharmonikus*. Az akció sikertelenségét annak előkészítetlensége, spontaneitása magyarázza.

A *harmadik* labirintust ismét Jago építette Othello hadnagya, Cassio számára (II/1, 216. — II/3, 251.). Célja az, hogy Cassiót diffamálja és — hogy elfoglalhassa helyét — degradáltassa. Ezért ráveszi Cassiót, hogy igyon, majd Rodrigo — kérésére — verekedést provokál.[5] Az akció sikeres: Othello lefokozza Cassiót:

Jago rendszere: sz_1 e e e e sz_2

$J_1 \leftarrow R \leftarrow C_1 \rightarrow O_1 \rightarrow C_2 \rightarrow O_2 \rightarrow J_2$

Cassio rendszere: sz_1 e sz_2

Jago itt is közvetve tevékenykedik, és mivel személyét lefedi Rodrigo és Othello, sőt Cassio motívuma, inkognitója *háromszoros*. Rodrigo aktívan vesz részt az akcióban, de nem jut közelebb Desdemonához (D2). Othello saját érdekei ellen cselekszik, hiszen egyik legmegbízhatóbb tisztjétől fosztja meg magát. (D3).

A *negyedik* labirintust is Jago építette Rodrigo és Emília segítségével, Othello (és végső soron mindenki más) ellen (Jago 3. labirintusa). Célja ismét az, hogy belegázoljon a mór családi boldogságába, s azon túl, hogy erkölcsileg is lehetetlenné tegye. Ezért féltékennyé teszi, majd — ennek segítségével — gyilkosságba hajszolja. Az akció sikeres: Othello végső kétségbeesésében önmagával is végez (II/3, 274. — V/2, 328.).

Tekintsük át a négy labirintus egymáshoz és a dráma egészéhez viszonyított arányait:

labirintus	helye	terjedelme sor	terjedelme százalék
1.	I/1, 1. — I/3, 79.	362	10,8
2.	I/1, 67. — I/3, 195.	411	12,3
3.	II/1, 216. — II/3, 251.	372	11,1
4.	II/3, 274. — V/2, 328.	1979	59,5

Már most látható, hogy a labirintusok nem követik mechanikusan egymást; esetünkben pl. az 1. és 2. labirintus meglehetősen nagy területen (mintegy 295 soron) lefedi egymást. Az 1. labirintus élesen leválik a többiről, mert ez az egyetlen, amelyet nem Jago épített. De formailag is, mert csonka: 79 sorával együtt voltaképp a dráma előzményeihez tartozik.[6] Nem így a 4. számú, mely már terjedelménél fogva is figyelmet keltő, de amely tartalmilag is a legjelentékenyebb rész; hozzá képest a többi csak előkészítésnek tűnik. Terjedelmi okok miatt erre a labirintusra korlátozzuk a figyelmünket (de persze közvetlen előzményeit is bemutatjuk).

Nem olyan régen R. Berry a drámai szereplők elkülönített vizsgálata ellen lépett föl. Ehelyett — nagyon helyesen — a személyek és viszonyaik elemzését ajánlja.[7] Már a múlt században mélyebbre ment azonban R. G. Moulton „economy view" elmélete. Szerinte a mű cselekményelemei (actions) a következők: 1. Bianca és Cassio viszonya; 2. Rodrigo hajszája Desdemonáért; 3. Othello és Desdemona szerelme; 4. Jago Rodrigo elleni intrikája; 5. Jago Cassio helyére irányuló intrikája; 6. Jago Cassio elleni intrikája; 7. Jago Othello és Desdemona boldogsága elleni intrikája.

Moulton rámutat, hogy a 6. és a 7. viszonylat úgy kapcsolódik össze, hogy Jago Othello fülébe súgja: Cassiónak viszonya van Desdemónával. A 3., a 6. és a 7. azáltal kapcsolódik össze, hogy Desdemona Cassio érdekében Othello segítségét kéri. Ily módon Othello és Desdemona szerelmének egész ereje (3. sz.) a Cassio elleni intrika szolgálatába áll, ez pedig, mint láttuk, Othello ellen is irányul. A 2. action is bekapcsolódik az 5-be és a 6-ba azáltal, hogy Rodrigo egész Desdemona iránti szenvedélyét beleadja Cassio provokálásába. Mindez persze Jago Cassio elleni céljait szolgálja. A 2., 3., 5., 6. és a 7. action tehát egybefonódik, egymást segíti. Ehhez az egységhez kapcsolódik a 4. viszonylat, hiszen Jago pénzt remél (és kap) Rodrigótól. Ha kétségei támadnának, nemcsak nem adna, hanem még vissza is követelné pénzét Jagótól. Tehát még ez az action is a másik ötöt segíti. E kapcsolatok közül néhányat B. Evans is említ.[8] Végül e komplexumhoz tartozik az 1. action, a kendő motívumával.[9] Ezzel kapcsolatban J. Rees is rámutat a dráma rendkívüli ökonómiájára és erejére, mely ebből a koncentrációból származik.[10]

Fordítsuk azonban most figyelmünket ismét Jago *harmadik* támadására. Említettük, hogy Jago nemcsak Othellót, hanem Cassiót is gyűlöli. Elsősorban talán azért, mert elfoglalta tőle a hadnagyi posztot, holott tehetségtelen (bár ez nem bizonyítható, I/1, 19—31.). De még attól is tart (a dráma szövege szerint szintén indokolatlanul), hogy alkalomadtán ő „is" felszarvazza (II/1, 319.). A bosszúállás szerkezete itt is hasonló:

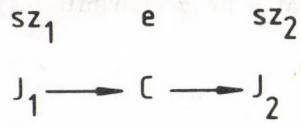

Jago különös gondot fordít arra, hogy bosszúja demonstratív legyen. Ha — úgymond — a mór elvette asszonyát, ő is megfosztja a mórt feleségétől; és ha a mór féltékennyé tette őt, a féltékenységért ő is féltékenységgel fizet (II 1, 308—314.). Ezáltal még egy eszköz (személy) ékelődik közbe: Jago *Desdemona révén* vesz elégtételt Othellón.

„(. . .) Now, I do love her too / Not out of absolute lust, —
— thought peradventure / I stand accountant for as great a sin, —
But partly led to diet my revenge. (. . .)"*

(II/, 303—306)

*„De azt az asszonyt én is megkívántam — Nem is csak holmi vérmes indulatból, (Bár megkörnyékez engem is a vétek)/ Inkább azért, hogy bosszúmat kitöltsem . . ." (A magyar fordítás Mészöly Miklós: Shakespeare új tükörben. Esszék és fordítások. Magvető Kiadó, Bp. 1972.)

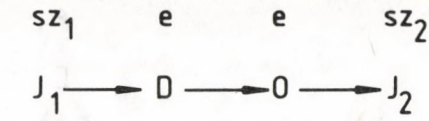

Az Othellóra gyakorolt hatás így eleve *közvetetté* válik.

A legkézenfekvőbb megoldás az volna — és erre Jago is gondol (II/1. 303—308.) —, hogyha cserébe ő csavarhatná el Desdemona fejét. A *közvetett* megoldás mégis szimpatikusabb számára: legyen *valaki más* a féltékenység oka, hogy ő továbbra is a jóbarát szerepét játszhassa. Sőt: „fontos" információért, „hűsége" elismeréseképpen busás jutalmat is vár (II/1, 320—323.).

Jago azonban nem elégszik meg az *egyszeres* inkognitóval, mert Othello előbb-utóbb a rejtekező ellenség keresésére indulhat. Ismét szövetségest keres tehát, akivel elfedheti személyét. Cinzio és Shakespeare valóban ökonomikus fogása, hogy Jago a féltékenységet kiváltó személyt éppen Cassióban találja meg, akinek eltávolítását most már nyugodtan Othello szuverén elhatározására bízhatja.[11] Ezért Cassio is Jago eszköze — Othello féltékenységének fölkeltésében:

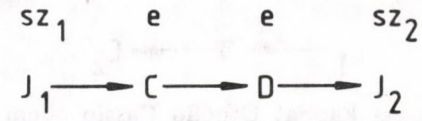

és Othello, Cassio félreállításában:

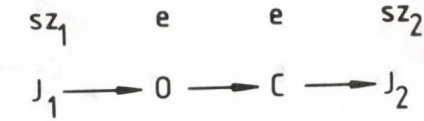

Ezáltal Othello érdekeltté lesz Jago tervének támogatásában, miáltal Jago inkognitója *háromszorossá* válik.

Ezzel kapcsolatban érdemes másra is figyelnünk. Mint W. C. J. Foreman rámutat, a III. felv. végétől Jagónak sikerült bekapcsolnia a cselekmény sodrásába *Othello hatalmas energiáját*, mely túlszárnyalja, mondhatni hatástalanítja Jagóét.[12] Jago egyébként nem alacsonyodik odáig, hogy állandóan unszolja szövetségeseit: inkább érdekeltté teszi őket a maga tervében, úgy, hogy maguk „veszik kézbe" az ügyet, és a végén még ők járnak a nyakára ötletekért, különféle segítségekért stb. Jól megmutatkozik ez a kísértésjelenetben, amikor Othello kiadja a parancsot Cassio meggyilkolására, vagy amikor Desdemona Jago segítségét kéri. Ilyenkor Jagónak szinte *csillapítania kell* önmaguk ellen dolgozó áldozatait, ami *még jobban elmélyíti inkognitóját — és a tragédia iróniáját*. Kétséges azonban, hogy igaza van-e J. Adamsonnak abban, hogy emiatt Jago mindinkább kiszorul a figyelem előteréből.[13] Géher István még tovább megy: szerinte ugyanis Othello szenvedélye Jago legmerészebb terveit is túlszárnyalja, és ennek fényében Jago csupán egy kisstílű szélhámos, akinek alakját Othello teszi naggyá.[14]

Ha az eddigiek alapján megrajzoljuk a cselekmény alapképletét, láthatjuk, hogy mindenki Jago „malmára hajtja a vizet":

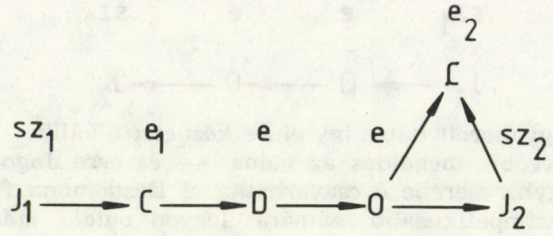

Eközben Othello és Cassio azt hiszi, hogy teljes értékű szubjektuma az eseményeknek. Othello Cassión akar bosszút állni:

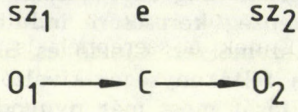

Cassio pedig vissza akarja kapni Othellótól hadnagyi rangját:

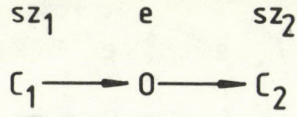

Az alapképletben helyet kaphat Othello Cassio elleni bosszúvágya is, hiszen mind Jagónak, mind neki célja Cassio meggyilkolása.

Jago rendszere:

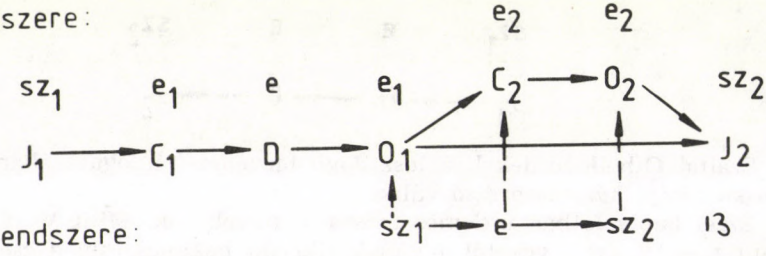

Mindazonáltal az is látható, hogy Othello terve, ha funkcionál is, jelentősen átértékelődik: bár úgy gondolja, szuverén cselekvő (sz_1, sz_2), valójában Jago eszköze (e_1, e_2); a „fülemile" nem „neki fütyül". Cassio szerepe is más: elsősorban nem Othello, hanem Jago bosszújának eszköze.

Cassio terve azonban még kevésbé illeszthető bele az alapképletbe, mert sem Othello, sem Jago nem tervezi, hogy visszakapja rangját. Az alapképletből látható, hogy Jago minden vonatkozásban „kezében tartja a többi szereplőt"; „az ő kezében futnak össze a szálak", tehát a *szuverén személyiség* szerepét tölti be. Cselekményfunkciója ezért *harmonikus*. Othello és Cassio azonban szubjektum$_1$ és eszköz egy személyben; értékelésük D2. Sőt: Cassio rehabilitációs törekvése mind Othello, mind Jago tervében önmaga ellentétébe: halálba fordul: D3. (A III/3-ban Othello Jagót nevezi ki hadnagyává.)

Másrészt — miután Jagónak sikerült meggyőznie Othellót arról, hogy Desdemona megcsalja Cassióval — Othello elhatározza, hogy végez Desdemonával is (III/3, 477—479.). Othello azonban — Jagóval ellentétben — nem bízza másra Desdemona megölését, és nem is törekszik inkognitóra. *Igazságos* ölés ez

az ő szemében; misszió, melyet nem az egyéni érdek, hanem az isteni törvény szentesít. A IV. felvonás 1. jelenetében *nyilvánosan üti meg* Desdemonát — márpedig ez többek szerint nem más, mint szimbolikus ölés.[15] Ezért más a stílusa Othello Desdemona elleni „támadásának". *Nyílt és közvetlen* akció ez — s aligha lehetne bizarrabb folytatást elképzelni, mint azt, hogy Othello bérgyilkosokkal öleti meg Desdemonát... Othello tehát úgy látja, hogy ez a szerepe is harmonikus, csakhogy ez merő illúzió.[16] Valójában ebben a tekintetben is eszközzé válik, és — talán mondanunk sem kell — itt is önmaga ellen dolgozik (D3). „Az irónia abban áll — írja Levin —, hogy a hős legádázabb ellenségét kebelbarátjának tartja, s azzal végzi, hogy azt, akit legjobban szeret, áldozatává teszi."[17] Desdemona — Cassióhoz hasonlóan — mind Othello. mind Jago rendszerében eszköz, de amíg az egyiket önként vállalja, a másikról örömmel lemondana. (Ennek a szerepnek is megvannak a drámában a verbális ironikus vonzatai.)[18] Othello vonatkozásában mind a vélt sz_1, mind a vélt sz_2 valójában eszközfunkciójú, és az sz_1-hez viszonyítva csak efemer feszültségcsökkenést tartalmaz, valójában — különösen az igazság kiderülése után — egyértelműen megnövekedett feszültségű, ami végül is öngyilkossághoz vezet:

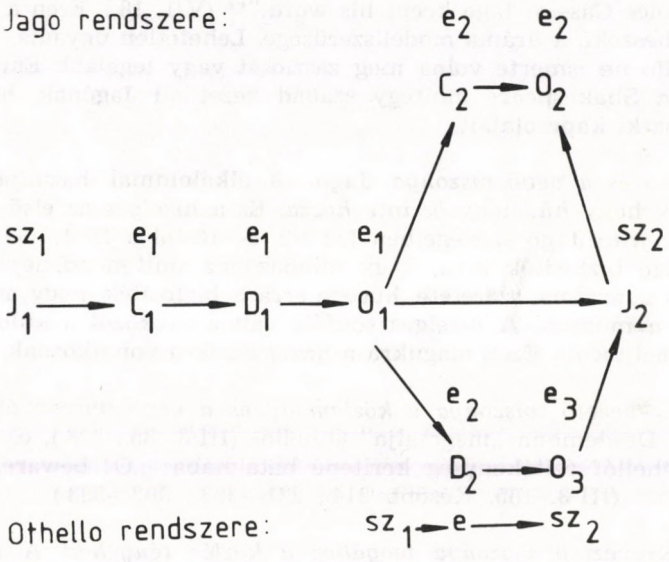

Jago vádakat — negatív emocionális töltésű doxákat és hipotéziseket — konstruál, hogy hangoztatásukkal másokat szolgálatába állíthasson. A legkézenfekvőbb megoldásnak persze az kínálkozik, hogy egyszerűen közölje Othellóval: Cassio elcsábította Desdemonáját. Ezt meg is teszi, de mivel tudja, hogy ez önmagában kevés volna — hiszen az intrika az Othello által is ismert tények miatt visszafelé sülne el —, *biztosítékokról* gondoskodik. Jagó jól „tudja", hogy a mindennapi tudat egy információ igazságának eldöntésekor négyféle tényezőt szokott figyelembe venni: 1. az adó megbízhatósága („jelleme"), 2. az adó és a vevő viszonya („érdekviszony"$_1$), 3. az adó orientációja a referensre („érdekviszony"$_2$) és 4. a közlemény viszonya a referenshez („igazságtartalom").[19] Lássuk ezeket részletesen!

1. *Az adó megbízhatósága.* Hevesi Sándor írta: „Hogy Jagót senki sem ösmeri: ez a legnagyobb *mesterfogása* a drámaírónak. Ha akadna csak egy ember, aki ismeri őt, Othello poltronná válnék."[20] Jago tehát mindenekelőtt megbízhatónak mondja magát; ha ezt sikerül elhitetnie Othellóval, az minden további hazugságát könnyebben hiszi el.

Othello: And, for I know thou art full of love and honesty, And weigh'st thy words before thou givst them breath.* (III/, 117—119.)

Jago tehát *önzetlen* (I/2, 3—4.), *jobb is, mint kellene* (godliness: I/2, 9—10.), *becsületes* (honest: 1/3, 286.; III/3, 379.), *megbízható* (trust: I/3, 286.) *egyenes* (direct: III/3, 379.). Mindig olyankor fordul az öndicsérethez, amikor nagy szüksége van szavahihetőségére. Így két alkalommal, amikor arról értesíti Othellót, hogy Brabantio tombol dühében — holott éppen ő bőszítette fel (I/2, 3—4.; 9—10.), és még két alkalommal, amikor azt próbálja elhitetni Othellóval, hogy felesége megcsalja (I/3, 286.; III/3, 379.).

Ebben a szerkezetben az álnokság is erényként csillog. Mikor Othello meglátja, hogy Jago — ígéretéhez híven — megsebezte Cassiót, megelégedéssel kiált fel: „The voice Cassio: Iago keeps his word."** (V/1, 18.). Ezen a ponton különösen szembeszökő a dráma modellszerűsége. Lehetetlen ugyanis, hogy az évek során Othello ne ismerte volna meg zászlósát vagy legalább Emilia — férjét. Így azonban Shakespeare mintegy szabad kezet ad Jagónak, hogy szemünk előtt alakítsa ki kapcsolatait.

2. *Az adó és a vevő viszonya.* Jago 18 alkalommal hazudja Othellónak, hogy *szereti,* hogy *hű,* hogy *őszinte hozzá.* Ez a *hízelgés* az első dialógusoktól kezdve jelen van Jago szövegeiben (az I/2, 6—10-től a IV/1, 147-ig). Ha Jago becsületessége biztosíték arra, hogy mindaz igaz, amit mond, úgy Othello iránti személyes vonzalma, szeretete, hűsége arra is biztosíték, hogy mindezt Othello érdekében mondja. A hízelgés sokféle változata közül a különösen *disszonánsakat* emeljük ki. Ezek magukra a hazugságokra vonatkoznak.

a) *A félrevezető viszonya a közlemény és a vevő viszonyához.* Jagónak „fáj", hogy Desdemona „megcsalja" Othellót (III/3, 35., 226.), és az is „fájna" neki, ha Othellót féltékenység kerítené hatalmába: „O! beware, my lord, of jealousy . . .*** (III 3, 165. Később 214., 221—223., 392—393.)

b) *A félrevezető viszonya magához a közlés tényéhez.* A fentiek miatt Jago úgy tesz, mintha vonakodnék kimondani a rágalmat (l. Othello előbb idézett szavait, továbbá III/3, 136—138.). Jagót az lendíti ki a holtpontról, hogy belátja: Othello számára fontosabb a becsület, mint a féltékenységtől

*Othello: De éppen, mert tudom, hogy hű, igaz vagy,/ S mindent, amit kimondasz, latra vetsz —/ Megrémít, hogy most szavad elharaptad . . .
** Othello: Ez Cassio! Jago szavának állt!
*** Jago: Féltékenységtől őrizkedj, uram!

való megmenekülés: „Good name in man and woman, dear my lord, / Is the immediate jewel of their souls..."* (III/3, 155—156.). Ezért Othello iránti „szeretete" arra kötelezi, hogy megossza vele gyanúját. Mint mondja: „I humbly do beseech you of your pardon / For too much loving you."** (III/3, 212—213. Később: 216—217.)

Egyúttal próbáljuk meg a *„jónak" tartás szubjektív formáinak* rendszerét felvázolni. E célból a megismerésértékek dimenzióját a pozitív/negatív érzelem dimenziójával keresztezzük:

megismerésérték	érzelem	a jónak tartás szubjektív formája
DOXA	pozitív	remény
	negatív	balsejtelem
HIPOTÉZIS	pozitív	reményteljesség
	negatív	reménytelenség
EPISZTEMÉ	pozitív	boldog bizonyosság
	negatív	keserű igazság

Amíg Othello számára Desdemona és Cassio viszonya balsejtelem, addig Jago számára remény; miután megbizonyosodik arról, hogy feltételezése alaptalan, úgy tesz, mintha balsejtelme beigazolódott volna. Így nem marad más hátra, mint a keserű igazság közlése. Jago itt úgy tesz, mintha Othello szemszögéből értékelné az eseményeket, sőt: egy helyen szerencsétlenségének tartja, hogy olyan „jó" szíve van, hogy magára vállalja a keserű igazság közlésének hálátlan feladatát is (III/3, 413.).

A házasságtöréssel való megrágalmazás módja:

A) Jago ügyel rá, hogy a közlés kommunikációs tere *szeparált* legyen.

B) A közlés bizonyos értelemben *anonim,* mert — mint fentebb láttuk — Jago azt a látszatot kelti, mintha nem állna szándékában a közlés: Othellónak szinte minden szóért „meg kell küzdenie". Jago az inkognitót *irányított szuggesztióval* kombinálja: újból és újból visszatér a már-már elfeledett témára.[21] (Ez a mozzanat Cinziónál is megvan: „Akárhogyan unszolta is a mór, a hadnagy nem mondott többet.")[22]

C) A III. felvonás 3. színében Jago felkapja fejét: „I like not that..."*** (35.) Úgy tesz, mintha éppen akkor villanna át agyán a sejtés. Bonyolult szituáció, mely a következő elemekből áll:

— A helyzetet Jago előre *megrendezte.* Othello látja, amint Cassio és Desdemona beszélgetnek; amint meglátja őt Cassio, elvonul; Othello nem tudhatja, miről beszélgethettek, valamint azt sem, hogy Jago viszont sejti, illetve, hogy éppen ő volt a beszélgetés kezdeményezője. (Ez a mozzanat Cinziónál véletlenszerű.)[23]

* Jago: A férfinak, s a nőnek egyaránt / Jó hír a legfőbb kincse, jó uram.
** Jago: Bocsáss meg, kérve kérlek... *Egy* a bűnöm: / Túlságosan szeretlek.
*** Jago: Hohó, ezt már nem szeretem.

— Jago felhívja Othello figyelmét, hogy Cassio a kommunikációs tér szeparálására törekszik. Mint mondja, bűntudatosan, lopózkodva (guilthy-like, steal away) megy el.

— Othello jól látja, hogy Cassio és Desdemona volt a két alak. Ezt ugyan Jago is tudja, mégis kétségbe vonja, hogy Cassiót látta. Az episztemét tehát doxának, a balsejtelmet pedig reménynek tünteti föl, hogy cserébe nagyobb súlyt adjon Cassio lopózkodásának. Más szóval: Jago úgy beszél, mintha a valóság nem volna igaz, hogy ezáltal a hazugság igaznak tűnjék.

— Egyúttal felmenti magát az alól a gyanú alól, hogy Cassiót meg akarja rágalmazni, tehát hogy valamiképpen érdekében áll a balsejtelem közlése. Ez is az inkognitó-stratégiához tartozik. Egy tapasztalati tény utólagos — és hamis — átértelmezése ez, de az *ellentmondó szuggesztió* nem az észleletre vonatkozik — hiszen Cassio valóban beszélgetett Desdemonával, s valóban lopózkodva ment el —, hanem az észlelet hátterében rejlő összegfüggésekre.

D) Jago — ugyanebben a színben — felhívja Othello figyelmét arra is, hogy Cassio már akkor ismerte Desdemonát, amikor Othello megkérte a kezét (93—99.). Ezzel ismét sejteti: régi — esetleg bizalmas, intim — kapcsolat fűzi őket össze, melynek ellenőrizhetetlen mozzanatai is lehetnek.

3. *Az adó orientációja a referensre.* A körülményekhez való viszonyt már tárgyaltuk, most az érintettekhez való viszonyon a sor.

A) *Jago érzelmi viszonya Cassióhoz.* Jago három alkalommal is hangsúlyozza Othellónak, hogy szereti Cassiót. Először, amikor elhinti benne a gyanút: „Why then, I think Cassio's an honest man"* (III/3, 129.). Bizonyos fokig az a hely is ide tartozik, amikor húzódozik a választól, mondván: hátha mégsem igaz, amit gondol (III/3, 136—138.). Másodszor, amikor javasolja Cassio visszavételét (III/3, 245—248.). Ez egyben a Cassióhoz való viszonyának a leplezése, persze most már kockázat nélkül, hiszen Othello már nem bízik Cassióban. Harmadszor, amikor Cassio meggyilkolását tervezik, Jago barátjának nevezi: „My friend is dead; 'tis done at your request"** (III/3, 475.).

B) *Jago érzelmi viszonya Desdemonához.* Jago két alkalommal is tudtára adja Othellónak, hogy kedveli Desdemonát. Először, miután megrágalmazta; ekkor úgy tesz, mintha menteni próbálná. Lehet, hogy ártatlanul fekszenek Cassióval együtt az ágyban, a zsebkendő odaajándékozása sem főbenjáró bűn (IV/1.). Másodszor, miután Othello elhatározta Cassio meggyilkoltatását. Ekkor ismét védelmébe veszi Desdemonát: „But let her live."*** (III/, 476.). Egyben irányított szuggesztió: „tulajdonképpen meg is ölhetnéd".

4. *A közlemény viszonya a referenshez.* Amit eddig feltártunk, nem hozhatott volna létre önmagában gazdag cselekményt. Ehhez az kellett, hogy Jago nekilásson a „beszédtől független jelzések" (M. Black), a *hamis bizonyítékok* előállításához. Stratégiájának jellemzői:

A) Hamis bizonyítékokat állít elő. Mivel tudja, hogy egyetlen valódi érvet sem tud felhozni (mivel ilyen nem létezik), arra számít, hogy a tökéletlen „bizonyítékok" később összekapcsolódnak, egymást megerősítik: „And this may help to thicken other proofs / That do demonstrate thinly."****

* Jago: No de Cassio... / Megesküdném, hogy tisztességes ember.
** Jago: Barátom: halott, parancsod szerint.
*** Jago: De kíméld asszonyod.
**** Jago: Súlyt kaphat ettől sok kis semmiség;/ csip-csup adat!

(III/3, 430—431.). Így jön létre a „web of intrique" (az intrika hálója, szövedéke, Moulton, Chambers, Raleigh),[24] mely (Moulton szavaival) az ítélőképesség aláásását készíti elő. Othello helyzete azért is nehéz, mert nemcsak hamis közleményekkel kerül szembe, hanem „hamis tényekkel" is, tehát olyanokkal, amelyek önmagukban igazak ugyan, mégis megtévesztőek. Lenyűgöző hatást kelt, hogy még azok a tények is az intrikus igazát bizonyítják, amelyek kívül esnek az intrikus rendszerén. Kiváló példa erre az, amikor Othello, Cassio sebesülését látva, Jago becsületességének, megbízhatóságának igazolását véli felismerni abban.

B) Jago előre jelzi Othellónak: ne számítson kézzelfogható bizonyítékokra: „It is impossible you should see this, / Were they as prime a goats, as hot as monkeys, / As salt as wolves in pride, and fools as gross / As ignorance made drunk; but yet, I say, / Of imputation, and strong circumstances, / Which lead directly to the door of truth, / Will give you satisfaction, you may have it."* (III/3, 403—409.). Cinziónál is megvan.[25]

C) A harmadik fontos körülmény: Jago arra kéri Othellót, hogy ítéletében hagyatkozzon az általa felmutatott bizonyítékokra: „[Returing] My lord, I would I might entreat your honour / To scan this thing further; leave it to time."** (III/3, 244—245.). A „sose kérdezz!" motívuma végigvonul a folklóron és a műköltészeten. A vezető lebeszéli a vezetettet vagy megtiltja az informálódást, hogy felette gyakorolt hatalmát megőrizhesse.

Foglaljuk össze Jago érveit, melyekkel a Cassio és Desdemona viszonyáról szóló rágalmat alátámasztja!

A) Szóbeli közlemények

a) Hamis állítások: 1. Cassio álma, 2. Cassio vallomása Desdemona iránti szerelméről, 3. Desdemona csapodársága és 4. Cassio gátlástalansága.

b) Valamelyes igazságot tartalmazó állítások: 5. fejtegetések a városi etika és a velencei szexuáletika relativizmusáról, 6. bizonyos alkalmakkor, bizonyos időre fel lehet függeszteni a bizonyítékok aktív feltárását, és 7. vannak tények, melyek teljes bizonyítása a gyakorlatban akadályokba ütközik.

B) A tapasztalati tények önkényes átértelmezése

a) Megrendezett tények: 8. Cassio és Desdemona meglepése, 9. Desdemona Cassio melletti kiállása és 10. Desdemona zsebkendőjének feltűnése Cassiónál.

b) A nem megrendezett tények átértelmezése: 11. Desdemona már Othello előtt ismerte Cassiót és 12. Cassio élőszavas beszámolója Biancához fűződő kapcsolatáról (miközben a hallgatózó Othello azt hiszi, Desdemonáról van szó).

Lássuk ezeket részletesen is!

1. és **2.**: Mindkét állítás légből kapott. Mégis, Cassio álma meggyőzőbbnek tűnhet, mert úgy tetszik, hogy spontán, akaratlan megnyilvánuláson alapszik.

*Jago: Az képtelenség, hogy magad kilesd — / Ha mégolyan buják is, mint a kecske., / Vagy nőszó majom, koslató toportyán — / S ha mégoly kábák is, mint a részeg... / De ha beéred alapos gyanúval, / S okfejtéssel, mely csalhatatlanul / Jó nyomra visz — akkor segíthetek.

** Jago: *visszafordul.* Uram, hadd kérlek meg tisztelettel; / Ne bolygasd most a dolgot; hagyd megérni.

3. Desdemona jellemét és várható viselkedését Jago szintén többféle eszközzel érzékelteti:

a) Othello: Desdemona's honest.

Jago: Long live she so! And long live you think so!*

(III/3, 225—226.)

Merő hazugság sejtetés formájában. Hátterében Jago részleges inkognitója („keserű igazság").

b) Tapasztalati tény + hamis logika. (A velencei erkölcsök züllöttek; Desdemona velencei; ergo Desdemona züllött erkölcsű III/3. 201—204.).

c) Tapasztalati tény + helyes logika: „/ Iago / She did deceive her father, marrying you; / And when she seem'd to shake and fear your looks, / She lov'd them most. (...) She that so young could give out such a seeming, / To seel her father's eyes up close oak, / He thought 'twas witchcraft..."** (III/3, 206—211.). A következtetés sémája: aki már félrevezetett valakit, megbízhatatlan; Desdemona félrevezette apját (igaz, maga Othello is elismeri); ergo Desdemona megbízhatatlan. Bizonyításra váró *hipotézis*. Az érvelés Brabantio egy korábbi figyelmeztetéséből nyeri rendkívüli erejét: „Look to her, Moor, if you hast eyes to see: / She ha deceiv'd her father, and may thee."*** (I/3, 294—295.). Jagónak szerencséje van: fel tudja maga mögé sorakoztatni Brabantiót is, mellesleg felidézi Brabantio *irányító szuggesztióját*. De az is lehet, hogy Brabantio figyelmeztetése adja neki az ötletet. Hevesi ebben is kimutatja az iróniát: „De amikor utóbb — megváltozott helyzetben — Jago bizonyítékul hozza fel Desdemona ellen, már az apját is megcsalta, miért ne csalhatná meg férjét: a szerelemnek e legerősebb ténye és bizonyítéka fordul Desdemona ellen".[26] J. Kott: 2. paradoxon.[27]

d) Tapasztalati tény + helyes logika: a vegyesházasság nem elfogadott dolog. Desdemona viszont vegyesházasságot kötött, tehát lehetséges, hogy megbánja tettét (III/3. 234—238.). Sajnos, igaz.

e) Desdemona bujaságát éppen az bizonyítja, hogy egy nem fajtájabelivel kötött házasságot: „Ay, there's the point: as, to be bold with you, / Not to affect many proposed matches / Of her own clime, complexion, and degree / Whereto, we see, in all things nature tends; / Foh! one may smell in such, a will most rank, / Foul disproportion, thoughts unnatural."**** (228—233.) Ördögi kör. Ha Desdemona hű marad Othellóhoz, úgy tisztátalan, ha viszont megtisztul, akkor elhidegül tőle.

f) Amikor Cassio Biancáról beszél Jagónak (Othello pedig azt hiszi, Desdemonájáról van szó), Cassio kurvának (customer, baoble), „szagos görénynek" (perfumed fitchew), túlságosan is szívesnek (too gentle) nevezi Bian-

*Othello: Én azt hiszem, hogy Desdemona tiszta.
Jago: Legyen soká az! És te hidd sokáig!

** Jago: Megcsalta apját, hogy tiéd lehessen; / Látszatra borzadt, hogyha rádtekintett — / S imádott titkon. (...) Ki *lyen* ifjan *így* ért a színleléshez, / S tulajdon apját oly vakká teszi, / Hogy az rontást gyanít...

***Brabantio: Tartsd szemmel, mór, ha van hozzá szemed: / Megcsalhat még, ki megcsalt engemet.

**** Jago: Úgy van, ez az! mert őszintén kimondva: / Ki annyi kérőnek kiadta útját, / Saját fajából, rendjéből valóknak, / A természet törvényét megtagadva — / Á! abban ritka bujaság buzog, / Mocskos mohóság, ferde fajtalanság!

cát (IV/1.). Nyilvánvaló, hogy itt a 12. sz. megrendezett helyzet a 3. sz. érvelés egyik bázisául szolgál.

g) Miután Jago elhitette Othellóval, hogy Desdemona megcsalja, egyetértő megjegyzéseket fűz Othello Desdemona elleni kirohanásaira (IV/1, 210.; 213.). Ezáltal attitűdváltozás következik be: most már nem Jago az aktív rágalmazó, hanem Othello; Jago csupán higgadtan kommentálja a hallottakat. Ez is az inkognitó egyik igen ravasz formája.

4. *Cassio jellemzése.* Három elemből áll:

a) Cassio hitelét kissé már aláásta Jago második támadása. Az összeszólalkozás Rodrigóval, a részegség, majd Montano megsebzése nem mese, hanem koncepciós tény.

b) Jago sejteti, hogy Cassio becstelen. A sejtetés formája, hogy nem mondja ki a rágalmat, csak kérdésével elbizonytalanítja Othellót (III/3, 101—105.). Egy olyan kommunikációs szekvenciaként fogható fel, melynek célja az *inkognitó* részleges megőrzése.

c) Jago Cassio esetében is a ***puszta lehetőség*** felvillantásával operál. Azt mondja: nem minden ember olyan, mint amilyennek látszik; Cassio ember; ergo: lehet, hogy Cassio más, mint amilyennek mutatja magát (III/3, 124—126.). „Jago nem hazudozó, hanem csaló. Az ő specialitása a valós tények hamis értelmezése, nem pedig a külső adatokhoz viszonyított, leleplező hazugságok" — írja R. Berry.[28]

Térjünk most rá a tapasztalati tények önkényes átértelmezésére (B); azon belül pedig a megrendezett tényekre (a). Ezekhez a helyzetekhez minden esetben Jago ***irányító szuggesztiója*** kapcsolódik. Lássuk Jago terveit, sorjában!

1. Jago azt tervezi, hogy rábeszéli Cassiót, ne mondjon le végleg tisztségéről, hanem kérje Desdemona segítségét ügyében. Ezáltal két „bizonyítékra" tehet szert: a) rajta lehet kapni kettőjüket, amint bizalmasan beszélgetnek (8. sz. érv), és b) rá lehet venni Desdemonát, hogy szorgalmazza Othellónál Cassio rehabilitálását. Lássuk, hogyan veszi rá Jago Cassiót arra, hogy kérje visszahelyezését!

a) *Az adó megbízhatósága.* Jago ugyanúgy hízeleg Cassiónak, mint Othellónak vagy Rodrigónak. „Good ancient — mondja egy alkalommal neki — you are welcome."* (II/1, 96.). Az is igaz, a Desdemonával folytatott beszélgetésben cinikusnak mutatkozik. Cassio meg is jegyzi: „He speaks home, madam"** (II/1, 165—166.).

b) *Az adó viszonya a vevőhöz.* Jago a II. felvonás 3. színében mindenáron Cassióval akar „szórakozni". Ezzel elsősorban az a célja, hogy kapatossá tegye. Később „szeretettel", „aggódva" érdeklődik hangulata felől (II/3, 261., 263.). Két alkalommal is biztosítja őt „szeretetéről". (Cassio: „Eleget tapasztaltam.") Vigasztalja is: nem történt nagy baj, helyre lehet hozni. A tanácsot „tiszta szívből" adja (sincerity of love and honest kindness, II/3, 335—336.), sőt ő maga hívja Emíliát (III/1.).

* Jago: Isten hozott, jó zászlós!
** Cassio: Faragatlan a beszédje, asszonyom.

c) Rá kell továbbá mutatnia: Othello nem haragszik rá komolyan és
d) a visszahelyezés ügyében Desdemona segítségét kell kérnie. Ezt a megoldást részben Cassio kínálja azzal, hogy nem mer Othello elé járulni. (Véletlen elem.)

Így egy olyan viszonyrendszer jönne létre, amelyben Desdemona közvetlenül Othellóra hatna, illetve eszközül használná őt Cassio visszahelyezésében:

$$sz_1 \quad e \quad e \quad sz_2$$

$$D_1 \longrightarrow O \longrightarrow C \longrightarrow D_2$$

Hasonlóképpen, Cassio eszközül használná Desdemonát és Emíliát mint közvetítőt, Jagót mint tanácsadót és Othellót mint kinevezésre jogosult személyt:

$$sz_1 \quad e \quad e \quad e \quad e \quad sz_2$$

$$C_1 \longrightarrow J \longrightarrow E \longrightarrow D \longrightarrow O \longrightarrow C_2$$

(Cinziónál is megtaláljuk a cselekménynek azt az elemét, hogy Desdemona több alkalommal is békítgeti férjét a lefokozott tizedes miatt, de Shakespeare-nél Jago veszi rá Cassiót, hogy kérje Desdemona közbenjárását. Itt tehát megtervezettebb a fondorlat, mint amott.[29]) Valójában azonban — mivel a funkciókat végső soron Jago szélesebb ívű keretszituációja határozza meg — e szereplők mindegyike naiv, beavatatlan eszköze. Cassio fentebb már jelzett diszharmonikus funkciója most úgy jelenik meg, hogy minél inkább megértésre talál Desdemonánál, annál távolabb kerül céljától:

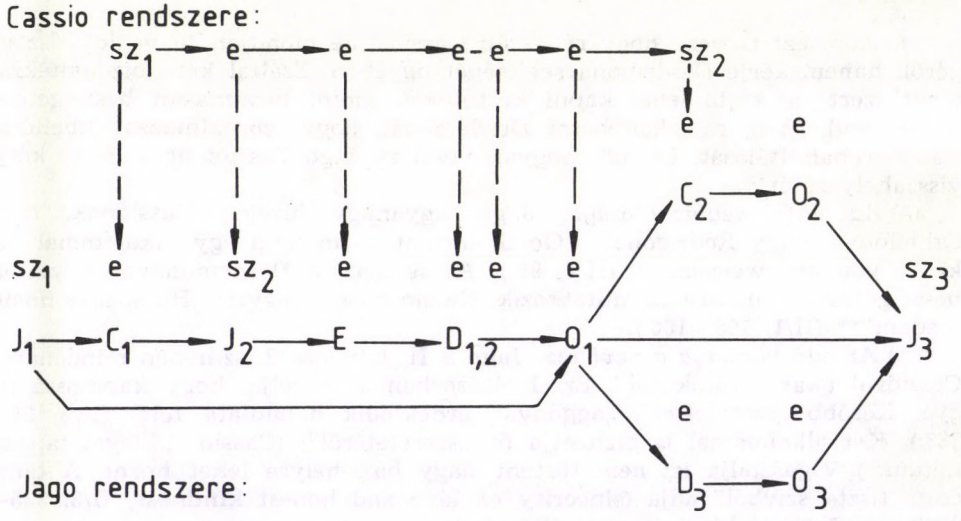

Tehát Cassio sz_1 és sz_2-jével szemben Jago rendszerében e-k állnak, és a Cassio rendszerében elképzelt sz_2 nemcsak hogy nem azonos a C_2-vel, hanem ellentétes is vele (előléptetés—halál).

Hasonlóképp, Jago Desdemona jószívűségére és korrektségére számít: „For'tis most easy / The inclining Desdemona to subdue / In any honest suit, she's fram'd as fruitful / As the free elements."* (II/3,348—351.) Minél következetesebben kéri Othellót Cassio visszahelyezésére, azaz: minél nagyobb teret nyit emberbaráti érzelmeinek, annál reménytelenebbé válik Cassio helyzete.

Egyidejűleg Jago másik szándéka is megvalósul: annál gyanakvóbbá válik Othello Desdemonával szemben is. (Ez a mozzanat Cinziónál is megtalálható.[30]):

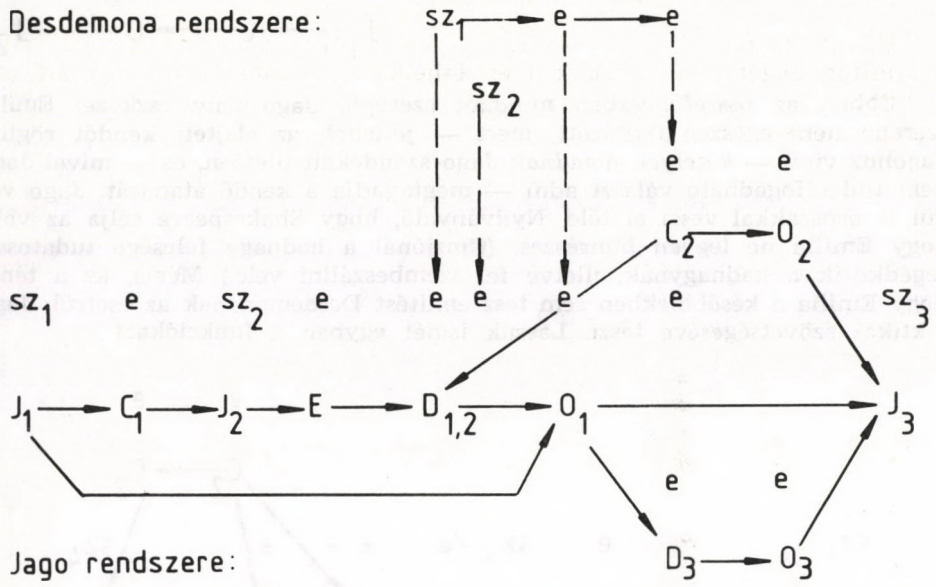

ahol sz_1=e és sz_2=e, továbbá C_2 nem jótétemény, hanem halál, és ennek megfelelően a Desdemona rendszerében található sz_2 sem a jócselekedet feletti öröm, hanem Othello bizonyossága Desdemona bűnösségéről, azaz, végső soron: halál. Jago szavaival: „And, by how much she strives to do him good, / She shall undo her credit with the Moor."** (II/3, 376—378.)

Még Cassio állítólagos halála után is ez a mechanizmus működik: Desdemona sajnálkozik Cassio halálán, amit Othello újabb bizonyítékként értelmez. Ezt szimbolizálja ábránkon a Desdemonához (D_1) visszahajló nyíl (D_2). Ezért Jago Cassiót biztatja: „impurtune her" (csak járj a nyakára, II/3, 326—327.), amit Cassio meg is tesz, és — vesztére — Desdemona is kitesz magáért.

2. Jago másik terve, hogy megkéri feleségét, Emíliát: szerezze meg neki Desdemona zsebkendőjét, melyet a mórtól kapott:

* Jago: ... megnyerhetni könnyen / Jó Desdemonát bármily tiszta ügynek, / Hiszen természetében van a jóság.

** Jago: Így minél többet tesz a hadnagyért, / Annál gyanúsabb lesz a mór előtt.

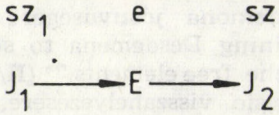

(Megjegyezhetjük, hogy Cinziónál meg maga Jago lopta el a kendőt.[31]) Jago a kendőt Cassio szobájába rejti, Cassio pedig Othello előtt gyanútlanul előveszi. Így „bizonyítja be" Jago, hogy Desdemona szerelmi zálog gyanánt odaajándékozta Cassiónak a kendőt:

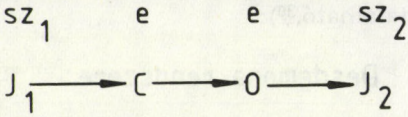

Ebben az összefüggésben mindkét szereplő Jago naiv eszköze. Emília szerepe nem egészen tisztázott, mert — jóllehet, az elejtett kendőt rögtön Jagóhoz viszi — *kételyei támadnak* Jago szándékait illetően, és — mivel Jago nem tud elfogadható választ adni — megtagadja a kendő átadását. Jago végül is erőszakkal veszi el tőle. Nyilvánvaló, hogy Shakespeare célja az volt, hogy Emília ne legyen bűnrészes. (Cinziónál a hadnagy felesége tudatosan segédkezik a hadnagynak, illetve fél szembeszállni vele.) Mégis, az a tény, hogy Emília a későbbiekben sem tesz említést Desdemonának az esetről, Jago taktikai szövetségesévé teszi. Lássuk ismét egyben a funkciókat!

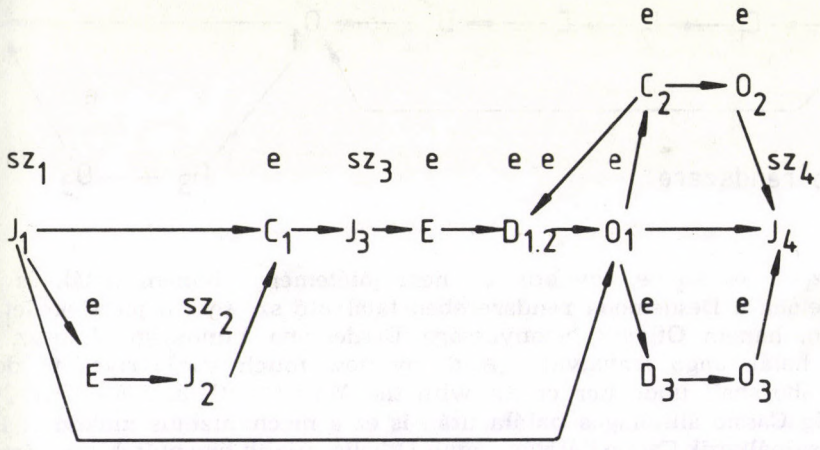

Mint látható, az újabb D3 abban rejlik, hogy Cassio maga idézi fel a reá leselkedő veszélyt a kendő gyanútlan használatával (C_1—C_2).

3. Jago harmadik ötlete, hogy magával Cassióval mondatja el Biancával való viszonyát,[32] de olyan helyzetet teremt, hogy Othello azt higgye, hogy a) Cassio Desdemonáról beszél, és b) hogy a beszélgetés bizalmas. Ez két feltételellel valósul meg: a) Jago azt hazudja Othellónak, hogy Desdemonáról fogja kérdezni Cassiót. Cassio viszont — információ hiányában — azt hiszi, hogy szavai csak Biancára vonatkoznak. b) Jago elbújtatja Othellót. Két ok-

ból is. Az egyik, hogy Cassio ne tudja, hogy jelen van, a másik, hogy Othello azt higgye, hogy amit hall, csak azért hallja, mert Cassio azt hiszi, nincs a közelben. Othello azt hiszi, Jago és Cassio segítségével megtudhatja az igazat Cassio és Desdemona viszonyát illetően:

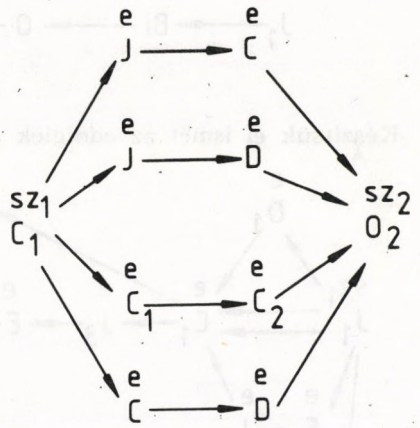

ahol Cassio ismét önmaga ellen dolgozna — Othello javára (C_1—C_2).

Valójában azonban Cassio nem Othellót, hanem Jagót segíti, és Othello újabb, *háromszorosan diszharmonikus* helyzetbe kerül: segédkezik a szituáció kialakításában, mely közvetve ellene irányul (l. O_1—O_2 reláció).

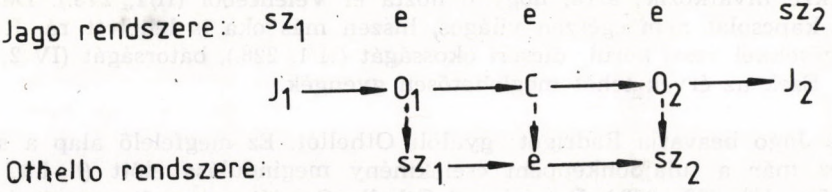

Így „tudja meg", hogy Desdemona prostituált, hogy Cassio ezért megveti, ő viszont rajong Cassióért, és azzal henceg, hogy Cassio elveszi.

A 2. és 3. rendszer véletlenül ugyan, de szorosan összekapcsolódik, amikor Othello hallgatózása közben Bianca megjelenik. Cassio arra kéri, másolja le neki a kendőt, Bianca azonban — attól tartva, hogy Cassio egy vetélytársnőjétől szerelmi zálogul kapta — visszautasítja. Elemezzük a helyzetet: Cassio felvilágosítja Biancát, Bianca Cassiót és Jagót, Othello pedig azt hiszi, Bianca éppúgy eszköze Cassio és Desdemona leleplezésében, mint maga Cassio:

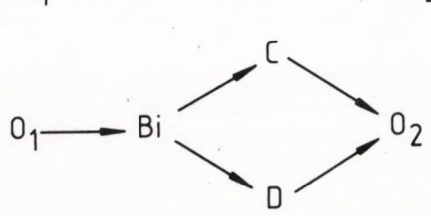

valójában azonban — ha véletlenül is — Bianca is Jago naiv eszközévé válik:

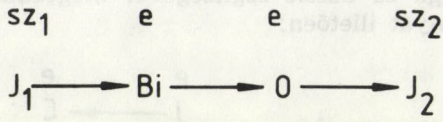

Készítsük el ismét az eddigiek alapján a szerkezet egészét!

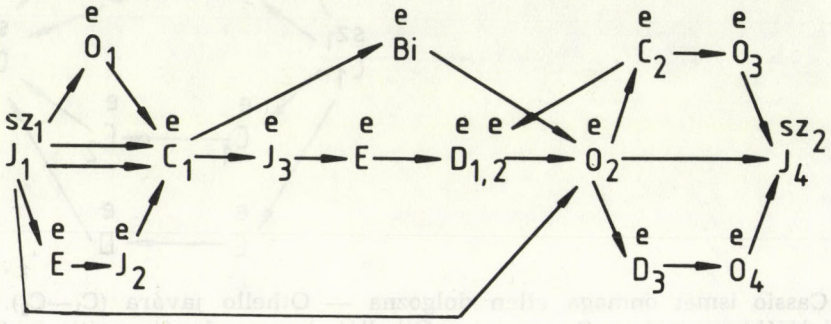

Jago különböző érvekkel próbálja alátámasztani azt a látszatot, hog Rodrigo szimpatikus neki, hogy bizalmát beléfektetheti. Részben tapasztala.ı tényekre hivatkozik; arra, hogy ő hozta el Velencéből (II/1, 273.). De a logikai kapcsolat nem egészen világos, hiszen más oka is lehetett rá. Részben hízelgésekkel veszi körül: dicséri okosságát (II/1, 228.), bátorságát (IV/2, 207—209.). Ezek az érvek tehát meglehetősen gyengék.

4. Jago beavatja Radrigót: gyűlöli Othellót. Ez megfelelő alap a szövetséghez már a tulajdonképpeni cselekmény megindulása előtt (l. I/1, 6—7.; I/1, 155.; I/3, 372—373.). Érvel is: a) Othello Cassiót s nem őt nevezte ki hadnagyának (I/1, 8—33.); b) ellenszenvet érez Othello iránt (I/1, 12—14.). Ezek a vallomások megfelelnek a valóságnak (legalábbis itt így kell kezelnünk őket). c) „Desdemona megkapható" (a közlemény viszonya a referenshez).[33] Ezt is megpróbálja alátámasztani: Othello idős, durva, bárdolatlan, csúnya (II/1, 230—240.); nem fogja Desdemona sokáig szeretni; sőt, már most sem szereti — hiszen viszonyt folytat Cassióval (II/1.). Ezt is alá kell támasztani, s ehhez Jago a kikötői jelenetet hívja segítségül. Felhívja Rodrigo figyelmét, hogy Desdemona babrált a hadnagy tenyerével (II/1, 60—61.), és annyira közel hajoltak egymáshoz, hogy a leheletük szinte összeolvadt (II/1, 67—68.).

Ezek a mozzanatok tapasztalati jellegűek, de nem biztos, hogy igazak, tehát *ellentmondó szuggesztióval* van dolgunk.

Desdemona megvásárlásával kapcsolatban Rodrigo azt az illúziót táplálja, hogy Jago segíti őt:

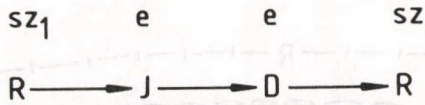

holott kifosztja:

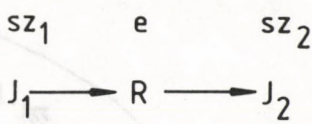

Rodrigo másik feladata, hogy ölje meg Cassiót. Jago terve ezzel kapcsolatban az, hogy Rodrigóval megöleti Cassiót; Cassiót viszont Rodrigóval öleti meg; ha pedig valamelyik életben marad, azzal ő maga végez. Ehhez el kell hitetnie Rodrigóval, hogy 1. Othello és Desdemona Arábiába készül. Ezt semmivel sem támasztja alá (Othello egyébként másnap Velencébe akar utazni, IV/1, 271.). 2. Már csak Cassio áll az útjában. Érve: ha nem kapja meg már a következő napon Desdemonát, azt tehet vele, amit akar (IV/2, 216—223.). 3. A küzdelemben segíteni fog. Puszta állítás (IV/2, 244—245.; V/1, 7.). Rodrigo tehát ebben a viszonylatban is azt hiszi, hogy Jago segítője:

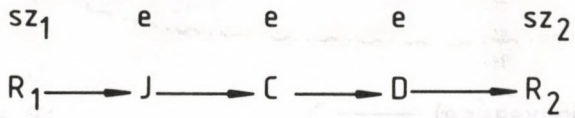

valójában azonban — Cassióhoz és a többiekhez hasonlóan — Jago puszta eszköze[34]:

Jago — ha érdeke úgy kívánja — elpusztításától sem riad vissza. Összegezve:

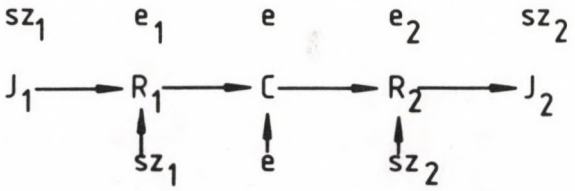

Rodrigo tehát önmaga ellen dolgozik, hiszen minél tökéletesebben hajtja végre feladatát, Jagónak annál inkább érdeke, hogy — mint lehetséges tanút — elhallgattassa.

Ha Jago harmadik támadását egészében vizsgáljuk, láthatjuk, hogy egyértelműen Jago az, aki „ura a helyzetnek": a szálak tőle erednek és hozzá futnak vissza; eltekintve persze attól, hogy Cassio és Rodrigo meggyilkolása nem sikerült, és hogy Emília végül is leleplezi őt.

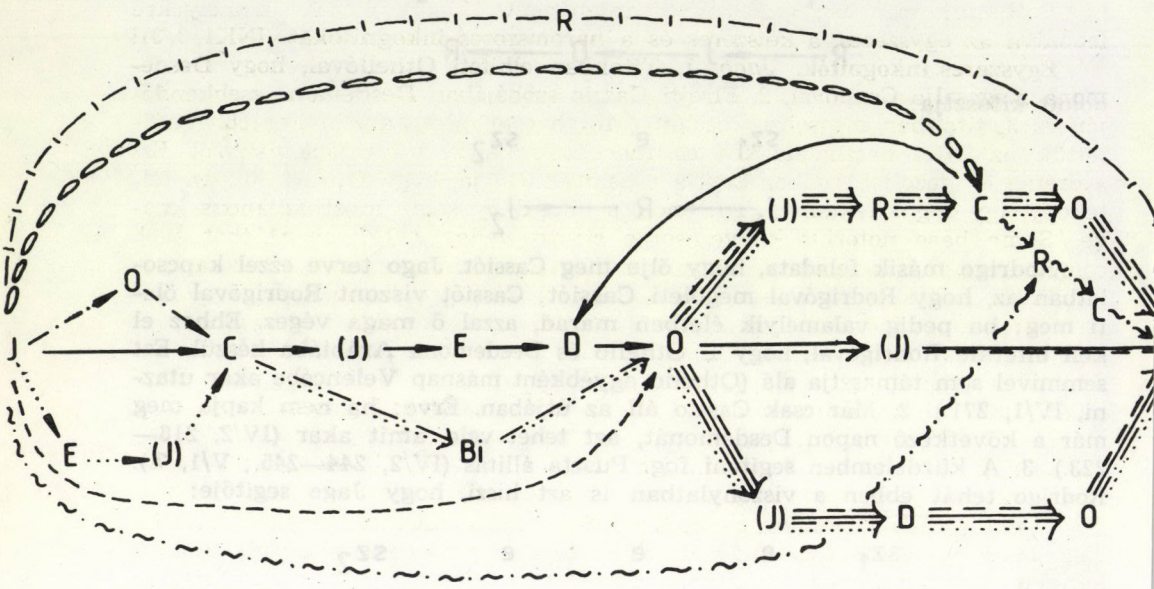

C rehabilitációja (J kinevezése)
C és D megrágalmazása
A zsebkendőügy
C kihallgatása

D és C megöletése

R kifosztása
R megölése
C megölése

Mint Evans írja: „a Shakespeare-daraboknak nincs még egy olyan figurája, amely annyira kisajátítaná mind a színpadon, mind a lelki szemeink előtt zajló drámát, mit Jago, miért is a cselekmény egyetlen mozzanatát vagy a dialógusok egyetlen részletét sem figyelhetjük anélkül, hogy azonnal ne asszociálnánk azokat Jagóval és az ő terveivel".[35]

Próbáljuk meg összegezni az eredményeket! Nézzük először személyekre lebontva az egyszeres, a kétszeres és a háromszoros inkognitókat (INK1, 2, 3)!

Egyszeres inkognitók. *Jago.* 1. Titokban elhiteti Othellóval, hogy Desdemona megcsalja Cassióval. 2. Elrejti Cassio szobájában Desdemona zsebkendőjét, és 3. titokban megsebzi Cassiót. (Mindhárom ötlet Jagóé.) Fentebb említettük, az INK1 használata kényes, mert informál az információhiányról. Ezt a dráma is igazolja. Amikor Emília tapasztalni fogja, hogy Othello milyen féltékeny, így fog kifakadni: „The moor's abus'd by some most villanous knave, / Some base notorius knave, some scurvy fellow. / O heaven! that such companious thou'dst unfold . . ."* (IV/2, 139—141.).

Hasonlóan kényes a második INK1, mert Cassiónak fel kellene hogy tűnjön: nincs magyarázata, hogyan került hozzá a kendő. (Mint ahogy Biancát sem elégíti ki, hogy csak úgy, a szobájában találta.) A harmadik azért kényes, mert Cassio tudja, hogy két különböző személy szúrta meg, Jago tette tehát kérdést hagy maga után.

Rodrigo. Titokban megsebzi Cassiót, Jago tanácsára. Hasonló a helyzet, mert a támadás — akár életben marad Cassio, akár nem — a tettes felkutatására serkent.

Emília. Ellopja Desdemona zsebkendőjét, majd odaadja Jagónak. Mindez Jago kérésére, illetve parancsára történik. Ez is kérdést hagy maga után. A helyzetet az menti meg, hogy Desdemona nem keresi a kendőt, Cassio sem jár utána, hogyan került hozzá.

Othello. Titokban Emíliánál érdeklődik Desdemona zsebkendője után. A másik: titokban megöli Desdemonát. Mindkettő Othello saját ötlete. Az elsőnek nincs következménye, a második szinte nem is működik, mert Emília rögtön leleplezi Othellót.

Kétszeres inkognitók. *Jago.* Titokban megszerezteti Desdemona zsebkendőjét Emíliával. Ez Jago ötlete, és ő is kéri. A dráma azt is bebizonyítja, hogy a kitűzött célokban kevéssé vagy egyáltalán nem érdekelt segítők a rendszerek „gyenge láncszemei". Nem csoda, hogy elsőnek Emília szeméről fog lehullni a hályog, és éppen ő fordul szembe elsőként Jagóval.

Othello. 1. Jago sugalmazására titokban megbízza Jagót, szerezzen bizonyítékot Desdemona és Cassio hűtlenségéről. 2. Jago sugalmazására megbízza Jagót, ölje meg Cassiót. 3. Jago tanácsára elbújik, hogy kihallgassa Cassio és Jago beszélgetését.

Cassio. Jago tanácsára titokban kéri Desdemonát, járjon közben Othellónál visszahelyezése ügyében.

Desdemona. Saját iniciatívájából, titokban kéri Jagót, beszéljen az érdekében Othellóval.

* Emília: Befonta egy hitvány csaló a mórt. / Egy aljas féreg, egy koszos kutya! / Szentséges ég, leplezd le a gazt!

Rodrigo. Jago késztetésére titokban megkéri Jagót, segítse pénzével hozzá Desdemonához. A másik: ha ez nem megy, kész arra is, hogy Cassiót megölje. Ezt is Jago sugalmazza.

Emília. Cassio tanácsára megkéri Desdemonát, beszéljen Cassióval. Ez az akció is titokban zajlik.

Háromszoros inkognitók. *Jago,* hogy személyét még jobban homályba vonja, felhasználja 1. Cassio aspirációját állása visszanyerésére, 2. Desdemona emberbaráti segítőkészségét, 3. Emília jóságát, 4. Rodrigónak azt a szándékát, hogy Desdemonát pénzzel megszerezze, 5. vagy ha másként nem megy, gyilkoljon, 6. Othellónak azt a vágyát, hogy bizonyítékhoz jusson Desdemonát és Cassiót illetően, 7. Othellónak azt a törekvését, hogy bosszút álljon Cassión, 8. Desdemonán, valamint Cassiónak azt a kényszerét, hogy védje magát. Megjegyzendő, hogy ebbe az akcióba Jago — mivel Cassio sikertelen — INK1-gyel maga avatkozik be. Ez persze veszélyes, különösen, ha neki sem sikerül megölnie Rodrigót.

Cassio felhasználja Desdemonának azt a hajlamát, hogy emberbaráti érzelmeit kimutassa.

Tehát az INK1-gyel 4 szereplő él: Jago (3), Othello (2), Emília és Rodrigo (1—1 alkalommal). Az utóbbiak azonban csak részben saját kezdeményezésből teszik (Othello); az egyik ezek közül is Jago félrevezető akciója nyomán jön létre. A legjobb: Othello 1.

Az INK2-vel 6 szereplő él: Othello (3), Rodrigo (2) és Jago, Cassio, Desdemona és Emília (1—1). Desdemona elhibázott akcióját kivéve, mind Jago sugalmazására jött létre.

Az INK3-mal csak 2 szereplő él: Jago (9) és Cassio (1); az utóbbi inkognitó azonban feloldódik Jago 1. sz. INK3-jában.

Az inkognitó legtalpraesettebb alkalmazója tehát Jago; de említésre méltó még Othellónak az az akciója is, amikor titokban Emíliánál érdeklődik Desdemona zsebkendője felől.

Nézzük most a szereplők funkcióját és helyzetét, még mindig nem a végső kifejlet, hanem Jago elképzelésének fényében!

Rodrigo meg akarja vásárolni Desdemonát, vagy — ha másként nem megy — Cassio meggyilkolása révén akarja megszerezni. Jago azonban mindkét viszonylatban rászedi: pénzét ellenszolgáltatás nélkül elveszi (D3), és megöli. Minél mohóbban siet céljához, annál nagyobb szerepet vállal Jago tervének kivitelezésében, és annál gyorsabban és biztosabban rohan a halálba (D3). Összesen: „D6".

Bianca tudta nélkül passzív eszköze Jagónak azáltal, hogy Othello előtt féltékenykedik a zsebkendő miatt: D1.

Emília gyanútlanul odaadja Desdemona zsebkendőjét Jagónak: D2. Segíteni akar Cassiónak rangja visszanyerésében, s ezért szól Desdemonának, hogy fogadja. Ehelyett Jago gyanútlan kiszolgálója, tehát cselekvése éppen ellenkező célhoz vezet (D2). Összesen: „D4".

Cassio Jago tanácsára úgy dönt, hogy Desdemona segítségével nyomást gyakorol Othellóra: vegye vissza hadnagyának. Igyekezete azonban ellene szó-

ló bizonyítékká válik, aminek eredménye nem az ő, hanem Jago kinevezése, végső soron pedig — ha a véletlen nem segít — az ő halála volna (D3). Amikor minden különösebb szándék nélkül beszélget Cassióval és Biancával, Othello kihallgatja, Jago pedig félremagyarázza szavait: 2 D1. Mikor Rodrigo megtámadja, önvédelemből megszúrja Rodrigót. Nem tudja, hogy cselekedete — mely akár Rodrigo halálával is végződhet — Jago tervének része, tehát D2. Összesen: „D7".

Desdemona azonosul Cassio céljával: azt szeretné, ha Othello visszahelyezné Cassiót. Nem sejti, hogy minél hevesebben ostromolja férjét, annál távolabb kerül céljától: Othello nem Cassiót nevezi ki; sőt, Cassio életére tör: D2. Másfelől ezzel kelti föl leginkább Othello féltékenységét: D3. Végül pedik: megölése pillanatában Othello eszköze az Othellót ért — vélt — sérelem orvoslásában: D3. Összesen: „D8".

Othello azt hiszi, hallgatózása közben biztosat tudhat meg Desdemona és Cassio állítólagos viszonyáról. Ehelyett Jago félrevezeti: csupán rágalmához kap újabb, hamis bizonyítékokat: D3. Később meg akarja öletni Cassiót. Azt hiszi, hogy elhatározása a maga érdekeit szolgálja, holott Jagóét: D2. Hasonlóképp, amikor megöli Desdemonát, azt azért teszi, hogy valamiképp csökkentse belső feszültségét. Valójában azonban a feszültség nem csökken, hanem növekszik, amikor megtudja, hogy Jago állítása hazugság volt: D3.[36] Összesen: „D8".[37]

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Jago szerepe mindegyik viszonylatban *harmonikus*. Részletesen:

1. *Kinevezés*. Ehhez felhasználja Desdemona, Othello, Cassio és — véletlenül — Bianca segítségét (H3+1).

2. *Othello* megbosszulása. Ehhez felhasználja Othello és Desdemona segítségét kétszer, valamint Cassio és Emília segítségét egyszer-egyszer és — véletlenül — Bianca közreműködését (H6+2).

3. *Cassio* megbosszulása. Ebben Othello kétszer, Cassio, Desdemona és Rodrigo egyszer, Emília egyszer Jago szándéka szerint, egyszer véletlenül, Bianca szintén véletlenül segíti (H6+2).

4. *Rodrigo kiiktatása*. Itt csak Cassio segítségére számít: H1. *Mindösszesen:* „H16+4".

Ezzel szemben az összes többi szereplő funkciója *diszharmonikus:* Othello: 8, Desdemona: 8, Cassio: 7, Rodrigo: 6, Emília: 4, Bianca: 1. Összesen 34. A szereplőgárda tehát élesen kettéválik: Jago: H—16, a többi: D—34.

Az egyes akciók diszharmóniája a dráma folyamatában egyre nő: 1.: D1; 2. (Jago 1. támadása): D5; 3. (Jago 2. támadása): D7; 4. (Jago 3. támadása): D38. A dráma alapszíne a tragédia mellett az irónia. Érdemes arra is figyelnünk, hogy Jago koholt *vádjai* és légből kapott *motívumai* is ironikusak. (Emília megcsalta Othellóval stb.) Jago ötlete viszont, hogy „visszacsalja" Othellót, szintén ironikus volna, de a *vígjáték* felé vinné el a darabot.

A feszültségnövekedés egyik komponense így tehát szinte számszerűen kiolvasható. Mivel Jago inkognitója úgyszólván végig tökéletes, a diszharmonikus mozzanatok tovább szaporodnak azáltal, hogy áldozatai: Othello, Cassio, Desdemona és Rodrigo szorult helyzetükben éppen őhozzá fordulnak segítségért. Rodrigo, a Cassio elleni támadásnál (V/1, 6.), Cassio, miután Jago és Rodrigo megszúrta (V/1, 54—55.), Othello, hogy bizonyítsa be neki Desdemo-

na hűtlenségét (III/3, 189—192.), Desdemona, hogy beszéljen az érdekében Othellóval (IV/2, 148—150.).[38]

A szereplők „hideg" vagy „meleg" módszere azzal is mérhető, hogy — ha félrevezető taktikát alkalmaznak — *hány más szereplőt* használnak fel. Jago 4. támadásában a 16 közvetett akcióból 2 eleve nem félrevezető jellegű (Cassio és Emília részéről); a félrevezető akciók *alapötlete* viszont minden esetben Jagótól származik; még akkor is, ha azokat a cselekvők mint saját akciót hajtják is végre (7: Othello, Cassio, Rodrigo). Ezek beérik 1—2 szereplő felhasználásával, Jago azonban minden fontos szereplőt bábuként mozgat: Cassiót, Emíliát, Othellót, Desdemonát, Rodrigót és — közvetve és véletlenül, de mégis — Biancát (5+1).

A dráma folyamán újból és újból megfigyelhető, hogy a szereplők *tanácstalanok* terveik elkészítésében. Ezekbe a résekbe nyomul azután be a mindig szolgálatkész Jago a *maga terveivel*. Egy kivétel van, és ez az, amikor Othello *Emíliánál* tudakozódik felesége hűtlensége felől.

Jago azonban nemcsak intrikál, hanem *informálódik* is — miközben továbbra is *igyekszik megőrizni inkognitóját*. Szép példája ennek Cassio kifaggatása: tetszik-e neki Desdemona, szándékában áll-e megkörnyékezni, van-e viszonyuk stb. (II/ 3—27.). Jago végig titokban tartja, hogy éppen informálódik és pláne, hogy erősen érdekelt az információ megszerzésében.

Másrészt — mivel mindenki bizalmát élvezi — mindig *el van látva igaz és friss értesülésekkel*. Pl. Cassio közli vele, hogy megfogadja tanácsát, majd elmondja, hogy szólt Emíliának; Desdemona tudtára adja, hogy Othello szóba hozta a kendőt, Othello megvallja, hogy féltékeny és hogy bosszút akar állni a szerelmeseken, Cassio megmondja, hol fogja tölteni az estét stb. stb.

Másokat viszont lebeszél az informálódásról. Így éri el, hogy továbbra is hazugságainak „bizonyítékait" termeljék. Szisztematikusan irányítja figyelmüket is: aminek az észrevétele az ő számára előnyös, amellett figyelmetlenül elhaladnak, ami viszont stratégiájának szerves része, az hangsúlyt kap. Ezáltal is elesnek az első kézből szerzett információktól.

Sajátos funkciójuk van Jago egyes *kérdéseinek*. Ezek célja egyrészt az hogy naivnak higgyék, másrészt pedig, hogy — megtartva az inkognitót s mégis első kézből — értesüljön arról, úgy folynak-e dolgok, amint eltervezte. „What's the matter, lady?* — kérdezi Desdemonát, akivel éppen akkor zördült össze Othello (IV/2, 114.); „Cassio, may you suspect who they should be that have thus mangled you?"** — kérdi Cassiót, mintha mit se tudna (V/1, 79.). „What malice with you?"*** — kérdi később, Rodrigóra célozva (102.).

M. B. Charlton hívja fel a figyelmet arra, hogy Jago zsenialitása nemcsak technikájában, hanem kifinomult *adaptáló-aktualizáló képességében* is megnyilvánul, „ahogy a helyzetet felméri, és arra az egyetlen módszerre tesz fel mindent, ami csakis és kizárólag Othellóval szemben hatékony".[39] „Jagónak mint cselszövőnek a módszerét két dologgal jellemezhetjük — írja Evans. Az egyik az a szokása, hogy áldozatának megtalálja azt a sajátos hajlamát, amely a legjobban fogja saját céljait szolgálni; a másik pedig az a szokása, hogy a gyakorlati részleteket az improvizációra bízza." Például Rodrigo Des-

* Jago: Mi történt, asszonyom?
** Jago: Nem sejted barátom, / Kik vágtak le így orvul?
*** Jago: Miféle harag volt közöttetek?

demona iránti vágya *alap*, melynek részletei csak később alakulnak ki, mikor Brabantiót felébresztik, vagy amikor Cassio kegyvesztetté válik. Még meg is mondja Rodrigónak: „... or from what other course you please, which the time shall more favourably minister" (II/1.).*[40]

Jago pontosan tisztában van vele, milyen fontos Othello számára Desdemona;[41] ezért is határoz úgy, hogy éppen Desdemonától fosztja meg. De azt is tudja, hogy annál még fontosabb Othello számára társadalmi elismerése, „jó híre", becsülete. Éppen ezért a következő szavakkal vezeti be a súlyos vádat: „Good name in man and woman, dear my lord, / Is the immediate jewel of their souls..."** (III/3, 155—157.). Emlékeztetünk rá, hogy Rodrigóval folytatott párbeszédében éppen a pénzt emeli mindenek fölé (I/3.).[42]

Jago azt is tudja, hogy Othello, ha Velence elismerte is szolgálatait, mégiscsak idegen, aki ráadásul magán hordja idegenségének bélyegét. Mikor Othello magára marad, benne is felébred a gyanú (III/3, 263—265.). Jago azt is tudja, hogy Othello — bár Desdemonával kétségtelenül kivételt tett — általában elfogadja azt a nézetet, hogy mindenkinek csak saját fajúakkal szabad házasságot kötni. Ezért mondja neki: „Not to affect many proposed matches /Of her own clime, complexion, and degree, / Whereto, we see, in all things nature tends; / Foh! one may smell in such, a will most rank, / Foul disproportion, thoughts unnatural".*** (III/3, 229—233.). Ezt persze Othello akár magára is vehetné, de — s Jago ezzel is számol — férfiuralmi szemlélete miatt szigorúbban ítéli meg feleségét.

Jago azt is jól tudja, hogy Othello vallásos és babonás. Éppen ezért, középkori módra esküvel bizonygatja hűségét (egyúttal az is kiderül, hogy ő maga nem hisz), és tudja, hogy Othello babonás hittel követi figyelemmel a kendő sorsát, és éppen ezért választja a kendőt perdöntő bizonyítéknak. (És ezért nincs igaza Th. Rymernek, aki a zsebkendőt komikus motívumnak tartja.[43])

Jago jól ismeri Othello patetikus, dagályos, fellengzős stílusát, s ezért, ha hozzá fordul, s különösen, mikor komolyra fordul a szó, ő is versbe fordítja szavait, és különféle *képekkel* erőlteti agyát. András László írja, hogy Jago egyforma könnyedséggel fejezi ki magát prózában és versben. Rodrigóval mindig prózában beszél (kivéve az indító dialógust, melyben felindultnak tetteti magát), Othellóval azonban az „előkelőbb" vers nyelvén érintkezik.[44] Morozov is rámutat, hogy amikor Jago a hírnevet „a lélek belső kincsének" nevezi, Othello stílusát utánozza.[45] Persze az sem biztos, hogy Jago saját nyelve a próza. Lehet, hogy Rodrigóval is csak azért beszél prózában, mert úgy gondolja, hogy *vele* prózában kell beszélni. Összes monológját versben mondja el.

Végül Jago tudja, hogy Othello hiszékeny („The Moor is of a free and open nature, / That thinks men honest that but seem to be so, / And will as tenderly be led by the nose / As asses are"**** — I/3, 405—408.), s ezen felbátorodva vág bele tervébe. Hasonlóképp vélekedik azonban a többiekről is: hogy Cassio semmire sem vágyik jobban, mint hogy beosztását újra visszanyerje,

* ... vagy mit tudom én, csináld, ahogy tetszik, ahogy épp a sora kijön.
** A férfinak s a nőnek egyaránt / Jó hír a legfőbb kincse, jó uram.
*** Jago: Ki annyi kérőnek kiadta útját, / Saját fajából, rendjéből valóknak, / A természet törvényét megtagadva — / Á, abban ritka bujaság buzog, / Mocskos mohóság, ferde fajtalanság!
**** Jago: A mór tiszta és nyílt természetű, / Hisz annak is, ki tettető, hazug; / S orránál fogva úgy lehet vezetni, / Akár a szamarat.

hogy Rodrigo gyáva, s ezért ajánlja fel neki, hogy majd segít a gyilkosságban stb. stb. Egyedül mintha Emíliát nem ismerné eléggé. De hát akármennyire célja volt is a szerzőnek, hogy egy *valóban* agyafúrt és hibátlan gaztettet jelenítsen meg, a kor etikai követelményeinek megfelelően ennek le kellett lepleződnie. Hasonló kivétel, amikor Jago azt ajánlja Othellónak, bújjon el az őt üldöző Brabantióék elől (I/2, 29—30.). Ezek nem Jago szavai, hiszen ha valaki, ő tudja, hogy Othello nem olyan ember, aki ilyen helyzetben elbújik — de meg nem is célja, hogy elbújtassa. Szándéka csupán az, hogy lássa, hogy javát akarja; Shakespeare pedig a helyzetet Othello jellemzésére használja fel.

„Az Othello egy olyan tragédia — írja G. A. Wilkes —, melyet azért hoztak létre, hogy megmutassa: addig, amíg sorsunk nagyobbik része akaratunktól függ, az egész sohasem; a jellemek egy olyan folyamatba vannak bekapcsolva, melyhez akcióik hozzájárultak ugyan, de amelynek megállapításához vagy megfordításához erőtlenek."[46] Számunkra azonban a tragédia iróniája nem az általában vett emberi lét iróniájára, hanem *bizonyos történelmi-társadalmi rétegek sorsának ironikus vonásaira utal — a Jago által képviselt polgári viszonyok által kialakított, újszerű társadalmi közegben.* Ennek bizonyítására azonban most nem vállalkozhatunk.

JEGYZETEK

[1]Ansew Cecil Bradley: The Substance of Shakespearean Tragedy, London,1924.[2], Magy.: szerk. Szenczi Miklós: Shakespeare az évszázadok tükrében. Gondolat, Bp. 1965., p. 202—203.

[2] Vö.: Benedek Marcell: Shakespeare. Bibliotheca Kiadó, Bp., 1957., p. 247.

[3] Patrick Johnson, a „Pezsgős Charlie" pl. a nyomokat rendszerint magukkal az áldozataival tüntette el. A becsapott embereket meg tudta győzni arról, hogy ő a brit érdekekért harcol, s ezért az ellenséges ügynökök üldözik. Mint Roger Delorme közreadja, a Yard embereivel sokszor előfordult, hogy amikor az áldozatokat Johnson ügyeiről faggatták, azok mély hallgatásba burkolóztak.

[4] Vlagyimir Jakovlevics Propp: Morfologia szkazki. Izdatelszvo Nauka, Moszkva, 1969., Magy.: A mese morfológiája. Gondolat, Bp., 1975., „Kézrejátszás", p. 49.

[5] Cinziónál a tizedes véletlenül lesz kegyvesztett, „mert az őrségen kezet emelt az egyik katonára, és megsebesítette". Jagónak tehát semmi szerepe nem volt benne. Giambattista Giraldi Cinzio: Desdemona és a mór. In: szerk.: Herczeg Gyula: A rettentő kukkubeusok. Régi olasz elbeszélők. Európa Könyvkiadó, Bp., 1983., II. köt. p. 316.

[6] Verdi szövegírója, A. Boito, egyszerűen elhagyja. Giuseppe Verdi—Arrigo Boito: Otello. Dramma lirico in quattro atti. Ősbem.: Milano, 1887. febr. 5.

[7] E viszonylatok a következők: Jago—Rodrigo, Brabantio—Rodrigo, Othello—Brabantio, Ciprus megtámadása, Jago—Othello, Jago—Rodrigo, Jago—Cassio, Cassio—Bianca, Jago—Emília, Othello—Desdemona. Ralph Berry: Pattern in Othello. Shakespearean Quarterly, 23 1972., p. 3—4.

[8] „Az Othello elleni kezdeti cselekvés a Rodrigo elleni praktika egyenes meghosszabbítása. (...) Jago kihasználja Rodrigót Cassio elpusztításában, azt pedig, hogy Rodrigo Desdemona iránt táplált reményét megtartsa. Mindkét cselekvés saját érdekeit szolgálja: Rodrigo pénzét és Cassio helyét." Bertrand Evans: Shakespeare's Tragic Practice, Clarendon Press, Oxford, 1979., p. 127., 132.

[9] Richard G. Moulton: Shakespeare as a dramatic artist. A popular illustration of the principles of scientific criticism. Oxford, Clarendon Press 1982[2]. (Első kiadás: 1885.)

[10] Joan Rees: Shakespeare and the story. Aspects of Creation. University of London, 1978., p. 16.

[11] „Jago félrevezeti Othellót, aki — s ez fontos dramaturgiailag — önmagától cselekszik." — Elmer Edgar Stoll: Art and Artifice in Shakespeare. Oxford, 1933. Magy.: Szenczi, p. 271

[12] Walter J. Foreman: The Music of the Close. The Final Scenes of Shakespeare's Tragedies, The University Press of Kentucky, 1978., p. 5.

[13] Jane Adamson: Othello as Tragedy. Some Problems of Judgment and Feeling, Cambridge University Press, 1980., p. 108.

[14] Géher István: Othello: a szerelmi házasság — fehéren, feketén. Valóság, XXV. évf. (1982.), 11. sz., p. 95. Lásd még: Shakespeare: Othello. Európa Könyvkiadó, Bp., 1983. Utószó.

[15] Hevesi Sándor: Amit Shakespeare álmodott. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1964., p. 46—66.

[16] Amikor elhatározza, hogy bosszút áll: „O, blood, o blood, o blood!" (III/3., 452.) Vért, vért, vért! Amikor pedig tudatára ébred tévedésének: „O, fool, o fool, o fool!" (V/2, 322.) Én bolond, én!

[17] Harry Levin: Shakespeare and the Revolution of the Times. Perspectives and Commentaries. New York. Oxford University Press, 1976., p. 152. — Ez az ironikus viszony verbálisan is kifejeződik, amikor Desdemona köszönetet mond Jagónak a „felvilágosításért" (III/3, 217.). „Nem sejtvén, hogy ez a kötelék nem az örök hála köteléke lesz, hanem az intrika hálójába való reménytelen belegabalyodás, amiből nem fog tudni kivergődni sohasem" — írja Maria-Beate Loeben: Shakespeares sprachliche Ironie and die Entwicklung seiner Dramatik. Ludwig-Maximilian Universität zu München 1965., p. 75.

[18] Mindaz, amit Desdemona Othellónak mond, mást jelent az ő és mást Othello számára. Loeben, p. 80.

[19] Vö.: P. Watzlavick—J. H. Beavin—D. D. Jackson: Pragmatics of Human Communication. A Study of International Patterns, Pathologies and Paradoxies. London, Faber, 1968.

[20] Hevesi, p. 59.

[21] Vö.: Az irányított és az ellentmondó szuggesztióról lásd: A. Binet: La suggestibilité. Paris, Schleider 1900. Loeben, p. 74.

[22] Cinzio, p. 317.

[23] A hadnagy vissza akarja vinni Desdemonának a zsebkendőt. Ekkor tér vissza a mór, váratlanul, s meglátja, amint a hadnagy házának hátsó ajtaján kopogtat. Amikor azonban a hadnagy észreveszi felettesét, elszalad.

[24] „So will I turn her virtue into pitch, / And out of her own goodness make the net / That shall enmesh them all." (II/3, 369—371.) („Így változtatom erényét szurokká; / A jóságot meg hálóvá, amelybe mind belehullnak.") Ford.: Kardos László. Lásd 14. sz. jegyzetet. „... With as little a web as this will I ensnare as great a fly as Cassio." (II/1,) („... fogok én még ezzel a kis hálóval olyan nagy dongót, mint Cassio.")

[25] „A mór erre a dühtől fortyogva azt mondotta: — Ha nem bizonyítod be, amit mondtál, úgy vigyázz, azt is megbánod, hogy nem némának születtél! — Könnyű lett volna a bizonyítás — mondta az álnok hadnagy —, amikor még eljárt hozzád az az ember, most azonban, miután egy semmiség miatt, s nem azért, amiért kellett volna, elkergetted, sokkal nehezebb lesz a dolgom. (...) Mindazonáltal remélem, hogy így is be tudom bizonyítani, amit nem akarsz elhinni." — Cinzio, p. 318—319.

[26] Hevesi, p. 62.

[27] „Minél hevesebben feledkezik bele Desdemona a szerelembe, annál szajhábbnak látja őt Othello; volt, jelenlegi vagy leendő szajhának. Minél inkább vágyakozik minél jobban szeretkezik, annál könnyebben hiszi el férje, hogy megcsalhatja vagy már meg is csalta. (...) Desdemona a saját szenvedélyének esik áldozatul. Szerelme ellene vall, nem mellette. Szerelme okozza vesztét. Ez a második paradoxon." Jan Kott: Shakespeare Our Contemporary. London, Methnen, 1965., Magy.: Kortársunk Shakespeare, Gondolat, Bp., 1970., p. 140.

[28] Berry, p. 9.

[29] Cinzio, p. 316—317.

[30] „Reggelre az eset híre az egész várost bejárta, s Desdemona füléhez is eljutott, aki melegszívű asszony lévén, igen sajnálkozott a történtek miatt, nem is sejtvén, mekkora bajba sodorja magát ezzel." Cinzio, p. 323.

[31] „Volt a hadnagynak egy hároméves kislánya, akit Desdemona nagyon szeretett. Egy napon, amikor az asszony ismét megjelent a gazember házában, a hadnagy fölkapta a kislányt, s az asszonynak nyújtotta; az meg átvette tőle, és a keblére ölelte. Az alattomos hadnagy ezenközben, kitűnően értvén a tolvajláshoz, észrevétlenül elcsente Desdemona övéből a kendőcskét, s azzal nagy boldogan mindjárt távozott is." Cinzio, p. 319.

[32] Shakespeare itt a sűrítés eszközével él: a tizedes cselédjét és szajháját egy személybe olvasztja össze.

[33] Cinziónál a mór a *hadnagynak* ad pénzt a tizedes legyilkolásáért (p. 322.) „A mór törni kezdte a fejét, hogyan ölhetné meg az asszonyt s a tizedest úgy, hogy *ne őt vádolják* halálukért." (p. 321.)

[34] Rodrigo: „I do follow here in the chase, not like a hound that hunts, but one that fills up the cry. My money is almost spent; I have been to-night exceedingly well cudgelled; and I think the issue will be, I shall have so much experience for my pains... (II/3, 372—377) („Én is benne vagyok a hajtásban, de nem mint az olyan eb, amely el is csíp valamit, hanem mint amely csak együtt csahol a többivel. Pénzem alig van már; az éjjel alaposan eldöngettek, s azt hiszem, végül is minden szenvedésemért ennyi tapasztalat lesz a jutalmam.")

[35] Evans, p. 119.

[36] Foreman ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy az V. felv. 2. jelenetében, amikor Othello megfojtja Desdemonát, így kiált fel: „O Lord, Lord, Lord!" (84.), amire Emilia kiáltása következik, kívülről: „My lord, my lord! What ho, my lord, my lord!" (85.). Mint írja, a két szöveg közvetlen egymás mellé helyezése a darab fordulópontját jelöli ki, mivel azt sugallja, hogy Othello fejében felépített egész szerkezet hamis; az „örök igazság" önhitt ábrándnak bizonyul. Foreman, p. 169.

[37] „A balek Rodrigo, akinek erszénye állott a kezdet kezdetén, kétszer is fel lett használva — először Brabantio felriasztásában és Othello szálláshelyére való elvezetésében, másodszor Cassio elbocsájtásában; Emília először Cassio és Desdemona összehozásában, azután a zsebkendőnek férjéhez juttatásában segédkezett; Cassio csupáncsak azáltal, hogy Desdemona segítségét kérte, hogy visszanyerhesse beosztását, maga hozta létre a kulcsmozzanatot Jago Othello elleni támadásában; Desdemona azáltal, hogy találkozott Cassióval és őhelyette kérte férjét, önmagát, férjét és Cassiót veszélybe sodorta. Továbbá a gazember bevonta magát a mórt is a támadásba, arra ösztönözvén, hogy távolítsa el Cassiót egy időre. Végül, a III/2 végén Jago és fő áldozata megegyeznek az éppen Cassio és Desdemona élete ellen irányuló cselszövésben." Evans, p. 137.

[38] Vö.: Walter Raleigh: Shakespeare. 1907., Magy.: Szenczi, p. 225.

[39] H. B. Charlton. Shakespearian Tragedy, Cambridge, University Press, 1948.[1], p. 140.

[40] Evans, p. 130.

[41] Othello: „Excellent wretch! Perdition catch my soul / But I do love thee! And when I love thee not, / Chaos is come again." (III/3, 90—92.) („Te drágagyöngy, te! Itt kárhozzam el, / Ha nem szeretlek! A Chaos borul rám, / Ha nem szeretlek.")

[42] Vö.: András László: A Jágó-kérdés. Filológiai Közlöny, 1955., p. 173.

[43] Thomas Rymer: A Short View of Tragedy (1963). In: Critical Essays of the Seventeeth Centruy, ed. by J. E. Spingarn, London, 1957., vol. II., Magy.: Az Othellóról, in: Szenczi, p. 52—55.

[44] András, p. 174.

[45] Mihail M. Morozov: Metafori Sekszpira kak virazsenyie harakterov dejsztvujuscsih lic. In: Sekszpirovszkij Szbornyik, Moszkva, 1947., Ang: The Individualization of Shakespeare's Characters through Imagery, Cambridge, 1949., Magy.: In: Szenczi, p. 385.

[46] G. A. Wilkes: The „Compulsive Course" of Othello. Sydney Studies in English, 5 (1979—80.), p. 31—37.

Jánosi György

A SZÓRAKOZÁS ÉS SZÓRAKOZTATÁS ELLENTMONDÁSAI

Anélkül, hogy hosszabban elidőznénk a szórakozás fogalmának meghatározásánál, előljáróban leszögezzük: a szórakozást olyan szabadidős elfoglaltságnak tekintjük, amelynek középpontjában a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világa áll, és amely a történelmi fejlődés adott keresztmetszetében a kellemesség megszerzését célzó állandósult és társadalmilag rögzített tevékenységformák, illetve magatartásmódok rendszerét fogja át.[1] Természetesen a kellemesség kategóriájára visszavezetett szórakozás-fogalom önmagában véve rendkívül leegyszerűsített képet ad a szórakozás és szórakoztatás sokszínű, szerteágazó jelenségvilágáról, és semmit sem mond azokról az objektív mozzanatokról, amelyek a kellemes élmények megszerzését valóságosan megragadható konkrét tevékenységgé teszik a mindennapi élet folyamatában.

Ezek az objektív mozzanatok — rávilágítva a szórakozási formák kialakulásának sajátos történelmi tendenciáira — azokból a tevékenységekből hagyományozódtak át a szórakozás és szórakoztatás rendszerébe, amelyek, időről időre előidézve a kellemesség pozitív érzelmi állapotát, döntő szerepet játszottak a kellemes élmények iránti szükséglet megjelenésében. A szórakozás ugyanis egészen a polgári fejlődés XIX. századi konszolidációjáig olyan tevékenységformák „burkában" fejlődött, amelyek alapvető funkciója nem a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakítása volt. Ezek a történelmi kapcsolatok a szórakozás önállóvá válása után sem szűntek meg. A szórakozás és szórakoztatás rendszerében kimutathatók azok a sajátos formacsoportok, amelyek objektív mozzanataik szempontjából szoros kapcsolatban állnak a munkával (hobbitevékenységek), a primer szükségletek kielégítésével (hedonisztikus szórakozási formák), a vallási, társadalmi és családi ünnepekkel (ünnepi szórakozási formák), a kulturális értékek elsajátításával („szórakozva művelődés"), az esztétikai-művészi visszatükrözéssel (szórakoztató művészetek), a társadalmi kapcsolatok ápolásával (társas szórakozási formák) stb.

Azok az objektív tényezők, amelyek a mindennapi életben valóságosan megragadható, konkrét tevékenységgé teszik a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakítását, egyedi, specifikus jellegüknél fogva nyilvánvalóan nem épülhetnek be a szórakozás általános fogalmába. Ennek ellenére két szempontból sem hagyhatók figyelmen kívül a szórakozás és szórakoztatás vizsgálata során. Egyrészt azért, mert döntő szerepet játszanak a szórakozás járulékos — alkotó, közösségi, művelődési, művészeti stb. — funkcióinak kialakulásában, másrészt pedig azért, mert olyan sajátosságokkal ruház-

zák fel a kellemesség megszerzésének folyamatát, amelyek a mindennapi életben eltérő értékűvé és jelentőségűvé teszik a különböző szórakozási formákat. Ebből a szempontból a szórakozás három alapvető formacsoportja különíthető el egymástól.

1. *A szórakozás hasznos formái.* A „hasznos" jelző alkalmazása természetesen rendkívül félrevezető lehet egyes szórakozási formák esetében, hiszen a kellemes élményeket nyújtó szórakozást a hasznosság objektív kritériumaival szemben a szubjektivitás és partikularitás jellemzi. A szórakozás egy olyan mesterségesen megkonstruált, intenzíven átélt, sajátos belső világ kialakítására törekszik, amely a mindennapi élet külső kötöttségeinek ideiglenes „felfüggesztésével" a szabadság és otthonosság kellemes érzését teremti meg. A szórakozás így kényszermentességével s gyakran — mint pl. a játékban — öntörvényű normáinak és szabályainak rendszerével a mindennapi élet intermezzójaként jelenik meg, melyet a szubjektum úgy él át, mint külső kényszerekkel övezett hétköznapi életének sajátos megszakítottságát. A cselekvésben kifejeződő szubjektív célok és szándékok ellenére azonban a szórakozás — objektív mozzanatai szempontjából — kontinuitást biztosító tényezővé válhat a mindennapi élet tevékenységrendszerében. A szórakozás és szórakoztatás hasznos formái épp azáltal nyernek pozitív jelentést és tartalmat, hogy objektíve — egyénileg és társadalmilag egyaránt — folytonosságot teremtenek a társadalmi fejlődés és az emberi képességek kibontakozásának történelmi folyamatában. Egyénileg úgy, hogy a kellemes élmények otthonos, érzelmileg átélt belső világának biztosításával újratermelik a hétköznapi élet során elhasználódott energiákat s az érzelmi kiegyensúlyozottság megalapozásán keresztül a társadalmi létben való teljesebb feloldódást készítik elő. Társadalmilag pedig döntő szerepet játszanak azoknak a történelmileg kialakult szellemi és fizikai képességeknek a fejlesztésében, amelyek a munkamegosztás differenciáltsága következtében individuális szinten háttérbe szorultak a munkavégzés és a mindennapi élet során.

2. *A szórakozás negatív, „torz" formái.* A hasznos szórakozási formák esetében tehát a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világa nem különül el mereven a mindennapi élet folyamatától; a belsőleg átélt megszakítottság ellenére „belesimul" a hétköznapok természetes világába, s a közösségi és individuális lét magasabb szintű folytatását készíti elő. A „torz" szórakozási formákban megfordul ez a sajátos viszony. Itt a kellemes élmények radikálisan szembefordulnak a mindennapi élet valóságával, s egy irreális és illuzórikus világ megteremtésével a külső kényszerektől és kötöttségektől való szabadulás lehetőségét csillantják meg. A szórakozás negatív formái már nemcsak szubjektív, hanem objektív mozzanataikat illetően is megszakítják a mindennapi élet folyamatát. A cselekvés objektív sajátosságai a társadalmi konfrontáció szublimált formájává teszik a szórakozást, mely az elfojtott érzelmek kiélésének, a felhalmozódott gátlásenergiák levezetésének és a társadalmi frusztráció kompenzálásának biztosításával a szociális környezettől való elfordulást és az egzisztenciális problémák elől való menekülést szolgálja. A „torz" szórakozási formák egy olyan illuzórikus világ kialakítására törekszenek, mely szemben áll a mindennapi élet valóságával, s mely a szellemi és fizikai képességek rombolásával — lásd alkoholizmus, kábítószer-élvezet, művészeti giccs stb. — a tevékenység szubjektumának szociális passzivitását és társadalmi izolációját segíti elő.

3. *A szórakozás átmeneti formái.* A nyilvánvaló eltérések és oppozíciós alaptendenciák ellenére rendkívül nehéz éles határvonalat húzni a szórakozás és szórakoztatás ellentétes formacsoportjai közé. A kellemes élmények keresését meghatározó szubjektív célok és szándékok ugyanis gyakran anélkül alakítják ugyanazt a cselekvést hasznos vagy „torz" szórakozási formává, hogy a tevékenység struktúrájában, eszköz- és feltételrendszerben lényeges változás állna be. A szórakozás átmeneti területe így azokat a tevékenységeket foglalja magába, amelyek pusztán objektív sajátosságaik alapján nem sorolhatók be egyértelműen a hasznos vagy „torz" szórakozási formák csoportjába. Az átmeneti típust jól példázzák a szórakoztató művészet alkotásai, melyek a szubjektív indítékok rendszerétől függően a pozitív értelemben vett kikapcsolódást és a társadalmi környezettől való elfordulást egyaránt szolgálhatják. Ott, ahol a szórakoztató művek befogadása nem kap jelentőségénél hangsúlyosabb szerepet s megfelelő aránnyal épül be a szabadidős formák rendszerébe, a feldolgozás és elsajátítás a szórakozás hasznos területeként jelenik meg; ezzel szemben ott, ahol más tevékenységformák rovására terjeszkedve a szabadidő eltöltésének meghatározó elemévé válik, egy olyan illuzórikus világ alapjait teremti meg, mely a társadalmi valóság ellenképeként a menekülés lehetőségét biztosítja a cselekvést végző szubjektum számára.

1. A SZÓRAKOZÁS „IDENTIFIKÁCIÓS" FUNKCIÓJA

A hasznos és „torz" tevékenységcsoportok közé beékelődő átmeneti formák világosan jelzik, hogy a szórakozás és szórakoztatás vizsgálata során nem hagyhatók figyelmen kívül a tevékenységet meghatározó szubjektív célok és szándékok.

A belső indítékok elhanyagolása már az olyan általános problémák tisztázását is megnehezíti, mint a szórakozás fogalmának és területének körülhatárolása. A kellemes élményforrások rendszerének ugyanis csak rendkívül szűk területét alkotják azok a tevékenységek, illetve elfoglaltságok, amelyek objektív sajátosságaik alapján egyértelműen szórakozási formának tekinthetők. (Ezek többnyire a kellemesség szükségletének általános elterjedése és a szórakozás önállóvá válása után alakultak ki.) A szórakozás és szórakoztatás „külső övezetében" olyan tevékenységek, illetve elfoglaltságok találhatók, amelyek objektív sajátosságaik szempontjából más szabadidős területekhez — a művelődéshez, a művészethez, a társas kapcsolatok ápolásához stb. — tartoznak ugyan, de a cselekvés hátterében álló szubjektív céloknak megfelelően a szórakozás formáivá és eszközeivé válhatnak. (A művészet területén jól példázza ezt a kellemesség megszerzésére orientált befogadói magatartás, mely a valódi értéket képviselő műalkotásokat a szórakozás tárgyaivá alakítja át. Ez többnyire akkor következik be, amikor a cselekvés szubjektuma nem tudja vagy nem akarja a műalkotásban rejlő általános emberi és társadalmi jelentéstartalmakat elsajátítani, s a felszíni rétegben található „héjszerű" mozzanatok feldolgozásával megáll a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakításánál. Ilyenkor elmosódnak a határok magyarnóta és népdal között, s a *Bűn és bűnhődés* „klasszikus szerkesztésű, bár kissé vontatott" krimivé válik.)

Tovább nő a szubjektív célok és szándékok jelentősége, ha a különböző szórakozási formákat a társadalmi hasznosság értékszempontjai szerint vizsgáljuk. Egyrészt azért, mert a kellemes élményforrások többsége — mint láttuk — csak a belső indítékok figyelembevételével sorolható be a hasznos vagy „torz" szórakozási formák alrendszerébe. Másrészt pedig azért, mert a szórakozás poláris formacsoportjait olyan társadalmi szükségletek hívták életre, amelyek a szórakozáshoz fűződő ellentétes diszpozíciók tömegessé válása következtében alakultak ki. Ez azt jelenti, hogy a hasznos és „torz" szórakozási formák elkülönülése olyan szubjektív tényezőkkel magyarázható, melyek — bár kialakulásuk és tömeges elterjedésük szempontjából objektív társadalmi okokra vezethetők vissza — a szórakozással szemben támasztott igények és elvárások rendszerében gyökereznek.

Azok a szubjektív tényezők, amelyek döntő szerepet játszottak a szórakozás ellentétes formacsoportjainak kialakulásában, az individualizáció kibontakozásának forrásvidékéről eredeztethetők, s a szórakozás „identifikációs" funkciójával állnak összefüggésben. Mielőtt azonban rátérnénk ennek részletes vizsgálatára, néhány megjegyzés erejéig utalnunk kell arra a bonyolult történelmi folyamatra, amelynek során a szórakozás fokozatosan önálló szabadidős tevékenységgé vált. Ebben a folyamatban — meghatározva a szórakozás kialakulásának történelmi-társadalmi feltételeit — három alapvető tényező játszott közre.

1. A kellemesség szükségletének megjelenése.[2] Abban az értelemben, hogy a szórakozás középpontjában a kellemes élmények megszerzése áll, a történelmi fejlődés szempontjából nyilvánvalóan döntő jelentőségű volt a kellemesség szükségletének kialakulása. Ez — a mindennapi élet legkülönbözőbb területeihez kötötten — a fejlődésnek valószínűleg már azon a fokán is megjelent, amikor a különböző tevékenységfajták még nem váltak ki a társadalmi létfenntartás egységes, differenciálatlan folyamatából. A kellemesség érzete ugyanis — a munkától a magánjellegű elfoglaltságokig — szinte valamennyi tevékenység kísérőjelenségeként felléphet, még ott is, ahol a cselekvésnek egyáltalán nem célja a kellemesség állapotának megszerzése. Így a kellemesség — mely többnyire a gyakorlati cselekvés sikeres lefolyása esetén lép fel — különböző tevékenységek kísérőjelenségeként a társadalmi fejlődés legkorábbi szakaszaiban is megjelenhetett, s a rendszeres ismétlődés következtében döntő szerepet játszhatott a kellemesség szükségletének kialakulásában. Ezen lényegét tekintve az sem változtat, hogy a kellemesség szükségletét megalapozó tevékenységformák objektív és szubjektív mozzanataikat illetően egyaránt a társadalmi létfenntartás folyamatát s korántsem a kellemes élmények előidézését szolgálták.

2. A szabadidő kialakulása. A szabadidő megjelenése lényeges fordulópontot hozott a szórakozás történelmi fejlődésének folyamatában. A kellemesség megszerzését célzó tevékenységek kiváltak a társadalmi létfenntartás rendszeréből, s a szabadidő keretei között az önállósodás útjára léptek. A szórakozás azonban még ekkor sem válhatott önálló szabadidős tevékenységgé. A szabadidő kialakulásához vezető történelmi fejlődés ugyanis — az elosztási és tulajdonviszonyok egyre szélsőségesebbé váló egyenlőtlenségei következtében — a társadalmi osztályok differenciálódásának alapjait is megteremtette, mely gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt megmutatkozott. Az egymástól elkülönült csoportok szabadidős tevékenységei — a külső reprezentáció és a

belső integráció biztosítására törekedve — a társadalmi konformitás sajátos eszközeivé váltak, s olyan közösségi, ideológiai, művelődési stb. jelentéstartalmakkal ruházták fel a kellemesség megszerzését célzó tevékenységformákat, amelyek közvetlen integrációs tendenciák révén megakadályozták a szórakozás szubjektivitásának és partikularitásának kibontakozását. Az ókori és középkori társadalmakban tehát a szórakozás olyan szabadidős tevékenységeknek rendelődött alá, amelyek, korlátok közé szorítva az individuális lét kiterjesztését, a cselekvés szubjektumának konformitását és szociális azonosságtudatát erősítették. Ezek a szabadidős formák — a különböző ünnepekhez, a közösségi művészethez, a kulturális elsajátításhoz, a társas kapcsolatok ápolásához stb. kapcsolódó tevékenységek — természetesen lényegesen eltértek a társadalmi létfenntartást célzó reprodukciós folyamatoktól. Mindenekelőtt azért, mert sokkal közvetlenebb módon szolgálták a kellemesség szükségletének kielégítését, ami lehetővé tette azt is, hogy meghatározott feltételek mellett — a szubjektív céloknak és szándékoknak megfelelően — a kellemesség megszerzésére irányuló szabadidős formákká váljanak. Így a szórakozás és szórakoztatás fejlődésében a szabadidő megjelenésével létrejött döntő minőségi változás elsősorban abban ragadható meg, hogy bizonyos tevékenységek — melyek objektív mozzanataik szempontjából a társadalmi konformitást és integrációt szolgálták — a bennük érvényre jutó szubjektív törekvések következtében a szórakozás formáiként és eszközeiként funkcionálhattak.

3. Az individualizációs tendenciák kibontakozása. Azok a tevékenységformák, amelyek már nemcsak szubjektív, hanem objektív mozzanataikat illetően is a kellemes élmények partikuláris világának kialakítását szolgálták, csak a polgári társadalmak létrejötte után, az individualizációs folyamatok kibontakozásával jelentek meg. A polgári fejlődés során a társadalmi újratermelés privatizálódása és az individualizációs tendenciák felerősödése egy olyan privát szféra alapjait teremtette meg, amely a magánélet és közélet szétválásán keresztül az individuális lét határainak kiterjesztéséhez vezetett. A polgári magánélet kialakulásával a szabadidő szférája is megkettőződött, s lehetővé tette a társadalmi integráció biztosítására és a partikuláris szükségletek kielégítésére irányuló tevékenységformák elkülönülését. A korábbi csoportkultúrák felbomlása, a hagyományos közösségi normák és tradíciók átalakulása felszabadította a szórakozást a társadalmi konformitás kényszere alól, s a kellemes élmények megszerzése a partikuláris jellegű szabadidős formák között önálló fejlődésnek indult. A szórakozás fokozatosan elszakadt azoktól a tevékenységformáktól, amelyek „burkában" évszázadokon át fejlődött, s felszámolva korábbi alárendeltségét és függőségi viszonyát, önálló szabadidős tevékenységgé vált. Az önállósodás folyamatát világosan jelezte a polgári tömegkultúra szórakoztató termékeinek konjuktúrája, mely a XIX. század végén és a XX. század elején a kulturális termelés egyre hatalmasabbá váló nagyüzemétől a szórakozás tárgyainak és eszközeinek tömeges előállítását követelte meg.

Az individualizáció tehát két szempontból is meghatározó szerepet játszott abban a történelmi fejlődésben, melynek eredményeként a szórakozás önálló szabadidős tevékenységgé vált. Egyrészt a polgári magánélet kialakításával és a szabadidő belső felosztásával lehetővé tette a szórakozás emancipálódását a közvetlen társadalmi integrációt célzó tevékenységformák uralma alól; másrészt megalapozta azoknak a szükségleteknek a kibontakozását, amelyek a szórakozás tárgyainak és eszközeinek előállítására késztették a kul-

turális termelés társadalmi rendszerét. Ezek a szükségletek — tárgyuk azonosságán túl — természetesen lényegesen eltértek egymástól, ami a szórakozás ellentétes formacsoportjainak kialakításával világosan jelezte az individualizációs tendenciák ellentmondásos társadalmi szerepét.

Az újratermelési folyamatok privatizálódása és az individualizáció kibontakozása az egyik oldalon jelentős mértékben megnövelte az egyén társadalmi lehetőségeit, s az individuális lét határainak kiterjesztésével háttérbe szorította az egyéni életvitelt korlátozó közösségi normák és tradíciók rendszerét. Az egyén — végleg leválva a „közösség köldökzsinórjáról" — kilépett a szociális környezet közvetlen befolyása alól, s a választási lehetőségek kibővülésével egyre nagyobb jelentőséget kapott az önálló kezdeményezőkészség és az egyéni érdekérvényesítés. Az individuum a társadalmi élet autonóm egységévé vált, amit csak tovább erősítettek azok a piaci mechanizmusok, amelyek, betörve a kultúra és a szabadidő területére, a korábbi közösségi befogadással szemben individuális színezetűvé tették a kulturális értékek elsajátítását.

A polgári fejlődéssel kibontakozó individualizáció azonban nemcsak pozitív tendenciákat és jelentéstartalmakat hordozott magában. A társadalmi csoportok egy jelentős része sajátos értékvesztésként élte át a közösségi létforma felbomlását, mert az ipar és a kereskedelem fellendülése nem tudta megteremteni mindenki számára az egyéni érdekérvényesítéshez szükséges egzisztenciális feltételeket. A gazdasági fellendülést kísérő pauperizáció új akadályokat állított az individuális lét határainak kiterjesztése elé, s a társadalom perifériájára szorult urbanizálódott tömegek azokat az orientációs pontokat is elveszítették, amelyek a korábbi csoportkultúrák keretei között — a közösségi normák és tradíciók által közvetítetten — a mindennapi élet problémáihoz való alkalmazkodást szolgálták. Így az individualizációs tendenciák nemcsak az egyén lehetőségeinek megnövekedésében, hanem az atomizálódás, az elszigetelődés és az elidegenedés jelenségeinek kialakulásában is meghatározó szerepet játszottak.

A társadalmi ellentmondások következtében létrejövő szociális egyenlőtlenségek a kellemesség megszerzésére irányuló szubjektív törekvésekben is érvényre jutottak, s eltérő követelményeket támasztottak a szórakozás tárgyaival és eszközeivel szemben. A kulturális termelés nagyüzeme nem szelektált az egymásnak gyakran ellentmondó szubjektív célok és szándékok között, s a szórakozás „torz" formáinak feltételeit is megteremtve valamennyi szükséglet kielégítésére törekedett. Ebben alapvetően két ok játszott közre. Mindenekelőtt azzal párhuzamosan, hogy a piaci mechanizmusok révén a kulturális jelenségek rendszere beépült a gazdasági áruforgalom vérkeringésébe, a kultúra területén is meghatározó jelentőségűvé váltak a termelés elsődleges szabályozóiként működő üzleti szempontok. A szórakoztatóipar gazdasági racionalizálása minden más korlátozó tényezőt háttérbe szorított, s mivel a pauperizáció erős keresletet támasztott a menekülést szolgáló kellemes élményforrásokkal szemben, a kulturális termelés nagyüzeme tömegesen állította elő a „torz" szórakozási formák tárgyait és eszközeit.

A másik ok a szórakozás identifikációjának felismerésével függött össze. A polgári fejlődést kísérő individualizáció következményeként a XIX. században központi problémává vált az egyén és a társadalom kapcsolata; annak az űrnek a betöltése, amely a feudális közösségek és csoportkultúrák felbomlása után az individuum és a nemzetté formálódó társadalom között keletkezett.

A szakadék áthidalására és a közvetítő mechanizmusok létrehozására tett kísérletek során vált először nyilvánvalóvá a szórakozási formák rendszerének az a sajátos társadalmi szerepe, amit némi megszorítással a szórakozás identifikációs funkciójának nevezhetünk. Ennek lényege abban áll, hogy a szórakozás — a társadalmi közérzet formálásán és alakításán keresztül — nemcsak a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakításában, hanem a társadalmi beilleszkedés folyamatában is rendkívül fontos szerepet játszik. A társadalommal és a szociális környezettel való azonosulás ugyanis nemcsak a társadalom céljainak, normáinak és eszményeinek interiorizálását tételezi fel. A szociális beilleszkedés folyamatában a társadalmi közérzet alakulásának is meghatározó szerepe van, s ez jelentős mértékben függ attól, hogy az egyén milyen feltételek mellett tudja megszerezni a kellemes élményeket környezetétől, azaz milyen lehetősége van egy olyan belső világ megteremtésére, melyben — a külső kötöttségek és kötelezettségek pillanatnyi felfüggesztésével — otthonosan és kellemesen érzi magát. Így a „torz" szórakozási formák feltételeinek biztosításában az üzleti szempontokon túl azok a manipulatív célok is döntő szerepet játszottak, melyek a lesüllyedt rétegek szociális veszteségeinek kompenzálásával a társadalmi problémák elkendőzésére s az alsó osztályok identitástudatának kialakítására irányultak.

A szórakozás ellentétes formacsoportjait életre hívó társadalmi szükségletek azonban az identifikációs funkció homogenitását is megbontották, s a társadalmi beilleszkedés sikeres, korlátozott vagy anómiás jellegének megfelelően eltérő tartalmúvá és előjelűvé tették a szórakozás és a szociális azonosságtudat belső viszonyát. Ha a belső összefüggések feltérképezése során az egyén és a társadalom kapcsolatának előjeléből — azaz a viszony harmonikus, ambivalens vagy diszkordáns jellegéből — indulunk ki, akkor a tágan értelmezett identifikáció három konkrét megnyilvánulási formájához jutunk.

1. Az első — a szórakozás kiegészítő-kompletációs funkciója — általában akkor jellemzi a kellemesség megszerzésére irányuló tevékenységformákat, amikor a társadalmi beilleszkedés sikeresnek, a szociális környezethez fűződő viszony pedig kiegyensúlyozottnak és problémamentesnek mondható. Ilyenkor a szórakozás — a hétköznapok világának valóságos közegében maradva — a külső kötelezettségek teljesítésének feszültségoldó „intermezzójaként" kiegészíti és teljessé teszi a mindennapi élet folyamatát; az érzelmi egyensúly megteremtésének eszközeként szervesen beépül az egyéni életvitel tevékenységstruktúrájába, s olyan társadalmi közérzetet alakít ki, amely tovább erősíti a külső kapcsolatok harmonikus és kiegyensúlyozott jellegét.

2. Más a helyzet a társadalmi beilleszkedés korlátozottsága esetén. Ha a szociális környezethez fűződő viszony ambivalens, azaz belsőleg ellentmondásos jelleget ölt, akkor a kellemesség megszerzését célzó tevékenységformák — kárpótlást nyújtva a külvilágtól vélt vagy valós sérelmekért — többnyire egy sajátos pszichohigiénés-kompenzációs funkciót vesznek fel. Ilyenkor a szórakozás — gyakran szembefordulva a hétköznapok realitásával — a mindennapi élet negatív mozzanatainak komplementer-ellenképeként jelenik meg, s a szociális veszteségek kompenzálásának és kiegyenlítésének eszközévé válik. A kellemes élmények felfokozott keresése megbontja az életmód tevékenységstruktúrájának normális belső arányait, s a szórakozás a közvetlen integrációs tendenciákat hordozó szabadidős formák rovására terjeszkedik.

3. Végül ott, ahol a társadalmi beilleszkedést az anómiás és deviáns magatartás, a külső kapcsolatok rendszerét pedig a diszkordancia és a kölcsönös elutasítás jellemzi, a szórakozás általában a társadalmi kötelezettségektől és a mindennapi problémáktól való elfordulást szolgálja. Ez a sajátos szerep — amit a szórakozás menekülési-izolációs funkciójának is nevezhetünk — többnyire azokat a szórakozási formákat állítja előtérbe, amelyek a kellemes élmények hamis és illuzórikus világának kialakításával radikálisan kiszakítják a cselekvés szubjektumát a mindennapi élet valóságos környezetéből. Ilyenkor a szórakozás a társadalmi-közösségi élet pótlékaként meghatározóvá és egyeduralkodóvá válik a szabadidős formák rendszerében, s a menekülés lehetőségének biztosításával tovább erősíti a társadalommal és a szociális környezettel való szembenállást.

A szórakozás kiegészítő-kompletációs, pszichohigiénés-kompenzációs és menekülési-izolációs funkciójának tisztázását az összefüggések pontosítása érdekében néhány megjegyzéssel még ki kell egészítenünk. Először: anélkül, hogy tagadnánk a szórakozási formák szerepét a társadalmi identitástudat érzelmi-hangulati tényezőinek formálásában, hangsúlyoznunk kell, hogy a szórakozás — megerősítve a szociális környezethez fűződő viszony harmonikus, ambivalens vagy diszkordáns jellegét — inkább függvénye, mint meghatározó eleme a társadalmi beilleszkedés folyamatának. Másodszor: abban az értelemben, hogy nincs teljesen sikeres, illetve anómiás társadalmi beilleszkedés — vagyis a két végpont abszolút tiszta formája csak elméletileg létezik —, a kiegészítő és menekülési funkció nem különül el élesen a szociális veszteségek kompenzálásától, aminek következtében a két funkcionális szélső pont között az átmenetek végtelen sora helyezkedik el. Végül harmadszor: az individuális szórakozási formák rendszere sohasem sorolható be egyértelműen a kiegészítő, kompenzációs vagy menekülési funkció alá; az egyéni életvitelben a különböző előjelű szórakozási formák többnyire keverednek egymással, s a társadalmi identitástudat fejlettségi foka kizárólag a három funkció egyikének általános érvénye, illetve dominanciája alapján határozható meg.

Jól látható tehát, hogy a szórakozás ellentétes formacsoportjait olyan szubjektív tényezők hívták életre, amelyek a társadalmi beilleszkedés sikeres, korlátozott vagy anómiás jellegének megfelelően eltérő követelményeket támasztottak a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világával szemben. Az identifikációs funkció belső differenciálódása ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy ezek a különbségek végső soron objektív társadalmi tényekre vezethetők vissza, s a polgárosodás folyamatának történelmi-társadalmi ellentmondásaival magyarázhatók. Ott ugyanis, ahol az individualizáció, megnövelve az egyén társadalmi lehetőségeit, megteremtette az egyéni érdekérvényesítés egzisztenciális feltételeit, a szórakozás kiegészítő-kompenzációs funkciója került előtérbe, mely a hasznos szórakozási formák kialakulásához vezetett. Ezzel szemben ott, ahol az individuum autonómiájának kiterjesztése a pauperizáció és az elidegenedés jelenségeit vonta maga után, a menekülési-izolációs funkció létrehozta azokat a szórakozási formákat, amelyek a kellemes élmények illuzórikus világának kialakításával a társadalmi realitástól való elfordulást szolgálták. Így az a fejlődési folyamat, amelynek során létrejöttek a szórakozás hasznos és „torz" formái, röviden a következőképp foglalható össze: a polgárosodással kibontakozó szociális egyenlőtlenségek — megteremtve az identifikációs funkció belső differenciálódásának alapjait —

olyan eltérő szükségleteket hívtak életre, melyek a kiegészítő, kompenzációs és menekülési törekvések tömegessé válásán keresztül a szórakozás ellentétes formacsoportjainak kialakulásához vezettek.

A szórakozás azonban — annak ellenére, hogy az individualizációs tendenciák már a középkor végén felerősödtek — a polgári átalakulást követő időszakban még nem válhatott önálló szabadidős tevékenységgé. A szabadidős formák egy része — a szubjektív céloktól és szándékoktól függően — előidézhette ugyan a kellemesség pozitív érzelmi állapotát, de a szabadversenyes kapitalizmus korában továbbra is jelentős szerepet játszottak azok a társadalmi tényezők, amelyek a szórakozás szubjektivitása és partikularitása ellen hatottak.

A társadalom belső hierarchikus tagozódásának kialakulásával olyan posztfeudális jelenségek uralkodtak el a szabadidő területén, amelyek, újjáélesztve a középkor reprezentatív nyilvánosságának elemeit, ideologikus jelentéstartalmakat építettek a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világába. Ezek a tendenciák különösen az ipari, a kereskedelmi és a pénzarisztokrácia életében váltak általánossá, ahol a különböző szabadidős formák — a társadalmi reprezentáció törvényszerűségeinek megfelelően — a nagypolgárság hatalmi törekvéseit és elitisztikus elszigetelődését szolgálták. A kulturális felsőbbrendűség látszatát biztosító posztfeudális jelenségek megakadályozták az individualizáció teljes kibontakozását, s konformitásra kényszerítve az uralkodó osztály tagjait, erősen korlátozottá tették a szórakozás individuális jellegének érvényre jutását.[3]

Hasonló következményeket vont maga után a protestáns etikában vallásos erénnyé avanzsált puritán utilitarizmus is, mely a polgári átalakulás után változatlanul meghatározó szerepet játszott a kispolgári rétegek életében. A létében állandóan fenyegetett kisiparos és kiskereskedő réteg a kényszerítő körülmények nyomása alatt szabadidejének minden mozzanatát az anyagi erőforrások bővítéséhez s a gazdasági-termelő tevékenységek rendszeréhez igazította, aminek következtében magánéletét a belülről irányított karaktertípusnak[4] megfelelő protestáns etika és puritán utilitarizmus határozta meg. „Ennek az etikának 'summum bonum'-a (legfőbb jó) a pénzszerzés, egyre több pénz szerzése, kérlelhetetlenül megtagadva minden elfogulatlan élvezetet, s ... megfosztva azt mindennemű eudaimonisztikus vagy akár hedonisztikus szemponttól."[5] A kispolgárság életében így a protestáns etika könyörtelenül felszámolta a semmittevés és a pazarlás démonait, s a szórakozást mint öncélú, értelmetlen tevékenységet, a szabadidős formák rendszerének perifériájára sodorta.

Végül a harmadik ok, ami a szabadversenyes kapitalizmus korában megakadályozta a szórakozás végleges önállóvá válását, a létminimum alsó határán élő, elszegényedett és proletarizálódott tömegek sajátos „kultúranélküliségével" függött össze. Az ipari centrumok felé áramló alsó rétegek számára a megváltozott életkörülmények miatt a hagyományos értékek és normák már nem tudtak megfelelő orientációs pontokat biztosítani, s az elnyomorodás az új polgári kultúrától, a kulturális áruforgalom vérkeringésétől is elzárta a nagyvárosi tömegeket. A tradicionális kultúrától megfosztott, az új kultúrától pedig elzárt, „légüres térben" élő rétegek nem rendelkeztek olyan kulturális mintákkal, amelyek támpontul szolgálhattak volna a szabadidő, a művelődés és a szórakozás területén, bár a kizsákmányolás fokozódása s a

munkaidő aránytalan megnövekedése részben feleslegessé tette a választási alternatívák kialakítását. A munkán túli tevékenységek jelentős része a passzív pihenésre és a biológiai-fiziológiai szükségletek kielégítésére irányult, aminek következtében a szórakozás az alsó rétegek életében is a szabadidős formák rendszerének perifériájára kényszerült.

Ezek az objektív társadalmi tényezők — amelyek tehát részben megakadályozták a kellemes élményeket biztosító szabadidős formák kialakulását — a szórakozás és szórakoztatás korlátozottságán túl azt is jól mutatják, hogy a szórakozás végleges önállóvá válása csak az életszínvonal emelkedésével, az anyagi létfeltételek nivellálódásával, a szociális szintek merev határainak feloldódásával és a nagyvárosi tömegek kultúranélküliségének megszüntetésével valósulhatott meg. Azok a fejlődési tendenciák azonban, amelyek létrehozták ezeket a feltételeket, nem a szabadversenyes kapitalizmus korában, hanem a XIX. század végén 1. az állami beavatkozás felerősödésével, 2. a társadalmi légkör oldódását jelző „kívülről irányított" karakter megjelenésével és 3. a polgári tömegkultúra kialakulásával bontakoztak ki.

2. A SZÓRAKOZÁS ELLENTMONDÁSAI A POLGÁRI TÁRSADALMAKBAN

A XIX. század végén a haladó polgárság számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a demokrácia, a szabadság és a jogi egyenlőség programját a polgári forradalmak győzelme után nem sikerült megvalósítani. A szabadverseny gazdasági és piaci mechanizmusai a legalapvetőbb társadalmi konszenzusokat sem engedték érvényre jutni, s a hierarchikus belső tagozódás olyan ellentmondásos szociális helyzetet alakított ki, amely forradalommal, a fejlődés eredményeinek megsemmisítésével fenyegetett. A gazdasági, politikai és szociális feszültségek csökkentése érdekében egyre elkerülhetetlenebbé vált az állami beavatkozás, mely a szabad gazdasági verseny korlátozásával kizárólagos eszköznek bizonyult a megbomlott társadalmi egyensúly helyreállítása során. A XIX. század végén az állami feladatok köre jelentős mértékben kibővült, s olyan tevékenységekkel, illetve funkciókkal gyarapodott, amelyek túlmutattak a privatizált újratermelés külső és belső feltételeinek biztosításán. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a védelem, a kárpótlás és a kiegyenlítés feladata, mely a gazdasági szempontból gyengébb társadalmi csoportok — a munkások, alkalmazottak, bérlők, fogyasztók stb. — helyzetének javítására irányult. Új feladatként jelentkezett a társadalmi struktúra hosszabb távú változásainak tervszerű szabályozása: a kedvezőtlen hatások gyengítése, illetve kiküszöbölése és a stabilizációt szolgáló folyamatok támogatása, illetve irányítása. Végül az állam az adminisztratív ügyintézésen túl olyan szolgáltatásokat is átvállalt, amelyek korábban a magánkezdeményezés körébe tartoztak: egyes állampolgárokat közfeladattal bízott meg, a privatizált magángazdaságokat kerettervezés vagy állami szubvenció révén koordinálta és bizonyos területeken saját maga tevékenykedett gyártóként, illetve elosztóként. Az állami beavatkozás döntő szerepet játszott a polgári társadalmak további fejlődésének megalapozásában, s azzal párhuzamosan, hogy helyreállította a szociális rendszer megbomlott egyensúlyát, lehetővé tette a gazdasági stabilizáció és politikai konszolidáció megvalósítását.

A gazdasági, politikai és szociális feszültségek részleges feloldása az emberi viszonyok fejlődésében is lényeges változásokat idézett elő. A gazdasági élet fellendülése, az életszínvonal emelkedése és az általános létfeltételek relatív nivellációja fokozatosan háttérbe szorította a protestáns etika puritán utilitarizmusát, s kedvezőbb feltételeket teremtett az anyagi érdekektől független emberi kapcsolatok kialakításához. A belülről irányított karaktertípus zártságát és egoisztikus érdekérvényesítési stratégiáját egy nyitottabb, felszabadultabb s a társadalmi-emberi kapcsolatok iránt fogékonyabb magatartás váltotta fel, mely — Riesman terminológiájával — a „kívülről irányított" karaktertípus megjelenéséhez vezetett. A kívülről irányított karakter számára a társadalmi konformitás orientációs pontjait már nem a belsővé vált és standard életelvként megfogalmazódott általános értékek, illetve normák, hanem a szociális környezet emberi tényezői — a család, a kortárscsoport, a munkahelyi, baráti közösség tagjai és a tömegkommunikáció anonim informátorai — biztosították. A két karaktertípus természetesen nem vált el élesen egymástól, hiszen a külső információk is csak belsővé válva irányíthatták a társadalmi konformitás folyamatát; de a kívülről irányítottság esetében az információk eltérő, gyakran ellentétes jellege és a szubjektív célkitűzések viszonylag gyors váltakozása rendkívül szűk területre korlátozta az elfogadott normák végleges standardizálását. Az új karaktertípus megjelenésének és a polgári társadalmak konszolidációjának szoros kapcsolatát világosan mutatta, hogy az emberi kötődések iránti nyitottság és fogékonyság azokban a szociális csoportokban vált először általánossá, amelyek számára kedvező feltételeket teremtett a társadalmi egyensúly helyreállítása. Az alsó és középső osztályok életében lényegesen megváltozott a szociális környezethez fűződő viszony, s ebben nemcsak az általános létfeltételek javulása, hanem a társadalmi közérzet oldottabbá válása is meghatározó szerepet játszott.

Végül a századforduló idején a polgári tömegkultúra kibontakozásával létrejött a szórakozás önállóvá válásának harmadik feltétele is. Az a folyamat, amely a középkori és reneszánsz népi kultúra, valamint a merkantilizmus korában kialakult új polgári kultúra szintetizálásával egy könnyen feldolgozható és mindenki számára elérhető kulturális bázist hozott létre, viszonylag korai időszakra, a polgári fejlődés kezdeteire nyúlik vissza. Hogy mégis csak a XIX. század végén és a XX. század elején vált meghatározó társadalmi tényezővé, abban alapvetően két ok játszott közre. Egyrészt, az ipari és kereskedelmi monopóliumok által új területekre kényszerített tőkeáramlás ebben az időszakban érte el a kultúra és a szellemi élet szféráját, s az állami szubvenciók révén ekkor tette valóban tömegessé az olcsó és mindenki számára hozzáférhető kulturális termékek előállítását. Másrészt, az anyagi különbségek kiegyenlítését célzó nivellációs folyamatok a XIX. század végén alapozták meg annak a fizetőképes keresletnek a kialakulását, amely a nagyvárosi tömegek bekapcsolódását is lehetővé tette a kultúrjavak piacán folyó versenybe, az egyre kiterjedtebbé váló kulturális áruforgalom vérkeringésébe. A századforduló idején felvirágzó polgári tömegkultúra a konszolidációs folyamatok kibontakozását is elősegítette, mert áthidalta azt a szakadékot, amely a tradicionális közösségek felbomlásával a szociális rendszer társadalmi és individuális szintje között keletkezett, s jelentős szerepet játszott a nagyvárosi tömegek kultúranélküliségének megszüntetésében. A kulturális termelés egyre hatalmasabbá váló nagyüzeme olyan termékekkel

árasztotta el a szabadidő piacát, amelyek új kulturális mintákat biztosítottak a társadalmi érintkezés, a művelődés és a szórakozás területén a hagyományos kultúrától megfosztott alsó rétegek számára.

A XIX. század végén és a XX. század elején tehát létrejöttek azok az objektív társadalmi feltételek, amelyek szabaddá tették az utat a szórakozás végleges önállóvá válása előtt. Elmosódtak a határok a különböző szociális csoportok között, háttérbe szorultak a kellemesség megszerzését gátló puritán utilitarizmus alapelvei, a kívülről irányított karakter megjelenésével oldottabbá vált a társadalmi közérzet, s a tömegkultúra az alsó rétegek számára is elérhetővé tette a szórakozás tárgyait és eszközeit. A kellemesség megszerzését célzó tevékenységek leváltak azokról a szabadidős formákról, amelyek burkában évszázadokon át fejlődtek, bár történelmi eredetükre utalva járulékos elemként továbbra is megőrizték közösségi, ideológiai, művelődési, művészeti stb. funkcióikat.

A szórakozás azonban önállóvá válása után rendkívül ellentmondásos szerepet játszott a különböző társadalmi csoportok életében. Annak ellenére ugyanis, hogy a konszolidációs folyamatok a szabadidős formák rendszerében lehetővé tették a szórakozás emancipálódását, a változatlanul tovább élő társadalmi egyenlőtlenségek eltérő sajátosságokkal ruházták fel a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világához fűződő személyes diszpozíciókat. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a tömegkultúra — amely a szórakozás tárgyainak és eszközeinek előállítása során a kiegészítő, kompenzációs és menekülési törekvésekhez egyaránt igazodott — nem sokkal megjelenése és kibontakozása után a polgári kultúráról folytatott viták középpontjába került. A továbbiakban két olyan felfogást vizsgálunk meg kissé részletesebben, melyek a szórakozás értékeinek megítélése szempontjából az álláspontok polarizálódásán túl a vita leglényegesebb kérdéseire is rávilágítanak.

Jürgen Habermas a tömegkultúra és a társadalmi nyilvánosság összefüggéseit vizsgálva a polgári tömegkultúra legalapvetőbb fogyatékosságát azokban az értékvesztési tendenciákban látja, amelyek a korai polgári kultúra elüzletiesítésének folyamatát kísérték. Felfogása szerint a kultúra rendszere „a termelés és a fogyasztás körforgásába bevonva nem képes létrehozni azt a világot, amely emancipálódott a közvetlen életszükséglet alól", mert ha a piac törvényei „behatolnak abba a szférába is, amely a magánembereknek mint közönségnek van fenntartva, akkor az okoskodás tendenciaszerűen fogyasztássá alakul át, és a nyilvános kommunikáció teremtette összetartozás az elszigetelt befogadás mindig egyhangú aktusaira esik szét". A polgári tömegkultúra „éppen azzal érdemli ki kétes nevét, hogy megnövekedett forgalmát a viszonylag alacsony művelődési szinten álló fogyasztói csoportok szórakozási és kikapcsolódási igényeihez való alkalmazkodás révén éri el, ahelyett, hogy felemelné a megnövekedett közönséget egy sértetlen szubsztanciájú kultúrához".[6]

A habermasi koncepciótól lényegesen eltérő álláspontot képvisel *David Riesman*, aki az értékvesztés tendenciáival szemben azokra az értékképző folyamatokra hívja fel a figyelmet, amelyek eredményeként a tömegkultúra — megszüntetve az alsó rétegek kultúranélküliségét — új orientációs pontokat biztosított az elitkultúrától elzárt nagyvárosi tömegek számára. „... azok, akik vagy nem akarják elismerni, vagy viccelődéssel álcázzák azt, hogy segítségre szorulnak, gyakran a filmekben és a tömegkultúra más eszközeiben keresnek

útbaigazítást és támpontot maguknak. A Payne alapítvány támogatásával húsz évvel ezelőtt végzett kutatások is bizonyítják, hogy a fiatalok sokszor a filmekből akarják megtudni, hogy hogyan viselkedjenek, öltözködjenek vagy udvaroljanak. A tanulás és érzelmi kötődés ilyen összekapcsolódása ezekben az esetekben teljesen nyilvánvaló, különösen az alacsonyabb társadalmi osztályokból származó gyerekeknél."[7]

Habermas és Riesman koncepciója a tömegkultúra manipulatív tendenciáinak megítélése szempontjából is lényegesen eltér egymástól. Riesman — abból adódóan, hogy figyelmen kívül hagyja a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét s a szórakozásban rejlő kompenzációs és menekülési törekvések tömeges elterjedését — tagadja a tömegkultúrát eszközként felhasználó tudatos manipuláció lehetőségét. „A tömegkultúrát összeesküvésnek beállító ősrégi elméletek kedvelt jelszava: panem et circenses. Thorstein Veblen ... koncepciója szerint az amerikai tömegek az uralkodó osztálynak még azt a privilégiumát is megfizetik, hogy a szórakoztatóipar segítségével tartósan a nevetési narkózisban élhetnek. Az ilyen nézetek feltételezik azt — holott a valóságban ez távolról sincs így —, hogy a kultúrát egységes terv szerint irányítják. A csoporthoz igazodás és a magatartás formálása a mai tömegkultúrában nem egyik vagy másik osztály érdekét szolgálja. Éppen ellenkezőleg, megfigyelhetjük, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezőket éri a legnagyobb nyomás a kívülről irányítottság elsajátítására."[8]

A tudatos manipuláció kérdéseivel Habermas sem foglalkozik, de koncepciójában egy olyan elmélet körvonalai bontakoznak ki, amely a tömegkultúra rendszeréből nem zárja ki a direkt beavatkozásnál árnyaltabb manipulációs tendenciákat. Habermas felfogása szerint a tömegkultúra érdektelensége nem egyszerűen a kulturális termelés nagyüzemi jellegéből fakad, hiszen „a kultúrjavak piacának két funkciója: a hozzáférhetőség megkönnyítése pusztán gazdasági vagy pszichológiai módon, nem tartozik össze szükségképpen".[9] A tárgyi elérhetőség biztosítása önmagában még nem vezet a kulturális értékek devalválódásához, sőt a nagyüzemi termelés — amelynek eredményeként „a maradandó a mulandóság köntösében jelenik meg" — viszonylag olcsón a tömegek birtokába juttatja a kultúra valódi értéket képviselő alkotásait. Ezzel szemben a hozzáférhetőség pszichológiai megkönnyítése nemcsak leszállítja a kulturális termékek értékét, hanem mesterséges eszközökkel azt a cezúrát is fenntartja, illetve elmélyíti, amely a társadalmi egyenlőtlenségek kulturális kifejeződéseként a szociális rendszer alsó és felső rétegeinek műveltségi szintjét elválasztja egymástól.

Végül, a két koncepció harmadik ütközési pontja a tömegkultúra és a személyes autonómia összefüggéseinek értelmezése körül kristályosodik ki. Riesman álláspontja szerint a tömegkultúra jelentősége mindenekelőtt abban rejlik, hogy a kulturális termelés a tradicionális közösségek felbomlása után az egyén számára közvetlenül — azaz a közösségi befogadás áttétele nélkül — is elérhetővé tette a kultúra és a szellemi élet termékeit, s ezzel jelentős mértékben hozzájárult az individuális lét határainak kiterjesztéséhez. Ebben a felfogásban különös hangsúlyt kap a szórakozás, mely Riesman koncepciója szerint az individuális és partikuláris szükségletek kielégítésén keresztül rendkívül fontos szerepet játszik a személyes autonómia megteremtésének folyamatában. „A kívülről irányított embernek a szabad idő és a szórakozás azt ígéri, hogy talán a szórakozásban könnyebb lesz áttörni az autonómia in-

tézményes és karakterológiai korlátait. Nem kell, hogy a szórakozás és a játék a munka és kötelezettségek teljesítése után megmaradó terület legyen, a szabad idő egyre inkább a legtágabban értelmezett emberi képességek és ismeretek fejlesztését szolgálhatja. A szórakozásban és a játékban az autonómiára törekvő ember visszaszerezheti egyéni karakterét a társadalmi karakter nyomasztó követeléseivel szemben."[10]

Riesman felfogásával ellentétben Habermas világosan látja, hogy a konszolidációs folyamatok által nem érintett társadalmi egyenlőtlenségek megakadályozzák a személyes autonómia megteremtését a szabadidő és a szórakozás területén. A kellemes élmények megszerzését és a kulturális értékek elsajátítását célzó szabadidős formák felfogása szerint nem választhatók el az objektív társadalmi viszonyoktól, melyek a manipulációs tendenciák révén a tömegkultúrában is érvényre jutnak, s a személyes autonómia megteremtésével ellentétes irányban hatnak. Így addig, amíg az individuális lét szuverenitásának biztosítékai — az alapvető társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésével — gazdasági és politikai téren nem teremtődnek meg, a szabadidő és a szórakozás autonómiája csak illuzórikus lehet. „A magánemberek autonómiáját, mely most már eredetileg nem a magántulajdon feletti rendelkezésen alapul, csak akkor lehetne a személyesség nyilvános státusgaranciáiból leszármaztatott autonómiaként megvalósítani, ha az emberek (már nem mint bourgeois-k, mint korábban, hanem mint citoyenek) a politikailag működő nyilvánosság közvetítésével maguk vehetnék kezükbe magánegzisztenciájuk feltételeit. Az adott körülmények között ezzel nem lehet számolni."[11]

A két koncepciót összehasonlítva könnyen belátható, hogy a tömegkultúrában rejlő manipulatív tendenciák és a személyes autonómia kérdéseinek elemzése során Habermas árnyaltabb és sok szempontból reálisabb képet fest a társadalmi valóságról. Riesman — bár világosan látja a tömegkultúra kibontakozásának és az individualizáció felerősödésének kapcsolatát, s jól ismeri fel a szórakozás befelé forduló individuális jellegét — a kulturális jelenségek vizsgálatakor abszolutizálja az egyoldalúan feltárt összefüggéseket, s kiszakítja a szórakozást a valóságos történelmi-társadalmi viszonyok rendszeréből. Más a helyzet a tömegkultúra és a szórakozás értékeinek megítélése során; itt Habermas elméletében olyan megállapítások keverednek egymással, amelyek eltérő gondolati síkon és absztrakciós szinten állnak. Habermas felfogása szerint a tömegkultúra értéktelensége egyrészt arra vezethető vissza, hogy a kulturális termelés nagyüzeme az alacsonyabb műveltségi szintű társadalmi csoportok igényeihez alkalmazkodik, másrészt pedig arra, hogy a tömegkultúra termékei nélkülözik azokat az integratív mozzanatokat, amelyek a közösségi befogadás révén „felemelnék" a fogyasztók tömegeit egy „sértetlen szubsztanciájú kultúrához". Az első megállapítás igazságtartalma vitathatatlan, s ebben az értelemben elfogadható az értékvesztési teória. A második komponens azonban olyan előfeltevésen alapul, amely — megkérdőjelezve az individuális jellegű szabadidős formák értékét — a közvetlen integrációs tendenciákat tekinti a „magasabb rendű kultúra" kizárólagos „sine qua non"-jának. Így Habermas felfogásában a szórakozás — hasznos és torz formáit tekintve egyaránt — kiszorul a „valódi" kulturális értékek rendszeréből, s a társadalmi integrációt szolgáló szabadidős tevékenységeknek rendelődik alá.

A valóságos probléma itt nyilvánvalóan az, hogy a tömegkultúra kibontakozásának folyamatát olyan negatív jelenségek kísérték, amelyek egyrészt kedvező feltételeket teremtettek a torz szórakozási formák számára, másrészt jelentősen megnövelték a szórakozás arányait más szabadidős formák — a közösségi élet, a művelődés, a művészeti befogadás stb. — rovására. Habermas felfogásával ellentétben azonban ebből korántsem következik a szórakozás egész komplexumának értéktelensége és kulturális negativitása. Ezt a belső ellentmondást igyekszik kiküszöbölni Riesman — sikertelenül —, amikor a tömegkultúra értékképző mozzanatait állítja előtérbe. Riesman ugyanis annak ellenére, hogy felismeri a tömegkultúra és a szórakozás szerepét az alsó rétegek kultúranélküliségének és tradicionális konformitásának megszüntetésében, figyelmen kívül hagyja azokat a történelmi-társadalmi körülményeket, amelyek életre hívták s a kompenzáció és menekülés eszközévé tették a tömegkultúra értéktelen szórakoztató termékeit. Az általános összefüggések egyoldalú értelmezése során így Riesman túlértékeli a tömegkultúra társadalmi funkcióit, s Habermassal szemben — aki a negatív tendenciák általánosításával a szórakozás és szórakoztatás egészét elutasítja — egyértelmű pozitivitással ruházza fel a történelmi-társadalmi kontextusából kiszakított szórakozást.

Azok a sajátosságok és belső ellentmondások, amelyek a társadalmi konformitás kényszere alól emancipálódott és önálló szabadidős formává vált szórakozást a XX. század elején jellemezték, napjainkban is kimutathatók a polgári tömegkultúra rendszerében. A tőkés társadalmak XX. századi fejlődése során tovább erősödtek az állami nivellációs törekvések, oldottabbá vált a „jóléti társadalom" ideológiájával manipulált szociális közérzet, s a fogyasztók egyre nagyobb tömegei kapcsolódtak be a kulturális áruforgalom vérkeringésébe. Mindez vitathatatlanul lényeges változásokat hozott a gazdasági, politikai és szellemi élet területén. Az állam gazdasági szerepének megnövekedése — amely az állami beruházások kiterjesztésében, a fejletlen területekre irányított állami szubvenciók rendszerében és a szolgáltató ágazat kibővítésében egyaránt megmutatkozott — lehetővé tette az életszínvonal viszonylag gyors emelkedését, s az anyagi létfeltételek differenciáltabb elosztásához vezetett. A nivellációs törekvések eredményeként felduzzadt a társadalom alsó és felső szintjének merev határait feloldó polgári középosztály, mely a legkülönbözőbb helyzetű és származású szociális csoportokat egyesítve magában, a társadalmi mobilitás és felemelkedés korlátlan lehetőségének látszatát keltette. Így az életszínvonal emelkedésével és a társadalmi különbségek relatív nivellálódásával párhuzamosan kialakult a „jóléti társadalom" ideológiája, mely a kultúra és a szellemi élet területén — az olcsó és hozzáférhető termékek tömeges előállításával — a kulturális értékek bőségének és egyenlő elosztásának illúzióját teremtette meg.

A stabilizációs és konszolidációs folyamatokkal kibontakozó fejlődési tendenciák azonban — bár jelentős szerepet játszottak a szociális feszültségek csökkentésében és visszaszorításában — nem tudták megszüntetni a tőkés termelési mód sajátosságaiból adódó alapvető társadalmi egyenlőtlenségeket. A fejlődés korlátait jól mutatták azok a jelenségek, melyek egyrészt az elit gazdasági, politikai és kulturális privilégiumainak biztosításával, másrészt az alsó társadalmi csoportok gazdasági, faji vagy etnikai szegregációjával a társadalom hierarchikus rendjének fenntartását és megőrzését szolgálták. Az alá- és fölérendeltségi viszonyokat meghatározó alapvető társadalmi egyenlőtlen-

ségek a kultúra és a szellemi élet területén sem oldódtak fel, s hosszú időre konzerválták azt az értékrendbeli különbséget, amely az elit- és tömegkultúra között a XX. század elején alakult ki. A kulturális termelés nagyüzeme változatlanul az alacsonyabb műveltségi szinten álló társadalmi csoportok igényeihez igazodott, ami a tömegkultúra értékeinek további devalválódásán keresztül utat nyitott a kulturális egyenlőtlenségek megerősítését célzó manipulatív tendenciák kibontakozásának. Így a polgári tömegkultúra ma éppolyan ellentmondásos szerepet játszik a szellemi értékek közvetítésében, az individuális lét határainak kiterjesztésében és a személyes autonómia megteremtésében, mint a XX. század elején, s a bőség látszata ellenére korántsem tudja megvalósítani a kultúrjavak egyenlő elosztásának demokratikus alapelvét. A tömegkultúra ambivalens és belsőleg ellentmondásos jellege különösen jól megfigyelhető a szórakozás és szórakoztatás területén, amelynek sajátosságai a modern polgári társadalmakban három fő dimenzió, illetve kritérium mentén vizsgálhatók.

1. Mindenekelőtt a tömegkultúra más alrendszereihez hasonlóan a szórakozás és szórakoztatás területén is kimutathatók azok a tendenciák, amelyek a tömeges fogyasztás biztosítására törekedve a piaci mechanizmusok függvényévé teszik a szórakozás tárgyainak és eszközeinek előállítását. A kulturális demokrácia alapelvének az a sajátosan polgári értelmezése, amely a kultúrjavak egyenlő elosztása mellett minden központi művelődéspolitikai beavatkozást kizár a szellemi élet területéről, itt különösen szembetűnő. Az állami beavatkozás XX. századi felerősödése természetesen a kultúra szféráját sem hagyta érintetlenül, s az állam saját fenntartású művelődési intézményei és a szellemi élet területére irányított szubvenciók révén ma is jelentős szerepet játszik a kultúra fejlesztésében. A tömegszórakoztatás rendszerében azonban az állami beavatkozás két okból sem tudja háttérbe szorítani a piaci mechanizmusok meghatározó szerepét. Egyrészt azért, mert az állami támogatások a magánberuházások számára kifizetődő — következésképp erősen telített és megfelelő tőkeerővel rendelkező — tömegszórakoztatást érintik a legkevésbé; másrészt pedig azért, mert a kultúra területére irányított állami szubvenciók többnyire nem kötődnek semmilyen művelődéspolitikai feltételhez, illetve garanciához. A központi szabályozó és korlátozó intézkedések hiányában a tömegszórakoztatás egyetlen vezérlő elve a magánbefektetést megtérítő nyereség, illetve haszon, ami a tömegesen jelentkező piaci igényekhez igazítja a szórakozás tárgyainak és eszközeinek előállítását. A szórakoztatóipar így a tömeges fogyasztás biztosítása érdekében az alacsonyobb műveltségi szinten álló társadalmi csoportok igényeihez alkalmazkodik, s olyan termékekkel árasztja el a szabadidő és a kultúra piacát — giccs, pornográfia, elektronikus szerencsejátékok stb. —, amelyek a kompenzációs és menekülési törekvéseknek megfelelően olcsó és „energiatakarékos" kikapcsolódást nyújtanak s háttérbe szorítják a szórakozás hasznos formáit.

2. A polgári tömegszórakoztatás másik sajátos vonása a szórakozás identifikációs funkciójának belső arányeltolódásaira vezethető vissza. A polgári fejlődéssel kibontakozó individualizációs tendenciák — mint korábban utaltunk rá — felszabadították ugyan a társadalmi konformitás kényszere alól a kellemesség megszerzését célzó szabadidős formákat, de rendkívül ellentmondásossá tették a szórakozás szerepét a különböző szociális csoportok életében. A társadalmi egyenlőtlenségek a szórakozás pszichohigiénés és izolációs

funkciójának kialakulásához vezettek, s a frusztrációs élményeknek kiszolgáltatott alsó és középső rétegek szabadidejében a szórakozás a menekülés és kompenzáció eszközévé vált. A polgári középrétegek és a társadalom perifériájára szorult szociális csoportok életében ma is kimutatható a szórakozás pszichohigiénés és izolációs funkciójának meghatározó szerepe, mely a szabadidős tevékenységek rendszerében különös jelentőséggel ruházza fel a különböző szórakozási formákat. A társadalmi beilleszkedés sikertelensége és a szociális környezethez fűződő viszony ellentmondásos jellege következtében a szórakozás gyakran túlsúlyos vagy kizárólagos elemmé válik a szabadidős tevékenységek rendszerében, s kiegészítő elfoglaltság helyett ellentétes alternatívaként jelenik meg a társadalom normáit, értékeit és eszményeit közvetítő szabadidős formákkal szemben. Így a modern tömegszórakoztatás — azzal párhuzamosan, hogy a szórakozás tárgyainak és eszközeinek előállítása során az alacsonyabb műveltségi szinten álló társadalmi csoportok igényeihez igazodik — nemcsak a hasznos szórakozási formák, hanem a közvetlen integrációs tendenciákat hordozó szabadidős formák visszaszorításában is meghatározó szerepet játszik.

3. Végül a polgári tömegszórakoztatás harmadik lényeges vonása abban a sajátos kapcsolatban rejlik, amely a tőkés társadalmakban a szórakozás és a társadalmi deviancia között mutatható ki. A kapcsolat alapjait azok a manipulatív tendenciák teremtették meg, amelyek a tömegkultúra kibontakozásának időszakában a deviáns magatartás háttérbe szorítását és a pauperizálódott tömegek szociális integrációját szolgálták. A polgári tömegkultúra viszonylag korán felismerte, hogy a deviációra hajlamos alsó rétegek körében a pszichohigiénés és izolációs funkció kialakulásával nagy kereslet támadt a szórakozás tárgyai és eszközei iránt, s igyekezett a különböző szórakozási formákat a deviáns viselkedés megelőzésének eszközévé tenni. A társadalmi deviancia kulturális prevenciójára irányuló törekvések — melyek a XX. század folyamán egyre kifinomultabb eszközöket alkalmaztak a szociális feszültségek feloldására, illetve levezetésére — ma is kimutathatók a tömegszórakoztatás rendszerében. Ezt a célt szolgálják egyrészt azok a szórakoztató művészeti termékek — giccs, lektűr, bestseller stb. —, amelyek a valóság hamis és illuzórikus ábrázolásával a társadalmi élet harmonikusságának és kiegyensúlyozottságának látszatát keltik, s a szociális egyenlőtlenségek megszüntethetőségét, az egzisztenciális problémák feloldhatóságát és a társadalmi felemelkedés korlátlan lehetőségét sugallják. Másrészt ide sorolhatók azok a szórakozási formák — prostitúció, szerencsejátékok, sportversenylátogatás stb. —, amelyek megteremtve a felgyülemlett energiák szublimált kiélésének feltételeit, a szociális feszültségek levezető szelepeként funkcionálnak. A társadalmi deviancia megelőzését célzó szórakozási formák azonban nem mindig tudják megfelelő keretek közé szorítani a felhalmozódott energiák és szociális feszültségek levezetését, s a kellemes élmények megszerzését gyakran olyan jelenségek kísérik — az éjszakai szórakozóhelyek, a „szexnegyedek" és újabban a sportrendezvények mindennapos botrányai stb —; amelyek messze túlnőve a szórakozás határain, a deviáns és anómiás magatartás felszínre törését jelzik. Ezek a jelenségek világosan mutatják a társadalmi deviancia és a szórakozás rendkívül szoros kapcsolatát, amit csak megerősítenek azok a kriminál-statisztikai tények, melyek az alvilági társadalom és a szórakoztatóipar sajátos összefonódására utalnak.

3. A SZÓRAKOZÁS ELLENTMONDÁSAI A SZOCIALISTA TÁRSADALMAKBAN

Azok a sajátosságok és belső ellentmondások, amelyek a polgári tömegszórakoztatás rendszerét jellemzik, szűkebb területre koncentrálódva bár, de a szocialista társadalmak kulturális életében is kimutathatók. Hogy a szórakozás értéktelen formáinak terjedése, a hasznos szabadidős tevékenységek háttérbe szorulása és a deviáns szórakozási formák kibontakozása a szocialista országokban sem esetleges és véletlenszerű jelenség, az nyilvánvaló, már-már közhelyszerű megállapítás. Annál érdekesebb azonban az összefüggés, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista társadalmak más történelmi helyzetből indulva, ellentétes úton jutottak el ezekhez a negatív és belsőleg ellentmondásos jelenségekhez.

A kiindulópont eltérő jellege mindenekelőtt abban rejlett, hogy a szocializmus alapjainak megteremtését — a polgári társadalmak kialakulásával szemben — nem a gazdasági alrendszer uralma és meghatározó szerepe, hanem a politikai szféra feltétlen primátusa biztosította. A szocialista forradalmak időszakában megfordult az a hierarchikus viszony, amely a polgári átalakulás után az állam és a gazdasági alapokon álló civil társadalom viszonyát jellemezte; míg a polgári fejlődés záloga az állami beavatkozás megszüntetése, illetve visszaszorítása volt, addig a szocialista társadalmi rend megalapozása az állam és a párt központi irányítása mellett ment végbe. A politikai szféra a társadalom minden más alrendszerét uralma alá vonta, s az állam és a civil társadalom kettősségét oly módon szüntette meg, hogy a gazdasági, szociális és kulturális élet jelenségeit erőszakos úton a központi irányítás ideologikus alapelveihez igazította. A különböző területek önálló mozgástörvényeinek negligálása szükségszerűen a politikai szféra voluntarizmusának és önkényességének kialakulásához vezetett, mely a gazdasági, szociális és kulturális életben egyaránt súlyos következményeket vont maga után. A gazdaság szerkezetét és működését egy olyan redisztribúciós szisztéma határozta meg, mely — a központi tervutasítás révén tág teret engedve az önkényes állami beavatkozásnak — nem a termelőegységek viszonylagos önállóságára, hanem hierarchikus alárendeltségére épült.

Hasonló tendenciák érvényesültek a kultúra és a szabadidő területén is. A gazdasági alapok megteremtése után kibontakozó szocialista kulturális forradalom erőltetett ütemet diktált a szellemi felemelkedés folyamatának, s olyan eszközökkel avatkozott be a kultúra szférájába, amelyek korlátok közé szorították a szabad választás lehetőségét, s a személyes autonómia kiterjesztésével ellentétes irányban hatottak. A dogmatizmus és a személyi kultusz korszaka nem kedvezett a szórakozás fejlődésének és kibontakozásának. A kulturális forradalom alapelvei — a politikai szféra ideologikus szempontjaihoz igazodva — alá- és fölérendeltségi viszonyokat alakítottak ki a különböző szabadidős elfoglaltságok között, s a szórakozás ebben a hierarchiában a társadalom nomáit, értékeit és eszményeit közvetítő tevékenységformák alá szorult. A kellemesség megszerzésére irányuló törekvések visszakényszerültek az integrációs tendenciákat hordozó szabadidős formák burkába, s a szórakozás — befelé forduló, individuális jellegénél fogva — értéktelen, üres és egoisztikus tevékenységként jelent meg a társadalom erősen manipulált köznapi tudatában.

A dogmatizmus és a személyi kultusz korszakának lezárása lényeges változásokat hozott a gazdasági és a kulturális élet területén egyaránt. Azok az események, amelyek néhány szocialista országban ellenforradalmi törekvéssel párosulva megingatták a politikai szféra önkényességét és voluntarizmusát, nyilvánvalóvá tették az állami és pártirányítás számára, hogy a gazdasági, szociális és kulturális élet önálló mozgástörvényei nem igazíthatók erőszakos úton a társadalom ideológiai és politikai alapelveihez. Működésbe léptek a politikai-ideológiai alrendszer öntisztító mechanizmusai, s megindult a társadalom gazdasági, szociális és kulturális szerkezetének átalakítása. A politikai szféra változatlanul megőrizte primátusát és hegemóniáját, de — azzal párhuzamosan, hogy nagyobb mozgásteret biztosított az immanens tendenciákat mutató társadalmi alrendszerek számára — a korábbinál demokratikusabb jelleget öltött. A demokratizálódási folyamatok a gazdasági életben új jelenségek kialakulásához vezettek, s bár alapjában véve nem érintették a társadalmi újratermelés redisztribúciós modelljét, valamelyest lazítottak a termelőegységek hierarchikus alárendeltségén. A társadalomirányító központ szélesebb alapokra helyezte a gazdasági lehetőségek és piaci igények felmérését, s megtisztítva a lokális érdekérvényesítés korábban elzárult csatornáit, erőteljesebben és hatékonyabban támaszkodott a vállalatok önálló kezdeményezőkészségére. Ezek a folyamatok döntő szerepet játszottak abban, hogy az extenzív iparfejlesztés akkumulációs forrásainak kimerülése után a szocialista országok többsége zökkenőmentesen és nagyobb megrázkódtatás nélkül tért át a helyi adottságok pontosabb ismeretét feltételező intenzív fejlődési szakaszra.

A demokratizálódás tendenciái a szabadidő és a kultúra területén is lényeges változásokat hoztak magukkal. A kulturális életben fokozatosan háttérbe szorultak azok a jelenségek, amelyek a szellemi felemelkedés feszített ütemű megvalósítását szolgálva politikai-ideológiai konformitásra kényszerítették a különböző társadalmi rétegeket. A kulturális intézmények egyre határozottabban szolgáltató jelleget öltöttek, s a kulturális demokrácia követelményeinek megfelelően rugalmasabban alkalmazkodtak a személyes autonómia megteremtésével összefüggő individuális szükségletekhez. A politikai szféra ezen a téren sem veszítette el primátusát, azaz a szellemi élet irányításában változatlanul meghatározó szerepet játszott a marxizmus—leninizmus hegemóniája, de a „támogatás" és „tiltás" alapelve közé beékelődött a „tűrés" művelődéspolitikai kategóriája, mely világosan jelezte a kulturális alrendszer tendenciaszerű demokratizálódását. A kulturális demokrácia felerősödése a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtett a szórakozás és szórakoztatás számára. Az ideológiai korlátok visszaszorításával megnövekedett a szórakozási formák aránya a szabadidős tevékenységek rendszerében, s a kellemes élmények iránti tömeges igény a szórakozás és szórakoztatás területének kiszélesítéséhez vezetett. A kulturális élet azonban nem tudta egyik napról a másikra megszüntetni a dogmatizmus és a személyi kultusz korának káros hatásait és következményeit. A társadalmi köztudatban változatlanul tovább élt az a hierarchikus elrendeződés, amely a szabadidős elfoglaltságok rendszerében a közösségi élet, a művelődés, a művészeti alkotó, illetve befogadó tevékenység stb. alá szorította a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakítását. Így a szórakozás — megnövekedett súlya és jelentősége ellenére — a tudományos és közgondolkodásban egyaránt to-

vábbra is értéktelen vagy ambivalens színezetű tevékenység maradt, s művelődéspolitikai szempontból a kétes értékű „megtűrt" szabadidős formák csoportjába kényszerült.

Végül a szocialista társadalmak történetének harmadik lényeges fordulópontja a gazdasági fejlődés extenzív korszakának lezárásához és a társadalmi újratermelés intenzív módszereinek kialakításához kötődött. A változás — a személyi kultusz megszüntetéséhez hasonlóan — eltérő időponttal és időtartammal zajlott le a különböző szocialista országokban, de alapvető oka mindenütt az extenzív iparfejlesztés gazdasági erőtartalékainak kimerülése volt. Az életszínvonal megőrzése és a társadalmi fejlődés biztosítása elkerülhetetlenné tette az intenzív gazdasági módszerek kidolgozását; ez a vállalatokat a gazdasági erőtartalékok felmérésére, a termelési kapacitás hatékonyabb kihasználására és a piaci lehetőségek pontosabb feltérképezésére késztette — tovább növelve a termelőegységek relatív autonómiáját. A központi gazdaságirányítás ebben az időszakban sem veszítette el jelentőségét, s változatlanul fenntartotta meghatározó szerepét, de a politikai szféra számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a társadalmi fejlődés kontinuitása csak a gazdasági alrendszer önálló mozgásterének kiszélesítésével biztosítható. Zöld utat kaptak a gazdasági élet immanens tendenciái és belső mozgástörvényei, melyek alkalmazkodásra késztetve a gazdaságpolitika rendszerét, a vállalati autonómia kiterjesztésére, a „második gazdaság" legalizálására és a magánszektor megerősítésére irányuló központi intézkedésekhez vezettek.

Az extenzív iparfejlesztés gazdasági erőtartalékainak kimerülése a kultúra és a szellemi élet területét is érzékenyen érintette. A társadalom anyagi lehetőségeinek és az állami költségvetés dotációs kereteinek korlátozottsága a művelődési intézmények többségét részleges önellátásra, illetve önfenntartásra kényszerítette, s jelentős mértékben növelte az anyagi szempontból részben visszatérülő kulturális szolgáltatások arányát. A racionális gazdasági szempontok fokozott érvényesítésével párhuzamosan a szellemi és kulturális életben felerősödött a piaci mechanizmusok szabályozó és korlátozó hatása, mely a tömeges fogyasztás igényeihez igazította a kultúra termékeinek előállítását. A részleges önfenntartás kényszere a közművelődési tevékenység súlypontját a tömeges érdeklődésnek megfelelő kulturális szolgáltatások irányába tolta el, s az értékszempontok relativizálásával átmeneti distanciát teremtett a kulturális alrendszer elvi irányítása és valóságos működése között. A kulturális élet „kényszerpályái" és önálló mozgástörvényei — melyek a „magaskultúra" értékeinek közvetítésével szemben a közepes színvonalú szabadidős programok számára teremtettek kedvező feltételeket — ezen a téren is alkalmazkodásra késztették a politikai-ideológiai szférát, bár nem szüntették meg a központi irányítás meghatározó szerepét. Az intenzív gazdaságfejlesztés kibontakozásának korszakában tovább nőtt a szórakozás súlya és aránya a szabadidős tevékenységek rendszerében. Az életszínvonal emelkedése és a társadalmi légkör oldódása — mely a személyi kultusz időszakának lezárása után, a 60-as évek végén éreztette igazán hatását — tömegessé tette a kellemes élmények iránti igényt, s a szórakozás tárgyainak és eszközeinek konjunktúrájához vezetett. A kulturális intézmények fokozatosan felismerték a tömegszórakoztatás rendszerében rejlő anyagi lehetőségeket, s a gazdaságosság szempontjainak előtérbe kerülésével a szórakozás a szabadidős szolgáltatások legkiterjedtebb és legfejlődőképesebb ágazatává

vált. A kellemesség megszerzését célzó tevékenységformák kulturális jelentőségének megnövekedése a szórakozás és szórakoztatás társadalmi megítélésében is lényeges változásokat eredményezett. Feloldódott az a merev hierarchia, amely a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakítását a „magasabb rendű kultúrformák" ideologikusan felértékelt csoportja alá kényszerítette, s a szórakozás relatív értékeit hangsúlyozó tudományos és köznapi felfogások megjelenésével fellángolt a vita a szórakozás és szórakoztatás kérdései körül.

A 70-es évekkel kibontakozó társadalmi-gazdasági fejlődés tehát — bár lényeges szerepet játszott a szórakozás értékeinek és kulturális autonómiájának visszaállításában — nem csak pozitív jelenségeket hozott magával a kultúra és a szellemi élet területén. A gazdaságosság szempontjainak előtérbe kerülése és a piaci hatásmechanizmusok felerősödése a kulturális szolgáltatások színvonalának relatív csökkenéséhez vezetett, s lehetővé tette azoknak a negatív és ellentmondásos jelenségeknek a kialakulását, amelyek a nyugati tömegkultúra és tömegszórakoztatás rendszerét jellemzik. 1. A kulturális szféra önálló mozgásterének kiszélesítése — a kultúra valódi értékeinek széles körű forgalmazása mellett a szórakozás értéktelen tárgyainak és eszközeinek terjesztését is megkönnyítette, s kedvező feltételeket teremtett a hasznos szórakozási formákat háttérbe szorító olcsó tömegszórakozatás számára. 2. A szórakozási formák és szokások egyre bővülő rendszere egyes társadalmi csoportok esetében a hasznos szabadidős tevékenységek rovására terjeszkedett, s a kompenzációs és menekülési törekvések következtében az integrációs tendenciákat hordozó elfoglaltságok poláris ellentéteként jelent meg. 3. A torz szórakozási formák kibontakozásával párhuzamosan a szocialista országokban is felszínre törtek azok a negatív jelenségek — alkoholizmus, látens prostitúció és kábítószer-élvezet stb. —, amelyek a szórakozás és a társadalmi deviancia szoros összefonódására utaltak. A szórakozásban rejlő negatív tendenciák felerősödése döntő szerepet játszott abban, hogy a 70-es évek végén — nyílt vagy burkolt formában — általánossá váltak a kultúra árujellegéről és piaci forgalmazásáról folytatott viták.

A polémia során az árujelleg torzító hatásait hangsúlyozó felfogások gyakran a piaci mechanizmusokat tették felelőssé a kulturális élet visszatetsző és ellentmondásos jelenségeiért, figyelmen kívül hagyva azt a Habermasnál is visszatérő gondolatot, hogy a kultúrjavak hozzáférhetőségének megkönnyítése gazdasági vagy pszichológiai módon nem tartozik össze szükségszerűen e torzulásokkal. Könnyű belátni, hogy a kulturális áruforgalom gazdasági komponensei nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a szórakozás és szórakoztatás negatív tendenciáival. Mindenekelőtt azért, mert az árujelleg felerősödése önmagában nem ad magyarázatot az értéktelen, torz és deviáns formák mögött álló társadalmi szükségletek kialakulására, legfeljebb megkönnyíti és gazdaságilag szükségszerűvé teszi azok érvényre jutását. A szórakozás és szórakoztatás rendszerében kimutatható ellentmondások kizárólag azokra a társadalmi egyenlőtlenségekre vezethetők vissza, amelyek a szocializmus keretei között is lehetővé teszik a kellemes élményekhez fűződő kompenzációs és menekülési törekvések kibontakozását.

A szocializmus társadalmi viszonyaira jellemző egyenlőtlenségek természetesen eltérnek azoktól a differenciális különbségektől, amelyek a polgári társadalmakban a tőkés termelési mód lényegéből és sajátosságaiból fa-

kadnak. Nem jogi vagy politikai természetűek, s annak ellenére, hogy gazdasági meghatározottságuk vitathatatlan, nem a tulajdonviszonyok belső ellentmondásaival függnek össze. Olyan egyenlőtlenségek ezek, melyek a társadalom különböző létszféráiban — az első és második gazdaságban, a kultúra területén, a szociális életben és a politikai alrendszerben — megszerzett pozicionális előnyök és hátrányok halmozódásából vagy az egymást erősítő, illetve gyengítő státuszhelyzetek inkonzisztens összekapcsolódásából alakulnak ki. A társadalmi létszférák között meghatározó szerepet játszik a gazdasági élet, melyben az előnyök és hátrányok halmozódása vagy inkonzisztens összekapcsolódása a munkamegosztásban elfoglalt hely hierarchizálható dimenziói — a vezetési-hatalmi viszonyok, a döntési jogkör, az alkotó jelleg, az iskolai végzettség stb. — mentén történik. Így a gazdasági szférában létrejövő pozicionális eltérések döntően meghatározzák a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét, bár — a szociális, politikai és kulturális pozíciók relatív autonómiáján túl — az általános státuszhelyzet olyan mutatókkal is jellemezhető (lakóhely, lakóövezet stb.), amelyek a munkamegosztásban elfoglalt helytől függetlenül erősíthetik vagy gyengíthetik a differenciális társadalmi különbségeket.

A társadalmi egyenlőtlenségek fenti meghatározásából két rendkívül fontos következtetés adódik. Az egyik az, hogy a szociális egyenlőtlenségek által létrehozott társadalmi rétegződés — az előnyök és hátrányok halmozódásának, illetve inkonzisztens összekapcsolódásának megfelelően — vertikális (függőségen alapuló, alárendelő) és horizontális („más"-ságon alapuló, mellérendelő) jelleget egyaránt ölthet. Ez azt jelenti, hogy a társadalom szerkezete csak egy olyan sokdimenziós térben rajzolható meg, melyben a különböző státuszcsoportok vertikális és horizontális irányban egyaránt kiterjedve egymásba csúsznak, illetve egymásra torlódnak. A másik következtetés — mely szorosan összefügg az előzővel — arra a lehetőségre világít rá, hogy a társadalmi rétegeződés horizontális jellegének felerősítésével a szocializmus keretei közt kialakuló egyenlőtlenségek perspektivikusan visszaszoríthatók, mert nem a szociális rend immanens sajátosságaiból adódó társadalmi ellentmondásokra épülnek. Azaz egy tudatos társadalomirányítási rendszer az előnyök és hátrányok egyenlő elosztásával a szociális szintek hierarchikus egymásra épülését olyan horizontális tagozódássá alakíthatja át, melyben a minőségi „más"-ságon alapuló mellérendeltségi viszony háttérbe szorítja az általános státuszhelyzet vertikális dimenzióját.

A szocialista társadalmak fejlődése során ezek a tendenciák részben már eddig is érvényre jutottak, s jól megfigyelhetők a magyar társadalom szerkezetének lassú, de egyenletes átalakulásában. Azok az egyenlőtlenségek, amelyek a szocializmus kibontakozásának időszakában a társadalomirányító központ és a népesség hierarchikus elkülönüléséhez vezettek, a demokratizálódási folyamatok felerősödésével fokozatosan elvesztették bipoláris jellegüket. A politikai állam és a civil társadalom közötti közvetítőcsatornákon egyes társadalmi csoportok felemelkedtek a hierarchikus függőségi viszonyok különböző szintjeire, s egy olyan társadalomszerkezet alakult ki, melyben a két szélső pont között egy növekvő létszámú, vertikálisan és horizontálisan egyaránt tagolódó népesség-konglomerátum helyezkedett el. Az intenzív iparfejlesztés korszakában tovább tartott ez a fejlődési folyamat. A 60-as évek végétől egyre határozottabbá váltak azok a nivellációs tendenciák, ame-

lyek a hierarchikus rétegződéssel ellentétes irányban hatva a társadalom két szélső pólusa között felhalmozódott népességet horizontálisan tagolták. A szociális egyenlőtlenségek társadalmi különbségekké alakultak át, s a népesség nagyobb részében az általános státuszhelyzet eltéréseit nem a hierarchikus függőségi viszonyok, hanem a különböző létszférákban megszerzett előnyök és hátrányok inkonzisztens összekapcsolódásai határozták meg. Ezek a tendenciák némileg gyengülve bár, de napjainkban is kimutathatók a társadalom szerkezetének lassú átalakulásában.

A kiegyenlítődési tendenciák ellenére azonban a szocialista társadalmakban változatlanul tovább éltek azok a hierarchikus függőségi viszonyok, amelyek a horizontális dimenzió mellett vertikálisan is tagolták a szociális rendszer szerkezetét. A társadalom egyes csoportjai megőrizték előnyös státuszhelyzetüket, míg más rétegek — kiszorulva a demokratizálódás által megindított nivellációs folyamatokból — nem tudtak eltávolodni a szegénység és kiszolgáltatottság szintjétől. Az alsó rétegek helyzetén valamit javított ugyan, a 60-as, 70-es években kibontakozó gazdasági fellendülés, de a szegénység szintjén állók relatíve elmaradtak az átlagos társadalmi fejlődéstől, s deprivált helyzetbe kerültek. Így a pozicionális előnyök, illetve hátrányok halmozódása — megalapozva az elitisztikus és deprivált helyzetű csoportok folyamatos újratermelődését — ma is megfigyelhető a szocialista társadalmak életében. Mindez azt mutatja, hogy a hierarchikus belső tagozódás változatlanul meghatározó eleme a szociális rendszer rétegszerkezetének, s hatása — mint azt a legújabb kutatások is igazolják — bizonyos szempontból erősebb a horizontális mellérendeltségi viszonynál. „Ha azt feltételezzük, hogy társadalmunk rétegződésére — fizikai példával élve — két erő hat: a hierarchikus jelleg 'szétfeszíti', az inkonzisztens pedig 'összehúzza' azt, akkor társadalmunkban mindkét erő jelenlétét konstatálhatjuk; de a szétfeszítő erő erősebbnek tűnik."[12]

A hierarchikus dimenzió mentén kirajzolódó szociális különbségek a szabadidő és a kultúra területén is kimutathatók, s bár nem a tulajdonviszonyok belső ellentmondásaiból fakadnak, a polgári társadalmak egyenlőtlenségeihez hasonlóan működnek. Lényegét tekintve ezekre a különbségekre vezethetők vissza azok a negatív és ellentmondásos jelenségek, amelyek a szocializmus keretei között is felszínre törnek a szórakozás és szórakoztatás rendszerében. Az előnyök és hátrányok felhalmozódására épülő szociális egyenlőtlenségek a szocializmusban éppúgy életre hívják a szórakozás pszichohigiénés-kompenzációs és menekülési-izolációs funkcióját, mint a polgári társadalmakban, s magyarázatot adnak az értéktelen, torz és deviáns formák hátterében álló társadalmi szükségletek kialakulására. A szórakozás és szórakoztatás ambivalens jelenségei tehát korántsem a kulturális áruforgalom torzító hatásaival állnak összefüggésben. A piaci mechanizmusok csak lehetővé teszik azoknak a tendenciáknak a felerősödését, amelyek a kompenzációs, illetve menekülési törekvésekhez igazítják a szórakoztató termékek előállítását és a kulturális szolgáltatások rendszerét, de maguk a pszichohigiénés és izolációs törekvések az általános státuszhelyzet egyenlőtlenségeire vezethetők vissza.

Ezek az összefüggések világosan jelzik, hogy a szórakozás és szórakoztatás visszatetsző, negatív jelenségeinek megszüntetése messze túlnő a művelődéspolitika lehetőségein és határain. A szórakozás pozitív értékeinek

visszaállítását kizárólag egy olyan hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődés alapozhatja meg, amely a szociális egyenlőtlenségek további nivellálásán keresztül megakadályozza a deprivált helyzetű társadalmi csoportok újratermelődését, s a hátrányok halmozódásának kiküszöbölésével visszaszorítja a kellemességhez fűződő kompenzációs és menekülési törekvéseket.

Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy a politikai-ideológiai szférára és a társadalomirányítás központi rendszerére nem hárulnak jelentős feladatok a szociális egyenlőtlenségek feloldásában és megszüntetésében. A társadalomirányító központ és a politikai szféra — mely a társadalmi élet viszonylag önálló alrendszereivel szemben változatlanul őrzi primátusát — nemcsak a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődés megalapozásában, hanem az újratermelődő társadalmi egyenlőtlenségek folyamatos nivellálásában is lényeges szerepet játszhat. A társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetése ugyanis csak olyan fázisok és átmenetek közbeiktatásával valósulhat meg, melyek — az előnyök és hátrányok egyenlő elosztását biztosító központi intézkedések révén — fokozatosan feloldják a társadalom hierarchikus tagozódását, s a szociális egyenlőtlenségeket társadalmi különbségekké alakítják át. A koordináló, szabályozó és korlátozó intézkedések azonban nem vonhatják maguk után a társadalmi alrendszerek relatív autonómiájának visszavételét; a nivellációs törekvéseket szolgáló központi beavatkozás nem hagyhatja figyelmen kívül a különböző létszférák önálló mozgástörvényeit, s céljaihoz hasonlóan eszközeit és mechanizmusait is demokratikusabbá kell tennie.

Azok a feladatok, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésében a társadalomirányítás központi apparátusára hárulnak, a művelődés- és szórakoztatáspolitika rendszerére is érvényesek. Annak ellenére, hogy a szórakozás pozitív értékeinek felszabadítása csak a kompenzációs és menekülési törekvések visszaszorításával valósulhat meg, a kulturális élet irányító központja jelentős szerepet játszhat a torz jelenségek korlátozásában és a kulturális egyenlőtlenségek nivellálásában. A szórakozás- és szórakoztatáspolitika azonban ezen a téren rendkívül nehéz, szinte megoldhatatlan feladat előtt áll, s lehetőségei két oldalról is erősen behatároltak. 1. A polgári társadalmak példája világosan mutatja, hogy ott, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározó tényezői a szociális rendszer felépítésének és működésének, a központi művelődéspolitika hiánya szükségszerűen vonja maga után a szórakozás arányainak megnövekedését, a szabadidős tevékenységek belső polarizálódását s a szórakozás értéktelen, torz, illetve deviáns formáinak kibontakozását. Ez azt jelenti, hogy a tömegszórakoztatás ambivalens és negatív jelenségei csak olyan központi intézkedések révén minimalizálhatók, melyek a kulturális áruforgalom állami ellenőrzésével korlátok közé szorítják a kompenzációs és menekülési törekvések érvényre jutását. 2. A dogmatizmus és személyi kultusz korszakának művelődéspolitikája ugyanakkor azt is jól példázza, hogy a központi beavatkozás — a szórakozás szubjektivitásával és partikularitásával ellentétes irányt mutatva — komolyan veszélyezteti a szórakozás önállóságát, mert a politikai szféra primátusára épülő társadalmakban mindig erős a kísértés egy olyan irányító apparátus kialakítására, mely az individuális lét legszemélyesebb mozzanatait is uralma és ellenőrzése alá vonja. Azaz a szórakozás önállósága és emancipálódása a társadalmi konformitás kényszere alól a szocialista társadalmakban is csak akkor biztosítható, ha a szociális rendszer — megteremtve a szemé-

lyes autonómia kulturális feltételeit és garanciáit — a kellemes élmények iránti társadalmi szükségletekhez igazítja a szórakozás tárgyainak és eszközeinek előállítását.

Az ellentmondás feloldhatatlannak látszik, mert a központi beavatkozás számára tett legkisebb engedmény is a szórakozás szubjektivitásának és partikularitásának korlátozásához vezethet; s megfordítva: a kellemes élményekhez fűződő individuális szükségletek felszabadítása a szórakozás negatív tendenciáinak felerősödését vonhatja maga után. Így a szórakozás- és szórakoztatáspolitika rendszerének a kulturális egyenlőtlenségek nivellálása és a személyes autonómia biztosítása során egy olyan kényes egyensúlyi állapot fenntartására kell törekednie, mely — vállalva a negatív jelenségek részleges újratermelődésének kockázatát — a tervszerű központi beavatkozás mellett lehetővé teszi az individuális és partikuláris szükségletek érvényre jutását. Mindenesetre azok az ellentmondások, amelyek korlátok közé szorítják a szórakozás és szórakoztatás területének központi irányítását, világosan jelzik a megoldásra váró feladatok alapvető irányait és belső dichotómiáját.

1. A művelődéspolitika rendszerének nem szabad lemondania azokról a törekvésekről, amelyek a tömegszórakoztatásban rejlő torz és negatív jelenségek felszámolására irányulnak. Ezek a tendenciák részben már ma is megszüntethetők, s a művelődéspolitikai apparátus hatékony intézkedései révén két oldalról is korlátok közé szoríthatók. A feladatok első csoportja az értéktelen, torz és deviáns formák terjedésének megakadályozásával áll összefüggésben, s a piaci liberalizmus korlátozását, az áruforgalom „szűrőinek" megtisztítását, a kulturális szolgáltatások rendszeres ellenőrzését és a szórakozás hasznos formáinak központi támogatását teszi szükségessé. Jóval problematikusabb a második feladatcsoport, mely a tüneti kezelésnél mélyebbre hatolva, a szórakozás és az integrációs tendenciákat hordozó szabadidős formák ellentmondásos viszonyának feloldására irányul. Ennek megvalósítása — mely a kompenzációs és menekülési törekvések létalapjának felszámolása nélkül nyilvánvalóan nem lehet teljes értékű — az egyik oldalon a közművelődés hatékonyságának növelését, a kulturális szolgáltatások kibővítését és a társas szabadidős tevékenység támogatását, a másik oldalon pedig a közösségi, művészeti, művelődési stb. mozzanatokat tartalmazó hasznos szórakozási formák előtérbe állítását követeli meg. A társadalomirányítás központi rendszere így ezen a téren is elősegítheti azoknak a folyamatoknak a kibontakozását, amelyek a szociális egyenlőtlenségek visszaszorításával a kompenzációs és menekülési törekvések megszüntetése felé mutatnak. A művelődéspolitika a kulturális különbségek folyamatos nivellálásával hozzájárulhat a társadalmat vertikálisan tagoló egyenlőtlenségi rendszerek felszámolásához, s döntő szerepet játszhat a szórakozás aránytalan megnövekedésének, az értéktelen szórakozási formák terjedésének és a deviáns tendenciák felerősödésének megakadályozásában.

2. A politikai szféra és a társadalomirányító központ azonban itt sem hagyhatja figyelmen kívül a társadalmi élet alrendszereinek relatív autonómiáját. A művelődéspolitikának meg kell szüntetnie azokat a rossz beidegződéseket és mechanizmusokat, amelyek a dogmatizmus és személyi kultusz korszakából áthagyományozódva voluntarista színezetűvé teszik a kulturális élet központi irányítását, s a demokratikus érdekérvényesítés csatornáinak

elzárásával megakadályozzák a szocialista művelődéspolitika eredeti alapelveinek érvényre jutását. A valódi kulturális demokrácia alapja ugyanis az, hogy a politikai szféra központi irányító apparátusa — tiszteletben tartva a kulturális élet viszonylag önálló mozgástörvényeit — olyan demokratikus fórumok révén látja el szabályozó és koordináló funkcióját, amelyek nemcsak a negatív kulturális jelenségek kiszűrését, hanem az irányító központ társadalmi ellenőrzését is szolgálják. Ennek hangsúlyozása különösen fontos a szórakozás és szórakoztatás esetében, mert az erőszakos és autokratikus központi beavatkozás olyan tendenciák kialakulásához vezethet, amelyek felerősítve a kiszolgáltatottság érzését és a tömeges menekülési vágyat, a kulturális egyenlőtlenségek nivellálásával ellentétes irányban hatnak. A szórakozás rendszerében kimutatható negatív jelenségek csak olyan eszközökkel szüntethetők meg, amelyek a kulturális élet demokratikus fórumaira és nyitott közvetítőcsatornáira épülnek, és amelyek mindenkor szem előtt tartják a szórakozás és a személyes autonómia rendkívül szoros kapcsolatát. Ezek az eszközök — anélkül, hogy megsértenék a kellemes élmények szubjektív és partikuláris jellegét — lehetővé teszik az értéktelen, torz és deviáns szórakozási formák fokozatos visszaszorítását, s megalapozzák azt a fejlődési folyamatot, amelynek során a szórakozás — megtisztulva a hozzá tapadó társadalmi előítéletektől — valóban hasznos és pozitív értéket mutató, autonóm szabadidős tevékenységgé válik.

JEGYZETEK

[1] A szórakozás sajátosságainak elemzése megtalálható A szórakozás és a társadalmi előítéletek c. tanulmányban. Kultúra és Közösség, 1984/3. sz.

[2] Ennek részletesebb kifejtését lásd A kellemesség szükséglete mint a szórakozás kialakulásának szubjektív feltétele c. tanulmányban. Kultúra és Közösség, 1983/5. sz.

[3] A szórakozás és az elitisztikus elszigetelődés kapcsolatának átfogó elemzését adja *Thorstein Veblen* A dologtalan osztály elmélete c. könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1975.

[4] A társadalmi karakterfejlődés történelmi tipológiája *David Riesman*tól származik, aki A magányos tömeg c. könyvében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1983.) a tradíciótól, a belülről és kívülről irányított karaktertípusokat különbözteti meg egymástól.

[5] *Max Weber:* A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, Bp. 1982. 50—51. p.

[6] *Jürgen Habermas:* A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Kiadó, Bp. 1971. 231—232. és 237—238. p.

[7] *Riesman* i. m. 223. p.

[8] Uo. 226—227. p.

[9] *Habermas* i. m. 239. p.

[10] *Riesman* i. m. 369. p.

[11] *Habermas* i. m. 232. p.

[12] *Kolosi Tamás:* Státusz és réteg (Rétegződésmodell-vizsgálat III.). Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1984. 192. p.

Hörcsik Richárd — Koncz Gábor

SÁROSPATAK A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN I. rész

(Történeti vázlat)*

IDŐ ÉS TÉR

Petőfi Sándorral közeledünk Sárospatakhoz: „Szebbnél szebb tájakon járok, barátom, ma a Hegyalján jöttem keresztül. Szerencsnéi legszebb a kilátás. Délre hosszú, hosszú rónaság, le egészen a Tiszáig; keletre az egykori tűzokádó, a tokaji hegy, mely magában áll, mint a hadsereg előtt a vezér. Ott áll magas fejével, kék köpönyegben, komoly méltósággal; tövében Tarcal városa. Északra a többi hegyaljai hegyek, hosszú sorban; alattok Tállya és Mád. E városokban laknak, e hegyeken az öröm istenei, innen küldik szét a világba apostolaikat, a palackba zárt, aranyszínű lángokat... Délután értem Patakra. Szent föld. E város volt a magyar forradalom oroszlánbarlangja. Itt tanyáztak a szabadság oroszlánjai. Először is a várat néztem meg, mely hajdan a Rákócziaké volt... A várból mentem a kollégiumba..."[1] Ezek a sokszor idézett, 1847. július 9-én kelt sorok számunkra most aktuális üzenetként hordozzák, hogy *Sárospatak helyzetét és helyét csak időben és térben gondolkodva, s ezen belül a Vár és a Kollégium koordináta-rendszerében* elhelyezve érthetjük meg.

A történelmi kronológia tanulmányozása felejthetetlen leckét ad arról, hogy a meghatározottságok és változások erőinek küzdelmében miként változott és maradt meg egy középkelet-európai helység — szellemi és anyagi erővel kapaszkodván a megmaradás mintájául választott Európához.

A térszemlélet kalandozni enged és kényszerít, Halicstól Krakkóig; Csehországtól Hollandiáig; Gyulafehérvártól, Szatmártól, Marosvásárhelytől Wittenbergig. *A történelmi vezérfonal mellett térkép is kell, ha meg akarjuk érteni Sárospatak meghatározottságait és lehetőségeit. Mégpedig kettő. Egy európai,* hogy értsük a fent említett tájékozódási pontok által kirajzolt erővonalakat, és *egy regionális,* hogy előttünk álljon a „város és vidéke".

* Az itt közölt írás részlet a Népművelési Intézet felkérésére, 1984. májusában befejezett nagyobb tanulmányból, amelynek címe: *Történeti áttekintés és módszertani szempontok „A Művelődés Háza, Sárospatak" tevékenységének tervezéséhez.* A tanulmány módszertani részének rövidített változatát a Kultúra és Közösség 1985/1-es száma közölte. Vázlatos történeti áttekintésünk Sárospatak mai kulturális életének szervezéséhez kívánt hátteret és tájékoztatást adni. A történeti áttekintés II. részét következő számunkban közöljük.

Sárospatak három, önmagában is csodálatos tájrész központja: itt teljes szépségében, gazdagságában és változatosságában találkozik a vadregényes Zempléni-hegység, Hegyköz; a bort termő Hegyalja és a Latorca, Bodrog, Tisza által határolt tüneményes *Bodrogköz*. E tájat és történelmét nem lehet eléggé ismerni. A lassan gyarapodó ismeretek a *Petőfi*-idézet mellett *Ravasz László* Erdélyről írt mondatait is eszünkbe juttatják, ha már elhagyva Szerencset, Patak felé zötyög a vonat, rohan az autó — vagy ha gyalogszerrel tett túrák ritka áldásaiban részesülünk. „A hegyeken, vizek partján, szakadékokban és kőomlásokon magyar mythosok ülnek, s föl-fölvillóznak csillagos éjszakán. Várromokba, utakba, Kunhalmos tömegsírokba, városaink kőfalaiba nagy történelem van beírva, amely úgy átitat itt minden tárgyat, mint freskó a vakolatot: ha átmázolják, de benn vár, ha leontják: a kép ott van a csontig, a kőig... Itt iskolák vannak olyan időkből, amikor iskolák csak Nyugaton lehettek, könyvben, írásban, irodalomban..., jogrendben, gazdaságban, iparban, ethnográfiai alkotásokban olyan dokumentumok, amelyekre bármely nyugati nép büszke lehetne."[2]

Sárospatak történelmileg „kétpólusú" város. A *Vár* reprezentálta a politikai hatalmát, és tette híressé a várost a politikai történetben. Híressé tette, s nemcsak a Rákócziak „oroszlánbarlangja" óta, hanem a kezdetektől. A *Kollégium* jelentette a művelődés pólusát, és emelte nevét Európa-szerte elismertté az oktatás, művelődés történetében. *Ujszászy Kálmán* megfogalmazása szerint: „Ami a németeknek Weimar, Heidelberg, Göttinga, a franciáknak Grenoble, az angoloknak Cambridge, az nekünk, magyaroknak, hasonlíthatatlanul szerényebb arányokban, de hasonlíthatatlanul több megpróbáltatás tüzéből kikerülve, Patak: a magyar művelődés fellegvára, a 'Bodrogparti Athén'."[3] Maga a város — mint közigazgatási egység — szerényen szolgálva és megélve húzódott a két pólus között. A város egészének jelentősége, politikai és kulturális szerepe évszázadokig nagyobb volt — a vár urainak politikai hatalma és a kollégium szellemi kisugárzása miatt —, mint a település közigazgatási rangja vagy lakosainak lélekszáma alapján valamiféle lineáris becsléssel várható lett volna. A helység történetét vizsgálva sajátosan adódik a tanulság: ha a két pólus erősítette egymást — akár a középkorban, akár a XVII. században —, a város akkor élte fénykorát. Amikor tehát a város politika- és művelődéstörténetét vizsgáljuk, a két pólus működését kutatjuk. Az ilyen módszer (történeti hossz- és regionális keresztmetszetben) megmutatja Sárospatak szerepét az ország, a táj, a régió életében. Az is ki fog tűnni, hogy míg a Hegyalján Sátoraljaújhely a közigazgatási, Szerencs az ipari és közlekedési, Tokaj a borforgalmi súlypont szerepét töltötte be, Sárospatak politikai, de elsősorban művelődési központ volt.

Sárospatak földrajzi fekvése kedvezően befolyásolta fejlődését. Környékén megtalálható mindaz, ami az ember megtelepedéséhez szükséges: északon a Zemplén erdői, délen a Bodrogköz jó minőségű földjei, a kettő között a Bodrog folyó halban egykor gazdag folyama. A város határában a századfordulón „őseszközöket, a Bodrog medrében cölöpépítményeket találtak".[4] A kronológiát képzeletünkben történelmi térképen kövessük. Ezen a Bodrogköz századokig lápvilág; jellegzetes, olykor elszakadó szigetként úszó ingólappal; Karcsa tündérszép templomocskája a Halics felé vezető úton búvóhelyül szolgálhat Anasztáziának, I. Endre feleségének, ha netán menekülni kell a

zavaros európaiságból; és a Karcsán fát úsztatnak, sót szállítanak Tárkánytól Tokajig (amelyre az 1600-as évek elején hajóvámjogot szednek, az évszázad közepén holland és belga mérnökök szabályozási tervet készítenek); a Kenézlő—Balsa közötti átkelő — ma komp jár a felrobbantott és szükségtelenség miatt fel nem épített híd helyén — a Kassa—Nyíregyháza gyorsforgalmat vezette át a Tiszán...[5]

A KIALAKULÁS SZÁZADAI

A város *Patak* néven bukkan fel a forrásokban. Először Anonymus említi, hogy 896-ban a Kárpát-medencébe áramló magyarság néhány előőrse, köztük *Ketel* vitéz, fedezte fel Patakot és vidékét. Majd Árpád vezér „Ketelnek adományozta Sátorhalomtól egészen a Tolcsva vizéig az egész földet, lakosaival egyetemben".[6] „Potok villa" (település) növekedését az adta, hogy „András király Ketel utódjaitól cserébe megszerezte azt a helyet, mégpedig két ok miatt: először, mert a királynak alkalmas volt vadászat céljából, másodszor meg, mert szeretett azokon a tájakon lakni a felesége" — jegyezte fel Anonymus.[7]

I. Endre (1047—1060) a települést erdőispánság központjává tette, ahol a királyi szolgáltatónépek egyfajta csoportja élt. Ezt őrzi a Patak melletti Ardó neve; jelentése „erdő óvó". Minden bizonnyal udvarházat is építtetett, ahol a „Comes de Potok", az erdőispánság irányítója (comese) és ő maga is sokat tartózkodott, hiszen felesége, a kijevi *Anasztázia* valóban gyakran időzött itt. Ezért valószínű, hogy Patakon ekkor épült fel királyi kápolnája, mint ahogyan Esztergomban és Veszprémben történt.[8]

A királyi fennhatóság meggyorsította a város fejlődését. Ehhez a kiemelkedéshez jól simult az a fontos, részben gazdasági jelentőséggel bíró esemény, hogy a XII. században királyi támogatással *vallon* eredetű, *olasz* vendégnépek, *hospesek* telepedtek le. Ez újabb lökést adott a település felvirágzásához, elsősorban a külföldről magukkal hozott „városias" szellem, munkakultúra, életmód gazdasági és politikai pezsdítő hatása miatt. A város környéki hegyoldalakon felvirágzott a szőlőművelés. Bekapcsolódtak a nemzetközi kereskedelembe: itt bonyolódott le a nyugat—kelet irányú, az orosz határ felé menő és a dél—észak irányú, a lengyel határra vezető kereskedelem. Politikailag azért is volt érezhető a hospesek jelenléte, mert *Imre* király 1201-ben megerősítette számukra az elődeitől nyert privilégiumaikat, ami az országos kiváltságot kapott közösségek, városok között időben a legelsők között volt.[9] Ez tovább fokozta Patak városiasodását. A földesúri fennhatóságtól nem gyötört városi *communitas* önkormányzati szervei hamar kifejlődtek. Mutatják a város XIII. századi oklevelei és nevének más dokumentumokban való sűrű előfordulásai. 1257-ben *IV. Béla* donationalesában *„villas Potok"*-ot találunk. A Leleszi Konvent feljegyzései között gyakran olvashatunk *„patakiensis cives"* kifejezéseket, mint akik jogi ügyleteiket maguk bonyolítják le. A város feje a *bíró*, a *iudices ac seniores*, akinek bíráskodása és adminisztrációja a kor színvonalán állt.

Mindezek természetszerűleg hozták magukkal a város politikai pólusa mellett *a művelődési pólus korai kifejlődését.* Ezt mutatja a koldulórendek gyors meggyökerezése. A XIII. század első felében *dominikánus*, majd 1261

előtt *ferences* kolostor épült. De ide tartozik az is, hogy a pataki plébánia országosan kiemelt hely lett, ún. *„parochia exempta"*, azaz közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott. A két pólus kedvezően erősítette egymást. Kedvelt helye az ország királyainak Patak. *V. István*, majd fia, *IV. László* sokat időztek itt, amint okleveleik dátumozása elárulja („sub Castro Potok"; „in Patak" stb.). Összességében ezek egy erősen fejlődő középkori város félreérthetetlen fokmérői. Mindezt jól szimbolizálja a XIV. századból fennmaradt, de korábbi eredetű városi pecsét. A „Hospitum de Potok" körirat on belül lebegő háromágú leveles korona a királyi, királynői fennhatóságra utal. A „hospitum" szó a betelepültek politikai és gazdasági potenciájára emlékeztet. A térdeplő, imádkozó angyalok az egyháziasságot jelképezik.[10]

A KÖZÉPKOR FÉNYEI

A XIII. századi politikai viszályok elcsitulása után az Anjou-kor újabb békés periódust jelentett a város életében. *Károly Róbert* visszaszerezte a várnagyok utódaitól Patak várát, amely újból királyi, majd királynői tulajdon lett. Az uralkodó udvartartásának előkelő tisztségviselői közül kerültek ki az itteni várnagyok. Ebben az időben hol „regale castrum Potok" (Patak királyi vára), hol Újhely várának nevezik. A történészek vitatkoznak a pataki vár földrajzi helyéről.

I. Lajos újabb bizonyítékát adja a város királyi támogatásának, amikor megerősíti a hospesek kiváltságait. Többek között eltiltja saját várnagyait a telepesek jogainak megcsorbításától. Ez ismételt prosperitást vonz maga után. A város népessége és épületei gyarapodnak. A környékről sokan költöztek ide, s az így felduzzadt „jómódú lakosság 'palotát' is magában foglaló, alápincézett kőházairól, virágzó szőlőiről gyakran olvashatunk a korabeli oklevelekben."[11] Ebben az időben épült fel a város közepén a román kortemplom mellett a keresztelő Szent Jánosról elnevezett, háromhajós, bazilikás, gótikus plébániatemplom.

E gyors prosperitás kissé lelassult, amikor *Zsigmond* (1387—1437) a XIV. század végén Patak várát és városát egyik kedves hívének, *Perényi Miklós* főpohárnoknak, szörényi bánnak, majd 1401-ben fiainak eladományozta. A Perényiek magvaszakadása miatt Zsigmond visszavette a várost, és 1429-ben *szabad királyi várossá* tette.[12] De ez csak néhány hónapig tartott, mert *Pálóczy György* esztergomi érseknek és két fivérének adományozta Újhely várát és oppidumát, valamint „Nagypatak 'civitast', illetve oppidumot".

Nemcsak a város jogállásában történt változás, hanem politikai pólusának minőségében is. A város földesurai, a Pálóczyak mind magas tisztséget betöltő férfiak voltak. Mégsem vehették fel a versenyt a város korábbi patronátusaival, a magyar királyokkal. Ezért akadozott a város előzőleg megszokott fejlődése. Hogy nem állt meg teljesen, azt egyrészt annak köszönhette, hogy földesurai nem egy jelentéktelen família, hanem a Pálóczyak közül kerültek ki. Ugyanakkor a város korábbi pozícióját erősítették kolostorai és iskolái. A helységben működő kolostorok száma *ötre* emelkedett. Az *Ágoston-rendi* zárda mellett a XIV. század végén a *klarissza* apácáknak, a XV. század elején a *begináknak* építettek rendházakat. Ezzel Patak hierarchikus helye azonos szinten volt olyan püspöki városokkal, mint Csanád, Győr

vagy Eger. A politikai szerep csökkenése idején a város művelődési súlypontja biztosította a gazdasági és szellemi növekedés lehetőségét, sőt maga után vonzotta annak politikumát. *Kubunyi András* egyik tanulmányában párhuzamot vont a helységek fejlődési foka és az onnan külföldre menő diákok száma között: az iskolázás és a gazdasági-jogi szint összefüggését kifejező mutató szerint Patak még mindig országos jelentőségű hely volt, s maga mögé utasította Bácsot, Nyitrát és Veszprémet.[13] A közeli Krakkó egyetemére sokan mentek tanulni az itteni kolostori és városi iskolából.[14] A külhonból hazajövő diákok iskolamesterré lévén, magas szintre fejlesztették a városi oktatás színvonalát. Bizonyítják ezt *Szalkai László* későbbi esztergomi érsek ránk maradt, a pataki középkor végi városi iskolában keletkezett „iskolás füzetei". A „Szalkai kódex" rávilágít a város oktatási-művelődési szintjére; tanúsága szerint ekkor már együttesen érvényesültek a nem arisztokratikus humanizmusnak, a szabadabb szellemű vallásosságnak, a praktikus tudományosság legújabb eredményeinek egymást fokozó hatásai.[15] Mindennek hatással kellett lenni a település polgáraira, azok élet- és gondolkodásmódjára. *Koncz Sándor* egyik tanulmányában olvashatjuk, hogy a XV. században jellemző volt az egyházi oktatás világiassága és közvetlen társadalmi meghatározottsága. „A 'hét szabad művészet' köréből az iskolák hol a kvadrivium: aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika; hol a trivium: grammatika, retorika, dialektika tárgyköreit választották. A tantárgyak persze kombinálódtak és módosultak. Olykor egyeseket kiemeltek. Pl. a geometria fontosságát, amikor az egyházi épületek létrehozásának, díszítésének szükségletei úgy kívánták."[16] *Szűcs Jenő* összefoglaló tanulmánya szerint: „A szó modern értelmében vett tantárgyakat a kor még nem ismert, viszont a megtárgyalt szövegek és Európa-szerte forgó tankönyvszerű kompendiumok aprólékos magyarázata egyfajta 'enciklopedikus' ismeretanyagot hozott össze... Amit azonban a tanuló kapott, még jellegzetesen középkor végi, nem humanista műveltség volt... E műveltség színvonalát és tudásszintjét tekintve azonban a pataki plébániaiskola semmivel sem maradt alatta az európai átlagnak; mind a tananyag, mind a tanítási módszer a korabeli — Itálián kívüli — Európa vérkeringéséből táplálkozott. Aki az iskolát elvégezte, 'deáknak', literátusnak volt tekinthető. Alkalmas volt bármiféle gyakorlati ügyintézést ellátni, elmehetett városi jegyzőnek, földesúri tiszttartónak, kancellári írnoknak, kisebb helyekre tanítónak is. Elnyerte a képzést, hogy egyetemre menjen, ha módja és kedve volt hozzá. Az oktatásügy... terén az 'infrastruktúrát' a korai újkorhoz a középkor végi plébániaiskola már megteremtette."[17] Nem véletlen, hogy a reformáció első követőivé itt Patakon is a ferences zárdában nevelkedő, az új iránt fogékony „cseri barátok" lettek. Éppen általuk vált Sárospatak az északkeleti országrészben az egyetlen és legfontosabb művelődési centrummá a XVI. és XVII. század folyamán.

„Szellemiekben két áramlat mosta alá a késő középkori világ bomló egységét — írja Szűcs Jenő — és az egységet a maga eszmei-intézményi hatalmával összetartani igyekvő katolikus egyházat: a reneszánsz és az egyház belső átalakulását, 'reformációját' célzó mozgalmak... Magyarországon a reformáció előzményei közt számottevő szerepe volt egy belső spirituális megújulást célzó, de szociális irányban is radikálisan kilengő áramlatnak, mely a ferences rend obszerváns ágán belül bontakozott ki, s félreérthetetlenül mutat az első magyar reformátor nemzedékben feltűnő számú ferences 'aposztatákra'...

Az előreformációs szellemi erjedés műhelyei közt sejthető a pataki kolostor is, tágabban a pataki őrkerület, mely Abaújszántóig fogta át a Sárospatak reformációjával majd 1530—1540 táján szervesen összefüggő régiót. Már a XV. század utolsó évtizedeiben vannak elszórt nyomai, hogy a kolostorokat itt is, ott is egyes szerzetesek vagy kisebb csoportok 'aposztataként' elhagyták... A rendi lázadozás aztán 1514 tavaszán-nyarán számos résztvevője révén belefolyt a parasztháború medrébe. Ma már megannyi részletében ismert, hogy a paraszthadak ideológusai és vezetői, már a Bakócz érsek körlevelében (1514. május 15.) kárhoztatott, 'hamis keresztprédikátorok' között számos aposztata' ferences akadt, sőt a parasztmozgalom legkorábbi gócai a hadakat elsőként verbuváló ferences kolostorok körzetei. A négy legjelentősebb forradalmi tűzfészek közt ott van Patak és Szikszó... A parasztháború bukása után aztán általános fegyelmi vizsgálat és megtorlás következett az apostasia kiirtására. A szellemet azonban már nem lehetett elfojtani..."[18]

A településnek a művelődési súlypont jellegét mentette át az újkor számára *Perényi Péter*, aki a reformációval átalakuló kolostori és városi iskolákból a későbbi Kollégium közvetlen elődjét kifejlesztette. A politikai szerep csökkenésével a város művelődési jellege kiegyensúlyozó erő lett; ez biztosította, hogy a hegyaljai oppidumok közé történt lesüllyedésekor nem vált jelentéktelen településsé, hanem megőrizhette korábbi szerepét a régió, sőt az ország életében.

AZ ÚJKOR HAJNALA (1526—1660)

Az 1526. évi mohácsit ütközet a város életébe is változást hozott. A Pálóczy család utolsó férfitagja, Antal, Mohácsnál elesett. Uradalmait, így Sárospatakot az alig 25 éves *Perényi Péter* szerezte meg.

Az újkor hajnalán tovább közelített egymáshoz a város két pólusa. Perényi Péter a XVI. század 30-as éveiben protestánssá lett. Politikai felfogása és a reformáció áramlatának a művelődésre gyakorolt hatása szerencsésen találkozott és erősítette egymást.

Perényi Péter alig másfél évtized alatt gyökeresen megváltoztatta Patak külső képét és belső életét. Politikai manőverezései (hol Ferdinánd, de leginkább János király híve, a törökkel kiépített diplomáciai kapcsolatai stb.) lehetővé tették, hogy nagyszabású terveit végrehajtsa. Építkezéseket kezdett. Olaszországból maga mellé hívatta *Alessandro* kőművesmestert, akinek csodálatos késő reneszánsz ízléssel készült munkái szépítik a bővített várat és templomot. Városfalat húzatott, amivel az oppidumot belső és külső egységre tagolta. Az anyagiak mellett nem feledkezett meg a szellemiekről sem. A *jus patronatus* alapján támogatta (megalapította) a „lutheranus scholat", feltehetően 1531-ben.

Elgondolásait korai halála után fia, *Gábor* folytatta. Mintegy „második megalapítója" lesz az iskolának. Az ő hathatós támogatása magával hozta az iskola kibővülését. A XVI. század derekától nyugati minták — elsősorban *Melanchton* — hatására *kialakult a kollégiumi életforma*. A korábbi trivialis iskola kollégiummá hatalmasodott. A bentlakás a diákautonómiára épült gazdasági, igazgatási és fegyelmi szervezettel kapcsolódott össze. A kollégiumi

oktatás jellemzője, hogy a tudományok minden ágát minden oktatási szinten előadták.

A Kollégium sorsa összefonódott a vallási, társadalmi küzdelmekkel. A felső-magyarországi reformáció során hivatalosan Luthert követték, de a század közepén a protestáns prédikátorok zöme már a helvét irányzat híve lett. *Makkai Lászlót* idézem: „Egyháztörténeti irodalmunkban mindig is köztudott volt, hogy a wittenbergi magyar diákoknak Melanchton mutatott utat a helvét irányba, de talán kevéssé hangsúlyozták, hogy nem a helvét (főleg zürichi) úrvacsoratan jelentette számukra a fő vonzerőt, hanem a belső és külső harcoktól dúlt Magyarországon a rendnek, a törvénytiszteletnek a helyreállítását előmozdítani alkalmas kálvini egyházfogalom és egyházfegyelem."[19]

Perényi Gábor rendíthetetlen óluteránus volt, politikailag a helvét irányzatot üldöző Habsburg Ferdinánd és Miksa híve, tárnokmestere, végül országbírója lett; kemény kézzel erősítette saját s ezzel a város politikai helyzetét. Az ő idejében vezették be a pataki uradalomban a korlátlan robotoltatást, a földesúri borkimérés általános kötelezettségét, tehát az „örök jobbágyság" kezdő lépéseit.[20] Szigorú földesúri hatalma, jó politikai kapcsolatai az adott körülmények között viszont nem kárára, hanem kifejezetten hasznára váltak a pataki iskolának; szigorával rendet tartott. „Jobbágynyúzó" volt, de birtokai jövedelméből bőven áldozott a művelődésre, papjaira, tanáraira. *Szikszai Fabricius Balázs* professzor tanúsága szerint tudós férfiakkal vette magát körül, s gyönyörködött a históriák olvasásában, a bibliai és teológiai könyvek tanulmányozásában.[21]

A Perényiek érdeme, hogy a város művelődési arcát átmentették. Ebben nagy szerepük volt a nyugati egyetemeken tanult lelkészeknek, tanároknak, akik mintegy „beoltották" és ébren tartották a családban a reformáció eszméit (Kopácsi István, Sztárai Mihály, Balsaráti Vitus János). Jelenlétük biztosíték volt az udvar és a város szellemi nívójának megtartásában. Ne feledjük, a reformáció eszméi nem csupán vallási és politikai nézeteket jelentettek, hiszen ekkor kezdődött Patakon a természettudományok oktatása és művelése: éppen Balsaráti Vitus János igencsak sokoldalú munkásságával.[22]

Perényi Gábor halála után (1567) a már lassan hagyománnyá erősödő iskolapatronátus tovább folytatódik. A Szepesi Kamarára szálló birtokot 1573-ban *Dobó Ferenc* vette gondjaiba. Közel három évtizeden keresztül — 1602-ben bekövetkezett haláláig — bőkezűen támogatta a Kollégiumot. Az iskola immáron nemcsak a település vagy a szűkebb pátria, hanem a királyi Magyarország protestáns művelődési központja lett. Nagyon is érthető az ellenreformáció megsemmisítési törekvése! 1603-ban *Forgách Ferenc* nyitrai püspök, az ellenreformáció vezére azzal állt elő a bécsi udvarban, hogy „Patak a fészke minden eretnekségnek Felsőmagyarországon". Ezért hát „le kell rombolni ezt a sátán zsinagógáját".[23] A következő évben a fegyveres ellenreformáció előkészületei során *Szuhay István* egri püspök azzal a javaslattal fordult Mátyás főherceghez, hogy a pataki kálvinista szemináriumot jeles jezsuita kollégiummá kellene átalakítani.

Patak jelentőségével maguk a protestánsok is tisztában voltak, ezért 1606-ban a protestáns rendek közköltségen kívánták országos főiskolává fejleszteni.[24] Egyik terv sem lett valóság. A bécsi béke azonban tovább biztosította létét. Közben újabb gazdát cserélt a vár. 1602-ben Dobó Ferenc halála után unokahúga, *Perényi Zsófia*, majd fia, *Kevendi Székely Jakab* örökölte

az uradalmat. Korai halála miatt egy másik Dobó örökös, *Lorántffy Mihály* kapta meg 1608-ban, de 1614-ben ő is meghalt, és két leányörököst hagyott hátra: Zsuzsannát és Máriát, akiket 1616-ban Rákóczi Zsigmond néhai erdélyi fejedelem két fia, György és Zsigmond vett feleségül. Zsigmond és Mária korai halála miatt *Patak a többi birtokokkal I. Rákóczi Györgyre és feleségére, Lorántffy Zsuzsannára szállt. Így lett a város és a vár hosszú időre a Rákócziak birtokává s révükön jelentős történelmi események színhelyévé.*

A XVII. században — a hatvanas évekig — Sárospatak ismét tündöklik, a történelem folyamán harmadszor. A Rákócziak tudatos fejlesztésének köszönheti újjáéledését. Amíg a Perényiek és a Dobók idejében a város két pólusa közelített egymás felé, addig e periódusban a kettő egymásba olvadt. *Patak neve ekkor egy európai hírű iskolát és egy politikai-gazdasági központot jelentett.* A kulcsszerep I. Rákóczi Györgyé és feleségéé, Lorántffy Zsuzsannáé.

Miért áldozott annyi pénzt és figyelmet a fejedelmi család Sárospatakra? — teszi fel a kérdést többek között *Lázár István* is „Kiált Patak vára" című szociográfiájában. Elsősorban a város kedvező földrajzi fekvése a magyarázat. A török már nem ért fel idáig. *A szabadon maradt Erdély és a királyi Magyarország között az igen fontos folyosó itt húzódott, csakúgy, mint a lengyel- és oroszországi kereskedelmi útvonal ellenőrző bástyája. Ezt az adottságot ismerte fel és használta ki zseniális politikájához a fejedelmi páros.* De felfedezte a város iskolájában rejlő hatalmas lehetőségeket is. Így érthető, hogy miért Patakon fejlődött ki a régió és a Rákóczi-birtokok fő politikai-ügyviteli-gazdasági központja, ahol „a mammutbirtokos és nemzedékről nemzedékre a hatalomban is magas posztokat betöltő s még magasabbra törő család ügyeit intézik".[25] A birtokrendszer igazgatásához, az erdélyi és az óhajtott országos politikai vezető szerep betöltéséhez, a „Rákóczi-gépezet" adminisztrációjához a saját iskolában kiművelt fők sokaságára volt szükség. (Ha a művelődésgazdaságtan hazai elmélettörténeti gyökereit keressük, akkor a Rákóczi—Lorántffy párosig kell visszanyúlnunk. A politika, gazdaság és kultúra összefüggéseit — mai fogalmazásban —, a „kulturális szféra" szerepét akkor ismerték el növekedési, fejlődési tényezőként. A fejedelmi páros regényes életének megismerésére kitűnő lehetőség a nemrég elhunyt híres írónő, *Szentmihályiné Szabó Mária* „Lorántffy Zsuzsanna" és „Örök társak" című regényei. *Nagy László* könyve pedig „A bibliás őrálló fejedelem I. Rákóczi György a magyar históriában" címmel — Magvető Könyvkiadó. Nemzet és emlékezt sorozat. Bp. 1984 — alapos történeti elemzést ad. A művelődési lehetőségek fejlesztését kínálta a város középkori hagyományokkal rendelkező református kollégiuma. Sokszor hangzott Erdélyben: „Elvitte pénzünket a Patak!" Mert az erdélyi birtokok jövedelme, az adók legnagyobb része a család pataki kincstárába vándorolt. Ebből pedig bőven jutott az iskola fejlesztésére. Ennek igen lényeges eleme volt az iskolai rendtartás modernizálása, hiszen: „Minél több diákja fordult meg külföldön, annál világosabbá vált, hogy szervezete és tananyaga egyaránt elavult, és alapos megújítást kíván."[26] *Rákóczi György* rendelkezése nyomán állították össze 1621-ben az új törvénykönyvet. „A régi törvénykönyv felhasználásával... lényegileg a heidelbergi akadémia rendjét alkalmazták a pataki viszonyokra... Mindenekelőtt a rektor (rector primarius) és a lektor

(conrector) meghívását és kötelességeit szabályozták. Helvét hitvallású, külföldi akadémiát járt, a latinon kívül görögül és héberül is tudó, emellett erkölcsös és emberséges férfiakat hívnak meg és iktatnak be az iskola gondnokai, a zempléni esperes és a pataki lelkészek ezekbe az állásokba... A teológiát és a filozófiát nemcsak polemikusan, hanem rendszeresen kell magyarázniok, s számon kell kérniök az ún. instrumentális tárgyak, a latin, görög, héber nyelvtan, a poétika, retorika, logika, valamint görög és latin klaszszikus auktorok tanulmányozását, amiben a collaboratorok segédkeznek nekik... A fegyelemre a tanulók szavazatának figyelembevételével a tanárok által kinevezett kitűnő diák, a *senior* közvetlenül felügyel, ő gondoskodik a lakás és élelmezés méltányos kiutalásáról is, mellette a *praebitor* a diákság vagyonát kezeli, saját gazdálkodását irányítja. Az *oeconomus* a senior segítőtársa, főleg a közrendre való vigyázásban. A törvénykönvben jelennek meg először a szolgadiákok (mendikánsok), s ebből az időből vannak adataink a nagy ünnepeken vidékre prédikálni kiküldött legátusokról is."[27] A törvénykönyvvel egyidőben elkészült a könyvtár első jegyzéke is 296 műről (1623-ban). „A könyvjegyzék mindennél világosabban tükrözi a heidelbergi ihletésű kálvinista ortodoxia teljes diadalát a pataki iskolában, ahol immár nem költőket és rétorokat, hanem prédikátorokat és hitvitázókat akarnak nevelni."[28] Az 1630—1650 közötti időszakban Patak a puritán küzdelmek politikai és szellemi csataterévé vált. Ezzel szinte párhuzamosan folytak a nagyszabású építkezések; az 1650-es évek végére kialakult az ún. *„kollégiumi négyszög"*, az iskolai épületegyüttes kollégiumi zárt rendszere. Az udvar keleti részén a kétszintessé alakított Huta-Trója-Fazekas-sor emelkedett. Ezt két oldalról a diákok „kamratskait" magában foglaló tractusok övezték. Szemben pedig a Nagy Auditórium impozáns épülete zárta a négyszöget.[29]

A kor pedagógiai összképét tömören foglalja össze *Makkai László:* „... a fejlettebb európai országok... valóságos pánpedagógizmus lázában égtek... A hatalmas gazdasági és politikai változások következtében az addig legnagyobb tekintélyű olasz és német egyetemek elhanyatlottak, s a tudás tűzhelyei a hollandi és angol egyetemek lettek, amelyek elsőként fogadták be a megszülető modern természettudományt is, egy bensőségességben megújuló vallásosság bázisán. A puritán korszakra leginkább jellemző a presbitériumi rendszerben és az anyanyelvű népoktatásban nyilvánuló demokratizmus, valamint a hitbeli elmélyüléssel párosuló természettudományos érdeklődés."[30]

Patakon a tanári katedrák számát négyre bővítették. A fejlesztés betetőzését jelentette, hogy Lorántffy Zsuzsanna (Zsigmond fia és Tolnai Dali János tanár tanácsára) 1650-ben meghívta *Comeniust* Sárospatakra. „Avégből hívunk téged — kezdte levelét annak idején Lorántffy Zsuzsanna —, hogy üdvös segítségül légy pataki iskolánk reformálásában, s hogy itt nálunk nemzetekszerte dicsőíteni kezdett természetes módszeredet teljes és világos példában mutasd be. Vezetéseddel a mi tudós férfiaink, iskolánknak jelenlegi és jövendő igazgatói és tanítói szerencsésen haladván a kívánt reformálásban, a tanulmányok módszerének nyomozása körül végzett fáradságos munkád révén örömödre legyenek, s így ez úton is több kedv, lelki megnyugvás és jó remény fűződjék azon nagyobb terveidhez, amelyekre Isten segítségével törekszel."[31] *Comenius* négy évig tanított Patakon, miközben alaposan megreformálta az oktatási rendszert. Panszofikus iskolájának ideájában a latin is-

kola feladatait a helyi gyakorlat céljainak figyelembevételével valósította meg. Ebben a rendben a vestibularis, a janualis, az artialis, a filozófiai, a logikai, a politikai és a teológiai osztályok feladatait, tananyagát ahhoz a célhoz szabta, hogy a latin nyelvet teljes mértékben, biztos úton kell tanítani, hogy a tudnivaló legjavát közvetítsék a tanuló számára. Ám a nyelv eszköz, a nyelvi nevelés öncélúságát elvetette. Bevezetett tanterve azért jelentett forradalmi változást, mert tekintettel volt a diákokra: vidám, szabad és tanulni vágyó csoportokra támaszkodva olyan iskolai közösséget teremtett, ahol az erőszakot, az embertelenséget, a lelket ölő verbalizmust és a tanulók túlterhelését száműzték. Megalapította a Kollégium nyomdáját, kifejlesztette az iskolai színjátszást, lerakta a kísérleti-szemléltető oktatás alapját. Nagyszabású tervei szerencsésen találkoztak a fejedelemasszony elképzeléseivel. Sőt, Rákóczi Zsigmond az ő ráhatásával már az iskola egyetemmé fejlesztésének tervével kacérkodott.[32] Comenius Patakon írta és adta ki leghíresebb műveit.

Minden tekintetben nagyot fejlődött a Kollégium. Ezt érzékelte Conrad Jacob Hildebrant, amikor mint svéd követségi titkár 1656-ban átutazott a városon. Emlékirataiban megjegyzi, hogy a magyarországi gimnáziumok közül „ez a pataki minden bizonnyal a legelőkelőbb és leghíresebb".[33] A XVII. században tehát a két pólus a főúri pártfogók jóvoltából összefonódott. A kettő „egyesítve" szolgálta a Rákóczi család országos politikai elképzeléseit. A város mint közigazgatási-önkormányzati egység bizony sokszor szenvedte I. Rákóczi György erős kezének nyomását, amint erről szinte évenként tudósítanak a városi protokollumok megsárgult lapjai. Ennek ellenére a város is prosperált. 1645-ben a fejedelem telepítette ide Nyitra megyéből a *habánokat*, hogy ezzel is elősegítse az oppidum iparát. Ugyanekkor harmincnégy különféle iparos — például varga, tímár, kovács, kerékgyártó, fazekas, késcsináló stb. — látta el a birtok szükségleteit.[34] A fellendülő átmenő kereskedelem, a hegyaljai bor biztos megélhetést nyújtott a városka lakóinak.

JEGYZETEK

[1] *Petőfi Sándor* levele Kerényi Frigyesnek. Lásd: Petőfi Sándor összes művei.

[2] *Ravasz László:* Tűz a Mondó-hegyen. In: Az emberélet útjának felén. Beszédek, cikkek, előadások. — „Az út" kiadása, 1925. 268. p.

[3] *Ujszászy Kálmán—Balassa Iván—Román János:* Sárospataki vezető. Sárospatak, 1957. 8. p.

[4] *Gulyás József:* Sárospatak. In: Sárospatak és vidéke (Magyar városok monográfiája). Bp., 1933. 11. p.

[5] A tájat, történelmét, Patak és vidéke gondjait igen szemléletesen írja le *Lázár István:* Kiált Patak vára c. nagy sikerű, második kiadásban is megjelent szociográfiája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Magyarország felfedezése sorozat.

[6] *Kováts Dániel:* Sárospatak turistakalauz. Bp., 1979. 8. p. A „Potok villa" kifejezés több helyen is előfordul. Lásd: az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. köt. 2—3. füzet, 1272—1290. Bp., 1961. 297., 301., 355. p.

[7] *Kováts Dániel:* i. m. 8. p.

[8] *Gervers-Molnár Vera:* Sárospataki síremlékek. Bp., 1983. 11. p.

[9] A történészek erősen vitatkoznak, hogy ez a kiváltság csak Pataknak szólt volna. Többen amellett foglalnak állást, hogy a privilégium a Patak melletti Bodrogolaszi hospesei számára készült.

[10] Lásd erről részletesebben: *Hörcsik Richárd:* Sárospatak pecséttörténetének öt évszázada. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Levéltár. Sárospatak, 1983.

[11] *Détshy Mihály:* Sárospatak. Bp., 1970. 5. p.

[12] Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely, IX. évf. 8. sz. (1903) 225. és köv. pp.

[13] *Kubinyi András:* A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 1971. 58—78. p.

[14] Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. Editi Josephus Pelczer et Adam Chmiel. Krakkó, 1887—1892. I. 250. p.

[15] *Mészáros István:* A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp., 1972.

[16] *Dr. Koncz Sándor:* A természettudományok művelői és oktatása a Sárospataki Kollégiumban. Kézirat, 1981. 2. p. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának Kézirattára. A továbbiakban az itt található iratok jelzése: TiREK Kt.

[17] *Szűcs Jenő:* A középkori iskolázás Sárospatakon. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 40. évfordulójára. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1981. 10—11. p. A továbbiakban e kötet jelzése: SRKt.

[18] *Szűcs Jenő:* i. m. 11—12. p.

[19] *Makkai László:* A Kollégium története alapításától 1650-ig. In: SRKt, 18. p.

[20] Lásd erről részletesen: *Makkai László:* A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban. Agrártörténeti Szemle, 1965. 441—470. p.

[21] TiREK Kt. 5. szám. 11—13. p.

[22] Lásd erről az SRKt-ban a korra vonatkozó tanulmányait, illetve *Koncz Sándor* már említett írását, amelyben Balsaráti Vitus János tevékenységét, a vallásos és természettudományos nevelés kapcsolatát tekinti át.

[23] *Takáts Sándor:* Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., é. n. 403—404. p.

[24] Lásd erről: *Marton János:* A Sárospataki Református Főiskola története. I. rész. Bp., 1931. 47—48. p.

[25] *Lázár István:* Kiált Patak vára. Szépirodalmi Könyvkiadó (Magyarország feltedezése). Bp., 1974. 200. és köv. pp.

[26] *Makkai László:* i. m. In: SRKt 42. p.

[27] Uo. 43—44. p.

[28] Uo. 44. p.

[29] *Hörcsik Richárd:* A Kollégium épületének története. In: SRKt 262—274. pp.

[30] *Makkai László:* i. m. 46—47. p.

[31] *Bakos József:* Comenius sárospataki évei (1650—1654). In: SRKt 76. p.

[32] *Gulyás József:* A Sárospataki Református Főiskola rövid története. Bp., 1931. 18. p.

[33] *Détshy Mihály:* Adalékok a Sárospataki Református Kollégium történetéhez Különlenyomat a Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. kötetéből. Miskolc, 1973. 56—57. p.

[34] *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bp., 1954.

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

СОРОК ЛЕТ НАЗАД

Иван Витани: Дело народного просвещения в Венгрии после освобождения 3
Оскар Папп: В начале начала 7
Йожеф Ковальчик: Арена общественного просвещения после освобождения . 14

СТОЛЕТИЕ ЛУКАЧА

Дежъё Буйдошо: Живой Лукач 38

ПРОИЗВЕДЕНИЕ И ПУБЛИКА

Андраш Токаи: Инкогнито и ирония в действии (*Отелло* Шекспира) 49
Дьёрдь Яноши: (Противоречия развлечения и развлекательства 77

ИСТОРИЯ

Рихард Хёрчик—Габор Конц: Роль Шарошпатака в венгерском просвещении (исторический обзор) 103

ОБ АВТОРАХ 13

520

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

A FALU TEGNAP ÉS MA

Mátyus Aliz és Cséfalvay Zoltán írásai

MŰ ÉS KÖZÖNSÉGE

B. Vörös Gizella az Állami Áruházról

PEDAGÓGIA

Bojta János írása az iskolai számítógép-oktatásról

85•3

TARTALOM

A FALU TEGNAP ÉS MA

Mátyus Aliz: Az aprófalvak előtörténete és mai társadalmi szerepe 3
Cséfalvay Zoltán: „Szocialista summások" Nagyvisnyón 8

HISTÓRIA

Hörcsik Richárd—Koncz Gábor: Sárospatak a magyar művelődésben. Történeti áttekintés II. rész 20

MŰ ÉS KÖZÖNSÉGE

B. Vörös Gizella: Az Állami Áruház című operett hatásvizsgálata 54
Szekeres Péter: Miért nincs filmszociológia Magyarországon? 67
Tibori Tímea: Hagyományos zene, népdal és modern zene hatásvizsgálata fiatalok között 79

PEDAGÓGIA

Bojta János: A számítógépek világa. Tanfolyam 9—10 éves tanulók számára 89
Koch Júlia: Visszatér, ha megismerte (Munkásgyerekek a múzeumban) 102
Márkus Zsuzsa: Demokratikus kollégiumok — a „DECO" terve 108

KÉPEK

Forgács Péter fotói 66
Papp Oszkár grafikái 78, 101, 107

SZERZŐINKRŐL 100

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1985·3

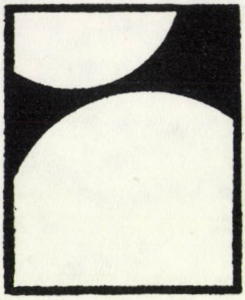

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest, V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató
Készült Pannon Nyomda, Veszprém 85 51 023
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Mátyus Aliz

AZ APRÓFALVAK ELŐTÖRTÉNETE ÉS MAI TÁRSADALMI SZEREPÜK

Falukutató munkám során azt tapasztaltam, hogy a falufejlődésben az életképességet nem kizárólag a termelési kultúra határozza meg. Minden esetben meghatározó a falu előtörténete is.

Magyarországon az aprófalvak helyzetét és sorsát utoljára és legsúlyosabban a termelőszövetkezetek összevonása érintette. Az államigazgatás-végrehajtás intézményeiben történt korábbi összevonások, melyek a gazdasági egységek összevonását is előkészítették, a falvak önrendelkezésének még az illúzióját is elvették. A közös és egyéni termelési kombinációk bizonytalanná lettek a külső irányítás folytán.

A magyar településfejlesztési koncepció leghátrányosabb helyzetbe az aprófalvakat juttatta. Az elosztási viszonyok egyenlőtlensége még akkor is sújtotta az aprófalvakat, ha a más településeken központi alapból történő, itt hiányzó tőkeráfordítást ezzel egyenértékű munkaráfordítással helyettesítették.

Az iparfejlesztés, ipartelepítés koncepciójába szintén nem fértek bele az aprófalvak, s bár a termelőszövetkezetek tagjaik közül egyre többnek nem tudtak munkát biztosítani, mégsem került be a szempontok közé az, hogy az ipari munkalehetőségeket az aprófalvakból is arányosan megközelíthetően telepítsék.

Az ország bizonyos vidékein az így sújtott aprófalvak elnéptelenedtek, míg hasonló körülmények között más falvak ellenhatást tudtak kifejteni.

A mezőgazdasági népesség számának csökkenése nyomán ma már a folyamat megállítása lenne a cél, csakhogy a beindított mozgások nehezen állíthatók meg.

Így nem véletlenül kerültek az érdeklődés középpontjába azok a falvak, amelyek erős megtartó képességgel rendelkeztek, s ezek elsősorban *a speciális előtörténetű falvak.*

Magyarországon a két világháború közötti falufejlődésben a termelési reformok jelentős része azokon a vidékeken zajlott le, ahol a termelés átszervezését az iparosodás, az agrárkonjunktúra és ennek kapcsán a paraszti tőkegyűjtés eredményezhette. Ilyen tekintetben reformvidékek a tipikusan régi *kisgazdavidékek* lettek.

A reformok és a fejlődés ezeken a területeken — mondhatnánk: kivéte-

lesen — szervesen a hazai táji és népi adottságoknak megfelelően következett be.

A termelési reformvidékekhez tartozó falvak közül azoknak sikerült megerősödni, ahol a mezőgazdaság kollektivizálása után is meg lehetett őrizni és érvényesíteni a helybeni adottságokat, lehetőségeket, vagyis ahol a termelőszövetkezeti termeléssel párhuzamos, más — bár ritkább — esetben annak keretein belül vagy a kettő valamely kombinációjában újra és újra meg tudott erősödni a hagyományos termelési kultúra. S ez aztán vagy hagyományos technológiával, vagy technológiai megújulásra alkalmasan élt tovább.

Az egységként működő s ezáltal a külső erőkkel kölcsönösségi viszonyba lépni tudó falvak előéletének minden esetben jellemzője volt a közösség életéből kifejlődött autonómia, melynek forrásvidéke a faluközösség azonos irányba mutató érdekhálózata volt. Feltétele volt ennek a gazdálkodó egységek, a családok homogenitása. A kisgazda-vidékeken a „maga-ura paraszt"*-család típusa volt a közösség autonómiájának feltétele.

Nem volt ez kevesebb, mint az úr—szolga viszony kizárása, amely pedig a mezőgazdaságban — de természetesen Magyarországon általában is — érvényes ebben az időben (tipikusan: a földesúr és az uradalmi cselédek vagy a mezőgazdasági bérmunkások viszonya). Tehát épp az nem létezett egy közösség életében, ami jellegzetessé tette az országot a 30-as években: az úri vezetés és népi alázat.

Az önmagukról mind tervszerűbben gondoskodó maga-ura parasztfalvak szigeteket jelentettek — amennyire ez elképzelhető, s ez időszakukban erősödött meg ellenállásuk és gazdagodott a megtartó képességükhöz szükséges, máig élő eszköztáruk.

A maga-ura parasztfalvak adottságaik folytán képesek lettek volna rá, hogy a fejlődésnek a maitól eltérő útját járják be. De mai — a falvak közti speciális — helyzetük is még e nem megvalósult lehetőség kontúrjából rajzolható fel.

A maga-ura parasztfalvak termelési társulásai (legeltetési és erdőbizottság; földvásárló társulás stb.) megtalálhatták volna helyüket a társadalmi rendszer változása után is. Ezek megerősítése mellett s példájuk nyomán létre tudtak volna jönni a munkaerő-szövetkezés különféle formái. Ezzel vállalkozások nyertek volna polgárjogot. Ösztönözve s meggyorsítva a fejlődést.

A mezőgazdaságban akkor és ilyen példák nyomán térhez jutó vállalkozói összefogások nem lettek volna a mai módon csökevényesek, s nem alkalmaztak volna oly ritkán technológiai újítást, mint az jelenleg tapasztalható. Csökevényesnek tekintem például a mai, munkacserén alapuló összefogásokat, de ugyanígy a gyors tőkefelhalmozással kecsegtető állat-, többnyire aprójószág-tenyésztést. Az előbbiek messze alatta maradnak a kor technológiai színvonalának, az utóbbiak — a gazdálkodók számára át nem látható piaci mozgások következtében — túlságosan labilisak.

A speciális előtörténetű falvak — gazdasági előéletük és az ehhez tartozó emberi előtörténetük folytán, e kettő együttes következményeként — lehettek

*A kifejezés először a *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek* című szociográfiában szerepel. (Mátyus Aliz—Tausz Katalin; Magvető Kiadó, Bp. Gyorsuló idő sorozat, 1984.)

volna a mezőgazdaság átalakulásának kovásza, megújító tényezővé válhattak volna a fejlődésben.

A maga-ura parasztfalvak ugyanis a nagybirtokrendszer árnyékában és a csendőri világ mellett — bizonyos értelemben ezek ellenére — speciális jellemzőiknek köszönhetően álltak helyt. Kipróbálták erejüket, s az elégnek bizonyult ahhoz, hogy létbiztonságukat szavatolja. A falu élete saját rendjük szabta keretek között zajlott, melyben a szolgálat (mint protestáns kategória) által meg tudtak felelni a kötelességek zárt rendszerének.

Talán éppen a kötelességekhez való viszony ilyen belülről is fakadó vállalása lett volna a jó alap arra, hogy a társadalmi rendszer megváltozása után épp ez a csoport jusson bizonyos joghoz. Alkalmas lett volna rá, hogy a társadalmi-gazdasági fejlesztésben javaslattevő legyen és betöltse a gazdaságirányítás mellett a kontroll-csoport szerepét. Erre a maga-ura parasztfalvak annál is inkább alkalmasak lettek volna, mert az 1945 előtti fejlődésben lakóhelyi termelő közösségként egyedülállóan alkalmaztak demokratikus eljárási módokat. Az 1945—48 között érvényes társadalomfejlesztési elképzelésekkel ezek harmonizáltak, ezen időszak fejlesztési elképzeléseibe beleilletek volna.

A maga-ura parasztfalvaknak ez a demokratikus előélete nem az egyetlen, de az egyik legfontosabb összetevője e falvak mai megtartó képességének. Ahol ugyanis a közös érdek kialakította és nehéz időkben is éltette és megerősítette a szabályokat, melyek védték a falut, s azon belül érvényesülni engedték egymás — egymással természetesen nem ellenkező — érdekeit, ahol a döntéseket közösen hozták, s fokozott beleszólási jogot csak a nagyobb hozzáértés tett lehetővé, ahol a termelés eredménye, de módja, miléntje is az emberi közösségi megbecsülés alapja volt, ott kialakulhatott az a speciális emberi minőség, amelynek velejárója az emberi méltóság, s amely az úr—szolga viszonyt működtető közösségeknek nem sajátja. Ez a demokrácia előfeltétele, s egyben előfeltétele egyfajta gazdasági-társadalmi fejlődésnek is.

A harmincas évek elején a magyar parasztságnak öntudatos próbálkozásai voltak az önálló politikai szervezkedésre — gondolok itt akár a szociáldemokrata, akár a kisgazdapárti vagy egyéb érdekvédelmi szervezkedésekre —, de később azok lehetetlenné tételével nem maradt rá mód, hogy az arra alkalmas parasztok szervezeti, egyesületi életben elsajátíthassák a nélkülözhetetlen politikai tapasztalatot, és az 1945 utáni helyzet sem adta meg a parasztságnak ezt a lehetőséget.

De azért egy maga-ura parasztfalu korábbi demokratikus működésének az utóbbi évtizedekben is érvényes tartozékai vannak. A pusztafalusiak — akik között az elmúlt nyolc év során kutatómunkát folytattam, s követtem változásaikat — mindig tevőlegesen részt igyekeztek venni sorsuk alakításában, s ebben képviselőjük volt a falu termelőszövetkezete élén a falubeli elnök — egészen a termelőszövetkezetek összevonásáig — vagy a falusi tanácselnök — a tanácsok összevonásáig —, akik kiálltak érdekeikért, bármennyire is látszott lehetetlennek, s esetleg lett végül eredménytelen is a beavatkozásuk.

Amikortól a tudomásulvétel lett az egyetlen lehetséges szerep számukra, mert a helyi intézményeket elsorvasztotta a központi akarat, addigra már kialakultak azok az informális csatornák, amelyek újra értelmessé tették az önmagukért való aktivitást. Ugyanakkor Pusztafalun is technológiai megújulás nélkül termelnek a háztájiban, s az önkizsákmányolás maximumával

érik el, hogy falujukban mindazokat a civilizációs feltételeket megteremtsék, melyeket esetleg más települések a központi támogatás segítségével önerő híján is megkapnak.

Falun kívüli munkavállalásuk is — amelyre rákényszerültek — rendelkezett azokkal az összetevőkkel, melyek elégségesek voltak saját közös érdekeik érvényesítésére. Pusztafaluról soha nem ment el család kepés munkára egyedül — mint szokás volt más falvakból —, csak húsz vagy negyven párnyi ember. Ezzel megteremtették és érvényesítették a falun kívül is a falun belüli szabályokat, normákat. A kepésgazdával szembeni követelmény nemcsak gazdasági érdekeik képviselete volt — tehát a terményben, esetleg pénzben hazavihető minél több kereset —, de méltóságuk őrzése is, s a helyzet lehetséges szavatolása, hogy magukat otthonról hozott önérzetükkel elviselhessék.

Az emberi méltóság ma ugyancsak nem hiába került a figyelem középpontjába. Akár a gazdasági társulások, vállalkozások, akár a társadalom önreprodukciójához szükséges újabb generációk felnövekedése és nevelésük, vagyis gazdaság és társadalom egyaránt kívánná ezt a minőséget. Szükség volna rá ahhoz, hogy bármely megnyíló lehetőség ne kudarchoz vezessen (legyen az gazdasági csőd vagy emberi széthullás), s hogy a megnyíló lehetőségek tartósan közösségeket (családot, lakóhelyi közösséget) szolgálhassanak, ne főként vagy kizárólag anyagi haszonnal egy-egy embert.

A maga-ura paraszt előéletű falvak máig is a legnagyobb védettséget nyújtják e tekintetben lakóiknak. (Ez is alapja lehet fennmaradásuknak.)

A településfejlesztési koncepciók szempontjai mennyiségi és közigazgatási mutatók (lakók száma, a település távolsága a fővárostól, a határszéltől, ipari központtól stb.). Nem látszik érvényesülni minőségi vagy tartalmi szempont. Pedig bizonyos speciális előéletű falvak életképessége s a kereteik között folyó élet vonzó elemei megmutatkoznak.

Az elkövetkezendő időben, ha a falusi elöljáróságok működni kezdenek — s jogokat is kapnak, s ebbe beleértem az egy bizonyos anyagi lehetőség feletti rendelkezés jogát is —, feltételezem, hogy jelentőségre tesz szert, milyen minőségű faluközösségek maradtak meg.

Ezen múlhat — s ehhez a vállalkozások, társulások, szövetkezetek falura is kiterjedő nagyobb gyakorlata szükséges —, hogy a falvakban olyan beruházások és tevékenységek induljanak meg, melyeknek haszna nemcsak a családokra koncentrálódik, hanem a lakóhely és még annál tágabb környezet helyzetét-képét is megváltoztathatja.

Ez lenne a falufejlesztés tartalmi-minőségi változata.

Feltételezem, hogy ilyen falufejlesztés csak ott valósulhat meg, ahol megőrződött a falu együttműködési képessége. Ehhez pedig a falu lakói meg kellett hogy őrizzék egymás iránti bizalmukat.

A különböző falvakban különböző mértékben befolyásolta ezt az utóbbi évtizedekben szerzett történelmi, gazdasági és élettapasztalat. Vannak falvak, melyekben már a kuláklistázások idején közösségszétforgácsoló erejű bizalmatlanság keletkezett, máshol gazdasági természetű egyenlőtlenségek zavarták meg a közösség működését. Nyilvánvalóakká lettek például a különböző gazdasági-társadalmi pozíciókból eredő előnyök. A lehetőségek bővülésével a különböző megoldásválasztásnak, élettapasztalatnak is lehetett közösségbomlasztó hatása.

A maga-ura parasztfalvakról elmondható, hogy e téren szerzett tapasztalataik — speciális voltuknál fogva — a legkevésbé voltak károsak. S ezt ezen falvak egységesen megnyilvánuló munkára motiváltsága ellensúlyozni volt képes.

Azokban a falvakban, amelyekben az együttműködési képesség megmaradt, s feltételezhető, hogy a falvak döntési jogot kapnak, s tőkéjüket az önmaguk által eltervezett módon biztonságosan befektethetik, a falukutatás mellett a *falufejlesztés* tudománya is kibontakozhat. A falufejlesztés — bizonyos társadalmi hozzáállást feltételezve — tudománnyá fejlődve még akár olyan kérdésekben is javaslattevő szerepet vállalhatna, hogy valamely közös beruházásos vállalkozás esetén mit és mennyit érdemes vállalni a hagyományos kultúrákból, milyen mértékben használni új kultúrákat, új technológiát. Vagy egy település faluképének milyen mértékű megőrzése vagy megújítása a célszerű.

Nyilvánvaló annak fontossága, hogy milyen lesz a társadalom viszonya a falufejlesztéshez, hogy kínál-e lehetőségeket és milyeneket.

Van egy falufejlesztési típus, amelyet külföldön *endogén fejlesztésnek* neveznek. Lehet, hogy az endogén kifejezés a mi szakszavaink közé is bekerül, ha a múlt folyamat-analízisei mellett (melyeknek nálunk visszatérő kifejezései: a folyamatosság és megszakítottság) megjelennek a reális falufejlesztési koncepciók is.

Az endogén fejlesztés: a belső erőkön nyugvó, azokra alapozott fejlesztés. A speciális előéletű, szét nem bomlott falvak között lehetnek erre alkalmasak. Ezek közül én egy jellegzetes típussal: a maga-ura parasztfalvakkal foglalkoztam.

Cséfalvay Zoltán

„SZOCIALISTA SUMMÁSOK" NAGYVISNYÓN

„Nézze, én csak azt mondom, hogy gondolja bele magát abba a helyzetbe, hogy mondjuk van két hízója vagy 30—40, vagy 100 aprólékja, és egyszerűen nem kap terményt. Még pénzért sem, hiába van meg a pénze. És akkor rá vagyok kényszerítve, hogy elmenjek az Alföldre. Két hetet kibírok, hozok egy 8—10 q terményt, akkor már a termény egész évre biztosítva van..."

(Egy mai summás Nagyvisnyón)

Nagyvisnyó, az 1400 lelket számláló Heves megyei kisfalu sohasem volt igazi summásfalu, de az utóbbi másfél évtizedben mégis azzá lett. Summásfaluvá vált, mert azzá tették napjaink sajátos kényszerei és lehetőségei. „Persze nem summásnak nevezik ma már ezeket — magyarázza a helyi iskola igazgatója —, hanem úgy mondjuk, hogy szocialista summások."

Az olyan gazdaság- és társadalomtörténeti kategóriák, mint amilyen a summásság is, természetesen nem tágíthatók torzításmentesen saját érvényességi körükön túl. Így a mai formaszerveződés sem felel meg minden összetevőjében annak a summáslétnek, amit a korabeli falukutató szociográfia a harmincas évek magyar társadalmában leírt. Mégis, a „szocialista summásság" fogalom használatát jogossá teszi az a tény, hogy — alapjaiban megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyai ellenére — Nagyvisnyó lakossága jelenkori problémáira hasonló módon, időszakos alföldi munkavállalással válaszol.

„LEMEGYEK AZ ALFÖLDSÉGBE"

Lélekszám és társadalmi viszonyai alapján Nagyvisnyó a felszabadulás előtt — erős kisbirtokos gazdaréteggel és nagyszámú mezőgazdasági munkássággal rendelkező — parasztfalu volt.

A mezőgazdasági keresők birtokmegoszlása Nagyvisnyón 1930-ban (fő)

Birtokos és bérlő					Mezőgazd. cseléd	Mezőgazd. munkás	
100 kh felett	100—50 kh	50—10 kh	10—1 kh	1 kh alatt		1 kh alatti birtok v. bérlet	birtok nélkül
—	—	30	134	3	15	24	64

A falu társadalmi életét és normarendszerét döntően az egyre jobban elaprózódó — ősi, palóc-hadszervezeti — birtokon gazdálkodó gazdaréteg határozta meg. A nagymértékű birtokelaprózódás és a megművelhető földek szűkössége miatt azonban a falu föld nélküli szegényparasztsága arra kényszerült, hogy a falu határán kívül keressen megélhetést. Ez a szegényparaszti réteg télen a szilvásváradi Pallavicini-uradalomban „ölfavágóként", nyáron pedig Fejér és Borsod megye uradalmaiban summásként talált munkát.

A régi summások Nagyvisnyón ma már nem szívesen emlékeznek az akkori summáséletre, s ha emlékeznek is, akkor csak a panasz árad szavaikból: „Már amikor a Nap felkelt, kinn kellett állani a tanyaudvaron, akkor osztották szét, ki hova megyen. Aztán ott dolgoztunk álló nap végtében. Délben olyan avas szalonnát adtak, hogy alig tudtam megenni. Adtak babot meg tésztát is, de csak nagyon ritkán. Este meg mentünk vissza a barakkba, ahol laktunk. Bizony beázott, befújt a szél. Úgy emlékszem rá, hogy nagyon keserves élet volt. De akkor azért jóval ritkábban volt, most sokkal többen mennek..."

A felszabadulást követő nagy társadalmi változások mindenestül kihúzták a talajt a summásélet alól. Mégis, alig három évtized múlva Nagyvisnyón és a környező falvakban hasonló jelenség található. A mai „szocialista summáskodás" a hatvanas évek végén jelentkezett először a faluban, majd az utóbbi másfél évtizedben egyre erőteljesebben kibontakozott. Napjainkban Nagyvisnyó lakosságának nagy része márciustól októberig, átlagosan 30—40 fős brigádokba szerveződve, alföldi és dunántúli állami gazdaságoknál, termelőszövetkezeteknél vállal munkát. A brigádok kéthetes turnusokban váltják egymást, döntően ma még nem gépesített munkafázisokat (kapálás, terménybetakarítás), 12 órás nehéz fizikai munkát végezve a gazdaságok számára.

A „szocialista summáskodás" Nagyvisnyón mind a lakosság részvételi arányát, mind a résztvevők társadalmi összetételét tekintve rendkívül széleskörűen kiterjedt jelenség. 1983-ban a faluból 19 brigád — Enyingen 2, Kecskeméten 2, Bugacon 1, Nyárlőrincen 2, Tiszakécskén 3, Hódmezővásárhelyen 4, Igriciben 2, Egerszalókon 3 — vállalt időszakos munkát. Ezekben a brigádokban — eltérő részvételi aránnyal — a lakosság minden társadalmi rétege megtalálható.

Az időszakos alföldi munkavállalásban résztvevők foglalkozási csoportok szerinti megoszlása Nagyvisnyón 1983-ban
(adatok a résztvevők %-ában)

Alkalmazott	Ipari dolgozó	Mezőgazd. dolgozó	Nyugdíjas	Háztartásbeli
5	19	31	26	19

Aki teheti és ideje is engedi, 3—4 hónapra is elszegődik, aki nem, az csak két hétig summás, de addig mindenképpen. Szinte törvény ma a faluban, hogy minden háztartásból legalább egy fő két hetet az „Alföldségben" tölt el.

A jelenkori summáskodás két lényegi ponton — természetbeni fizetség és informális szerveződés — érintkezik szorosan a felszabadulás előttivel.

A nagyvisnyói időszakos alföldi munkavállalók többnyire természetben, szemesterményben kapják munkadíjukat. (Az 1983-ban szervezett 19 brigádból 15 szemesterményben kapta meg munkadíját.) Az elmúlt másfél évtized sajátos béralkujának és — hol rejtett, hol nyílt — bérharcának eredményeként kialakult gyakorlat szerint napi 80—90 kg szemestermény vagy ennek megfelelő pénzösszeg (350—400 Ft) a fizetségük. A gazdaságok ugyan a legtöbb esetben pénzben számolják el ezt a munkabért, de a munkavállalók kérésére helyben azonnal terményre is átváltható.

A nagyvisnyói „szocialista summások" számára pedig ez a természetbeni fizetség a döntő, mert mint vallják: „aki megyen az Alföldre, az mind terményért megyen". Terményért, hiszen kéthetes munkával 10—12 q szemesterményt hozhatnak haza, amivel már biztosítani tudják a háztáji jószágok ellátását. A mai summásoknál ez a természetben fizetett munkadíj már nem az élet szinte egyetlen biztosítéka, mint egykori elődeiknél a kommenció, de a két hét alatt megkereshető termény ma Nagyvisnyón a háztáji gazdálkodás és vele együtt az anyagi gyarapodás meghatározó feltétele.

Az alkalmazó gazdaságok — a summásgazdák mai utódaival — a helyi brigádvezetőkkel kötnek szerződéseket. Ezekben a szerződésekben pontosan rögzítik a munkavállalás időpontját, az elvégzendő munkát, a szükséges brigádlétszámot, az étkezés- és szálláslehetőségeket, valamint a munkabért. Ez utóbbinál általában csak hosszas egyezkedés után jutnak megállapodásra. Amíg a hetvenes években napi 60 kg termény volt a fizetségük, addig ma már Nagyvisnyón 80 kg-os napibér alatt egyetlen brigádvezető sem vállal munkát.

A szerződéseken kívül általában még egy szóbeli megállapodás is születik a brigádvezetők és a gazdaságok között. E szóbeli megállapodások értelmében — a brigádtagok munkabéréhez képest átlagosan 120—130%-os fizetés mellett — minden egyes toborzott brigádtag után toborzási díjat (30—50 Ft/fő) is kapnak. A szerződéskötés után a brigádvezetők feladata a brigádtagok toborzása, a munkavégzés idején pedig a csoport vezetése és irányítása, valamint vitás esetekben érdekeik képviselete.

A mai „szocialista summások" élete, az elszegődő munkavállalók ellátása, szállása és munkabére összehasonlíthatatlanul kedvezőbb, mint a felszabadulás előtti summásoké. De — e kedvező feltételek ellenére — a „szocialista summáskodás" vállalásában is erősek a kényszerek. S a kényszerek,

mint mindig, itt is sokszor szülnek kiszolgáltatottságot — a termény biztosítása érdekében egyenlőtlen feltételek vállalását.

KÉNYSZEREK ÉS LEHETŐSÉGEK

A nagyvisnyói embereket az időszakos alföldi munkavállalásra késztető erők sokfélék: természeti, gazdasági, szociális, munkaerőpiaci és ellátási tényezők külön-külön és együttesen is erre kényszerítik őket.

Nagyvisnyó határa kedvezőtlen termőhelyi adottságokkal rendelkezik, gépesített mezőgazdasági művelésre — a jelenlegi szabályozórendszerek mellett — alig alkalmas. Kisüzemi, háztáji művelésre alkalmas ez a terület, de ennek kifejlődését az indokolatlanul nagymértékű tsz-összevonás megakadályozta. A hetvenes években — Bélapátfalva központtal — 10 településre, köztük Nagyvisnyóra is kiterjedő tsz-t hoztak létre. A folyamatot tovább mélyítette, hogy 1983-ban a tsz és a közeli állami gazdaság (a MEFÁG szilvásváradi üzemegysége) között végrehajtott földcserével a tsz véglegesen „kivonult" a település életéből.

A tsz kivonulásával együtt azonban nemcsak a munkaalkalom került távolabbra, illetve veszett el a falu számára, hanem a ház körüli gazdaság terményellátása is. Ennek következtében ma Nagyvisnyón a háztáji állattartáshoz sem a háztáji föld művelésével, sem a tsz segítségével nem lehet terményt biztosítani.

A nagyvisnyói gazdák azonban a szervezett terményforgalom keretében sem juthatnak elegendő terményhez. A helyi terménybolt áruellátása jelenleg olyan alacsony színvonalú, hogy alig néhány gazdaság ellátására alkalmas. (1983-ban a terménybolt forgalma 312 q szemestermény volt.) Távolabbról, Bélapátfalváról való szállítás pedig a költségek növekedése miatt már gazdaságtalanná tenné az állattartást.

A terményhiány a település legsúlyosabb problémája, intézményes megoldása mégis két évtizede késik. A település lakossága számára így nem maradt más lehetőség, mint hogy olyan formaszerveződést alakítson ki, amellyel pótolhatja ezt a hiányt. Ez a hiánypótló, spontán formaszerveződés azonban jelentős többletmunkával terheli meg az egyes családokat. Nagyvisnyón így — az amúgy is nagy élőmunka-ráfordítással működő — háztáji gazdaságokból szerezhető jövedelem-kiegészítésért kétszeresen kell megdolgozni, mert az állatállomány ellátásához szükséges termény is csak külön élőmunka-ráfordítással, „szocialista summáskodással" teremthető elő.

A „szocialista summáskodás" kialakulásához Nagyvisnyón a súlyos terményhiány kedvező társadalmi feltételekkel párosult. Olyan társadalmi fejlődésmenettel, amely az alföldi munkavégzésre vállalkozó népességet is kitermelte magából. A hatvanas évek elején — a tsz-szervezéshez kapcsolódva — rendkívül gyors társadalmi átrétegződés zajlott le a faluban. Ekkor az idősebb generáció tagjai — nyugdíj reményében — beléptek a tsz-be, a fiatalabb generáció tagjai pedig tömegesen a környék (Farkaslyuk, Királd, Kazincbarcika, Ózd) bányászati-ipari üzemeiben helyezkedtek el.

Aktív keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlása Nagyvisnyón 1960-ban, 1970-ben (%-ban)

	Mezőgazd.	Ipar	Építő-ipar	Kereske-delem	Közleke-dés	Szállítás	Egyéb	
1960	53,6	28,6	2,2	2,6	4,3	—	8,7	100%
1970	39,0	37,3	5,0	3,1	—	6,6	9,9	100%

Napjainkra az egykori tsz-tagok alkotják a falu nyugdíjasainak széles rétegét. Számukra a „szocialista summáskodás" az alacsony nyugdíjak pótlásának és gyermekeik anyagi segítésének egyik hatásos eszköze.

Az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején a bányászati és ipari üzemekben elhelyezkedett generáció tagjainak egy része ma már szintén nyugdíjas. A szakképzettséget nem igénylő, megerőltető fizikai munkából jelentős hányaduk leszázalékoltan és viszonylag fiatalon ment nyugdíjba. Ez az alkalmi munkavégzésre még képes, volt ipari munkásság szintén a „szocialista summáskodásban" talált kiegészítő foglalkozást és keresetet.

Ma Nagyvisnyón az anyagi gyarapodásnak — alternatív lehetőségek hiányában — nincs más módja, mint a háztáji gazdálkodás. A háztáji gazdaság Nagyvisnyón azonban csak akkor működik gazdaságosan, ha minél több saját élőmunkát és minél kevesebb pénztőkét használnak fel benne.

Ennek a feltételnek az időszakos alföldi munkavállalás maradéktalanul megfelel, ezért az iparban és a mezőgazdaságban dolgozó, munkaképes korú generáció tagjai szintén részt vesznek ebben a formaszerveződésben. Szabadságuk egy részét feláldozva, a „szocialista summáskodással" biztosítják a háztáji állatállomány terményellátását.

A „szocialista summáskodás" Nagyvisnyón az ellátási hiányok, a hatvanas évek elején lezajlott gyors — és a lakosság által máig feldolgozatlan — társadalmi átrétegződés, a település környékének differenciálatlan munkaerőpiaca, az anyagi gyarapodás alternatíváinak hiánya és a háztáji gazdaság szempontjait figyelmen kívül hagyó helyi gazdaság- és társadalompolitikai gyakorlat által együttesen teremtett krízishelyzetre adott válasz. Olyan válasz, amely ma Nagyvisnyón az egyes családok többé-kevésbé dinamikus anyagi fejlődését biztosítja. A „szocialista summáskodással" azonban nemcsak a családi boldogulás új útját találták meg, hanem az amúgy is kemény élet újabb önkizsákmányolási formáját is.

BRIGÁDVEZETŐK SZÜLETNEK

A nagyvisnyói brigádvezetők különös életutakat jártak be. Olyan utakat, amelyek önmagukba sűrítve mutatják a „szocialista summáskodás" minden előnyét és ellentmondását.

A falu társadalmi szövetéből való kiválasztódásuk nehéz szerepvállalásra, konfliktusokkal terhelt érdekegyeztetésre kényszeríti a brigádvezetőket. Az alkalmazó gazdaságok és a munkavállaló nagyvisnyóiak érdekei ugyanis — az alapvető azonosság mellett — egy lényeges pontos ütköznek.

A magas szinten gépesített alkalmazó gazdaságok legfontosabb érdeke, hogy a szükséges mezei gyalogmunkát minél kisebb költségráfordítással vé-

geztessék el. A nagyvisnyói munkavállalók viszont — ha már több szabad idejüket vagy szabadságukat feláldozva, falujuktól több száz kilométerre vállalnak munkát — arra törekednek, hogy minél rövidebb idő alatt minél több terményhez jussanak. A brigádvezetők e két ellentétes érdek egyidejű képviseletére kényszerülnek. Mint munkaerőpiaci közvetítők és vállalkozók a gazdaságok érdekeit, mint a brigádok vezetői és a munkavállalások szervezői pedig a falu közösségének érdekeit képviselik.

A brigádtagok és a gazdaságok eltérő elvárásaiból eredő konfliktusokat, valamint az emberekkel való foglalkozás gondjait azonban csak kevesen képesek közülük őrlődés nélkül feloldani. Főként azok mentesülnek ettől, akiket a falu közössége tisztessége, rátermettsége miatt fogad el és választ meg brigádvezetőnek, vagy akik olyan vállalkozói magatartást valósítanak meg, amely előnyös pozíciót teremt a falu számára a munkaerőpiacon.

Nagyvisnyón ma még ritka annak a típusnak a képviselője, aki tudatosan mer és képes is a mezőgazdasági nagyüzemek által teremtett alkalmi munkaerőpiachoz, annak konjunkturális változásaihoz alkalmazkodni. A brigádvezetők többségére az jellemző, hogy szinte maradéktalanul eleget tesznek a gazdaságok által támasztott, sokszor egyenlőtlen feltételeken alapuló elvárásoknak. Ennek ellenére Nagyvisnyón mind a két típus életképes, mert a falu közössége számára döntő fontosságú funkciót, a terményt biztosító munkák megszerzését és megszervezését ellátják.

Talán nincs a mai magyar társadalomnak még egy olyan csoportja, amely ennyire nyílt béralkut, sok esetben — a munka megszakításával, illetve azzal való fenyegetőzéssel — éles bérharcot folytatna. Bérharcuk mégis nagyon ritkán végződik a maguk munkavállalói igényeinek elismerésével.

A munkavállaló csoportoknak ugyanis a brigádvezetők és az alkalmazó gazdaságok között kötött szerződéseken kívül semmilyen jogi garanciái nincsenek. Ezek a szerződések pedig gyakran a pillanatnyi erőviszonyok függvényében — aszerint, hogy melyik félnek van nagyobb szüksége a másikra, a gazdaságoknak a nagyvisnyóiak munkájára vagy a nagyvisnyóiaknak a terményre — szabadon változtathatók.

Aki elkezdte

Nagyvisnyó első brigádvezetője, H. T.-né hosszú utat tett meg egyedüli brigádvezetőségétől mai háttérbe szorítottságáig. H. T.-né 1919-ben született Nagyvisnyón egy — alig három holdon gazdálkodó — szegényparaszti családban. 1938-ban férjhez ment, de férje elesett a II. világháborúban, kicsiny gazdaságot és két gyereket hagyva hátra.

H. T.-né először az ötvenes években került szorosabb kapcsolatba az Alfölddel. Akkor Füzesabonyba, Hatvanba, Mezőkövesdre járt le, hogy ott a nagyvisnyói gazdák beszolgáltatásaihoz hízóállatokat vásároljon fel. A beszolgáltatási rendszer megszűnésével ez a falu számára is fontos feladata ugyan megszűnt, de akkor kiépített személyes kapcsolatai továbbra is tartósnak bizonyultak.

H. T.-né ezekre a kapcsolatokra építve szervezte meg a hatvanas évek végén az első „Alföldségbe" járó brigádokat. Nagyvisnyón kezdetben némi idegenkedéssel fogadták toborzását, de végül mindenkire meggyőzően hatott

a brigádok által hazahozott „sok meseszép gyümölcs, a gyönyörű szemestermény", olyan, amilyen Nagyvisnyón sohasem termett. Időközben bekövetkezett a nagyvisnyói tsz összevonása is. A tsz összevonásával ugrásszerűen megcsappant a háztáji gazdaságok terményellátása, vele párhuzamosan pedig egyre nőtt az Alföldre járók száma. Így H. T.-né brigádjai is egyre szaporodtak, s a hetvenes évek közepén már ott találni őket a borbáspusztai, a bugaci és a tiszakécskei gazdaságok határában.

H. T.-né brigádjai főként a vele egykorú, idős, nyugdíjas asszonyokat fogták össze, akik már a felszabadulás előtt is jártak summásmunkára. Így az ő brigádjaiban őrződött meg legtovább az a hagyományos summásmagatartás, amely a borbáspusztai paradicsomültetési munkák közben (1975) költött dalukból is kicsendül:

„A borbási paradicsomtáblába,
Bor Feri hívott minket munkába,
Ha elhívott, el is jöttünk szívesen,
Becsülettel megfizette bérünket...

A borbási paradicsomtáblába,
A szakácsok sokat főztek naponta,
Ha megfőzték, mink is ettünk belőle,
Áldja meg az Isten érte örökre..."

H. T.-né a hetvenes évek végén azonban egyre inkább túllépett a falu által elfogadott normákon. Nem utolsósorban a gazdaságok fizette toborzópénzek reményében egyre több és újabb munkalehetőség megszerzését tűzte ki célul.

1979-ben már a kéthetes turnus befejzése előtt, a munkát félbeszakítva egy új és jobban fizető gazdasághoz akarta vinni embereit. Brigádjának egy része azonban nem ment vele, hanem új brigádvezetőt választva továbbra is kitartott a hozzájuk „igazán jól viselkedő" gazdaság mellett. A meglévő, biztos munkalehetőség féltése és a gazdaság iránti hűség egyaránt vezettek ahhoz, hogy H. T.-nétől saját brigádtagjai forduljanak el.

Ma a falu első brigádvezetője volt munkásai nagy részét elvesztve, időközben felhalmozódott sérelmeit és emlékeit őrizgetve egyre visszavonultabban él. Mint első brigádvezetőt, tisztelet, mint túlzót, enyhe ellenérzés veszi körül a faluban.

A férfiak brigádvezetője

A főként férfiakat foglalkoztató brigádvezető egy véletlen során vállalkozott erre a feladatra. K. L.-hez — aki tsz-keresetét bikák nevelésével egészítette ki — 1977-ben egy alföldi gazdaságból jöttek „bikát szedni". A vételt követő áldomáson — emlékezik vissza K. L. — „aztán előhozódott, hogy innen Visnyóról járnak az Alföldre is dolgozni, és hát nekik is kellene ember kendermunkára. Na, aztán nemsokára felkerestek újra, hogy kendermunkára akkor elmegyünk-e?... Úgyhogy hamarosan meg is egyeztünk a gazdasággal, és én itt szóltam egyik-másik embernek, összejöttünk vagy harmincan

abban az időben..." Ezt az első brigádot azután hamarosan követte a többi, 1978-ban már hat brigádot szervezett ugyanahhoz a gazdasághoz kendermunkára, kazlazásra és egy libatelep építésére.

K. L. mindig is nagy munkabírású ember lévén ismeri a kemény munka igazi értékét. Azt az értéket, amit ha a gazdaság a bérben nem ismert el, akkor kikényszerítette. „1981-ben, amikor a kenderben voltunk, 80 kg terményt adtak egy napra. Oszt zúgtak a népek, hogy kevés ez, 90 kg kéne. Meg a kazlazásban is, bálaszalmát rakni egész álló nap, az csak erős munka. Hát szóltam az elnöknek, hogy emelni kéne a béren. Na, mondta erre az elnökünk, hogy össze fog ülni ez ügyben a tsz-vezetőség, mert úgy az elnök sem adhatja meg a magasabb bért magától. Majd a vezetőség eldönti, hogy most emelhetnek vagy nem emelhetnek... Na, rá két napra jön az elnök, hogy összeült a vezetőség, megadták a 10 kg emelést..."

A gazdaság és a brigádok közötti konfliktusok azonban K. L. brigádjai esetében is csak ritkán végződtek ilyen kedvező eredménnyel. A két fél eltérő elvárásai legtöbbször feloldatlanul és megoldatlanul konfrontálódnak a brigádvezető személyében. Ez a konfrontálódás különösen olyan emberben erős — és K. L. ilyen —, aki egyszerre szeretne mind a két fél elvárásainak megfelelni. „Mert — mint mondja — ott az Alföldön az ember a vezetőségnek is helyt akar állni, de akkor az emberek talpára is úgy kell beszélni, hogy az jó legyen, mert ha nem úgy beszélek, akkor legközelebb nem jönnek. Szóval ott lenn úgy kell csinálni, hogy az jó legyék a tsz-nek is, meg a népeknek is..."

K. L. számára ma már egyre elviselhetetlenebb tehertételt jelentenek ezek a konfliktusok. Mindig is gazdálkodó ember lévén, különösebb tehetsége sohasem volt az emberekkel való foglalkozáshoz. Így a falu közösségéből való természetes kiválasztódását nélkülöző, véletlen szerepvállalása miatt ma már egyre inkább az idegi felőrlődés útján jár.

Az önjelölt

G. J.-t, a legtöbb terményben fizető munkavállalást szervező brigádvezetőt munkahelyi balesete kényszerítette, üzemvezetői múltja pedig feljogosította a brigádvezetői szerep elvállalására.

G. J. 1972-ig — az alig húsz főt foglalkoztató — helyi kis fűrészüzem vezetője volt. Ekkor azonban három ujját levágta a szalagfűrész. Mint mondja: „ettől a pillanattól engem gyógykezeltek, de sajnos nem lett normális a kezem, és erre föl lerokkantizáltak. 1750 Ft-tal mentem nyugdíjba. Most ez már az emelésekkel 2800 Ft lett. De ez kevés. Családot ebből eltartani kevés."

Nyugdíjkiegészítő foglalatosság után nézve kapóra jött számára, hogy 1976-ban egy dunántúli gazdaság munkásokat keresett a faluban. G. J. elfogadta az ajánlatot, és a következő években már évente 5—6 brigádot szervezett.

Az alkalmazó gazdaságok és a munkavállaló nagyvisnyóiak közötti konfliktusok az ő tevékenységét is végigkísérik. Már első brigádjainál is többször változtatni kényszerült a gazdaságok előzetes szerződésajánlatain. „1977-ben itt volt az igazgatóhelyettes Visnyón, és hozott egy szerződéstervezetet. De javítanunk kellett, mert nem voltam megelégedve a bérrel. Hatvan kg ter-

ményt akartak adni naponta, és még a kosztért is fizetni. Na, akkor aztán úgy állapodtunk meg, hogy 70 kg termény, mert reggel hattól este hatig dolgozni a mezőn, azért az csak sok."

G. J.-nél azonban néhány ilyen esettől eltekintve a munkásai és a gazdaság közötti konfliktusok egyszerű feloldással, a vezetőség érveinek elismerésével érnek véget. Nyugdíjazásáig többször is dolgozott a helyi tsz vezetőségében, így a gazdaságok — számára ismerős — érveit mindig megértéssel fogadta. „1979-ben 250 Ft-ra volt a megegyezés. Erre föl, amikor hétfőn beálltunk a sorba répát kapálni, közölte velem az ágazatvezető, hogy teljesítményben kell dolgoznunk. Hát megpróbáltuk, de nagyon esős idő volt akkor, és nem ment... Na, akkor odajöttek hozzám az emberek, hogy nem vállaljuk így ezt, próbáltuk két nap, nem megy. Ekkor bementem az igazgatóhoz, és kérdezte, hogy mi a panasz. Mondom neki, hogy ilyen messziről eljöttünk ide, reggel héttől este ötig dolgozunk, és még sincs meg a bérünk. Délután már össze is ült a vezetőség és helyben hagyta, hogy igenis 250 Ft-ot adnak és teljes ellátást... Aztán pénteken eljött a fizetés napja. Azt mondja az igazgató, melyik pénz kell, a teljesítménybér vagy a 250 Ft? Igazgató elvtárs, hát már ez az utolsó nap, megmondták az emberek, hogy mennyiért csinálják, 250 Ft-ért. Na, erre mondja, hogy akkor mindennap itt hagynak az emberek 100 Ft-ot, mert a teljesítményük olyan jó volt. Hát arról én nem tehetek, az a gazdaságé, nem a miénk, mondom neki. Úgyhogy 100 Ft-tal mindennap többet teljesítettek a visnyóiak. De nem követelhettük, amit követeltek az emberek, azt megadta a gazdaság..."

A gazdaságok gyakran nemcsak a fizetés mértékét, hanem annak módját is önkényesen megváltoztatják. Csakhogy amíg a fizetés mértékének megváltozása talán kevésbé, addig módjának megváltozása — pénzben vagy természetben — már annál érzékenyebben érinti a visnyói summásokat. Brigádvezetőjük, G. J. azonban ilyen esetekben is a gazdaságok oldalán áll. „Én mindig előre egy héttel megkérdezem a dolgozókat, hogy mi kell, pénz vagy termény. Utána leírom, aztán bemegyek az irodába, és akkor mutatom a vezetőnek, hogy ennek pénz, ennek termény, kukorica vagy búza, vagy árpa. Na, itt tavaly kijelentette az igazgató, hogy az aszály miatt semmi terményt nem tud adni, csak pénzt tud fizetni. Pedig a szerződésben benne állt, hogy napi 300 Ft vagy 80 kg termény. Na, akkor ezt megbeszéltem a munkásokkal. Több dolgozóm erre már másnap reggel visszament Visnyóra, mert nem kaptak terményt. Mi, a többiek maradtunk. Mert a munkások nagyobb része azért rám hallgat, mert én rosszat nem akarok a munkásnak se, a gazdaságnak se..."

G. J. hátrányos kompromisszumai ellenére is elismert brigádvezető a faluban. Elismert, mert ő szervezi a legtöbb terményben fizető munkát. És a falu számára ez a legfontosabb.

Akit trónfosztásra ítélt az élet

F. B.-né nem akarta megtörni a falu első brigádvezetőjének, H. T.-né tekintélyét. Hogy két alkalommal mégis ő lépett H. T.-né helyébe, az inkább a természetes kiválasztódás példája.

F. B.-né 1930-ban született Nagyvisnyón, két holdon gazdálkodó szegényparasztok egyetlen gyermekeként. 1949-ben férjhez ment, majd férjével, aki ekkor a határőrségnél szolgált, az ország másik szegletébe költözött. Nagyvisnyóra 1955-ben tértek vissza, de már külön-külön, F. B.-né három kisgyermekkel. A sok munka és a nehéz sors F. B.-nénél is megkövetelte a maga árát: 1971-ben megműtötték, később pedig leszázalékolták. F. B.-né ezután gondolt először igazán komolyan az alföldi munkavállalás lehetőségére.

1971 után H. T.-né brigádjában több nyarat tölt az Alföldön. Amikor azonban H. T.-né határt nem ismerő terjeszkedésével a falu normarendszerét áthágta, ő vállalta el a brigád vezetését: „Nekem nem volt számításom az — emlékezik vissza F. B.-né —, hogy toborzó vagy csoportvezető legyek ilyen helyen. Úgy gondoltam, hogy én az erőmtől mindig eljárok az Alföldre, amikor tudok... Viszont ennek az asszonynak már lett egy olyan mániája, hogy ő már mindent szeretett volna megfogni, mindenfelé ő szeretett volna jutni... Hát ott dolgoztunk Borbáspusztán, ilyen paradicsomtűzdelés, kiültetés volt. Vagy három napot dolgoztunk náluk, amikor H. T.-né meghallotta, hogy innen Visnyóról az egyik ember, G. J. Tiszakécskére fog menni. Na, erre felkerekedett, elment Tiszakécskére, majd péntek este azt mondja nekünk, hogy a jövő héten nem ide fogunk jönni, hanem oda megyünk Tiszakécskére... Akkor két éjszaka majdnem mind vitával, veszekedéssel telt el. Hogy ezt nem lehet megcsinálni, ezt nem szabad megcsinálni. A brigádtagok mondták, hogy mondja vissza a kécskei buszt. Nem mondta vissza... Na, amikor aztán kijött Tiszakécskéről két busz, meg Borbásról is egy busz, odaállt a busz elé, és terelgette ott az embereket, hogy a kécskei buszra szálljanak... Hát voltunk vagy tizenöten olyanok, akik úgy éreztük, hogy mi nem szállhatunk oda, nekünk ott van a helyünk, ott van a kötelességünk Borbáson... Mikor aztán megérkeztünk Borbásra, kijöttek a szállóra a gazdaság vezetői, és ott a csapat előtt felkértek engem, hogy vállaljam el a brigádvezetést. Ők nagyon engem szeretnének, és ha én ezt vállalom, akkor maradhatunk, mert a munkásokkal meg vannak elégedve, de ha nem vállalom, akkor ők mennek másfelé, hívnak máshonnan dolgozókat... Hát mondtam, hogy éppen most építkezünk, nem nagyon tudom én ezt most vállalni... De az asszonyok szóltak, hogy vállald el, ne hagyj bennünket ismeretlen jó hely nélkül, hogy bolyongjunk. Hát így oda került a sor, hogy elvállaltam..."

Nagyvisnyón viszonylag spontán módon határolódnak el egymástól az egyes brigádvezetők befolyási övezetei. Ezeket a munkavállalás időpontja, a toborzott brigád összetétele, a munkavállalás helye tekintetében kialakult érdekköröket a brigádvezetők többé-kevésbé kölcsönösen tiszteletben tartják. F. B.-né azonban — még ha a falu egésze érdekében vállalta is el a brigádvezetői posztot — ebbe az érdekszféra-rendszerbe tört be. Természetesen a falu nem tért egykönnyen napirendre e felett, különösen azért nem, mert a sors szeszélye folytán másodszor is megismétlődött.

1983 őszén H. T.-né több brigáddal is Egerszalókra járt szüretelni. Tavaszodván, a gazdaság vezetősége mégis F. B.-nét kérte fel a brigádok vezetésére. „Tavasszal megállt egy kocsi a ház előtt. Bemutatkoznak, Egerszalókról vannak. Mondom, maguk eltévedtek, menjenek a falu másik végére, ott van a maguk csoportvezetője. De ők nem tévedtek el, mondták, ők engem keresnek, és nem mennek a falu szélére, ők azért jöttek énhozzám, hogy igent mondjak nekik... Hát én sokáig haboztam, de közben H. T.-né kijelentette,

hogy ő már nem fog többé Egerszalókra menni. Így mit volt mit tennem, elvállaltam, mert most elugrasszam ezt a lehetőséget a többiek elől?..."

F. B.-né az új munkaalkalmakat azonban általában alacsonyabb bérért és kedvezőtlenebb szállás- és étkezési feltételek mellett vállalta el. Így F. B.-né és H. T.-né különös párharca a falu számára egyrészt új munkalehetőséget, másrészt viszont a munkaerőpiaci alkupozíció gyengülését eredményezte.

A jövő brigádvezetője

L. A.-né személyében az első vállalkozói szellemű brigádvezető jelent meg Nagyvisnyón. Ő már nem toborozza brigádtagjait, hanem kiválogatja a jelentkezők közül a megfelelőket, már nem kialkudja a magasabb bért, hanem kiharcolja azt. „Magam is tudok dönteni"-öntudatával talán már azt az új brigádvezető-típust előlegezi, amely racionális módon képes alkalmazkodni a munkaerőpiac változásaihoz.

L. A-né a hetvenes évek közepén kapcsolódott be a „szocialista summáskodásba", 1975-ben még mint brigádtag, a következő évben már mint brigádvezető. 1976-ban Mezőcsáton dolgozott N. I. brigádjában, aki azonban hirtelen megbetegedett. A megüresedett brigádvezetői posztra a gazdaság vezetői L. A.-nét javasolták: „Akkor ott a főnökségben kiszúrtak engemet, és így az intézkedéseket rám bízták. A vezetők meg a főágazatvezető azt mondták, hogy jó szótehetségem van hozzá, vállaljam el a brigád vezetését..."

L. A.-né nemcsak „szótehetsége", hanem szakmai felkészültsége miatt is alkalmas volt a brigádvezetői feladatra. Egy háromhónapos téli szaktanfolyamon elegendő ismeretet szerzett ahhoz, hogy brigádjaival nagyobb figyelmet igénylő munkákat is el tudjon végezni. „Én mindig megmagyaráztam a brigádnak, mit hogyan kell csinálni... Mert kijött az ágazatvezető, azt mondta, így és így kell a tőkét metszeni. Kérdezte, értik-e asszonyok? Mondták, hogy értjük. Én tudtam, hogy nem értik, de utána végigmentem személyesen mindegyik során. Majd megértik, ha én megmutatom nekik, majd én megmagyarázom, úgy, ahogy én tudom. Mert az ágazatvezetők ugye szaknyelven mondják el, de én megmagyarázom nekik úgy, hogy értsék..."

L. A.-né alaposan megválogatja brigádtagjait, csak olyanokat fogad fel, akik rendesen dolgoznak. „Mert elviszem én a fiatalokat is — mondja —, akikről tudom, hogy dolgoznak. Meg elviszem az idősebbeket is, akikről tudom, hogy többet dolgozik, mint egy fiatal, mert hiába fiatalabb a másik, ha nem dolgozik rendesen. Én mindig kiválogatom a személyeket. Inkább kevesebbet viszek öt fővel, de nem viszek olyat, akiről tudom, hogy nem dolgozik rendesen..."

Szakértelme és jól összeválogatott brigádjai lehetővé teszik, hogy az alkalmazó gazdaságok ajánlatai közül válogatva, mindig a legkedvezőbbet válassza ki: „A múltkor is itt volt egyszerre három távirat, hogy megyünk-e? Én mindig úgy csinálom, hogy nem küldök választ először egyikre sem. Megvárom, hogy megjelenjen mind a három itt Visnyón személyesen. Ha majd kijönnek, akkor kiderül, hogyan tudom lebeszélni a dolgokat... Hát ezek ki is jöttek, és végül Igricibe mentünk, mert az fizetett a legtöbbet. Úgy vagyok vele, hogy mindenkinek, nekem is az a legjobb, ahol a legtöbbet fizetik, nem igaz?..." A nagyvisnyói munkavállalók bérharcát L. A.-né folytatja

a leghatározottabb formában. Ha az alkalmazó gazdaságok kevesebbet akarnak fizetni annál, mint amennyi a szerződésben áll, azonnal a leghatásosabb eszközhöz, a munkabeszüntetéssel való fenyegetéshez nyúl. Így tett 1978-ban is: „Az elszámoláskor behívott a vezetőség, és közölték, hogy mennyi a fizetés. Kevesebbet akartak adni napi 50 Ft-tal, mert ők a teljesítményt kevesellették. Hát persze az esős napok húzták le, nem a munka miatt. Mondtam is nekik, hogy nem tehetünk arról, hogy esik az eső, nekünk a szerződött bér jár. Na, erre aztán kénytelenek voltak megadni a rendes bért, mert én akkor a következő héten nem mentem volna. Meg is mondtam ezt nekik. Igaz-e, úgy nem lett volna brigád, de úgy nekik se lett volna leszedve az alma. Kénytelenek voltak engedni, mert akkor mentem volna másik helyre..."

Szaktudásával, piaci alkalmazkodó képességével, öntudatával L. A.-né már a jövő brigádvezetője. Olyan jövőé, amelyben az alkalmazó gazdaságok es a munkavállalók már egyenlő félként lépnek fel.

BÜSZKESÉG ÉS FÉLELEM

Ha a nagyvisnyóiak előtt egy idegen hozza szóba a mai summáskodást, ellentétes érzékesekkel — büszkeséggel és félelemmel — találkozik. Büszkeséggel, mert „még egy ilyen dolgos népet nem találni másikat az országban". Félelemmel, hogy a falu számára boldogulást, anyagi előrejutást biztosító „szocialista summáskodást" nehogy bárki is megzavarja. Büszkeségükkel és félelmükkel ma még sokkal közelebb állnak volt summás őseikhez, mint a munkaerőpiachoz piaci módon igazodó munkásokhoz.

Nagyvisnyó nem áll egyedül ezekkel az érzésekkel, a „szocialista summáskodás" nem csak itteni jelenség. Kevésbé vagy jobban kifejlett formában a környező településeken (Bekölce, Bélapátfalva, Balaton, Csernely, Mikófalva, Mónosbél, Szilvásvárad) szintén megtalálható. Tehát olyan problémával állunk itt szemben, amely a társadalmi gyakorlat oldaláról az eddiginél jóval nagyobb figyelmet érdemel.

A társadalmi gyakorlatnak mindenekelőtt a jelenség kényszerelemeit kell kiiktatnia. Nagyvisnyón ez a terményhiány szervezett megoldását (ömlesztett termény forgalmazására is alkalmas terménybolt létesítését) kívánná. Ezzel mindenképpen csökkenthető lenne azoknak a száma, akiknek ez a forma inkább fokozott önkizsákmányolást (leszázalékolt nyugdíjasok, szabadságukat feláldozó bányászok), mint jó kereseti lehetőséget jelent.

Mindenképpen szükséges lenne a jelenleg leginkább megoldatlan kérdés, a vállalkozó munkások érdekvédelmének biztosítása. Ehhez a jövőben célszerű lenne olyan formák kidolgozása, amelyek a „szocialista summáskodás" alapvető informális jellegét megőrizve, az eddiginél nagyobb jogi biztosítékokat nyújtanának mind a munkavállalóknak, mind az alkalmazó gazdaságoknak. Szükségszerű lenne a jövőben a térség falusi lakossága előtt olyan fejlődési utak megnyitása is, amelyek nem csak a rendkívül nagyarányú — és itt kétszeresen is nagyarányú — élőmunka-ráfordítással működő háztáji gazdaságot foglalják magukba. Olyan gazdasági-társadalmi feltételek életbe léptetésére van szükség, amelyek az önellátó jellegű háztájikat a vállalkozói típusú háztáji gazdaságok irányába vezetik.

Hörcsik Richárd — Koncz Gábor

SÁROSPATAK A MAGYAR MŰVELŐDÉSBEN
Történeti áttekintés II. rész*

AZ ÁTALAKULÁS ESZTENDEI (1660—1711)

Lorántffy Zsuzsanna halálával (1660) a városban nagy politikai átrendeződések kezdődtek. A fejedelemasszony fia, II. Rákóczi György röviddel később egy csatában megsebesülve meghalt. Özvegye, *Báthory Zsófia* új politikai koncepció jegyében vette át az irányítást. Rekatolizációjával megváltozott a település (vallási) politikai pólusa. Korábban a család tudatosan fejlesztette a Kollégiumot, Báthory Zsófia hasonló módszerességgel éppen az ellenkezőjét tette. Igyekezett leépíteni a protestánsok iskoláját. Ellenpólusként 1663-ban térítő munkára jezsuitákat telepített a városba.

A város politikai csillaga is kialvóban volt. 1670 körül a bécsi udvar fokozódó elnyomó politikája ellen a magyar főnemesek összeesküvést szőttek. Ebben Wesselényi, Frangepán és Zrínyi mellett *I. Rákóczi Ferenc* is részt vett. A tárgyalások nagyobbrészt Patakon folytak, a kastély sarokbástyájának egyik erkélyszobájában, a mennyezetet díszítő rózsa alatt (sub rosa).[35] A rózsa szirmaiból szétágazó hat lándzsa a hagyomány szerint hallgatásra intette az összeesküvőket, de az 1670 áprilisában mégis kipattant, és június 24-én az ősi fészket császári zsoldosok szállták meg.

A város politikai váltásával művelődési pólusa is kénytelen volt változni, illetve egy időre meg is szűnni. *Báthory Zsófia* vallási türelmetlensége miatt 1671. október 20-án a felvonult ágyúk és katonaság nyomására a Kollégium tanárai és diákjai menekülni kényszerültek. A Kollégium könyvtára (amely Rákóczi Zsigmond hagyatékával együtt már több mint ötezer kötetnyi volt) a jezsuiták kezére került és részben szétszóródott. A diákság *Pósalaki* és *Buzinkai* tanárok vezetésével, a nyomdát és a maradék könyvtárat magukkal víve bujdosásra kényszerült: előbb Debrecen, majd Gyulafehérvár, végül Marosvásárhely nyújtott ideiglenes menedéket 1703-ig. *A szellem és a pataki ragaszkodás fennmaradt, nem adták fel a visszatérés reményét.* Ezt az is tükrözi, hogy az új diákok az 1621-ből datálódó törvényeket elolvasva csatlakoztak a bujdosókhoz: „aláírok a Gyulafehérváron tartózkodó Sárospataki Kolléum törvényeinek..." Az iskola gazdasági alapját biztosító szőlők részben

* A tanulmány I. részét a Kultúra és Közösség előző száma közölte. A két szerző közül dr. Hörcsik Richárd az 1919-ig tartó anyag összeállításban játszott döntő szerepet. *Kanesütz Lajosné* az 1970-es évek művelődési jellemzőinek áttekintéséhez nyújtott sok sgítséget. (A jegyzetek számozása az I. részben közöltek folytatása.)

megmaradtak. Lorántffy Zsuzsanna politikai bölcsességével ugyanis a diákokra íratta, akiktől nem lehetett elvenni... Képviselőik hazajártak a jövedelemből némi utánpótlást nyerni.

A bujdosás melletti tragikus csapás: a gályarabság. A Wesselényi-féle összeesküvés megtorlásaként a protestantizmus kiirtását is megkísérelték. A törökkel való összejátszás és lázadás koholt vádjával protestáns lelkészeket rendkívüli törvényszék elé állítottak. „Négy volt senior (Kaposi István, Miskolczi Mihály, Séllyei István, Csuzi Cseh Jakab) és további 18 diáktársuk került 1674-ben a pozsonyi vértörvényszék elé s tizenkettő a nápolyi gályákra is."[36] Szörnyű sorsuk és nagy hitük példáját az 1920-as években Patakon *Harsányi István* tanulmányából ismerhette meg az olvasóközönség.[37] Moldova György *Negyven prédikátor* című remek könyve Séllyei István volt pataki seniorra hivatkozik, és Kocsi Csergő Bálint pataki diák szenvedéseit, helytállását mondja el: „... főtiszteletű Séllyei István úr, szuperintendensünk és atyai barátunk a halálos ágyán megesketett minket, fiatalabb prédikátorokat, hogy leírjuk a történteket akkor, amikor egy nemzedéknyi idő már kiigazított minden elfogultságot..."[38]

A szerencsétlenségek sorozatából a városnak is kijutott. A lakosság helyzetét a megszálló katonaság mellett az 1672-es tűzvész súlyosbította, amely a belső város és az alsó külváros nagy részét elhamvasztotta. A várban 1680-ban robbanás miatt sok épület megégett. Közben az idegen katonaság feldúlta a vártemplomot, a várkastélyt kifosztotta, és kiirtotta a híres és színpompás *Gombos-kertet*. 1702-ben az udvar elrendelte a magyar várak lerombolását, köztük Patakét is. Az év tavaszán felrobbantották a külső vár bástyáit, bejáratait befalazták, a négy torony közül az egyik leomlott. Megszűnt a vár hadászati értéke...

A város politikai és művelődési bástyái hasonlóan leomlottak. A Rákóczi-szabadságharc idején egyszer még a közérdeklődés középpontjába kerül Patak, de már fénye nem a régi. 1703-ban a kurucok visszafoglalták Patakot, s *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem megbízásából visszaadják a Kollégiumot, helyreállítják a protestáns vallásgyakorlatot. A bujdosó iskola visszatért. 1708-tól *Simándi István* („a pataki mágus") volt a professzor, aki több éves hollandiai tanulmányútról hazajövet, több társzekér fizikai eszközt hozva megteremtette a magyarországi szemléltető fizikaoktatás alapjait. A lassú fejlődés megindult, ám az 1708 őszén a várban tartott országgyűlés sem volt képes feledtetni a városon régebben esett szerencsétlen eseményeket. A szabadságharc nem tudta visszaadni a korábbi politikai és művelődési rangot. 1710 végén a császári csapatok bevonultak Patakra, s nyomukban megjelentek az 1705-ös szécsényi országgyűlés rendeletével kitiltott jezsuiták. A jezsuiták ösztönzésére Zemplén megye 1711. március 6-án felszólítja *Füleki András* professzort, hogy adja át a Kollégiumot a jezsuitáknak, amit ő — ügyes érveléssel — megtagad. Így ír erről *Benda Kálmán:* „... Füleki professzor ügyesen kihasználta a béketárgyalások nyújtotta időhaladékot, s közvetlenül az udvarhoz fordult Bécsbe. A Kollégiumot nem adhatta át, olvassuk kérvényében, egyrészt mert sem ő, sem a diákok nem tulajdonosok, 'az iskola az egész magyarországi református státusé', így csak az egyház 'tekintetes patrónusai és kurátorai' dönthetnek az ügyben, másrészt a diákoknak nincs hová menniök, miután kassai iskolaépületeiket a kurucok elpusztították. A beadvány sikeres volt..."[39]

A XVIII. században a megváltozott körülmények új fejezetet nyitottak Sárospatak életében. Rákóczi konfiskált birtokai közül a pataki uradalmat I. József császár az osztrák *Trautsohn* hercegnek adományozta. Ez a család nem sokat tartózkodott a várban. Keveset törődtek a birtok vagy a város, de még kevesebbet az iskola fejlesztésével, patronálásával. Éppen ezért „a fejedelmi család bukása után hadászati és politikai jelentőségétől megfosztva — írja *Ujszászy Kálmán* — egy a XVIII. század folyamán újjászerveződő gazdasági és politikai rendben, amelyben már jelentkeztek a közvetlen szomszédos Újhely előnyösebb földrajzi energiáinak következményei, nem kétséges, hogy a teljes eljelentéktelenedés lett volna a város sorsa, ha meg nem marad iskolája és ezzel együtt művelődéspolitikai szerepe."[40]

Harmincévi bujdosás után, a szabadságharc kezdetén megindult az élet az ősi falak között. A város politikai arcának megváltozásakor már elég erős volt az iskola ahhoz, hogy a fejedelemi patrónusok nélkül is megkezdje önálló, prosperáló életét. *A régió református kis- és középnemességének bőkezűsége tette ezt lehetővé. Így szűnt meg a pataki iskola „csak" városinak lenni.* Fenntartóival együtt vonzáskörzete tovább tágult. *Máramarostól Nyitráig, tehát szinte az egész magyar északi peremvidékről, valamint a szomszédos Szabolcsból, a közeli Szatmárból és Ungból áramlanak Patakra a tanulni vágyó ifjak.* Kialakult az a furcsa helyzet, hogy például 1770-ben a városnak 1431 lakosa volt, ugyanakkor a Kollégiumnak 1346 a diákja.[41]

A XVIII. század első felének belső és külső nehézségeit túlélve soha nem látott módon szaporodtak a szebbnél szebb tractusok a Kollégium régi telkén (Katona-sor, Csengettyű-sor, a Paradicsom-sor, a Berna-sor, a Beleznay-sor). Katedráin európai műveltségű, külföldön tanult tanárok oktatnak. *A peregrináció az iskolával együtt a várost is bekapcsolja a nyugat-európai szellemiségbe.*

A határozott természettudományos oktatás már az 1524-ben született Balsaráti Vitus János teológus, orvos, természettudós munkásságával elkezdődött Patakon. A könyvtárban hozzáférhetőek voltak híres külföldi természettudományos művek. Az ilyen oktatás újabb lendületet Simándi már említett gyűjteménye (melynek egy része a múzeumban ma is látható) nyomán nyert. Megalapították a Phisicum Museumot, a Botanikus kertet. 1795-től már magyar nyelven folyt az oktatás. Sorra alakultak a diák önkormányzati társaságok, önképzőkörök és együttesek. Az 1777-es Ratio Educationis hivatalosan nem vonatkozott a protestáns iskolákon belül folyó reformokra. Ezeket felerősítette az 1781-es türelmi rendelet — amely a protestánsok állami szolgálatának engedélyezésével hatalmas lendületet adott az iskolák fejlődésének. Patak esetében ez a földrajzi kapcsolatok bővülését is jelentette: *az addig teljesen elnyomott cseh- és morvaországi protestáns egyházak újjáéledéséhez Sárospatak küldte a lelkészeket.* (Az élő kapcsolatok szép ünneplése volt a türelmi rendelet 200. évfordulóján, 1981-ben, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben rendezett tudományos emlékülés, amelyen csehszlovákiai lelkészek, kutatók is részt vettek és előadásokat tartottak.)

„Külön kell szólnunk a hazai jog tanításának bevezetéséről — idézzük *Benda Kálmánt* —, ami teljesen átalakította a világiak képzését Sárospata-

kon. Mindeddig ugyanis legföljebb általános jogot és jogelméletet tanítottak, a hazai jognak nem volt tanszéke Sárospatakon. Nagyszombatban ugyan már korábban megkezdték a magyar jog tanítását, és amikor 1774-ben Mária Terézia felállíttatja a négy magyarországi jogakadémiát, ott is tanították már a magyar törvényeket. A protestánsoknál elsőnek a kolozsvári református kollégium vezette be a hazai jog tanítását, teljes jogakadémia azonban elsőnek Sárospatakon létesült. Három év múlva követte a példát Debrecen, majd egy emberöltő múltán Máramarossziget, Kecskemét és Pápa."[42] A később *Kossuth Lajost* is tanító *Kövy Sándor* nagy hírű jogprofesszort azért szükséges kiemelten említeni, mert „oktatásának szinte forradalmi újítása az volt, hogy nem elégedett meg tárgyának előadásával, hanem a jogi tevékenység gyakorlati formáit szemináriumi munkában sajátíttatta el. Tanítványaiból jelképes vármegyét, jelképes bíróságot, sőt országgyűlést szervezett, olyan időben, amikor a bécsi abszolutizmus nem engedte összegyűlni a magyar országgyűlést. Ezeknek a jelképes szervezeteknek Páncél vármegye, Páncél királyi tábla volt a neve."[43] (Metternich kancellár 1823-ban betiltotta ezeknek a szervezeteknek a működését a tételes törvények bírálata miatt; 1827-ben *Szemere Bertalan* pataki joghallgató — későbbi miniszterelnök — kezdeményezésére Nádor vármegye és Nádor királyi tábla néven sikerült újra létrehozni.)

A hatalmas pezsgésből nemcsak a város, hanem Zemplén megye is kivehette részét. E szellemiséggel feltöltve indult *Kossuth Lajos* és *Szemere Bertalan*. Gazdaságilag is jelentős tényezővé nőtt a Kollégium. Ám ennek bemutatása előtt *szükséges rögzíteni, mi is az a Sárospataki Református Kollégium, amely a XVIII. század végi kialakultságában fokozatos modernizálódással, szellemi élenjárással egészen 1951-ig működött, és hatásával messze a Tiszáninneni Református Egyházkerületen túlra sugárzott. Mi volt e Kollégium szellemiségének lényege?*

Kövessük először *Czegle Imre* megfogalmazását: „A pataki iskolát az idők folyamán mondották 'alma mater'-nek, scholának, akadémiának, kollégiumnak. A kollégium elnevezés, mely századokon keresztül él, korábban olyan egységes vezetés és irányítás alatti iskolarendszert jelentett, melyhez többféle iskola tartozott. A kollégiumon belül él a gimnázium, a tanítóképző, a teológia és az 1750-es évektől a jogakadémia is. E négy iskola alkotta a kollégiumot. A magyarországi református egyház öt nagy szervezeti és igazgatási egységben — egyházkerületben — él a XVI. századtól kezdve. Ezek a tiszáninneni, tiszántúli, dunántúli, dunamelléki vagy dunáninneni és az erdélyi egyházkerületek. Ezek mindegyikének megvan a kollégiuma."[44] A Sárospataki Kollégium a tanítás nyitott szellemisége, diák-köztársasági szervezési rendje miatt különös jelentőségű helyet foglalt el az egyház- és az egyetemes magyar művelődéstörténetben. *Kazinczy Ferenc* egy 1809-ben keltezett levelében írta: „Szükség, hogy hitünk értelmes legyen, de az is szükség, hogy értelmünk vallásos legyen." Ez az idézet kulcsot ad a szellemiség megértéséhez. *Koncz Sándor* a vallásos értelem, értelmes hit és cselekvő erkölcs hármasságában fogalmazta meg e szellemiség lényegét. „A reformációtól a 18-ik századig eltelt időt a Kollégium életében a hitre alapozó gyakorlatiasság korának fogom fel. 'Az igaz ember hitből él' reformátori elvre ráfundáltatott s azon fejlődött az iskola... A hitre épülő gyakorlatiasság szellemisége után köszöntött be az értelemre támaszkodó felvilágosultság...

A barthi teológia behatolásával az 1930—1950 közötti években az egyháziasság a kollégiumi rendszer időszerűen új átalakulásában és messze sugárzó hatásában jelentkezett... A felvilágosodás az emberi értelem központba állításával felkeltette az érdeklődést a ténytudományok iránt. Ilyennek tartották a történelmet és a természettudományokat. A skolasztikus ortodoxiával a tények kutatásával lehetett leggyakorlatibb módon szakítani. Az ész alapján a tények feltárása sok helyen Európában és hazánkban nyílt szembefordulást hozott az egyházi tanítással. Patakon ez nem következett be..."[45] A felvilágosodás korától csak fokozódott Patak bekapcsolódása a nemzetközi tudományos életbe. A tanulmányutak, a külföldön olvasható és behozható könyvek, új módszerek és nézőpontok, a vitaszellem, a humán és természettudományos oktatás, illetve a szellemi és testi nevelés egysége (Patakon épült az ország első tornaterme) — az európai gondolkodásvilágot plántálták a Kollégiumban tanulókba. „A pataki professzorok nemcsak önmagukért, hanem oktatási-nevelési feladataik teljesítésére felvilágosultak — írta Koncz Sándor. Egy-egy személyt vagy irányzatot azért is követtek vagy azért vitáztak vele, mert öntudatosították magukban az egyházi és nemzeti értelmiség utánpótlásának lelkiismeretes kötelességét. Az elméleteket azért ragadták meg, hogy tanításban átadják. Úgy hassanak azzal, amit tudnak és elfogadnak, hogy tanítványaik ne annyira egy-egy személyt vagy irányt kövessenek. Inkább ezek minősített megismerésével értelmük vallásossá, hitük értelmessé, erkölcsük cselekvőképessé fejlődjék..."[46]

A pataki szellem kialakulásának és tartósságának része volt *a Kollégium sajátos gazdálkodási rendje.* A XVIII. században a gazdasági háttért tekintve a pataki Kollégium rosszabb helyzetben volt, mint Debrecen vagy Nagyenyed. „Nagyenyed mögött ott álltak a Bethlen Gábor által adományozott hatalmas birtokok. Debrecennek pedig a cívisváros — 30 000 körüli lakosával Magyarország legjelentősebb települése — ekkor még homogén református lakossága biztosított, ha nem is gondtalan, de biztos anyagi hátteret. Sárospatak, egykor a Rákócziak dédelgetett iskolája, a fejedelmi patrónusok eltűntével teljesen önerejére maradt. A tokaji és erdőbényei szőlők, a kisebb birtokok, a tolcsvai malom és a pataki malomkőbánya jövedelme még a készpénzkiadásokat sem fedezte... A Kollégium fő jövedelmi forrását végig korszakunkon az alapítványok, illetve azok kamatai képezték... A nemesek többszáz forintos alapítványai mellett a számadásokban mind gyakrabban tűnnek fel az ismeretlen mezővárosi polgárok is... Mivel a természetbeni adományok egyenkénti eljuttatása nehéz volt, a Kollégium már az 1730-as évektől bevezette a rendszeres szuplikálást. A nagy ünnepek alkalmával, főként pedig aratás és szüret után, az iskola diákjai bejárták a falvakat, ez volt a szuplikálás. Házról házra mentek, bemutatták megbízólevelüket, melyben a rektor bibliai példázatokkal buzdítja a híveket, hogy adakozzanak a Kollégium javára..."[47] *A város és vidéke, a nép és kollégiuma között tehát több irányú szerves kapcsolat volt.* A nép fiai tanultak a Kollégiumban, akik szolgálatra a nép közé mentek vissza. A szuplikálás mellett a legáció és a mendikáció is a diákság és a nép személyes kapcsolatát erősítette: a diákok így megismerték a „vidék" gondjait, és gyakorolva közvetítették tudásukat; a nép pedig megismerhette, hogy kiket és miért fizet. *A kapcsolatok szempontjából is jelentős az a gazdaságtörténeti tény, hogy az alapítványokat a Kollégium kamatra kihelyezte. A régióban 1866-ig az iskola volt az egyetlen*

pénz-hitelintézet, amelynek anyagi támogatása a táj gazdaságának egyik mozgatójává lett. Így számos gazdaságilag gyenge református egyházközséget tudott a Kollégium hitelezéssel támogatni.[48] A város is érezte a skóla gazdasági erejét. A diákokat szállással, élelemmel, tüzelővel ellátóknak munkaalkalmat jelentett az iskola, épp úgy, mint a tanári házak építése, szőlőik művelése. „A diákság zöme egész a 19. század végéig magánházaknál lakott... A tehetősebb diákok... magukhoz vettek szobánként egy-egy szegényebb diákot..., aki a házi teendők és egyéb munkák elvégzéséért élelmezést kapott. Az élelem nyersanyagát általában hazulról hozták, a szülők adták, de a Kollégium is hozzájárult, pl. a közösen sütött cipókkal... A Kollégium gazdasági ügyeit a diák-önkormányzat szellemében a senior intézte, akit évenként az ifjúság választott a 12 tagú esküdt diákok sorából. Az ő kötelessége volt az iskola javaira felügyelni, az iskola szőlőinek műveltetését irányítani, ő könyvelte az adományokat, szedte be a kihelyezett tőkék kamatait, fizette a tanárokat és a kollégiumi alkalmazottakat..."[49] E korszakban a város politikai és művelődési pólusa szétvált, sőt teljesen elkülönült; az utóbbi lett dominánssá. Ebben az időszakban a város állandóan hadakozott földesurával. Mutatja ezt az annyiszor kiújult úrbéri per. A pereskedés oka mindig „az uradalom erőszakoskodása". E harcban lassan maga az oppidum is megerősödött. Jellegzetes esemény, hogy a XVIII. század második felében újra vésetett városi pecsétnyomó köriratában hirtelen feltűnik a „PR", azaz a „privilegizált" szó. (SIGILLUM. PR. OPPIDI. S. PATAK...) A város képviselői a bírósági és igazgatási fórumokon egyetlen egyszer sem mulasztották el hangoztatni a privilegizált jogokat, hivatkozva Zsigmond 1429-es, „Maximilián" 1572-es szabadalmas és Ferdinánd 1634-es kiváltságos leveleire.[50] A harmadik pólus megerősödése végül 1835-ben következett be, amikor 400 000 forinton földesurától megváltotta magát. Az 1806-tól Patakon élő herceg Bretzenheim Ferdinánddal történt megegyezéssel a város elnyerte régen áhított „szabadságát", és megindulhatott önálló fejlődése.

A KAPITALIZÁLÓDÁS ÚTJÁN (1848—1945)

Az 1848-as forradalomban és szabadságharcban részt vettek a pataki diákok és tanárok is. A krónika bizonyosan 193 olyan diákról tud, akik a honvédseregben harcoltak; ez az akkori főiskolai-akadémiai ifjúság létszámának fele. A szabadságharc bukása utáni nehéz idők 1849 januárjában elkezdődtek: „... a bodrogkeresztúri csata után német és honvéd csapatok vonultak át Patakon, majd júniusban 4000 orosz ment át a városon. 3000 mázsa szénát, 100 köböl zabot, 1000 kenyeret és 20 vágómarhát vetettek ki a városra..."[51] A tanítást a kolera és a katonai megszállás is akadályozta. A neoabszolutizmus nehéz esztendeiben Patak iskolája révén került az ország figyelmének középpontjába, amikor Debrecen, Pápa és a többi protestáns kollégiummal együtt élethalálharcát vívta az udvarral, az Entwurf és a császári nyílt parancs, a protestáns pátens ellen. A győzelmet jelentette az iskola 300 éves fennállásának kényszerűen megkésett, ám nagyszabású megünneplése. 1860-ban hatalmas politikai demonstrációval emlékeztek az alapítókra, ebben megmutatkozott a város s benne az iskola igazi ereje. Világosan kirajzolódtak a fejlődés további kontúrjai.[52]

E periódusban a település politikai pólusát többé nem a patrónus-földesúr adja, hanem a *város* mint önkormányzati és megerősödő gazdasági egység. Így a következő száz esztendőben a Kollégium mellett ennek története lesz meghatározóvá.

A kiegyezés idejében a Kollégium ismét régi fényében tündökölt. Újabb építkezések és tanszékek, valamint a diákok számának rohamos gyarapodása jelzi ezt. A Kollégium kilép a régi, immár szűknek bizonyult telkéről, és *iskolavárosrésszé* fejlődik. 1857-ben megnyitja kapuit a tanítóképző.

Ismét kibontakoznak a város gazdasági lehetőségei. *A vármegyében elsőként itt szervezik meg a fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges pénzintézetet.* A város két pólusának közeledését reprezentálja, hogy két kollégiumi tanár (Antalfi János és Árvai József) hozza létre 1866-ban a *Sárospataki Népbankot,* ami egy sor ipari és mezőgazdasági vállalkozás elindítójává válik. Még az évben megalakult a „Kovamalomkőgyár Egylet", ahonnan Lengyel-, Orosz- és Németországba exportáltak malomkövet. 1872-ben szerveződik meg a Sárospataki Általános Ipartestület, 1880-ban beindul a Sárospataki Gőzmalom. Ekkor már öt jelentősebb kaolinbánya működik: a Zsolnay gyáré, a Berger testvéreké, a Kaolinbánya RT-é, Lorenz Miklósé és a Fazekasoké. A szőlősgazdák életre hívják egyesületüket, a „Szőlősgazdasági Részvénytársaságot". Több neves cég nyit kereskedelmi üzletet a város számos pontján.

A gazdasági élet nekilendülésével a város közigazgatási szervezete nem tudta tartani az iramot. 1883-ban Újhellyel együtt elveszítette városi jogát. Ezért lassult a város gazdasági életének fejlődése, de nem állt le. A lakosok száma 1869-ben 6852, 1900-ban 8340, 1930-ban 11 177 és 1941-ben 13 628 fő volt. A századfordulón újabb pénzintézetek gyorsították a gazdasági életet. A kisgazdák és kisiparosok éppúgy megtalálhatták számításukat, mint a nagyobb ipari vállalkozók a „Sárospataki Hitelbank Rt"-ben. Hiszen alapszabályainak egyik legfontosabb célja „a helyi érdekű vállalatok létesítése és azokban való részvétel". 1911-ben alakult meg az „Eternit RT", 1918-ban a „Gőztéglagyár és Építőipari RT". Ezzel magyarázható, hogy a hegyaljai települések között (Sátoraljaújhely mögött) a népesség szaporulata 1900 és 1920 között egyedül Patakon érte el a 20%-os növekedést.

Az első világháborúban 89 pataki diák esett el. A háborús években a közigazgatói évzáró jelentések tartalmaztak ugyan lelkesedő és lelkesítő részeket, ám utaltak arra, hogy a „pataki szellem" nem látott egyházi vagy nemzeti érdeket a háborúban. „Rohoska József az 1916/17. tanévet megnyitó beszédében már felhívta a figyelmet arra, hogy 'a világháború lezajlása után a politikai és közgazdasági feladatokon kívül a kulturális és szociális kérdések egész tömege kerül megoldásra, hogy elvégezze az új Magyarország kiépítésének hatalmas munkáját'. Őt követően Buza László fejtegette: 'figyelmünk mindinkább a békére való átmenet kérdései felé fordul... Egy óriási társadalmi átalakulás küszöbén állunk'..."[53] 1918/19-ben a Kollégiumot „általánosságban a polgári demokratikus átalakulásért való lelkesedés jellemezte..." A megtorlások idején a Kollégium védte tanárait. „Tartalmilag jól jellemzi a Tanácsköztársaság építésében aktív szerepet vállalt tanárok szemléletmódját mint a 'pataki szellem' érvényesülését Nagy Lajos két válasza. Őt már 1919. augusztus 25-én kihallgatta a rendőrség. A két kérdés—felelet: — Miért állt, tanár úr, a kommunizmus szolgálatába? — Kötelességérzetből. — Jelenleg mi a meggyőződése a kommunizmusról? — Megvalósítása idő

előtti volt, de az emberek, ha magasabb műveltségi színvonalra emelkednek, megvalósítható lesz..."[54]

Trianon mind a városnak, mind a Kollégiumnak hatalmas sérülést okozott. A város — határszélre kerülve — elvesztette korábbi gazdasági központ jelentőségét. A Kollégium közvetlen vonzáskörzetéből leszakadt Gömör, Szepes, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár vármegye; így lecsökkent beiskolázási körzete, ez pedig a diákság számának apadásához vezetett. 1923-ban több ok miatt megszűnt a jogakadémia, s ezzel „a magyar kultúra egyik fényes szeme örök álomra csukódott le".[55] Mégis, a két háború között sikerült megújulnia az ősi skólának — mint már annyiszor a történelem folyamán. A megújulás a város közéletére is nagy hatással volt. Tovább élt és éltetett a „pataki szellem", amelynek lényegéről *Barcza József* tanulmányában ezt olvashatjuk: „... *az ember etikai és szellemi fejlődésének lehetősége felől való meggyőződés. Belőle fakad a kötelességérzet: időszerűen megtenni mindent érdekében, vállalni a feltételek megteremtésének kockázatát, akár áldozatát is.* E meggyőződés elméleti alapjai korábban kiépültek: a felvilágosodás idején, a teológiába is beszüremlő racionalizmus által. Már akkor kibontakozásnak indult az a szellemi áramlat — az egyháztörténelem kultúrprotestantizmusnak nevezi —, amely szerint az egyház elsődleges feladatai közé tartozik a valláserkölcsi neveléssel párosult modern tudományművelés és -terjesztés. Együttes hatásukra fokozatosan tisztul, folyamatosan emelkedettebb fokra lép az erkölcs és az értelem. A tökéletesedésnek pedig a közboldogság a következménye, mint tulajdonképpeni végcél."[56]

A kollégiumi megújuláshoz most is hozzátartozott a gazdálkodási rend átalakítása. „A Gazdasági Választmány a háború alatt fokozni kezdte saját belső gazdálkodását, hogy megőrizze a Kollégium önállóságát. Kezdett visszatérni a régi gazdálkodási módhoz: az önellátáshoz."[57] Sertéshizlaldákat építettek, az erdővel gazdálkodtak, saját kezelésbe vették a szőlőket, létrehozták a borkereskedelmet lebonyolító Pince Bizottságot. A birtokokat azonban nem vették saját kezelésbe (ehhez nagy hitelekre lett volna szükség), hanem természetbeniekben fizetendő bérbe adták ki.

A város közéletére is nagy hatást gyakorló lendületes kollégiumi fejlődés az 1920-as évek végén indult meg. Ennek jelentős tényezője volt az, hogy *Klebelsberg Kunó* kultúrpolitikájában fontos szerepet szánt Sárospataknak. Politikájának egyik lényeges eleme volt a felekezeti egyensúly megőrzése és az egyházi szervező erők küpolitikai felhasználása. Sárospatakot az angolszász világgal élő kapcsolatot kiépítő és tartó iskolavárossá kívánta fejleszteni. „... az államháztartás 1927—1928-tól internátusépítés céljaira 35 éven keresztül évi 30 000 Pengőt irányzott elő. 1928—1929-ben külön 5000 Pengőt adott teológiai internátus létesítésére. 1929—1930-ban 40 000 Pengő annuitást, 1930—1931-ben pedig 240 000 pengőnyi tőkesegélyt folyósított. Mindezek folytán 1929-ben a gimnázium szárnyára második emeletet húztak, a Kollégiumban teológiai internátus nyílt, a gimnáziumi tanulók részére pedig az 1930—1931. évben ... kis internátus nyílt..."[58]

A pataki szellem, örökség és problémák megértése szempontjából igen fontosak ezek az évek. *A hatalmas építkezéseknek ugyanis sajátos politikai, művelődéspolitikai és teológiai töltete volt.* Az államsegéllyel, egyházi és közadakozással egy év alatt felépült „Angol Internátus" — amelyben angol

nyelven, angol rendszerben folyt a tanítás és élet — 1931-ben, a Kollégium alapításának 400. évfordulóján nyílt meg. Az alapkőbe tett okmány szerint: „Ez az internátus az első épülete annak a több pavilonból tervezett internátusi telepnek, amelyen a sárospataki református főiskola gimnáziumi tanulóit óhajtjuk elhelyezni a kor kívánalmai szerinti nevelés céljából." Egy korabeli tájékoztató szerint: „Célunk: olyan magyar református ifjakat nevelni, akik szigorú valláserkölcsi alapon állva és a nemzeti műveltség hagyományos történeti fejlődésének eredményein iskoláztatva, angol nyelvi készségük és a sportokban való gyakorlottságuk (edzettségük) révén az angol felsőbb iskolák (collegek) egyenjogú, rendes hallgatói s ott a magyar nemzeti propaganda értékes munkálói lehessenek." Ennél jóval nagyobb volt azonban a politikai tét; ezt 1937-ben (!) így fogalmazta meg a közigazgató: „azért van szükség az Angol Internátusra és az intenzív angol nyelvtanításra, 'mert egy egyoldalú és az egész magyar életünket ostromszerűen elárasztó német szellemi hatást ellensúlyoz'."[59]

A 400. évfordulón, 1931-ben, az államhatalom a legmagasabb szinten képviseltette magát: jelen volt a kormányzó, a nyugalmazott és tényleges vallás- és közoktatásügyi miniszter és még sokan mások. Az „Emlékkönyv..." pontosan dokumentálja a számos avatást magában foglaló, színpompás és hatalmas ünnepségeket. *Klebelsberg Kunó* (akkor már nyugalmazott miniszter) ünnepi beszédeiben a vallásos és hazafias gondolatnak a modern fejlődés szükségleteivel való összefonódását hangsúlyozta. A kor — és Patak — történetének megértéséhez érdemes tanulmányozni egyik nagyobb beszédének részleteit: „Nagyrabecsült Uraim, amit itt alkottunk, azt a sárospataki gongondolat meg a felekezeti egyenjogúság és viszonosság jegyében hoztuk létre. Mi a tartalma a sárospataki gondolatnak? Erős, meg nem alkuvó nemzeti érzésnek európai tudással való párosítása. Hiszen éppen Sárospatak fénykorában magyar ifjakat küldtek északnyugat protestáns egyetemeire, viszont a kor külföldi nagy tudósait hívták meg Sárospatakra, hogy itt tanítsanak. Csak, amikor a régi Ausztria szűkkeblű kormányzata lehetetlenné akarta tenni, vagy legalábbis megnehezítette, hogy a magyar protestáns fiatalság Németország, Hollandia és Skótország főiskoláira kimehessen, hogy ekként az osztrák—német műveltség egyoldalú uralma alá jusson, akkor szakadt meg Sárospatak termékeny kapcsolata a külfölddel. Éppen a magyar protestantizmus hőskorának tradícióival való szakítás lett volna tehát, ha itt nem keresték volna a kapcsolatot a tőlünk északnyugatra fekvő nagy protestáns népekkel. Mi az az idegen befolyás, amivel szemben Sárospatak öntudatosan és meg nem alkuvó módon szembehelyezkedett? Az a német kultúra régi osztrák formájának reánk erőszakolása volt, amivel szemben ellenálltunk, először is azért, mert a magyar éppen az erőszak előtt hajlik meg legkevésbé, de azért is, mert ösztönösen éreztük, hogy ha a régi osztrák kulturális befolyás úrrá lett felettünk, ezt a művelődési szolgaságot nyomon követte volna a politikai szolgaság is.

Ma nem nemzeti függetlenségünket védjük, hanem területi épségünket igyekszünk helyreállítani. Ennek a szent munkának sikeréhez pedig múlhatatlanul szükséges, hogy a magyar értelmiség tagjai ne csak átérezzék a mi nagy nemzeti igazunkat, ne csak kieszeljék igazságunk mellett a meggyőzőnél meggyőzőbb érveket, hanem azt a világ vezető nemzetei előtt azoknak saját nyelvén képviselni is tudják.

A régi Sárospatak tradícióit újítjuk fel tehát, mikor Comenius korának jegyében újra keressük az összeköttetést a nyugati protestáns népekkel. És Széchenyi eszmevilágában mozgunk, amikor egyik internátusunknak angol művelődési orientációt adtunk."[60]

E beszéd arra is utalt, hogy a nemzetnevelés munkáját a történeti egyházakra támaszkodva kívánták folytatni, s ennek jegyében például Patakkal párhuzamosan fejlesztette az állam a gödöllői premontrei telepet és francia internátust. Próbáljuk elképzelni az 1930-as, majd 1940-es évek hatalmas szellemi pezsgését Sárospatakon — e nélkül ugyanis megérthetetlen a magyarországi reformátusságot és Patakot bénító hatással érintő 1951-es trauma. E megértéshez adalék *Dókus Ernő* egyházkerületi főgondnok 1931-es beszédének tanulmányozása. „E helyről kiáltom el: Ha kihalt volna a protestantizmus Magyarországon, a nemzet érdekében egy bölcs kultúrpolitikai vezérnek most kellene azt újra betelepítenie éppen úgy, mintha kipusztult volna a Hegyaljáról minden szőlő, egy bölcs agrárpolitikusnak sürgősen újra kellene telepítenie azt, mert a magyar élet belső gazdagságához a tokaji bor lényegesen hozzátartozik. Nos, ami a tokaji bor a magyar gazdasági erők rendszerében, az a magyar művelődés rendszerében a protestáns főiskolák történelmileg kialakult szelleme. De a protestantizmus nem halt ki, sőt nagy próbák között újra éledez. Meg vagyunk róla győződve, hogy nem lehet építőbb és nemzetibb kultúrpolitikát végezni, mint a magyar protestáns főiskolák támogatásával és fejlesztésével. Így könyveljük el és így tekintjük a pataki főiskola két új ágazatát: az angol internátust és a tanítóképző-intézetet.

Különösképpen szükségesnek és aktuálisnak tartom ezt a gondolatot most. A trianoni béke következtében Sárospatak határvárossá vált. Kisugárzási területét levágták és egy-két vidéki városra szorították. Ugyanakkor az országban más lett a felekezeti arányszám, s az 50%-ról 63%-ra emelkedett többségi felekezet még akaratlanul is, hát még akarva, az állami közoktatás intézeteit a maga szellemével futtatja be. Ha tehát ez a nemzet akarja azt, hogy az a szellemi kontinuum, amely a Rákócziakat, Kazinczyt, Kossuthot ihlette, továbbra is megmaradjon, és ennek a népnek a lelkét gazdagítsa, minden becsületes magyar kultúrpolitikusnak kötelessége lesz a sárospataki főiskola intézményeit, történelmi jellemét, szellemiségének folytonosságát fenntartani és fejleszteni

A négyszázéves évfordulón nagy nemzeti igazságként megállapíthatunk két dolgot. Először azt, hogy az iskolát az tartotta fenn, hogy a magyar nemzet főképpen ennek a vidéknek minden egyes komoly fia, fejedelemtől le az utolsó harangozóig, a sárospataki iskolát személyes ügyének tartotta, és érette örömmel dolgozott és áldozott. A másik igazság pedig az, hogy a magyar művelődés épsége és egészsége akkor óvható meg, javai egy új korszakba csak úgy menthetők át, ha a magyar nemzet, állam és társadalom ennek és az ehhez hasonló főiskoláknak szellemiségét megbecsüli, megőrzi és fejleszti.

De hiábavaló volna minden fáradozás, ha a pataki főiskola tanárai nem állanának a jövőben is, mint a múltban állottak, hivatásuk magaslatán és a pataki diákok nem tudnák, hogy nekik kétszer többet kell dolgozniok és kétszer többet kell szeretniök az iskolát, mint más diákoknak. Egy iskolának mégiscsak két legnagyobb patrónusa: a tanító és a tanítvány."[61]

A gazdasági válság keményen érintette Patakot és a Kollégiumot is. A jubileumi esztendő ragyogása után a gazdasági megpróbáltatás nehéz évei

következtek. A néppel együtt élő iskola nyitott szellemisége és a teológiai gondolkodás szociális megújulása egyaránt tükröződött az iskolai oktatásnak és közéletnek a társadalmi problémák felé való — egyre erőteljesebb — fordulásában. Emiatt gyakorta elhangzott a vád, hogy a Kollégium falai közé „befészkelte magát a kommunizmus". A Kollégium nyilvánvalóan nem a marxista—leninista tanok terjesztője volt, de hagyományai szellemében nyíltan szembefordult a számára idegen politikai tendenciákkal, és vállalta a szociális igazságtalanság elleni küzdelmet. Nagy vihart kavart az 1932-ben megjelent „Korán sötétedik" című szépirodalmi, társadalompolitikai antológia.[62] Az 1933-ra kifejlődött *faluszeminárium* a falukutatás, néprajzi és szociográfiai munka egyik bázisává vált, 1936-tól állandósult a *népfőiskola*,[63] majd a *tehetségmentő, tehetségkutató mozgalom* indult el Patakról.[64] Az iskola szellemi frissességét jelzi az ott megfordult népi írók sokasága. Közöttük Móricz Zsigmond, aki így vallott egykori iskolájáról: „Csak szeretettel és hálával emlékezem a bodrogparti Athénra, ahol minden kő a magyar históriát s minden hagyomány a magyar irodalom rajongását lehelte... Hódolattal és szeretettel köszöntöm azért e szent falakat... s az itt folyt határtalan jelentőségű kultúréletet, amely mindenkire, aki azóta itt tanult, dolgozott és álmodott — csak nemes és felemelő hatást gyakorolt."[65]

Fontos utalni a pataki szellemnek a második világháborúval kapcsolatos megnyilvánulásaira is. „Amint a sárospataki tanároknak a szabadságharc bukása után, majd az első világháború folyamán és a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása történelmi gyökerekből fakadt, ugyanígy a jelzett **időben 'a pataki szellem'** a múltból a jövő felé húzódó, sőt mutató tendenciákat érvényesítette. Azt jelentette ez, hogy a Kollégium vezetősége nem aszszimilálódott az adott történeti szituációhoz. Célkitűzéseit az évről évre, majd kétévenként váltakozó közigazgatók tanévnyitó beszédei és tanévzáró jelentései nyíltan megfogalmazzák. Az iskola értesítőinek folyamatos olvasása nyilvánvalóvá teszi, hogy bárkik lettek is e tisztség betöltői — gimnáziumi vagy teológiai tanárok —, egyazon úton jártak, hiszen ők nevelték a pataki diákot, 'aki eléje megy a tavasznak'... A belső megtisztulás, a belülről való megváltozás igénye eleve kizárta a Kollégiumból korszakunkban is a felekezeti, faji, nemzeti gyűlölködést. Éppúgy, mint a konzervativizmust..."[66] Érdemes és érdekes ennek megnyilvánulásait is felidézni. Bocskai-sapkával cserélték fel 1928—29-ben a gimnáziumi tanulók korábbi „német sapkáját". A közigazgatói beszéd szerint: „... meg kell látnunk céljainkat. Nem évenként vagy koronként változó feladatainkat, hanem az egek magasságában örökké tündöklő csillagainkat... A mi iskolánkra az a jellemző, hogy a haladás zászlaját mindig fennen lobogtatta, hogy sokszor századokkal megelőzte korát, a bekövetkező nagy gondolatok hirdetésében... A reformáció szülte e jellegét. Mondják, hogy a tudomány szabadsága, a vallás, a lelkiismeret szabadsága volt mindig zászlójára írva. A jövő szolgálatára, vezércsillagainak kitűzésére csak szabad lelkek képesek."[67]

A korral való küzdelem nemcsak a memoárokból, de az akkori nyomtatott dokumentumokból is kitűnik. „A közigazgatók hivatali nyilatkozataiban a 30-as évek derekán merült fel a Kelet—Nyugat kérdése. A Kollégiumra jellemző megnyilvánulás szerint — idézi Barcza József az 1935/36-os tanév Értesítőjét — 'nem minden szimbolikus jelentőség nélkül való az a véletlen, hogy Főiskolánk homlokzata Nyugatra néz, udvara pedig keleti irányban van

nyitva. Nyugat az európai szellemet, Kelet az ősi múltat, a magyar karaktert példázza. Főiskolánkban e két szellemnek kell kibékülnie, jobban mondva egy szépséges öntvényt kell alkotnia.' 1937-ben egy teológiai tanár azzal az értesüléssel tért vissza nyugat-európai útjáról, hogy előbb-utóbb ki fog törni a második világháború, és Magyarország elkerülhetetlenül hadszíntérré változik majd. Az ebben az évben megjelent értesítő szerint: 'Mi a változó, egymást űző eszmeáramlatok kereszttüzében állva, örökkévaló, minden koreszmék felett álló céljainkat keressük...' 1934 őszétől kezdve a Kollégium tanárai Péntek Esték címmel a város érdeklődő közönsége számára évről évre előadássorozatokat tartottak a legégetőbb problémákról, a legidőszerűbb irodalmi, társadalmi és pedagógiai kérdésekről. 1942/43-ban a fő téma ez volt: Kapcsolataink Kelettel (A Kelet felé néző magyarság)."[68]

Az 1920-as évektől egyre jelentősebb strand-, sport- és társadalmi élet volt Sárospatakon. Táj- és helyismeretet célzó hegyi túrák, síházak, csónakpark, nemzetközi versenyekre hitelesített teniszpályák, tornatermek, gondozott strand, megvilágított korcsolyapálya zenével és melegedővel, szabadtéri tornaszerek... A testnevelés — nevelés volt. Legendás hírű, idős tornatanárunk, *Szabó Károly* tiszteletére a Pataki Diákok Budapesti Baráti Körében 1983-ban rendezett estünkön egy neves közéleti személyiség az 1930-as évek e szeletére így emlékezett: „A Bodrogon korcsolyázva megtanultuk, hogy vékony jégen nem szabad megállni..."

A XIX. század közepétől folyamatosan és bővülve *több mint két tucat egyesület* működött csak a Kollégium keretei között. A város közéletének is szerves része volt a helyi könyv- és brosúrakiadás, a helyi hetilapok, folyóiratok és periodikák sokasága. A második világháború előtt egyszerre összesen négy saját lap volt a városban: heti, havi és negyedéves. A tanárok publikációs munkásságát is bemutatja *Czegle Imre* „A tudományok művelése a a Kollégiumokban 1849—1919 között" című tanulmánya.[69] Ha ezt valaki folytatná, akkor egy tényleges könyvtárra való gyűjtemény jegyzékét lehetne összeállítani. *Patakon publikáló, szervező, nyilvános értelmiségi életet élő tanárok nevelték a diákokat,* akikből számosan országos hírű nagyságokká lettek. Felsorolásra csábít a híressé vált pataki tanárok és diákok névtára — a teljes listához ívek kellenének. Kerüljük a nevek kiragadását; az itt sokat idézett kollégiumtörténeti kötet, a korábbi történelmi áttekintések, a 425 éves évfordulóra (1956-ban) összeállított lista mellett a Nagykönyvtár kézirattárában megtalálható *Orbán István* szinte napjainkig szóló áttekintése. A kronologikus névjegyzékekből a magyar politikai, teológiai gondolkodás, a humán és természettudományos szellemiség bámulatosan gazdag metszetét láthatjuk.

TUDATHASADÁS ÉS ALKOTÓ REMÉNYSÉG (1945—1951)
FALUVÁ ZÜLLESZTETT VÁROS (1951—1968)

1944. december 16-án a község északi részénél a Bodrogon átkelő szovjet és román csapatok szabadították fel Sárospatakot. *Lázár István* már említett, „Kiált Patak vára" című könyve szerint a felszabadulást követő évek izgalmas krónikája a „tudathasadás" jegyében íródott. A koalíciós időszakban (művelődéstörténeti terminológiával a szabadművelődés korszakában) termé-

szetes volt az a várakozás, hogy a szocializmus irányába mutató gazdasági, társadalmi változások sorozata sajátos módon újra a politikai és művelődési törekvések összefonódását, az újratermelés szféráinak szerves egymásra épülését hozza, illetve kívánja meg Sárospatakon is. Az előzőekben vázolt nyitott szellemiségével a Kollégium — amelyet e században a jellegét meghatározó teológia és egy ideig a jogakadémia miatt is mindinkább főiskolának neveztek — tevékenyen kapcsolódott be a szellemi és fizikai újjáépítésbe. Annál is inkább, mert — mint láttuk — „elébe ment a tavasznak": szellemiségével, a gimnáziumi és a teológiai oktatás modernizálásával, népfőiskolájával, faluszemináriumával stb. a maga eszközeivel a szociális reformokat sürgette. Szervezetileg meg azért is, mert feladatköre kibővült. Egy 1946-os rendelet szerint használatra megkapta az államosított várat, népfőiskola, népegyetem (Szabadművelődési Akadémia) céljaira. (A várat a háború végének zűrzavarában kirabolták, majd egy ideig Mezey Mária lakott benne; később, az 1950-es évek elején, művésztelep céljaira használták.) Az 1947—48-as tanévtől kertészeti és szőlészeti szakközépiskola is működött a Kollégium kereteiben. Megújították az oktatást (pl. a lelkésztovábbképzés bevezetése), elkezdték az infrastruktúra korszerűsítését. Úgy gondolták, hogy Patak továbbra is az egyik iskolavárosi, művelődési centrum marad, az angolszász világgal való szellemi kapcsolattartás egyik letéteményese. Az emlékiratokból, tervekből, tettekből az derül ki, hogy az alkotó reménység hatotta át a kezdést és újjáépítést. (Pl. az Angol Internátus mintájára Orosz Internátus létesítésének gondolata is felmerült.) Dokumentumok, visszaemlékezések szerint továbbra is az értelmes hit, vallásos értelem, cselekvő erkölcs szellemében folyt a tanítás. Nem lárva arcú, hanem életvidám keresztyéneket akartak képezni (dr. Koncz Sándor megfogalmazása). *Szabó Magda* „Az a szép fényes nap" című remek drámájában Géza fejedelem azt mondja Vajknak a kereszténység bevezetéséről: „Azt hiszed, ingyen ideadják a dalaikat? A hitüket?... Az édes, szép, mulatságos és félelmetes istent ezért a szomorúért, akinek az elgondolásai egyszerűen ellenkeznek az emberi alaptermészettel?"[70] A pataki keresztyénség valahogyan a pogány életöröm és erő, az alázat, egyházi fegyelem és szociális gondolkodás együttese volt. Erre utal *Fekete Gyula,* amikor (a vallástalanságot is ecsetelve) azt írja: „Kálvinistának valamiképp a pogány hitű is vallhatja magát."[71]

Az 1948-as XXXIII. törvénycikk szerint államosították az általános iskolákat, így az 1947—48-as tanévben különvált a gimnázium alsó és felső tagozata. Az állam és a Magyarországi Református Egyház között 1948. október 7-én aláírt egyezmény szerint Budapesten, Debrecenben, Pápán és Sárospatakon megmaradtak a főiskolák (gimnáziumaikkal együtt) a Református Egyház kezén. Ez Patakon is biztosítékot adott a perspektivikus iskolavárosi fejlődéshez.

Az 1950—51-es tanévtől államosították a tanítóképzőt; az 1951—52-es tanévtől megszüntették a teológiát, majd az 1952—53-as tanévtől államosították a gimnáziumot. Ezzel megszűnt az évszázadokig fennállt kollégiumi együttes „még történelmi tisztázásra váró körülmények között" — idézzük *dr. Koncz Sándor* visszaemlékezéséből. Az e körüli küzdelmek során a Tiszáninneni Református Egyházkerület is megszűnt, s csak 1957-ben állt helyre. A reformátusság, a Patakot szeretők széles köreiben a fájdalom a Felvidék és Erdély elvesztésekor érzetthez volt hasonló, amikor „az emberi gyávaság és

ostobaság megszüntette a pataki kollégiumot". *(Sinkovits Imre* fogalmazott így Pápán 1981-ben, a 450. évfordulón.) A Kollégium mint gazdasági egység megszűnésével eltűnt az általa meghatározott városi művelődési élet is. A felosztódás és jogutódlás anyagiakban megragadható pusztulásokkal is járt. (Apróság pl., hogy megsemmisítették a szétszedhető színpadot, felvágták a csónakok egy részét, feleslegessé váltak a teniszpályák.) A Nagykönyvtár néhány felbecsülhetetlen kincsét a háború alatt Budapesten helyezték biztonságba — onnan vesztek el. *Erdélyi János (1814—1868)* könyvtárának az alábbi pár sorban jelzett története mutatja, hogy a könyvek sorsában hogyan tükröződött a történelem forgataga: „Erdélyi János írói hagyatéka, valamint egyéb iratai híven adják vissza a kort, a XIX. század közepét és benne legjobbjaink küzdelmes, ma már szinte érthetetlennek tűnő kiszolgáltatottságát, filléres gondjait... Erdélyi írói hagyatékának meg kellett járnia azt a kálváriát, amelyen Közép-Európa népei végighurcolták a maguk keresztjét az elmúlt másfél század alatt. Hentzi tábornok bombái nem gyújtották fel Erdélyi kéziratait, könyveit, bujdosása idején sem dúlták szét írásait, mert azokra értő és szerető baráti kezek vigyáztak. Az író halála után az özvegy gondosan őrizte az elhunyt írói hagyatékát. Erdélyi Pál pedig mindazt felkutatta, összegyűjtötte, ami édesapja írásaiból fellelhető volt. Ezek épségben megmaradtak a történelem viszontagságai között, csak az pusztult el, ami különösen felkeltette az író hagyatéka iránt érdeklődő pályatársak figyelmét: egy láda kézirat az ő kezükön elveszett. Ami a múlt század végéig megmaradt, az négy vaspántos ládában végigutazta a történelmi Magyarországot: Sárospatak után Csallóköz, Pest, Kolozsvár, majd újra a Csallóköz és Buda adott otthont Erdélyi irodalmi hagytékának. Könyvtára az évek folyamán elpusztult, illetve szétszóródott. Az író halála után az özvegy 1868—1869-ben Pestre, illetve Csallóközbe való költözésekor — a könyveket mintegy félszáz darab kivételével eladta a sárospataki Tanárképző Intézetnek, amelynek könyvtárát 1949-ben széthordták. Erdélyi igen értékes könyvtárának — mint arra a jegyzékekből következtethetünk — mindössze néhány darabját sikerült Berecz Józsefnek megtalálnia, illetve azonosítania. E köteteket jelenleg a sárospataki Nagykönyvtár őrzi."[72] A korszak ma már közismert torzulásai Patakon a kulák-összeköltöztetések, elvadult szőlők és gyümölcsösök iszonyatában is jelentkeztek. A félelem beidegződésére jellemző a *Lázár István* által idézett történet: az 1950-es évek elején egy tudományos intézet levélben kérte a bodrogközi tanácsok vezetőit, hogy adjanak tájékoztatást arról, milyen emlékek maradtak fenn a század végi agrárszocialista földosztó mozgalomról. „Pácinból a körlevélre küldött válasz szerint: 'Az 1890-es évek földmunkás mozgalmai Pácin községben nem voltak észlelhetők, kimutathatók. Földosztásra nem emlékeznek. Olyan dolgokat, melyek ilyen mozgalom bizonyítékai lennének, nem ismerünk.' Éppen csak azt nem tették hozzá, hogy ez a falu mindig rendesen viselkedett, kormányhű volt; bizonyság rá, hogy jelenleg is élenjáró a beszolgáltatás túlteljesítésében és a békekölcsönjegyzésben..."[73]

Mindezt azért kellett említeni, mert a félelem e légkörének idézése nélkül nem érthető meg a művelődési erózió. A régi Patakot ismerő értelmiség egy része vagy üldözötté vált (a teológiai tanárokat különböző helyekre helyezték, a gimnáziumi tanárok egy része is csak máshol taníthatott átmenetileg), vagy befelé fordult. Az újonnan érkező értelmiség csak könyvből tud-

hatott a pataki hagyományokról és szellemről. Nem volt intézményrendszer, amely a közösségi művelődést szervesen adhatta volna át.

A Kollégium gazdasági hátterét államosították, intézményi jogutódja egyrészt a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei elnevezésű együttes lett: Nagykönyvtár, Levéltár, Adattár (a faluszeminariumi gyűjtemény), Múzeum — amely magában foglalja a volt Fizikai Múzeumot, az Éremtárat, a Természetrajzi Gyűjtemény egy részét és a Szépészeti és Műrégészeti Múzeumot; lásd minderről *Szentimrei Mihály* tanulmányát.[74] Másik jogutód a mai Comenius Tanítóképző Főiskola; harmadik pedig a Rákóczi Gimnázium, internátusaival. (A mai Kossuth Kollégium a volt Angol Internátus épületében van.)

Patakot nem érte el az iparosítás lendülete. Perifériára került. Szellemileg is. Az Északmagyarország 1956. augusztusi száma *Szatmári Ferenc* akkori gyakorlóiskolai igazgató szavait idézte: „... Kincs az ilyen ember véleménye. S mégis gyakran hallgatott... És most ez az ember megszólalt. Amit mondott, talán nem tetszik azoknak, akik a kritikát csak selyempapírba csomagolva fogadják el, azoknak, akik belekapaszkodnak a bírálat kis tévedéseibe, hogy agyonüssék a nagy igazságokat... (először arról beszélt Szatmári), hogy elhanyagolták az értelmiséget Patakon, hiába töltött be ősidők óta haladó szerepet. A szektás szűkkeblűség a protestáns sasfészek tanárjait könnyen azonosította a klerikális reakcióval..." A régi, de az új pedagógusok sem kaptak megbecsülést: „Még mindig nem bíznak bennünk, mert a párt határozatai megcsonkulnak, eltorzulnak, mire Sárospatakra érkeznek..."[75] Sokan fájlalták a régi diákélet eltűntét. Az Északmagyarország 1957. januári egyik számát idézem: „Csak egy valami nem a régi már... A diákság!... Hová lett a híres pataki diákélet, mely Európa-szerte ismert volt! Mivé lett az édes Alma Mater, ha kihalt belőle a vidámság... mivé lett az épület, mely egykor valóságos kis diák-köztársaság volt... A napokban találkoztam egy fiatalemberrel, akit két évvel ezelőtt érett emberként adott ki az iskola a társadalomnak. Kérdeztem tőle: voltál-e azóta Patakon? Azt felelte: örülök, hogy megszabadultam tőle..."[76]

Még az 1960-as években is keserűen, „faluvá züllesztett városként" emlegették Sárospatakot. A Patakkal kapcsolatban tapasztalt reális és romantikus elemeket egyaránt tartalmazó vélemények érzékeltetése érdekében idézzük *Káldi János* szombathelyi tanár és költő 1966-ban írt „Sárospatak" című versének néhány sorát:

„Szélfújta falu,
'Bodrog-parti Athén'
ha megkérdezem, mit mutatsz föl,
máris feleled:
.....
a számos el-nem-porló lábnyomot,
.....
azt a szüntelen tanítást,
hogy egy porfelleget-sóhajtó falu
is lehet
akár a világ közepe is,
ha fiai után *példa*,
ha *magatartás*..."

Kisvárosainkban a nem mindig nevén nevezhető, ám még az 1970-es évek közepén is érzékelhető bizonytalanságok, „fortélyos félelmek" és „csalóka remények" miatt igen nagy szerepe volt és van a „felülről jövő" ajánlásoknak, tanácsoknak. Ki nem mondott, meg nem vitatott gondok számára „külső" társadalmi nyilvánossági fórumot teremtenek, felerősítik a helyi pozitív kezdeményezéseket, politikai segítséget nyújtanak, és végső soron ezzel is erősítik a „központi" vezetés iránti bizalmat. Sárospatak utóbbi negyedszázados történelmében számos nagy jelentőségű fejlesztés a magas szintű erkölcsi, politikai és anyagi támogatásoknak köszönheti kibontakozását.[77]

Sárospatak és a vonzáskörzetébe tartozó községek, tanyák lakosságának érdekeit, a belföldön és külföldön élő volt pataki diákok vágyát, közvéleményét képviselte a neves pataki öregdiákok széles körének „akciózása" a várossá nyilvánítás érdekében. 1968-ban ennek nyomán, a „központi" vezetők megértő támogatásával lett ismét város. *Sokan küzdöttek ezért a közélet legkülönbözőbb fórumain;* a tanítványok, tisztelők próbáltak segítségükkel visszaadni valamit az olykor mitológiává emelkedő, ám ténylegesen megrekedt és porba süllyedt helységnek. Három nevet külön is tisztelettel kell megemlíteni: Pécsi Sándor, Béres Ferenc, Harsányi István — ők voltak a társadalmi beadványok és küldöttségek szervezői, mozgatói. Így került aztán az akkor várossá nyilvánítandó helységek 92. pozíciójáról előre... (Persze, a vaskos köteteket megtöltő pataki anekdotakincs is gazdagodott. Például azzal, hogy Pécsi Sándor ez ügyben egy alkalommal a Parlament épületébe sietvén erőteljes kézmozdulattal tolta félre a katonát: „No, forduljon el, nekem dolgom van, nincs időm belépőre várni...") Ahogyan az akciózás sok fórumot érintett, úgy az öröm is széles körben kifejezésre jutott. *Dr. Koncz Sándort* idézzük a Reformátusok Lapjából: „Az osztrák—német elnyomó politika nemzetellenes iránya miatt idők folyamán a várba idegen urakat telepített. A Trautson, Bretzenheim, Windischgrätz családok foglalták el a Rákócziak helyét. Ebből érthető, hogy a kiegyezést követő langymeleg levegő, a millenniumot megelőző álfény Sárospatakot megfosztotta városi rangjától. A településre ráült a 'Nagy-majtényi síkon letörött a zászló' hangulata. Nem is csoda, hiszen e dal szerzője, Novák Sándor is itt volt kollégiumi tanár. 1886-ban szűnt meg Sárospatak városi rangja. Azóta nagyon ráillett az egyik élő magyar írónk megállapítása: 'községgé züllesztett város'. Most osztatlan az öröm, hogy az Elnöki Tanács rendelete, méltányolva e hely értékeit és lehetőségeit, 1968. aug. 20-án, alkotmányunk ünnepén hetvenedik magyar városként újra a városok sorába iktatja. Az öröm nemcsak hazánké. Nemcsak Sárospataké. De a szélrózsa irányába szétívódott magyar református közvélemény, sőt széles értelemben a turisták között a világ minden részéről itt megforduló külföldiek öröme is... Sárospatakon a múlt legszebb hagyományai köszöntik a jövő lehetőségeit. A jelen szorgos munkája segítse, hogy e hely most berendezkedő világítás-technikájával együtt, továbbra is a mindig nemesítő szellem, a folyamatosan fejlődő gondolat, 'a fény városa' legyen."[78] A változás lendületes, ám kezdetben ellentmondásokkal terhes volt. Az akarások és lehetőségek az ábrándok és kicsinyességek széles skáláján helyezkedtek el.

Az elmúlt másfél évtized során megnyugvással emlegette mindenki azt, ami első pillantásra is látszik: *a városi rang helyreállítása óta hatalmas és a*

lakosság minden rétegét érintő a fejlődés. Konkrétan is kiküszöbölték a porfelleget, a város rendezetté, tisztává vált, és szellemileg is a tisztulás folyamatai határozták meg az elmúlt éveket. *Sárospatak utóbbi másfél évtizede is bizonyítja, hogy a múlt örökségére is építkező közösség milyen lényeges fejlődésre képes, ha „külső" támogatói segítségével erkölcsi, politikai és anyagi hitelt kap.* Az örökségben rejlő szellemi energiák megbecsülése és a lehetőségek felismerése különösen az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől kezdett szembetűnővé válni. Kifejeződött ez a különböző kulturális, egyházi, politikai intézmények képviselőinek együttműködési törekvéseiben éppúgy, mint a múlt tapasztalatainak alkotó felhasználásában. Erre példaként a Tanítóképző Főiskola 1981-ben megjelent évkönyvéből idézünk: „A most kiadásra kerülő jubileumi évkönyv előkészítését több motiváló körülmény indokolja: a permanens korszerűsítés eredményeinek, a képzés mennyiségi és minőségi fejlesztésének bemutatása, az intézmény főiskolává válása stb. A döntő ok azonban a *450 éves jogelőd sárospataki református iskola köszöntése.* Éppen ezért évkönyveink minden írását az ősi iskola iránti tisztelet szövi át... A legnagyobb tiszteletadásnak és köszöntésnek annak kihangsúlyozását tartom, hogy az 1965 óta eltelt, reformokban gazdag időszak feladatait többek között azért is tudtuk eredményesen megoldani, mert tapasztalatokért, jó megoldási módokért *olyan kincsesbányából is meríthettünk, mint a sárospataki nevelőképzés 450 éves, s ezen belül az önálló tanítóképzés 125 éves története...*"[79]

Napjainkhoz értünk — tekintsük most át Sárospatak népesedési, foglalkoztatási, iskolázottsági és intézményi helyzetét!

Sárospatak lakónépessége az 1980. évi népszámlálás szerint 15 320 fő volt. 1970—1979 között a tényleges szaporodás 780 fő, 5,4%. A megyében legnagyobb mértékben Leninváros, Kazincbarcika és Miskolc lakossága növekedett, a községek lélekszáma 4,3%-kal, húszezer fővel csökkent. Az *1. táblázatból* az is kitűnik, hogy Patak lakosságának a megyén belüli aránya az elmúlt fél évszázad során 2,1%-ról 1,9%-ra csökkent. Nőtt az ezer férfira jutó nők száma. A főbb korcsoportok számának és arányának alakulását a *2. táblázat* mutatja: 1970—1980 között nőtt a 14 éven aluliak és a 60 éven felüliek aránya. E tekintetben a megye városai közül 1980-ban legnagyobb mértékben Kazincbarcikától és Leninvárostól tér el: ezekben a városokban alacsony az időskorúak aránya (5,8 illetve 3,8%).

A *3. táblázatból* láthatjuk, hogy 1949—1980 között az aktív keresők aránya 39,2%-ról 43,2%-ra, az inaktív keresőké 2%-ról 17,8%-ra növekedett; az eltartottak aránya 58,8%-ról 39%-ra csökkent. Az aktív keresők aránya tekintetében a megyén belüli legnagyobb eltérés Leninvárostól, Kazincbarcikától és Mezőkövesdtől mutatkozik. A népeség és az aktív keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlását a *4. táblázat* mutatja. Az ipari, mező- és erdőgazdasági, szállítási és hírközlési aktív keresők aránya és a népesség ezen ágazatokban reprezentált aránya csökkent; a nem anyagi ágakban, a vízgazdálkodásban, kereskedelemben és építőiparban foglalkoztatottak aránya nőtt. A városiasodást az is mutatja, hogy 1980-ban az aktív keresők 23,3%-át a nem anyagi ágak foglalkoztatták.

1980-ban 4751 háztartás volt Sárospatakon; 100 háztartásra 297 személy, 138 aktív kereső jutott. Ebben az évben a 4067 családban a 100 családra jutó családtagok száma 303, a gyermekek száma 114, a 15 évesnél fiatalabb gyermek 79, az aktív kereső 147 fő volt. A 4336 lakott lakás 79%-a tulajdonosi, 20,5%-a

főbérleti és 0,5-a társbérleti, illetve egyéb jogviszonyú lakás volt. A tulajdonosi jogviszonyú lakások aránya a községek és Mezőkövesd után a megyén belül Patakon volt a legmagasabb. A 3298 lakóház 97,3%-a földszintes volt és 88,4%-a egylakásos. Az 1970-es évek közepéig Sárospatakot településszerkezeti szempontból városias városmag, majd minden irányban kertes házak gyűrűje, összességében falusias településrendszer jellemezte. Az 1970-es évek végén kezdődött el a tömbházak, lakótelepek építése.

Az 5. *táblázat* tanúsága szerint 1980-ban 4742 fő valamilyen — általános iskolánál magasabb — végzettséggel rendelkezett. Az egyetemi, főiskolai és egyéb felsőfokú végzettségűek együttes száma 711 fő volt. A népművelés tervezésében és szervezésében való társadalmi részvétel elsődlegesen szóba jöhető mennyiségi lehetőségét a *6. táblázatból* olvashatjuk ki. Közvetlenül elsősorban az 557 oktatási, tudományos, közművelődési, a 24 művészeti, a 25 jogtudományi, igazgatási végzettségűre lehet támaszkodni. De persze — mint majd a későbbiekben kitűnik — nem csak rájuk.

A 7. *számú táblázat* a tanulók és tanárok, illetve a művelődési intézményekben alkalmazottak számáról ad áttekintést — az 1983. évi tavaszi állapotot tükrözve. Ez egy *igen fontos táblázat: mutatja az elvileg közvetlenül bevonható, mozgatható tervező és szervező értelmiség és az ifjúsági munka potenciális bázisát.*

A *foglalkoztatást* (az ingázás és a 7. táblázatban feltüntetett művelődési intézmények mellett) a következő munkahelyek biztosítják: Bodrogközi Állami Gazdaság, Kossuth Tsz, Csepel Gyáregység, Ruházati Szövetkezet, Áfész, ÉMÁSZ Vállalat Sárospataki Igazgatósága, Kerámia Üzem, Malom, Vegyesipari Ktsz, Tsz műanyag-feldolgozó melléküzemága, a budapesti Habselyem és Kötöttárugyár kihelyezett üzemrészlege, Vízügy, Szeszipari Szövetkezet, Erdő- és Fagazdaság; hatalmi, igazgatási, rendészeti, egészségügyi, közlekedési, kereskedelmi és más szolgáltó intézmények.

A folyamatban levő fejlesztésekkel az iparosítási folyamat befejeződik, illetve befejezéséhez tulajdonképpen már csak egy *finommechanikai jellegű*, 60—100 középfokú végzettséget igénylő munkahelyet biztosító üzemrészleg kellene a fiatalok ingázását csökkentendő.

Nemcsak Sárospatak, de a környező községek és tanyák — sőt a határmenti szlovákiai falvak — ellátásában is óriási előrelépést jelentett a Bodrog Áruház megépítése és néhány kisebb üzlet, szolgáltatóhely korszerűsítése. A város és az idegenforgalom szempontjából egyaránt jelentős a Vár folyamatos rekonstrukciója, feltárása és igen színvonalas kiállításai; a Borostyán Szálló és az új szálloda megépítése; a gótikus rk. templom rekonstrukciója — és általában a várkörnyék rendezése. Keserves huzavonák után (több mint 10 éves tortúra) befejeződött a gimnázium belső és külső tatarozása az iskola udvarának rendezésével együtt. Egyházi és állami összefogással tatarozták a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumát, felújították a nagy turisztikai és tudományos kutatói látogatottságnak örvendő Könyvtár világítását, padlóját, dolgozó- és kutatószobáit, a Levéltár és a vendégszobák egy részét. A város által megvett műemlék lakóházban nagy látogatottságnak örvend a Domján-gyűjtemény és egy másik épületben az Andrássy Kurta János gyűjtemény. Szépen karbantartott az iskolakert; új külső színt kapott a református templom; jó néhány házat tataroztak a Rákóczi és a Kossuth utcán; megjavították, felújították az utak egy részét is, több ut-

cát rendeztek. Új városközpont alakult ki a pártbizottság székháza, irodaházak, lakások, A Művelődés Háza és a Comenius Tanítóképző Főiskola együttesével. Felújították a tanácsházát és a környező épületek külső homlokzatát. Folyamatos a lakásépítés, a parkosítás, fásítás. A takarítás terén nagy apparátussal dolgozik a városgazdálkodási üzem. Van konténeres szemétszállítás, társadalmi őrségek vigyázzák egy-egy körzet — pl. a Botkő kirándulóhely vagy a Bodrog-part — rendjét. A Bodrog partján, a Vár tövéből lebontották az oly sok hazai és külföldi kritikát megért putritelepet, és tervezik, előkészítik az évtizedek óta álmodott sétányt. A parlagföldeket és szőlőket jutányos áron meg lehet venni kiskertnek, és segítik a beállítást szántással, trágyázással stb. Az Ó-Bodrog partján horgásztelep és majálispark kialakítását tervezik — állandó színpaddal, hogy ne kelljen sok pazarlással mindig újat ácsolni. A Várkert és az Iskolakert természetvédelmi terület. Javult az egészségügyi ellátás, megszervezték a környékre (tanyák) vonatkozó ügyeleti rendszert, a laborvizsgálatot, a belgyógyászati szakrendelést. A körzetek ellátásában néha fennakadás van az orvosok fluktuációja miatt. A közlekedésben a kisvonat megszüntetése után a buszokkal sok probléma volt. Lassan ez is rendeződik, de mindenki sajnálja a kisvonatot. Még mindig nagy az időbeli távolság vonaton Sárospatak és Miskolc között. Folyik a bekötő- és városi utak felújítása, a csomópontok rendezése.

A művelődési intézmények jelleg szerinti áttekintéséhez lásd a 7. *táblázatot.* A fejlődés és a gondok tanulmányozására az 1970 óta folyamatosan készülő közművelődési intézkedési tervek és beszámolók nyújtanak jó lehetőséget. „Sárospatak város középtávú (1976—1980) közművelődési terve" (Sp. Városi Tanács V. B. 8084/1976) című dokumentum szerint: „A vidéki ipartelepítési koncepció megvalósulása eddig nem hozott olyan változást a gazdasági szerkezetben, mely egyértelműen ipari jellegűvé változtatta volna a várost. Az üzemek sem technológiailag, sem szociális, egészségügyi és kulturális ellátottságuk vonatkozásában nem mondhatók korszerűnek. A kereseti lehetőségek is alacsonyabbak, mint a megye nagyüzemeiben. Talán ezekkel is magyarázható, hogy még mindig kb. 1600 fő jár el más városokban munkát végezni (az összlakosság 11%-a). A nagyüzemi munka- és jövedelemviszonyoktól való elmaradás, a meglevő tradíciók, a szokás, a lakás- és településviszonyok stb. következtében erősen jellemző a kétlakiság. Éppen ezért alapvető életmódváltozásról — ami a szabad idő megnövekedésében kellene hogy elsődlegesen érződjék — nemigen beszélhetünk... A rövidített munkahét szélesebb körű bevezetése a ház körül, a kertben, szőlőben, de szintén munkával eltöltött időt növelte főként. Ez még az alkalmazotti réteg többségénél is hasonlóan alakult..." Az áttekintés megállapította, hogy nőtt a közösségi művelődéstől távolmaradók tömege, ugyanakkor jelentősen nőtt a fiatalok igénye a közművelődés intézményei iránt. A klubélet az 1970-es évek elején a nulláról indult, s az évtized közepén már 10 ifjúsági klub működött a városban. Országos művelődési gondok helyi sajátosságokkal való jelentkezését is józan tárgyilagossággal rögzítette az idézett anyag.

Az élénkebb művelődési élet kibontakozását az 1970-es évek folyamán az intézményi, tárgyi feltételek hiánya gátolta. „Sárospatak város 1971. évi közművelődési terve" (Sp. Városi Tanács V. B. 8063/1971) című dokumentumban még azt olvashatjuk, hogy „Intézményeinkben tovább tartott a fluktuáció. Különösen súlyosan érintette az egész közművelődési életet a művelődési ház

teljes szakmai állományának kicserélődése... A nagyterem és az egyetlen klubszoba már a jelenleg működő művészeti csoportoknak, szakköröknek sem elegendő." A már idézett 1976-os középtávú terv megállapítása szerint a közművelődési könyvtár akkori — szükségmegoldásként kialakított — helyén az alapterület csak a szükséglet egyhatoda volt. Az iskolai könyvtárak — a tanítóképzőt kivéve — egyike sem felelt meg a követelményeknek. A negyedik ötéves tervidőszakban (1971—1975) valamennyi külterületi iskola megszűnt. „...Az iskolarendszerű felnőttoktatás iránti érdeklődés általános iskolai vonatkozásban évről évre csökken. Nem érvényesül kellőképpen az egyéni érdekeltség." Az is kiderül azonban, hogy ezekben az években nőtt a szakképzés megszerzése iránti igény; viszonylag jelentős volt az értelmiség (ezen belül a műszakiak) aránya; fokozatosan bővült a kulturális kínálat. 1975-ben például a Galéria 410 műtárggyal és a Domján-gyűjteménnyel rendelkezett; rendszeressé váltak a hagyományt teremtő rendezvények, képzőművészeti kiállítások, író-olvasó találkozók, irodalmi és zenei estek; fellendült a klubélet, valamint a műkedvelő mozgalom is. Ám a dokumentum szerzői mégis kénytelenek voltak megállapítani: „A termelés és jövedelemcentrikus szemlélet mellett nem kap elég hangsúlyt a 'művelt emberfők sokasága' iránti törekvés."

A „Beszámoló a Végrehajtó Bizottságnak a Városi Közművelődési Könyvtár munkájáról" (Városi Könyvtár, 1979) című dokumentum szerint a középfokú ellátást biztosító B típusú könyvtár állománya a várossá nyilvánítás óta háromszorosára nőtt; 3 fiókkönyvtárral, 4 üzemi letéti könyvtárral rendelkezett. A munkát a zsúfoltság korlátozta, ám a négy főfoglalkozású dolgozó (ebből 3 szakképzett) új formák és módszerek alkalmazásával sok munkásolvasót és az új tantervhez való igazodással jó néhány tanulót vont hatókörébe. Már e beszámoló is említette azt, amit a Patakon élők azóta is jól tudnak: *a könyvesbolt a közművelődési munka aktívan szerves intézménye.* Nem csupán a helyi kereslethez igen jól igazodó kínálata jelzi ezt, hanem az intézményekkel való élő kapcsolat is.

A „Beszámoló a középtávú közművelődési terv végrehajtásáról" (Sp. Városi Tanács V. B. 457/1980) című dokumentumban már azt olvashatjuk, hogy „A város kommunális, szociális ellátottságában jelentős változás következett be az V. ötéves terv folyamán. Az urbanizáció a lakosság összetételében is változást hozott, nőtt a munkások száma, ezen belül is az ifjúmunkásoké. Nőtt a tanulóifjúság aránya is. Mindezen objektív tényezőket figyelembe kellett venni a város közművelődési tevékenységében, a kulturális igények kielégítésében, hiszen a modernebb életforma, a korszerű élet- és munkakörülmények kényszerítő erő a művelődés fejlesztésére. A közművelődés intézményi hálózata fokozatosan bővült. Fiókintézmények jöttek létre: Végardón és Bodroghalászon ifjúsági klub és fiókkönyvtár, Apróhomokon ifjúsági klub (a Kossuth Tsz fenntartásában), Dorkón fiókkönyvtár (közös fenntartásban). Az új művelődési és ifjúsági ház építése is megkezdődött..." Ekkor pl. a Sárospataki Képtár már közel 2000 műalkotással rendelkezett; önálló épületet kapott a Domján-gyűjtemény, és elkezdődött az Andrássy Kurta János alkotásait bemutató állandó kiállítás létrehozása. A beszámoló kitér a munkásművelődés eredményeire, a szocialista brigádok, munkahelyek kapcsolatára a közművelődési intézményekkel.

Az ifjúság művelődéséről is áttekintést kapunk: hétvégi lakótelepi programokat, a szakmunkástanulók számára hangversenyeket szerveztek.

Az értelmiség bevonása azonban éppúgy gond, mint az 1970-es évek elején vagy közepén: „Az értelmiség közművelődésben való részvétele nem áll arányban létszámával" — olvashatjuk a beszámolóban.

E dokumentumok idézésével a változások folyamatát és a tanácsi irányítás kritikus elemző készségű, felelős közművelődési magatartását kívántam szemléletetni. A művelődési intézmények fejlődését mindennél jobban mutatja a *8. és a 9. táblázat.* 1968—1982 között az óvónők száma 6-ról 51-re; az általános iskolai tanárok száma 57-ről 70-re, a tanítóké 48-ról 70-re; a gimnáziumi tanárok száma 59-ről 68-ra; a szakmunkásképző tanároké 2-ről 22-re és a szakoktatók száma 3-ról 16-ra nőtt! A *9. táblázat* egyes tételeit nem sorolom fel újra: hét új, méretében is jelentős kulturális létesítmény és számos felújítás, átalakítás több mint 280 millió forint értékben! (A táblázatból is kitűnik, hogy A Művelődés Háza 100 millió forintos beruházása a legnagyobb nagyságrendű létesítmény, az összes fejlesztési összeg közel 36%-át kötötte le.) Sárospatakon a tanácsi gazdálkodás szempontjából is igen jelentős a kulturális ágazat, a tanácsi költségvetésnek 50%-át használja fel. Ennek dinamikáját lásd a *14. táblázatban!*

Jóleső érzéssel tanulmányoztuk a *10—13. táblázatokat:* a közművelődés minden területén igen jelentős fejlődést regisztrálhatunk a kínálat és a kereslet terén egyaránt. Egyértelműek a számokban mérhető pozitív változások — elegendő a számsorokat tanulmányozni, külön elemzésre e tekintetben a jelen írás keretében nincs szükség. A fejlődés szakágazatonkénti összetevőit és gondjait részletesen elemzi *Kanesütz Lajosné* „Tájékoztató Sárospatak város közoktatási és közművelődési helyzetéről" című tanulmánya (Sp. Városi Tanács V. B. művelődési, egészségügyi és sportosztálya 8810/198. 1983. május. 33 p.)

A művelődés sárospataki intézményrendszerének áttekintéseként nézzük a következő listát, 1982-es adatokkal:

— 3 óvoda: 775 gyermek, 51 szakalkalmazott és 32 technikai dolgozó.
— 4 általános iskola: 2075 tanuló (ebből 243 kollégista), 169 pedagógus, 76 technikai dolgozó.
— Rákóczi Gimnázium: 762 tanuló, 69 tanár, 37 technikai dolgozó.
— Szakmunkásképző: 608 tanuló, 16 oktató, 22 tanár, 6 technikai dolgozó.
— Comenius Tanítóképző Főiskola: 379 nappalis és 434 levelező hallgató, 55 tanár, 43 technikai dolgozó.
— Zeneiskola: 329 tanuló, 16 tanár, 4 technikai dolgozó.
— Közművelődési Könyvtár: 56 380 kötet (+lemzeek és folyóiratok), 2029 beiratkozott olvasó, 7 szakalkalmazott, 1 technikai dolgozó.
— A Művelődés Háza: alapvető tevékenységi jellemzőit a helyszíni tájékozódás során kell megismerni! Áttekintést ad „A Művelődés Háza Szervezeti és Működési Szabályzata" című dokumentum (Sárospatak, 2042/1982. 24 p.): 11 szakalkalmazott, 21 technikai dolgozó.
— Képtár: 148 422 látogató; Domján-gyűjtemény: 6108 látogató; Andrássy Kurta János kiállítás: 3485 látogató; összesen 1 szakalkalmazott, 4 technikai dolgozó.
— Rákóczi Vármúzeum: 151 054 látogató, 3 szakalkalmazott, 28 technikai dolgozó.

— Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei: 49 804 látogató, 9 szakalkalmazott, 10 technikai (részfoglalkozású) dolgozó. A Gyűjteményeken belül: Nagykönyvtár, Levéltár, Múzeum, Adattár.
— Római Katolikus Plébániatemplom: 50 205 látogató.
— CSTÜSZI: 4 szakalkalmazott, 2 technikai dolgozó.
— Könyvesbolt: 4 szakalkalmazott.
— Ismétlődő rendezvények: sárospataki pedagógiai nap, nyári nyelvi kollégium, országos fafaragó tábor, kulturális és tudományos hetek, nyári zenei napok, diáknapok, öregdiákok találkozója, múzeumi hónap rendezvényei, könyvhetek és könyves-napok, őrsvezetői napok, kórusok országos és megyei minősítő hangversenyei, tudományos ülésszakok (egyházi, történelmi, művészettörténeti, mezőgazdasági, irodalmi, pedagógiai), kórustalálkozók, néptánctalálkozók, sportbemutatók, évfordulók, olvasótábor stb.
— A műkedvelő művészeti, szakköri csoportok és klubok mellett kiemelten kell említeni a Bodrog Táncegyüttes és a Zempléni Rajztanárok Alkotókörét.

Ha Sárospatakot az országban és a világban nézzük, akkor egyrészt az öregdiákokat, másrészt az idegenforgalmat is figyelembe kell venni. Az 1976—1980 közötti időszakot áttekintő jelentés is hangsúlyozta, hogy „Céltudatosan, fejlesztő szándékkal használtuk ki azokat a városon kívül kapcsolatokat is, mely a Patak-barát, Patak iránt érdeklődő neves művészekhez köt bennünket, azt a kivételes helyzetünket, hogy Sárospatak változatlanul a kulturális érdeklődés középpontjában van". Az érdeklődés megnyilvánulásai az egyéni, családi látogatások, az öregdiák baráti körök (Debrecenben, Budapesten, Miskolcon), a publikációk, az évenkénti találkozók és a konkrét „besegítések". Az idegenforgalom méretét és tendenciáit a *15. és 16. táblázat* mutatja. Azt, hogy az állandó gyűjteményeken, látványosságokon kívül is volt miért Patakra utazni, az előző áttekintés mellett a *17. táblázatban* feltüntetett kiállítások listájából is láthatjuk. A *16. táblázatban* feltüntetett intézmények látogatóinak igen eltérő száma azt jelzi, hogy egyrészt csak átmenő csoportok vannak (még mindig kevés a szálláshely), másrészt nem megfelelő az intézmények propagálása, együttműködése.

A fejlődés és a világgal való kapcsolatok nagy lehetőségét jelentette volna, ha az eredetileg Patakra tervezett kétnyelvű, külföldi diákokat fogadó angol—magyar önálló gimnázium itt nyílik meg. A gimnázium és a Tiszáninneni Református Egyházkerület Gyűjteményeinek külföldi kapcsolatai, a megszüntetett Angol Internátus könyvtári anyaga, a gimnázium angol nyelvi tagozata tanítási tapasztalatai, a külföldön élő magyar gyermekek nyári magyar nyelvű oktatásban szerzett tapasztalatok, az iskola múltjának ilyen jellegű történelmi hagyományai, a diaszpórával való hagyományos kapcsolatok stb. egyaránt ezt indokolták volna. Sajnos, csak a feltételes múlt maradt..

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek egyik legégetőbb gondja a Repozitórium, a teljesen megrekedt könyvtári duplum; múzeumi, levéltári, adattári anyag tárolására szolgáló raktár elkészítése. Ez napjainkban folyamatban van. Szerintem szükség lenne egy általános iskolára a Héce-Végardó részen és egy másikra az új lakótelepen, amely Bodroghalász községben is iskolát jelentene. A Kollégium főépületében elhelyezett gimnáziumi leányinternátus helyett szükség van a régebben tervezett új internátus építésére. Sürgősen fontos a református temető védetté nyilvánítása és rendezése, mintegy történelmi sétahellyé tétele.

Elkészült már a MÁV-állomás és a MÁVAUT-pályaudvar is. Csupán tőmondatokban jelzem, hogy milyen fejlesztésekre lenne szükség a közelebbi jövőben. A középfokú végzettségű fiatalok egy részének helyben tartásához egy finommechanikai jellegű üzem létrehozása. A körzeti orvosi rendelő és az Egyesített Szociális Intézmények (amely nemcsak szociális otthon, hanem fogyatékosokat is gondoznak ott) fejlesztése, az Öregek Napközi Otthonának bővítése. A mintegy 1000 előfizetőre tervezett és nemzetközi forgalomra is alkalmas telefonközpont bekapcsolása. A külterületek és tanyák egészséges ivóvízzel való ellátása, a belvárosi csatornázás folytatása. A bodrogközi átmenő forgalom városi szakaszainak megoldása, a tanyákra vezető utak folyamatos karbantartása és felújítása. A műemlékek felújításának folytatása (elsősorban a Vár befejezése). A Fellegvár (Vay-kastély) visszaszerzése köztulajdonba és ennek megfelelő hasznosítása. A Bodrog partjának Vár felőli részén sétány kiépítése. A túloldalon hajdan virágzó strand és evezős élet újbóli megteremtése. A Tengerszem megközelíthetőségének biztosítása, malomkőgyári szabadtéri kiállítás (társadalmi munkában való) létrehozása.

Úgy tartják, hogy a lakosságnak a közügyekbe való beleszólási lehetőségei ma már elég jók — a demokratikus fórumokról való korábbi leszokás miatt azonban még nem alakult ki a pezsgő közéletiség. Sok elismert és működő fórum van: Hazafias Népfront, Vöröskereszt, Pataki Diákok Sárospataki Baráti Köre, Városszépítő egyesület, lakóbizottságok. A városi pártbizottság szervezésében rendszeresen megtartják a város állami, párt- és tömegszervezeti vezetőinek összevont ülését. Ebből is fakadt az ötlet: havonta gyűljenek össze a város kulturális intézményeinek vezetői az irányítás párt- és állami vezetőivel, az idegenforgalom stb. képviselőivel a *kulturális élet* tényeinek, mozgásainak, *lehetőségeinek megbeszélése és a tennivalók egyeztetése érdekében.* Ez azért is kellene, mert a törekvések olykor egymás mellettiek. A közvéleményt érvényre juttató és a megalapozott részérdekeknek is hangot adó, koordináló fórumok létére igen nagy szükség van.

A városiasodás lendületes elkezdődésével, a szükséges mértékű iparosítás befejeződésével, az alapellátás intézményeinek megteremtődésével újra időszerű, hogy a fejlesztés fő irányát az *iskolavárosi, művelődési központ jelleg megőrzése és továbbfejlesztése, az iskolák, művelődési intézmények lehető legmagasabb szintre való fejlesztése jelentse.* A múlt öröksége, a jelen intézmények, a turistaforgalom lehetővé teszik, hogy a város a környező települések kulturális vonzásközpontja, országos kulturális rendezvények házigazdája legyen. Erre volt is a közelmúltban több jó példa. Tágabb földrajzi értelemben is kulturális vonzáskörzet lehet, ha a Szlovákiából érkező forgalmat is tekintetbe vesszük. Igen fontos a *városmag kisvárosi, műemléki jellegének megőrzése és továbbfejlesztése.*

FÜGGELÉK: A KÉTLÁBÚ FA ÜZENETE

Én, K. G., a kétlábú fáról 1983. április 29-én hallottam először. A Sárospataki Öregdiákok Budapesti Baráti Körének 99. klubestjén dr. Egey Antal tanár úr „Geológiai és botanikai séták Sárospatakon" című előadásában volt róla szó. Amikor a falon megjelent a szürkenyár diaképe, többen — örömmel, szomorúan — felkiáltottak: „a kétlábú fa". Aztán elolvastam Fekete Gyula

„Bodrogparti szerelmeink" című könyvét. „Valamikor két szomszédos fiatal husángot egymásba csavartak, ahogyan a drót végeit szokás összesodorni. Idővel egymásba nőtt a két fa, közös, egy törzset nevelt; csak a csigavonalú forradást őrizte meg embermagasságig a kéreg. Olyan volt a vastag fatörzs, mint egy fejére állított Y..." Kellett-e jobb hely a kisdiákoknak az örök barátság megkötéséhez? Találunk még utalást a kötet vége felé, a harmincéves érettségi találkozóról írva: „Hazamenet délután az iskolakertben sétálgattak, beszélgettek... Keresték a kétlábú fát, de sehol sem találták. Hiába is keresték, mert amikor az iskolakert az állami erdészet kezelésébe került, szabálytalannak minősítették a kétlábú fát a szemlén, és kivágatták."[80]

Sárospatak történelmét tanulmányozva nekem a kétlábú fa a pólusok (a politikai és a művelődési) összefonódottságának jelképévé vált. Kivágottságával is. Azt üzeni, hogy akkor virágzik a város, ha a két pólus közelít vagy összefonódik. A konszolidáció, a közmegegyezés lehetőséghatárain belül, a differenciált politikai gondolkodás és a művelődés szerepének felismerésével és elismerésével az elmúlt évek során kibontakozó tendenciák, reméljük, ismét ebbe az irányba mutatnak.

1983 áprilisában kaptam megtisztelő felkérést arra, hogy történelmi áttekintést és módszertani javaslatokat készítsek a sárospataki új művelődési ház tevékenységének tervezéséhez. Ennek háttere az volt, hogy az ország különböző művelődési otthonaiban kísérletező szellemben dolgozó, nagy tapasztalattal rendelkező népművelők egy csoportja — Beke Pál vezetésével — javaslatokkal, ötletekkel, az együttműködés felajánlásával segíteni szeretne a sárospataki kollégáknak. Jó lenne, ha az új ház által teremtett új helyzetben a patakiak a máshol felgyülemlett tapasztalatok s az újszerű kezdeményezések tanulságait is fel tudnák használni. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a mai tevékenység tervezése és szervezése ráépül a múlt örökségére is. Sokak által segített vállalásom eredménye ez az áttekintés és a módszertani szempontok összeállítása.[81] A történeti áttekintésben dominál a művelődéstörténeti szempont. Szükséges megjegyezni, hogy Sárospatakról csak elfogultan tudok szólni és írni. Sárospatak iránti vonzalmamat a történelem ismerete és a családi történelem jobban meghatározza, mint a saját iskolai élményeim. A legtöbbet Patakról is édesapámtól, *dr. Koncz Sándortól* tanultam. Ezért sajátos örömet jelentett az áttekintés megírására szóló felkérés: közvetlenül halála után úgy éreztem, hogy igen szerényen bár s a magam útján, de folytathatom küzdelmes munkásságának Sárospatakért végzett fejezetét.

Felelősséggel próbáltam szembenézni a feladattal. Két mottó jegyében. Az egyiket édesapám mondta: „Szabad emlékeinkből is élni, de nem szabad az emlékeinknek élni." A másikat *Németh László* írta naplójába Sárospatakon 1948 júniusában: „Ha a legnagyobb lehetőségek mellé szegődünk bábául... maga a feladat segít és véd bennünket..." Van-e nagyobb lehetőség, mint a múlt örökségére, a történelmi tapasztalatokra is építve, jelen világunk mozgástörvényeinek megfejtésére törekedve, a szellemi energiánkkal, a művelődés szerveződésének elősegítésével szolgálni valamennyiünk boldogulását?

1. táblázat

A népesség száma Sárospatakon, 1930—1980

Megnevezés/év	1930	1941	1949	1960	1970	1980	Szaporodás 1970—1980
A népesség száma (fő)	12 253	14 143	13 644	14 083	14 540	15 320	780
A népesség aránya a megyén belül (%)	2,1	2,3	2,2	2,0	1,9	1,9	5,4
1000 férfira jutó nő			1 074	1 066	1 123	1 122	—

Megjegyzés: 1960-ig jelenlevő népesség; 1970-ben és 1980-ban lakónépesség.
Forrás: 1980. évi népszámlálás 5. kötet. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. KSH, 1981. 6. és 7. p.

2. táblázat

A népesség főbb korcsoportok szerint, 1970, 1980

Korcsoport (év)	Fő		Százalék	
	1970	1980	1970	1980
0—14	3430	3730	23,6	24,4
15—39	5559	5698	38,2	37,1
40—59	3413	3584	23,5	23,4
60—	2138	2308	14,7	15,1
Összesen:	14540	15320	100,0	100,0

Forrás: Uo. 9. p.

3. táblázat

A népesség gazdasági aktivitása, 1949—1980

Megnevezés	Fő				Százalék			
	Össz.	Aktív	Inaktív	Eltartott	Össz.	Aktív	Inaktív	Eltartott
1949	13 644	5350	278	8016	100	39,2	2,0	58,8
1960	14 083	5844	503	7736	100	41,5	3,6	54,9
1970	14 540	5929	1610	7001	100	40,8	11,1	48,1
1980	15 320	6617	2724	5979	100	43,2	17,8	39,0

Forrás: Uo. 18—19. pp.

4. táblázat

A népesség és az aktív keresők népgazdasági ágak szerint, 1970, 1980

Népesség, fő

Megnev.	Össz.	Ipar	Építő-ipar	Mező- és erdő-gazd.	Száll. és hír-közl.	Kereskedelem	Víz gazdálkodás	Nem anyagi ágak együtt
1970	14 450	3662	919	4050	2015	942	288	2664
1980	15 320	3783	1178	3874	1487	1174	484	3340
				Népesség, százalék				
1970	100	25,1	6,3	27,9	13,9	6,5	2,0	18,3
1980	100	24,7	7,7	25,3	9,7	7,7	3,2	21,8
				Aktív keresők, fő				
1970	5929	1837	331	1483	680	473	123	1002
1980	6617	1743	497	1513	519	610	195	1540
				Aktív keresők, százalék				
1970	100	31,0	5,6	25,0	11,5	8,0	2,1	16,9
1980	100	26,3	7,5	22,9	7,9	9,2	2,9	23,3

Forrás: Uo. 24. p.

5. táblázat

A befejezett iskolai végzettséggel rendelkező népesség a legmagasabb végzettség szintje szerint, 1980-ban

Megnevezés	Fő
Egyetemi	278
Főiskolai	309
Egyéb felsőfokú	124
Középiskolai	1865
Középfokú szakiskolai	19
Középfokú szakmunkásképző iskolai	1502
Egyéb szakiskolai	57
Egyéb szakmunkásképző iskolai	588
Mindösszesen:	4742

Forrás: Uo. 516. p.

6. táblázat

A befejezett iskolai végzettséggel rendelkező népesség a legmagasabb végzettség jellege szerint, 1980-ban

Megnevezés	Fő
Általános	1049
Ipari	1182
Építőipari	343
Mezőgazdasági	264
Szállítási, hírközlési	23
Kereskedelmi	191
Vízgazdálkodási	113
Városgazdálkodási	1
Földmérési	4
Szolgáltatási	40
Egészségügyi	69
Oktatási, tudományos közművelődési	557
Muveszeti	24
Jogtudományi, igazgatási	25
Közgazdasági	283
Egyéb	29

7. táblázat

A művelődési intézmények jellemző létszámadatai, 1983. május

Megnevezés	Tanulók száma	Fiú	Lány	Bejárók	Helybeli	Kollégista	Pedag. szak. alk.	Egyéb techn. dolg.	Helyben lakó	Bejáró
I. sz. óvoda	242	114	128	27	215	—	17	11	16	1
II. sz. óvoda	236	124	112	10	226	—	15	10	15	—
III. sz. óvoda	297	143	154	1	293	—	19	11	19	—
Óvodák össz.	775	381	394	38	734	—	51	32	50	1
Esze T. isk.	648	344	304	19	627	2	41	10	39	2
Petőfi iskola	839	455	384	59	559	221	62	12	62	-
Gyakorló isk.	470	207	263	1	469	—	40	20	39	1
Kisegítő isk.	118	66	52	4	94	20	15	5	15	—
Móricz D. O.	—	146	97	—	—	243	11	29	11	—
Ált. isk. össz.	2075	1072	1003	83	1749	243	169	76	166	3
Gimnázium*	762	241	521	62	183	498	69**	37	69	—
Szakm. képző	608	484	124	451	157	—	okt. 16 tan. 22	6	okt. 11 tan. 19	5 3
CTKF nappali	379	46	333	83	20	276	55	43	47	8
levelező	434	41	393	423	11	—				
Zeneiskola	329	101	228	14	312	3	16	4	9	7
Könyvtár							7	1	7	—
Műv. ház							11	21	10	1
Képtár							1	4	—	1
Rákóczi Múzeum							3	28	3	—
CSTÜSZI							4	2	4	—
Könyvesbolt							4	—	4	—
Ref. Gyűjt.							9	10***	7	2

Megjegyzések:

* A bejáró, helybeli és kollégista gimnáziumi tanulók számának összege azért kisebb a gimnáziumi tanulók számánál, mert vannak albérletben lakó, ún. externisták is.
** Ebből egy fő angol állampolgár, nyelvi lektor.
*** Egy részük részfoglalkozású.

Forrás: ***Kanesütz Lajosné*** „Téjékoztató Sárospatak város közoktatási és közművelődési helyzetéről" című tanulmánya (Sárospatak Tanács V. B. művelődési, egészségügyi és sportosztálya 8810/198. 1983. május. 33 p.). Továbbá Sárospatak város közművelődési feladatainak 1982. évi intézkedési terve és 1983. évi intézkedési terve.

8. táblázat

A művelődési intézmények szakalkalmazottainak száma, 1968—1982

Menevezés/év	1968	1972	1976	1980	1982
Óvónők száma	6	12	30	43	51
Ált. isk. tanárok száma	57	67	62	64	70
Ált. isk. tanítók száma	48	51	55	68	70
Gimnáziumi tanárok száma	59	60	60	63	68
Szakmunkásképző intézeti tanárok száma	2	7	15	21	22
Szakoktatók száma	3	4	13	14	16

9. táblázat

Fejlesztések a kulturális ágazatban Sárospatakon 1968—1983 között

Megnevezés	millió forint
Két új óvoda	18
16 tantermes Petőfi ált. isk.	11
200 férőhelyes ált. isk. diákotthon	16
6 tantermes szakmunkásképző	7
16 tantermes gyakorló ált. isk.	42
A Művelődés Háza	100
Önálló zeneiskola kialakítása	6
Gimnázium és kollégium felújítása	50
Esze T. iskola korszerűsítése	1
Kisegítő iskola bővítése	1
Régi óvoda korszerűsítése, bővítése	2,7
Domján-gyűjtemény épületének felújítása	6
Andrássy Kurta János gyűjteményének épület kialakítása	10
Úttörőtábor kialakítása	2
Intézmények berendezésének, felszerelésének korszerűsítése	0,6
Eszközbeszerzés színvonalnövelő állami támogatásból	5
Tornacsarnok felújítása	1,8
Összesen:	280,1

10. táblázat

A könyvtár, a művelődési ház és a TIT jellemző tevékenységi adatai

Megnevezés	1976	1982
Könyvtár		
Összállomány (könyv)	27 777	56 380
(lemez)	152	2 110
(folyóirat)	100	224
Beiratkozott olvasók száma	1 992	2 029
(14 éven aluli)	542	836
(14 éven felüli)	612	1 193
Kölcsönzött kötetek száma	29 090	88 163
8 fiókkönyvtárban	6 420	10 794
Könyvtári rendezvények száma	39	54
Művelődési ház		
Működedvelő csoportok száma	14	12
tagok száma	337	312
Ismeretterjesztő szakkörök száma	7	12
Klubok száma	5	12
Ismeretterjesztő előadások száma (nem TIT)	100	136
Résztvevők száma	6 655	7 740
Ismeretterjesztő tanfolyamok	3	4
Ismeretterjesztő filmvetítések	12	48
Műsoros estek száma	30	120
Résztvevők száma	2 425	7 363
Gyermekek részére szórakoztató műsorok száma	10	31
Résztvevők száma	2 102	7 363
TIT által szervezett rendezvények		
Előadások száma	59	74
Résztvevők száma	1 921	2 930

11. táblázat

A TIT által szervezett rendezvények 1982-ben

Előadások jellege	Előadások száma	Résztvevők száma
Egészségügyi	10	540
Politikai	8	510
Gazdasági	6	180
Mezőgazdasági	6	240
Pedagógiai	19	625
Irodalmi	9	410
Történelmi	8	225
Művészettörténeti	8	200
Összesen	74	2930 fő

Tanfolyamok	Tanfolyamok száma	Résztvevők száma
KRESZ továbbképző	9	374
Nyelvi:		
német (haladó)	1	16
német (kezdő)	1	19
angol	1	12
orosz	1	18
Környezelvédelmi	2	34
Kis matematikus	1	15
Szakvizsgára felkészítő	4	185
Emelőgép-kezelői	1	20
Varró	1	13
Úszó	1	20
Fotó	1	14
Hegesztő szakmunkás	2	57
Összesen	26	797 fő

12. táblázat

Adatok az 1982. évi munkástovábbképzésről

1. Szaktanfolyamok

Üzem, intézmény	Tanfolyam	Résztvevők száma
119. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet	kerémiakészítő	16
Vízügyi Igazgatóság I. sz. Szakaszmérnökség	gátőr	15
	könnyű- és nehézgépkezelői	5
Kossuth MgTsz	szalag-, keresztfűrész	5
	hegesztő (TIT)	8
BOGYÜV	üdítőgépkezelői	15
	targoncakezelői	3
BÁG	ív- és lánghegesztő	21
Csepel Művek	MEO-képző	15
	hegesztő	25
	könnyűgépkezelői	4
	technikusképző	14
Áfész—BVV	üzletcsoportvez.	32
	eladók képzése	20
	pénztárgépkezelő	22
Építőipari vállalatok (3)	hegesztő (TIT)	20
	könnyűgépkezelői	24
Ruházati Szövetkezet	szabás-varrás alapismereti tanfolyam bedolgozóknak 3 csoport	80
ÉMÁSZ	villanyszerelői	20
	emelőgépkezelői	15
	egyéb szakmák (központi szervezésű)	16
A Művelődés Háza	kazánfűtői tanf.	61
Faipari Vállalat	faipari gépkezelő	20
Összesen	26 tanfolyam	476 fő

2. Általános és középiskolai képzés

Dolgozók gimnáziumába jár	102 fő
Dolgozók szakközépiskolájába jár	18 fő

13. táblázat

A filmszínház jellemző adatai (1981, 1982)

Megnevezés	Előadások száma		Látogatók száma		Egy előadásra jutó látogatók száma	
	1981	1982	1981	1982	1981	1982
Rákóczi Filmszínház	805	812	82 669	82 943	103	102
Otthon Étterem	16	50	407	2 702	25	54
Borostyán Étterem	9	19	678	666	42	35
Vándor	255	111	12 495	5 316	49	47

14. táblázat

A tanácsi költségvetés kulturális kiadásai (1968—1982)

Év	Millió forint
1968	21 502
1972	32 999
1976*	17 297
1980	48 386
1982	57 374

*1976-ban megyei fenntartásba kerültek a középiskolák.

15. táblázat

Sárospatak idegenforgalma: látogatók száma (1977—1982)

Megnevezés	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Rákóczi Vármúzeum[1]	115 647	133 184	130 519	142 425	160 016	151 054
Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei	32 003	37 809	42 211	41 645	48 156	49 804
Sárospataki Képtár[2] (időszaki kiállítások)	90 715	43 037	55 086	72 296	91 610	148 442
Domján-gyűjtemény	5 462	6 359	7 351	7 290	7 181	6 108
Római katolikus plébániatemplom	39 750	43 525	46 700	43 991	48 451	49 152
Thermál-fürdő	131 251	145 440	135 555	145 211	158 684	130 120
Andrássy Kurta kiállítás[3]						3485

Forrás: intézményi statisztikák

Megjegyzések:

[1] A Várban 1982-ben 1489 iskolai csoport volt 74 213 fővel; 1208 egyéb csoport 44 717 fővel és 32 124 egyéni látogató.
[2] A Várban levő Galéria 1978. január, február és szeptember hónapban zárva volt. A Képtár a Galériából fejlődött ki.
[3] Az Andrássy Kurta János kiállítás 1982 októberében nyílt meg.

16. táblázat

A főbb idegenforgalmi nevezetességek látogatottságának változása Sárospatakon az előző év százalékában

Menevezés	1978	1979	1980	1981	1982	1982/1977
Rákóczi Vármúzeum	115	97	109	112	94	130
Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei	118	116	98	115	103	155
Sárospataki Képtár (időszaki kiállítások)	47	127	131	126	162	163
Domján-gyűjtemény	116	115	99	98	85	118
Római katolikus plébániatemplom	109	107	94	110	101	123
Thermál-fürdő	110	93	107	109	81	99

17. táblázat

Jelentősebb kiállítások

— Jakab Károly és Kelemen Kristóf közös kiállítása 1977-ben
— Sánta László grafikai kiállítása 1977-ben
— Bertha Zoltán kiállítása 1977-ben
— Reformkor festészete c. kiállítás 1978-ban
— 10 éves a Sárospataki Képtár c. kiállítás 1978-ban
— Válogatás a Sárospataki Képtár anyagából 1979-ben
— Festészet a XX. században (2 részletben) 1980-ban
— A Fafaragó tábor és a Zempléni Rajztanárok Alkotókörének közös kiállítása 1980-ban
— Grafikák a Képtár anyagából 1981-ben
— Fotók a Képtár anyagából 1981-ben
— Kiállítás a Herman Ottó Múzeum anyagából 1982-ben
— A XX. század második felének művészete
— A Domján-gyűjtemény Toldi sorozatából 1982-ben
— Huszár István festőművész kiállítása A Művelődés Házában 1983-ban
— Pál Gyula festőművész emlékkiállítás 1983-ban ugyanott
— Sárospatak, a város — fotókiállítás 1983-ban ugyanott

JEGYZETEK

[35] Ennek leírását lásd: *Détshy Mihály:* Sárospatak. Bp. 1970. 19—20. pp.
[36] *Makkai László:* A Kollégium története 1654-től 1703-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1981. 85. p. E kötet rövidítése a továbbiakban: SRKt.
[37] *Harsányi István:* A gályarabok és a sárospataki főiskola. Sárospataki Református Lapok, 1926. 32—58. pp.
[38] *Moldova György:* Negyven prédikátor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 7. p.
[39] *Benda Kálmán:* A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: SRKt, 87—88. pp.
[40] *Ujszászy Kálmán—Balassa Iván—Román János:* Sárospataki vezető. Sárospatak, 1957. 7. p.
[41] Lásd: SRKt, 95. p. Továbbá: *Gulyás József:* A Sárospataki Református Főiskola rövid története. Bp. 1931. 32. p.

[42] *Benda Kálmán:* A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: SRKt, 108. p. A jogi oktatás történetét legteljesebben *Finkey Ferenc* (1870—1949), korának híres büntetőjogásza, jogtudós dolgozta fel A sárospataki református jogakadémia története 1793—1923 című, kéziratban maradt művében. Megtalálható: Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye, Kézirattár. Ennek rövidítése a továbbiakban: TiREK Kt.

[43] Lásd: *Benda Kálmán:* i. m. 108. p.

[44] *Czegle Imre*: A Sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése (1531—1945). Különlenyomat a Borsodi Könyvtári Krónika III. kötetéből. 5—6. pp.

[45] *Dr. Koncz Sándor:* A filozófia és a teológia oktatása 1703—1849 között. In: SRKt, 117—118. pp.

[46] Uo. 122. p.

[47] *Benda Kálmán:* A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: SRKt, 92—93. pp.

[48] Ezt az igen érdekes gazdaságtörténeti összefüggést későbbi időkre is meggyőzően mutatja be *Hörcsik Richárd:* Adalékok a Sárospataki Református Főiskola gazdaságtörténetéhez című kézirata. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltára, Sárospatak.

[49] *Benda Kálmán:* A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: SRKt, 94. p. A korabeli önkormányzatról és gazdálkodásról lásd még: *Szabóné dr. Fehér Erzsébet:* A Sárospataki Kollégium diákönkormányzata a XIX. század első felében. Pedagógiai Szemle, 1981/12. szám, 1155—1167. pp. E gazdálkodási rend és diákönkormányzat továbbéléséről: *Radácsy György:* Régi pataki diákélet. Sárospatak, 1906. Továbbá: A pataki diákvilág anekdotakincse. (Szerk.: Panka Károly) Pataki Diákok Országos Szövetségének Budapesti Egyesülete, Bp. 1930. 231 p.

[50] *Hörcsik Richárd:* Sárospatak pecséttörténetének öt évszázada. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Levéltár. Sárospatak, 1983.

[51] *Benda Kálmán:* A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: SRKt, 114. p.

[52] Lásd erről: SRKt, 155—196. pp.

[53] *Barcza József:* A Kollégium története 1849-től 1919-ig. In: SRKt, 194. p.

[54] Uo. 195. p.

[55] Idézi *Barcza József:* A Kollégium története 1919 után. In: SRKt, 246. p.

[56] I. m. 195—196. pp.

[57] I. m. 245. p.

[58] I. m. 247. p.

[59] Uo.

[60] Emlékkönyv a Sárospataki Református Főiskola fennállásának négyszázados ünnepéről. 1931. szeptember 30. és október 1. (Szerk.: Elekes Imre közigazgató.) Sárospatak, 1932. 96—98. pp.

[61] I. m. 166—167. pp.

[62] Erről részletesen: *dr. Koncz Sándor:* Szabó Zoltán emlékezete. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Levéltár. Továbbá: SRKt, 258—259. pp.

[63] Lásd erről: Fél évszázad két évtizede 1930—1950 című kötet tanulmányait, Patakról elsősorban Ujszászy Kálmán írását. Továbbá: *Tihanyi Endre:* A sárospataki népfőiskoláról. Kézirat. Miskolc, Megyei Levéltár.

[64] A tehetségkutatási, tehetségmentési mozgalomról és módszerekről lásd *Harsányi István* tanulmányait és a vele készült interjúkat. Pl.: A tehetségfelismerés és tehetséggondozás mai feladatai. Pályaválasztási Közlemények, 3. sz. Somogy megyei Pályaválasztási Tanácsadó Intézet, Kaposvár, 1981. 38. p.

[65] Idézi: *Gulyás József:* Sárospatak a magyar írók tollán. Bp. 1944. 6. p.

[66] *Barcza József:* A Kollégium története 1919 után. In: SRKt, 251. p.

[67] Idézi *Barcza József:* i. m. 252. p.

[68] I. m. 253. p.

[69] Lásd: SRKt, 202—228. pp.

[70] *Szabó Magda:* Erőnk szerint. Magvető, 1980. 91. p.

[71] *Fekete Gyula:* Bodrog-parti szerelmeink. Móra Könyvkiadó, Bp. 1981. 191. p.

[72] *Erdélyi János:* Filozófiai és esztétikai írások. (Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. A jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Horkay László.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 1117 p. Az idézet a bevezetőből van, a 6. oldalról.

[73] *Lázár István:* Kiált Patak vára. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974. 38—39. pp.

[74] *Szentimrey Mihály:* A kollégium tudományos gyűjteményei. In: SRKt, 275—299. pp.
[75] *Sándor László:* Egy régivágású ember megszólal. Északmagyarország, 1956. augusztus 5.
[76] *Csala László:* Gondolatok az Alma Mater falai között. Északmagyarország, 1957. január 6.
[77] E fejezet alcíme Veress Miklós Dunaújvárosról szóló szociográfiájának parafrázisa. („Város lesz, csakazértis". Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.)
[78] *Dr. Koncz Sándor:* Sárospatak újra város. Református Lapja, 1968. szeptember 15.
[79] A Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1965—1981. (Szerk.: dr. Földy Ferenc, dr. Csuhaj Varjú Imre, dr. Kováts Dániel.) Sárospatak, 1981. Az idézet *dr. Károly István* előszavából van.
[80] *Fekete Gyula:* i. m. 18. és 272. pp.
[81] Tanulmányom eredeti változata a Népművelési Intézet felkérésére készült, „Történelmi áttekintés és módszertani szempontok 'A Művelődés Háza, Sárospatak' tevékenységének tervezéséhez" címmel. Bp. 1984. 120. p. A napjaink feladataival foglalkozó módszertani rész rövidített változatát a Kultúra és Közösség 1985/1. száma közölte.

B. Vörös Gizella

AZ ÁLLAMI ÁRUHÁZ CÍMŰ OPERETT HATÁSVIZSGÁLATA

1952-ben mutatták be először Kerekes (zene) — Barabás — Gádor (szöveg) — Darvas (vers) operettjét. 1953 januárjában mutatták be a filmfeldolgozást Gertler Viktor rendezésében, Gábor Miklós, Petress Zsuzsa, Feleki Kamill, Latabár Kálmán, Horváth Tivadar, Gózon Gyula főszereplésével. A kaposvári Csiky Gergely Színház 1976-ban Ascher Tamás rendezésében felújította a darabot, majd a budapesti Vígszínházban egy előadásban vendégszerepelt vele. A film még ma is fel-feltűnik a moziműsorban, néhány évvel ezelőtt bemutatta a tv is.

Olyan művel állunk tehát szemben, amely — bár nem tartozik az autonóm, örökérvényű alkotások közé — kiállta az idők próbáját. Különösen elgondolkodtató ez, mivel a darab politikai iránymű az 50-es évek modorában. Azóta sok minden megváltozott, különösen a politikában, mégis maradt valami a darabban, ami a mai néző számára is élvezhetővé, a mai rendező számára is elővehetővé teszi. Ez keltette föl érdeklődésünket, ezért elemeztük munkatársaimmal (színdarab: Regős J., film: Bujdosó D., zene: Bán Z.—Szemere A.) az eredeti szövegkönyvet és a kaposvári variánst, a filmet, valamint ezért szerveztem a kaposváriak budapesti bemutatójához és néhány filmvetítési alkalomhoz hatásvizsgálatot. Az összegyűlt tanulmányokat kötetben adjuk közre*, most a magam munkájáról, a hatásvizsgálat eredményeiről számolok be.

A TÖRTÉNET

A darab nagyobbára az államosítások után létrejött új típusú intézményben, az Állami Áruházban játszódik. Az Áruházat egy a múltból itt maradt igazgató, Dancs vezeti, de a darab kezdetekor megjelenik kijelölt utódja, a káderképzőről eresztett valamikori prolifiú: Kocsis. A darab „közéleti" vonulata kettőjük harcát mutatja be a kezdeti elvi vitától a szabotázsig, majd annak leleplezéséig — Kocsis teljes győzelméig, Dancs letartóztatásáig. Az Áruház dolgozói között a kettőjük közt „ingadozó" figurákat látjuk: a valamikori úrigyereket: Klinkót, akinek finomkodása nem lesz elég

* Egyelőre a Művelődéskutató Intézet adattárában hozzáférhetők.

ahhoz, hogy a temperamentumos kolléganő, Boriska szívét elnyerje; vetélytársát, a tipikus régi kereskedősegédből a jó ügyet furfanggal szolgáló harcostárssá fejlődő Dánielt, aki elnyeri Boriskát és az új igazgató elismerését, Glauziusz bácsit, a precíz könyvelőt, aki a jó ügy mellé áll, és bízik kisunokája boldogabb jövőjében, valamint a főhős szerelmesét, Ilonkát, akinek sok problémája van Kocsis Feri túlhajtott ügybuzgalmával, de végül megérti, hogy hol a helye, és elnyeri szerelmesét. Epizódszereplőként megismerkedünk az Áruház felettes hatóságának (a filmben két, a darabban egy) képviselőjével. A filmbeli úriember kiesik a hatalomból, de a szürke kosztümöt viselő elvtársnő a maga erkölcsi feddhetetlenségével és politikai tisztánlátásával megoldja a fogósnak látszó problémákat, nem dől be az ellenség mesterkedésének, és Kocsis Ferit győzelemhez segíti. Ezzel szemben Gizike, Dancs álnok titkárnője megszégyenül az új igazgató erkölcsi tisztasága előtt. Villanásnyi epizódokban ismerkedünk meg az Áruház néhány vevőjével (miközben Dániel eladói cselein mulatunk), valamint az ellenség táborából egy-egy lecsúszott lumpen alakkal, továbbá a felvásárlási pánik során a rémhírnek bedőlő, karikaturisztikus figurákkal. Csak árnyalják a képet az elárusítók, valamint Ilonka hivatalsegéd apja.

A nagy összecsapást a darabban a SZER egyik rémhíre által kiváltott, majd a Dancs és bandája által mesterségesen felfokozott vásárlási láz és annak letörése jelenti, ahol az ingadozók általában a jó ügy mellé állnak, az ellenség kimutatja a foga fehérét, a talpraesett és elvhű hős jól vizsgázik nemcsak határozottságból, de taktikai érzékből is, és nehéz, de annál fényesebb diadalt arat. A darab végén elnyerik a felettes szerv vándorzászlóját.

A darab közepe táján szerepel egy kirándulás, amiből a film létrehozta a híressé lett „csónakház-jelenetet", Ascher Tamás viszont darabátdolgozásában a filmből emelte és értelmezte át sajátos esztétikai csúcsponttá növesztve ezt.

A film él a szabadtéri felvételek lehetőségével egy gellérthegyi andalgás bemutatásakor („Egy boldog nyár Budapesten"). Néhány jelenet erejéig szerepel még az Áruház kultúrterme, valamint Ilonkáék otthona is.

A FELDOLGOZÁS MÓDJÁRÓL

Az *eredeti* darab a hagyományos operett-felállást hozza: hős—primadonna, szubrett—táncoskomikus(ok). A félreértésen alapuló féltékenység helyére a politikai cselekvéssel összefüggő konfliktusok lépnek a szerelmesek közé, az intrikus is politikai ellenfél. A főhős és szövetségesei ábrázolásakor az operett mesei hatáselemeket vett föl (az ellenfelek szövetségessé válása, igazságtevő felsőbb hatalom, lentről induló hős eléri a csúcsot).

A *film* szemlélete — a közeg realitásigényének megfelelően — árnyaltabb. A hős szerelmese itt értelmiségi, vitapartner, de kevés az élettapasztalata és a politikai tisztánlátása. A komikum érdekében mindkét feldolgozás elfogadja, hogy a vevők „manipulálása" elvetendő, ha kereskedői érdek (Dániel trükkjei), dicsérendő, ha harci feladat (felvásárlási pánik megfékezése) motiválja. A figurák a filmben életszerűbbek, Latabár már-már csendes ellenállónak tűnik szabálytalan individualitásával.

A *kaposvári rendezés* a darab paródiáját adja elő, mégpedig azzal a technikával, hogy nyers direktségében hagyja meg az operett politikai motívumait, felidézi keretként a kor jellegzetes vizuális elemeit (feliratok, mellszobrok, dicsőségtábla stb.), egyes jeleneteknél (ahol rendőr, letartóztatás szerepelt) beemeli a később felszínre került rejtett politikai motívumokat („lefüggönyzött Pobeda", ballonkabátos nyomozók, rendőri brutalitás). Egyidejűleg túljátszással karikírozza a jellegzetes operett-stílust. Jó néhány motívumot nem a darabból, hanem a filmből emel át. A főhősben — szemben a filmmel — nem a politikai magatartást, hanem inkább a naivitást hangsúlyozza. A hősnőnél a filmhez képest semmiféle individualitást nem jelez. A darabban, a filmben és az átdolgozásban is azonos értékkel szerepelnek a komikus momentumok, Ascher még ötlet-tűzijátékkal is megfűszerezi egyikmásik jelenetet.

A színészi játék tekintetében a film nemcsak az átdolgozást, de bizonyára az eredeti színházi előadást is felülmúlja, különösen Latabár alakítása lép át mindenféle sémán, úgy szórakoztató, hogy közben klasszikus magasságokat ér el.

A SZÍNHÁZI ELŐADÁS KÖRÜLMÉNYEI

Mivel az általunk megkérdezett nézők egy bizonyos előadáson vettek részt, annak hangulata, járulékos elemei befolyásolhatták álláspontjukat. A budapesti színházi bemutatót fokozott várakozás és akut jegyhiány előzte meg. Ez volt a kaposváriak első nagy kiugrása, így az egész színházi szakma, valamint több száz egyetemista ragaszkodott hozzá, hogy jelen legyen. (Megjegyzendő, hogy ekkor már Kaposváron nem ment a darab.) Mi a kaposváriak készséges együttműködése mellett 100 jegyet vásároltunk *30 év körüli,* főleg érettségizett *szakmunkások* számára. Az előadás előtt a színháznál óriási tömeg verődött össze, és botrányos jelenetek játszódtak le a jegyszedők, rendészek, majd a kihívott rendőrség és a jegy és hely nélkül maradt tömeg között. A felszított szenvedélyek túlfűtött reagálásokban, szuperérzékenységben nyilvánultak meg a nézőtéren, amit az általunk beültetett közönség részint értetlenül, részint rosszallólag vett tudomásul. A megkérdezettek *másik csoportja* azok közül a fiatalok közül alakult, akik spontán mentek el megnézni az előadást, és utólag kértük fel őket válaszadásra.

A MEGKÉRDEZETTEK ÖSSZETÉTELE

Végül is 64 munkás és 30 diák válaszolt a *színielőadásról* feltett kérdésekre (szóban, kérdőív alapján kérdezők készítették a beszélgetést).

Különvetítéseket szerveztünk a *filmről,* s ennek nyomán kisszámú kérdőíves felvételt készítettünk (22 fővel, ebből 4 munkás), s ezen kívül 23 személyt találtunk, ebből 18 munkást, akik *mindkét feldolgozást* ismerték, s vállalkoztak az összehasonlításra. A megkérdezettek száma tehát nem nagy, a téma azonban annyira speciális, és a reagálások annyira csoport-specifikusnak bizonyultak, hogy ennek alapján meg merünk kockáztatni bizonyos általánosításokat.

A *színházi előadás* kevés kivétellel tetszett, a politikai felfogás és a sztori is azonos arányban, de az utóbbi csak a munkásoknak, a megvalósítás művészi eszközeit már valamivel kevesebben tartják fontosnak indokként megemlíteni.

Érdekes eredmény, hogy a *filmet* vegyesen fogadták, az értelmiségiek kifogásolták sematikus megoldásait, ám azoknak, akik a színházi előadást is látták, inkább tetszett később a film is, az értelmiségieket is beleértve. Tekinthetjük ezt illogikusnak is, hiszen a film jelentette a közönségnek „a" korabeli változatot, a színház pedig ennek fonákját. Mégis ez az első olyan adat, ami rávilágít, hogy az alapmű és a paródia között finom, hajszálcsöves értékkapcsolatok működnek: a karikatúra talán olyan vonásokra is felhívja a figyelmet, amit a magára hagyott néző észre sem vesz.

A színielőadás és a film *összehasonlításakor* a nagy többség a film mellett voksolt, bár az értelmiségiek valamivel kisebb arányban. A tetszés oka egyértelműen a film „életszerűsége", az árnyaltabb, realisztikusabb ábrázolásmód. A színielőadás stílusa — éppen a paródia miatt — csak absztraktabb, merevebb lehetett, így a film legmeggyőzőbb erényei idegenek maradtak tőle. Különösen a munkások hangsúlyozzák a színészi játék színvonalkülönbségét a két feldolgozás között, s ez már rámutat arra a sajátos vonásra, hogy a munkásnézők véleményükbe sokszor nem kalkulálták be a színielőadás erősen reflektált jellegét, a munkások fele pl. nem érzékelt szemléletbeli különbséget a két változat között, így az ironikus megoldásokat színészi vagy rendezési gyengeségként foghatták fel. Az is elképzelhető azonban, hogy ízlésükkel ellenkezik általában az ironizálás, s ez annál inkább feltételezhető, mivel az előadás politikai szemlélete ellen nem volt kifogásuk (nem elvi alapon utasították el az iróniát). Gyengíti ezt, hogy azok közül is többen kedvelték jobban a filmet, akik a színielőadás politikai szemléletével egyetértettek. Szép számmal voltak azonban olyanok — és nem csak értelmiségiek — is, akiknek a színielőadás *korfestése* jobban tetszett.

A film hitelességéről mind a csak a filmet, mind a két feldolgozást látott közönség hasonló megoszlásban nyilatkozott: a *munkások* nagy többsége hitelesnek minősíti a filmet. Az indokok a közvetlen tapasztalati anyagra hivatkoznak: „akkor valóban volt" felvásárlás, munkásigazgató stb. Ezzel szemben az *értelmiség* nagyobb számban hivatkozik a film apológiájának hiteltelenségére. Egyik pontos megfogalmazás szerint: valóságos problémákat valótlanul interpretált a film.

Azokban az esetekben, ahol a filmet (is) bevontuk a vizsgálódásba, megkérdeztük: mit feltételeznek a nézők a korabeli fogadtatásról. Az értelmiségiek szerint a film megfelelhetett a tömegízlésnek, ezért volt nagy siker. A film szemléletével szerintük azok érthettek egyet, akik hasonló helyzetben voltak, mint a film hőse: kiemelték őket, hívei voltak a rendszernek, és éppilyen természetesen nem tetszhetett a reakciósoknak. Színvonalproblémák és nagyobb társadalomkritikai hajlamuk miatt nem tetszhetett az akkori értelmiségnek, szemben a mostanival, amely már elfogulatlanul csemegézik rajta, s így akár tetszhet is neki. A *munkások* — bár nem tartoznak azok közé, akiket kiemeltek — úgy vélik, hogy a korabeli munkásnak tetszhetett ez a

film, míg a reakciósoknak nyilván nem. Az értelmiségiek nagy része azonban azt is feltételezi, hogy a *többi korabeli* film még ennél is „tendenciózusabban" torzít. A *mai* reflexiókat summázva az értelmiség legnagyobb része úgy ítéli, hogy „ezekről a dolgokról ma már más a véleményünk", de a munkások figyelemreméltó része is hasonlóan nyilatkozik. Az elmozdulás tehát mindenképpen evidencia. Kifejezetten elavultnak az értelmiségiek a korábrázolást tartják, de a munkások fele itt inkább a játékstílust tartja említésre méltónak, sőt szép számmal akadnak, akik teljes érvényűnek tartják a filmet, sőt olyanok is, akik nosztalgiával gondolnak azokra az időkre, amikor még „ilyesmikben hinni lehetett". Ez utóbbi momentum az értelmiségiek véleményéből feltűnően hiányzik, de talán ez a fiatalságukkal össze nem férő rezignáció hiányából is fakadhat.

Arról, hogy *mi érvényes* a filmből ma is, az értelmiségiek a kordokumentum-jelleget és Latabár játékát említik, de egyharmaduk szerint ma is léteznek még hasonló politikai problémák, mint a film készülésekor. A munkások egyértelműen a film populáris hatáselemeit érzik ma is érvényesnek.

Mint a fentiekből kiderül, a *tetszés oka* kétféle volt, s ez megoszlott súlyában aszerint, hogy ki melyik változatot látta, valamint részben foglalkozási csoport szerint is. Akik csak a színdarabot látták, azok számára elsősorban a korfestés volt az alapérték, sajátos módon még akkor is, ha nem teljesen érzékelték a rendezés ironikus szemléletét. Nem hiszem, hogy itt félreértésről volna szó, inkább arról, hogy a műhatás olykor nem tudatos, közvetett, búvópatakszerű. Akik a filmet is látták, azokat megragadta a profi hatáskeltés és a kitűnő színészi játék, s ezt még akkor is elismerték, ha a korszemlélet sematizmusa miatt nem tudták azonosítani magukat a film szemléletével (ezek értelmiségiek). A színdarab ismerete — valószínűleg mivel ráirányította a figyelmet egyes különben homályban maradó motívumokra — a filmet is közelebb hozta a — főleg értelmiségi — nézőkhöz.

Látható, hogy a *korábrázolásnak* a tetszésben és az egész mű befogadásában egyáltalában nagy szerepe volt, az erről szóló önálló kérdést is indokolt volt hát feltennünk. Mindenekelőtt: senki sem tévesztette el, hogy mikor játszódik a cselekmény. (Ez evidenciának tűnhet, de egy friss ellenkező tapasztalat hívta fel a figyelmet rá, ti. Makk *Egymásra nézve* c. filmjének idejét az első képeken kiírt 1959-es dátum ellenére a nézők jelentékeny része 56 előttre teszi. A korábrázolás tehát *itt* megegyezett a néző képével, *amott* eltért tőle. Ne feledjük, mindkét esetben populáris célzattal alkotott, és valóban népszerűvé is vált művekről van szó.) A korfestés hitelességének legfőbb bázisa mindkét műben és mindkét foglalkozási csoport számára a vizuális környezet jellegzetes stílusa volt. Ez felhívja a figyelmet egyfelől a film kisrealista eszközeinek az esztétikai hatásban játszott szerepére, másfelől a színdarab díszletezésének fontosságára. Más kérdés, és itt is a már említett problémával állunk szemben, hogy az értelmiségi fiatalok az iróniával együtt fogadták el hitelesnek a darab díszletét, míg a munkások „direktben". (Egy tanulságos epizód a nézőtéren: amikor fölment a függöny egy hangsúlyozottan giccses-naturalista virágoskert díszletéről, valaki hangosan elnevette magát, mire a mi egyik interjúalanyunk rászólt: „Mi van ezen nevetni való?!") Ugyanerre mutat az is, hogy az értelmiségiek szerint a színi-

előadás iróniája az egész korszak felfogására irányult, míg a munkások szerint a reakciósokra. (Igaz, a munkások egyharmada szintén érzékelte a valóságos célzatot.) A film korábrázolását az értelmiségiek egyértelműen elutasították, míg a munkások legnagyobb része elfogadta a már említett tényhez-tárgyhoz kötött hitelesség (tehát a filmi kisrealizmus sajátságai) alapján.

JELENETEK, CSELEKMÉNY

A színdarab és a film cselekményvezetése egyaránt lineáris, követése nem okoz gondot. Ugyanakkor a finomabb árnyalatok, az esetleges ellentmondások érzékelése csak egy megfelelőképpen rugalmas, mozgékony figyelem működtetésével lehetséges. Ezért fontosnak tartottuk, hogy az információgazdag *jelenetekről* külön részletesen tudakozódjunk interjúalanyainktól. Különösen fontos volt ez a színielőadás „kétfedelű" motívumai esetében.

Megkérdezettjeink közül a csak a színielőadást értékelők jelentős része Glauziusz unoka-dalát tartja a *legemlékezetesebbnek*. Itt — mint a sláger szövegéből mindenki tudja — az utódok sorsáért való aggodalom és bizakodás boldogabb jövőjükben az alapvető motívum. Ez egészül ki az idősek: „mi sokat szenvedtünk, de értetek tettük" szlogenjével. Mind a két sztereotípia örökzöld, alapvetően és evidensen humánus, egy populáris műben hatásosan szerepelhet. Ám a kaposváriak erőteljes karikírozó effektusokkal jelezték, hogy ezek a közhelyek számukra már nem sokat mondanak (Glauziusz bácsi „véletlenül van nálam egy fotó"-gesztussal a mindig a hóna alatt hordott dossziéból gyermekfényképet vesz elő, annak énekel, de az újrázáskor egy festmény nagyságú másolatot mutat fel a közönségnek). A darab sajátos, „szemérmes" sematizmusára igen jellemző, hogy a dalszövegben a fentieken kívül társadalmi mondanivaló is kimondásra kerül, amikor a nagypapa szolgasorsát (egy főkönyvelő esetében ez már önmagában furcsa) állítja szembe az unoka új világbeli szabad jövőjével. A nézőknek csak a fele vette tudomásul az utóbbi politikai motívumot, a másik felének figyelme egyszerűen elsiklott fölötte. A rendezés iróniáját a nézők fele egyáltalán nem érzékelte, a fénykép hirtelen megnövekedésének magyarázatát a hatás fokozásának szándékában vélték megtalálni. A diákok azok, akik a jelenet iróniáját érzékelik.

Mindkét műnemben a második leginkább tetsző jelenet (az említésszámok szerint) a csónakházi közjáték. (Az eredeti darabban csak egy kirándulás szerepel, a csónakházat a film „találta fel", s a sláger véste emlékezetbe. Ascher színpadra viszi és fergeteges humorral adja elő a jelenetet, majd a vásári kavalkádot egy gatyára vetkőzött, de szíjas-sapkás-gumibotos rendőrrel „szabályoztatja" meg, akinek sípszavára önfeledten „zakatol" a nép.) A színházi nézők meglepő részletességgel tudják felidézni a jelenet minden motívumát, és pontosan értelmezik a rendőr szerepét is. Ez nem magyarázható mással, mint a rendezés művészi szuggesztivitásával. A filmet is látott munkás válaszolók pontosan érzékelik a két feldolgozás közti különbség lényegét, nem emelik ki a filmjelenetet, hanem besorolják a számukra legnagyobb örömet okozó humoros jelenetek közé. A munkásnézők élvezik a meglehetősen naiv eszközökkel élő komikus jeleneteket is, elfogadják a politikai karikatúrát is, ha az kellőképpen szórakoztató, mindezeket az értelmiségiek

fanyalgással nézik. Tanulságos, hogy a rendező itt egyáltalán nem finomkodik, hanem átengedi magát a testes naccságából, a vidéki, bumfordi atyafiból vagy a zergetollas piti összeesküvőből áradó humornak, s hatásos profizmussal vezeti őket színpadra. Hasonlóan enged, de már borotvaélen táncolva, a Glauziusz-érzelmességnek is, mert tisztában van vele, hogy sárból nem lehet aranyat csinálni: az átrendezésnek is támaszkodnia kell a műfaji hagyományok idő által szentesített, közönségen kipróbált alapsémáira. A munkásnézők megemlítik kedvenceik között azokat a jeleneteket is, amelyek a cselekmény pozitív fordulatait hordozzák (inkább a film esetében). Ez csak azért figyelemre méltó, mert több összefüggésben felbukkant ennél a csoportnál az író közleményének reflektálatlan „szubjektivizálása", pl. a „jó" szereplők „tetszettek", a „rosszak" „nem tetszettek", „nem tetszett", amikor a szerelmesek összekülönböztek stb. Mi nyitottan kérdeztünk, a valóságos tartalom tehát felszínre jött, de más módszernél ez esetleg értelmezésbeli nehézséget okozhat.

A *nem tetsző jelenetek* között a munkás színházi nézők azt említik, amelyben a rendőr az üres színpadon brutálisan megver egy részegen bóklászó biciklistát. A jelenetet durvának, zavarónak, nem ide illőnek érzik. A rendező szándéka világos, sokkolni akar, egy erőteljes effektussal akarja leleplezni a háttérben működő politikai erőket. Kérdés, hogy egy operett elbír-e ilyen súlyt. Legalábbis elgondolkodtató, hogy a munkásnézők sokszor tudták követni a rendező kritikáját (pl. a később még említendő civilruhás nyomozók esetében), de itt egy ponton túl elutasították, mégpedig nem elvi, hanem stiláris indokból. Az értelmiségi fiatalok viszont nem éreztek itt túlzást, sőt végigkövetve válaszaikat, semmi sem tűnt volna a szemükben túlzásnak, ha a politikai szatírát szolgálja. Ez egyfelől érthető, ha visszaemlékszünk arra, hogy Ascher volt az első, aki az 50-es évek modern szemléletű kritikáját a művészet tárgyává tette, így szenzációvá vált minden gesztusa, függetlenül a megoldás finomságaitól.

A filmben nem tetszettek a Dancs és Kocsis „osztályharcát" ábrázoló jelenetek, ezek szimpla irányzatossága sokakat idegesített. A diákok általában kifogásolják a filmben a politikai sematizmus jegyeit.

Míg fentebb a spontán kiemelt jelenetekről volt szó, most azokra térünk ki, amelyeket mi részleteztettünk kérdőívünkön. A *színielőadásból* olyan momentumokat választottunk ki, amelyeknél a finomabb irónia eszközével él a rendezés — itt a nézői érzékenység érdekelt bennünket. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy érvényesül-e a politikai felhang olyan jelenetekben, amelyeknek erős lírai vagy komikus tartalma köti le a néző figyelmét elsősorban.

A *filmből* olyan jeleneteket emeltünk ki, amelyben a politikai sematizmus burkolt formában, az anyaggal diszharmóniában van jelen, ahol tehát nem könnyű a „leleplezés", valamint olyanokat, amelyeknek egy-egy beszédes, bár néha háttérben jelentkező motívumát a színházi rendezés felhasználta. Mindkét kérdés célzata a nézői reagálás finomságának mérése volt.

A színielőadásban is, a filmben is a legkomikusabb jelenetek Dánielt, a túlbuzgó eladót mutatják be, aki például egy vevőt lebeszél a kulikabát megvásárlásáról, hogy a „praktikusabb" lódent sózhassa rá. A film nem mutatja be abszurdnak ezt a cserét, de a kereskedői fifika azért érződik benne. A színjátékban egy népviseletbe öltözött leány próbálja a számára egyaránt alkalmatlan két ruhadarabot (a kuli csicsás, a lóden öt számmal nagyobb). A

színházi nézők negyedrésze minden rendezői szájbarágás ellenére elfogadná Dániel tanácsát, de körülbelül ugyanennyien vagy a kulit választanák, vagy egyiket sem, s ezek között több volt a diák. Stílusában, humorában hasonló az a jelenet, amikor Dániel azokat az öltönyöket próbálja elsózni, amelyeket jó pontok szerzésének reményében Dancs „anyagtakarékosra" fuseráltatott. Ez a jelenet változatlanul került át a színielőadásba. A nézőket leköti a jelenet humora, világos az akció abszurditása, elítélik Dánielt az ügyeskedésért, de csak viszonylag kevesen emlékeznek Dancs karrierizmusának szerepére (itt a diákok is elnagyoltan érzékelték az összefüggést!). Nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy az érzékelést itt a szerző hazugsága zavarta meg: mindenki tudja, hogy a korszak hibás gazdasági döntései — amelyeket ez a jelenet is asszociál — nem az ellenség mesterkedései voltak, így nem is kapcsolja össze az illogikus gondolattöredékeket. A konstruált összefüggést kiveti magából a befogadói tudat.

Érdekes módon senkinek nem tűnt fel (bár mi sem kérdeztünk rá konkrétan), hogy Dániel ugyanazokat az előadói cseleket veti be a felvásárlási pánik lecsillapítása érdekében, mint korábban a vevők bepalizásakor, s ez probléma lehetne etikai szempontból (ám a film és a darab erről nem vesz tudomást). Ebben az esetben a nézők valószínűleg azért haladtak együtt a szerzőkkel, mert egy erős valóságos motívum elnyomta a kételyt: valószerű, hogy Dánielnek a vérében van ez a stílus, nem is tudna másként viselkedni semmilyen „politikai helyzetben".

Egy példát már idéztünk arra, hogy az aktuálpolitikai „mondanivalót" hogyan *fedi le* a magánprobléma (Glauziusz dalának reakcióiban), egy másik jelenetsor felidézésével ugyanerről a jelenségről tudakozódtunk: Ilonka és Kocsis Feri kettőseit tekintettük át. A filmnézők és a színházi nézők egyaránt inkább az idillre figyeltek, mint a darabon végighúzódó veszekedésekre, nyilván azért, mert a szerelmespár közötti ideológiai konfliktus csak gyengébb újrajátszása volt az alapvető konfliktusnak Kocsis és Dancs között. Sőt, akik említették, még olyan túlzásba is estek, hogy szerintük Ilonkát önhibáján kívül az ellenség eszközeként használja fel, holott a darabban erről nincs szó. A cívódás okai közül emlékeznek Kocsis túlzott elfoglaltságára, Ilonka elhanyagolására, és ezt nagyon sokan azonos súlyúnak tekintik Ilonka politikai tévedéseivel. Ha igaz lenne a darab, itt nem állhatna fenn egyensúly, mert valójában Ilonka messzemenő következményekkel járó politikai taktikai hibákat követ el, míg Kocsis egy kritikus helyzet miatt nem ér rá. Ám a műfaj törvénye az, hogy kisebb hibákat mindkét szerelmes elkövessen, majd kölcsönösen tisztázzák a félreértést, a „játszmát" ennek megfelelően értelmezi át a szerzői és a nézői tudat egyaránt. Így az erőltetett politikum a maga méretére zsugorodik egy szerelmi románc vastörvényeinek súlya alatt. Valószínűleg a művészi bátortalanság bosszulja meg magát abban, hogy a film nézői észre sem vették Ilonkában a saját szakmai becsületét — talán nem a legszerencsésebb pillanatban — védő értelmiségit, hanem — szintén a műfaj szellemét követve, megerősítve a darab „csúsztatásaitól" — a fő konfliktust, az elvi „vonalat" Kocsis személyéhez társították, míg Ilonka a gyenge, de szerelmese oldalán a helyes útra rátaláló nő szerepébe szorult vissza. Itt talán a filmbeli szereposztásnak is lehetett valamelyes negatív szerepe.

Az irónia érzékelését akartuk regisztrálni annak a színpadi jelenetnek a felidézésével, amelyben az áruházi kultúrcsoport csasztuskát énekel, majd a finomkodó Klinkó ad elő egy giccsesen érzelmes, bugyuta dalocskát, végül az „igaz útra" akarja terelni a népet — meglehetősen erőszakosan — az egyik ifi a Tavaszi szél... kezdetű népdal harcias előadásával. A rendezés, úgy látszik, egyértelműen tudta közvetíteni szándékát, mert a csasztuska és a „népdalozás" értelmét mindenki jól fogta fel, ezzel szemben akadt tíz válaszoló, akinek — a leghatározottabb színjátéki sugalmazás ellenére — tetszett Klinkó dala. *Lehet, hogy a néző politikailag könnyebben befolyásolható, mint ízlésében?*

Már említettük az „átigazításnak" azt a hasznos eszközét, hogy a film gazdagabb rekvizítum-tárából vesz át és — felnagyítva — karikíroz bizonyos momentumokat. Ilyen a rendőrök szerepeltetése is, amiről már korábban szó esett. Ezek a színjáték legkeményebb elemei, mint emlékszünk, a nézők egy részének meg is haladták a tűrőképességét. Mi azonban itt arról számolunk be, hogy a filmben észlelték-e a *forrásmotívumokat*, és hogy akik mindkét művet látták, érzik-e a kapcsolatot. Ismét arra a már említett jelenségre kellett felfigyelnünk, hogy mivel a filmet a színielőadás után látták a válaszolók, sokkal érzékenyebben reagáltak annak finomabb árnyalataira. Akik csak a filmet látták, alig emlékeznek egy fontoskodó igazoltatás és egy hangszóróból érkező, kissé faragatlan forgalomirányító szózat előfordulására a filmben, csak Latabár és egy csinos rendőrnő komikus kettősét tudják felidézni. Ezzel szemben, akik a darabot is látták, azok közül többen pontosan emlékeznek (igaz, ezeknek a nézőknek a fele is érzéketlen maradt).

Végül a színielőadás fináléjáról kérdeztük a nézőket. Ebben a jelenetben bejön a színpadra egy valóságos korabeli Pobeda, civilruhás nyomozók szállnak ki belőle, bizonytalanságba ejtve az előbb még hancúrozó társaságot, majd kiszáll erős őrizet mellett Kocsis Feri, és a „most jövök a központból..."-szöveg kíséretében előhúzza az oly nehezen megszerzett vándorzászlót. Feláll a kórus, és indulóritmusban elénekelnek egy számot a jobb jövőbe vetett hitről. Közben a nyomozók kijönnek a színpad elé kétoldalt, és merően nézik a közönséget. A finálét követő taps után azonban más stílusban újrázzák a dalt: lírai hittel, érzelmes szárnyalással, minden ironikus felhangot félretéve. Mint ebből is látható, a zárójelenet kulcsfontosságú, ezért részletesen elmeséltettük a nézőkkel. A nézők fele szerint a darab optimistán fejeződik be, a jók elnyerik jutalmukat, a szerelmesek egymásra találnak, happy end. Őket nem zavarja a finálé plusz játéka, a lényegre koncentrálnak... A munkásnézők fele úgy látja, hogy a kórus mindkétszer egyformán énekelt. Ezzel szemben az erős hatást kiváltó Pobeda és az általuk is észlelt nyomozók szerepét helyesen érzékelik, sőt még arra a finom poénra is sokan felfigyelnek, hogy őket is figyelik... Nem érzékelik viszont Kocsis Feri kettős helyzetét az erős őrizet alatt, s az összes kritikai utalás sem elég ahhoz, hogy megingassa a megnyugtató végkifejletbe vetett hitüket. A diákok persze éppen ellenkezőleg reagáltak, érzékelték, hogy a probléma a levegőben maradt, viszont elutasították az optimizmus jeleit a befejezésben. A harmadik álláspont a rendezőé, aki, úgy látszik, valamilyen módon szerette volna a két szélsőséget kibékíteni az utolsó pillanatban.

Míg a korfestést egyik-másik vonásában vagy egészében sokan kifogásolták a darab eredetijében (vagyis az iróniát leszámítva) és a filmben, a figurák megítélésekor (rokonszenves-e, etikus-e, ideológiája elfogadható-e stb.) pontosan követték a szerzők értékelését. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy míg az ideológia bizonyos fokig leválasztható a műről, a figurák alkotják húsát és vérét, nem szakíthatók el a műegésztől. Ennek megfelelően a színházban Kocsis Feri vezeti a *rokonszenvlistát* mindkét foglalkozási csoportnál. Ideológiája és erkölcsi arculata egyaránt tetszik, de még ennél is jobban a stílusa, ami nyilván összekapcsolható azzal az adattal is, hogy a színészi játékot is nagyra értékelik. (Vajda László bumfordi, naivan jó szándékú, a jelszavakat gyermekien szó szerint vevő figurát állít színpadra.) A rendező is mintha itt félretenné iróniájának élesebb fegyvereit, inkább mosolyog, mint nevet Kocsis Ferin. A filmben Gábor Miklós játssza a szerepet, ő nem ügyetlenkedik, hite nem annyira naivitással, mint az emberek iránt érzett figyelemmel, szolidaritással színeződik, s ettől kap a figura humánus árnyalatot (bár bizonyos jelenetekben szigora erkölcsösségét nehezen tudják bizonyítani az alkotók). A filmnek azok a nézői, akik bár rokonszenvesnek, de életbeli megfelelőihez képest nem hitelesnek tartották a főhőst, úgy értékelik, hogy — szemben a korfestéssel — itt nem a politikai manipuláció, hanem a meseszerűség teszi bizonyos fokig irreálissá a figurát, s ezt sokkal inkább el tudják fogadni, mint az előbbit. A munkásnézőknek a filmbeli, az értelmiségieknek a színházbeli Kocsis Feri tetszett jobban tartalmi és alakításbeli jegyeit tekintve egyaránt, de szép számmal voltak munkások, akik csak alakításbeli különbséget láttak a két figura között (s ők Gábor Miklóst szerették jobban). A film nézőinek azt a kérdést is feltettük, hogy hogyan képzelik el a hős jövőjét napjainkig. A válaszokból meggyőzően kiderült, hogy a nézők rokonszenve „történetileg megalapozott": Kocsis Feri eszméihez mindvégig hű marad, az 56-os események során vagy a rendszer mellett harcol, vagy passzív marad, 59-ben a sorsa bizonytalanná válik (a nézők fele pozitív, másik fele negatív fordulatot feltételez), az első reformlendület idején karrierje felfelé ível, s ez 75 után folytatódik. Különösen elgondolkodtató ennek a „régi típusú kádernek" a reformhoz kapcsolása — ezt nemigen lehet mással magyarázni, mint azzal, hogy a nézők a figurának nemcsak a kétségkívül sematikus, de a „szövetségi politika" terén a maga korában rendhagyóan toleráns vonásait is észrevették.

A filmet látott válaszolók rokonszenvsorrendje abban tér el a fentiektől, hogy a legszimpatikusabb számukra a Latabár alakította Dániel, de itt sem sokkal marad el Kocsis Feri említésszáma. Ennek elsődleges oka természetesen a figura ellenállhatatlan humora. Jellemzésekor az efemer vonásokat emlegetik: kereskedői trükkjeit, tudati „fejlődését" (ez kevésbé volt rokonszenves a diákoknak), ügyeskedését és ügyetlenkedését. Nem hisszük, hogy merész a feltételezés: Dániel—Latabár eleven, plasztikus, életszerű karaktere a maga antisematizmusával is üdén hatott ebben a néha kissé merev vígjátékban. Nemigen válik tudatossá — pedig a kiemelkedő rokonszenvre nemigen lehet más magyarázat — a figura individualitása, „sorból kilógásában" megnyilvánuló függetlensége s az a tény, hogy demagóg vonásai azonnal lelepleződnek (pl.: „Most én önkritikát fogok gyakorolni. Maguk az oka mindennek!"). Ugyancsak a szerzőktől oktrojált logikát követi a közönség, amikor a legel-

lenszenvesebbnek Dancsot, az intrikust minősíti. A karrierista, kétkulacsos és alattomban szervezkedő figurával valóban még akkor sem rokonszenvezhet a néző, ha kifogásoljuk konstruált hibáit, hitetlen politikai szimbolikáját. Meg is kapja a maga negatív szavazatait mind politikai, mind erkölcsi, mind viselkedésbeli tekintetben — miközben még a munkásnézők is sokallják a fejére szórt vádakat. A sematizmus diadalaként kell értelmeznünk, hogy a nézők nem vették észre (sem a filmben, sem a színjátékban) Dancs „fejlődését" az óvatosan kiegyezést kereső magatartástól a „fúráson" át a szabotázsig. Néhányan úgy látták, hogy „eleinte leplezte magát", de a többség annyira ráállt az egyirányúsított gondolkodási pályára, hogy bizonyos tényeket egyszerűen fel sem fog. Pl. Ilonka, a főhős szerelmese, mint gyermekkorának kedves „bácsijáról" beszél kezdetben Dancsról, és sokáig nem is feltételez róla rosszat. A filmben meg éppen Kocsis Feri az, aki Dancs óvatosan barátkozó gesztusára a trónkövetelő magabiztos és rideg modorában válaszol. Mindezeket a munkásnézők is, a diákok is elfelejtik, és a későbbieket vetíti vissza emlékezetük. Ez nem fordulhatna elő, ha a szerzők (és ebben részes a rendező is, aki maffiózó fekete szemüvegben lépteti fel Dancsot) igyekeztek volna komolyan venni a negatív figurát is, és motivációt feltárni ahelyett, hogy pofozóbábut csináltak volna belőle. A félszeg próbálkozás bizonyos finomabb árnyalatok bevitelére egy fekete-fehér műbe itt éppúgy nem sikerült, mint Ilonka figurája esetében (mint azt fentebb írtuk).

A Dancs „jövőjéről" alkotott elképzelések szerint 56-ban szembefordul a rendszerrel, disszidál, ám nyilván visszatér (erről nem nyilatkoztak a nézők), mert a reformkereskedelemben (államiként vagy maszekként) szép karriert fut be. Utóbbi elképzelések mögött nyilván az van, hogy a „régi vágású" üzletemberi erények ismét aktualizálódnak. Ha a két ellenfél jövőképét összevetjük, máris látjuk őket egymás mellett ülni egy miniszteri értekezleten. A helyzet vígjátékba vagy inkább mesébe illő: úgy látszik, válaszolóink a happy ending kényszerét érzik, éspedig minden szereplő számára.

Ilonka figurájának funkciójáról már fentebb volt szó, itt csak emlékeztetünk arra a paradoxonra, hogy sem ideológiai szerepét, sem szakmai szempontjait nem veszik komolyan a nézők, olyannyira, hogy *senki* sem tekinti értelmiséginek, sőt a ruhatervezőnőt nem is kevesen azok közül is munkásnak nézik, akik nem látták a darabot (ahol Ilonka közelebbi beosztása tényleg kissé homályban marad). Petress Zsuzsa figurája valóban ezt sugallta — és ez a vizuális sugalmazás erősebben hatott, mint a szerzői jó szándék által ráaggatott „egyénítő" vonások —, hogy ez a lény leginkább egy pozícionált, koncepciózus férj oldalán, háziasszonyként tudna kibontakozni. Mindazonáltal a hűséges, jó szándékú, alkalmazkodó, bár néha dacoskodó leány (akit ráadásul hivatali teendői miatt elhanyagol a vőlegénye) elnyerte a válaszolók rokonszenvét.

Glauziusz bácsi „nagy utat tesz meg" a darabban és a filmben: szorongó aktakukacként ismerjük meg, de Kocsis Feri bizalma szárnyakat ad neki, és lelkes, nagy szakértelmű szövetségesként lép le a színről. Feleki Kamill a tőle megszokott, meghatóan gyermeteg figurával elnyerte a nézők rokonszenvét, dala slágerré lett, és a csípős iróniájú színházi rendező is úgy látta, hogy az ilyenféle emberekkel szemben nem lenne helyénvaló a kemény bánásmód. Mint már fentebb leírtuk, inkább a dal giccses vonásait figurázza ki, ez azonban még az értelmiségi nézők rokonszenvét sem ingatja meg.

A nézők által kiemelt figurák értékelésének áttekintése után — hely szűkében most kihagyva olyan jelentős mellékszereplőket is, mint a komikus háromszög még nem tárgyalt két tagja — vegyünk szemügyre egy olyan szerepet, amely kevés szóval is a legpontosabban fejezte ki a korszellemet: Iványinéét, aki a minisztérium kiküldötteként tartja kézben a konfliktusok megoldásának kulcsát. Aki csak a darabot látta, azt hihette volna, hogy ez Ascher leleménye, pedig ő még szélsőségeiben is hűen másolta a figura filmbeli előképét. A korszellem változott meg annyira a két verzió között, hogy aki a korábbi változatban bizalmat keltő, igazságtevő mentőangyalként szerepelt, az a darabban már egy hátborzongatóan magabiztos politikai paternalizmus jellegzetes képviselőjének tűnhet. Ám nem minden néző számára: a válaszolók körülbelül harmada egyértelműen rokonszenvesnek találja a figurát a filmben is, a színpadon is (ezek között nincsenek diákok), egyharmada ellenszenvesnek, és harmada választja az „is-is" változatot. A rokonszenv indokai a szüzsében betöltött funkcióból következnek: segíti a jó ügy diadalát, tehát tetszik. Az ambivalenciát egy dramaturgiai ügyetlenség váltja ki: a feszültség növelése érdekében Iványiné szinte az utolsó pillanatig titkolja álláspontját, s ez sehogyan sem illik bele mesei igazságosztó szerepébe. A színielőadásban mindössze annyi változás van, hogy a nézők felé tett kiszólásokat Ascher egy árnyalattal élesebb hangsúllyal mondatja, mint a film, s ezzel a tömegek reakcióit magabiztosan bekalkuláló politikai manipulátor képzetét idézi fel — elsősorban a diákközönségben. A munkásnézők egy része is idegenkedik ennek a férfias jelenségnek erőszakos és szikár modorától, de politikai szimbolikáját kevéssé érzékelik.

ÖSSZEFOGLALÁS

A hatásvizsgálat sok olyan összefüggést megvilágított, amely nemcsak az adott mű és közönsége kapcsolatára érvényes. Ezekből emeljük ki a leglényegesebbeket. Mindenekelőtt: a műfaj a tömegkultúrának valószínű a legerősebb kategóriája: ami műfajszerű, vagyis beleillik a folklorizálódott sémába, az hat, amit csak beleerőltetnek, azt kiveti magából, a közönség elutasítja vagy észre sem veszi. Hiú ábránd tehát megpróbálni egy mesét földközelbe hozni, egy operettet a politikai meggyőzés eszközeként felhasználni. Az ideológia és a szórakozás két világ, egyiknek sem tesz jót, ha összekeverjük őket. Ennek csak látszólag mond ellent, ha azt állítjuk: a tömegműfajoknak is lehet politikai tárgya. Ekkor azonban a politikum maga is folklorizálódik: a hősök elvesztik konkrétságukat, lebegővé, áttetszővé és időtlenné válnak. Ez történik a westernben, a mozgalom mártírjairól szóló balladákban, a politikai krimiben stb.

A befogadás természetéről szóló legfőbb tanulság a nézői előzetes ízlésbeli és (ilyen tárgyú mű esetén) ideológiai diszpozíció döntő szerepe. Mást várt és figyelt meg egy gyanútlanul operetthez öltözött munkás, és mást egy politikai kíváncsiságtól hajtott, nagy nehezen beslisszanó egyetemista. Míg az egyik a műfajt kereste, a másik számára a műfaj nem jelentett semmit, és csak az ideológia foglalkoztatta. Ezt a kétféle egyoldalúságot igyekezett saját szemléletében feloldani a rendező, aki a *műfaj* szilárd bázisán vetette meg a lábát, igyekezett érintetlenül hagyni mindazt, ami hagyományos értékként funkcio-

nálhat, ám elsősorban a *véleményét* akarta elmondani, s egyáltalán nem iskolásan, hanem mozgósítva mindent, amit a *színház* egy véleményhez hozzátehet. A hatásvizsgálat elsősorban az ő igazát bizonyította.

1953

1977

Szekeres Péter

MIÉRT NINCS FILMSZOCIOLÓGIA MAGYARORSZÁGON?

Nehéz arra a kérdésre egyértelműen válaszolnunk, hogy a hatvanas évek ígéretei, a hetvenes évek stagnálása és a nyolcvanas évek csendje a filmszociológiai kutatásokban átmeneti vagy végleges tendencia, objektív vagy szubjektív körülmények eredménye-e. Azonban mind a kutatások mennyiségét, mind minőségét illetően a címben jelzett tendencia tagadhatatlan. Egy sajnálatos tény mindennél erősebb objektív meghatározó: Magyarország kis ország, nyelvileg elszigetelt. A filmszociológiában is domináns angol nyelv- és kultúrkörön kívül pedig az utóbbi évtizedekben már a nagy hagyományokkal rendelkező francia és német filmtudomány is rendkívül hátrányos helyzetbe került. S ami a hazai helyzetet illeti: számos, megítélésem szerint kiváló angol nyelvű s olykor eredeti szaktanulmányunk, könyvünk, vizsgálati jelentésünk nyomtatott formában legjobb esetben párszázas közönséget feltételez, s így az utóbbi évek kiadói tendenciái szerint aligha számíthat a publikálásra. Szintén objektív körülmény a tömegkommunikációs környezet változása, a televízió általánossá válása, a video fejlődése vagy az olyan új szakintézmény születése és prosperitása, mint a Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Már kevésbé „történeti és nemzetközi", „objektív" meghatározó tényező az, hogy a hetvenes évektől a Filmtudományi Intézet nem szánt kellő szervezeti és anyagi kapacitást az ilyen kutatásokra, s a Tömegkommunikációs Kutatóközpont nem tekintette feladatának (és a takarékosság jegyében még jobban csökkentette) az ilyen irányú tevékenységeket, a Művelődéskutató Intézetben pedig igazában egyetlen ember nagy energiájú munkája képviselte a filmszociológiát, aki fiatalon meghalt. Végső soron a filmszociológia (és filmpszichológia vagy rokon területeik) kezdetben csupán néhány tucat, később már csak néhány, a szakma iránt rajongó „megszállott" hobbijává degradálódott, s csoda, hogy az is volt, ami volt. Azt azonban, ami volt, szintén nem ismeri a közvélemény, mivel nagyrészt irattárakban porosodó anyaggá vált.

HAGYOMÁNYOK ÉS FUNKCIÓK

De ne vágjunk a dolgok elébe! Kezdjük talán áttekintésünket azzal, hogy a filmszociológiának mind nemzetközi hagyományai, mind potenciális funkciói jelentősek. A harmincas évektől különösen az Egyesült Államokban igen

széles körű s sokféle módszert alkalmazó közönségkutatások folytak.[1] Az már kevésbé érthető és racionális, hogy nálunk, ahol éppen hogy kevésbé piaci rendszerű a filmkultúra, miért éppen az ún. „filmhatásvizsgálatok" terjedtek el, amelyeknek itt sem piaci, sem általános megismerési funkciója nem jelentős. A tömegkommunikációs kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy egy-egy film „hatása" elenyésző és nehezen mérhető, s hogy a néző prediszpozícióját, filmválasztásait és preferenciáit igen sok tényező eleve determinálja, minek következtében az egy-egy filmre kiterjedő vizsgálatok általánosítási, hasznosítási, megismerési funkciója a semmivel egyenlő. Kovács András joggal marasztalta el a volt Filmtudományi Intézetet s általában minket, kutatókat amiatt, hogy egyes filmekkel foglalkozunk ahelyett, hogy a filmkultúra, a tömegkommunikációs környezet olyan általános tendenciáit tárnánk fel, amelyek gyermekkortól meghatározzák az egyén filmkulturáltságát.[2]

Ennek elenére a hatvanas és a hetvenes évek több tucat hazai filmszociológiai vizsgálata szinte kizárólag egyszeri adatfelvétellel történt, s így egy-egy film nem reprezentatív „hatásvizsgálata" volt.[3] Módszereit bármelyik alapfokú egyetemi szociológiai módszertani tankönyv eleve megkérdőjelezi, mint amelyek a hatvanas évekhez s a harmincas évek amerikai kutatásaihoz képest is nagymérvű visszalépést jelentettek. Annak a magyarázata, hogy képzett, művelt értelmiségiek miért kényszerültek ilyen szakmai visszalépésekre, nem a tudomány vagy a módszertan állásában keresendő. A filmforgalmazási és a gyártó intézmények jogos „piackutatási" igénye ugyanis a gyors átfutású, lehetőleg egy-egy film reklám- és forgalmazási tevékenységei beindításakor is hasznosítható alkalmazott kutatás. Mivel ezeknek nálunk sem hagyományai, sem anyagi-szervezeti feltételei nem alakultak ki, a kényszerű kompromisszumok torz eredményeket szültek, olyan vizsgálatokat, amelyekkel a kutatók elégedetlenek voltak, a „piackutatást" igénylők pedig nem hasznosíthatták. Jellemző módon az egyik legjobb vizsgálatot nem filmszakemberek, hanem az Országos Piackutató Intézet végezte,[4] akik egyszerűen a más „piaci területeken" bevált módszereiket alkalmazták filmterületre.

Térjünk azonban vissza a hatvanas évek második felére! Akkor ugyanis Taródi-Nagy Béla, Buda Béla, Féjja Sándor és jómagam is a legfejlettebb külföldi kutatásokra is támaszkodva egy modern, nemzetközi szintű, de specifikusan az itteni viszonyokra alkalmazott filmszociológiát ígértünk. A Filmművész Szövetség, az Országos Pedagógiai Intézet, a Filmtudományi Intézet és más érintett szakintézmények, az Ifjúsági Filmbizottság, a meginduló középiskolai filmoktatás, a filmklubok, az ígért egyetemi filmoktatás intézményi és szakemberbázisára (valamint közönségére!) támaszkodva úgy tűnt, hogy a filmtudomány különböző ágazatai a magyar filmkultúra szerves, elismert részét fogják képezni. A későbbi megtorpanás azonban azt eredményezte, hogy a legtöbb szakember más munkaterületekre került, tehetségét másutt bizonyította. Megítélésem szerint ez abból a sajnálatos tényből fakadt, hogy ebben a kis, egy filmkulturális központtal rendelkező országban néhány tucat kutató számára az intézményes, rendszeres és koncentrált tevékenységet egyetlen intézmény (beleértve a Filmtudományi Intézetet) sem volt képes biztosítani. Pedig még ma is kiderül, hogy a másutt sikeres egykori potenciális filmszociológusok és filmpszichológusok nagy nosztalgiát éreznek a terület iránt, sőt olykor készek vissza-visszatérni hozzá.

A hatvanas években a legjelentősebb rendszeres filmszociológiai tevékenységet Taródi-Nagy Béla folytatta. A KSH-val közösen rendszeres közönségvizsgálatok folytak. E kutatások összefoglalása *A kinematográfiai folyamat kutatása Magyarországon*[5] című egyíves írás, amely a szintén 1970-ben írt *A filmhatásvizsgálat elveiről és módszereiről*[6] című 352 oldalas kézirat része. A kutatások célja: „szükség volt annak pontosabb ismeretére, hogy a *filmért* tett erőfeszítések milyen társadalmi eredményeket hoznak. A *filmmel* a társadalom átalakításában *milyen eredményeket értünk el.* Az volt a kérdés, hogy vajon a film tényleges hatása párhuzamosan alakul-e a mozik, a moziszékek, a mozipénztárban kiadott jegyek (nézők) számával."[7] „Azt kell... vizsgálni, hogy a film a nézővel együtt milyen hatást fejt ki, milyen funkciókat végez... Hogyan használja az ember önmagát és a filmet önmaga szolgálatában."[8]

Taródi megfogalmazási nehézkességeivel együtt s szinte senki által soha sem olvasott nagy terjedelmű kéziratai látszat-„sikertelensége" ellenére modern, hazánkban igazán soha meg nem valósult koncepciókat fogalmazott meg, kapcsolódva a szociológia akkor legkorszerűbb irányzataihoz, amennyiben a filmnézőt a mikro- és makrotársadalmi környezet képviselőjének, „a társadalom küldötteinek" s nem pedig elszigetelt, az egyes film „hatása" alatt álló individuumnak tekintette. Szintén korszerű volt az a javaslata, mely szerint az egyes filmeknek, illetve általában a filmeknek a feldolgozása a nézőben nem kizárólag vagy nem elsősorban esztétikai, hanem legalább annyira „etikai", társadalmi, emberi kapcsolatok, más mozgásformák, objektivációk közvetítésével valósul meg. Sok évvel később egyedül Józsa Péter fejlesztette tovább következetesen ezeket a hatvanas években újszerű elképzeléseket. Taródi s az akkori nagy ígéretek „tragédiája" az volt, hogy „túl korán" léptek fel a modern elképzelésekkel, akkor, amikor a filmterületet még nem ismerték el igazán „a magaskultúra részeként" (még ma is hátrányos helyzetben van!), s az azóta hihetetlen fejlődést befutó szociológiai-tömegkommunikációs kutatások is még az intézményesülés előtt álltak. Természetes, hogy egy hazánkban „perifériku sként" kezelt területen, a filmterületen aligha bontakozhatott volna ki az akkor még „korát megelőző" tudományos kutatási elképzelés.

Később viszont már a szerencsétlen intézményesülési „rövid távú történelmi vakvéletlen" vetette ismét vissza a filmes kutatásokat. Jóllehet a filmet is tekinthetjük „a tömegkommunikáció" egyik fő alkotóelemeként (és a televízióban is fontos szerepet játszik), végül is a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kezdetben a rádió-televízió szakintézménye volt, s így sem saját kereteiben, sem a Filmtudományi Intézettel közösen nem alakultak ki a rendszeres filmszociológiai tevékenységek. A Filmtudományi Intézetben a hetvenes évek során — számos külföldi intézménytársával szemben — a filmszociológia nem fejlődött, amely tudományág pedig egy országos filmkulturális központ tudományos háttere kellett volna hogy legyen. A hatvanas években indult kutatók egy része ugyan tovább dolgozott, azonban egyre inkább partizán-akciók, kampányszerű felmérések, ad hoc munkák jellemezték tevékenységeiket — sem a kutatók, sem a három érintett intézmény között nem alakult ki a megfelelő koordináció. Kisebb anyagi kapacitással eközben a budapesti Bölcsészkaron is történtek lépések a kutatások irányában, az egyetem azonban nem rendelkezik pénzzel, számítógéppel, publikációs lehe-

tőségekkel ahhoz, hogy ezek kibontakozhassanak. A közönségvizsgálatoknak s a filmszociológia számos területének ugyanis alapvető és általában nélkülözhetetlen feltétele a modern tudományos csoportmunka, a sok pénz és a számítógép.

Hogyan próbáltak a kutatók mégis valami mélyebbet, általánosabbat, időtállóbbat feltárni, mint amire az egyes filmek leszűkített vizsgálatai, anyagi és szervezeti keretei módot adtak? Úgy tűnik, hogy kérdőíveikbe, más tevékenységeikbe igyekeztek „becsempészni" a megrendelő igényeit meghaladó kérdéseket, témaköröket. Röviden most három fő témakört tekintek át vázlatosan: 1. A nézők „legnagyobb filmélményei", „a legjobb filmek". 2. Filmízlés, filmismeret, filmpreferencia. 3. Moziba járási szokások. Egy-két kutatás kimaradt áttekintésemből, mivel számomra érthetetlen okokból azokat olyannyira „zárttá" nyilvánították, hogy még senki sem látta őket (pedig alig akad egy tucat érdeklődő).

A LEGNAGYOBB FILMÉLMÉNYEK: A „LEGJOBB" FILMEK

A legtöbb film- és közönségvizsgálat során nem filmcsoportok, műfajok, filmtípusok preferenciájára kérdeztek a kutatók, hanem vagy egy adott intézmény kínálata, vagy általában a nézők válaszai alapján állítottak össze listákat a legtöbb néző által kimelt filmekről. Ehhez kapcsolódott, hogy számos magyar film tetszését 5—1-ig terjedő „osztályozással" fejezték ki a nézők. Ezek a kérdések leggyakrabban a Filmtudományi Intézet, de több alkalommal a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és néhány más intézmény vizsgálataiban is szerepelnek.[9] A felmérések általában nem reprezentatív jellegűek voltak, s néhány száz, olykor ezernél több nézőt érintettek. A teljesség igénye nélkül idézek néhányat.

A Filmmúzeumban[10] több adatfelvétel történt, többségükben a hatvanas években. Leszámítva azt, hogy itt több régi sikerfilm szerepel, mint a más mozilátogatóknál elért válaszokban, semmiféle specifikus jegyet nem mutattak e vizsgálatok. A válaszadók számos elismert remekmű mellett a nemzetközileg ismert, nagy sikerfilmeket emelték ki, s a magyar filmek között sem láthatunk valamiféle specifikus tendenciát.

A *Szerelem* című film közönségvizsgálata[11] során a legnagyobb filmélményeket az összmintában, valamint a nézők foglalkozása szerinti bontásban is bemutatták a szerzők. Mivel itt elsősorban a fővárosi könyvesboltok vásárlói (tehát feltehetően az átlagosnál műveltebb rétegek képviselői) válaszoltak, dominál tak a kiemelkedő filmalkotások. Ugyanakkor a válaszadók foglalkozási csoportra történt bontása során nem találtak lényeges különbségeket a filmválasztásból visszakövetkeztethető filmízlés-szintekben, ami annak a jele, hogy a hagyományos kérdőíves vizsgálatok pusztán foglalkozás szerinti bontásai nem esnek egybe a filmművészeti műveltség, filmízlés kategóriáival.

Népművelés szakos egyetemisták és főiskolások körében (az *Ékezet* című film vizsgálata kapcsán)[12] a nagy kasszasikerű kommerszfilmek és a legelismertebb filmtörténeti remekművek keveredését tapasztaltuk (lásd részletesebben a *Kultúra és Közösség* 1980/2. számában írt cikkem)[13] ezen kívül azt, hogy a népművelés szakosok túlnyomó többsége a moziban nem látta az egyet-

len róluk szóló magyar filmet. Ezer válaszadó a *Kinek a törvénye?* című film felmérésekor az előzőekhez hasonlóan, elsősorban a legújabban látott filmeket emelte ki mint „legkiemelkedőbb filmélményét".[14] Harminc év magyar filmélményeinek vizsgálata[15] a *Filmkultúra* című lap olvasói köreiben természetesen az átlagosnál jóval magasabb filmműveltségi szintet mutatott, de még így is domináltak az újabb filmek, és számos, elérhető régebbi nagy filmünk túlzott mértékben háttérbe szorult. Egy a Filmmúzeum bérletesei körében végzett későbbi vizsgálat[16] a felsorolt filmek nagy számát emeli ki („ahány néző, annyi ízlés" konklúzióra jutva), de egyúttal azt is feltárva, hogy ezek a nézők, ha lehet, az átlagosnál még alacsonyabb ízlésszintet mutattak az ország első számú „művészmozijában". A *Halálos tavasz* kapcsán újabban ugyanitt végzett vizsgálat[17] során is túlságosan nagy a szóródás, s kevés kiemelkedő magyar filmet emeltek ki a nézők.

A film hatása ifjúságunkra[18] című kötetben 2055 budapesti középiskolás 518 kiemelkedő filmet sorolt fel. A legnépszerűbb tíz és a legkevésbé népszerű tíz film között viszont semmiféle tipológiai általánosításra lehetőséget nyújtó különbség nincs: a kalandos történelmi filmek az élen állnak, viszont kiemelkedő, filmtörténeti jelentőségű alkotás általában kevés akadt.

Még több tucat ilyen felmérést idézhetnék (s a filmcímeket szándékosan nem soroltam fel, hiszen azok elsősorban a felmérés-bemutatás éveihez kapcsolódnak), s szintén megemlítem, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban az ilyen jellegű (a többi vizsgálatnál reprezentatívabb, szélesebb körű) anyagok egy részét fel sem dolgozták, azonban akár tízet idézünk, akár százat, ezeknek (beleértve a saját magam által irányított munkákat is) elsősorban negatív módszertani tanulsága van: a válaszadók egyszerűen a legújabban látott filmeket emelik ki, mivel azok címei jutnak először eszükbe, az a legkényelmesebb és a legkézenfekvőbb. E negatív tanulság késztetett néhányunkat arra, hogy terjedelmes, lehetőleg tipológiákat is követő filmlistákkal közelítsünk a nézőkhöz, hátha ezek alapján valóban a filmismeretre, preferenciákra, ízlésre vonatkoztatható tanulságokat kapunk.

FILMÍZLÉS, FILMISMERET, FILMPREFERENCIA

A filmszociológiai kutatásokban nem sok jelentősége van az egyedi filmre vonatkozó adatoknak, hiszen céljuk éppen a filmkultúra adott állapotának valamilyen demonstrálása, mérése. A „legnagyobb filmélmények", a leginkább és legkevésbé kedvelt filmtípusok, filmek felsorolása önmagában nem sok tanulsággal szolgált. Ráadásul a műfaji kategóriák annyira zavarosak (és sokszor ahány vizsgálat, annyiféle bontás), hogy azokat olykor a megkérdezett (máskor a kérdező!) sem érti. Így végső soron a filmkulturáltság egyik legegyszerűbb, kiinduló lépésnek tekintendő mérési eszköze az a tény, hogy mely filmeket látott vagy nem látott a néző.

Kísérletképpen többféle filmlistát és kérdőívet szerkesztettünk, bár nagy részét még sohasem próbálhattuk ki. A Kamarás—Gondos féle „olvasói ízléstípusok"[19] kísérleteiből is meríthettünk, jóllehet a filmterületen még nem alakultak ki ilyen egységesen és egyértelműen a kategóriák. Kiinduló koncepciónk az volt, hogy a magasabb szintű filmműveltséget, az ember egy életen át ható filmválasztási (elutasítási), preferenciális mechanizmusait, előítéleteit,

filmekről szóló elképzeléseit, filmízlését elsősorban a hazai és a nemzetközi, kortársi és történeti remekművek, kiemelkedő alkotások szabják meg. A „nehezebb", „kísérletező", „elemző", „formailag újszerű" filmek iránti kereslete, érdeklődése, megértése — vagyis ízlése — feltehetően annak a nézőnek fejlettebb, aki gyermek-, serdülő- és ifjúkorában sok ilyen filmet látott. Ma már mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban elég nagy az egyetértés a legkiemelkedőbb filmtörténeti értékek százait, ezreit illetően, így az ilyen „filmtörténeti-filmműveltségi minimum vagy törzsanyag" kidolgozása nem sokkal nehezebb, mint más, hagyományosabb, nagyobb múltú művészeti ágazatoknál.[20] A magyar filmek „a nemzetközi filmtörténeti örökség" vonatkozásában például mind az OPI, mind a MOKÉP több ilyen ajánló listát állított össze, s a hazai filmklubok is egy körülbelül félezres törzsállományra épülnek, a forgalmazó vállalatok külön „minőségi ajánló listákat" készítenek. E listákból, figyelembe véve a filmek elérhetőségét is, sokféle kérdőívet állítottunk össze, amelyeket kísérletképpen sokféle csoportnál próbáltunk ki.

Budapesti középiskolások között háromhetes eltéréssel ugyanazokat a kiemelkedő magyar és külföldi filmeket tartalmazó listákat osztottuk szét (Filmtudományi Intézet, Országos Pedagógiai Intézet)[21]. A megismételt felmérések a teljes hitelességet mutatták, szinte alig volt eltérés az ugyanazon diákok által kitöltött kérdőíveken. A nyolcszáz, sokféle budapesti középiskolás hallgató által adott válaszok azt mutatták, hogy a legelismertebb magyar filmek közül néhányat szinte senki sem látott (harmadik-negyedik osztályos, hazánkban egyedülállóan jó filmellátottságú, budapesti diákokról van szó!), más filmeket is legjobb esetben a válaszadók 10—20 százaléka látott.[22] Negyven elismert újabb magyar dokumentumfilm közül, melyek a „társadalomismeret" fontos eszközei, csak egyet látott a megkérdezettek számottevő hányada (egynyolcada), a többit elenyészően kevesen vagy senki. Közel ötven kiemelkelő, a mozikban bemutatott külföldi film többségét szinte senki sem látta, vagy maximum 20—40 diák (nyolcszázból). A Falusi Filmnapok nézői köreiben, a BM tartalékos tiszti iskoláiban (valamennyi válaszoló középiskolát végzett) és másutt megismételt próbafelméréseink a hasonlóan kiemelkedő filmek százainak teljes fokú „nem ismeretét" erősítették meg, melyből csak az egyetemi filmklubok képeztek kivételt. Amikor egy-egy iskolában néhány elismert filmnél magasabb arányú nézettséget tapasztaltunk, akkor viszont kiderült, hogy ez csupán a véletlenszerű iskolai vetítések nem mérvadó eredménye.

Ezeket a hetvenes évek során kapott eredményeket összevetve a mai moziforgalmazási statisztikákkal (amikor is néhány nagy nyugati, amerikai sikerfilm kiugró, de a filmek többsége minimális sikert arat), és tudatában annak, hogy a mozilátogatók nagy többsége fiatal vagy gyerek, s hogy közülük sokan a legsikeresebb filmeket többször is megnézik, belőlük egy újfajta „filmtörténeti analfabétizmus" riasztó jeleit véljük kiolvasni. Ne tévesszen meg bennünket az a tény, hogy hol indokoltan, hol erőltetve a televízió néhány filmtörténeti értéket bemutat: hazánkban a készülékek többsége nem színes, a vételi lehetőség sok helyen nem jó, de a televízió képernyőjének alakja, mérete, befogadási körülményei s más körülmények közepette egy *Kopár sziget* vagy egy modern színes film televíziós bemutatója egyébként sem egyenértékű a jó minőségű nagy vásznon történő vetítéssel. Különösen

meglepő, hogy a magyar filmkulturális örökségnek akár csak minimális, néhány tíz műből álló törzsállománya ezek szerint nem képezi részét a középiskolák „műveltségi normáinak", „kötelező irodalomjegyzékének". Természetesen néhány adatfelvételünk — amely a megfelelő anyagi keretek hiányában végül is abbamaradt — még csak jelzés; nyilvánvalóan lehetőség lenne az iskolákban a széles körű „filmműveltség-felmérésre".

MOZILÁTOGATÁS, MOZIBA JÁRÁSI SZOKÁSOK

Szinte minden vizsgálat, beleértve a KSH és az Országos Piackutató Intézet vizsgálatait is, érdeklődött a megkérdezettek moziba járási gyakoriságáról s a moziba járással kapcsolatos tényezőkről.[23] Az évtizedek során e kérdések rutinossá váltak, olykor elveszítették eredeti funkcióikat. A televízió elterjedése után ugyanis már nem a mozi, hanem a televízióban történő filmnézés az elsődleges és tipikus, kivéve talán a fiatalkorúak egy csoportját, valamint a szűkebb körű, feltehetően tízezres nagyságrendű szakmai és filmbarát réteget. Így tehát az a kérdés, hogy „milyen gyakran jár moziba", már elveszítette régebbi jelentését. Az emberek többsége ma már ritkán vagy szinte sohasem jár moziba. A hetvenes években folytatott vizsgálatok egy része is félrevezető: eleve a moziba járók közül kerültek ki a válaszadók, a moziba nem járókat (akkorra már lassan a többség) nem is érték el a kérdőívek. Már 1974-ben egy országos reprezentatív vizsgálat[24], amely a húsz éven felüli lakosságot ölelte fel (4441 fő), azt mutatta, hogy a felnőttek 63 százaléka nem jár moziba, 6 százaléka évente egyszer s csak 18 százaléka havi több alkalommal. A MOKÉP később több alkalommal megrősítette ezt az eredményt, azonban úgy tűnik, hogy nincs kielégítően differenciált képünk a gyermek- és fiatalkorú mozilátogatóról; például arról a tényről, hogy bizonyos filmek, szériák, tucatszámra ismételt típusok többszöri megnézése során milyen mértékben szűkült a filmkultúra — választásokban, preferenciákban, előítéletekben, a filmek nagy többsége eleve elutasításában megnyilvánuló — spektruma.

A mozilátogatás—filmnézés fontos és többször vizsgált szempontja az, hogy „minek a hatására" választ ki a néző vagy utasít el egy-egy filmet. Nem vizsgáltuk a nemzetiség és egyéb kategóriákban jelentkező sztereotípiákat, így talán az sem csoda, hogy a hazai reklám inkább egy szűk értelmiségi réteg egymás tetszésére apelláló nyilvánossága, mint reklám a szó szoros értelmében.[25] A sztereotípiákkal foglalkozott például Józsa Péter egyik tanulmánya[26], amikor 6—12 éves gyerekeket kérdezett meg arról, hogy milyen filmet szeretnének készíteni. Ilyen tanulmány azonban alig akad, pedig a filmekről kialakult image, a sztereotípiák egy életre meghatározzák az emberek filmválasztásait.

A hazai filmszociológiának szinte teljesen elhanyagolt területe azon alapvető pszichológiai és egyéb szükségletek kutatása, amelyek kielégítését szolgálja a film (esetleg a moziba járás). Valamikor a klasszikus „filmtudományok" oly nagy képviselői, mint Arnheim, Epstein, Balázs Béla, Arnold Hauser, valamint az amerikai tömegkultúra elemzői terjedelmes tanulmányokban tárták fel fel ezeket a szükségleteket. Részben egy kiemelkedő amerikai televíziós kutatásra is építve, a Művelődéskutató Intézetben a nyolcvanas évek

elején született egy ilyen kérdőív és vizsgálati terv, azonban végül is nem került sor az interjúkra, felmérésekre.[27] Józsa Péter számos vizsgálati tervének megvalósítását korai halála akadályozta meg.

Nagy hiba volt számos régebbi vizsgálatunkban a „szórakozás—nevelés—informálás" félrevezető, sznob kategóriarendszereit bevezetni. Túl azon, hogy e funkciók elválasztása lehetetlen, s figyelembe véve azt, hogy a „fikció" és a „dokumentum" ma már teljesen összekeveredik (különösen társadalmi funkcióikban keverednek), ezzel a mi értelmiségi kategóriarendszerünket erőszakoltuk rá a nézőkre, s akadályoztuk a valóság feltárását. A válaszadók udvariaskodtak, igyekeztek lerázni az őket zaklató úriembert, esetleg hazudtak, vagy meg sem értették, mit kérdezünk. Nézzük meg például ezt az 1961-es vizsgálatot![28]

„A moziba járás indoklása: szórakozás (1381 válasz, 68 százalék); tanulás, művelődés (1253—62); időtöltés, kikapcsolódás, pihenés (198—10); élményszerzés (120—6); információ, tájékozódás (87—4); filmesztétikai érdeklődés, ízlésfejlesztés (56—3); olcsóság, olcsó szórakozás (52—3); tv miatt nem néz filmet (49—2); sztárkultusz (47—2); egyéb (27—1).

Minderre középiskolások válaszoltak. Úgy tűnik, hogy itt egy kissé az ötvenes évek didaktikus szemlélete él tovább a művészet és a társadalom kapcsolatát illetően. Ha nem is ennyire kiélezett fogalmazásban, de az ilyen típusú „film- és mozi-motivációkat" feltárni igyekvő megközelítések száma nagy. Ezek az elképzelések csak akadályozzák, hogy reális képet kapjunk a filmnek és a mozinak az emberek életében betöltött funkcióiról, ami a filmszociológia egyik legfontosabb feladata lenne.

A KATEGÓRIÁK ÉS TIPOLÓGIÁK KÁOSZA

Az eddigekben vázolt problémák, objektív és szubjektív tényezők meghatározták azt, hogy a filminformációs, filmtudományos területeken a gyakorlati munka és a tudományos kutatás (vagy a publikáció) szempontjából szükséges viszonylag egységes normák nem alakultak ki. Ezen normák hiánya ugyanakkor direkten és indirekten visszahat az objektív és szubjektív tényezőkre. Így például a kutatók és intézmények együttműködését akadályozza, nagymérvű felesleges pénzkiadást, párhuzamosan folyó, egymást átfedő munkákat eredményez, gátolja az általánosítás, összevethetőség lehetőségeit stb.

A filmszociológiai kutatások fejlődésének egyik fő akadálya például az, hogy a létező információs rendszerek nagyrészt nem integrálhatóak: ily módon az egyik intézmény vagy kutató által nagy költséggel és energiával elvégzett munka elszigetelt marad. Maguk a fő információs források is (MOKÉP-statisztika, Filmlexikon, szaklapok és szakkönyvek, Archívum katalógusa stb.) eltérő formátumokat követnek, s amennyiben bármelyik vizsgálat során extenzívebb adatállománnyal kell dolgoznunk, akkor hatalmas költséggel és energiával kell az összevethetőséghez, integrációhoz szükséges adatátalakításokat, átkódolásokat stb. elvégezni. A Művelődéskutató Intézetben végzett „minőségi filminformációs és forgalmazási rendszer 1957—1982" kutatás során a kaotikus filmográfiai adatok miatt sok kiváló szakember munkája

után sem sikerült sok-sok filmet azonosítanunk.[29] A Magyar Televízióban 1957 óta bemutatott összes mozifilm adatainak összesítését idáig három intézmény háromszor kezdte el — máig sincs befejezve.[30] Talán nem szükséges hangsúlyoznom, hogy mennyire fontos része, kiinduló adatállománya lenne a magyar filmszociológiának, ha végre áttekintésünk lenne arról, hogy a mozin kívül egyáltalán mit láthattak az emberek (nem beszélve az anyagok bontása, elemzése során adódó tanulságokról).

Vagy vegyük például a műfajok—filmtípusok kérdését. Nyilvánvaló, hogy a magyar filmkultúrát megismerni szándékozó filmszociológia nem maradhat meg a filmek listáiból vagy az egyediségükből mechanikusan összeálló képnél, hanem valamilyen tipológia szerint általánosítania kellene. Az eddigi vizsgálatok, a filmforgalmazás azonban olyan mértékben eltérő, sokféle osztályozási rendszert alkalmaztak, hogy akár elölről kezdhetnénk az osztályozásokat. Előfordul, hogy ugyanaz a kutató kis időeltéréssel két vizsgálatában más-más műfaji kategóriarendszert alkalmazott. Amellett nehezen képzelhető el, hogy egy-egy kérdőíves vizsgálat során a válaszadók ugyanazt értették a műfaji kategóriák alatt, amit a kérdező.

Az egyik legáltalánosabb kategorizálási rendszer a filmforgalmazási kategóriák besorolása. Ez az 1955 óta forgalmazott filmek esetében tizennégy mutatóval filmenként számítógépen, illetve olykor nyomtatásban is elérhető. Azonban, mint a forgalmazási viták során[31] többször megjegyezték a hozzászólók, e kategóriák igen relatívak, s nem szükségszerűen állanak kapcsolatban az egyes filmek minőségi jegyeivel.

A műfaji kategóriák a kérdőíves felmérések során fontos szerepet töltötek be bizonyos filmtípusok kedveltségének a mérésében. Példaként idézzünk fel néhány ilyen vizsgálatot — eltérő kategóriáikkal. Tárnok János a városi mozinézők köreiben tizennyolc filmtípusra kérdezett, és többek között válaszadói jobban kedvelték „a mai komoly társadalmi-politikai témájú" filmeket, mint „az érzelmes, szerelmes történeteket", valamint „a mesefilmeket" és a „hosszú rajzfilmeket". Mivel a forgalmazás adatai ennek homlokegyenest ellentmondanak, nyilvánvaló, hogy nem tipikus válaszadói voltak.[32] A Filmforgalmazási Tájékoztató már csak hét műfaji kategóriát közöl.[33] Az Országos Piackutató Intézet 3320 családdal folytatott országos reprezentatív vizsgálata tízféle műfaji kategóriát elemzett, de ezek az előbbi kettőtől nagyrészt eltérőek.[34] Józsa Péter *Kulturális blokkok Budapesten* vizsgálatában[35] elsőként vezette be a „western" kategóriát, jóllehet fiatal és idős nézők számára ez ismert — akkor is, ha évtizedekig „tiltott" (de titokban élvezett) — műfaj volt. Ő maga egyébként tízféle műfaji kategóriát javasol — mondanom sem kell, hogy ismét eltérően valamennyi eddigi példától. A KSH sok kérdőívén szerepelt a film és a mozi. Itt van például egy 1974-es felvétel: kilencféle s ismét az eddigiektől nagyrészt eltérő filmtípus megjelöléssel.[36] A példa kedvéért a sok idézhető példából kiemelem a Helmich—Gereben által javasolt kategóriarendszert (a *Szerelem* című film vizsgálata kapcsán)[37], melynek érdekessége, hogy szinte elsőként kísérletezett a filmízlést valamiképpen osztályozó filmtípus-besorolással. (Jóllehet részben nem értek velük egyet, azonban a filmszociológiai vizsgálatoknak ez egy fontos követelménye lenne.) „*Művészi I.* — Kizárólag esztétikailag értékes — magyar vagy külföldi, régebbi vagy mai — művészfilmek. *Művészi II.* — Többségében esztétika-

ilag értékes filmek. *Érzelmes* — Érzelmes, szép, életrajzi és művészekről szóló filmek dominanciája. *Látványos* — Látványos, színes — általában történelmi — szuperprodukciók dominanciája. *Kommersz* — Kommersz vígjátékok, krimik, kalandfilmek stb. hangsúlyos vagy domináns szerepe. *Egyéb*, illetve ismeretlen."[38] Itt tehát részben a Kamarás—Gondos féle olvasói ízléstípusokat követő elvárás fogalmazódik meg, s ez azért fontos, mert egyúttal a filmek és a nézők összhangjára, a filmválasztásokból a nézőkre következtető törekvésre mutat.[39] Ezt a nálunk még meg nem valósult törekvést kiválóan fogalmazta meg Koharov a *Közönségtipológiai problémák*[40] című tanulmányában: „... szükség van az aktuális filmrepertoár filmjeinek összetettebb osztályozására — a filmek azon minőségeivel összhangban, amelyek a befogadás támpont-elemei, a film interpretáció-modelljének legfontosabb értelmi részegységei ... a filmben felvetett társadalmi vagy morális probléma lényege, az életkonfliktusok aktualitása és ezek megoldásának módjai, a film szerzőinek álláspontja, a hős személyiségének jelleme és vonásai, végül pedig a mű nyelvének specifikumai, a film szövetének művészi imágókkal való telítettsége, tehát a műnek számos olyan tulajdonsága, melyek korántsem egyenesvonalúan kapcsolódnak a műfajjal és a leegyszerűsítve értelmezett témával — a filmrepertoárnak a filmgyártásban és forgalmazásban megszokott osztályozási kritériumaival." Természetesen amit Koharov javasolt, az nemcsak a filmszociológia, hanem a filmforgalmazás, filmoktatás előrelépését is segíthetné.

MIÉRT NINCS TEHÁT MAGYARORSZÁGON FILMSZOCIOLÓGIA?

Válaszolt-e ez a vázlatos áttekintés a kérdésre? Azt hiszem, néhány gyakorlati és elméleti kérdésben segíthet. A kérdésre azonban a helyes válasz ez lenne: Magyarországon az adott lehetőségek korlátai közepette *volt* filmszociológia, s nehéz lenne azt állítani, hogy ne lenne rá társadalmi igény. Feltehetően a szubjektív feltételek is adottak — csupán a stagnálás és a teljes szétszórtság állapotában léteznek. Ami pedig a hatvanas és hetvenes évek kutatásait illeti, minden kritikám ellenére a legfőbb gond mégiscsak az, hogy nagyon-nagyon kevesen ismerik őket. Mondhatnánk azt is, hogy több a nagy kutatási terv, mint a megvalósult kutatás. Kérdés azonban az is, hogy egy pincében, polcon porosodó, senki által nem ismert, „holt", „zárt" anyag része-e a filmkultúrának?

JEGYZETEK

[1] Lásd például: Payne Fund Studies: több mint tíz publikált könyv. Egy jó áttekintés Leo A. Handel: *Hollywood looks at its audience*, Glencone, III. 1950.

[2] Kovács András: *Mit ér a film, ha magyar?* Filmvilág, 1968. (Ablonczi László interjúja.)

[3] Három alkalommal írtam hosszabb-rövidebb „áttekintés", amelyek elérhetőek a Filmtudományi Intézet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont könyvtáraiban, a Művelődéskutató Intézet adattárában és a szerzőnél. *(Áttekintés a film és közönség témakör kutatásairól)*

[4] Országos Piackutató Intézet, *Mozik, filmek, a filmek reklámozása*, 1972.

[5] Taródi-Nagy Béla: *A kinematográfiai folyamat kutatása Magyarországon*, Filmtudományi Intézet Kézirattára.

[6] Ugyanitt.

[7] Taródi-Nagy: *A kinematográfiai folyamat...* p. 1.
[8] Ugyanitt p. 2.
[9] A következő nevek alatt (kézirat, néhány kiadvány): Féjja Sándor, Szekfű András, Halász László, Taródi-Nagy Béla, Szekeres Péter, Bíró Gyula stb.
[10] A nem publikált vizsgálatokat Molnár István és Taródi-Nagy Béla vezette (Filmtudományi Intézet Kézirattára).
[11] Helmich Dezső—Gereben Ferenc: *Film, ízlés, befogadás (A Szerelem című film befogadásának vizsgálata)*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1976.
[12] Szekeres Péter: *Az Ékezet című film vizsgálata*, MAFILM Számítástechnika, Filmtudományi Intézet, 1978. és röviden: *Népművelő a filmen és a nézőtéren*, Kultúra és Közösség, 1980/3.
[13] Ugyanitt.
[14] Szekeres Péter: *A Kinek a törvénye? c. film vizsgálata*, MAFILM Számítástechnika, Filmtudományi Intézet, 1978. kézirat.
[15] Bíró Gyula: *Harminc év magyar filmélményei*, Filmtudományi Intézet Kézirattára.
[16] Taródi-Nagy Béla: *A Filmmúzeum bérletesei*, 1976. Filmtudományi Intézet Kézirattára.
[17] Bíró Gyula: *A Halálos tavasz*, Filmtudományi Intézet Kézirattára, 1979.
[18] Harsányi István—Donáth Blanka—Halász László: *A film hatása ifjúságunkra*, Budapest, 1962.
[19] Gondos Ernő: *Olvasói ízléstípusok*, Budapest, Kossuth, 1975; Balogh István—Kamarás István: *Élményalakzatok I.* (150 irodalmi mű olvasottsága, kedveltsége és az élményalakzatban elfoglalt helye a közművelődési könyvtárakat használók körében), Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1978.
[20] A *Minden Idők Nagy Filmjei* kutatásról rövidebb beszámoló megjelent a Kultúra és Közösség 1984/3. számában.
[21] Mohos Sándor (OPI) és Szekeres Péter (Filmtudományi Intézet) számos középiskolai tanár és igazgató segítségével folytatta e vizsgálatokat — amelyek abbamaradtak — 1982-ig.
[22] Erről részletesebben, lásd Szekeres Péter: *Fehér foltok a középiskolások filmismeretében*, Magyar Tanítás, 1981/3.
[23] A Tömegkommunikációs Kutatóközpont filmes vizsgálatait nagyrészt Szekfű András végezte, azonban nem minden eredmény került feldolgozásra. Lásd még Gombár József: *A magyar filmforgalmazás egy évtizede és távlatai*, Filmvilág, 1981/3.
[24] Szekfű András: *A mozilátogatás gyakoriságáról*, Rádió és Televízió Szemle, 1975.
[25] Szekeres Péter: *A magyar filmek reklámját meghatározó néhány tényező*, Kulturális Minisztérium, kézirat.
[26] Józsa Péter: *Tömegkommunikációs sztereotípiák és klisék 6—12 éves gyerekek tudatában*, Rádió és Televízió Szemle, 1976/2.
[27] Művelődéskutató Intézet, Kézirattár, valamint Szekeres Péter *A televízió az emberek életében*, Jel—Kép, 1982/1.
[28] Harsányi—Donáth, idézett műve p. 12.
[29] E vizsgálatot 1985 során a Filmintézet vette át.
[30] Filmtudományi Intézet, Televízió Filmosztálya, részben a filmévkönyvre épült. Jelenleg az egyetlen létező forrás a Rádió- és Televízióújság.
[31] Filmvilág, Élet és Irodalom, Filmkultúra (több alkalommal), illetve nem publikált forgalmazói viták.
[32] Tárnok János: *A városi filmszínházak közönsége 1976-ban*, Budapest, MOKÉP és Filmtudományi Intézet, 1978.
[33] Filmforgalmazási Tájékoztató, 1972/I—II.
[34] Országos Piackutató Intézet, idézett mű.
[35] Józsa Péter: *Kulturális blokkok Budapesten.* Kutatási jelentés, Művelődéskutató Intézet, 1975.
[36] Központi Statisztikai Hivatal, *Kérdőív a társadalmi szolgáltatásokról*, 1974.
[37] Helmich—Gereben, idézett mű.
[38] Ugyanott p. 34—35.
[39] Kamarás—Gondos, idézett művek.
[40] I. E. Koharov: *Közönségtipológiai problémák* a Mozi c. kötetben, Filmtudományi Intézet Kézirattára, p. 115—172.

Tibori Tímea

HAGYOMÁNYOS ZENE, NÉPDAL ÉS MODERN ZENE HATÁSVIZSGÁLATA FIATALOK KÖZÖTT

1.

Míg az eddigi zenei vizsgálatokban[1] különféle művekből válogattak a kérdezett személyek a tetszés és nem tetszés alapján, vagy egy-egy alkotás elemzése folyt, addig nekünk olyan rendszert kellett keresnünk, amely — Bartók zenéjéhez hasonlóan — horizontálisan és vertikálisan is átfogja magát a darabot, és ahol az egyes módszerek egymásra épülése azt a lehetőséget is kínálja, hogy mind mélyebb szintjeit érhessük el a megértésnek.

A kísérlet vízszintes tengelyén öt különböző módszer található, a függőlegesen három befogadási, megértési szint. Ahhoz, hogy a módszerek és a szintek egymással és egymáshoz viszonyítva összehasonlíthatókká váljanak, az egyes fázisokban mindig egy mű és annak 2—4 variációja szerepelt, végül egy olyan alkotás, amelyben benne rejlik — igaz, nagyon bonyolult formában — a variációk egész sora.

A művek és variációk együttese három nehézségi fokot jelent a befogadó számára, ahol az egyes egységek, de az egész szempontjából is a *különbség* a fontos, nem pedig az azonosság. A műveket így horizontálisan és vertikálisan széthúzva olyan sajátos mérési lehetőség adódik, amelyből — kellő számú kérdezett személyt vizsgálva — következtetni tudunk a különböző befogadói típusokra.

A korábbi vizsgálatokban 1—1,5 perces szemelvények szerepeltek, és a mérés az attitüdökre, illetve az újraalkotás folyamatára vonatkozott, ezzel szemben mi mindig a teljes darabot mutattuk be. Azzal, hogy az eredeti mű előtt vagy után annak több variációja is megszólalt, a zene itt egy speciális *projektív teszt* funkcióját is betöltötte.

Mivel a zenei matéria önmagában bonyolult és csak több lépcsőben juthatunk el megértéséhez, feldolgozásához, ezért alapvetően egyszerű eszközöket próbáltunk ki. A kísérlet zenei anyagát három szintre bontottuk, ezen belül is minőségi fokozatokat állítottunk fel. A kérdezett személyeknek tehát az *egyes* elemekre és az *egészre* is figyelniük kellett, a csoportosításkor pedig minősíteni a hallottakat, s ebben a folyamatban már a mindennapi értékek alapján döntötték el, mit fogadnak el, és mit utasítanak vissza. Minden választásukat indokolni kellett, ezzel pedig az *ösztönösségtől* a *tudatossághoz* közelítettek.

Az együttes zenehallgatás után mindhárom alkalommal tulajdonképpen azonos kérdésekre adtak választ. Az azonos csoportosítási feladatok mellett az *Osgood-teszt* is egyfajta stabilitást jelentett a zene *mobilitásával* szemben. Az Osgood-standard alapján a zenei anyaghoz mi magunk írtunk jelzőpárokat, ezek közül kellett választaniuk a megkérdezetteknek a hallott zene minősítésekor.

A három különböző szintű és nehézségi fokú kérdéskört egymásra vetítve egyszerre a befogadónak és tárgyának is több dimenziója körvonalazódik. Az egybeesésekről és különbözőségekről úgy győződhettünk meg, hogy az egyes szinteken végzett kérdőíves vizsgálati eredményeket a fókuszos interjúk hasonló vagy azonos kérdéseire adott válaszokkal vetettük egybe.

A kísérlet *első fázisában* a különböző kiscsoportok (átlagosan 20 fő) az első találkozáskor négy, egyenként 1—1,5 perces zenei részletet hallgattak meg (Bach: *Máté passió,* Csajkovszkij: *I. zongoraverseny* (b-moll), Sztravinszkij: *Le sacre...*, Penderecki: *Hirosima emlékére).* A zenehallgatás után a kérdezett személyek azt a feladatot kapták, hogy

a) jellemezzék, melyik tetszett jobban és miért, illetve miért nem;
b) csoportosítsák a műveket a következőképpen:
   — melyik különbözött leginkább a másik háromtól, és miért,
   — melyik kettő különbözött leginkább a másik kettőtől, és miért;
c) jellemezzék az elutasított zenei részletet az erre a célra készített Osgood-skálával.

A *második* találkozáskor végeztük el az *Allegro barbaro* repriz vizsgálatát. E közismert zongoradarabot nemcsak eredetiben, hanem két, egymástól stílusában eltérő, általunk készített variációban is hallgathatták a kérdezett személyek. Először az eredeti mű „átirata" szólalt meg korálharmóniákkal, többnyire F-dúr akkordokkal a bal kéz szólamában. Másodszor egy romantikus harmóniájú „átirat", végül az eredeti mű volt hallható. Kérdésünk lényege: mi volt a különbség az egyes zenék között, melyik volt az eredeti mű?

Ezt követően azokat a véleményeket gyűjtöttük össze, amelyekben a kérdezett személyek megjelölték, mit tartanak fontosnak Bartókról, művészetéről. A variációk és az eredeti mű hangköz- és hangrendszer-elemzésével arra próbáltunk rámutatni, mi és hogyan változik Bartóknál.

A kísérlet *második fázisában,* azaz a harmadik csoportos találkozáson egy népdalt és feldolgozásait mint a téma variációit hallgatták meg. Választásunk a Kodály Zoltán által 1914-ben Nyitragerecsén gyűjtött és közismert új stílusú népdalra esett: *A csitári hegyek alatt.* Itt már a részfeladatok is (a szólóének, a csak hangszeres, a zenekari és énekes, illetve ének és zongoraszóló) külön nehézségi fokokat jelentettek. Először a fonográfhengerről átjátszott női szólóéneket hallgatták meg, utána ennek cigányzenekari változatát, majd Kodály: *Székelyfonó* című daljátékából csendült fel a közismert kettős, végül Bartók: *Húsz magyar népdal* című ének-zongora darabjai közül e dallam Békés megyei változata, a *Már Dobozon...* A tetszés és elutasítás mellett a *különbözőség* mibenlétét kellett jellemezni.

A *harmadik fázisban,* a negyedik találkozáskor a kérdezett személyek először meghallgatták Bartók: *Zene húros hangszerekre, ütőkre és celestára* című művét, véleményüket az Osgood-skálán megjelölték. Kísérletképpen értelmeztük az alkotást, majd ismét meghallgattuk a *Zenét.* Végül újabb Osgood-skálával mértük a kérdezett személyek véleményeinek módosulását.

Míg az *Allegro barbaro* hangrendszer-elemzése a nyelvi nehézségeket próbálta oldani, a népdal többszöri, különböző interpretációjú meghallgattatása, elemzése alkalmasnak látszott arra, hogy nyomában megsejthetővé váljék a bartóki világkép néhány jellemző alkotóeleme. Ebből nőtt ki a harmadik szint, ahol már egy nagyobb mű befogadását vizsgáltuk meg.

A megkérdezettek száma *összesen 262 fő*. A *mintát* 12—40 éves korig általános iskolai, szakmunkás és szakközépiskolai, gimnáziumi, főiskolai (tanítóképző, tanárképző), egyetemi (jogász, pedagógus, mérnök) hallgatók, 18—40 éves dolgozó fiatalok alkották, valamint kontrollcsoportként 16—28 éves ambuláns betegek a SOTE Nappali Szanatóriumából. A kísérletet Bécsben is megismételtük egy munkásfiatalokból álló, 20 főnyi klubtagsággal. Tudatosan megvontuk az életkor felső határát, és mellőztük a speciális zenei képzésben részesülőket, ezzel csökkentve a szélső értékek szóródását.

Bevált gyakorlata a zeneszociológiai vizsgálatoknak, hogy viszonylag kis mintával (200—300 fő) és kiscsoportok (15—20 fő) keretében dolgoznak. Mi sem választottunk más formát. A csoporttagokkal személyes kapcsolatba kerültünk, és a zenehallgatások ismétlődésével mind több és több olyan információt kaptunk, amely a feladatlapok válaszait differenciáltabbá teszi.

2.

A vizsgálati eredményeket itt három szempont szerint dolgozzuk fel. Az *első* azoknak a különbségeknek a rendszerezése, amelyeket a kérdezett személyek a zenehallgatások után az egyes fázisokban megneveztek. A *második* feldolgozási mód az ítéletalkotások csoportosítása oly módon, hogy azok az ösztönösségtől a tudatosságig a skála mely pontján helyezkednek el. A *harmadik* út — amely már a tipológia alapja lehet — az egyéni választás stabilitásának és tendenciájának számbavétele a zene mobilitásával szemben.

A romantikus, lírai hangvételű zongoraverseny (Csajkovszkij) részlete a válaszolók több mint felének tetszett, de emellett választották Sztravinszkijt, Bachot és Pendereckit is.

Kiknek szólt például Sztravinszkij zenéje? A 12—14 éves általános iskolások közül sokan nemcsak szépnek, de izgalmasnak találták. Játékos, „napfényes" ez a zene, mondták, amiből a címben is jelzett tavaszi áldozat különleges hangulatát érezhették meg. Más szempontból is figyelemre méltó, hogy pl. a 23 fős XII. kerületi iskolás csoportból 6-an Sztravinszkijt, 5-en Pendereckit választották, ez majdnem 50%, amitől azt remélhetjük, hogy ezek a fiatalok később is megőrzik nyitottságukat, érdeklődésüket a megszokottól eltérő zenei hangzás, hatás iránt.

A Szilágyi Gimnáziumban is kedvezően fogadták Sztravinszkijt. A 14—17 éves korú, 26 fős leánycsoportból 20-an a *Le sacre . . .*-t találták a legszebbnek. Ők ugyan teljesen elutasították Bachot és részben Pendereckit is, viszont azonos számban (6—6 fő) kedvelték, illetve nem szerették Csajkovszkijt. Míg az általános iskolások közelállónak érezték a Sztravinszkij- és Penderecki-részletet, addig a gimnazisták éppen e kettő között érezték a legnagyobb különbséget (11 fő).

A 14—18 évesek között külön csoportot alkotnak: a) akik kedvelik és elfogadják a modern zenét, b) akik teljesen elutasítják, c) akik bizonyos elemeit már elfogadják a modern zenének, de a megértésnek akadályai vannak.

Az a) csoportba sorolhatók részben a Szilágyi Gimnázium tanulói, de ehhez a korosztályhoz tartoznak még azok a 14—17 éves fiatalok, akik a Nappali Szanatóriumban szintén Sztravinszkijt, illetve a modern zenét kedvelik.

A b) csoport — ahol 22 szakmunkásfiú, néhány középiskolás lány volt a rendszeres könyvtárhasználókból (5 fő) és érettségiző általános gimnáziumi leányok (28 fő) — homogén abból a szempontból, hogy teljesen elutasították a modern zenét. Ezek a kérdezett személyek olyan zenei nevelést kaptak, ahol a szépet a preklasszikus és a romantikus művek jelentik, de ennél is erősebb a magyar nóta és a cigányzene hatása. Ezen az ízlésmintán a környezetben hallható különféle zenék módosítottak valamit, de csak a felületen. A választásokban a szépség összefügg olyan érzésekkel, amit a kérdezett személyek maguk „andalítónak, álmodozónak, harmonikusnak" minősítettek. A dallam és a kíséret egységét, a szerkezetet maguk is felismerték, és attól az alapélménytől, hogy akár ők maguk is tovább tudnák dúdolni, megnyugodtak. Igyekeztek azonosulni a darab nekik szóló tartalmával, és ezt az érzelmi találkozást szépnek, élményszerűnek minősítették.

Lényeges a két csoport életmódbeli különbsége. A tagozatos — főleg humán érdeklődésű — leányok közül többen éveken át tanultak hangszeres zenét, jelenleg az iskolai énekkar tagjai, szüleikkel vagy nélkülük rendszeres hangversenylátogatónak vallják magukat (a). Távolabbi céljuk a továbbtanulás, felső szintű képesítés megszerzése. Ehhez a családok általában megfelelő hátteret biztosítanak.

Más a környezeti hatás (b), ha a tanulók bejárók vagy kollégisták, ha a szülők többsége sok-sok áldozat árán anyagilag biztosítani tudja gyermeke továbbtanulását, szakmunkássá válását, de az iskolai tananyagot nem vagy csak alig tudja kiegészíteni. A feltehetően tradicionális kulturális, illetve családi élet mintáján nevelődött fiatalok gondolkodásmódjában régi és új értékek keverednek. Amikor azt jelölték, hogy nem tetszett a modern zene, akkor nem mondták ki, hogy ez egyben értéktelen, csupán számukra idegen. Más zenei kultúrában nőttek föl, a modern zene nyelvezetét nem ismerik. Fogalmaik szerint a „komoly" zenét Vivaldi, Bach, Mozart, Beethoven jelenti. A „könnyű" zenét ismét két csoportra osztják: az új hullám és a diszkó az ő korosztályuk zenéje, az operett, a sláger és a magyar nóta pedig a szüleiké. Más tartalommal töltik meg a modernséget, így a mi kísérletünkben a zenei anyagról joggal állították, hogy csak azok számára érthető (lásd Sztravinszkij, Penderecki, Bartók), akik zeneileg magas fokon képzettek. Mivel a tananyagban erre kevés példát találnak és rövid ideig foglalkoznak a XX. század zenéjével, nem vagy alig hallgatnak az iskolai énekórákon kívül ilyen muzsikát, így az változatlanul idegen marad számukra.

A c) csoportba részben érettségizett, de még szakmát tanuló, részben már dolgozó fiatalok sorolhatók. Ítéletalkotásuk kiforratlan egyéni ízlésük miatt bizonytalan, csapongó. Hol a hagyományos, hol az újszerű hangzást kedvelik, hol a zenei szépség alapján, hol pedig a presztízs-elvárásnak megfelelően válogatnak. A művészetekkel az iskolában annyit mindenképpen foglalkoztak, hogy most kérdéseinkre próbáltak „jól" felelni. Ahol korábbi ismereteik, érzelmeik olyan megerősítést kaptak a zenei projektív teszt által, hogy azok

együttes hatására élményeik minőségét minden mástól el tudták különíteni, saját fogalmaik rendszerébe bele tudták helyezni — ott válaszaik pontosak, a befogadás rugalmasságát tükrözik. Ahol viszont a kísérleti zene nem tudott korábbi ingereket felidézni vagy érdeklődést kelteni, ott a válaszok véletlenszerűek.

A szülők és a gyermekeik életmódja, foglalkozása, iskolai végzettsége nagyon eltér egymástól, így a kérdezett személyek magatartásában is egyszerre ott munkál a mintakövető és az újat teremtő ambíció. Nem kiemelkedni, hanem a jót még több oldalról biztosítani — ez az ideáljuk.

Jó katalizátorként működött az *Allegro barbaro* és variációi. A vizsgálat szerint nem segítette a helyes választást a korábbi zenei képzettség. Helyenként még zavarta is a kérdezett személyeket az az előkép, hogy tonális harmóniák adják a „szépet", a jól szerkesztettséget. (Hasonló eredményekre jutott ezzel a művel kapcsolatban Sági Mária vizsgálata.) Voltak kérdezett személyek, csoportok, akik ugyan ismerték a művet, de nem tudták megérteni, ezért inkább elutasították (lásd tanítóképzősök, kirakatrendezők, dolgozó fiatalok). A zenei környezet „szépségét" a hagyományos, könnyen követhető tonális és funkciós gondolkodás jellemzi, sőt a kísérletben ennek még szűkebb körű változata jelenik meg. A kérdezett személyek legalább 8 évig tanultak, hallgattak zenét, a XX. század szerzőitől is. Különösen a magyar népzenének az európaiba való integrálását figyelhették meg Kodály és Bartók műveiben. De az iskolai nevelésből csak az válhat tartós élménnyé, ismeretté, amit a környezet (a család és a társadalom) megerősít.

Mivel a hallgatóságnak a 12 fokú zenei matéria idegenül hangzik, olyan fogódzót keres, ami jobban verbalizálható. Az *Allegro barbaro* esetében a ritmus jellegzetessége adja azt a biztonságot, amely a megítélés alapja lesz.

A zenei nyelv idegensége miatt az elfogadás és elutasítás miértjeire többnyire sztereotip válaszokat adtak. A kérdezett személyek valamilyen felszíni jelenségben vélik megtalálni a lényeget: a 3. változat (azaz az eredeti mű) „fergetegesebb", „zaklatottabb", „dinamikusabb", „disszonánsabb", mint az előzők. Ezek a jelzők, ha nem közhelyszerűen alkalmaznák őket, közelítenének az igazsághoz. Ebből a felemás helyzetből csak kevesen tudtak továbblépni. Elvétve olvashattunk olyan választ, hogy a darab szerkezetéből, ritmusának lüktetéséből, az egységesebb hangzásból („egyformán disszonáns volt elejétől végig") tudták megállapítani az eredeti és az átiratok közötti különbséget.

A két átiratot felületesen minősítették. Az első, a „korál stílusú" „lassabb és rövidebb a többinél", a második, a „romantikus" felfogású „dallamosabb". Többek számára éppen néhány tradicionális akkordfűzés miatt ez inkább zeneszerzői kompozícióra hasonlított.

A kísérlet végén arra az eredményre jutottunk, hogy az *Allegro barbaro hangzásvilága az a kritikus pontja a befogadásnak, amit valamennyi csoporttal még elfogadtattunk.*

Az *Allegro barbaro* összehasonlítása a második rendezőelv, a tudatosság szempontjából is figyelemre méltó. Befogadásvizsgálatunkban sokan mint „divatos" művet ismerték föl, illetve „tippeltek". Nem a hangzásból következtettek arra, hogy a három felfogás közül az utolsó lehet Bartók alkotása.

(Az eredeti mű 67,8%-nak tetszett, 66,5% ismerte fel, az átiratot 33,8% fogadta el.)

A népdal és variációi — a munka második fázisában — hasonlóképpen elutasító magatartást váltottak ki. A legellenszenvesebb a szólóének és a bartóki feldolgozás volt. Az *A csitári hegyek alatt* mint új stílusú, kupolás szerkezetű, 4 soros, 4x4 ütemegységből álló példadallam közismert. Sem tartalmában, sem formájában nem jelenthet a befogadónak nehézséget. Az elutasításnak itt más oka van. A 80-as évek közepén „nem divat" a népdal. A szöveg „elavult, maradi". Az egyszerű, visszatérő dallamszerkezet zárt egészet alkot. „Nincs benne izgalom", feszültség, mint írják a kérdezett személyek. Ugyanakkor Bartók énekhangra és zongorára írott feldolgozását (*Már Dobozon, már Dobozon...*) is elutasítják, mert ebben viszont a zongoraszólam disszonanciája „kellemetlen és zavaró". Az egyik túl egyszerű, a másik túl bonyolult. Szépnek, ismertnek — a feladatmegoldás szempontjából problémamentesnek tehát a 3. variáció — Kodály *Székelyfonójából* a duettet találják. Ezt is sokan kritizálják, mert „teátrálisnak, operásnak" hallják, de legalább a dallam és a kíséret harmonikus.

Nehéz volna földeríteni, mikor és mi alakított ki ellenállást a fiatalokban a népdal iránt, de tény, hogy a daltanulás, a hagyományőrzés most csak keveseknek fontos. Az oktatás és a zenei ismeretterjesztés eredményeként minimális ismeretekkel rendelkeznek a népdalokról, de a többség számára ez „kötelező anyag", nem pedig a mindennapok része. Nem cáfolják a népdalkincs ismeretének fontosságát, és mégis távol tartják magukat a műfajtól. Janus-arcú magatartásuk lényege: az iskolában vagy egy kísérletben elvben elismerik a népdalok vagy feldolgozásaik értékét, de a saját kisvilágukban, az iskola falain kívül mást hallgatnak.

A zenehallgatásban és a befogadás folyamatában a megtorpanást a harmadik fázis jelentette. Bartók remekművét, a *Zenét* nem tudtuk többszöri kísérlet ellenére sem egészében meghallgattatni, kivéve két különleges státusú csoporban, a SOTE Nappali Szanatóriumában a fiatalokkal, illetve a bécsi szakmunkásokkal. Ebben szerepe lehetett a kazettás magnónak is, ami lényegesen leszűkítette a várható zenei élményt. Próbálkozásunk kudarcának azonban mélyebb okai voltak. Az a zenei világ, a hangok, hangszínek, ritmusképletek, az egyes hangszercsoportok különleges kezelése, a vissza-visszatérő alapmotívum és a szövevényes dallamvezetés — mindez együttesen olyan sokkot okozott, amit a zenepedagógiai célzatú „ismertető" sem oldott fel.

Az értékelés tudatosságának mértékét úgy állapítottuk meg, hogy nyomon követtük az elfogadás és elutasítás tendenciáját és okait. A folyamatot az alábbi táblázat szemlélteti:

elfogadás		*elutasítás*
csökkenő tendencia	**Allegro barbaro népdal és variációi Zene . . .**	növekvő tendencia
oka:		*oka:*
— dinamizmus		— bonyolult ritmus
— áttekinthető szerkezet		— szövevényes motívumrendszer
— visszatérő alapmotívum		— rejtett ismétlődés

Az elfogadásban a legnyitottabbak a SOTE betegei és a bécsi szakmunkások voltak, az elutasításban a legmerevebbek az ipari tanulók és a kirakatrendezők. A többi csoport véleménye megoszlott a két végpont között, és ez nemcsak a vizsgálat egészére, hanem az egyes fázisokra is érvényes.

Az *ösztönös* értékválasztásra jó példa az ipari tanulók csoportja. A népdalok közül az eredeti és a Bartók Béla által megzenésített változatot érezték összetartozónak, míg a Kodályét „mesterkéltnek, operásnak". A tanulók között több cigányfiú is volt, szinte kivétel nélkül azt írták, szüleik magyar és cigánynótákat hallgatnak szívesen, mégis úgy vélték, a népdal cigányzenekari változata „sítlustalan". Más csoportoknál az eredeti népdal a korabeli felvétel miatt nem tetszett, és az ének—zongorakíséretes megoldás túl absztraktnak bizonyult, ezért a „kellemes" hangzású Kodály-feldolgozást minősítették legszebbnek.

Az életkor növekedésével párhuzamosan határozottabb, de óvatosabb és megfontoltabb lett az egyéni választás, az ízlés pedig kialakultabb és stabilabb. A dolgozó fiataloknál, illetve az egyetemi, főiskolai csoportoknál a kísérleti zenék közül azokat kedvelték, amelyek közelítettek zenehallgatási szokásaikhoz (lásd bécsi klasszikusok, a XX. század elejének egyes szerzői), és ami nem tetszett, azt azzal magyarázták, hogy nem ismerik.

Anyagunk harmadik feldolgozásmódja az ízlés stabilitását akarta feltárni. Tapasztaltuk, hogy a választásokban az egyes kísérleti fázisokon belül esetleg némi elmozdulás taapsztalható, de az egész folyamat szempontjából statikus a választás módja, rendszere. Csoportos példáink közül ilyen a Szilágyi Gimnázium leányainak felelete, ahol Bach, Csajkovszkij, Sztravinszkij, Penderecki közül a harmadik tetszett, ennek megfelelően az *Allegro barbaro* eredetiségét is meg tudták állapítani a szerkesztettség és az egységes hangzás alapján. De a népdalok közül már nem a bartóki, hanem a kodályi megoldás tetszett, a *Zenét* pedig végig sem hallgatták.

Ha egyéni magatartásként vizsgáljuk ezt a jelenséget, hasonló eredményre jutunk. Az ipari tanulók közül — ahol a kísérlet anyaga elég távol állt a hallgatók előzetes zenei ismereteitől — mégis 4 olyan fiú

volt, akiknek tetszett Csajkovszkij, de bizonytalanok voltak az *Allegro barbaro* változatainak megítélésénél, ugyanakkor az eredeti és a Bartók-féle népdalfeldolgozást összetartozónak és meggyőzőnek érezték.

A befogadók típusait az előzőekben vázolt három megközelítésmód alapján így jellemezhetjük:

a) Vannak, akik nem kedvelik a zenét, nincs előzetes mintájuk ahhoz, hogy bármit is szeressenek vagy elutasítsanak, ezért — természetes zenei környezet ellenére — közömbösek. Közel 10%-a a kérdezett személyeknek. Miért ilyen magas az arányuk? A beszélgetések nyomán az életmódvizsgálatokból már jól ismert kép bontakozik ki: a megkérdezettek gyermekkorukban sem a családi, sem az iskolai környezetben nem kaptak annyi élményt, impulzust, hogy a zene több és más is lehet, mint háttérzörej vagy a szórakoztatás része. Életmódjukat a mintakövetés jellemzi, céljuk, hogy minimális erőbefektetéssel zavartalanul éljék az életüket. Ebben környezetük nem zavarja, de nem is segíti őket, ezért kapcsolataik zártak, kis körben mozognak, a mindennapok surlódásain túl nincsenek sem nagy érzelmi fellángolásaik, sem nagy csalódásaik. Életüket a megszokások szabályozzák, ezért csak rövid ideig tudnak ismeretlen dolgok iránt érdeklődni. Minden kísérlet — ha ez a miénkhez hasonlóan egyedi — csekély eredménnyel járhat. Ezért nevezzük hallgatóink 10%-át elutasítónak, hiszen magatartásukat, véleményeiket inkább a közömbösség, mint az érdeklődés jellemzi.

b) Vannak, akik mereven őrzik a hagyományos gondolkodást, és a művészeteket szigorúan megkülönböztetik funkciójuk szerint. Az autonóm alkotásokat „magas", „komoly", „elit" jelzővel illetik, élvezetét és értését azokra bízzák, akiknek „ehhez minden iskolájuk megvan". Ők szórakozni akarnak, ehhez eszköz lehet például a zene (sláger, nóta, pop stb.), de csak olyan mértékben, hogy elandalítson, ne pedig fölzaklasson. Lehessen nevetni vagy elmerengeni, de csak pillanatokra, úgy, hogy a következő percben már az egész hangulatot feledni tudják. Ők a minta 32—35%-át teszik ki.

c) Ettől némileg eltérnek azok, akik már azt mondják, különböző élethelyzetekben különböző zenéket kedvelnek. Közelebbről vizsgálva azonban kitűnik, nem az autonóm és a szórakoztató művek között, hanem csak a szórakoztatón belül válogatnak. Mintánkból ez 18—20%. Ők azok, akik egyaránt kedvelik a Nótaszót, a különböző kívánságműsorokat, nézik és hallgatják a Táncdalfesztivált és a nosztalgiaműsorokat, de ismernek operetteket, népszerű operaslágereket.

d) Találkoztunk olyanokkal is, akik azonosan fontosnak tartják a remekművek és a szórakoztató művek ismeretét, szívesen és sokféle stílusú zenét hallgatnak. Ha válogatnak, akkor hangulatuk szerint döntik el a műfajt. A b) típusúakhoz hasonlóan népes csoportot — 30—32% — alkotnak. Ők az Országos Filharmónia néhány bérlettípusának (operaslágerek, zongoramuzsika, romantikus dalok stb.) törzsközönsége és vásárlói, a templomi orgonahangversenyek látogatói, néhány klasszikus zenemű lemezgyűjtői. De ők azok, akik, ha szórakozni mennek, a jó evés-ivást cigányzenével és közös éneklással teszik teljessé, és elmerengenek, ha fölcsendül a régi sanzon: „Gyere ülj, kedves, mellém".

e) Az a 3—5%-os kisebbség pedig, akik — elismerve valamennyi műfaj létjogosultságát — az autonóm alkotásokat választják minden élethelyzetben,

a kísérletben is különállók voltak és maradtak. Jó zenei alapképzettséggel rendelkeznek, amelyet időről időre érdeklődésük, műveltségük növekedésével párhuzamosan gyarapítanak. Tudatosan válogatnak, ismerkednek stílusokkal, előadókkal, hangszerekkel stb. Hangversenyekre, érdekes operafelújításokra, bemutatókra szívesen járnak, és többségüknek gondosan összeállított lemezgyűjteménye, szalagtára van. Ők a rádió 3. műsorának rendszeres hallgatói. Érdeklődésükben a zenéé a legfontosabb szerep, de más művészetek iránt is fogékonyak. Kísérletünkben hivatásos zenész vagy kritikus nem vett részt, azok, akiket ebbe a csoportba soroltunk, valamennyien autonóm személyiségek, kialakult ízléssel.

A kísérletben az itt jelemzett öt csoport tulajdonságai át- meg áthatották egymást. Voltak olyan fázisok, mint például az első közös zenehallgatás vagy az *Allegro barbaro* és variációi, amikor élesebben, máskor kevésbé megkülönböztethetően váltak el az egyes befogadói típusok. Szerencsésebb ezért befogadói tendenciákról, mintsem kategorikusan típusokról vagy magatartásról beszélni, s az is további szűkítést és differenciálást jelent, hogy mindez a zenére vonatkozik.

A munkában alkotó módon segített Bakos Márta, Bókayné Küri Klára, Csató Gábor, Fehér Mária, Fejes Katalin, Lendvai Ernő, Medve Gabriella, Priszter Andrea, Szántó Éva, dr. Szilágyi Dezsőné, Vitányi Iván — akiknek köszönettel tartozom.

JEGYZETEK

1 *Bácskai Erika—Manchin Róbert—Sági Mária—Váradi László—Vitányi Iván:* Énekzenei iskolába jártam. Bp. 1969. Zeneműkiadó.
Tokaji András: A kórusmozgalom története; *Sági Mária:* Táncházmozgalom; *Feuer Mária—Strém Kálmán:* Zenei intézményvizsgálat c. kutatások.
Lévai Júlia—Vitányi Iván: Miből lesz a sláger? Bp. 1978. Zeneműkiadó.
Józsa Péter: Egy zeneszociológiai kísérlet eredményei. Zárójelentés. Bp. 1972. Népművelési Intézet.
Sági Mária: Zenei generatív készségek kísérleti vizsgálatának összefoglalása. Bp. 1980. Népművelési Intézet.
Vitányi Iván: A zenei szépség. Bp. 1971. Zeneműkiadó.
Tibori Tímea: Mire való a zene? Bp. 1981. Művelődéskutató Intézet.

Bojta János

A SZÁMÍTÓGÉPEK VILÁGA
Tanfolyam 9—10 éves tanulók számára

1. A TANFOLYAM CÉLJA ÉS MÓDSZEREINEK ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA

A számítógépek napjainban több olyan új szerepkört vállalnak, amit eddig egészen más kategóriák tartottak magukénak. Néhány példa, a fontossági sorrend igénye nélkül:

— játék (gyereknek—felnőttnek),
— oktatás (segédeszköz),
— tömegtájékoztatás (a tv-készüléken lekérdezhető adatok),
— termelésirányítás (a vállalati vezetői döntések számítógépes megvalósítása).

Mivel a fejlettebb államokban a számítógép-használat több tízéves előnnyel rendelkezik, az ottani viszonyokat tanulmányozva nagy valószínűséggel elképzelhető a hazai fejlődés útja is.

Az már bizonyos, hogy a számítógép nem „egy a sok közül" a XX. század technikai vívmányainak tengerében. Hatása a többi tudományágra (illetve annak fejlődésére) szinte felbecsülhetetlen. Már az is vitatott kérdés, hogy egyáltalán pusztán technikai vívmánynak tekintsük-e, vagy átsorolhatjuk a „tudomány" kategóriába, ami persze később szemléletbeli változásokat vonna maga után.

Mivel 10—20 éven belül hazánkban is mindennapi segédeszközzé válnak a számítógépek — ahogy már a kalkulátorokkal ez megtörtént —, a mi gyermekeinknek a számítógépek világában kell felnőniük. Rajtuk is, de elsősorban rajtunk áll, hogy abban a világban az ember—számítógép kapcsolat az ember számára előnyös vagy hátrányos lesz.

A gyermekeink számítógép-ismereteinek tehát elsősorban jövőt formáló hatása van, a szakmai ismeret másodrangú.

A számítógép—ember viszony két alapvető változatban képzelhető el:

1. A számítógépet elkészíti az ember.
   — A villamosmérnökök kifejlesztik és összeszerelik (hardver = műszaki egységek összessége).
   — A programozók képessé teszik az emberi kommunikációra a programjaik segítségével (szoftver = programok összessége).
2. A számítógépet használja az ember.
   — A repülőjáratokra helyet foglal vele.

— Pénzt vesz fel a bankszámlájáról a számítógép segítségével, emberi beavatkozás nélkül.
— Műszaki-gazdasági számításokat végez vele.
— Stb.

Megjegyzés. A sci-fi regények jóslata a harmadik változat, miszerint a számítógép túlszárnyalja az embert, és önálló lénnyé válik. Anélkül, hogy a jövőkutatók munkájába belefolynék, meg kell jegyeznem, hogy már vannak a mesterséges intelligencia-kutatásnak komoly eredményei (önreprodukáló, illetve önfejlesztő rendszerek stb.), de ezekkel hazánkban egyelőre még nem találkozunk, így a figyelmünket érdemesebb a valós problémákra fordítanunk.

Az emberek többsége a 2. viszony alapján tart (vagy fog tartani) kapcsolatot a számítógéppel. Körülbelül olyan a helyzet, mint az autókkal. Először csak olyan ember vezette az autót, aki maga készítette, így értett a működéséhez is. Most az emberek csak annyit sajátítanak el az „autószerelő" szakmából, amennyi ahhoz kell, hogy használják a gépkocsijukat.

A gyerekeket tehát először is arra kell megtanítani, hogy mire kell, illetve mire lehet használni és hogyan kell kezelni a számítógépeket.

A számítógépek programozása tehát másodlagos kell hogy legyen a tananyagban. Ez időben is és súlyban is értendő. Gyakori eset, hogy jól képzett programozók, szervezők az „élet"-ben (termelésben) azért nem állják meg a helyüket, mert bár technikailag képzettek, nem tudják, hogy „mit" kellene csinálni a számítógéppel, csak a „hogyant" ismerik — olyan íróra emlékeztetnek, akinek ragyogó stílusa van, de nincs mit írnia.

Az előzetes ismeretfelmérés (lásd tematika 1. óra) is azt bizonyítja, hogy a 9 éves gyerekeknek alig van fogalmuk a számítógépek használhatóságát illetően. Néhány érdekes példa is alátámasztja ezt az állítást.

A „mire használnád a számítógépedet, ha lenne?" kérdésre adott válaszok: a pénzügyeim nyilvántartására (12 Ft-ja volt az illető gyereknek), a leckéimet íratnám meg vele, ő hívná meg a barátnőmet a zsúrra.

A válaszok persze nem a gyerekekre nézve szomorúak, hanem a tömegtájékoztatásra, ami a számítógépekre vonatkozólag eddig történt. A tájékoztatást nagymértékben nehezíti az, hogy a számítástechnika szakkifejezései nagy százalékban angol eredetű szavak, illetve rövidítések. Ezt a problémát sokan, sokféleképpen próbálják megoldani több-kevesebb sikerrel. A megoldás talán az lehetne, hogy a laikusoknak szánt információk egyáltalán ne tartalmazzanak ilyen kifejezéseket. Tehát ne a „hogyant" magyarázzuk, arra talán nem is kíváncsiak, hanem a „mit" csinál kérdésre adjunk kielégítő választ. Márpedig ha a gép azt csinálja, amit az „élet" követel, azt a mindennapi szavakkal el is lehet mondani.

A gyerekekkel kapcsolatban különösen fennáll a veszély, hogy a sok szakkifejezés, illetve segédtudományos ismeretanyag elveszi a kedvét a számítógéppel való foglalkozástól.

Szándékosan nem használtam a „játék" szót, mert a számítógépes játékok nem a számítógép felé közelítik a gyereket, hanem az automaták felé. A játékautomaták pedig meglehetősen passzív, a fantázia fejlődését nem segítő szórakozást nyújtanak a gyerek számára. Más persze a játékkészítés, ami konstruktív tevékenységet jelent.

A gyermekek részére tehát a mindennapi szavakkal és fogalmakkal kell megismertetni a számítógépek világát. Olyan problémakörben kell szerepeltetni a gépet, ami felkelti az érdeklődésüket, de megfelel a mindennapi gyakorlatnak is. Nem jók a mondvacsinált problémák, mert életszerűségét elveszti az anyag (bár a kitalált példákat könnyebb elmagyarázni, illetve bemutatni).

Említettem a segédtudományok „unalom-hatását". A gyerek nem szereti a „definíció—tétel—bizonyítás—konzekvencia" sorozatból álló előadásokat (a legtöbb felnőtt szintén idegenkedik ettől). Tipikus példa lehet a számrendszerek bevezetése és hozzákapcsolódása a számítógép-programozás fogalomköréhez. A magas szintű programnyelvekhez alapfokon nem is kell ismerni sem a számrendszereket (a 10-es azért nem árt), sem a számábrázolási módokat. Amikor pedig valaki már olyan magas fokon programoz, hogy ezekre az információkra szüksége van, akkor már meg is érett a befogadásukra.

Melyik tehát az az út, amely a számítógéphez vezet?

Erre a kérdésre keresve a választ indítottam tanfolyamot 9 éves gyerekek részére (III. oszt.). A korosztály-választás teljesen önkényes volt: legidősebb kislányom osztályát választottam, később kiderült, hogy ez a korcsoport ideális a kísérlethez, mert már képes elviselni az esetleges túlterhelést, amit az előadások jelentenek, de még nem kapott más szemléletű információt ebben a témakörben.

A tematikát (lásd Melléklet) előre kidolgoztam, a példákkal együtt a szemléltető eszközöket is előre elkészítettem. Ennek ellenére az előadás alatt tapasztalt lelkesedésnek megfelelően eltértem néha a leírt menettől, és egyes részekkel többet, illetve kevesebbet foglalkoztam. Az előadások alatt megpróbáltam a gyerekekkel olyan témákat is ismertetni, melyek nem tartoztak a számítógépek témakörébe, de mint problémák felmerültek:

— Vállalati vezetők döntéshozatalának nehézségei és ezek kiküszöbölése számítógép segítségével.

— Úr—szolga kapcsolat (master—slave): az élet tele van ilyen „irányító—irányított" kapcsolatokkal, meg a játékoknak is gyakran van ilyen eleme (parancsnok—közlegény).

— Milyen az ideális játék? Mivel szeretnek most játszani a gyerekek, és mivel szeretnének játszani, ha lenne? Hogyan képzelik el az ideális játékot?

— Létrehozás—használat viszony a játékokban:

— van, amit a gyerek készít (hajó, kukoricababa stb.),

— van, amit készen kap és „csak" használja (megoszlott a vélemény a gyerekek között!!!)

— stb.

Mint később kiderült a felmérő dolgozatokból, ezeknek a „mese"-óráknak igen nagy volt a népszerűsége. És jobban megmaradt a gyerekekben, mint a fontosabbnak beállított „szakmai" anyag. Ebből azt a tanulságot vontam le, hogy ami nem kötelező, az jobban tetszik (ezt persze minden szülő tudja), de továbbfejlesztve a gondolatot, arra invitáltam a gyerekeket, hogy ők határozzák meg az órák intenzitását. A siker nem maradt el. Pl.: a gyerekek arra a „felszólításra", hogy az angol neveket úgysem tudják megjegyezni, egymást túlszárnyalva mondták vissza az általam szinte véletlenül kiejtett szakszavakat.

2. AZ ELSŐ FÉLÉVI ANYAG ISMERTETÉSE

A tanfolyam első része a mese jegyében zajlott, ezért is adtam a tantárgynak *A számítógépek világa* címet. Az első félévben a programozásból semmit sem vettünk, csak a fogalmat tisztáztuk a gyerekek előtt. A számítógépes nyelv fogalma érdekes módon semmi problémát nem okozott a gyerekek részére. Nehezebben értették meg a számítógép feladatát (ez is azt támasztotta alá, amit az első fejezetben is említettem, hogy a számítógép használati értéke nem tisztázott sem a gyerekek, sem a szülők előtt).

A gyerekeknek legjobban a számítógép „ember-modell"-je tetszett. Viszonylag rövid idő alatt (2x45 perc) készségszinten elsajátították a számítógép működését. A készségszint azt jelenti, hogy elmondattam a gyerekekkel egy-egy program működési folyamatát, és azt az „ember-gép"-nek önállóan kellett megoldania. A modell működését a tematikában részleteztem, itt csak annyit említek meg belőle, hogy a modellt alakító gyerekek a funkcióiknak megfelelő tevékenységeket a „processzor-gyerek" vezénylése alapján végzik.

Ez a modell sokat segített a számítógép moduláris felépítésének tárgyalása alatt is, mert a gyerek-modul részekre hivatkozhattam az igazi gép leírása közben. Megjegyzem, hogy a gépek részekre bontása a fiúk körében aratott nagyobb sikert, és a megértése is nekik ment könnyebben. Ez a tendencia a programozási tevékenység alatt gyengült, itt már a lányok is nagyobb érdeklődést tanúsítottak. És ha már a nemek szerinti érdeklődést tárgyaljuk, meg kell említenem, hogy a felhasználást tekintve a lányoknál több ötletességet és praktikumot tapasztaltam.

Az első félév alatt (amíg nem programoztunk), a gyerekeket többször bevittem az ELTE Számítóközpontjába, ahol egy R 10 számítógép használatban levő rendszerét figyelhették meg, sőt a szövegszerkesztő („EDITOR") programot használták is. Mivel a szövegszerkesztő program a DISPLAY-képernyőre magyar üzeneteket ír, és a választ is magyarul várja, a gyerekek 10—15 perc után már önállóan kezelték: lemezterületet kértek a géptől, és a kapott területre üzeneteket írtak fel társaik részére.

Ez az üzenetváltás az ELTE diákok és kutatók részére kifejlesztett rendszerben folyt. A működés nagy vonalakban a következő volt.

— Az üzenetváltás egy írógép-billentyűzettel ellátott tv-képernyő (DISPLAY-TERMINAL) segítségével történt.

— A képernyőn megjelent a rendszer bemutatkozó ábrája, és kérte a titkos azonosító szám begépelését. A gyerekek 5 perc után valamennyien tudták, hogy mit kell ilyenkor tenni: be kell gépelni az általam „megsúgott" számot és lenyomni a „RETURN" feliratú billentyűt.

ELTE SZAMITOKOZPONT
EDITOR SZOVEGSZERKESZTO RENDSZER
AZONOSITO SZAM: ?

— Erre a képernyőn megjelent a kiadható parancsok listája („menü"-nek hívjuk ezeket, mert ebből lehet „rendelni" a továbbiakban, az itt megadott parancsot hajtja végre a számítógép).

EDITOR

PARANCSOK:
F — FELVITEL
D — FILE DEFINIALAS
T — FILE TORLES
L — LISTAKIIRAS
B — BATCH FUTASI KERELEM
V — VEGE A MUNKANAK
PARANCS = ?

Ezek után beadtuk a megfelelő parancsot (Pl.: „L" paranccsal tudtuk megnézni az eddig beírt üzenetek azonosító neveit: Laci, Zsófi, Dóri stb.)

Ez a gépi üzenetváltás nagy sikert aratott, a gyerekek a „memória" fogalmat azonnal elsajátították, és a programbeírás is egyszerű tevékenységgé vált számukra. Sajnos az iskolákban az alsósoknak gépet még nem adnak (valószínű a gépek csekély száma és magas értéke miatt), így a gyerekek előtt a számítógép továbbra is mint elérhetetlen álom szerepel.

3. A MÁSODIK FÉLÉVI ANYAG ISMERTETÉSE

Az első félévi alapokra támaszkodva a második félévet a szokásos ismétlési percek után azonnal programozással kezdtük. A szokásos tematikától eltérően a programozás alapjainak nevezett blokkvázlatokkal nem foglalkoztam, sőt az aktuális nyelv (BASIC) elemeit sem ismertettem, hanem egy egyszerű problémát felvetve elkezdtem felírni a táblára a programsorokat.

Ennek a stratégiának a célja az volt, hogy a gyerekek a programozást ne a lehetőségek oldaláról, hanem a probléma oldaláról közelítsék meg. Három szempont vezetett ebbe az irányba:

— A gyerek a problémára, illetve annak megoldására kíváncsi és nem a lehetőségek nagy és számára megjegyezhetetlen halmazára.

— A programozási alapok és a számrendszerek ismertetése és begyakorlása olyan távol esik a konkrét számítógép-használattól, hogy a gyerek nem tudja összekötni vele.

— A legfontosabb szempont, hogy nem programozó-matematikusokat akarok nevelni a gyerekekből, hanem a számítógépet ismerő és adott esetben használni tudó embereket. Hogy más tantárgyból is vegyek példát, az éneklésre azt is meg lehet és meg kell tanítani, aki nem tud kottát olvasni.

A programozás oktatása tehát a következő módon történt:

— Ismertetem a megoldandó problémát.

— Megoldatom a problémát a gyerekekkel fejben, illetve papíron. Ez azért fontos, hogy a gyerek szokja meg, hogy csak azt tudja megoldani géppel, amit papíron is meg tud oldani. (Ez persze nem mindig igaz, de alapszabálynak azért jó.) Sok gyerek — és sajnos sok felnőtt is — a géptől nem segítséget vár, hanem azt a feladatot akarja vele megoldani, amit ő nem tud elvégezni. A programozónak feltétlenül tudni kell a megoldás menetét, mert a gép az ő utasításait fogja majd végrehajtani, és ha ő rossz utasítást ad, akkor a program rossz megoldást szolgáltat (ez igen gyakori eset a programo-

zóknál). Természetesen a „használat" stádiumában már a kezelőnek nem kell ismerni a megoldás menetét, csak magát a feladatot.

— Elkezdem írni a programsorokat az emberi logika sorrendjében. Minden sor után felteszem a kérdést a gyerekeknek, hogy végre tudja-e hajtani az adott utasítást a gép. Ha nem, akkor eléírjuk a szükséges utasításokat.

— Az aktuális programállapot szerint végrehajtjuk a gép helyett a programot (mennyivel jobb lenne erre egy igazi gép), majd a „hibaüzenetre" reagálva kijavítjuk a program hibáit, és kezdjük elölről az egész folyamatot.

— A gép tehetetlenségét a programozási hibákkal szemben azzal lehet jól szemléltetni, hogy a tanár a végrehajtás közben a hibának megfelelően „roszszul" dolgozik, és ezt a gyerekek tudomására is hozza. Itt lehet a gyerekeknek a vérébe ültetni azt a programozási aranyszabályt, hogy „minden program jó, legfeljebb nem azt csinálja, amit mi szeretnénk".

— A gyerekek hibajavítási ötleteit kritika nélkül be kell építeni a programba. A kritikát majd a gép szolgáltatja a hibajelzéseivel (ha lenne gépünk is!): szokja meg a gyerek, hogy a gép diagnosztikai képességekkel is rendelkezik.

— A memória szerepe nagyon fontos. A „változó" fogalma csak a memória-fogalommal együtt érthető. Ezért használunk mindig látható memóriát: egyelőre más segédeszköz nem lévén maguk a gyerekek készítettek memóriát gyufaskatulyákból. 5 soros 10 oszlopos gyufamemóriát használunk (olcsóbb, mint a „cmos-ram") a változók elhelyezésére. A gyufa elejére rá lehet írni a változó nevét, ezt a nevet bármikor ki lehet cserélni, így a gyerekek a változónevek és a címek összerendelési viszonyát automatikusan, minden magyarázat nélkül felfogják.

Megjegyzés: most készül az „indirekt címzés" és a „tömb" fogalmának gyufamodellje is.

— Minden utasítást csak akkor vezetek be, ha a probléma megoldásához szükség van rá.

— A gyerekek rendezési érzékének fejlesztésére a következő módszert alkalmazzuk. Telefon-regiszteres kis füzetet vezetnek a gyerekek (mindenki a sajátját), amibe index (ABC) szerint bekerül az újonnan bevezetett szakszó (utasítás, parancs, billentyűnevek stb.). A beírt szavakról az első oldalon két katalógust vezetünk. Az egyikben a BASIC-utasítások szerepelnek (amikor már bekerültek a kis füzetbe), a másik oldalon az összes többi szakszó, ezzel a gyerekek a katalógus fogalmával és használatával ismerkednek, illetve az index szerinti keresés is közel kerül hozzájuk.

Ez az első éves tematika még megengedte a számítógép nélküli tanfolyamot. Ez a módszer egyre nehezebben tartható a második évben, különösen úgy, hogy néhány gyereknek van már otthon saját gépe, és ezek óriási előnyre tesznek szert a többiekkel szemben. Mindenképpen meg kell oldani, hogy a következő évre legalább egy demonstrációs gépet tudjunk szerezni az iskolában a tanfolyam számára.

4. A SZÁMÍTÓGÉP EMBERRE GYAKOROLT HATÁSA

Befejezésül néhány gondolat a számítógépnek az emberre gyakorolt jó és rossz hatásairól. Ezeket azért tartom fontosnak ezen írásban is megemlíteni, mert a hatás a gyerekekre még erősebb, és már néhány hónap után is jelentkezik.

Kezdjük talán a rossz hatásokkal. Előre bocsátom, hogy amiket most a gépek rovására írok, azok tulajdonképpen nem az ő bűnük, hanem a jelenlegi felhasználási módból fakadó és később elhárítható hibák. Ezeket a foglalkozások alatt mindenképpen szem előtt kell tartani.

— Mivel a gép jelzi a hibákat, az ember hajlamos a figyelmetlenségre, illetve a gondolkodás nélküli próbálkozásra.

— A gépeknél a multifunkció (egyszerre több feladattal foglalkozik) fogalma előhozza az emberben az igényt a „multizásra", ami valójában egy dekoncentráltsági állapotot hoz létre. Ez felnőttnél csak az idő előtti kifáradáshoz vezet, a gyerekeket azonban az a veszély fenyegeti, hogy a koncentrációképességük nem alakul ki a kívánt mértékben.

— A személyi számítógép előtt ülő ember biológiai értelemben tv-t néz. Ennek káros hatásáról azt hiszem, nem kell írnom. A programozóknak ezen szakmai ártalmáról még (hazánkban) nem jelent meg jelentősebb tanulmány (orvosok és pszichológusok feladata lenne). Az ártalom tényét bármelyik programozó alátámasztja, aki ilyen típusú géppel dolgozik.

A számítógépnek viszont pozitív nevelő hatása is van, ez persze csak azokra vonatkozik, akik jól használják a gépeket. A számítógép bizonyos emberi viselkedési formákat, tulajdonságokat képvisel, és azokat átragasztja a vele foglalkozó emberre. (Van, aki éppen ezen tulajdonságai miatt nem szereti a számítógépet.)

Mik ezek a tulajdonságok?

— Türelem. A számítógép százszor is lefuttatja a rossz programot, ha mi erre parancsot adunk, és nem lesz dühös, nem vált színt. (Bár néhány játékprogram már ezt is produkálja — így rontjuk el az alapjában véve jó szándékú gépeket.)

— Fáradhatatlanság. A gép az unalmas feladatokat is többször egymás után „jó kedvvel" végzi el. Ez a magatartás a mai gyerekek előtt, sajnos, nem szimpatikus.

— Szigorúság. Ez a fogalom ma egy kicsit pejoratív értelmű, én mégis e mellett török lándzsát. A mai „mindent megértő" és „elnéző" világban jólesik egy kis szigorúság. (Ha hiba van, akkor nem lehet továbbmenni!)

— Pontosság. A mai számítógépek nyelvei még igen szigorú, ún. szintaktikai (formai) szabályokat állítanak a programozó, illetve a kezelő személye elé. (A tendencia e szabályok csökkentése, illetve megszüntetése.) Ezeknek a szabályoknak a betartása segíti a gyerekekben, sőt a felnőttekben is a precizitás iránti belső igényt. A mai sietős emberek olyan pongyolán fogalmaznak, hogy néha a beszédben sem értik egymást (ez már irodalomórai kérdés). Az ilyen stílust a számítógép nem fogadja el (hála Istennek!).

A számítógépek tulajdonságainak elemzése közben többször is áttértem más tantárgyak területére, de mint utaltam rá az első fejezetben, a számító-

gépnek a hatása más tudományok területére is átterjed. Ezért is fontos, hogy a számítógépek ismerete ne korlátozódjék a számítástechnikai szakmában foglalkoztatottak szűk körére. Ezen gondolat jegyében kezdtem foglalkozni előbb gyermekeimmel, azután a harmadik osztályos tanulókkal.

Két félév után (kéthetente 1 óra) még korai lenne eredményekről beszámolni, ezért is nem tértem ki erre, csak tapasztalataimat rögzítettem. Az igazi eredmény ugyanis nem az lenne, hogy megtanulnak a gyerekeink programozni, hanem hogy kapcsolatuk a számítógépekkel megfelelően alakul.

Ezen az úton pedig nekünk, felnőtteknek kell elindítanunk őket, még akkor is, ha olyan tájak felé haladnak, ahol még mi sem jártunk.

MELLÉKLETEK

A) TEMATIKA

I. félév 1. Bevezetés a számítógépek világába
1. A számítógépek feladata
2. A számítógépek fő típusai
3. A számítógép és az ember kapcsolata
4. A számítógépek „nyelvei"

2. A számítógép különböző szempontok szerinti vizsgálata
1. A számítógép mint automata
2. A számítógép mint „okos" gyerek
3. A számítógép mint „buta" gyerek
4. A számítógép mint „ember"

3. A számítógép működése
1. Hardver—szoftver szétválasztás
2. A hardver szimulálása gyerekekkel
3. A szoftver szimulálása gyerekekkel
4. A „gyerek"-számítógép működtetése

II. félév 4. A programozás alapelvei
1. A program definíciója
2. A programkészítés módjai
— HW program
— SW program — gépi nyelven
— emberi nyelven

5. Programozás emberi nyelven
1. Algoritmus-készítés
2. Az algoritmus értékelése
— egyértelmű
— nem egyértelmű
3. Az algoritmus-leírás módszerei
— szöveges
— rajz (blokkdiagram)
— állapotábra
4. Más algoritmusának elemzése

6. Programozás a számítógép nyelvén
1. Az emberi nyelven írt program átalakítása
2 Az átalakítást a gép végzi (magas szintű nyelvek)
3. Az átalakítást az ember végzi (alacsony szintű nyelvek)

7. Programozási nyelvek felsorolása, bemutatása

III. félév 8. **A „FORTRAN" magas szintű nyelv ismertetése**
1. Egy kis program bemutatása (futtatása)
2. A programlista elemzése utasításonként
3. Saját algoritmusok közös kódolása
4. A kódolt programok fordítása és a hibalisták elemzése
5. A szintaktikusan helyes programok futtatása

9. Algoritmus és programírási gyakorlatok
1. Közös algoritmus + közös kódolás
2. Közös algoritmus + önálló kódolás
3. Önálló algoritmus + közös kódolás
4. Önálló algoritmus + önálló kódolás

IV. félév 10. Feladatok tervezése számítógépre
1. Tervezési szempontok:
— milyen célra?
— milyen gépre?
— milyen nyelven?
— stb.
2. Tervezési módszerek
— ész nélküli
— villámgyors
— megfontolt
— mindörökké

11. Összefoglalás

12. Számonkérés
1. Elmélet
2. Gyakorlat

13. A tanfolyam értékelése

B)

1. BEVEZETÉS A SZÁMÍTÓGÉPEK VILÁGÁBA

1.1. A számítógép feladata

Az embernek segít a problémák megoldásában
— matematikai számítások (gyorsan, pontosan, sokszor)
— adatkiválasztások (adatbank)
— folyamatirányítás (automatika)

1.2. A számítógépek fő típusai

— A kalkulátorok (számítógépek)
— Személyi számítógép
— Kis számítógép
— Közepes számítógép
— Nagy számítógép

1.3. A számítógép és az ember kapcsolata

— Kölcsönhatás

Vallamikor az ember fejlesztette ki a számítógépet, de a gép is fejleszti az embert, ha értelmesen használja.

— Munkamegosztás

Az ember a tervező mérnök, a gép a szorgalmas technikus. Az ember okos, a gép rutinfeladatoknál gyors, megbízható, pontos és „szófogadó". Mindig azt csinálja, amit az ember mondott neki, de nem mindig azt, amit szeretnénk.

1.4. A számítógép „nyelvei"

Probléma → Ember → Számítógép → Ember → Megoldás

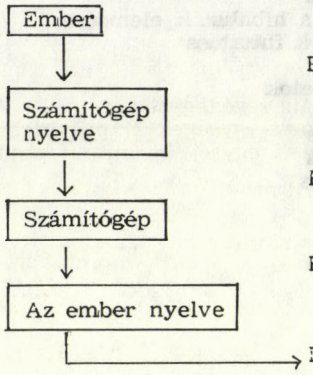

Néhány általánosan használt nyelv:
FORTRAN
COBOL
PASCAL
PL/1
BASIC
ASSEMBLY nyelvek

2. A SZÁMÍTÓGÉP KÜLÖNBÖZŐ SZEMPONTOK SZERINTI VIZSGÁLATA

2.1. A számítógép mint automata
- Egyszerű automaták → „gépek"
- Az egyszerű gépek szimulálása gyerekekkel
- Átprogramozható gépek → automaták
- Automata „programok" készítése gyerekekkel

2.2. A számítógép mint „okos" gyerek
Versenyek a gyerekek között
- összeadások sorozatban
- több szám megjegyzése
- összetett műveletek elvégzése (+ — x :)

Az „okos" gyerekek kiválasztása
→ Ilyen „okos" gyerek a számítógép ←

2.3. A számítógép mint „buta" gyerek
- Bonyolult feladat felírása táblára
  (A gyerekek képességeit biztosan meghaladó feladatok!)
- A feladatmegoldás ismertetése a „buta" gyerekekkel
  (A feladatot most már a „buta" gyerekek meg tudják oldani, mert a megoldáshoz szükséges műveleteket ismerik)
- Az előbbi „buta" gyerekek „okos" gyerekekké váltak!
- Az „okos" gyerekek most „buta" gyerekekké váltak, mert a feladat megoldási módszere számukra nem ismert:

→ Ilyen „buta" gyerek a számítógép! ←

2.4. A számítógép mint „ember"
- Az ember meghatározó tulajdonságai:
  érzelem — értelem
- Lehet-e értelmes egy számítógép?
- Alkothat-e a számítógép?
- Robotemberek a sci-fi regényekben

3. A SZÁMÍTÓGÉP MŰKÖDÉSE

3.1. Hardver—szoftver szétválasztás

A számítógép egy emberhez hasonlítva:

Hardver

— Fej ——→ Vezérlő egység és memória (CPU+MEM)
— Idegek ——→ Vezetékek
— Test ——→ Hálózati segédegységek
— Érzékszervek ——→ Bemeneti egységek (input perifériák)
— Végtagok ——→ Kimeneti egységek (output perifériák)

Szoftver

— Ész ——→ Vezérlő rendszer
— Tanulás ——→ Rendszerfejlesztés
— Könyvek ——→ Programok
— Olvasás ——→ Programbetöltés
— Könyvírás ——→ Programozás

3.2. A hardver szimulálása gyerekekkel

Hardver: 9 gyerek

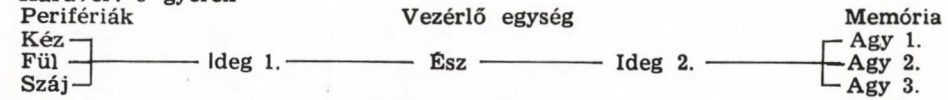

3.3. A szoftver szimulálása gyerekekkel

Szoftver: 5 gyerek

Operációs rendszer Prog: kivonás Adat 1.
Prog: összeadás Adat 2.

3.4. A „gyerek"-számítógép működtetése

Hardver+szoftver: 9+5=14 gyerek

— A hardver működésének gyakorlása
Mindenki csak a saját feladatát láthatja el!
Csak a perifériák mozoghatnak, a többi gyerek moccanás nélkül áll. Az álló gyerekek „gép"-hangon beszélnek, a perifériák közül, aki a tanárhoz szól, az normál hangon, aki géptársához, az „gép"-hangon beszél
— A szoftver működés gyakorlása (a hardver egységeken keresztül). A szoftver egységek csak a hardver gyerekek segítségével (kézen fogva és szó nélkül) mozoghatnak!
A számítógépkezelő a tanár!

Feladatok

1. A tanár szól, hogy szeretne dolgozni, ezért kéri a géptől az OP-rendszer bevitelét a memóriába.
   — Csak a „fül" veszi ezt észre, és szól az „ideg 1."-en keresztül a „ész"-nek.
   — Az „ész" utasítja az „ideg 1."-en keresztül a „kéz" gyereket, hogy menjel el az „OP-rendszer" gyerekhez, fogja meg a kezét, és vigye az „agy 1." mögé.
   — A „kéz" jelenti („ideg 1."-en keresztül) az „ész"-nek, hogy a memóriába való bevitel megtörtént.
   — Az „ész" utasítja („ideg 1."-en keresztül) a „száj"-at, hogy jelentse a tanárnak: „készen van a rendszer".
   „SYSTEM READY"
2. A tanár megkérdezi a nem szereplő gyerekeket, hogy milyen programot futtasson és milyen adatokkal. Ennek megfelelően megjelöli az „adat"-gyerekeket számtáblával.
3. A tanár szól a „fül"-nek, hogy kéri a megfelelő „prog"-gyerek bevitelét az „agy 2." területre.
   — A bevitel menete megegyezik az 1. pontbeli OP-rendszer bevitelénél leírtakkal.
   „LOAD READY"

4. A tanár szól a „fül"-nek, hogy indítsa el az „agy 2."-ben levő programot.
— A „fül" szól az „ész"-nek („ideg 1."-en keresztül), aki megkérdezi az „agy 2."-ben levő „prog. xxx" programot, hogy mit is kell csinálnia (csak egy műveletet mondhat egyszerre a program).
— A műveletet végrehajtja, majd ismét megkérdezi, hogy mit csináljon (a művelet eredményét az „agy 3."-ba teszi).
— Addig csinálják ezt, amíg a program azt nem mondja, hogy vége, befejezte a feladatot.
— Ekkor az „ész" szól a „száj"-nak, hogy közölje a tanárral, vége a programfutásnak.
„END OF PROGRAM"

SZERZŐINKRŐL

Bojta János: villamosmérnök

Cséfalvay Zoltán: szellemi szabadfoglalkozású

Forgács Péter: tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet

Hörcsik Richárd: történész, levéltáros, református lelkész, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárának igazgatója Sárospatakon

Koch Júlia: újságíró, Daily News

Koncz Gábor: tudományos főmunkatárs, MKKE Társadalmi és Művelődéstervezési Osztály

Márkus Zsuzsa: újságíró

Mátyus Aliz: tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet

Papp Oszkár: osztályvezető, Művelődéskutató Intézet

Szekeres Péter: dramaturg, MAFILM

Tibori Tímea: osztályvezető-helyettes, Művelődéskutató Intézet

B. Vörös Gizella: tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet

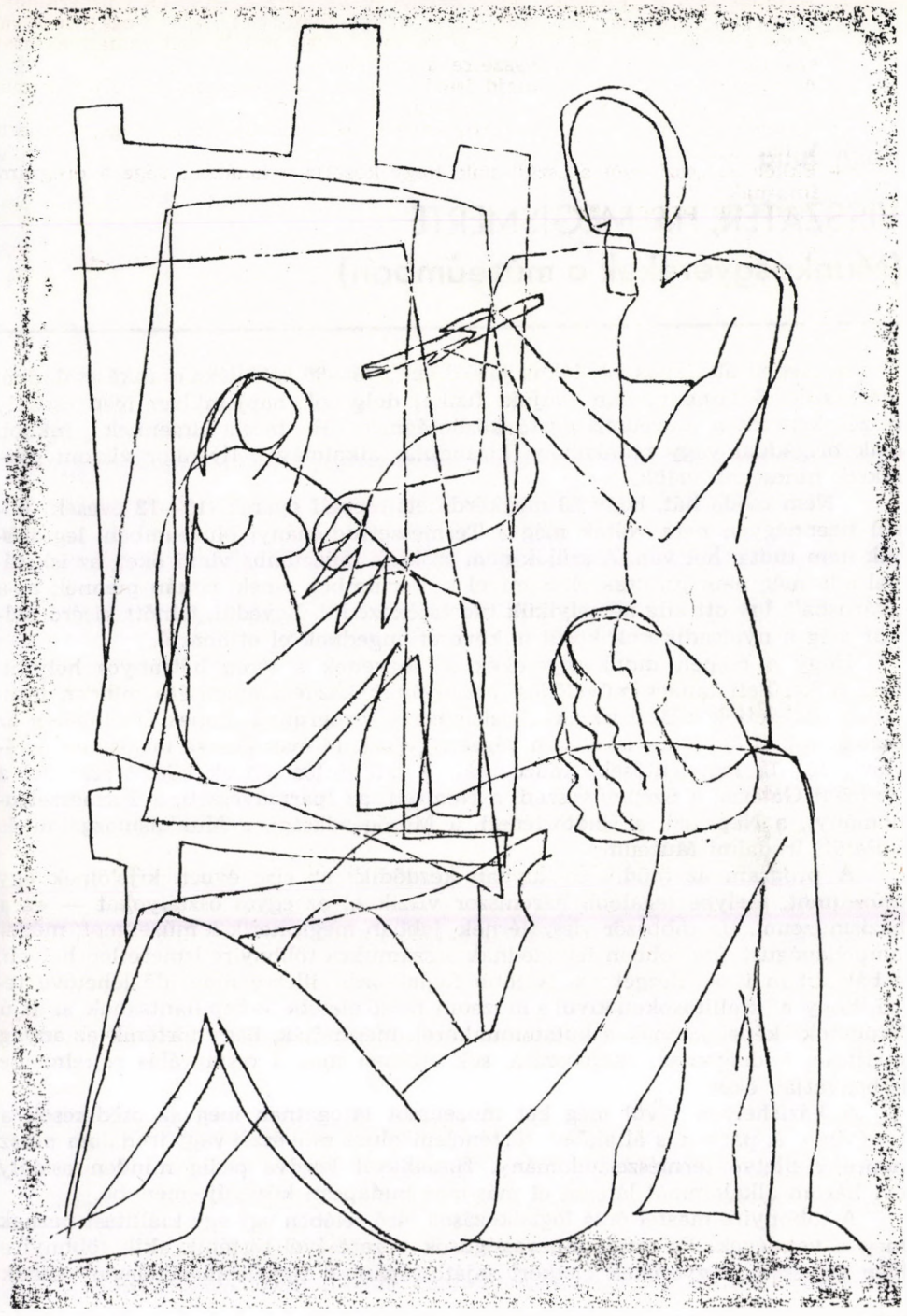

Koch Júlia

VISSZATÉR, HA MEGISMERTE
(Munkásgyerekek a múzeumban)

A csepeli általános iskolákba járó diákok 75—80 százaléka munkáscsaládból származik. S mindannyian tudjuk, fizikai dolgozók napjainkban igen csekély részét képezik a múzeumlátogató közönségnek. Ha mégis elmennek, inkább csak brigáddal vagy munkahelyi kirándulás alkalmával. Ilyenkor viszont gyerekeik nincsenek velük.

Nem csoda hát, hogy 23 megkérdezett csepeli gyerek (10—12 évesek) közül tizennégyen nem voltak még a Természettudományi Múzeumban, legtöbbjük nem tudta, hol van. A szülők nem szokták múzeumba vinni őket, az iskolával oda még nem jutottak el. S mivel külterületben élnek, ritkán mennek be a „városba". Így ott alig némelyikük tud tájékozódni. Egyedül, felnőtt kísérő nélkül még a nyolcadikosok közül is keveset engednek el otthonról.

Hogy a csepeli munkásgyerekek se legyenek e téren hátrányos helyzetben, a kerületi tanács művelődési osztályának kezdeményezésére minden iskolában bevezették a Bázisiskola—Bázismúzeum-programot. Ennek értelmében az összes csepeli általános iskolában végzett gyerek 14 éves korára megismeri a főváros 10—12 legjelentősebb múzeumát. A bázisintézmények között szerepel a Nemzeti Galéria, a Szépművészeti, a Nemzeti, az Iparművészeti, a Természettudományi, a Néprajzi, a Hadtörténeti, a Mezőgazdasági, a Munkásmozgalmi és a Petőfi Irodalmi Múzeum.

A program az ötödik osztályban kezdődik: az első évben kijelölnek egy múzeumot, melybe legalább háromszor viszik el az egyes osztályokat — ez a bázismúzeum. Ha többször visszatérnek, jobban megismerik a múzeumot, múzeumpedagógust, így jobban feloldódnak a számukra többnyire ismeretlen helyen, s bátrabban is kérdezgetnek. A több foglalkozás, illetve több idő lehetővé teszi, hogy a kiállításokon kívül a múzeum belső életébe is bepillantsanak az ifjú látogatók: képet kapnak a kutatómunkáról, megtudják, hogy történik az anyag gyűjtése, feldolgozása, raktározása, sok esetben még a restaurálás rejtelmeibe is beavatják őket.

A bázishelyen kívül még két múzeumot látogatnak meg az ötödikesek a tanévben. A párosítás általában történelem plusz művészet vagy irodalom plusz néprajz, illetve természettudomány. Hatodiktól kezdve pedig minden osztály évi három alkalommal látogat el más-más budapesti közgyűjteménybe.

A többnyire másfél órás foglalkozások első felében egy-egy kiállítást néznek meg a vendégek. Ez múzeumpedagógusok vezetésével történik, akik többnyire igen szívesen, a gyerekek életkori sajátosságainak figyelembevételével vezetik

látogatóikat keresztül a termeken. Nekik köszönhető, hogy lényegesen többet tudnak meg a kiállított tárgyakról, mint ha szüleikkel vagy akár tanáraikkal jönnének el.

A foglalkozás második része a látottakhoz kapcsolódó vetítésből, manuális foglalkozásból — rajzolás, agyagozás stb. — vagy beszélgetésből áll. De nézzük néhány konkrét példán keresztül, mit jelenthetnek e foglalkozások a gyerekek számára!

JATAGÁN, SEREGBONTÓ, SZŰR

A Hadtörténeti Múzeumban a tanulók régmúlt korokban használt fegyverekkel ismerkedhetnek meg. Kézbe vehetik, kipróbálhatják azokat, megtudják például, mi a különbség a szablya, a kard és a jatagán között, kik és hogyan használták azokat. A múzeumpedagógus elmeséli, milyen bonyolult és lassú művelet volt például a kanócos puska töltése a Rákóczi-szabadságharc idején. Elcsodálkodnak: hisz rég lelőtték a katonát, amíg így töltögetett! Amíg rá nem jön egyikük: — Hát persze! Az ellenség felszerelése is hasonló színvonalon állt abban a korban!

Amikor a seregbontóval ismerkednek, néhány gyereknek eszébe jut, hogy Esze Tamást egy seregbontó ágyúval ölték meg. Aha! Így nézett ki, így működött! Feladatokat kapnak, például válasszák ki a fegyverek közül, milyenekkel harcolhattak Nándorfehérvárnál 1456-ban. Néhány korabeli ruhadarab másolatát is felpróbálhatják, s közben elbeszélgetnek arról, mi az atilla, a dolmány, a mente, mit jelent az osztrák huszártiszti sisakon a V. F. vagy az F. J. I.? Szinte sohasem jönnek rá — még ha tanulták is az 1848—49-es szabadságharcot —, hogy V. Ferdinánd és I. Ferenc József monogramjáról van szó. Miért? Bizonyára nem szoktak hozzá az ilyenfajta kérdésfeltevéshez. (A példák a Fegyvertörténeti ismeretek című foglalkozás-sorozatból származnak, melyen több csepeli csoport is részt vett.)

Miközben beavatják a gyerekeket a kiállításrendezők munkájába, segítséget nyújtanak nekik a kiállítás sajátos nyelvezetének megértéséhez is. A múzeumpedagógus elmondja: a tárgyakat igyekeznek „in situ" elhelyezni, hogy azok minél többet mondjanak a látogatóknak. Például az őszirózsás katonasapkák alatt a vitrin alján halomba dobált Monarchia-jelvények hevernek, ugyanis annak idején a katonák levágták a sapkarózsájukat, hogy őszirózsát tűzzenek a helyére. Ugyanakkor utalás ez a Monarchia összeomlására is. Egy másik helyen a Tanácsköztársaság idejéből származó plakátra kis fényképet raktak ki, mely 1919-ben eredeti helyén, az utcán mutatja be ugyanazt a plakátot. E magyarázat nélkül a gyerekek többnyire nem tudtak mit kezdeni a fényképpel, jelezvén: a kiállításlátogatásban nincs nagy gyakorlatuk.

A Néprajzi Múzeum foglalkozásai is többet nyújtanak az egyszerű kiállításlátogatás élményénél. A Szűr című kiállítás megtekintése után például elbeszélgettek a gyerekekkel a szűr történetéről, a szűrszabó mesterségről, a szűrt viselő pásztorok életkörülményeiről, munkájáról, de arról is, miért speciálisan magyar ruhadarab a szűr, végül pedig a szűrrel kapcsolatos szólásokat, szokásokat elevenítették fel. A Gyermekélet a régi magyar faluban című kiállítás kínálta az összehasonlítást: hogyan éltek akkor a gyerekek, s hogyan élnek ők ma? A múzeumpedagógus igyekezett úgy irányítani a beszélgetést, hogy kiderüljön: a

régi falusi társadalomban a munkavégzés mennyisége és minősége alapján váltak felnőtté a gyerekek; ez volt az az igazságos és természetes mérce, melynek segítségével aztán könnyen illeszkedtek be a felnőttek világába. Megpróbálta megértetni azt is, hogy az az életforma, amelyben az egykori parasztgyerekek éltek, szigorú és ellentmondást nem tűrő volt ugyan, de óriási biztonságot is nyújtott számukra. Bár kevesebb lehetőségük volt iskolába járni, tanulni, élettapasztalatuk jóval több volt, mint a mai gyerekeknek.

„SOK OLYASMIT TUDOK MEG, AMIT EDDIG SENKITŐL SE HALLOTTAM"

Jó bizonyítványt állítottak ki a gyerekek a csepeli tanács kezdeményezéséről. Mintegy száz megkérdezett közül csak ketten mondtak volna le szívesen a programokról, mondván, focizni mégiscsak jobb dolog, illetve: „Állítólag festményeket is kell majd nézni, azt pedig utálom." Az ok után érdeklődve azt a választ kapom: apám is utálja.

S hogy vélekedik a többség? Néhány jellemző kijelentés, illetve dolgozatrészlet: „Én mindig nagyon izgatottan várom a múzeumi foglalkozásokat, mert nagy élményt jelentettek számomra. A vezetőnk nagyon érdekesen szokott mesélni, és mindig nagyon kedves hozzánk. Sok olyasmit tudok meg, amit idáig még senkitől se hallottam. Eddig például azt se tudtam, hogy létezik olyan foglalkozás, mint múzeumpedagógus vagy kiállításrendező. Most pedig már azt is tudom, mivel foglalkozik egy néprajztudós, vagy hogyan preparálják az állatokat."

„Én már voltam egyszer a Nemzeti Múzeumban. Akkor is tetszett, de minél többször lát valamit az ember, annál érdekesebb. Nagyon élveztem az élethűen kitömött állatokat, s ez a kiállítás az élővilág tananyagát is kiegészíti ... Filmet is láttunk, az volt a címe: Erdő, adj menedéket! Szomorú voltam, mikor megláttam, hogy a természetet az ember mennyire elcsúfítja. A fákra karcolnak, eldobálják a hulladékot ... A természetet nemcsak szeretni, de védeni is kell!"

„Én most voltam először a Nemzeti Múzeumban. Engem már az út is meglepett, mert kényelmesen utaztunk. Nem kellett tolongani a HÉV-en, és nem jártuk le a lábunkat sem. Az iskolánál csak fel kellett szállni a buszra, és a múzeumnál szálltunk le ... A vízben élő állatokról sok olyant tudtam meg, amit idáig még soha senkitől nem hallottam ... Filmet is láttunk. Az erdő életéről szólt, s arról is, hogy ne dobáljuk el az üres konzervdobozokat, kenyérhéjakat, papírokat. Az erdő nem szemétlerakóhely, hanem pihenésre szolgál ... Nagyon szeretnék még eljutni ide, s szívesen elmennék még sok múzeumba, hogy sok mindent megismerhessek a világról."

„Egész más világba csöppenünk, ha idejövünk. Művelt, okos emberek közé, akik mindig nyugodtak, kedvesek hozzánk. Ha innen elmegyek, mindig elhatározom, hogy én is sokat fogok tanulni és olvasni, hogy én is ilyen legyek felnőttkoromban."

„Korábban nem nagyon jártam múzeumba, de most nagyon megszerettem őket. Azóta sokszor sikerül rávennem a szüleimet is, hogy vasárnap délután együtt menjünk el megnézni valamelyiket. Sőt, ha anyukám éppen szabad, mikor az iskolával megyünk, eljön ő is velünk. De nemcsak ő egyedül; több szülő is szokott jönni."

„Ha múzeumba megyünk az iskolával, az kicsit mindig kirándulás is. Sétálunk, nézelődünk, megmutatják nekünk a fontosabb épületeket. Közben a várost is megismerjük. Most már egyedül is be mernék menni a Belvárosba, nem tévednék el."

A leggyakrabban elhangzó vélemények: „Sok új és érdekes dolgot tanulunk, s hasznosan, kellemesen töltjük a délutánt." „Sokkal többet megtudok így a tárgyakról meg a múzeumról, mint ha a szüleimmel mennék." S néhány szociológiai töltéssel is bíró megnyilatkozás: „Itt ráérnek foglalkozni velünk." „Addig se rohadok a napköziben." „Ezerszer jobb, mint ha otthon ülnék vagy takarítanék. Jó a közösségben."

A rendszeres múzeumlátogatás hatását legjobban a pedagógusok tudják lemérni. Valamennyi megkérdezett pozitív tapasztalatokról számol be. Megítélésük szerint legfeltűnőbb a gyerekek szókincsének jelentős bővülése. Bár mindennapi fogalmakról van szó, addig nem ismerték vagy legalábbis nem használták a tanulók. Most viszont beépülnek beszédükbe, színesítik dolgozataikat. Molnár József, a csepeli iskolák és a múzeumok közötti összekötő tanár, akinek oroszlánrésze van a program megvalósításában, hangsúlyozza: „Néhány gyerek, aki korábban teljesen passzívnak bizonyult az iskolában, ‚kinyílik' a múzeumi foglalkozásokon. Jelentkeznek, elmondják a napirenden levő témával kapcsolatos olvasmányélményeiket, sokszor a kísérő tanár legnagyobb meglepetésére. Itt nem számít, ki mennyit tanult aznapra. Sokszor éppen azok kapják a legtöbb dicséretet, akik az iskolában nem is tartoznak a jó tanulók közé. S mivel itt nem kell rossz jegytől tartani, bátrabban is jelentkeznek a gyerekek. Szerencsés esetben ez a feloldódás az iskolai órákra is kihat; akinek sikerült tanára előtt már brillíroznia a múzeumban, az később az iskolában is jobban meg mer szólalni."

A bázismúzeum-program a tanárok számára is hasznos lehet. Extrém eset ugyan, de előfordul, hogy a Nemzeti Galériába szervezett foglalkozáson nem jelent meg a várt osztály, holott a Galéria különbuszt küldött érte, s az már visszaérkezett. A kísérő pedagógus ugyanis nem tudta, hogy több múzeum is van a Várban, így a Munkásmozgalmiban ténferegtek másfél órán keresztül. Ha ez az eset nem is tipikus, azt mutatja, hogy nem haszontalan a tanárok számára sem elkísérni a gyerekeket. Új szituációban látják, ezáltal jobban megismerik tanítványaikat, de rengeteg új ismeretet szerezhetnek maguk is. A rendhagyó múzeumi órákból ötleteket meríthetnek, módszereket leshetnek el a múzeumpedagógusoktól mindennapi iskolai munkájukhoz.

A csepeli pedagógusok szabadidejük 3—5 órájának feláldozásával viszik tanítványaikat a múzeumokba. Mindezt ingyen, társadalmi munkában vagy említésre sem érdemes néhány forintos kísérődíjért. Vannak persze lelkes emberek is köztük, akik szívesen mennek, mert látják, mennyire élvezik a gyerekek.

De adódnak problémák is: akad pedagógus, aki tehernek érzi ezt a plusz munkát, s ez magatartásán is meglátszik. Másfelől volt olyan kijelölt bázismúzeum is, melynek munkatársai szóban igen-igen lelkesedtek a csepeliek kezdeményezéséért, de amikor konkrétumokra került a sor, elzárkóztak valamilyen jól hangzó ürüggyel a csoportok fogadása elől. Több múzeumban szóvá tették: sok a csoport, kevés a múzeumpedagógus. Van, ahol már félnek attól, hogy a sikeren felbuzdulva esetleg más kerületeknek is eszébe jut bevezetni a bázismúzeum-programot.

Statisztikai felmérések szerint a mai csepeli iskolás korú gyerekek 65—70 százaléka fizikai dolgozó lesz, épp úgy, mint szüleik. Java részük Csepel gyáraiban fog elhelyezkedni. Oly sokat beszélünk manapság munkásművelődésről — és beterelj ük az öreg szakikat valamely „kultúrintézménybe". A tapasztalatok nem azt mutatják, hogy a többnyire a brigádnaplónak szóló színházlátogatások sok emberből faragtak volna színházrajongót. S nehéz is 30—50 éves emberek meggyökeresedett szokásain változtatni, kinyitni a szemüket, fülüket olyasmire, amit még fogékonyabb ifjúkorukban sem vett az „antennájuk".

Távlatában sokkal hatékonyabb munkásművelés a csepeliek kezdeményezése. A rendszeres múzeumi foglalkozások már fiatal korban impulzusokat adnak a tudásvágy felkeltésére, ösztönözhetik az önművelést, a szakszerű foglalkozások fejlesztik a gyerekek gondolkodását, szépérzékét, érzékenységét. S aki már általános iskolás korában olyan nagy kedvet kapott a múzeumi foglalkozásokra, hogy iskolai programokon kívül is szívesen jár be Csepelről valamely szakkörbe vagy vasárnap egy galériába, az saját gyerekeit bizonyára elviszi már néhány múzeumba, s tőle talán nem azt tanulják majd otthon, hogy „utálom a festészetet".

Márkus Zsuzsa

DEMOKRATIKUS KOLLÉGIUMOK — A „DECO" TERVE

Ha egy szegény gyerek továbbtanult, 1945-ig Magyarországon úgy mondták: „urat csináltak belőle". Szükségszerűen elszakadt, szembekerült azzal az élettel, ahonnan származott, azokkal az emberekkel, akik árán ő felemelkedhetett.

Afrikában ma ezt úgy mondják: „megtanulta a fehér ember egész tudományát" — a szituáció azonos, sőt kontinentális méretűvé vált. „Az agyak elszipkázása" már nem elsősorban kontra Európa pro Amerika, hanem kontra a III. világ pro Európa és az USA.

1961 és 1972 között 400 000 tudós, orvos, mérnök és más szakember hagyta el hazáját és települt át a fejlett tőkés országokba. Ebből az USA-ba mintegy 186 500 diplomás vándorolt be fejlődő országokból! (UNCTAD-titkárság tanulmánya. Vö. Magyar Nemzet, 1984. január 23.)

A szakemberek hiánya pótolhatatlan veszteséget okoz folyamatosan. Családi összefogással, állami támogatással, egyházi segélyekből sok fejlődő világbeli fiatal végez tanulmányokat otthon, Európában és Amerikában. Jó részük azonban nem tér vissza szülőföldjére — politikai változások történtek otthon, vagy megnősült, jó állást kapott és így tovább —, tehát az amúgy is gazdag országoknak ajándékoztak egy kincset érő fiatal diplomást a rászorulók.

Ezt a konfliktust nem a jó szándék változtathatja meg — az érdekekkel és lehetőségekkel szemben az akarat csak részleges eredményt hozhat. Ha a hallgató külföldön tanul, ha a nagytőke vagy az egyház fizeti az iskoláztatást, akkor szakértelme, tudása, érdeklődése, felnőtt élete már nem saját hazájához, régi, túllépettnek érzett életéhez köti. Ha haza is tér, szakadék választja el szülőföldjétől, és okkal érzi magát talajtalannak. Hiszen a fejében lévő válaszok nem az ott felmerülő kérdésekre vonatkoznak.

Még az egészségügyben is, ahol látszólag legegyszerűbb a helyzet, mérhetetlen különbség van egy éhező, ivóvizet nélkülöző, higiéniát nem ismerő falu és egy modern kórház gyógyítási viszonyai között. (Csak Albert Schweitzer puritán zsenialitása teremthetett egyfajta modellt legalább a trópusi gyógyítás megszervezésére.)

A közgazdásznak vagy mérnöknek még nagyobb a gondja. Hiszen még ha kitűnően értette is a nyugati pénzvilág ügyleteit, mit tegyen ott, ahol a belkereskedelem nemrég még a legjobb esetben is kagylóban folyt, és ma cserekereskedelem van, ha akad egyáltalán cserélni való. Hogy gazdálkodhat a presztízs-nyájakkal, melyek fellegelik a növényzetet, de végelgyengülésben hullnak el, miközben éhezik a lakosság?

A gépesített mezőgazdaságot és nagyipart megismerő szakember hazamegy, megrendeli a legmodernebb berendezéseket — jó, meg is hozzák —, az ország félévi jövedelme rámegy, aztán nem tudják az olajszámlát rendezni, nincs szerelő, és előbb korrodálódik a méregdrága masina a trópusi levegőn, mint hogy a klímaberendezés megérkeznék. Végül is így a termék önköltsége meghaladja az eladási árat, hiába olcsó a helyi munkaerő.

A jó szándékú diplomás sóhajtva gondol vissza Európára: pénz kellene! — áhítozik. Észak—dél párbeszéd, újabb és újabb segélyek, hogy a verseny lemaradottjai pályán maradjanak legalább. Babért nem nyerhetnek, de fussanak; vásárolják a modern technikát, fejlesszék erőforrásaikat, lépjenek elő piaccá!

Az olló nyílik, de a korszerűség ritmusából, mítoszából nem szabad kiesni. Lehet, hogy a fél ország sivatagosodik, de van néhány mintagazdaság. Igaz, hogy a hagyományos kézműipar és kereskedelem elsatnyult, az egykori parasztok és iparosok bádogviskókban tengődnek a világváros peremén, de büszkélkedhetünk egy-két majdnem legeslegújabb terméket előállító automatagyárral. S ott a korrupció és sikkasztás lesz a meggazdagodás legbiztosabb egyéni útja, ahol a tisztes haszonnak nincs lehetősége.

Szükség volna diplomásokra a világ szegényebb felén. 1983-ban közel 15 millió csecsemő és kisgyermek halt meg a fejlődő országokban, és ugyanennyi vált nyomorékká.

Tíz éve (1974) optimista hangon zárult a Világélelmezési Konferencia: „egy évtizeden belül egyetlen gyermek sem lesz, aki éhesen hajtja álomra a fejét, egyetlen család sem fog aggódni a másnapi kenyérért, és egyetlen ember jövőjét és képességeit sem fogja tönkretenni a rosszultápláltság".

S ma több gyermek fog éhesen, képességei kibontakozásában meggátolva lefeküdni, mint azon a napon, amikor ezeket a szavakat elmondták ..." (James P. Grant: *A világ gyermekeinek helyzete.* 1984. In: IK, 1984/1., 30—34.)

James P. Grant, az ENSZ Gyermeksegélyezési Alapjának főigazgatója szerint a nyomor és betegség újratermelődése ellen tenni kell. Három egymással összefüggő tényező, amely 10—15 év alatt kétharmaddal csökkentené a gyermekhalálozást és a fogyatékosságot: az élelmiszerkiegészítés terhes anyáknak, a családtervezés és a nők oktatása. Az írni—olvasni tudó nőknek sokkal nagyobbak a lehetőségei az új módszerek megismerésére és alkalmazására. Igazi hatás csak a különböző módszerek és eszközök kombinációival érhető el. A legfontosabbak: a gyermek növekedésének figyelemmel kísérése, a szoptatás népszerűsítése, a kiszáradás elleni, házilag alkalmazható rehidráló oldat alkalmazása és a védőoltások általánossá tétele a mindennapi táplálkozás biztosításán felül.

1978-ban Alma-Atában az alapfokú egészségügyi ellátás első nemzetközi konferenciáján kezdődött el az egészségügy és a gazdasági fejlődés közti kapcsolat új kidolgozása. Az alapfokú egészségügyi hálózat kiépítése fontos fejlemény, de ugyanilyen fontos a kommunikációs csatornák megnyitása, az oktatás kiterjesztése, az önkéntes aktív közösségek megszervezése, melyekben jól képzett „félhivatásosok" segítik a munkát. Tanácsokat adtak a táplálkozás és családtervezés, a vízellátási, higiéniai és csatornázási kérdésekben, oktatási kampányokat szerveztek, vaskészítményeket és vitamintablettákat osztottak.

A tapasztalatok és a tudományos felmérések azt bizonyítják, hogy a gyermekegészségügy javulása végső soron a világ népességének stabilizálódását vonja maga után. Az életben a szakterületek szorosan összefüggnek; pl. az ok-

tatás, egészségügy, gazdaság kapcsolata főleg a nehéz időkben egyértelmű. Egy kiemelt részterületet, függetlenül a többitől, ezért nehéz segíteni — pl. ha csak az oktatást segítjük, elvándorlás lehet a vége.

Évek óta gondolkodom egy modellen, amely több gondot segítene párhuzamosan orvosolni, hasznos a jelenben, de igazán a jövőnek dolgozik. Mi ez? Egyfajta kollégiumi kommunikációs, kulturális, egészségügyi centrum rendszer volna ez. Az alapötletet a Magyar Népköztársaság első éveinek (1945—1949) egyik legpozitívabb eredménye, az úgynevezett népi kollégiumok intézménye adta. De ahogy ezen kollégiumok is az ország akkori, háború után felszabadult, de szegény viszonyainak megfelelően léteztek (amíg élni hagyták őket), úgy természetesen minden országnak a maga sajátos módján lehetne csak elfogadás esetén megvalósítani a tervet, hogy életképes és népszerű lehessen.

Arról a tervről írok, mely megvalósulás esetén az UNESCO és az UNICEF, valamint az UNCTAD ENSZ fejlesztési programjaihoz rugalmasan illeszkedne, és biztosítékot nyújtana, hogy a fejlesztésre fordított pénzeket ne a korrupció és az adminisztráció feneketlen zsákjába öntsék.

A népi kollégiumok lényege az volt, hogy tehetséges, szegény gyerekeknek ingyen szállással és étkezéssel lehetőséget biztosítottak, hogy tanuljanak. A kollégiumok demokratikus önkormányzaton alapuló, eleven szervezetek voltak, a szükség és a lehetőség szülte őket a háború után.

Magyar kezdeményezésre kollégiumokat lehetne szervezni egyes fejlődő országokban, részben az UNESCO-n, UNICEF-en keresztül, magyar szakemberek bevonásával és a kitűnő hazai oktatásügyi berendezésekkel felszerelve. A „DECO"-k — demokratikus kollégiumok — csatlakoznának a helyi iskolarendszerhez első fokon, majd kiépülnének az önálló intézmények vidéken is.

A következő hármas rendszerben tudom elképzelni az intézményhálózat kiépülését időben és térben:

1. kollégiumok a nagyvárosokban, az egyetemek, főiskolák mellé;
2. kollégiumok a kisvárosokban az alapfokú iskolák mellé;
3. vidéki DECO-központok alapfokú iskolákkal.

Először az országban meglévő felsőoktatási intézmények mellett ezek a kollégiumok az egykori 1930—40-es évek magyar Győrffy-kollégiumához hasonlóan alakulnának meg. 18—22 éves vidéki szegény fiatalok közösen laktak és tanultak a városban, miközben egyetemre jártak. Maguk közül választották vezetőiket és válogatták új társaikat. Autonómiájuk védelmében tartalmas baráti közösségi életet alakítottak ki. Rendszeresen előadásokat, vitákat, szerveztek. Tudományosan és érzelmileg felkészültek a rájuk váró politikai és szakmai feladatok megoldására a demokratikus jövő érdekében. A munkásoknak szaktanfolyamokat indítottak, parasztfiataloknak egyéves kertészeti főiskolát szerveztek, és a népi-nemzeti kultúra legnagyobb értékeiről előadásokat tartottak.

Ahogy az egykori Győrffy-kollégisták segítettek megalakítani a többi kollégiumot is a felszabadulás után, úgy a DECO No. 1. tagjai is jelentős szerepet kapnának egy-két év elteltével a kollégiumi hálózat kiterjesztésében, vidéki intézmények létrehozásában. Ezek a kisebb kollégiumok középfokú iskolák (14—18 éveseknek) mellé csatlakoznának, lehetőséget adva a falun élő fiataloknak is a tanulásra. (DECO No. 2.)

Mindkét kollégium hallgatóira nagy munka várna a DECO No. 3. megalakításában. Ez már valóban olyan intézmény lenne, amelynek sajátosságait a helyszínen kell majd közösen kialakítani. Az egykori tanyasi elemi iskolához csatlakozó kollégiumok nem igazán modellek, mert ezek a DECO-k komplex intézmények lennének. Az iskola, a tanulás csak egy a funkciók között. Mégis megpróbálom leírni a kollégiumi forma alapvonásait, bár a tervezés ebben az esetben csak feltételes lehet.

ÉPÍTÉSZET. A kollégiumok tervezetét nemzetközi team állítaná össze, s az illető ország szakembereivel és a helyi lakossággal együttműködve épülnének fel az intézmények. A jövendő diákok és szüleik a tervezésben és a kivitelezésben is részt vennének, így a költségek is csökkennének és a megbecsülés is nőne. Egyszerű, a helyi klimatikus viszonyoknak megfelelő, lehetőleg nagy telkeken álló épületek volnának ezek, olcsó és fejleszthető berendezésekkel fölszerelve. Stílusában illeszkedjék környezetéhez, célszerűségével és tisztaságával mutasson példát, ne hivalkodjék.

A termek több funkciónak is megfeleljenek, a variabilitás hosszú távon megtérül. Legyen tér közösségi rendezvények, ünnepek számára is, ahová a lakosság is befér, akár az udvaron.

SZERVEZETI KERET, JOGVISZONY. Minden DECO-kollégium az ENSZ védnöksége alatt állna, területe UNESCO-tulajdon, s mint ilyen, a diplomáciai területhez hasonló jogokat élvezne. Az egykori egyetemek autonómiáját, szuverenitását, területi sérthetetlenségi hagyományát szigorúan kellene folytatni és a felett nemzetközi jogi megállapodásokat kellene kötni és érvényesíteni. Ezt az alapítás előtt a mindenkori kormányra és állapotra nézve kötelezően kellene megkötni, mintegy feltételként.

Szervezetileg vegyes kollégiumokat lehet javasolni, ahol a társadalom különböző népcsoportjaiból, rétegeiből volnának fiúk és lányok. Aki itt együtt nevelkedik, később is képes az együttműködésre.

A kollégiumok a diákok számára a nevelés, a tanulás és a termelés hármasságát jelentenék. Nevelés: önkormányzat és demokrácia; tanulás: korszerűség és hagyományok egysége; termelés: helyi sajátságok, célszerűség, perspektíva.

Nyelvi kérdés: a saját nyelv használata, írásbelisége és a költészet, ének, hagyomány stb. ápolása mellett egy világnyelv és az országon belül (vagy egy szomszédos országban) használt másik fontos nyelv elsajátítása. (Ez a maximális program.)

A tanulnivaló egyik része elméleti: írás—olvasás—számolás, földrajz stb. ismeretek; másik rész a gyakorlati oktatáshoz kapcsolódik: gyógyítás, mezőgazdaság, igazgatás és jogi ismeretek, háziipar, zene és tánc, sport. Lehetne még autó-, illetve helikoptervezetést is tanulni, CB—URH rádiózást és így tovább. Az életben megélni, másokat segíteni tudó, sokoldalú embereket képezne a DECO.

A DECO-kollégiumok *nyitottak lennének,* állandó kölcsönhatásban a lakossággal, formális és informális kapcsolatban. Lehetnének filmvetítések, előadások, bemutatók az intézményben, működhetne benne olcsó közkonyha, egészségügyi szolgálat, posta és kommunikációs központ — bázisa az analfabetizmus elleni harcnak —, amelyben betanítás után maguk a diákok dolgoznának.

Nagy kertje lenne a DECO-kollégiumoknak, ahol nemcsak megterem a szükséges élelmiszer, de ahol olyan szinten sajátíthatnák el a diákok a mezőgazdasági, kertészeti, állattartási ismereteket, hogy az ENSZ mezőgazdasági programjainak is bázishelyei lennének: tanulmányoznák a helyi mezőgazdaságot, és összevetnék az új eredményekkel. Korrupció nélkül teljesíthetőek lennének a segély- és vetőmagprogramok a diákok közvetítésével, szakmai felügyeletével.

Figyelnék a gyerekeket, gondoskodnának a tehetségesek továbbtanulásáról, szakmai képzéséről. Tanítói, tanácsadói munkát folytatnának a környéken. Segíthetnék a „tiszta víz"-programot. Az UNESCO-nak nem bürokratikus, alkalmasint korrupt helyi szervezeteken keresztül kellene elérni a támogatásra szorulókat, hanem saját pontjai, saját emberei volnának. Ez takarékosabb, hatékonyabb.

NEMZETKÖZILEG a DECO-k kapcsolatban állnának egymással, láncolatokat alkotnának. Ez összekötné a jövendő szakembereket, akár mint személyes ismerősöket, akár mint hasonló szellemben nevelkedett kollégákat. Tudnák a DECO-nyilvántartásból, kit keressenek fel, ha pl. a szomszéd országgal közösen kell megoldani egy kérdést.

Diák- és tanárcsere, tapasztalatok átadása és levélváltás, sajtó is összekötné a kollégiumokat. Specializációt is jelentene felsőoktatási szinten: pl. egy országban meglévő adott egyetemhez nemzetközi kollégium csatlakozhatna, vagy hiányzó intézményt egy DECO-kollégiumi főiskola pótolhatna egy nagyobb terület számára.

A DECO nemzetközisége a világnézet tágasságát, földgolyóban való gondolkodást szolgálná. A perspektívát, a békés jövőért való felelős gondolkodást az ENSZ szakembereinek széles látóköre segítené elő.

ANYAGIAK. A színvonalas oktatómunkához, a program beindításához szükség lesz pénzre és más támogatásra. Ezt a pénzt a helyi előirányzat keretéből, másrészt az ENSZ, UNESCO, UNICEF, ICO és más szervezetek pénzforrásaiból kellene fedezni. Az egyes országok pl. a Világbanktól is vehetnének fel hitelt erre a célra (az elmúlt években legalábbis volt egy oktatási-nevelési célokra fordítható hitelkeret).

A DECO-kollégiumok mindegyike különbözne a többitől, főleg abban, ami közös jellemzőjük, hogy szervesen kapcsolódik az országhoz, a néphez, ahhoz az élethez, amelyből diákjai származnak és ahová visszatérni készülnek.

CONTENTS

THE VILLAGE OF THE PAST AND OF TODAY

Aliz Mátyus: The Pre-history Of Small Villages And Their Social Function Of Today 3

Zoltán Cséfalvay: Socialist Harvest-hands („SUMMÁS") in Nagyvisnyó Village 8

HISTORY

Richárd Hörcsik—Gábor Koncz: Sárospatak Town in the Hungarian Culture. A Historical Survey. Part 2. 20

ARTWORK AND ITS AUDIENCE

Gizella B. Vörös: An Investigation Of the Effectes Of the Operetta *State Department Store* 54

Péter Szekeres: Why Is It No Film Sociology Can Be Found in Hungary? 67

Tímea Tibori: An Investigation Of the Effects Of Traditional, Folk and Modern Music On Young People 79

PEDAGOGY

János Bojta: The Computers' World. A Course for Pupils 9—10 of Age 89

Júlia Koch: Having Been Got to Know It, One Is Coming Back Again (Workers' Kids In the Museum) 102

Zsuzsa Márkus: The Democratic Colleges — The Plan Of „DECO" 108

ABOUT OUR AUTHORS 100

PICTURES

Péter Forgács 66

Oszkár Papp 78, 101, 107

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕРЕВНЯ ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Ализ Матюш: Педистория маленьких деревень и их сегодняшняя общественная роль 3
Золтан Чефалваи: «Социалистические батраки» в Надьвижнё 8

ИСТОРИЯ

Рихард Херчик—Габор Конц: Шарошпатак в венгерском просвещении (исторический очерк, 2. часть) 20

ПРОИЗВЕДЕНИЕ И ПУБЛИКА

Гизелла Б. Вереш: Исследование эффектности оперетты «Государственный Универмаг» 54
Петер Секереш: Почему нет киносоциологии в Венгрии? 67
Тимеа Тибори: Исследование эффектности традиционной музыки, народной песни и современной музыки среди молодых 79

ПЕДАГОГИКА

Янош Бойта: Мир вычислительных машин. Курс для 9—10 летних учеников 89
Юлия Кох: Они вернутся, если узнали (Ребята рабочего происхождения в музее) 102
Жужа Маркуш: Демократические коллегии — план «ДЕКО» 108

КАРТИНЫ

Петер Форгач 66
Оскар Папп 78, 101, 107

ОБ АВТОРАХ 100

Szo

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

UTAK A KÖZMŰVELŐDÉSBEN
Diósi P., Köpf L., Szász J. A. és Sz. Tóth J. írásai

DESIGN
Beck L., Darits Á., Szilágyi E., Szőllősi D. és Szurkos M. írásai

HISTÓRIA
Kiss T.: Népművelési tendenciák a 20-as években

85•4

TARTALOM

UTAK A KÖZMŰVELŐDÉSBEN

Köpf László: Közművelődési koncepcióink problémái 3
***Sz. Tóth János:* Új vonások a 80-as évek közművelődésében (A Népművelési Intézet néhány szakmai kezdeményezéséről)** 23
Szász János András: Egy egyesületi közösség születése 31
Diósi Pál: Ki jár manapság ifjúsági klubba? 39

DESIGN

Beck László: Az ipari formatervezőkről 55
Szurkos Mária: A formatervezők két generációja 59
Szőlősi Dezső: A formatervezés alkalmazását motiváló tényezők 73
Darits Ágnes: Az ipari formatervezés és az életmód összefüggései 79
Szilágyi Erzsébet: A film és a televízió tárgy- és környezetkultúrájáról 84

HISTÓRIA

Kiss Tamás: Népművelési tendenciák Magyarországon 1922—1935 között (I. rész) 95

SZERZŐINKRŐL 112

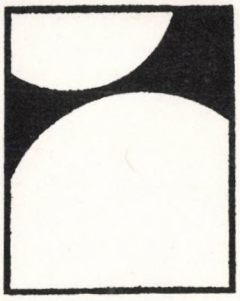

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1985 • 4

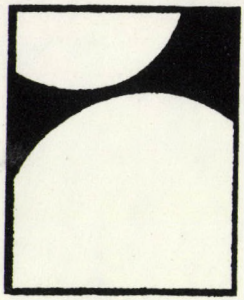

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető minden postahivatalban és a kézbesítőknél, a Posta Hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI 1900 Budapest, V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
Készült Pannon Nyomda, Veszprém 85/51537
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Köpf László

KÖZMŰVELŐDÉSI KONCEPCIÓNK PROBLÉMÁI

Az 1984. őszi Országos Közművelődési Tanácskozás megerősítette, hogy az 1974-es párthatározatban megfogalmazott célok és feladatok megvalósítása az elmúlt évtizedben több területen eredményesen haladt előre, ugyanakkor jelezte a gondokat és a vitákat is. Ez utóbbiak közül különösen hangsúlyt kapott a kultúra tartalmáról, a különböző rétegek művelődéséről, az állami irányításról és a tevékenység társadalmasításáról, a közösségekről, a gazdaság és kultúra, a gazdálkodás és a művelődés kérdéseiről folytatott polémia. A hangsúlyok ezekben a vitákban 1974-hez képest jelentősen eltolódtak. Ennek elsőrendű okai nyilván a megváltozott társadalmi, gazdasági követelmények, a külső és belső környezet, a társadalmi elvárások átalakulása. De ezeken túl magában a közművelődés szűkebb körében is jól kitapinthatók ma már olyan folyamatok, belső tendenciák, melyek a 74-es koncepció lényegét meghagyva sok mindent másként láttatnak velünk. A tanácskozás megerősítette a megújulás, a továbblépés igényét. Ez a dolgozat is e szellemben igyekszik felvetni néhány gondolatot 1956 utáni népművelési, közművelődési törekvéseinkből.

MŰVELŐDÉSPOLITIKA ÉS MEGÚJULÁS

A párt reformtörekvéseiben már az 1956-ot közvetlenül követő két-három év fontos szerepet játszott. „Annak a politikai irányvonalnak a gyökerei, amely az MSZMP negyedszázados történelmi útját jelzi, s amely az 1968-as reformot is lehetővé tette, 1956—1957-re, az 1956. decemberi határozatokhoz nyúlnak vissza,"[1] — mondja Knopp András. Az 1958-as irányelvekről e vonatkozásban Tóth Dezső így nyilatkozott. „Az MSZMP szövetségi politikájának a kulturális területre történő alkalmazása annak idején maga volt a legnagyobb szerkezeti reform... Akkor erre a mélyreható reformra szükség volt, mert az MSZMP kulturális politikája az MDP irányítási elveit korrigálta."[2] Az 50-es évek végétől a megújulás a művelődéspolitikában inztenzíven bontakozott ki, megelőzte a gazdaságot, ahol a reform — a mezőgazdaság kivételével — ekkor elmaradt.[3] A kulturális életben már az ellenforradalom utáni konszolidációt sem lehetett végrehajtani reform nélkül, amely azonban a művelődés különböző területein egyenlőtlenül fejlődött. A leglátványosabban az *oktatáspolitikában* indult[4] és — tegyem hozzá rögtön — torpant is meg.[5] Nem foglalkozhatom részletesen ezzel, de tény, hogy az 1961-es törvény célkitűzései közül több irreálisnak bizo-

nyult. Az 1965-ös határozat elérhetőbb célokat jelölt meg, alap volt a továbblépéshez. Az oktatásügy így a 60-as évek második felében is fejlődött, ha nem is a korábban elképzelt pályán. Átfogó program azonban csak az 1972-ben született. Ez — bár ma már látjuk ellentmondásait is — kiindulópontja volt az iskolák reális alapokon nyugvó, folyamatos, tehát valóban reformszerű fejlesztésének. De ekkor már (nyilván, mert rossz felhang társult hozzá) nemigen beszélnek oktatási, legfeljebb tantervi reformról.

A *művészetpolitikában* az irányítási és strukturális megújulás — érthető okokból — eleinte nehézkes volt, majd egyre dinamikusabbá vált. A 60-as években alakult ki a művészetpolitikai eszköztár, a művészeti élet szerkezete, amely állandó viták kereszttűzében állt és áll ugyan, de amely mindmáig jól szolgálta a magyar művészeti progressziót.[6]

A 60-as évek komoly eredményeket hoztak a *tudománypolitikában* is. Elsősorban a társadalomtudományok fejlődése volt gyors, igaz, a lemaradás is itt volt jelentősebb. A dogmatizmus szorításából szabaduló marxista gondolkodás éleszti újjá a magyar szociológiát, a közgazdaságtudományt, a történelemtudományt. Itt szintén nagy az átalakulás az előző évtizedhez képest. A Központi Bizottság 1969-es tudománypolitikai határozata ezt a folyamatot összegezte, és új lendületet is adott a fejlődésnek.

A HAGYOMÁNYOS NÉPMŰVELÉS ERŐS POZÍCIÓI

Úgy tűnik, hogy a *népművelés* ebben az évtizedben fáziskésésbe került a művelődéspolitika többi ágazatához képest. Pedig a párt 1958-as művelődéspolitikai irányelveinek számos gondolata sugallta a „hagyományos" népművelési munka korszerűsítését. Így a kultúra tág értelmezése (beleértve a társadalmi, érintkezési kultúrát és a technikai kultúrát is); a *„nép kulturális alkotóerejének"* előtérbe állítása; a népművelési munka rétegspecifikus vonásainak jelzése; az olvasókörök, munkásotthonok, a munkásmozgalom művelődési hagyományainak megemlítése; az intézményhálózatnak a művelődési otthonoknál és a könyvtáraknál szélesebb értelmezése; az irányítás ésszerű decentralizálása. Ezek alapján megkezdődhettek volna a 40-es, 50-es évek fordulóján kiformált népművelési felfogás átalakításai is. Ez azonban nem következett be. Miért? Gondolom, elsősorban azért, mert az ellenforradalom után, a hagyományos népművelés három nagy *társadalmi megrendelést* kapott. Az első a fokozott ideológiai felvilágosító, nevelő munka, a marxizmus—leninizmus terjesztése, a párt politikájának közvetlen népszerűsítése. A második a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, technikai, technológiai fejlesztésével együtt járó nevelési, képzési feladatok megoldása. A harmadik a felgyorsult társadalmi mobilitásból, pontosabban abból fakadt, hogy az iparban új tömegek jelentek meg. Ezek tipikus *népművelési* módszereket és formákat követeltek. E társadalmilag, politikailag, gazdaságilag fontos teendők megerősítették a hagyományos szemléletet. De lehettek ennek művelődéspolitikai okai is. Kettőt megemlítek. Az egyik, hogy a területnek a művelődéspolitikán belül nem volt igazi rangja. Az illetékes miniszterhelyettes fogalmazott így az évtized végén: „... a közművelődés még ma sem foglalja el a megfelelő helyét a művelődéspolitika egészében..."[7] Másrészt hipotézisként megfogalmazható a következő is. A hagyományos népművelés mellett egy *művelődési* koncepció erőteljesebb

érvényesítése a mozgalmi jelleg, a demokratizmus erősödését jelentette volna. A 60-as évek magyar tömegkultúrája azonban ideológiailag sokszínű volt (akárcsak az autonóm kultúra), s e tendenciákkal ez jobban artikulálódott volna. A hagyományos népművelés, kulturális felvilágosítás viszont *fő mechanizmusát* tekintve a „központi kulturális javak" centrálisan vezérelt lebontására épült, s így a valódi politizálás nélkül is biztosította a marxizmus monopolhelyzetét. A népművelés így nem is annyira a művelődéspolitika, mint inkább a politikai propaganda része volt, direkt eszköz a hatalom megszilárdítására. Az ellenforradalom még a közelmúlt eseménye volt — különösen, ha az ideológiai folyamatok léptékével mérünk —, s a pártnak éppen az 1956-ban szerzett tapasztalatok miatt egyáltalán nem voltak olyan illúziói, hogy a társadalom, a tömegek „eszmei arculata" túl gyorsan alakítható. Ez óvatosságra intette a politikát, művelődéspolitikát, mivel nem látott kellő garanciát arra, hogy egy elsősorban alulról jövő kezdeményezésekre, öntevékenységre, önszerveződésre épülő tevékenységben biztosítható a *szocialista* kulturális értékek *hegemóniája.*

A MEGÚJÍTÁST SÜRGETŐ TÉNYEZŐK ÉS ELLENTMONDÁSAIK A „MARADÁS" KONKRÉTUMAIBÓL

Más tényezők viszont a 60-as évek elejétől, közepétől kezdték szétfeszíteni a hagyományos kereteket. A változást sürgető tendenciák közül alighanem a következő három volt a legfontosabb:

1. A 60-as évek elejétől, de főleg a közepétől az egész magyar társadalom *hatalmas változáson* ment át. Ez nagy hatással volt az *életre, a kultúrára.* Jól jellemzi ezt Vitányi: „... az élő kultúra éppen 1965—1975 között alakult át legyorsabban. A lakásépítéssel együtt a lakások belső berendezésének kultúráján csakúgy a változások jelei mutatkoztak, mint az öltözködés, táplálkozás, mindennapi viselkedés terén. A mezőgazdaság átszervezésével járó első megrázkódtatás után megindult a falu élő kultúrájának átformálódása is."[8]

2. A *televízió* robbanásszerűen terjedt, mélyrehatóan átstrukturálva a lakosság munkán kívüli tevékenységét, így művelődését is. Ez alapvetően hatott a népművelésre.

3. A *szocialista* demokrácia fejlesztésének 1962-ben a párt VIII. kongresszusán megfogalmazott programja *elvileg* szintén megkérdőjelezte a kultúra „tervutasításos mechanizmust" kopírozó „elosztását". „Szocialista államunk továbbfejlesztésének, az egyetemes népi állam kialakulásának kulcskérdése a szocialista demokratizmus mind szélesebb körű kibontakoztatása ... támogatni kell a népi kezdeményezéseket ... A szocialista demokrácia fejlődésének fontos követelménye, hogy a lakosság minél szélesebb rétegei kapcsolódjanak be közvetlenül is a közügyek intézésébe."[9] A határozat szövegében a konkrét példák elsősorban a népképviseleti rendszer továbbfejlesztésére vonatkoztak, de nyilvánvaló, hogy a „közügyek intézése" egyetemesebben értendő.

A három „legfontosabb" mellett persze más dolgokat is meg lehet itt említeni. Részben a népművelésben is megjelentek a művészet-, illetve a tudománypolitika eredményei. Az új, szocialista, marxista *alkotások* vagy a polgári kultúra olyan *értékei,* amelyek nálunk újnak számítottak. E tartalmaknak is köszönhetően az akkor születő ifjúsági klubok és irodalmi színpadok. Jelentőségük a mi szempontunkból az, hogy a szó szoros értelmében *művelődési* for-

maként, *mozgalomként*, alulról jövő kezdeményezésekből születtek. A *népművelők* is érzékelték: a megváltozott körülmények között a régi módon nem lehet eredményesen dolgozni. Ez először igazából az 1964—65-ös „Alföld-vitában" kapott hangot.[10] A szakmai párbeszédből kicsengett, a társadalom, a gazdaság, a művelődés változásainak hatására „belülről is" sokan szorgalmaztak egy korszerűbb felfogást és gyakorlatot. A 60-as években erőfeszítések történtek az iskolán kívüli művelődés *elméleti, tudományos* megalapozására is.

Azonban a népművelés korszerűsítését sürgető tényezők sem hatottak egyértelműen. Az élő vagy mindennapi kultúra átalakulására csak nehézkesen válaszoltak az intézmények. A „hivatalos vélemény" a szocialista kulturális érdekekről jobbára arisztokratikus volt, tartalmát főleg művészeti értékekre szűkítette, s jórészt kirekesztette belőle a mindennapi kultúrát. A televízió elterjedésére sem volt elég rugalmas a reagálás. Az új helyzet, a „versenyszituáció" inkább bénított, mint serkentett. Az sem volt világos, hogy a szocialista demokrácia fejlesztése a kultúrában többet jelent-e a kulturális forradalom, a kultúra demokratizálása hagyományos felfogásánál és gyakorlatánál. A népművelők közül is sokan nézték értetlenül az új tartalmakat és formákat. Így — s az Alföld-vita is tükrözte — a szakma nem volt egységes a változni és változtatni akarásban. A népművelés tudományos megalapozása is (egyesek „népművelés-tudományról" beszéltek[11]) részben a hagyományos népművelést, az aufklärizmust erősítette. Az elmélet elsősorban a neveléstudományból táplálkozott, ahhoz kölcsönözve argumentációt, hogy ez a terület a nép, elsősorban a felnőttek *nevelésének, művelődésének* terrénuma. A teljes igazsághoz persze hozzátartozik, hogy szükségszerűen vált szinte egyetlen támponttá a *korabeli* marxista neveléstudomány. A téma más alapozó tudományai: a marxista művelődéselmélet, művelődésszociológia, szociálpszichológia, kommunikációelmélet, politológia stb. vagy csírájukban léteztek, vagy úgy sem.[12]

A „MARADÁS" KONKRÉTUMAIBÓL

Az eddigiekből logikusan következik, hogy az irányítás még a 60-as évek közepén sem látott okot a koncepció módosítására. A problémák, gondok oka, hogy „sok még a ‚fehér folt', megszüntetésük nem könnyű, *ez* a legfőbb baj, és *nem valami más*. Itt, és nem annyira a fogalom, a korszerűség, a koncepció, a feladatkör területén ... rejlik egyik fő gyengeségünk."[13] A fejlődésről a politikai dokumentumok is a régi keretek között szóltak: „a népművelési szervek hivatottak a helyi és időszerű feladatok szerint alkalmazni, kiegészíteni *az országos intézmények által nyújtott művelődési anyagot* ... Csak valamennyi népművelést irányító és végző szerv, intézmény összehangolt munkája eredményezheti, hogy *hatékonyabban tanítsuk az embereket* szocialista módon élni, dolgozni, gondolkodni."[14] (Kiemelés tőlem, K. L.)

Így aztán ebben az évtizedben csaknem végig e hagyományos koncepció szellemében folyt a fejlesztés, zajlott az irányítási rendszer tökéletesítése. (pl. a művelődésügyi miniszter 1/1961 (XI. 17.) MM számú rendelete a művelődésügyi szakigazgatási szervek hatásköréről; a művelődésügyi miniszter 143/1962 (M. K. 13.) MM számú utasítása a művelődésügyi szakigazgatási szervek szervezeti felépítéséről és működéséről).

Az intézményhálózat is elsősorban a *hagyományos szemléletnek megfelelő*

művelődési házakkal bővült (még mindig élt a nagyterem-koncepció), mégpedig gyors ütemben. „Pál Endre és Soós József adatai szerint a második ötéves tervben (1960—1965) 599 művelődési otthon épült fel, s további 39-et kezdtek meg. A harmadik ötéves tervben ... 9 nagyobb intézmény épült fel, mellettük 123 művelődési ház és 110 klubkönyvtár."[15]

Rendeletek segítették a művelődési otthonok működésének finomabb beszabályozását.[16] Ezek legfőbb közös vonása a központilag elképzelt „rend" szorgalmazása volt. A 60-as évek e rendeletsorát lezáró, ún. „10-ös"[17] is lényegében a használhatatlan intézmények kiszűrését szolgálta, a funkcionálisan elfogadható, de tartalmi problémákkal küszködő művelődési otthonok számára nem hozott igazán újat. Az évtized során kialakított „hálózati elv", a „módszertani munka" sem volt (és ma sincs) tartalmilag igazán „kitalálva", nem beszélve arról, hogy feltételei még ma sem — vagy csak nagyon részlegesen — alakultak ki.

A reformgondolkodást felélénkítő, a gazdaságirányítái rendszer továbbfejlesztéséről szóló 1966-os KB-határozat[18] sem hatott eleinte komolyabban a népművelés irányítására. Találkozni ugyan olyan megfogalmazással, hogy „ahogyan a szocialista társadalom fejlődése szükségszerűen megkövetelte a gazdaság mechanizmusának ... reformját, ugyanaz a fejlődés szükségszerűen írja elő a népművelés előtt álló feladatok alapos vizsgálatát".[19] De az „alapos vizsgálat" eredménye csak az irányítás tudományosabbá tételének szorgalmazása, a fő kérdés a koordináció javítása. Folytak viták a gazdasági reform előkészítése kapcsán a reform kiterjesztéséről a népművelésre, de a hivatalos álláspont még 1967-ben is az volt, hogy: „Az elemzések és viták megállapították ..., hogy a bevezetett és tervezett gazdasági reformok a népművelés területén *nem követelnek elvi jellegű, alapvető szerkezeti változtatásokat.*"[20]

KÖZMŰVELŐDÉSI KONCEPCIÓ — IGAZI KÖVETKEZMÉNYEK NÉLKÜL

Ezek a cikkek azonban már jelzik, hogy a koncepcionális kérdések is felvetődtek, foglalkoztatták a népművelés irányítóit. De még még további két évre volt szükség, hogy a viták, töprengések eredményeként, az előbbi szerzőtől, Molnár Jánostól, a következőket olvassuk: „A közművelődés alapvető sajátossága, hogy csak a tömegek — a ‚neveltek' — öntevékenysége, aktivitása útján és csak közösségi szemléleti és kollektív gondolkodás alapján bontakozhat ki, lehet eredményes. Az öntevékenység nem a formákra ... nézve lényeges. Ez elavult szemlélet. Elsősorban azt jelenti, hogy az egyén nem passzív befogadó ..., hanem a befogadást ... az egyéni *hasznosság értelme* indokolja."[21]

„A közművelődés és társadalom kapcsolatának legkonkrétabb kindulópontja ma a szocialista demokrácia kibontakoztatásában játszott szerepet."[22]

„A közművelődés a termelésben helytálló embert, a termelékenység növekedését, az ember munkájának fejlődését ... mint célt joggal állítja a törekvései közé. A közművelődés eme célja nem egyszerűen ismeretterjesztés, s nemcsak — bár mindenekelőtt — a szakműveltség, hanem az ember összkulturáltságának a kérdése."[23] Ugyanebben az írásban korszerű szemlélettel került terítékre a szocialista életmód és a növekvő szabad idő kulturált eltöl-

tése. Megfogalmazódott a közművelődéspolitika nagykorúsításának óhaja is: „A közművelődéspolitikának megfelelő súlyt kell biztosítani a művelődéspolitikán belül. Van tudománypolitika, oktatáspolitika, művészetpolitika. Kell lennie a közművelődéspolitikának is. Tartalmilag a négy együtt adja a korszerű kulturális politikát."[24] Egy rádióinterjúban ugyancsak Molnár János mondta a következőket: „Ami a közművelődési intézményhálózatot illeti, tulajdonképpen az történik ezzel az általunk újnak nevezett közművelődési felfogással, hogy elvileg — és remélem, következményeiben is — elismerjük azt, ami tulajdonképpen a gyakorlatban már erős és megállíthatatlan folyamat, egyszerűen tény, hogy tudniillik kibővítjük az eszköz- és intézményhálózatunkat... a tömegkommunikáció eszközeire gondolok."[25]

Egy *új, közművelődési felfogás* körvonalai ezek. Talán szimbolikus jelentőségű, ahogy a *neveltek* kifejezés idézőjelbe került. Ez világosan jelzi a szemlélet változását — legalábbis a szakmai vezetését. De az idézett szövegek konkrétan is mutatják a gondolkodás változásának irányait. Így az öntevékenység — számomra — nagyon szimpatikus, tartalmas felfogása; a művelődés hasznossági értékének felvetése; az, hogy a társadalom és a közművelődés legfontosabb kapcsolódási pontjait a szocialista demokráciában, a termelési kultúrában és az életmódban találja meg; végül az intézményhálózat kitágítása.

1970 tavaszán ült össze az Országos Népművelési Konferencia. Munkájának igen-igen hosszas az előkészítése. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága már 1968. október 25-én (!) megvitatta a konferencia előzetes anyagait, majd 1970. február 25-én ismét napirendre tűzte azokat. Az előkészítés elhúzódásáról a konferencia vitaindítójában is szó esett. Az előadó ennek okát a vitákban jelölte meg, melyek alapján az irányítás igyekezett egyeztetett álláspontot kialakítani.[26]

Ez az álláspont az imént bemutatott közművelődési felfogást tükrözte, így részletezése nem szükséges. Néhány fontosnak tűnő megfogalmazást azonban idézek a résztvevőknek megküldött anyagból, érzékeltetve a konferenciához előzetesen kapcsolódó hangulatot, légkört. A változtatás fontosságának indokolásáról ezt olvashatjuk: „Az utóbbi öt-hat évben jelentkező és felismert társadalmi igények és a közművelődés jelenlegi állapota között feszítő ellentmondás van. A 'népművelés' régi koncepcióját túlhaladta az idő. Szükség van arra, hogy — mint a társadalmi élet egyéb területein is tettük — felülvizsgáljuk a közművelődés helyzetét, és megfelelő következtetések alapján biztosítsuk további fejlődését."[27] A konferenciát megelőző viták később, más helyen nyilván részletes elemzést követelnek, de áttételesen utal ezekre a vitaanyag is: „... a közvélemény meg a hivatalos politika, az állami és társadalmi vezetés egy része is... a közművelődési tevékenységet két irányban is szűkíti. Egyrészt alig érti meg a most keletkezett új formákat... Másrészt körét a hagyományos eszközökre korlátozza."[28] A közművelődési koncepció korábban már jelzett vonásain túl az anyag szól a *pártirányítás* hatékonyságának fokozásáról, az *állami irányítás* demokratikusabbá és szakszerűbbé tételéről. Ezt követően megállapítja: „a társadalmi és tömegszervezeteknek... fontos feladatuk tagságuk kulturális érdekvédelme, igényeik képviselete és érvényesítése, a gazdasági szervezetekben éppúgy, mint az állami, tanácsi művelődéspolitikai döntések meghozatalakor... váljék mindennapi munkájuk szerves részévé a művelődés kérdéseivel való foglalkozás."[29]

A konferencia máig szóló érvényességének igazolására érdemes még kiemelni néhány részletet a vitaindítóból is. A közművelődésnek abban van az ereje, „hogy társadalmi mozgalom, hogy benne egyesülnek az *általános társadalmi célok a helyi viszonyokra* való alkalmazással, az irányított öntevékenységgel."[30] „A közművelődés az általános tömegpolitikai munka része is... (de) konkrét politikai feladata nem egyszerűen a politikai ismeretterjesztés, hanem annak, valamint sajátos, az emberek öntevékenységére és egyéni érdeklődésére építő közösségi formáinak felhasználása a szocialista demokrácia erősítése érdekében."[31] Felvetődött a közművelődési törvény gondolata is. „Általános követelmény volt — először a SZOT 1968-as plénumán hangzott el, majd a Pest megyei képviselők javaslata volt az Országgyűlés Kulturális Bizottságában — a közművelődési törvény megalkotása."[32] S végül a miniszter felszólalásából ragadjunk ki egy máig érvényes gondolatot: „... a centralizmus *határait* is gondosan meg kellene vonnunk, mert a szép számmal jelentkező új kezdeményezések és formák arra utalnak, hogy lejárt a népművelésben a nagy központi akciók kizárólagos korszaka..., a közművelődés akkor jó, akkor hasznos, ha a kezdeményezők és aktívák azok, akikért van. Ez pedig azt jelenti, hogy a *közművelődés mozgalom.*"[33]

A közművelődéspolitikai koncepció tehát 1970-ben sok vonatkozásban készen állt. De sem az ún. „nagypolitika", sem a művelődéspolitika nem reagált rá igazából. Nem volt visszhangja pl. az MSZMP X. kongresszusa határozatában. Az ideológiai élettel és a művelődési feladatokkal foglalkozva a dokumentum szól a kulturális intézmények, a rádió, a televízió műveltségterjesztő tevékenységéről, bírálja a „kulturális-szórakoztató" munkájukat, de új koncepcióról, s hogy ennek művelődéspolitikai szempontból jelentősége lenne, szó sincs.[34]

A terület következő, művelődéspolitikailag is jelentős eseménye az országos művelődési otthoni tanácskozás volt 1972 tavaszán. Ennek anyagai, vitája, ajánlásai azonban sokkal inkább a hagyományos koncepció jegyeit viselték, mint az újét. A sajátos „amnéziának" nyilván sokféle oka lehetett. Elemzésük külön tanulmányt érdemelne. Most csupán kettőre utalok. A hazai ideológiai élet bizonyos tendenciáit jelezném (ezekről később némileg bővebben szólok), melyek nem kedveztek mindenben a közművelődési gondolatnak. Valamint megemlíteném azt — a korábban már szóba hozott tényezőt —, hogy a 60-as évek elején megkezdett oktatási reform az évtized közepére megtorpant, az oktatáspolitikában egyféle „reform-válság" alakult ki. Ez a „tömegkultúrán" belül elsősorban az iskolaügyet tartotta lépéskényszerben. Amíg itt nem tisztázódtak alapvető (koncepcionális, strukturális stb.) kérdések, a népműveléshez sem lehetett merészebben hozzányúlni. Legalábbis a politika szintjén. Ezt az állítást közvetetten igazolja, hogy amint az oktatáspolitika, az iskolaügy szénája rendben levőnek tűnt — az MSZMP KB 1972-es határozatával —, a pártban is azonnal napirendre került a népművelési koncepció korszerűsítése.

POLITIKAI ÉS IDEOLÓGIAI FELTÉTELEK A 70-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

Az évtized első fele — ez már ma is nyilvánvaló — sokat vitatott korszak lesz a párt reformtörekvéseit illetően. Szükségszerű, hogy a 60-as évek közepétől a gazdaságpolitika került a reformkezdeményezések középpontjába. Csak-

hogy a gazdaságirányítás megújulásának útja nemcsak ellentmondásokkal tarkított volt (ami egyébként természetes), de a 70-es évek első felében — sokak véleménye szerint — bizonyos erők hátráltatták kibontakozását. „A mögöttük álló tíz év második fele felgyülemlő belső feszültségekkel indult. Az első öt év gazdasági sikerei ellenére megtorpanás következett be, kritikák kaptak hangot, társadalmi feszültségek és elégedetlenségek vitát bontakoztattak ki. Különösen 1973 és 1975 között a reformfolyamat elbizonytalanodott"[35] — írja Berend T. Iván. Fekete János 1974 és 1978 közé teszi a kritikus időszakot.[36] Köpeczi Béla a reformellenes erőket mint politikai irányzatot határozza meg, amikor a tárgyalt periódusról a következőket írja: „... egy politikai irányzat — de hangsúlyozom: politikai irányzat — felhasznált bizonyos ideológiai elemeket is saját álláspontja érvényesítésére."[37]

A 70-es évek közepén a gazdasági reformnak egyféle apálya következett be. El kell gondolkodni azon, hogy ez nem hozta-e magával általában a reformgondolkodás elbizonytalanodását? S itt természetesen adódik a bennünket leginkább érdeklő kérdés: ez hatással volt-e az 1974-es közművelődési program előkészítésére, annak megfogalmazására, értelmezésére és végrehajtására? Főleg a gazdaságpolitikában, illetve a reformgondolkodásban 1978-ban bekövetkezett fordulatig. Vagy, másként fogalmazva, mentes maradhatott-e a közművelődés ezektől a hatásoktól?

Úgy gondolom, erről egyelőre nem lehet a teljesség igényével szólni. A probléma bonyolult, időben túl közel vagyunk a korszakhoz, hiányoznak az elmélyült elemzések, kutatások és a viták is. Ezért csupán arra vállalkozom, hogy néhány részprobléma vázlatos megfogalmazásával a kérdésfeltevés jogosságát igazoljam.

KÖZMŰVELŐDÉSI PROGRAM — NÉPMŰVELÉSI GAZDÁLKODÁS

Korábban már utaltam rá, a vezetés a 60-as évek közepén úgy vélekedett, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformjának nem lesznek a népművelést komolyan érintő következményei. E nézetek oly erősen tartották magukat, hogy az Országos Népművelési Konferenciára kidolgozott közművelődési koncepciónak sem voltak a terület gazdaságirányításának modernizálását komolyan felvető gondolatai.

Pedig a művelődéspolitikában voltak ilyen törekvések. Aczél György — az MSZMP KB titkáraként — 1969-ben az Országos Agitációs és Propaganda Tanácskozáson a következőket mondta: „A kultúrára fordítható anyagi eszközöket hatékonyabban használjuk fel kulturális célkitűzéseink megvalósítására. Úgy gondoljunk, hogy a szocialista államnak világosan ki kell fejeznie anyagi eszközökkel is, hogy valami ‚kell', vagy ‚nagyon kell', vagy csupán 'eltűrhető'."[38] Másutt így nyilatkozott: „Ami a reform hatását illeti — a kulturális területen dolgozók és intézmények tevékenységére — nekünk az a törekvésünk, hogy az anyagi ösztönzés tényezőjét fokozottabban alkalmazzuk művelődéspolitikai céljaink, a kultúra terjesztése érdekében... Szemben a korábbi gyakorlattal, amelynek során tulajdonképpen azonos mértékű... támogatást élvezett a jó és a kevésbé jó... Elmondhatjuk, gazdaságirányítási rendszerünk gazdagította a kultúrpolitika lehetőségeit, nem nehezíti, hanem segíti céljaink elérését. Azért a lehetőséget emelem ki, mert nem minden intéz-

mény él vele, mert nem hiszem, hogy nincs dolgunk, hogy a spontaneitásra bízhatjuk magunkat... Előfordulhat például, hogy a vállalati gazdálkodás feltételei különböző nehézségeket okoznak kultúrpolitikai céljaink érvényesítése során, de tapasztaltunk olyan jelenségeket is, hogy egyesek a gazdaságirányítási rendszer hatásának próbálnak feltüntetni olyan torzulásokat, amelyek jobb munkával megakadályozhatók lennének."[39]

Rövidesen viszont az került előtérbe, hogy nálunk a kultúra nem áru, nem kereskedelmi kérdés (ami bizonyos értelemben kétségtelenül igaz is), s egyre kevesebb szó esett arról, hogy azért „pénzbe is kerül". A gazdaságirányítási rendszer reformjából a kulturális életre vonatkozó konzekvenciák 1972-ben már kevésbé álltak a művelődéspolitikai, politikai gondolkodás homlokterében. Úgy tűnt, hogy a kultúra növekvő támogatásának nincsenek érzékelhető korlátai. Ezt az MSZMP KB 1972. novemberi határozata is megerősítette: nálunk „a művészeti alkotások, a kulturális szolgáltatások, általában a kultúra fontos társadalompolitikai ügy, és nem kereskedelmi kérdés." A dokumentum a terület gazdasági szabályozó rendszerének felülvizsgálatát csak azért tartotta fontosnak, hogy a növekvő állami támogatás felhasználását eredményesebben orientálhassa.[40]

A közművelődési párthatározat előkészítésekor a gazdasági, gazdálkodási kérdések ezzel a szemlélettel kerültek terítékre. A nyilvánosságra hozott előzetes dokumentumokban sem vetődött fel, hogy az alapjaiban az 50-es évek első felében kialakult gazdálkodási rendszert tovább kellene fejleszteni.[41] Így maga a határozat is — amellett, hogy hosszú távon növekvő központi közművelődési beruházásokkal számolt — érintetlenül hagyta az alapvető gazdasági szabályozókat. (Ugyanez mondható el a közművelődési törvényről is.)

A terület gazdasági irányítása fontos, de nem feltétlenül elsőrangú kérdés. Hogy mégis első helyen említettem a 74-es programmal kapcsolatban, annak oka az, hogy az adott körülmények között mégis meghatározó lehetett volna. Amennyiben ugyanis a 68-as gazdaságirányítási reform „lendületből betört" volna a művelődésbe, népművelésbe, segíthette volna a megújulást. De mert a kérdések csak a 80-as évek elején kerültek napirendre, a kultúra gazdaságirányítása a 70-es években inkább fékjévé vált a gyorsabb fejlődésnek, az állami, a tanácsi támogatás hatékonyságának és az erőteljesebb lakossági áldozatvállalásnak. A gazdálkodás népművelési rendje nem segítette, mert nem segíthette a közművelődési jelleg erősödését, sőt egyik támpontja lett a „74 árnyékában" népművelést sürgető elképzeléseknek.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének újabb „hullámain" csak 1982-ben jutottak révbe az első kezdeményezések, melyek egy közművelődési gazdálkodási szisztémát körvonalaztak. Konkrétan a művelődési kisszövetkezetekre és a gazdasági munkaközösségekre gondolok[42] és a tanácsi művelődési otthonok egyes tervezési és gazdálkodási kérdéseit tárgyaló művelődési minisztériumi utasításra.[43]

A MUNKÁSMŰVELŐDÉS A SZOCIALISTA KÖZMŰVELŐDÉS KÖZPONTI KÉRDÉSE — TORZULÁSOK A TÉTEL ÉRTELMEZÉSÉBEN

A Köpeczi nyomán emár említett politikai irányzat — elsősorban 1972 novemberét követően — *túlzottan* a munkásosztály helyzetének, szerepének

szemszögéből ítélte meg a szocializmus magyarországi építését. Szintén őt idézem: „... a kérdésfelvetések ... nem kapcsolódtak a valóságos gazdasági-társadalmi mozgásokhoz ... ideológiánk nem nézett szembe az egalitarianizmus problémájával ... Ilyen módon viszonylag könnyű volt a kedvezőtlen nemzetközi körülményekre hivatkozni és a hátrányos helyzetbe került munkásrétegek elégedetlenségét felhasználni olyan határozatok meghozatalára, amelyek szemben álltak a gazdasági mechanizmus reformjának alapvető célkitűzéseivel és általában a fejlődés fő tendenciájával."[44]

Az 1974-es közművelődési programban e szempontból nem volt aránytalanság. A rétegek, osztályok művelődésénél megállapította: „... a munkásművelődés ügyét *alapvető* fontosságúnak kell tekinteni" (kiemelés tőlem, K. L.), de új feladatokat említett a falusi lakosság körében is, szorgalmazta, hogy „nagyobb gondot" kell fordítani az „*ifjúság* szervezett *bevonására a közművelődésbe*", s szólt arról, hogy a társadalmi fejlődés különböző jelenségei megkövetelik a nők műveltségének emelését.[45] Ha azonban az 1972. novemberét követő művelődéspolitikai vagy művelődéspolitikát is érintő dokumentumok sorába állítjuk a közművelődési programot, akkor a munkásművelődés egyfele túlértékelését tapasztaljuk.[46] Különös jelentőségű, hogy szintén 1974. március 19—20-án — a közművelődési határozattal egy KB-ülésen — születtek irányelvek a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról, s ez a dokumentum is hangsúlyozta, hogy a közművelődés „központi" és „alapvető fontosságú" kérdése a munkásművelődés.[47] A fentiek alapján már megalapozottnak látszik a vélemény: a határozatban még meglévő egyensúly a végrehajtásban felborult, s a munkásművelődés ügye szinte elnyomta a többi feladatot. Egy munkásművelődési kampány bontakozott ki. De baj-e, ha egy szocialista országban sokat foglalkoznak a munkásművelődéssel? Nyilván még a kérdés felvetése is képtelenség. A gondot abban látom, hogy közművelődési programként a munkásság művelődésének egy *differenciálatlan*, rétegzettségével nem kellően számoló, *népművelési* formákra és módszerekre támaszkodó módja került előtérbe. *A nyolc osztályt nem végzettek* beiskolázása, a hagyományos és a televíziós, rádiós *ismeretterjesztés*, a szocialista brigádok direkten értelmezett *tanító-nevelő* funkciói, a munkahelyek *műveltséget terjesztő, felvilágosító feladatai*. Egyszóval *munkásművelődés* helyett a *munkásművelés*.

A helyzet mélységes ellentmondásosságát az is kifejezi, hogy ezt az „aufklärizált" programot elsősorban a szocialista brigádokkal akarták megvalósítani. A brigádgondolat lényege azonban a *mozgalmi* jelleg. A csoport — ennél fogva — nehezen integrál külső kezdeményezéseket, ha azok nem vagy csak részlegesen felelnek meg belső értékrendszerének, céljainak, ha — szelíd formában is — rákényszerítik ezeket. Az integráció ilyenkor általában csak formális. Ha aztán ezek a formális vonások túlsúlyba kerülnek, elhomályosítják a mozgalmi jelleget, a mozgalom feladja önmagát. Nos, valami ilyesmi történt a szocialista brigádok művelődésével a 70-es években. A népművelési szemlélet beleszorította a brigádokat a „van válaszom, kinek van kérdése?" szituációjába. Csakhogy a kínált kultúra egy olyan enciklopédikus műveltségeszményen alapult, amivel a többség nem azonosult. A problémák szaporodtak. A brigádok többsége képtelen volt kivágni magát a formalizmus hálójából, sőt a háló szálainak szorosabbra vonása bénította az önálló kezdeményezést. A 70-es évek végén, a 80-as évek elején — főleg az 1983-as országos brigádtanácsko-

zásra készülve — számos cikk, vita elemezte a fonákságokat.[48] Sajnos a helyzeten a tanácskozás sem változtatott lényegesen.

Az 1973-as koncepcióban a szocialista brigádok a munkásművelődés elsődleges bázisai,[49] a közművelődés mozgalmi jellegének legfőbb letéteményesei,[50] így a problémák a kulcshelyzetű formánál sokasodtak. Úgy is fogalmazhatnék, hogy a szocialista brigádok az elmúlt évtizedben nem váltották be a művelődés terén hozzájuk fűzött reményeket. De az igazságtalan lenne. Itt is igaz: „a népet nem lehet leváltani." A hiba sokkal inkább a brigádmozgalom irányításában volt, van.

De általában is előretört a „nevelés központú közművelődés", vitorlájába fogva a közművelődési határozat kavarta jótékony szeleket. A napilapokban, folyóiratokban egymást követték a cikkek, tanulmányok, melyek a közművelődés lényegének a *tanítást*, a *nevelést*, a céltudatos *tanulást* tekintették. Nézzünk néhány példát a Népművelés című szakmai folyóiratból. 1975-ben megjelent a Magyar Televízió közművelődési terve. Ennek első három helyén a „Mindenki *iskolája*" és az *ismeretterjesztés*, a „Tv-*szabadegyetem*", valamint az „Anyák *iskolája*" áll.[51] Tipikus mondat egy „közművelődési" tanulmányból: „A nevelés fogalmához a köztudatban legtöbbször az ifjúság fogalma kapcsolódik. Én azonban most nem az ifjúság, hanem az egész lakosság hazafias *neveléséről* szólok."[52] Másutt: „... a közművelődés ... a társadalmi nevelés egyik ága..."[53] (Kiemelés tőlem, K. L.) A kiragadott idézetek mindig önkényesek. De aki felüti a Népművelés nyolc-tíz évvel ezelőtti évfolyamait, érzékelheti, szinte átüt rajtuk ez a szemlélet. Számlálatlanul idézhetők a hasonló megfogalmazások. Vagyis nem az éppen citált szerzők személye az érdekes, hanem a szemléletmód. Egy *tanuló* s nem egy *művelődő* társadalom képe formálódott ki, legalábbis az elvárások, a követelmények szintjén.

KÖZÖSSÉGEK KERESTETNEK

Az előző téma bevezetésekor említett politikai irányzatot és az általa „felhasznált ideológiai elemeket" feltehetően akkor is figyelembe kell vennünk, amikor azon töprengünk, miért nem tudtunk komolyabban előbbre lépni 1974 után a közösségi művelődésben. Hogy nem tudtunk, ez aligha vitatható. A problémát az elmúlt időszak vitái is jelezték, s a művelődési közösségek „rossz állapotának" szerepe ebben megint csak evidencia.[54] De sajnálatos bizonyíték a művelődési statisztika is.[55]

A szocialista brigádokról már szóltam. Elgondolkoztató azonban az is, hogy a közművelődésben — és még inkább a dokumentumokban — a közösségi művelődés, a közösség és kultúra kapcsolata általában a közösség és művészet kapcsolatára szűkült. A megfogalmazások, a példák ezt sugalmazták 1974-ben is: „... fontos a közösségi művelődésben (kórusok, színjátszók, versmondó csoportok) rejlő közösségformáló erő felismertetése és kiaknázása.". Pár sorral odébb: „Tovább kell fejlesztenünk az ifjúság művelődési lehetőségeit, a közösségi művelődési formákat, az ifjúsági kórusokat, színjátszó köröket."[56] De a dokumentum szerkezete is tükrözi, hogy a szerkesztők gondolkodásában a művészet a kultúra minden más területén meghatározóbban jelent meg közösségteremtő erőként (lásd a közösségi nevelés lehetőségeiről szóló pontot).[57]

Az elmúlt években a művelődési otthonok, a társadalmi és tömegszervezetek azonban hiába igyekeztek mindent (74 után még annál is többet) megtenni a működvelő művészeti mozgalom hagyományos formáinak fejlesztéséért, a mozgalom stagnált vagy visszaesett. A társadalom különböző életkorú rétegei más (gyakran „hivatalosan" vitatott) értékek és tevékenységek körül szerveződtek csoportokba (könnyűzenei divatok, népzenei divatok, hobbi-tevékenységek, kiskert-művelés stb.) vagy a közös művelődés legdemokratikusabb formái, pl. a művelődési egyesületek körül. Sokáig a közművelődési intézményektől függetlenül vagy azok által éppen csak megtűrten.

Alighanem a lenini totális kultúrafelfogás szétesésével a 30-as, 40-es, 50-es években létrejött szűk, művészet központú kultúra értelmezés — melyet a marxista kultúraelmélet egyes képviselői a 70-es évek elejére meghaladtak — egyféle újrafogalmazódásáról volt itt szó a művelődéspolitikában és egy erre alapuló gyakorlat erőltetéséről. Pontosabban csak egy kísérletről, mert éppen az elmúlt évtized bizonyította, hogy e törekvések (legalábbis a hagyományos formákban) nem hozhatnak átütő sikereket.

A MINDENNAPI KULTÚRA[58] MEGÍTÉLÉSZAVARAI

A 60-as évekről írva már szóltam arról, hogy a mindennapi kultúra változásait csak nehézkesen követte a népművelés. Az elmúlt tíz év főhatósági állásfoglalásai, irányelvei és egyéb dokumentumai egy-két kivételtől eltekintve[59] szintén nem nagyon foglalkoztak a mindennapi kultúrával a szocialista életmód fejlesztésére utaló általánosságokon túl.

A tisztánlátást továbbra is nehezítette az, hogy míg a hazai művelődésszociológia alaposan elemezte az életmód szerepét a művelődésben, addig a kultúraelmélet — a 70-es évek végéig — nem vállalkozott a mindennapi kultúra elméleti kérdéseinek elmélyültebb tárgyalására. Alig tett többet, mint hogy elhatárolta magát a polgári művelődéselmélet „tömegkultúra koncepcióitól". Továbbra is egy olyan értékhierarchia körvonalazódott, amelynek csúcsán a művészet, felső rétegében általában az ún. autonóm kultúra található, és a mindennapi kultúra, a társadalmi folyamatok kulturális vetületei csak „szolgálólányainak" mutatkoznak.

A művészet és a tudomány értékei a közművelődésben is önértékként tételeződtek. Nem fogalmazódott meg világosan, hogy ha ezek nem épülnek be a mindennapi kultúrába (akár úgy, hogy átmenetileg „megszakítják", átformálják azt, és pl. a művészet által kiszakítanak abból), akkor csak esztétikai vagy tudományos értékek maradnak, de nem válnak a tömegművelődés valódi értékeivé. A mindennapi kultúrához szervesen kapcsolódó művelődés ezért is keveredett gyakran a prakticizmus, az utilitarizmus gyanújába a 70-es évek második felében.

Ezért a „tudathasadásos" állapot, hogy miközben a mindennapi kultúrához közvetlenül kapcsolódó programokat többnyire élénk érdeklődés kíséri, a közművelődéspolitikának és magának a szakmának is valamiféle lelkiismeretfurdalása van, hogy „kiáruljuk", „aprópénzre váltjuk" a szocialista kulturális forradalom legmagasztosabb célkitűzéseit.

Kidolgozott elméleti alapok hiányában én is inkább csak analógiára támaszkodva fontolgatom, hogy miként a művészetpolitika elsődleges terrénuma

a társadalom művészeti élete, a tudománypolitikáé a tudományos tevékenység, az oktatáspolitikáé a szervezett ismeretátadó, ismeretközvetítő funkció tervezése, szervezése, irányítása és ellenőrzése, úgy *a közművelődéspolitikáé döntően a társadalom mindennapi kultúrájáé, pontosabban a mindennapi tevékenységek kulturális vetületeié.*

A közművelődésnek elsősorban a mindennapi kultúra szemszögéből kellene közelíteni a társadalom kultúrájához (s itt szándékosan nem a szűkebb tartalmú művelődési élet kifejezést használom). A mindennapi kultúrát a társadalom kultúraalkotásának sajátos módjaként kellene felfogni, amiben fontos szerepet játszanak az ún. autonóm kultúra objektivációi, de ezekhez képest a mindennapi kultúra nem egyszerűen heteronóm, s nem is azonos azzal a végeredménnyel, állapottal, amit a magaskultúra értékeinek a „nép" közötti „szétterítése" hoz létre.

Korábban a népművelésben, de a közművelődésben is többnyire csak a tudomány- vagy művészetpolitika ideológiai szűrőjén már „megtisztított" autonóm-kulturális objektivációk számítottak elfogadottnak. A mindennapi kultúra, tevékenység, gondolkodás jórészt a megítélésen kívül esett. E koncepció alapján a *mindennapi kultúrát* is elfogadhatnánk mint a közművelődés tartalmát, s ezen belül kellene érvényesíteni a „három T" követelményrendszert mint ideológiai kritériumot.

ÁLLAMOSÍTÁS ÉS MOZGALMI JELLEG

A párt VIII. kongresszusa (1962) óta sajátos ellentmondása volt a népművelésnek, hogy miközben a politikában, művelődéspolitikában, a kultúrában általában fontos volt a szocialista demokrácia fejlesztése, a népművelésben nem enyhült a közvetlen állami, tanácsi, hivatali vezérlés igénye és lehetősége. Ezzel együtt inkább háttérbe szorult, mintsem erősödött a tevékenység mozgalmi jellege. Pedig a területen ez a szocialista demokrácia érvényesítésének egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) feltétele. A közművelődésnek ez a vonása politikai rendszerünkben elsősorban a társadalmi és tömegszervezetek munkájával bontakozhat ki. Alapfeltételnek tűnik, hogy ezeknek legyenek művelődési intézményei, ahol a párt művelődéspolitikájának szellemében, a szocialista állam támogatásával, de az általuk szervezett és képviselt rétegek művelődési érdekeinek minél világosabb artikulálásával fejtik ki kulturális tevékenységüket. Különösen kétes értékű ebből a szempontból a közművelődésben résztvevők legszámosabb rétegét, az ifjúságot képviselő KISZ intézményeinek „államosítása". Az ifjúsági házak javarészt 1974 előtt tanácsi kezelésbe kerültek, de a kegyelemdöfést az Állami Ifjúsági Bizottság 3/1977-es (tehát már 1974 utáni), az ifjúsági létesítmények működtetéséről szóló irányelve jelentette. Ez kimondta, hogy az ifjúsági létesítmények tevékenységét a fenntartó szerv, a tanács határozza meg, a KISZ-nek csak egyetértési joga van. Ez kétségtelenül nem lenne kevés, ha az ifjúsági szövetségnek önálló intézményei is lennének, de hát nincsenek. Jelenleg egyedül a szakszervezetnek vannak (mondhatni azt is, hogy csak ő tudta megvédeni) saját kulturális objektumai.

Pedig az államosítás az 70-es évek második felében anyagilag sem volt feltétlenül ésszerű. Amíg ugyanis úgy látszott, hogy a gazdag és egyre gazda-

gabb szocialista állam bőkezűen tudja finanszírozni a közművelődést, sőt — mint nagyvonalú mecénás — még azt is „megengedi", hogy beleszólást biztosítson a társadalmi és tömegszervezeteknek az általa pénzelt folyamatok alakításába, valóban az látszott célszerűnek, hogy az anyagi források egy kézbe kerüljenek. Közben azonban kiderült, hogy a szocialista állam közel sem olyan gazdag, s főleg nem gazdagszik olyan gyorsan, mint ahogy korábban képzeltük. Ezért anyagilag is célszerűbb lenne egy kevésbé koncentrált intézményrendszer, mivel az állampolgárok, munkahelyek anyagi áldozatvállalását jobban kondicionálhatná.

A közművelődés mozgalmi jellegét a 70-es években is — hogy úgy mondjam — „egydimenziósan" fogtuk fel. Megvalósulását szinte kizárólag abban láttuk, hogy a társadalmi és tömegszervezetek (mint láttuk, közel sem javuló feltételekkel) részt vesznek benne. Csaknem teljesen elfelejtettük, hogy a *közművelődés* (és különösen ha népműveléssel szembeállítva szemléljük) *maga is mozgalom*. Egész pontosan vagy mozgalom, vagy nem közművelődés.

Sajnálatos módon éppen 1973-ban (a közművelődési program előkészítésének időszaka) bontakozott ki az ifjúsági klubok „deközművelődésítése". Ezek pedig a 60-as években ízig-vérig közművelődési jelleggel, programmal, módszerekkel szerveződtek. Irányelvek jelentek meg a klubok működéséhez, és útmutató az irányelvek végrehajtásához.[60] A dokumentumok a demokratikus centralizmus elvét alkalmazták az ifjúsági klubokra. Ez kétségtelenül jó szándékú, de — tekintettel a sajátosságokra — kétes értékű vállalkozás, különösen akkor, ha *csak* a centralizmus mechanizmusainak részletes kimunkálására jut energia. Itt pedig erről van szó. Részletesen kifejtett a klubok meghatározása, tipizálása, az irányítás és felügyelet kérdései, a működtető, fenntartó intézmények feladatai, a klubvezető *kinevezésének* körülményei. (A klubtagság vezetőjét nem, csak a vezetőséget választhatja.) A tartalmi kérdésekről ezt olvashatjuk: „Az ifjúsági klub programját a tagság véleményének figyelembevételével a klubvezetőség állítja össze, és a működtető intézmény (szerv) hagyja jóvá az illetékes KISZ-bizottsággal... egyetértésben. Klub csak jóváhagyott program alapján működhet. *A klub vezetősége gondoskodjon arról, hogy a programot a fiatalok megismerjék.*" (Kiemelés tőlem, K. L.)

Itt jól szemlélhető, ahogy *nem szabad* közművelődési mozgalmat szabályozni.

1974 márciusa nem változtatott e tendenciák lényegén. Az ÁIB 1977-es irányelvét idézem: „Ifjúsági klubot az illetékes KISZ-vezetőséggel egyetértésben a működtető szerv hozhat létre, működtethet és szüntethet meg."[61] *Tehát nem a fiatalok.* Továbbra is a működtető szerv feladata a klubvezető *kinevezése s* felmentése is.

De megemlíthetem a kistelepülések kulturális ellátásának javítására, a komplex művelődési intézmények létesítésére kiadott irányelveket is.[62] Ez sok mindent tárgyalt, de egyáltalán nem szólt az intézményi irányítás demokratizmusáról, holott az alapvető cél — a lakosság minél több rétegének művelődését segíteni — a mozgalmi jelleg széles körű érvényesítése nélkül aligha teljesíthető.

1979-es a művelődési otthonok társadalmi vezetőségének megválasztására, feladataira, működtetésére vonatkozó irányelv.[63] A művelődési otthonok társadalmi vezetősége ekkor sem kapta meg az egyetértési jogot az igazgató kinevezésében (enyhébben fogalmazva, csak véleményezési jogra érdemesítet-

ték). Pedig könnyen belátható, a társadalmi vezetőséget az igazgató csak akkor veszi komolyan, ha az egyetértési, esetleg a kinevezési jog a testület kezébe kerül. Jelenleg az igazgatóknak egyszerűen nem érdeke a társadalmi vezetőség működtetése.

Az irányításban csak a 80-as évek elejétől következett be változás. Fordulópontnak érzem az OKT, a Hazafias Népfront és a Művelődési Minisztérium pályázati felhívását a lakótelepi házak kihasználatlan helyiségeinek közművelődési hasznosítására.[64] Ez sugall először valóban közművelődési szemléletet. Előtérbe kerülnek a mindennapi kultúrához kapcsolódó feladatok, a mozgalmi jelleg, a lakóhelyen rendelkezésre álló potenciális anyagi és szellemi erők hasznosítása. Eredménye a szocialista demokrácia érvényesítése, a mozgalmi jelleg erősítése szempontjából a művelődési egyesületek szorgalmazása is.[65] Figyelmet érdemelnek a KISZ erőfeszítései az ifjúsági művelődés, szórakozás *helyi mozgalmainak* fejlesztésére.[66]

Vitatható, hogy e közművelődéspolitikai törekvések (a korábban említett gazdaságirányítási intézkedésekkel együtt) határkőnek tekinthetők-e, vagy csak fontos állomások. De az kétségtelen, hogy a 80-as évek elején valamiféle cezúra meghúzható e téren.

AZ 1974-ES KÖZMŰVELŐDÉSI PROGRAM „REFORM-ÉRTÉKE"

Az eddigiek alapján úgy látom, hogy az 1974-es program részint szervesen illeszkedett politikánk (reform-)törekvéseihez, amelyek az 50-es évek vége, de elsősorban a 60-as évek közepe óta szorgalmazták a szocialista építésben a korszerűsítést, az alkalmazkodást a változó körülményekhez. De mert a közművelődéspolitika ezúttal is a párt művelődéspolitikája, szélesebben egész politikája szerves részének bizonyult, a KB-határozat előkészítését, magát a határozatot s még inkább annak kezdeti értelmezését befolyásolták azok a politikai nézetek, elképzelések is, melyek a fejlődés lehetőségeinek megítélésében elmaradtak a valóságtól, s némileg a reformfolyamatok gátjává váltak. A népművelés-közművelődés váltás így nemcsak ellentmondásosan, hanem kiegyensúlyozatlanul és nem kellő ütemben haladt előre.

A program legátfogóbb megfogalmazását adó 1974-es dokumentum erényei mai szemmel is vitathatatlanok. Rendkívül korszerűen értelmezi, tágítja ki a közművelődés intézményrendszerét, így csaknem teljesen fel lehetett számolni a korábbi, szűkebb népművelés-értelmezést. Az egész intézményrendszer működésében rengeteg pozitív energia szabadult fel. (Munkahelyi művelődés, közoktatás és közművelődés együttműködése stb.)

A határozat nyomán minden szinten új módszerekkel gazdagodott és differenciálódott a közművelődési intézmények és mozgalmak pártirányítása. Ez hatott a munka eszmei-világnézeti tartalmára és arra, hogy a határozat végrehajtása az elmúlt tíz évben végül is nem vált kampányjellegűvé, ha a kampányszerűség egyes vonásait nem is nélkülözte.

A program *értelmezésekor* és *végrehajtásának* első szakaszában azonban a szükségesnél lényegesen nagyobb súllyal kerültek szóba a régi szemlélet erősítésére, konzerválására is felhasználható gondolatok, s a kelleténél kevésbé állítottuk előtérbe és fejtettük ki differenciáltan, hogy „a közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, műveltség terjesztésére, fontos feladata a szocialista

életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése... a közösségi szellem, a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése".[67] Hogy a hagyományos felfogás jó kapaszkodókat lelt a határozatban (és a közművelődési törvényben), abban nagy szerepet játszott az is, hogy a magyar iskolán kívüli művelődésben 1919 óta (a szabadművelődési korszak rövid időszakát leszámítva) — igaz, korszakonként nagyon eltérő ideológiai-eszmei tartalommal — ez a szemlélet állt előtérben. Végül is olyan paradox helyzet alakult ki, hogy a közművelődési tendenciák (a szocialista demokrácia erősítése a művelődésben, a feltételek biztosítása az új közösségi formák összeszerveződéséhez, a mindennapi kultúra helyes megközelítése) 1974 után is részben „kerülő utakon" jelentkeztek (pl. Hankiss már említett tanulmányának szerepe a közösség-probléma igazán éles felvetésében; az UNESCO dokumentumok megtermékenyítő hatása a kulturális demokrácia vonatkozásában[68] stb.), míg az elsődlegesen a kultúra demokratizálását szolgáló, hagyományos tendenciák többnyire a „királyi úton" haladhattak — igaz, így sem jutva messzire. Pejoratív hangsúllyal erre a jelenségre szoktuk mondani: „azt gondoltuk, hogy ugyanezt kell csinálni, csak jobban".

Mi volt a szerepe ezekben a folyamatokban a népművelőknek, a közművelődési szakembereknek? Milyen válaszok születtek az elmúlt tíz év kihívásaira? Ha ezekre a kérdésekre keresem a választ, először azt kell leszögeznem: 1974 óta nem vagy csak alig történt előrelépés a szakma kialakultságában, rangjában, becsületében. Nagy gond az alacsony szakképzettség, a roppant fluktuáció, a csekély társadalmi presztízs, az anyagi megbecsülés hiánya stb. még ma is. Csak éppen a keményebb gazdasági feltételek között és a szakemberek számának növekedésével megoldásuk még nehezebbnek mutatkozik. Így a „szakmától" nem volt elvárható, hogy — a jelzett társadalmi-politikai tendenciák közepette — a közművelődési folyamatok valódi erjesztőjévé váljék. S ez szemére sem vethető. Jórészt ezzel magyarázható az is, hogy a 70-es évek végén, amikor megváltozott a reformtörekvések társadalmi akusztikája, a közművelődés szakemberei elég lassan reagáltak a lehetőségekre, s viszonylag hosszú idő elteltével jelentkeztek a megújulás tendenciái.

A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA ÉS A KULTÚRA VISZONYA — MA

Közművelődésünk általános megítélésére, az elmúlt három-négy évben leggyakrabban azt mondtuk el, amit az Országgyűlés 1982-ben a közművelődési törvény végrehajtásának tapasztalatait tárgyalva így fogalmazott meg. „A helyzet azzal jellemezhető, hogy megélénkült a korábban is művelődők aktivitása, de nem sikerült jelentősen növelni a rendszeresen művelődők arányát."[69] Ez igaz. Művelődésstatisztikánk, szakmai tapasztalatok bizonyítják. Márpedig egy „kulturálisan egyharmadnyi" országban, amilyen a XX. század végi Magyarország, ahol a lakosság mintegy harmada művelődik rendszeresen, ez alapprobléma.[70] Megoldása a hagyományos népműveléssel már nem lehetséges. Számomra éppen ez az elmúlt tíz év legfontosabb tanulsága. A „Mindenki iskolájá"-val — s ezt akár szimbolikusan is érthetjük — már nem lehet szélesíteni a művelődők körét. De úgy sem, ahogy az ifjúsági klubokat vagy a szocialista brigádokat kezeltük a 70-es években.

A szocialista demokrácia elveinek és gyakorlatának érvényesítése, a közművelődés *mozgalmi jellegének* erősítése nélkül nincs komolyabb előrelépés. Nem vonom kétségbe, hogy a hagyományos népművelési tevékenységek széles körének még van és sokáig lesz is jogosultsága. De a hangsúlyoknak át kell kerülniük a kulturális, művelődési folyamatok *szervezéséről* a *szerveződés feltételeinek biztosítására.* Így tehetnénk az eddiginél szélesebb tömegeket igazán érdekeltté a művelődésben.

Csak ilyen alapon remélhető a művelődés körének szélesítése. A 80-as évek első felében a párt gazdaságpolitikai és társadalompolitikai kezdeményezései hatására (a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítése, a választási rendszer fejlesztése stb.) a korábbiaknál sokkal kedvezőbbek ehhez a feltételek.

Természetesen itt is a szocialista demokráciáról van szó. Kulcskérdés tehát a *párt* elvi irányító szerepének további tökéletesítése és a közművelődésben *dolgozó és részt vevő kommunisták* felelőssége. Kulcskérdés, mivel egy ilyen irányú fejlődés ma is — bizonyos fokig — a tevékenység ideológiai sokszínűségének fokozódásával járna együtt. Igazi politikai tereppé tenné a közművelődést. Ezt azonban vagy vállaljuk, vagy továbbra is elodázzuk a problémák megoldását. Úgy vélem, hogy az eredményes politizálásnak a jelenlegi körülmények között is megvannak a garanciái.

Reális fejlesztési koncepció nem létezhet a célok és feladatok valamiféle sorrendje nélkül. Mindent egyszerre nem lehet. Úgy gondolom, hogy a következő években — továbbra is szem előtt tartva az MSZMP KB 1974-es közművelődési határozatának sokrétű célkitűzéseit — az egyik legfontosabb feladat a szocialista demokrácia következetesebb érvényesítése a közművelődésben. Ebben rejlik a legtöbb lehetőség arra, hogy a fejlődést meggyorsítsuk.

JEGYZETEK

[1] *Knopp András:* A párt értelmiségi politikájáról. Társadalmi Szemle, 1984/1. 53. old.

[2] A vitákról, a reformról, az irányzatokról. Beszélgetés Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettessel. Népszabadság, 1983. április 3. 13. old.

[3] Lásd erről bővebben *Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés 1956—1965. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1983.

[4] 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. Művelődési Közlöny, 1961/22.

[5] Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata az oktatási reform eddigi végrehajtásának főbb tapasztalatairól és további feladatairól (1965. június 8.). A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 210—218. old.

[6] Az itt jelzett folyamatok irányait legátfogóbban *Aczél György:* Eszmék erejével című kötetének első fejezete összegzi. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1970.

[7] *Molnár János:* A közművelődés és a társadalmi igények. (Jegyzetek konferenciára készüléskor.) Népművelés, 1969/12. 5. old.

[8] *Vitányi Iván:* Vitairat a mai magyar művelődésről. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1983. 97. old.

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1964. 57. old.

[10] A debreceni Alföld hasábjain 1964—65-ben lefolyt vitára gondolok.

[11] *Kovács Máté:* A népműveléstudomány fontosabb tudományelméleti problémái. Népművelési Értesítő, 1964/4. 130—191. old.

[12] E tudományos erőfeszítések máig maradandó értékű összefoglalása *Durkó Mátyás:* Felnőttnevelés és népművelés című könyve. (Tankönyvkiadó, Bp. 1968.) A kötetben jól megfigyelhető a terület erős neveléstudományba ágyazottsága.
[13] *Molnár János* vitazárója az Alföld népművelési vitáján. Népművelés, 1965/7. 4. old.
[14] Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. augusztusi irányelvei. Idézi *Molnár János* az Alföld-vita zárásakor. Népművelés, 1965/7. 4. old.
[15] *Vitányi Iván:* Vitairat a mai magyar művelődésről. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1983. 172. old.
[16] — 2/1960. (I. 6.) Korm. sz. rendelet a művelődési otthonokról;
— 3/1960. (VI. 16.) MM rendelet a művelődési otthonokról szóló kormányrendelet végrehajtásáról;
— 178/1960. (M.K. 22.) MM számú utasítás a művelődési otthonok működési szabályzatáról;
— 201/1965. (M.K. 18.) MM—PM számú együttes utasítás a tanácsok által fenntartott művelődési otthonok egyes szervezési és gazdálkodási kérdéseiről;
— A művelődési miniszter és a SZOT Elnöksége 202/1965. (M. K. 18.) MM—SZOT számú együttes utasítása a megyei (fővárosi) művelődési házak szervezéséről és működéséről. A megyei (fővárosi) művelődési ház működési rendje.
[17] 105/1968. (M.K. 1.) MM számú utasítás.
[18] Az MSZMP KB határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 454—482. old.
[19] *Vonsik Gyula:* A népművelés mechanizmusáról. Gondolatok az új gazdasági mechanizmusról szóló határozat olvasása közben. Népművelés, 1966/8. 3. old.
[20] *Molnár János:* Aktuális népművelési problémákról. Népművelés, 1967/8. 3. old.
[21] *Molnár János:* Közművelődés és társadalmi igények. Népművelés, 1969/12. 3. old.
[22] I. m. 4. old.
[23] U. o.
[24] I. m. 6. old.
[25] *Tomkai Judit* interjúja *Molnár János* művelődésügyi miniszterhelyettessel. Népművelés, 1970/2. 6. old.
[26] *Molnár János* előadói beszéde az Országos Népművelési Konferencián. Népművelés, 1970/6.
[27] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Az Országos Népművelési Konferencia vitaanyaga. Népművelés, 1980/5. 3. old.
[28] I. m. 7. old.
[29] I. m. 11. old.
[30] *Molnár János* előadói beszéde az Országos Népművelési Konferencián. Népművelés, 1970/6. 4. old.
[31] U. o.
[32] I. m. 8. old.
[33] *Ilku Pál* felszólalása az Országos Népművelési Konferencián. Népművelés, 1970/7. 4. old.
[34] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967—1970. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 704. old.
[35] *Berend T. Iván:* Tíz év után — mérleg helyett. Valóság, 1978/7. 20. old.
[36] *Fekete János:* Reformgondolatok. Mozgó Világ, 1984/4. 3—9. old.
[37] *Köpeczi Béla:* Műveltség és minőség. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1983. 26. old.
[38] *Aczél György:* Eszmék erejével. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971. 65. old.
[39] *Aczél György:* Szocialista kultúra — közösségi ember. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 160. old.
[40] Közlemény az MSZMP KB üléséről (1972. november 14—15.). Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 387. old.
[41] A közművelődés gazdasági feltételei. A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Országos Közművelődési Tanács, Bp. 1976. 373—398. old.
[42] 8005/1982. (M.K. 22.) MM számú tájékoztató a kisszövetkezetek és gazdasági munkaközösségek által a művelődési területen végzendő tevékenységről.
[43] 118/1983. (M.K. 17.) MM számú utasítás a tanácsi felügyelet alatt működő művelődési otthonok egyes tervezési és gazdálkodási kérdéseiről.

[44] *Köpeczi Béla:* Műveltség és minőség. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1983. 26. old.

[45] Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 678—680. old.

[46] Nincs itt mód a dokumentumok részletesebb elemzésére, de talán felsorolásuk is bizonyító erővel hat:

— Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a fizikai dolgozók gyerekeinek továbbtanulását segítő társadalmi akciókról (1972. november 28.). I. m. 404—408. old.

— Az MSZMP KB Ifjúsági Bizottságának állásfoglalása a szakszervezetek tevékenységéről a munkásfiatalok között a párt ifjúságpolitikai határozatának végrehajtásában (1973. május 10.). I. m. 494—503. old.

— Az MSZMP KB irányelvei a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról (1974. március 19—20.). I. m. 663—676. old.

— Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása az iparban dolgozó szocialista brigádok művelődéséről (1974. július 9.). I. m. 825—829. old.

[47] I. m. 663—676. old.

[48] *Dr. Bukta László:* A munkaverseny továbbfejlesztéséről. Munka, 1980/2.
Groszmann Tibor: Vállalás és elismerés. Munka, 1982/6.
Südi Bertalan: János-hegyi jegyzetek a tsz-brigádokról. Népművelés, 1980/9.
Sőtér Edit: Gondolatok a szocialista brigádmozgalomról. Társadalmi Szemle, 1977/4.
Kerékgyártó Zsuzsa—Kerékgyártó István: Igények és realitások a munkásművelődésben. Munka, 1980/2.
Köpf László: A pontszám szorításában. Népművelés, 1983/6.

[49] A munkásművelődésben elsősorban „... a nagyüzemekben, a szocialista brigádokban már kialakult, illetve alakuló... közösségekre kell támaszkodni" — olvasható a határozatban. (Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 678. old.) Ezt a felfogást az MSZMP 1975-ös Programnyilatkozata is megerősítette: „A szocialista tudat és életmód közösségekben alakul ki és fejlődik tovább. Ezek sorában meghatározó szerepük van a munkában létrejövő közösségi kapcsolatoknak, amelyeknek legmegbízhatóbb formája a szocialista brigádmozgalom." I. m. 970. old.

[50] Lásd *Rátkai András:* Közművelődési szemlélettel. Népművelés, 1974/8. 5. old.

[51] *Sándor György:* A Magyar Televízió közművelődési terve. Népművelés, 1976/6. 3—7. old.

[52] *Hajdú Sándor:* Művelődési házak, hazafias nevelés. Népművelés, 1977/1.

[53] *Z. Fodor József:* Közművelődés — közösségi nevelés. Népművelés, 1974/2. 3. old.

[54] *Hankiss Elemér:* Közösségek: válság és hiány. Valóság, 1980/9. és *Kalocsai Dezső:* A közösségekről. Valóság, 1981/6.

[55] Lásd Magyarország művelődési viszonyai. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984. 295—296. old.

[56] Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 680. old.

[57] Uo.

[58] A fogalom tartalmát illetően én leginkább *Vitányi Iván* felfogásával azonosulok. Nála az élő kultúra vagy mindennapi kultúra „... magába foglal minden kulturális jelenséget, ami a mindennapokban megjelenik, tehát az autonóm kultúra alkotását és befogadását is, amint az életben ismételten megvalósul". (Vitairat a mai magyar művelődésről. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1983. 26. old.) Megjegyzem még, hogy az „élő kultúra" kifejezést nem tartom feltétlenül szerencsésnek. Különösen nem úgy, ahogy ő használja, az ún. „intézményes kultúrával" párba állítva.
Itt kell még megemlíteni *Köpeczi Béla* tanulmányát a mindennapi kultúráról. (Műveltség és minőség c. tanulmánykötete, 264—277. old.) *Kapitány Ágnes* és *Kapitány Gábor*, valamint mások e témáról készült szociológiai vizsgálatait (A viselkedéskultúráról. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984.).

[59] Ilyen kivételt pontosan hármat találtam:
— Irányelvek és módszertani eljárások a cigánylakosság elmaradott rétegeivel

kapcsolatos közművelődési tevékenységek szervezéséhez. Művelődési Közlöny, 1977/7.

— Irányelvek a munkásszállásokon folyó közművelődési munka fejlesztésére. Művelődési Közlöny, 1978/1.

— Pályázati felhívás a lakótelepi házak kihasználatlan helyiségeinek közművelődési célú hasznosítására. Művelődési Közlöny, 1982/2.

[60] Útmutató „Az ifjúsági klubok működési irányelveinek" végrehajtásához. Művelődési Közlöny, 1973/ 27—29. old.

[61] 4/1977 (IPK. 7.) ÁIB számú irányelvek az ifjúsági klubok működéséről.

[62] Művelődési Közlöny, 1977/2.

[63] Művelődési Közlöny, 1979/4.

[64] Művelődési Közlöny, 1982/2.

[65] Művelődési Közlöny, 1982/4.

[66] Lásd „Művelt ifjúságért—korszerű műveltségért" akció „decentralizálása".

[67] Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 678. old.

[68] UNESCO-dokumentumok a kulturális demokráciáról. Művelődéskutató Intézet, Bp. 1983.

[69] Népművelés, 1982/5. 14. old.

[70] *Vitányi Iván:* Vitairat a mai magyar művelődésről. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1983. 89. old.

Sz. Tóth János

ÚJ VONÁSOK A 80-AS ÉVEK KÖZMŰVELŐDÉSÉBEN

(A Népművelési Intézet néhány szakmai kezdeményezéséről)

Az 1970-es évek közepétől erőteljesebben meginduló kultúraelméleti és művelődésszociológiai kutatások felismerései alapján és nemzetközi ajánlások birtokában számos kezdeményezés indult a közművelődési gyakorlat megújítására központi szakmai intézményekben is.

Az alábbiakban a Népművelési Intézetnek a 80-as évek elejétől induló néhány kezdeményezését ismertetjük.

A gyakorlat és szemléletmód átalakításában az alapokat tekintve ez az iniciatíva-rendszer a kultúra szélesebb fölfogásán, az ún. élő kultúra és népi kultúra, általában a szubkultúrák emancipálásának az eszméjén és a részvétel-elv kibontakoztatásán alapult. A részt vevő szakemberek azt vallották, hogy sem az intézmények és hivatalok, sem a médiák maguk nem oldják meg a közművelődés továbbfejlesztését. Ez az oka annak, hogy az intézmények és az azok társadalmi környezete közötti új viszony és az intézményekre történő társadalmi befolyás kérdését állították a középpontba. A közművelődési, szakmai kezdeményezések sorsának jellemzői közé tartozik, hogy az egyes szakmai csoportok, intézmények eredményei egymástól elszigeteltek maradtak, nem akkumulálódtak, és nem váltak meghatározó-átalakító erővé. Sem az intézményi hálózati rendszer felépítése, sem a központi irányítás stílusa, sem az általános művelődéspolitikai célkitűzések helyi alkalmazása (néhány kivételtől eltekintve) nem segítette e kezdeményezések terjedését és szerepnövekedését. Itt-ott a szakmai szemléletmód átértékelődésének lökést adott, de magát a gyakorlatot és a szervezetrendszert nem volt képes átformálni. Mindezek rendkívüli mértékben nehézzé tették az önálló, tárgyszerű szakmai tevékenység feltételeit.

A kezdeményezések újabb fázisának a sorsa még nyitott. A 70-es évek végi kísérletekhez viszonyítva talán mégis jogos az évtizedforduló utáni koncepció-módosulásról beszélni. Az alapvető kiindulási alapok semmit nem változtak, viszont a társadalmi környezet igen. Az első szakaszban a szakemberek a kultúra-fölfogás és közművelődési gyakorlat erős módosítási igényén keresztül látták a fölvetődő társadalmi kérdéseket. Most fordítva. A társadalmi problémák és feladatok összefüggéseit tudatosabban felismerve a közművelődési résztevékenységet alárendelten, funkcionálisabban, azaz megfelelőbben kezelik. Lássunk néhány példát az új kezdeményezésekből, majd az értékelésben visszatérünk a tapasztalatok összefoglalására.

I. A SZOCIÁLIS FELELŐSSÉGÉRZET TUDATOS VÁLLALÁSA, MENTÁLHIGIÉNÉS KÍSÉRLETEK

A mentálhigiénés problémák módszeres feltérképezése és stratégikus intervenciója helyett még csak az összefüggésekből kiragadott részproblémák esetleges „tűzoltása" folyik. A jelenségek egyik fő oka, hogy az utóbbi évtizedek igen gyors iparosítási és urbanizációs változásai a hagyományos közösségeket felbomlasztották. Ezek spontán és természetes supportív hálózatot képeztek. Az új közösségek keletkezése nem kielégítő. A mesterséges támogató-segítő hálózat kiépítésének üteme pedig nem követi a társadalmi szükségleteket. Magyarország élen jár az öngyilkosság, az alkoholizmus és a válás gyakoriságában.

Az Országos Közművelődési Tanács központi anyagi támogatásából több más program mellett a közművelődésben is indultak kísérletek. Ezek során és annak helyszínein megjelent a közgondolkodásban a mentálhigiénés problémák iránti érzékenység, a népművelők szemléletében is fokozatosan elmélyült a rájuk bízott lakosság mentális és pszichés állapotáért való felelősségérzet. A kísérletet vezető szakemberek pedig szorgalmazták további segítő rendszerek, pszichológiai szolgáltatások kiépítését. Ezek eredményeként a 70-es évek derekán megszerveződött az ún. pszichológiai tanácsadás. Később az is láthatóvá vált, hogy a különböző típusú problémák nemcsak az egyéneket, hanem az emberek csoportjait érintik, ami felvetette az érintettek csoporthelyzetben való segítését, így létrejöttek a családok együttes klubjának nevezett csoportok, self help group-szerű alakulatok.

A kísérletek tapasztalatai azt is alátámasztották, hogy a továbblépés csak az erre a munkára affinitást mutató népművelők speciális továbbképzésének megoldásával biztosítható.

A kiképzésben részt vett csoport tagjaitól egyre több visszajelzés jött arról, hogy a közművelődés elégtelenségei közül néhány hatékonyan megoldható mentálhigiénés megközelítéssel. Bebizonyosodott, hogy bizonyos rétegek nemcsak a mentális egészség szempontjából szorulnak gondozásra és segítségre, de a művelődés elérhetőségének is előfeltétele, hogy az egyéni életmód válságok után stabilizálódjon vagy a válság enyhüljön. Kidolgozták a mentálhigiénés munkára való felkészítés legmegfelelőbbnek tartott formáját, mely az elméletet, gyakorlatot és saját élményt egyesíti.

Csak felsorolásszerűen néhány működési területről: marginális ifjúsági csoportokkal való foglalkozás, pszichológiai tanácsadás művelődési otthonokban, állami gondozottak csoportjai, autogén tréning, önismereti csoport diákoknak, válási szeminárium elváltaknak, munkásszállási csoportok, alkoholellenes csoportok.

A 80-as évek elejének legfontosabb fejleménye, hogy az egy megyében szervezett módszeres kísérleti tevékenység tanulóközponttá fejlődve országosan terjeszti a bekapcsolódó érdeklődőknek a tapasztalatait. A Magyar Népművelők Egyesületében 1984-ben Mentálhigiénés Szakmai Szervezet alakult, amely együttműködik a Magyar Pszichiátriai Társasággal.

A népművelők szervezetébe más szakmából szociológusok, jogászok, orvosok, pszichiáterek léptek még be.

II. TÁRSADALOMISMERETI MOZGALOM

Általános tapasztalat, hogy miközben társadalomismeretünk mind az empírikus kutatások, mind a múltunkkal-jelenünkkel foglalkozó mozgalmak hatására nőtt, a főiskolások szakmai oktatásába ezekből kevés információ szívódott fel, a legfelkészültebbek is sokszor tanácstalanul állnak a hétköznapi élet vaskos jelenségei előtt. Ez az alapvető szükséglet hozta létre a szociográfiai és falukutató táborok iránti igényt a legkülönbözőbb felsőfokú szakon tanuló diákság körében. A táborok elvileg nem korlátozódnak a falura, városi, üzemi helyszíneken is voltak. A részt vevő, főleg városi fiatalok miatt és a természethez való közelség, no meg a tradíciók miatt a táborok többsége mégis falusi. Népszerűsége a hagyományokban is gyökeredzik: a két világháború között a népi irodalomban a szociográfia társadalmi radikalizmusából következően közéleti szerepet is betöltött. A hivatalos tudományosság mellett e művek hatására a két háború között a haladó ifjúsági mozgalmak falukutató táborokat szerveztek, ami hozzájárult a fiatal értelmiség saját hivatására történő hatékonyabb felkészüléshez is. A mai körülmények között és a társadalomtudomány mai fejlettsége alapján ugyanerről van szó. Közösségi élményszerzés keretében a rendszerezett valóságszemlélet és az ennek megfelelő szakszerű eljárások és összefüggéskeresés aktív megfigyelésen alapuló tanulása folyik a nyári táborokban — nem a szakképzettség megszerzése érdekében, hanem a társadalmi érzékenység és tájékozódóképesség kialakításáért.

Az átlagosan 2—3 hétig tartó táborok funkciója általában kétfelé tendál: kutatásra összpontosít vagy pedagógiai. Egy másik felosztás szerint az egyik inkább csak megfigyelő, a másik beavatkozó is. Az önkéntes alapon szerveződő, munkára orientált táborokat szakképzett fiatal kutatók vezetik. Nem követelmény, hogy a tapasztalatokból írásos mű szülessék — bár ez is előfordul.

Az érdeklődés igen erőteljes, a táborok és a résztvevők száma évről évre nő. A társadalomtudományi kutatóintézetek, egyetemek és társaságok fiatal szakembereiből szerveződött táborvezetők önkéntes munkaközösséget alakítottak a módszeresebb előkészítés és szervezés kialakítására. A fiatalság társadalomtudományi közgondolkodásának fejlődése mellett a táborokat patronáló egyre több hivatali ember is felismeri, hogy a helyi társadalom sajátos nehézségeinek és fejlesztési alternatíváinak tisztázásához a szakszerű kutatásokra és az önmagukkal való tárgyilagos szembenézésre szükség van.

A táborok gyakran fejeződnek be olyan fórum megszervezésével, ahol a helyi társadalom képviselői és a táborlakók megvitatják a közösséget leginkább foglalkoztató kérdéseket.

III. FALUFEJLESZTÉS, A HELYI TÁRSADALOM KÖZÖSSÉGSZERVEZŐDÉSÉNEK ÖSZTÖNZÉSE

A centralizált településfejlesztési távlati tervek, a közigazgatási, termelési összevonások és a 70-es évtized agrártermelési eredményei a figyelem előterébe állították a falusi térség hátrányos kulturális helyzetét. Azok a népművelők, akik az ún. „nyitott művelődési otthonok" programját meghirdették, rájöttek, hogy nem tódulnak az emberek az intézményekbe. A változáshoz a helyi társadalom igényeihez szorosabban kapcsolódó tevékenységekre van szükség,

s az intézmény szerepének izolált szemlélete helyett az egész helyi társadalom problematikáját újragondolva kell az élethez jobban tapadó funkciókat kialakítani. Ez az egész helyi társadalom rehabilitációja felől közelítő szemléletmód először is azt konstatálta, hogy a szélesebb és leépülő társadalomszervezet nem önálló. Nem tudja védeni érdekeit, és rosszul működik. A gazdasági-szociálpolitikai, kommunális, egészségügyi hiányok mellett helyi azonosságtudata és kulturális önbecsülése is elkopott. A tevékenység középpontjába így az került, hogy a ténylegesen létező belső társadalmi mozgás erősítésével a tagozódottabb közösségszerveződés folyamatát hogyan lehet kulturális eszközökkel segíteni.

Bármely társadalmi, gazdasági vagy szellemi jelenséget mindig a helyi társadalom életképes önszerveződésének alárendelten kell kezelni. A több községkörzetben megindult animáló tevékenység egyik leghatékonyabb módjának a különböző érdekek kifejezésre juttatására és a társulási képesség kimunkálására alkalmas önkéntes körök, egyletek, társaságok létrehozása látszott. Ezek az egyletek a helyi nyilvánosság, a szükségletek kifejezésre juttatásának, a közösségi cselekvés inspirálóinak a fórumaivá váltak. A közigazgatási decentralizációt elindító kormányprogram, a választási rendszer és az állami élet reformfolyamatai a helyi vezetést sok helyen arra sarkallták, hogy a kitáguló mozgástérben, az önkormányzat kiépítése érdekében felkarolják ezeket a kezdeményezéseket. A folyamatok elősegítését a legkülönbözőbb eszközökkel és módon a helyi autonómia erősítésének alárendelt egyedi megoldásokkal érték el. Fontos körülmény, hogy a nagyobb külső segítség autentikus belső folyamatokra épüljön:

— a közösségi kapcsolatokat kommunikációs eszközökkel erősítették (Közösségi Kalendárium);
— a településfejlesztés és környezetvédelem kérdését az egyes lakossági csoportokkal folytatott beszélgetéseken vitatták meg. A videóra rögzített eszmecserék a helyi közösségi nyilvánosság konfliktusainak kihordására alkalmas, a döntési folyamatokat elősegítő eszközökké váltak;
— a helyi hagyományőrző népi együttes felkarolása a helyismereti, helytörténeti, művészeti tevékenységen keresztül a lokálpatriotizmus és közösségmozgósítás motiválásává alakult át;
— a környezetvédő és a népi építészeti tradíciókat a civilizációs követelményekkel összeegyeztető átfogó, közösségi falurekonstrukciók, közösségi házak építése kezdődött meg több helyen;
— az önkormányzat és a helyi öntudat érvényesítésének képességét gyakorló állampolgári önnevelés bontakozott ki. A település és közvetlen környéke történetét, kulturális értékeit, gazdasági helyzetét, fejlesztési terveit feldolgozó, a szabad párbeszédnek széles teret engedő faluszemináriumok, népfőiskolai tanfolyamok, bentlakásos népfőiskolák szolgáltak a folyamat elindítójaként vagy továbblendítésére.

A horizontális társadalomtagozódás erősödését, a helyi autonómia megszerveződését jól szolgálják a mindennapi szükségletekkel szoros funkcionális kapcsolatot alkotó, felkínált horizontális kulturális magatartásformák.

IV. A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET POZITÍV TRADÍCIÓINAK REKONSTRUÁLÁSA ÉS FELHASZNÁLÁSA

Nálunk a hagyományos paraszttársadalom viszonylag igen késői fennmaradása mint sajátos körülmény felerősíti azt az egyébként általános művelődési törvényszerűséget, hogy a kulturális örökség korszakról korszakra változó fénytörést kaphat, a mélyebb és új szempontokkal gazdagodó újraelsajátítás aktualizálódhat. Átértékelődve, új funkciókat és lendítőerőt nyerve megújulhat. Számos vitát váltott ki a 70-es években a népi kultúra, a népi művészet reneszánsza. Az irányításban és a kritikában az etnocentrikus elfogultság és beszűkülés, a nosztalgikus konzervatív ízlés vádja is felmerült. Bebizonyosodott, hogy az archaikusabb, hagyományőrző csoportok mellett főleg a városi ifjúság teremtett egy új, a korábbinál modernebb, szervesebb és funkcionálisabb tánc- és mozgás-, valamint tárgyi kultúrát, kézművességet, környezetformálást, hangszeres zenét és kreatív szórakozási formát. Újabb kísérlet erre a népfőiskolák mozgalma. Az eredeti XIX. századi dán népfőiskolai gondolat a két háború közötti Magyarországon a papság haladó rétegei, a népi írók és a baloldali értelmiség felkarolása révén vált népszerűvé. 1935—1948 között több mint száz népfőiskola működött, ahol többnyire szegény parasztfiatalok ezrei részesültek demokratikus nevelésben. A háború utáni földosztás, fejlettebb paraszti termelés, demokratikus berendezkedés megteremtésében aktív szerepe volt az itt tanult parasztoknak. Az 1949-től kezdődött politikai kurzusban fölszámolták őket. Az 1970-es évek közepétől kezdődött el korabeli szerepük fölkutatása. Ezzel egyidőben egyre több volt népfőiskolai tanár és növendék alakított baráti kört, s járt össze rendszeresen. 1982-ben a népfőiskolák 1942-es országos találkozójának évfordulóján a Hazafias Népfront keretében megalakult a volt népfőiskolások baráti köre, majd vidéken is sorra szerveződtek a volt körök. Ők vetették fel a népfőiskolai gondolat mai, korszerű követelmények szerinti megvalósítását. A Népművelési Intézet, a HNF és a mezőgazdasági dolgozók érdekvédelmi szervezetei karolták föl a kezdeményezést. Tervezeteket, szakmai javaslatokat dolgoztak ki, és az Országos Közművelődési Tanács anyagi támogatásával több kísérleti népfőiskolát szerveztek. Az új elképzelés ténylegesen alig hasonlít a régihez. Sokkal inkább igaz rá, hogy a 70-es évek közművelődési kísérleteinek tapasztalatait modellszerűen egyesítő rendszer. Funkciójában pedig az állami élet és a közigazgatás, valamint a termelési szervezetek vezetési reformintézkedéseiből támadt társadalmi szükséglet hívta életre őket. A társadalomszervezet folyamatos reformfolyamatai a művelődési szervezetben is új struktúrákat és szervezettípusokat hoznak létre, és a kölcsönhatás elve alapján, a hatékonyabb állampolgári neveléssel segítik azok megvalósulását.

ÉRTÉKELÉS, NÉHÁNY KONKLÚZIÓ

Az a közös vonásuk az itt felsorolt kezdeményezéseknek, hogy tudatosan vállalt feladatnak tekintik az emberek egy-egy reálisan körülírható közösségét foglalkoztató gazdasági, társadalmi problémák megoldásában a közművelődés aktív részvételét. Értelemszerűen az emberek aktív részvétele nélkül maguknak a társadalmi-gazdasági problémáknak a megoldását sem tartják elképzelhetőnek. A közművelődés stratégiai megfontolásai és programja már ezután

magától kibonthatók. Az válik a fő szemponttá, hogy melyek azok a kulturális programok, amelyekben a helyi szükségletek alapján az aktív részvétel biztosítható. A részvételi készségeket és képességeket aztán a társadalmi részvétel más területére is ki lehet terjeszteni. A kezdeményezések jelentőségét a közösségek összetett háttere, történeti előzményei alapján lehet megítélni. Nagy óvatossággal lehet csak összehasonlítást tenni más országoknak az irodalomból ismert megújítási kísérleteivel és vizsgálataival. Az egyik kiterjedt empirikus vizsgálat szerint a szervezeti változók között az ún. törzskari professzionalizmus gyakorolja a megújítás sikerére a legnagyobb hatást. Hiába mondhatjuk, hogy ez többé kevésbé biztosított volt a mi kezdeményezéseink első szakaszában is. A szervezeti-strukturális akadályozó tényezők erősebbnek bizonyultak. A kezdeményezések nem alkottak funkcióképes hálót, és szervezetközi kapcsolataik sem erősödtek meg annyira, hogy túlsúlyba kerüljenek. A kezdeményezések új fázisa a tényleges szükségletek illúziómentesebb számbavételével kezdődött. Még egy perdöntő változás, hogy kevés, ha a tényleges szükségleteket csak az animátorok ismerik fel, s az nem válik a résztvevők csoportjai által is felismertté és világosan artikulálódóvá. Kifejezetten a siker egyik alapfeltétele, hogy a kezdeményezett szakmai program hátterében az intézménytől függetlenedő és egyre szélesedő, öntevékeny társadalmi mozgalom adja a felhajtóerők egy részét. Az sem árt, ha az néha kifejezett „társadalmi nyomás" formájában játszik szerepet. De semmiképp sem hiányozhat nyilvános társadalmi ellenőrzés formájában. Az állami intézmények tökéletesítését össze kell kapcsolni maguknak az állami intézményeknek az öntevékenységen és érdektagozódáson alapuló társadalmasításával. A következő időszakban dől el, hogy ez a folyamat kiteljesedik-e, és joggal feltételeztük-e, hogy a kezdeményezéseken belül új fejlődési szakasz kezdődött.

VÁLOGATÁS A TÉMÁRA VONATKOZÓ IRODALOMBÓL

(A saját kiadványok az intézeti szakkönyvtárban hozzáférhetők)

I. Közművelődés és lelki egészség

1. *Sz. Fodor Katalin—Gerevich József:* A mentálhigiéne helyzete Magyarországon. (Előadás a magyar—holland szimpóziumra, 1984.) (Kézirat.) Népművelési Intézet Szakkönyvtár (sajtó alatt).
2. *Sz. Fodor Katalin:* Pszichokultúra. Tények és tapasztalatok, kísérletek a pszichológia és közművelődés határterületéről. Kultúra és Közösség, 1982/3. sz.
3. *Sz. Fodor Katalin:* Családok egymásközt. NPL, Bp. 1980.
4. *Horváth Attila:* Programjavaslatok családi klubok számára. NPI, Bp. 1979.
5. *Kocsis Sándorné—Tőzsérné Kiss Zsuzsa:* Programjavaslatok a családi klubok gyermekfoglalkozásaihoz. NPI, Bp. 1982.
6. A Komárom megyei önismereti csoportok összefoglalóinak gyűjteménye. Népművelési Intézet, Bp. 1983.
7. *Kovács Istvánné:* Bizonyosságok és kételyek. Komárom megyei tapasztalatok a közművelődés és a mentálhigiéne kapcsolatához. Népművelési Intézet, Bp. 1984.
8. Kultúra és lelki egészség. A Magyar Pszichiátriai Társaság I. Kongresszusa a nemzetközi részvétellel. Bp. 1933. január 14—16. I. Főtéma.
9. Mentálhigiéne és közművelődés. (Akciómodell és program egy kísérlet összefoglalása kapcsán.) Készítették: *Sz. Fodor Katalin, Gerevich József, Hegyesi Gábor, Komlósi Piroska, Kovács Piroska, Könnyű Elek.* Népművelési Intézet, Bp. 1983.
10. *Mérei Ferenc:* A pszichológiai dramatizálás. Népművelési Intézet, Bp. 1979.
11. *Komlósi Piroska:* Pszichodráma, a személyiségfejlesztés egyik módszere. Népművelési Intézet, Bp. 1979.

12. *Dr. Kézdi Balázs:* Közművelődési intézményben végzett pszichológiai tanácsadás szakmai feltételrendszere. Népművelési Intézet, Bp. 1982.
13. *Rogers, C. G.:* Ilyen vagyok. Népművelési Intézet, Bp. 1982.
14. *Dr. Telkes József:* A családterápia irányzatai. Népművelési Intézet, Bp. 1982.
15. *Sz. Tóth János:* Az egészségnevelés mint a közművelődés része. Egészségnevelés, 1983/24. 8—11. p.
16. A válásról és a közművelődés lehetőségeiről. (Képzési segédanyag.) *Bognár Gusztáv, Telkes József* anyagai. Összeáll.: *Lackó Judit.* Népművelési Intézet, Bp. 1985.

II. Társadalomismereti mozgalom

1. *Dr. Csizmadia Andor:* Szociográfiai alapismeretek vázlata. (Eger, 1947.) Népművelési Intézet, Bp. 1984. (Oktatási segédanyag.)
2. *Elek István:* Hátrányos helyzetű mezőgazdaság... Népművelési Intézet, Bp. 1984. (Szociográfiai munkafüzetek, kis sorozat.)
3. Falukutató táborok. Szerk.: *Nyilas György.* Népművelési Intézet, Bp. 1983.
4. *Kovách Imre—Kuczi Tibor:* A háztáji gazdaságok vizsgálatának módszerei. Népművelési Intézet, Bp. 1984. /Szociográfiai munkafüzetek, kis sorozat./
5. *Márkus István:* Első áttekintés. (Balástya) Népművelési Intézet, Bp. 1984. /Szociográfiai munkafüzetek, kis sorozat./
6. A régi szociográfia. Dokumentumok 1934—1940. Szerk.: *Némedi Dénes.* Népművelési Intézet, Bp. 1984. /Szociográfiai munkafüzetek./
(1985-ben előkészítés alatt: Kemse, Dudar, 70-es évek, Reitzer Bála-válogatások)
7. *Rézler Gyula:* Falukutatók és szociográfusok. (A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben.) Faust, 1943. Népművelési Intézet, Bp. 1984. (Oktatási segédanyag.)
8. *Székely András Bertalan:* A közép-kelet-európaiság eszméje... Népművelési Intézet, Bp. 1984. /Szociográfiai munkafüzetek, kis sorozat./
9. A szociálpedagógia műhelyei. Népművelési Intézet, Bp. 1984. /Szociográfiai munkafüzetek, kis sorozat./
10. *Tóth László:* A társadalmi nyilvánosság néhány intézménye... Népművelési Intézet, Bp. 1983. /Szociográfiai munkafüzetek, kis sorozat./
11. Tájékoztató a szociográfiai táborok munkájáról. Népművelési Intézet, Bp. 1985.

III. Falufejlesztés

1. „Engedje meg a történelem ennek a népnek..." (Interjú Márkus Istvánnal.) — Új Forrás, 1984/5. sz.
2. Falu és közigazgatás. (Tematikus szám.) — Új Forrás, 1984/2. sz. *(Vági Gábor, Varga Csaba, Nagy Endre, Bogár László, Pozsgay Imre, Lázár István, Havas Miklós, Halák László, Fondra Ferenc, Nagy Sándor, Kemény Bertalan, Kárpáti Zoltán, Elek István írásai.)*
3. Írások falvaink helyzetéről. Szerk.: *Köles Sándor, Varga Csaba.* Népművelési Intézet, Bp. 1984. (Falufejlesztési füzetek.)
4. Káli-medence faluszeminárium, 1985. Népművelési Intézet, Bp. 1985.
5. *Kemény Bertalan:* A falugondok. Gondolatok az aprófalvak üzemeltetéséről és társadalmunk rehabilitációjáról. Népművelési Intézet, Bp. 1983.
6. Közösségfejlesztési törekvések néhány magyarországi településen. Folklór és kulturális alternatívák. FTM 14. sz. Szerk.: *Niedermüller Péter, Zelnik József.* Bp. 1983/3. sz. *(Varga A. Tamás, Vercseg Ilona* interjúi.)
7. A közösségfejlesztési folyamat. (A helyi kezdeményezés újrafelfedezése.) Népművelési Intézet, Bp. 1984.
8. *Márkus István:* Falukutatás egykor és ma. — Műhely (TIT), 1981/2. sz.
9. Teendők a siófoki November 7. Tsz gazdálkodási körzetéhez tartozó községek fejlesztéséért. (Első megközelítés.) Népművelési Intézet, Bp. 1983.
10. *Sz. Tóth János:* A kistermelők és a művelődés. — Műhely (TIT), 1981/2. sz.
11. *Sz. Tóth János:* Funkcionális területfejlesztés és kulturális szervezet a közigazgatás demokratizálásáért. (Egy modellkísérlet tervezetének első változata.) Népművelési Intézet, Bp. 1984.
12. *Varga Csaba:* Egy helyi reform. (Kézirat.) Népművelési Intézet, Bp. 1984.

13. *Varga Csaba:* Egy magyar falukísérlet. (Siómente-kísérlet.) (Kézirat.) 1984. (Előadás a magyar—holland szimpóziumon.) Népművelési Intézet, Bp. (sajó alatt).

IV. Művelődéstörténeti tradíciók

1. Fél évszázad két évtizede. Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény 1930—1950. Szerk. és bev.: *Sz. Tóth János.* A művelődéstörténeti látószög hasznosságáról mai gyakorlatunkban. Népművelési Intézet, Bp. 1983. (Megjelenés előtt a Múzsák Közművelődési Kiadónál.)
2. *Lovász János:* A tatai népfőiskoláról. — Napjaink, 1985/5. sz.
3. Népfőiskolai kezdeményezések 1983—1984. Népművelési Intézet, Bp. 1984.
4. *Nomád nemzedék.* Ifjúság és népművészet Magyarországon 1970—1980. (Szerk.: *Bodor Ferenc)* Népművelési Intézet, Bp. 1981.
5. *Sz. Tóth János:* Kell-e nekünk ma a népfőiskola? — Népművelés, 1984/5. sz. *Györkös László, Pál László* hasonló című hozzászólásai. — Népművelés, 1984/9. és 10. sz.
6. *Sz. Tóth János:* A népfőiskolák mai céljai és funkciói. — Napjaink, 1984/5. sz.
7. *Sz. Tóth János:* Néphagyomány és kulturális mozgalmak Magyarországon. Népművelési Intézet, Bp. 1983.
8. Tematikus szám a népfőiskolákról. — Forrás, 1984/12. sz. *(Vitányi Iván, Harangi László, Andrássy Mária, Romsics Ignác, Tóth Piroska, Móricz Zsigmond, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Lovász János, Kovács Bálint, Matyikó Sebestyén József. Ugrin József, Villányi Péter, Sz. Tóth János, Gombár Csaba, Varga László, Rácz István, Boda János, Varga Csaba, Bobek József, Csengey Dénes, Elek István* írásai, *Császár Nagy László* interjúja *Boldizsár Ivánnal, Pozsgay Imrével, Huszár Istvánnal.)*
9. *Sz. Tóth János:* Új népfőiskolai gondolat. Népművelési Intézet, Bp. 1984.

Szász János András

EGY EGYESÜLETI KÖZÖSSÉG SZÜLETÉSE

Egyre határozottabb meggyőződésem, hogy szociológiai-társadalompszichológiai kutatásokat csak úgy végezhetünk eredménnyel, ha az elemzett társadalmi jelenségnek mi is belső szereplőivé, az adott-vizsgált közösségek-mozgalmak érdekeivel azonosuló, konfliktushelyzeteiket belülről átélő részeseivé válunk.

Az utóbbi években — az amatőr művészeti mozgalmak kutatása során — a magam számára ezt a legfontosabb és legeredményesebb „módszernek" tartottam a jelenség lényegének megismerése szempontjából. Az alábbiakban esetleírás jelleggel ismertetem a Népművészeti Egyesület Budapesti Ifjúsági Területi Szervezetében (rövidítve BIT) való bekapcsolódásom során szerzett kezdeti, de az egyesületi mozgalmak szempontjából sok általános érvénnyel is rendelkező tapasztalataimat.

A BIT (a Népművészeti Egyesület Budapesti Ifjúsági Területi Szervezete) újjászerveződése azon a múlt év (1984) végi közgyűlésen kezdődött, amikor összehívtak bennünket a Jókai Művelődési Házban. A vezetőség részéről körülbelül fél óráig senki sem jelent meg. Elkezdtünk magunk között beszélgetni, vajon miért is hívtak bennünket össze, s ha már így összejöttünk, milyen jó lenne valami értelmeset kitalálni. Ekkor megjelent a vezetőség részéről E. A. Elnézést kért, hogy elkésett a csúcsforgalom miatt. Elmondta, hogy a vezetőség úgy látja, hogy az egyesület nem működik, azért jött, hogy feloszlassa azt. Ekkor többen felszólaltunk. Én felvetettem, hogy a feloszlatás helyett nem lenne-e helyesebb otthont keresni-találni. Még azt az utópisztikus elképzelésemet is elmondtam, hogy ennyi fiatal akár egy új falut is alapíthatna.

A feloszlatásra szánt összejövetelen hatalmas vita és felbuzdulás keletkezett. Kiderült, hogy sokan vagyunk, akik új falut akarunk alapítani. Aztán megállapodtunk, hogy egyelőre ne alapítsunk falut, hanem csak keressünk egy üres épületet, házat, kastélyt Budapesten vagy környékén, ahol otthont-műhelyeket hozhatunk létre a magunk számára. Elhatároztuk, hogy a következő alkalomra mindenki körülnéz, hol milyen lehetőséget talál, s beszámol róla.

Az összejövetel egyszerűbb megszervezése miatt — nem tudtuk, mikor lehetne a művelődési házban ismét összejönnünk — egyik barátunk (M. G.) felajánlotta, hogy a következő alkalommal találkozzunk náluk, így meg tudtunk állapodni most az időpontban is, nem kell újra értesítést küldeni. Lakásában van egy most elkészült nagy szoba a beépített padlástéren, s ezt szövőműhelyként is használja, tehát meg tudja mutatni saját munkáit is. Kértük, hogy mások is hozzanak saját munkáikból néhányat megismerkedés céljából,

és mindenki hozzon valami harapnivalót, pogácsát, kenyeret, szalonnát, hagymát, innivalót...

Mindezeket a mellékesnek tűnő apró mozzanatokat azért írom itt le bevezetőként, mert amint a későbbiekben kiderült, a közösségalakítás szempontjából fontos szerepük volt. Először is nem kellett egyezkedni egyik művelődési otthonnal sem, hogy mikor kapunk másfél órára egy üres termet-szobát, s nem kellett attól sem félnünk, hogy ha belemelegszünk a beszélgetésbe, a legfontosabb kérdésekben való megállapodás előtt a portás csörgeti a kulcsot zárórát jelezve. Ezzel nem a művelődési házi szisztéma ellen akarok beszélni, hanem az otthonosság fontosságát szeretném hangsúlyozni, az önrendelkezésnek (többek között a zárás és nyitás) alapvető hivatali formákba való beleütközését. Az otthonosság fontos kérdése az is, hogy valaki közülünk való fogadjon bennünket. Már a megjelenéskor áthatja így a törődés, a kölcsönös figyelem a vendéget és a vendéglátót.

A történet további alakulása dióhéjban: összejövetelünk kiválóan sikerült. Mindenki elmondta, mivel foglalkozik, bemutatott néhányat munkái közül, és elmondta, mit csinálna szívesen, mit igényelne az egyesületben.

Tovább folytattuk az otthonkeresést és tervezgetést is. Erre a találkozóra — hallva a korábbi összejövetelek aktivitásáról — már vezetőink is eljöttek, visszaszivárogtak, amint az később kiderült, nem is a legrosszabb vezetők.

Az otthonkeresés szempontjából különösen kedvezőnek látszott B. K. vezetőségi tag javaslata, aki elmondta, hogy az Ócsai Tájvédelmi Körzet vezetője, S. J. hallva terveinkről, megkereste őt, mondván: szívesen látna bennünket Ócsán. Törekvésünk megegyezik az övével: ő ugyanis táj- és környezetvédelmen az adott község népkultúrájának gyűjtését, megőrzését, s ha úgy tetszik, visszatanítását vagy éppen mai funkciójú felhasználását is érti. Elhatároztuk, hogy néhányan lemegyünk Ócsára, s megnézzük azt a régi, erősen romló állapotban lévő, nem használt nádtetős iskolát, amelyre S. J. felhívta a figyelmünket. Kirándulásunk nagyon jól sikerült, nagyon tetszett nekünk a Budapesthez közel lévő, vonattal is könnyen és olcsón elérhető Ócsa. A Tájvédelmi Körzeti Hivatal néhány szépen helyreállított parasztházban helyezkedik el. Mellette két, régi falusi házakból álló kis utcasor van védetté nyilvánítva. És szintén a Tájvédelmi Körzet és nádtetős iskola szomszédságában van egy XII. századi gyönyörű, működő, román stílusú (református) műemléktemplom. Kedvünket csak fokozta, amikor bejártuk — a befagyott jégen — a Tájvédelmi Körzethez tartozó szép nádast, ahonnan az iskola tetőjavításához és más szükséges dolgokhoz is nádat, sást, gyékényt vághatunk. A nádasban bizonyos vágatokon és csatornákon nyáron (az élővilág békéjét nem zavarva) csónakázni is lehet majd, s van egy kavicsbányató is, ahol strandolni lehet.

Hivatalában megkerestük a tanácselnököt is. Elmondtuk neki céljainkat. Ő támogatásáról biztosított bennünket. A régi iskola felhasználását ők is hasonló célra szánták. Ő a tanács részéről azt javasolta, hogy közvetlenül tőlük kérjük használatba vételre (25—30 évre) az iskolát. Úgy döntöttünk tehát, hogy a tanácstól átvesszük az iskolát, és a Tájvédelmi Körzettel együttműködést alakítunk ki.

E. A. vezetőségi tag (építészmérnök) és K. I. egyesületi tag (építészmérnök) felvették az iskola műszaki adatait, hogy elkészítsék a felújítási tervet.

A következő alkalommal egy népihangszer-készítő barátunk hívott meg bennünket (G. T.), s az ő lakásában találkoztunk. Beszámoltunk ócsai élmé-

nyünkről, elhívtuk S. I.-t is, hogy megbeszéljük együttműködési lehetőségeinket. Jelen volt összejövetelünkön P. L., a Népművészeti Egyesület országos elnöke is. A területi szervezet önálló működésére és otthonteremtésre való törekvésünket örömmel támogatta. Kiderült, hogy lehetőségünk van bankszámlán önállóan gazdálkodni, bélyegzőt és aláírási jogot szerezni.

Én kértem, hogy ne hagyjuk lelkesedésünket elpárologni. Papírt ragadtam, és felírtam név szerint ki, mikor, mennyi időt tud majd a nyár során hétvégeken és egy hosszabb tábor idején az iskola felújítási munkáira fordítani, és ki milyen műhelyeket javasol ott majd létrehozni.

A következő alkalommal mindannyian Ócsán találkoztunk. Együtt megnéztük az iskolát, környezetét, megbeszéltük az általam elkészített — az előzményeket és a célokat is tartalmazó — használatbavételi és a Tájvédelmi Körzettel való együttműködési szerződéstervezetet. Ebben, mint jövőnk szempontjából fontos alapdokumentumunkban, önállóságunkat és az ezen az alapon nyugvó szigorú felelősségünket emeltem ki, s ez mindenkinek tetszett.

Az újabb találkozási alkalmon (B. I. lakásán) tovább folytattuk az otthonépítés tervezgetését. Megállapodtunk abban, hogy a nyári építőtábor augusztus 3—13. között lesz, de már az előtte való hétvégeken is elkezdjük az építkezést. A táborba családostól lehet jönni (A Tájvédelmi Körzet néhány házát kérjük majd el, és a szemben lévő másik, nyáron nem használt iskolát a tábor céljára.) Talán néhány szövőszéket is felállítunk majd, hogy az építkezéssel együtt, illetve az építkezési munkák után, késő délután szövést és más mesterségeket is lehessen tanulni. Reméljük, lesznek közöttünk olyanok, illetve meg tudunk hívni olyanokat, akik népdalt tanítanak majd nekünk, talán néhány népzenét játszó is akad majd köztünk, főleg a népihangszereket készítők között, és táncolni is tudnak többen. Így a munka utáni délutáni, illetve esti pihenés is hasznosan telik majd. S reméljük, a faluval való ismerkedés és a lakossággal való együttműködés is jól alakul.

Ezen az összejövetelünkön volt még egy másik szép programunk is. A társaság igényelte, hogy jó lenne néhány — gondolkodásunkat, szemléletünket orientáló — előadás. Korábban Papp Gábor előadását hallották az egyesületben többen a magyar népdalról, s ez nagyon emlékezetes volt a számunkra. Én közben találkoztam és megismerkedtem Molnár József grafikussal. Hallottam érdekes előadását az ünnepkörökről, ezért a tagság egyetértésével meghívtam őt erre az összejövetelünkre. Molnár József a karácsonyi és farsangi ünnepkörökről beszélt. Előadása több szempontból is nagyon mély benyomást tett ránk. Legfőképpen azért, mert evidenssé tette a számunkra ennek az ősi népi kultúrának a belső egységét, humanitását, embert és természetet összekapcsoló, az élet egészét átható és szabályozó „szakrális" jellegét. Előadása két ok miatt is különösen érzelemgazdag és meggyőző volt. Egyrészt mert saját falujának szokásait ismerve és gyakorolva, saját gyermekkori élményeiből merített, másrészt mert az őt körülvevő fiatalokkal Gödöllő mellett Veresegyházon közösen házat építettek, népi kismesterségek céljából műhelyeket kívánnak ott létrehozni, sőt a természettel való együttélés és a népi szokások és ünnepkörök jobb megértésére egy kisebb területen búzát is vetettek, amelyet ők akarnak majd kézikaszával learatni. Előadásának különösen érdekes része volt, amikor elmondta, hogy helyi gyűjtéseik alapján helyi iskolásgyerekekkel újjá akarják éleszteni a korábbi népszokásokat-ünnepköröket Veresegyházon. A betlehemezés felújítása, néhány házban való eljátszása elementáris erejű

élményt jelentett, és őszinte megnyilatkozási-játszási lehetőséget adott az erre vállalkozó gyermekcsoport számára most karácsonykor. Társaságunk kérésére és kívánságára a következő alkalommal (amikor M. K. lakásán találkozunk) Molnár József a húsvéti ünnepkörrel folytatja előadását. (Hadd jegyezzem itt meg, s talán ennek is van önmagán is túlmutató, az ügy és a mozgalom lényegéhez is kapcsolódó jelentősége: Molnár József előadása nem TIT-előadás volt, nem kért ezért pénzt, sőt sértésnek vette volna, ha pénzt ajánlunk fel ezért. Az értelmiség és a közösségek bensőséges, szerves találkozásának lehetőségére utal ez a mozzanat is. Kiderül tehát, hogy a kultúra életének lehetnek olyan gazdag útjai, forrásai és áramlásai, amelyekhez nem szükséges koptatni az állami művelődési ház parkettjét, s alkalmazottainak hétvégeken és az esti órákban szűkös idejét. Elég fárasztó nekik reggel 8-tól délután 5-ig kötelezően benntartózkodni az irodákban így is. Sőt, még a TIT- és egyéb előadásokra és előadókra fordított pénz is megspórolható, nem beszélve arról a hatalmas energiáról, amit a népművelő arra fordít, hogy néhány embert hallgatóként ezekre összetoborozzon. Mi minden toborzás nélkül alkalmanként 35—45 fős létszámot összehoztunk. Mindezt nem a népművelők — különösen nem a lelkiismeretes népművelők — bosszantása miatt jegyeztem itt meg, hanem mert úgy gondolom, hozzátartozik a „tárgynak", jelenségnek — a népi kultúrát magáénak valló mozgalomnak — a lényegéhez, amiről beszélünk, aminek részesei vagyunk.)

Kiderült, hogy még ezen az összejövetelünkön új vezetőséget kell választanunk, s küldötteket a közgyűlésre. Mindenekelőtt kértük, jelentkezzen, aki elvállalja a gazdasági ügyek vezetését. Így választottuk meg gazdasági vezetőnek M. K.-t mint jó szervezőt, B. K.-t titkárnak, engem megválasztottak „Falubírónak" („Fő-Ócsának", sőt mondták, megkaphatom az „Ócsa-Fő" rangot is, ha a dolgok rendben mennek műhelyfelelősi „beosztásomban"). Kértem, hogy válasszanak be a vezetőségbe segítőtársakat hozzám a műhelyépítés szervezéséhez. Így választották meg műhelyfelelős helyettesekké M. G.-t és L. E.-t. Végül E. A.-t mint szóvivőt megválasztottuk elnökké, és minden vezetőségi tagot egyben a közgyűlésre küldötté is. Mindezt azért írom le, kitérve a dolog „játékos" oldalára is, mert létfontosságúnak tartom érzékeltetni, hogy az olyan mozgalomban, szervezetben és közösségben, amelybe élet költözik, vagy legalábbis megérinti az élet lehelete, szükségszerűen szűknek, merevnek bizonyulnak a szokványos „vezetőségi" posztok és elnevezések (titkár, elnök stb.). Döntően fontosnak tartom egy társadalmi mozgalomban, hogy (legalább ez!) demokratikus legyen szervezeti rendszere tekintetében. (Legalábbis demokratikusan, alulról felépülve legyen centralisztikus, és ne centralisztikusan „demokratikus", ahogy a demokratikus centralizmust egyébként értelmezni és megvalósítani szoktuk. A vezető és vezetett-viszony merevségét éppen a társadalmi mozgalmakban kell oldanunk elsősorban. Feloldani azt a bénító állapotot, amelyben mindent a „magas vezetőségtől" várunk, s a „magas vezetőség" azután hajlandó el is hinni magáról gyakran, hogy megszerzett hatalmához a „magasabb" észt is megkapta. Meg kellene tehát találnunk a magasabb szükségletekhez igazodó, azokból születő sokszínű vezetési formákat, s a vezetést (és vezetőséget) nyitottá, dinamikussá tenni: akkor és annyi ember váljon vezetővé, ahány emberre az adott feladathoz éppen szükség van. Jó lenne ezt a problémát, illetve szervezeti elvet az alapszabályba is belefoglalni.

Végül utolsó akciónk már az építkezés jegyében telt. Kimentünk az egyik hétvégén — amikor a jég megbírt bennünket — nádat vágni. Fél napig küszködtünk, míg megjavítottuk a Tájvédelmi Körzet modern, új, nyugati importból való nádvágó gépét (a besűrűsödött olajtól kellett a szűrőt kitisztítani). De amikor kiértünk végre a nádasba, s elkezdte a gép aratni a nádat, tizenöten-húszan alig bírtuk utána azt összeszedni és kitisztítani. B. K. mondta is, hogy most már megérti a gépromboló mozgalom idejének indulatait.

Estére rengeteg nádat kitisztítottunk és kihordtunk a tó szélére. Reméljük, elég lesz az iskola teljes nádazására. Az én egyik ujjamat mélyen felvágta egy nádszál, drámai aktussal mutattam a többieknek, hogy véremmel „szentelem fel" a majdani közös otthonunkat borító nádat. Estére elfáradtunk, s hazafelé jövet közös munkánk boldog öröme töltött el bennünket.

Történetünk most itt tart, készülünk az építkezésre, a nyári táborra, a műhelyek létrehozására, s közben természetesen közösségünk megteremtésére is . . .

HOGYAN TOVÁBB?

Önmagunk számára és talán szélesebb körű továbbgondolás és vita céljából is fontos számba vennünk a „hogyan tovább?" néhány szemléleti alapelvét. Ennek lényege sokunk (elvileg ma még talán mindannyiunk) szerint az „Aki nem dolgozik, ne is egyék!" elv pozitív formája, vagyis: akik felépítik a műhelyeket, azoké legyen az. Az egész mozgalom jövője szempontjából döntőnek tartjuk, hogy miként érvényesül benne a munka szerinti érdem és önrendelkezési elv. Ebből az alapelvből kiindulva, a mozgalom jövője szempontjából kívánok felvetni néhány vitára érdemes szempontot-problémát.

Az előbbi alapelvből kiindulva, bűnösnek és károsnak tartok minden olyan törekvést, amely szerint csak felhasználjuk a közösségek munkaerejét, lelkesedését, felépíttetünk velük épületeket-műhelyeket, majd az ezekkel való rendelkezési és használati jogot nem adjuk oda az értékeket létrehozó közösségnek, hanem ez más „felettes" vagy szép gazdasági fedőnévvel élve ún. „fenntartó" szerveknél marad. Az ilyen lényegi önrendelkezési jogtól megfosztottság szokta aztán megbénítani szépen induló mozgalmainkat. Ez történt az 1960-as években felívelő ifjúsági klubmozgalommal is. A fiatalok még azokban a klubokban is elvesztették az önrendelkezési jogot — a fölöttes tanácsi vagy művelődési házi felügyeleti jog miatt —, amely klubokat pincékből, más üres, arra alkalmas helyiségekből a maguk számára felépítettek. A mozgalmi-szervezeti és eszközbeli-anyagi önállóság hiánya volt az egyik döntő oka (a politikai helyzet változása mellett) az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején hatalmas teljesítményt elérő ifjúsági színjátszó mozgalom hanyatlásának, de hasonló oka van az 1970-es évek elejétől kibontakozó új folklórhullám visszaesésének, stagnálásának is. De annak is, hogy sok új kultúrház, amelyet sokszor nagy társadalmi munkával építenek fel, elkészülve azután ott kong üresen, vagy éppen reprezentációs látszatnépművelés folyik benne kínkeservesen, az az oka, hogy a rendelkezési jog nem száll át az építkező közösségre. *Az egyesület-alapítási hullám legfőbb funkciója, mozgatóereje és motivációja az önrendelkezési jog megszerzésének megnyíló lehetősége.* Az egyesületek alapításának mai mozgalma annyiban lesz eredményes, amennyiben ezt a jogot kiharcolja, enélkül

a divat átfutása után ez is visszaesik, s a közösségalakító törekvések és szerveződések még inkább a privát szférába, tehát a baráti, családoknál történő összejövetelek szférájába húzódnak vissza, mint ahogy ez már most is hatalmas méretekben kibontakozni látszik. Amennyiben tehát a politikai-állami vezetés, illetve felügyelet nem képes megadni a közösségek számára a szükséges autonómiát, úgy azok olyan mértékig húzódnak vissza a privát szférába, hogy elvész mindenféle befolyásolási lehetőségük is, s ami lényegesebb, elvész az állami-politikai hatalom rugalmas alkalmazkodóképességéhez és önkontrolljához szükséges informálódási lehetőség társadalmi nyilvánossága is. A teljes privatizálódással természetesen sérül a privát szférába szorult közösségek normarendszerének fejlődése. Külső és belső önkontrollja is visszaesik a szükséges nyilvánosság hiánya miatt. Az egyesületi mozgalom kibontakozása tehát mind a közösségek, mind az állami-politikai hatalom jól felfogott érdekével azonos. Legalábbis elvileg. (Igaz, elvileg ez volt a helyzet a klub-, színjátszó és folklórmozgalom esetében is.)

Az önállóság és önrendelkezés létmeghatározó, jövőt meghatározó problémáját azért kell most hangsúlyozni, mert az egyesületi mozgalom, s ezen belül a Népművészeti Egyesület fejlődése is azon a ponton van, ahol eldől: visszaesik-e vagy fellendül-e, úgy érzi-e most és a következő években a lelkes élcsapat, aki az eddigi eredményeket létrehozta — a szó fizikai értelmében az épületeket felépítette —, hogy az valóban az ő közösségüké-e, vagy velük csak újabb épületeket akarnak továbbra is felhúzatni ingyen, társadalmi munkában, hogy azt mások, más célra felhasználhassák.

Számomra úgy tűnik, hogy a mozgalom válaszúton van. Ma még fontos megtartóerő a kemény munkával kivívott tekintélyre épülő szokásjog. Hadd említsem azt a példát, amit az elmúlt hetekben megismertem: a velemi népművész-faragó házét. Ezt a házat — az emeleti faházban lévő szövőházat és hálórészeket, az alsó részben lévő nagy asztalos-faragó műhelyt, a külön épületben lévő kovácsműhelyt, a raktárat és gépházat — ezek az emberek — sőt a faragók és népművészek országos méretű összefogásával — hosszú évek munkájával, nyári önkéntes táboraik során felépítették, különböző helyeken vállalt munkáikkal szerzett pénzükön szerszámokkal felszerelték. A kialakult szokásjog szerint senki nem veheti azt el tőlük, talán ma még nem is merné azt senki sem megkísérelni. Velemben kitűnő volt és jelenleg is kitűnő az együttműködés a Népművészeti Egyesület és a szombathelyi Művelődési Központ között. A velemi műhelyeknek a Művelődési Központ a fenntartó szerve. A velemi műhelyek és azok tagjai a Megyei Művelődési Központ népművészeti stúdiójaként is működnek, és a Népművészeti Egyesület megyei területi szerveként is. A műhelyeknek e szokásjogban rögzített önállóságát azonban kodifikálni, tudatossá tenni is fontos lenne ahhoz, hogy ezek a műhelyek saját belső életük és továbbfejlődésük szempontjából is vállalkozóbb kedvűek legyenek.

Ezzel összefüggésben a műhelyek belső élete is átalakulás előtt áll. A velemi példánál maradva világosan kiderül, hogy a közösség létrejötte a műhelyek felépítéséhez kapcsolódik, és nem annyira a műhelyek használatához. Különböző jelentős megrendeléseket sikerült ugyan kapniuk, főleg a faragóknak, de ezek időszakosak s állami reprezentációs jellegűek. A folyamatos alkotómunkának — én úgy látom — nem alakult ki a kellő alapja. Igaz, mindegyiküknek (illetve sokuknak), akik itt dolgoznak, van otthon műhelye, különböző

munkákhoz jutnak, van, aki népi faragott bútort készít, van, aki a tanácstól egy reprezentatív buszváró elkészítésére kap megbízatást stb. De az együttes közös alkotómunkának és szakmai együttműködésnek nem látszik kellő folyamatossága. Havonta egy-egy hétvégén találkoznak, s nyaranta folyamatosan egy nagy tábort (kéthetest) rendeznek. Ilyenkor szoktak egy-egy újabb műhelyt felépíteni. Tehát ez az idő is inkább építkezéssel telik. Igaz, most újabb feltételei kezdenek kibontakozni a folyamatos munkának. Már a múlt nyáron is vállaltak kellő anyagi ellenszolgáltatásért olyan nyugatnémet csoportot (családokat magukba foglaló csoportot), akik úgy kívántak üdülni, hogy közben népi kismesterségekkel akartak megismerkedni, és mindezért tekintélyes valutát fizettek. A pénzt a Művelődési Központ mint fenntartó kapta, ő fizette a szakkörvezetőket. Ilyen jellegű üdültetést valutáért ez évben is vállalnak. Érdekes tervük, hogy egyik épületüket vendégházzá, étteremmé kívánják átalakítani, ahol faragott bútorok, általuk készített edények, szőttesek, feleszerelési tárgyak lesznek, amit a vendég — a kanáltól és tányértól a bútorig — emlékül vagy saját használatra megvásárolhat teljes egészében vagy egyes darabonként is. Mindehhez a műhelyek számára önálló gazdálkodási feltételekre — érdekeltségi rendszerre — lenne szükség.

A műhelyek, illetve a körülöttük kialakuló közösségek kezdettől fogva meglévő önállósága tenné lehetővé és kényszeríthetné rá e közösségeket, hogy az őket érdeklő szakmai alkotómunkával már az első perctől kezdve foglalkozzanak, legyen folyamatos belső életük.

Mi az az új lehetőség, ami az egyesület-alakulásokban, különösen a Népművészeti Egyesület létrejöttével megteremtődött? Ez az egyesületi mozgalom a korábbi közösségi mozgalmakkal szemben fontos előnyt élvez, mivel önálló jogi személyként önrendelkezési joga van, tárgyalópartnerként léphet fel más, akár állami intézménnyel szemben is. A Népművészeti Egyesület különös előnye, hogy anyagi javak — épületek, berendezések, felszerelési tárgyak, munkaeszközök és értékesíthető termékek — előállítására képes. Tehát megteremtheti saját létének anyagi-tárgyi alapjait. Nem nehezedik rá a fenntartókkal szemben olyan kiszolgáltatottság, mint a kizárólag kulturális-közösségi-művészeti-szellemi mozgalmakra, pl. mint a színjátszó- vagy néptánc-mozgalmakra is.

Különös sajátosságuk, hogy saját anyagi alapjaikon jönnek létre, és a népi kismesterségeket komplex módon összekapcsolják. Ez a komplexitás magába rejti a népi kultúra eredendő egységének és szervességének a felszínre kerülését, új szerves funkcióinak megjelenését.

Olyan, szinte beláthatatlanul fontos távlatai nyílhatnak ki a szervesség létrejöttének — amennyiben az alapközösségek, műhelyek önállósága kiteljesedik —, hogy kapcsolatba léphetnek a népművészet egyéb ágaival, a néptánccal, népzenével, népdallal. Erre már ma is van példa és kísérlet, táncházakat tartanak, gyakran közös daltanulást-éneklést rendeznek.

Tehát az eddigi bürokratizálódott, elidegenítő folyamatokkal szemben, amikor minden mozgalom „irányítására" külön szakmai-mozgalmi apparátus és hálózat jött létre a néptánctól a népdalon át a népzenéig, s azokat egymástól elszakítva kezelték, most az alapegységeknél megindulhat egy egymásratalálási, szervesülési folyamat. Sőt olyan perspektívák is megnyílhatnak, hogy az alapközösségek esetleg közös lakóhelyet választanak. Kapcsolatuk kiterjed így a népművészettel való foglalkozáson túl életük egyéb közösségi alapjainak megteremtésére is. Saját életük „birtokbavételéhez", gyermekeik számára pl. újféle

iskolákat hozhatnának létre, ahol az iskolai oktatás szerves részévé válik a népművészeti műhelyekben a szülőkkel való együttdolgozás, kiterjedhet az együttműködés a közös termelői vállalkozásokra is. Így a közösség élete egyre több szálon kapcsolódhat össze, és a mai viszonyok alapján lényege szerint válhat sok vonatkozásban rokonná azzal a valahai népi közösséggel, amelyik a népi kultúra komplex (szerves!) világát létrehozta. E kultúra megőrzésére, adaptálására és folyamatos megújítására, a mai életbe való — mély, lényege szerinti és nem merő díszítőfunkciói alapján történő — beépülésére beláthatatlan lehetőségek nyílhatnak.

(Táblázat a következő tanulmányhoz:)

Az öt cél megítélése (x)

A lehetséges célok	Feltételezett társadalmi attitűd	Saját attitűd	Az eltérés iránya és nagysága
— a megszokott társasággal való találkozás	4,12	4,13	+ 0,01
— művelődés, új ismeretek szerzése	3,69	3,78	+ 0,09
— a kötöttségektől mentes szórakozás	3,67	3,50	— 0,17
— baráti kör felfrissítése, új ismeretségek lehetősége	3,66	3,54	— 0,12
— partnerkeresés	3,48	2,88	— 0,60

Diósi Pál

KI JÁR MANAPSÁG IFJÚSÁGI KLUBBA?

A KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoportja 1984 nyarán közvéleménykutatást folytatott az ifjúsági klubokról. Az országos reprezentációjú ifjúsági mintán készült felvétel alapján munkánkban az alábbi célokat tűztük ki:

1. A klubba járás tényeinek áttekintése, főként azzal az igénnyel, hogy képet kapjunk a klublátogatás elterjedtségéről a fiatalok különböző rétegeiben.
2. A klubba járás jellegzetesen társas tevékenység, ezért képet akartunk kapni arról, hogy a fiatalok hogyan vonzódnak a meghittebb, illetve a lazább társas helyzetekhez.
3. A klubok szükségességéről kialakult állásfoglalásokat kívántuk megragadni, főleg azért, hogy megtudjuk, kiknek a számára és miért tartják fontosnak az ifjúsági klubokat maguk a fiatalok.
4. Az eddigi kérdésekben megismerhető képet az öt évvel ezelőtt végzett hasonló kutatás adataival egybevetve választ keresünk arra, hogy módosult-e a klublátogatás, az intimitás-igény és a szükségletekről vallott felfogás.
5. A klubba járás néhány céljával kapcsolatos értékelő magatartás megismerése révén bepillantást kívántunk kapni a klublátogatást motiváló attitüdökbe.

Elképzeléseinkben látható, hogy nagy súlyt fektetünk a klubbeli társas helyzethez kapcsolódó kérdésekre. Ennek oka az, hogy a szoros párkapcsolattól a kvázi kötődésig igen széles skálájú az ifjúsági klubok által kínált, illetve a fiatalok által a klubokban megteremtett együtteség-élmény köre.

A KSH által összeállított minta vizsgálatakor abból indultunk ki, hogy felvételünkben elsősorban azok szerepelnek majd, akik a kutatás időpontjában nem járnak ifjúsági klubba. Ezzel ellensúlyozni kívántuk azt, hogy az ifjúsági klubokkal kapcsolatos kutatások zöme a klubok aktuális látogatói közül választva mintáját nem jut a közelébe sem a klubok korábbi látogatóinak, sem azoknak, akik soha nem fordultak meg ifjúsági klubban. Ugyanakkor az ifjúsági klubokhoz azoknak is van valamilyen viszonyuk, akik már nem, illetve soha nem is jártak klubba, és feltehetően egy részüknek véleménye is van ezekről az intézményekről.

Mintánk összetétele a főbb demográfiai mutatók mentén így alakult

	%
Nemek szerint:	
férfiak	48
nők	52
Életkor szerint:	
14—18 éves	31
19—24 éves	31
25—30 éves	38
Lakóhely szerint:	
Budapest	17
egyéb város	30
megyei város	10
község 5000 lakos felett	15
község 5000 lakos alatt	28
Iskolai végzettség szerint:	
8 általános alatt	5
8 általános	40
8 ált.+szakmunkásképző	24
középiskola	23
középiskola+szakmunkásképző	3
felsőfokú végzettség	5
Foglalkozás szerint:	%
mg. fizikai dolgozó	3
segédmunkás	5
betanított munkás	12
szakmunkás	29
értelmiségi, vezető állású dolgozó	4
egyéb szellemi dolgozó	13
ált. isk. tanuló	1
szakmunkástanuló	9
középiskolai tanuló	15
egyetemi, főisk. tanuló	3
htb.+egyéb	6
KISZ-tagság és funkció szerint:	
KISZ-tag funkcióval	12
KISZ-tag funkció nélkül	37
nem KISZ-tag, de korábban KISZ-tag volt	30
soha nem volt KISZ-tag	21

A megkérdezett fiatalok 4%-a volt az MSZMP tagja.

A KLUBBA JÁRÁS JELLEMZŐI

Kiinduló pontként azt kell tisztáznunk — mint öt évvel ezelőtt is —, hogy a fiatalok egyes rétegei megjelennek-e és milyen arányban az ifjúsági klubok látogatói között. Csakis ennek ismeretében mérlegelhetjük azt a mindinkább közkeletűvé váló állítást, mely szerint az egykor népszerű ifjúsági klubok nem csupán hanyatlásnak indultak a 70-es évek közepén, de az intézményesült ifjúsági klub „...az ifjúsági kultúra perifériájára szorult, máig sem tudta visszaszerezni elvesztett népszerűségét".*

A felvételünk során megkeresett 937 fiatal 12%-a azt állította, hogy mégcsak *nem is hallott* az ifjúsági klubokról, és így őket értelmetlen lett volna a klublátogatásról kérdezni. Ezért adataink feldolgozásakor anna a 828 fiatalnak a válaszait vettük figyelembe, akiknek az esetében a tény- és véleménykérdéseket érdemes volt feltennünk. A kiesettek adatait csupán a klubba járást nemek szerint megkülönböztetve bemutató első táblázatunkban közöljük. Dolgozatunkban — ahol ez lehetséges és tartalmilag indokolt — közöljük az 1979. évi felvétel adatait is. Táblázatunkban az öt évvel ezelőtti adatok mindig zárójelben szerepelnek, így a két adat, bár elválik egymástól, az olvasó mégis egy helyen találja ezeket.

A jelenlegi és a korábbi klubba járás nemek szerinti megoszlásban (%, N=937)

	Most jár klubba	Korábban járt klubba	Sohasem járt klubba	Nem hallott a klubokról	Összesen
Férfiak	18 (17)	30 (33)	39 (40)	13 (10)	100
Nők	9 (10)	30 (29)	50 (47)	11 (14)	100
Összesen	13 (14)	30 (31)	45 (43)	12 (12)	100

*Szále László: Mégiscsak legyen klub. Ifjúsági Szemle, 1982. 3. sz. 87. p.

Adataink azt jelzik, hogy megközelítőleg minden második fiú klublátogató egy ideig, a lányoknak is mintegy kétötöde életének egy periódusában látogatója (volt) az ifjúsági kluboknak. Ezek az arányok öt év alatt alig módosultak. A korábbi és a jelenlegi klublátogatás differenciái mindkét felvétel idején azt jelezték, hogy a lányok rövidebb ideig járnak ifjúsági klubba, mint a fiúk, hiszen mostani klublátogatásról mindkét alkalommal a fiúknál jóval kisebb arányban tettek említést, míg korábbi klublátogatásokról közel azonos mértékben. Ellenkező esetben a mostani és korábbi klubba járás közötti különbségeknek a fiúk-lányok esetében közel egyenlőnek kellene lennie.

A lányok klublátogató periódusának relatív rövidsége egybevág azzal a tapasztalattal, amivel az ifjúsági klubokban végzett csoportvizsgálatok során tíz éven át rendszeresen találkoztunk. Nevezetesen az ifjúsági klubokban kialakult férfi-dominációval. Akár a stabil tagság összetételét, akár a csoporton belüli fontossá válása esélyeit szemléltük, mindig azt kellett megállapítanunk, hogy a fiúk huzamosabb együttlét nyomán otthonosabban érezhetik magukat, s emiatt gyakrabban jutnak a klub légkörét meghatározó társas pozíciókba, mint a lányok.

A minta egészéről szólva azt kell hangsúlyoznunk, hogy a megkérdezettek egészében mindössze 13% volt a jelenleg klubba járók hányada. Ez szinte egybeesik az öt évvel korábbi 14%-os aránnyal, ami azt mutatja, hogy 1979 óta közel azonos mértékben vonzzák a fiatalokat a klubokban található tevékenységi-együttléti lehetőségek.

Hiba lenne viszont, ha ezt úgy értelmeznénk, hogy a fiatalok egyes csoportjait vonzzák ugyanúgy az ifjúsági klubok, mint öt évvel korábban. Sőt, adataink arról vallanak, hogy több ifjúsági csoport esetében is megváltoztak a klublátogatási szokások. Ezek áttekintésekor már csak a klubokról informált vagy személyes tapasztalattal is rendelkező fiatalok válaszaira hagyatkozhatunk. Így mintánk a továbbiakban 828 személyre szűkül, s ezt az adatot táblázatainknál már nem ismételjük. Az N értékét csak ott közöljük, ahol egy-egy kérdéskör elkülönített értelmezése miatt mintánk egy-egy csoportját külön vizsgáltuk. Az ily módon kialakított csoportok nagyságát viszont mindig megjelöljük.

Korábban azt láttuk, hogy az aktuálisan klubba járók aránya a legtöbb településtípusnál 13—14% körül mozog, s ennél a nagyobb falvak és Budapest adatai is csupán néhány százalékkal magasabbak. Mostani felvételünk azt mutatja, hogy az 5000 lakosnál nagyobb települések mindegyikében 11—13% között van a mostani klubtagságról beszámolók hányada, míg az 5000 lélekszámnál kisebb falvakban a korábbi 13%-ról 19%-ra nőtt a klublátogatók aránya. Ez azt jelzi, hogy a legkisebb településeken nőtt a klubok vonzereje, míg máshol némileg csökkent.

Változott a klubba járás életkor szerinti differenciáltsága is. A klublátogatás tipikus idejére vonatkozó megállapításokhoz nyújt kiindulópontot következő táblázatunk.

A jelenlegi és a korábbi klubba járás életkor szerinti megoszlásban (%)

	Most	Egykor	Sosem	Összesen
14—18 év	22 (22)	14 (15)	64 (63)	100
19—24 év	17 (24)	39 (35)	44 (41)	100
25—30 év	7 (7)	47 (46)	46 (47)	100
Összesen	15 (16)	34 (35)	51 (49)	100

1979-ben a két fiatalabb csoportban találtuk a legtöbb az idő tájt klubjárót. Ez a helyzet napjainkra is jellemző. A legfiatalabbak körében a legalacsonyabb a „már nem" klubtagok hányada és a legmagasabb azok aránya, akik még nem szereztek személyes tapasztalatokat az ifjúsági klubokról. Öt évvel ezelőtt azt mondtuk, hogy a legfiatalabbak képezik a klubok közönségének lehetséges tartalékát, míg az életkorban előre haladva mind kevesebben kapnak kedvet a klubtagsághoz.

Mostani tapasztalataink alapján ezt azzal kell kiegészítenünk, hogy a klubok látogatóbázisa az életkor felől szemlélve szűkül. Egy 1971 végén készült felvétel nyomán Sántha Pál arról számolt be, hogy a látogatók „. . . első korhatára lényegében 25 év (összesen 6%-nyi az idősebb), ettől kezdve mintegy kiöregednek, kimaradnak a tagok az ifjúsági klubokból".*

Az 1979. évi felvételig a klublátogatás életkori jellemzői alig változtak. Mostani adataink tükrében azt mondhatjuk, hogy a 18. életév nem csupán a klublátogatók többségét határoló cezúra, mint azt Sántha tapasztalta, hanem szinte egyértelműen kijelöli a kluboktól való elfordulás időpontját is. Azt kell mondanunk, hogy a klublátogatás a legifjabbak időtöltései között még őrzi eddigi súlyát, de az idősebbek már másra figyelnek, markánsabbá vált és hamarabb következik be a fiatalok egy-egy generációjának elkülönülése.

Az eddigi arányeltolódások után különösen fontosnak tartjuk annak vizsgálatát, hogy az ifjúságon belüli rétegképzésben hangsúlyos szerepű társadalmi munkamegosztás mentén milyen különbségek találhatók, és ezek módosultak-e az utóbbi öt évben.

A jelenlegi és a korábbi klubba járás foglalkozás szerint (%)

	Most	Egykor	Sosem	Összesen
Mg. fizikai dolgozó	27 (4)	20 (44)	53 (52)	100
Segédmunkás	19 (20)	23 (26)	58 (54)	100
Betanított munkás	9 (13)	40 (42)	51 (45)	100
Szakmunkás	13 (17)	45 (39)	42 (44)	100
Értelmiségi, vezető állású	3 (11)	54 (59)	44 (30)	100
Egyéb szellemi	13 (11)	44 (39)	43 (50)	100
Szakmunkástanuló	22 (26)	13 (8)	65 (66)	100
Középiskolás	19 (22)	12 (10)	69 (68)	100
Egyetemi, főisk. hallg.	41 (43)	18 (29)	41 (28)	100
Htb. és egyéb	5 (7)	49 (21)	46 (72)	100
Összesen	15 (16)	34 (35)	51 (49)	100

*Sántha Pál: Az ifjúsági klubok látogatói. SZEKI, 1973. 11. p.

Korábban azt láttuk, hogy a szellemi foglalkozásúak körében a diákévek végével csökkent a klubok iránti érdeklődés, míg a munkásfiataloknál az elhelyezkedés nem jelentett ilyen határt, kivéve a magasabb arányban nőkből rekrutálódott betanított munkásoknál. Ezek a vonások most is jellemzik a klubba járást, de mellettük másra is fel kell figyelnünk.

A megkérdezettek többségét jelentő munkás- és középfokon tanuló fiatalok körében viszonylag kismértékű a klubba járók arányának csökkenése. Ez külön-külön vizsgálva sem válik el markánsan a klublátogatás kismértékű visszaesésétől. Más a helyzet a széli csoportok esetében. A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak körében a jelenlegi klublátogatók aránya nőtt, a felsőfokon tanuló fiatalok körében pedig azoké, akik soha nem jártak ifjúsági klubba. Ismert tény, hogy az átlagszámítás fontosnak mutatkozó adatok különbségét, esetenként ellentétes tendenciákat fedhet fel, s mint erre alkalmas eljárás, könnyen csalóka eredményhez juttatja a kutatót.

Fiatalok esetében gyakran előfordult, hogy egy-egy nem tetsző jelenség felbukkanásakor azzal reagáltak a leginkább érintett szervezetek, intézmények, hogy ezek szélsőséges és elhanyagolhatóan kis számú előfordulása nem tesz indokolttá sem odaforduló reagálást, sem a valós megértéshez vezető alapos megismerést. Fiatalok esetében, mondtuk, és nem véletlenül. Körükben a magatartásmodellek átvétele gyorsabban zajlik le, mint más életkorokban, és hamarabb veszik át egymástól az értékelő attitüdöket is. Ez arra késztet, hogy a most (pillanatnyilag csak a széli csoportok esetében) tapasztalt változások alaposabb megismerésének szükségességét hangsúlyozzuk. Lehet, hogy csupán felvételünk hibalehetőségei halmozódtak a széli helyzetekben, és ez okozta az arányeltéréseket, de úgy véljük, hogy itt másféle háttérrel kell számolnunk.

Ebben erősít meg bennünket a klublátogatás különbségeit a KISZ-tagság, illetve funkcióvállalás mentén bemutató táblázat. Adatai arra utalnak, hogy nem csupán jellegzetes tagolódást okoznak a KISZ-hez való viszony eltérései, de az öt évvel korábbihoz képest e tagolódás változásairól is szólnak.

A jelenlegi és korábbi klubba járás a KISZ-tagság és funkció szerint (%)

	Most	Egykor	Sosem	Összesen
KISZ-tag funkcióval	30 (39)	24 (27)	46 (34)	100
KISZ-tag funkció nélkül	19 (21)	33 (37)	48 (42)	100
Nem KISZ-tag	8 (9)	37 (36)	55 (55)	100
Összesen	15 (16)	34 (35)	51 (49)	100

Az ifjúsági szövetségben tartós megbízatást vállaló fiataloknak jelentős hányada látogatja az ifjúsági klubokat. De azt is láthatjuk, hogy éppen az ő körükben a legerősebb a kluboktól való elfordulás tendenciája. S ha ezt a tényt egybevetjük az oly gyakran hangoztatott kívánsággal, mely szerint „a KISZ-nek az ifjúsági klubokba járó tagjai révén kell befolyását érvényesítenie a klubokban", úgy nyilvánvalónak látszik, hogy erre az ifjúsági szövetségnek mind kevesebb esélye van. Ugyanis éppen azok kérnek egyre kevesebbet az ifjúsági klubokból, akik a fiatalok politikai és „szabadidős szervezeteinek" jobb együttműködését hatékonyan segíthetnék.

Ha már „szabadidős szervezetnek" neveztük az ifjúsági klubokat, ide kívánkozik annak bemutatása, hogy a megkérdezettek számára milyen mértékben jelent, illetve jelentett szervezeti összetartozást a klublátogatás. Adataink természetszerűen csak azokra a fiatalokra vonatkoznak, akik megfordultak már ifjúsági klubban.

Klubtagság a jelenlegi és a korábbi klubba járók között nemek szerinti megoszlásban (%, N=408)

	Jelenlegi		Korábbi	
	tag	nem tag klubba	tag járók	nem tag
Férfiak	42 (48)	58 (52)	49 (50)	51 (50)
Nők	45 (56)	55 (44)	46 (52)	54 (48)
Összesen	43 (50)	57 (50)	47 (51)	53 (49)

A klublátogatás korántsem jelentett klubtagságot az öt évvel korábbi felvétel idején, és napjainkra ez a tendencia fokozottabbá vált. A korábbi vizsgálat során megközelítően egyenlő arányban találtunk olyan klubba járókat, akik vállalták a klubtagsággal járó — igazán kevés — kötöttséget, és olyanokat, akik ezt nem tartották fontosnak.

Az eltelt öt év alatt azoknak az aránya nőtt, akik az általuk felkeresett klubban (klubokban) feleslegesnek vélték a tagsági viszony vállalását. Ha a korábbi klublátogatók és a mostaniak körében megismert arányokat egybevetjük, azt látjuk, hogy az idő előrehaladtával ez a magatartás vált erősebbé.

A klubba járás tényének öt év alatti változásaival együtt szemlélve ezek az adatok arra utalnak, hogy csökken a klublátogatás gyakorisága több ifjúsági csoportban is, és akik nem fordultak el a kluboktól, azok is mind kevesebb késztetést éreznek arra, hogy belépjenek az általuk látogatott klubokba. Ez azt jelzi, hogy szervezetként is csökken a klubok népszerűsége.

Érdemes ezt egybevetni az 1984 áprilisában a KISZ KB kulturális osztálya által szervezett Országos Klubos Vitatábor összefoglalójában szereplő megállapítással. A szekció-ülések vitáinak tapasztalatait összegző munka az ifjúsági klubmozgalom (valóban mozgalomról beszélünk vagy valami másról?) jelenlegi helyzetének főbb vonásai között megemlíti, hogy „Valóságos klubélet, önállóság, belső öntevékenység a klubok egyharmadát jellemzi. A többiekben erőteljesen érvényesül a programcentrikusság."*

Bár az összefoglaló végén szerepel, hogy az a tábor résztvevőinek személyes tájékoztatására készült, mégis sajnálatosnak kell tartanunk, hogy a fenti megállapítással egy oldalon, s annak gyökeresen ellentmondóan az is megtalálható a klubok elterjedtségében tapasztalható visszaesésről (mintegy 1000 klubbal kevesebbről szólnak a nyilvántartások), hogy az ifjúsági klubmozgalomnak „... olyan hullámvölgyéről beszélhetünk, amelynek természetes és a klubmozgalomtól független okai vannak."

Miért jó és kinek, ha a klubtevékenységben tapasztalható kellemetlen tényeket a klubtevékenységtől független okokkal kívánjuk megmagyarázni?

*Klubos Vitatábor, összefoglaló. 2. p.

Úgy véljük, a klubokat látogató fiataloknak semmiképpen, és gondoljuk, hogy a klubtevékenységért felelős vagy abban csupán érintett szervezeteknek, intézményeknek sem.

A klubba járásról eddig is tudtuk, hogy az sok fiatal számára nem jelent mást, mint táncos rendezvények, diszkóprogramok többé-kevésbé állandó helyen való látogatását. Nem kevesen több klubba is járnak e célból, de arra esetleg egyik sem készteti látogatóit, hogy taggá váljanak az így felkeresett helyeken. Mostani felvételünk arra utal, hogy a klublátogatók többsége esetében a kluboknak nincs elegendő felszólító erejük ahhoz, hogy a klubba járás szervezeti összetartozássá is váljon. Laza szálú együttlétet inkább kínálnak az ifjúsági klubok, mint magas hőfokon megélhető összetartozást. Mennyire találkozik ez a kínálat a fiatalok társas helyzetre vonatkozó elvárásaival? Ennek vizsgálatáról számolunk be dolgozatunk következő részében.

AZ INTIMITÁS-IGÉNY

Arra törekedtünk, hogy az intimitást biztosító, illetve a nyilvánosabb társas helyzetekre irányuló elvárások különbségeit ragadhassuk meg a fiatalok körében.

Ennek érdekében egy olyan „tulajdonságlistát" készítettünk, melynek 12 tagjából hat-hat készség, illetve képesség fontos szerepet játszik a bensőséges, illetve a nyilvánosabb társas viszonyban. Mindenkinek, aki hallott az ifjúsági klubokról, átnyújtottuk a 12 elemet random-sorrendben tartalmazó kártyát, és kértük, válassza ki közülük a számára leginkább „rokonszenves három tulajdonságot". A kevert sorrend biztosította, hogy a számunkra valóban érdekes kérdés — melyik típusú elemeket részesíti előnyben a megkérdezett a kiválasztáskor? — a megkérdezéskor ne kerüljön előtérbe. Így az egyes elemek önmagukban vett tartalmát mérlegelve válaszoltak a fiatalok az interjú-helyzetben.

Ennek nyomán a mi érdeklődésünk nem befolyásolta a kiválasztást, és aszerint váltak dominánsá az intim, illetve a nyilvános elemek, ahogyan készteteseik alapján az intim, illetve a nyilvános társas helyzeteket megítélik. A felvételben megkérdezett fiataloknál a nyilvános, illetve intim helyzetekben fontos elemek kiválasztásakor a nyilvánosság 41:59 arányban maradt el az intimitástól. Öt évvel ezelőtt 42:58 volt a megfelelő aránypár. Úgy tűnik, hogy az intimitás előnyben részesítése tartósan jellemzi ezt a korosztályt.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a társas kapcsolatra irányuló késztetések nem elszigetelt egyének törekvéseit, elvárásait jellemzik, hanem ki vannak téve az ítéleteiket, törekvéseiket alakító társadalmi közeg befolyásának. A társas helyzetre vonatkozó értékelő elvárások az egyén környezete által szabályozott, társadalmilag befolyásolt magatartási szabályok, szerepelvárások függvényei. Befolyásolhatják a környezettel való kapcsolatunkat, hatással vannak arra, hogy milyennek látjuk a társadalomban kialakult kapcsolatlétesítési alkalmakat, és arra is, hogy a minket körülvevő világ intézményeivel, szervezeteivel miféle kontaktusokat alakítunk ki, kivel lépünk kapcsolatba az általunk elérhető személyek közül.

A kapcsolatoknak általunk vizsgált két lehetséges típusával szemben kialakított ítéleteink társadalmi kondicionálását mutatja az, hogy az általunk felkínált „tulajdonságokat" a fiatal nők és férfiak meglehetősen eltérő mértékben tartották kívánatosnak. Ezt a preferált kapcsolattípushoz kötődő „tulajdonságok" dominanciájából láthatjuk.

A preferált kapcsolattípus nemek szerinti megoszlásban (%)

	Nyilvánosság	Intimitás
Férfiak	49 (46)	51 (54)
Nők	34 (37)	66 (63)
Összesen	41 (42)	59 (58)

A korábbi arányokhoz képest még markánsabban szétválnak a két nem választásai. Aprólékos fejtegetések nélkül is belátható, hogy az a szociális közeg, amelyben élünk, sokat tesz a „nőies" és a „férfias" szerepelemek elsajátíttatásáért. Környezetünk többek között azt várja, hogy a lányok meleg, bensőséges, család felé forduló asszonyokká, a fiúk pedig a külvilágra figyelő, azt meghódítani kész felnőtt férfiakká váljanak. Vizsgálatunk adatai arra utalnak, hogy mind a férfiak, mind a nők érzékelik a feléjük irányuló eltérő szerepelvárásokat, és készek eleget tenni azoknak.

Nézzük, hogy a klubokban elérhető társas helyzet igénybevételének különbségei kapcsolatban vannak-e a kétféle társas helyzetre irányuló értékelő elvárással!

A preferált kapcsolattípus a klubba járás szerint (%)

		Nyilvánosság	Intimitás
Most jár ifjúsági klubba	tag	48 (52)	52 (48)
	nem tag	51 (51)	49 (49)
Egykor járt ifjúsági klubba	tag	35 (43)	65 (57)
	nem tag	34 (40)	66 (60)
Sosem járt ifjúsági klubba		40 (39)	60 (61)
Összesen		41 (42)	59 (58)

A klublátogatók — a tagsági viszonytól függetlenül — kevésbé igénylik a meghittebb társas helyzeteket, mint az egykori klubtagok vagy mint azok, akik sohasem jártak klubba. A korábbi klubtagok esetében az intim kapcsolatok fontossága fokozottabbnak mutatkozik, mint az öt évvel ezelőtti felvétel idején. Ha azt vesszük figyelembe, hogy az egykori klubtagok többnyire idősebbek, mint a most klubba járók, úgy arra kellene gondolnunk, hogy a klublátogatás az életkor eltérései révén befolyásolja az intimitás, illetve a nyilvánosság társas helyzeteinek kedvelését.

Korábbi adataink alapján az életkor hatását inkább tendenciaszerűnek kellett ítélnünk, mintsem meghatározó fontosságúnak. Ez napjainkra sem változott, a legfiatalabbak 44:56 arányú intim választásai alig térnek el a legidősebbek 40:60 hányadosa által jelzett ítéletektől.

Így azt mondhatjuk, hogy a klubba járásban az életkor is kifejeződhet, de a meghitt, illetve a lazább kapcsolatokra vonatkozó igény az egyes korcsoportokon belül is eltér. Inkább azok kedvelik a nyilvános társas helyzeteket, akik látogatói a kluboknak, s ez egyben a klubok légkörére is utal. Az összetartozás másféle megnyilvánulásait igénylik a klubba járók, mint azok, akik távol maradnak vagy eltávolodtak az ifjúsági kluboktól.

A továbbiakban a klubokkal, klubba járással kapcsolatos vélemények áttekintésével foglalkozunk. Ettől elválaszthatatlannak tartjuk a klubokról szerezhető információk forrásainak megítélését.

A KLUBOKRÓL SZERZETT INFORMÁCIÓK FORRÁSAINAK MEGÍTÉLÉSE

Az újsághírtől a személyes tapasztalatig igen széles az a mező, ahonnan környezetünk jelenségeiről tájékozódhatunk. Vélekedéseinket, ítéleteinket igencsak befolyásolja az, hogy mennyire közvetlenek vagy áttételesek egy-egy társadalmi tényről, egy-egy sajátos viselkedésformáról a tapasztalataink, illetve értesüléseink. Ha a klubokkal kapcsolatos állásfoglalásokat akarjuk áttekinteni, úgy nem térhetünk ki annak előzetes megvizsgálása elől, hogy honnan erednek a klubokra vonatkozó „tudás" elemei.

Ennek érdekében azt kértük a fiataloktól, hogy mérlegeljék, mi volt a legfontosabb forrása a klubokkal összefüggő ismereteiknek, értesüléseiknek. Válaszaikat valamennyi demográfiai szempontunkkal és a KISZ-hez fűződő kapcsolattal is egybevetettük, és azt láttuk, hogy ezek egyike sem befolyásolja említésre méltó módon azokat. Más a helyzet a klubba járással. Ez az egyetlen olyan szempont, amelyet valóban fontosnak találtunk az információforrások megítélésében. A klubokhoz fűződő kapcsolat egyértelműen meghatározza, hogy ki mit tekint fontosnak és mit tart elhanyagolhatónak értesüléseiből, tapasztalataiból. Következő táblázatunk az erre utaló adatokat tartarmazza.

Akik most vagy korábban szerzett klubos tapasztalatokat mondhatnak magukénak, egyértelműen ezeket tartják a legfontosabb információ-forrásnak. A klubban soha meg nem fordulók pedig a tömegkommunikációs forrásokat minősítették így. Eddig ez megfelel annak, amit előző felvételünkben tapasztaltunk.

A változás egyértelműen a tömegkommunikáció szerepének megítélésében következett be. Mindhárom csoportban kisebb volt a tömegközlési eszközöket legfontosabb forrásként megjelölők aránya, mint korábban. Ezek nyomán a megkérdezettek egészében a sajtó, rádió, tv szerepét jóval kevesebben tartották meghatározó fontosságúnak informáltságuk kialakításában. Korábban a tömegkommunikációt többen tartották a legfontosabbnak, mint a korábbi és az aktuális saját klubbeli tapasztalatokat együttvéve. E két forrás — mint láttuk, változatlannak tekinthető klubba járási arány mellett — 1984-re együtt fontosabbá vált a fiatalok szemében, mint a hírközlő eszközök.

A közvetlen kapcsolatok révén az iskola- és munkatársak szerepét mindhárom csoportban fontosnak ítélik. A nem azonos munkahelyről vagy nem iskolatársak köréből kikerülő ismerősök, barátok kizárólag a személyes tapasztalatokat nélkülözők körében szerepeltek említésre méltó arányban legfontosabb hírforrásként.

A legfontosabb információforrások a klubba járás szerinti megoszlásban (%)

Információsforrás	Ifjúsági klubban most jár		egykor járt		nem járt soha		Összesen	
A klub (klubok), ahova most jár	62	(57)	—	—	—	—	10	(9)
A klub (klubok), ahova korábban járt	5	(5)	55	(39)	—	—	19	(14)
Munka-, illetve iskolatársak által elmondott tapasztalatok	15	(14)	21	(23)	26	(27)	23	(24)
Máshol dolgozó-tanuló ismerősei, barátai	8	(7)	11	(13)	22	(18)	16	(14)
Családtagjai—rokonai	—	(1)	—	(2)	2	(3)	1	(3)
Újság, rádió, tv	8	(12)	10	(21)	42	(47)	27	(32)
Egyéb forrást említett	2	(3)	—	(1)	4	(1)	2	(1)
Nem tudja megítélni	—	(1)	—	(1)	4	(4)	2	(3)
Összesen	100		100		100		100	

Ugyanakkor az ifjúsági klubok is kikerültek az újságírói figyelem homlokteréből. Mióta a közművelődés intézményeiben a klubok már korántsem a legújabb — és mint ilyenek a legtöbb figyelmet, törődést érdemlő — képződmények, publicitásuk is visszaesett. Erről el kell mondanunk, hogy egyáltalán nem tartjuk veszteségnek azt, hogy kisebb a klubok körüli sajtóérdeklődés. Talán — természetesen a klubok működtetésében szükséges változtatások után — kevésbé lesznek arra orientálva az ifjúsági klubok fenntartói, hogy kifelé „dolgoztassák" klubjaikat, s több energiájuk marad arra, hogy tevékenységük a klubok tagjaira irányuljon. Végső soron egy ifjúsági klubnak nem „kimenő", hanem tagjaira irányuló teljesítményt kell produkálnia. S ez hosszú időn át kevésbé volt fontos a klubok működtetésében, mint az, ha egy klubnak „jó sajtója" volt.

Dolgozatunk további részében — a vélemények, az ítéletalkotás áttekintésekor — nem feledkezhetünk meg arról, ami ezekből az adatokból kiderül: a klubokhoz fűződő kapcsolat erősen befolyásolja az informálódást, s ennek révén természetszerűen a klubokkal összefüggő vélekedéseket is. A klubba járók, illetve a valamikori klublátogatók döntően személyes tapasztalataiktól, a többi fiatal pedig áttételes forrásokból szerezte informáltságát. Ezt szem előtt tartva nézzük, hogyan látják a fiatalok, kiknek és miért van szükségük ifjúsági klubokra!

MILYEN KÖRBEN VAN LEGINKÁBB SZÜKSÉG AZ IFJÚSÁGI KLUBOKRA?

A dolgozó és a tanuló fiatalok helyzetének, szükségleteinek mérlegelésekor 1979-ben a megkérdezettek domináns csoportját azok alkották, akik szerint főleg a dolgozó fiataloknak van szükségük ifjúsági klubokra. Öt év alatt ez a vélekedés alaposan módosult.

Kiknek van a legnagyobb szükségük az ifjúsági klubokra? (%)

	1979	1984
A diákoknak	23	26
A dolgozóknak	49	33
Egyaránt	15	40
Nem tudják eldönteni	13	1
Összesen	100	100

A vélekedések legmarkánsabb jellemzője az, hogy alaposan visszaszorult a klubozást a dolgozók helyzetével, szükségleteivel összhangban látó felfogás. Ugyanakkor azt láttuk, hogy a klubba járás gyakorlatában különbséget jelent az, hogy dolgozik vagy tanul egy fiatal. A klubba járás tényei és a szükségletek megítélése közötti feszültség indokolttá teszi annak áttekintését, hogy azok, akik a fiatalok egyik csoportját inkább rászorulónak tekintették, miért vélekedtek így.

Azok, akik szerint inkább a diákoknak van szükségük ifjúsági klubra, leggyakrabban azzal indokolták álláspontjukat, hogy a diákok ezt inkább megengedhetik magukna. Kötöttségeik, iskolai beosztásuk ezt inkább lehetővé teszi, és a dolgozók amúgy sem igénylik a klubba járást, mert fáradtabbak és kevesebb a ráérő idejük. Az e véleménycsoportba tartozó 216 válaszból 53% indoklásában fordult elő a fiatalok két csoportjának helyzetét egybevető érvelés. Ez a logika 1979-ben 79%-kal fordult elő, ami arra utal, hogy öt évvel ezelőtt homogénebb kiindulópontra támaszkodtak azok, akik szerint inkább a diákoknak fontosak a klubok. Említést érdemlő — 18%-nyi — volt az olyan érvelés előfordulása, mely szerint a klubok révén közelebb kerülhetnek egymáshoz a diákok. A többi választ a klubba járást haszonelvűen megközelítő és a „fiatal korban kell szórakozni" típusú felfogások jellemezték, és 12% volt a besorolhatatlan, egyéb indokok aránya.

A dolgozók számára fontosabbnak tekintette a klubba járást 273 megkérdezett. Indokaik közül 39%-kal kiemelkedett az az érvelés, hogy a diákoknak amúgy is több szórakozási, kikapcsolódási lehetőségük van. Öt éve is ez volt a domináns indokolás-típus, de akkor 54% vélekedett így. A homogenitás e felfogásban is veszített erejéből. A következő nagy csoportot (24%) itt is a társakra találás szükségletével érvelők képezték, és közel ekkora arányban (20%) szerepeltek a munka fáradalmait kompenzáló klubba járás említői. A haszonelvű és az „inkább megengedhetik maguknak a klubba járást" típusú válaszok itt is előfordultak, de míg a diákok esetében 53% indokol ez utóbbi érveléssel, a dolgozókról ugyanezt csak 4% vallotta.

Azt láttuk tehát, hogy akik a dolgozók számára tekintették fontosnak a klubokat, ugyanúgy elsősorban a diákok lehetőségeire utaltak, mint akik a diákokról gondolják, hogy nekik inkább kellenek a klubok. Csakhogy a diákok esetében *meglévő lehetőségekre* utaltak az érvek, míg a dolgozóknál a legnagyobb csoport érvei éppen a *lehetőségek szűkösségéből* indultak ki. Feltételezzük, hogy éppen ezt a feszültséget oldották fel azok, akik azt mondták: mindkét csoportnak egyformán kellenek ifjúsági klubok.

A válaszokat egy másik szempont szerint is áttekintettük. Az indokolásokban megfogalmazott szükséglet okainak elemzését aszerint is elvégeztük,

hogy az érvelés milyen alapelvre vezethető vissza. Így a viszonyító elemektől megtisztítva láthatóvá vált, hogy a domináns választartalmat a szórakozás, a hasznosság, az együttesség vagy az elvonás szempontja köré építették a megkérdezettek. 1979-es felvételünk feldolgozásakor eredetileg nem számoltunk az elvonás, a károstól való visszatartás szempontjának előfordulásával, és csak a feldolgozás során vált láthatóvá, hogy szükséges ezt a választípust elkülönítenünk. Most, amikor terveztük ennek figyelemmel kísérését, alig fordult elő.

A szükséglet okainak alapelve aszerint, hogy kinek van nagyobb szüksége a klubokra (%, N=489)

	Szórakozás		Haszonelv		Együttesség		Elvonás		Összesen
Dolgozóknak	44	(38)	10	(29)	43	(22)	3	(11)	100
Diákoknak	41	(24)	30	(32)	28	(11)	1	(33)	100
Összesen	43	(36)	18	(29)	37	(18)	2	(17)	100

Adatainkból több fontos változás olvasható ki. Öt évvel ezelőtt a szórakozás alig néhány százalékkal volt gyakoribb az indokok alapelveiben a haszonelvnél. Napjainkra megnőtt a szórakozás szükségességét előtérbe helyező válaszok előfordulása. A válaszok közel fele ezt hangsúlyozta. Főleg a diákok számára való fontosság híveinek körében volt látványos ez a szemléletváltás. Eltolódott a haszonelvű érvelések abszolút sorrendje, és a dolgozókra vonatkoztatva már csak jelentéktelen, 10%-os lett az előfordulása. A diákok esetében ezt a korábbit megközelítő arányban említették.

Az 1979-ben kevéssé fontosnak tartott együttesség most a második leggyakrabban szereplő alapelvvé vált, és mindkét csoport esetében fontos kiindulópontja az érveléseknek. Úgy tűnik, hogy a diákéletet egyre kevesebben látják közösségi alaphelyzetnek, ezért a klubokat tartják a kívánatos együttességre alkalmat adó terepnek.

A válaszokból szinte teljesen eltűnt a klubokat káros időtöltéstől visszatartó erejűnek gondoló elképzelés. A fiatalokra és a társadalomra egyaránt veszélyes tevékenységektől elvonó erejűnek gondolta 1979-ben a válaszadók 17%-a az ifjúsági klubokat, vagy arra gondolt, hogy a fiatalok veszélyeknek vannak kitéve. Mostani felvételünk során mindössze 2%-nyi ilyen választ találtunk. Korábban az aggodalom főleg a diákok sorsa iránt volt ilyen erős, most egyik csoport esetében sem gondolták, hogy számottevő elvonó ereje lenne a kluboknak. Úgy tűnik, hogy egy megalapozatlan legendával kevesebb él a fiatalok gondolkodásában.

Adatainkat egy másik megoszlás szerint is érdemes áttekintenünk. A klubokhoz fűződő kapcsolat együtt jár-e a szükséglet alapelveinek eltérő megítélésével?

A szórakozás abszolút első helyre került a klubok mostani látogatói között. Korábban is főleg ebből az alapelvből kiindulva indokolták válaszaikat az éppen klubba járók, de korántsem ilyen arányban. Az együttesség szintén fontos alapelv a számukra, de ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a klubban soha meg nem fordulók és a korábbi klublátogatók egyaránt gyakrabban indultak ki ebből. A saját élmény szerepét a szükségletekről szóló válaszok mögött bátran feltételezhetjük. S így a mostani klubosok válaszainak megha-

tározó élményeként kell a szórakozásra tekintenünk, míg a korábban klubba járók esetében feltételezhetjük, hogy az együttesség, a társas élmény volt a befolyásoló erejű tapasztalatuk.

A szükséglet okainak alapelve a klubokhoz fűződő kapcsolat szerint (%, N=489)

	Szórakozás		Haszonelv		Együttesség		Elvonás		Összesen
Most jár klubba	54	(42)	12	(24)	32	(16)	2	(18)	100
Egykor járt klubba	37	(32)	17	(32)	43	(18)	3	(18)	100
Soha nem járt klubba	43	(38)	19	(29)	35	(18)	2	(15)	100
Összesen	43	(36)	18	(29)	37	(18)	2	(17)	100

Azt látjuk, hogy az aktuális klubbeli élményekkel rendelkezőkhöz hasonlóan a klubokat egyáltalán nem ismerők is a szórakozás köré építették a szükségletekről kifejtett véleményüket, míg a klubok világát korábbról ismerő fiataloknál inkább a társas helyzet kerül a vélemények centrumába. Ez arra enged következtetni, hogy a klubok mostani légköre és a tömegkommunikáció egyaránt a szórakoztató mozzanatokat mutatja fel a klubbeli kínálatból, míg a korábbi klubélmények nyomán inkább az együttességet, a kortársakhoz való kapcsolódás esélyét vagy tapasztalatát rögzítették a klubba már nem járók. Persze ebben az is szerepet játszhat, hogy a klubokból már „kiöregedett" fiatalok, némi nosztalgiával, korábbi, felszínes társas helyzeteiket is előnyösebbnek tekinthetik, mint mostani „érett", de kapcsolatszegény körülményeiket. Ennek tisztázására viszont korábban klubozók más típusú megkeresése látszik alkalmas kutatói eljárásnak.

A klubok iránti szükségletek egy másik megközelítési módját azért tartottuk fontosnak, mert mások a szabadidőben megvalósítható együttes aktivitás esélyei a különböző településeken. Az öt évvel ezelőtti felvétel tapasztalataihoz képest alig láttunk változást. Közel azonos arányban első helyen a falvakban élő fiatalok klubigényét tartották a legindokoltabbnak a megkérdezettek. Ezt a nagyvárosok, majd a kisvárosok fiataljainak szükségletei követték. Az arányok így alakultak:

Hol van a legnagyobb szükség az ifjúsági klubokra? (%)

	1979	1984
Falvakban	43	40
Nagyvárosokban	29	33
Kisvárosokban	11	15
Nem tudott egyetlen településtípust megjelölni	17	12

Az indokolások a falvak és a nagyvárosok esetében eltérő megközelítést tartalmaztak. A falvakról szólva leggyakrabban a fiatalok igényeihez és pénztárcájához alkalmazkodó lehetőségek hiányát említették, a nagyvárosok esetében pedig azt, hogy nagyon sok az időtöltést kereső fiatal, illetve a kapcsolatkeresés alkalmainak szükségességét. Ez egybeesik a korábbi tapasztalatok-

kal, mint ahogy az is, ahogyan az egyre kisebb településeken élők egyre gyakrabban a falun élő fiatalok számára tekintették fontosnak a klubokat.

1979-ben is egyértelmű volt, hogy a megkérdezettek szerint a falvak ifjúságának társaságszerveződése, szabadidőtöltése indokolja a legtöbb kívánnivalót. Öt év alatt a fiataloknak a falusi és a nagyvárosi szükségletekről kialakult képe valamelyest közeledett egymáshoz.

Végeredményben, ha a szükségletekről átekintett képet a klubok csökkenő számával vagy a más kutatások során a klubok légköréről szerzett tapasztalatokkal vetjük egybe, egyáltalán nem lehetünk elégedettek. Hiányzanak a fiatalok számára megfelelő, kellő számú társas terepek, a meglévők inkább az idő elverését, a pihentető, de korántsem aktív kikapcsolódást, a passzivizáló szórakozást kínálják. A *társaság* helyett a *véletlenszerű szituatív együttlét* elemei erősödtek fel a klubokban, és ez igazán nem a klubtevékenységen kívülálló oka a már említett hullámvölgynek.

A KLUBBA JÁRÁS CÉLJAINAK MEGÍTÉLÉSE

Arra törekedtünk, hogy az ismeretszerzéstől a klubban adódó párkeresési lehetőségekig többféle, a klubba járást valóban motiváló tényezőről ismerjük meg a fiatalok ítéletalkotását. Ennek érdekében a fiatalokkal egy ötfokú skálán helyeztettük el a klublátogatás öt lehetséges célját. Előbb azt kértük, hogy aszerint mérlegeljenek, hogy a klubba járó fiatalok számára melyik mennyire fontos. Ezt követően azt kértük, hogy jelölje meg, hogy számára ezek a célok mennyire fontosak.

A válaszok alapján számított súlyozott átlagpont értékekkel (x) leírhatjuk, hogy milyennek tartják az egyes célokkal kapcsolatban a klubba járó fiatalok attitüdjét, illetve azt, hogy maguknak a megkérdezetteknek milyen az attitüdjük. A két érték különbségét minden esetben az adott céllal kapcsolatos értékelő magatartás indikátorának tekintjük. (A táblázatot l. a 38. o.-on)

A klubba járók többsége számára az azonos társaság képezi a legfontosabb célt. Ezt kb. fél skálafoknyi távolságban három azonos fontosságúnak ítélt cél követi: a művelődés, a szórakozás és az új ismeretségek. Ezeknél valamivel kevésbé fontos célnak tekintik a partnerkeresést.

A saját attitűdre vonatkozó adatok alig hoznak változást a célok sorrendjében.

A sorrendnél fontosabbnak tartjuk azt, hogy a saját attitüd-értékek szétházottabbak. Úgy gondoljuk, ez annak következménye, hogy a fiataloknak bizonytalanabbak az ítéleteik a klubba járók többségéről gondolkozva, mint amennyire az egyes célokat a maguk számára értelmezni tudják.

Az ötfokú skálán felfelé alig, lefelé is többnyire kismértékben térnek el a feltételezett társadalmi- és a saját attitüd értékei. Csupán a partnerkeresésről gondolják sokan azt, hogy ez a klubba járók számára fontosabb, mint személy szerint az ő esetükben. Ez az egyetlen olyan lehetséges cél, amelynek esetében a két attitüd távolsága olyan ítélkező magatartásról tanúskodik, amely szerint ez másokat sokkal inkább elvihet egy klubba, mint magukat a megkérdezett fiatalokat.

A társadalmi és a saját attitüd közötti távolságban kifejeződő magatartás olyan feszültségre utal, amely miatt nem csupán a minta egészében tartjuk

szükségesnek a két ítélet áttekintését, hanem a kérdezettek egyes csoportjainál külön-külön is. Minden csoportnál kiszámítottuk a feltételezett és a saját attitüd súlyozott átlagát, majd ezek különbségét. Számunkra ez utóbbi volt a fontosabb, mivel ennek mértéke és előjele fejezi ki az adott célra vonatkozó értékelő magatartást. Az eltérések csoportonkénti és átlagos szórása alapján megkereshetők azok a csoportok, amelyeknek ítéleteiben első- és másodrendű fontosságú különbségek tapasztalhatók a megkérdezettek egészéhez képest.

Ennek nyomán érdemes számba vennünk, hogy melyek azok a csoportok, amelyeknek válaszai egy-egy céllal kapcsolatban jellegzetesen eltértek a megkérdezettek egészénél kimutatható tendenciáktól.

Az életkor mentén vizsgálva a különbségeket, ki kell emelnünk, hogy a legidősebbek — a 25—30 év közöttiek — körében a megszokott társasággal való találkozást markánsan felértékelik. A minta egészében is hasonló, de igen kismértékű a saját attitüd megemelése. A +0,01 értékkel a csoport esetében +0,10 átlagpontnyi különbség áll.

Az ellenpólust a legfiatalabbak képezik, akik a baráti kör felfrissítését magasabbra értékelik, mint azt a klubba járók többségéről feltételezik. Az átlagos —0,12 értékkel szemben náluk +0,08 a két attitüd eltérése.

Az életkor és az értékelő magatartás összefüggéseit szemlélve azt kell megállapítanunk, hogy a fiatalabbak, akik a leginkább klublátogatók, inkább az új kapcsolatokat tartják fontosnak, míg a klubban kevéssé forgó idősebbek inkább a hagyományos baráti körre vágynak a klubokban is.

Eszerint gyökeresen másra van szükség azokban a klubokban, ahol idősebbek is megfordulnak, és ott, ahol a látogatók zömét a tizenévesek teszik ki. Ahol pedig egyaránt megfordulnak, ott elengedhetetlen az osztott tér és a tevékenység differenciálásának biztosítása. Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy igen kevés az olyan klub, ahol több kisebb szoba is egyidejűleg a látogatók rendelkezésére áll.

Említésre méltó sajátosságokat találunk a foglalkozás szerinti bontásban is. A megszokott társaság szerepét +0,01 mértékben felértékelő átlagtól két csoport távolodik el jelentősen. A segédmunkások —0,32, a felsőfokon tanulók pedig —0,21 átlagponttal tekintik kevésbé fontosnak ezt a célt, mint amit a klublátogatókról feltételeznek. Mindkét esetben a kapcsolatokra való nyitottságot tételezhetjük az értékelő magatartás hátterében. Ennek a nyitottságnak az összetevőit azonban eljárásunkkal nem tudjuk megragadni, és azt sem, hogy a beállítódás milyen klublátogatási szokásokat eredményez.

A másik póluson a zömmel nőkből álló betanított munkások körében ugyanez a cél +0,27 értékű pozitív mérlegelést eredményezett. Ők fontosabbnak tekintik a már kialakult társaságot, mint amit a klubba járókról feltételeznek. Emlékeztetnünk kell arra, hogy csupán 9%-uk jár klubba, s ez arra utal, hogy nem nagyon találják meg a kiegyensúlyozott, stabil társaságot, és emiatt kevésbé kötődnek a klubokhoz, mint a fiatalok más csoportjai.

A baráti kör felfrissítése, az új ismeretségek ismét említésre méltó eltéréseket váltottak ki az értékelésben. A megkérdezettek egészére jellemző —0,12 átlagpontnyi leértékeléssel szemben ez a cél pozitív megítélésre késztette a szakmunkástanulókat és a középiskolásokat. A szakmunkástanulók +0,21, a középiskolások +0,16 ponttal fontosabbnak tekintik ezt a célt a klubokban, mint ahogyan azt a klublátogatókról feltételezik. Emlékeztetőül felidézzük, hogy

esetünkben a magas arányban klubba járó legfiatalabb korosztályról van szó. Úgy tűnik, nemcsak keresik, de meg is találják a változatos, új arcokat felvonultató társas terepet az ifjúsági klubokban.

Végül az ismeretszerzés, a művelődés vonzerejének megítélését érdemes bemutatnunk. Az átlagokról korábban mondottak most ismét érvényesek, a mintha egészében tapasztalt +0,09 mértékű felértékelés igen nagy különbségeket takar. Emiatt nem csupán a kiemeléseket, de a teljes foglalkozássort érdemes bemutatnunk.

A feltételezett társadalmi és a saját attitüd különbsége a művelődéssel, ismeretszerzéssel kapcsolatban

Mezőgazdasági fizikai	—0,57
Segédmunkás	—0,10
Betanított munkás	+0,03
Szakmunkás	+0,10
Értelmiségi	+0,22
Egyéb szellemi foglalkozású	+0,24
Szakmunkástanuló	+0,07
Középiskolás	+0,19
Felsőfokon tanul	+0,61
Htb. + egyéb	—0,17
Összesen	+0,09

Adatsorunk érzékletesen mutatja, hogy milyen értékelő magatartást vált ki a klubba járás céljai között a művelődés-ismeretszerzés az egyes foglalkozási csoportok körében. A feltételezett társadalmi attitüdökhöz képest a saját attitüd két egymást követő felértékelési sort ad. Az elsőt a dolgozók körében figyelhetjük meg, az iskolázottság emelkedése mentén, a másodikat a tanulóknál, szintén az iskolázottság emelkedésével párhuzamosan. Azt már tudjuk, hogy a kevésbé képzett és a legfiatalabb megkérdezettek járnak inkább az ifjúsági klubokba. Azok, akik a klubba járás céljai közül a művelődést korántsem értékelik fel úgy, mint a kluboktól inkább távol maradó fiatalok. S ezzel a célok motiváló erejéről szóló mondandónk végéhez érkeztünk.

Kutatásunk tapasztalatai alapján úgy látjuk, hogy az ifjúsági klub intézménye nem „az ifjúsági kultúra perifériájára" szorult, hanem a klubok iránti érdeklődés differenciálódott. Láttuk azt is, hogy miképp. Azok körében maradt népszerű, akik megelégszenek a felületes társas élménnyel, nem művelődni kívánnak, hanem az idő társas elverésének lehetőségét keresik és találják meg a megfogyatkozott számú ifjúsági klubokban. Úgy gondoljuk, hogy erről nem szabad azt állítani, hogy a klubtevékenységen kívül eső okok eredménye, mert ezzel — kimondatlanul ugyan, de — passzivitásra ösztönözzük azokat, akiknek a klubokkal összefüggő teendőik vannak. E teendők sorában a klubtevékenység feltételrendszerének módosítását tartjuk a legfontosabbnak. A klubba járás maradandó és változó elemeivel számolva úgy kell átalakítani a klubok intézményrendszerét, hogy az mind több klubtípus működését tegye lehetővé. Ez esetben megállítható a klubok uniformizálódása és kiürülése.

Beck László

AZ IPARI FORMATERVEZŐKRŐL

Ha körülnézünk egy áruházban vagy bútorboltban, idegennek érezzük az ottani tárgyakat. Még amelyik megtetszik is, érzelmileg valahogy mindig távol álló marad. A tömegtermeléssel megszűnt a személyes megrendelés és a közvetlen fogyasztói visszajelzés. Bár — helyzetünkből adódóan — a gyártók a szükségleteket tömegesnek érzékelik (ennek intézményes megjelenése a piackutatás, nyelvi fordulata a „százalék"), a szükséglet kielégítése mindig egyénileg történik. A szakadék áthidalására szolgál a funkció mint ideológia, mint a tárgyakat bizonytalanul körvonalazott, de homogenizált közönség számára létrehozók végső kapaszkodója. A funkciót ideológiai rangra az ipari formatervezés emelte a tárgykultúrában. Vajon maguk a tárgykultúra alakítói miként látják helyzetüket a társadalomban, milyen szerepet látnak betölthetőnek, mivel egészül ki, illetve munkájuk során hogyan működik a „funkció"? Mivel nincs a társadalom által előírt „formatervező" szerep vagy szerepkészlet, a tervezőknek maguknak kell ezt megteremteniök, vagy más, készen talált szerepeket felvállalniok és mint formatervezőknek betölteniök. Az a konkrét szerep, amit végül is magukénak tartanak, mindig az adott tervező egyéni életútjából adódik, abból, hogy élete különböző területein milyen szituációkkal találja magát szembe.

A kérdés megválaszolásához 50 formatervezővel** készült interjút dolgoztunk fel. A megkérdezett 50 fő közül 29 nő, 21 férfi. Jelenlegi foglalkozási viszonyukat tekintve: 16 szabadúszó, 23-an állami vállalatnál, 4-en szövetkezetnél vannak státuszban. (Egy fő nem adott választ erre a kérdésre.)

Az ötven tervező között van, aki végzett Iparművészeti Főiskolát, és van, aki nem, van, aki gyárban van állásban s aki szerződéssel dolgozik oda, van,

*Az alábbi tanulmányok az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Ipari Formatervezési Tanács Irodájának megbízásából a Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretén belül 1983 óta S. Nagy Katalin vezetésével folyó kutatás eredményeiről számolnak be.

** 19-en textil, 7-en cipő, 8-an kerámia, 8-an műszaki cikkek tervezésével foglalkoznak. 3 fő játékot, 1 fő bútorokat tervez. 4-en nem adtak választ. Az 50 tervező közül 43-an végezték el az Iparművészeti Főiskolát, közülük 3-an más egyetemet is. A főiskolát nem befejezők közül felsőfokú végzettsége 2 főnek van. Négy tervezőnek nincs felsőfokú végzettsége, de ők is érettségiztek, és valamilyen továbbképzésen részt vettek. (Egy fő nem válaszolt.)

aki szalonban vagy szövetkezetben végzi munkáját, és vannak közöttük magányos alkotók, akik számára a „hivatalos" munka nem jött szóba. Egy valami közös ebben az 50 emberben: tárgyakat terveznek, készítenek mások számára, vagyis a problémáik „kívülről" jönnek. A tanulmányban a tervező, a gyár és a (sorozat)gyártás kapcsolatain keresztül próbáljuk meg bemutatni a tervezők dilemmáit és választásait.

A gyárban dolgozó formatervezők nagy része elégedetlen azzal, ahogyan elképzeléseiből, terveiből termék lesz. Úgy érzik, hogy az elkészült tárgyakban csak nyomokban ismerhetők fel a tervben kigondoltak, annyi kézben formálódik, mire „lekerül a szalagról". És persze olyan is van, hogy a formaterv torzulva lesz gyártási terv. Akárhogy is, a formatervezőknek nem sok közük lesz az elkészült tárgyakhoz. Akit ez zavar (ami nem feltétlenül szakmai képesség kérdése), s nem mond le róla, hogy alkotó vágyait kielégítse, és/vagy hogy anyagilag is megérje a váltás, az előtt a rendszeres jövedelemforrás biztonságának feladásával két út áll: az Iparművészeti Vállalat vagy a butikok számára történő tervezés. Kevesek számára adatik meg a rendszeres, határozott időre, konkrét munka elvégzésére szóló szerződés ideálisnak tartott lehetősége vagy a teljesen egyedi tárgy (szökőkút, falikárpit stb.) elkészítésére vonatkozó megbízás.

A lehetőségek és az átélt felelősségérzés ellentmondásossága a választás kényszerének erejétől függően eltérő módon, de mindannyiuk számára élő problémát jelent társadalmi szerepük értelmezésében. A kérdést három egymással szorosan kapcsolódó területet érintő kijelentéseken keresztül értelmezzük és mutatjuk be. Ezek a kijelentések a gyárra, a gyári feladatokra (általánosabban a munkalehetőségekre), a társadalom igényeire és saját célkitűzésekre vonatkoznak.

Gyári szerepüket értékelve a tervezők döntő többsége elkeseredetten nyilatkozott. (Kivételt csak a Kontakta és a Budaprint tervezői jelentenek, de az ő kitüntetett gyári helyzetük legfontosabb magyarázata a kivételesen „felvilágosult" vezető személye.)

Az ő megfogalmazásukban a tervező „jelvény", a gyárban alkalmazása divat, de szóba jövő feladatait illetően helyzete éppoly bizonytalan, mint a másik gyári furcsaságé, a piackutatóé. A formális gyári keretek nem képesek elhelyezni, besorolni a tervezőt. A megnevezés is gondot jelent. Általános az ügyintézői, előadói munkakörökbe sorolás. Sokszor a szervezeti hovatartozás is bizonytalan: hol gyártmányfejlesztési, hol technológiai osztályhoz tartoznak, hol közvetlenül az igazgató alá vannak rendelve. Az, hogy a megnevezés sem egyértelmű, csak eredménye annak, hogy idegen a formatervező a gyári struktúrában, s ez összekapcsolódik a tekintély hiányával. Ezt egyikük úgy fogalmazta meg, hogy a gyárban a tervező „mindenki kutyája". A gyári konfliktus tipikus forrása az, hogy tervezőtől nem tervet, hanem késztermék másolását, technológiára történő átültetését igénylik. „Ez eléggé nagy probléma, hogy van egy nyugati kultúra, aminek a másolatát kérik." (Textiltervezőnő, 31—40 év között, iparban.) Hasonló eset, amikor a gyártáshoz szervezetileg közelebb álló szakmunkás készíti el a tárgyat és vele a tervet. Erre a munkásra az interjúkban az „ügyes kezű" kifejezést alkalmazták, nem szaktudásában kételkedtek, hanem saját fölöslegességüket érzékelik, érzékeltetik ebben a keserű elismerésben.

A formatervezők a gyárban teljes szabadságot igényelnének az alkotáshoz:

„A design-ban az a dolog lényege, hogy saját maga tervezi meg a tervező munkájának gyártását." (Textiltervezőnő, 41—50 év között.) A valóságban azonban a tervező kényszerül alkalmazkodásra: „Amikor becsöppen ide egy iparművész, ő csak arra van, hogy csinál valamit. De valójában, hogy ezt megcsinálhassa, olyan mértékben azonosulnia kell a gyárral, a feltételekkel, a lehetőségekkel, és olyan mértékben kell ezt megváltoztatnia, hogy erre nem is gondol álmában sem szegény. S ebbe vagy belerokkan, vagy megtanul benne úszni." (Kerámikus, 31—40 év között.) Az úszni tanulás alatt a megkérdezettek nagy része nem a megvívott harcot, a kitartást érti, amit az is mutat, hogy a tervezői erények között általában fontosnak tartják az alkalmazkodóképességet, a türelmet. Kihez kell alkalmazkodni, kinek az irányába van szükség a türelemre? A támadások jöhetnek felülről, amikor hozzá nem értők bírálják felül a munkát, és jöhetnek alulról: „Ha valaki vitatkozik, hogy ezt vagy azt nem lehet megcsinálni, akkor nekiállok, és meg is csinálom." (Cipőtervező, 31—40 év között.) Az ezek elleni háborgásban nem az elkeseredettség a döntő, fontosabb mozzanat az öntudatosság. Itt nem az dominál, hogy őt (a formatervezőt) minek tartják a gyárban, hanem az, hogy ő minek tartja saját magát — és ő szakértő, szakember.

A szakértelem hangsúlyozása az észlelt eredménytelenség mellett megkívánja a bűnösök vagy bűnbakok megkeresését. A leggyakrabban szidott szervezet a kereskedelem, a kereskedők, akik „... egyszerűen kerékkötői a fejlődésnek. Nem megfelelő emberek vannak ott. Van a termelő és a vásárló között egy nemkívánatos közbülső rész, a kereskedő, aki a mintakollekciók alapján csak azt veszi meg, ami eddig is volt." Designer, 31—40 év között.)

Mások a piackutatást nem tartják kielégítőnek: „Az igényeket nehéz megfogni. Mi mondjuk, hogy ez ilyen meg olyan igényeket elégít ki, pedig nem tudjuk, hogy nálunk milyen rétegek vannak." (Kerámikus, 51—60 év között.)

Nem marad ki a gyári struktúra sem a hibaforrások közül: „Ha egy új terméket be kell vezetni, akkor nagyon sok embernek nagyon sok gondja keletkezik. Egy új gyártmány termelésében ellustult struktúrának nagyon megterhelő tud lenni, ha időnként megjelenik egy új termék." (Kerámikus, 41—50 év között.)

Az említett példák valós akadályai az ideális tervezői tevékenységnek, ugyanakkor alkalmat nyújtanak az önfelmentésre. Mindenképpen kifejezik a tervezők bizonytalanság- és kiszolgáltatottság érzését.

A tervező tehát úgy érzi, hogy magára marad a társadalom gondjával, ami egészen romantikus megfogalmazásokban jelentkezik: „A legjobb igényforrásnak tartom magát a formatervezőt, aki magára vállalja a társadalom gondjait, és megpróbálja kisakkozni, átülve a másik oldalra is, egyedül kisakkozni, hogy mire van szükség." (Kerámikus, 41—50 év között.) Ez a romantikus szerepfelfogás tükröződik a következő idézetben is: „Mindig úgy fogalmaztam, hogy egy misszionáriusi tevékenységgel tudnám összehasonlítani." (Kerámikus, 31—40 év között.) Ez a felfogás leginkább a gyárakban dolgozó, főiskolát végzett, fogyasztási cikkeket tervezőkre jellemző. Ha nem ismeri a társadalom igényeit, a „nevelés" célja szükségképpen kiszorítja a „kiszolgálás" célját. Az így előtérbe kerülő ízlésformáló szerep a formatervezők elhivatottsága és szakértelme alapján jogosult. Itt jut fontos szerephez a „funkció" is, ami alkalmas a közönségigény „kisakkozására". A funkció és a nevelés értékei összekapcsolódva, egy-

mást erősítve jelentkezhetnek. A funkció — szemben a szükségletekkel — megfogható és programszintre emelhető. „A funkció az első. A funkció itt tabu. Arra a funkcióra kell felfűzni az én elképzeléseimet." (Kerámikus, 31—40 év között.) „Üzeni a tárggyal a formatervező, hogy hogyan használja azt a tárgyat, amin keresztül valamit gondolni is kell." (Kerámikus, 41—50 év között.)

A jelenlegi árukínálat áldozatainak tekintik a fogyasztókat, és ez megerősíti őket az ízlésformáló szerep elvállalásában. „Ne éppen az ízléstelen rózsásat kelljen választania, mert nyilvánvalóan csak ezt látja a kirakatokban." (Textiltervezőnő, 31—40 év között.)

Itt már teljesen eltűnt a közönségigény mint alkalmazkodási támpont, mivel az csak manipuláció eredménye, így a tervező saját szerepe újabb hangsúlyt kap. A nevelői szerepbe tehát a társadalmi igények ismerete híján belekényszerül a formatervező, amit felerősít az árukínálat, az elérhető tárgykultúra bírálata. Ez a hivatástudat azonban óriási ellentmondásban áll a gyári lehetőségekkel.

‚A közönségigény ott munkál ugyan a formatervezők gondolataiban, de eléggé leszűkítve, anyagi korlátként jelentkezik: „Amikor én tervezek, az átlagos pénztárcájú emberre gondolok." (Kerámikusnő, 21—30 év között.)

Az ipar, a nagyüzem tömegigényt elégít ki, ami az előző gondolatmenet felől azt jelenti, hogy mindenkit egyformán kell nevelni. Ennek a veszélyét látják a tervezők: „Mi tömegigényeket próbálunk meg kielégíteni, ami sematizmusba vezet." (Kerámiatervező, 31—40 év között.) Ezt a veszélyt olyan nagynak is látják, hogy ez saját fontosságuk leértékeléséhez vezet, kételkednek abban, hogy valóban a nevelés lenne feladatuk, illetve a felelősséget részben áthárítják a társadalomra: „Esetleg az emberek személyes felelősségére is lenne bízva a környezetük alakítása, az ő feladatuk lenne és nem a házmesteré, az IKV-é. Én azt borzasztóan helytelenítem, hogy itt mindig csak az iparművészekről van szó." (Textiltervezőnő, 41—50 év között.)

A praktikus lehetőségek körére utalnak az olyan javaslatok, mint például az elemes bútor gyártása, a készletszemlélet feloldása vagy középüzemek létrehozása. Ugyanakkor a nevelést gyári keretek között lehetetlennek érzik, hiszen a gyár célja nem az ízlésformálás, ahogy az eladhatóság sem jelent funkciót vagy hasznosságot, a fennmaradás sem változtatást, sem megőrzést — vagyis a nevelés nincs a gyár működését leíró releváns fogalmak között. Tehát a helyzet, amely elszakította közönségétől a tervezőt, erősítette az ízlésformáló szerepet, s egyben meg is nehezíti, hogy eleget lehessen tenni e szerep elvárásainak.

A tervező tehát nem találja helyét a gyárban, és nem látja a tárgyait felhasználók felé vezető utat sem. A kínálkozó pótmegoldásokról (butikok, Iparművészeti Vállalat) nem beszéltünk.

A fent vázolt gondolatmenet így egyetlen interjúban sem szerepelt. De egyfajta logikai sorban összerendezve jellemzik az ipari formatervezők egy jelentős részének sajátos helyzetét és helyzetértelmezését.

Szurkos Mária

A FORMATERVEZŐK KÉT GENERÁCIÓJA

Az ipari formatervezők Európának ezen a felén nem engedhetik meg maguknak, hogy egyszerűen szakemberek legyenek. Az 50-es és a 80-as években végzettek vágyainak is netovábbja, hogy csak tervezniük kelljen, fantáziájuknak, tehetségüknek ne szabjon határt a mai magyar valóság.

Jelen dolgozatunkhoz 20 textiltervezővel és 20 gépipari tervezővel készített interjút dolgoztunk föl. Interjúalanyaink olyan tervezők közül kerültek ki, akik bizonyos területen keresett vagy/és díjnyertes munkáikkal, kiállítási sikereikkel pályafutásuk során már felhívták magukra a figyelmet. A 40 beszélgetés alapján megpróbáljuk összehasonlíthatóvá tenni az idősebb, az 50-es években végzett tervezők és a legfiatalabbak, a 70-es, 80-as években végzettek pályakezdését, lehetőségeit, gondolatait.

AZ ÖTVENES ÉVEKBEN VÉGZETT TERVEZŐK

1949-ben megindult a képzés az Iparművészeti Főiskolán, 1954-től pedig létrejött a gépipari tervezés tanszéke. Az első évfolyamokról kikerültek közül azok, akik a pályán maradtak, a szakma próbált „öregjeinek" számítanak, különösen a gépipari formatervezők. Közülük többen hálásan emlékeznek Dózsa Farkas Andrásra, Bozzai Dezsőre, Kaesz Gyulára, akiktől elhivatottságot, munkamódszert tanultak a főiskolán vagy a főiskolán kívül. A nagy személyiségek mellett, ellenükben, az iparművészet szellemének elszegényítésére és ennek következményeire sokan panaszkodtak. A hallgatók világlátását próbálták ideológiai kontextusba helyezni, de a képzőművészet, az iparművészet, a formatervezés egyetemes irányzataitól, szellemiségétől igyekeztek távol tartani őket.

> „A főiskolán ötszázszor meggondolta mindenki, hogy mit kérdezhet, mert ha esetleg nem jót kérdezett, akkor kirúgták. Mert rúgdosták ki az embereket holmi hülyeségekért. Aki túl sokat érdeklődött az impresszionista festészet iránt, arra azt mondták, hogy nyugati hatás alatt áll."
>
> „Körülbelül a hetvenes évek elejére tehető az, amikor én megismerkedtem a konstruktivizmussal. A modern képzőművészet eredményeivel, a húszas évek kísérleteivel, tehát azzal a forrongással, ami tulajdonképpen a XX. századi művészek gondolkodását meghatározta. Így tudtam pótolni hosszú évek alatt azt a hiányt, amit nekünk a főiskola nem adott meg."

A kor jellemzőjeként tartják számon, hogy ekkor munkás- és parasztgyerekek tömegesen kerülhettek a felsőfokú intézményekbe is. Azon túl, hogy a kampányszerűséggel mindig sok kárt okoznak, ez a felvételi előny a kedvezményezettek közül talán éppen a tehetségesekbe ültetett kételyt saját érdemességükben. A tanítványokba nem kevés forradalmi lendületet tápláltak, ami — lévén békeidő — az „életbe" kilépve gyakori frusztrációt okozott.

„Bennünket úgy neveltek, hogy mi leszünk a jövő tervezői. Minket majd tárt karokkal fogadnak, mi tulajdonképpen egy új struktúrát fogunk bevezetni, szóval mi forradalmi élcsapat leszünk. És hajlandók is voltunk elhinni. Semmiféle más információnk nem volt. Eléggé elzártan éltünk abban a kurzusban. Elvégezve a főiskolát, ennek nyoma nem volt. Mondanom sem kell, hogy egyszerűen figyelembe sem vettek bennünket."

S ha már az európai kultúra irányzatai, esztétikai világa nem jöhetett szóba, s a Szovjetunióban is 1930 körül véget ért a szocialista forradalom lendületéből táplálkozó konstruktivista, majd funkcionalista „termelési művészet", úgy tűnik, maradt elvben a nép kultúrája felé fordulás. A gyakorlatban ez — ekkor tanuló textiltervezők szerint — nagyrészt ízléstelen népieskedést jelentett.

„Mi olyan időszakban nőttünk föl, amikor a rossz ízlés volt a divat... Emlékszem arra az időre, hogy ‚legyen motívumgazdag'. A népművészet, beoltva valamilyen műkedvelő bravúroskodással, lehetőleg rossz anyagokkal — lódenvilág feltupírozva. Aki ezt elfogadta, az aztán pórul is járt. Ha nem is rögtön, de egy pár év múlva. Az ki is golyózta magát az életből."

Az ipari termékeken azonban nem sokat ronthattak az ötvenes években végzett hallgatók. A hidegháború évei kiváltották az erős központosítást. A gazdaságpolitikában erre az időre esett a gyakorlatilag teljes körű államosítás, az ipar irányításának központosítása, s ennek megfelelően a piac felszámolása. Az értékarányoktól eltérített, központilag szabályozott árrendszer működött. A vállalati érdekeltség nem a termékek értékesítéséhez, hanem a központilag lebontott terv teljesítéséhez, túlteljesítéséhez fűződött, minőségi, hatékonysági szempontok nem érvényesültek. A nagyszabású beruházások a háború hátteréül szolgáló nehézipar, a bányászat fejlesztését célozták, a lakosság fogyasztása, életszínvonala a háttérbe szorult. Mindezzel párosult az önellátásra törekvés. Szinte anakronisztikus arról beszélni, hogy ebben az időszakban hatottak-e minőségi, sőt esztétikai szempontok.

De az iparfejlesztési politikából következően a textiltervezők a gépipariaknál még sokkal rosszabb helyzetben voltak. Elhelyezkedhettek áruházak közönségszolgálati irodáin, minisztériumban ügyintézőnek, rajzolhattak ruhamodelleket lapoknak, elmehettek grafikusnak. Gyári elhelyezkedéssel kevesen próbálkoztak.

„A legjobb barátnőm, aki ott kezdte a Goldbergernél, nagyszerűen tanult, nagyon tehetséges. A Goldberger nyolc pályázatot nyert hónapok alatt. És egyetlen egy munkáját sem kivitelezték. Tényleg, az akkor egy csoda volt. Mindegyiket ő tervezte. Egyiket sem kivitelezték. Aztán lefogyott 35 kilóra."

„Amikor én a Goldbergerben dolgoztam, akkor minden dolgozónak volt egy jelvénye, ezen a jelvényen fel volt tüntetve, hogy melyik

üzemrészhez tartozik. És ha megtalálták a gyár területén belül más üzemrészben, akkor nagyon szigorú felelősségre vonásban részesült. Ott nem lehetett mászkálni. Nem lehetett ott nyomon kísérni a termék sorsát. Ott senki sem kíváncsi az ember véleményére."

„Ha oda kiment egy fiatal tervező, akkor egyszerűen odaadták neki az idősebb kollégáknak a mintáit, hogy készítse el. A főiskoláról kikerült növendékeknek ez borzasztó... A főnökünk választotta ki a mintákat, akinek semmiféle képzettsége nem volt... Kiment egy üzletkötő nyugatra, ott összevásárolt terveket. Hogy milyen szempontok alapján, azt nem tudom, de gyanítom, hogy azok nem a nyugati tervezés legnagyszerűbb darabjai voltak. És akkor azt le kellett másolni. Kicsit másként, mert hát nemzetközi jog is van a világon."

A textiltervezők nagy része csalódott lett, ki korábban, ki később. Ebből a generációból többen hamar elhagyhatták a gyakorlati tervezést, próbálták pótolni a szakma hiányzó irodalmát, szaktanárok lettek a főiskolán, vagy idővel az Iparművészeti Vállalat alkalmazásába kerülhettek, s ott egy ideig az átlagosnál jóval kedvezőbb feltételek között tervezhettek. Általában a textiltervezők könnyebben otthagyhatják az ipari pályát, több lehetőségük van a képzőművészet felé nyitni, mint pl. a gépipariaknak, vagy otthon, egyedi megbízásra tervezhetnek kultúrházi, színházi, kávéházi stb. belső tereket vagy egyedi használati tárgyakat.

Van, aki — bár máig ipari feltételek között dolgozik — az általa érzékelt változatlanság láttán visszatér ahhoz az érveléshez, amit az ötvenes években, sőt jóval később is hallhattunk.

„Véleményem szerint a design a kapitalista társadalom terméke. Nyugat-Európában a design a szabadpiac törvényei alapján jött létre. Profithajhászásból, profitéhségből. Na de hát nálunk viszont a szabadpiac törvényeit kizártuk, és egyéb előnyökért eladtuk. Nálunk nem ez szabja meg a termelést, hanem szabályozókkal működik. Hogyan lehetne nálunk design, amikor nálunk nem kapitalizmus van?"

Van, aki a design szót el sem bírja viselni, annyira távol érzi ezt a fogalmat a mai magyar gazdasági, ipari lehetőségektől, s a legtöbben nem sok változást vélnek felfedezni az 50-es évektől máig, s nem is nagyon remélnek változást.

„Addig, míg nálunk Magyarországon áruhiány van, tehát bármit el lehet adni, addig nincs a vállalat vezetőinek anyagi érdekeltsége, hogy a tárgy szép legyen."

„Derűre semmi ok sincs. Főleg a jelenlegi gazdasági helyzetben. Ha azt a konjunkturális időt, ami volt... nem tudtuk felhasználni..., hogy nemcsak stagnálni hagytuk, de egyenesen hagytuk lezülleni a technológiai színvonalat a textilnyomó iparban, akkor sokat nem várhatunk a jelenlegi körülmények között."

Több textiltervező — úgy tűnik — Goldberger Leót képzelné el szívesen főnökének.

„Goldberger, az világhírű volt. A főtervező a vezérigazgató Goldberger Leónak volt a közvetlen beosztottja, annyira fontos volt a szerepe. vagy a gyapjúiparban is, a Hazai Fésűsnél pl. a főtervező a vezérigazgatónál is többet tudott tenni, nem jogilag, de gyári szempontból."

Van, aki a nagyiparra tervezés, a design szellemét képmutatónak, áldemokratikusnak, sőt emberellenesnek érzi, s felfogása hasonló a nyilván teljesen más

társadalmi-gazdasági közegből kinövő, 60-as évek utáni neoavantgarde tiltakozó irányzataihoz.

„A design egy olyan fajta állandó tökéletesedési vágy, ami megint csak ... egy fikció, és ami fikció, az állandó frusztráció. Öncsalás, hogy ha a tárgyban átélem a tökéletesedést, akkor én egy tökéletes ember vagyok. Ettől sem boldogabbak, sem jobbak nem lesznek az emberek. Mutogatják egymásnak a tárgyakat... Az emberek nagyon sok használható tárgyat kidobnak. Miért dobják ki? Azért, amiért elválnak a barátok?... Hogy demokratikus ügy, meg minden ember elérheti, ez megint nem igaz. Szóval ezer ellentmondással van tele. Azt hiszem, hogy a világ tele van tárggyal. Ahelyett, hogy jó emberekkel lenne tele. Szóval inkább olyan tárgyakat hoznék létre, amik valahogy tényleg valamit jelentenének."

„Magyarország a kéziparosságban őrjítő erős volt. Olyannyira, hogy tudom, külföldről jöttek ide, annyira remek cipők voltak. Na most, ezt elpusztították. És akkor csináltak egy ilyen elidegenedett dolgot."

Az ötvenes években a fém-tanszakon, majd a formatervezési szakon végzett gépipari tervezők között sokkal nagyobb arányban találunk beilleszkedetteket. A kezdet kezdetén azonban sokuknak lehettek elhelyezkedési problémáik, voltak, akik ekkor grafikai munkából éltek, vagy elhelyezkedve iparvállalatoknál, műszaki jellegű munkákat vállaltak. S állításuk szerint éppen a tehetségesebb pályatársak közül hagyták el többen 56-ban az országot. A ma végzettek pályakezdését sem ítélik jobbnak, úgy érzik, hogy az ő generációjuk, elhivatottságánál fogva többet elviselt a pályán maradásért. A maiak pályaelhagyását több új lehetőség is motiválja.

„Nézze, a fiatalok okosabbak, mint mi. Ezt tárgyilagosan mondom. Egy fiatal nem marad itt. Mi, akik ezt annak idején elkezdtük, azóta ezt csináljuk. Én is festettem falat kiállításon, amikor nem volt más munka, de maradtam ezen a területen. Ők csinálnak képeket a Képcsarnokon keresztül, kis bizsukat, bőrnyakláncokat, meg hát, amiket lát a városban mindenütt. Ügyeskedő emberek, jó felkészültséggel, és nagyon jól meg is élnek belőle. Nincs különösebb baj. És tulajdonképpen nem az iparművészek a vesztesek az utóbbi években itt. Itt az ipar a vesztes."

A nehéziparban, a termelési eszközök gyártásánál, a hajógyártásban, a közlekedés területén, később a híradástechnika és a műszeripar területén azonban egyre-másra nyíltak a lehetőségek, ekkor is nagyrészt a nyugati exportérdekektől motiváltan. S ha nem is annyira stiláris szempontokat, de célszerűségi szempontokat már lehetett érvényesíteni.

Sokféleképpen felhasználhatták az igyekvő kezdő tervezőket. „Az igazgatónak mindig kellett valami berendezést, irodát, tanácstermet, bemutatótermet megtervezni." Ez a generáció ma is konfliktus nélkül elvállal ilyen természetű feladatokat. S nem ritkaság, hogy a „művészkém"-től május elsejei felirat elkészítését kérik. S az idősebb generáció ezt, a maiakkal ellentétben, még szívesen is veszi: hasznosságuk elismerését látja igazolva. Ők nagyobb — jó értelemben vett — alázattal viseltetnek a konkrét társadalmi-gazdasági-műszaki körülményeket illetően. Régen is, most is kevesebb bennük a világmegváltó, országmegváltó idealizmus, könnyebben lemondanak elképzeléseik megvalósulásáról, általában véve a munkájuk, hasznosságuk elfogadása érdekében. A leg-

újabb generáció állandóan azt hallja, hogy rájuk szükség van, és használni kell őket. Az első generáció pályakezdésekor még a hivatalos elvi állásfoglalás sem szólt mellettük.

> Különösebb ideáim, olyan természetű ideáim nem voltak gondolatban sem, hogy én valami csodát fogok művelni. Nagyon vigyázni kell arra, hogy ne a világot váltsa meg az ember, ne úgy induljon, hanem egy nagyon egyszerű, jól használható valamit próbáljon csinálni, akkor biztos, hogy sikeres lesz. A formatervezőket, akik itt vannak, őket is így nevelem."

Erre a generációra ma is jellemző a nagyobb alkalmazkodóképesség, a simulékonyság. Legfőbb igyekezetük a műszaki gárdával, a vállalatvezetéssel való kapcsolatuk harmonikussá tétele.

De a legnagyobb igyekezetük mellett az elvártnál kisebb szavuk van még a tervezők tekintélyes doyenjeinek is.

> „Muszáj, harcolni kell. Nagyon sok esetben nem szívesen veszik a konstruktőrök a beavatkozást, hogy a formatervező nekik megmagyarázza, hogy mit csináljanak . . ."

A vállalati zsűrivel szemben a tervezőnek már nincsenek esélyei. Nem egy tervező önérzetét bántja (s ráadásul dolgozatunkhoz elsősorban a szakma tekintélyeiből választottunk interjúalanyokat), ha a szakmailag dilettáns vállalati vezetés a saját ízlését érvényesítteti, mert ebben az esetben a formatervezők szemében az ízlés nem köznapi értelemben vett szubjektív megítélés kérdése, ez az ő képzettségük, tudásuk, munkájuk.

Vállalati alkalmazásban, szabadúszóként vagy szövetkezetszerű, tervezőirodaszerű formában dolgozva a gépipari tervezők sokkal jobban integrálódtak az iparba. A textiltervezőkkel szemben a generáció tagjai közül többen elmondhatják:

> „Nekem elhelyezési gondom húsz éve nincs. Többnyire megkeresnek, ha valahol úgy gondolják, hogy rám van szükség."

Mint volt róla szó, a gépipari tervezők sokkal inkább műszaki embernek is tartják magukat, ennek állandó demonstrálására rákényszerülnek ma is. Nemcsak hogy jobban figyelembe tudják venni a technológiai adottságokat, problémákat, de a tervezési feladatokon túl nagyobb energiával, műszaki munkafázisok átvállalásával is próbálnak hatni a megvalósulásra.

> „A formaterveket lényegesen nagyobb konstrukciós mélységig dolgozom ki, mint általában másutt. Nemcsak az első, hanem a nagyon sokadik lépést is magam rakom le. Olyan alapkonstrukciót adok és olyan összefüggő elemrendszert, amely már dimenzióiban és összefüggéseiben, variációs lehetőségeiben is meghatározott, amely már csak részletszerkesztési munkát igényel és a gyártási dokumentáció kidolgozását, amely már meghaladja az én kapacitásomat."

A sikeresség Magyarországon még nem jelenti, azt, hogy megvalósulnak a terveik, akármilyen körültekintőek is; pl. csak az adott technológiára, a rendelkezésre álló, beszerezhető alkatrészekre, anyagokra terveznek.

> „Az anyagbeszerző azt mondja, hogy kérem, én ilyen színt nem tudok megszerezni. Nekem nyolc hónappal előbb le kell adni a rendelést a festékgyárnak. Én mást tenni nem tudok. Kész. Vége. Az ügy el van intézve. Az sem lesz csodálatos bézsszínű, hanem olyan, amilyent az anyagbeszerző be tud szerezni."

A legtöbb esetben olyan partnerekkel állnak kapcsolatban, akik elfogadják a formatervezés szükségességét, de a vállalatvezetés helyzete, érdekeltsége, lehetősége még mindig nem olyan, hogy a konkrét esetekben, ha máshogy nem, a vállalati hierarchián legyűrűzve, végül is ne ütköznének érdektelenségbe.

Sok esetben ez jelentheti azt is, hogy a formatervezés szükségességét elfogadják, de a hozzáértő formatervező szükségességét már nem.

„... a műszaki vezető büszkén mondta, hogy sokat utaznak külföldi vásárokra, összegyűjtik a prospektusokat, és amikor hazajönnek, akkor a szerkesztésben egy kicsit másként megcsinálják... Tehát tulajdonképpen mindig fáziskésésben van a hazai gyártás, mert ők nem akarnak terveztetni, nem akarnak fejleszteni egy olyan stílust, amire azt lehet mondani, hogy a mi gyártmányunk, a mi lámpánk, és a világon mindenütt keresik."

A tervezők ezt nagyon sérelmesnek találják. Úgy érzik, az ipari termékek állapotán, eladhatóságán ők sokat segíthetnének. Úgy érzik, tudásuk felhasználása, presztízsük, megbecsültségük mélyen a megérdemelt alatt van, s a viszonyítási alap természetesen a nyugat-európai helyzet.

„Kérdeztem (az NSZK-ban) a mérnököket, hogy a formatervezőkkel szoktak-e konfliktusaik lenni, hogy van-e, amit nem lehet megcsinálni. Azt mondták, hogy nem. És elég szentnek tartották ott a formatervezők szavát. Sajnos, nálunk nem annyira így van... Ott azon múlik, hogy az a formatervező, aki nekik tervez, tud-e piacot létrehozni a termékeken keresztül."

A hatvanas évtized második felében — az enyhülés politikájával együtt — megélénkültek a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok. Erre az időszakra kimerültek az országban a gazdaság extenzív fejlesztésének forrásai. Az intenzív fejlesztésre való áttéréshez a hatékonyabb, korszerűbb, világpiacképesebb termelés érdekében szükség volt arra, hogy a vállalati működésre vonatkozó döntések ne az ágazati minisztériumoknál, felügyeleti szerveknél szülessenek, hanem az 1968. évi reform szellemében, a korábbinál önállóbb vállalatoknál. S bár a reformelemek sok tekintetben csak kompromisszumokkal, kedvezőtlennek ítélt hatásukat tompító tényezőkkel kombinálva kerültek bevezetésre, mégis megmutatkozott energiát felszabadító hatásuk, s lehetővé tették, hogy a vállalatok nagyobb mértékben használják ki a kedvező világgazdasági konjunktúrát.

1973—74-től az „olajválság" nyomán kialakult világgazdasági dekonjunktúra tápot adott a reformellenességnek, s a világpiaci bizonytalanság hatására a döntések decentralizálását célzó reformelemek hatásukat vesztették. A világpiaci nyers- és fűtőanyagárak emelkedésével, a cserearányromlással együtt újra megnőttek az árakba épített dotációk, korlátozták a vállalati fejlesztési alapok növekedésének ütemét, a vállalati önállóság, a kockázatvállalás lehetőségét.

1979-től pedig a külgazdasági egyensúly helyreállításának lett alárendelve a gazdaság fejlesztése és az életszínvonal emelése is. S bár egyúttal megtörtént az 1968-as reformhoz való visszatérés s immár annak következetesebb kiépítése — az ágazati minisztériumok helyett az Ipari Minisztérium létrehozása, az árrendszer rekonstrukciója, az árakba épített dotációk fokozatos visszaszorítása, a vállalati monopolóiumok átalakítása kisebb vállalati egységekké —, ennek jótékony hatása a vállalati fejlődésre a beruházást, növekedést lefékező körülmények között egyelőre nem érzékelhető.

Pedig már a hatvanas évek során napirendre került a korábban erősen elmaradt ágazatok fejlesztésének a szükségessége. Egész iparágakra, többek között a gépiparra és a textiliparra kiterjedő rekonstrukcióra került sor. De a 70-es évek folyamán is tartó rekonstrukcióról sem lehet elmondani, hogy korszerűvé tette a magyar gép- és textilipart.

A hatvanas évek második felétől a formatervezés szükségességének hivatalos elismerésében nagy változások történtek. Egyre inkább olyan tevékenységnek tekinthették, aminek segítségével javítani lehet a termékek minőségét, esztétikumát, eladhatóságát.

1967-ben létrehozták a Kiváló Áruk Fórumát, 1971-től az Iparművészeti Főiskola egyetemi rangot kapott, 1975-ben a Minisztertanács rendelete alapján létrejött az Ipari Formatervezési Tanács az OMFB keretében, megalakult a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett az Ipari Formatervezési Tájékoztató Központ, a Design Center, majd a Képző- és Iparművészeti Lektorátuson belül az Iparesztétikai Osztály.

1972-ben pedig reményt keltő vállalkozás volt a több iparágra kiterjedő „konyha program", aminek előkészítő szakaszában szociológiai, egészségügyi, gazdasági, munkaélettani felméréseket végeztek. A programban a különböző szakágú formatervezők sokasága vett részt. S „bár a vállalkozás mindmáig nem érte el teljes célját, a jelenlegi gyártási és értékesítési struktúrában nem tudott kibontakozni, jelentős hatással volt a tervezői szemlélet alakulására." *Ernyey Gyula:* Az ipari forma története. (181. o.)

Az 1967—68 után végzett formatervezők tehát sokkal magabiztosabban léphettek az életbe, az iparba, mint a háború utáni első generáció. Az előzőekben vázolt gazdasági helyzettel párhuzamba állítva érthetővé válik azonban, miért vannak tele csalódással, indulattal.

AZ 1968 UTÁN VÉGZETT TEXTILTERVEZŐI PÁLYA LEHETŐSÉGE

A főiskoláról kikerülők becslése szerint körülbelül minden harmadik textiles pályakezdő helyezkedik el az iparban, s közülük is a legtöbben hamarosan feladják a gyári viszonyokhoz való alkalmazkodást.

> „Én nagyon elszántan indultam, hogy nekem sikerül valami jót kihozni. A diplomamunkámat is ott csináltam... elég szép termékek jöttek ki. Az ember annyira nem érzi ezeket az összefüggéseket, hogy mi miért lett olyan, amilyen. Csak akkor lehet ezt érezni, ha az ember bekerül egy ilyen nagy malomba. Nem tudtam ott maradni sokáig, mert az ember elveszíti még az önkontrollját is."

A gyári nehézségek híre persze elterjed, de azért sokan megpróbálkoznak a gyári státusszal, hiszen a másik út, a szabadúszó életforma sem problémamentes, főképp, hogy az induláshoz sokszor 100 ezer forint körüli alaptőke kell, attól függően, hogy milyen eszközöket, gépet kell beszerezni. A műhelyprobléma pedig nemhogy a pályakezdőknek, de a tíz-tizenöt éve a pályán levők legtöbbjének is probléma. A megismert textiltervezők nagyobb részének a lakása is cserére szorulna, meglepően kis alapterületű (30—40 négyzetméteres) lakásokban élnek, sokszor 2—3 családtaggal is.

> „Volt olyan munkám, amit először kiállítóteremben láttam kiterítve, mert itthon nem is tudtam kiteríteni. Nézd meg, hogy néz ki a lakás."

Ahhoz pedig, hogy a szabadúszó rendszeresen munkát kapjon, „biztos befutottság is, hírnév is, kapcsolat is meg tehetség is kell". Kevés az állami megrendelés, és a megbízások nagyon esetlegesek. Vagy felfigyel valaki egy kiállításon a tervező munkájára, vagy nem.

A magántervezői életformához nemcsak a műhely kialakítására kell pénz, hanem forgótőke is kell az anyagbeszerzéshez. Az anyagbeszerzés még ismertebb tervezőknél is anyagi problémát jelent. A forgótőkével nemcsak pusztán az anyagot kell beszerezni, hanem a kínálat hullámzásait is ki kell védeni, akár üzletben, akár az Iparművészeti Vállalat anyagraktárából szerzi be az anyagot.

„Bele kell törődni, hogy az ember tudja, hogy melyik boltosnak mikor mennyit kell adni."

A magántervezői pályához tehát anyagi háttér kell, s évek telhetnek el, amire „ott tart, hogy tudja, mi az, amit érdemes csinálni, amire van tehetsége, és amit el is tud adni". Úgy érzik, a főiskola — bár „szép négy és fél évet" töltöttek ott — egyik útra sem készítette föl őket.

„Szerintem semmiképpen nem önálló pályára nevelnek, viszont az iparban elég nehéz megállni a helyünket, mert viszont meglehetősen keveset kapunk az ipari technológiából. Ahhoz viszont, hogy önálló emberekként fennmaradjunk, ahhoz nagyon keveset tanulunk a menedzselésből, meg a jogszabályokból, meg amit általában tudnunk kellene, hogy kihez forduljunk, ha problémánk van."

Van olyan tehetséges, sőt neves iparművész, aki meglehetősen szegényes körülmények között él, mert személyiségtulajdonságai nem teszik alkalmassá sem a gyári, kreativitást beszűkítő körülmények elviselésére, sem saját tevékenységének menedzselésére.

A legsikeresebb magántervezőknek is az a vágya, hogy nagyipari körülmények között gyártsák termékeiket, s ennek sok esetben nem is technológiai akadályok állják az útját.

„Elsődlegesen tulajdonképpen az lenne a fantasztikus dolog számomra, ha ezek az iparban valósulnának meg. És annak ellenére, hogy rengeteg elismerésem volt díjakban, erkölcsileg és minden fórumon, azt mondhatom, hogy igazán nem futottak ki a dolgaim úgy, ahogy azt mint magántervező meg tudom oldani. Holott ugyanazokat a témákat, ugyanazokat az alapanyagokat, ugyanazokkal a technológiai megoldásokkal oldottam meg mint magántervező."

„Most lehet, hogy elmegyek egy ktsz-be, szerződéssel. Rengeteg mintám van, és végül is ebből alig rendelnek. És vonzana, hogy olcsón és sokat..."

A gyárak fel is vesznek tervezőket, az Iparművészeti Főiskolával is készségesen együttműködnek, segítik az oktatást, de a mindennapokban csikorog az együttműködés az ipar és az iparművészek között. A tervezőt általában műszaki ügyintézői beosztásban alkalmazzák, a tervezők szerint azért, hogy minél alacsonyabb fizetést kelljen nekik adni, s éreztessék velük, hogy nincs beleszólásuk a gyár fejlesztési és kereskedelempolitikájába. A 10—15 éves gyakorló tervezők 4000 forint körüli fizetésével gyári presztízsük is bemérhető.

Jól boldogulnak viszont a gyárak a nem diplomásokkal, akik zokszó nélkül másolják a külföldi mintákat. Ha tehetségesek is, nincs diplomás öntudatuk, művész ambícióik, a főiskolán nem áltatták őket progresszív szereppel. „Az szá-

mított jó tervezőnek, aki ha megkapta a külföldi prospektust, ő volt a leggyorsabb, a legügyesebb... Ez is kiválasztási szempont." A diplomás tervezőnek meg semmi nem tetszik. Pedig a textilgyárak nyugati exportja nem a hazai tervezésű desszinekből áll. A külföldi partner hozza magával az anyagmintát, „nem nyomják le kint, mert ott drágább megcsinálni". „Nekik a bérmunkára volt szükségük, nem a tervezésre."

„Amikor nyugati prospektusok után tervezek, akkor még csak az az örömöm sincs meg, hogy a saját magam eszét használom. Ráadásul el kell rontani. Mert én a saját tapasztalataimból csak azt láttam, hogy vagy nincs pénz, vagy nincs anyaglehetőség, vagy nincs meg a műszaki feltétel. Vagy egyszerűen nem értünk hozzá, úgy, ahogy vagyunk."

Ha nem mintát hoz a külföldi partner, akkor megrendelése pontosan körülírt.

„Ha önálló tervezés is volt, annak jó része ilyenre ment, hogy görögöknek sötétkék alapon... Most nem akarom lebecsülni, mert úgyis kell tudni tervezni, hogy az ember megrendelésre dolgozik, csak amikor semmi más nincs, akkor ez nagyon elkeserítő."

Az egyik textilgyár önállósulása első éveiben kitett magáért, és bonyolultabb technológiai megoldásokat is fölvállalva felfuttatta a nyugati exportot. A tervezők szerint akkor egymást érték a gyárban a nyugati partnerek. A bizonyítási idő letelt, s ugyanazzal a technikai felszereltséggel a főmérnök a tervezők olyan terveit is megvétózza a technológiai nehézségekre hivatkozva, amilyen nehézségeket ugyanazzal a gépparkkal nemrég meg lehetett oldani. A tervezők szerint jó, hogy a gyár elsősorban a biztos piacra koncentrál, de saját tervezésű desszinjeikkel fel lehetne frissíteni a gyár kollekcióját, s meg kellene próbálni saját tervezésű anyagok ajánlását. Ez nem ellenkezne a gyári külkereskedők érdekeivel, akik szinte szégyellik a jelenlegi szegényes kollekció megmutatását, amiben olyan külföldi megrendelőknek készülő minta alapján gyártott desszinek szerepelnek, amelyek nem mindig képviselnek magas esztétikai színvonalat.

Az, hogy a gyárak nem nagyon igénylik a saját tervezést, abból is látszik, hogy nem respektálják a tervező törekvéseit arra, hogy terveinek megvalósulását lelkesen végigkísérje, gondozza.

„Én a legszívesebben azt csináltam volna, hogy a rajzlaptól a megvalósításig kísértem volna a dolgokat. Ezt nem lehetett. Mindig azt kaptam a fejemre, hogy a napi munkával kell foglalkozni. És nem mindenféle elképzeléssel. Ez a kifejezés, hogy napi munka, ettől frászt kaptam. Nem lehetett kimozdulni a rajzteremből. Nyilván rajtam is észrevehető volt a feszültség, mert erőszakosabb lettem. Akkor, amikor azt mondták, hogy lógok, mert a gépteremben vagyok, és nem láttak a rajzteremben, az azért nagyon-nagyon fájt. Első ellenérzés vagy utálattal vegyes érzés akkor keletkezett bennem."

„A belföldi, az nálunk nem téma" — mondják a tervezők, s bár van olyan hely, ahol némi halvány változást érzékeltek: a nyugati divatra való nyomatékos hivatkozással néhány dolgot sikerült elfogadtatni a kereskedelmi partnerekkel, mások viszont éppen ellenkezőleg, úgy érzik, az utóbbi években még kevésbé figyelnek oda a beföldi kínálatra.

A gyári tervezők egy lehetőséget említettek, ahol „kiélhetik magukat", a kiállítások alkalmával. Már ezek létjogosultságát is sokan megkérdőjelezik, mondván, hogy reklámjellege nem megfelelő, mert annak nem elég merész, nem elég felhívó jellegű, kereskedelmet elősegítő formának meg azért nem nevezhető, mert a kiállításon sikeresnek bizonyuló termékekről kiderül, hogy nem tudják vagy nem merik gyártani.

„Amikor nyertem azt a bizonyos díjat... Megkérdezték, hogy miért nem lehet ezeket az üzletekben kapni. És ennek tíz-tizenegy éve. Az egy elég őrületes dolog, hogy azóta sem. Mindenki mondta, hogy ez milyen jó, de senki nem merte vállalni a rizikót, mert hogy ha kihozzuk, akkor mi lesz. Én azt gondoltam, hogy rendben van, én megcsináltam, ott vannak a festékek, sablonok, akármikor ki lehet keverni, bármilyen megrendelés érkezik..."

Úgy látják, hogy a leggyengébb pont a piackutatás. Szerintük egy valamit magára adó vállalatnak „kollekciózni, gyártmányfejleszteni mindig kellene". Ez viszont csak pontos információk alapján értelmes dolog. Információ pedig nincs, és úgy tűnik, nincs is rá szükség. „Amíg el tudja adni a termékeit, addig nem érdeke, hogy a gyártmányfejlesztésre több pénzt költsön." Csak rövid távú koncepciók érvényesülnek. Így viszont csak azért alkalmazzák őket, mert „tudják, hogy tervező kell egy rendes gyárnak".

„Évente 120 tervet kell elkészíteni. Erre szól a szerződésünk... Ha ebből elkészül valami, akkor az nagyon kis százalékban olyan, amilyennek elképzeltük."

Magántervezőként úgy látják, hogy a külkereskedelmi tevékenység érdekeltségével is problémák vannak.

„Kiállítási textileket is készítek... szerepeltek külföldön. Rákérdezett a külföldi partner, hogy csak ennyi van? És annyit nem tett meg a magyar partner, hogy hazatáviratozzon, hogy... mennyit tud biztosítani..."

AZ 1968 UTÁN VÉGZETT GÉPIPARI FORMATERVEZŐK PÁLYALEHETŐSÉGEI

A főiskoláról kikerült gépipari formatervezőkben — úgy tűnik — több a lendület. Őket is sok kudarc, csalódás éri, de munkájuk jellegénél fogva több területen mozognak, szükséges műszaki ismereteiknél fogva a megvalósulás fázisait figyelemmel kísérhetik. Ugyanakkor kevesebb számukra a kilépési lehetőség (pl. a képzőművészet területére), így sokukból a kudarcok inkább egy irrealitás felé hajló tenniakarást váltanak ki.

S míg egy 50-es években végzett tervező szerint az ipari formatervezés feladata, hogy „kéz a kézben, jóban, rosszban, vissza-visszalépkedjen és előrehúzza az ipart", a fiatalok szerint egyenesen „forradalmi erő a design". Sőt, „az egészséges az lenne, hogyha a design-t, persze, ha olyan, ami újat hoz, és van benne ötlet, akkor követné a technológia". „Lényegében az egész fejlődés a design-nak köszönhető... A design mindig egy kicsit előrébb jár a kor fejlettségéhez képest."

A frissen végzett tervezőknek a gépipar területén sem könnyű. Panaszkodnak, hogy a vállalatoktól nem sűrűn jönnek ajánlatok státuszra, mert az

a vállalat, amelyiknek erre valóban szüksége van, már régóta alkalmaz tervezőt. Ahogy erősödött a vállalatok nyugati export-orientációja, úgy kezdett mind több nagyvállalat státuszos formatervezőt alkalmazni. A tervezők úgy érzékelik, hogy sokkal tovább ez a folyamat azóta nem haladt, ahogy az exportképes termékek köre is inkább szűkült. A hazai fogyasztási iparcikkek terén még ennyi változás sem történt. Többségében csak olyan ipari, szériában gyártott, formatervezett fogyasztási cikk került a hazai vásárlóhoz, amiből a nyugati export mellett a hazai igényekre is telik. Így tehát azoknak a vállalatoknak a köre nem nagyon bővült, ahol a friss diplomások elhelyezkedhetnének. Pedig — mint az idősebbek mondják — külső megbízások akkor jönnek, ha a tervezőnek vannak referenciái, s a legkönnyebben ezt úgy lehet megszerezni, ha az ember a vállalati alkalmazásban végigkíséri, gondozza tervének megvalósulását.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a hatvanas évek második felében a korszerűség demonstrálására olyan vállalatok is alkalmazásba vettek tervezőket, ahol tőkés export híján erre kevésbé volt érdekeltség. Az ilyen vállalatnál természetesen nem sok sikert könyvelhetett el magának a kezdő tervező.

„Teljesen úgy éreztem magam, mint egy frissen nyírt uszkár kutya, mert van a vállalatnak formatervezője."

„Volt olyan munkám, hogy behoztak egy nyugatnémet széket. Mondom, de miért hoztok nyugatnémet széket, amikor én megtervezem arra az anyagra, amivel a gyár dolgozni tud, arra a technológiára, amivel dolgozik, és meg fog felelni ergonómiailag is és esztétikailag is. És erre azt mondták: csak nem képzelem, hogy én fogom diktálni a divatot Nyugat-Európában?! Így hát ebből sem lett semmi."

Ha még oly tehetséges is, egy huszonéves pályakezdő, ha ráadásul még nő is, és nem elég „alkalmazkodóképes", úgy látszik, nem sok sikerrel kezdhet egy ilyen vállalatnál.

„Amit csináltam, azzal annyira meg voltak elégedve, hogy a főnököm kijelentette, hogy adjuk be ketten találmányba. Mondom, miért adjuk be ketten, én csináltam. És akkor a titkárnő megszólal, hogy azért, mert a főnököd."

Találkoztunk azonban olyan esettel is, ahol nem ilyen kellemetlen kimenetelű volt a frissen végzett formatervező alkalmazása. Ez a vállalat nagy múltú, tekintélyes, feltehetően műszaki szakembergárdája is viszonylag magas termelési kultúrájú. Itt a tervezőnek nyílt arra lehetősége, hogy bizonyítsa hasznosságát.

„Először próbálgattak mindig piszkálni, hogy ... Nem festene-e tájképet... És akkor én helyretettem, hogy én műszakilag vagyok erős. Kellett olyan öt-hat év, amíg rájöttek, hogy ‚ja ... ez ért ehhez is.' Nagyon nehéz. Ez borzasztó harc."

Ennél a vállalatnál a tervezőnek nem csak a nyugati exporttermékekhez van köze. Egy jól sikerült terméket bedobnak a hazai piacra, kipróbálják a KGST-piacon, ha lehet, a nyugati piacon is. A formatervező itt gazdája lehet a gyárból kikerülő terméknek.

„Többnyire minden keresztülmegy a kezemen. Ha máshogy van, akkor úgy, hogy én szúrom ki, hogy gyerekek, ott valamit kéne csinálni... Odajön mellém valaki, hogy te, ezt meg kéne csinálni, szóljak a főnö-

ködnek?, nem, mondom, felesleges. Ha kell, megcsinálom. Ebből én nem csinálok adminisztratív ügyet. Hogy nekem papírral hozza ide."

A gépipari alkalmazott tervezők gyáron belüli presztízsét sem támogatja a fizetésük nagysága. („A mellettem levő fizikai dolgozó többet keres.") Az iménti, 12—13 éves tervezői alkalmazás után 1984-ben 5600 forintot kereső formatervező mégis viszonylag jól érzi magát, mert itt szabadabb munkateret és életteret élvezhet.

A pályakezdő gépipari tervezőknek is szinte létszükséglet a vállalati alkalmazásnál, hogy kötetlen vagy legalábbis rugalmas munkaidőben dolgozhassanak.

„Nem tudom elképzelni, hogy beülök egy helyre, adnak nekem egy feladatot, és azon nyolc órán át gondolkozom... Ezzel az ember hazamegy, otthon is azon gondolkozik, akármikor."

A pályakezdő gépipari formatervezők számára a vállalati alkalmazás nem annyira egyéb lehetőségek híján elfogadott lehetőség, mint a textiltervezőknél. S értelmes foglalkoztatásra — úgy tűnik — a gépiparban inkább van lehetőség, mint a textiliparban. A gépipari tervezőket szükségszerűen közelebb kell engedni a műszaki-technológiai megvalósuláshoz, mint a textiltervezőket, hiszen — jó esetben — a forma a funkcióval alakult ki. De még a 80-as évek elején is előfordulhat, hogy így panaszkodik egy pályakezdő:

„Nekem az egyik cég felajánlotta például a főiskola után, hogy mivel úgyis van egy mérnöki diplomám, beülök, ott vannak tízen, betesznek oda még egy asztalt, és november 7-én megfesthetem Lenint a kapura. De halálosan komolyan, műszaki igazgató ilyet mondott, nem is a portás."

Ha a pályakezdőnek még nincs referenciája sikeresebb munkákról, s esetleg nem tudja magát kivételesen jól menedzselni, marad szokszor a „tranzitálás", a saját tervezésű tárgyak otthoni legyártása, legyártatása az Iparművészeti Vállalatnak. De többen még akkor sem szívesen állnak át ötleteik kisipari megvalósítására, ha ez biztosabb egzisztenciát is jelent, éppen mert tervezni szeretnének, és nem kis szériás tárgyakat gyártani vagy a gyártást szervezni.

A gépipari tervező tevékenysége bizonyos szempontból sokrétűbb lehet, mint a textileseké. Ő csak akkor nyugtalan, ha gépek helyett pl. állandóan gyermek toilette-eszközökre kap megbízást, de a gépiparon belül a laikus számára egészen különböző termékek tervezésére is vállalkoznak. Igyekeznek a legkülönbözőbb pályázatokon részt venni, mert — úgymond — a túlzott specializálódás hasznos, de be is szűkíti az embert. Így adott esetben egy város információs rendszerének megtervezéséhez, bányaberendezésekhez folytatnak előtanulmányokat, más alkalommal valamilyen műszeripari termék foglalkoztatja őket.

Míg a textiltervezőknél a szabadúszó életforma inkább azt jelenti, hogy a tervező az ipari gyártási lehetőségektől elszakadva, otthon pl. háztartási textíliákat készít, a gépiparianál még akár intenzívebb, sokoldalúbb kapcsolatot is jelenthet az iparral, mint vállalati alkalmazásban, főleg alulfoglalkoztatás esetén.

„Ha én kívülről megyek egy vállalathoz, akkor főmérnöki vagy főosztályvezetői szinten tudok tárgyalni. Az igaz, hogy csak azt fizetik ki, amit elvégeztem, de legalább érdemben tudok a munkával foglalkozni. Míg ha vállalatnál vagyok, ott bizony, vállalata válogatja, de van,

ahol elég erős a hierarchia... és ezeket a hivatali utakat be kell tartani."

Valamelyes feszültség érezhető a szabadúszók és az alkalmazott tervezők között: mindkét csoport a másik életforma hátrányait hangsúlyozva igazolja saját döntését. A szabadúszók azt mondják, hogy „mi itt kvázi lefekszünk a vállalatnak azért a vacak biztonságért, s hogy azért érdemes-e így megalázni magát az embernek", az alkalmazott tervezők azt mondják, hogy bezzeg sok szabadúszót a megvalósulás már nem érdekel, nem alapos emberek, csak a pénz hajtja őket. Valószínű, hogy a legjobban keresők a sikeres szabadúszók, és nem a sikeres alkalmazott tervezők közül kerülnek ki, bár nagyon kevés alkalmazott tervező kénytelen megelégedni az 5—7000 forintos mérnöki fizetéssel. Az alkalmazott tervezők legtöbbje rendszeresen vállal munkát külső megbízónak, s a szabadúszó tervezők között is a többségnek évek óta szinte kizárólagos kapcsolata van egy-két megbízó vállalattal, ahol bizony az eredményesebb tervezők, ameddig lehet, figyelemmel kísérik a gyártás fázisait. S ahogy az interjúkból számunkra kiderült, a szakmai presztízst, sikerességet az alkalmazás formája egyáltalán nem dönti el. Inkább tekintsük egészségesnek, hogy a tervező személyiségétől és az egyes vállalatok igényeitől függően mindkét forma lehetséges. Ami még várat magára a hazai gyakorlatban, az a tervezőirodák megalakulása, mely a tervezőnek biztonságot nyújt a tőkeigényes, bizonytalanná is válható önállóság helyett, és nem kényszerül alávetni magát a vállalati, hivatali kötöttségeknek.

Bármilyen alkalmazási formában is dolgozik azonban a formatervező, azonos jellegű problémák akadályozzák terveik megvalósulását.

Gépipari tervezőkkel is gyakran másoltatnak prospektusból, vagy a műszakiak maguk másolnak ki formai megoldásokat. A tervezők szerint ezzel a módszerrel nem növelik a termékek világpiaci eladhatóságát, mert „tulajdonképpen így mindig fáziskésésben van a hazai gyártás. Azt hiszik, hogy ha majd úgy fog kinézni, mint amit öt évvel ezelőtt az olaszok megterveztek, akkor az majd jó lesz az idén vagy jövőre, vagy három év múlva, mire a magyar ipar képes lesz megcsinálni."

A vállalatok anyagi lehetőségei — s elsősorban 79-től máig — kemény korlátot jelentenek. A fiatal tervezők sajnálatosnak tartják, hogy „épp a formatervezésen akarnak spórolni". Úgy gondolják, ha a designer végigelemzi és racionalizálja a gyártás folyamatát, ezáltal a termék korszerűségét, eladhatóságát, piaci értékét növeli, ami végül is csökkenti a termék önköltségét.

Úgy látják, hogy a vállalatok nem igazán érdekeltek a formatervezésben, s türelmetlenül veszik tudomásul, hogy hiányzik a vállalati fejlesztési politikából a nagyvonalúság, a tervezés, az előrelátás. Gyakran panaszkodnak a gépek állapotára, a technológiai fegyelemre.

> „Itt egyfajta olyan technológiai fegyelmezetlenségről is szó van, ami az én tapasztalatom Magyarországon... Beszélhetek itt arról az emberről, aki a gépen dolgozik, beszélhetek arról, aki leveszi a gépről, és utómunkálatokat végez rajta, beszélhetek arról, aki becsomagolja, raktározza, szállítja. Itt mindenhol, szinte minden fázisban egy-egy egészen apró fegyelmezetlenség végeredményben egy olyan minőségromlást eredményez, ami miatt a szánkon ki sem ejthetjük a világszínvonal kifejezést."

Sok esetben itthon és külföldön is díjnyertes tervek nem kerülhettek megvalósításra, mert bár a hazai közönség igényelte, a kezdeti forgalmazói és gyártói vállalati érdeklődés teljesen közönybe fulladt. A külföldi érdeklődésnek sokszor az illetékes külkereskedelmi vállalat érdektelensége vetett véget.

Ha tehát valaki ezt a munkát jól akarja csinálni, számos akadályba ütközik. S míg „egy amerikai formatervezőt elfogadnak mint szakembert, nem is akar mást magának . . . egyszerűen végzi a munkáját", addig nálunk a tervezők sokszor arra kényszerülnek, hogy szakmán kívüli problémák megoldásával is foglalkozzanak.

> „Nagyon sokféleképpen alkalmaznak (a különböző vállalatok) azonos technológiákat, és nagyon sok cég a legeslegkülönbözőbb utakon indul el a fejlesztésben. Én vagyok az, aki tulajdonképpen közvetítek információkat a vállalatok között."

A legfiatalabb szabadúszó tervezőket ezek az akadályok még nem fárasztották el, szavaikból érződik, van még bennük lendület, nem mondtak le egy életre termékeik megvalósulásáról.

> „Annyira sokrétű a tevékenység, tehát összevetve a rohangálás, a tárgyalások, a tervezési munka, a modellezési munka, szóval annyira változatos így az élet, a munka, hogy nem lehet megunni."

Jó lenne, ha ők már nem fáradnának bele a reménykedések és csalódások hullámaiba, mint idősebb pályatársaik.

> „Az a baj, hogy valami nincs rendben a háttérben. Engem ez izgat, nem az, hogy hogyan lehet sikeres formatervet csinálni. És nagyon sok kollégát most már az országban ez érdekel."

FELHASZNÁLT IRODALOM

Berend T. Iván: Négy évtized és a reform. — Magyar Nemzet, 1985. április 4.
Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Magvető, Bp. 1978. (Gyorsuló idő.)
Ernyei Gyula: Az ipari forma története. Corvina, Bp. 1982. 7. old.
Az ipari forma története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.
Kovács Ilona: Az életszínvonal-politika a gazdaságpolitika szolgálatában két ötéves tervidőszakban (1976—1985). — Közgazdasági Szemle, 1983.

Szőlősi Dezső

A FORMATERVEZÉS ALKALMAZÁSÁT MOTIVÁLÓ TÉNYEZŐK

Jól ismertek azok a folyamatok, melyek során az ipari forradalommal kibontakozó új típusú gyáripari termelés lerombolta a termelő és felhasználó közötti hagyományos, közvetlen érintkezést, és helyébe a gyártó és fogyasztó — kereskedelem által meghatározott — közvetett kapcsolatát léptette. Az egymást kölcsönösen meghatározó társadalmi-gazdasági változásokkal párhuzamosan mind nagyobb kereslet támadt a gyáripari termelés iránt. A munkamegosztás végletekig történő kiteljesedésével, a tömeggyártás és a nagy példányszámú sorozatok megjelenésével az embereket körülvevő tárgyak szinte kizárólag az iparban kerültek előállításra. Az elsősorban műszaki-gazdasági tényezők meghatározta gyáripari termelés révén létrejött tárgyi világ egy elidegenült „második természet" születését eredményezte. A tárgyak harmóniáját a tárgyak „feleselése" váltotta fel.

Az ipari termelés megjelenésével és kiterjedésével sem szűnt meg azonban az az igény, hogy „szép" tárgyak szülessenek. Ekkor már a *tervezők* és a *konstruktőrök* belső igényeként megjelenő, előző célkitűzéseket erősítette, illetve alátámasztotta, hogy a fogyasztóknak a velük kapcsolatba kerülő tárgyak nagyon gyakran vizuális élményként jelennek meg. „A tárgyak konstrukciójának és végső soron használati értékének mindenkor elválaszthatatlan része a külalak és a forma."[1]

A mindenkori művészeti irányzatokkal, célkitűzésekkel szoros összhangban lévő formatervezés története során térben és időben különböző, egymásnak ellent is mondó irányzatok bontakoztak ki. A létrejött tárgyak formaadását meghatározták az esztétikai értékek átalakulása mellett a formatervezés ideológiai célkitűzései.

A különböző irányzatok között megtalálható a feladatának az autonóm, társadalom- és kultúraátalakítást tekintő mozgalom, de a kereskedelmi értékesíthetőség céljainak alárendeltségével megelégedő is. A formatervezés fejlődése és szerepváltozásai — mai fogalmaink szerint — a fejlett tőkésországok gazdaság-, illetve kultúrtörténetében vizsgálhatók a legmarkánsabban. E régiókban a legfejlettebb és a legkiterjedtebb a gyáripari termelés. A formatervezés eddigi eredményei (lényegét tekintve változó) tőkés gazdasági viszonyok között születtek, fejlődését ez a közeg határozta meg. Nem feledve, hogy „az anyagi kultúra valóságos szerepének ... félreértéseivel találkozunk azoknál, akik a design kereskedelmi értelmezésének hívei"[2], ugyanakkor ebben a modelben a formatervezés a termelés és a fogyasztás meghatározta erőtérben jön létre; a fogyasztók „szépérzéke", „szépre vágyása" transzformálódik keresletté a piacon.

A formatervezés a kultúra szerves részeként, öntörvényű mozgások által meghatározottan is ráutaltja az elismerésnek a fogyasztás szférájában. A formatervezés és a fogyasztás egymás igénylését és feltételezését tükrözi a gyártók/gyártatók döntése, mely a termelés elidegeníthetetlen részévé tette a formatervezést a fejlett tőkésországokban. Az ipar „felismert szükségszerűségből" tette le voksát a formatervezés mellett, eljutva a formatervező megbecsült, kiemelt szerepéig. A formatervezés lényegében és meghatározóan a vállalat és a fogyasztó közötti kapcsolat fontos elemévé válik. Nehéz eldönteni, melyikük számára fontosabb: a piaci részarányát megtartani, illetve növelni kívánó vállalatnak vagy a termékekkel bensőséges kapcsolatra törekvő fogyasztónak.

A FORMATERVEZÉS HELYZETE A SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

A századforduló táján jelentkező és megerősödő művészeti irányzatok új célkitűzéseket állítottak a művészetek elé. Szakítottak az addigi ábrázolásmóddal, a „belső lényeg" kifejezésére törekedtek. A művészeteket és az addig azon kívül eső világot elválasztó éles határ feloldását, a társadalom és a művészetek kapcsolatának újraértékelését és társadalommegújító nézeteket vallottak. Ezen új értékek keresése és a tárgyalkotás újragondolása a tárgykultúra alakítói körében is jellemző magatartássá vált.

A század eleji konstruktivista irányzat kivételes helyzetbe került Oroszországban. A forradalmi körülmények között, az addigi uralkodó kulturális, társadalmi, gazdasági értékek lerombolása lendületet adott a társadalom-megújító törekvéseknek és az új típusú művészi alkotó tevékenység kibontakoztatásának. Először kínálkozott lehetőség arra, hogy esztétikai értékek ne gazdasági elismertetéssel váljanak a fogyasztási javak részévé. Az új társadalom építésének programja, a gazdaságosság addigi kritériumainak átértékelődése lehetőséget kínált arra, hogy az „új városok építése, csatornák létesítése, parkok és kertek telepítése, belső pompájukkal sokatmondó néppaloták emelése, klubok, lakások berendezése, az ember használati tárgyainak, ruházatának megformálása és a szépség legmagasabb fokára emelése"[3] valósággá váljon.

A remény végül is nem vált valósággá. A művészetek nem kaptak újraértelmezett feladatot, nem hatoltak be a társadalomba, és nem váltak „anyagi erővé". Nem születtek az elképzelésnek megfelelő termékek. Tervek és utópista elképzelések maradtak. Nem sikerült létrehozni új tárgy- és formavilágot.

A harmincas évekre kialakult konzervatív, historizáló értékeket felvállaló művészet — az alternatívákat felmutatni képes irányzatok adminisztratív elnyomásával — nem tudott megtermékenyítően hatni a tárgy- és környezetkultúrára.

A második világháború után Kelet-Európában létrejött szocialista országok, köztük Magyarország is, átvette a Szovjetunióban kialakult társadalmi berendezkedést. A magántulajdon helyett a társadalmi tulajdon vált a szervező elvvé. A gazdaság működtetésénél, irányításánál elvetették az addig kialakult „technikát", de a termelésben alkalmazott műszaki és gazdasági egységek belső működtetésének „technikáját" jórészt alkalmazó rendszer alakult ki. A gazdasági irányítás új modelljében a gazdasági információk eddigi horizontális

áramlása vetrikális pályára tevődött. A közvetlen termelés részletes szabályozását a gazdálkodó egységek helyett jórészt az irányító központ vállalja magára. A terméket megszabó, lényeges információk „fentről" érkeznek. A vállalatok ellátási feladatokat, profilokat, működési körzeteket kapnak. A vállalatok új szükségletek keltése, ébresztése helyett a már meglévőket igyekeznek többé-kevésbé kielégíteni. A gazdasági életből kiszűrtek minden, a tőkés berendezkedésben kialakult makroszintű termelésszervező és irányító törvényszerűséget és kategóriát. Elvetnek minden olyan dolgot, ami a piac, a profit, a verseny kategóriáival összefügghet. Kétértelművé válik a design mint a profitszerzés eszköze.

A tárgyak megjelenése a fogyasztó számára azonban lehet világnézettől független esztétikai élmény vagy elutasítás kiváltója. De az új világnézet számára — mely az ember felszabadítását tűzte ki céljául — sem lehet közömbös az embereket körülvevő tárgyak alkotta világ; humanizálására — céljaiból következően — törekednie kell.

Miután a formatervezés nem lehet a piaci verseny eleme, és nem válhat a fogyasztók vélt vagy tényleges manipulálásának eszközévé, megtörténik a gazdaság súlya alóli felszabadítása. A korán meginduló intézményesített képzésre jellemzővé válik, hogy „erős a művészi befolyás, a tervezés, a nagyipari termelésre való felkészítés még gyerekcipőben jár".[4] Szerepe elvonttá válik, „tiszta" művészi, „népnevelői" indíttatással ruházódik fel. Az egységes ideológia vezérelte hivatalos művészet részévé válik: „Az iparművészetben a szocialista realizmus azt a feladatot adja a művésznek, hogy hasznos, jó és szép tárgyakat tervezzen."[5]

A társadalmi berendezkedés új alapokra helyezését nem kísérte olyan nagy hatású kulturális-művészeti irányzat, mely gazdaságon kívüli kényszerrel tudott volna hatni a tárgyak formaadására. Az öntörvényű belső fejlődést nélkülöző, az előírt normáknak megfelelni kívánó művészet a deklarált célok ellenére nem tudott olyan erővé válni, mely képes lett volna forradalmasítani az emberek tudatát és új mozgatóerőként közreműködni a tárgyak formatervezésében. A megfogalmazott elvek ellenére nem vált gyakorlattá, tapasztalattá a „hasznos", jó és szép tárgyak születése.

A kialakult autark gazdasági berendezkedésben a formatervezési szempontok nem képezték lényeges elemét a termelésnek. A fogyasztási javak akadozó alapellátása mellett nem vált fontossá a tervezésben a termékek külleme. Ilyen esetben a formatervezés — nem gazdasági megfontolásból történő — alkalmazását motiválhatja egyfajta „legitimációs" tényezőként való felfogása, valamint ha a társadalmi rendszerek közötti verseny egyik elemének tekintjük.

Magyarországon a szocializmus építésének „korai" korszakának lezárulásával, a gazdaság nyilvánvaló működési nehézségeinek feloldására döntések születtek. Rehabilitálják bizonyos korlátok között a piacot, a profitot nyereséggé szelídítik, megszüntetik a részletekbe menő tervszabályozást, és megjelenik egyfajta vállalati önállóság. Ezek mellett tovább öröklődnek a már meglévő irányító mechanizmusok lényeges elemei: nincs szabad tőkeáramlás, nincs önálló költség- és bérgazdálkodás, kötött az árképzés. A verseny — széles importlehetőségek hiányában — csak ábránd marad a jobbára csak önmagukkal versenyezhető vállalatok között. A gazdaság irányítása a szabályozók feladatává válik. A gazdálkodás motivációs tényezői azonban nem

alkotnak konzisztens rendszert. A vállalatok megszűnnek a központilag kitűzött feladatok végrehajtásának alanyai lenni, függetlenek lesznek a termékstruktúrájuk kidolgozásában, de mivel nincs, aki a hazai pozíciókat veszélyeztethetné, számukra ideális helyzetbe kerülve, vezetőik kevés késztetést éreznek a termékmegújulásra. „Ha egy új terméket be kell vezetni, akkor nagyon sok embernek nagyon sok gondja keletkezik. Egy új gyártmány bevezetésében ellustult struktúrának nagyon megterhelő tud lenni, ha időnként megjelenik egy új termék."

A szocializmus építésének indulásakor a művészetek kiemelt, direkt népnevelő feladata a formatervezést is meghatározta. A művészeteknek azonban már nem kell felvállalni egységes, hivatalosan elvárt és jóváhagyott normarendszert, egyik ágában sincs központilag elvárt, megrendelt feladata. Nem kell minden alkotással a hivatalos világnézet magasabbrendűségét bizonyítani és szolgálni. Ezzel párhuzamosan a formatervezésben egyeduralkodó képzőművészeti szemlélet lassan tervezői irányba fordul. De mivel a gazdaság nem nyerte vissza fogadókészségét, a formatervezés nem szervesült a termelésbe. Bár a hatvanas-hetvenes évek kényelmesebb értékesítési lehetőségei megengedhető luxusként a „felvilágosult", a kor követelményeihez alkalmazkodó vezetők ügyévé tették a kérdést, lassú terjedése csak szerény eredményeket hozott, sőt a hetvenes évek vége óta a vállalati terhek növekedése, egyes formatervezői vélemények szerint, visszaeséshez vezetett. A vállalatok kevés pénzüket általuk fontosabbnak vélt dolgokra fordítják. Egy újságíró véleménye szerint Magyarországon a fogyasztók és a formatervezés találkozása abszurd módon valósul meg, jórészt a BNV-re korlátozódik. A mindennapi fizikai kontaktus helyett *egyszeri* vizuális elsajátítássá válik.

A közvélemény számon kéri a formatervezést az iparon, a vállalati cselekvés részének tekinti, és igényli terjedését. A fogyasztó mindennapi élete tárgyait a „piacon" szerzi be; számára a legfontosabb, hogy általa korszerűnek, esztétikusnak ítélt, harmóniát biztosító tárgyak vegyék körül.

Jelentős érdekek fűzik a gazdaságszervező és irányító államot is a formatervezéshez. A formatervezés, a termékkorszerűség egyik fontos tényezőjeként komoly szerepet játszik a nemzetközi piacon megjelenő termékek *versenyképességében.* Tőkésországokban is (pl. Angliában és Japánban), ahol nem az állam dekraláltan a gazdaság irányítója, az államapparátus jelentős lépéseket tesz a formatervezés szerepének propagálására és erősítésére. Fokozott szerepet kell ott vállalnia a formatervezésnek, ahol a nemzetközi gazdasági rangsorban betöltött hely megőrzését (a lecsúszás meggátlását), a modernizációt jelentő technika-import ellentételezését kell biztosítania az exportra kerülő termékeknek. Motivációs tényező lehet a tulajdonosi funkciókat gyakorló állam számára, hogy a világrendszerek „harcának" aktuális állását a fogyasztási cikkek minőségén is lemérő állampolgár ne szenvedjen túl nagy frusztációt a külföldi fogyasztási javakat látva. Az iparirányítás próbál lépni: „az iparág vezetői tájékoztattak a szükséges új útról, hogy meg kell valósítani Magyarországon a stúdió jellegű gyártmány-, forma- és mintafejlesztést", közli egy textilipari vezető. Egy vállalati vezető szerint, „ahol piaci helyzet van, tehát ahol a verseny kialakul másokkal", ott a vállalati érdek erős hatóerő a formatervezés alkalmazására. Ennek hiányában marad a „szemléletváltás", felvilágosítás reménye: „nagyobb teret kell biztosítani az elért eredmények bemu-

tatásának, tudatosítani kell a jó munka eredményét", nyilatkozta 1982-ben az Ipari Minisztérium iparpolitikai főosztályvezetője.

A vállalatok azonban nem az elvárásoknak megfelelően lépnek. Vállalati tapasztalatait összefoglalva mondja egy formatervező: „itt tényleg nem volt fontos, hogy korszerű legyen a termék". Vásárlóként a formatervezést igénylő, de ugyanakkor egy vállalatnál vezető funkcióban lévő és a formatervezés terjedését nem szorgalmazó egyén tudathasadásos állapotát nagyon objektív dolgok indokolják.

A vállalatok és vezetőik jelenlegi értékelése a jövedelmezőség, illetve a nyereség szintjétől függ. Ezek a kategóriák az épp aktuális szabályozók függvényei. A vállalatok természetesen ezekhez igazítják működésüket, de a szabályozók nem vásárolnak, és az esztétikára is érzéketlenek. „Az iparvállalatokra vonatkozó összes szabályozó között, amit ugye a főhatóságok megállapítanak, egyetlen olyan sincs, hogy mennyire volt szép ez a forma . . ., csak pénzügyileg mérik a vállalatot." A vállalatok a játékszabályok diktálta racionalizmusnak engedelmeskedve, annak megfelelően cselekedve, a legkisebb közegellenállás irányába mozdulva keresik a saját vállalati érdekük maximális kielégítésének lehetőségeit. Ahol ez nem igényli a termékkorszerűséget, illetve a formatervezést, ott ez belátás hatására csak ritkán születik meg.

Az ország feszített valutabevételi tervei az exportvolumen növelését támogatják. Az exportért kapott preferenciák hatására a vállalatok a nyugati piac felé fordultak. A külföldi piacon lábukat megvetni akarók számára egyértelművé válik a formatervezés szükségessége. Ez a gyakorlat még ellentmondásosabbá teszi a hazai piacra kerülő termékek korszerűtlen, nem esztétikus kivitelezését. A formatervezésért járó nívódíjnak is feltétele az exportálhatóság javítása. „Egy tökéletes, hazai fogyasztásra kerülő termék majdnem esélytelen a nívódíjra. Ami belső használatra készül, az majdnem kizáró ok, mert annak nincs dollármutatója." (Főiskolai tanár.) Azonban az exporttermékek megújulási folyamatainak esetében is fellépnek olyan ellenerők, amelyek magát a formatervezést, ha nem is lehetetlenítik, de alkalmazásának nincsenek meg azok a feltételei, amelyekkel a konkurrencia rendelkezhet (jelentős tőkeerő, gép- és alapanyag-beszerzés problémamentessége). Az ennek ellenére jelentkező eredményekből a hazai piac jórészt kirekesztődik. A hatásról mondja a főiskolai tanár: „Tartósan egy társadalomból kisajtolni olyan eredményeket, amelyeket ő nem él át, nem a mindennapi kultúrájából fakad a termékeinek kulturáltsága — ez még rablógazdálkodásnak sem nevezhető, mert nem volt miből rabolni."

A formatervezői interjúk szinte kivétel nélkül tartalmazzák a hiányosság fogalmát, ami eredményes munkájuk erős gátja. Ugyanerről egy újságíró: „ha nem lehet kapni gyerek esőkabátot három hónapig, akkor ha egy kisipari szövetkezet vagy tsz melléküzemág elkezd gyártani gyerek esőkabátot, teljesen mindegy, hogy milyent gyárt, mert azt fogják megvenni". Ebben a helyzetben a formatervezés szerepe devalválódik: „ott, ahol egy iparágnak, egy üzemrésznek, egy gazdasági ágazatnak semmi érdekeltsége nem fűződik, az érdekeltség az nem is elég, semmi *kényszere* nincs arra, hogy ilyenfajta tevékenységet folytasson, ott prédikálhat bárki, meg hozhat esetleg rendeleteket is bárki, természetesen a dolog gazdasági törvényszerűségei következtében semmi nem fog változni". Így az ipar érdekeltsége főként akkor dominál, mikor a formatervezés olyan ráfordításokat, többletmunkát (beruházást, szer-

vezeti átalakítást stb.) igényel, melyek hosszabb távon hoznák meg gyümölcsüket. A vállalatoknak nem fűződik túl nagy érdeke bármilyen egyéni döntés meghozatalához a termékfejlesztés területén, külön áldozatainak honorárium a csekély.

Nagyobb az esélye a formatervezésnek, mikor az előbb említett ráfordítások nélkül vagy nem jelentős nagyságrendjével csak azt kell eldönteni, hogy az eleve gyártandó termék külleme milyen legyen. Úgy tűnik, a kérdés mindössze ízlés dolga, mert a vállalatnak ebben az esetben teljesen közömbös a termék kinézete. Az érvényben lévő árképzési szabályok azonban itt sem mindig kedveznek a jó ízlésnek: az eredetileg díszítés nélküli, esztétikus Szaturnusz étkészlet esete mutatja, hogy a vállalat számára az a racionális cselekvés, ha díszítteti, mert így drágábban tudja adni. További gátló tényező, hogy nincs pontos információ a fogyasztók igényeiről. A korábbi elosztó funkcióját még teljesen le nem vetkőzött kereskedelemben nincsenek meg azok a jól működő marketing szervezetek, amelyek alkalmasak lennének a strukturált fogyasztói igények pontos közvetítésére. Így fogyasztói visszajelzés és egyéb kényszerítő mechanizmusok hiányában az ipar és a kereskedelem különböző szintű vezetői — függetlenül attól, hogy más irányú a képzettségük — a formatervező szakembereket kiszorítva a végső döntésből, jogosultnak érzik saját maguk meghatározni a termék küllemét.

A fentiekben megpróbáltam röviden áttekinteni, hogy milyen hatásokra integrálódik a formatervezés a gyári ipari termelésben. A gyáripari tömegtermelésben megjelenő formatervezést először az egymással konkurráló gyártók alkalmazzák — saját elhatározásukra — termékeik egyedi esztétikus megjelenése, a versenytársak termékeitől való megkülönböztetése vagy csak egy fogyasztói réteg elvárásainak kiszolgálása céljából.

Ettől alapvetően különböző mozgatórugók hathatnak a formatervezés alkalmazására abban az esetben, amikor a termelők gazdasági önállósága nagymértékben korlátozódik vagy teljesen megszűnik. Ekkor a gyártók gazdasági önállóságának csökkentésével egyenes arányban nő a gazdaság ideológia által történő vezérlése.

JEGYZETEK

[1] *Ernyei Gyula:* Az ipari forma története. Corciva, Bp. 1982. 7. old.
[2] I.m. 10. old.
[3] A konstruktivizmus. (Szerk.: *R. Bajkay Éva.)* Gondolat, Bp. 1979. 105. old.
[4] *Bodor Ferenc:* Ipari Forma, 1984/1.
[5] Uo.

Darits Ágnes

AZ IPARI FORMATERVEZÉS ÉS AZ ÉLETMÓD ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az ipari formatervezett tárgyak aránya rendkívül kicsi a hazai tárgytermelésben. Egyes becslések szerint alig éri el a 3%-ot. A lakáskultúra vizsgálat és a kulturális intézményekben folytatott vizsgálatok fotóanyaga alapján úgy tűnik, hogy a formatervezett és nem formatervezett tárgyak közötti arány hasonlóan alacsony a mindennapi emberi környezetben is.

Ha ennyire kevés az ipari formatervezett tárgy, miért érdemes egyáltalán foglalkozni ezzel a témával? Két okból is: egyrészt, mivel maguk az ipari formatervezett tárgyak bizonyos szigorúan rögzített színvonalat képviselnek, hordoznak az egyébként igen vegyes, eklektikus tárgyak tömegében; másrészt, mivel egy adott környezetben való megjelenésük a nyolcvanas évek átlagos magyarországi tárgykultúrájánál magasabb igényszint meglétére utalnak.

Még ha ennyire kevés is nálunk az ipari formatervezett tárgy, az Egyesült Államokból, Japánból, de főleg Nyugat-Európából egyre több műszaki, közszükségleti cikk, formatervezett termék érkezik hozzánk, és ezek a tárgyak megjelenésükkel, előállításuk színvonalával, használhatóságukkal feltűnően kiemelkednek a hazai tárgykínálatból.

Míg a korábbi stílusirányzatok tárgyai a kor mellett annak bélyegét is erőteljesen magukon viselték, hogy hol készültek, a design stílusvilága szinte az egész világon egységes, és sokkal inkább csak kronologikus, mint területi jegyeket visel magán. Természetesen ez sem teljesen egyértelmű: a kiemelkedő design-hatalmak bizonyos termékei gyakran még a laikus érdeklődő számára is könnyen felismerhető saját karakterrel rendelkeznek. Különösen igaz ez az egyes iparágakra: a textil-, bőr- és szilikátipari termékekre, vagyis az öltözködési tárgyakra, cipőkre, porcelán- és üvegárukra. A design-tárgyak túlnyomó része azonban — és különösen igaz ez a magyar design-tárgyakra — nem hordoz saját nemzeti stíluselemeket.

Először a külföld utánzása, majd a divat, a sznobizmus, a másoktól különbözni akarás volt a legerősebb motiváció a formatervezett tárgyak elfogadására a közönség oldaláról. Lassan egy szűk értelmiségi csoport saját belső szükségletévé vált, hogy a legkorszerűbb, legcélszerűbb és egyben esztétikus tárgyakkal vegye körül magát, rendezze be környezetét. Ezek a tárgyak egyaránt megfelelnek a kor technikai-technológiai színvonalának és az adott réteg saját életvezetési szokásainak. Különböznek mind a polgári kultúra, mind pedig a paraszti kultúra tárgyvilágától.

Az ipari formatervezett tárgyak első közönsége az a generáció volt, akinek az ifjúsága a hatvanas évekre esett. Az ő törekvésük, ízlésük gyökeresen eltért a korábbi generációkétól, és később kialakult életvezetési stílusuk számos olyan elemet tartalmaz ma is, amely a korábbi generációk igényei között nem szerepelt. Ennek a nemzedéknek a tagjai hozták haza külföldi útjaikról az első ipari formatervezett tárgyakat, és ők voltak ezeknek a tárgyaknak az első magyarországi vásárlói.

Ennek a nyitott, a korszerűre fogékony szűk értelmiségi vásárlói csoportnak az igényei, szükségletei találkoztak a kielégítésükre alkalmas közeggel: a formatervezők törekvéseivel. A formatervezők ugyancsak szűk, kreatív értelmiségi csoportot alkottak, és első nagyobb létszámú, mégis jelentős nemzedékük szintén a hatvanas évek fiataljai közül került ki. A kultúraközvetítésben betöltött szerepüknek megfelelően terveikkel, szemléletükkel jóval megelőzték nemcsak az áruválasztó nagyközönség ízlését, keresletét, hanem a termelés döntéshozóinak, a kereskedőknek, a megrendelőknek az ízlését, igényeit is. A még csak kialakulóban lévő társadalmi szükségletet ismerték fel. Ugyanakkor a nehézkes ipari háttér, a nem valódi piaci mechanizmusok még nem zárkóztak fel az igényhez. Előbb-utóbb azonban a formatervezők magánügyéből közüggyé, kulturális kérdéssé vált ez a kérdéskör.

Bár az ipari formatervezők első évfolyama az ötvenes évek közepén végezte el a főiskolát, és a Magyarországon gyártott tárgyak tömegében a hatvanas évek végén elvétve fel-felbukkant néhány formatervezett tárgy, ezek nem alkottak egymással összefüggő, bárki által üzletben elérhető rendszert. A design-t nálunk tulajdonképpen egy-egy külföldről behozott tárgy képviselte. Képviseletnél, sőt szimbolizálásnál többről nemigen beszélhetünk ekkoriban, hiszen ezeket a tárgyakat saját előállítási, kereskedelmi közegükből, más, hozzájuk kapcsolódó vagy kapcsolható tárgyaktól elszakítva Magyarországon lényegében nem nevezhetjük design-nak. A design fogalmához szorosan hozzátartozó attributumoktól megfosztva, gondosan tervezett, magas színvonalon kivitelezett egyedi iparművészeti alkotásoknak kell tekintenünk őket.

A design létrejötte Nyugat-Európához kapcsolódik. A piac megszerzéséért és megtartásáért folyó harc és ezen belül a fogyasztók igényeinek szinte még kialakulás előtti, de legalább a látens fázisban való felismerésének gazdasági kényszere hozta létre azt a törekvést, hogy esztétikus, praktikus termékeket tömegszerűen, olcsón lehessen gyártani. Ebből következően alapvető jellemzője volt, hogy széles tömegek számára elérhető legyen. Ezek a célkitűzések, követelmények Közép-Kelet-Európa számára is igen megfelelőek voltak. Azonban országai — és így Magyarország is — átvevője, követője és nem kialakítója volt a design-nak. Az átvétel, mint az az eddigiekből is látható, nehézkesen, sok ellentmondással zajlott, és távolról sem fejeződött még be. Az ösztönzés nem az előállítók, értékesítők, azaz a kínálat oldaláról, elsősorban a fogyasztók, vevők oldaláról jelentkezett. (Ezzel párhuzamosan a formatervezők is kemény csatákat vívtak az iparral tevékenységük elfogadtatása, elismertetése érdekében.) Ilyen körülmények között a design-tárgyak előállítása még ma sem tömeges, és fogyasztói áruk távolról sem alacsony. Beszerzésük idő-, energia- és pénzigényes tevékenység. Ebből következően nálunk — túl azon, hogy szociális feladatát milyen mértékben csökkenten, illetve torzultan tölti be — nyilvánvalóan más rétegek a fogyasztói, mint azoknak az országokban, ahol létrejött. Más a társadalmi státuszuk, életvitelük, motivációik és élethelyzetük.

Mint minden új irányzatnak, így a design-nak is egy szűk körű, nyitott, magas igényű értelmiségi réteg lett az első közönsége Nyugat-Európában. Ezt azonban igen rövid időn belül követte egy gyors mennyiségi felfutás, az ipari formatervezett cikkek termelésének, forgalmazásának dömpingje és a hozzá kapcsolódó marketing tevékenység megélénkülése, amely lehetővé tette ezeknek a tárgyaknak a széles körű elterjedését. Ez a tömegessé válás olyan mértékű volt, hogy a formatervezett termékek lényegében az áruházi kínálat szintjére kerültek. Ezzel párhuzamosan egy anti-design-nak nevezhető tendencia körvonalai bontakoztak ki épp annak az értelmiségnek a körében, amely korábban elterjedésének segítő közegét alkotta. Ez azt mutatja, hogy — miután más rétegek felé átadta, közvetítette — nem tekintette többé sajátjának, elfordult tőle.

Magyarországon ugyanakkor — és minden valószínűség szerint ez tendenciájában igaz más szocialista országokra is — a design ma sem tekinthető olyan mértékig meghonosodottnak, hogy első átvevőin, elsajátítóin — azaz bizonyos értelmiségi rétegeken — kívül más társadalmi csoportok is jelentős, tömeges igényt támasztanának iránta. (Összefügg ez természetesen a design magyarországi, az előzőekben ismertetett megjelenési formájával, valamint az ipari és kereskedelmi háttér működésével is.) Úgy tűnik, hogy ez a fajta tárgy nálunk nem futotta be azt a társadalmi mobilitási pályát, mint Nyugat-Európában, azaz megrekedt egy bizonyos szemléletű, életmódú, kulturális igényű rétegnél. Felvetődik a kérdés, hogy vajon itt is lezajlik-e majd a rétegek közötti elmozdulásnak ez a folyamata. Fontos lenne annak a vizsgálata, hogy van-e lehetőség ennek a folyamatnak a lezajlására, és ha igen, milyen ez a lehetőség. Ennek az elemzése még elvégzésre vár.

Azokban az értelmiségi lakásokban, ahol dominánsak a formatervezett tárgyak — bútorok, textíliák, híradástechnikai eszközök, edények, dísztárgyak stb. —, a látvány összhangja eltér az átlagos magyar lakásbelsők álmodernizmusának eklekticizmusától. Míg a legtöbb lakásbelsőből hiányzik a rendezőelv, a tárgyak harmonikus egymás mellé rendezésének képessége, addig ezekben a modern, korszerű lakásbelsőkben épp az összerendezés, a kulturált tárgykapcsolatok megteremtésének a képessége, illetve az arra való törekvés a szembetűnő. A design-tárgyak környezetében még a kevésbé esztétikus, kevésbé formátumos tárgyak is jobban hatnak, szervesebben kapcsolódnak a környezet többi eleméhez. Ezzel szemben a diszharmonikus belső környezetben még a design-tárgyak is alig észrevehetőek.

A design magyarországi elterjedését nagyban elősegíthetné az — és ez egyben társadalmi hasznosságának egyik lényeges oldalát is jelenti —, hogy rendezőelvet hordoz magában. Készen kapott fogódzóként használhatnák mindazok, akik nem rendelkeznek azzal a képességgel, hogy a mindennapi élet során őket körülvevő tárgyak halmazában a saját belső rendezőelvük segítségével teremtsenek összhangot. A kialakult, működőképes belső renddel bírók annak a kivetítésével alakítják ki tárgyi világukat. Azok számára, akik ilyennel nem rendelkeznek, a design által közvetített rendezőelvvel való mindennapos, állandó találkozás, szembesülés során annak elsajátítása az első lépés lehet a saját, belső rendezőelv kialakításához.

Azért is érdemes kiemelten foglalkozni ezzel a fajta tervezett, korszerű lakásbelsővel, mert úgy tűnik, hogy ezek kiszorítják a polgári, kispolgári,

paraszti, azaz a történelmi mintakövetést, és lassan ezek válnak mintaadóvá a szélesebb társadalmi rétegek számára.

Ezekben az értelmiségi lakásokban az életmód, életvitel magasabb minőségű, mint a formatervezett tárgyak nélkül berendezett lakásbelsőkben. Igaz, hogy szociológiailag, szociálpszichológiailag még nincs bizonyítva, hogy jobb körülmények, jobb tárgyi feltételek, humánusabb tárgyak között jobban is élnek az emberek, mégis szinte bizonyos, hogy az általunk vizsgált lakások és családok közül azok a legrendezettebb életvitelűek, kulturálisan magasabb nívójúak, akik számára szükségleteik, funkcióik kielégítésére leginkább a formatervezett tárgyak felelnek meg.

Úgy tűnik, megállapítható a következő összefüggés: minél magasabb életminőségű, igényesebb életvitelű egy család, annál több ipari formatervezett tárgy található a közvetlen környezetében, a lakásban. (Ez természetesen olyan, főleg értelmiségi családokra vonatkozik, akik nem rendelkeznek polgári kulturális hagyományokkal, sem pedig örökölt polgári lakberendezési elemekkel, hanem maguk kénytelenek tárgyaikat beszerezni, és nem is akarnak a még meglévő vagy polgári utánzatú tárgykínálatból választani.) Fordítva is igaz: a magánéleti szférának, a lakásbelső tárgyvilágának vizsgálata azt mutatja, hogy minél több ipari formatervezett tárgy található a különböző funkciójú tárgyak között, annál valószínűbb, hogy használóik, tulajdonosaik életmódja jóval magasabb a hazai átlagos életszínvonalnál, életminőségük lényegesen meghaladja azt.

Az ipari formatervezett tárgyak jelenléte a lakásokban kulturálisan jobb ellátottságot is jelez, hiszen ezeknek a tárgyaknak a beszerzése nagyfokú aktivitást igényel. A jelenlegi kereskedelmi viszonyok, áruhiány körülményei között kitartó munkára, elszántságra, eltökéltségre van szükség egy korszerű, modern lakásbelső megteremtéséhez. Maga a berendezés folyamata olyan aktivitásról tanúskodik, amire csak magas kulturális igényű, a tárgyi környezetére nagyon igényes ember vállalkozik.

Ha a design-tárgyak láthatóak nem kifejezetten modern és formatervezett tárgyakat külön figyelemmel összegyűjtő lakásbelsőben, hanem például álmodern, mai átlagos lakótelepi vagy új családi házi lakásokban, akkor szinte biztos, hogy ebben a divat terjedésén és a mintakövetésen kívül az is közrejátszik, hogy ezekben a lakásokban olyan mobil családok élnek, akik a design-tárgyak beszerzésével azt demonstrálják, hogy a társadalom kulturálisan jobban ellátott rétegeivel kívánnak azonosulni, azok életmódját tartják leginkább követésre méltónak.

Ha kulturálisan alacsonyan ellátott, közepes vagy rossz lakáskörülmények között élőknél láthatók design-tárgyak — bár ez nem gyakran fordul elő —, akkor ezek szintén a jobb élet, a minőségileg más életstílus iránti vágy megnyilvánulásai. A minőségileg más életmód átvételére való törekvés gyakran formai módon nyilvánul meg. Ilyen esetben a termék presztízs-jellege olyan erős is lehet, hogy a használati érték funkcióit is elnyomja. Ez történt a hetvenes évek közepén a nyugati kozmetikumokkal egyes rétegeknél, akik nagyon rendszeresen nem használták ezeket, hanem alkalmi, esti jelleggel, viszont díszítés céljából a flakonokat, tégelyeket felhasználták.

Az ipari formatervezett tárgyak tehát nemcsak életmódváltozásról tanúskodnak, hanem elő is segítik az életmód, az életminőség megváltozását. Egyrészt azáltal, hogy maximálisan alkalmazkodnak a funkcióhoz, és így racionalizálják

a szükséglet-kielégítést (pl. a design-konyhaeszközök csökkentik a háztartásra fordítandó munkaidőt), szolgálva az ember kényelmét, másrészt azáltal, hogy a formatervezett tárgy formavilága, esztétikus megjelenése kellemes vizuális élményt jelent.

A kulturális intézményekben más a helyzet, mint a lakásokban. Ezekben még kevesebb design-tárgy található: leginkább pártirodákban, tanácsházakban, könyvtárakban lelhető fel. Győr-Sopron és Békés megyében kulturális intézmények tömegei működnek anélkül, hogy tárgyaik között egyetlen ipari formatervezett is akadna. Leginkább az óvodákban található ipari formatervezett tárgy. Ez nyilván összefügg azzal is, hogy minden szempontból az óvodák vannak a legkorszerűbben berendezve. Ipari formatervezett tárgy található még a reprezentatív pártirodákban, tanácsházakban, általában azokban a városi kulturális intézményekben, amelyek az elmúlt években épültek.

Akár a lakásokat, akár a kulturális intézményeket elemezzük, a városiak és a falusiak összehasonlításakor ebből a szempontból is a város felé billen az egyensúly. Mintha a design kifejezetten városi termék, szemlélet volna és városi szükségleteket elégítene ki. Vannak olyan falun élő társadalmi csoportok, amelyeknek az életvezetési szokásaikhoz hozzátartoznának a design-tárgyak, mint ahogy a hozzájuk hasonló, de városi státuszúakéhoz hozzátartoznak. Azonban a történelmi lakberendezési hagyományok, a mintakövetés beidegződése olyan erős, hogy a falusiak nehezebben fogadják el ezeket a termékeket, mint a hasonló korosztályú városiak. A falusiak közül inkább azok veszik át, illesztik bele saját környezetükbe és használják így fel a városi életmódhoz való közelítésre, akikben nagyon erős a mobilitásvágy.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy az ipari formatervezett tárgyak szerepe és elterjedtsége a jövőben valószínűleg növekedni fog. Feltétlenül érdemes tehát foglalkozni annak vizsgálatával, hogy milyen kulturális értékeket hordoz, és azokat milyen mechanizmusokon keresztül, hogyan közvetíti.

Szilágyi Erzsébet

A FILM ÉS TELEVÍZIÓ TÁRGY- ÉS KÖRNYEZETKULTÚRÁJÁRÓL

1983—84-ben az OMFB—IFTI* megbízásából a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban megkezdtük az ipari formatervezés magyarországi helyzetének vizsgálatát. A kutatás elsődleges célja az ipari termelés és a kereskedelem vizsgálata volt. Azonban mégsem lehetett szűkíteni a kutatást a termelés és a kínálat feltérképezésére, hanem ki kellett terjeszteni — éppen a valóság minél több összetevőjének megismerésére — többek között a film, a televízió, a rádió, a színház stb. tárgy- és környezetkultúra közvetítő szerepére. Ugyanis az ízlést, az életmódot, az életminőséget jelző és mutató környezetek kialakítására, tárgyak beszerzésére, gyűjtésére egyrészt a hazai boltok kínálata hat (a külföldi boltoké is, hisz a turizmus növekedése révén ez is fontos, ható tényező), másrészt a tömegkommunikációs eszközök. Egy filmen látott lakásbelső ötletet adhat a lakások díszítéséhez, vagy egy-egy ott látható ruha a ruhatár felfrissítéséhez. De mindenképp a moziba járók ismereteinek részévé válik a látott filmek környezet- és tárgykultúrája éppúgy, mint a naponta több órát nézett televízióé.

A kutatásnak ebben az első fázisában a kommunikátorok, az alkotók oldaláról közelítettük meg az ipari formatervezés és a tömegkommunikációs eszközök (elsősorban a film és a televízió) kapcsolatát. Huszonkét, rádiónál, televíziónál és filmnél dolgozó szakemberrel készítettünk interjúkat. (Az interjúkat Beck László, Józsa Jutka, Rozsnyai Mária, Szilágyi Erzsébet, Szöllősi Dezső készítette.) A beszélgetések központi problémája a hazai ipari formatervezés, a design volt, s annak az adott szakterületen — a filmben és a televízióban — való megjelenése. A megkérdezettek közül nyolcan a MAFILM-nél, kilencen a Magyar Televíziónál, kettő a Magyar Rádiónál, egy budapesti színháznál dolgozik, egy butiktulajdonos, egy most készül kilépni a MAFILM-től, és szabadúszó lesz. (A színházi jelmeztervező mind a filmgyárban, mind a televízióban tervez ruhákat, a butiktulajdonos filmgyári ruhatervező is.)

A tizenhárom férfi közül a legfiatalabb 31, a legidősebb 51 éves. (Átlagéletkoruk 41,2 év. Az egyik operatőr és rendező diplomával is rendelkezik. Már rendezett hosszú játékfilmet.)

A kilenc nő közül a legfiatalabb 31 éves, a legidősebb 53 éves. (Az átlagéletkoruk 40,6 év.)

*Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Ipari Formatervezési Tanács

A férfiak közül ketten egyetemet végeztek, tizenegyen műszaki főiskolát (heten Iparművészeti Főiskolát, öten Színház- és Filmművészeti Főiskolát.)

A nők közül hárman egyetemet, négyen művészeti főiskolát végeztek (valamennyien Iparművészeti Főiskolát), és kettő érettségizett.

Ha a nem, az életkor és az iskolai végzettség után a foglalkozás szerinti csoportokat is sorra vesszük, akkor kiderül, hogy az egynegyedük az ipari formatervezés, a vizuális kultúra, az építészet népszerűsítésével foglalkozik, míg a többiek a film, a televízió vizuális világának az alakításával (is). Vagyis foglalkozás szerint: nyolc díszlettervezővel, öt szerkesztővel, három filmrendezővel, három jelmeztervezővel, két operatőrrel és egy berendezővel készültek interjúink.

Elöljáróban elmondhatjuk, hogy mind a huszonkét interjúalany nagyon sok oldalról került kapcsolatba a design-nal, a hazai tárgy- és környezetkultúrával. A legfontosabb, hogy mint magánemberek a lakásszerzés és berendezés egy bizonyos életszakaszán már túljutottak, és így elég széles skálán megismerték a különböző boltok árukínálatát. Foglalkozásuk révén ugyanakkor állandóan kontaktust tartanak a hazai ipari formatervezéssel, illetve azok lakásokban, intézményekben stb. megtalálható tárgyaival. Széles körű ismeretanyaggal és kialakult véleménnyel rendelkeznek a hazai és külföldi design-ről, amit mind magánemberként, mind alkotóként módjuk volt közelebbről is tanulmányozni. Így, bár többük ezt elhárította, mégis olyan szakemberekként kell kezelnünk őket, akik az átlagértelmiségnél jobban informáltak, sokszor legbelülről ismerik az ipari formatervezés szakmai problémáit.

A MAGYAR DESIGN ÉS AZ IPAR VISZONYA — ÍZLÉSKULTÚRÁNK

A magyar ipari fejlődés elég későn indult meg, szerkezete, fejlettsége, technológiai színvonala mindig elmaradt a nyugat-európai ipari fejlődéstől. Az 1945-ig kialakult ipari fejlettséget és a szerkezetet jellemezve egy erősen féloldalas, nem átgondolt iparstruktúráról kell szólni. Ez az iparszerkezet nem a modern formák kialakítására törekedett, nem a Bauhaus által hangsúlyozott funkcionalitást építette be a termékei gyártásába, hanem egyéb szempontok vezették. Az ipari termelés nem hozott létre egy formatervezési kultúrát, ami aztán mint rossz beidegződés tovább élt, s a későbbiekben is éreztette hatását. Szinte soha nem fordult elő — s máig ez a jellemző —, hogy az ipari formatervezésben indult volna el egy olyan gondolkodási folyamat, amely az ipari technológiát, gondolkodást, fejlesztést más, modernebb irányba terelte volna. Bár az ipar nem építette be, nem fejlesztette ki az ipari formatervezés kultúráját, maga a szellemiség mégis megszületett, hisz a formák jelentőségéről, a célszerűség, a funkconalitás fontosságáról a Bauhaus magyar tagjai (pl. Moholy Nagy László, Breuer Marcell, Kállai Ernő) vagy Kassák Lajos egyaránt sokat írtak, szóltak. Ezek az ötletek azonban szinte a magyar ipar közelébe sem jutottak, a képző- és iparművészet belső ügyei voltak (ami mint szemlélet úgyszintén ma is érezhető).

1945 előtt a különböző osztályok, rétegek saját ízléssel — tárgy- és környezetkultúrával — rendelkeztek. A polgárság szecessziós ízlése, a parasztság funkcionalitást hangsúlyozó puritanizmusa, a munkásság kispolgári ízlése a

mainál tisztább tárgy- és környezetkultúrát alakítottak ki és hagyományoztak tovább nemzedékről nemzedékre.

1945 után megindult társadalmi-politikai fejlődés ellenére a népi kultúra nem épült be a preferált ízlésmintába, és hivatalosan inkább a rossz, polgári mintákat támogatták, miközben a korábbi szigorú rend felborult. A többféle ízlés változatlanul megmaradt, de a tömegek mobilizálódása folytán a gyökerek és a kulturális hagyományok vállalása nélkül.

1945 előtt nem alakult ki formatervezési kultúra, az 1950-es években viszont ez az igény kapitalista luxusnak minősült, és így sok évtizednyi lemaradás keletkezett a design területén. A design tervezői ott kerültek be az ipari termelésbe, ahol régebben is odafigyeltek a forma, a szín összhangjának megteremtésére. Így az 1950-es évek második felétől a textiliparban, a könnyűiparban megjelent az ipari formatervezők iránti igény. Bár úgy tűnik, a mai napig nincs igazán helyük a gyári struktúrában, hisz mennyiségi elvárások vannak velük szemben (minél több rajzot készítenek, annál jobban dolgoznak). Nincs önálló státusuk, sok helyen műszaki ügyintézőkként alkalmazzák őket.

A szellemi kapacitás ma is megvan, amit a kiállításokon látható tárgyak, a BNV-n kiállított termékek egyaránt bizonyítanak. De úgy tűnik, hogy az ötletek megvalósításához nincs ipari háttér. Azokon a helyeken van előrelépés, ahol kis műhelyek alakulnak, és abban dolgoznak az ipari formatervezők. Az európai színvonaltól jócskán elmaradó gyári ipari formatervezés mellett létezik egy másik, az európai színvonalat követő s ugyanakkor valami sajátosan magyar ízlést tükröző kisipari, kézművesipari formatervezés.

A kutatás folyamán megkérdezett szakemberek szinte egyöntetűen szóltak arról, hogy számukra a finn, a skandináv formakultúra a követendő. Ugyanis az puritán, szervesen nőtt ki a népi hagyományokból, és nem a fogyasztásra szoktat, mint a nyugat-európai design-kultúra, hanem az időtállóságot, a tartósságot hangsúlyozza.

A design hazai lehetőségeinek kibontakozását akadályozza az áruhiány, a választékhiány. Ez aztán nagyon sok mindenre hat, és megteremti többek között a tárgyak fétissé válását.

> „Ha egy országban mindenféle javak szűkösen állnak rendelkezésre, az energia, az alapanyagok, a technológia, abban az esetben biztosan a legrosszabb út előállítani egy bonyolultat, egy drágábbat... És e pillanatban ez történik Magyarországon. Nézze meg, hogy azok a tárgyak, amelyek viszonylag drágák, amelyek tartósabb használatra készülnek Magyarországon — ezek a tárgyak dísszé válnak." (Rádiós szerkesztő)
>
> „Valahogy azt érzem én Magyarországon, hogy a relatív civilizálatlanságból furcsa tárgyimádat fakad. A tárgyak kicsit eluralkodnak, és oda kerülnek, ahol nincs is helyük. Valami olyan főhelyet foglalnak el a lakásban, mint pl. a televízió, ami szintén talán azért van, mert drága. A televízió tetején is van biztos valami olyan kultikus izé, mert erre használják fel nálunk a tárgyakat." (Filmrendező)

A fétissé, dísszé válást ugyanakkor nemcsak az áru-, a választékhiány termeli ki, hanem a szegénységünk is, mivel a formatervezettség egyben magasabb árat is eredményez. A design szelleme ezzel szemben valamiféle demok-

ratizmust, vagyis a szép és az olcsó tárgyak előállítását kellene hogy jelentse. De az is a demokratizmushoz tartozik, hogy egyetlen stílus ízlésterrorját sem szabadna eluralkodni hagyni. Sokfélét kellene adni, és az azonos ízlésen belül minden tárgyat, berendezést (pl. stílbútorhoz illő szőnyeget, lámpát, textíliát. díszítő tárgyakat, tapétát stb. Vagy a skandináv bútorokhoz illő szőnyeget, textíliát, lámpát stb.)

Az eklektikusság megítélésében ugyanakkor eltérés mutatkozott a szakemberek között. Megítélése azoknál volt negatív, akik a nagyon leegyszerűsített, szigorúan funkcionális avantgarde design-t tartják követendő példának. Mintha ezek a szakemberek jobban a saját maguk teremtette és beszerzette tárgyakkal szeretnék magukat körülvenni, és kevésbé fogadják el az előző nemzedékek tárgy- és környezetkultúráját. Azok a szakemberek viszont az az eklektikusságot nem tartják negatívnak, akik a közép-európaiság vállalását előtérbe helyezik, illetve beépítik az örökölt tárgyakat is környezetükbe. Az elsőnek említett csoport jelentős része a design divat jellegét fontosabbnak ítélte, mint az esztétikumot s a funkcionalitást, vagyis az adott pillanatnyi divathoz való ízlésbeli alkalmazkodást helyezte a design esetén előtérbe.

> „A formatervezett ipari tárgyaknak egy adott pillanat esztétikumát, praktikumát kellene kielégíteniük. Ami azt jelenti, hogy a formatervezett tárgyak rendkívül gyorsan elavulnak. Mondjuk egy-két év, amíg él, és utána elavul.
> Mégis a jó ötletek zöme ez idő alatt el sem jut még a kísérleti szintig sem.' (Tévés szerkesztőnő)

A magas szintű design sokszor mankó, segítség az emberek számára. Így az egyik jelmeztervezőnő arról beszélt, hogy nyugaton azért öltöznek az emberek jobban, és harmonikusak tetőtől talpig (pl. a sál, a cipő, az egyéb kiegészítők is egymáshoz illők), mert a kirakatok olyan egységes stílusban kínálják a ruhát, cipőt, retikült, sálat stb. a nőknek, hogy „művészet lenne ízléstelenül felöltözni". Ezzel szemben nálunk más a helyzet.

> „Gyakorlatilag nagyon kevés nívós tárgy jön létre Magyarországon. A valóságos életben ezeknek a nyoma minimális, és ha jelen vannak, akkor is inkább mint a zűrzavar egy-egy eleme jelennek meg." (Filmrendező)

A gazdag és ízléses tárgykínálat segít egységes ízlést kialakítani, de ugyanakkor mintha az egyéni, színes ötletek megvalósítását háttérbe szorítaná, gátolná.

> „Biztos, hogy sokkal nehezebb különböző formájú, különböző stílusú és minőségű darabokból, tárgyakból, bútorokból, szőnyegekből és függönyökből harmonikus egészet csinálni. Ha valaki azt mondja, hogy én most szépen formatervezett lámpákkal és szépen formatervezett és egyszínű vagy maximum drapp—barna csíkos szőnyeggel és függönnyel rendezem be a lakásom, akkor tényleg kevesebb hibát követ el." (Tévé szerkesztőnő)

A design-nak szinte minden területe terítékre került a beszélgetésekben, és természetesnek találtuk, hogy a lakásról, a lakás berendezéséről (bútor, tapéta, edények, szőnyegek, lámpa, csillár, üvegek, dísztárgyak stb.), az öltöz-

ködésről és a városképről beszéltek a leghosszabban és legtöbb oldalról. Minden területet illetően a zűrzavart, a rendezetlenséget hangsúlyozták, amit mint magánemberek mindennapjaik megkeserítőjeként érzékelnek, mint alkotó emberek pedig szeretnének eltüntetni, hogy ezzel az életminőség, az ízlés magasabb szintű legyen. A változások, a fejlődés itt-ott érezhető. Sokak szerint az ipart az export sokban rákényszeríti a formatervezésre való odafigyelésre is, de többen azt vallják, hogy ez sem olyan egyértelmű.

„Ez is gyalázatos, hogy annyira nyugat-orientáltak vagyunk. A nyugat nem jön ám megrendelni tőlünk az előkelő szállodáinak a bútorait, tehát nem emel föl bennünket. Hanem nyugatról is a legpitiánerebb kereskedő jön át azért, amit nyugaton nem tud megkapni. Tehát a leggyöngébb formaterveket kéri tőlünk." (Tévés szerkesztőnő)

A nagyon kemény kritika magánemberi panasznak, siránkozásnak is tűnhetne, ha nem az motiválná, ami mindenkiben munkált: végiggondolni azt, hogyan lehetne a húszéves lemaradást behozni. Hogyan lehetne az iparilag közepesnél jobban fejlett országok szintjére kerülni, sőt az ipari formatervezés a rendkívül magas szellemi kapacitás révén még a fejlett szintet is elérhetné. De ehhez nemcsak az ipari háttér megteremtésére volna szükség a szakemberek szerint, hanem a formatervezői munka magasabb presztízsének és állandó kísérleti lehetőségeinek a megteremtése. Akkor nem utánozniok és követniök kellene másokat, hanem maguk alakíthatnák ki a szervesen új, egységes formatervezési kultúrát.

A FILM- ÉS TELEVÍZIÓIPAR

Már az ipari formatervezésnél kiderült, hogy az ipar szervezettsége, felépítése mennyire meghatározó a formatervezők ipari struktúrába való beilleszkedésénél — ez utóbbiról természetesen a formatervezők bővebben beszéltek. A filmek, televíziós műsorok is ipari termékek. Előállításukhoz jól szervezett, jól működő gyártási szisztémára van szükség.

A filmgyárban az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől nagyon erősen megváltozott, önállósodott a film vizuális világát alakító díszlet- és ruhatervező szerepe, funkciója, elszakadt a filmiparunk első évtizedeit jellemző színházi szemlélettől. Ezzel együtt jár, hogy a filmkészítés munkájába már korábban bekapcsolódnak a látványtervezők, főleg a díszlettervezők. A legtöbb esetben nem a kész forgatókönyvből dolgoznak, hanem maguk is aktívan alakítják a filmi szituációk rendszerét. Ezzel a film vizuális világa a verbalitással vált egyenrangúvá.

„Ma már nem minden filmajánlatot fogadok el. Csak azt, ahol érzem, hogy ott munkatárs leszek. Ahol az ember csak egy rabszolga, egy beszélő szerszám, vagy hogy stílusos legyek, egy rajzoló szerszám, annak a filmnek az elfogadása felesleges." (Filmgyári díszlettervező)

A televízióban más a helyzet. A televízió mint tömegkommunikációs eszköz az adások megindulásakor „képes folyóiratként", „képes rádióként" ké-

szítette műsorait, ahol a technika filmes volt — kamerával forgattak —, de a szemlélet inkább publicisztikai. Így a vizualitás esetlegesen alakult, a tervezők munkája a fiction műsorokra korlátozódott, ami máig érezteti hatását. A televízióban a díszlettervezők többfajta munkát végeznek, feladatuk nem szűkül le a televíziós filmek, sorozatok díszleteinek tervezésére. Ugyanakkor alkotóként való kezelésük hivatalosan egészen mostanáig váratott magára. Egyénileg néha sikerült kitörni a merev szereposztásból, az ipari szerkezet egy bizonyos feladatának megoldását vállaló „szakember" szerepköréből, de ez csak egy jó rendezői—operatőri kapcsolat kialakítása esetén valósulhatott meg — ahová a tervezőt is bevették partnernek —, hangsúlyozottan egyénileg.

„Huszonegy éve harcolunk azért itt a televízión belül, hogy ismerjék el, kutatómunkát végzünk. Tavaly ez sikerült is. Az alkotói együtteshez sorolták a díszlettervezőket és a jelmeztervezőket is. Most már nemcsak a rendező, az operatőr és a forgatókönyvíró az alkotó, hanem a tervező is." (Tévé díszlettervező)

A díszlettervező és a ruhatervező a televízió fiction műsorainak készítésében vesz részt, más típusú műsorokhoz nem igénylik, vagy sok esetben nem fogadják el a szemléletét, amiről majd a televízió tárgy- és környezetkultúrájának elemzésénél kívánunk bővebben szólni.

A díszlettervező a berendezővel és az építésszel tartja a kapcsolatot, a stábon belül ennek a két tevékenységnek az instruálásával is foglalkozik. Kissé leegyeszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy munkájának sikere, minősége a berendező ismereteitől, műveltségétől éppúgy függ, mint az építés találékonyságától, szakmai tudásától. Nem pontosan derült ki, hogy ezek a munkakapcsolatok az egyéni jó viszonyon kívül milyen rendszerbeli, hierarchián belüli konfliktusokat, pozitívumokat tartalmaznak. Bár abból, hogy felvetődött a stúdiószerű, műhelyszerű közös munkavégzés szükségessége, az is kiderül, hogy a kapcsolat ipari-munkaszervezési szempontból nem egészen pontosan szabályozott, ami sok esetben veszélyezteti az eredményes munkát.

Ugyanez a helyzet a ruhatervezőknél is, ahol a ruhakivitelezővel, a varrodában dolgozókkal való kapcsolat — ennek szabályozatlansága miatt — a konfliktusokkal terhes. Sok filmnél nincs is ruhatervező, csak ruhakivitelező. A mai témájú filmeknél a színészek maguk döntik el, mit viselnek a filmben — bár ezt természetesnek tartják, mivel segíti őket a természetes játékban.

Az ipari háttér elemzésénél kell szólni a díszletek és ruhák raktározási gondjairól, ami különösen a televízióban dolgozó szakembereket nyomasztja, mert úgy érzik, sok anyag pazarlódik el.

Utoljára hagytuk a díszlettervező és jelmeztervező hierarchikus kapcsolatai közül a rendezőhöz, az operatőrhöz való viszonyukat. A beszélgetések egyértelműen azt bizonyították, hogy a pénzt a rendező kapja a forgatáshoz. A rendező dönt, hogy egyenrangú partnerként kezeli-e a díszlet- és ruhatervezőt, vagy nem. Még egyenrangúság esetén is a rendező dönti el, hogy mit fogad el, mit utasít vissza a vizuális világot kialakító tervezők munkájából. Ezt a viszonyt mégis pozitívabbnak és okos kompromisszumokkal megoldhatónak ítélték a tervezők. Az operatőrhöz való viszonyukban már sokszor nincs lehetőség szerintük az okos kompromisszumra, csak a megalkuvásra, mert az

operatőr mint a technika jobb ismerője rendelkezik az utolsó szó és a döntés jogával.

„Ha a film kiveti magából az egész prekoncepciót, amiből a terv indult, akkor én is azt mondom, hogy ezt dobjuk el. De ez sokkal gyakrabban és indokolatlanul szokott bekövetkezni." (Filmgyári díszlettervező)

„A szemlélet az mindig olyan, hogy a színész, a helyszín, a fotografálás a fontos, az már cifrázatnak tűnik, hogy milyen bútor kell bele, meg egyebek." (Operatőr-filmrendező)

Vagyis az utóbbi húsz évben a tervezők szerepében és lehetőségeiben nagy változás következett be, mégsem szűnt meg a díszlet, ruha stb. „kellékként" való kezelése, illetve a kevés pénz és időhiány miatt a technikai — az operatőri munkának — van elsőbbsége.

A televíziónál az alacsonyabb forgatási összeg miatt még kevesebb jut a vizualitásra, ami sok esetben elszegényíti mind a fiction, mind non fiction műsorok vizualitását.

A MAGYAR FILMEK TÁRGY- ÉS KÖRNYEZETKULTÚRÁJA

A magyar filmek tárgy- és környezetkultúrájával kapcsolatban először a különböző játékfilm-típusokról kellene röviden szólni. A típusok nem műfaji besorolást jelentenek, hanem a díszlet-, a ruhatervező és berendező munkájának szempontjából különülnek el egymástól.

A feladatok eltérő jellege alapján a következő típusok fordulnak elő: 1. dokumentarista filmeik, 2. konstruált valóságú filmek, 3. történelmi filmek, 4. scifik, mesefilmek, show-k.

Most a harmadik és a negyedik típus elemzésével nem kívánunk foglalkozni, hisz témánk szempontjából a mai tárgyú dokumentarista és konstruált valóságú filmek tárgy- és környezetkultúrája a lényegesebb.

A dokumentarista típus készítésébe a díszlettervező már a forgatókönyvírás fázisában bekapcsolódik. Ezeknél a filmeknél a leghangulatosabb eredeti helyszínek meglelése a cél, amit az alkotói kollektíva (rendező, forgatókönyvíró, operatőr, díszlettervező) együtt keres meg. Házakat, városnegyedeket néznek meg, lakásokba csengetnek be. Keresik azt a helyszínt, amely a leginkább tükrözi az ábrázolt réteg, egyén specifikumait. Itt a jelmeztervező és a berendező munkája háttérbe szorul, mert akár amatőrök, akár színészek játsszák a szerepeket, maguk hozzák a ruháikat. A tárgy- és környezetkultúra ezekben a filmekben tehát „megtalált, meglelt" tárgyakból áll, valós lakásokból, családi életterekből kerül át a filmbe. Így természetes, hogy az eklektika, a rendezetlenség, az esetlegesség, az össze nem illés tükröződik bennük. Az ilyen típusú filmek vizualitásában sok a slamposság, a rutin, és éppen az egyéni színek és lehetőségek maradnak ki belőlük. A díszlettervezők közül sokan éppen emiatt gyakran nem is értenek egyet az alkotókkal. A díszlettervezőknek az a csoportja, aki a dokumentarista filmben dolgozik, az együtt gondolkodáson, az ötletadáson túl az alkotótárs szerepét érzi magáénak, és ezért nem bírálja a slamposságot, a rutint.

A díszlettervezésnek a filmgyáron belül a legutóbbi évtizedben alakult ki az a típusa, amelyikben a vizualitás, a tér önálló, teljes rendszer, mely filozófiát-ideológiát hordoz. Ez a gondolkodási mód a filmek másik csoportjában, a rekonstruált valóságú filmekben nyilvánul meg. Ennél a filmtípusnál nem tárgy- és környezetkultúráról kell beszélni, hanem kifejezéskultúráról.

„De én a filmben is inkább azt próbálom megcsinálni, hogy egységes szemléletet tükröző tárgyi világ elemei kerüljenek egymás mellé. Amit csinálok, azt úgy választom össze, hogy meglegyen az egysége." (Filmgyári díszlettervező)

Az ilyen típusú tervezői gondolkodásmód a látvány kulturális-filozófiai üzenetsorait tervezi meg, melyek a hős köré egy sajátos világot teremtenek, és ennek hangulata a verbalitáson túl is nagyon sokat elmond a hősről. így a hős ideológiája, közérzete, filozófiája is megismerhető már a vizuális világból is.

A konstruált valóságú filmek második csoportja a hagyományos színházi díszletben gandolkozó tervezők munkája. A harmadik csoportjukba a nem magyar valóságot, hanem az ál-utánzó, amerikanizált valóságot visszaadó filmek tartoznak. A második csoport filmjeiben a magyar üzletek tárgykínálatát és a tervezők, berendezők ízlésvilágát, elképzeléseit találhatjuk meg. Ez természetesen nem a magánemberi ízlésvilágot jelzi, hanem azt, hogy a tervező mit tart jellegzetesnek a polgári, a paraszti, az értelmiség stb. környezetekben, hogy ízlése, fantáziája ismeretei szerint mi jellemzi a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeinek környezetét, lakásait. Ehhez a használtcikk-piacon, a berendezéseiket kölcsönzőktől szerzik be a filmben szükséges tárgyakat, bútorokat. Így ugyancsak jellegzetes magyar specialitások hangulatait adják vissza.

A harmadik csoport díszlet- és ruhatervezői rendkívül manipulált — főleg szórakoztató filmekben található — környezeteket teremtenek, ahol a dobozos sörtől a csomagból vett ruhákig a nyugat utánzását jelenítik meg. Ebben a csoportban sem többek a tárgyak, mint kellékek, de sznob módon válogatják össze őket, melyeket a magyar hollywoodi álomgyár rekvizitumainak is nevezhetnénk. Itt sem a képzőművészeti kultúra, sem a kelet-európaiság tudat, sem egy filozófiai rendszer nem ismerhető fel. Ehelyett sugárzik belőlük a „mások vagyunk, mint amit hisznek rólunk, látnak körülöttünk" szemlélet. Mintha egy kompenzálás zajlana ezekben a filmekben: „nekünk is van olyan, mint azoknak ott nyugaton" — szól az üzenet.

A filmek nézőinek száma mintha a rekonstruált valóságú filmek eme harmadik csoportjánál lenne a legnagyobb, de ennek ellenőrzését, elemzését, a kutatás következő fázisában szeretnénk elvégezni.

TÁRGY- ÉS KÖRNYEZETKULTÚRA A TELEVÍZIÓBAN

A televízió mint tömegkommunikációs eszköz a nap nagy részében sugároz műsorokat, ahol a stúdiókban, a bemondói fülkékben, a filmekben, a sorozatokban igen eltérő tárgy- és környezetkultúra kerül bemutatásra.

A permanencia az adásidőben, a készülék gombjának akarattól — szabadidőtől — függő bekapcsolási lehetősége egészen más problémákat vet fel,

mint a játékfilmek tárgy- és környezetkultúrája. A televíziót sznobizmusból is követik az emberek, tehát igen lényeges, hogy mit népszerűsít.

A kilenc tévében dolgozó szakember elsőként erről a televíziós specifikumról beszélt. A huszonkét megkérdezett egyöntetűen elítélőleg vélekedett arról, hogy az eklektika, a kispolgári ízlés, az újságok hivalkodása nyomja rá a bélyegét az MTV-re. Holott szerintük a tévének a puritánságot, az egyszerűséget kellene „divatossá" tennie.

Egyrészt a tévének mint eszköznek kellene egy nagyon végiggondolt, egységes rendszerű ízlést tükröznie. Ehhez a tervezőknek kellene berendezni a stúdiókat, a bemondónői környezetet, sőt a ruháikat is. Az első feladat a híradók, a stúdióbeszélgetések stb. egységes stílusának megteremtése volna. Ezt a tervezők összefogásával, együttes gondolkodásával lehetne kialakítani, de a tévé vezetői, alkotói ezt ritkán igénylik. Ugyanis a vezetők, műszakiak, rendezők, operatőrök a saját ízlésüket akarják viszontlátni, amivel a tervezők nagyon sokszor nem értenek egyet. A „mindenki beleszólhat" szemlélet — a „mindenkinek van ízlése" alapon — még a televízió őskorában alakult ki. Hosszú ideig csak a fiction műsorhoz igényeltek díszlet- és ruhatervezőket, a non fiction műsorokhoz nem. Csak az utóbbi években kérik ki a tervezők véleményét a stúdióbeszélgetésekhez, riport- és dokumentumműsorokhoz, de az ötletek kivitelezésére sem idő, sem pénz nem jut. A véleménykérésig már eljutottak, de a kivitelezők még kompromisszumokkal, megalkuvásokkal is csak nagyon keveset tudnak elérni, ami egy egységes szemlélet megjelenítéséhez nem elég.

Nemcsak a „mindenkinek van ízlése" szemlélet tette ilyen eklektikussá, zűrzavarossá a televízió tárgy- és környezetkultúráját. A zűrzavart az is kiváltotta, hogy a televízióhoz mint filmhez, mint színházhoz közelítettek, és nem mint médiumhoz.

A televíziós tervezés ugyan merít a filmből is, a színházból is, de jelentős mértékben el is tér tőlük. Azok a bútorok, tárgyak, textíliák stb., amelyek a filmen, a színházban élnek, a képernyő kis mérete miatt semmit sem mondanak. Vagyis ez egy más szakma, melynek a törvényszerűségeit még nem is ismerjük. Televíziós gondolkodásmódot, szemléletet kellene kifejleszteni, de ehelyett sztereotípiák vannak csupán (pl. ha egy televíziós film főhősei középkorúak, akkor a falra kép kerül, ha fiatalok, akkor poszter stb.). A kevés idő, a kevés pénz a rutin felé visz el mindent, szinte minden műsorban, televíziós filmben.

Az eszközjelleg sokszor bumeráng hatásokat is eredményez. Pl. az *Ízlések és pofonok* műsor által rossznak minősített étkészleteket a reklámban népszerűsítették, illetve a *Főzőcske, de okosan* című műsorban mint ünnepi teríték szerepelt. A negatív, rossz mintákat sugalló műsorok közül az esti tornát, a *Családi kört* is kiemelték.

A televízió egységben való szemléletét nemcsak mint médium-specifikumot tartották fontosnak, hanem a műsorfolyam egésze szempontjából is elemezték. A televíziós filmek, televíziós játékok sokszor nagyon hasonló témákat dolgoznak fel, hasonló miliőket mutatnak be. Példaként felmerült, hogy pár évvel ezelőtt a subakészítés népszerűsítése túl sok televíziós alkotásban folyt (vagy a szereplők otthonában volt látható, vagy a hősnők maguk készítettek ilyent). A legújabb televíziós „divat" pedig az 1920-as, 30-as évek filmekben, show-kban való bemutatása. A nosztalgiahullám, a szecesszió ma-

napság túl sok műsorban jelenik meg. Ez az ízlésvilág nem a nagypolgári, az értékőrző polgári tárgyakat, környezetkultúrát jeleníti meg, hanem a kispolgárit, amit aggódva említettek, többen a tervezők közül.

Ha most a filmnél felmerülő díszlet- és ruhatervezői gondokkal vetjük össze a televízióban dolgozók gondjait, akkor egyértelműen meg kell állapítani, hogy a televíziósok vannak nyomasztóbb helyzetben. Szerepük kevésbé elismert, sem mint szakemberek, sem mint alkotótársak nem kapnak elég lehetőséget a televíziós díszlet- és ruhatervezők. Úgy tűnik, hogy sokkal több kompromisszum megkötésére kényszerülnek, mint filmes kollégáik, és többször érzik a kompromisszumaikat megalkuvásnak, kudarcnak. Ennek egyik lényeges oka, hogy sokkal kisebb összeg áll rendelkezésükre ötleteik kivitelezésére. Az átlagfilm díszletére egy-két millió forint fordítható a tízmillióból, az átlag televíziós filmre 200 000—400 000 forint a 2—3 millióból. Az arányok hasonlónak tűnnek, de a jelenlegi árak mellett a televíziós tervezők (díszlet- és ruhatervezők egyaránt) borzasztó nyomásnak érzik az alacsony összeget. Úgy tűnik, éppen emiatt beszéltek sokkal többet az anyagbeszerzés nehézségeiről, az ötletek megvalósítási lehetőségének nagyon alacsony százalékáról.

„Mégis, ami bennünket, televíziósokat nagyon erősen sújt, az a kereskedelem kínálata. Hisz ennek hibái és ellentmondásai nagyon pontosan tükröződnek az MTV adásaiban." (Televíziós díszlettervezőnő)

Ebből a szorításból a televízióban is az alkotói közösségen belüli harmonikus közös gandolkodás, a jó munkakapcsolat segíthet kilépni. A műhelymunka lehetősége a televíziós tervezők számára is vonzó, és egy egységesebb szemlélet kialakításának érzésük szerint egyetlen módszere.

„Lehet mindenféle irányzat, de azért elsősorban mindig a téma dominál, az ad lökést, ihletet a rendezőnek. Hogy nagyképű legyek, aztán a rendező álmodtatja tovább az opertőrrel, a ruhással, a díszletessel hogy mi se maradjunk ki belőle — a saját álmát. És vagy sikerül, vagy nem. De ha megfigyelted, egy nagyobb rendező mindig egy stábbal dolgozik. Ismerik egymás gondolatát, reagálását. (Televíziós díszlettervezőnő)

A televíziós alkotó teamben a hierarchia erősebbnek tűnik, a rendező ízlése, elgondolása jobban érvényesül, mint a filmnél. Valahogy a televíziós tervezők munkájuk szakma jellegét, az alkalmazkodás szükségességét jobban hangsúlyozzák, és úgy érzik, inkább a rekonstruált valóságú filmek készítésénél van nagyobb lehetőségük. S ezek között is főleg azoknál, amelyek egy színházhoz közelebb álló vizuális világot teremtenek meg, ahol a tárgy- és környezetkultúrában a „kellék" jellege érvényesül.

A filmeknél már elemzett csoport, amelyik a manipulált, látszat magyar valóságot teremti meg, természetesen a televízióban is megjelenik. De ez a csoport a televízión belül még bővül is, hisz nemcsak magyar miliőben játszódó televíziós filmek készülnek, hanem német, francia, finn vagy szovjet stb. helyszíneken játszódók is. Vagyis a televíziós díszlet- és ruhatervezők feladatai közé tartozik a külföldi autentikus tárgy- és környezetkultúra megteremtése is. Valamennyien tudják, hogy ilyenkor szinte a lehetetlenre kell vállalkozniok, hisz a mi kereskedelmi kínálatunkból egy teljesen más szemléletű és lehető-

ségű design-kultúrában élő hős környezete kialakíthatatlan. Ők maguk is érzik, hogy sokszor kudarcot vallanak ilyen feladatok megoldása esetén.

A televíziós tervezők (díszlet- és ruhatervezők) többet szóltak a közönségről. Egyrészt nem tartják olyan rossz ízlésűnek, mint azt sokszor hallani lehet, másrészt, mintha aggódnának a televízión felnövő nemzedékek ízlése miatt. A televízió felelősségét az ízlésnevelésben rendkívül fontosnak tartják, és éppen emiatt szeretnének egységes, puritánabb stílust nyújtani a képernyőn.

> „Rendkívül fontos lenne, hogy a televízió mindig egy lépéssel a nagy tömegek ízlése előtt járjon. Nem azt mondom, hogy teljesen elszakadjon attól a tárgykínálattól, ami körülvesz bennünket. De egyes műsorait úgy rendezze be, úgy teremtsen egységet a tárgyak halmazában, hogy ízléses legyen és példamutató. Szóval ne esetlegesen kerüljenek egymás mellé bizonyos dolgok, hanem a nemzeti karakter és a modern, mai divat egyszerre, egységben jelenlen meg." (Televíziós díszlettervezőnő)

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

A huszonkét tömegkommunikációs alkotóval, szakemberrel készült interjúk jól mutatták, hogy az ipari formatervezés több évtizednyi lemaradását mindenki érzékeli mind magánemberként, mind szakemberként. A rossz ipari szerkezet, az elavult technológia akadályozza a továbblépést, ipari fejlődést, modernebb termelést.

A filmipar, a televíziós ipar elmaradott szerkezete éppúgy nehezen fogadta el és be a másfajta, a hagyományostól eltérő tervezői gondolkodásmódot, munkastílust, mint a nehézipar vagy a könnyűipar.

A helymegtaláláson kívül a filmes, a televíziós díszlet- és ruhatervezők munkáját az is nehezíti, hogy arról a belső piacról kell anyagiakat beszerezni, amelyikre a hiánygazdálkodás és a rossz minőségű anyagellátás a jellemző.

Így nem csoda, hogy nemcsak saját nehézségeik aggasztják őket, hanem az a fajta rossz ízlésnevelés is, ami például a televízióban folyik. A boltok, mivel áruhiány van, nem vállalkozhatnak az ízlésnevelésre, a televízióban pedig nincs egységes szemlélet, stílus, mint tömegkommunikációs eszköznek nem elég markáns a vizuális kultúrája.

Kiss Tamás

NÉPMŰVELÉSI TENDENCIÁK MAGYARORSZÁGON 1922—1935 KÖZÖTT

(A szegedi modell) I. rész*

Köztudott, hogy Európában, elsősorban a közép- és kelet-európai államok kultúrpolitikájában és a különféle pártok tevékenységében a húszas évek elejétől közös tendencia vált érzékelhetővé: programszerűen meghirdették a néptömegek műveltségének emelését.

A korábbi időszakhoz képest Magyarországon is nagyobb lendületet vett a kulturális infrastruktúra fejlesztése. A népművelés differenciálódott, és számos újszerű szervezettel bővült. A létrehozott intézményekben és egyesületekben az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikája és a progresszív erők — munkásművelődési törekvések, haladó népi-paraszti kulturális mozgalmak és ellenzéki polgári értelmiségi körök — között azonban éles és bonyolult harc bontakozott ki.

A kultuszkormányzat által kiemelten fejlesztett, de az MSZDP egyik vidéki központjának is tartott város, Szeged és vidékének népművelése a húszas évek művelődésének talán legjobb „példatára".

NÉPMŰVELÉSPOLITIKA A SZÁNDÉKOK ÉS TÉNYEK TÜKRÉBEN

A Bethlen-kormányzat népművelési politikája Klebelsberg Kunó nevéhez fűződött. A miniszter a népműveléssel kapcsolatos terveit az 1925. november 25-i nemzetgyűlésen terjesztette elő. A „Gróf" — ahogyan ellenfelei nevezték — programbeszédét a hivatalos kultúrpolitikát hevesen és szenvedélyesen támadó szociáldemokrata képviselő, Kéthly Anna provokálta ki.

A miniszteri válasz azzal kezdődött, hogy a magaskultúra fejlesztésére ez ideig azért volt szükség, mert „...a magyar laboratóriumokban állt a munka..." A kutatómunkának „... hatalmas lökést kellett adni..." A „... tudományos munkának kisebb összegekre van szüksége, hogy funkcionáljon — érvelt Klebelsberg —, mint a népművelésnek, ahol mihelyt egy számottevő reform kezdődik... igen nagy összegekre van szükség..."[1] Majd ezt követően elképzeléseit tartalmazó tervét ismertette.

„... Most nemcsak a népkönyvtáraknak sokkal nagyobb arányú fejlesztésére gondolok, nemcsak vetítőgépeink szaporítására..., hanem rádióra..."[2]

*A tanulmány folytatását következő számunkban közöljük.

„... Olyan taneszköz birtokába jutott a modern pedagógia — folytatta a miniszter —, amelynek horderejét még egészen át sem lehet tekinteni...", de melyet az oktatásügynek okvetlenül ki kell használni..[3] Hiszen — érvelt tovább — a „... tanító magával viszi a tanyára a tanyai népkönyvtárat, a vetítőgépet; virágos kertet meg gyümölcsöst csinál az iskolakertben, hogy 30—40 tanyának művelődési központja legyen, és ... magával viszi a rádiót is."[4]

Az iskolán kívüli népművelés új intézménye: a rádió

Klebelsberg a rádióval kapcsolatos terveiből lényegében csak „hosszas és gondos előkészületekkel" megszervezett *„Rádió-szabadegyetem"* valósult meg. 1928. november 14-től hetente kétszer — vasárnap és csütörtökön — jelentkezett egy-egy órás műsorral. Az első húsz percben könnyűzenét, a másodikban előadásokat, a harmadikban pedig „nevezetesebb és aktuális" információkat közölt.[5]

A kezdeményezésről Kozma Miklós feljegyzéseiben a következőket írta: „... A program úgy néz ki, hogy a tisztelt parasztoknak énekel Basilides Mária egyet, utána beszélnek a trágyázásról, aztán jön valami a Walkürből és a végén egy előadás arról, hogyan kell a pöcegödröt rendben tartani..."[6]

Kozma karikírozó megjegyzése tulajdonképpen az igazságot tükrözte. A „szabadegyetemi" műsorok hatékonyságát nemcsak a Magyar Rádió igazgatója vitatta. Az adások eredményességét a társadalmi valóság is megkérdőjelezte.

A rádiózás a húszas évek végi Magyarországon sem volt olcsó „mulatság".[7] Szegeden például 1928-ban még csak 2580 készüléket tartott nyilván a posta. Korabeli dokumentumokból kiderült, hogy a rádiótechnika propagálása céljából a *Szegedi Rádióklub* tagjai ismeretterjesztő előadásokat szerveztek, és kiállítások megrendezésére vállalkoztak.[8] Az ipartestületi székházban „egy stúdiót" is berendeztek, ahonnan 1927 márciusában rövid kísérleti adást sugároztak.[9]

Részint a propaganda, részint a rádió korszerűbbé és ezáltal népszerűbbé válásának hatására Szegeden 1931 januárjában a készülékek száma már 5688. A Szegedi Rádióklub ügybuzgalma, ez előfizetők gyarapodása ellenére a 130 ezer lakosú „magyar kultúrfölényt reprezentálni hivatott" városban csak minden huszadik, míg a nyugati államok városaiban minden negyedik emberre jutott egy készülék.[10]

A tanyavilágban rosszabb volt a helyzet. A *Szegedi Népművelési Bizottság* területén a „szabadegyetemi" műsorok meghallgatására 1928. novembere és 1929. júliusa között a sok kocsma kevés rádióján kívül három tanyai iskola tanítójának készüléke nyújtott lehetőséget.[11]

A hiány — noha Hübner József 1931. júliusi beszámolójából kitűnik a Szegedi Népművelési Bizottság erőfeszítése, hiszen 12 tanyai közrádiót említett[12] — sem az iskolán kívüli népművelés helyi szervezete, sem az a száz rádiókészülék nem pótolhatta, amit Klebelsberg a „Rádió-szabadegyetem" adások megkezdése előtt — elsősorban tanyai körzetekben — szétosztott.[13]

A kultuszminiszter kezdeményezésének hatékonyságát a rádió „lassú ütemű" elterjedésén kívül más gondok is akadályozták.

	Előfizetők száma és megoszlása		Detektoros készülékek száma és megoszlása	
	1930	1929	1930	1929
Kereskedő, iparos	1951	1680	1102	1076
Kisbirtokos, őstermelő, földműves	246	230	112	103
Szabadfogl. (orvos, ügyvéd, tanár, újságíró, tisztviselő, értelmiségi)	2600	2226	1284	1138
Ipari munkás	459	440	370	361
Diák	216	210	138	132
Intézetek	28	28	1	1
Nyilvános helyiségek (klubok, éttermek, kávéházak)	50	49	—	—
Magánzók	238	204	—	—
Összesen:	5688	5075	3108	2895

A korabeli szegedi statisztika[14] jól tájékoztat a készülékek korszerűségéről. Az őstermelők és ipari munkások tulajdonában kevés, zömmel „feszült hallgatózást" igénylő detektoros rádió volt.

A Magyar Rádió műsorainak hatékonyságát a vételi viszonyok is befolyásolták. Az ország egyes területein nem, vagy csak alig lehetett fogni az adást. A Szegedi Rádióklub tagjai is ezért kérték 1930 májusában egy reléállomás megépítéséhez Klebelsberg segítségét. Kívánságukat többek között azzal indokolták, hogy a belgrádi adóállomás közelsége miatt a Magyar Rádió műsorait rosszul lehet hallani.[15]

1929/30-ban az országosan is nyilvántartott rádió-előfizetőknek 7,2, illetve 7,4%-a tartozott az őstermelőkhöz, ami 22 219, illetve 19 831 előfizetőt jelentett.[16] Ugyanakkor, ha azt vesszük figyelembe, hogy az őstermelők tábora elsősorban a mezőgazdasági tisztviselőket és önállókat foglalta magába (63,5%, illetve 23,7%-os arányban (tehát a kettőből kiszoruló mezőgazdasági gépész, földnélküli mezőgazdasági munkás csak 12,8%)[17], akkor láthatjuk, hogy a parasztság birtokos részéhez, illetőleg annak is csak szűk rétegéhez érhetett el az adás. Amennyiben még azt is figyelembe vesszük, hogy a műsort délután 15 és 16 órakor sugározták, amikor a megcélzott réteg éppen dolgozik, láthatjuk, hogy a rádió-előfizetőknek is csak mintegy harmada hallgathatta hétköznap a rádiót.[18]

Klebelsberg „korszerű ötletével" az ellenzéket próbálta leszerelni. A szociáldemokrata parlamenti képviselők rendszeresen sürgették az uralkodó osztályok művelődési monopóliumainak megszüntetését. Szorgalmazták a kultúra demokratizálódását. A miniszter a problémákra azt válaszolta, hogy a rádió segítheti legjobban a kulturális demokrácia kiteljesedését, mert az országot egy nagy tanteremmé tudja változtatni.[19]

Jóllehet a rádió adásait csoportosan sokan hallgathatták, a kultuszkormányzat az ismeretterjesztő műsorok sugárzásával a felnőttoktatás bajait nem orvosolhatta". A szabadoktatás ugyanis ... aránytalanul sokat foglalkozott a városokkal .... és elhanyagolta a falut ..."[20]

Klebelsberg nem is akarta ezt az „aránytalanságot" megszüntetni. A földreformmal „kielégített" paraszti bázis ugyanis rövid ideig lehetővé tette, hogy a népművelésre szánt költségvetés nagyobbik részét átcsoportosíthassa a

„gyorsan forradalmasodó városi — főként a bűnös budapesti — tömegek művelődésére".

A Rádió-szabadegyetem" adásai az éter hullámain mégiscsak az ország minden községébe, a tanyavilágba és a legeldugottabb településekre is eljutottak. Így annak ellenére, hogy a miniszter terve egészében illuzórikus volt, érdeme, hogy felfedezte és megpróbálta a kultúrpolitika szolgálatába állítani a közvéleményformálás egyik leghatékonyabb tömegkommunikációs intézményét: a rádiót.[21]

A népkönyvtárak

A rádió köztudatformáló adottságainak megragadása bizonyította, hogy a „nagypolitikusi" missziókkal rendelkező Klebelsberg pontosan és jól látta, hogy a kultúra segítségével miként szilárdíthatja az ellenforradalmi rendszert. Felismerése érzékelhető a könyvekről és könyvtárakról vallott nézeteiben is.

A „... magyar könyvnek be kell jutnia minden ... magyar házába. Ez nemcsak művelődésünknek, hanem nemzeti fennmaradásunknak is lét — vagy nemlét — kérdése..."[22] A „... könyvet — pedig — leginkább hozzáférhető könyvtárak szervezése útján lehet a tömegek kezébe eljuttatni... A jó könyvtárak feladata nem adminisztráció ellátásában, hanem abból áll, hogy minden olvasónak a neki való könyvet adja a kezébe..."[23]

Mit értett Klebelsberg a „tömegeknek való könyv" terjesztésén? Tartalmi vonatkozásban az ismét normává emelt „nemzeti klasszicizmus", a „barokk szellem" ideálját. A „keresztény-nemzeti gondolat" ellenforradalmiságával egyesített műveket, amelyek az uralkodó osztályok érdekét és értékrendjét sugallták. Formailag pedig egyféle továbbélő „feudális módszert", az „alsóbb néposztályok" feletti gyámkodást.

A gyakorlatias és dinamikus miniszter céljainak elérése érdekében határozott intézkedéseket hozott. A pénzügyminiszter 1926-ban egymillió pengőt biztosított a könyvtárak támogatására. Klebelsberg mintegy másfélezer népkönyvtárat létesített. Típusok szerint egy-egy nagy könyvtár 264, a közepes könyvtár 172, a kis könyvtár 146, a tanyai könyvtár 136 kötet könyvet kapott. Vagyis az 1504 könyvtár részére összesen 237 324 kötetet küldetett szét.[24] Ez a mennyiség a kiegyezési korszak egész könyvtári anyagának 22%-át tette ki.[25]

A népszövetségi kölcsönből dotált nagy akcióval az ország 3456 községéből 1100-at sikerült *népkönyvtárral* ellátnia. 2356 falubа viszont nem jutottak könyvek. Ha figyelembe vesszük, hogy a könyvtárral el nem látott községekhez — mintegy 650-hez — tanyák is tartoztak, akkor látható, hogy még legalább 3000 könyvtárra lett volna szükség.[26]

Arról nincsenek megbízható adatok, hogy a húszas években Szegeden és környékén hány népkönyvtár létesült. Móra Ferenc például 1927-ben úgy tudta(!) „... a mi tanyai iskoláinkban is volt belőlük harminc..." szép faragott szekrényekben, amin rajta volt a magyar állam címere.[27]

Hódmezővásárhelyen 1925 és 1929 között összesen négy *olvasókör* és egy *ifjúsági egyesület* kapott népkönyvtárat.[28] Szegedre, a somogyi-telepi *Polgári Kaszinóba* 1928-ban 240 kötetből álló gyűjtemény érkezett.[29] A város 1929-ben még további két könyvtárral gyarapodott. Klebelsberg, aki Szeged nemzetgyűlési képviselője is volt, személyes ajándékai közül egyiket a róla elnevezett te-

lepen, másikat a Széchenyi Szövetség Galamb utcai székházában helyezték el.[30]

Hitelesnek tűnik Hübner József jelentése. A Szegedi Népművelési Bizottság elnöke 1931. júliusi beszámolójában 53 működő népkönyvtárat említett, ahonnan 9838 tanyai 21 453 kötetet kölcsönzött.[31]

A népkönyvtárakról kevés használható kimutatás maradt. Talán azért, mert a könyveket — amelyeket jórészt iskolákban már működő olvasókörökben és egyesületekben helyezték el — együtt kezelték a meglévő állománnyal. A hódmezővásárhelyi tanács például 1921-ben hiába próbálta megszámláltatni, hogy közigazgatási területén hány népkönyvtár működik. Vállalkozása sikertelen maradt, mert a minisztérium a végleges tisztázást még 1925-ben is sürgette.[32]

A népkönyvtárak anyagát összeállító bizottság szinte kizárólagosan magyar írók munkáiból válogatott. A kiválasztást a hivatalos kultúrpolitika szempontjainak megfelelő vallás-erkölcsi, nevelési, gazdasági, természettudományi, földrajzi, történelmi és művészeti tárgykörök határozták meg. Az 1934-ben kiadott szabályzat pedig előírta: „... a könyvtárba csak olyan könyveket szabad bevinni, amely a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által engedélyezett könyvek jegyzékében szerepel ..."[33]

Sándorfalván például „minden megbízható lakos részére" egyszerre egy kötetet lehetett legfeljebb két hétre kikölcsönözni. Viszont haladásnak számított, hogy nemcsak községi lakosok lehettek könyvtári tagok. A nem sándorfalvai emberek is kölcsönzhettek könyveket, ha a helybeliek közül ketten jótálltak a kölcsönzőért.[34]

A húszas évek Magyarországán a népművelés „térképének fehér foltjait" a népkönyvtárak nem szüntethették meg. A gyűjtemények használatát és hatását több tényező is korlátozta: elsősorban az analfabétizmus és a parasztok, munkások gyanakvása. Fenntartással fogadtak mindent, ami „felülről jött", és ez a magatartás kiterjedt a népkönyvtárakra is.

Buday György, aki barátaival 1935-ben tanulmányozta a szegedi tanyavilág valóságát, arra a következtetésre jutott, hogy a mese, a monda, a történelmi tárgyú munkák kapósak az emberek között. A szakmunkák közül pedig jó gyakorlati kézikönyvekre lenne szükség.[35]

A hivatalos kultúrpolitika tisztában volt azzal, hogy a gyűjtemények kevésbé iskolázott rétegek művelődését szolgálják. A könyvek között voltak mesék és nótásfüzetek. Viszont együgyű vagy átlátszóan jámbor elbeszélés, nehézkes nyelvezetű és tudományoskodó mű is bőven akadt. A *gazdasági népkönyvtárak* felfrissítéséről sokáig nem gondoskodtak. Például csak 1930-ban küldték szét a rádió gazdasági előadásainak sorozatát.[36]

Az elmaradás oka abban keresendő, hogy a gazdasági népkönyvtárak nem tartoztak a népművelési bizottságok hatáskörébe, a földművelésügyi minisztérium intézményei voltak. A közművelődési titkárok feladatai között ugyan szerepelt, hogy „a területükön működő valamennyi kulturális intézmény állapotát figyeljék", a gazdasági népkönyvtárak ügyében nem intézkedhettek. Problémáikkal, a könyvek kicserélésére vonatkozó kéréseikkel közvetlenül csak a földművelésügyi minisztériumhoz fordulhattak.

Összességében mégis a népkönyvtárak javára írható,[37] hogy ha megfelelő helyre kerültek — főként olvasókörökbe —, az általuk ébresztett érdeklődés alapul szolgálhatott igényesebb olvasók neveléséhez. A Hangya szövetke-

zetekben, búcsúkon, vásárokban kapható olcsó és silány ponyvákban, a hivatalos kultúrpolitika által terjesztett „együgyű, jámbor elbeszélésekben" rejlő érzelgős, giccses vagy konzervatív, sőt reakciós hatásokat a népkönyvtárak értékes könyvei (Jókai, Mikszáth, Arany, Petőfi, Gárdonyi művei), az olvasóköri hagyományok és munkáskönyvtárak valamennyire korlátozták.

A húszas évek eleji inflációs években könyvet alig vásároltak. Móricz Zsigmond 1924-ben például keserű hangú riportban arról tudósított, hogy Hódmezővásárhelyen — Ady paraszt Párizsában — mindössze egy könyvet adtak el.[38] A kulturális élet mostoha viszonyai között a népkönyvtárak fontos szerepet töltöttek be az iskolán kívüli népművelésben. A könyvekhez való hozzáférhetőség biztosításával segítették az önművelődést, kitágították az ismeretszerző csatornát.

A felnőttoktatás

A gazdasági és politikai megfontolásból meghirdetett iskolán kívüli népművelési program a különféle művelődési intézmények és szervezetek tevékenységében is jól megmutatkozott. Főként két nagy területen éreztette hatását. Az analfabétizmus elleni küzdelem terén és a gazdasági szakoktatás fejlesztésében.

Harc az analfabétizmus ellen

Klebelsberg egyik iskolán kívüli népművelési szakértekezleten arra figyelmeztetett, hogy „...a magyar gyáripar... a világversenyben csak akkor állhat meg, ha mentől több tanult munkása van..."[39] Nem csupán a versenyképességet, de a szakismeretekhez és kulturális értékekhez való hozzáférhetőség lehetőségét is gátolta az a tény, hogy Magyarország lakosságának jelentős része analfabéta volt. Szeged népességének 14,6%-a nem tudott írni-olvasni 1924-ben. Hódmezővásárhely lakosságának pedig 15,1%-a analfabéta volt, az ország városai közül csak Kecskemét és Baja előzte meg e tekintetben.[40]

A Délmagyarország 1926. április 25-i számában arról tudósított, hogy a tápéi rét lakói közül 80% nem tud írni és olvasni. Jóllehet a Duna-Tiszaközi Kamara igazgatója 1928 márciusában, Buday György elnökletével, a Bethlen Gábor-körben tartott előadásában a tápéi rét analfabétáinak nagyságát „csak" 50%-ban jelölte meg.[41] Valószínű, a gyors „eredményt" nem az iskolapótló foglalkozások, hanem a statisztikák érték el.

A Szegedi Népművelési Bizottság 1927. augusztusi beszámolójában a külterületeken élő, írni és olvasni nem tudók számarányát 35%-ra becsülte. Hübner József jelentését hiába utasította vissza Szeged tanácsa. A tanfelügyelői felülvizsgálat ellenére[42] a tények igaznak bizonyultak. A szegedi tanyavilágban súlyos volt a helyzet.

Hihetetlennek tűnő, mégis valós adatokat mutat az 1920-as népszámlálás analfabétákról szóló százalékos kimutatása. A lényegen az sem változtatott, hogy az összeírás bemondás alapján történt. Előfordult, hogy azok is felkerültek a listákra, akik tudtak írni és olvasni. Különösen a nők tagadták tudásukat, mások pedig azért vallották magukat analfabétának, mert azt remélték, hogy ezáltal megmenekülnek az adófizetéstől.[43]

Analfabéta a lakosságnak:

1. Szabolcs vm-ben	29,0%-a	18. Zala vm-ben	16,7%-a
2. Szatmár vm-ben	26,1%-a	19. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm-ben	15,9%-a
3. Arad vm-ben	25,6%-a	20. Békés vm-ben	14,1%-a
4. Csongrád vm-ben	24,4%-a	21. Fejér vm-ben	14,6%-a
5. Bereg vm-ben	21,6%-a	22. Somogy vm-ben	14,8%-a
6. Torontál vm-ben	21,1%-a	23. Tolna vm-ben	13,3%-a
7. Heves vm-ben	20,9%-a	24. Hont vm-ben	13,7%-a
8. Bács-Bodrog vm-ben	20,8%-a	25. Baranya vm-ben	13,8%-a
9. Jász-Nagykun-Szolnok vm-ben	20,5%-a	26. Gömör-Kishont vm-ben	12,1%-a
10. Zemplén vm-ben	19,9%-a	27. Esztergom vm-ben	12,1%-a
11. Hajdú vm-ben	19,8%-a	28. Veszprém vm-ben	11,6%-a
12. Csanád vm-ben	19,3%-a	29. Győr vm-ben	11,3%-a
13. Ung vm-ben	18,6%-a	30. Komárom vm-ben	11,2%-a
14. Bihar vm-ben	18,3%-a	31. Vas vm-ben	9,8%-a
15. Nógrád vm-ben	18,8%-a	32. Moson vm-ben	9,5%-a
16. Borsod vm-ben	17,6%-a	33. Sopron vm-ben	8,1%-a
17. Abaúj vm-ben	17,4%-a	34. Budapest	5,3%-a

(Analfabéta tanfolyamok. =Közművelődés, 1924. I. évf. 1—2. sz. 68. p.)

Az analfabéta tömegek a „kultúrfölény" ideológiájának is rossz propagátorai voltak. Bocsánczy például a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson szóvá tette, hogy Magyarországon „. . .több olyan községet lehet találni, ahol az előljárósági és képviselőtestületi tagok közül egyik-másik nem tud írni-olvasni. Az írni-olvasni nem tudó elöljárósági képviselőtestületi tag a község műveltségének fejlesztése iránt érzékelten . . ."[44]

A kultuszminisztérium az „égető" és feszítő társadalmi gondot kezdetben a tankötelezettségi törvény megszigorításával, majd kiterjesztésével képzelte el megoldani.

Az erélyes intézkedések a széles néptömegek szociális helyzete — főként a mezőgazdaságban dolgozó családok életkörülményei — miatt jórészt hatástalannak bizonyultak. „. . . . A szülőket a legszigorúbb büntetéssel sem lehet arra kényszeríteni, hogy hatéves gyermeküket télvíz idején mezítláb, vagy vékony gyenge ruhában iskolába küldjék . . ." — igy ismerte be Bocsánczy a Tanügyi Kongresszus küldöttei előtt a kultúrpolitikai szigor kudarcát.[45]

A tankötelezettségi idő meghosszabbításának gondolatát Klebelsberg 1918-ban fogalmazta meg először. „. . . Nem kellene-e Budapest területén a . . .42 éves kort még meg nem haladott felnőttekre nézve a tankötelezettséget törvényhozás útján behozni . . ."[46] A tankötelezettségi törvény kiterjesztésére sem akkor, sem a húszas években nem került sor. A kultuszminiszter is felismerte, hogy „először elemi népiskolákra van szükség az iskolán kívüli népművelés területén". Intézmények hiányában a törvény önmagában nem segítette volna a gondok megoldását. A nagybirtokosok pedig még a gondolatát is támadták, mert a megszületö intézkedésben az „olcsó munkaerő" megdrágulását, a parasztság forradalmiasulását látták.

Az *analfabétizmus felszámolására* a kultuszminisztérium végül is *országos méretű mozgalmat kezdeményezett.*

Az oktatás objektív feltételeinek hiánya miatt különféle intézmények, sőt katonai alakulatok is bekapcsolódtak az analfabéta tanfolyamok szervezésébe. Különböző szervezetek (az Új Idők folyóirat például módszertani pályázatot

is hirdetett) díjmentes foglalkozásokkal, gazdagabb családok pénzadományokkal, könyv, füzet és írószer ingyenes adásával igyekeztek hozzájárulni az államilag is szorgalmazott iskolapótló kurzusok eredményességéhez.

Karafiáth Jenő[47], aki rövid ideig kultuszminiszter volt, 1920 és 1930 közötti időszak egyik legnagyobb eredményét látta abban, hogy jelentősen sikerült csökkenteni az analfabéták számát. [48]

A statisztikai adatok szerint:

1920: 1 090 715 fő, vagyis a hatéves és azon felüli lakosság 15,2%-a analfabéta;
1930: 734 853 fő, vagyis a hatéves és azon felüli lakosság 9,6%-a analfabéta;
1941: 623 450 fő, vagyis a hatéves és azon felüli lakosság 7,4%-a analfabéta.

Az analfabéta tanfolyamok a tetszetős statisztikák ellenére sem gyarapodtak olyan mértékben, ahogy az állapotok azt megkívánták volna. Arról nem is szólva, hogy a kormánylapok és kultuszminisztérium propagandája által sikeres mozgalommá kürtölt foglalkozások gyakran látszateredményeket takartak. Ezt nem csupán a szociáldemokrata parlamenti képviselők tették szóvá. A szaksajtó is erről cikkezett. Többek között a Közművelődés: „... A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a tanfolyamok néptelenek. Budapesten, ahol hivatalosan kimutatott 30 ezer analfabéta van, a múlt tanévben — 1923/24 — összesen csak 227-en jelentkeztek az írás-olvasás megtanulására, de ezek közül is csak 136 járta végig a tanfolyamokat, tehát kb. 40 százalék maradt el. A tanfolyamokra beiratkozottak közül írni, olvasni és számolni csak 35 százalék tanult meg teljesen..."[49]

A probléma okait főként a munkaadók „segítségnyújtásában" kell keresni és csak ezután az írástudatlanság eltitkolásában. Az analfabéták jelentős része ugyanis a munkaalkalmak elvesztése nélkül nem volt képes rendszeresen látogatni a tanfolyamokat. Többségének munkaideje ütközött még az esti elfoglaltságok idejével is.

Tanfolyamok — szaktanfolyamok

A korabeli lapokban és folyóiratokban megjelent publikációk rendszeresen visszatérő témája volt, de a kultuszminiszteri beszédekben is gyakran szerepelt a gazdasági szakoktatás fejlesztésének szorgalmazása.

A Közművelődés egyik számában közölt cikk írója például azt fejtegette, hogy az ipari munkásság csak azokkal az elemi technikai ismeretekkel rendelkezik, amelyeket az inasévek időszakában sajátított el, ezért műszaki műveltsége roppant alacsony szinten áll. A munkások nemcsak szerkeszteni, de rajzolni sem tudnak, a terület vagy köbtartalom számításában is rendkívül gyengék. A tizedes törtekkel egyenesen ellenséges viszonyban vannak. A parasztság pedig úgyszólván semmi módon nem tud abba a helyzetbe kerülni, hogy a szőlőprésnek vagy permetezőnek a kezelésén kívül az eszközök állandó és szakszerű karbantartását is megtanulja.[50]

Klebelsberg 1923. június 19-én az iskolán kívüli népművelési szakértekezleten arra hívta fel a figyelmet, hogy „a nemzeti termelésnek hatalmas fokozásával fog járni, de még tisztán pénzügyi szempontból is jó befektetés... ha a gazdasági szakoktatást..." országos méretekben sikerül megszervezni.[51]

Az iskolán kívüli népművelésen belül a felnőttoktatás előtérbe kerülését azonban nem csupán a politikai rend gazdasági érdeke diktálta. Klebelsberg

nézetei félreérthetetlenül kifejezték az uralkodó osztályok véleményét a néptömegekről. A „Gróf" szerint okai és kivitelezői voltak a „botor forradalmaknak" a tanulatlan és demokráciára éretlen tömegek. Az ellenforradalmi rendszer kormányzata, „hogy az alsóbb néposztályok" belértéküknél fogva ne legyenek többé veszélyesek, intézkedések sorozatát hozta. Ezek közül a legsajátosabb és legjellemzőbb az volt, amelyik úgyszólván szimbolikusan kombinálta a belügyi és kulturális feladatokat.

„... Mint belügyminiszter — mondta a húszas évek vége felé Klebelsberg — meggyőződéssel működtem közre, hogy a Friedrich-kormány választási rendeletét, amely a legszélsőségesebben általános, titkos választáson alapult, módosítsuk és választójogokat a magyar tömegek értelmi szintjével összhangba hozzuk..."[52]

A belügyminiszter Klebelsberg elvi programjának gyakorlati megvalósítását a későbbi kultuszminiszter Klebelsberg a következőképpen képzelte el: az iskolán kívüli népművelési tevékenységekben az eddigieknél jobban előtérbe kell helyezni az *állampolgári nevelést*. A jogok helyett viszont a „nemzeti érzés" kötelezettségeit szükséges hangsúlyozni. A politikai demokráciát csak kulturális demokrácia útján lehet és szabad előkészíteni.

A miniszter azonban valamiről alaposan „megfeledkezett". Arról, hogy a demokráciára nem lehet „megérlelni" a néptömegeket akkor. ha az embereknek előzetesen nem adatnak meg a demokrácia feltételei és nincsenek demokratikus fórumai.

Más az elmélet és más a gyakorlat. Ha az előbbi nem a társadalmi valóságban gyökerezik, akkor hiábavaló a legjobb módszer is. Gondok jelentkeztek az államilag hivatalosan szorgalmazott tanfolyamok célkitűzéseiben és foglalkozások megszervezésében.

A városi munkásság munkaideje általában a nyolc órát jóval meghaladta. A tanfolyamok, de a túlórázások is rendszerint a téli hónapokra estek. A szervezést nemcsak az MSZDP nehezítette meg, az is akadályozta, hogy a munkások munkahelyeiktől többnyire távol laktak.

A városi és ipari munkások, a kereskedelmi alkalmazottak más miatt is vonakodtak a tanfolyamok látogatásától. A szakosítást ugyanis minden esetben megelőzte egy „nemzeti érzést és faji öntudatot erősítő" előadássorozat.

„... Az ipari munkások szakmájukat érintő technológiai kérdések..., a kereskedelmi alkalmazottak elsősorban... kereskedelmi kérdések iránt érdeklődnek..." — számolt be tapasztalatairól Novágh Gyula, a Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus iskolán kívüli népművelési szakosztálya előtt.[53]

Hasonló volt a helyzet a mezőgazdasági dolgozók esetében is. Igaz, a falvakban és a tanyavilágban a téli hónapokban könnyebb volt megszervezni a tanfolyamokat, mint nagyobb városokban és iparkörzetekben. Az „... oktatásnak... — azonban itt is szakmai — mezőgazdasági ismeretek köré kell csoportosulnia..., mert ne áltassuk magunkat, hogy népünket tisztán a kultúra iránt való lelkesedés viszi az... előadásokra..." — hangoztatta Szekeres Bónis is.[54]

A húszas évek Magyarországán élő, növekvő megélhetési és szociális problémákkal vergődő-küzdő tömegek közömbössége a „nemzeti érzést, a faji öntudatot elmélyíteni" igyekvő kultúrával szemben megkérdőjelezte az ideológiai kurzusok eredményességét.

Sokkal nagyobb népszerűség övezte azokat a tanfolyamokat és szaktanfolyamokat, amelyek az ún. népfőiskolai keretek között működtek. Jóllehet a hivatalos kultúrpolitika a falvakban és városokban élő „alsóbb néposztályok lelkének átgyúrását" ezekben az intézményekben is feladatának tekintette.

A húszas évek népfőiskola-„mozgalmának" már voltak előzményei. A skandináv — ezen belül a dán — példa nyomán az első próbálkozások az 1890-es évek végére és az 1919-es évekre estek.

A magyar viszonyoknak megfelelő modell körvonalazására Czettler Jenő vállalkozott, aki 1908-tól több évet töltött Skandináviában és német földön. Elképzelése az volt, hogy az 50—100 holdas „kisgazdáknak" a hétosztályossá fejlesztendő polgári iskola nyújtson „egyetemes műveltséget" anélkül, hogy eltérítené őket „igazi hivatásuktól", a mezőgazdasági fizikai munkától.

A 10—50 holdas gazdák „egyeteme" legyen a népfőiskola. A „legkisebb gazdáknak" és mezőgazdasági dolgozóknak pedig „rendszeres tanfolyamokat", ún. gazdagimnáziumokat javasolt.[55] Czettler elképzelései alapján két gazdagimnázium került megszervezésre, Bajaszentistvánon és Nagykőrösön. Bejáró tanfolyam volt mindkettő, ahol „... a hallgatóságnak állampolgári nevelésére, egyetemes világnézetet nyújtó kiképzésére törekszenek ..." — olvasható a Gazdaszövetség című hetilap 1914. május 13-i számában.

Hivatalosan is népfőiskolának nevezett kecskeméti próbálkozás után, 1920 decemberében Szegeden nyílt meg az „első igazi" intézmény a tanítóképző intézeti tanárok közreműködésével. A kezdeményezéshez 1921-ben Esztergom is csatlakozott, de Hódmezővásárhelyen, Szentesen és Csongrádon is népfőiskolai jellegű tanfolyamokat kezdtek szervezni.[56]

Az oktatott tárgyak között szerepelt erkölcstan, „nemzeti irodalom", „nemzeti történelem", rajz, ének, „gyakorlati számtan-mértan", helyesírás és fogalmazás is. A tanfolyamokon részt vevők elemi közgazdasági ismeretekkel, állam- és magánjoggal, egészségvédelemmel, szövetkezeti kérdésekkel és a falusi művelődés jelentőségével, sőt formáival is megismerkedtek.

A húszas évek elején megvalósult próbálkozásokat alig tekinthetjük az általában használt fogalom alapján népfőiskoláknak. Formailag semmiképpen sem, hiszen az előadások elsősorban az ismeretterjesztést szolgálták. Az *Országos Szabadoktatási Tanács* és a *Magyar Gazdaszövetség* parasztság számára meghirdetett tanfolyamai népfőiskolai elnevezéssel, de nem népfőiskolai jelleggel kerültek megszervezésre.

Az iskolán kívüli népművelés új típusú intézménye később sem tudott igazán meghonosodni. Ennek több oka volt. A Tanácsköztársaság bukása után a gazdasági szakoktatás is háttérbe szorult. Egyet lehet érteni azzal a nézettel, hogy a konzervatív liberálisok hiába akarták ott folytatni, ahol a forradalmak idején abbahagyták. Vitatható viszont az, hogy 1919 őszétől 1922 végéig a kurzus a politikai rend megszilárdításával volt elfoglalva. Az állami népművelés — vagyis az ellenforradalmi kultúrpolitika — ugyanis még nem indult meg. Jóllehet, miközben a kultuszminiszterek gyakran váltották egymást, a felnőttoktatás e sajátos szervezeteit az uralkodó osztályok rendjük megszilárdításához, a Horthy-rezsimmel egyetértő társadalmi bázis kiszélesítésére igen is fel kívánták használni. Ezt bizonyítja Haller István 1920 áprilisában mondott beszéde is, amelyben a népfőiskolák feladatát nyíltan a „nacionalista eszmék

és irredentizmus parasztság körében való elterjesztésében" jelölte meg.[57] Az új típusú intézmény fejlődését az is visszavetette, hogy a tapasztalatokkal rendelkező Országos Szabadoktatási Tanácsot 1922 végén feloszlatták, a Magyar Gazdaszövetség pedig nem szervezett többé főiskolákat.

Klebelsberg népműveléspolitikája ismét figyelmet fordított a gazdasági szakoktatás fejlesztésére. Az új felnőttoktatási intézménytípus meghonosítását a szegedi népfőiskolások által alapított *Népfőiskolások Széchenyi Szövetsége* és több város is szorgalmazta. Előfordult az is, hogy maguk a birtokosok kezdeményezték.[58] A népfőiskolák azonban mégsem eresztettek „gyökeret" a magyar kulturális élet talajába.

Az intézménytípus elterjedésének egyik legfőbb akadályát az ország gazdasági helyzetében kell keresni. Pályi Sándor írta 1924-ben: „... Szó sem lehet skandináv mintára épült és berendezett valóságos népfőiskolákról..., a tanfolyamokból kell a jövő népfőiskoláinkat kiépíteni, amint azt az ország gazdasági helyzete megengedi..."[59]

A pénzügyi helyzet azonban később sem vált kedvezőbbé, noha a népszövetségi kölcsönökből sok jutott a kultuszminisztériumnak is. Klebelsberg a tárca költségvetésének jelentős részét a sok gond közül az egyik legfontosabb feladat megoldására, az elemi népiskolák megépítésére fordította. Kevés kivételtől eltekintve, a 4—5 hónapos bentlakásra tervezett képzési-nevelési forma helyett a húszas évek végén is csak különféle népfőiskolai tanfolyamok kerültek megszervezésre. Például téli, továbbképző, gazdasági, sőt Szegeden még katonai kurzusokat is hirdettek.[60]

Úgy tűnhet, hogy a húszas években a népfőiskolák hatása viszonylag szűk körben érvényesült. Tanfolyamaik rövid ideig tartottak, amelyek nem pótolhatták a szakmai és általános műveltségbeli hiányokat. Speciális felnőttnevelő módszereikkel mégis hozzájárultak az iskolán kívüli népművelési formák gyarapodásához.

A népfőiskolák fejlődése csak a harmincas évek vége felé következett be. A népi írók bekapcsolódásával nemcsak tömegmozgalommá váltak, de jelentősen hozzájárultak a haladó kulturális mozgalmak kibontakozásához is.

A kulturális infrastruktúra további bővülése. Intézmények és különféle egyesületek

A statisztikai adatok azt mutatják, az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályai felismerték az iskolán kívüli népművelés fontosságát. A művelődés színterei, szakágai és formái valóban gyarapodtak — még akkor is, ha az 1925/26-os adatok pontatlanok. Nem jelzik az előadások, tanfolyamok és foglalkozások helyét, résztvevőinek számát, társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetét.

A táblázat alapján úgy tűnik, hogy a húszas évek első felében csak előadásokból és tanfolyamokból állt az iskolán kívüli népművelés.[61]

1925/26	
Ismeretterjesztő előadás	15 117
Analfabéta-tanfolyamok	126
Elemi ismeretterjesztő tanfolyam	171
Általános ismeretterjesztő tanfolyam	20

Novágh Gyula 1928-ban azt panaszolta, hogy a „... múzeumok ... délelőtt vannak nyitva, amikor a munkások dolgoznak ...", majd javasolta: „... nagymértékben növelné az ... iskolán kívüli népművelés hatókörét s nevelő munkáját az is, ha mind állami, mind magánszínházakat a népművelés szolgálatába lehetne állítani ..."[62]

Novágh Gyula jogosan bírált. Azt kifogásolta, hogy a kultúra professzionális intézményei nem vállalnak szerepet az iskolán kívüli népművelésben. A művelődésnek azonban a hivatalos ágát marasztalta el, és a népművelés egyik hiányzó feltételéről szólt.

Az iskolán kívüli népművelés nem hivatalos ágaiban a húszas évek derekán már jelentős kísérletekkel és kezdeményezésekkel lehetett találkozni.

Szegeden a Közművelődési Palotában Móra Ferenc már 1924-ben például *kéthetenként népszerű előadásokat szervezett,* amelyekről a korabeli sajtóban is elismeréssel írtak.

„... Impozáns nagyszámú érdeklődő közönség teljesen megtöltötte a kultúrpalota nagytermét, amely elejétől végéig feszült érdeklődéssel hallgatta a közel másfél órás szabad előadást, amely mintája volt annak, hogyan kell a tudományt érdekessé és vonzóvá, igazi közkinccsé tenni ... A közönség soraiban vegyesen voltak táblabírák, iparosok, ügyvédek, kereskedők, közkatonák és ami a tömegnevelés szempontjából legörvendetesebb, felsővárosi lekötött fejű asszonyok, leányok és gazdalegények ..."[63]

A Közművelődési Palota látogatottságát, a kulturális javakhoz való hozzáférhetőség lehetőségét jelentékenyen növelte Móra Ferenc másik kezdeményezése is. Vasárnaponként ún. *múzeumi séta-előadásokat* szervezett. Ő volt az is, aki elsőként az országban *didaktikai célzatú kiállításokat* rendezett a közönség informálására, ismereteinek gazdagítása és nevelése érdekében. Nem túlzás azt állítani, hogy a korszerű, a tudományos értékű és népnevelő jellegű múzeumnak Móra Ferenc volt az előharcosa Magyarországon.

A mozik sem zárkóztak el a népműveléstől. Szegeden a Belvárosi, a Korzó és Széchenyi mozi[64] nem csupán a *Zoro és Huru,* a Chaplin-filmek vetítésekor vagy Salamon Béla és társainak fellépésekor volt zsúfolt. Telt ház volt hangverseny idején is . A Belvárosi moziban például 1927-ben, amikor a Szegedi Általános Munkás Dalkör és a Budapesti Könyvkötő Munkások Vegyeskara adott műsort. Az ünnepi beszédet Juhász Gyula tartotta, aki ekkor olvasta fel *Isten lámpásai* című versét.[65]

A mozik politizáláshoz is bérbe adták termeiket. Kéthly Anna — Szeged parlamenti képviselője — a Korzó mozi kerthelyiségében többször is tartott előadást.[66]

A húszas évek vége felé Csongrád megye valamennyi városában és sok községében működött mozi. A filmeket többnyire a korabeli *Magyarország jellegzetes „társadalmi központjaiban", a vendéglőkben* vetítették. Például Sándorfalván — ahol már 1913 óta kisebb-nagyobb rendszerességgel működött „mozgófényképszínház" — Tóth Sándor kocsmáros kért és kapott engedélyt mozi megnyitására.[67] A Tóth-vendéglő korábban is a község társadalmi-művelődési életének fóruma volt. Színpaddal felszerelt nagytermében műsorokat, táncos mulatságokat rendeztek. Egy kisebb helyiségben pedig olvasókör működött. A mintegy 150 személy befogadására alkalmas terem

kialakítása után, a harmincas évek legelejétől, a vendéglő szolgáltatása rendszeres filmvetítésekkel is gazdagodott.

Az országos statisztika 1934/35-ben „csak" 410 moziról, 149 ezer előadásról és 18,5 millió nézőről tud, amiben nincsenek benne a keskenyfilmes vetítőhelyek adatai.[68] A számok alapján is joggal feltételezhetjük, hogy a mozik nem csupán „mozgófényképszínházak" voltak, hanem az iskolán kívüli népművelés fontos intézményei.

A szállodák sajátos, ám ugyancsak értékes részét képezték a kulturális infrastruktúrának. Szegeden és a város határain túl nem csak a vendéglátásáról vált híressé a Kass és Tisza Szálló. Nevezetes volt hangversenyeiről, képzőművészeti tárlatairól és színvonalas szórakoztató műsorairól is. „... A Kass-tárlatoknak már ... hagyománya van, társadalmi és művészi eseményszámba megy egy-egy szegedi ... kiállítás ebben a meleg hangulatú ... és intim teremben ..." — olvasható a korabeli újságban.[69] A szegedi szálló-tárlatok létrejöttében a tanács elvi döntése is közrejátszott. A Szeged című hetilap hasábjain 1921. december 10-én megjelent cikk szerzője arról tudósított, hogy a magánjellegű kiállítások rendezését a múzeumban megtiltotta a városi tanács. Móra Ferenc, noha pártolta a festőket és szobrászokat, mégis elzárkózott a képzőművészeti alkotások bemutatásától. Akkor sem járult volna hozzá, ha paravánokra helyezik el a képeket.[70]

Valószínű, hogy a kulturális programok megszervezése nem csak Szegeden tartozott a hotelek speciális szolgáltatásai közé. Különféle műsorok megrendezése az ország más szállodáiban is általános és elfogadott gyakorlatnak számított.

A tanyavilág és falvak kulturális ellátása a húszas években a hivatalos művelődéspolitika egyik megoldásra váró gondja volt és problémája maradt. Az uralkodó osztályok a „földmíves nép műveltségének emelésével" a mezőgazdasági termelést kívánták fokozni, propagandájukkal viszont a parasztság ideológiai befolyásolására törekedtek. Igyekezték kihasználni az MSZDP parasztpolitikájának gyengeségeit.

A Szegedi Népművelési Bizottság lelkes tagjai a tanyavilág gazdaköreiben[71]*, iskoláiban és vendéglőiben gyakran rendeztek programokat.* Főként előadásokat szerveztek, amelyeket időnként vetítésekkel kísértek.

A korabeli újságok hasábjain a bizottsági beszámolók azonban újszerű kezdeményezésekről is hírt adtak. Ezek közé tartozott például a *szegedi színészek alsótanyai előadása* vagy hangversenyek megszervezése.

A község Meló-féle vendéglőjében telt ház előtt, sikerrel mutatták be *A nótás kapitány* című darabot olyan művészek főszereplésével, mint Kiss Manyi és Patkós Irma.[72]

Hangversenyt is szerveztek a szegedi tanyavilágban. Az ötletet a parasztságot lekezelő gondolat szülte. A felsőközponti iskolák tanítói ugyanis arra voltak kíváncsiak, hogy a tanyai nép fogékony-e „a magasabb művészetek" iránt? Kérdésükre választ kaptak. A szavalatokból, hegedű- és zongoraszámokból álló műsort meg kellett ismételni.[73]

A falvak gondozása, fejlesztése, egészségügyi és kulturális ellátása, a község és város közötti távolságok közelítése, a falusi élet vonzóbbá tétele, az 1920-ban megalakult *Falu Országos Szövetség (Faluszövetség)* feladata volt. A szövetség 1921-ben tájékozódás céljából a községek elöljáróságaihoz

34 kérdésből álló kérdőívet küldött ki, amelyben a település társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetéről próbált felvilágosítást kérni. A kultúrával foglalkozó kérdések a népkönyvtár állapotáról, az ismeretterjesztő előadások tartásáról, a népakadémia felállításának lehetőségéről, gazdakörökről és olvasókörökről érdeklődtek. A válaszokat a jegyzők vagy a község lelkészei adták meg, és „gyakran ezeknek mint a falvak népének véleménye tükröződött bennük".[74]

Az összesítés szerint gazdakör, olvasókör vagy hasonló intézmény minden második községben volt.[75] Ebben az időben mintegy 1296 gazdakör és olvasókör jelentette be megalakulását. A gazdakörök száma 463, az olvasóköröké 833 volt.[76]

A felmérést követően a szövetség a kormány támogatásával is különféle művelődési szervezeteket és népkönyvtárakat létesített. Népművelési, falufejlesztési és *gazdasági kiállításokat* rendezett. „... Jutalmakat tűzött ki olyan személyek, ifjúsági, gazdasági egyesületek s más hasonló kultúr- és közintézmények számára, melyek a falvak kulturális és gazdasági fejlődését a leglelkesebben s a legnagyobb sikerrel mozdították elő..."[77] A Faluszövetség a *falusi népakadémiák* keretében ismeretterjesztő előadásokat szervezett, pályázatot hirdetett *községmonográfiák* megírására.[78]

Az iskolán kívüli népművelés szervezését és elemzését szolgáló folyóiratban, a Közművelődésben közzétett írások, tanulmányok így egybehangzóan tanúsították, hogy a népművelés a mindennapokban már 1925/26-ban szélesebb körben és az előadásos formánál és tanfolyamnál differenciáltabban valósult meg, mint amit a hivatalos kimutatások tükröztek. A statisztikák például nem tartalmazták az MSZDP változatos kulturális programjait sem.

A statisztika és valóság közötti „vitában" tehát az utóbbi igazságát célszerűbb elfogadni azért is, mert ebben az időben egyéb forma még nem tartozott az iskolán kívüli népművelés fogalomkörébe.

Az 1934/35-ös összesítés igyekszik nyomon követni a változásokat. A okok között nem csupán az iskolán kívüli népművelés fogalomkörének bővülését fedezhetjük fel. Felismerhető a kultuszminisztériumnak az a törekvése is, hogy a nyilvántartások pontosabban tükrözzék a valóságot. A kultuszkormányzat ellenőrzése alá vonja a legális keretek között kibontakozó baloldali művelődési mozgalmakat.

1934/35	
Népművelési és közműveltségi előadás	107 873
Műsoros délután vagy est, alkalmi ünnepség	37 661
A közrádiókon csoportosan, magyarázat mellett hallgatott rádióelőadások száma	7574
Analfabéta-tanfolyamok	350
Népművelési és kedélyképző tanfolyamok	330
Alapismeret-terjesztő tanfolyamok	375
Jellemképző tanfolyamok	38
Nőnevelési és női jellemképző tanfolyamok	663
Gazdasági és háziipari tanfolyamok	873
Szabadegyetemi tanfolyamok	40

Figyelemre méltó, hogy a hivatalos kultúrpolitika a „közrádiókon csoportosan, magyarázat mellett hallgatott rádióelőadásokon" kívül a *tömegrendezvényeket* is nyilvántartotta.[79] A statisztika egyelőre csak *ünnepségek*[80]

iránt érdeklődött, jóllehet, a népművelés már 1931-ben — hivatalosan 1933-ban — újszerű formával bővült: a *Szegedi Szabadtéri Játékokkal.*

„... most építjük a szegedi Fogadalmi Templom körül az egyetem árkádos terét, talán itt lehet a salzburgi dóm előtt folyt játékok mintájára népies és művészi passiójátékot rendezni..." — írta 1929 júniusában Klebelsberg.[81]

Hont Ferenc, aki ebben az időben Párizsban tartózkodott, viszont „modern szemléletű passiójátékhoz hasonló *tömegszínjátszást és világsikert aratott darabok*" bemutatását javasolta.[82]

A Szegedi Szabadtéri Játékok premierjére 1931-ben került sor. Hevesi Sándor rendezésében egy passiójátékot nézhettek meg az érdeklődők. A népművelés sajátosan új színterén 1933-ban Hont Ferenc *Az ember tragédiáját* vitte színre. Az előadáson a Szegedi Általános Munkás Dalegylet is közreműködött — a párizsi jelenetben énekelték a Marseillaise-t.[83]

JEGYZETEK

[1] *Gróf Klebelsberg Kunó* beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1918—1926 között. Atheneum Kiadó, Bp. 1927. 557. p. (Továbbiakban: Beszédei, cikkei ... i. m.)
[2] Beszédei, cikkei... i. m. 543. p.
[3] Beszédei, cikkei.... i. m. 543. p.
[4] Beszédei, cikkei... i. m. 309., 543. p.
[5] Rádió-szabadegyetem. =Délmagyarország (a továbbiakban DM), 1928. november 6. 7. p.
[6] *Kozma Miklós* iratai. Naplófeljegyzések, 1929. január 17. Közli: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925—1945. Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása, Bp. 1975. 54.p.
[7] *Berend T. Iván*nak igaza van, amikor azt írja, hogy „A rádióval olyan új tömeghasználati cikk jelent meg, ami minden átlagkeresetű számára elérhető, a viszonylag szegényebb családok is megengedhetik maguknak használat." =Válságos évtizedek. Gondolat Kiadó, Bp. 1982. 210. p. A szegedi viszonyok viszont mást is mutattak. A DM éppen arról írt, hogy sokan nem tudják megvenni a rádiót. =DM, 1928. november 25. 7. p.
[8] Rádiókiállítás Szegeden. =DM, 1927. január 27. 4. p.
[9] „Halló, halló, itt szegedi kísérleti adóállomás 555 méteres hullámhosszon!" Szerdán délután volt a szegedi adóállomás premierje. =DM, 1927. március 3. 5. p.
[10] 5688 rádiókészülék működik Szegeden. =DM, 1931. január 1. 5. p.
[11] Könyvtár, előadás, mozi, rádió és gramofon a tanyai oktatás szolgálatában. =DM, 1929. július 18. 5. p.
[12] 12 rádió működik a tanyákon, 21 ezer könyvet kölcsönöztek ki a gazdáknak. =DM, 1931. július 26. 5. p.
[13] Rádió-szabadegyetem. =DM, 1928. november 6. 7. p.
[14] 5688 rádiókészülék működik Szegeden. =DM, 1931. január 1. 5. p.
[15] Memorandumban kérik a szegedi rádióállomás megépítését. =DM, 1930. május 25. 5. p.
[16] Statisztikai Szemle, 1931. 5. sz. 510. p.
[17] Az 1934-ben készült részletes felmérésből derül ki. =Statisztikai Szemle, 1935. 1. sz. 56. p.
[18] Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből... i. m. 55. p.
[19] Beszédei, cikkei... i. m. 543. p.
[20] Gróf Klebelsberg Kunó dr. vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megnyitója az iskolán kívüli népművelési szakértekezleten. =Néptanítók Lapja, 1923. 56. évf. 1—4. p.
[21] Lásd bővebben: *Glatz Ferenc:* Kultúrpolitika, hivatalos ideológia és Rádió 1927—1937. =Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből... i. m. 49—101. p.
[22] Beszédei, cikkei... i. m. 49. p.

[23] Beszédei, cikkei... i. m. 340. p.
„... segítenünk és támogatnunk — kell — a magyar könyv ügyét. Ezt a célt szolgálja a Magyar Könyvnap..." — nyilatkozta a miniszter. —Új Idők, 1930. 19. sz. 582. p. Magyarországon 1930. május 8—9-én rendezték meg az első könyvnapot.
[24] *Jeney István:* A népkönyvtárak térhódítása. =Nemzetnevelés, 1928. 8. sz. 113. p.
[25] *Tar Károly:* A magyar népművelés története. Szöveggyűjtemény, II/1. 1919—1945. Tankönyvkiadó, Bp. 1973. 135. p.
[26] *Jeney István:* A népkönyvtárak térhódítása... i. m. 114. p.
[27] *Móra Ferenc:* Népkönyvtár. =DM, 1927. december 4. 2—3. p.
[28] *Hajdú Géza:* Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827—1944. A Somogyi-könyvtár kiadványai, 20. Szeged, 1977. 189. p.
[29] A somogyi-telepi Polgári Kaszinó könyvtára. =DM, 1928. február 24. 6. p.
[30] Új könyvtárat kapott Szeged. =DM, 1929. április 4. 6. p.
[31] 12 rádió működik a tanyákon, 21 ezer könyvet kölcsönöztek ki a gazdáknak. =DM, i. m.
[32] Hódmezővásárhelyi Levéltár, 25 021/125. Közli: *Hajdú Géza:* Vásárhelyi egyletek és könyvtárak... i. m. 188. p.
[33] 76 3000/1934. sz. VKM rendelet. Közli: *Hajdú Géza:* Vásárhelyi egyletek és könyvtárak... i. m. 184. p.
[34] Sándorfalva története és népélete. Sándorfalva Nagyközség Tanácsa, 1978. 160. p.
[35] *Buday György:* A népkönyv. =Válasz, 1936. 9. sz. 470—471. p.
[36] *Gábor Dénes:* A 2500-ik gazdasági népkönyvtár. Bp. 1937.
[37] *Hajdú Géza* kiáll a népkönyvtárak olvasóvá nevelő értéke mellett. Lásd bővebben: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak... i. m. 180—190. p.
[38] Kultúrtörekvések a szegedi homokon. =Szeged, 1924. december 25. 5. p.
[39] Beszédei, cikkei... i. m. 578. p.
[40] Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 121. p.
[41] A lakosság nyolcvan százaléka analfabéta a tápéi réten... =DM, 1927. április 25. Borzalmas, megdöbbentő adatokkal szolgál a magyar Alföld szaharai állapotairól. A tápéi réten 50 százalék az analfabéta, a csongrádi tanyákon a gyerekek hülyék, vakok és nyomorékok. =DM, 1928. március 21. 3. p.
[42] A város tanácsa valószínűtlennek tartja, hogy a tanyákon élők harmincöt százaléka az analfabéta. =DM, 1927. augusztus 20.
[43] A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója. Bp. 1928. 213. p.
[44] A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója... i. m. 214. p.
[45] A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója... i. m. 214. p.
[46] Beszédei, cikkei... i. m. 339. p.
[47] Kutuszminiszter 1931. december 16-tól 1932. október 1-ig. =*Bölöny József:* Magyarország kormányai 1848—1975. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 188. p.
[48] *Simon Gyula:* Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából, 1919—1931. Bp. 1959. 25. p.
[49] Küzdelem az analfabétizmus ellen. =Közművelődés, 1924. 7—8. sz. 347. p.
[50] *Kertész Ferenc:* A technikai ismeretek fejlesztése. =Közművelődés, 1924. 3. sz. 78. p.
[51] Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 3. p.
A hivatalos kultúrpolitika két felnőttoktatási bázissal rendelkezett: a Szabad Líceummal és az Erzsébet Népakadémiával, ahol a húszas években előtérbe helyezték a gazdasági és mindennapi élethez kapcsolódó ismeretek oktatását. =Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 66. p. és 8. sz. 348. p.
[52] *Klebesberg Kunó:* Közgazdasági és politikai kultúra. =Pesti Napló, 1928. december 30. és: Választójog és népiskola. =Pesti Napló, 1928. december 8.
[53] A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója... i. m. 195. p.
[54] A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója... i. m. 205. p.
[55] A tatai népfőiskola. =Népművelés, 1983. 4. sz. 26—28. p. *H. Sas Judit* is terjedelmesen foglalkozik a népfőiskolákkal: A magyar népművelés története 1920—1948. Tankönyvkiadó, Bp. 1965. 70—98. p.
[56] Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 35. p.
[57] A tatai népfőiskola. =Népművelés, 1983. 4. sz. 26—28. p.
[58] *Pályi Sándor:* A szabadtanítás aktuális kérdései. =Közművelődés, 1924. 9. sz. 379. p.
[59] *Pályi Sándor:* A szabadtanítás aktuális kérdései... i. m. 379. p.

[60] **Megnyílt a katonai népfőiskola. =Szeged, 1922. január 24.**

[61] Az iskolán kívüli népművelés tízévi statisztikája. =Néptanítók Lapja, 1936. 3. sz. 88—90. p.

[62] A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója ... i. m. 198. p.

[63] Közművelődés, 1924. 6. sz. 276. p.

[64] Szegeden a húszas években ez a három nagy mozi működött. Az előzményekhez tartozik viszont, hogy a városban a századforduló idején több ún. mozi működött. Az 1899-ben, Budapesten megalakult Uránia tudományos színház kibérelte a szegedi színházat, ahol az 1900/1901-es évadban a statisztika szerint nyolc előadást szervezett. A színház tiltakozása miatt („a karzat a mozi kedvéért elpártolt") az Uránia elköltözött a Feketesas, majd a Híd utcába, ahol a bérelt helyiségben egészen 1921-ig működött. Szegeden, mint az országban sok helyen, megjelentek a vándormozik is. Ezek többnyire a Szent István téren állítottak fel sátraikat. A kávéházak sem zárkóztak el a filmvetítésektől. Már 1907-ben találkozhattunk olyan újsághirdetésekkel, amelyek az Aranyossi, a Rákóczi vagy a New York kávéházba invitálta „mozizni" az embereket. Lásd bővebben: *dr. Giday Kálmán:* A szegedi mozik története 1900—1920. =Csongrád megyei Honismereti Híradó, Szeged, 1983. 57—71. p.

[65] Színház és művészet. =DM, 1927. november 22. és Salamon Béla a Belvárosi Moziban. =DM, 1928. június 10. 8. p.

[66] Kéthly Anna és Györki Imre hevesen támadták a kormányzati rendszert. =DM, 1930. június 24.

[67] Sándorfalva története és népélete... i. m. 181. és 182. p.

[68] *Vitányi Iván:* Helyzetrajz a kultúra magyarországi intézményrendszeréről. =Valóság, 1983. 2. sz. 32—47. p.

[69] Például Papp Gábor kiállítása a Kass halljában. =Szeged, 1925. február 1. 5. p. Chopin-est a Kass Szálló hangversenytermében. =Szeged, 1925. március 21. vagy Szabó Dezső előadása Adyról a Tisza Szálló nagytermében. =Szeged, 1925. március 29. 5. p.

[70] *Laczó Katalin:* Az Alföldi Művészek Egyesületének története. =Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 4. sz. 120. p.

[71] H. Sas Judit azt bizonyítja, hogy a gazdakörök és olvasókörök elsősorban és legnagyobb számban az alföldi megyékben szerveződtek. A legtöbb kör Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Jászberényben, Szarvason, Gyomán, Békéscsabán alakult — vagyis részint a gazdag forradalmi hagyományokkal rendelkező viharsarki községekben, részint azokon a helyeken, ahol a gazdag parasztság nagy száma volt a jellemző. H. Sas Judit a gazdaköröknek négy típusát különbözteti meg. A Faluszövetség által szervezetteket, az ellenzéki, demokratikusabb irányúakat, az egyházi jellegűeket és végül a földmunkások, szocialista jellegűeket, amelyek — noha a többire is jellemző volt — elsősorban már olvasókörök voltak. =*H. Sas Judit:* A magyar népművelés története 1920—1948. Tankönyvkiadó, Bp. 1965. 70—98. p.

[72] A nótás kapitány autóbuszos kirándulása Alsótanyára. =DM, 1930. július 22. 4. p.

[73] Hangverseny és mozi a szegedi tanyák között. =DM, 1927. július 30. 5. p.

[74] *Balogh István:* A parasztság művelődése a két világháború között. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 75. p.

[75] Például Abaúj-Tolna megye 138 választ adó községe közül népkönyvtár 74-ben volt. Valamiféle ismeretterjesztő előadást 10 községben tartottak. A népakadémia tervére többen nem válaszoltak. Az elképzelést 54-en helyeselték és 49-en ellenezték. Hajdú megyében élénkebb volt a művelődési élet. Tizenkét községben 15 egyesület működött, átlagosan 25—300 taggal. Népkönyvtár viszont csak 9 helyen volt. A népakadémia tervét tizenketten helyeselték és csak egy emelt ellene kifogást. Lásd bővebben: *Balogh István:* A parasztság művelődése a két világháború között... i. m.

[76] *H. Sas Judit:* A magyar népművelés története... i. m. 70—98. p.

[77] Közművelődés, 1924. 7—8. sz. 350. p.

[78] *Bodor Antal:* A falu megismerése. =Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 27. p.

[79] Az iskolán kívüli népművelés tízévi statisztikája. =Néptanítók Lapja... i. m. 90. p.

[80] Az ünnepek az iskolán kívüli népművelés sajátos és nagy jelentőségű formái voltak. A Horthy-rendszer különösen nagy gondot fordított az ún. évforduló ünnepekre. Köztudott, hogy az ellenforradalmi rezsim ideológiáját elsősorban történelmi mitológiában fejtette ki, a történelmi mítoszok pedig érthetően szorosan kapcsolódnak történelmi dátumokhoz. Lásd bővebben: *Szabó Mikós:* Politikai évfordulók a Horthy-rend-

szerben. =A két világháború közötti Magyarországról. Vélemények, viták sorozat. Kossuth Kiadó, Bp. 1984. 479—504. p.

[81] *Varga József:* A szegedi Dóm tér. Szeged, 1976. 135. p.

[82] Klebelsberg egyszerűen ellopta Hont ötletét. Lásd bővebben: *Sz. Simon István:* A Játékok krónikája. Szeged, 1983. Az viszont bizonyos, hogy Klebelsberg már a húszas évek második felétől a külföldet járó arisztokratáktól rendszeresen informálódott a salzburgi játékokról és „azokhoz hasonló előadások hazai megvalósításának lehetőségeiről".

[83] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban. Szakdolgozat, Szeged, 1982. 34. p.

SZERZŐINKRŐL

Beck László: közvélemény-kutató, Hírlapkiadó Vállalat
Darits Ágnes: előadó, Generalart
Diósi Pál: szociológus, a KISZ KB munkatársa
Kiss Tamás: tanársegéd, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola
Köpf László: adjunktus, MSZMP Politikai Főiskola
Szász János András: tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet
Szilágyi Erzsébet: tudományos munkatárs, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
Szőlősi Dezső: szervező, TANORG
Szurkos Mária: tudományos munkatárs, Tömegkommunikációs Kutatóközpont
Sz. Tóth János: igazgatóhelyettes, Népművelési Intézet

CONTENTS

WAYS AND MEANS IN PUBLIC EDUCATION

László Köpf: The Problems Of Our Conception Of Public Education 3
János Sz. Tóth: New Characteristics In Public Education Of the Eighties. (About some acheivements of the Institute of Popular Education) 23
János András Szász: The Birth Of a Cumunty In a Society 31
Pál Diósi: Who Does Frequent a Youth Club Nowadays? 39

DESIGN

László Beck: On Trade Designers 55
Mária Szurkos: Two Generations Of Designers 59
Dezső Szőlősi: Facts Motivating the Use Of Trade Design 73
Ágnes Darits: Connections Between Trade Design and the Way Of Life 79
Erzsébet Szilágyi: On the Culture of Objects and Environments Of Film Art and Television 84

HISTORY

Tamás Kiss: Tendencies In People Education of Hungary Between 1922 and 1935 (First part) 95

ABOUT OUR AUTHORS 112

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ПУТИ В НАРОДНОМ ПРОСВЕЩЕНИИ

Ласло Къёпф: Проблемы нашей концепции народного просвещения 3
Янош С. Тот: Новые черты в народном просвещении 80-ых годов (о некоторых специальных начинаниях Института Народного Просвещения) 23
Янош Андраш Сас: Рождение одного ассоциационного общества 31
Пал Диоши: Кто ходит сегодня в молодёжный клуб? 39

ДИЗАЙН

Ласло Бек: Художники-конструкторы в промышленности 55
Мария Суркош: Два поколения художников-конструкторов 59
Дежьё Сёлёши: Мотивирующие факторы в прикладном искусстве 73
Агнеш Дарич: Взаимоотношения между образом жизни и прикладным искусством в промышленности 79
Эржебет Силади: Культура предметного мира и окружающей среды на экране фильма и телевизора 84

ХРОНИКА

Тамаш Киш: Тенденции в народном просвещении в Венгрии между 1922—1935 годами (I. часть) 95

НАШИ АВТОРЫ 112

520
1056 Budapest, V. Molnár u. 11.

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

A VALLÁSRÓL

Gondos E., Kamarás I., Koncz S., Tomka M. és Tóth G. írásai

85•5

TARTALOM

A VALLÁSRÓL

Tomka Miklós: A vallásosság változása — egy és több dimenzióban 3

Gondos Ernő: Akik hisznek — és akik nem 17

Tóth Gusztáv: Egy református lelkész életmódja 39

Kamarás István: Feri atya és tanítványai 62

Koncz Sándor: Nádházy Bertalan emlékezete 74

A NÉPMŰVELŐKÉPZÉSRŐL

Udvardi Lakos Endre: A főiskolai népművelőképzés ellentmondásai 88

HISTÓRIA

Kiss Tamás: Népművelési tendenciák Magyarországon 1922—1935 között (II. rész) 96

SZERZŐINKRŐL 73

KÉPEK

Tóth Julianna grafikái 38, 87, 95

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1985 • 5

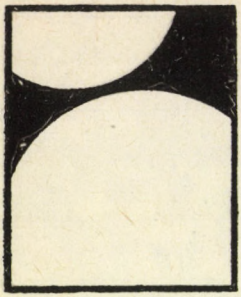

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V. József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
Készült Pannon Nyomda, Veszprém 85 52100
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Tomka Miklós

A VALLÁSOSSÁG VÁLTOZÁSA — EGY ÉS TÖBB DIMENZIÓBAN

Kérdés, hogy társadalomtudományi eszközökkel mennyire ragadható meg, hogy *mi a vallás*. Kérdés, hogy a vallás „lényege" (bármi legyen is az) szociológiailag, pszichológiailag kutatható-e, mérhető-e. E „lényeg" keresése itt nem foglalkoztat. Annál kevésbé, mert a vallás empirikus, *társadalmi megjelenése* evidencia. Az pedig megfigyelhető és mérhető. Itt és most számunkra *a vallás cselekvési modell, életmód, kultúra, intézmény és szervezet* — csupa társadalmi tény. Ennek a változása érdekel (mégha ez nem is a vallás teljes valósága).

A vallási változás alapkérdését sokan abban látják, hogy *„nő vagy csökken* a vallásosak száma?", „elhal, hanyatlik vagy föllendül a vallás?". Ez bizonyára kikerülhetetlen kérdés. A kapott válasz ellenben új kételyeket kelt: leírható-e a változás *egyetlen dimenzióban?* S egyáltalán, mi a fontosabb, a mennyiségi változások egyike-másika vagy *szerkezetek, funkcionálási módok, minőségek* megváltozása? Arra nem tudunk válaszolni, hogy mi a fontosabb. Biztosnak vélhető viszont, hogy a vallás társadalmi helyének és szerveződésének módja hasonlóan jelentős dolog, mint a számszerű mutatók. S az ilyen további dimenziók figyelembevétele talán azt is megmutatja, milyen *összetetten* jelentkezik a vallási változás.

A társadalmi jelenségként értelmezett vallás sokszínű és sokszintű dolog. Nem törvényszerű, hogy mindegyik szintje egyszerre és egy irányba mozduljon. Erősödhet az intézmény olyankor is, amikor a vallásgyakorlat csökken. Virágozhat a vallási kultúra kevesek keze nyomán egy elvallástalanodó társadalomban. Ilyenkor nehéz fejtörést okoz, mit fogadjunk el „végeredménynek". (Meg is oszlanak a vélemények a társadalom peremén élő és üldözött korai kereszténység, valamint a Nagy Konstantin utáni államvallás előnyeinek és hátrányainak összehasonlításakor. Ugyanígy nézőpont kérdése, hogy a vallásosság megújulását, de a vallási intézmény szétesését hozó reformációt hogyan ítéljük.) Az ötvenes évek eleje és a hetvenes évek vége közötti fejlődéssel egyszerűbb a dolgunk. A vallási jelenségkör jóformán minden mutatója ekkor hanyatlást jelez.

I. HANYATLÓ, ROMLÓ, RITKULÓ VALLÁSOSSÁG

Történetileg az első lépés nem csupán az állam és egyház szétválasztása, hanem a vallási-egyházi intézményrendszer adminisztratív úton történő szétrombolása volt. A felekezeti sajtó és könyvkiadók megszüntetése, a korábbi vallásos könyvkiadás termékeinek begyűjtése és bezúzása a kulturális kiéheztetést akarta elérni. A hitbuzgalmi egyesületek eltiltása a közösségek és a köznapi keresztény kultúra fennmaradása és újjászületése elé akart gátat vetni. Ez a két törekvés mérsékelt eredményt hozott. Részben, mert — habár szűkebb formában vagy zárt körben — *meg lehetett kerülni őket:* vallási kultúrát hordozó anyagok kéziratos terjesztésével és nem bejegyzett közösségek alakításával. Másfél évtized peranyaga mutatja, hogy jócskán készült vallási szamizdat, és vallási közösségek is egyre-másra alakultak. (Igaz, az utóbbiról a vélemények megoszlottak. Amit résztvevői vallási tanulásnak, továbbképzésnek, közösségi vallásgyakorlatnak neveztek, azt az akkori joggyakorlat tiltott szervezkedésnek minősítette.)

Az adminisztratív korlátozás két vonatkozásban érte el a célját. Az *iskolai hitoktatás* fakultatívvá tételét követően a hittanbeíratást lebonyolító iskola óriási erőfeszítéseket tett — és sok helyütt (a szokás erejével?) tesz ma is — a beíratásról való lebeszélésre. Ha a lebeszélés nem sikerült, a beíratás tényét közölték a szülők munkáltatójával. E folyamat kezdetéről szólva Lukács József fontosnak tartja kihangsúlyozni az akkoriban domináló kölcsönös gyanakvást és félelmet![1] Nem meglepő, ha ezután az iskolai hittanosok aránya, az 1948. évi, alig kevesebb, mint száz százalékról 4—5 százalékra csökkent. Mivel a vallási kultúra továbbadásának egyéb rendszere nem volt, a hagyományos oktatás ilyen gyors megszűnte *a fiatalság vallás nélküli nevelését* vonta maga után. A 70-es évek végéig a szociológiai-statisztikai vizsgálódások egyhangú eredménye, hogy minél fiatalabb évjáratokat néznek, annál alacsonyabb a vallásosak aránya.[2] Úgy látszik, sem a család nem rendelkezett olyan vallási ismeretanyaggal és eltökéltséggel, hogy az iskolai hittant helyettesíthette volna, sem a templomi hitoktatás elterjedése nem volt elég gyors.

A másik nagy hatású akció a *papok munkájának* a templomi vagy liturgiai tevékenységre való korlátozása volt. Ez nem külön szabályozásból, hanem a vallásnak kultuszként való értelmezéséből eredt. A vallásszabadsággal való *visszaélésnek* minősülhetett, ha egy pap közéleti, szociális, közösségi kérdésekkel kezdett foglalkozni, működési engedélyének megvonásához vezethetett a sikeres ifjúsági munka vagy egyébként tabuként kezelt kérdések megbolygatása. A minderről való lemondás viszont *kétessé tette a papi hivatás értékét,* lespórolta társadalmi megbecsülését, csökkentette vonzerejét. A szerzetesrendek zömének betiltása és a papi élet ilyen megkötötté válása nyomán a papok létszáma gyorsan fogy, például a katolikus egyházban az 1950. évi 5300 főről 1960-ban 3700, 1970-ben 3300, 1980-ban 2800 főre. Harminc év alatt 47 százalékos csökkenés! Az utánpótlás még nagyobb mértékben zsugorodik. Az 1950 előtti közel 1500 papnövendékkel szemben az 1954—55-ös tanévben mintegy 560, 1974-ben 276 és 1984-ben 248 fő készül (katolikus) papnak. Különböző prognózisok szerint az ezredfordulóra 1700—2100 papra lehet majd számítani, ami az ötven évvel korábbi szint 32—40 százaléka.[3]

A vallásosság (mint egyéni magatartás) mutatói szintúgy süllyedő tendenciát jeleznek. A negyvenes évek végéig a valamely egyházhoz vagy felekezethez tartozás jóformán kikerülhetetlen volt. Mindenki egyháztag volt. A magukat világnézetileg minősíteni tudók vagy akarók csoportjában az *önmagát vallásosnak mondók aránya* ezután 1970—1980 között 46-ról 36 százalékra, azaz rohamos ütemben csökkent.

Az *életfordulók*, a születés, a halál, a házasságkötés vallási formában és vallási közösségben való megünneplése a negyvenes évek végéig általános és a társadalom legnagyobb részében szinte áthághatatlan szabály volt. A hetvenes évek végére megerősödött az ellengyakorlat: *a társadalmi és a szocialista szertartások* rendszere. Ekkortájt a gyerekek 80—86 százalékát keresztelték meg, a halottak 80—90 százalékát temették egyházi szertartással, az első házasságok nagyobb részét templomban kötötték.[4] Az utóbbi évtizedben a templomi szertartások aránya tovább csökkent. Ma Magyarországon 3 újszülöttből kettőt keresztelnek meg. A temetések terén az egyházi részarány csökkenése kimutatható, de lassabb.[5] Erről a vallásosabb idősek döntenek. Vagy a fiatalok igazodnak az idősek igényeihez?

Kérdés persze, hogy mindez mennyire a *„kor szava"*? Időnként elhangzik, hogy másutt ugyanez a trend, másutt ugyanígy csökken a vallásosság. Ami az átalakulás irányát illeti, ez igaz. A változás gyorsasága és robbanásszerű ereje ellenben magyar sajátosság. A statisztikák szerint a negyvenes évek végén legfeljebb Írország, Lengyelország és talán az ibér államok voltak vallásosabbak, mint Magyarország. Ez annyit jelent, hogy mindezekben az országokban különösen erős volt a „vallási rendszer", azaz a keresztény hit és a vallásgyakorlat társadalmi elvártsága, intézményesítettsége. A magyar vallásossági adatok ez idő tájt messze meghaladták az európai átlagot. Ma messze az alatt vannak. (A *papi létszám* tekintetében például Magyarország Európában az utolsó előtti helyen van.)[6]

Más példa az *istentiszteleten való részvétel*. Európai átlagban 1950—1980 között a vasárnapi templomba járók aránya a katolikus népesség körülbelül 50—60 százalékáról 25—30 százalékára, azaz a korábbi arány felére csökkent. Hazánkban a negyvenes évek végén 60—80 százalékos templomba járásról vannak adatok, ami az ötvenes években 60—50—30, a hetvenes években 12—13, napjainkra pedig 7—10 százalékra esett.[7] 40 év alatt nyolc vasárnapi templomba járóból egy maradt. Nyugat-Európában az emberek többsége legalább hébe-hóba elmegy templomba. Nálunk karácsonykor is kevesebben, mint minden harmadik ember.[8]. A valahai „keresztény Magyarország" társadalma ebben a vonatkozásban zömében nem vallásos társadalommá vált. Hasonló irányú változás itt és ott? Valóban! Csakhogy ez Magyarországon már minőségi változást jelent.

Itt meg kell ismételnünk: *egyik mutatónk sem méri „a" vallásosságot*, de alighanem mindegyik mutat belőle valamit. Valójában nem is arra használtuk őket, hogy egységes számmal kifejezhessük a hazai vallásosságot, hanem hogy a *változás irányát és mértékét* mutassák. Erre vonatkozólag pedig azt ismételhetjük, hogy a hetvenes évek végéig „a vallási jelenségkör jóformán minden mutatója hanyatlást jelez". A papok létszámának trend-vonala az ezredfordulóig továbbszámolható, miután mind a mai korstruktúrát, mind az utánpótlás adatait ismerjük. Biztosan állítható, hogy a *létszámcsökkenés* a jelenlegi vagy annál valamivel *nagyobb ütemben fog folytatódni*. A töb-

bi felhasznált mutató esetében igazi prognózisra nincs tárgyi alapunk. Ennek ellenére a sokféle adat egyirányú mozgása (vö. 1. ábra) szinte akaratunk ellenére és minden tudományos alaposságot felrúgva azt sugallja, hogy a változás ugyanígy folytatódik. Tíz évig? Húszig? Míg a vallás el nem tűnik? Ez már kevésbé „nyilvánvaló". A vallásosság sokféle, együtt járó, hasonlómód csökkenő elemei láttán megérthetjük, hogy a szakemberek miért tekintették a hetvenes évekig a *szekularizáció megállíthatatlanságát* (s még inkább: megfordíthatatlanságát) tapasztalati ténynek, sőt, evidenciának. Ám a világnézeti mezőny bonyolultabbnak bizonyult, mint ahogy azt sokan még öt-hat éve hitték. Az eredmény is némileg más lett, mint a várakozások.

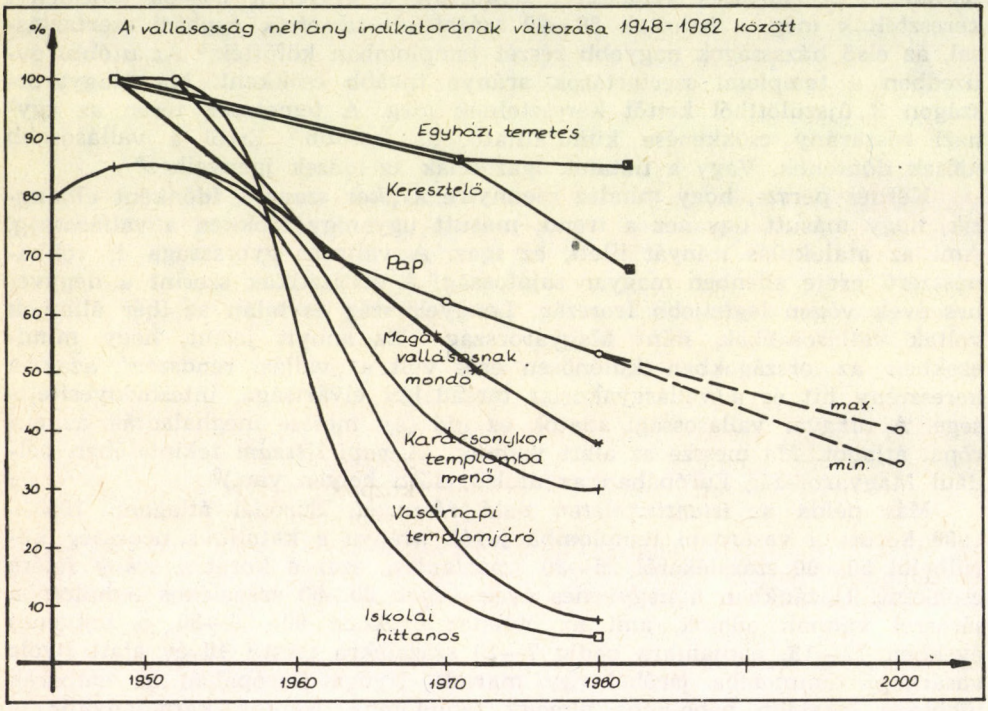

II. AZ ÉREM MÁSIK OLDALA

Volt (van?) olyan *leegyszerűsítő vélemény*, hogy a szekularizáció az agitációs és propagandamunka eredménye. Ez a hiedelem szemérmesen megfeledkezik az adminisztratív beavatkozásokról s a törvénytelenségek soráról, amelyeknek „tudjuk, éppen úgy áldozatul estek hűséges kommunisták, mint az állam és az egyházak közötti politikai bizalom".[9] Ez a hiedelem tagadja azt a marxista (és nem csak marxista) társadalomtudományi felfogást, miszerint „a vallásosság növekedésének vagy csökkenésének tendenciái (...) a társadalom reális életviszonyai függvényében változnak".[10] Ez a hiedelem *az elvallástalanodást a kultúraváltástól elkülöníthető, magában álló ténynek tekinti*, s úgy tesz, mintha ugyanitt s ugyanekkor semmi egyéb nem változott volna.

Az elmúlt évtizedekben világunk sokszorosan átalakult. A teremtés, az építés örömében egy ideig a siker, az újdonság foglalkoztatott. Csak miután a változás megszokottá vált, akkor kezdtünk a veszteségek számolásába. A változás „árába" beletartozik a közösségek hiánya, az értékrendszer megzavarodása[11], a család krízise és sok egyéb. Mindenképpen ez a leépülés-sorozat képezi a vallási változás *keretét*. Legalább egy vonatkozásban mindez *társadalmi gond*. Ugyanis a társadalmi cselekvés, a közösségi élet rendetlenségeit, megoldatlanságait hagyja maga után. A nagy történelmi átalakulásban gyorsabban ment egy magatartásrendszer és világnézet — legalább részleges — szétzilálása, mint egy új társadalmi értékrend és a mindennapi cselekvést is átható világnézeti meggyőződés általánossá tétele.

A szekularizáció menetét nem kevesen azzal a *reménnyel* figyelték, hogy a hagyományos vallási kultúráját otthagyó ember meggyőződéses marxistává válik. A valóság másképpen alakult. A *kultúravesztés* — és ez az elvallástalanodásra is érvényes — természetes, szinte szükségszerű velejárója mind a személyes bizonytalanság, mind a közösségi *kötődés- és elköteleződésnélküliség*. Empirikus tény, hogy az elvallástalanodottak viszonylag kis részéből lett marxista. Többségük gyökértelenné vált. Őket társadalmi céljaink is legfeljebb olyan mértékben érdeklik, amennyiben azok elérésétől személyes előnyt várhatnak. Ennek egyenes következménye az a sokat idézett tétel, hogy „könnyebb a hívő emberrel a szocializmus közös, humánumot szolgáló feladataira tisztességes evilági szövetséget kötni, mint a semmire nem törekvő közönyössel, a mindenféle erkölcsi értéket tagadóval".[12]

Társadalompolitikában, társadalomtervezésben vallásos és nem vallásos emberek azonos módon, a szocializmus valóságából kiindulva gondolkodnak és cselekszenek. Ám ezek a kérdések a legtöbb ember gondolkodásában — a világnézettől függetlenül — kis és nem központi helyet foglalnak el. A mindennapi élet, az emberi együttélés, az egyéni problémák azok, amelyek az embert leginkább foglalkoztatják. A vallás viszont segítséget, kiinduló- és célpontot nyújt a közösségkeresés és -teremtés, az értékek újrafelfedezése és személyes élet stabilizálása útján.[13] Ebből pedig a *vallásos és a nem vallásos emberek együttműködésének* már nem csupán a *lehetősége*, hanem *szükségessége* következik.

„Meggyőződésünk, hogy a szocializmus nem építhető fel csak a marxista—leninista világnézetű dolgozókkal."[14] „Ha vallásos emberek társadalmi demokráciánk különböző intézményei keretében szerepet kérnek; egyenesen törekednünk is kell ennek előmozdítására."[15] „A jövőben is arra kell törekedni, hogy a különböző világnézetű, nem vallásos és vallásos dolgozók együtt munkálkodjanak céljaink eléréséért. Népünk javát szolgálja, hogy az állam és az egyházak viszonya rendezett. A párt nagyra értékeli, hogy a magyarországi egyházak és felekezetek közösen lépnek fel, vállalnak felelősséget a haza gyarapításáért, az emberiség sorsáért, a békéért."[16]

A világnézeti helyzet ilyen megítélése új fénybe helyezi az elmúlt évtizedek elvallástalanodási tendenciáit. Ugyanakkor a hetvenes évek vége óta bontakozó vallási jelenségek megértéséhez és megítéléséhez is új alapot teremt.

III. NŐ AZ ÉRDEKLŐDÉS A VALLÁS IRÁNT?

A vallási változás igen *sok lehetőséget* tart még nyitva. A vallási dolgok iránti *érdeklődés megélénkülése* tény, de ebből nem lehet a vallási *megújulásra* következtetni. Tulajdonképpen az is kérdés, hogy a vallás szerepének bizonyos növekedését látjuk, vagy a *társadalmi nyilvánosság* fejlődésével olyan dolgok is láthatóvá válnak, amelyek előbb a magánszférában rejtőzködtek. (Hasonló alternatívákat még szép számmal lehetne fogalmazni.) Mindezen bizonytalanság ellenére maga az a tény is fontos, hogy egy eddig árnyékban — bár nem szélárnyékban — levő kérdés *reflektorfénybe* került. Ugyanígy figyelemre méltó minden olyan adat, ami ezt a fokozódó érdeklődést vagy nagyobb nyilvánosságot — és ami szintén nem kizárható, talán a vallásosság növekedését is — dokumentálja.

A szociológiai közvélemény-kutatási adatok egy vonatkozásban jeleznek határozott, nagyfokú és jól mérhető *tendenciaváltást*. Az 1978-ig terjedő időben évről évre kevesebben *mondták magukat vallásosnak*. Talán kevesebben is voltak azok. Mindenesetre egyre kevesebben ítélték azt érdemesnek, értéknek, „sikk"-nek vagy vonzó önjellemzésnek, hogy ők „vallásosak". Azóta az arány emelkedik — az utóbbi években gyorsulva. Hogy ez számszerűen mit jelent, arról vitatkozni lehet. Attól függ, hogy hogyan kérdezem. 1978—79 telén Hankiss Elemér egy kutatásában a kérdezettek 53 százaléka mondotta magát vallásosnak.[17] Akkor ez sokakat megrázott. Azóta tudjuk, hogy erre is rá lehet licitálni. Hasznosabbnak tűnik azonban, ha a vallásosság szintjéről folyó vita helyett a tendenciákra figyelünk. Kétféle kérdésfeltevéssel van hosszabb idősorunk. Az előbbi 14 évet fog át. Az utóbbi, ami némileg hasonlít Hankiss kérdéséhez, csak ötöt. Az előbbi a vallásosság *1978-ig tartó csökkenését* mutatja, *azóta pedig emelkedést* jelez. Az utóbbi már csak az emelkedő szakaszról közöl adatokat (vö. 1. tábla). Az első adatsor szerint egy jelentős elvallástalanodási hullám után, 1985-ben újra közel annyian mondják magukat vallásosnak, mint 1972-ben. A két adatsor egybevetése szerint a magukat valamiképpen vallásosnak minősítők aránya jelenleg a felnőtt népesség 44—59 százaléka közöttire becsülhető. A második adatsor pedig azt is jelzi, hogy az elmúlt öt évben a világnézeti átrendeződés „a skála két végén" volt a legerősebb. Az egyház tanításához igazodóan vallásosak aránya közel másfélszeresére nőtt. Azok aránya, akik nem vallásosak, mert szerintük a vallásnak nincs igaza, több mint egynegyedével csökkent. Így a két szélső csoport kb. azonos nagyságúvá vált. Eközben az eddig is domináló „maga módján vallásos" csoport tovább növelte túlsúlyát. (Az „egyéb" válaszok között viszont sokan hangsúlyozzák, hogy „nem vallásosak, de a vallás és világnézet érdekli őket." Ezzel összhangban lehet a „nem érdekel" csoport csökkenése és az „egyéb" válaszok egyidejű szaporodása.)

Talán még érdekesebb a kép, ha azt vizsgáljuk, hogy miképpen alakulnak *ugyanazon emberek* válaszai másfél évtized alatt. Azonos évjáratokat (=kohorszokat) kérdezve azt látjuk, hogy az életkor emelkedésével a vallásosság nemigen csökken, inkább emelkedik (2/a tábla). Egyedüli kivételt a legfiatalabbak jelentenek, akik 1972-ben 20—29, 1978-ban 26—35 és 1985-ben 33—42 évesek. Ebben a csoportban 1978-ban jelentősen alacso-

nyabb a vallásosak aránya, mint előbb vagy utóbb. Talán az otthonszerzés és családalapítás az, ami más irányba motivál?

1978—1981 és 1981—1985 között (az előbbi kivételtől eltekintve) mindegyik kohorszban nőtt a magukat vallásosnak mondók aránya. Az 1972—85 közötti növekedés annál erősebb, minél fiatalabb évjáratokról van szó.

1. tábla

A saját vallásosság vagy nem vallásosság megítélésének változása

1972—1985 között kétféle kéraésfeltevés alkalmazásával (százalékban)

Vallásos ember-e ön?	1972	1974	1975	1978	1979	1981	1985
N =	3829	1186	5972	9728	9792	5982	1983
— igen	46,0	47,2	44,8	36,3	38,6	39,3	42,8
— nem	46,6	50,6	53,2	62,2	60,1	59,1	55,2
Adathiány	7,4	2,2	2,0	1,5	1,3	1,6	2,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Saját magát a következő kijelentések közül melyikkel tudná a legjobban jellemezni?

Vallásos vagyok	1980	1983	1984
N =	916	980	8998
— az egyház tanítását követem	10,6	9,5	14,6
— a magam módján	40,9	44,1	44,8
Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e vagy sem	8,2	9,5	7,6
Nem vagyok vallásos			
— engem ilyesmi nem érdekel	19,3	17,2	15,0
— mert meggyőződésem szerint a vallásnak nincs igaza	19,0	16,1	14,1
Egyéb és válaszhiány	2,0	3,3	4,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: mindegyik minta az ország 18 éves és idősebb nem intézményi (azaz nem sorkatona, nem kollégiumban lakó, nem kórházi ápolt stb.) népességét reprezentálja. — A Tömegkommunikációs Kutatóközpont ún. panelvizsgálataiból.

Az 1978-ig érvényesülő elvallástalanodási trend és az emelkedő életkorral együtt már akkor is inkább emelkedő, semmint csökkenő vallásosság között látszólag ellentmondás van. A magyarázat az *újonnan belépő évjáratok alacsony arányú vallásossága*. 1978-ban a 18—25 évesek 18 százaléka, 1985-ben ugyanezen korcsoport 23 százaléka mondta magát vallásosnak. A későbbi élet során azonban számottevően megnő a vallásos (vagy legalábbis a magukat vallásosnak mondó) emberek aránya.

2. tábla

A magukat vallásosnak mondók aránya 1972—1985 között egyrészt (a) 10 év terjedelmű korszakban, másrészt (b) különböző iskolai végzettségű csoportokban (százalékban)

	A magát vallásosnak mondók részaránya (%)					A vallásosak 1985. évi aránya	
a) Születési év	1972	1975	1978	1981	1985	1972 százalékában	1978 százalékában
1943—1952	28	25	21	25	32*	112	130
1933—1942	36	36	32	36	44*	122	137
1923—1932	43	43	41	43	59*	137	146
1913—1922	56	54	55	56	65**	116	123
1912 és előbb	74	67	71	72	77**	105	108
b) Iskolai végzettség							
Kevesebb mint 8 osztály	66	64	63	66	72	109	114
8 osztály	39	37	30	33	41	106	136
Középiskola	23	21	19	18	26*	113	138
Főiskola, egyetem	19	21*	21	22	16**	85	79
(Közép- és felsőfokú végzettség össz.:)	(22)	(21)	(19)	(19)	(23)	(105)	(119)

A megkérdezettek száma, N 400 minden olyan esetben, ahol az nincs külön jelölve.

Egyébként * 200 N 400
** 100 N 200

Végül az elmúlt évek világnézeti változásainak érdekes eleme a magukat vallásosnak mondók arányának hirtelen megugrása *a középiskolát végzettek* csoportjában (2/b tábla). Arra sem volt elég magyarázatunk, hogy évekig miért ebben a csoportban volt a legalacsonyabb a vallásosak aránya. Most az éles tendenciaváltás az, ami meglep. Korábban konformizmus és most annak oldódása? Vagy ebben a csoportban a legszívósabb az iskolai oktatás befolyása? Vagy itt, a „középiskolát végzett" kategóriában nem is a végzettség szintje, hanem az abból adódó foglalkozás és életmód

az, ami kifejeződik? Mindenképpen érdemes tudomásul venni, hogy ez, az elmúlt 10—15 évben számbelileg leginkább fejlődő csoport, amely a legújabb társadalmi-gazdasági mozgásokban is nem elhanyagolható szerepet játszik, a korábbinál ennyivel gyakrabban vallja magát vallásosnak.

Ennyit az adatokról, statisztikákról, közvéleményről. Láttuk, ezek nem elhanyagolhatóak. Mégsem biztos, hogy ez a döntő. A mennyiségi változások hátterében minőségiek, szerkezetiek bontakoznak.

IV. STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK

Sok fénykép nem tudja a térbeliséget megjeleníteni. Egyik sem képes betekintést adni az ábrázolt dolgok belsejébe. Aki arra kíváncsi, annak röntgenhez vagy más megoldáshoz kell folyamodnia. Amíg csupán a vallásos emberek számának növekedéséről vagy csökkenéséről, egyes vallási jelenségek ritkulásáról vagy szaporodásáról beszélünk, addig nem tudjuk megérteni az átalakulás lényegét. Ahhoz, hogy felfedjük *a vallás társadalmi helyét, szerepét, mozgását* a mai Magyarországon, ahhoz tisztáznunk kell *beilleszkedését a társadalom és kultúra rendszerébe.* Éppen ennek a beilleszkedési módnak — s persze vele együtt a vallási kultúrának és szervezetnek mint félig önálló rendszernek — az átalakulása a leglényegesebb változás. Több vonatkozásban is modellváltásról beszélhetünk. A három legfontosabbnak látszó dimenzió: a vallás *társadalmi bázisának* területe; a *hatalomhoz való viszony* és a társadalmi-kulturális hatás módja és a vallás szervezeti és *intézményesülési formája.* Alább ezeket vizsgáljuk — főként a katolikus vallásosság és egyház helyzetét szem előtt tartva —, de annak tudatában, hogy a modellváltásnak számos további, feltételezhetően kevésbé fontos vonatkozása is van.

1. A vallásosság társadalmi bázisának eltolódása.

Az elmúlt négy évtized történetében a társadalmi struktúra és a vallásosság viszonyának két típusát különböztethetjük meg. Az *első típus* magán hordja annak a bélyegét, hogy 1945-ig állam és egyház szorosan összefonódtak, és *a vallás a társadalmi és a politikai rendszer fő támaszai* közé tartozott. A rendszerváltozás ebben a vonatkozásban is 180 fokos fordulatot hozott. Ezután vagy másfél évtizedig a hivatalos vagy formalizált megítélés és elvárásrendszer szerint a vallásosság olyan *negatív adottságnak* vagy jellemvonásnak minősült, amely tehetséggel, rátermettséggel vagy teljesítménnyel alig volt ellensúlyozható. Mivel pedig ez a minősítés a szakképzési, továbbtanulási és személyzeti fejlesztési politikának is alapját képezte, a *vallásos embernek kisebbek voltak a társadalmi emelkedési lehetőségei.* (S hogy ez a szisztéma valóban működjön, arra szolgált a gyerek hittanbeíratásának a jelentése a szülő munkahelyén, az ideológiai minősítés a továbbtanulás különböző fokozatainál, az egyházi esküvőn s egyéb szertartáson való aktív részvétel büntetése egyes szakmákban stb.)

Noha ez a társadalmi stratégia az ötvenes éveket jellemzi, leépítése évtizedeket vesz igénybe. Eközben a hátrányos megkülönböztetés mértéke és

gyakorisága évről évre csökkent. *Nem volt azonban mód a kialakult aránytalanságok helyesbítésére.* Az általános, azaz nem csak Magyarországot jellemző szekularizációs hatásokon túl főleg ez a történeti fejlődés magyarázza, hogy a hetvenes évek elejéig a vallásosság és a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely között erős negatív korreláció fejlődött ki. A vallásos emberek főleg az idősek, a nyugdíjasok és egyéb nem keresők, a vidéken élők, az alacsony iskolai végzettségűek és az alacsony jövedelműek közül kerültek ki. Másképpen kifejezve: a vallással azonosuló emberek viszonylag kevéssé vettek (vehettek) részt a társadalmi életben, s másoknál kevésbé jutottak hozzá a társadalom által nyújtott anyagi, szellemi, hatalmi és egyéb lehetőségekhez. Az előbbi értelemben hátrányos helyzetű csoport igen nagy része vallásosnak mondta magát. A magukat nem vallásosnak mondók pedig éppen ellenkezőleg — mind az életkor, mind foglalkozásuk, lakóhelyük, jövedelmük, kulturális ellátottságuk stb. szerint —, a társadalom adta lehetőségekkel legjobban ellátottak és a társadalom életében, fejlődésében leginkább részt vevők közül kerültek ki.[18]

A vallásosság ilyen társadalmi elhelyezkedése több aggasztó következménnyel járt. A *társadalom egysége* szempontjából káros volt, hogy a társadalmi differenciáltságot fokozta az ideológiai megosztottság. A *politikai stabilizációt* nehezítette a vallásosság és a társadalmi helyzetből adódó elégedetlenség összekapcsolódásának a lehetősége. A *vallásos emberek oldaláról* nézve előnytelen volt a társadalmi elszigeteltség. A vallásos közösség és az *egyház számára* pedig súlyos kötöttséget jelentett az ilyen társadalmi bázisból következő passzivitásra hajlás és tradicionalizmus, ami egyebek között minden kibontakozási törekvést is lassított, gátolt.

A vallásosság társadalmi beágyazódásának *második típusa* a nemzeti összefogás politikájával és a tényleges emberi-közösségi magatartásnak a világnézeti kategorizálás elé helyezésével kezdődött. Köztudott, hogy a kezdet az ötvenes évek legvége s még inkább a hatvanas évek eleje. A *társadalmi egyensúly helyreállítása* azonban olyan óriási feladat, ami hosszabb időt vesz igénybe. A hetvenes, majd különösen a nyolcvanas évekre azonban körvonalazódnak e második típus sajátosságai. A társadalom egy kisebb, 10—20 százaléknyi része határozottan, elkötelezetten, magatartása egészét meghatározóan vallásos. Ezt a csoportot „holdudvar", a kevésbé átgondoltan s kevésbé következetesen vallásosak köre veszi körül. A társadalom nem vallásos fele (kétötöde) szintén nem egységes. Két igen különböző csoportra bomlik. A tudatos materialistákra, ateistákra, nem vallásosakra és azokra az emberekre, akik a világnézeti állásfoglalást és elköteleződést elutasítják, akiket az „ilyesmi nem érdekel".

Társadalomszerkezeti kategóriákban gondolkodva ezt a mostanra kiformálódó vallásos típust a fiatalok, a magasabb (legalábbis középfokú) végzettségűek, a szellemi dolgozók és mindenekelőtt a városiak növekvő aránya jellemzi. A *„fiatalodás" és az emelkedő iskolai végzettség* a szellemi nyitottság és a változás, megújulási képesség növekedése irányába hat. Korábban a faluról jövők „hozták" a vallási hagyományt a városba. Az elsőgenerációs munkásokkal jelentősen megnőtt a vallásosság elterjedtsége a munkásosztályban. Az új helyzetben a *vallás reprodukciója meghatározóan városi.* A továbbadás módját pedig a városi tanulásból, képzésből, továbbképzésből való hazatérés jelenti.

A társadalmi bázis változása nem csupán és nem is főleg a vallási kultúra terjedési, továbbadási irányának (részleges) megfordulását jelenti. A korábbi típus a vallási *hagyomány őrzésének* kedvezett, de társadalmi-kulturális kisugárzást alig tett lehetővé. Az újonnan kialakuló típus az előbbinél nagyobb mértékben hat a társadalom különféle rétegeire. A rétegződés magasabb szintjein való erőteljesebb jelenlét miatt a vallási felfogás a *„kulturális leszivárgás"* hajszálcsövein is terjedhet. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely elősegíti a kulturális hatóképességet.

A társadalmi helyzet különböző következményeire utalva az első típust *mintakövető*, a másodikat *mintaadó-mintakövető* vallásosságnak nevezhetjük.

2. A „hatalmi" és kultúraátadási pozíció változása

Egészen 1945-ig és valamivel azon túl is, a vallási intézményrendszer a hatalmi-politikai rendszer erővonalait követte, azzal szinte elválaszthatatlanul összefonódott. A vallásosság hivatalos elvárás volt. A vallási szocializáció és nevelés a társadalom kultúraátadási rendszerének egészét igénybe vehette és vette.

Az állam és egyház szétválasztása, majd a fordulat éve után, a vallás és egyház — bár továbbra is számszerű többségre támaszkodhatott — *elvesztette össztársadalmi jellegét*, és a társadalom *hatalmi-döntési rendszerén kívülre* kényszerült, esetenként kifejezetten ellenzékivé válva. Ez a vallás és politika kölcsönös függését nem csökkentette, csak az előjelek cserélődtek fel. Nem kizárható feltételezés, hogy a társadalmi rendszer változása kikerülhetetlenül maga után vonta a vallással és egyházzal való konfrontációt. Ez mégsem jelenti azt, hogy az összeütközés előnyös lett volna. A konfliktus gyengítette a társadalmi-politikai rendszer elfogadását és biztonságát. A vallási intézmény pedig állandó *lépéshátrányba* került a társadalmi változásokkal szemben. Ez az egyház kapkodó-védekező magatartásához vezetett, ami szintúgy nem vált javára.

Megoldásul az állam — továbbra is az ideológiai harc hirdetésével — a vallásosságot mint tényt tudomásul véve a *vallási intézményrendszer integrálására* törekedett. Szervezeti szinten ez viszonylag egyszerűen megoldható volt. A társadalom vallásos felének gondjai azonban ezzel alig szűntek meg. Sőt, az előbbi megoldás a társadalom (vagy annak egy része) és a politikai hatalom közötti *feszültségeket* sem tudta teljesen megelőzni. Itt arra kell gondolni, hogy a társadalom fele-többsége valamiképpen a vallás mellett foglalt állást, de ezt az igényét és az ebből eredő elvárásait — a társadalom életében való részvétel sokféle lehetőségei ellenére — csak korlátozottan tudja érvényesíteni, például amikor gyermekei nevelésének szelleméről vagy általánosabban a kultúraátadás iskolai, tömegkommunikációs, szervezeti vagy egyéb módjáról van szó.

A hatalomhoz való viszony — vagy a kultúraátadás oldaláról nézve a korábbi modell — a vallási és a profán hatalom és társadalomszervezet egységére (azonosságára) vagy hasonlóságára (azonos szerkezetére, bár emellett esetleg konkurenciára) épült. A vallás vagy *részese és fenntartója* volt a társadalmi-kulturális szervezetnek, vagy *elutasította* azt. Ezzel szem-

ben mára a vallási intézmény elfogadta a szocialista társadalmat élete és működése keretéül. A vallásos emberek túlnyomó része — már életkora következtében is — egyéni és társadalmi hivatását a valóban létező szocializmus előrevitelével akarja betölteni. Mindez nem mond ellent annak, hogy a társadalom vallásos fele (és talán az egyház hivatalos képviselete is) ráébredt *kisebbségi helyzetére és a politikai hatalomhoz fűződő viszony ambivalens* jellegére. A *hatalmi egyház* igényét fokozódó mértékben kiszorítja a *szolgáló egyház* ideálja. A *felülről való befolyásolás* vágya helyére az élő és *közvetlen kapcsolatokon* át való hatás gyakorlata kerül. Az össztársadalmi kereszténység menedzselésére törekvést elhalványítja a kisebb *közösségekben* megjelenő vallásosság jelentőségének elfogadása.

A modellváltás átmeneti idejének sajátossága egyfajta *„szinteltolódás"*. A hatalom és politika elsősorban az állam vagy a *formális szervezetek szintjén* tud megfogalmazódni. A vallás és vallásosság kibontakozási területe egyre inkább a (szűkebb körű, informális) *társadalmi szervesülés, az öntevékenység, a személyes elkötelezettség, a közösségiség*. Hivatalos, intézményi szinten zajlik az ideológiai harc (időnként a marxizmus és a kereszténység közötti párbeszéddel kiegészítve). A mindennapi életben és a közgondolkodásban az elméleti viták leértékelődnek a gyakorlati hasznosíthatósággal és a konkrét szereppel szemben. A mindennapi alkalmazhatóság és gyakorlati érték terén viszont a közfelfogás szerint a vallás többet nyújt, mint sok más életmodell.

3. A szervezeti, intézményesülési formák változása, fejlődése

Az egyház társadalmi szervezetének átalakulását a szakirodalom háromféleképpen szokta leírni. A piramis alakú, hierarchikus felépítésű szervezetet mind horizontális, mind vertikális kötéseket tartalmazó, az előzőnél összetettebb szervezeti forma váltja fel. A formalizált, bürokratikus szerveze-ten belül megnő a közösségi és az informális kapcsolatok és szerveződés jelentősége. A klérus egyedüli illetékessége megszűnik, és fokozatosan nő a világi hívek — régebben, s a kifejezés megváltozása is jellemző, laikusokat mondtak — érdemi (cselekvő, döntéshozó, vezető) szerepe. Mindhárom megjelenési forma Magyarországon is megtalálható.

A *piramisszerű felépítés* esetén az emberek — hívők és nem hívők — a magasabb szinteket: a papokat és a püspököket tartják az egyház irányítóinak és fenntartóinak. Azok ellenben *távolinak* tűnnek; legtöbbjük legfeljebb egy-egy ritka tévéközvetítésből, egy-egy választási listáról vagy onnan sem ismert. A távolság azt jelenti, hogy az egyházi vezetők a vallásos emberek gondjairól, problémáiról is csak számos áttételen át értesülnek, ha egyáltalán értesülnek. Végül ez a távolság azzal jár, hogy a „magasabban levők" kevéssé tudják beleélni magukat a „bázis" mindennapjaiba, tehát az egyházi cselekvésben sem tudják azt különösképpen tekintetbe venni. A piramisszerű egyházat magára maradó vezetésű, *elidegenedő egyháznak* tartják. Nyilván részben ennek megváltozatását célozza a modellváltás, aminek lényege a társadalmi kapcsolatrendszer gazdagabbá tétele: az *egy szinten* lévők együttműködése révén (ilyenek a papi tanácsok, az egyházközségi tanácsok és sokféle bizottság) és spontán alakuló *közösségek* születésével.

Ily módon a feladatok és felelősségek megoszlanak. A munka egy részét a piramisba be nem sorolható önkéntesek vagy szakemberek veszik át. Az addig alacsonyabbnak tekintett szintek felértékelődnek — pontosabban: csökken s talán eltűnik a papok és a nem papok közötti rangkülönbség. A formális funkcióval nem rendelkező hívek részvételi lehetőségei megnőnek. Az egyházközségek anyagi, karbantartási ügyein túl a világiak érdemben részt vehetnek a liturgia alakításában és tartásában és a hitoktatásban. Az egyházon belüli tevékenység felélénkül(t). Az egyház pedig aktivizált tagjai által szorosabban részt vesz a nem vallásos társadalom életében, s talán a társadalom számára is előbb valósággá válik. (A társadalmi jelenlét legújabb példája az egyházak — ismét pontosabban: egyházi keretben tevékenykedő vallásos emberek — fokozódó munkája az alkoholizmus és kábítószer-fogyasztás elleni harcban és a rehabilitációban.)

A vallásos közösségek nagy számban történő alakulása, vonzereje és terjedése a formális szervezet gyengülésére való *válasz.* Kísérlet a hivatalos egyház által megfelelően el nem látott feladatok — mint a vallási nevelés, a keresztény közösségiség ápolása, a vallási-teológiai műveltség széles körű feljesztése és továbbadása, a rászorulókkal szembeni „szeretetszolgálat" gyakorlása stb. — *öntevékeny* megoldására.[19] A vállalkozás súlya viszont a hivatalos egyházat mint a vallásos emberek közösségének intézményét terheli, hiszen neki kellene — a hivatalban lévők által sokszor nem is ismert — spontán csoportokat és kezdeményezéseket *egységben tartani.* Egyedi konfliktusok elkerülhetetlenek. A hagyományos vertikáli szervezet és a horizontális szerveződésű közösségi hálózat egybekovácsolódását sokféle feszültség kíséri. (Eközben az a lehetőség is fennáll, hogy az integráció esetenként nem sikerül, hanem szakításra kerül sor. Ez tragikus lehet az érintettek szempontjából, de nem változtat a tendencia lényegén.)

A szervezeti átalakulásnak van még egy területe. A *papság létszámcsökkenésének* mintegy ellentéteként rohamosan nő a *világi keresztények* vallási érdeklődése, képzési törekvése és az egyház életében való feladatvállalása. Ez kitöltheti a „főállásos", egész napos „készenléti szolgálatban" levő papság ritkulásával keletkező űrt. A hagyományos modell átalakulásával ellenben újra kell fogalmazni a papság és a világiak, a „fő-", a „mellékállású" és a „társadalmi munkában" tevékenykedő tisztségviselők vagy egyszerűen közreműködők, nők és férfiak sajátos feladatait, jogait, alá- és fölérendeltségét, tájékoztatási rendszerét stb. Az előző területekhez hasonlóan itt is feszültségek tömege adódhat a korábbi pozíciókat védők, az új feladatköröket átvenni akarók vagy egyszerűen az új szervezeti megoldásokat különbözőképpen képzelők között.

V. TÁRSADALMUNK VÁLTOZÓ VILÁGNÉZETI RENDSZERE

Ha mindezt most nemcsak a vallás, hanem a társadalom és a világnézet egészének rendszerében próbáljuk értelmezni, néhány érdemi megállapítást tehetünk. A társadalom formális szervezetének, intézményeinek, mozgásirányának kérdésében a *marxista társadalomelmélet és a magyar szocializmus konkrét gyakorlata* a meghatározó világnézetalkotó tényezők. A szűkebb és áttekinthetőbb társadalmiság és közösségiség és (nyilvánva-

lóan nem csak!) a magánélet, valamint ezeken belül az életcél, az erkölcs és a magatartási minták terén viszont a vallásosság elterjedt és nagy vonzású. Társadalmunk tekintélyes része *egyszerre kötődik* valláshoz és találja meg helyét s feladatát a szocializmusban. Talán ismételni sem kell, hogy ez a tény társadalmi békénk és egységünk egyik kulcsa.

Fontos ellenben említeni, hogy ennek az egyensúlynak *feltétele* egyebek között az a *modellváltás,* ami a vallási közösségek, kultúra- és intézményhelyzetét jellemzi. Egyrészt ugyanis a társadalomnak közösségi, szolgáló és nem csak specializált funkcionáriusok által hirdetett *életformára és magatartási alternatívákra* van szüksége. Másrészt ahhoz, hogy ilyesmit valóban képviselni és kínálni tudjon, a társadalom vallásos felének a társadalmi struktúra minden szintjén való megjelenés és a kulturális kifejeződés, megnyilvánulás — az új modellben kirajzolódó — lehetőségére van szüksége.

És még valamit nem szabad elfelejteni. A körvonalazódó új modell részben szocialista társadalmunk (s részben még szűkebben: a vallásos emberek közösségének) önálló, talán *öntörvényű fejlődéséből* sarjadt. Részben viszont *politikai döntések* eredménye, amelyek a modell kibontakozását elősegítették (bár kevesebb tisztánlátással akár akadályozhatták is volna). Ez a kétgyökerűség minden bizonnyal a modell további kibontakozását is jellemezni fogja.

Hivatkozások

[1] Lukács József: Marxizmus és vallásosság — együttműködés és vita. *Pártélet,* 1985. 1. 22—39. o.

[2] Tomka Miklós: Az ifjúság és a vallás. *Ifjúsági Szemle,* 1984. 2. 3—14. o.

[3] Die Kirche in Ungarn. *Pro Mundi Vita: Dossiers,* 1984. 2. 1—31. o.

[4] Csanádi Béla: A katolikus vallásosság mérése hazánkban. *Vigilia,* 1976. 5. 294—303. o.

[5] A Váci Egyházmegye hitélete a statisztika tükrében. *A Váci Egyházmegye körlevelei,* 1984. I. 1—4. o.

[6] Annuarium Statisticum Ecclesiae, 1982. Vatican,, Secretaria Status Rationarium Generale Ecclesiae, 1984. 98—99. o.

[7] Tomka Miklós: Vasárnapok, ünnepek, vallásgyakorlat. Megjegyzések a templomba járás szociológiájához. *Világosság,* 1982. 5. 300—306. o.

[8] D. Hoffmann Márta—Szilágyi Erzsébet: Ünnepi szokások és ünnepi televíziózás. (Tömegkommunikációs Kutatóközpont.) *Műhely,* 1981. 5.

[9] Rózsa László: Közös út és fordulói. *Népszabadság,* 1985. május 11. 7. o.

[10] Lukács J. id. mű. 32. o.

[11] Hankiss Elemér: Diagnózisok, Budapest, Magvető, 1982.

[12] Aczél György előadásából. In: Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás. 1983. január 11—12. Budapest, Kossuth, 1983. 38. o.

[13] Egyebek között vö. Lukács J. id. mű. 96. o.

[14] Miklós Imre: Egyházpolitikánk időszerű kérdései. Népszava, 1985. április 1.

[15] Lukács J. id. mű. 37. o.

[16] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei a párt XIII. kongresszusára. II. 9. pont. A *Népszabadság* 1984. december 1-i számának melléklete.

[17] Hankiss Elemér—Manchin Róbert—Füstös László—Szakolczai Árpád: Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. I—II. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1982. I. kötet. 48. o.

[18] Tomka Miklós: A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. *Szociológia,* 1977. 4. 522—536. o.

[19] Kerékgyártó P. István: Keresztény közösségek Constantinus előtt és a II. Vatikáni Zsinat után. *Tájékoztató,* 1984. 5. 109—119. o.

Gondos Ernő

AKIK HISZNEK — ÉS AKIK NEM
(Néhány megfigyelés egy nagyobb vizsgálatból[1])

A vallásos hitről lesz itt szó és az ateizmusról. De *nem* a hitben és a tagadásban megnyilatkozó ismeretelméleti alapkérdés foglalkoztat most minket, hanem a hit és a tagadás mint „ismeret", mint az ismeretszociológia tárgya, abban az értelemben, ahogy ezt Berger és Luckmann találóan meghatározták. Szerintük a tudásszociológiának foglalkoznia kell mindazzal, „... ami a társadalmakban ‚tudásként' él, függetlenül abszolút érvényétől vagy érvénytelenségétől".[2] Más módon is kifejezhetjük az ilyesfajta vizsgálódás jogosultságát: a hívő hite és az ateisták tagadása egyként *társadalmi valóság,* amelyet a szociológiai megismerés nem kerülhet ki. A valóságnak ezeket a spirituális szféráit természetesen sokféle oldalról és sokféle módon vizsgálhatnók. Minket elsősorban az érdekel, hogy a hívő, illetve a tagadó manifesztációkhoz milyen *egyéb* értékek kapcsolódnak.

Feltételezésünk az a sok oldalról megerősített nézet, hogy akik számára Isten *van,* azok másképpen vélekednek sok mindenről, mint akik számára *nem létezik.* Közelebbről: hogy a hitbéli meggyőződés vagy ennek tagadása többé vagy kevésbé áthatja vagy legalábbis módosítja szemléletünket. *Tomka Miklós* — aki e tárgyban figyelemreméltó írásokat publikál — egy többtényezős vallásfogalmat vesz át, s ezen belül beszél az *életmodell* vonatkozásáról: „... a vallás életmodell, azaz életcélok, értékek, normák, erkölcs, világmagyarázat és mindezek mindennapi megvalósításának összehangolt együttese".[3] Ehhez mindenesetre hozzátenném, hogy a hívőben mindez legalább *törekvésként* él. Hogy az életvitel maga milyen mértékben felel meg a vallott életelveknek, az más kérdés: nagy kérdés. Természetesen nem csak a vallásos emberek vonatkozásában. (A manifesztált elvek és a gyakorló életvitel összefüggése mindenfajta értékvizsgálat egyik legnagyobb dilemmája. Erre még kitérünk.)

Jogosnak tűnik tehát vizsgálatunknak[4] az az előfeltevése, hogy a hívők és az ateisták az Isten létéről alkotott eltérő véleményük mellett, egymástól különböző értékcsoportokat vallanak magukénak, másfelől: az általuk tagadott értékek is különbözőek. Azt is feltételezzük, hogy ezek az eltérő értékrendszerek önmagukon belül valamiféle konzisztenciát mutatnak, vagy legalábbis az egyes értékmegnyilatkozások egymással értelemszerű összefüggésbe hozhatók.

Utaltunk rá az alcímben, hogy jelen dolgozat egy szélesebb körű vizsgálat adataira támaszkodik. Annak függelékében közöljük majd a minta és technika részletesebb adatait. Itt talán elég annyi, hogy a vizsgálat tesztje 80 tételből áll, és mondásokat, szállóigéket tartalmaz.[5] A megkérdezettek ezeket önálló kártyák formájában kézhez kapták, mérlegelték, és 12 „pozitív" darabot választottak belőle. Olyanokat tehát, amelyeket akár általánosan, akár önmagukra nézve (a két megközelítési módot nem különítettük el egymástól) igaznak, helyesnek találták. A megmaradt csomagból azután — most már limitálás nélkül — kiemelték a „negatívokat", azokat tehát, amelyeket elutasítottak. A továbbiakban ezekkel az információkkal és természetesen a főbb demográfiai adatokkal dolgoztunk.[6] A teljes minta 1297 fő. A felvétel többféle ok miatt nem reprezentatív, ezért egy 300 főből álló, szerkesztett standardon lemértük az egyes szólások hívóerejét, népszerűségét és elhelyezkedését az adott demográfiai rácsozatban. Adataink erre a standardra és a teljes mintát illetően *Horváth Gaudi István* által a Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézet gépén végzett matematikai-statisztikai feldolgozásokra támaszkodnak.

HÍVŐK ÉS TAGADÓK — VIZSGÁLATUNKBAN

Kik a hívők, és kik az ateisták? A kérdésre sokféle válasz adható. A vallásszociológiai kutatások, illetve különböző tudásvizsgálatok, amelyekben a vallásos tudat is tárgy, gyakran közvetlen kérdésekkel élnek: *Vallásos Ön?*, vagy ezt bontja föl, esetleg más értékek sorában főnévként jelöli — *vallásosság* — mint választható értéket. A mi választható és elutasítható kártyáink között szerepelt egy ismert szállóige: *Ha isten velem, ki ellenem?*[7] Bizonyos megfontolások után úgy találtuk, hogy ez az isteni gondviselést kifejező kijelentés *minden* vallásos ember számára alkalmas vallásos meggyőződésének demonstrálására, tekintet nélkül a felekezeti különbségekre. Sőt, úgy gondoltuk, hogy a különböző hitelvek közül éppen az isteni gondviselés tanítása (s így éppen az idézett szállóige) az, amelyet valamilyen egyház elvei szerint vallásos és a „saját módján" vallásos egyaránt elfogad. Másfelől a szállóigében kifejeződő, félreérthetetlen vallásosság az ateisták számára is alkalmas, hogy tagadásukkal kifejezhessék meggyőződésüket. Nos, nem tudom, hogy található-e valamilyen közmondás vagy szállóige, amely alkalmasabb lett volna céljaink számára, de — bocsássuk előre — Pál apostol szavai *nem* provokáltak állásfoglalásra minden hívőt. Már a standard adatai is gyanút keltettek. A szállóigével egyetértett 11%, és elutasította azt 22%. A valamilyen módon vallásos emberek arányát a népességben különböző vizsgálatok különbözőképp konstatálják.[8] De mindegyik többszörösét mutatja ki a mi adatunknak. Mi lehet az eltérés oka? Megkérdőjelezhető például standardunk összetétele. Szerkezete sem vethető össze közvetlenül a lakossági arányokkal,[9] így egy reprezentatív felvétel arányaival is csak hipotetikusan. Amellett a mi műhelystandardunk lélekszáma kicsi, és nincs kizárva, hogy a véletlen kiválasztáson belül — éppen a szóban forgó vonatkozásban — érvényesült egy másik véletlen, amely torzított az összetételen. A lényeg azonban, mint kiderült, hogy a kiválasztott szállóige *hívóereje volt kisebb*, mint ahogy feltételeztük. Egyszerűen szólva: a hí-

vőknek csak egy része azonosul ezzel a szállóigével. Ez utóbbi feltevés olyan frappírozó volt számunkra, hogy kontrollvizsgálatot sezrveztünk ellenőrzésére. *Kamarás István*[10] saját kutatási céljára összeállított egy *hívőkből álló* csoportot, és kérésemre velük minősíttette Pál apostol szavait. A kontrollminta 68 hívő megnyilatkozásait tartalmazta. Java részük katolikus,[11] részben diákok, részben felnőtt, 40 év alatti férfiak és nők. És itt következik a meglepetés: közülük a gyenge többség (35 fő) elfogadta, a többi (33 fő) nem választotta ki a szóban forgó szállóigét. (Jegyezzük meg: *senki sem utasította el.* Okkal feltételezzük tehát, hogy akik a nagy vizsgálatban elutasították, azok között sem igen találhatók vallásos emberek.) Mind az elfogadók, mind pedig a többiek részletes értelmezéseket nyújtottak, amelyeket itt nem reprodukálhatunk terjedelmi okokból. Itt és most minket azoknak az értelmezései érdekelnek, akik *nem* választották ki a mondást. Ezek számunkra meglepő változatossággal motiválták álláspontjukat. A legtöbb tartózkodónak a mondás *negatív* tartalma ellen van kifogása: „A hívő számára mindenki felebarát, nincsen ellenség. Még az ellenségünk sem ellenség." „Az, hogy valaki nincs Istennel, nem jelenti, hogy ellenségként kell számon tartanunk." És még egy szélső álláspont. „Ez a szállóige a keresztes háborúk jelmondata is lehetett volna." A tartózkodók egy másik csoportja a mondás *passzív sugallatát* észrevételezi: „Isten nem tesz semmit helyettünk." Többen idézik a „Segíts magadon, az Isten is megsegít" népszerű közmondást. Végül még egy *gyakorlatias* álláspont: „Lehet ellenségem, bajom, gondom hívőként is. Jézusnak is voltak ellenségei." Elgondolkodva a hívők oppozícióján, érthetővé válik a mondással való azonosulás viszonylag alacsony aránya. Ha a hívők közötti elfogadás és tartózkodás arányát (tehát a kontrollvizsgálat eredményét) módszertanilag nagyon is megkérdőjelezhető módon, de mégis kivetítjük a népességre, mintegy 20—22 százaléknyi hívőt regisztrálhatunk (ami persze még mindig jelentősen elmarad a már idézett adatoktól). A tagadókat is csak feltételesen minősíthetjük ateistáknak. Állapítsuk meg tehát, hogy vizsgálatunk a hívők és a tagadók meghatározását és arányaikat a népességen belül csak nagyon hozzávetőlegesen adja, és fordítsuk figyelmünket a két csoport *nézeteinek rendszerére.*

HÍVŐK ÉS TAGADÓK VÁLASZTÁSAI

Teljes felvételünk, mint jeleztük, nem reprezentatív, s még speciális almintákat is magába foglal. „Tartalmaival" ezek ellenére bátran dolgozhatunk, hiszen nem kívánunk megfellebbezhetetlen országos arányokat kifejezni. A továbbiakban a két csoport: *hívők* és *tagadók* választásait és elutasításait közöljük. Nem a „nyers" rangsort, erre itt nincs terünk. Helyette egy fejlettebb változatot: a standardhoz viszonyított értékek rendjét adjuk, amelyek érthető okokból alaposan átrendezik a „nyers" rangsort. Az első tíz-tíz pozitív és negatív választást közöljük:

Pozitív választások

hívők (N=155)	*tagadók (N=339)*
1. Ha Isten velem, ki ellenem?	1. A szeretkezés nem szerelem, de nélküle sincs szerelem.

2. Ismerd meg magad!
3. Ne csak tudd a jót, hanem tedd is!
4. Ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel.
5. Aki szeret, kétszer él.
6. Keveset szólj, de sokat mondj!
7. Könnyű sebet ejteni, nehéz begyógyítani.
8. Nem léphetsz be kétszer ugyanabba a folyóba.
9. Tiszteld mindenben az életet!
10. Alkotni több, mint boldogulni.

2. Ember vagyok, semmi, ami emberi, nem idegen tőlem.
3. Légy hű magadhoz!
4. Keveset szólj, de sokat mondj!
5. A tudás hatalom.
6. Ismerd meg magad!
7. Összefogásban az erő.
8. Mindenki egyért, egy mindenkiért.
9. Ne csak tudd a jót, hanem tedd is!
10. Szívet cseréljen az, ki hazát cserél.

Elutasítások

1. Szemet szemért, fogat fogért.
2. A szerelem sötét verem.
3. Teher a nagy család a boldogulásban.
4. Világ proletárjai egyesüljetek!
5. Az én házam az én váram.
6. Egy gyerek nem gyerek.
7. A pénznek nincs szaga.
8. A szerelem a férfi számára csak epizód, míg a nőnek egész élete.
9. Mindenki saját magának a legjobb barátja.
10. Mindenki egyért, egy mindenkiért.

1. Ha Isten velem, ki ellenem?
2. Félre német, jön a magyar!
3. Ha a Föld Isten kalapja, hazánk a bokréta rajta.
4. A szerelem sötét verem.
5. Az erős egyedül a legerősebb.
6. Ki a fiát szereti, a vesszőt nem kíméli.
7. Szüzesség a leány legszebb ékessége.
8. A ma született gyerekben is ott a vétek.
9. A szerelem a férfi számára csak epizód, míg a nőnek egész élete.
10. Járt utat a járatlanért el ne hagyj!

Vannak-e hívők és tagadók választásaiban és elutasításaiban közös elemek? Három pozitív megnyilatkozás és két elutasítás közös. Ezek:

Választások: Ismerd meg magad!
Ne csak tudd a jót, hanem tedd is!
Keveset szólj, de sokat mondj!

Elutasítások: A szerelem sötét verem.
A szerelem a férfi számára csak epizód, míg a nőnek egész élete.

Ezekből az együttjárásokból persze kevés következtetés vonható le. Talán az, hogy az *önnevelést* mindkét csoport fontosnak tekinti. Már a *szerelemre* való két közös utalás nem elégséges alap a következtetésekhez, mert mindkét csoport megjelölt további fontos mondásokat a tárgyban, amelyek karakteresen elkülönítik a két csoport állásfoglalását. Célszerűbb lesz te-

hát áttekinteni és összehasonlítani az *összes* mondást: mégpedig egy tematikus bontás segítségével.

A) *Önnevelés.* Már foglalkoztunk a megegyező megnyilatkozásokkal. Ezekhez a *tagadók* mérlegén még egy járul: *Légy hű magadhoz!* Állapítsuk meg tehát, hogy az önreflexiót, a saját magatartás bizonyos kontrollját mindkét csoport fontosnak véli, noha a pozíciók (értsd: a sorrendben kifejeződő nyomaték) különbségein el lehet gondolkodni. Mindenesetre hasonló egyetértéssel a továbbiakban már *nem* találkozunk (legfeljebb bizonyos elemek *közös hiányával;* pl. itt az *igazmondással* kapcsolatos *két,* egyébként igen népszerű mondást — *Ami a szíveden, az legyen a szádon; Mondj igazat, betörik a fejed* — egyik csoport sem emelte ki).

B) *Szerelem.* A két, már említett közös, negatív állásfoglalás után e tárgykörben jellegzetesen kétfelé ágaznak a válaszok. Míg a *hívők* az általában vett *szeretet* emberformáló tartalmaira utalva, keresztényi kijelentésként idézik az *Aki szeret, kétszer él* mondást, a *tagadók* a szerelem meghatározásaként jelentik ki: *A szeretkezés nem szerelem, de nélküle sincs szerelem.* S teszik e mondást a legelső, legnyomatékosabb helyre. Lehetetlen ebben nem felismerni a pszichológiai értelemben vett „örömelv" hangsúlyát az előbbi szemérmes, szublimált kijelentéssel szemben. A két felfogás különbségét hangsúlyossá teszi, hogy a tagadók nyomatékosan elutasítják a *Szüzesség a leány legszebb ékessége* kijelentést, ami a hívőkből nem vált ki reagálást. Ugyancsak ide tartozik, hogy míg a *hívők* a család és a nemzedékek témaköreiből elsősorban az a *Teher a nagy család a boldogulásban* mondás elutasításával vannak jelen, s demonstrálják családpártiságukat, a *tagadók* a már megszületett gyerekeket védik. Elutasítják ugyanis *A ma született gyerekben is ott a vétek* és a *Ki a fiát szereti, a vesszőt nem kíméli* bornírtságokat. Érdekes, hogy a *házasságról,* a rendelkezésre álló apologetikus vagy szkeptikus mondások sem egyik, sem másik csoportban nem váltanak ki különösebb érdeklődést.

C) *Életvezetés.* A *hívőknek* ellenszenves *A pénznek nincs szaga* gátlástalansága, míg a *tagadókat* a *Járt utat járatlanért el ne hagyj* közmondás bőszíti. A *konfliktushelyzetekre* csak a hívők tesznek észrevételeket; egyetértenek az evangéliumi tanáccsal: *Ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel.* S elutasítják az ezzel ellentétes *Szemet szemért* ... elvet. S végül magukévá teszik a szelíd figyelmeztetést: *Könnyű sebet ejteni, nehéz begyógyítani.*

D) A *„vasárnapi" mondások*[12] közül a *hívők* az *Alkotni több, mint boldogulni,* valamint a herakleitoszi szállóigét — *Nem léphetsz be kétszer ugyanabba a folyóba* — preferálják. A *tagadók* által választott mondások közül ezekkel csak *A tudás hatalom* jelmondat állítható párhuzamba.

E) *Munka—pihenés—rekreáció.* Hét közmondásunk foglalkozik a *munkával,* de sem a *hívők,* sem a *tagadók* sem állító, sem tagadó formában nem érintik ezeket. (Itt talán érdemes is, szükséges is megemlíteni, hogy ez — mint általában — azt jelenti: *kiemelten nem,* vagyis a standardnál nem nyomatékosabban.)

Ugyanezt mondhatjuk a *pihenésre,* a *rekreációra* utaló mondások helyzetéről is, beleértve a *művészet,* a *humor,* a *játék* szféráit is.

F) *Világnézet, politika.* Kezdjük előbb a reagálás hasonlóságával. Van néhány mondás a választékban, amely fogódzót nyújthat bizonyos társada-

lomkritikai álláspontok jelzésére: *Amilyen a munka, olyan a jutalma* (ezt felvételünkben számosan megkérdőjelezték; a mi két csoportunk nem reagál rá, legalábbis nem nyomatékosabban, mint a standard) vagy: *Tudatlan hatalmas, mindennek ártalmas; Holló a hollónak nem vájja ki a szemét; Mondj igazat, betörik a fejed,* vagy egy általánosabb „létkritika": *Nehéz a láncban táncot járni.* Nos, sem egyik, sem másik csoport sem egyetértően, sem elutasítóan nem emeli ki ezek egyikét sem.

Ha mármost az általánosabb szemlélet jelzéseit keressük, a *hívőknél* természetesen az isteni gondviselést kifejező *Ha Isten velem, ki ellenem* áll az élen (hiszen ez volt a csoport kiválasztó kritériuma). Ehhez járul a *Tiszteld mindenben az életet* (nagyrészt abortuszellenes éllel — amint az az értelmezésekből kitűnik). Ezekhez társul a kommunista jelszó, *Világ proletárjai egyesüljetek!* elutasítása. Hogy itt nem közösségellenes elzárkózással van dolgunk, arra jellemző *Az én házam az én váram* és a barátságot diszkreditáló *Mindenki saját magának a legjobb barátja* mondások elutasítása. A *tagadók* leghangsúlyosabb világnézeti választása: *Ember vagyok, semmi, ami emberi, nem idegen tőlem.* A tagadók az összefogást, a közös cselekvést hangsúlyozzák: *Összefogásban az erő; Mindenki egyért, egy mindenkiért.* Tagadják az individualizmusként felfogott *Az erős egyedül a legerősebb* mondást. Végül elutasítják a nacionalizmusként értékelt Petőfi-szállóigét: *Ha a Föld Isten kalapja, hazánk a bokréta rajta* és a *Félre német, jön a magyar* mondást. A nemzeti tudat, legalábbis a nemzethez tartozás olyan kifejezését, mint a *Szívet cseréljen az, ki hazát cserél,* egyik csoport sem emelte ki.

KÍSÉRLET AZ ÉRTELMEZÉSRE

Mielőtt mérlegelnénk az ismertetett összefüggéseket, néhány megjegyzést kell tennünk. Mindeddig nem említettük, hogy a két csoport demográfiai összetétele jelentősen különbözik egymástól. Anélkül, hogy belebonyolódnánk a számszerűségekbe, vegyük tudomásul, hogy bár a *hívők* között jelentős számban vannak férfiak, fiatalok. és alacsony végzettségűek, *túlképviseletük* a nőknek, középkorúaknak és a magasabb végzettségűeknek van. A *tagadók* között *túlképviseletük* van a férfiaknak, a fiataloknak és a közepes végzettségűeknek. Másik megjegyzésünk már szorosabban függ össze a mondások értelmezésével, minősítésével. Már a választások és az elutasítások tematikus összehasonlítása során találkozhatott az olvasó minősítő jelzőkkel. Például *bornirt,* a gyerekek verésére és a ma született gyerek „vétkességére" utaló mondásnál, a *Könnyű sebet ejteni, nehéz begyógyítani* közmondást *szelíd figyelmeztetésnek* minősítjük stb. Ezek a minősítések megegyeznek a szerző véleményével, de *nem* a szerzőtől erednek. A megkérdezetteknek mintegy harmadát arra is megkértük, hogy értelmezzék kijelentéseiket. Magyarázzák meg, *miért* választják X mondást, és *miért* utasítják el Y mondást. Ebből a gazdag értelmezési anyagból állt össze az *Értelmezési kataszterünk.*[13] S a jellegzetes értelmezési variációk adatként követik az igen—nem állásfoglalásokat a számítógépes feldolgozásnál. Ez nyújtott lehetőséget arra, hogy mind a *hívők,* mind a *tagadók* csoportjában mérlegelhessük — a csoportba bekerült — értelmezéseket is. Jelzőink tehát

nem „kívülről" kerültek feldolgozásunkba. Az értelmezési anyag sokszínűsége már kiderült a hívő kontrollcsoport megnyilatkozásainak ismertetésével, most emeljük ki a tagadók első helyen szereplő kijelentését: *A szeretkezés nem szerelem, de nélküle sincs szerelem.* Miféle magyarázatok írják körül ezt a mondást? „Ha két ember összefekszik, az inkább biológiai aktus, de az igazi szerelem sem nélkülözheti a szeretkezést." „Jó dolog a lelki élet, de szükséges a szex is." „Jó dolog szeretkezni, de az még nem minden." Ezek tehát egyetértenek, és saját szavaikkal megismétlik a mondást. Mások vitatják: „A szerelem kibontakozása folyamatában, átmenetileg létezhet önmagában akár a szex, akár a lelki megértés. Az életkor előrehaladásával ugyancsak elválik a kettő egymástól." Egy lelkes egyetértő: „Alapigazság. Rajta, mindent bele! Nem lehet elég korán elkezdeni, és elég későn befejezni." Egy nemzedéki megnyilatkozás: „A mostani fiatalok mindent el tudnak képzelni... az én időmben..." Egy vallásos ihletésű egyetértés: „Helyes, mert a szerelem nélküli szeretkezés — bűn". Határozottabban eltérő nézetek: „Ideálisan csakugyan összekapcsolódnak, a gyakorlatban már sokkal ritkábban." „Nem igaz, egy jó szeretkezéshez nem kell feltétlenül szerelem." És fordítva: „Van szerelem szeretkezés nélkül is." Íme a felfogások szivárványképe.

Mindezeket tekintetbe véve forduljunk ismét a *hívőkhöz* és a *tagadókhoz*. „Valódiak"-e a bemutatott mondássorok mögött kitapintható értékszerkezetek? Önmagukon belül konzisztensek-e? És a minőségük? Csakugyan hívők a „hívők"? És a tagadók? Minősíthetők-e ateistáknak? S akár így, akár úgy, milyen rokonság és milyen ellentétek vannak a két csoport között? Úgy tűnik, hogy egyfelől a *hívők*, másfelől a *tagadók* megnyilatkozásai olyan csoportokat képeznek, amelyeken belül nincs ellentmondás. Sőt, a *hívők* válaszai határozottan konzisztensek. Mégpedig katolikus színezetűek. Az isteni gondviselésre utalás mellett erre mutat az evangéliumi „kenyérrel" szállóige is. A *szeretet* többszörös hangsúlyozása („kétszer él"), az ugyancsak bibliai *bosszú*idézet elutasítása, továbbá a „Könnyű sebet ejteni..." mondás preferálása. Ezekhez rendeződik hozzá a *családra*, a *gyerekre* utaló állásfoglalás: *tiszteld az életet!* és az *egy gyereket*-felfogást és a *nagy családot* egyaránt „leszóló" két közmondás elutasítása. A többi elem valamiképpen az *önismeretre*, az *önművelésre*, az *elvhű magatartásra* utal, s nem kötődik kizárólag vallásos szemlélethez (hiszen *hívők* és *tagadók* választásaiban egyaránt jelen van.) A *szüntelen változás* (herakleitoszi) gondolata modern elem, de semmiképpen sem ütközik ki ebből a szerkezetből. Ugyanez mondható el a *barátság* és a *szerelem* diszkreditálásának visszautasításáról is. Kifejezetten modern elem a *férfi és a nő egyenlőségének* hangsúlyozása is az ellenkező tartalmú mondás elutasításával. Nem állnak ellentétben egy mai keresztény felfogásával, bár persze nem is következnek konzekvensen belőle, mint akár a *kétes úton-módon szerzett vagyon* legalizálását kifejező mondás elutasítása is a kereszténynél általánosabb értékmegnyilatkozás.

Természetesnek tűnhet, mégis elgondolkoztató a *világ proletárjait* egyesülésre biztató, kommunista jelmondat visszautasítása. Nos, ez esetben kétségtelenül világnézeti különbségek fejeződnek ki az elutasításban, de a semleges állásfoglalás (illetve az állást nem foglalás) ezúttal talán jobban kifejezte volna azt a toleranciát, ami másutt tükröződik a hívők választásaiban—elutasításaiban.

A *tagadók* mondásszerkezete természetesen „szekularizált": a kritériumként szolgáló szállóigén kívül nincsenek benne bibliai elemek sem pozitív, sem negatív előjellel. Az *isteni gondviselés* — és vele nyilván a *transzcendencia általában* — hidegen hagyja őket. A *konfliktushelyzet*, amely a hívő csoportot legalább két szállóige erejéig foglalkoztatja (*Ha megdobnak kővel . . .; Szemet szemért . . .*), a tagadók csoportját nem aktivizálja. Egy reflexió — a tagadók közül — mindkét magatartási útmutatást „idegesítő keletmediterrán túlzásnak" minősíti. A csoport önreflexív szellemisége — erről már esett szó — hasonló a hívőkéhez, s a *Légy hű magadhoz!* szállóigével még ki is teljesíti azt.

Feltűnő, hogy ez a csoport milyen érzékenyen reagál a nyilvánvalóan maradi nézetekre: elveti a *járt úthoz* való ragaszkodást; a *vesszőt* mint nevelési eszközt; a *szüzességet* mint a leány ékességét; a *vétket*, amely még a ma született gyermekben is ott van; a nemek közötti *egyenlőtlen szerelemfelfogást;* a *félre német, jön a magyar*-féle parlagi nacionalizmust; s még Petőfi lelkesült túlzásának *sem kegyelmez*. Ezek a határozott elutasítások állnak a hívő csoport intim humanizmusa (*. . . kétszer él; Könnyű sebet ejteni . . .*) helyén. Ez a kétfajta érzékenység elvben nemigen mond ellent egymásnak. Dehát nem tekinthető véletlennek, hogy egymást úgyszólván kizárva jelentkeznek a két csoportnál.

A progresszív eszmék, amelyek fentebb főként negatív megfogalmazásban jelentkeznek a *tagadók* csoportjának megnyilatkozásaiban, valamiféle mozgalomra is utalnak. Ez ki is mondódik az *Összefogásban az erő* s a kevésbé rokonszenves: *Mindenki egyért . . .* mondásokban. Ami ezek után meglepő, az a *világ proletárjai*hoz szóló felhívás hiánya. Természetesen ezt a kommunista jelmondatot sem hagyták ki a *tagadó* csoport tagjai. De mert a standardunkban magas pozitív értékkel szerepelt (szemben a másik két mondás viszonylag kisebb értékeivel), az adott csoportban nem mutatkozott különösen magas, a standardnál jelentősen magasabb érték. Ezért nincs az első tíz között. (E jelenség határozott fordítottját tapasztalhatjuk a csoport megnyilatkozásainak élén álló *szeretkezés-szerelem* mondás helyzetében. Relatív értéke megnő a csoportban, mert népszerűsége — a standardban — csekélyebb. Mindez nem változtat a tényen, hogy a szerelem kérdéseiről való szókimondó kijelentés éppen ebben a csoportban kap kiemelt relatív hangsúlyt.)

Mindezt mérlegelve azt mondhatjuk, hogy e másik — *tagadó* csoport — megnyilatkozásaiban sem találunk ellentmondó elemeket, sőt, egymást kiegészítik és magyarázzák csakúgy, mint a *hívők* csoportjának megnyilatkozásai. Valódi szerkezetekkel van tehát dolgunk, amelyek egymástól erősen eltérő szemléleteket fejeznek ki. Az egyik vitathatatlanul *keresztény*, s a másik — mondjuk — *ateista*, ilyen vagy amolyan színvonalon.

KLASZTEREK: IGEN, NEM, TARTÓZKODÁS

A két csoport, amelyet eddig faggattunk, összesen 454 főből áll, ez a teljes mintának mintegy 36 százaléka. Alanyainknak csaknem kétharmada az adott „istenes" kijelentéshez tehát nem foglal állást. Bizonyos-e, hogy ez a tartózkodás azonos színű? A hívőket illetően adataink vannak arról, hogy

számuk — a mintánkban — legalább kétszerese (esetleg háromszorosa) azok számának, akik elfogadták Pál apostol kijelentését. Ennek alapján talán feltételezhetjük, hogy Isten nélkül érző és gondolkodó ember *is* több lehet az elutasítóknál. De hát nem is a számok fontosak, inkább a vallásos hithez így vagy amúgy kapcsolódó és az ezen kívül képződő alakzatok érdemelnek figyelmet. Ezek megközelítéséhez elengedhetetlen bizonyos tájékoztatás vizsgálódásunk egészéről.

Célunk az volt, hogy a mondásteszt kijelentéseivel kapcsolatos pozitív és negatív megnyilatkozások többszörös hasonlóságai, rokonságai alapján csoportokra bontsuk a megnyilatkozókat. A csoportképzés matematikai-statisz-'ikai feladat. Munkánk során az egyéb eljárásokkal együtt *klaszterelemzést* is alkalmaztunk. A teljes minta csaknem négyötöde (78%) sorolódott be a klaszterekbe, amelyek száma 30 lett. A legnagyobb lélekszámú klaszterbe 119, a legkisebbe 3 fő került. S ha ezeket jelen fejtegetésünk szempontjából vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy Pál apostol szállóigéje (mind pozitív, mind negatív előjellel) különféleképpen, más-más arányban van jelen a klaszterekben. S olyanok is vannak, amelyekben számottevő jelenléte nincs. Könnyen megállapítható (az egyes klaszterekbe tartozók száma, másfelől az igen és nem számai alapján), hogy *egyenletes elosztás esetén* hány igennek és hány nemnek kellene esnie X és Y klaszterbe. Ha ennél több esik, *túlképviselettel* van dolgunk; ha kevesebb, *alulképviselt* az adott állásfoglalás a szóban forgó klaszterben.

Megállapítható, hogy a *hívők* számottevő túlképviselete 8 klaszterben, a tagadóké szintén 8-ban ismerhető fel. Ebből mindjárt kiderül, hogy a szóban forgó világnézeti probléma a klaszereknek mintegy felében jelent nyomatékos vagy kevésbé nyomatékos elkülönítő elemet. Meg kellene jelölnünk ezeket a klasztereket, de hogyan különböztessük meg őket egymástól? Az eljárás egyik jellemző nehézsége az elnevezés,[14] hiszen ugyanaz a klaszter több szempontból is felhívja magára a figyelmet. Sőt, ez éppen a rendszer. Ezért egyelőre nem „kereszteltük" meg klasztereinket. Soroljunk fel tehát sorszámokat, melyek azonosítják az önálló csoportokat. *Hívők* túlképviselete jellemzi az 1., 3., 4., 6., 9., 11., 14., 28. számú klasztereket. *Tagadók* túlreprezentációja jellemzi az 5., 10., 20., 21., 24., 26., 27., 29. számúakat. Korábban azt tapasztaltuk, hogy a kiemelt szállóigénkhez kapcsolódó egyetértő vagy elutasító állásfoglaláshoz más-más egyéb manifesztációk járulnak. Feltételezhetjük ennek alapján, hogy az egyetértés, másfelől az elutasítás túlreprezentációját is követi ez a jelenség. Halványabban természetesen, hiszen korábban az istenes mondás vállalásának, illetve elutasításának tömör csoportjával dolgoztunk, míg most csak különböző erejű túlreprezentációval. Korábban az igen és a nem volt a csoportosítás főtengelye, most a klaszterek egyéb, esetenként más és más értékek körül szerveződnek. A minket *most* foglalkoztató világnézeti probléma, látni fogjuk, számos klaszterben alárendelten jelenik meg. Mégis: tételezzük föl, hogy amelyikben az igenek, illetve a nemek túlképviseletével találkozunk, ott megjelennek felismerhetően a rokon értékek is. Nevezzük hát feltételesen *hívő klaszereknek* az egyik csoportot, s a másik csoportba tartozókat *tagadó klaszereknek*. Feladatunk most azt volna, hogy ellenőrizzük feltételezésünket, hogy mindkét csoportból sorra vegyük a legjellemzőbbeket, megvizsgálván ezek *tartalmait*. Előzze azonban meg ezt a műveletet a *hívő*, a *tagadó* (és *tartózkodó*) klasztercsopor-

tok összehasonlító leírása. Mindenekelőtt adjuk össze a „rokon" klaszterek párhuzamos adatait.

Hívő klaszterekbe esik összesen 263 fő, az összes klaszterben egybefogottak 24 százaléka:

férfi:[15] 145 fő (23%), *nő:* 118 fő (29%)

fiatal: 135 fő (23%), *középkorú:* 104 fő (31%), *idős:* 16 fő (23%)

iskolázottság:

7 vagy kevesebb osztály	18 fő (17%)
8 osztály vagy ennél több	92 fő (21%)
érettségi	73 fő (25%)
felsőoktatási évek, diploma	77 fő (46%)

Tagadó klaszterekbe esik összesen 179 fő, az összes klaszterben egybefogottak 18 százaléka:

férfi: 100 fő (16%), *nő:* 79 fő (20%)

fiatal: 137 fő (24%), *középkorú:* 27 fő (8%), *idős:* 8 fő (11%)

iskolázottság:

7 vagy kevesebb osztály	13 fő (12%)
8 osztály vagy ennél több	75 fő (17%)
érettségi	75 fő (25%)
felsőoktatási évek, diploma	19 fő (8%)

„Tartózkodó" klaszterek összesen 576 főt (58%) fognak egybe:

férfi: 373 fő (61%), *nő:* 203 fő (51%)

fiatal: 303 fő (53%), *középkorú:* 205 fő (63%), *idős:* 44 fő (62%)

iskolázottság:

7 vagy kevesebb osztály	77 fő (71%)
8 osztály vagy ennél több	269 fő (62%)
érettségi	147 fő (50%)
felsőoktatási évek, diploma	77 fő (46%)

Legátfogóbb információnk ezekből az adatokból az, hogy az *állásfoglalást* jelző klaszterekbe (*hívő* és *tagadó* szerkezetek) együttesen nem került annyi megkérdezett, mint a *tartózkodó* jellegűekbe. A számba vett minta (a *valamilyen* klaszterbe besorolódottak) csaknem 60 százalékának értékválasztásait sem vallva, sem tagadva nem befolyásolta az isteni gondviselés eszméje, illetve érzülete. Fontos információ, hogy a tartózkodó magatartás szorosan összefügg az iskolázottsággal és az életkorral. A legkevésbé iskolázottak (8. ált. alatt) és a két idősebb csoport tagjai a legtartózkodóbbak. Nemek szerint a férfiak tartózkodóbbak, mint a nők.

A hívők és a tagadók táblázatát összehasonlítva feltűnik, hogy bár a teljes mintában a hívők száma mintegy harmada a tagadókénak, a hívő jellegű klaszterekben tetemesen többen tömörülnek, mint a tagadó jellegűekben. A jelenség rendkívül érdekes. Magyarázatához: egy állítás körül a logika szerint homogénabb tömörülés lehetséges, mint egy tagadás körül. Ennélfogva a hívők csoportosulásai (hívő klaszterek) csakugyan magukba foglalták a hívőket vagy ezek túlnyomó többségét, míg a tagadók jobban eloszlottak: tetemes hányaduk került olyan klaszterekbe, amelyeket semmiképpen sem jellemez a *hívő—tagadó* ellentét. (Itt ezeket tartózkodó klaszterekként tartjuk számon.)

A hívő klaszterekben összesen — a besoroltak — 24 százaléka van jelen, szemben az egyidejű (hetvenes évek) reprezentatív vizsgálatok 40% kö-

rül mozgó értékével. Ha nem is szabályos — talán nem haszontalan összevetni az adatokat. Először, a mi 24 százalékunk valamelyest csökken, ha számításba vesszük, hogy a vizsgálatunk alanyainak 22%-a kívül maradt klaszterrendszerünkön. Feltételezhető, hogy az egyedül álló, másokhoz nem kapcsolódó alanyok közt mind a hívő, mind pedig a tagadó állásfoglalások elenyészőek. A teljes mintán belül a hívők aránya végül is 20—22% körüli lesz. Ez alig több, mint a reprezentatív felvételekben kimutatott arány *fele*. A különbség természetesen adódhat a mi mintavételünk szabálytalanságából, de közrejátszhat más körülmény is. A reprezentatív vizsgálatokban általában a *Vallásos Ön?* kérdésre adott *igen* felelet jelenti a vallásosan érintetteket. A mi hívő-szerkezeteinkben viszont egy *szűkebb* réteg jelentkezik, amely így vagy amúgy *keresztényi szemléletet* fejez ki, ha esetleg csak utalásokban is, amint azt látni fogjuk. A két megközelítés erősen különbözik egymástól.

A hívő és a tagadó klaszterekben szinte teljesen azonos a fiatalok száma, de erősen különbözik arányuk a tagadók javára. Másképp alakul az idősebb korosztályok képviselete. A hívő klaszterekben lényegesen nagyobb az idősebbek, különösen a középkorúak aránya, mint a tagadó klaszterekben. A korábban bemutatott táblázat ezt világosan mutatja, de egy kereszttábla még világosabbá teszi:

	Fiatalok	Középkorúak	Idősek	Összes
Hívő klaszter	135 52,0%	104 40,7%	16 6,4%	255 100%
Tagadó klaszter	137 79,7%	27 15,7%	8 4,6%	172 100%

Az iskolázottsági adatok az alsó és a középfokú fokozatban szinte párhuzamosan alakulnak a hívő és a tagadó klaszterben. Annál nagyobb a különbség a főiskolás—diplomás kategóriákban. A magasabb végzettségűek 46%-a a hívő klaszterben, 8 százalékuk pedig a tagadó klaszterekben foglal helyet. Ehhez megjegyzés kívánkozik. Említettük már, hogy mintánk két részből áll. Egyik része a szokásos felvételek során került vizsgálatunkba. A másik, kisebb rész speciális csoportokból áll. A klaszterképző eljárásban ezek is, azok is megkülönböztetés nélkül vettek részt (éppen arra voltunk kíváncsiak, hogy ezek a speciális minták hogyan helyezkednek el a klaszterekben). A témánk szempontjából egyetlen speciális csoportnak van különös jelentősége. Kontrollvizsgálatunk során 67 gyakorló vallásos embert teszteltünk a mondásgarnitúrával. Közöttük kiemelkedően magas a diplomások aránya, e csoport tehát nyomatékosan részt vesz az előbbi feltűnően magas értékek kialakításában.[16]

Mielőtt a klaszterekről szólunk, be kell még avatnunk az olvasót az interpretálás gondjaiba, amelyekről sommásan azt mondhatjuk, hogy javarészt a bőség zavarából származnak. Egy-egy klaszterhez több oldalnyi dokumentáció tartozik: a kiválasztott és elutasított mondások *nyers rangsora;* ugyanezeknek a standardhoz viszonyított és *korrigált változata* (utóbbi a mérlegelés alapja, de nem lehet figyelmen kívül hagyni az előbbit sem, különösen, ha az első tíz közé a standard értékei révén jelentéktelen abszolút számú választás került be). Külön gond az *értelmezések* jelzése. Egy-egy mondásnak 5—6, esetleg több standard értelmezése is van.[17] Ebből következik, hogy ugyanaz a mondás másféle értelmezéssel vagy értelmezési hangsúlyokkal szerepel

más-más klaszterekben. A leírásban ezeket is illenék közölni. Továbbá: az egyes klaszterek profiljának értelmezéséhez nem csak a mondások ilyen és olyan rangsora áll rendelkezésre. Bizonyos *aggregátumokat* is készítettünk több mondás összevonásával, és kimutattuk ezek képviseleti arányait klaszterenként. Pl. akik pozitív értelemben kiválasztották a Ha valaki megdob kővel... szállóigét — mondjuk —, szelíd, toleráns embereknek minősülnek. Akik közülük még a Szemet szemért..., a talió elvet el is vetik, azok következetesek is a meggyőződésükben. Ugyanez fordítva feltehetően agresszív szellemiséget reprezentál. De akadnak szép számmal, akik ezt is, azt is elutasítják. Konfliktusok kezelésére egyik elvet sem tartják alkalmasnak. Ez esetben tehát két mondás reflexióinak variációival számolunk. Más esetben több mondás kombinációjából kapunk értelmezési szempontokat. Könnyű belátni, hogy e *logikai* kapcsolatok segítségével már túllépünk a közvetlen interpretáción. Nem említettük még a klaszterek *demográfiai szerkezetét* és az egyes *demográfiai csoportok képviseleti arányának jelzőszámait.* Íme a rendelkezésre álló dokumentumok fajtáinak felsorolása is oldalnyi. Hogyan járjunk tehát el? Nem mutathatjuk itt be az összes klasztert, még kevésbé az egyes klaszterekhez tartozó dokumentumokat. Ehelyett az összes rendelkezésre álló információ alapján *összefoglaló, vázlatos jellemzést* adunk néhány klaszterről.

ÉRTÉKALAKZATOK (PÉLDAKLASZTEREK)

. 2—2 jellegzetes példát veszünk a *hívő* és a *tagadó* klaszterek közül, s még 2 *tartózkodó* klaszterrel is kiegészítjük példatárunkat.

Hívő változatok

1. klaszter (98 fő)

Jelentősebb számú fiatal férfi és nő is van a csoportban, de a két idősebb korcsoport, mindenekelőtt a *középkorúak* és a *diplomások*[18] erős túlreprezentációja a jellemző. A már említett magas iskolázottságú hívő kontrollcsoport tagjai jelentős számban vannak jelen.

A) A klaszterre jellemző, hogy a *világnézet,* a *szemlélet* kifejezésére rendelkezésre álló lehetőségeket (választás, illetve elutasítás segítségével) szinte teljesen kimerítik: *Tiszteld mindenben az életet!* Albert *Schweitzer* szavait, szemben a standard alacsony értékeivel, a csoport tagjai nagyra becsülik. Értelmezéseikben jelen vannak az eredeti tartalmak: Ne pusztítsd az életet értelmetlenül..., utalás a megismételhetetlen evolúciós folyamatra stb. Nyomatékos hányada az értelmezőknek viszont az abortuszra és az öngyilkosságra utal. *Ember vagyok, semmi, ami emberi, nem idegen tőlem.* A dantei szállóige az előbbivel nagyjából azonos nyomatékkal szerepel a csoport választásaiban. Az emberi nemcsak a szép, a jó, a kedves, olvassuk a dominánó értelmezést, a visszataszító is megérthető. Ezek után sorolódik be az isteni gondviselésben való bizalom manifesztációja: *Ha Isten velem, ki ellenem?* Szűkszavú, szemérmes magyarázat: vallásos ember vagyok! Néhányan utalnak is a gondviselésre. Ezután: *Élni és élni hagyni.* Két elutasítás: *Az*

én házam az én váram, Világ proletárjai egyesüljetek! Ezek azonban már alacsony értékkel.[19] Az életfelfogást jellemzi még *A pénznek nincs szaga* mondás elutasítása és a *Tudatlan hatalmas, mindennek ártalmas* megállapítással való egyetértés.

B) *Az agresszió ellen;* az emberi kapcsolatok diszkreditálása és a maradi felfogás elutasításának — egyértelmű és egybehangzó averziók — dokumentuma: első helyen utasítják el a taliót (*Szemet szemért...*), *Ki a fiát szereti...* (röviden: *vesszőt*), a *Félre német, jön a magyar* közmondásokat.

Csökkenő nyomatékkal még a következő mondásoktól *választja el magát* a csoport: *Mindenki saját magának a legjobb barátja; Járt utat a járatlanért el ne hagyj; Szüzesség a leány legszebb ékessége; Ne legyen a csirke okosabb a tyúknál.*

C) Igen hangsúlyos a jellegzetes *reflexív, önművelő* tanácsok igenlése. Mind a nyers rangsorban, mind a standard által átrendezettben első helyen áll: *Ismerd meg magad!* Majd tovább: *Ne csak tudd a jót, hanem tedd is!; Légy hű magadhoz!* Ide kapcsolhatjuk még a továbbiakat: *Alkotni több, mint boldogulni; Boldog, aki megismerheti a dolgok okait; Nem léphetsz be kétszer ugyanabba a folyóba.*

D) *Szerelem, házasság, család* tárgykörökben viszonylag szűk körűek a manifesztációk, legalábbis más klaszterekhez képest. Közvetlenül egy igen és egy nem utal a szerelemre: *Aki szeret, kétszer él* természetesen pozitív értelemben; s az egyenlőtlen szerelemfelfogás elutasítása: *A szerelem a férfi számára csak epizód, míg a nőnek egész élete.* A családról: *Teher a nagy család a boldogulásban* — elutasítva.

E) Az összetett, logikai csoportosulások utalnak rá, hogy a *humor* és a *játék* iránt nem közömbös a csoport.

F) Az érintett tárgykörökből hiányzik a *munka* (ha csak ide nem soroljuk a némileg elvont *alkotást*). Hiányzik továbbá a *nemzeti*re — s persze a *nemzetközi*re — való pozitív utalás.

14. klaszter (16 fő)

Háromnegyedrészt *fiatalok* (6 férfi, 5 nő, ennek ellenére jellemző a *fiatal nők* félreérthetetlenül nyomatékos túlreprezentációja). Az iskolázottság széles skálán oszlik meg, de túlsúlyban (s főként erős túlképviseletben) jelentkeznek a *diplomások* (illetve itt főiskolások, egyetemisták).

A) *Szemléletüket* minden eddiginél erősebben határozza meg *hívő* voltuk. Mintegy háromötödük a hívő kontrollcsoport fiataljaiból áll. 12 fő hisz az *isteni gondviselésben.* Vallják, hogy *Egy test az egész emberiség;* hogy *Tiszteld mindenben az életet* s hogy *Könnyű sebet ejteni, nehéz begyógyítani.* Nagy arányban *elvetik az agresszivitást* kifejező mondásokat, s velük azokat, amelyek diszkreditálják az emberi kapcsolatokat: elvetik a taliót kifejező mondást; nem hiszik, hogy *Ember embernek farkasa;* általános szemléletüket jellemzi még a *Világ proletárjai egyesüljetek!*[20] és *A pénznek nincs szaga* szállóigék határozott elutasítása.

B) Nyomatékos csoportját képezik a klaszter manifesztációjának az *önnevelő, reflexív* mondások. A tanácsot, hogy *Keveset szólj, de sokat mondj,* mindenki vallja, és csaknem mindenki a *Ne csak tudd a jót, hanem tedd*-et

is. És tovább: *Ismerd meg magad!; Légy hű magadhoz!* Ide tartozik a *Mondj igazat, betörik a fejed* megállapítás nyomatékos elvetése is.

C) A *szerelem—szeretet* mondáscsoportból a szelíd *Aki szeret, kétszer él* az egyedül népszerű, és *A szerelem sötét verem* elutasításával fejezik ki a párkapcsolatról való meglehetősen körvonalazatlan felfogásukat.

A családról az egyetlen nyomatékos megnyilatkozás: elvetik, hogy *Teher a nagy család a boldogulásban.*

D) *A munka, a tudás, a művészet* és vele más „vasárnapi" szektorok; a *humor és a nemzeti identitás* tárgykörei hiányoznak a legfrekventáltabbak közül. Ezek hiányoznak a döntésekből, vagy hátrasorolódnak.

Tagadó változatok

5. klaszter (58 fő)

Túlnyomórészt *fiatalok,* ezen belül számszerűen és képviselesti arány tekintetében is *férfidominencia.* Középfokú iskolázottságú csoport. Négyötöd része *érettségizett,* s jelen van néhány diplomás (illetve főiskolás) is. (Az érettségizettek zöme: a férfiak előfelvételis honvédek, ily módon szellemi státuszuk nem annyira az érettségizettek tömegéhez, mint inkább az egyetemistákéhoz hasonlítható.)

A) *Az általános szemlélet* leghatározottabb vonásai az *isteni gondviselést* kifejező szállóige elvetése, és még nyomatékosabban egy állítás: *Ember vagyok, semmi, ami emberi, nem idegen tőlem.* Nem sokkal kisebb nyomatékkal: *Tiszteld mindenben az életet,* s az értelmezésekben nincs jelen az abortuszellenes vonatkozás. Emeljük ki mint fontos jelenséget, hogy a konfliktusok megoldásának két bibliai változatát (*kenyérrel, szemet*) egyidejűleg és nagyon nyomatékosan elutasítják. Értelmezés: sem a talió, sem a kenyér, hanem a *szó* az eszköz a konfliktusok megoldására.

B) A csoportnak erős a kritikai beállítódása. Elutasítják a maradi szellemű mondások egész sorát: *Szüzesség a leány legszebb ékessége; A szerelem a férfi számára csak epizód, míg a . . .; A ma született gyermekben is ott a vétek; Ki a fiát szereti . . .; Ne legyen a csirke okosabb a tyúknál;* bizonyos értelemben a közviszonyok kritikájaként is értelmezhető (csakúgy, mint a hívő klaszterekben) *A pénznek nincs szaga* szállóige elutasítása, továbbá az egyetértés a *Tudatlan hatalmas, mindennek ártalmas* kijelentéssel.

C) A reflexív önművelési tanácsok nagy nyomatékkal vannak jelen a kiválasztottak között. Csaknem a sor élén: *Boldog, ki megismerheti a dolgok okait; Alkotni több, mint boldogulni; Ismerd meg magad; Légy hű magadhoz; Ne csak tudd a jót, hanem tedd is; Keveset szólj, de sokat mondj!*

D) *Szerelem, házasság, család* témakörből a *szerelem* kelt érdeklődést: *A szeretkezés nem szerelem, de nélküle sincs szerelem.* A viszonylag kevés értelmezés arra utal, hogy az egyetértők a szeretkezés szükséges, de nem elégséges voltát olvassák ki a mondásból, szemben számos részleges értelmezési variációval. Ide sorolódik a korábbi (B) csoportból további három mondás, és ezek együtt jól körülírják e csoport szerelemfelfogását.

E) Az elzárkózó szellemiség ellen lépnek fel az átlagnál sokkal nyomatékosabb elutasítással: *Az én házam az én váram.* Többen (pontosan 10 fő)

egyetértenek a *proletárjelszóval*, de ezzel alig haladják meg a standard állásfoglalását, így hát a rangsorban valahol a 37—38. helyre állítják be a szállóigét. Elgondolkoztató, hogy a *nemzeti* témakör kínálatából csak *bokréta* elutasításával fejezik ki önmagukat; és hacsak az *alkotást* nem tekintjük ilyennek — a *munka*-mondás választéka is hiányzik a választások (és elutasítások) sorából.

20. klaszter (33 fő)

Érettségizettek erős túlképviselete, elsősorban honvéd előfelvételizettek és diplomás középkorú nők.

A) *Az általános szemlélet* legmeghatározottabb eleme egy differenciáltan felfogott *nemzeti* gondolat. *Szívet cseréljen az, aki hazát cserél.* Abszolút számban (32 fő a 33-ból) és képviseleti arányban egyaránt ez a mondás áll az élen. Ezt egészítik ki az elutasítások: *Ahol a kenyered, ott a hazád; Félre német, jön a magyar; Ha a Föld Isten kalapja* ... Ez a felfogás együtt jár az *isteni gondviselés* tételének határozott elutasításával (15 fő ellene, 2 mellette nyilatkozik; az elutasító mértéke messze meghaladja a standard értéket). A *proletárjelszó* esetében az arány fordított (9 fő mellette, 1 ellene). Itt az egyetértés aránya múlja felül lényegesen a standardot. Számszerűen is, képviseleti arányban is magas a ... *semmi, ami emberi* ... és vele a *Tiszteld mindenben az életet* szállóigéjének elfogadása is.

Jegyezzük meg, hogy ebben a klaszterben is elég nyomatékos a *kenyérrel* és a *szemet szemért* együttes elutasítása.

B) A következő frekventáltabb témakör az *önművelés*, bár korántsem kelt olyan érdeklődést, mint az előbbi klaszterben: *Légy hű magadhoz; Ne csak tudd* ...; az *okok* kutatása; *Ismerd meg magad!* Ezekhez járul a *Mondj igazat, betörik a fejed* elutasítása.

C) *Szerelem, házasság, család* témakörben itt is csak a *szerelemre* (és vonatkozásaira) találunk erőteljesebb megnyilatkozásokat. Az elutasítások sora (abszolút számokban is, képviseleti arányokban is) a *szüzesség* apoteózisának elutasításával kezdődik (az elutasítások mindenütt erős érzelmi felhangokkal értelmeződnek). Elutasítják *A szerelem sötét verem* folklorizálódott Petőfi-sort is. Ugyanakkor vallják, hogy *A szerelmet nem pótolja semmi; A szerelem a férfi számára* ... Végül a szerelemfogalmuk körülírásaként egyetértenek *A szeretkezés nem szerelem, de nélküle sincs* ... mondással. Végül elutasítják a *Teher a nagy család* ... felfogást.

D) Az ún. „vasárnapi" témakörből jelen van az *Alkotni több, mint* ...; *A művészet az emberiség vigasza* és a *humorra* való nem túl nyomatékos utalás.

E) A *munka-mondások* meglehetősen nagy választékából a legfrekventáltabb választások között egyet sem találunk.

2. klaszter (74 fő)

A csoportok több mint 60 százaléka fiatal (s főként férfiak). De mert a középkorúak jóval kevesebben vannak, mint a fiatalok, a klasztert a *középkorúak túlképviselete* dominálja. A csoport tagjainak több mint fele főiskolás vagy *diplomás*. A többiek túlnyomó része *érettségizett*. Megjegyzem, hogy itt túlképviselete van a fiatal művészek, iparművészek almintája tagságának.

A) *Világnézeti szempontból* meglehetősen szegényes a választék. Az *isteni gondviselés* mellett nyilatkozik 7 fő, ellene 14, együtt sem reprezentálnak magas arányt. Hasonlóan alacsony a *proletárjelszó* képviseleti aránya (a standard értéke alatt marad). Nem magas, mégis pozitív képviseleti arányt mutat a *... semmi, ami emberi, nem idegen tőlem.* Egy nem elhanyagolható hányaduk szerint: *Ember embernek farkasa.*

B) A pozitív választások élén *A humor az élet sója mondás* áll, s mellette olyan „vasárnapi" mondások is, mint *A művészet az emberiség vigasza; Nem léphetsz be kétszer ugyanabba a folyóba; A tett halála az okoskodás; Alkotni több, mint boldogulni; A játékban felfrissül a lélek.* Végül annak a kinyilvánítása, hogy *Súlyos teher a kényszerű munka.*

C) Néhány *reflexívnek* is felfogható kijelentés a következő nagyobb csoport: *Keveset szólj ...; Légy hű magadhoz!; Ismerd meg magad!*

D) Az elutasítások nagyon szétszóródnak. Általában a már ismert konzervatív kijelentéseket tagadják. Viszonylag nagy egyetértés alakult ki a *szüzesség* dicsérete és a *Járt út ...* elvetésében.

E) Semmiféle differenciált konszenzus nincs a nemzeti tematikában. Egy kisebb hányaduk elveti a *Félre német ...* és a bokréta szállóigéket.

22. klaszter (44 fő)

Középkorú és fiatal férfiak és nők nagyjából hasonló képviseleti arányban. Iskolázottságuk *8 általános és érettségi.* Két alminta túlképviseslete jellemző a csoportra: *mozgásfogyatékos* férfiak és nők (hasonló számban és arányban), továbbá a *klinikai* csoport (közülük is kiemelkedő arányban a suicidek).[21]

A) *Világszemléletükből* mindenféle vallásos és laikus transzcendencia hiányzik. Az *isteni gondviselésben* nem bíznak, de nem is tagadják azt. Ugyanezt elmondhatjuk a *proletárjelszó* kapcsán is. Számszerűen is, arányban is a leghangsúlyosabb szemléleti megnyilatkozásuk: *Élni és élni hagyni.* Ehhez kapcsolódik a *humor* dicsérete. Választásaik tükrében egyébként szomorú kép körvonalazódik társadalmunkról. És nagyfokú elkeseredettség: úgy látják, hogy *Ember embernek farkasa; Mindenki saját magának a legjobb barátja; Ritka madár a jóbarát; A szerelem sötét verem; Ha beköszönt a szükség, vége a szerelemnek.* Végül: *Mondj igazat, betörik a fejed.*

B) *A szerelem és a házasság* kérdése, ez az előbbiekből is kitűnik, foglalkoztatja a csoportot. *A rossz házasság rabság* mondják, és a jó házasságot is kritikusan szemlélik; nem értenek egyet azzal, hogy a *legnagyobb*

kincs lenne, mint ahogy a *szüzességet* sem tartják a lány legszebb ékességének, a *vesszőt* sem nevelési eszköznek. Nem hiszik azt, hogy a férfi és a nő szükségszerűen egyenlőtlen a szerelemben (*... csak epizód ...*).

C) Élettapasztalatuk a *munkával* kapcsolatban azt bizonyítja számukra, hogy nem olyan a *jutalom*, mint a munka. Továbbá, hogy *Aki mer, az nyer.* Nem hiszik, hogy *A türelem rózsát terem.* És semmiképpen sem azt, hogy feltétlenül a *járt úton* kell közlekedni.

D) A csoport *mozgásfogyatékos* hányada határozottan reagál az *Ép testben ép lélek* szállóigére. Természetesen úgy értelmezik, hogy *csak* ép testben lehet ép lélek, s egyöntetűen elvetik ezt a feltételezést.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ennyi tapasztalati információt határozott *megállapításoknak* kellene követni. Elő is vezetünk néhányat, de csak röviden és feltételesen. A 2—2—2 klaszter ugyanis mintának, példának talán alkalmas, de biztonságos következtetési alapnak nem elég szilárd. E célra szükségünk lesz mind a 30 klaszter feldolgozására. Még a szűkebb *hívő—tagadó—tartózkodó* változatok általánosabb szemléletének összehasonlítása is csak feltételes lehet, hiszen — ismételjük — példákról van szó.

A) *Szemléleti koalíció* alakult ki a *... semmi, ami emberi, nem idegen tőlem* kijelentés körül. Hívők, tagadók, tartózkodók egyetértenek — leginkább a példaklaszterben — a terentiusi, dantei szállóige körül, bár a stratifikációs osztályok nem egyformán reagálnak. A mondás *férfi-*, sőt *fiatal férfi*elvként funkcionál. Érdemes itt utalni az értelmezési különbségekre. Akik nem látnak benne problémákat, azt mondják: „Bölcs, humánus mondás. Minden, ami az élet kiteljesítésére szolgál, az emberi." Világos, hogy itt a gondolat leszűkítésével van dolgunk. Mások azt mondják: „Az emberi gyarlóságot sem szabad megvetni. Ami visszataszító, az is megérthető." Ez a megnyilatkozó már a probléma lényegére utal, de az igazi kérdést mégis a harmadik verzió (szintén egyetértő) mondja ki: „Minden emberi vonatkozás (tulajdonság, produktum stb.), akár ha visszataszító is, emberi. Ilyenformán közöm van hozzá, nem idegen tőlem. Csak az a kérdés, hogyan definiálom az *emberit?* A marxizmusban használatos nembeli értékből indulok-e ki, vagy például beleveszem a fasizmust is? Az is kérdéses, hogy a *nem idegen tőlem* hogyan értendő: beletartoznak a nem történelmébe (és így nem idegen tőlem), vagy elfogadom a magam számára is?" E szemelvényekből látszik, hogy ez az „emberi népfront" sokszínű, de mindenképpen pozitív jelenség, hiszen az elemi változatok is a *tolerancia* igényének kifejeződései. Hasonló népszerűségű kijelentés: *Tiszteld mindenben az életet!* Ez a választás is átlép a világnézeti határokon, de nem a tartózkodó klaszterek határain. Az értelmezések ez esetben sem egységesek. A többség egyszerűen az állatokra és a növényekre gondol. Több értelmezésből átgondolt „zöld" szemlélet állítható össze: „Az élővilág évmilliók evolúciója során alakult ki, s a kipusztult, kipusztított formák soha nem ismételhetőek meg." Nyomatékos hányada az egyetértőknek a *terhességmegszakításra* és az *öngyilkosságra* gondol. A relatív szemléleti egység a továbbiakban már csak elutasításban él. E. Coke szállóigéjének — *Az én házam az én váram* — már a standardban is pasz-

szív a mérlege. Példaklasztereinkben is a bezárkózás jelszavaként értelmezik és utasítják el (főként a fiatalok).

A világnézeti „koalíció" már felbomlik az *Élni és élni hagyni* szállóige jelentkezésével. Akik mellette vannak, állásfoglalásukat változatosan magyarázzák: „Nem kell másokat piszkálni" — mondják nem is kevesen. „Mindenki éljen a saját felfogása szerint, nem kell másokra ráerőszakolni a magunk felfogását." A társadalmi-gazdasági liberalizmust senki sem említi. Néhányan azonban általánosabb értelmezést adnak a szállóigének: „A szabadságot is szokták így definiálni." Az elutasítás gondolati tartalma szűk: „Kéz kezet mos. Elnézzük mások lopásait, hogy minket is engedjenek békességben lopni."

A legélesebb megoszlás természetesen a nyomatékosabb világnézet-politikai tartalmakat hordozó mondások körül alakulnak ki. Pál apostol szavainak megosztó hatásáról nem érdemes szót ejteni, hisz éppen ez a megoszlás képezte a példaklasztereink kiválasztását.

Éles megoszlás alakult ki a *proletárjelmondat* körül. A hívő klaszterekben számottevő, de nem egyenlő erejű az elutasítás, sőt, néhány pozitív döntés is akad. Mivel itt politikailag is mérlegelhető adatokkal van dolgunk, előlegezünk néhány információt, túl a példaklasztereken. Egy felületes feltételezés úgy osztaná meg a hívő és tagadó csoportokat, hogy a hívőkkel azonosítaná a proletárjelszót elutasítókat, és egyenlőségjelet tenne a tagadók és a proletárjelszót elfogadók közé. Nos, láttuk, hogy a feltételezés első fele tendenciájában érvényesül, a másik fele nem. Vannak klasztereink, amelyek határozottan elutasítják ezt is, azt is. A tartózkodó klaszterekben sem pozitív, sem negatív reagálást nem találunk a proletárjelmondathoz. Általában megállapítható, hogy amíg a hívő és a tagadó klaszterekben többé vagy kevésbé gazdagon, de találunk nyomatékos általános szemléleti állásfoglalást, addig a tartózkodók nemcsak az „istenes" szállóigét negligálják, hanem a világszemléleti kijelentéseket általában.

B) Még mindig *szemléleti* kérdések. A *nemzeti tudat* változatait több mondás próbálja felderíteni. A reagálások száma és aránya közepesnek mondható. A szóban forgó mondásokat és a standardban jelentkező választásokat és elutasításokat itt közlöm:

Szívet cseréljen az, ki hazát cserél	+23%	—17%
Ahol a kenyered, ott a hazád	+17%	—19%
Ha a Föld Isten kalapja...	+ 6%	—22%
Félre német, jön a magyar	+ 5%	—22%

Összehasonlításul: a legpozitívabban fogadott mondást — *Az édesanyát senki sem pótolja* — 55% fogadta el, és 2 utasította vissza. A leghatározottabb elutasítás: *A ma született gyerekben is ott a vétek* — 36%, és mellette 2% nyilatkozott.

Nos, általában megállapítható, hogy e témakörre való reagálások száma sokkal szerényebb. S ezen belül is az elutasítás dominál (e témakörhöz kapcsolódó mérlegeléseink, kritikai megjegyzéseink, különösen azok, amelyek túlmutatnak az itt bemutatott klasztereken, erősen feltételesek; a teljes anyag — 30 klaszter — feldolgozása után észrevételeinket szembesítjük a mai megállapításainkkal). *Ha a Föld Isten kalapja...* szállóigét 1 hívő (3.) és 3 tagadó (5., 20., 21.) klaszter utasítja el. Mellette nincs érdemleges erejű

állásfoglalás. *Félre német, jön a magyar* szállóigét 1 hívő (1.), 1 tagadó (20.) és egy tartózkodó (2.) klaszter utasítja el.

Úgy gondoltuk, hogy a *Szívet cseréljen az, ki hazát cserél* elfogadása és/vagy az *Ahol a kenyered, ott a hazád* lapos „bölcsességének" elutasítása együtt kifejez valamiféle pozitív nemzettudatot, amelyet következetesebbé fokoz a *Ha a Föld* ... és/vagy a *Félre német* ... elutasítása. Ilyen összefüggő állásfoglalást csak 1 klaszterben találtunk. A *kenyered* otromba kozmopolitizmusát önmagában egy további klaszter veti el. Úgy tűnik tehát, hogy az elmúlt évtizedekben tartósan ható nacionalizmus elleni, gyakran egyoldalú propaganda eredménye a szemléleti bizonytalanság (és óvatosság), amely a megnyilatkozások csekély számában is megmutatkozik, másrészt főként a tagadásban körvonalazódik.

Általában megállapítható, hogy szinte mindenféle világnézeti-politikai állásfoglalás, tekintet nélkül az előjelekre, a magasabb, de legalábbis a közepes iskolai végzettséghez kapcsolódik erősebben. Úgy tűnik: az alacsonyabb iskolázottsággal determinált létfeltételek szinte kizárják az elvontabb értékek luxusát.

C) *A szerelem, házasság, család* témakörök szinte sehol sem mutatnak összefüggő, kiegyensúlyozott képet. Ez természetesen az adott klaszterek életkorjellemzőivel is összefügg. Nemigen lehet csodálkozni azon, hogy a fiatalabbak között a szerelem frekventáltabb téma, mint az idősebbek között. A kijelentések természetesen konnotációkat is hordoznak. Az *élet tiszteletére* és a *nagy családra* utaló mondásokkal való egyetértés a tapasztalat szerint együtt jár a vallásos elkötelezettséggel. A nemek közötti *egyenlőtlenség* igenlése együtt jár számos más konzervatív kijelentéssel. Ezeket szem előtt tartva vizsgáljuk meg az adott témaköröket klaszterünkben.

A szerelmet nem pótolja semmi és *A szerelem sötét verem.* E két, a gyakorlati értelmezésben egymást tagadó szállóige nyújt lehetőséget egy általánosabb állásfoglalásra. Az egyik tagadó csoport fiatal diákjai (nagyobbrészt fiúk) az elsőt állítva, a másodikat tagadva „szerelempártiságukról" adnak nyomatékos bizonyítékot. S egyben ők azok, akik természetes gesztussal tagadják a szerelemhez kapcsolódó feudális felfogásokat (*Szüzesség a leány legszebb ékessége; A szerelem a férfi számára csak epizód, míg a nőnek egész élete*). A szerelem „dicséretét" találjuk még meg egy — iskolázott fiatal nőket tömörítő — hívő klaszterben. Némi fenntartással azt is mondhatjuk, hogy a hívők és tagadók nagyjából egyetértenek. Legalábbis innen is, onnan is van pozitív megnyilatkozás. Ezt a megállapítást erősíti, hogy az *egyenlőtlen* szerelemfelfogást (... *a férfi számára* ...) egy hívő klaszter is elutasítja. Ezután azonban az állásfoglalások kettéválnak. A szerelem jelentőségét *mindhárom hívő klaszter* az *Aki szeret, kétszer él* szép, kifejező és szemérmes szállóigével fejezi ki, amelyben a szeretet és a szerelem differenciálatlan egységben mutatkozik. Ezt a mondást a tagadó klaszterek tagjai érintetlenül hagyják, ehelyett mindkét tagadó klaszter nyomatékosan vallja, hogy *A szeretkezés nem szerelem, de — néküle sincs szerelem.* A hívők szemérmessége és a tagadók szókimondása ebben a kérdésben természetesen bonyolultabb jelenség annál, hogy itt a végére járhatnánk. Jegyezzük meg még, hogy a *szüzesség* kiemelt jelentőségét — a tagadó klaszterekben kívül — az egyik hívő klaszter, továbbá egy tartózkodó klaszter is tagadja.

A házasság, család témakörökkel számos mondás foglalkozik. Egy hívő és egy tagadó klaszter vitatja a *Teher a nagy család a boldogulásban* mondás *igazságát*. A tartózkodók közül az egyik klaszter tagadja, hogy a *házasság* lenne a *legnagyobb kincs*, és egyetértenek azzal, hogy *A rossz házasság — rabság*. Megállapítható végül is, hogy a *család* kérdései mind a hívő, mind a tagadó klaszterekben kisebb, a tartózkodó klaszterekben nagyobb aktivitást váltanak ki, szemben a *szerelem* témaköreivel, amelyben az előbbiek voltak az aktívabbak.

D) Az emberi viszonyokat néhány elkeseredett mondás jellemzi, amelyeket persze tagadni is lehet, s akkor a kép pozitívra fordulna. A hívők következetesen tagadják, hogy ki-ki *önmagának a legjobb barátja*, s hogy *ember embernek farkasa*. A tartózkodók viszont egyetértenek vele. Az egyik tartózkodó klaszter ezek mellett még azt is állítja, hogy *Ha beköszönt a szükség, vége a szerelemnek*, s azzal is egyetért, hogy *Madarat tolláról, embert barátjáról*. A tagadó klaszterek következetesen *nem* foglalnak állást. Sem így, sem úgy. Vonjuk ide társadalmi-politikai viszonyokra is vonatkoztatható észrevételeket is. *Mondjunk-e igazat*, lehet-e igazat mondani? Igen. Egy hívő és egy tagadó klaszter elutasítja a megtorlás feltételezését. Egy tartózkodó viszont buzgón egyetért: *Mondj igazat, betörik a fejed*. Ugyancsak ők elvetik, s ez a munkára utaló szinte egyetlen kollektív állásfoglalásuk, az igazságos bérre utaló közmondást. Nem igaz, mondják, hogy *Amilyen a munka, olyan a jutalma*. Ugyancsak tartózkodó klaszter nyilvánítja ki: *A kényszerű munka súlyos teher*. Sem a hívők, sem a tagadók nem foglalnak állást ezekben. Viszont egy hívő, egy tagadó klaszter tagjai egyetértenek azzal, hogy *Tudatlan hatalmas, mindennek ártalmas*. Egy tagadó klaszter ezt opponálja („a mai világban hamar kiderül, s leváltják az illetőt" — véli egy optimista értelmező).

E) A *reflexív*, önnevelő kijelentések nagyon népszerűek mind a hívők, mind a tagadó klaszterek tagjai között. Más-más sorrend-változatokban, de mind a két hívő klaszter azonosul az *Ismerd meg magad; Légy hű magadhoz; Ne csak tudd a jót, hanem tedd is; Alkotni több, mint boldogulni; A tudás hatalom* mondásokkal. Nagyjából ugyanez mondható el a tagadó klaszterekről is; s hogy ez nem világnézeti, hanem iskolázottsági probléma, azt a megoszlások pro és kontra is bizonyítják. Hasonló a tapasztalat az ún. „vasárnapi" mondásokkal: *Boldog, aki megismerheti a dolgok okait; A művészet az emberiség vigasza stb.* A tudást, a műveltséget felértékelik, akiknek birtokában van, és nem nyilatkoznak róla (vagy éppen leértékelik), akiknek kevés van belőle.

Ide sorolható megfigyelés, hogy a *humor* és a *játék* főként az iskolázottak számára érték, és e tekintetben mindegy, hogy hívő, tagadó vagy tartózkodó klaszterrel van-e dolgunk.

Vallja, de teszi-e? címmel a bővebb terjedelmű műhelytanulmányban önálló fejezet foglalkozik magával a mondásteszttel, azzal, hogy végül is mit nyújt ez a mondásteszt-vizsgálat, és mit nem. Itt nincs terünk az ott előadottakat megismételni. A bevezető kérdésre az egyetlen tárgyilagos felelet: *nem tudjuk*. Semmi biztosítékunk arra, hogy a manifesztált értékek, normák és tagadások valóban érvényesülnek a megnyilatkozók magatartásában, életvitelében. Ezt az összhangot egyetlen értékvizsgálat sem garantálja. Az öndokumentációkból összeálló csoport-manifesztációk viszont bizonyára jól

tükrözik a társadalmi nyilvánosságban megjelenő „verbális valóságot", annak megoszlásait, szerkezeti arányait.

JEGYZETEK

[1] A szóban forgó vizsgálat a Művelődéskutató Intézet támogatásával bonyolódott, s a jelen publikáció csak egy vonatkozását emeli ki. A matematikai-statisztikai munkát a vizsgálat során Horváth Gaudi István végezte.

[2] Peter L. Berger—Thomas Luckmann: A Treatise in the Social Construction of Reality. Doubleday et Company, Garden City New York, 1966.

[3] Tomka Miklós: Változó vallás. Kultúra és Közösség 1985/1. 4. old.

[4] Az itt közölt szöveg rövidített változata egy műhelytanulmánynak, amely a Művelődéskutató Intézet kiadásában 1985-ben hasonló cím alatt megjelent. Társszerző: Horváth Gaudi István, aki a metrikáról írt benne.

[5] A módszer közvetlen előzményei között mindenekelőtt *Gáspárné Zauner Éva* publikációira kell hivatkoznunk. Összefoglaló tanulmánya: Mondásválasztás. Akadémiai Kiadó, 1978.

[6] Nem, életkorcsoport (*fiatalok* 18—34, *középkorúak* 35—60, *idősek* 60 fölött), iskolai végzettség.

[7] Eredeti változat: *Ha Isten velünk, ki ellenünk? Pál* apostol a rómabeliekhez (8:31). A reformáció idején (*Luther*) gyakorta hangoztatott szállóige.

[8] A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1974-es „panel alapfelvétel" (N=5850) 45,7%-ot mutat ki. Az 1977-es „omnibusz" (N=450) 40,2%. 1979-ben egy „panel alapfelvétel" (N = 9666) 39,1%. Egy további felvétel némi emelkedést mutat ki. Úgy tűnik, bár ez még igazolásra vár, a csökkenő trend megállt. Az adatok *Tomka Miklós:* A vallás szerepe a mi társadalmunkban. Kritika, 1985. január, 4. old. Itt mondok köszönetet Tomka Miklósnak készségesen nyújtott információiért.

[9] A standard 300 főből áll. 150 férfi, 150 nő. A három korcsoport 100—100—100 főből áll össze, s ez már jelentősen eltér a hazai népesség arányaitól. Az iskolázottságról jegyezzük meg, hogy több ponton magasabb értékek mutatkoznak standardunkban, mint amit a népességstatisztika kimutat.

[10] Közreműködését hálásan köszönöm.

[11] Elképzelhető, hogy a bibliai szövegekkel szorosabb kapcsolatot tartó protestáns hívők között magasabb arányú „elfogadás" alakul ki.

[12] „Vasárnapi" mondások: Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai kiadó, Budapest, 1976. 1984. Ferge az „ünnepi" tudás kategóriát használja, „kicsit frivol módon". A mi kategóriánk rokona ennek, de némileg bizonytalanabb, ezért módosítottunk elnevezésén.

[13] Gondos Ernő: Értelmezési kataszter. (Melléklet a mondásteszt-vizsgálathoz.) Művelődéskutató Intézet, 1984.

[14] A kérdés mérlegeléséhez lásd *Andorka Rudolf:* Napló és kritika. *Valóság,* 1984. 9. 104.

[15] A táblázatok adatai és százalékai nem mindenütt vágnak egybe. Számításaink a férfi—nő adatokra támaszkodnak. A többi vonatkozásban helyenként hiányoznak egyes adatok.

[16] A gyakorló hívők között 28 diplomás van. Ha őket kivonjuk a hívő csoportok diplomásai közül, marad 49. Ha azonban e megmaradt csoport helye, aránya érdekel minket, a teljes felsőoktatás-diplomás rovatunkat is korrigálnunk kell. Ezek szerint: a klaszterba sorolódott 168—28=140 felsőoktatásban tanuló, illetve diplomás. Közülük a *hívő* klaszterekben jelen van 49, azaz 35%. A *tartózkodó* klaszterekben 77 fő, azaz 55%. Végül a *tagadó* klaszterekben 14 fő, azaz 10%. A szélső értékek tehát közelebb kerültek egymáshoz, de a tendencia maradt. Részletesebben lásd az említett műhelytanulmányt.

[17] A teljes mintának mintegy harmada nemcsak igen—nem döntéseket tartalmaz, hanem értelmezéseket is az igen—nem mellett. Lásd az említett *Értelmezési kataszter.*

[18] A *diplomások* kategória mint eddig is, egyetemistákat, főiskolásokat és végzetteket (diplomásokat) tartalmaz.

[19] A *Világ proletárjai* ... jelmondatot a csoport 98 tagjából 5 fő utasította el, ez 15%-kal haladja meg a standardot. Érdekes azonban, hogy 7 fő pozitívan választotta

ki, de mert a standardban sokkal erősebb az egyetértés, a 7 fő egyetértése sokkal kevesebbet nyom a latba: mínusz 60%.

[20] E jelige ritkán ugyan, de előfordul a hívő klaszterekben.

[21] Szó esett korábban többféle *speciális alcsoportról*. Közülük még kettővel találkozunk. *Mozgásfogyatékosok* 50 férfivel és 50 nővel vannak jelen a felvételünkben. Jelentős hányaduk magasabb képviseleti arány nélkül szóródik szét a klaszterek egész sorában. A 22. klaszterben azonban 11 fő van jelen, s ez számottevő sűrűsödést jelent. *Suicid* motivációjú (öngyilkossággal kísérletező) személy 50 van jelen felvételünkben.

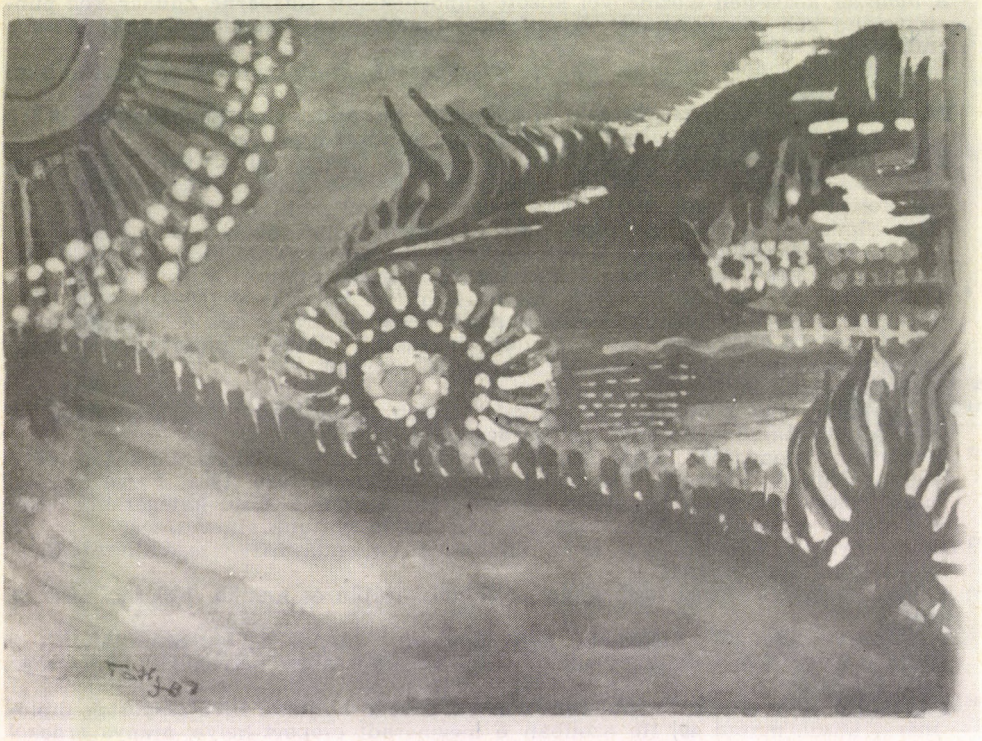

HELYESBÍTÉS

1985/2-es számunkban megjelent *Tokaji András: Inkognitó és irónia a cselekményben* című tanulmánya. Az ebben kiemelt angol szövegek magyar fordítója helyesen *Mészöly Dezső*. A szerző a tévedésért szíves elnézést kér.

Tóth Gusztáv

EGY REFORMÁTUS LELKÉSZ ÉLETMÓDJA* (Önvallomás)

Amikor egy református lelkipásztor vallomásának tükrében a magyar református lelkipásztorok életmódjáról készítjük ezt a dolgozatot, nem önmagunk mutogatása a célunk, hanem egy társadalmi kötelességérzet teljesítése.

FEHÉR FOLT A TÁRSADALMI ÖSSZKÉPBEN

Induljunk ki a legegyszerűbb tényből: *a felszabadulás társadalmunk egyik rétegben sem okozott olyan mélyreható változást, mint a lelkipásztorok sorsában.* Félreértés ne essék: tudjuk, voltak itt hercegek, bárók is. Ám ezek úgy oda lettek közülünk, mint a tavalyi hó. Papok viszont léteznek, szolgálnak, csak éppen alig tudja valaki is közülünk, hogy — a tegnapihoz viszonyítva — milyen életmódváltozáson estek át.

Kik is voltak a papok valamikor? Móricz Zsigmond emlékezete szerint még a békák is ezt kuruttyolták annak idején a nádasokban: „urak a papok... urak a papok". Mi igaz ebből a képből? Annyi mindenesetre igen, hogy *a régi középosztály egyik legbecsültebb rétege volt a lelkipásztori kar.* Biztosított volt a *jövedelme* — főleg természetbeniekben. Ha gusztusa kívánta, minden lehetősége megvolt az „úri" életvitelhez. Cselédeket tarthatott, nagy vendégeskedéseket csaphatott. Tétlenkedhetett. Hivatásánál fogva *nagy volt az erkölcsi tekintélye.* Zavaros ügyekben egy pap tanúskodása többet jelentett egy-egy bírósági végzés meghozatalánál, mint két (esetleg megbízhatatlan) tanú vallomása. Mert sok emberrel állt összeköttetésben. *nagy volt a közéleti megbecsültetése* is. A képviselőtestület tagjaként részt vett faluja (városa) minden ügyének intézésében. Némelyikük szűkebb pátriájának határán túl — nemegyszer országos viszonylatban is — szerephez jutott.

Mi következett 1945 után? A koalíciós időben a Don Quijote-i próbálkozás: hátha legalább valamit át lehet menteni az új állapotok közé is a tegnapi méltóságból. Mikor ennek illúziói eloszlottak, a nagy bizonytalanság: mi lesz velünk? Sokak felett lett úrrá a képtelen politikai adventizmus a régi nóta kívánsága szerint: „legyen úgy, mint régen volt".

* Az itt közölt írás 1978-ban készült. A Szociológiai Intézet jeligés életmód-pályázatán az egyik első díjat nyerte. Rövid szemelvényt a Confessio című folyóirat közölt belőle.

És azóta — állítom — *nem tudja a magyar társadalom, hogy mi van a papjaival.* Ne tartsuk túl merevnek ezt a megállapítást, mert ez így van. Hivatalos nyilatkozatokban nincs ugyan hiány, sem egyházi, sem politikai tényezők részéről. De hogy valóságosan mi lakik a *közpapok szívében,* milyen e papság lelki, szellemi, erkölcsi, anyagi helyzete, mi a társadalom reagálása a papság személyével és munkájával kapcsolatban (ezeknek összessége jelenti végeredményben a lelkipásztorok életmódját) — senki sem tájékozott ezekben a kérdésekben. Talán nem is kíváncsi ezekre a dolgokra senki. Megvan velünk kapcsolatban az *ideológiai előítélet:* múltból itt veszett ködlovagok vagyunk. Még nagyobb sorsunkkal kapcsolatban a *közömbösség:* ki kíváncsi ma arra, hogy még mindig vannak papok, miért vannak, egyáltalán, mi van velük? E sorok írója Ady szándékának megvalósítására vállalkozik: „szeretném magam megmutatni" s magammal együtt azt a rendet, amelyiknek létezése fehér folt a társadalmi összképben. Ismeretlen, felfedezetlen úton járunk tehát, ahol csak a vallomás őszintesége — párosulva a tényekkel — lehet egyetlen iránytűnk.

Előbb azt mondtuk: nem ismer ma bennünket szinte senki. Pótoljuk ki ezt a megállapításunkat azzal a cseppet sem vigasztalóbb ténnyel, hogy akik ismernek is bennünket — irodalmi példákkal igazolom állításomat —, legtöbbször félreismernek. *Csák Gyula* keres a *Mélytengeri áramlás*ban — szinte végig — egy papot. Bár ne találta volna meg soha! Nem tipikus a lelkipásztori karra nézve az, amit ő ebben a papban lelt. *Szabó Magda Freskó*ja előnkbe állítja azt a papot, aki — léte bizonytalansága és a vele járó opportunizmus miatt — még a temetési igehirdetésébe is beleszövi a kötelező békeszólamokat. Mi magunk is megvetjük az ilyen alakoskodókat. Legyen azonban e tekintetben a leghitelesebb bizonyítékunk *Fülep Lajos.* Mint minden esztendőben tette, azon a nyáron is kint járt a „professzor" tanítványainak szűk körével Zengővárkonyban, valamikori lelkipásztorkodása színhelyén, a szelídgesztenyefák virágzása idején. A határból visszafelé jőve a falun át vezetett a kiránduló csoport útja. A tanítványok megálltak a paróchia előtt, s megkérdezték tudós nevelő atyjuktól: „ki lakik most benne"? S a valamikori lelkipásztor ennyivel intézte el válaszát: „nem tudom". Hát ez a helyzet! Még aki valamikor közénk tartozott, akinek az egyház kenyeret, az őt befogadó lelkészi közösség oltalmat adott (Horthy alatt a lelkipásztorok védettsége többet jelentett a képviselői mentelmi jognál), még az sem kíváncsi ránk. Pedig de sokat emésztődött ő maga is valaha annak a paróchiának falai között!

ÉRTELMISÉG VAGY „EGYÉB"?

Amikor önmagunk megmutatására vállalkozunk, tisztáznunk kell egy dolgot. *Értelmiség vagyunk-e mi, lelkipásztorok, vagy pedig nem.*

Ne szépítsük a dolgot! Mi, lelkipásztorok — hivatalos minősítés szerint — nem vagyunk értelmiségiek, hanem csak az „egyéb" kategóriába beszuszakolható valakik. Ments Isten, hogy én a tényeket ne vegyem tudomásul! Ez azonban nem jelenti azt, hogy nekem — 33 évvel a felszabadulás után — az össznépi társadalom kialakulása idején helyeselnem is kell a hivatalos álláspont állandósulását. Szerintem a lelkipásztor — igenis! — a

társadalom értelmiségi kategóriájába tartozik minden ehhez szükséges kellék alapján.

Az *Értelmező szótár* szerint a társadalom szellemi munkával foglalkozó, magasabb műveltségű tagjai az értelmiségiek. Hát ha van valaki ezen a világon, aki valóban szellemi munkával foglalkozik, elsősorban a lelkipásztor az. Iskolai végzettsége a legkiemelkedőbbekével legalább egy szinten áll. Hivatalával járó teendői (igehirdetés, lelkigondozás stb.) megkívánják tőle, hogy — szellemi szintet tekintve — legyen a kor képzett embere. Műveltsége ugyan humán beállítottságú, de legtöbbjük nem szakbarbár, akikből viszont olyan sok van a világi pályákon.

Nézzük meg a tényeket a számok tükrében is! Van a magyarországi református egyháznak (kerek számokat veszünk alapul) 2000 rendes és beosztott lelkésze. Híveinek száma országosan 2 millió. Eszerint minden lelkipásztorra átlagosan jut 1000 lélek. Ennek a nagy létszámú seregnek lelki, szellemi vezetése bizonyos értelemben a lelkipásztorokra van bízva. *A templomba járó, egyházzal kapcsolatot tartó emberek tudatformálására senki nincs olyan hatással, mint egy-egy valamirevaló pap.* Vannak, akik — múltból hozott ítéleteik nyomán — senkinek nem hisznek olyan előlegezett bizalommal, mint a lelkipásztoruknak. Sok vád hangzik el ellenünk a múltunkat illetően, hogy a kizsákmányoló osztályok partján álltunk. Tények alapján ennek az ellenkezője sokkal inkább bizonyított. Állítom, hogy az 1945-ös földrengésszerű megrázkódtatás utáni ocsúdáshoz a becsületes lelkipásztorok legalább annyival hozzájárultak, mint bárki más ebben az országban. A múlt megítélésére és az új állapotok iránti bizalom felkeltésére, nem volt alkalmasabb személy (különösen falun), mint egy-egy jól forgolódó pap. A magántulajdon felszámolásához, a közösségi életforma kezdetben kockázatosnak látszó ajánlgatásához senki többel nem járult hozzá, mint egy-egy idők jeleit felismerő lelkipásztor. Akik ugyanis nem mentek el falu- vagy pártgyűlésekre, ott voltak a templomban. Akik a párt aktivistáit (belső ellenkezés miatt) nem voltak hajlandók meghallgatni, meghallgatták a papjukat. Aminek ellene mondtak volna a más ideológiát hirdetők előtt, azon előbb elgondolkoztak, később arra igent is mondtak lelkipásztoruk érvelése után. Az értelmiség fogalmának megállapításánál jó lenne már egyszer a legfontosabbra fektetni a hangsúlyt: *akiknek befolyásuk van az emberek tudatformálására, azok értelmiségiek.* Ezen az alapon ebből a kategóriából nem tessékelhetők ki a lelkipásztorok sem.

Hasznos lenne egyszer már számba venni azt is, hogy kik kerültek közülünk fontos pozíciókba a proletárforradalmak idején. Jánosi Zoltán államtitkár volt a Károlyi-kabinetben, Bereczky Albert a VKM politikai államtitkára volt közvetlenül a felszabadulás után. Péter Jánosból nem akármilyen külügyminisztere lett népköztársaságunknak. Bartha Tibor tagja az Elnöki Tanácsnak. A Béke-világtanácsban mennyi egyházi személy működik! Egyházi vezetőink mennyi jó ügyben forgolódnak nemzetközi érintkezéseik során hazánk javára! Mi következik mindebből? Ha a református lelkipásztorok kiemelt személyiségeire rá lehet bízni a legmagasabb szinteken a haza legégetőbb kérdéseinek képviseletét itthon és idegenben, akkor általános szinten miért nem érdemli meg mára a lelkipásztori kar azt a minősítést, hogy a vele egy szintű végzettséggel bírókkal együtt ő is az értelmiségi kategóriába soroltassék?

Vallomással fejezem be dolgozatomnak ezt a részét: nem hiszem, hogy van közöttünk ember, aki jobban szereti új hazánkat, mint e sorok írója. Sőt! Ha a szeretet között megkülönböztetést lehet tenni, akkor az én szeretetem mindenkiénél nagyobb, mert én az „egyéb kategória" perifériájáról szeretem népünket a legkevesebb haszon reménye nélkül.

ELKÉPZELÉSEK A LELKIPÁSZTORI TISZTRŐL

Hogy a világ mit gondol rólunk, azt az előzőekben érintettem. Hogy az egyház tagjainak s maguknak a papoknak is milyen elképzeléseik vannak e hivatással kapcsolatban, arról ejtünk most néhány szót.

A gyülekezetek nagyobb része még mindig úgy gondolkozik — bizonyára a múlt nyomós érvei alapján —, hogy a pap *egy a sokféle úr közül.* Ebből két dolog következik. Vannak helyek, ahol *egyenesen elvárják, hogy a pap „úri pap" legyen.* Emlékszem rá: felső Bódva-völgyén mennyi büszkeséggel dicsekedtek azzal, hogy az ő (azóta már néhai) papjuk velünk, alpáribbakkal összehasonlítva, igazi úri pap volt. Minket, akik nem tudtunk hozzá hasonlóan öltözködni, hozzá hasonló kimértséggel, határozottsággal érintkezni — egyenesen lenéztek a parasztok. Még abból is nagy lármát csap egy-egy falu időnként, ha papja vagy annak felesége igazi úri házból származik. Másutt viszont pont az ellenkezője történik. Mert a pap — szerintük — úr, ezért *a nép minden felgyülemlett úrgyűlölete ellene irányul.* Hiába szegényebb anyagilag, mint a mai jó módban élő gyülekezeti tagok legtöbbje, iskolai végzettségénél, hivatásánál fogva irigylik mint urat. Nem adnak neki — ha csak tehetik — fizetésemelést. Hallani sem akarnak fürdőszobáról a paróchián. Amit csak lehet, megtagadnak tőle. Azt viszont elvárnák, hogy szegényen is úr módjára éljen, viselkedjék. Hivatalos elöljáróink, professzoraink (tehették, mert magas polcon voltak) állandóan azt verték a fejünkbe, hogy a lelkipásztor nem lehet úr, hanem csak szolga: mégpedig egyszerre szolgája Istennek és a gyülekezetnek. Sok szolgai megaláztatás után alakítottam ki magamban a lelkipásztori tiszt mércéjét. Én nem vagyok sem felettes úr, sem meggyalázni való szolga, hanem *testvérük vagyok, és az is akarok maradni* mindazoknak, akik ezt a testvériséget tőlem elfogadják és irányomban viszonozzák.

Megvan a gyülekezet felől az a kívánalom is, hogy a lelkipásztor legyen ezen a világon, az emberek között *tegnapból itt maradt, ósdi figura.* Beszéde, viselkedése legyen kenetteljes, az általa végzett teendőknek legyen szertartás-íze, ceremónia-szaga, hogy senki, aki őt hallgatja, ne gondolhasson a templomban valami megjegyzendő, általa hirdetett, életes igazságra. Sajnos, ez a kívánalom megvan azért is, hogy elégedetlenkedőknek, mindig a múlton rágódóknak legyen kihez menniük panaszáradatukkal, sopánkodásukkal. Én nem szolgáltattam ki magam e tekintetben sem a nép kívánalmainak. Kialakítottam magamban és magamon a lelkipásztori típusnak azt a második vonását is, ami nélkül lehetetlen a mai világban egzisztálni: *egészen modern ember vagyok* műveltségben, beszédben, viselkedésben. Soha nem hordtam állig gombolt fekete mellényt sem pecsétesen, sem tündöklő tisztán. Hazám és népem sorsát illetően pedig együtt menetelek a nép egészével — inkább előtte járva annak, mint utána kullogva.

Sajnos, *maguk a lelkipásztorok sincsenek — hivatásukkal kapcsolatban — más véleményen, mint a gyülekezeti tagok.* Benne élve a múltban, vallják legtöbben, hogy mégiscsak előkelőbb dolog lelkipásztornak lenni, mint szakmunkásnak. Különösen a fiatalok között van sok, aki azért ment teológiára, mert nem vették fel más felsőfokú intézménybe, a szakmunkásképzőt viszont lealacsonyítónak érezték magukra nézve. Tudat alatt is vonz némelyeket erre a pályára az a *méltóságérzet,* amit a szószék biztosít papja számára. Erre a szószékre felmenve felette áll az ember a közönséges halandóknak. Amit a szószékben mond valaki, az megfellebbezhetetlen, nem lehet annak ellene mondani az istentiszteleti rend alapján. Temetések alkalmával ő mondja ki a végleges ítéletet egy-egy élet felett. Vannak szertartások (keresztelés, úrvacsoráztatás, temetés stb.), amiket csak a lelkipásztor végezhet. Mindezeknek alapján a pap arra a fals következtetésre juthat, hogy ő különb más embereknél.

Még három lelkipásztorokkal kapcsolatos elképzelésről szólunk.

Világi vezetőink szinte semmi egyebet nem értékelnek a lelkipásztori szolgálatban, hanem csak a politikai, társadalmi pozitív megnyilatkozásokat — azokat is főleg ugyanabban a zsurnalisztikai zsargonban, mint ahogy ez közszájon forog. Nem értek egyet ezzel a kaptafa-kívánalommal. A világ dolgairól jobban tudnak beszélni a világ fiai, mint mi. Ha a lelkipásztornak a közös ügyről nyilatkozva nincs valami más, új mondanivalója is, mint a nem egyházi embereknek, akkor a mi munkánk felesleges szószaporítás.

A fenti állapotok reakciójaként született meg lelkipásztoraink és gyülekezeti tagjaink körén belül az a kívánalom, hogy a lelkipásztor legyen e *világtól elvonuló személy,* s nevelje a reá bízottakat is a befelés és felfelé való fordulásra. Nem vállalom ezt a felelőtlen magatartást.

Végezetül van még egy elképzelés a lelkipásztorok felől — mégpedig az *egyházi felsőbbség részéről.* Szerintük az az eszményi lelkipásztor, akiben vak engedelmesség van minden iránt, amit világi és egyházi vezetőink tesznek, mondanak. Mennyire válnak közülünk — a kívánalomnak hódolva — felelősség nélküli, vak végrehajtókká: mások oldják meg helyettem az egyház és világ sorsát, s az én teendőm a pisszenés nélküli tudomásulvétel. Nem volna szabad ezt az állapotot elfajulni hagyni. Siralmas látvány ezen a világon egy érzékenység nélküli automata — robot — lelkipásztor, aki gombnyomásra szól, cselekszik, s mindig azt, amit beletápláltak, mint a computerbe.

Elmondottuk nagyjából a lelkipásztori tiszt felőli elképzeléseket. Már az előbbi felsorolás menetében sem tudtam magam türtőztetni, hogy beszúrásokként el ne mondjam mindezekkel az elképzelésekkel kapcsolatban a magam barlangbabújhatnék-különvéleményét. Úgy zárom ezt a fejtegetést, hogy nekem nem „elképzeléseim" vannak hivatásomról, nem is mások elképzeléseihez igazodom munkám végzése közben. Eszméket és eszményképeket kerestem inkább (mintákat) a magam számára. Ezekből és ezektől sokat tanulva alakítottam aztán ki magamban azt a lelkipásztori személyiséget, aki vagyok, s azt a lelkipásztori szolgálatot, ahogy folytatom, végzem munkámat.

Azt, hogy parasztfiú létemre kitanulhattam, nem én határoztam el. Édesapám döntött így felőlem születésem után azonnal, ezzel az indoklással: „nem engedem, hogy a fiam éppen olyan büdös paraszt legyen, mint én".

Pályaválasztásom felől viszont már én magam döntöttem 18 évesen, megfellebbezhetetlen érvénnyel: pap leszek! Édesanyám kimondhatatlanul örült tervemnek. Édesapám váltig tiltakozott ellene. Most is emlékszem az érvelésére: „ne menj papnak, majd meglátod, visszajönnek a kommunisták, és megölnek minden papot". Ez a kijelentés 1933 nyarán hangzott el egy öt elemit végzett paraszt szájából. Honnan vette édesapám — a Horthy-idő csúcsán — ezt az akkor lehetetlennek tűnő próféciát, hogy visszajönnek a kommunisták, nem tudom. Hogy miért féltette fiát, az eljövendő papot a visszajövő kommunisták kegyetlenségeitől, azt viszont tudom. Rossz tapasztalatai voltak szegénynek — a helyiek túlkapásai miatt — a Tanácsköztársaság rövid idejéről.

Különben senki nem tanácsolta azt nekem, hogy pap legyek. Egyszerűen megért bennem a szándék. Minél több időt töltöttem el az iskola padjaiban, annál inkább különbséget tudtam tenni a között az életnívó között, ami a parasztság és középosztály között volt — az előbbi rovására. És úgy készültem „úrnak", hogy szívem mindenestől a szegényekért dobogott, akik közül jöttem. Szegények felé való odafordulásomat még inkább tudatosította bennem diákkoromnak az a nagy áldása, hogy — szinte kizárólag ösztöneim kényszere alatt — hamar rákaptam az irodalomra. Hatodik gimnazista koromban már a leglelkesebb Ady-rajongó voltam, a költő eszméinek fáradhatatlan propagátora diáktársaim között. Hetedikben már Szabó Dezsőt faltam, Móriczot emésztettem. Nyolcadikban (1933!) már Szabó Pál *Emberek*jéért lelkesedtem és Sinka Istvánnak a Magyar Falu című újságban megjelent verseiben gyönyörködtem. Mindegyik író egy helyre irányította tekintetemet, a parasztság felé. Nem volt akkor ezeknek az eszméknek rajtam kívül senki követője a miskolci gimnáziumban. Szálegyedül viaskodtam gyermekifjú fejjel azokkal a problémákkal, amelyektől forrt, lázban égett már (amiről én nem tudtam) az egész ország fiatalsága. Ez különösképpen akkor tűnt elém, mikor Patakra kerültem teológiára. Örömmel fedeztem fel, hogy ez a kis iskolaváros a népi gondolat legmegbízhatóbb bölcsője. Nem győztem a fejem kapkodni a kíváncsiságtól, mikor az Ifjúsági Egylet Olvasótermében egymás mellett láttam az asztalon az akkori összes folyóiratot. Csodálatos, hogy én nem a Nyugat után kaptam, hanem a Válasz után. Nem az Új Időkre vetettem rá magam, hanem az Erdélyi Helikonra, Pásztortűzre. Új nevek ragadtak meg emlékezetemben, s lettek életem irányítói: Erdélyi József, Illyés Gyula, Féja Géza, Kovács Imre stb. Mindezeknek eredményeként: amit Miskolcon ösztönösen határoztam el, arra Patakon tudatosan készültem fel. Népért élő, nép szolgálatába álló lelkipásztor leszek!

Milyen példákon akadt meg a szemem, miközben tudatosan formálgattam magamban ezt a jövőt? Szívem mélyén sajnáltam az *Elsodort falu* Farczády tiszteletesét, a *Fáklya* Matolcsy Miklósát, akik önmaguk roncsává váltak a sok hiábavaló próbálkozás vagy hivatásuk meg nem értése miatt. Éreztem: ezek a nagy írók nem gúnyt akarnak űzni a magyar református lelkipásztorokból, hanem azért foglalkoznak ennyit munkáikban személyükkel,

szolgálataikkal, mert hivatásuk magasabb szintjén szeretnék őket látni. *A népért élő, munkálkodó lelkipásztorokat* — szintén az irodalom révén — hamar elémbe hozta az élet. Megismerkedtem Fülep Lajos zengővárkonyi és Kiss Géza kákicsi lelkipásztorok ormánsági népmentő szándékaival. Ez már igen! Így már érdemes papnak lenni! Hát még mikor a Magyar Út hasábjain megismerkedtem az előttem járó *fiatal lelkipásztorok szociális töltésű, bátor szókimondásával!* Pap Géza, Fónyad Dezső, Morvay István, Esze Tamás tettek rám különösen nagy hatást. Egyenesen megnőttek szememben, mikor megtudtam róluk, hogy egyikük-másikuk megjárta a börtönt is sajtóvétség miatt. Nagy vesztesége a felszabadulás utáni éveknek, hogy ezekkel a lobogó szenvedélyű, népért élő-haló emberekkel (az egy Esze Tamás kivételével) nem tudták felvenni a kapcsolatot az arra illetékesek. Ezekkel a paptípusokkal emésztődve, azonnal elémbe jöttek ezek ellenpárjai. Eszembe jutott szülőfalum papja. Most is látom őt, ahogy sétabotjával a kezében végigmegy a főutcán — ki a tagra, hogy felügyeljen az ott folyó munkákra, nézegesse a termést. Ez volt a főfoglalkozása. Nagy lelki-szellemi tétlenségében a világ legkárvallottabb teremtésének érezte magát. Állandóan a paróchia ablakában állt, s onnan nézegetett kifelé. Egyszer éppen ebben az alaphelyzetben nyitottam rá, s ő ezzel az epés atyai tanáccsal fogadott: „Mégsem tetted jól, hogy pap leszel. Neked is az lesz majd a sorsod, mint az enyém: látod, én egész életemen át arra vagyok kárhoztatva, hogy a Sinka Gyula szemben lévő ganéjdombját bámuljam..." Beleborzongtam a szavakba. Tudtam: én ilyen pap soha nem leszek! Nem jutottam kedvezőbb helyzetbe akkor sem, mikor a szomszéd faluk papjai között kerestem mintát magamnak a szolgálathoz. Az egyik részeges volt s parázna, de kegyetlenül tudott ríkattatni temetések alkalmával, s ezért minden esendőségét elnézte, sőt, imádta a falu. A másik játszotta az elérhetetlenül nagy urat, s főjegyző vejével együtt rémuralom alatt tartotta faluját. Tudtam: én nem süllyedhetek soha ilyen mélyre. Közben előmbe jöttek a Názáreti Jézus nevében *cselekvő papok*. Különösen nagy hatással volt rám Kiss Ferenc debreceni teológiatanár, a Református Szeretetszövetség megalapítója, aki élete teljes odaszánásával munkálkodott azért, hogy az adott helyzet lehetőségeit kihasználva felvegye gondját az árváknak, öregeknek. Hejőpapiban nyílt meg az első ilyen árvaház. Ekkor határoztam el önkéntes fogadalomként, hogy a szülői házat, ha rám száll annak tulajdonjoga, én is odaadom a Szeretetszövetségnek. Ellenszolgáltatásként annyit kérek csak érte, hogy édesanyámról Zsófia-otthon legyen majd a neve. Gyönyörű tervemet áthúzta a háború, az utána következő elrendeződés. Hol volt már akkor a Szeretetszövetség, mikor én rendelkezhettem a házunkkal! Három gyermekkel, szegény feleséggel, semmi nélkül maradt, öreg édesanyával, nagyon rá voltam szorulva az árára, mikor az mégis eladásra került. Közben — ahogy megszűnt a papok közéleti tevékenysége — másfelé kezdtem el kutatni a lelkipásztori eszményképeket keresve. Tudtam, hogy egyházkerületünkben, Hejőcsabán és Hejőpapiban van nagyon buzgó hitélet hívő lelkipásztoraik (Szabó Dániel, Benke József) munkálkodása nyomán. Amire vártam — egyszer, 34 éves fejjel —, éppen feleségem hatására, engem is megérintett a pünkösdi Lélek. Ettől kezdve kettesben úgy folytattuk lelkipásztori munkákat, hogy savonarolai kemény beszéddel hívtuk, kényszerítettük a híveket „megtérésre". Úgy gondoltuk akkor mi magunk is, hogy az adott körülmények között, melyeket a felszabadulás hozott ránk, az az

egyház dolga, hogy befelé és felfelé forduló, csak önmaguk odaáti üdvösségével törődő hívekké nevelje tagjait. Ebből az áldozócsütörtöki álmodozásunkból rázott fel bennünket Bereczky Albert, Victor János, Péter János, Békefi Benő meghirdetett új lelkipásztor-eszménye: a *lelkipásztornak és gyülekezeti tagoknak oda kell adniuk magukat szolgálatra annak a népnek, amelyből vétettünk.* Úgy kell segíteni nekik az új haza körülményei között való eligazodásban, hogy közben pillanatra se vegyük le tekintetünket mennyei hazánkról, az oda való készülődésről... Később átestek — sokan — a ló túlsó oldalára. Ma sokan az egyház szolgálatának szinte kizárólag csak a társadalmi, politikai megnyilatkozásokat tekintik. Én — ezek között a kísértések között — megmaradtam a kezdeti indíttatásoknál: éppen keresztyén szívem kényszere alatt szeretem nagyon népünket. Ami tőlem telik, meg is teszek mindent ennek megsegítése érdekében — pillanatra sem véve le tekintetemet az evangélium elsődleges üzenetéről, a vertikális függőségről.

Végeredményben ma, amikor szolgálatom eszményeit magam előtt látom, nagyon messzire kell visszamennem a múltba eszményképekért: egészen a reformációig. Reformátor eleink voltak azok a csodálatos lelkipásztorok, akik munkájukkal egyszerre szolgálták Isten dicsőségét s a nép javát. Ha az ő esetükben nem maradt el az eredmény, szabad nekünk is abban reménykednünk, hogy a mi ilyen kettős, egyirányú munkánk sem hiábavaló.

Persze nincs kész bennem és főleg nem valósult meg rajtam az a lelkipásztori eszménykép, akivé szerettem volna válni. Közben — hosszú, 42 évi szolgálat után — csorbulófélben van már az önmagam gránitkövéből eszményt faragó véső is. Mégis, ennek ellenére, újra és újra megpróbálkozom a lehetetlennel: minden nap törekszem még mindig valamit alakítani, formálni magamon...

SZELLEMI IGÉNY — MORÁLIS KÖVETELMÉNY

Valamikor a lelkipásztorokat „tiszteletes és tudós" jelzőkkel értékelték — okkal. Szellemileg magasabb szinten álltak, mint bárki más ebben az országban. Erkölcsileg elvárták tőlük — ők is megkövetelték egymástól és maguktól —, hogy minőségileg más élettípust képviseljenek az emberek között.

Jellemző-e még ma is ez a két megállapítás („tiszteletes és tudós") lelkipásztorainkra? Teljes egészében — sajnos — nem. Vagyunk azonban sokan, akik boldogan küszködünk azért, hogy ezeknek a normáknak — legalábbis részben — megfelelhessünk. Önkéntes, szép vállalkozás ez az önmagunkkal kapcsolatos igény, ennek teljesítése. A teológiáról kikerülve nemigen ellenőrzi ugyanis senki szellemi-szakmai előrehaladásunkat. Egyházi törvényeink is — végeredményben — csak a cégéres bűnök megbüntetését írják elő. Külön nyomorúságunk, hogy a reánk bízott drága nép olyan alacsony szellemi szinten áll, hogy nemigen tud különbséget tenni igehirdetés és igehirdetés, lelkipásztori élet és lelkipásztori élet között. Papjai megítélésében egyre jobban befolyásolja őket a látszat utáni vélekedés (nagy hang, szép külső, fiatalság stb.), mint az értékekre való felfigyelés. Akik komolyan hisznek (az ún. „hívők"), azt várják tőle, hogy a lelkipásztor mindig úgy prédikáljon (lehetőleg még ugyanazt a zsargont is használja), amit ők megszoktak. Irtóznak

az ilyenek minden újtól, mástól, izgalmastól — pedig örök szenzációk nélkül, aminek minden istentiszteleten meg kellene ismétlődnie, nincs egyházi élet, sőt, élet sincs az egyházban. Erkölcsi szempontból két magyarázat is van arra nézve, hogy miért olyan elnézőek híveink papjaik életével kapcsolatban. Ők is emberek — mondják megértéssel az elbukottakról vagy bűneikben megcsontosodottakról. Csak éppen arról feledkeznek meg az így vélekedők, hogy az emberséget némelyeknek kötelességük magasabb szinten megélniük, mint másoknak. Hát mögötti rugója is van az egyszerű egyháztagok, papok bűneit elnéző nagyvonalúságnak: ha neki szabad kiemelt emberként vétkeznie, sokkal inkább lehet a közönséges halandóknak. Megértő vagyok — mondják az ilyenek — a pappal szemben, hogy így megnyugtathassam a saját magam gonosz lelkiismeretét.

És most nézzük meg: mik az én saját magammal szemben felállított követelményeim *szellemi szinten.*

Elsősorban az, hogy „szakmámban" *folyamatosan képezzem magam.* Nemcsak az orvosi, természettudományos szakok fejlődtek, fejlődnek szédületes tempóban, ugyanez érvényes — az utolsó 30—40 évet tekintve — a teológiára is. Aki ma ugyanúgy nézi a Bibliát, ugyanúgy prédikál, mint 30 évvel ezelőtt, az nem mai lelkipásztor. Mi lenne az orvosokkal, ha ugyanazokkal a módszerekkel, orvosságokkal gyógyítanának, mint 40 évvel ezelőtt? Nem tudnák megnyugtatóan elvégezni munkájukat. Ugyanez az igazság érvényes a lelkipásztorokra is. Aki a múltban megreked, az nem lehet a jelen építője és a jövő tervezője. Ennek a teológiai önművelésnek — legalábbis az én esetemben — van azonban egy nagy gátja. A teológiai tudományok klasszikus alkotásai külföldön, elsősorban nyugaton teremnek. Én viszont — a becsületesség szintén hozzátartozik az emberséghez — nem tudok idegen nyelveket. Úgy segítek hát magamon, hogy nagyon buzgón áttanulmányozok minden református és evangélikus folyóiratban megjelent (ezek mind az előbb említett külföldi eredményeket tartják szem előtt) cikket. Vigyázok magamra, hogy semmi ezek közül el ne kerülje figyelmemet. Nemcsak gátat, hanem áldást is jelent azonban számomra ez a nagy hiány, hogy nem tudok idegen nyelveket. Jobban kell küszködnöm, emésztődnöm bibliatanulmányozásaim idején, mint másoknak. Így nem kényelmesedhetek el. Nem „átveszek" valakitől valamiket, hanem nekem magamnak kell felhoznom a Biblia mély tárnájából a leletet.

Mint olyan ember, aki gyermekkoromban örök szövetséget kötöttem az *irodalommal,* állandóan szemmel tartom annak állapotát ma is, s mint a méh a virágról a nektárt, gyűjtöm én is magam számára abból a hasznos dolgokat. Már említettem (emiatt bizonyos egyoldalúság úrrá is lett rajtam), hogy elsősorban a népi irodalom szerelmese lettem, s az vagyok ma is. Innen olvastam fiatal koromban a legtöbb könyvet, folyóiratot (a klasszikusokat a középiskolában emésztettem meg). Innen vásároltam-vásárolom a legtöbb könyvet. Fiatal pap koromban nagyon szép könyvtárt gyűjtöttem magamnak. Ezt azonban mindenestől elvitte a háború. Családalapítás után is szenvedélyes könyvvásárló lettem. Ám kevés pénzem miatt elsősorban az *Olcsó könyvtár* kezdetben nagyon értékes köteteit vehettem csak meg, és a többi könyvek közül is csak az olcsóbb kiadásúakat. Háború előtt a következő újságokat, folyóiratokat hordattam: Kelet Népe, Magyar Élet, Magyar Út, Tiszántúl. Mostanában két napilapon kívül (Népszabadság, Észak-Magyaror-

ság) semmi nem jár rendszeresen. A könyvtárban azonban állandóan tanulmányozom az összes folyóiratot (Kortárs, Új Írás, Jelenkor, Alföld, Tiszatáj, Valóság, Világosság, Nagyvilág). Ezzel kapcsolatban azt is meg kell mondanom, hogy egyáltalán nem vagyok beletörődve abba, hogy a mai irodalom összességén annyira eluralkodott a formai különcködésben, mondanivaló érthetetlenségében az avantgarde, hogy legtöbbször élvezhetetlenek számomra prózában, lírában egyaránt az „alkotások".

Fiatal pap koromban részt vettem a *szárszói* mozgalmakban. 1948-ban előadást is tartottam parasztságunk kérdéseiről (ekkor újra vallásos vonalon folyt a konferenciázás, és mi magunk, lelkészek oldottuk meg előadásainkban az ún. közéleti kérdéseket is). Ott voltam a népi írók 1943-as és 44-es konferenciáján is. Mint olyan ember, aki saját tapasztalatomból tudom, mi történt ott és akkor, sokszor ámulok el az ezekre az alkalmakra való visszaemlékezések olvasása közben.

Külön szólok pár mondatban a *tv*-ről is. A fél nyolcas híradó kezdetekor nyitom ki azt. Azután, ha alkalmas műsor van, mindegyiket megnézem — kikapcsolódásra vágyva. Legtöbbször elégedetlenül állok fel utána. Olyan apparátussal, annyi képzett munkatárssal, művésszel, főleg annyi pénzzel, mint amennyi rendelkezésre áll, sokkal igényesebb programot kellene kiválogatnia, sugároznia a képernyőnek. *Színházba* nem járok két okból: elégedetlen vagyok a helyi műsorpolitikával, és nagyon vidékinek érzem városunk színtársulatát. *Moziba* járni nincs időm. Húsz év alatt összesen négy filmre voltam kíváncsi. A címük azonban sokat elárul a nézőről: Ármány és szerelem, Nyomorultak, Küldetés (Balczó), Halottlátó.

Szellemi igényeimmel kapcsolatban még egy dologról kell megemlékeznem. Szenvedélyesen él bennem, gyűjtőben a vágy, hogy valakinek *átadhassam a meglelt értékeket.* Hiába akarnám azonban ezeket megosztani, nincs rá lehetőség. Nemigen volt a múltban sem. Ifjú pap koromban az ún. vallásos estéket összekötöttük a népművelő estékkel. Megpróbáltam ezeken az alkalmakon — szemelvényeket olvasva fel műveikből — megismertetni falummal a népi írókat. (Szárszó magvait végeredményben mi hordtuk szét az országban: fiatal papok, tanárok, tanítók.) Mennyire megszégyenített azonban ebben a szándékomban az egyik jelenlevő zsírosparaszt! A *Fekete bojtár vallomásai*ból felolvasott gyönyörű részlet meghallgatása után hozzám jött, és azt mondta: „Tessék megmondani annak a juhásznak (mármint Siska Istvánnak), hogy ne írjon ő, hanem menjen inkább vissza juhokat őrizni." Közvetlenül a felszabadulás után, 1946-ban, szülőfalumba kerültem menekültként. Esténként együtt volt az olvasókörben az egész falu. Mindenki ostromolt, mindenki a véleményemre volt kíváncsi ezek között a kaotikus állapotok között. Megkértem az öreg papot, a szolgatársat: engedje meg nekem, hogy ennek a tudatlan népnek esténként legalább Adyról és József Attiláról tarthassak előadást. Leforrázó volt az elutasítás: „Hogy József Attila kicsoda, nem tudom, Adyról pedig, míg én leszek az iskolaszék elnöke, ebben az iskolában senki nem beszélhet." 1956 lecsillapodni nem akaró nagy összevisszasága kellős közepén felmentem a tanácsra. Arra kértem az illetékeseket, hogy a program nélkül maradt kultúrházban — legalább átmenetileg — hadd tarthassak előadásokat a mai magyar költőkről, írókról. Alaposan kifizettek ajánlkozásomért: „Mit gondol, csak nem engedünk be papot a kultúrházba! Inkább maradjon az örökre üres, minthogy egy papot hall-

gasson ott a nép." Azóta nem próbálkoztam senkinél a magam ajánlgatásával. Olvasgatok. Gyűjtöm magamba az ismereteket, szépségeket, ocsmányságokat egyaránt (változatos ám az élet), és boldog vagyok, ha azoknak lelkipásztori szolgálataim során hasznukat vehetem. Beszélgetések során viszont — ha alkalom adódik rá — mindig előhozom az irodalomhoz fűződő kapcsolataimat. Ennek egyszer hasznát is vette valaki a családomból. A kislányom. Középiskolás osztályfőnöknője elég sokáig piszkálgatta szegényt mint „tiszteletes kisasszonyt". Megváltozott azonban a tanárnő véleménye apáról, leányáról azonnal, miután családlátogatása során nálunk járt. Magyar szakos lévén, azonnal megnézte könyvtáramat. Elbeszélgettünk a tegnapi és mai magyar irodalomról. Mikor látta a kérdésben való tájékozottságomat, megkért, hogy írjak Ady vallásosságáról egy rövid dolgozatot, amit a kisleányom majd felolvas az arra legalkalmasabb magyarórán. Így is történt. Történnek még csodák a világon.

Mindenekfelett valónak érzem azonban minden lelkipásztor életében a *morális szempontból való rendezettséget.* Ez azt a követelményt jelenti, hogy elsősorban a lelkipásztor életén kell tündökölnie az általa hirdetett igazságnak, azok szépségének. Ilyen értelemben a lelkipásztor élete kirakatba tett élet. Reánk valóban érvényes a mondás: *rajtunk a világ szeme.* És jól van ez így. Csúnya, visszataszító látvány a vizet prédikáló, de bort ivó pap.

A kérdés részletesebb taglalását kezdjük azon, hogy a keresztyén kegyesség Isten szolgálban nem elsősorban külsőségekben valósul meg (állig gombolt mellény, kenetteljes beszéd), hanem bizonyos *életvitelben, viselkedésben.* Minthogy az emberek szeme erre a legfogékonyabb, nagyon kell a lelkipásztornak vigyáznia arra, hogy *cégéres bűnöktől mentes* legyen az élete. Ha valakinek önmegtartóztatónak kell lennie ital, nemi élet, pénz, kifejezési formák tekintetében, akkor neki valóban ilyennek kell lennie. Az egyszer undokságon fogott ember a reá bízottak előtt visszaszerezhetetlenül elveszti hitelét. Márpedig hitelvesztetten képviselni Isten ügyét képtelenség — különösképpen ma. Ki vesz meg olyan portékát, amelyiknek még a reklámja is elriasztó?

Magam lelkipásztori szolgálatát szem előtt tartva igyekszem azt *szenvedélyes hűséggel, odaadással* betölteni. Nálam nincs hivatalos óra. Mindenki akkor és olyan üggyel jön a paróchiára, amikor és amilyennel éppen akar. A türelmes, másokért való odaadó szolgálatot törekszem gyakorolni otthonomon kívül is. Ha meglátok egy-egy tehetetlen öreget vederrel cipekedni, elveszem azt tőle, s hazaviszem neki a vizet. Betegeknek, ha épp ott vagyok, tüzelőt hordok fel a pincéből. Különös gondom van azokra, akiknek senkijük sincs. Elsősorban az ilyeneket látogatom. Nagyon vigyázok, hogy ne csak a szavak buzdító erejével, hanem sokkal inkább a cselekedetek példamutatásával valósítsak meg valamit a keresztyénségből. Így bánok anyagiak tekintetében is. Tudott dolog, hogy a gyülekezet abból él anyagilag, amit a hívek adnak. Én úgy kérek, hogy előbb adok mindig. Ma havi 300 forintot tesz ki, amit nagynak éppen nem mondható fizetésemből egyházfenntartásra adok. Mert ennyire mindenestől odaadom magam a szolgálatra, nagyon fáj (sokszor megtörténik pedig), ha az egyházközség tagjai nem értenek meg, sőt, időnként ellenem támadnak, és azok ellen, akik velem együtt komolyan veszik az evangéliumot. Orrlógató, megkeseredett óráimban is részesülök azonban örvendetes vigasztalásban. Nem régen ezzel vigasztalt nagy fiam, aki mégis

mindenkinél jobban ismer: „Apa, nem veszi ezt olyan komolyan senki, mint te."

Vannak elveim, melyekhez állhatatosan ragaszkodom. Íme! Soha nem mondok olyat, ami legjobb tudomásom szerint ne felelne meg az igazságnak, s amiért ne vállalnám minden körülmények között a felelősséget. (Domokos József Bajcsy-Zsilinszkyről írt könyvében felrója a nemzeti hősnek azt a magatartását, hogy a vallatás alkalmával azonnal mindent beismert, ami igaz volt. Lám — vonja le a könyv írója a végső következtetést —, az ún. „úri ember" még konspirációs munkára sem használható.) Ez alá a bűn alá én is oda tartozom, és velem együtt sok-sok keresztyén. A szavunk nem lehet csak igen és csak nem. Ebből a magatartásomból következik az is, hogy amit egyszer megígérek, azt meg is tartom. Kötelességteljesítésemben nem gátolhat sem lábon hordozható betegség, sem rossz idő, sem emberi hálátlanság, sem kárvallottság. Csak természetes, hogy erre a magatartásra sokszor rá lehet fizetni. Megéri viszont, mert a tiszta lelkiismeret boldogságával jár együtt.

Elvem — s ebből soha nem csinálok titkot —, hogy az emberek értékét nem az méri, hogy kinek mennyi a pénze, ki milyen pozíciót tölt be egyházi vagy világi vonalon, hanem mindig az, hogy kinek mennyit ér az esze, s kinek mennyi finomság lakik a szívében. Hadilábon álltam e magatartásom miatt a régi gazdagokkal, hatalmasokkal. Nem viszonyulok másképpen a mai gazdagokhoz, hatalmasokhoz sem. Két kézzel szeretném viszont fel- és kiemelni az elesettségből a mai értékes, egyszerű embereket, gyermekeket, felnőtteket egyaránt, mint valamikor a régi szegényeket. Eszményképem e tekintetben a Veres Péter által megálmodott jövő: el kell jönni annak a kornak, amikor nemcsak az ügyesek, spekulánsok, összeköttetéssel bírók boldogulnak, hanem a mulyák, ügyetlenek is — ha különben becsületes munkások és érték van bennük. (Nem régen konfirmáltam egy fiúcskát. Az utcán szedtem fel. Mint később kiderült, azért, mert nem nagyon volt hely a lakásukban, ahol meghúzhatta volna magát. 2x4 méteres lyukban laktak apjával, anyjával, nővérével négyesben, havi 400 forintért. Az órákon hamar feltűnt nekem, hogy magyarázataim után mindig mindenre ez a fiúcska reagál elsőnek. Szinte minden kérdésre felelni tud az óra végi összefoglalás idején. Megkérdeztem tőle: „Hányas tanuló vagy te, Lacikám?" „Kettes" — felelte szegény. Én pedig elkezdtem biztatni: „Menj fel az igazgató úrhoz, mondd meg az osztályfőnöködnek, hogy te fizikai munkás gyermeke vagy, és nekik kötelességük veled külön is foglalkozni, hogy jó tanuló lehess!")

Keresztyénségemhez hozzátartozik, hogy *senkin sem tudnék semmiért bosszút állni,* valakinek gonoszért gonosszal fizetni. Jogász fiam nem régen akart valakit, aki családunk becsületébe gázolt, beperelni. Eltiltottam szándékától: „Ha ezt megteszed, nem vagy a fiam!"

És van még egy egész életemet meghatározó tulajdonságom: *nem tudok hajbókolni a hatalmasok előtt,* akiknek intézkedésétől függ mások anyagi és hivatalbeli előrehaladása. Tudomásul veszem őket, mint diákkoromban a tanáraimat. A legszükségesebbekben engedelmeskedem nekik. Ki viszont nem szolgálom őket. Így — természetesen — nem is várok tőlük semmi különöset magamnak. Nem irigylem a kaméleonkodásra minden rendszerben és személyi változás idején képes embereket. Soha nem váltottam színt. Nem törtettem előrehaladásom érdekében. Egyszerűen minden tőlem telhetőt meg-

próbálok megtenni a gondjaimra bízottak javára. Ha valaki ezt elöljáróim közül (mint valamikori tanáraim közül is némelyik) észreveszi, jólesik. Ha nem vesznek észre, semmiképpen sem nyújtom állandóan a kezem, mint a stréber jó tanuló teszi, ágaskodva az osztályban.

Hogy a keresztyénség számomra nem azt jelenti, hogy a keresztyén ember mindenféle kenyérre felkenhető vajnak, mutatja a *gyermekeimhez és unokáimhoz való viszonyunk.* A mai gyermek- és unokaimádat korában én soha nem kényeztettem el gyermekeimet. Mindent megtettem értük, hogy felnevelhessem őket, de nem kényeztettem el őket soha. Bizony, minden nyáron elmentek szegények, mikor már felnőttek, ha költőpénzre volt szükségük, kőműves mellé, munkára! Tudják meg, mi az élet! Szerezzék meg ők maguknak a legszükségesebbeket! Úgy szép, ha a javak megszerzésében benne van a verejtékük is. Ezen az alapon nem szegődtünk önkéntes rabszolgának unokáink mellé. Pár hétre magunkhoz vesszük őket, de azután hívjuk értük a szülőiket. Magam életéből tudom — meg vagyok róla győződve, hogy érvényes ez az igazság az utódainkra nézve is: az életből az az igazán érték, amit magunk szerzünk meg és biztosítunk saját magunk számára, és nem azok, amiket potyán, elkényeztetésünk eredményeként örök-lünk.

AZ ÉN CSALÁDOM — AZ ÉN VÁRAM

És ezzel már el is jutottunk életemnek — úgy érzem azonban, minden lelkipásztor életének — legfontosabb részéhez, a *családi élethez.*

A mi családunk — illene, hogy minden lelkipásztor-család megérdemelje ezt a minősítést — *keresztyén család.* Ez alatt a meghatározás alatt azt értjük, hogy a család nemcsak egyszerűen a társadalom legapróbb sejtje, hanem benne van az — a mi hitünk szerint — Isten teremtő és megváltó rendjében. Ez azt jelenti, hogy a családi élet azért van, hogy az embernek *jobban legyen dolga* a földi életben azáltal, hogy a házastárs a másiknak mindenben segítőtársa. A keresztyénség túlélési lehetősége ma csak a család melegágya lehet elsősorban, ahol a mieink, gyermekeink is keresztyénekké formálódnak segítségünkkel. Felmérhetetlen csoda ez: élek egy ideig fejemet, szememet ide-oda kapkodva a másik nem felé. Ám egyszer csak megakad a szemem egyetlenegyen. Tele lesz vele a szívem. Rádöbbenek: ő az, akit az Úr szerzett nekem. Őbenne ugyanez a folyamat játszódik le, s ennek eredményeként beteljesül két emberen a másképp elérhetetlen cél: *lesznek ketten egy testté.* Attól kezdve egyet érzünk, egyformán gondolkodunk, egy célért küzdünk, s egymás iránti kizárólagos hűséggel éljük meg a nemi élet gyönyöreit az el nem múló szerelem olthatatlan mámorában.

Mert ilyen magasztos látomásom volt már legénykoromban is a házasságról, meglehetősen sokára, 34 évesen nősültem meg. Megannyi gazdag és sokszor intelligens leány elvételének lehetősége állt pedig előttem (a két világháború közt egy pap jó partinak számított). Mennyi szép, kívánatos szegény leány közeledett felém — alacsony szellemi szinten. Minden csábításnak ellene tudtam állni. Megvártam azt, akit Isten nekem rendelt. Mikor viszont őt megláttam mint diakonisszát, pillanatig sem haboztam tovább. Megkértem a kezét — nemcsak azért, mert feltűnően szép volt, hanem első-

sorban azért, hogy mint volt lelki munkás, megértsen engem hivatásomban, sőt, amennyire tőle telik, segítséget is adjon nekem ennek végzésében. Nem tudott a célomtól eltéríteni az sem, ami menet közben derült ki, hogy menyasszonyom a világ legszegényebb teremtése. Diakonissza-ruhájának levetése után annyija nem volt, amit magára ölthetett volna. Így nekem kellett szegényt még felöltöztetnem is. Nem bántam meg soha, egy pillanatra sem döntésemet. Isten ezzel a szegény, lelki dolgokra érzékeny lélekkel ajándékozott meg engem a leggazdagabban. Együtt leélt életünknek ez az egyetlen részlete volt zavartalanul szép, homálytalanul boldog: a házasságunk. Csak az irodalomból tudok hozzá hasonló példát felhozni. Piros Góz és Juhos Marika mindenre elszánt, nagy szerelmét. Móricz Zsigmond boldog emberével, Joó Györggyel mondom hálás szívvel 30 év után a mézédes szavakat: „Az én feleségem miatt nekem soha egy felhő sem vonult el a homlokom előtt."

Rögzítenem kell egynéhány dolgot *jegyességi időnkről* is. Kötegre való levelezést őrzök ebből a fél esztendőből. Ám ha valaki átnézné ezt a levélhalmazt, elcsodálkozna rajta, mennyire csak komoly dolgokról leveleztünk mi, szerelmesek egymással. Mit küszködtünk a betűkön keresztül azért, hogy szívünket felfedjük egymás előtt, hogy a közöttünk lévő — főleg hitbeli — különbözőségeket legyőzzük, s egymás gondolatát-érzését közös nevezőre hozzuk. Nevessen ki bennünket érte a világ: mi nem szégyelljük magunkat, hogy így volt, a szerelem testi, nemi részéről mi nagyon keveset írtunk, beszéltünk egymásnak, egymással. Nem mintha e tekintetben betegek lettünk volna. Az a kevés szó, ami mára kiveszett a használatból a nemek, házastársak egymás közti viszonyában, a „szemérem" visszatartott bennünket e dolog részletezésétől. Különben is (ez is közülünk kiveszett fogalom mára) „önmegtartóztató" életmódot éltünk mindketten. Szégyelltük volna magunkat egymás előtt, ha a nemi élvezet minden csínjára-bínjára, örömére, fogásaira nem együtt jöttünk volna rá. Ezért jelentett nekünk — e tekintetben is — mindennapos szenzációt a házasság. Nem telhettünk el egymással egy életen át, mert nem éltük és égettük ki magunkat időnap előtt vagy menet közben futó partnerekkel. Levelezésünkhöz hasonlóan nagyon komolyan töltöttük el jegyességünk ideje alatt a találkozásainkat is. Legelőször is apró részletekre kiterjedően felszámoltuk egymás előtt a múltunkat — elsősorban a hajdani szerelmeinket. Végeredményben neki is, nekem is volt ilyen (ha nem is egészen komoly) ügyünk. Szükségét éreztük annak, hogy egymás tüzének lángjánál hamuvá égessük múltunk minden esetlegesen zavaró körülményét, emlékét. Ezzel együtt járt a már házasságkötési eskünk előtti fogadalomtételünk a házassági hűségre. Előre megfogadtuk egymásnak, hogy lehetőleg minden esendőségünket megbocsátunk egymásnak, kivéve a paráznaságot. Micsoda kiveszett szó ez is, hogy „paráznaság" az emberiség életéből! Már csak azért is jó, hogy vannak lelkipásztorok, mert ezeknek közössége olyan emberi erények rezervátuma, amelyik múltunk erkölcsi értékeinek sok szép jellemzőjét őrzi még mutatóba, s hagyja rá az utókorra is.

És most jön e tekintetben a legnagyobb kérdés: *meg tudtunk-e maradni ezek között az általunk kitűzött, magas mércéjű életkövetelmények között?* S ha igen — hogyan volt ez lehetséges abban a korban, környezetben, amikor és ahol körülöttünk szinte mindenki másképpen él? Az egymás iránti

hűségben való megmaradásnak nélkülözhetetlen előfeltételei voltak-vannak a mi közös életünkben.

A mi mindennapos első teendőnk az, hogy (bármilyen korán vagy későn ébredjünk) megfogjuk egymás kezét: él-e a másik? Aztán elővesszük a Bibliánkat. Felolvassuk belőle az aznapi részt s a hivatalos újságunkban ahhoz írt rövid magyarázatot. Ez a bibliai szakasz lesz — a benne levő keresztyén üzenettel — számunkra az aznapi lelki útmutatónk. Ennek fényében nézzük, ennek mérlegén mérjük az életünket. Utána imádkozunk 5—6 percig. Mindennap így kezdünk neki az életünknek. Így kezd-e annak neki minden lelkipásztor-házaspár? — nem tudom. Két riasztó beszélgetés azonban bennem maradt ezzel kapcsolatban felejthetetlenül. Két, előttem házaséletére panaszkodó papnétól is megkérdeztem: szoktak-e ők férjükkel imádkozni. Az egyik sajnálatra méltó egyszerűséggel felelte: „Sajnos, nem." A másik olthatatlan gyűlöletet mutatva férje felé, így fakadt ki: „Vele? Soha!"

Menjünk azonban tovább mondandóinkban! Úgy szoktam én azt emlegetni, hogy aki a malomba jár, annak lisztes lesz a ruhája, azé pedig, aki gépekkel dolgozik, olajos. Így van ez a bibliaolvasással, imádkozással, keresztyénséggel is. Sok minden ráragad-tapad ennek eredményeként az ezekkel élők életére, viselkedésére. Miközöttünk senkinek a száját nem hagyja el házban, házon kívül rothadt beszéd. Nem káromoljuk Isten nevét sem mi, sem a mieink. Nem mondunk trágár vicceket, még kétértelmű, sikamlós kifejezéseket sem. Nem vagyunk hajlandók azokat magunk körül másoktól sem eltűrni. Szóváltások vannak közöttünk is — elvégre nem vagyunk angyalok —, de csúnya veszekedések nincsenek. Különösképpen pedig egyszer sem megy le a nap a mi haragunkon. Különben is egész nap annyira el vagyunk foglalva, annyi a dolgunk, hogy még ha akarnánk sem tudnánk gonoszságra, hűtlenségre adni a fejünket. Bármilyen fáradtak vagyunk is azonban, soha nem történik meg, hogy ne imádkozva fejezzük be napunkat.

Újabb kérdés: *van-e ennek a keresztyén életfolytatásnak következménye is a családunkban, a reánk bízott gyülekezet életében, s ha igen, mikben mutatkozik ez meg?*

Először talán a gyülekezetről hadd vallok egyetlenegy mondat erejéig: több házaspárról tudok, akik hozzánk hasonlóan, egymás kezét fogva imádkoznak reggel is és este is.

Hadd beszéljek azonban kicsit részletesebben az elsősorban reánk bízottakról, gyermekeinkről, nevelésükről. Három felnőtt gyermekem van. Egy sem lett közülük istentagadó. Mindhárom inkább istenfélő, akiknek életére is sok ragadt a mi életünkből. Soha nem hallottuk őket káromkodni, ízetlen vicceket mesélni.

Feszegessük meg kicsit a kérdést: minek lett eredménye, hogy három gyermekünk közül mindegyik vallásos lett? Biztosan nem annak, hogy sokat beszéltünk előttük Istenről. A vallásos nevelésnek elengedhetetlen kelléke, hogy ne adagoljuk túl a Bibliát s annak nyomában járó kegyességi élet követelményeit. Mi — úgy hiszem — megtaláltuk gyermekeink felé azt a mértékletességet, amivel felhívtuk figyelmüket a keresztyén igazságokra. Legjobban azonban arról vagyok meggyőződve, hogy egyszerű életünkön keresztül valami olyan minőségi pluszt mutattunk fel előttük, melyet sehol másutt a világon nem lehet feltalálni, hanem csak a keresztyén családban. Ennek eredményeként mindhárom, immár felnőtt, szárnyára bocsátott gyer-

mekünk templomjáró fiatal — hitvesével együtt. Iskolás korukban (általános és középiskolában történtek ilyesmik, egyetemen, főiskolán soha) mindhárom megkeseredett, lógó orral jött haza, valahányszor valamelyik tanár a Biblia ellen, a papok ellen, egyház ellen ágált. A legnagyobb unokánk (háromeves) már tud imádkozni. Az én leányom tanította meg rá.

AZ ANYAGIAKRÓL

Annak, hogy dolgozatunkban erre bővebben kitérünk, két oka van. Sokan az életszínvonalat képtelenek máson mérni, mint az anyagiakon: kinek mennyi a pénze, milyen luxuskivitelű a lakása, autója stb. E sorok írója viszont, mikor részletesen beszél az anyagiakról, azt a meggyőződését akarja bizonyítani, hogy senkinek az embersége nem mérhető le olyan megbízható műszeresen, mint éppen az anyagiakhoz való viszonyuláson.

Nincs még egy pálya, ahol a fizetés (ennek következtében az életmód anyagi vonatkozása) olyan elütően változatos, igazságtalanul egyenlőtlen lenne, mint a lelkipásztori karon belül. Hogy azoknak, akik az egyházi hierarchia legmagasabb fokán vannak, mennyi a fizetésük, senki sem tudja közöttünk. Mégis — nemigen irigyli tőlük a nagy jövedelmet senki; nagyon meg kell dolgozniuk érte itthon és külföldön, egyházi, világi vonalon egyaránt. Vannak ezután kiemelt lelkipásztorok, teológiai tanárok, akik több állást töltenek be, mindegyikért felveszik a fizetést. Az átlag papok egy része nagy paróchiával rendelkezik. Ezeknek is (ha másból nem, stólákból, temetők hasznából) átlagon felüli a bevételük. Vannak aztán (legnagyobb zömmel ezek vannak), akiknek jövedelme a velük egy szintű iskolai végzettséggel rendelkező világiakéval nagyjából egyenlő: 5—6000 Ft nyugdíjalappal fejezik be szolgálatukat. Vannak bizony közöttünk nagyon szegények is, akik lelkipásztori jövedelmükből még ha akarnák, sem tudnák eltartani családjukat. Ezek tények... Vannak nagy, közép- és kis létszámú gyülekezetek. Csak természetes, hogy a néhány száz lélek képtelen annyit biztosítani papjának, mint a több ezer lelket számláló eklézsia. Végül: rossz az emberek hozzáállása is ehhez az ügyhöz. Vannak gyülekezetek — falukon, városrészeken egyaránt —, melyekben az emberek egy része öreg, egyszerű ember, kicsi nyugdíjjal. Ezekbe az emberekbe a mai időkre is átmentődött a régi jobbágy- és proletáridőkből az úrgyűlölet. Hol talál ma az egyszerű, rossz szándékú ember kezeügyében urat? Vagy ha talál ilyet világi vonalon, kinek meri megmondani a benne felgyülemlett elégedetlenséget? Ott van hát testközelben a paróchián az általa úrnak tartott pap. Mintha őseik sok elnyomásáért akarnának bosszút állni: nem fizetnek (legalábbis nem szívesen) a papnak akkor sem, ha bőven van miből. Egyáltalán, hol van még olyan pálya (és egyáltalán, hogy lehet ezt megtűrni), ahol 6 elemit sem végzett emberek állapítják meg egy egyetemi végzettséggel felérő képesítésű ember fizetését, mint nálunk az anyagi ügyekben teljhatalmú presbitérium? Vannak gyülekezetek, melyekben emberek nem járnak azóta templomba, mióta — akaratuk ellenére — fürdőszoba épült a papnak, vagy leparkettáztatták a lelkészlakás szobáit, vagy fizetésemelést mertek adni.

A gyülekezetek papfizetéshez való rossz hozzáállását növelte az adott helyzet, hogy a két világháború közt a pap főleg természetbeniekben kapta a fizetését; volt földje, kaszálója, fája, néhol még mustja és sonkája is. Voltak helyek, ahol a legutolsó időkig közmunkában művelték a pap földjét, aprították fel a fáját, kaszálták le a szénáját. A mai időkre az az állapot következett be, hogy az eddig önellátásra berendezkedett papnak is a piacról kell élnie — mégpedig forintból. Pár mondat erejéig meg kell még itt emlékeznünk arról is, amit az állam ad, nem fizetés, hanem hivatalos minősítés szerint is „fizetéskiegészítő államsegélyként" — ez havi 600—700 forint.

Még szerencse, hogy a megváltozott társadalmi körülmények között a papokra is rákösöntött az az idő, hogy *aki nem tudja magát, családját lelkipásztori jövedelméből fenntartani, az különböző módokon segíthet magán és szerettein.*

A két világháború közöttihez viszonyítva egyre szaporodik azoknak a lelkészcsaládoknak a száma, amelyekben a *feleség is dolgozik.* Kénytelen rá — pedig az otthona és a gyülekezete is sokszor megsínyli ezt a kényszerhelyzetet. Legjobb helyzetben azok a papházaspárok vannak, ahol *mindkét fél egyházi területen dolgozhat.* Igaz, ilyen helyeken a feleségnek, mint beosztott lelkésznek a fizetése csak a 600 forint államsegély (legtöbbször). Irigylésre méltóan jó a helyzet ott, ahol a papfeleség (egyre több az ilyenek száma) *orvos.* Egy orvos-papné legtöbbször jól jön a helyi (tanácsi) szerveknek is. Egészségház mindenütt van. Orvosi lakás azonban nem minden faluban. Felbecsülhetetlen értékű tehát az ingyen orvoslakás a paróchián. Különben is, oda még a betegek is szívesebben, nagyobb bizalommal mennek. Ott, ha valamirevaló ember a pap, nincs hivatalos óra. Oda be lehet kopogtatni a legnagyobb éjszakában is, a legkisebb bajjal is. Még meg sem haragudhatnak rájuk, mert akkor ők is megharagszanak a papra. Jóval rosszabb helyzetben vannak a *pedagógus-papnék.* Ahol a tanács olyan, s ebben a járás is támogatja a helyi szerveket, ott a papnét egyszerűen nem fogadják be a helyi tantestületbe. Ezért némelyiknek a harmadik-negyedik faluba (városból ki falura) kell járni, ha tanítani akar. Régebben különösen emberölő volt ez az „ingázás", mert gyalog vagy biciklin kellett megtenni az utat, bármilyen volt az időjárás. Ám azt is el kell mondanunk őszintén, hogy nem mindig és mindenben rendezett az otthon tanító pedagógus-papnék sorsa sem. Az igazgatók meg akarják nekik tiltani a templomba járást, hogy gyermekeiket vallásos szellemben neveljék: kérik, vegyék rá férjeiket, hogy ne oktassanak hittant, hogy ne tartsanak gyermek- és ifjúsági istentiszteletet, ne konfirmáljanak stb. Bármilyen nehéz is ezeknek a fonák dolgoknak az átvészelése, a végén azért, mert kevés a pedagógus, engedni kénytelenek előítéleteikből a legcsökönyösebb vezetők is. Legveszedelmesebb azoknak a papnéknak a sorsa, akik a *tsz-ekben dolgoznak* mint pénztárosok, könyvelők stb. Nagyot változott a parasztság sorsa a tsz-ek megalakulása óta. Anyagilag különösen megbecsült tagjai a társadalomnak a tsz-vezetők, s hatalmi körük is meglehetősen kiterjedt. Nem ilyen felfelé ívelő viszont ezeknek az embereknek az erkölcsi magatartása. A vezetők költekezése, szabálytalan pénzkiutalások, kenőpénzek juttatása előfordul. Ismerek papnét, akinek — mikor szóvá tette ezeket a tagság érdekében — állásába került a becsületessége, sőt, a férjének is el kellett hurcolkodnia a faluból. Az ún. kultúrélet, reprezentáció,

szórakozás olyan megbotránkoztató sokszor, hogy azokba papnénak belekeveredni kész veszedelem.

A társadalmi helyzet kényszerítő körülményei között nemcsak arra kényszerültek a papok (egy részükben), hogy feleségük dolgozó nő legyen, hanem arra is, hogy ők saját maguk — a jobb megélhetőség érdekében — *másodállást vállaljanak* lelkészi teendőik mellé. Olyan kényszerhelyzet ez, amit tudomásul kell venni, de ami mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Legelőször is: a lelkipásztori szolgálat olyan hivatás, amelyik egész embert kíván. A valamirevaló lelkipásztornak igen sokat kell képeznie magát, ha haladni akar — szolgálatait tekintve is — a korral. Minden órával, amit más munkakörben tölt el, saját szolgálatát rabolja meg, saját legsürgetőbb teendőjét rövidíti meg. Ha azt a bizonyos előírt nyolc órát ledolgozza valahol (tsz-nél, vállalatnál), nem ér rá híveit látogatni, azoknak ügyesbajos dolgaival törődni. Hogy el ne merüljön a lelkipásztor munkahelyének anyagi, erkölcsi hínárjában, majdnem lehetetlen. Egy idő múlva azt veszi észre a pap, hogy szájára vette a falu — s a falu előbb-utóbb fel is emészti azt, akin rágódik. Persze, ha nagyon meg nem érné, nemigen vállalnák a lelkipásztoraink ezt a sok buktatóval és rizikóval járó másodállásozást. De megéri — saját szememmel láttam sok helyen. Van sok udvar, ahol a pap aprójószágainak száma, mint a régi időkben, megszámlálhatatlan. Anyagi jólétük, táplálkozási bőségük gyakran szellemi eltunyultsággal jár együtt.

Mert ilyen sok buktatóval jár a másodállás, időnként a lelkipásztor-feleség munkába állása is, ezért sok pap más módon — nincs rá jobb kifejezés —, *maszek alapon próbál a maga anyagi gondjain segíteni.* Vannak, akik méhészkednek. Egyesek egyenesen országos hírű méhészekké képezték magukat. Mások — főleg Szabolcs-Szatmárban, Hegyközben — ráálltak az almatermesztésre. Igaz, tudok papról — meghalt már azóta szegény —, aki harmados kukoricát volt kénytelen kapálni, hogy családja helyzetén valamit enyhíthessen.

Hát én személy szerint hogyan rendeztem be életemet, hogy családom fenntartásáról anyagilag tudjak gondoskodni? Hogy álltunk anyagilag, mikor húsz évvel ezelőtt bekerültünk városra, mostani gyülekezetünkbe?

Hattagú családot kellett eltartanunk egy fizetésből. Mennyi volt az a fizetés? A forintromlás mértékét semmi esetre sem követte az a fizetésemelés, amit az egyházközség biztosított lakás-fűtés-világítás, kerthasználaton felül. 1959-ben a 700 Ft államsegélyen kívül volt a gyülekezet pénztárából havi 1400 Ft fizetésem s 100—500 között ingadozó stólám. 1970-ben 2400 Ft jutott az egyházpénztárból. Most — közvetlenül a nyugdíj előtt — úgy rendezte ez az egyházi felsőbbség a fizetésemet, hogy 40 esztendei szolgálat után van havi 4100 forintom az egyháztól — szintén államsegélyen, stólán felül.

Hát bizony ez édeskevés volt — különösképpen a kezdet kezdetén hat ember eltartásához.

Miért nem mehetett el a feleségem mégsem munkahelyre? Szülői és gyermeki felelősségből nem. A három gyermek mellett ránk várt öreg édesanyám gondozása is, aki egybekelésünk óta mindig velünk élt — egyre öregedve, egyre szegényedve közöttünk. A felszabadulás után a kupec természetű felesek megtagadták tőle a földjeiért járó bérletet. Amikor pedig összeírták édesanyám földjét az én papi földemmel, alaposan felvitte Isten a

dolgunkat: kulákok lettünk nagy szegénységünkben mindnyájan. Ez azt jelentette, hogy teljesen a tönk szélére jutottunk anyagilag, fél lábunkkal viszont már a börtönben érezhettük magunkat a beszolgáltatás teljesíthetetlensége miatt. Ekkor — demizsonnal a kezemben — elkezdtem kilincselni hivatalról hivatalra, míg nagy kegyesen megszánt valaki, s ingyen és bérmentve átvette ősi földünket minden kötelezettség vállalása nélkül az állam számára. Édesanyám pedig itt maradt a házunknál — közel húsz éven át egy fillér bevétel nélkül. Még tsz-nyugdíj vagy valamiféle kegydíj sem járt neki sehonnan. Akkor evett, amikor mi adtunk neki. Akkor újíthatott valamit a ruházatán, ha vettünk neki. Közben lebetegedett. Szívesen vállaltuk a gondozását, boldogok voltunk, hogy valamit visszafizethettünk neki hálából és szeretetből. Nem tudtuk volna neki mi ezt biztosítani, ha a feleségem otthon nem marad háztartást vezetni.

De adottságai révén sem vállalhatott a feleségem munkát. Mint valamikori diakonisszának, végeredményben semmiféle képesítése nem volt. Ápolónő, asszisztensnő lehetett volna némi átképzés után. De olyan lelkű ember, aki előzőleg hat évet töltött a kórházban beteggondozásban úgy, hogy a betegek teste mellett a lelkükkel is törődött, hogy kezdhette volna a beteggondozást másképpen?

Persze — nem szégyenlem bevallani — egymás féltése is szívünkben szorongott. Fogtuk egymás kezét egy életen át, hogy el ne veszítsük a másikat. Munkahelyén a nő, otthon a férj egyedül maradva, sok kísértésnek van kitéve. Mi mint keresztyének tudtuk, hogy a Kísértő erősebb, mint amilyenek mi vagyunk. Megtántorodnak a legkülönbek is. Ha nem akarunk elbukni, közös vállalkozásban kell teljesíteni a parancsot: álljatok ellen az ördögnek, és az elfut tőletek. Sem ő, sem én nem bírtuk volna elviselni, ha valamelyikünk elbukott volna a házassági hűség vizsgáján.

Mit tegyünk hát ezek között a magas erkölcsi normákat vállaló körülmények között? Egy jó tanács nyomán arra gondoltunk: mi lenne, ha a kertünkben nyíló sok szép virágot bevinnénk a piacra? Szép pénzt kaphatnánk belőle. Szégyen ez vagy nem szégyen? Megszólnak majd érte a gyülekezetben? Lenéznek majd a kollégák? Végül úgy döntöttünk: mégis megpróbálkozunk vele. Pár napos árulás után — ha jól emlékszem — 350 forint lett a hasznunk. Akkor három pár cipő ára! Hétköznapi kifejezéssel élve: vérszemet kaptunk, és elkezdtük a virágot termeszteni tervszerűen. Először a téli fehér krizantémre álltunk rá. Később szereztünk színes, nagy fejű téli krizantémokat. Mikor divatba jött, szinte elsőként hozattunk tűlevelű dáliákat. Később tulipán, óriásvirágú fehér margaréta, tavaszi margaréta — minden megtalálható lett kertünkben. Kezdetben nagyon szerény jövedelemhez jutottunk belőle. Néha annyihoz sem, hiszen volt esztendő, amikor a váratlanul megérkezett fagy egész évi munkánk eredményét letarolta egyetlen éjszaka. Az utolsó öt évben azonban évi 20—25 000 forinthoz jutottunk évenként virágból. Miért mondtam el mindezt? Azért, hogy valljam én, amit mindenki tud: egy fizetésből (legalábbis átlagfizetésből) megélni egy család sem tudhat. Másrészt bizonyítsam: a bajban levőnek nem sopánkodni, panaszkodni kell, hanem dolgozni, s megfeszített munkával magunkon segíteni. Vétkeznek azok az emberek (több ilyen van a „hívő" papok között), akik állandó panaszkodás eredményeként másokkal tartatják el, segélyeztetik magukat. Végül pedig szükségét éreztem, hogy korunk civilizációs áldásait ma-

gunknak is biztosítsam. Ez külön jövedelem nélkül, pusztán a lelkészi fizetésből, lehetetlenség lett volna. Elsők között vettünk hűtőszekrényt, tv-t, egyéb háztartási gépet — mindent a virág hasznából. Ugyanebből tudtunk magunknak biztosítani olyan ruhadarabokat is, amiknek az ára az átlagosnál drágább volt (pl. gyermekeinknek esküvői ruha).

Persze a virágnevelés töméntelen munkával jár. Volt úgy, hogy hajnali 4-kor keltünk. Mentünk feleségemmel együtt a kertbe. Ő hét előtt bement a gyermekeket költeni, iskolába indítani. Én nyolcig maradtam kint. Utána én is bementem a lakásba. Lemosakodtunk (hol volt akkor nekünk fürdőszobánk?), megreggeliztunk. Feleségem nekikezdett az ebédfőzésnek. Én beültem az irodába meditálgatni, hivatalos dolgokat intézni, várni: jön-e valaki valamilyen ügyes-bajos dolgával a gyülekezetből. Ha nem jöttek, én mentem a gyülekezetbe 1—2 órára családokat látogatni. Különösen az öregek, betegek, szegények sorsa fekszik ma is a szívemen. Ebéd után 1—2 órás pihenést mindig biztosítottunk magunknak. Délután négy után, ahogy enyhülni kezdett a nyári hőség, irány újra a kert. Mindez szép volt nagyon: együtt küszködni a szeretett hitvessel gyermekeinkért, magunkért. Egészséges is volt a sok testmozgás a levegőn. Csúnyák, egyenesen borzalmasak voltak viszont azok a napok, mikor a feleségemnek piacra kellett menni — virágot árulni. Mindig izgultam, izgulok ma is: mikor jön már haza? Nem lett-e valami baja? Fiatalabb korában, mikor még nagyobb mennyiségben termeltük a virágot, biciklin ment a kedves, úgy, hogy a ruháskosár tele virággal, oda volt rögzítve a csomagtartóra. Édesanyám gyermekkoromban mindig batyukkal küszködött gyalog, mikor mások szekéren hordták portékáikat. A feleségem biciklin szállította a virágokat, mikor már legtöbben autón suhantak el mellette. Vannak családok (a miénk ilyen), amelyek egy nemzedékkel mindig elmaradnak a kortól — szegénységük miatt — eszközök dolgában is. Ahogy nézem, folytatják majd a sorsunkat a gyermekeink is... A legkeservesebb dolog azonban nem a virágnevelés, még csak nem is a virágszállítás volt, hanem a virágárulás. A piacon mindenféle ember megfordul. Néhányan megszóltak bennünket érte: hogy alacsonyodhat le egy papné annyira, hogy virágot árul. Mi nem lázadtunk a sorsunk ellen, hiszen önmagunk választottuk azt. Tudtuk: a munka nem szégyen. Azt is tudtuk, hogy a városrész és a gyülekezet nagyobbik része becsül bennünket azért, hogy siránkozás helyett dolgozunk. Az én feleségem a piacon is megállta a helyét. Senkit be nem csapott. Valamennyivel mindig olcsóbban adta a virágot, mint mások. Ha pedig paránta, virággumó kellett valakinek, tőle vett legszívesebben. Mindenki tudta róla, hogy megbízható a szava is, a portékája is.

Felmerül még a kérdés: ez nem gátol-e a lelkipásztori szolgálatban? Válaszunkat a feltett és jogos kérdésre kezdjük a legkézzelfoghatóbb érvvel: a kerttel, sürgős eseteket kivéve, mindig munkaidőn túl foglalkoztam, kora reggel, késő délután. A probléma leglényegét tekintve pedig valljuk, hogy a kerti munka nem lendíti ki az embert a lelki dolgok feletti töprengésből. Déry Tibor emlékezései között olvastam, hogy neki pont ilyenkor — a kerti dolgok végzése közben — jöttek elő a legkedvesebb gondolatai. A lelkipásztori munka e tekintetben nagyon hasonlít az írókéhoz. Lehet úgy virágot ültetni, hogy közben nekem mindig a hirdetendő Ige jár eszemben. Nem volt könnyű nekem erre a fizikai munkavállalásra rászánni magam. Világéletem-

ben gyenge fizikummal rendelkeztem. Mindig olvasni, álmodozni, tervezgetni szerettem. Most izzadnom, verejtékeznem kellett. Szívesen tettem.

Bizonyára nem lesz érdektelen, ha a fenti adatok birtokában vallok a családom *kosztjáról és ruházkodásáról* is. Nem lesz ebből botrány-szegénység szociográfiai feltárása. Egyszerűen megpróbálom néhány sorban felmutatni a megelégedett keresztyén ember lelki-testi állapotát.

A reggelink minden reggel zsíros kenyér, lekváros kenyér vagy kenyér szalonnával volt. Édesanyám és én mindig aludttejet ettünk utána. Feleségem és gyermekeink édes tejet vagy teát. A teát mindig citrompótlóval, de elegendő cukorral fogyasztották. Vasárnap reggel viszont kakaót kaptak a gyermekek vajas kaláccsal. Olyan ünnep volt ez számunkra mindig, mint amilyenről a kuglófra éhes József Attila álmodott.

Tízóraira (mindig uzsonnás táskába, szalvétába csomagolva) ugyancsak zsíros, lekváros kenyeret vittek a gyermekek iskolába.

Ebédünk kétfogásos volt: bőségesen leves (ezt még a szülőink parasztházából hoztuk magunkkal mind a ketten) és a legtöbbször kevéske hús sok-sok krumplival. A tészta nálunk ritka volt, egyikünk sem szerette különösebben. Süteményre meg nemigen tellett.

Vacsoránk (ha ebédről valami nem maradt) nagyjából egyforma volt a reggelinkkel.

Ünnep volt azonban számunkra a vasárnap mindig. Kitűnő húsleves került ilyenkor az asztalunkra, melyből a főtt húst hétfőre hagytuk, amit aztán krumplival, mártással nagy örömmel fogyasztottak gyermekeink. Húsleves után valami különleges jó ízzel elkészített sült hús járt körettel, kompóttal vagy savanyúsággal. Vasárnapi ebédünk mindig úgy készült, hogy aznap estére is maradt belőle.

Néhány dolgot még ezzel kapcsolatban. Mi primőrt piacról soha nem ettünk (paprika, paradicsom, gyümölcs). Csak mikor már tömegáru lett valamelyik cikk, akkor vásároltunk belőle. Igaz viszont az, hogy — sok munkánk eredményeként — a kertünkben szinte minden megtalálható a legkorábbi szamócától kezdve a legkésőbbi szőlőig. Én valamikor annyira megszoktam az egyszerű, változatosság nélküli kosztot (sok kenyér, sok leves, kevés hús, sok krumpli), hogy el sem tudom képzelni az életet — étkezés szempontjából — másképpen, csak így. Nem így viszont a gyerekeink. Annyira megutálták a szüntelen való szalonnázást, zsíroskenyerezést, hogy évődve mindnyájan fogadalmat tettek, mikor önálló háztartást kezdtek: „Szalonna, zsíros kenyér száműzve az asztalunkról." A vasárnapi ebéd viszont annyira feledhetetlen a számukra, hogy — ha hazajönnek hébe-hóba — ma is ugyanazokat kell nekik sütni, főzni, amit gyermekkorukban asztalunknál fogyasztottak.

Ahol ilyen szerény az étkezés — csak természetes —, ritka vendég a háznál az *ital*. Soha nem iszunk, csak ha vendég jön, akkor is csak amennyit éppen muszáj. Márkás italokat csak vendégségben, esetleg gyermekeink adományaként kóstoltam.

Magunk és gyermekeink *ruházata* is a legegyszerűbb volt. Mindnyájunknak egy-egy ünneplő ruha és egy-két hétköznapi ruha. 16 éve hordjuk feleségemmel az akkor vásárolt télikabátunkat. Van öt fehér ingem és három színes. Ezeknek nagyobb része viseltes bizony. Van egy pár egész cipőm, egy pár félcipőm, egy pár szandálom — mindegyik fekete színű.

A tisztes szegénységnek ez a mai világban cseppet sem irigylésre méltó szintje kísérte *gyermekeink taníttatását is.* Három gyermeket felnevelni! Ők még jobban nélkülöztek öltözetben, mint én. Amikor egyetemre, főiskolára jártak hárman egyszerre, 300—300 forintot tudtam nekik személyenként adni. Ők ezt nekünk nem panaszolták soha: tudták, hogy nem jut több. Azt viszont többször elkeseregték, hogy évfolyamtársaik közül többnek milyen jól megy a sora. Nem mondom, hogy nem hagyott mély nyomot gyermekeim lelkében ez a szocialista társadalomban is meglévő nagy anyagi szintkülönbség. Túlságosan nem igyekeztem letörni gyermekeimben ezt az igazságérzetet. Addig biztosított a jövendő, míg az ifjúság elégedetlen a jelennel, és így értelmét látja annak, hogy harcoljon a jobb holnapért.

Hát én mit szólok — összegzésként — mindehhez? Megint elémbe jönnek a példaképek, akiknek szíve verésére ráhangolódott az én szívem üteme is. Soha nem felejtem el Arany János hagyatékát: „Földi ember kevéssel beéri, vágyait, ha alacsonyra méri." Ugyancsak ő, a szüntelenül gyalog járó panaszkodott az „úri lócsiszárokról", akik elől neki mindig félre kellett állni, hogy azok be ne verjék hintójuk sarával... Így vagyok én a márkás kocsin száguldozókkal — legyenek az illetők papok vagy világiak. Persze a lelkipásztor számára az alázatos szívű költőnél is van hitelesebb útmutatás a szegénység—gazdagság kérdésében: a Biblia. Ebben olvasható a megcáfolhatatlan igazság: „Az élet több, mint az eledel, több, mint a ruházat." Ezt a „többet" nem adnám én a világ valamennyi kincséért. Ezért a „többért" (a lelki élet gazdagságáért) boldogan vállalom a szegényes állapotokat is anyagiak tekintetében.

Szóval sem mondom, hogy minden lelkipásztornak ilyen az anyagi helyzete, mint az enyém. Közöttünk is vannak nagyon élelmes emberek, aztán vannak papjaikat nagyon szerető, bőkezű gyülekezetek is. Nekem ilyen gyülekezetből nem jutott részem — pedig négy helyen szolgáltam. De nem irigylem azokat, akiknek mindenük megvan bőséggel. Gyermekkoromban úgy kezdtem az életet, hogy szegény voltam, de ez a szegénység sokféle szépséggel ajándékozott meg (egymásrautaltság, álmodozás, kis dolgoknak való örvendezés, a jobb jövőben való reménykedés stb.). Gyermekeimben látom, hogy a mai tisztes szegénység is előbbre visz az emberré válásban, mint az az állapot, ha valakinek mindene megvan — ingyen, küzdelem nélkül és sokszor érdemtelenül.

Egyetlen kérdés van még hátra: *hogyan reagál a környező világ (társadalom, gyülekezet) arra az életre, szolgálatra, amit az előbbiekben vázoltam?*

A mi sorsunk (legalábbis az enyém) az ellentétes előjelű nagy kilengések közötti hányódás. A túlságosan okosak, szuperműveltek biztosak a dolgukban. *Akik velünk törődnek, azok minket vagy engesztelhetetlenül gyűlölnek, vagy meg nem érdemelten, nagyon szeretnek.*

Íme néhány példa a fájdalmas megaláztatásokból!

Az első még a Rákosi-idő legrémítőbb korszakából való, amikor kenyeret nem is jegyre adtak, hanem egyszerűen azon az alapon, hogy kinek jut. Megérkezett azon a napon is a kenyeret szállító teherautó a falunkba. Rontott, nyomakodott a falu apraja-nagyja kenyérért. Szegény feleségemre kb. a tömeg közepén került volna sor. Ám két volt egyházi ember kimondotta a megfellebbezhetetlent: „A papnak csak akkor jár, ha előbb már mindenki

kapott." S nekünk (hattagú családdal) várnunk kellett minden ilyen alkalommal: jut-e kenyér vagy nem?

Másik gyülekezetben történt már. Éjszaka utaztam haza a városból. Holtfáradt voltam, s jegyem birtokában leültem. Néhány munkás állni volt kénytelen. Menet közben egy félig részeg alak állt meg felettem, s rám ordít: „Álljon fel azonnal, és adja át a helyét egy munkásnak... nem szégyenli magát, hogy pap létére ül?" Még szerencse, hogy egy jóérzésű atyafi felugrott, s átadta a helyét: „Ide tessék ülni, tisztelendő úr... te pedig ma sem dolgoztál, csak lógtál meg ittál, s te rendelkezel a mások nevében!"

Egy másik alkalommal a buszkalauznő bevágta előttem az ajtót: „A papot pedig nem viszem haza, jöjjön gyalog, ő nincs kifáradva!"

Többször ért durva szó, bántás felheccelt gyerekek, vagánykodó fiatalok, de saját gyülekezetem egyik tagja részéről is: „büdös pap" — így tiszteltek.

A papokkal való durva bánásmódnak már van irodalmi lecsapódása is. Moldova *Hajósok éneke* című írásában panaszolja a kiskörei római katolikus pap, hogy milyen csúnyákat kiabáltattak utána a fiatalabb szülők a gyermekeikkel. Nekem ebből a megszégyenítésből több jutott, mint neki. Két tény vigasztal csak. A társadalom perifériáján levő lumpenek látják bennem a legnagyobb ellenséget — okkal. Velem (velünk) találkozva bizonyára érzik önkéntelenül is az életük elleni néma tiltakozást. A másik vigasztaló motívuma az életemnek már nem tény, hanem a tanítványi sorsról megjövendölt prófécia: „Minden gonoszt mondanak tirólatok."

És most a *megerősítő boldogság-tapasztalatok* közül is következzék néhány, hiszen mégiscsak ezek vannak túlsúlyban.

Fiatal pap koromban nagy hálával fogadták a katonák családtagjai vigasztaló látogatásaimat.

A tsz-szervezés időszakában felkeresett a faluban egy kötelességét teljesítő ávós, s ezt mondta nekem: „Eljöttem, hogy megmondjam a lelkész úrnak: ebben a faluban mindenki reakciós, a párttitkár is, a tanácselnök is, csak a lelkész úr nem... Ilyenmivel még nem találkoztam...".

Az egyik presbiter így szólt hozzám a templomajtóban, istentisztelet után: „Nekünk mindenki hazudott, csak a tisztelendő úr mondta meg az igazat, hogy itt is tsz-nek kell lenni."

Mikor pedig elbúcsúztam a falutól, így köszönt el tőlem az új tanácselnök, akivel egy évet sem töltöttünk egy helyen: „Nekem annyi megbízható emberem van itt, a tanácsházán, amennyit a tisztelendő úr nevelt a templomban."

Sokszor előfordult, hogy bajba jutottakon tudtam segíteni: 56-ban a fenyegetettek értékeit sikerült megvédeni. Máskor szállást adtam egy-egy éjszakára családi bajban levőknek. Egyházi közmunkában megcsináltuk egy szegény család házának a tetejét, amikor azt rájuk szakította a vihar. Legfőképpen: imádkoztam a rászorulókért. Sokan voltak, akik szívbéli hálával fogadták mindezt — és ez kettős örömöt jelentett számomra.

Nem folytatom. Ez a sorsunk — életünk árnyoldalaival, néhanapján való napos óráival. Mindezzel a lelkipásztorok sokszor megalázott emberségének helyreigazításához és az egyház — valóban élő — valóságának felmutatásához szerettem volna hitelesen hozzájárulni (szóról szóra értsük most a kifejezést) ország-világ előtt.

Kamarás István

FERI ATYA ÉS TANÍTVÁNYAI
(Részlet egy monográfiából)

Feri atya. „Fehér hajú, kefefrizurás, jó negyvenes férfi nyújt barátságosan mosolyogva kezet, s mutat helyet a zsúfolt kis szobában. A falon kereszt, egyházi ruhás férfiak képei, az egyik kis szekrényben temérdek lemez. Nem otthonos a rendetlenség.

— Hogy szólítsam?

— Ahogy a többi fiatal, Feri atyának. Tessék csak teljes nyugalommal Feri atyának. Én az itteni fiatalok barátja és lelki atyja vagyok egy személyben.

— Mindnek?

— Ó, nem. Tudom, hogy sokat beszélnek szerény munkásságomról, de én elégedetlen vagyok magammal.

— A klubját gyakran emlegetik a faluban.

— Ez nem klub, szabadjon megjegyeznem, ez hitoktatás. Igaz, én nem a steril teológiát adom, hanem azon melegében aprópénzre váltom, amit tudok. Segíteni eligazodni a világ dolgaiban. Közben lemezeket hallgatunk, olvasgatunk, beszélgetünk. Az egyik nem zárja ki a másikat.

— Néhány hónapja még népesebb volt a köre.

— Én társként kezelek minden fiatalt, s ők oda mennek, ahol az értéket látják.

— Az utóbbi időben szemlátomást megerősödött a KISZ a községben.

— Belső életüket nem ismerem. A mai fiatalokra a szüntelen keresés a jellemző. Annyit tudok, hogy a magnó ma már kevés. Olyat és úgy kell mondani, hogy ki-ki magára ismerjen."

Így mutatja be egy hetilap Feri atyát. Az írást csaknem mindenki olvasta, mutogatta, vitatta Nagyhajtáson. Így aztán nem is olyan könnyű megmagyarázni, hogy ennek ellenére hogy keletkezett a legalább tizenötféle legenda Feri atya „tündökléséről és bukásáról". Egyáltalán már az is elgondolkodtató, hogyan válhatott Feri atya az elmúlt évtized egyetlen nagyhajtási legendájává, hogy miért nem társult hozzá még legalább féltucat másik.

Feri atya négy évig, 1973-tól 1976-ig működött Nagyhajtáson. Nyomot és űrt hagyott maga után. Fegyverneki Ádám, a leköszönő KISZ-titkár, így emlékezik vissza rá: „1974-ben még csak egy klub volt, a plébánián, Feri atyáé. Még diszkó is volt. Fantasztikusan fel volt szerelve technikával. Volt egy rakás nőügye, ezért helyezték el, méghozzá a vallásos szülők helyeztették el. Filmeket is vetített, az egyikben például hippik lányokat erőszakoltak meg egy folyóparton. Amikor emelkedett a hangulat, Feri atya szépen magukra hagyta a fiatalokat. Egyébként felkészült és intelligens pap volt. Az a cikk egy hülye cikk volt, mert nem volt párbaj a KISZ és az egyház között. Tény, hogy az egész ügy Belvizi Nándi KISZ-titkár idegein csattant. Most már szerintem erről a Feri atya ügyről nem kellene írni, mert most már jó a viszony az egyházzal." Belvizi Nándor szájából egy kicsit másképpen hangzik: „Túllépte a határt, amit az Állami Egyházügyi Hivatal megengedett. Túl nagy mértékben csinálta. Még saját egyházát is irritálta. Túl modern volt. Hogy hogyan került el, nem tudom."

Borbándi atya konzervatív ellenzékéhez fordultam, tisztázandó, valóban irritálta-e az egyházat, valóban a lányos szülők közbenjárására helyezték-e el. A templomi énekkart dirigáló és az elsősöknek hittant oktató Kati néni (civilben zenetanárnő) bizonyult a Feri atya ügy egyik legtisztességesebb megítélőjének, tudniillik ő azzal kezdte, hogy az ügyben elfogult, méghozzá korántsem Feri atya javára: „Feri atya nagy keresztem volt. Először, terveit hallva, belelkesedtem. Aztán jött a hidegzuhany, mert — anélkül, hogy komolyan egyeztette volna velem — szervezett egy másik énekkart. Sokan elcsábultak tőlem, az orgonától a gitárhoz. Aztán csinált egy csomó hülyeséget: éjszaka hazavitte autóján a lányokat. Mit is mondhatott mást erre a falu: furikázik a lányokkal. Bárki bemehetett a szobájába, aludtak is nála. Nem vele. Az volt az elve, hogy nyitva hagyta az ajtaját. Loptak is tőle. Felhígult az ifjúsági társaság vagy kétszáz főre. Volt, aki még az egyik héten református volt, a következőn már katolikus lett. Hát, ekkora volt az újdonság varázsa. Elmenetele állami beavatkozás eredménye volt, az ÁEH kezdeményezte. Akkor kellett elmennie, amikor már kezdtem megszokni és megérteni, mit akart. Végül is azt akarta, amit én is: embertől emberig tartó kapcsolatokat kiépíteni. Jót akart."

Vonó Márton községi párttitkártól eléggé meglepő változatát hallom a Feri atya ügynek, ő ugyanis Feri atyát mint az egyház belső ellenzékét rajzolta meg: „Azért élt itt meg, elsősorban a fiatalok körében, mert ember akart lenni és nem pap. Nem mi engedtük el. Miért? Mert ötször annyit ártott az egyháznak, mint amennyit használt. Amit ő csinált, azzal az egyház ellen, mondhatnám, a mi oldalunkon dolgozott. Volt ott klub, szabadosság, politizálás is. Mi kértük, hogy maradjon, mert mi már megismertük, ellenőrizni tudtuk volna. A szülők és az egyházközség távolította el, mert lányokat vitt haza. Igaz, felvett mindenkit a kocsijára, buszról lekésetteket, mindenkit. Szerintem nem szerette a papi hivatást és az egyházat. Képzelheti: az utcán szevasszal kellett neki köszönni."

Az eddig nyilatkozók közül egy sem volt szem- és fültanúja Feri atya „fekete miséinek", plébánosa viszont egy fedél alatt lakott vele. Borbándi atya nem tagadja, ízlésük és stílusuk különbözött, de ő támogatta őt, szabad kezet adott neki. „Nagyon vehemensen indult a dolog, nagyon felpörögtek a fiatalok. Figyelmeztettem is, vigyázzon, ő arra figyelmeztetett engem

kedvesen, hogy az én vetésem szökkent szárba, mert az ő hittanosai — mert végül is katekézis volt ez, nem afféle klub —, szóval, az ő hittanosai az én egykori hittanosaim gyerekei. El kellett mennie, érje most be ennyivel. Mint ilyenkor lenni szokott — ha nem tisztázódik egy ügy nyilvánosan —, egyremásra születtek a legendák. Az egyik pártfunkcionárius például megrágalmazta, hogy Feri atyának felesége és gyereke is van. Ekkor lehívattam őt, válaszoljon személyesen. Eljött, misézett, és szentbeszéde keretében maga köré sorakoztatva őket, bemutatta gyerekeit, öt-hat pesti hittanosát. Azt a funkcionáriust állítólag letolták."

Feri atya legendájának hatodik változatát az egyik ipari szövetkezet vezetőjétől hallottam. „Arra is több példát tudok felhozni, amikor az egyházi vezetés pozitív szerepet játszik. Így történt ez Feri atya esetében. Ez a pap át akarta hangolni az itteni fiatalságot, de szerencsére meg lehetett egyezni az egyháziakkal, hogy elkerüljön innen. Nekünk ugyanis nem kell beat-mise s a többi, elvonni a fiatalokat, erre nincsen szükségünk." Természetesen beat-mise azóta is van, de „nagyon gyenge színvonalú", mint hallottuk egyik igen szigorú, de értő kritikusától.

Következhet a hetedik változat, a helyi közművelődés egyik vezéralakjától. „Felfújtak egy nem létező dolgot. Az a Belvizi Nándi egy kis Napoleon volt akkor is. Ki akart tűnni mint KISZ-titkár. Feri atya harmincnegyven fiatallal Bachot, gregoriánt hallgatott, a művészetről beszélgetett velük, és természetesen a katolikus vallásról akarta őket meggyőzni. Voltak persze nőügyei, mert itt Nagyhajtáson az asszonyok luxust csináltak abból, hogy ki fekszik le egy pappal. Az ilyen nők perverzek. Én őket hibáztatom. Bíró Dávidnak, aki a Valóságban cikket írt a szívinfarktusnak kitett negyvenes-ötvenes férfiak hátányos helyzetéről, igaza volt."

A nyolcadik változatot a Szabadság Tsz párttitkára, a már többször idézett Megai Péter mesélte el, imígyen: „Az ÁEH intézte el. Mi is történt? Nem volt KISZ. A plébánián diszkót rendeztek. Színvonalas zene volt, de természettudományos előadásokat is tartottak. Nem tudom, volt-e engedélye rá, hogy kellene-e egyáltalán. Ha csak öt-hat fiatal járt volna oda, akkor talán nem lett volna baj, de harmincan is voltak. Aztán asszonyokhoz és lányokhoz is járt, és ezt a hívek sem nézték jó szemmel. Hogy mi történt a lányokkal és az asszonyokkal, ezt nem tudom. Egy biztos: kitűnően értett a fiatalok nyelvén, és a KISZ-ben azóta sem volt ilyen."

A fiatal tanárok már csak annyit tudnak róla, hogy „Volt itt egy pap, akinek jó kapcsolatai voltak a KISZ-esekkel. Még diszkót is rendezett." Az idősebb tanárokkal együtt tanított Feri atya. Ők csak annyit mondanak, hogy „jól szervezett, hittanra is gitárral jött, táborokat is rendezett. Nőügyei nem voltak. Pedagógustehetség volt. Mindenkin segített. Odaadta volna a gatyáját is, de nem volt alázatoskodó." Weiner Pál általános iskola igazgató így emlékezett vissza Feri atyára: „Volt itt egy pap, aki még a KISZ-gyűlésre is eljárt táncolni. Hogy KISZ-ellenes munkát fejtett volna ki, nem tudom. Egy biztos, sem a művelődési ház, sem a KISZ nem tett annyit a fiatalokért, mint ő. Amikor elhelyezték, mi is bántuk. Fura figura volt. Magára nem adott, hetenként egyszer borotválkozott, csak civilben járt, egy ócska kardigánban."

Akadtak a kommunisták között is, akik úgy látják Feri atyát, mint Nagyhajtás történetének pozitív figuráját. Így beszélt róla Üveges Béla, a

nagyközségi pártvezetőség tagja is: „Úgy tudott bánni a fiatalokkal, ahogyan a pedagógusoknak kellene. Tiszteltem, becsültem. Meggyőződéses volt. A KISZ féltékeny lett, mert nekik bizony nem nagyon ment. Volt itt már más bohém pap is, aki focizott a gyerekekkel, de Feri atya teljes ember volt." Üveges Bélának a fia járt Feri atyához, az egyik népművelő pedig azon párttagok egyike, aki a szemtanúk közé tartozik: „Egyszer én is voltam ott. Öt-hat fiatal vitatkozott, halkan szólt a zene. Hajnalban jöttünk el. Mindig olyan témát dobott be, ami mindenkit megfogott. Kiváló népművelő volt. Pletykálnak róla mindenfélét, nőügyekről s a többi, de ebből semmi sem igaz. Semmi rosszat, erkölcstelent nem csinált. Az viszont igaz, hogy a nagyközségi KISZ-bizottság titkára tartott egy értekezletet — akkor én alapszervi KISZ-titkár voltam —, amelyen arra kértek minket, írjuk le, kik jártak oda, mert fentről érdeklődnek. Én ezt kereken elutasítottam. Néhány embert aztán piszkáltak, akik oda jártak, például egy anyagkönyvelőt, aki KISZ-tag sem volt." Malonyai doktor dühbe gurul, amikor Feri atyát említem: „Eltávolításával nagy öngólt lőttünk. Nem történt más, mint hogy nála volt az egyetlen hely, ahol normálisan szórakozni lehetett. Tegyük fel, hogy meg is kettyentette a lányokat. És aztán? Rákosista módszerekkel végeztek vele."

És az „ifjúságisok"? „Engem szabadgondolkodó barátom vitt oda" — meséli egy óvónő. — Jó fej — mondta —, a szeretetről beszél, de bármi másról is lehet vele beszélgetni. Harmincöten voltunk, tizenhárom-tizennégy évestől huszonhat évesig. Az elején imádkoztunk, de csak úgy, hogy Feri azt mondta: Na gyerekek, akkor szóljunk Istenhez! Nem volt az klub, a Szentírás állott középpontban, de egészen korszerűen. Előkerültek az aktuális problémák is, például a férfi-nő kapcsolat. Ajánlotta az előző nap megjelent könyveket, lemezeket, és ajándékozott is belőlük. Praktikus ember volt, értett hozzá, hogyan lehet átvinni a szeretetet a gyakorlatba. Bármit elintézett bárkinek. Vitte a gázpalackot az öregeknek. Ajtaja állandóan nyitva volt. Egy csöves is lakott nála két hónapig. Kölcsön nem adott, csak örökbe. Az unokahúgomat is ő adta össze a férjével egy évvel házasságkötése után. Nem erőltette, sokat beszélgettek előtte. Nála a gyónás is beszélgetés volt. A végén letérdeltünk, ő meg felemelt. Ez volt a mi szertartásunk, mi találtuk ki. Eltávolítása csúnya ügy volt. Lányokat és azután fiúkat is megpróbáltak rávenni arra, hogy vallják azt, hogy Feri megkörnyékezte őket. Többük életében ő volt a leghatásosabb ember, aki azóta is mérce és hiány maradt". Így érzi Galba Péter fűtéstechnikus is, aki még ennyit tesz hozzá: „Kiváló ember volt. Megmozgatott minket. Nevét még ma is piros betűkkel írom. Felnőtt hitem megalapozója, nagyon jó barátom és lelki vezetőm volt. Örök példakép marad Assisi Szent Ferenc mellett." Gyömrei Valéria is úgy érzi, hogy most is abból él, amit tőle kapott. „Sok mindenkiben megmozdult valami. Azóta már legalább öt pap volt ott, de olyan egy sem. Elvárásaink azóta is hozzá igazodnak. Mérce volt. Hihetetlen, hogy mi mindenről beszélgettünk vele éjfélig, hajnalig!" — emlékezik rá Gyömrei Valéria védőnő. Akad olyan fiatal is, aki miatta költözött ide egy másik megyéből, és a papokat nem kedvelő istenhívők, valamint a hatása alá kerülő szabadgondolkodók közül is sokan a szívükbe zárták vagy elméjükbe vésték őt, mint például az az abszolutum hívő, de antiklerikális agrármérnök, akinek az tetszett Feri atyában, hogy ő is utálta az álszente-

ket és a farizeusokat, bár türelmesebb volt velük, mint ő. Egy szabadgondolkodó mérnöknőt, akit testvére vitt el egyszer Feri atyához, az fogta meg leginkább, hogy fejősgulyástól az orvostanhallgatóig mindenkinek érthető volt, amit mondott. „Jó volt végre éreznem, hogy alattam is vannak. Közös nevezőre hozott minket. A KISZ-ben ilyesmit sosem éreztem. Nem vagyok vallásos, de ha bármi komoly probléma lenne, hozzá fordulnék."

Feri atya nyomába eredtem. Pesten bukkantam rá, és „meglestem" őt miséin, lelkigyakorlatain, katekézisein. Egyik alkalommal a keresztség következményeiről beszélt. „Ne szégyelljünk újjászületni" — biztatta híveit. Más alkalommal, amikor a szülő-gyerek kapcsolatról volt szó, azt bizonygatta, hogy „naponta újra és újjá kell szülni gyerekeinket", és arra figyelmeztette hallgatóságát, hogy „a gyerek nem a szülőké, ők csak megőrzésre kapták Istentől, el kell vele számolni". Máskor Exuperyt idézte: „Alszik a lélek, és az ember az ész érveire hallgat." „Mint kutyáink, követnek bűneink", mondta egyszer meghökkenő híveinek, amikor két énünk harcáról beszélt, bőven idézve pszichológusokat is. Többször hallottam a szerelemről és a hitvesi szeretet buktatóiról beszélni. A szeretet és a felelősség Feri atya „tanainak" kulcsszavai. A szexualitásról mindig nyíltan, értőn beszélt. Ebben a tekintetben is a személyes felelősséget hangsúlyozta, és a hivatalos egyházi véleményt nem érezte mindenben megalapozottnak. „Ha nem esz a fene, amikor valami szép élményem van, amelynek társam nem lehet részese, akkor már nagy baj van" — figyelmeztette a szerelmeseket. „A régi szerelemből nem lehet megélni", „Meg kell tanulnom úgy adni, mintha nem adnék", „Le kell tudni mondanom arról, hogy megneveljem, átneveljem a másikat", „Meg kell szüntetni a monopóliumokat" — óvta a hitveseket.

Végül is találkoztunk. Pesti szobáját tárgyaktól, könyvektől, de leginkább tárgyiasult emlékektől zsúfoltnak, de otthonosnak találtam. Otthonosnak, ahogy egy úton lévő és valahol letáborozó ember hajléka otthonos tud lenni. Később tapasztalhattam, hogy a szobát mégsem a tárgyak, hanem látogatói és a látogatókat fogadó Feri atya tették otthonossá. Megtudtam tőle, hogy Nagyhajtás már a harmadik helye volt, ahogy ez szokásos a káplánoknál az egyre súlyosbodó paphiány közepette. Elmeséli, hogy plébánosa, Borbándi atya azzal adta áldását tevékenységére, hogy „a torony azért maradjon a helyén", különben azt csinál, amit akar. Mit csinálna másképpen, ha most kerülne Nagyhajtásra, kérdeztem. „Nagyobb önállóságra nevelném őket, távlatokat nyitnék előttük, utódokat nevelnék. Akkor mindenütt jelen voltam. Talán nem kellett volna. Ugyanúgy szeretném őket, de pedagógiai megfontolásból valamivel távolabb tartanám magamat tőlük. Arra törekedtem, hogy bármikor jöhessenek hozzám, hogy otthon érezzék magukat nálam. Nem volt se éjjelem, se nappalom, de nem is akartam, hogy legyen. Rámént az egészségem is." Ezután a Feri atya-legendákkal szembesítettem Feri atyát. „Nemcsak a fiatalokkal, szüleikkel is jóban voltam, másképpen: nemcsak a lányokkal, hanem édesanyjukkal is. Sajnos előfordult, hogy egy-két fiatalt behívtak, kifaggatták őket. A plébánián csak hitoktatás folyt, persze eléggé kötetlenül, zenéléssel, beszélgetéssel. Egyszer megrendeztünk ott egy szilvesztert, a házibulik családoknál voltak. Az iskolai hittant is úgy csináltam, hogy bátran elszakadtam a tanmenettől, beszélgettünk, hozták a problémákat, ahhoz kapcsolódtunk. Házi feladatot nem adtam, életük emberibb megélése volt az állandó házi feladat azoknak, akik

vállalták ezt. Szép évek voltak: lelkigyakorlattal egybekötött kirándulások, misztériumjátékok, gitáros misék, terménymegáldás... És beszélgettünk, beszélgettünk..." A templomtorony megmaradt Nagyhajtáson, sőt, még egy újabb is került melléje a kevés számú nagyhajtási torony közé, Feri atya személyében, akinek ügye egy másik torony, a kiváló tsz-elnök, Bölcsházi Pista bácsi szerint, mindmáig sem tisztázódott.

Misztérium Nagyhajtáson. Voltak már azelőtt is templomi misztériumjátékok Nagyhajtáson, az abban különbözött a többitől, hogy nem annyira templomi látványosság, szertartás-szolgáltatás, hanem inkább egy közösség megnyilatkozása volt. Még Feri atya idejében történt. Természetesen ő is benne volt. Együtt határozták el Csapó Zsolt agrármérnökkel és Orsós László normaellenőrrel, akinek felesége Feri atya hírére költözött Nagyhajtásra.

„Mintha időmilliomosok lettünk volna, annyit beszélgettünk. Mindenféléről: a modern művészettől teológiai kérdésekig. Aztán az egyik nagyböjtben felvetődött a misztériumjáték gondolata. Megcsináltuk a vázlatot, háromfelé osztottuk az írnivalót, írtunk, megbeszéltük, tovább írtunk. Ötvenfős stábot hoztunk létre megvalósításához. Rengeteg technikai probléma adódott, de mintha a Szentlélek dolgozott volna bennünk. Kétszer adtuk elő Nagyhajtáson, mindkétszer megtelt a templom. Kétszer háromezer ember!" Így emlékezik vissza Orsós László, a három társszerző egyike és a narrátor.

„Így kezdődött!!! (hatásszünet) Az ige testté lett! Világosság gyúlt a sötétben. Jézus eljött közénk, hogy megváltson bennünket a bűn sötétségéből, és a világosság fiaivá tegyen. A végtelen jóságos és irgalmas Isten elérkezettnek látta az időt, hogy az emberiséget kiemelje abból a romlásból, amelybe önmagát juttatta. Volt egyszer egy király..." Ez volt a narrátor belépője. A narrátor, Orsós László munkáscsalád gyerekeként teológusnak készült. Másodéves korában lépett ki. Szerelmes lett. Szerelme is vallásos volt. Semmiképpen sem akarta őt „elcsábítani", tartózkodva várta, hátha mégis. Így alakult. Két gyermekük van. László tagja az egyháztanácsnak. Ha rajta múlna, kisebb és hangulatosabb templomot építene. Ami máris megvalósítható: egy bensőségesebb együttlétre alkalmas kápolna kialakítása a kórus alatt. Ha rajta múlna, aktivizálná a hívőket mindenféle vonatkozásban, bevonná a civileket — akik erre alkalmasak — a hitoktatásba, beteglátogatásba, temetésbe, támogatná vallásos kisközösségek alakulását, főleg a családos hívek kisközösségét. Reméli, hogy az eddig részben bólogató emberekből, részben az újítást akadályozó tagokból álló egyháztanács megújított, megfiatalított összetételébe bele tud folyni, segíteni az ügyekbe.

A harmadik társszerző, a zenei szerkesztő és az egyik zenész, Polgár Ervin akkor még főiskolás volt. Most üzemmérnök, tagja a családosok kisközösségének, és ma is aktívan közreműködik zenészként és énekesként a miséken, szertartásokon. A nagyhajtási vallásos fiatalok egyik vezéralakja, nagy vitatkozó, szigorú kritikus. Nehéz volt közelébe férkőzni, éreztette, hogy magamfajta szociográfusokkal szemben ugyancsak bizalmatlan. Válaszolt ugyan még világnézeti vonatkozású kérdésekre is, de kimérten, tárgyszerűen, hűvösen. Hitét megvalló, teológiai és filozófiai alapműveltséggel rendelkező mérnökembernek mutatkozott, a zenész és forgatókönyvíró nemigen nyilatkozott meg előttem. Roppant halkszavú felesége óvónő, eddig egy gyermekük van, az Óvodai Nevelést, a HI-FI Magazint és a Kisiparost fi-

zetik elő, a Népszabadságot, a megyei napilapot, a Világ Ifjúságát és a Technikai Magazint olvassák rendszeresen. Jelenleg a Ben Hurt olvassa, legkedvesebb költője Rab Zsuzsa, legnagyobb olvasmányélménye a Nyomorultak. A kulcsfigurához nem volt kulcsom.

„Már nem mondalak titeket szolgáknak. Barátaimnak mondalak titeket, hiszen mindent átadtam nektek, amit Atyám rám bízott. Majd ha már nem leszek köztetek, ti is ezt cselekedjétek az én emlékezetemre", mondta Jézusként négy alkalommal is Galba Pál, Krisztus alakítója. Külsőre ma is Krisztust formázza. Óvónő felesége, akit már Feri atyával kapcsolatban hosszabban is idéztem, arra figyelmeztet, hogy nem lesz könnyű akármit is kihúzni Paliból, mert férje igencsak hallgatag természetű. Pali nyomdász, a megyeszékhelyen dolgozik. Ott nyílt meg, munkahelyén, első kiállítása különböző tárgyakból és hulladékokból készült montázs-képeiből. Másik kedvtelése a csillagos ég fürkészése. Két gyerekük van. A misztériumjáték felújításakor a rendező is Pali lett. „Egyre jobban belejöttem", meséli, „pedig az első előadás a maga esetlenségében hangulatilag jobb volt, a második viszont profibb. Azért óriási dolog volt. Rengeteg névtelen levél jött a plébániára a farizeusoktól, vagyis az oszlopos hívőktől. Megbotránkoztak. Főképpen másodszor, amikor csak egy tornanadrág volt rajtam, amikor a kereszten függtem. Tény, hogy még Konzi néninek is tetszett, ami, ugyebár, már valami. Régen volt, ma már nem tudok extázisba jönni. Akkor, Feri atya idejében, váltakozva voltam depressziós és feldobott. Nem mehetett így tovább, kellett valami középutat találni. A csendben találtam meg. Nyolcgyerekes tanyai családban nőttem fel, mégsem szerettem soha a nyüzsgölődést, főleg az álnyüzsgést. Nem szeretem a farizeusokat és azokat, akiket én aranyos kereszténynek nevezek. Néha úgy érzem, nem tudok mit mondani akár Istenről, akár emberről legyen szó. Iszonyodom a gyóntatószéktől. Perverznek tartom, hogy egy szekrényben két férfi sutyorogjon. Én ilyen vagyok: falelkű. Nem tudok lelkizni. Én is fontosnak tartom a bűnbánatot, de el tudom másképpen is intézni Istennel, például, amikor éjszaka felnézek az égre. Lehet, hogy Feri atya ezt is elfogadná gyónásnak. Hogy miért én lettem Krisztus? Ki tudja? Az előadáson is csak magam elé néztem, és csak úgy magamnak, befelé mondtam a szöveget. Feri atya meg a többiek azt mondták, éppen így jó." A forgatókönyv szerint, a nyitott sír mellett üldögélő Jézus „lehajol Máriához, lefejti Mária kezét lábáról, fölemeli, végigsimít Mária fején, gyengéden mosolyogva a szemébe néz". Ezt a Krisztust ma is eljátszhatná szemeivel, szavak nélkül. Pali azonban váratlanul megszólal. Felesége is meglepődik. „Nem bírom elviselni, ha valaki csak a templomban kereszténykedik. Mindenhol becsületesnek kell lenni, senkihez sem szemétnek." Ezzel a gondolattal folytatódik a beszélgetés, és a késő éjszakába nyúlik. Amikor kikísérnek, a kapuban Pali halkan megjegyzi: „Ez a beszélgetés olyan volt, mint annak idején Feri atyával."

„De Uram! Hogy szeressem azt, aki visszautasít, megaláz, vesztemre tör, gyűlöl engem?", kérdezte Jakab szerepében Galba Péter Krisztust alakító bátyjától. Jakab apostol így emlékezik vissza a misztériumjátékra: „Nekem egy szép emlék. A közönségnek is tetszett. Olyan szerepet kaptam, amely kevésbé volt szöveges. Ma is Jakab apostolt választanám. Ezt is Ferinek köszönhetem, vagyis Feri atyának. Mi ugyanis csak Ferinek hívtuk. A vallás nekem azóta is belső egzisztenciám alapja. Sajnos, az egyházon belül is,

a hívek között is van szeretetlenség, agresszivitás, egoizmus, és ez nekem duplán fáj. Amit a játékban kérdeztem, ma is aktuális. Kollégáim fele gyakorló keresztény, és közöttük is akadnak nagyon értékes emberek, de ők sokkal távolabb állnak tőlem, mint Feri. A játék szereplői közül a legtöbb már családot alapított. Többségük ma is gyakorló keresztény. Aki ateista, akkor sem volt stabil hitű."

Luciferrel, aki gúnyosan túlkiabálta a hozsannát — „Hiába készülődsz Názáreti Jézus, hiába akarod megváltani a világot, az emberek önzők, gonoszak!" —, nem sikerült találkoznom. Galba Pali szerint igen tehetséges volt. Már nem jár közéjük. Hirtelen nősült meg, tizennyolc éves korában. Az „ifjúságisok" túl szigorúan ítélik meg az ügyet. „Jóindulatú volt, de befolyásolható", jellemezte őt Orsós László.

Kutas Péter agrármérnök volt a fővilágosító, felesége pedig a bulányi előadás Mária Magdolnája. Ők a harmadik házaspár a szereplők közül. Egy még nem teljesen befejezett, kerítés nélküli ház halljában beszélgetek velük. A szobák szellősen vannak berendezve, „középmodern" bútorokkal, egyszerűen. Az utcai szobában asztalon, ágyon tankönyvek, füzetek, jegyzetek. A misztériumbeli Mária Magdolna államvizsgára készül, fizika-kémia szakos általános iskolai tanár lesz. Feri atya személyes varázsát nagyon hiányolják, egy kicsit tehetetlennek érzik magukat nélküle, de nem akarják, hogy elhatalmasodjon rajtuk ez az érzés. Úgy gondolják, „az életben a legfontosabb, hogy az ember harmonikus életet éljen, önmagával kibékülve, nem elégedetlenkedve. Szeretnénk anyagi téren nem gazdagon, de stabil módon élni. Szeretnénk, ha értelme lenne annak, hogy ezen a földön megjelentünk, jó lenne, ha hasznot húzhatna ebből valaki, ha javára lennénk valakinek. És fontos az is, hogy barátaink legyenek", mondja felesége nevében is a fővilágosító. „Hogy tanuljak, hogy majd taníthassak, mások gyerekeit és sajátjaimat, hogy lendíthessek valamit környezetemen", toldja meg Mária Magdolna, aki a misztériumjátékban először a kertésznek hitte a feltámadt Krisztust, majd boldogan kiabálta, hogy „Jézusom! Nem igaz!! Uram!"

A sírhoz érkező asszonyok egyike Gyömrei Valéria védőnő volt, aki mércének nevezte Feri atyát. „Jó érzéssel emlékezhetek vissza az egészre, akár a próbákra, akár az előadásra. Valahogy nem volt alkalom főpróbát tartani, de valahogy a Gondviselés velünk volt. Tömve volt a templom. Számomra is örök élmény maradt. Azóta elég sok idő telt el, és úgy látom, a házasságkötés és a gyerekek születése a vízválasztó, már ami a hitéletet illeti. Pályaválasztásomhoz is hozzájárult a hitem és Feri atya is. Ha nem lennék hívő, akkor talán én se mennék el védenceimhez, csak a jelentéseket írnám meg, mint munkatársaim közül többen."

Tamás apostol autószerelő lett. Templomba jár, de az „ifjúságira" nem. Simon apostol targoncavezető, szelídségével tüntet munkatársai között, békítgeti, szelídítgeti nagyhangú, handabandázó munkatársait, énekel a templomi énekkarban, és ott van minden „ifjúságin". Egy másik „sírhoz érkező asszony" tanítónő. „Nem, nem hiszem, hogy épeszű, egészséges ember ilyen tanítást el tud fogadni. Kérem, én családos ember vagyok, hogy képzeltek ilyet?" Így felelt Péter másodszor a szolgálónak, aki azt kérdezte tőle, hogy „És te komolyan veszed őt? Ki vagy te? Igazi ember?" Péterről csak annyit tudtam meg, hogy nagyon kedves, jópofa fiú volt, aki a misztériumjáték után nagyon hamar kimaradt a társaságból.

A tanítványok. Feri atya számára az Isten nem úr, hanem tegező viszonyt felajánló barát, és ő is ezt képviselte hívei, vagyis barátai körében. A hit az ő számára nem cél, hanem út volt, méghozzá egy ebben a világban vezető út. Számára a hit nem ütközhetett olyan, az ember lényegét kifejező értékkel, mint a személyiség, a tudás, a közösség, a művészet, a munka, a haza és a szerelem. Mércének nevezték őt többen. Amikor beszélgettem velük, tanítványaival, ehhez a mércéhez is próbáltam mérni őket. Megtehettem, mert éppen ezek az értékek váltak beszélgetésünk tárgyává. A misztériumjáték nyolc résztvevője volt jelen: a nemek fele-fele arányban, hatan házasok, két mérnök, két óvónő, egy technikus, egy nyomdász, egy védőnő és egy tanárjelölt.

Az első nagyobb vitánk az *egyéniség* körül támadt. A misztériumjáték főszereplője úgy véli, hogy a keresztény vallás legfőbb követeléményei és értékei, az alázat és az önzetlenség kétségkívül segítik is, de inkább akadályozzák az egyéniség kibontakozását. Felesége egyetért férjével, de ő úgy látja, nem is olyan fontos az egyéniség. Szerinte a keresztények inkább szerény tagjai legyenek a hívők közösségének, ne villogó sztárjai. Jakab apostol úgy érzi, hogy összehozható a hit és az egyéniség, méghozzá oly módon, hogy „az egyéniség az a saját világom, a kereszténység pedig a közösség, ahol, persze, ne legyünk sztárok, hanem viselkedjünk szerényen". A fővilágosító úgy véli, „jó lenne hívő keresztényként is egyéniségnek maradni, de ez sajnos, nem megy nehézségek nélkül". A többiek úgy látják, hogy — ha nem is nehézségek nélkül, nem is minden esetben, de — lehetséges vallásos emberként is egyéniségnek maradni. A narrátort alakító normaellenőr teljes harmóniát érzett hite és egyénisége között.

A *tudás* és a hit viszonyát illetően nagyjából egyetértett abban a társaság, hogy a keresztény emberre is jellemző a kérdezés, a kétkedés, az újrakérdezés és még az értékek megkérdőjelezése is, beleértve önmagunk megkérdőjelezését is.

Ami a kereszténység és a *közösség* viszonyát illeti, a többség egyetértett azzal az elvvel — én közlekedőedény-elvnek nevezném —, hogy lehet az ember egyszerre a saját közösségének és egy másik, esetleg egy más világnézetű közösségnek a tagja is. A fővilágosító ellenkezett, azzal érvelve, hogy „aki nem talál meg mindent az övéi között, abban magában van a hiba". Felesége úgy érzi, hogy nagyon nehéz megvalósítani a közlekedőedény-elvet, és az sem biztos, hogy ezt mindenkinek feladata megvalósítani. A narrátor felesége, aki óvónő, azt hangoztatta, hogy az ember „egy egyéniség, egy személyiség, egy elv, ez pedig azt jelenti, hogy más elvű, személyiségű és egyéniségű emberekkel kell összehozni közösséggé, ami mindig csak kompromisszumokkal, mindig csak tökéletlenül sikerülhet".

Ami a *más világnézetűekkel való párbeszédet* és a *politizálást* illeti, már kevesebben vallották a közlekedőedény-elv megvalósíthatóságát. Ebben a tekintetben nem alakult ki sem egyöntetű álláspont, sem világosan megfogalmazott nézet. Egyedül a védőnő volt azon az állásponton, hogy „egy keresztény ember igenis betölthet kapocsszerepet a különböző vilégnézetűek között".

Ami a *magyarság* és a kereszténység kapcsolatát illeti, a leggyakoribb álláspont az volt, hogy teljesen mellékes, hogy milyen nemzethez tartozunk és milyen nyelvet beszélünk, az a fontos, hogy keresztények vagyunk. Csu-

pán ketten, Krisztus alakítója és a narrátor szállt vitába velük, azt hangoztatva, hogy egy magyar keresztény magyar anyanyelven imádkozik, és éppen az az értékes a kereszténységben, hogy a saját nyelvén imádkozóban találkozhat a nemzeti és az egyetemes. A többség által képviselt meglehetősen kozmopolita színezetű beállítódást eléggé általánosnak érezve megkérdeztem erről a kérdésről a nagyközségi KISZ-titkár véleményét is. Levélben válaszolva ezt írta: „A fiatalok magyarságtudatának erősítésére vajmi keveset tesznek a kommunikációs eszközök. Amit ezzel kapcsolatban Fekete Gyula a Szennyezett források című cikkében ír, azzal teljesen egyetértek. Az utóbbi időben kicsit elfelejtünk ünnepelni. A nemzettudatról Nagyhajtáson az egyik jellemző nézet, hogy összehasonlítják életszínvonalukat a környező szocialista országokéval. Ilyenkor hajlamosak túlértékelni magukat. A másik szélsőséges nézet, amikor fejlett tőkés országokkal hasonlítják össze magukat, és ez ismét hibás végeredményt mutat. Ami a magyarságtudatot illeti, ezt néha elég nehéz bizonyos kérdésekben a nacionalizmustól szétválasztani, például a környező országokban élő magyarok helyzetét illetően. Ez alól én sem vagyok kivétel."

Megoszlottak a nézetek a *munkát és a hivatást* illetően is. A narrátor-normaellenőr úgy véli, hogy nem mindenki lehet annyira szerencsés, hogy olyan munkát végezhet, amelynek keretében közvetlenül átültetheti hitelveit a gyakorlatba, de minden munkára érvényes az, hogy egyben tanúságtétel is. Feleségének az a meggyőződése, mindegy, hogy milyen munkát végez az ember, ha áldozatnak fogja fel, mint ő is. Jakab apostol vitába száll vele, mondván: a jól végzett munka érték. A védőnő és a tanárjelölt nem tagadva, hogy a munka egyben tanúságtétel is, azt hangoztatják, hogy teljesen normális az, ha valaki a munkahelyén védőnő, lakatos, mérnök, tanár, otthon meg hívő keresztény. A fővilágosító agrármérnök ezt tudathasadásos állapotnak tartja. Szerinte egy keresztény ember munkája valamiképpen keresztény cselekedet kell legyen. A Krisztust alakító nyomdász úgy látja, hogy elsősorban igenis jó szakemberként kell jelen lenni a munkahelyen, és csak másodsorban keresztényként, és mindez nem zárja ki a tanúságtételt.

A *művészet* és a hit kapcsolatáról is heves vita alakult ki. A társaság amatőr művész tagja, felesége és az agrármérnök azon az álláspontón voltak, hogy a hit és az ízlés két teljesen különböző ügy, nem befolyásolhatják egymást. A védőnő és a normaellenőr viszont úgy gondolják, hogy minden igazi művészi alkotásban van valami természetfeletti is, függetlenül attól, hogy alkotója hívő vagy sem. Az óvónő még azt is hozzátette, hogy a művészet olykor még Istenről is szebben szól, mint a papok, a teológia vagy a hittankönyvek. A Jakab apostolt alakító fűtéstechnikus és a fizika-kémia szakos tanárnak készülő főiskolás elmondják, hogy vallásos emberként sokszor kerülnek ellentmondásos helyzetbe, főleg a modern művek olvasásakor, nézésekor, mert ezekben túl sok a kérdőjel, a kétértelműség, kevés a harmónia. Nem megoldás bevált klasszikusokat olvasni, mondják, mert a máról a mának szóló műveket sem nélkülözhetik.

A beszélgetés — amely ebben a körben stílusosan az éjszaka közepéig nyúlt — legemelkedettebb hangulatú szakasza a szeretetre mint központi értékre épülő hitük és a *szerelem* kapcsolatának megvitatása volt. Feri atya nézetét a Krisztust alakító nyomdász képviselte legkövetkezetesebben. Halk szóval kifejtette, hogy „az erotika és az odaadás, az egymás kölcsönös meg-

ajándékozása és az egymás felelős vállalása a keresztény ember szerelme, ami nem más, mint a szeretet egyik legszebb, leghatékonyabb megvalósulása." Felesége még azt is hangsúlyozta, hogy „a szerelmes ember mindenről megfeledkezve, szinte imádásig rajonghat szerelméért, mint ugyanez az ember mindenről megfeledkezve imádja Istent". Hozzáteszi, ezt azért is fontosnak tartja, mert tudomása van arról, hogy körükben többen is érintetlenül kezdték a házasságot, és sok keserű éjszakában volt részük addig, míg kialakult közöttük a szexuális harmónia, pedig Feri atya ebben is segítségükre volt, bár ezzel talán még többet, még részletesebben kellett volna foglalkozniuk. Az agrármérnöknek az a véleménye erről, hogy a keresztény szerelemben az egyébként fontos erotikát a kölcsönös odaadás, a mindent elsöprő romantikus szerelmet pedig a családi harmónia pótolja, és még a szépséget is pótolhatja a jóság. A normaellenőr a szabadságot is a keresztény szerelem fontos elemének tartja, mondván: a szabadszerelmet ő is ellenzi, de számára a szerelem a szabadság élvezetes állapota. A Jakab apostolt alakító fűtéstechnikus, aki még legényember, úgy véli, hogy „a szerelmi érzelemvilág független a világnézettől, de a keresztény erkölcstan fokozottabb mértékben védi a családot".

Mivel a szerelemről marxista világnézetű fiatalokkal is beszélgettem, módomban állott a két különböző világnézetű csoport szerelemfelfogásának összevetésére. Mindkét körben a szerelem lényeges elemének érezték a szexualitást, a házasság feltételének a szerelmet, amelyet mindkét körben a szeretet egyik formájának tekintettek. Mindkét körben akadtak olyanok, akik úgy vélték, hogy a szerelem egy idő után átalakul a szeretet egy másik fajtájává. A keresztény fiatalok valamivel erőteljesebben hangsúlyozták a szerelemben a kölcsönösség, az önzetlenség szükségességét, és érezhető volt a megnyilatkozásaikban az is, hogy az értékek rangsorában körükben előkelőbb helyet foglal el a szerelem, mint a másik csoportban. (Tizennyolc célérték között csak tizenegyedik helyet foglalta el, a keresztény fiatalok körében viszont a hetedikre került.) A marxista fiatalok szerelem-meghatározásaiban a csúcsélmény, a kölcsönös örömszerzés, a kölcsönös gazdagodás, a legmélyebb érzés a legfontosabb elemek. A keresztény fiatalok körében kétféle szerelemfelfogás fordult elő. Az egyik szerint a szerelem érzelmi fellángolás, rendkívüli állapot, amely a Krisztust alakító és a csillagos eget fürkésző nyomdász szerint a „szeretet szupernova állapota", amely szükségszerűen előbb-utóbb elmúlik. A másik, az ennél gyakoribb meghatározás szerint a szerelem a szeretetnek az a formája, amikor megtörténik a teljes önátadás, amikor a két hiánylény teljesebbé lesz, amikor az ember megszabadulhat önzésétől. A második meghatározás szerint a szerelem lényeges jegye a bizalom és a felelősség is, legmegfelelőbb kerete és egyben kiteljesedése a házasság.

A felidézett beszélgetést és másféle forrásokból származó tapasztalatokat is figyelembe véve, a nagyhajtási vallásos fiatalok körében a keresztény jelzővel is jellemezhető *értékrendeknek* ötféle típusát gyűjtöttem össze: a) amelyekben a hit és az egyéb értékek viszonylag harmonikus egységet alkotnak, egymást áthatva és erősítve; b) amelyekben a hitnek elsőbbsége van a szintén fontosnak tartott, mégis másodlagosnak érzett értékek felett; c) amelyekben az úgynevezett vallásos és az úgynevezett világi értékek állandóan ütköznek; d) amelyekben többnyire elválnak a „hétköznapi" és „va-

sárnapi" értékek; e) amelyekben eklektikus halmazként gomolyognak a legkülönfélébb értékek. A tanítványok értékrendjében ugyanúgy érezhettem Feri atya hatását és hiányát.

Feri atya immár kitörölhetetlen kihívás Nagyhajtás történetében, lebonthatatlan tornyai egyike. Kihívás paptársai, egyházi felettesei, tanítványai, Nagyhajtás vezetői, nevelői és mindazon polgárai számára, akik találkoztak vele, de azok számára is, akik csak legendáival találkoztak. Tanítványai közül többen a szokatlanul merészen megfiatalított egyháztanács tagjai. Vajon tagjaivá válnak-e, válhatnak-e másféle tanácsoknak és tanácskozásoknak? Résztvevői lesznek-e, lehetnek-e a Nagyhajtáson is akadozó párbeszédnek a különböző világnézetek, értékrendek között? Lesznek-e, lehetnek-e egyenrangú, azonos felelősségű és lelkesedésű ügyvivői közös dolgainknak?

SZERZŐINKRŐL

Gondos Ernő: szociológus, szerkesztő, Szépirodalmi Könyvkiadó

Kamarás István: szociológus, Művelődéskutató Intézet

Kiss Tamás: adjunktus, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola

Koncz Sándor dr. (1913—1983): egyetemi magántanár, teológiai tanár, református lelkész, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei levéltárának volt igazgatója Sárospatakon.

Tomka Miklós: szociológus, Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Tóth Gusztáv: nyugalmazott református lelkipásztor

Tóth Julianna: amatőr képzőművész, mozgássérült.

Udvardi Lakos Endre: tanársegéd, Bessenyei György Tanárképző Főiskola

Koncz Sándor

NÁDHÁZY BERTALAN EMLÉKEZETE

Nádházy Bertalan (1884—1956) vasgyári református lelkipásztorról — aki a Tanácsköztársaság idején a direktórium elnöke volt Battonyán — szóló, itt közölt megemlékezését az 1983-ban elhunyt szerző 1976 júniusában készítette. Az írás szociografikus jelleggel, olykor teológiai szempontokkal kiegészítve és anekdotikus életképekkel fűszerezve mutatja be egy lelkész magatartását, s ezen keresztül egy fogékony, vasgyári munkáscsaládból származó gyermek — önmaga — társadalmi felelősségre, hitre, ökumenikus gondolkodásra ébredését az 1920-as években, s ennek hatását az életpályán.

E feljegyzést Nádházi Bertalan halálának huszadik és a Diósgyőr-vasgyári templom alapkőletételének ötvenedik évében (1976-ban) készítettem. Az emlékeztetés tárgyilagos szeretete diktálta. Természetes, hogy ez az adatokat, emlékeket, epizódokat, gondolatokat tartalmazó „tárház" egyháztörténeti, kritikai elemzésre nem tart igényt. Inkább személyes jellegű. A benne összefoglaltak jelentős részét nemcsak Nádházy Bertalanról, hanem magától Nádházy Bertalantól tudom.

KÉT ADAT

A Sárospataki Református Lapok 1925. évi egyik júniusi számában olvasható: Nádházy Bertalan lelkész 11-én „érkezett meg új állomáshelyére: Diósgyőr-Vasgyárba. Előbbi gyülekezetétől folyó hó 7-én búcsúzott a 2 Kor 12,7,10 alapján. Művészi babérkoszorúval, rengeteg virággal, még több könnyel és egy szép ezüst emléktárggyal vett tőle búcsút a battonyai presbitérium és gyülekezet." Az említett újság egyik júliusi száma szerint pedig „július 5-én iktatta be Farkas István esperes Disógyőr-vasgyári lelkészi állásába Nádházy Bertalan lelkészt, aki a 2 Kor 12,15 textus alapján tartotta beköszöntő beszédét. A beiktató ünnepélyen két országos hírű dalárda, a Tisztviselők Dalköre és a Jó Szerencse, valamint Oláh Mancika operaénekesnő működtek közre, a helybeli nőegylet által virágokkal feldíszített templomban. A perselypénz egymillió korona volt. Délben 200 személyes közebédet tartottak."

Első személyes élményem Nádházy Bertalanról nem sokkal beiktatása utánról való. Második gimnazista lehettem. Akkor még sem református, sem evangélikus templom nem volt a Vasgyárban. Mindkét felekezet istentiszteletek tartására az állami leányiskola emeleti dísztermét használta. A szószék az egyik sarokban, közel az ablakhoz állott. Ezen a falon középen a mennyezettől a padlóig omló bordó bársonyfüggönnyel elkülönített rész hívta magára a figyelmet. Amikor nem voltak felnőttek a teremben, mi, gyermekek már az előző lelkipásztor, dr. Szarka Gyula idején be-belesegettünk a függöny mögé. Tudtuk, hogy az imádkozó Jézust ábrázoló képpel oltár áll ott, amit az evangélikus istentiszteletekre szabaddá tettek. A reformátusra azonban összehúzták a függönyöket. A díszterem mellett helyezkedett el a tanári szoba, mely istentiszteletek előtt a lelkipásztornak várakozó helyiségül szolgált. Kukucskálás közben, egy alkalommal, hirtelen belépett az új lelkipásztor. A várható szidástól megrémültünk. Ő azonban nyugodtan odajött hozzánk. Lassan széthúzta a függönyöket. Ámuló meglepetésünkre aztán szépen elmagyarázta, hogy az evangélikusok protestáns testvéreink. Az ő Lutherjük éppúgy „egyházi atyánk" nekünk, mint Kálvin. Mi különbözünk tőlük. Mégis szeretjük őket. „Mint látjátok: én református lelkész vagyok — mondta —, de Sátoraljaújhelyben a piaristáknál katolikus gimnáziumban érettségiztem."

Nádházy Bertalanról az első emlékem tehát testvériséget ápoló, felekezetközi, mai megfogalmazásban: ökumenikus jellegű. Később juttatta ezt újra eszembe egy alkalom. Alsóvadászról gyülekezeti csendesnapra meghívtak Hernádvécsére az evangélikusok. Nádházy Bertalan akkor már nem e földön élt. Először voltam és azóta sem abban az evangélikus templomban. Nem tudtam miért, belépéskor megmagyarázhatatlanul rögtön otthon éreztem benne magam. Valami ismerős volt, de nem jöttem rá, mi és honnan. A templomozás után Turmezey Sándor helybeli evangélikus lelkész beszélgetés közben említette az oltárképet. Neki fogalma sem volt arról, hogy én vasgyári vagyok. Kiderült, hogy amikor az új evangélikus templom felépült, a régi istentiszteleti helyről az oltárképet a hernádvécseiek kapták meg. Nádházy Bertalan ökumenikus tanítása másképpen is kísért engem. A nagyvilágban nem volt idegen nekem a dán Kierkegaard kegyessége. A skót református templomok mellett az anglikán, baptista, methodista istentisztelet. Ezért indít meg a világhírű francia, olasz dómok mély keresztyénsége. De a svájci Oxford Csoport Mozgalom közvetlenségében szintén otthonosan éreztem magam, vagy Taizében a protestáns ízű szerzetesek között. A Nádházy Bertalantól is nyert ökumenikus tudatosulás vezetett, amikor a második háború után, zsinatunk és konventünk akkori elnökének, Ravasz Lászlónak megbízásából, szervezni kezdtem a magyar református külügyi szolgálatot.

Második emlékem 1926 őszéről való. Azon a parányi magaslaton, ahol most a vasgyári templom tornya emelkedik, leteszik a templom alapkövét. Belehelyezik az időszerű feljegyzéseket, újságokat, pénzt stb. tartalmazó bádogdobozt (1926. október 10.). Nádházy Bertalan úgy áll szemem előtt abból az időből, ahogyan később sokszor láthattam: meghatódott oszlop. Mert oszlopember volt ő, ám igen gazdag érzelemvilággal. Sugárzott róla, hogy a jel-

lemes magatartással, tudatos gondolkodással karonfogva járhat az érzelmek virágzása. A harmadik emlék szintén eleven. Készen van az új templom. Az örvendező gyülekezet elbúcsúzni összejön az imatermül használt helyiségben. S onnan fentről, az Iskola utcáról elindul a hosszú, kígyózó menet (1928. november 4.). Szépen, szervezetten kanyarog. Utcákon át kerülgeti a hatalmas gyárat, míg a mostani templomhoz érkezik. A képben ma is a legelőbb, ahogyan a felsorakozott népet Nádházy Bertalan a templomszentelésre meghívott püspökkel, a konvent és zsinat lelkészi elnökével, dr. Baltazár Dezsővel vezeti. Az ünnepségen elhangzottak közül azonban csak egy dologra emlékszem. A záró imádságot Nádházy Bertalan mondta. Nagyjából ennyi volt: „Úr Isten! Nemcsak akkor nem tud semmit se mondani az ember, amikor nincs benne semmi, hanem akkor is szeretne néma maradni, amikor túlcsordul a lelke, mint a telített kehely. Bocsásd meg nekem, hogy nem tudok semmi többet mondani Neked. Ámen!" Az imádság után zokogott a gyülekezet. Nádházy Bertalan közvetlensége és költőisége ettől kezdve társul szegődött mellém.

GYÜLEKEZET- ÉS EGYHÁZSZERVEZŐ

A szervező munka rengetege kellett ahhoz, hogy a vasgyári, templom nélküli gyülekezetben, az első világháborút követő lelki és anyagi romlás időszakában templom épüljön. Mégpedig orgonával. Négy haranggal. Csak egy olyan részlet lebonyolítása, mint egy jómódú diósgyőri hentes bekapcsolása a harangok megszerzésébe, mennyi csalódással is terhes tervet, végrehajtást igényelt. Emlékszem az elkészült harangok megérkezésére a Miskolc-Gömöri pályaudvarra. Onnan valóságos népünnepéllyel a Vasgyárba szállították lovas bandérium kíséretében, emberi sorfalak között, pántlikás ökrök által vont virágos, lapos kocsikon. Majd szalagerdőben a felhúzás a toronyba — mint ámulva szemlélődő gyermek voltam szemtanúja ezeknek.

A következő emlék az ifjúkorba hajlás, az egyéniség tudatos formálódása, a felnőtté válás időszakából merül fel. Nádházy Bertalan szívvel, hozzáértéssel végezte az összes lehetséges gyülekezeti munkát. Az ifjúságot sem hagyta ki. Ötödik gimnáziumi évemben felkeresett a lelkipásztor megbízásából egy ismeretlen, fiatal gyári munkás. Telepi, X. (tizedik) utcai munkáslakásunk konyhájában az asztalon éppen számtanfeladatom megoldásán dolgoztam. A küldött a délután megkezdett, estébe nyúló beszélgetésben az ifjúsági egyesületbe hívott. Amikor az első ifjúsági bibliaórán megjelentem, Nádházy Bertalan megkérdezte: máskor eljövök-é? „Majd néha talán, ha esetleg az időm megengedné." E válaszomra a lelkipásztor összeszámolta a mondatban álló feltételeket, és mondta: túl sok feltételt írok elő Istennek. Pedig Neki egyetlent sem lehet szabni. Ettől kezdve meggyőződésem: kibúvók nem kötnek Istenhez. Hozzá és magyar református egyházunkhoz a tartós hűség fűz. A KIE-be (a Keresztyén Ifjúsági Egyesületbe) hívogató Varga Béla volt. Vele, testvéreivel és sok más derék, szakmát tanult vagy tanárrá lett, jogot végző fiúval barátkoztam itt össze. Mindezek későbbi életük során szintén mozgalmas életet élő, újat kereső, sok mindenre vállalkozó, nyitott fejű és lelkű férfiak maradtak. Családjaikra is hatással voltak.

A KIE-munka lehetőséget adott arra, hogy a gyülekezet fiatal élgárdájával Nádházy Bertalan sokrétű gyülekezeti munkájába bepillantsunk. Szervezett bibliaköröket, nőegyletet, a munkásétteremben számos résztvevővel szeretetvendégség-sorozatokat, házi istentiszteleteket, presbiternevelést, pasztorális látogatást, szegénygondozó szolgálatot. Gondja volt a külső településeken: Pereces bányatelepen, Lyukóvölgyben, Tatárdombon, Komlóstetőn, Lillafüreden, Hámorban, Ómassán végzendő egyházi munkára. Vendégszolgálókat szívesen hívott, ami frissítette őt éppúgy, mint a gyülekezetet, és nem volt rájuk „féltékeny". Mint felsős gimnazista így ismertem meg két későbbi sárospataki teológiai tanáromat: Mátyás Ernőt és Vasady Bélát. Sárospatakról Debrecenbe való átkerülése után Vasady Béla lett teológiai doktorátusom és egyetemi magántanári habilitációm tutora, Makkai Sándor és Török István tudományos és testvéri barátságával együtt.

Szociális érzékünket fejlesztette, hogy bekapcsolt Nádházy Bertalan a gyülekezeti szegénygondozásba. A két világháború között a Disógyőr-vasgyári munkásgyülekezetben szintén uralkodott a nyomor. Enyhítésére Nádházy Bertalan lelkipásztorunk megszervezte a diakóniai szolgálatot. Párban jártunk kézi kocsival és kosarakkal, hogy azoktól, akik a még jobban rászorulókon segíteni akarnak, élelmiszert és tüzelőt szedjünk össze, amit havonta elvittünk a Horthy-rendszerben nélkülöző vasgyári családokhoz. 1929—30-ban a házakat felsős gimnazistaként, egy lakatosinassal jártam, aki ma is jó barátom. Belénk rögződött a diakónia tartalmas önzetlensége, a javak megosztása: kenyérrel is él az ember.

Nádházy Bertalan arra is példát adott, hogy az egyházi munka szerves része a tudatos nevelés. Az elfogultság ejt rabul, amikor arra a tapintatra gondolok, ahogyan Nádházy Bertalan megszervezte közöttünk beteg KIE-tagjaink látogatását. Kórházban így voltam először Dobsa Gyula barátunknál, aki agyhártyagyulladást kapott. A fehér ágyas, klórszagú vasgyári kórterem együttese annyira hatott rám, hogy az ágy lábánál elájultam. A kinti friss levegőn azonban magamhoz térve visszamentem újra. Ezzel kezdtem megedződni későbbi kórházi lelkigondozásomra és az akkor még nem sejtett fronti kórházak emberfölöttien nehéz helyzetére. Nádházy Bertalan nevelési módszeréhez tartozott, hogy elhunyt KIE-tagjainak temetésén testületi részvételünkre kiterjedt a gondja. Mint mozgolódni szerető fiataloknak jólesett, hogy lelkipászorunk bevont minket abban az egyhangú korban az általunk elvégezhető és nekünk életszínt jelentő gyülekezeti munkába. Egyszer észrevette, hogy az utolsó sorokat betöltő fejkendős nénik elmaradoznak a templomból. Az akkori szokás szerint a vasgyári templomban a női oldalon az első padsorokat „a kalaposok" töltötték meg. Azok a tisztviselőasszonyok, akik a fejükön kalapot hordtak. Az utolsó sorba ültek „a kendősök". A fejüket kendőkkel bekötő munkásasszonyok. Ez utóbbiak egyszer csak elmaradtak a templomból. Nádházy Bertalan a KIE-ben az ok kifürkészésével a sok helyen megforduló diakónusokat bízta meg: beosztott minket, kettőnként látogassuk meg őket. Kiderült, a kendősök zokon vették, hogy a pap a kendősök ellen prédikált. Bűnbánati istentiszteleten fejtegette, hogy a bűnt nem lehet elkendőzni. „Hát elkalapozni lehet" — háborogtak. A tapasztalatunkról történt beszámoló után Nádházy Bertalan végiglátogatta a kendősnénis családokat. Mi pedig megtanultuk, hogy a gyülekezeti egyensúly helyreállítására a megbontás után rögtön meg kell tenni a kis lépéseket.

Bennem tudatosult, hogy a hibákat nem lehet se elkendőzni, se „elkalapozni".

Hozzánk, ifjakhoz az anyagi kérdésekben megvalósuló őszintesége megmutatta, hogyan szervezte anyagilag a gyülekezetet. A kor gyakorlatának az felelt meg, hogy az egyházi adót a gyárban a fizetésből adminisztratív úton levonták. Azt azonban Nádházy Bertalan belátó és szociális gondoskodása tette lehetővé, hogy adott esetben az egyházi adó levonásától reformátusnál eltekintsenek. Akik nagy családdal, nehéz helyzetben voltak, vagy nyomós indokuk akadt, világnézeti, meggyőződésbeli, ott a pénzkezelő gondnok értesítette a megfelelő gyári irodát, és nem fogadták el a kötelező egyházi adót. Ez azonban a lelkipásztorral és a pénzkezelő gondnokkal való megbeszélés után mehetett így végbe. A kötelező egyházi adó korában tehát Nádházy Bertalan megnyitotta az önkéntes vállalás, döntés útjait. A gyakorlati szolgálatban igyekezett összeegyeztetni a lelket és a pénztárcát. Nádházy Bertalan hatását látom abban, hogy mind a sárospataki gazdasági választmányi, mind gyülekezeti, diákmissziói szogálatomban az egyházi pénzek teljesen nyílt kezelésének maradtam a híve. A gazdasági választmányi elnöki teendők ellátását is csak úgy vállaltam, hogy kértem: az igazgató tanács ismerje el az addig sokszor titkosan kezelt kollégiumi gazdálkodás teljesen nyílt, nyilvános kezelését. Amikor pedig az ötvenes évek derekán arról volt szó, hogy a közalap újonnan való szervezését vegyem át, ezen a kikötésemen már eleve megbukott az én ottani alkalmaztatásomnak szóba jött terve. A nyílt pénzkezelés, a nyilvánosság előtti aprólékos elszámolás és a pénzügyi okmányokba — a diákok részéről is — a tetszés szerinti betekintés még azt is biztosította, hogy diákjaink rendszeresen részt vehettek országos missziói alkalmakon a teológia megszűnéséig a felszabadulás után úgy, hogy azt a központi pénztár fizette a küldötteknek, akiknek erről be kellett számolniuk. Az a véleményem, hogy ez a módszer nagyban megkönnyítette azokat a nagyrenoválásokat és felújításokat, amelyeket a főiskolához tartozó épületeken és berendezéseken véghez kellett vinnünk.

Nádházy Bertalan gondosan ügyelt arra, hogy az alkalmakat megszervezze. Az igehirdetésének textusait jól megválassza. Megemlítek egy esetet. A Vasgyárba hivatalosan két angol mérnök érkezett. Az Avason, kirándulás közben, az egyiket halálos szerencsétlenség érte. A másiknak mellette semmi baja nem történt. A temetésen Nádházy Bertalan arról prédikált, hogy ketten vannak a mezőn. Az egyik felvétetik. A másik ott marad. Ilyen az Isten akarata. A mi református istentiszteleti rendtartásunkat azonban anglikánnal kiegészítette, aminek végzésére felkért egy kint tanult segédlelkészt. A gyülekezetre, állami, társadalmi hatóságokra, mint később megtudtuk, az angliai hozzátartozókra mindez mélyen maradandó benyomást tett. Nádházy Bertalant az alkalmak kitűnő megszervezésében nem öncél vezette. De az, hogy misszionk egyik különlegessége az egyház jó értelemben felfogott tekintélye a környezet előtt.

A gyülekezetben az elkövethetőt megtette annak érdekében, hogy „a csomókat, göböket kioldja". Valamelyik ifjúsági összejövetelen az egyik fiatal elmondta, amit a székelyekről tudott. Azt, hogy a székely gyerekek szegény falvakban tűzifával hónuk alatt mentek reggel az iskolába. S mivel pad a teremben nem volt, erre ültek addig, amíg a tüzelésben a magukkal hozott fára nem került sor. „Kalákába" fűtötték a termet. A tanítás végére

természetesen már az egész osztály a földön ült. Az első háború után a Vasgyárba sok székely került mint menekült. Az elbeszélés kiszűrődése felháborodást váltott ki „a székely méltóság" megsértése miatt. Egyeseknek „kővé vált a méreg a gyomrában". S mivel a feszültségek feloldása gyülekezeti ügy, „a gubancok kisimítására" Nádházy Bertalan „világraszóló" székely estet rendezett.

Nádházy Bertalannak az volt az igyekezete, hogy a közvetlenség józanságával szolgáljon. Ez hol csendes, hol meghökkentő, hol erélyes módszert követelt. Néha humort, olykor furfangot. Ha a templomban igehirdetés alatt beszélgettek, nyugodtan percekre megállt. Majd a dermedt „liturgikus" csend után célzás nélkül folytatta. Amikor egyszer a karzaton mégse hallgattak el a nagyobb gyerekek, ennyit mondott: valakik zavarnak engem, most tehát nem folytatom, énekeljünk. Adott esetben ez többet jelentett, mintha tovább beszélt volna.

Egy esküvőn a vőlegény összeesett az úrasztalánál. Okát az esketŏ lelkésznek a tanú suttogta el: „Hiába kértük, ne vegye fel ezt a rettenetesen szűk cipőt, most itt van ni." Miután a vőlegényt az első padba beültették, a lelkipásztor a kínos helyzetet derűvel oldotta fel. Legott kihirdette: ezután senki ne jöjjön szűk cipőben a templomba, legkevésbé saját esküvőjére.

Egy hétköznapon tanúja lehettem a lelkészi hivatalban egy erélyes lelkigondozói módszernek. Vélt sérelme miatt nagyon kiabált egy férfi. Nádházy Bertalan hasztalan kérte: nyugodt csendességgel mondja el, mit akar. A meghitt hangra az illető még nagyobb dühbe gurult. Magából kikelve ordítozott. Nádházy Bertalan ekkor bejelentette neki, hogy „megereszti" hangját. Felemelt szép, erős baritonján zuhatagosan elmennydörögte, amit barátjától, Csikesz Sándortól személyesen tudott (akkor még nemigen írta meg Kodolányi): Csikesz úgy „lelkigondozott" egy anyját verő fiatalembert, hogy a bespalettázott szobában jól megrázta, csontjait megropogtatta. Ő — mondta — most nem teszi ezt. De megmutatja: jobban tud „ordítani", mint a heveskedő. Az atyánkfia nemcsak megszeppenve elhallgatott, hanem „Isten dicsőségére" húsz pengőt halk bocsánatkéréssel letett az asztalra. A lelkipásztor megmondta: azért nem fogadja el, mert nem akarja, hogy azt higgye és hirdesse: a pap pénzzel kibékíthető. Azt azonban szeretné, ha a legközelebbi vasárnap, mivel templomban még sohasem látta, személyesen tenné be ezt az összeget egyben a perselybe. E „testre szabott" lelkigondozás után a kiabáló rendszeres templomlátogató lett. Az pedig megtanulható, hogy a derű, erős kéz, hang, a dolgok kihirdetése gyülekezeti szolgálatban, lelkigondozásban nem felesleges.

Az értékes módszer, a legnagyobb „lelemény" azonban a pásztori szolgálatban a helyzetekre alkalmazott szeretet marad. Hadd álljon itt erre egy kiemelkedő emlékem. Sárospatakon dr. Szabó Zoltán teológiai tanárnál hasznos gyakorlatnak bizonyult, hogy rendszeresen meghívott a teológiára előadások tartására tapasztalt lelkipásztorokat, akiktől sokat tanulhattunk. Másodéves koromban Nádházy Bertalan a vasgyári gyülekezetről beszélt. Fejtegetéseiben nagyon kerülgetett egy szót, de nem talált rá. Majd közvetlenségével felkérte a hallgatóságot, segítsen megtalálni. Válaszul bekiáltotta valaki: proletár. Ő megköszönte a szó szájába adását, és felrázóan szólt arról, hogy korunk, keresztyénségünk, gyülekezetünk égető igénye: megkeresni, megtalálni, megszeretni az ipari proletárt. Azért taglalja ezt a kérdést —

mint mondta —, mert a parasztot Sárospatak évszázadok óta szereti. A legújabb korban megfelelő módszerekkel, újító módon is. A magyar református egyháznak azonban az ipari munkásságban tömörült proletárt minden problémájában meg kell keresnie, találnia, szeretnie. A mi teológus nemzedékünk számára ez volt az első nyilvános, egyházi módszeres alkalom az ipari proletár kérdéseinek meghirdetésére, taglalására.

Nádházy Bertalannak a gyülekezeten túl az egyetemes egyház szervezeti kérdései iránt szintén nagy volt a fogékonysága. Emlékezetem azt eleveníti fel, amikor diákkoromban az Országos Református Lelkészegyesület csaknem ezer résztvevővel, a Miskolcon rendezett országos konferencia részeként, a vasgyári munkásétteremben gyülekezeti vendéglátásban részesült. Nádházy Bertalan ekkor beszélt arról, hogy a szervezett munkásság példájára az ORLE-nek református lelkészi szakszervezetté kellene válnia, így a lelkészek jogai, továbbképzésük, művelődésük, üdülésük, rendszeres bel- és külföldi tapasztalatcseréjük, a napilapokban helyet kapható haladó véleménynyilvánításuk, érdekképviseletük és -védelmük egyenesbe kerülnének.

JOG ÉS LOJALITÁS

Az élmények, emlékek között Nádházy Bertalan egyénileg látott portréjában a jog és lojalitás vonásai tanulságosan ötvöződnek.

Református egyházunkban a harmincas évek innenső és túlsó oldalán, a konventi missziói korszaknak nevezhető belmissziói irányzat uralkodott. Nádházy Bertalan egyházilag modern és mozgékony volt. Mint láttuk, megragadta a belső misszió gyülekezetileg hasznosítható lendületét. Ezekkel együtt azonban mintaképének Kálvint és saját korából Baltazárt tartotta. Baltazár varázslatosan beágyazódott Nádházy Bertalan személyiségébe. Az a Baltazár Dezső, aki szabadelvű, mégis kálvinizmushoz kötött szociális intelligenciájával úgy emelkedik ki, hogy hangjának orgonás öblössége betölti a debreceni nagytemplommal együtt a Hortobágyot, és az egész valamire való magyar kálvinizmust a megkísértő parlagiasságok között kitartóan a hegyek ormára igyekszik emelni.

Kálvin jogásznak indult. Baltazár és Nádházy is a jog talaján gondolkoztak. A sokszínű, nemegyszer összekeveredő, néha át sem látszó missziói akarásokat magasrendű lelki ügyvédséggel próbálták személyiségükhöz illeszteni. Fogalmazhatjuk úgy, hogy az örökkévalóság érdekében szívós hűséggel védik, ami magyar és kálvinista. Nádházy Bertalan a református szónál jobban szerette a kálvinista kifejezést.

Nádházy Bertalan a meggyőződés erkölcsiségével a magyarhoz és kálvinistához ragaszkodó hűség értelmében volt jogi típus. Kimondottan szerette, olvasta, idézte az Egyházi Törvénykönyvet. Emberileg érthető, ha egy-egy kérdésben a törvény makaccsá tette és bezárta szívét. Értelmi képességével azonban hamar belátta, hogy a törvény megkötöz, mert nem lélek. S ha olykor a jogi racionalizmusba vetett hite kevesebbnek bizonyult, mint esetleg kellett volna, élő kálvinizmusának sugárzása mégis elegendő hittel ruházta fel. Hitbeli álláspontjával kritikailag úgy nézett önmagára, hogy a kegyelemben nem az a legtöbb, ami sok, hanem ami elég. Ezért említette életét vezérlő igeként: „Elég néked az én kegyelmem."

Az Istentől adott elégséges kegyelem tette alkalmassá Nádházy Bertalan jogi alkatát a jó értelmű lojalitásra, mely az egyház tanításának szellemében alkalmazkodást jelent az államrendhez. Az adott államrendet Isten akaratának tekinti az egyház. Hiszen, ha Isten nem akarná az egymást váltó, meghatározott államrendet, az nem létezne. Ezért magától értetődőnek találta, hogy a sok nemzetiségű, többségében magyar-szerb-román, de ezeken kívül kisebbségében szlovák-német-bolgár lakosú Battonyán a Tanácsköztársaság alatt, 1919-ben tisztségeket vállalt. „A köz érdekében ... elvállaltam a direktóriumi tagságot, és működtem mint a direktórium elnöke egy hónapig", amint vallomásából kitűnik. S mivel „1944. szeptember 23-án ... a felszabadító Vörös Hadsereg alakulatai Battonyánál magyar földre léptek", Battonyának — 1919-ben Nádházy Bertalant is beleértve — figyelemreméltó emléket állít a „Föl kéne szabadulni már! ... Battonya felszabadulásának 30. évfordulójára" című, Békéscsabán 1974-ben, a híres Kner nyomdában készített „Bibliotheca Bekesiensis" II. kötete.

Ugyanígy a természetes jogi lojalitásból következett, hogy amikor a református Horthy István a Vasgyárban vezérigazgató lett és kormányzóhelyettessége megjelent a láthatáron, a vasgyári gyülekezet érdekében főgondnoknak nyerik meg.

Nádházy Bertalan élete — mint kortársaié — a monarchia császárságában, a magyar királyságban, a dicsőséges Tanácsköztársaságban, a csonkamagyarországi jellegű, irredenta színezetű kormányzóságban, a teljes egyoldalúsággal fasiszta nyilas rendszerben, a felszabadulás utáni köztársaságban, majd szocialista népköztársaságban folyt le. Az államrend változásaiban, a történelem haladásában ő sem maradhatott csökönyösen egyértelmű. Rosszul érzékel, aki nem fogja fel, hogy a jognak és lojalitásnak sorsunkat kísérő bonyolultságát gondolkodásbeli „hetykeséggel" nem lehet megérteni. A földi egyenesvonalúság lehet zsákutca. Teológiailag téved, aki az idői, lineárisan felfogott lojalitást nem állítja át függőlegesre. Az Isten előtti vertikális síkra. A jog és lojalitás adott körülményeiben az ilyen tájékozódás igazít el. E felfelé való tekintésben a megszokott, megcsontosodott, megáporodott rossznak a nagyobb emberség és szolgálat érdekében el kell tűnnie. A felfelé irányuló függőség megnyugvást ad abban, ha a változásoknak kiütköznek az egyénekre az árnyoldalai, hogy majd előtűnjenek újra a fényoldalak.

Az árnyoldal Nádházy Bertalan részére a 30-as évek elején jelentkezett. A Miskolc-avasi gyülekezet őt kívánta lelkipásztorául választani. Egy nagyhatalmú, ellenforradalmi szellemű helybeli tábornok ezt megakadályozta, Battonyára emlékezve. Ez fájdalommal járt. Nádházy Bertalan örömére szolgált viszont, hogy a nagyobb bajtól a Tanácsköztársaságot értő munkásgyülekezet szeretete megmentette. Nádházy Bertalan magasabb egyházi, társadalmi megbízásoknak számító tisztségeket viselt. 1930-tól egyházmegyei főjegyző. 1933-tól egyházkerületi jegyző. Majd még a miskolci református leánygimnázium igazgatótanácsosa. Nádházy Bertalan egészséges életösztönnel kiépítette kapcsolatait a katolikus püspöki körutakat járó Farkas Istvánnal, a feudális csökevényeket „huszárvágásokkal" védő, polcon ülő, mégis szimpatikus Farkasfalvi Farkas Géza főgondnokkal és sok városi és adminisztrációs komplikáció között jótékony falusi egyszerűségével működő Pósa Péter esperessel.

A felszabadulás után bekövetkezett változásban az új tájékozódás Nádházy Bertalannál egyszerűbben zajlott le, mint egyeseknél. A battonyai értékes és értékelhető tapasztalatok alapján most is jogosnak tartotta a proletárdiktatúrát. A tanácsköztársasági érdemek miatt, meg azért, mert Nádházy Bertalan népszerű volt a lelkipásztorok között, egy időben az sem látszott valószínűtlennek, hogy az Enyedy Andor személye körül kialakuló válság miatt Nádházy Bertalan kerülhet a tiszáninneni püspöki székbe. Tájunkon azonban úgy alakult az egyháztörténet sora, hogy Tiszáninnennek Tiszántúllal Tiszavidék néven össze kellett olvadnia. A többektől kritizált fúziót Nádházy Bertalan a jog és lojalitás természetes összefüggésében bizonyos gaudiummal vette tudomásul. Azt tartotta, amiben igaza is volt, hogy egy jogilag kialakult helyzet tudomásulvétele az evangélium szempontjából nem egzisztenciális kérdés. S mivel a Sárospatakon kezdett teológiai tanulmányokat Debrecenben fejezte be, érthető, ha a sárospataki teológia megszűnését kevesebb fájdalommal vette tudomásul, mint sokan mások. Jóízű humorral emlegette, hogyha túlélte a miskolci református leánygimnázium államosítását, ahol igazgatótanácsos volt, Isten segít túlélnie a sárospataki főiskola megszűnését, ahol nem volt igazgatótanácsos.

A Tiszavidék néven megalakult, nagyra duzzadt egyházkerületben, a jogilag kialakult új helyzetben, a lojalitás természetes összefüggése révén kikerülhetetlen igényként támadt fel Nádházy Bertalan előtérbe helyezése. Református egyházunk akkor legnagyobb egyházmegyéjének, a 114 gyülekezetet számláló borsodinak lett megválasztott esperese. Tekintélyes szolgálatában kamatoztatta régebbi közélete gyümölcseit. Borsodi esperessége alatt tovább szilárduló, új rendszerünkben a kiütköző egyházi, politikai, társadalmi borotvaéleken eszméltető bölcsességgel járt. Szocialista államunkban megyei tanácstag lett. E minőségében falvakban is tartott felvilágosító előadásokat. Főleg a termelőszövetkezetekben kínálkozó tömörülésekről. A jog és lojalitás teológiai ötvözetében vigyázott arra, hogy a lojalitást az elvétéstől megmentse: a mindenáron való alkalmazkodástól, mert az élet tartalmát a puszta érdeknél többre minősítette.

Mivel lelkiismeretességből a kívánatos alkalmazkodáson túl Nádházy Bertalan magasabb érdeknek engedelmeskedett, a jog és lojalitás még egy rövidebb életszakaszon sem lehetett számára nyílegyenesen futó vonal. Amikor a Vasgyár területéről kilakoltatták a papokat, neki is el kellett hagynia a református templom melletti, szép és hosszú szolgálata alatt megszokott, kedves parókiáját. Nem könnyű szívvel költözött be Miskolcra, a Kossuth utcai eléggé romos egyházi épületbe. Ez a lelkiállapot éles belső fájdalmat okozott neki, s többször beszélt arról, hogy miután az 50-es évek elején lojalitását kihasználták, egy idő után egyszerűen mellőzték. Halála előtti keserves panaszaiban az akkori magyar református egyházkormányzat egyes képviselőit „mindent legázoló tankhoz" hasonlította. Megbeszélés, elismerés nélkül, rideg szabványszöveggel nyugdíjazták. Erkölcsi félretételének fájdalmát nem csillapította az, hogy kiemelt nyugdíjat állapítottak meg számára. Mindez egészsége további romlását okozta. Távozása után ezt az egyházmegyét elkésett arányosítással megkisebbítették.

Nádházy Bertalan külső életkörülményei már utalnak egyetemességére. Felsőzemplénben, Kistoronyán, az északi nemzetiségi határvidéken született, 1884. június 3-án. Hivatását pedig déli nemzetiségi vidéken, Battonyán mélyítette el, ami Trianon után vált határvidékké. Sátoraljaújhelyen, a katolikus gimnáziumban érettségizett 1902-ben. Református teológiai tanulmányait Sárospatakon kezdte. Debrecenben fejezte be 1907-ben első, 1909-ben második lelkészképesítő vizsgájával. Lelkésszé 1912-ben, Debrecenben szentelték. Előbb exmittált teológusként, segéd-, helyetteslelkészként Békésen, Makón, Vésztőn működött. Battonyára 1910. június 27-én került lelkipásztornak. Onnan Diósgyőr-Vasgyárba. Útja a zempléni hegyek, a sárospataki Hegyalja világából a „lapos" Alföldre vezetett. Majd felkanyarodott a „kies" Bükkaljára. Kisbirtokos ősei által megőrzött címeres nemesi levelével munkásgyülekezetben éli le élete java részét. Ő a hajdani zárt településű északi, zempléni és déli, battonyai nemzetiségi vidék után olyan nyitott gyári, református proletárokból is összetevődő egyházközségben lelkipásztorkodik, ahová a szélrózsa minden irányából jöttek a századforduló előtt és után magyarok, a történelmi Magyarország nemzetiségei, szórványosan más országok polgárai. Az első háború után kényszerűségből — mint menekültek — sokoldalúbbá tették a vasgyári népességet az erdélyiek. Sok jóízűséggel színezték a székelyek, akik között nyilvántartották a Parciumból jötteket.

Teológiailag az erősen modernizáló, racionalista, akkori pataki teológia után megismerte Nádházy Bertalan a hagyományosan konzervatívabb, konfesszionálisabb debreceni irányokat. De tábori lelkészi szolgálata az 51. honvéd gyalogezredben 1915. decembertől 1917. októberig és a kapott kitüntetések éppúgy tarkítják életét, mint közegyházi megbízatásai, amiket azzal kezdett, hogy 1913 és 1915 között iskolalátogató volt. Egyetemességére utal már említett politikai szereplése mellett közművelődési tevékenysége: a miskolci „Lévay József Közművelődésügyi Egyesület Irodalmi Osztályának" rendes tagja. Irodalmi működése megoszlott az egyházi és világi lapok között. Szerkesztett Battonyán heti társadalmi lapot: „Battonya és Környéke"; református néplapot: „Egyházi Élet" és gyülekezeti lapot: „Református Élet". Írt a Téli Újságba, Keresztyén Családba, Aradi Közlönybe, Pesti Hírlapba, Sárospataki Lapokba, Lelkészegyesületbe, Kálvinista Szemlébe, Magyar Jövőbe, Reggeli Hírlapba, Református Figyelőbe stb.

Olvasott németül, ami kifelé szintén kaput tört neki a szellemi világba. Az irodalmat széles értelemben szerette. Több ezer kötetes könyvtárának jó része szépirodalmi művekből gyűlt össze. Könyveit a gyülekezet tagjainak szívesen kölcsönözte. Irodalmi érdeklődésével a beszűkülés veszélyeit hárította el. Kedvelte a filozófiát, aminek területén a jogfilozófia különösen vonzotta. A művészettörténetben jártasságra tett szert. Számon tartotta a modern teológiai irányok küzdelmét, valamint a gyakorlati egyházi tevékenység irodalmát. A Biblia szociális igazságairól szóló könyvek tanításai kifejezetten szívügyévé váltak. A nagy klasszikus regényekkel éppúgy táplálta szellemét, mint a költészet remekeivel. Kelet költészetének megismerésére a hindu bölcselet támasztott benne igényt. Rabindranath Tagore nevét tőle hallottam először. Egyben felhívta figyelmünket balatonfüredi emlékfasorára. Néha közel állt ahhoz, hogy Jézust és Gandhit egyeztesse. Sokan gondolják

úgy, hogy „a költő a legegyetemesebb műfaj". Nádházy Bertalan írt verseket. Egyet-kettőt felolvasott nekem. Mivel vonzotta a csillagászat, tarthatom olyan költőnek, aki prózában szerette volna összefoglalni a csillagmindenség rejtélyeit a föld száraz kövével, hogy az érthetően csillogjon.

A könyvgyűjtés szenvedélyét tőle is tanultam. Elsősorban azzal a szándékkal, hogy a gyakorlati lelkészi munkában és általános tájékozódásban segítségül legyen.

Nádházy Bertalan szellemi alkatára jellemzőnek tartom a következőt. Nagyobb külföldi útra ment egy nyáron. Hazatérése után a gyülekezetben tartott beszámolójának ezt a címet adta: „Fecskeröptiben öt országon át". Szerencsésnek mondható az a gyakorló lelkész, aki sűrű elfoglaltsága mellett tudja fecskeröptiben szemlélni a látottakat, feldolgozni az élményeket, szemléltetni tapasztalatait. Mindez átütőbb, mint a szakszárazság. Nádházy Bertalannak szárnyakat adtak olvasmányai. Imádságait, igehirdetéseit segítségükkel tette emelkedettebbé. A gyülekezet pedig érezte, hogy a Szentlélek titkos műhelyében szükséges a személyes, emberi jelenlét.

Igehirdetéseit elvileg jellemezte a predestinációs egyszerűség. Az újtestámentumi alapigéknek utánanézett görögül. Kötelezőnek magára nézve a hitvallásos teológiát tartotta. Úgy látta, hogy Isten alkatában hívja el a református lelkipásztort szolgálatra. A sokféle lelki mozgalom bonyolultságot jelenthet, ami felesleges. Ezek ellen egy egyházi gyűlésen keserűen kifakadva elmondta lelke egyszerű, „eleve elrendelt" hitvallását.

Egyetemességét mutatja, hogy Vasgyárban „általános", azaz felekezetközi KIE-t szervezett. Négy akadt ilyen az országban. A gyülekezetek zömében a KIE református vagy evangélikus jelleggel alakult meg. Fiatalságunk számára lényegesnek tartotta a vasgyári ipari, lelki helyzetben, hogy noha főleg reformátusok jártunk a KIE-be, nyitva legyen az út oda az evangélikus és katolikus fiataloknak. Szerencsének tartottuk, hogy a KIE-ben nem különült el a diákmunka. Az inasok testvéreink voltak. A KIE-ben együtt jöttünk össze: kőműves, esztergályos, lakatos, marós, kovács, hengerész, az átmeneti típust jelentő kereskedősegéd és polgári iskolás, gimnázista diák, a miskolci evangélikus jogakadémián hallgató főiskolás fiatalok. Magyar, székely, tót, cipcer, sváb származásúak. Akkor még ezeket nem hívták szlovákoknak vagy német nemzetiségűeknek. Barátokként szerettük őket, egymást. Nem jutott eszünkbe se, hogy menekült, alföldi, szatmári, felvidéki, elmagyarosodott. Tájszólása palóc, gömöri, íző, őző. Ezt mind nyilvánvalóan tudtuk, de ilyen megkülönböztetés se létezett. „Szépen összeverődtünk" azokban a helyiségekben, melyeket a templom melletti parókia pincéjében hoztak létre. Az alagsorrá előléptetett pincében mondta el Nádházy Bertalan azokat a terveket, ahogyan a majd épülő és a templommal építészetileg összekötött gyülekezeti ház megvalósul, ami néhány év múlva meg is történt. A KIE átfogó jellegét mutatta, hogy a bibliakörön kívül önképzőkört alakítottunk: előadással, vitatkozással, műsorral, napirendre tűzött, főleg népi, szociális, szocialista irodalommal. Ismertettük Marx Tőkéjét, Bebel Nő és szocializmus című művét. Novella, vers, élménybeszámoló — annyi minden jelentette a szélesebb tájékozódást. Nádházy Bertalan annyira komolyan vette az ifjúság szellemi elfoglalását, hogy a játékos és sportolási programot, pingpongot csak később vezette be. Felejthetetlen az is, hogy kiküldött minket országos KIE-konferenciákra.

Amikor Vasgyárból elkerültem a teológiára, fenntartottam a vasgyári KIE-vel a kapcsolatot. Egy ilyen alkalommal vitt át minket Nádházy Bertalan Hejőcsabára, hogy találkozzunk az ottani ifjúsággal és Szabó Dániel lelkésszel, szerezzünk tapasztalatot arról, ahogyan ott a melléképületeket, istállót, fészert, a gazdálkodást a lelki munka végzése miatt felszámoló Szabó Dániel átalakította gyülekezeti házzá, az ifjúságnak is alkalmas egyházi otthonnak.

Mert Nádházy Bertalan hozzákötött a KIE-hez, teológus koromban a sárospataki KIE-munkához is nehézség nélkül kapcsolódtam, s szívesen jártam a pataki tanyavilágba is KIE-munkát végezni.

Nádházy Bertalan az egyetemesség szempontja alatt ügyelt arra, hogy a presbitérium hogyan tevődjön össze. Nem hiszem, hogy volt az országban akkor bárhol olyan testület, ahol a gyárigazgató szociáldemokratákkal együtt lett volna. S ha a gyár akkori vezetősége egy-egy ilyet üldözött, és az református volt, Nádházy Bertalan annál inkább beválasztatta a presbitériumba, mert az abban az időben munkásvédelmet jelentett. A presbitérium méltán dicsérhette a kálvini demokráciát. A presbitériumnak tagjai voltak még: párton kívüli orvos, mérnök, vasgyári felügyelő, bíró és a korban nagyon kedvezményezettnek számító, keresztény politikai pártból is egyes templomba járók. Nádházy Bertalan éles körültekintéssel választotta ki presbiterei közül legközelebbi munkatársait. Közülük legalább egyet megemlítek áldó szeretettel. Gyulay István vasgyári felügyelőt. Neki köszönhetem azt, hogy a teológiai doktorátust Berlinből való hazajövetelem után mindjárt letehettem. Készen voltam a vizsgára. A disszertációt azonban nem tudtam kinyomtattatni, mert nem volt semmi pénzem. Gyulay István a saját spórolt pénzéből kölcsönözte az egész nyomtatási költséget.

Nádházy Bertalannak gondja volt arra is, hogy presbitériumából munkás kerüljön be pl. a miskolci református leánygimnázium igazgatótanácsába, ami igen nagy szó volt a háború előtt. Innen kaptam én is azt az ötletet, hogy a második háború után a sárospataki főiskola igazgatótanácsába is válasszunk be gyári munkást. Ez akkor már nem volt olyan nagy szó, de igen figyelemreméltó újításnak számított a múlttal összevetve.

A Nádházy Bertalan által gyakorolt tágkeblűség és nagyvonalúság mutatkozott meg abban is, hogy pl. gondnokká választhattak olyan személyt, ahol a család fele katolikus volt. Több beszűkült református előtt ez nem látszott magától értetődőnek. Nádházy Bertalan azonban azt tartotta, hogyha reformátusnak, még református papnak is lehet az édesanyja katolikus, akkor a Vasgyárban lehet gyülekezeti gondnok az, akinek felesége, leányai katolikusok. De a reformátusság hátrányára nem adott megegyezést: a gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását.

Az összekötő emberséget ápolta az egyházon kívüli személyes kapcsolatokban. A nehéz gazdasági helyzetben, a nyomasztó munkanélküliség korában, szociális érzékből megbízható munkaközvetítőnek bizonyult. Felekezeti hovatartozás nélkül segített az embereknek abban, hogy munkához jussanak. A sanyarú körülmények közé jutottaknál nem érdeklődött vallásuk felől. Az iszákost, rendetlen családi életűt, összeférhetetlent, verekedőt nem pártolta. Ezért komolyan vették emberbaráti ténykedését. Tőle hallottam, amit később a szocialista irodalomban bővebben olvashattam, hogy a proletár és a lumpenproletár nem azonosak. Egyedül a becsületes munka alapján lehetséges

munkásuralomról beszélni, a lumpenproletár randalírozása azonban nem proletárdiktatúra. A munkásmozgalmak kizárólag a becsületes dolgozóra építhetnek.

Akkor nem, később értettem meg, miért épült a vasgyári református templom sokaknak szokatlan stílusban. Hazánkban a református templomaink zöme tömör, egyszerű kőtemplom. Az Alföld köztudottan tele van ilyenekkel. Méretük jobbára óriási. Nádházy Bertalan egyetemes szempontjai miatt gazdagítani akarta építészetileg a magyar református templom-stílust. Szeme előtt lebegett: a templom gyülekezetszerűen meghitt, ha nem kell „teleordítani", az emberi hang természetes csendességével lehet benne beszélni. Amikor az elkészült, fabordázatú, a tetőn ugyancsak kis ablakokkal ellátott templomot a kritizálók galambdúcnak nevezték, fáradhatatlanul magyarázta, hogy ófelnémet, óholland típust plántált a Bükk aljára. A hangot, embert, személyt, mindent elnyelő kőtemplomok helyett kifejezzük fenti ablakainkkal, hogy nemcsak „kifelé, oldalra sandítunk", hanem szellemünk felfelé vágyó. S azért díszítik magyar motívumú faragások, természetes pácolt fabordázat, belső falát faburkolat, hogy a szép faburkolat ne csak a kiválasztott arisztokráciájé legyen a feudális korban. Melegsége miatt „dugjuk faburkolat közé a proletárt", hogy rideg életébe hangulat, kedély áradjon. Persze a faburkolat azért is hasznos, mert nem szedi fel a falat a ruha.

EPILÓGUS

Nem hőskölteményt, csupán vázlatos rajzot írtam egy korával, önmagával igazán küzdő, hivatásáért bátorsággal küzdve élő emberről, aki a keleti pásztor jelentése és szokása szerint: nem terelgető volt, hanem vezető. Előre ment, ahol tudott és ahogyan módja volt rá.

Nádházy Bertalan egykori Disógyőr-vasgyári lelkipásztor, borsodi esperes, 1956. január 10-én hunyt el. Nádházy Bertalanról halálakor nem jelent meg nekrológ. Talán valamennyire pótolhatja ez az emlékezés.

A végtisztességet tevő istentiszteleten dr. Enyedy Andor az 1 Kor 15,45—9 alapján arról szólt, hogy Nádházy Bertalan Ádám-arca szép orca volt. Megnyerő és kedves, mosolytól tündökölt. Mint bűnös orca mégis eltűnik, helyet ad a még szebbnek: a mennyei ábrázatnak.

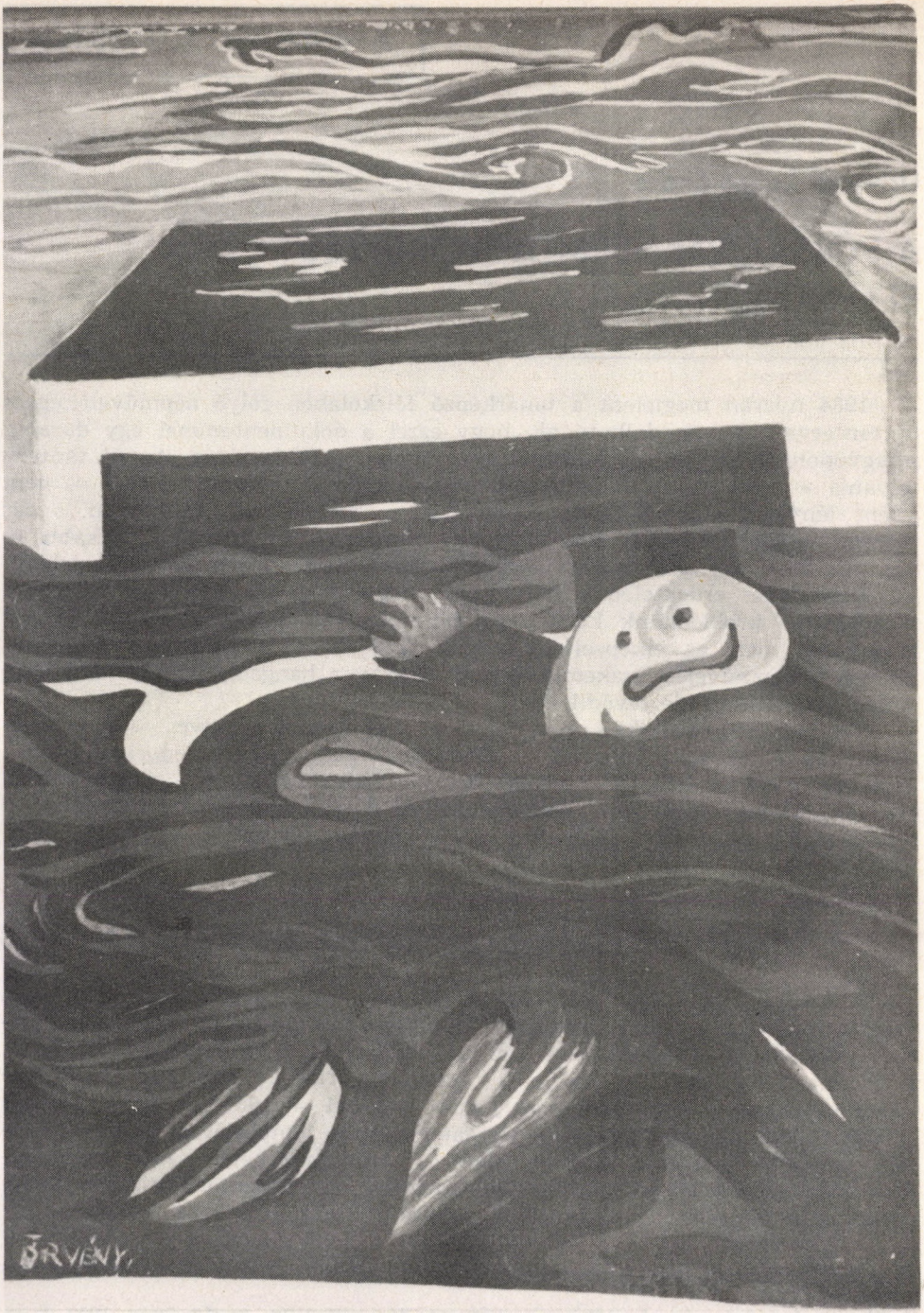
BRVENY

Udvardi Lakos Endre

A FŐISKOLAI NÉPMŰVELŐKÉPZÉS ELLENTMONDASAI

1984 nyarán megjelent a tanárképző főiskolákon folyó népművelőképzés új tanterve.* Azt gondolhatnánk, hogy ezzel a dokumentummal egy darabig nyugvópontra kerülhet a képzés ügye. Sajnos, nem így van. Az új tanterv ugyanis — s ez pár éven belül szélesebb körben is nyilvánvaló lesz — nem jelent lényeges előbbre lépést. Megmarad a korábbi kényszerpályán, s azt hiszem, valójában senkit sem elégít ki. Nem nyit új korszakot, inkább — úgy tűnik — egy szakmánkat érintő korszerűsítési szakasz lezárását jelenti.

Nem lehet érdektelen e helyzetben, hogy megpróbálunk számba venni megoldatlan problémáink közül legalább néhányat, a legégetőbbeket. Annál is inkább, mert az elképzelések szerint a jövőben a tanárképző főiskolák lesznek a népművelési szakemberképzés bázisai: a hangsúly az egyetemi képzésről fokozatosan ide tevődik át.

Vitányi Iván 1983-ban mondta el — hat pontba sűrítve — a népművelőképzésről alkotott véleményét. Gondolatai elsősorban az *egyetemi* szintű képzésre vonatkoztathatók.** Jómagam — indokoltnak és megtartandónak érezvén Vitányi Iván problémaérzékenységét — saját szakterületemen, a *főiskolai* képzésben az alábbi hat ellentmondást tartom a leginkább meghatározónak.

ELSŐ ELLENTMONDÁS: NINCS KORSZERŰSÍTÉS

A közművelődési párthatározat és törvény által megfogalmazott feladat végrehajtásaként a Minisztertanács 1976-ban határozatot hozott, mely szerint 1978 végéig korszerűsíteni kell a közművelődési szakemberek képzését. Helyszíni látogatások, értekezletek, tervezetgyártások hosszúra nyúlt szakasza után szakterületünkön csak jókora késéssel — 1984-ben (!) — történt „érdemi" lépés, az új tanterv és vizsgaterv életbe léptetésével. Ez az új tanterv *kevesebb változást*, eltérést jelent a korábbihoz képest, mint amit véleményem szerint *bármelyik* főiskola bármikor — mindenféle országos akció, központi intézkedés, „korszerűsítési program" nélkül is meg kellene hogy

* A tanárképző főiskolák tanterve az 1984/85-ös tanévtől. Kiad. a Művelődési Minisztérium. 1984.

** *Vitányi Iván:* A népművelőképzés ellentmondásai. Kultúra és Közösség, 1983. 1. sz.

valósíthasson. Az „új" tanterv (igaz, hogy sokan hozzászólhattak, de végeredményben jórészt ugyanazok csinálták, akik a régit) semmiféle tartalmi korszerűsítésre utaló vonást nem tartalmaz. Csupán az óraszámok kismértékű, különösebb koncepció nélküli ide-oda csoportosítását jelenti — felelősséggel ki merem jelenteni, véleményem szerint *rosszabb*, mint a régi volt!

Igaz, hogy az új tanterv lehetővé teszi a globálisan meghatározott óraszámok féléveken belül „tömbösítését", átcsoportosítását — ez a „hagyományos" órarendi keretek között valójában nem jelent döntő fordulatot. A „keret-tantervnek" nevezett tanterv valójában bizony meglehetősen merev keretet ad.

MÁSODIK ELLENTMONDÁS: A „TERVUTASÍTÁSOS JELLEG"

Arra volna szükség, hogy olyan képzés legyen, amely messzemenően segíti a végzett szakembereket a gyakorlatban rájuk váró feladatok megoldásában, mely nemcsak a problémák elméleti megközelítésére, de gyakorlati megoldására is ráhangolja, „megedzi", felkészíti a hallgatókat. Ez nagyobb, nehezebb feladat, mint ahogy az első pillanatban gondolnánk. Ugyanis a „népművelő" szó rendkívül sokrétű, különböző, egymástól jelentős mértékben eltérő foglalkozásokat foglal magába. Hogyan készíthetünk fel minderre? Csupán alapos, általános elméleti képzéssel vagy a különböző foglalkozásoknak megfelelő, sokféle szakosított képzéssel? Milyen legyen az általános és a szakképzés aránya? Sorolhatnánk a kérdéseket, melyekre egyelőre *nincs egyértelmű, megnyugtató válasz.* Ezeket megválaszolni egy-egy értekezlettel (pl. szakbizottsági ülés, „korszerűsítési bizottság" stb.) vagy egy íróasztal melletti vezetői döntéssel véleményem szerint kielégítően nem lehet.

Nincs egységesen elfogadható, kikristályosodott, „bevált" képzési program — ugyanakkor mégis egységes tanterv szerint kell oktatni minden főiskolán. Ez a helyzet nemhogy nem igényli, de eleve útját állja, hogy valamelyik főiskola megvalósíthassa egyéni elképzelését, hogy kitaposhassa, majd saját adottságainak-lehetőségeinek megfelelően építhesse ki a *közös célhoz* vezető *egyéni utat.* Márpedig sokkal jobb lenne arra ösztönözni, hogy az egyes főiskolai tanszékek *maguk keressék* legmegfelelőbb szerveződési-képzési formájukat — azaz váljanak *felelős, alkotó jellegű műhelyekké!* Lehetséges, hogy így az egyes szaktanszékek — az ott dolgozó szakemberek eltérő adottságainak, koncepciójának megfelelően — a népművelés más és más szakterületére nézve találnák meg a legmegfelelőbb, az általuk legjobban megvalósítható s a gyakorlat által visszaigazolt képzési formát. Például, az egyik helyen a szociális (szocio-kulturális) munkára, másutt a művészeti nevelés irányítására vagy a múzeumok közművelődési feladataira képezhetnének szakembert, mindenkor a gyakorlat kívánalmait figyelembe véve, de mindenkor *egységes alapokra építve.* (Vagyis az egyes „alkotó műhelyeknek" úgy kellene egy adott koncepcióra, egy felvállalt feladat megoldására „felfűzniük" a képzést, hogy semmiképpen ne tévesszék szem elől az azonos értékű, *általános konvertibilis alapképzés* követelményét.) Ez a fajta, az egyéni kezdeményezésre építő „műhelymunka" az egyes tanszékek között munkamegosztáshoz, „profilírozódáshoz" is vezethetne, de — a legjobb tapasztalatok összegzésével — idővel kialakulhatna egy kiérleltebb, a gyakorlat

által is megerősített, egységes képzés is. Ez mint perspektíva *elvileg* lehetséges — gyakorlatilag a kezdő lépéseknél megtorpan: az egyes főiskolák nem lehetnek alkotó műhelyek, nem fűzhetik fel az egyes tárgyakat, a rendelkezésre álló órakereteket egy adott koncepcióra, mert egy egységes (mellesleg: csak látszat-egységet mutató), „személytelen", valójában senki számára nem igazán testre szabott *„egyen-tantervet"* kell mindenkinek végrehajtania. (Az egyes főiskolák közti különbség csak a merev, eleve lehatároló órakereteken, illetve a nevetségesen kis óraszámú specializáción belül valósulhat meg — *ez pedig kevés.*)

Egyébként is: *ki figyel oda* a jelenlegi keretek között is fellelhető különbségekre? Ki segít, hogy a legjobb törekvések megerősítést, a formalitások, üresjáratok pedig visszaszorítást nyerjenek? Véleményem szerint az irányításnak szemléletet kellene váltania, a formális keretek szinte maximális rögzítése-előírása helyett sokkal inkább a *tartalmi kérdésekre,* a képzés hatékonyságára, az erre vonatkozó ösztönzésre kellene koncentrálnia. A jelenlegi helyzet végeredményben *nem a kezdeményező,* kereső-kutató, az ügyet „felelősen felvállaló" — sokkal inkább a *„végrehajtó",* elsősorban a felső elvárásokra (és nem a szakma elvárásaira) figyelő tanszéki szemlélet kialakulásának kedvez. Alkotó szellemű egyéniségek helyett sokkal inkább „művezetőket" igényel.

HARMADIK ELLENTMONDÁS: TANÁRKÉPZŐS SZEMLÉLET A NÉPMŰVELŐKÉPZÉSBEN

Kell-e bizonygatnunk, hogy az orvosképzés nem ilyen lenne, ha a képzés gazdái nem orvosok (a szakma elismert orvos szakemberei), hanem mondjuk jogászok vagy mérnökök lennének? Kicsit ehhez hasonló a mi helyzetünk a tanárképző főiskolákon.

A népművelőképzés irányítói között hány népművelés szakot végzettet vagy volt népművelőt lehet találni? Az ország tanárképző főiskoláin a főigazgatók és a képzés feletti közvetlen felügyeletet ellátó főigazgató-helyettesek elsődlegesen a tanárképzés szellemében nőttek fel, tevékenységük nagyobb része ma is ezt szolgálja. Ez a tény (ami a tanárképzés szempontjából természetes) enyhén szólva nem szolgálja a népművelőképzés specifikumainak érvényesülését. Bár hallgatóink két szakja elvileg egyenrangú, a gyakorlatban a tanári szak dominenciája érvényesül — szinte mindig a népművelésnek kell igazodnia a tanárképzéshez és nem fordítva. A különböző szemléleti alapokból származó feszültség igen mélyen gyökerezik — a felszínen úgy tűnik, elsimul: az ellentét szinte soha nem robban (az erőviszonyok ismeretében: nem robban*hat*) ki. A népművelőképzés oly mértékben integrálódott, nyert elfogadást a tanárképzés rendszerében, amilyen mértékben elfogadta annak már kialakult szokásrendszerét, szemléletmódját.

Minderre számtalan példát lehetne hozni a képzés eddigi történetéből. Felsorolásuk oldalakat tölthetne meg — de minek? A népművelőképzés tanárképző főiskolákon kialakult kereteit adottságként kell tekinteni — a közeljövőben nem tudunk ezen úgysem változtatni. Természetesen volna létjogosultsága az *önálló* (tanárszak nélküli) népművelőképzésnek. *Mielőbb hozzá kellene látni* ennek a lehetőségnek alapos fontolóra vételéhez. De

egyelőre legjobban ezt is a tanárképző intézmények keretei között lehetne megoldani (annak ellenére, hogy az önálló képzés nem adna pedagógusvégzettséget; volt már erre példa: a tanítóképzők népművelő-könyvtáros szakja sem adott annak idején tanítói diplomát). Tévedés ne essék: nem tartom lehetetlennek, nem tartom életképtelennek a jelenlegi főiskolai keretek között folyó, tanárszakkal kapcsolt népművelőképzést. De az irányításnak tudatosabban kellene vállalnia, hogy „alap-profiljától" eltérő, más szakmákra (is) készít fel — s ehhez is biztosítani a feltételeket.

NEGYEDIK ELLENTMONDÁS: A KÜLÖNBÖZŐ KÉPZÉSI SZINTEK PROFILJA NEM ELÉGGÉ KIMUNKÁLT, EGYMÁSRA ÉPÜLÉSÜK TELJESEN MEGOLDATLAN

A *középiskolák* közművelődési fakultációja eleve ellentmondásosan indult, megalapozatlan képzési céllal. Még mielőtt kiforrhatta volna magát, szép csendesen kimúlt. Újraélesztése épp most folyik, e sorok írásakor még nem tudni, mi lesz belőle.

A *tanítóképzők* népművelési szakkollégiuma ígéretesebben fejlődött — eredményei, nagyságrendje folytán már nagyobb figyelmet (és esetleg külön elemző tanulmányt) érdemelne. E helyütt csak néhány, idevonatkozó mozzanatot említhetünk.

Az *eredeti* elképzelésektől eltérően (amely a kistelepülések tiszteletdíjas népművelőinek és az általános művelődési központok közművelődési munkaköreire szánta a szakkollégistákat), a hallgatók jelentős része főhivatású népművelőként helyezkedik el. (Ezt alátámasztja az a képesítési rendelet, melyről mindenki tudja, születése pillanatától, hogy rossz.) A főállásúvá vált, volt szakkollégisták szinte azonnal továbbtanulási igénnyel lépnek fel. Egyetemre közvetlenül nem mehetnek — így a tanárképző főiskolákra kérik felvételüket. Ha hősiesen végig kitartanak szándékuk mellett, az egyetem elvégzéséig három képzési formában, összesen nyolc évig tanulják a népművelést — rengeteg átfedéssel (a tanárképzőn emiatt eleve felmentik őket a tárgyak jó részéből); de végső soron még mindig csak *általános elméleti képzést* kaptak, mindenfajta szakosodás, egy adott szakterületen való alaposabb elmélyülés lehetősége nélkül. (Ugyanez a helyzet a régebbi, népművelő-könyvtár szakot végzettekkel is.)

Valamennyi *tanárképző főiskolánkon* beindult a népművelőképzés. Talán szerencsésebb lett volna ezt is fokozatosan, a feltételek biztosítottságának arányában megszervezni. Ott, ahol ezt maga a főiskola vezetése is igényli, akarja! Kevesebb helyen, de nagyobb súllyal, jobb körülmények között.

Végzett hallgatóink — egyébként előre láthatóan — zömmel művelődési házban helyezkednek el. Általában arra panaszkodnak, hogy *nem kaptak kellő felkészítést* a gyakorlat problémáira. A pedagógusként elhelyezkedők egy szakjukkal szintén „alulképzettek", mert olyan tárgyakat is tanítaniuk kell, amelyekre nem kaptak képesítést. Két szakjuk integrációja sem a képzésben, sem a későbbiek során nem érvényesül. Meglepő, hogy bármely pályát választják, szinte azonnal továbbtanulási, továbbképzési igénnyel lépnek fel.

Ha az *egyetemre* egyáltalán bejutnak, rá kell jönniük, hogy azok még kevésbé vannak „belőve" egy, a foglalkozásuk kívánalmaival adekvát képzési irányra. Hiányérzetük csak kismértékben oldódik.

A debreceni egyetemi tanszék nevében is viseli a *felnőttnevelési* profil célkitűzését. Köztudott, hogy Magyarországon a felnőtt lakosság vesz részt legkevésbé a művelődési otthon hálózat különböző aktivitási formáiban (már a képzés jó negyedszázados megindulásakor ez volt, s ma is ez a helyzet). Viszont ahol a felnőttek művelődnek (hivatásos művészeti intézmények, tömegkommunikáció, vezetőképző, mozgalmi iskolák, felnőttoktatás stb.) vagy sokkal inkább szakirányú képzést igényelnének, vagy pedig nem is veszik tudomásul, gyakorlatilag figyelmen kívül hagyják, hogy létezik külön felnőttnevelési profilú, vagyis elvileg nekik (is) dolgozó szakemberképzés. (Nem tudok róla, hogy például a különböző szakszervezeti, KISZ és egyéb továbbképző központok kifejezetten a debreceni szakképzés diplomásait keresnék.)

A budapesti egyetemi képzés eddigi „kulturális, irányító teoretikus" profilja igen tiszteletre méltó, de hasonlít kicsit ahhoz, mintha az iskolai területen eleve szakfelügyelőket képeznénk (akik esetleg nem is tudnak egy konkrét szaktárgyban egy tanórát sem megtartani — s ilyenkor azzal mentenénk őket, s magunkat is, hogy ez úgysem feladatuk). Véleményem szerint jó az, ha egy országban a legfelső képzési szinten magas szintű elméleti tudással rendelkező szakemberek a közművelődés témakörében is vannak. Jómagam valamennyi egyetemen tanító kollégát csak tisztelni tudom. Mindez nem teszi semmissé azt a tapasztalatot, hogy a „felvevő piac" oldaláról bizony alapvető ellentmondások vannak. (Ezekkel már foglalkozott Vitányi Iván.)

ÖTÖDIK ELLENTMONDÁS: A LEVELEZŐ KÉPZÉS MEGOLDATLANSÁGA

A nappali hallgatóknál nem is annyira a jelenlegi képzés volumenével, inkább annak egységbe szerveződésével, célirányosságával van probléma. A levelező hallgatóknál mindezek mellé még mennyiségi probléma, a képzési keretek, formák primitívsége, elégtelensége is erőteljesen jelentkezik.

Milyen képzést lehet adni olyan körülmények között, amikor (igen gyakori eset!) levelező hallgatóinkkal egy félévben egy tárgyból mindössze egyszer találkozunk néhány órára, az is zömmel szervezési problémákkal telik el? Nem túlzás: konzultációinkat gyakran szükségtantermekben tartjuk, ahol még tábla sincs. Hogyan lehet például a „népművelés módszertana" tárgyon belül felkészíteni a közművelődés gyakorlatában szükséges (tanítható-tanulható!) módszertani jártasságra, amikor a levelező hallgatóknak egyetlen módszer élő bemutatására sincs mód? Sem élőben, sem képmagnón, sem dián — egyszerűen nem jut rá idő. Elvileg lehetséges, hogy úgy kap valaki a népművelői pályán való működésre jogosító diplomát, hogy egyetlen egyszer sem volt egyetlen művelődési intézményben sem a képzés keretén belül, s egyetlen mintaszerű módszertani foglalkozást sem látott soha.

Lehetetlennek tartom azt a kialakult gyakorlatot, amikor a levelező hallgatók konzultációit nem maga a szaktanszék, nem maga a főiskola, hanem a pedagógus továbbképző intézet szervezi saját elgondolásai (pontosab-

ban: szűkös keretei) szerint. De arra is volt példa, hogy a tanítóképzősök művelődési szakkollégiumát végző levelezők részére éveken át senki nem szervezett évközi konzultációt: a hallgatók megkapták a tematikát, irodalomjegyzéket, és a vizsgán találkozhattak először és utoljára az adott tárgyat oktató szaktanárral. Hozzá kell tenni: az ilyen „elidegenedett" kapcsolat már csak azért is tarthatatlan, mert a népművelőképzés főiskolai gyakorlatában a *legtöbb tárgyból egyáltalán nincs tankönyv, jegyzet.* (Az erre való megfelelő ösztönzés is hiánycikk. A népművelőképzésben sokkal hatékonyabban kellene támogatni a jegyzetírókat!) Ilyen helyzetben még inkább *több napos, bentlakásos, intenzív* képzési szakaszokra lenne szükség. Ennek szállásigénye a főiskola részéről ma szinte megoldhatatlan. Meg kellene fontolni: nem kellene-e módosítani a jelenlegi kollégiumi ellátási rendszert úgy, hogy egymást váltva, egy-egy évfolyam teljes egészében — a levelezők is! — kaphassanak szállást? Remélhetőleg a felsőoktatás készülő reformja e téren (is) kedvező változást hoz. Mindenesetre visszás, hogy a távlati tervek már szabadegyetemek, nyílt képzési-továbbképzési formák bevezetését is felvillantják lehetőségként — s jelenleg saját, a legszorosabban hozzánk tartozó, tőlünk diplomát kapó hallgatóinkkal alig tudunk szóba állni.

HATODIK ELLENTMONDÁS: A KORSZERŰSÍTÉSI, TOVÁBBFEJLŐDÉSI MECHANIZMUS MEGOLDATLANSÁGA

Kevésbé nyugtalanító egy probléma, ha a nehézségek mellett derengenek a megoldás, a kibontakozás körvonalai. Viszont cikkemet épp egy „tantervkorszerűsítési akció" lezárulása után írom, s azért mindent a leendő általános felsőoktatási reformtól sem várhatunk. Nekünk is készülni kell(ene) rá. Kitől várhatunk segítséget? Hol vannak a népművelőképzés jelenének, jövőjének gazdái?

Elsőként kell említeni a minisztériumot, mely a hivatali apparátus mellett a képzés ügyében érintett szakemberek részvételével szakbizottságot működtet. A szakbizottság a 70-es évek második felében aktívan munkába lendült. Még mielőtt a végére járhatott volna s az éppen kibontakozó főiskolai képzés problémáit, megoldásra váró gondjait felfejthette volna — mint külön főiskolai bizottság: megszűnt. Az új összetételű tanácsadó testület már közösen foglalkozik az egyetemi és főiskolai népművelőképzéssel. Új problémák, új hangadók jutottak szóhoz.

Véleményem szerint az egyetemi és a sajátos útját kereső főiskolai népművelőképzés útjai — törvényszerűen — annyira mások, hogy nem volt szerencsés e két problémakört „egymás nyakába zúdítani". Számomra illúziónak tűnik, hogy az elsősorban *elméleti orientációjáról híres* (és pozíciójában éppen meggyengült) *egyetemi* képzés szakvéleményétől, megtermékenyítő hatásától várja a felső vezetés a (*gyakorlati* orientációjában éppen erősödni kívánó) *főiskolai* képzés erősítését. Hozzá kell tennem, a szakbizottság működése olyan érzéseket kelt, hogy az az *oktatási* tárca „belügye". A „felvevő szakterületet" képviselő *közművelődési* felső irányítás az eddigiek során a kelleténél halványabban vett részt a képzés dolgaiban. (Például a könyvtárosképzésben mindig erőteljesebben érdeklődött, tájékozódott, mondott véleményt a minisztérium könyvtári osztálya, bevonva módszertani központját is.)

A *Népművelési Intézet* hajdanában — több évtizeden át — foglalkozott a közművelődési oktatókkal; minden évben közös, baráti jellegű és igen intenzív tanácskozásra hívta össze az oktatókat és a kutatókat. Ezek a bentlakásos nyári tanácskozások igen hasznosak voltak. *Továbbfejlesztésükre* lett volna szükség (pl. évközi, az egyes szaktárgyak oktatóinak szervezett tapasztalatcserékre). Néhány tapogatózó lépés, több ígéret után néhány éven át e téren semmi sem történt. Az oktatók között nincs élő kommunikációra lehetőség — noha ugyanazt a tárgyat a különböző főiskolákon más, figyelemre érdemes kollégák is tanítják —, mindenki *elszigetelten, magára hagyva dolgozik. Nincs szakmai fórum,* ahol közös nevezőre hozhatnánk, továbbfejleszthetnénk elképzeléseinket, s ahol — uram bocsá' — véleményt mondhatnánk képzésünk eredményeiről, gondjairól, várható jövőjéről.*

Az elmúlt években ambíciózus akcióba kezdett a *Magyar Népművelők Egyesülete.* Képzési (s hozzá csatlakozva), kutatási szakmai szervezetet hozott létre. Alapító okmánya szerint arra szerveződött, hogy feltárja a képzés helyzetét, továbbfejlesztésének lehetséges alternatíváit, külföldi tapasztalatait s azok hasznosításának lehetőségeit. Megannyi feladat, melynek szervezett megoldására nemhogy társadalmi alapokon, de egyáltalán nincs jelenleg vállalkozó. Sajnos, e szervezet keretein belül sem bontakozott ki igazi aktivitás. Valódi, alkotó jellegű, a képzés lényegére vonatkozó műhelymunka helyett itt is inkább csak alkalmi értekezletesdi, különösebb tét nélküli, elsősorban elméleti problémára koncentráló eszmecsere tapasztalható. Kár.

* A cikk nyomdába adásakor a felvetett probléma még valós, de a perspektíva e téren biztató: alulról jövő kezdeményezésre újra indulnak a szakmai találkozók.

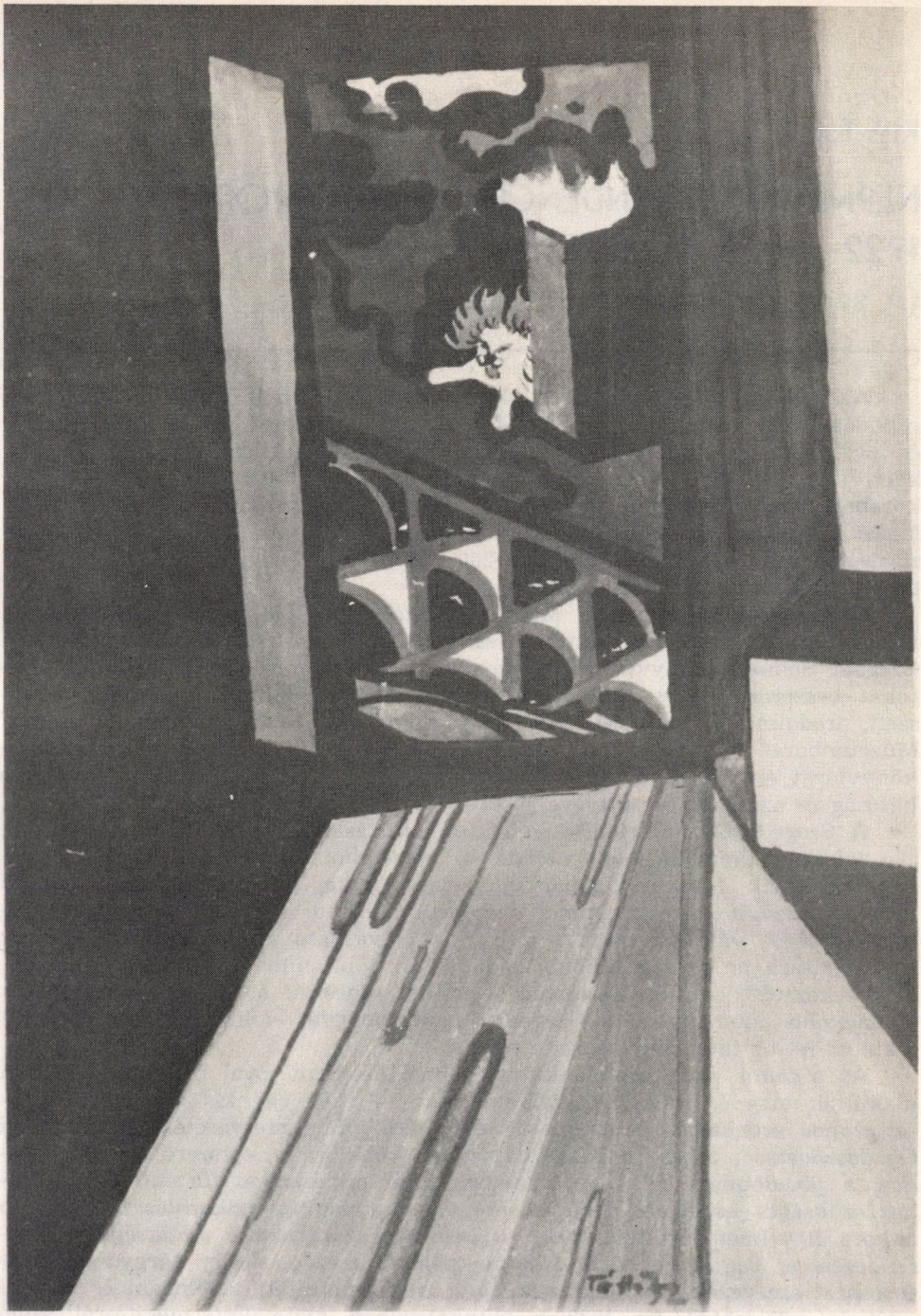

Kiss Tamás

NÉPMŰVELÉSI TENDENCIÁK MAGYARORSZÁGON 1922—1935 KÖZÖTT (A szegedi modell) II. rész

Az iskolán kívüli népművelési színterek és formák gazdagodását, gyarapodását más adatok is igazolták. Az 1931-es statisztika 530 *kultúrházról* és 268 *népházról* tudósított. Valójában, ha valamennyi gazdakört és olvasókört, művelődést is felkaroló vendéglőt, szállodát figyelembe veszünk, a korabeli Magyarországon jóval több közösségi intézmény funkcionált. Csak Makó környékén az olvasóköröknek valóságos hálózata működött.[84] Hódmezővásárhelyen és vidékén legalább 200 különféle szakegylet és más művelődéssel foglalkozó szervezet tevékenykedett.[85]

Egyesületek a korabeli Magyarországon többféle célból alakultak. A háború miatt, később az infláció és valutáris viszonyok folytán például a Szegedi Somogyi-könyvtár több éven keresztül nem tudott értékes folyóiratokat beszerezni. Egy alkalmi társaság viszont vállalta a különféle művészeti, irodalmi, közgazdasági és zenei folyóiratok előfizetését.[86] A Szegedi Múzeumbarát Egyesület 1923-ban nagyobb összeggel támogatta a Somogyi-könyvtárat és Városi Múzeumot, mint amennyit az intézeteknek a fenntartó hatóság és az állam együttvéve juttatott beszerzésekre.[87]

A Szegedi Közművelődési Palota fenntartásához mások is hozzájárultak. „... Jelentős támogatáshoz juttatta a múzeumot igazgatójának, Móra Ferencnek egyik fővárosi lapban megjelent cikke, amely *Robinson naplója Raynald szenátor úrhoz* címmel a szegedi múzeum tükrében a magyar kultúra országos válságát mutatta be ..." — olvasható a Közművelődésben. Az írás hatására az ország különböző helyeiről több mint kétmillió korona segély érkezett,[88] amiből Móra másfél milliót régészeti ásatásokra fordított. A legnagyobb adományozó a Szegedi Kenderfonógyár volt. Egymillió koronát ajánlott fel az intézmény megsegítésére.

Az alkalmi vagy pártoló közösségeknél azonban jóval nagyobb számban alakultak meg és működtek folyamatosan — még egy kis községben is — az azonos érdekekre és értékekre épülő különféle szervezetek. A *Kisteleki Gazdaszövetség,* amely a Kisgazdapárthoz kötődött, a korszerű gazdálkodáshoz, a jövedelmezőséghez, a termékek jobb minőségben történő előállításához szükséges ismeretek terjesztésére vagy a *háziipar felkarolására* legalább akkora figyelmet fordított, mint a *„nemesen szórakoztató mulatságok"* megrendezésére. Tagjai számára 1928-ban például mezőgazdasági tárgyú előadássorozatot szervezett, sőt, kedvezményes áron nemesített vetőmagot és műtrágyát is juttatott.[89] Az 1930-as munkatervben gyümölcstermesztésről szóló

előadás, 1932-ben pedig faiskola létesítése, közös beszerzések megszervezése és mezőgazdasági háziipar fejlesztése szerepelt.[90] A Gazdaszövetség nemcsak tagjainak, de a kisteleki és a község környéki parasztgazdaságok számára is gyakran rendezett kiállításokat terményeiből.[91] Jóllehet az egyesület a közös szövetkezeti termelés megszervezésének gondolatáig nem jutott el, az összefogásban és közösségben rejlő lehetőségeket viszont jól felismerte.

A *MOVE Kisteleki Társadalmi Egyesület* tagja ellenben csak az lehetett, aki a nagyszülőkig — mindkét ágon — igazolni tudta keresztény származását. Az egyesületi taglétszám 1929-ben 207 volt. A tagok közül a *Kisteleki Testedző Egyesület* néven 1928-ban megalakult sportegyesülethez azonban sokan átléptek. Az 1931-ben újjászerveződött MOVE alakuló ülésének jegyzőkönyve szerint már csak 47 főből állt, vagyis az 1929-es taglétszám egyötödére csökkent.[92]

A *Kisteleki Iparos- és Kereskedőifjak Egyesületének* politikai színezetét viszont az örökös díszelnöknek megválasztott községi katolikus plébános határozta meg.[93]

A közös érdekre és értékrendszerre épülő különféle művelődési egyesületek „alapjaikat" már helyiségeik vagy intézményeik létesítésekor lerakták. A közösséggé válás roppant lényeges és alapvetően fontos részét az egyesületi helyiség bérlése vagy építése képezte. Mindkét módszer közös alapelven nyugodott: a tagságnak köze legyen az alapvető működési feltételek megteremtéséhez. Ha pedig köze van hozzá, akkor jobban érdekeltté válik abban, hogy számára az egyesület hasznosan és jól működjön.[94]

A hódmezővásárhelyi tanács művelődési osztálya a 60-as évek közepén például a helyi termelőszövetkezeteknek szeretett volna eladni több, volt olvasóköri épületet. A tárgyalásokról beszámoló is készült. A dokumentumból kiderült, hogy a volt olvasóköri tagok még 1966-ban is — jóllehet egyéb szempontok is közrejátszottak — mennyire ragaszkodtak épületükhöz. „... Több tsz-szel folytattunk már olyan tárgyalást, hogy az olvasóköröket, mivel a fennálló rendelkezés alapján díjtalanul átadni nem lehet, azokat vásárolják meg. A vezetőségi üléseken, valamint a közgyűléseken azt az ott élő tsz-tagok mindenkor leszavazták, hogy ezeknek az olvasóköröknek ők adtak földterületet, sőt, közös erővel ők építették fel a maguk személyi hozzájárulásával. Elmondták, hogy az építkezési költségekhez 2—3 mázsa búzával vagy 100 pengővel járultak hozzá ..."[95]

A korabeli Magyarországon működő egyesületek tulajdonképpen „művelődési érdekképviseletek" voltak, ezért a közösségek munkáját a hivatalos kultúrpolitika nagy figyelemmel kísérte. Az *Országos Közművelődési Tanács* 1924-ben például azt tervezte, hogy megvizsgálja hálózatához tartozó „társadalmi egyesületek iskolán kívüli népművelési tevékenységét". A vizsgálatot abból a célból akarta elvégezni, hogy az „életrevalókat munkaképessé tegye", az „életképtelenekkel pedig beláttassa, hogy semmi értelme sincs egy olyan közösségnek, amely csak a statisztikában szerepel".[96]

Több szervezet valóban csak formálisan létezett, a vizsgálat alapvető célja mégis az volt, hogy a baloldali és kommunista érzelmű művelődési egyesületeket feltérképezzék, majd felszámolják.

Az 1932-es adatfelvétel szerint összesen 14 365 szervezet működött Magyarországon 2 998 159 taggal. Ebből Budapesten 2236 egyesület 1 377 416 fővel. Vagyis az ország népességének több mint egyharmada, felnőtt lakos-

ságának mintegy fele tagja volt valamilyen művelődéssel is foglalkozó szervezetnek.[97]

A különböző egyesületek különféle pártokhoz és felekezetekhez tartoztak. Tagjaikat szegényparasztokból, gazdákból, „középosztálybeliekből", üzemi munkásokból vagy vagyonos (úri) rétegekből szervezték. Az egyesületek tényked éseit ezért alapvetően a kultúra történelmileg kialakult osztálytagozódása határozta meg; a klasszikus, a polgári, a munkás vagy a népi-paraszti kultúra.

Az egyletek tevékenységeiben integrációs törekvéseket is fel lehetett fedezni. Átvettek egymástól módszereket és formákat. Az egyesületek közös jellemzője volt, hogy a megalakulást alapvetően befolyásolta valamilyen érdekvédelmi funkció ellátása. Az intézményesülést pedig minden esetben a tagság mértéke, léptéke és közösségi demokratizmusa határozta meg.

A húszas évek Magyarországán *az iskolán kívüli népművelés még egy fontos és sajátos területtel bővült: a testneveléssel.* A sport nagy tömegekre gyakorolt hatást, főként munkásfiatalok körében volt népszerű. „... Jól sikerült birkózóversenyt rendezett a *Szegedi Munkás Testedző Egyesület* a *Szentesi Munkás Testedző Klub* részvételével..."[98] A korabeli sajtóban tömegével lehetett találkozni ilyen vagy hasonló tudósítással. Pedig a munkás sportolók versenyeikre rendszerint mostoha feltételek között készülhettek fel. Gyakran nehezedett politikai nyomás egyesületeikre. Például a huszonkét éve működő Szegedi Munkás Testedző Egyesület segélykérelmét a főispán azért utasította el, mert „... a szegedi szociáldemokrata párt egyik kultúrszerve és teljesen annak irányítása alatt működik..."[99] Segítette viszont az „egyéb sportegyesületeket". A leventeoktatást 1928-ban harmincezer, majd később — annak ellenére, hogy nem volt költségvetési fedezete — újabb tízezer pengővel.[100] A kultuszkormányzat a testnevelés ilyenforma támogatásával a munkásközösségek ellen lépett fel. Mint mecénás, a pedagógiai, katonapolitikai és propagandisztikus szempontoknak is megpróbált eleget tenni.

Klebelsberg 1924. február 28-án a nemzetgyűlés elé terjesztette az *Országos Testnevelési Alap* létrehozásáról szóló törvénytervezetet. Szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a *Testnevelési Törvény* végrehajtási utasítását azért nem adta ki, mert nem látta biztosítva azokat az anyagi eszközöket, melyek a rendelkezés végrehajtásához szükségesek.[101] A törvényben foglaltak megvalósulását nem csupán a költségvetési hiány akadályozta. Az „ifjúságnak a katonai szolgálatra való harcias előkészítése" ellen sokan tiltakoztak. Hegedüs Gáspár sándorfalvi képviselő például azt kérte a falu közgyűlésétől, hogy utasítsa el a Testnevelési Törvény végrehajtását. „... A 16—21 éves ifjak mind munkások, s egész héten nehéz munkában élik életüket. Nem lehet tőlük egész heti keserves munkájuk után elvárni, hogy amúgy is fáradt ifjak testgyakorlatokat végezzenek..."[102]

A nemzetgyűlés által megszavazott, állami költségvetésből biztosított alap formális volt, és kevésnek bizonyult. A kultuszminiszter elgondolásainak jelentős részét csak a népszövetségi kölcsönből tudta megvalósítani. Megszervezte 1925-ben a *Testnevelési Főiskolát*, elsősorban abból a célból, hogy biztosítsa a tornatanár képzést. Otthont adott a *Testnevelési Tanácsnak*, amely egyúttal több sportszövetség székháza is lett. Javaslata és támogatása nyomán. 1930-ban elkészül a *Margitszigeti Sportuszoda.*

Klebelsberg beszédeiben és cikkeiben rendszeresen sürgette a *tornatermek, a sportpályák* és játszóterek építését. A Szegeden megrendezett *Első Országos Testnevelési Kongresszus* egyik központi témája a sportolás feltételeinek javítása volt.[103] A Tisza-parti városban például „valóságos mozgalom" indult meg a *játszóterek* építésére.[104]

A miniszter anyagi és pénzügyi realitásokat nélkülöző terveiben szerepelt a Nemzeti Stadion és a Téli Sportcsarnok, e létesítmények azonban nem épültek meg.

A testnevelés fokozott támogatása mögött katonapolitikai okok és sportversenyekben rejlő „kultúrfölényt" demonstráló lehetőségek is meghúzódtak. A békeszerződés „megfosztotta az uralkodó osztályokat az általános hadkötelezettség nemzetnevelő eszközétől". A „... testnevelés igen fontos és jelentős ... nevelőtényező ... amikor a széles néptömegek fegyelmező és nevelő intézménye a trianoni béke értelmében hiányzik ..." — figyelmeztette Novágh Gyula a Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus[105] küldötteit.

Az ellenforradalmi rendszer támadó erejének erősítése és belső védelmének fokozása érdekében szorgalmazta a testnevelés mellett a *leventemozgalmat is.* A mozgalom egyáltalában nem volt népszerű. Főként a parasztság tiltakozott ellene. A leventeintézmény kötelező megszervezése Csongrád megye valamennyi községében nagy felháborodást váltott ki.[106] Több falu közgyűlése azonban hiába tagadta meg a törvény végrehajtását. Az alispán rendeletével valamennyi tagadó határozatot megsemmisítette.[107]

Klebelsberg demonstratív kultúrpolitikájának fontos részét képezték a *különféle sportrendezvények.* A sport nemcsak nagy tömegeket szórakoztatott, alkalmat kínált a „kultúrfölény" reprezentálására is. „... Egy-egy olimpiai győzelem, a nemzetközi vívó-, tenisz-, vízipóló- és futballmérkőzéseken vagy másutt kivívott diadal az egész világ figyelmét felhívja a kis magyar nemzetre ..." — jelentette ki egy alkalommal a miniszter.[108]

Klebelsberg Kunó irányításával és egyetértésével tehát a húszas évek Magyarországán az iskolán kívüli népművelés formáinak extenzív gyarapodása következett be. A népművelés fogalomköre kibővült. A miniszter által alapított és támogatott intézmények, noha hozzájárultak a tömegek kulturális emelkedéséhez, a „neonacionalista" ideológia intenzív terjesztését is szolgálták. A „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország"-féle propaganda jelentős befolyásra tett szert. Ennek ellenére az egyesületek még ha „revíziót hirdető politikai és kulturális magatartásbeli hivatásukat tekintve egységesnek tűnő"[109] képet is mutattak, számos progresszív közösségnek és haladó művelődési törekvésnek adtak otthont.

A KULTURÁLIS HARC KIÉLEZŐDÉSE

Munkásművelődési törekvések

Nem érvényesült vagy alig hatott az ellenforradalmi rendszer ideológiája ott, ahol haladó törekvések intézményesültek. A hivatalos kultúrpolitikával szemben a magyar társadalmi-politikai fejlődés progresszív irányzatai közül legtudatosabban, belső feszültségektől és vitáktól sem mentes, munkásművelődés vette fel a harcot.

A haladó munkásművelődési törekvések népszerűsítésében, a munkáskultúra hatékony terjesztésében alapvetően fontos szerepet a *munkásotthonok* vállaltak. Ezek az intézmények segítették leginkább legalizálni a mozgalom szellemi értékeit. Színtereket biztosítottak a politikai funkciókat is hordozó munkáskultúrának. Feltételeket teremtettek az ellenforradalmi rendszer tiltó rendelkezéseit megkerülő módszerek, a szocialista eszmeiséget kifejező formák kidolgozásához. Falaik között gyakran heves politikai csatározások is folytak.

Jó példa a Szegedi Munkásotthon tartalmas, ám küzdelmes élete. Az intézmény 1918 decemberében a Fekete Házból a Munkástanács kérésére — belügyminiszteri engedéllyel — jobb feltételek közé, a Berlini körút volt laktanyaépületébe költözhetett.

Az 1919. május 1-én felavatott munkásotthon nem sokáig maradt a munkások birtokában. A francia megszálló hadsereg az ellenforradalmi erők nyomására bezáratta az intézményt. Július 17-én, jóllehet újra megnyílhatott Juhász Gyula *A munkásotthon homlokára* című versével, de már csak rövid ideig működhetett. A hatalomra került ellenforradalom az épületet visszaalakította kaszárnyának. A Szegedi Munkásotthonnak 1920. április 20-án el kellett költöznie a Maros utca 4. szám alatti „kiskaszinóba". Abba az öreg, történelmi múltú épületbe, amely a Bach-korszakban a nemzeti ellenállás központja volt. Jóllehet felmerült egy új épület megépítésének gondolata, megvalósítása érdekében a szegedi munkások gyűjtést is indítottak, később mégis a vásárlás mellett döntöttek.[110]

Az 1926. augusztus 1-én a Hét vezér utca 9. számú házban megnyílt munkásotthon a rendőri zaklatások és hiányos feltételek ellenére is eredményesen és jól működött. Ennek magyarázata az egymáshoz kapcsolódó három funkcióban keresendő: a *közösségi művelődés, pihenés-kikapcsolódás* és *politizálás* egységében.

Legnépszerűbbek a *munkáselőadások* voltak. Politikusok, egyetemi tanárok, művészek egyes előadásait a húszas évek vége felé azonban a korszerűbb *sorozatok* váltották fel. Így került sor Tolsztoj-estre, ahol Juhász Gyula is beszélt, vagy egy Dugonics András és korát bemutató program megszervezésére.[111]

A *dalárdák*, a népszerű *szavalókórusok*, a *munkásszínpadok*, az *eszperantó csoportok*, a *munkáskönyvtárak* és *egyéb körök* a munkások közösségi művelődésének értékes formái és sajátos politikai fórumai voltak. A *Szegedi Általános Munkás Dalkör* (népszerű nevén a Dalárda) 1903-ban „alakult meg", jóllehet alapszabályát a belügyminiszter akkor még nem hagyta jóvá. A „tagok" ennek ellenére a Szent István téri Koczkás vendéglőben gyakran összejöttek énekelni, *beszélgetni* és *politizálni*, aminek általában rendőri beavatkozás vetett véget. A dalkör hivatalos működését csak 1908-ban kezdhette meg. Továbbra is különböző kocsmákban (például a Mikszáth Kálmán uti Takács vendéglőben vagy a Korona utcai Koronában) tartott próbáikat gyakran látogatta Juhász Gyula is. Állandó helyiséghez 1926-ban jutottak a dalosok, amikor beköltözhettek a Szegedi Munkásotthonba.[112]

Az egyesület élénk és tartalmas kulturális tevékenységet folytatott. A munkásotthonon kívül számos helyen fellépett. Például a társulat többször adott *hangversenyt* a szegedi mozikban.[113] A dalkör színvonalas működésének elismerését jelentette az 1926-ban Szegeden megrendezett *Munkásdalosok*

Országos Találkozója is. Hiába próbálták megakadályozni a keresztényszocialisták a nagyszabású rendezvény megszervezését. A találkozóra különvonattal érkeztek a munkásdalosok az ország különböző városaiból, majd „színpompás, fegyelmezett lampionos menetben vonultak" a városháza elé.[114] A rendezvény sikeres volt. Bizonyítja az is, hogy a következő évben — Budapest helyett, ahol a rendőrség nem engedélyezte a találkozót — ismét csak Szeged látta vendégül a munkásdalárdákat. Az országos dalversenyre akkor mintegy 7000 dalos érkezett.[115]

A Szegedi Általános Munkás Dalkör jegyzőkönyveiből és több korabeli dokumentumokból kiderült, hogy a dalárda tagjainak *olvasni kellett a Munka című lapot*. A cikkekről időnként beszélgetéseket és vitákat szervezett a vezetőség.[116]

Az MSZDP kultúrpolitikájában a zenei nevelésen belül kétféle törekvés érvényesült. Az egyik megriadt a forradalmi daloktól. Idegenkedett a népdaltól és ennek nyomán Bartók és Kodály muzsikájától is. Inkább az „álmagyarkodó", „sírva vigadó" stílust követték. Jellemző példaként olvasható a Kórusművészet című lapban,[117] hogy az MSZDP egyik hűvösvölgyi rendezvényén a rezesbanda három és fél óra alatt egyetlen munkásdalt sem játszott. Csupán a *Mária-polka*, a *Tűzoltó-induló*, a *Csókos asszony* és hasonló darabokkal szórakoztatta a közönséget.

Az MSZDP kórusainak másik része — főként 1927 után, amikor a *Magyarországi Munkásdalegyletek Szövetségében* megerősödött az ellenzék, a kommunisták befolyása — a zenét a politikai harc eszközének tekintette. Az ország munkáskórusai közül a húszas évek közepétől többen szakítottak a modoros éneklési stílussal. Felléptek a konzervatív és apolitikus műsorok bemutatása ellen. Eszmeileg és művészileg új szellemet mégis az 1930 őszén megalakult, a KMP befolyása alatt működő Alkoholellenes Munkások Szövetségének Kórusa, a *Szalmás-kórus* hozott. Nemcsak a természetes énekkultúra meghonosítására törekedett, de a műsorai is színvonalasak voltak. A klasszikus zenekultúra mellett bemutatta a nemzetközi és magyar munkásmozgalom dalait, sok népdalt is előadott, Bartók és Kodály műveit rendszeresen népszerűsítette.

A Magyarországi Munkásdalegyletek Szövetségéhez a húszas évek legvégén mintegy 70 kórus tartozott, legalább 2500 fővel. A harmincas években pedig 100 csoport 4000 taggal.[118]

A Szegedi Általános Munkás Dalkör gyakran szerepelt együtt a szavalókórussal. Ünnepélyeken kívül például a *Munkások Gyermekmatinéján* is. Ahol „... nagy taps fogadta az Általános Munkás Dalegyletet... Meglepően hatott újszerűségével a szavalókórus, amely Várnai Zseni *És eljön egyszer az óra* című művét mutatta be... Kósa György zongoraművész Bartók *Régi magyar táncait* játszotta..."[119]

A *szavalókórus* hazai előzménye Palasovszky Ödön és Simon Jolán kísérlete volt a húszas évek első felében. Jellemző erre az időszakra, hogy a kórusok erőteljesen vonzódtak az avantgarde törekvésekhez, amelyektől sok formai elemet átvettek.[120] A számok újszerűsége, a hangerő, a munkaruhába öltözött, ökölbe szorított kezű csoportok színpadias hatása valóban agitatív jellegű volt, jóllehet a formalizmus veszélyét is magában rejtette. A szavalókórusok jelentőségét az őszinte szókimondás csak fokozta. Sokkal nyíltabban szólhattak politikai és ideológiai kérdésekről, mint például a szónokok.

Az MSZMP már megalakulásával egy időben gondolt arra, hogy kulturális munkával is segítse az ellenzéki munkáspárt tevékenységét. A feladat kettős volt. Részint új, a szociáldemokratáktól független művelődési közösségek létrehozása, részint beépülés a szociáldemokrata vezetéssel működő kulturális egyesületekbe. Nem véletlen, hogy a kommunisták a szociáldemokratáktól független kulturális csoportok létrehozásának lehetőségét éppen a szavalókórusokban találták meg.

Az MSZMP módszertani kiadványokkal és könyvekkel támogatta a szavalókórusok munkáját. Például a *100% könyvtár* első kötete is a szavalókórusokat szolgálta. A kiadvány tanácsokat adott, a műsorok összeállításához verseket javasolt.[121]

A szavalókórusok nem csupán munkásotthonokban és különféle kisebb intézményekben léptek fel. Az első magyarországi szavalókórus — nevét a 100% folyóirat indulásakor vette fel — például Budapesten a Városi Színházban, de a Zeneakadémián is adott műsort. A kórusok agitatív erejét példázza, hogy 1929-ben az MSZDP nagygyűléséről hazatérő tömegeket hangos *tüntetésre* késztették Budapesten a Rákóczi úton, amikor elkezdték énekelni az Internacionálét.[122]

A szegedi *munkásszínjátszás* igazi születését 1919. június 8-ra lehet datálni. Létrehozója Juhász Gyula lehetett, aki a húszas években Móra Ferenc segítségével még a csoport művészeti irányításában is aktívan részt vett.[123] Talán ezzel is magyarázható, hogy a Szegedi Munkásszínpad — noha működésének színvonala elmaradt a dalosokétól — gyakran játszott értékes darabokat.

A társulat 1923-ban Gorkij *Éjjeli menedékhely* című művét tizenegy alkalommal mutatta be.[124] A színpad műsorára tűzte Moliere *Botcsinálta doktorát* is. „... Akik eljöttek, felsőkabátjukban dideregve húzódtak össze a kegyetlenül hideg teremben... Ez nem volt théatre parée — egyszerű emberek lelkesedése volt a kultúráért..." — írta a Délmagyarország újságírója.[125]

A korabeli Magyarországon a munkásszínjátszás csak a harmincas évek közepétől vett nagyobb lendületet. Ebben jelentős szerepet játszott egy „szegedi fiatal". Hont Ferenc 1937-ben megszervezte a *Független Színpadot,* ahol neves művészekkel, írókkal, rendezőkkel és öntevékeny munkásokkal arra vállalkozott, hogy kikísérletezi a színjátszás új formáit. A társulat tevékenysége — egészen feloszlatásáig — hatást gyakorolt az ország munkásszínjátszó mozgalmára.

Az 1913-ban megalakult *Magyarországi Eszperantista Munkások Egyesülete* nem véletlenül rendezte meg 1914. május 30. és június 1. között éppen Szegeden a *III. Országos Eszperantó Kongresszust.* A nemzetközi nyelvet beszélők mozgalma a Tisza-parti városban már hagyományokkal rendelkezett. Az eszperantó — amelyet 1905-ben még csak a Szegedi Gyorsírók Egyesülete használt — a századforduló utáni város polgárai és munkásai körében egyre népszerűbbé vált.[126]

A háború okozta átmeneti nehézségek után, 1921-ben létrehozott Szegedi Csoportot „kommunista szervezkedés miatt" a rendőrség feloszlatta. Az 1923-ban újjáalakult szervezeten belül azonban 1925-től mégis a megerősödött munkás ezperantista irányzat határozta meg a tevékenység irányát és tartalmát.[127] A Szegedi Csoport 1934-ig, a végleges feloszlatásig működött, a mostoha körülmények ellenére is jelentős szerepet töltve be a munkáskultúra

fejlesztésében. A szegedi eszperantistáknak az éttermi munkásokkal együtt sikerült közösen termet bérelniük a Deák Ferenc utca 17. számú házban. Jóllehet a helyiséget télen csak úgy tudták fűteni, ha a tagok összejöveteleikre tüzelőt is vittek magukkal.

A Szegedi Csoport 1923-ban 17 főből, 1925-ben már 92 tagból állt. A könyvtáruk 1924-ben 48 kötetet, 1925-ben pedig már 78 könyvet tartalmazott. Programjaik között összejövetelek és előadások, kiállítások is szerepeltek.[128]

Eszperantó *kiadványokból és dokumentumokból* 1924-ben a Szegedi Munkásotthonban, 1925-ben pedig a Deák Ferenc utcai helyiségükben rendeztek *bemutatót*. Az utóbbiról szépen írt Juhász Gyula. „... Egy kis szellemi kápolnában voltam tegnap délelőtt, embertiszteleten... Egy világ volt összezsúfolva ebben a csöndes, szerény, szűkös helyiségben, egy békés, dolgos és emberséges világ... Az eszperantó szegedi munkás híveinek kiállításán. Az ötágú csillag, a jó szerénység szimbóluma világolt szelíden is biztatóan..."[129]

A munkás eszperantista mozgalomnak 1924-ben az országban 8—10 csoportja működött, 1926-ban már 18 közössége volt mintegy 1234 taggal.[130] A húszas évek vége felé, 1928-ban pedig már 23 egyesületben tanulhattak eszperantó nyelvet a munkások.[131]

A *Szegedi Munkáskönyvtár* mindig szerves részét képezte a mindenkori Szegedi Munkásotthonnak. Avatására 1919. május 1-én került sor. A Szegedi Munkásotthonban megnyílt könyvtár mintegy 4000 kötet könyvvel rendelkezhetett. Statisztikák azonban csak 1921-ből és 1930-ból maradtak meg. Az 1921-es katalógus 2728 művet, az 1930-as kimutatás 2805 könyvet tartalmazott.[132]

A Szegedi Munkáskönyvtár mostoha sorsát több okra is vissza lehet vezetni. Az MSZDP-vezetők a KMP befolyásának megakadályozása miatt könyvtáraikban időnként selejtezéseket végeztek, melyek gyakran marxista művek ellen irányultak. A rendőrség is ellenőrizte a könyvtárak állományát. Főként ezzel magyarázható, hogy a szegedi intézmény könyvanyaga a Tanácsköztársaság bukása után jelentősen csökkent. De gondokat jelentett a művek beszerzéséhez szükséges pénz előteremtése is. A Szegedi Munkáskönyvtár A Munka című lap hasábjain gyakorta fordult az olvasókhoz, hogy gyűjtsenek, adományozzanak könyveket az intézménynek. A megmaradt könyvekben található bejegyzések, ajánlások vagy a lapban közzétett köszönetek azt bizonyítják, hogy a könyvtárosok felhívásai eredményesek voltak.[133] Az öntevékeny munkás művészeti csoportok ugyancsak feladatuknak tekintették az intézmény anyagi támogatását. A munkás színjátszók például többször tartottak előadást a munkáskönyvtár javára. Állandó bevételi forrásnak azonban csak a késedelmi díj számított.

A Szegedi Munkáskönyvtár szolgáltatása nem csupán a *művek kölcsönzéséből* állt. Az MSZDP és a szakmai szakszervezeti tagok számára már 1919 őszétől lehetőség nyílt a könyvek és *folyóiratok helyben olvasására*.[134] Jellemző a húszas évek művelődési viszonyaira, hogy Szeged legnagyobb nyilvános könyvtára, a Somogyi-könyvtár alig volt képes hozzájárulni a munkásság kulturális igényeinek kielégítéséhez. Például A Munka című lapban megjelent cikk írója is kifogásolta, hogy a városi könyvtárban „... csak a ... szabályok által kiadhatónak minősített és csak tudományos munkát adhatnak ki, a könyv négyszeres értékének deponálása mellett..."[135] Valószínű, hogy az állomány védelme is döntő szerepet kapott a rendelkezés meghoza-

talában. A háborút követő súlyos gazdasági helyzetben nagy nehézségbe ütközött például egy-egy elveszett könyv pótlása.

A Szegedi Munkásotthon az MSZDP helyi intézménye volt. Az épület falai között *kongresszusokat,*[136] *politikai gyűléseket* is rendeztek. Termeiben többször tartott előadást Szeged szociáldemokrata parlamenti képviselője, Peyer Károly és Kéthly Anna.[137]

Az ellenforradalmi rendszer Klebelsberg vezérelte kultúrpolitikája gyakran intézett éles támadást a munkásművelődés ellen. Egyik legfőbb célpontot a munkásotthonok jelentették.

A helyi hatóságok Szegeden is sokszor betiltották különféle ürügyekre hivatkozva az MSZDP gyűléseit. Változatos módszerekkel akadályozták és ellenőrizték a munkások kulturális tevékenységeit. Nagy nehézségbe ütközött nem egy politikai jellegű előadás megszervezése. Az engedélyezések elé a fennálló politikai rendszer különösen sok akadályt állított. Az előadásokon gyakran részt vett egy-egy rendőrtisztviselő, aki éberen figyelt, közbeszólt, sőt az is előfordult, hogy az előadást a helyszínen betiltotta. Számos politikai és társadalomtudományi előadás megtartását pedig már előzetesen megtiltották a hatóságok.

Például az 1926/27-es oktatási évben május 1-e előtt tilos volt az MSZDP-nek bármilyen politikai jellegű rendezvényt szervezni. A rendőrség betiltotta 1929-ben a szegedi munkásság Petőfi-ünnepét is.[138] A nagy költő halálának nyolcvanadik évfordulójára tervezett megemlékezést július 31-én akarták megtartani. A tiltó határozat július 30-án érkezett meg a Szegedi Munkásotthonba azzal, hogy 15 napon belül fellebbezhetnek.

Az Eszperantisták Szegedi Csoportjának kerületi kongresszusán, 1928-ban a jelenlévő rendőr például megvonta a szót az orosházi és szentesi felszólalótól, akik arról panaszkodtak „... hogy csoportjaik a rendőrhatóság akadékoskodása miatt nem folytathatják működésüket..."[139] A szőregi csendőrőrs még azokat a munkásnőket is nyilvántartotta, akik a Szegedi Munkásotthonba jártak eszperantó nyelvet tanulni.[140]

Az eszperantisták üldözésére azt követően került sor, hogy a belügyminiszter 1934-ben az egész országban betiltotta az eszperantó egyesületeket, mivel az „... utóbbi évek kommunista mozgalmaiban tevékenyen részt vettek, továbbá... az egyesületek tagjai között terjesztett sajtótermékek szélsőségesen kommunista irányzatúak..."[141]

Az ellenforradalmi rendszer hatalmi apparátusa gyakorta akadályozta a munkáskórusok tevékenységét is. Az egyes munkásdalegyletek alapszabályát sokszor csak 2—3 évi huzavona után hagyta jóvá a belügyminiszter. A dalárdák tagjait, főként vezetőit, zaklatták a hatóságok. A próbák nemegyszer rendőrnyomozók jelenlétében folytak. A kórusok műsorait cenzúrázták, és számos előadást betiltottak. A hatóságok, ha tehették, feloszlatták a dalárdákat. Erre a sorsra jutott például a Makói Munkások Dalköre is. A közösség felszámolását azzal indokolták, hogy a „... dalárda a dalkultúra mellett politikai célt szolgál, a szocialista munkásegység egyik agtiációs szerve..."[142]

A belügyminiszter külön körrendeletben tiltotta meg, hogy a mozikban „másnemű" előadásokat tartsanak. Kivételt csak a tudományos ismeretterjesztés és hazafias szavalóelőadások képezhettek. A miniszteri utasítás egyértelműen az intézményekkel kevésbé ellátott, de nagy tömegbázissal rendelkező munkáskultúra ellen irányult.[143]

Ugyancsak a belügyminisztériumban fogalmazták meg 1933. október 27-én azt a rendelkezést is, melynek nyomán felszámolták a mintegy 80 taggal működő 21 szavalókórust is. Az indok az volt, hogy az „állami és társadalmi rendet súlyosan veszélyeztetik".[144]

A hivatalos kultúrpolitika gyakran támadta közvetlenül is a munkásotthonokat. Például 1932-ben „... kommunista szervezkedés miatt bezárt..." szegedi intézményt csak Kéthly Anna mandátumlevelének hatására nyithatta meg újra kapuit.[145]

A szegedi munkások politikai központja és kulturális bázisa 1944-ig működhetett. Fennállása alatt egyik legfontosabb feladatának tekintette a hivatalos kultúrpolitika elleni harcot. Sürgette a társadalom és kultúra demokratizálódását, a művelődés társadalmiasítását.

A Szegedi Munkásotthon tevékenységét belső küzdelmek is befolyásolták. A vitákat előidéző legfőbb okot az MSZDP reformista politikai programja szolgáltatta. Peyer Károly 1928 januárjában előadást tartott a Szegedi Munkásotthonban. „... Intelligens, kulturált tömegek kellenek. Hosszú, keserves évek munkássága szükséges, amíg elérhetik a munkások azt, hogy nemcsak elsőrendű szükségleteik előteremtésére tudjanak eltenni keresetükből öreg napjaikra..."[146] — mondta.

Kéthly Anna is legalább annyira fontosnak ítélte például Szeged kulturális intézményrendszerének fejlesztését, mint politikai ellenfele, Klebelsberg.

Az MSZDP kulturális referense arra figyelmeztette 1932-ben az új kultuszkormányzatot, hogy „... ne legyenek... korlátoltak — mert az — a város elsorvadásával járna. A szegedi intézmények védelmében egynek kell lennünk. Az egész ország érdeke, hogy ez a határváros méltóan tudja mind a két irányban reprezentálni ezt az országot..."[147] Az ilyen vagy hasonló nyilatkozatokban a reformizmus jellegzetes ideológiája is megfogalmazódott, amely szerint a szocializmus csak akkor valósítható meg, ha a tömegek értelmi és erkölcsi színvonala megfelelően magas fokra emelkedett.

A Kéthly Anna vezérelte szociáldemokrata kultúrpolitika középpontjába „a szorgalmat és kitartást igénylő tömegszervező, *felvilágosító munka* állt". A „destruktív nő" — ahogyan ellenfelei nevezték — a „hosszú időre életképesnek bizonyuló kapitalizmus viszonyai között a szocialista mindennapért, a munkásosztály politikai súlyáért és gazdasági előnyeiért folytatott küzdelmet" tekintette reális feladatnak.[148] Ez részint abban mutatkozott meg, hogy az MSZDP az oktatási formák, a művészeti tevékenységek, az ismeretterjesztés segítségével hatékonyan terjesztette a munkáskultúrát, azokat a politikai és erkölcsi eszményeket, amelyek a munkásság történelmi küldetését fejezték ki. A munkásművelődési mozgalmak jelentős mértékben hozzájárultak a munkásosztály megerősödéséhez, ideológiai felkészítéséhez. Egyetemes és nemzeti kulturális értékek megbecsülésére nevelt. Az MSZDP a dolgozók műveltségének fokozását azonban nem öncélnak, hanem az osztályharc fegyverének tekintette. Ez tartalmában és módszerében is ellenkező irányba mutatott, mint Klebelsberg „alsóbb néposztályokat kulturáltabbá, demokráciára éretté alakítani szándékozó" programja.

A KMP-nek sok tekintetben mégis igaza volt, amikor vitatta és támadta a szociáldemokrata kultúrpolitikát. A munkáspárt ideológiai engedményeket tett, hogy legális keretek között maradhasson.

A problémák vitákhoz vezettek. Kéthly az MSZDP balszárnyának javaslatait elutasította. Tartózkodott a kommunistákkal való mindenféle kulturális együttműködéstől is. A húszas évek végén, a harmincas évek elején pedig kenyértörésre került sor.

Az 1928 januárjában megalakult *Munkás Kultúrszövetségben* és vezetésében jelentős befolyásra tett szert a KMP és a szociáldemokrata párt balszárnya. Az MSZMP szétzúzása után a kommunisták legális tevékenysége itt jelentkezett. A KMP befolyása alatt álló *Alkoholellenes Munkásszövetség*, a *Magyarországi Eszperantista Munkások Egyesülete* és a *Munkás Testedző Egyesület* 1928 szeptemberében Budapesten közös kiállítást szervezett. A rendezvény után a belügyminiszter, de az MSZDP vezetősége és a Szakszervezeti Tanács is éles támadást intézett a munkás kultúregyesületek ellen.

A kommunistákat 1929 végén a pártvezetőség és a szaktanács nyomására kizárták a kultúrszervezetekből. 1930-ban maga a szövetség is feloszlott.[149] Kéthly is fokozatosan, majd egyre következetesebben szembehelyezkedett az osztályharcos politikával és főként a kommunistákkal, amiért azok az elvi nézeteltéréseket szervezeti síkon a szakításig élezték. A marxista szövetségi politikát elvetve, mereven — szinte szektásan — elítélték az MSZDP mindenféle kulturális tevékenységét.[150]

A munkáskultúra fejlődésében és Klebelsberg uralta művelődéspolitika elleni küzdelemben tehát alapvető szerepet töltöttek be a munkásotthonok. Bennük a munkásművelődés balszárnyának egyaránt meg kellett küzdenie a reformista szociáldemokrácia befolyásával, a szektarizmussal, a gyári vezetőség, valamint a hivatalos kultúrpolitika munkásművelő elveivel. Szoros szövetségben volt viszont a baloldali művészekkel és írókkal.

Haladó népi-paraszti kulturális mozgalmak

Magyarországon a későbbi értelemben vett népművészeti mozgalom kibontakozását és feszültségekkel teli differenciálódását nem egyszerűen a húszas évek ellentmondásos ideológiai és társadalmi-politikai inspirációiban kell csak keresni.

Európában a századforduló táján számos művész és kutató értelmiségi fordult érdeklődéssel a nép és művészete felé. Sok polgár is feladatának tekintette a „tiszta források" felfedezését, megismerését és megőrzését. A kezdeményezés Magyarországon teljesedett ki. Noha Bartók, Kodály és Lajtha *népzenegyűjtő útjai* többek számára példát mutatott, a népművészeti mozgalmakat mégsem művészek, hanem értelmiségiek — főként néptanítók — kezdeményezték.[151] Nagy lelkesedéssel és értékmentő munkával, kisebb-nagyobb hibákkal.

Az alsótanyai tantestület összefogása eredményezte 1924 májusában például azt az országos *néprajzi kiállítást*, ahol bemutatták a Szeged környékén élő népviseletet, a tanyai ember kulturális életét, a vidék háziiparát és a tanyai iskolázás emlékeit.[152]

A különféle akciókból kibontakozó népművészeti mozgalmakat társadalmi méretekben Karácsony Sándor kezdeményezte. Ő szervezte meg 1922-ben a *nyári dunavecsei tábort,* amelyet aztán sok hasonló követett az ország különböző részein.[153]

A húszas évek végén, 1928-ban a cserkészeten belül is elismert és önálló mozgalommá szerveződött a *regős-cserkészet.* Bárdos Lajos szerkesztésében, Kodály Zoltán előszavával és Karácsony Sándor utószavával az 1929-ben megjelent *101 magyar népdal* nyitotta meg azoknak a népszerű *kiadványoknak a sorát,* amelyeken a fiatalok százai és ezrei nevelkedtek. Említésre méltó kezdeményezések közé tartozott a *Magyar Rádió népzenei műsorsorozata* is.

A *Gyöngyösbokréta Szövetséget* 1935-ben hozták létre. A hivatalos kultúrpolitika által is támogatott egyesületbe 1935-ben mintegy 100 csoport 2500—3000 táncosa tartozhatott.[154]

Paulini Béla újságíró, sok együttes alakítója és menedzsere, a mozgalom névadója bejárta az egész országot. Csongrád megyében Tápén járt. A falu kocsmájában ki is választott tizenkét pár táncost, akiket 1934 augusztusában meghívott Budapestre, a Városi Színházban rendezett ünnepségre.[155]

A Gyöngyösbokréta csoportok vezetői és „szakmai tanácsadói" általában néptanítók voltak. Arra törekedtek, hogy a tájegység népdalait, néptáncait és népviseletét egy-egy műsor keretében, komplex módon jelenítsék meg. A csoportok sokszor próbáltak. A tagok a közös éneklések, a tánc és a gyakori együttlétek során közösséggé formálódtak. A bemutatók szintje hullámzó volt. A VKM a Néprajzi Múzeum szakembereit kérte fel a műsorok előzetes ellenőrzésére, ami idővel abbamaradt. A bemutatók népművészeti anyaga többségében értékes, hiteles hagyományvilágot képviselt. A néphagyomány felkutatásának és megőrzésének kezdeti bokrétás pozitívumai azonban a divat és a mozgalom terjedésével „felhígultak", sőt retrográd elemekkel keveredtek. Több csoport műsorát egyre feltűnőbb, cifrább viseletek, „egzotikus mozgások" is jellemezték. A népművészetet és a néphagyományt a szakmailag iskolázatlan koreográfusok gyakran — akaratukon kívül is — meghamisították. Sok olyan produkció is akadt, amelyek a „magyarság ősi, ezeréves kultúráját és a parasztromantikát" demonstrálták. Voltak olyan csoportok, amelyek az irredenta és „neonacionalista" kultúrpolitika közvetítőivé váltak. A Gyöngyösbokréta nélkül számos népművészeti érték feledésbe merült volna.

A falu égető gondjai a társadalmi feladatok iránt mind fogékonyabbá váló, az ellenforradalmi rendszer zsákutcájából progresszív kibontakozást kereső értelmiségi csoportokat is a parasztság felé fordították. Szegeden — Bálint Sándor szavaival — „A szegedi gondolkodó fiatalok", az *egyetem Bethlen Gábor köre,* majd később a *Művészeti Kollégium* [156] fordult érdeklődéssel problémák felé.

A Bethlen Gábor-kör protestáns egyetemi hallgatók kezdeményezése révén 1928-ban alakult meg. A munka március 20-án kezdődött, amikor Gesztelyi Nagy László, a Duna—Tisza közi Kamara igazgatója előadást tartott *A jövendő magyar intelligencia és a tanyakérdés* címmel, és cselekvésre szólította fel az egyetemi hallgatókat. Buday György, aki már korábban megismerkedett az *agrársettlement-mozgalommal,* maga köré gyűjtötte a társadalmi problémák iránt érzékeny és érdeklődő diáktársait, hogy együtt tanulmányozzák a Szeged környéki tanyavilágot. A tagok között találhattuk Ortutay Gyula, Hont Ferenc, Erdei Ferenc, Bálint Sándor és Radnóti Miklós nevét is.

A fiatalok sokoldalú és tartalmas munkát végeztek. Arra törekedtek, hogy a parasztság életkörülményeiről, hagyományairól pontosat és igazat mondjanak. Eloszlassák a Szabó Dezső-i parasztmítoszt, aki a „parasztságot nemcsak azonosította a magyarsággal", de a „rothadó középosztály friss paraszti erőkkel való felfrissítésének" a gondolatát is képviselte a húszas években.

Buday György barátaival a *Szeged környéki tanyavilágban* és a megye több községében különféle szempontok szerint *felméréseket készített.* Például szinte szimbolikus feladatnak tekintette Tápé népéletének vizsgálatát, szociális állapotrajzának elkészítését. Kutatási eredményeikről a fiatalok Buday vezetésével előadásokat, előadássorozatokat szerveztek, kiadványokat jelentettek meg. 1931 februárjában például Dorozsmán, október közepén Tápén tartottak előadást: a gazdasági helyzetről, a tanyaiak életéről beszéltek. Orvosi, közegészségügyi és természettudományos előadásokat tartottak, alkalomhoz és időhöz illően. Szerveztek irodalmi-művészeti témájú programokat is.

A Bethlen Gábor-kör részeként alakult meg később a Művészeti Kollégium. Tevékenysége három formában zajlott: *vitaelőadásokat* tartottak, *kiállításokat* szerveztek és *kiadványokat* jelentettek meg. 1931 őszén bekapcsolódtak a Szegedi Munkás Szavalókórus munkájába is. A művészeti csoportoknak Berczeli és Radnóti kórusverseket írt. A kollégium tagjai művészeti és irodalmi előadásokat tartottak. Kiadásra kerültek Ortutay néprajzi gyűjtései. A *Mondotta* 1933-ban, a *Székely népballadák* 1935-ben. A könyveket Buday György illusztrálta.

Erdei Ferenc nevéhez és a harmincas évek legeleji tényked éséhez fűződött az 1935-ös választások után kibontakozó, szinte országosan is egyedülálló makói fejlemény, ahol az ellenzéki pártok (Kossuth, az MSZDP és a Kisgazdapárt) az 1937-ben megalakult Márciusi Front körzeti központjává is váltak.[157]

A „szegedi fiatalok" kutató módszereit és az *iskolán kívüli népművelési programját* egyaránt jól példázza Szomjas-Schiffert György munkája. „... Zsana-pusztára, Bogár Imre hajdani búvóhelyére vittem ki (ti. a gramofont), hogy paraszti énekeseimnek saját dalaik értékes voltát bizonyítsam. Éppen Székelyhidi előadásában Kodály *Kádár István*jának a török világban esett vitézi halálát forgattam Bartók zongorázásával, amikor a lányok között kitört a sírás... A balladát többször le kellett játszanom a lerongyolódott parasztság dermedt együttérzésében..." — írja.[158]

A „szegedi fiatalok" tényked éseit a hivatalos kultúrpolitika is figyelemmel kísérte. Tagjai közül a hatóságok nem egyet megfenyegettek. Szomjas-Schiffert Györgyöt is beidézte hivatalába Szeged polgármestere. A népjóléti osztály ugyanis a fiatalember munkáját károsnak minősítette. Szomjas több tanulmányát és cikkét „egyoldalú beállítottsága" miatt hamisnak, sőt ellenségesnek tartotta. Arra figyelmeztették, hogy „hagyjon fel országmentő" dolgaival, és csak a népdalgyűjtés gyönyörű kedvtelésének éljen.[159]

A népi mozgalomnak Magyarországon tulajdonképpen két nagy bázisa volt. Az egyik falun, részint baloldali orientáltságú olvasókörökben és gazdakörökben, többnyire néptanítók inspirációira, a másik a városi értelmiség, elsősorban az egyetemi ifjúság körében fejtette ki hatását. Kezdetben ez a törekvés a hivatalos kultúrpolitika által támogatott keretek között jelentke-

zett, később azonban igyekezett átalakítani azokat, sőt saját szervezeti központ létrehozására törekedett.

A népi mozgalmak tartalmukban és formájukban roppant differenciált módon jelentkeztek.[160] Az egyes irányzatok megítélésében maga a kor sem volt egységes. Ma szinte elképzelhetetlen, mennyire áthatotta ez a mozgalom az egész kulturális életet. A népi kultúra iránti érdeklődés a parasztromantikától a reális faluszociográfiáig terjedt. A nemzetit illetően is bonyolult képet mutatott. Egyik oldalon a nemzeti összefogás gondolatáig jut, míg a másikon a baloldaliság és haladás eszméjét is a nemzetinek rendeli alá. A kibontakozó folklorista áramlatok egy része pedig a hivatalosan támogatott, retrográd „kultúrfölény" és a faji ideológia részévé válva eltorzult, esetenként még a progresszív és népi haladó erőkre is hatva bizonyos nemzeti illúziók forrásává vált.

A különféle irányzatokat képviselő „intézményesülő részrendszerek" nemcsak sokszínűvé alakították és differenciálták a korabeli népművelés rendszerét. A húszas évektől fokozták azokat a küzdelmeket is, amelyek a különböző kulturális tartalmak és értékrendek között már korábban is léteztek. A különféle népművelési tendenciák nemcsak színvonalas és hatékonyabb tevékenységre ösztönözték egymást — az egymással folytatott harcok segítették tisztázni a „frontokat" is.

A negyvenes évek közepére a kulturális küzdelmekből győztesen kikerülő marxista munkásművelődés a népi mozgalommal és haladó irányzatokkal közösen megharcolt gazdag tapasztalatokkal rendelkezett. Ezek a tapasztalatok — a „történelmi válaszút" közeledtével — segítették körvonalazni a magyar nép magasabb rendű művelődésének tartalmát és módszereit. A tanulságok pedig hozzájárulnak napjaink szocialista közművelődésének demokratikus fejlődéséhez is.

JEGYZETEK

84 *Vitányi Iván:* Valóság és lehetőség a művelődési otthonban. Bp.1979. 49. p.

85 *Hajdú Géza:* Vásárhelyi egyletek és könyvtárak... i. m. Szegeden is nagyon sok egyesület működött. Korántsem a teljesség igényével: Szegedi Szabó Iparos Ifjúsági Önképző Szakkör, Pusztaszeri Árpád-Egyesület, Szegedi Zsidó Nőegylet, Szegedi Bicsérdysták, Szeged-Királyhalmi Függetlenségi és 48-as Népkör, Alsóvárosi Népkör, Gazdák Köre, Újszegedi Népkör. Szegeden működött a színvonalas programjairól híres Dugonics Társaság. Itt volt a székhelye a Délmagyarországi Magyar Művelődési Egyesületnek (a DEMKÉ-nek).

86 Közművelődés, 1924. 4. sz. 166. p. és 6. sz. 257. p.

87 Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 60. p.

88 Közművelődés, 1924. 1—2. sz. 60—61. p.
„A kétmillió korona nem volt sok pénz. Az 1920 márciusában önállósított magyar korona értéke... különös gyorsasággal hanyatlott. A forgalomban lévő pénz mennyisége szédületes sebességgel nőtt, s az 1921 nyári 17 milliárdos összegről az 1924 májusi csúcspontig kereken 2,5 ezer milliárdra ugrott. Ezzel párhuzamosan a pénz értéke úgyszólván nullára zsugorodott. A háború előtti svájci frankkal azonos értékű valutából 1924 tavaszán már 1,8 millió korona felelt meg 100 svájci franknak" — írja *Berend T. Iván:* Válságos évtizedek... i. m. 203. p.

89 Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből. Kistelek Nagyközségi Tanácsa, 1976. 174. p. A népművelés és termelés szoros kapcsolata jellemző a korszakra. „... A népművelés feladata megmutatni..., hogy évszázados szokások és hagyományok alapján nem lehet... azt a szervezetlen gazdálkodást tovább folytatni..."

— írta *Szekeres László:* Népművelés és faluszervezés. =Pestvármegyei Népművelés, 1931. 1. sz. 409. p.

90 Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből... i. m. 174. p.

91 Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből... i. m. 171. p.

92 Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből... i. m. 180. p.

93 Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből... i. m. 162—163. p.

94 Nagyszénáson például Népház építéséhez a község 33 polgára 115 mázsa búzát és 300 négyszögölnyi területet ajánlott fel. =Közművelődés, 1924, 5. sz. 242. p. A „... Tóvárosi Keresztény Polgári Kör 800 tagja — viszont — ... minden elfogyasztott liter bor után a forgalmi ár 25 százalékát... Népház alapjára fizeti be..." =Közművelődés, 1924. 3. sz. 121. p.

95 Közli *Hajdú Géza:* Vásárhelyi egyletek és könyvtárak... i. m. 34—35. p.

96 Közművelődés, 1924. 4. sz. 147—148. p.

97 *Vitányi Iván:* Valóság és lehetőség a művelődési otthonban... i. m. 49. p.

98 Munkás birkózóverseny. =DM, 1928. március 27. 9. p.

99 Rendőrségi jelentés a főispánhoz a Szegedi Munkás Testedző Egyesületről. =Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919—1944. Szeged, 1977. 445—446. p.

100 A tanács újabb tízezer pengőt utalt ki testnevelési költségekre...=DM, 1930. lius 27. 3. p.

101 Beszédei, cikkei... i. m. 392. p.

102 Sándorfalva története és népélete... i. m. 177. p

103 Szombaton megkezdődött az első országos testnevelési kongresszus. =DM, 1930. november 23. 5. p.

104 Klebelsberg egészen egyszerűen utasította Szeged vezetőit, hogy létesítsenek játszótereket. „... Most úgy látszik, a városnak mégiscsak kell valamit tenni ezen a téren. Nem kívülről jött az ardré, hanem felsőbb helyről, a kultuszminisztériumból parancsoltak a városra..." — írta a DM 1928. június 5-i száma. Ez év júniusában a szegedi Belvárosi Elemi Fiúiskola tornatermébe a játszóterek létesítése ügyében gyűlést hívtak össze. =DM, 1928. június 28. 6. p. A gyűlésen nagyon kevesen jelentek meg, ahol Regdon Károly — aki már évtizedek óta sürgette a játszóterek építését a városban — ismertette a terveket. A DM 1929. május 11-i száma pedig már arról adott hírt, hogy Szegeden összesen 11 helyen létesítenek játszóteret.

105 A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója... i. m. 231. p.

106 Például Szőregen. A községi főszolgabíró egyik jelentésében arról írt, hogy menynyire vonakodnak a leventétől és milyen intézkedéseket tart jónak. „...A leventeintézmény a legnagyobb mértékben ellenszenves úgy a szülők, mint az ifjúság előtt. Ezen idegenkedésnek az eredménye, hogy a szülők fiaikat lehetőség szerint visszatartják a levente gyakorló óráktól. Hivatkoznak fiaiknak a gazdaságukban való elfoglaltságára, nélkülözhetetlenségére, rossz ruházatára, egészségi állapotára. Szóval minden módon ki akarnak bújni ezen kötelezettség alól. A leventeköteles ifjúság hasonlóképpen megragad minden eszközt, hogy a gyakorló órákat elmulassza... Ezért számtalan esetben kellett a mulasztó leventék szüleivel szemben pénzbírságot alkalmazni. Nagyon üdvös hatásúnak mutatkozik ezen a téren a legújabb rendelkezés, amely mulasztás esetén a mulasztó leventék elzárását mondja ki..." =Szőreg és népe, Szeged, 1977. 170. p.

107 A levente kötelező megszervezése Sándorfalván is kiváltotta a parasztság felháborodását. A község közgyűlése azonban hiába tagadta meg a törvény végrehajtását, Az alispán rendeletével megsemmisítette a határozatot. =Sándorfalva története és népélete... i. m. 177. p.

108 Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete... A Gr. Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések 1932—1938. Bevezető: Kornis Gyula. Bp. 1938 141., 146. p.

109 *Vitányi Iván:* Valóság és lehetőség a művelődési otthonban... i. m. 51. p.

110 Munkásotthont létesített a szervezett munkásság.=Szeged, 1923. december 2. és Új munkásotthon helyett házat vettek a szegedi építőmunkások. =DM, 1925. augusztus 9. 5. p., Megnyíltak a szegedi építőmunkásotthon kapui. =DM, 1925. október 6. 5. p. és *Péter László:* Szeged irodalmi emlékhelyei. Szeged, 1974. 82—85. p.

[111] „...Eddig egyes előadókat kértek fel arra, hogy tartsanak tetszés szerint... előadást... Az idén az oktatásügyi bizottság előre meghatározza a keretet, s a felkért előadó a keretbe illeszti be előadásait..." — olvasható a DM 1928. május 15. számában a 6. p-n.

[112] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban... i. m. 25. p.

[113] Munkás dalosverseny. =DM, 1928. május 15. 6. p.

[114] A keresztényszocialisták meg akarták akadályozni a munkás dalosverseny sikerét. =DM, 1926. május 26. és Impozáns, fegyelmezett lampionos menetben vonultak a munkásdalosok a városháza elé. =DM, 1926. május 23. p.

[115] Hétezer dalos felejthetetlen, pompás bevonulása Szegedre. =DM, 1927. augusztus 14. 5. p.

[116] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban... i. m. 25. p.

[117] Kórusművészet, 1933. 6. sz. 24. p.

[118] Műveltség, művészet, munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről. Népszava, Bp. 1982. 26—40. p. és Munkásmozgalomtörténeti lexikon, Kossuth Kiadó, Bp. 1976. 369. p.

[119] A műsorban Ady Endre, Móra Ferenc, Juhász Gyula műve is elhangzott. Művészi esemény volt a Munkások Gyermekbarát Egyesületének matinéja. =DM, 1928. április 3. 5. p.

[120] „...Néhányan bámulatosan gyorsan befogadták mindazokat az eredményeket, amelyek az avantgarde színpadok és a modern mozgási törekvések munkájából beszűrődtek. S azután a tiszta munkásideológia alapján mindezt továbbfejlesztették a maguk számára. Így terjedtek el az agitációs, vitázó munkáskórusok, a munkásindulók formái, a gépmunka motívumaiból táplálkozó kompozíciók... Olykor rögtönzésjelleggel vagy harcos szatírával, mely a vitába a közönséget bevonja..." — idézi *Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban 1925—1945. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 20. p.

[121] *Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a munkás- és sportmozgalomban... i. m. 21. p.

[122] *Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a munkás- és sportmozgalomban... i. m. 25. p.

[123] Péter László szerint Juhász Gyula szervezte meg a Szegedi Munkásszínpadot.

[124] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban... i. m. 46. p.

[125] Moliére és Braccó — a Munkásszínpadon. =DM, 1929. január 22. 3. p.

[126] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban... i. m. 54. p.

[127] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban... i. m. 56. p.

[128] *Burkus Andrásné:* Szeged munkásművelődési törekvései a Horthy-korszakban... i. m. 57. és 58. p.

[129] *Juhász Gyula:* Remény. =DM, 1925. szeptember 29. 8. p.

[130] *Soós Sándor:* Az eszperantó mai állása.=100% 1. sz.

[131] Adatokat Serfőző Lajos is közöl. =*Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban... i. m. 30. p.

[132] *Kormányos András:* A szegedi munkáskönyvtár története 1919-től 1944-ig. Évfolyamdolgozat. Szeged, 1975. 24. p.

[133] *Kormányos András:* A szegedi munkáskönyvtár története... i. m. 30. és 31. p.

[134] *Kormányos András:* A szegedi munkáskönyvtár története... i. m. 29. p.

[135] *Kormányos András:* A szegedi munkáskönyvtár története... i. m. 29. p.

[136] Vasárnap reggel kezdődik a Munkásotthonban a földmunkások kongresszusa. =DM, 1928. február 12. 5. p.; Rendőri beavatkozás — az eszperantista munkások szegedi kongresszusán.=DM, 1928. január 10. 5. p.

[137] Peyer Károly előadása a Munkásotthonban. =DM, 1928. január 28. 5. p.; Schlachta Margit szociáldemokrata riválisa Szegeden. Kéthly Anna előadása a Munkásotthonban. =Szeged, 1922. május 3. 5. p.

[138] A rendőrség betiltotta a szegedi munkásság Petőfi-ünnepét. =DM, 1929. augusztus 1. 3. p.

[139] Rendőri beavatkozás — az eszperantista munkások szegedi kongresszusán. =DM, 1928. január 10. 5. p.

[140] Szőreg és népe (Tanulmányok). Szerkesztette: *Hegyi András.* Szeged, 1977. 189. p. A fiatal munkásnők még azután is eljártak a munkásotthonba, miután az eszperantó csoportot feloszlatták. =Csongrád megyei Levéltár, 1. Tor. jár. fsz. 1337/1934. (1934. május 14.)

[141] *Hegyi András:* A szegedi ipari munkásság helyzete és küzdelmei a Gömbös-kormányzat idején, 1932—36. Acta Historica 49. köt. 1974. 43. p.

[142] A makói rendőrkapitány jelentése az alispánnak a „Makói szervezett munkások Dalköré"-nek működéséről. =Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919—1944. Szeged, 1977. 195. p. (A dalárdát 1927-ben feloszlatták.)

[143] Közművelődés, 1924. 4. sz. 180. p.

[144] Munkásmozgalomtörténeti lexikon ... i. m. 608. p. és *Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban ... i. m. 25. p.

[145] Kéthly Anna Szeged szociáldemokrata parlamenti képviselői közbenjárására a polgármester és a belügyminiszter elrendelte a „kommunista szervezkedés miatt bezárt Szegedi Munkásotthon újbóli megnyitását". =Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből ... i. m. 421—422. p.

[146] Peyer Károly előadása a Munkásotthonban. =DM, 1928. január 28.

[147] Szeged három képviselője: Klebelsberg Kunó, Kéthly Anna, Rassay Károly a politikai helyzetről és Szegedről nyilatkozik. =DM, 1931. december 25.

[148] *Strassenreiter Erzsébet:* Kéthly Anna. =Társadalmi Szemle, 1983. 8—9. sz. 121. p.

[149] *Serfőző Lajos:* A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban ... i. m. részletesen foglalkozik az 1928-ban rendezett kiállítással és következményeivel.; Műveltség, művészet, munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről ... i. m.; *Kende János—Sípos Péter:* Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között című tanulmánya elemzi a Munkás Kultúrszövetség problémáit.

[150] „... A kulturális harc kommunista elméleti megközelítésében mutatkoznak bizonyos egyoldalúságok, túlzások: a proletárkultúra-szemlélet, a műveltség terjesztésének, a kultúra értékei megismertetésének bizonyos korlátozása, ezek azonban gyakorlatilag, különösen a harmincas években, mind kevésbé érvényesültek ..." — írja *Kende János* és *Sípos Péter* ... i. m.

[151] *M. Kiss Sándor:* Variációk egy fogalom értelmezésére. Művelődéskutató Intézet, Bp. 1982. 155. p.

[152] Közművelődés, 1924. 3. sz. 172. p.

[153] *M. Kiss Sándor:* Variációk egy fogalom értelmezésére ... i. m. 156. p.

[154] Magyar néprajzi lexikon II. köt. Főszerkesztő: *Ortutay Gyula.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 368. p.

[155] *Ifj. Lele József:* Gyöngyösbokrétától a pávakörig. A tápéi néptáncmozgalom története. Tápé, 1979. =Móra Ferenc Múzeum Adattára, 758—80. 11. p.

[156] *Ifj. Lele József:* Gyöngyösbokrétától a pávakörig ... i. m. 11. p. A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon 1918—1945. Kossuth Kiadó, Bp. 1978. =*Csaplár Ferenc:* A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. 167—199. p. A Horthy-korszakban felnőtt új egyetemi diákgeneráción belül valamennyi egyetemi városban megjelentek a progresszív gondolatok iránt fogékony csoportok. Így jött létre a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumán kívül a fővárosban a Bartha Miklós Társaság, Debrecenben pedig a Mi Utunk című lap köré tömörült haladó gondolkodású fiatalok csoportja.

[157] *Serfőző Lajos:* A Csongrád megyei munkásmozgalom néhány vonása az ellenforradalmi Horthy-korszakban. =Honismeret, 1978. 5—6. sz. 24. p.

[158] Somogyi-könyvtári Műhely, 1983. 2—3. sz. =Vallomások Szegedről. 167. p.

[159] Somogyi-könyvtári Műhely, 1983. 2—3. sz. ... i. m. 167. p.

[160] Népi-paraszti kultúra — szocialista kultúra. Szerkesztette: *Soós Pál.* MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága Közleményei, Debrecen, 1981.

CONTENTS

ABOUT RELIGION

Miklós Tomka: Changes of Religiosity — In a Single- and in a Multi-Dimensional Aspect 3
Ernő Gondos: Beleivers and Unbeleivers 17
Gusztáv Tóth: The Way Of Life Of a Reformed Priest 39
István Kamarás: Father Feri and His Apprentices 62
Sándor Koncz: Memorials On Bertalan Nádházy 74

TRAINING OF CULTURAL WORKERS

Endre Udvardi Lakos: Contradictions Of Training of Cultural Workers At Colleges 83

HISTORY

Tamás Kiss: Tendencies Of People Education In Hungary Between 1922 and 1935 (Part 2.) 96

ABOUT OUR AUTHORS

PICTURES 73

Julianna Tóth 38, 87, 95

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

О РЕЛИГИИ

Миклош Томка: Изменения в сфере религиозности — в одном и нескольких измерениях 3
Эрнё Гондош: Верующие и неверующие 17
Густав Тот: Образ жизни реформатского пастора 39
Иштван Камараш: Отец Ференц и его ученики 62
Шандор Конц: Памяти Берталана Надхази 74

ОБРАЗОВАНИЕ КУЛЬТРАБОТНИКОВ

Эндре Лакош Удварди: Противоречия в вузовском образовании культработников 88

ИСТОРИЯ

Тамаш Киш: Тенденции в развитии народного просвещения в Венгрии в 1922—1935 гг. (11. часть) 96

ОБ АВТОРАХ 73

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Юлианна Тот 38, 87, 95

kultúra és közösség

A TARTALOMBÓL

MŰVELŐDÉSGAZDASÁG—MŰVELŐDÉSPOLITIKA

Kuti Éva—Marschall Miklós: A kulturális szféra és a tervgazdaság érdekviszonyai

Thoma László: Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról

TÖMEGKULTÚRA

Kovács Mihály: A reklám üzenete

KISVÁROSOK

Heit Gábor: Kis- és középvárosaink szellemi élete

S. Nagy Katalin: Vizuális kommunikáció Mosonmagyaróvárott és környékén

85·6

TARTALOM

MŰVELŐDÉSGAZDASÁG—MŰVELŐDÉSPOLITIKA

Kuti Éva—Marschall Miklós: A kulturális szféra és a tervgazdaság érdekviszonyai (Művelődésgazdaságtani kutatások 1980—1984) 3

Thoma László: Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról 12

TÖMEGKULTÚRA

Kovács Mihály: A reklám üzenete (Elemek a reklámkritika kritikájához) 27

INFORMÁCIÓ

Kálmán Mária: Ganesa vagy dinosaurus 41

Mándy Gábor: Hogyan oldjuk meg problémáinkat? (Egy könyvtári felmérés néhány eredménye) 45

KISVÁROSOK

Heit Gábor: Kis- és középvárosaink szellemi élete 54

S. Nagy Katalin: Vizuális kommunikáció Mosonmagyaróvárott és környékén 73

MŰELEMZÉS

Tokaji András: Veszteglés a proszkeinónon (Mészöly Miklós: Film) 84

HORIZONT

Kilian Franer: Az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) gyermekfoglalkozásai Alsó-Ausztriában 101

SZERZŐINKRŐL 26

KÉPEK

Papp Oszkár 40

kultúra és közösség

MŰVELŐDÉSELMÉLETI FOLYÓIRAT

1985 • 6

FELELŐS SZERKESZTŐ:

VITÁNYI IVÁN

SZERKESZTŐSÉG:

B. VÖRÖS GIZELLA
felelős szerkesztő h.

PÁLFI ÁGNES
szerkesztő

MÁRKUS JÁNOSNÉ
szerk. titkár

SZERKESZTŐSÉG:

1251 Budapest,
I., Corvin tér 8.
Telefon: 388-122/87

ISSN 0133—2597

Megjelenik kéthavonta. Előfizetési díj egy évre 180,—Ft. Egyes szám ára: 30,—Ft. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapelőállítási Irodánál (HELIR) Budapest, V. József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Kiadja a Lapkiadó Vállalat: Budapest, Pf. 223. VII., Lenin krt. 9—11. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató.
85/52371 Pannon Nyomda, Veszprém.
Felelős vezető: Danóczy Balázs igazgató.
Indexszám: 26 410

Kuti Éva—Marschall Miklós

A KULTURÁLIS SZFÉRA S A TERVGAZDASÁG ÉRDEKVISZONYAI (Művelődésgazdaságtani kutatások 1980—1984)

A hetvenes években Magyarországon is érezhetően megnőtt a társadalmi igény a kultúra és a gazdaság összefüggéseinek megismerésére. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az érdeklődés mindkét „oldalról", a gazdaság és a kultúra felől egyaránt megélénkült. A gazdaságpolitika a korábbiaknál jobban igényelte azokat az információkat, azoknak a közgazdasági összefüggéseknek a feltárását, amelyek a „nem termelő szféra" (és benne a kultúra) nemzetgazdasági jelentőségére, a gazdaságfejlődésben, a gazdasági növekedésben betöltött szerepére vonatkoztak; a kultúra részéről megnyilvánuló érdeklődést pedig e szféra relatív gazdasági elmaradottsága, „maradékelvű" kezelése, az állandó anyagi szűkösség és ennek az utóbbi években tapasztalt súlyosbodása hívta életre.

Az előbbi esetben egy súlyos világgazdasági kihívással és belső gazdasági bajokkal szembenézni kényszerülő gazdaságpolitika keresett fogódzókat döntéseihez, míg az utóbbi esetben egy magát „hátrányos helyzetben érző" ágazat próbált meg több fejlesztési lehetőséget kiharcolni magának. Nem csoda tehát, hogy e „kettős szorítás" jegyében kialakuló művelődésgazdaságtan nem tudta elkerülni a redisztribúciós gondolkodás kényszerpályáit. Mit értünk ez alatt?

Mint ismeretes, a kultúra finanszírozása szerte a világon többé-kevésbé központi állami kézbe került, részévé vált, alárendelődött a központi újraelosztás mechanizmusainak. (Magyarországon a nemzeti jövedelemnek kb. 70 százalékát központosítják, tehát a jövedelmek majdnem háromnegyede kerül be az állami újraelosztásba.) A kulturális szféra így részvevőjévé vált egy sajátos „tőkeallokációs versenynek", amelyet egy nagyon jellegzetes munkamegosztás jellemez. Vannak egyfelől az *igénylők* (a beruházásokért, preferenciákért, közvetlen támogatásokért stb. versenyzők), másfelől a *döntéshozók*, akik az igényeket szelektálják, rangsorolják és a rendelkezésre álló erőforrásokat, eszközöket (direkt juttatásokkal, hitelekkel, árkedvezményekkel, adópolitikával stb.) elosztják. Ebben a sajátos viszonyban az igénylőknek *érveket* kell szállítaniuk a döntéshozók számára. Ez nyilvánvalóan azzal jár, hogy ezek az „érvek" a döntéshozók „nyelvén" fogalmazódnak meg, a döntéshozók érdekeihez alkalmazkodnak, és mivel ez utóbbiak érdekeltsége elsősorban olyan aggregátumokhoz, végeredményekhez kapcsolódik, mint a gazdasági növekedés, a nemzeti jövedelem, a költségvetési egyensúly és így

tovább, érthető az olyan tudományos megrendelések gyakorisága, amelyek a kulturális szféra fejlesztésének és a gazdasági növekedés ütemének, a nemzeti jövedelem gyarapodásának összefüggéseire vonatkoznak.

A redisztributív logika ilyen leszűkítései és kényszerpályái a másik oldalon, az igénylők körében egyfajta „ágazat-sovén" gondolkodáshoz vezettek. A kulturális szféra esetében ennek adekvát műfaja a *siránkozás*. Természetéből következően ugyanis a kulturális szféra legfeljebb csak hangzatos, de nem „kemény" érvekkel rendelkezik: a „kockára tett jövő" egy rövid távú kényszerekkel küszködő gazdaságban nem túl hathatós érv.

A redisztribúciós logika szülte ágazati elfogultságokkal terhes érvelési mód — sikertelensége mellett, véleményünk szerint — az alábbi negatívumokkal járt együtt:

— adottnak, megkérdőjelezhetetlennek vélt egy elosztási rendszert, mechanizmust, és kizárólag *szubjektív* tényezőkben, a különböző döntéshozók felvilágosulatlanságában látta a kulturális szféra hátrányos helyzetének okát;

— a meggyőzésre, rábeszélésre alapozott érvrendszer nem szentelt különösebb figyelmet a gazdaság intézményi viszonyainak. Az így kialakult leegyszerűsített és *idealisztikus gazdaságkép* növelte a kulturális szféra anyagi kiszolgáltatottságát;

— az állandó siránkozásban — „több pénz kellene a kultúrára" — hajlamos volt elfeledkezni a *belső bajokról*, a gyakran irracionális gazdálkodásról, a „Patyomkin"-programokról*, a tényleges társadalmi igényeket alig ismerő, elmerevült, költséges intézményrendszerről.

Ezek a logikai kényszerpályák arról győztek meg bennünket, hogy csak akkor kapunk reális képet a kulturális szféra anyagi ellátottságát (finanszírozását) meghatározó szabályosságokról, ha tisztában vagyunk a szocialista tervgazdaság újratermelési folyamatainak *tényleges* törvényszerűségeivel, a *társadalmi többlettermék elosztásának* az elmúlt negyven évben kialakult magyarországi gyakorlatával.

Úgy gondoltuk, nem az a kérdés, hogy kevés pénz jut a kultúrára, hanem az, hogy *miért* „kap" keveset? Milyen szabályosságok, *milyen érdekek* húzódnak meg a sokat ostorozott *szemléletek mögött*, amelyekkel a kulturális szféra maradékelvű kezelését a nemzeti jövedelem elosztásában magyarázni szoktuk?

E törekvésünkben komoly bátorítást, szemléleti inspirációt adtak azok a rokon területekkel foglalkozó kutatások, amelyek egy-egy újratermelési szféra, problematikus ágazat helyzetének *sine ira et studio* leírására vállalkoztak. A teljesség igénye nélkül említsük csak az infrastruktúra, a településpolitika, a szocialista munkaerőpiac, az oktatás, az egészségügy, a közlekedés, a lakáshelyzet, lakáspolitika *tényleges* problémáinak történeti és empirikus elemzéseit. Nagy segítséget jelentett az is, hogy éppen ebben az időszakban (a nyolcvanas évek elején) láttak napvilágot olyan korszakos jelentőségű művek (Bauer[1], Kornai[2]), amelyek szakítottak a szocialista tervgazdaság „ilyennek kellene lennie" típusú, szükségképpen apologetikus leírásával, és a tényleges folyamatok valóságos szabályairól adtak koherens magyarázatot.

*A szerzők természetesen a Patyomkin által épített látszat-falura utalnak. A szerk.

Ugyancsak komoly bátorítást jelentett, hogy szinte mindegyik szocialista országban hasonló kutatások indultak. A kulturális szféra maradékelvű kezelése közös gondnak bizonyult. Az egyes országok közötti jelentős különbségek ellenére sokat lehetett tanulni egymástól a művelődésgazdaságtan fokozatosan kialakuló, KGST-szintű nemzetközi szakmai fórumain. Olyan eredmények születtek — gondoljunk G. Dadamjan, O. Novotny, J. Marten, M. Strak munkásságára —, amelyeket az eltérő körülmények ellenére jól hasznosíthattunk a magyarországi kutatásokban.

Úgy gondoltuk, hogy a művelődésgazdaságtan így megtalált feladata elsősorban *a kulturális szféra (mint alrendszer) azon meghatározottságainak leírása, amelyek a közvetlen tervgazdaság (mint rendszer) immanens törvényeiből következnek.* (A „közvetlen tervgazdaság" Bauer Tamás kifejezése, az irányító apparátus és a vállalatvezetők közvetlen, személyes alá-fölérendeltségi viszonyaira utal.) Úgy is mondhatnánk, hogy azon *inputok* (kodifikált vagy nem kodifikált szabályok, kényszerek, preferenciák, értékfelfogások) leírása a feladatunk, amelyek a gazdaság, a közvetlen tervgazdaság felől meghatározzák a kulturális szféra teljesítményét, lehetőségeit, ha tetszik: *outputját.*

Mint látható, nem a kultúra ilyen vagy olyan — tetszés szerint bővíthető — sajátosságaira helyeztük a hangsúlyt; nem azzal a „hálás" kérdéssel foglalkoztunk, hogy hol és mikor *nem* érvényesek az általános közgazdasági szabályok a kultúra esetében, hanem azt igyekeztünk feltárni, hogy ahol ilyen szabályok vannak, ott azok hogyan működnek.

Két alapkérdés fogalmazódott meg bennünk.

1. A kulturális szféra helye, helyzete a közvetlen tervgazdaságban. A társadalmi többlettermék elosztásának szabályosságai, érdek-konfliktusai és a kulturális szféra esélyei, lehetőségei a társadalmi többlettermék elosztásáért folytatott küzdelemben.

2. A kulturális szféra hatékony finanszírozásának kérdése. Mit nevezhetünk hatékony finanszírozásnak? Milyen követelményeknek kell eleget tennie egy jó finanszírozási rendszernek?

Ezekre a kérdésekre két módon igyekeztünk választ találni: egyrészt *logikai, kauzális,* másrészt *történeti, empirikus* úton.

Az első esetben a kérdésekre vonatkozó szakirodalom feldolgozását, végiggondolását és esetlegesen új, logikai-kauzális úton levont következtetések megfogalmazását tekintettük feladatunknak.

A második esetben a magyar közművelődési intézményrendszer kétlépcsős, történeti-empirikus összehasonlítására tettünk kísérletet. Az első lépcsőben három történelmileg karakterisztikus időpontban — 1938-ban, 1955-ben és 1980-ban — vizsgáltuk meg Győr városának közművelődési intézményrendszerét, különös tekintettel ezek finanszírozására. Ebben a munkában saját adatgyűjtésre támaszkodtunk. A második lépcsőben az említett évekre vonatkozó országos statisztikai adatok feldolgozását végeztük el. Részt vettünk ezenkívül a Békés és Győr-Sopron megyét összehasonlító vizsgálatban is. Ennek érdekében a két megye kulturális költségvetési adatait gyűjtöttük össze és elemeztük. Mindkét „szálon", teoretikusan és empirikusan is, ugyanarra a fent megfogalmazott két kérdésre kerestük a választ.

A kutatások első szakaszának befejezéséhez közeledve az alábbiakról tudunk beszámolni.

A KULTURÁLIS SZFÉRA A KÖZVETLEN TERVGAZDASÁGBAN

A művelődésgazdaságtani alapkutatásnak is nevezhető törekvéseinkben, az elsősorban logikai-kauzális úton végzett elemzések alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a kulturális szféra finanszírozása, anyagi lehetőségei az elmúlt negyven év folyamán alapvetően egy *kettős meghatározottság erőterében* alakultak ki.

A *közvetlen tervgazdaság belső érdekviszonyait,* intézményi rendszerét tekinthetjük az *egyik,* míg a *kultúra politikai legitimációs funkciójából adódó reprezentativitását* vehetjük a *másik* meghatározó tényezőnek. (Ha a kultúra finanszírozása a függő változó, akkor ezek a legfontosabb „független változók", amelyek véleményünk szerint az egyes finanszírozási döntések hátterét adják.)

Más és más mechanizmusokon keresztül érvényesül az egyik is, a másik is. Míg az első (a gazdasági) faktor általában *negatívan* hat, csökkenti a kulturális szféra esélyeit a társadalmi többlettermék elosztásában, addig a második (a politikai legitimációs) tényező általában *javítja* a kultúra finanszírozási lehetőségeit.

A közvetlen tervgazdaság intézményi viszonyaiból következő *gazdasági automatizmusokat* jelent az egyik, míg *politikai* csatornákon történő beavatkozásokat a másik. Az, hogy melyik faktor az erősebb, mikor melyik *dominál,* rendkívül érdekes politológiai kérdés.

Ugyancsak a politológia illetékességi körébe tartozik annak vizsgálata, hogy a gazdaság ötvenes évekbeli „átpolitizáltsága" (teljes alávetettsége a politikának), majd fokozatos (1968-ban és napjainkban felerősödő) önállósulása mennyiben érintette e két tényező egymáshoz való viszonyát. (Nőtt-e a gazdasági automatizmusok súlya, és csökkent-e a kultúra politikai legitimációs szerepe, politikai jelentősége?)

Mi, a magunk részéről — mint leszögeztük — csak a gazdasági környezet determináló szerepének vizsgálatát tűztük ki célul. Ennek elemzése során a következő megállapításokra jutottunk: a közvetlen tervgazdaság két szinten determinálja a kulturális szféra gazdálkodását:

1. hosszú távú, stratégiai szinten mint a *nem termelő szféra,* az ún. tercier szektor egyik *elemét;*

2. rövid távú, „technikai" szinten mint elsősorban *költségvetésből finanszírozott ágazatot.*

Ha tehát tisztában vagyunk egyrészt az ún. nem termelő szféra tervgazdasági pozíciójával és e helyzet újratermelődésének mechanizmusaival, másrészt pedig az állami költségvetésből finanszírozott intézmények „tervalkus" esélyeivel, akkor valószínűleg nagyjából választ kaphatunk a kulturális szféra akut gazdasági problémáival kapcsolatos kérdésekre is.

Úgy is mondhatnánk, hogy ez az a két aspektus, amelyekkel — véleményünk szerint — a kultúra és a gazdaság sokat emlegetett kapcsolata a közvetlen tervgazdaság körülményei közepette a legjobban leírható. A kulturális szféra gazdálkodásának (beruházásainak és folyó finanszírozásának) konkrét mechanizmusait az infrastrukturális (nem termelői) és a költségvetési aspektus alkalmazásával tudjuk a legjobban elhelyezni a tervgazdaság egészén belül, így tudunk *egy olyan tipológiát adni, amely közgazdaságilag értelmezhető* és felhasználható.

Tekintsük át röviden a nem termelő szféra (vagy az alig mást jelentő infrastruktúra) és benne a kulturális szféra hosszú távú, stratégiai, gazdaságpolitikai meghatározottságait! A közvetlen tervgazdaság lényegéből fakadó olyan meghatározottságok ezek, amelyek véleményünk szerint magyarázatot adnak az infrastruktúra és ezen belül a kultúra hátrányos helyzetére, stabilan maradékelvű kezelésére. (Itt most természetesen csak puszta felsorolásukra szorítkozhatunk.)

1/a) A szocialista tervgazdaságok létrejöttének körülményei (a gazdasági felzárkózás kényszere, a háborús pszichózis, a radikális változtatások programja, a sztálini gazdaságkép stb.) olyan *preferenciarendszerhez* (az iparfejlesztés elsődlegességéhez) és intézményrendszerhez vezettek, amelyben az infrastruktúra és a kultúra — deklarált fontossága ellenére — eleve kisebb jelentőséggel bírt.

1/b) Az erőltetett növekedés, a radikális struktúra-átalakítás, a magas felhalmozási hányad a piaci viszonyok kiiktatását, a teljesen centralizált gazdaságvezérlést, a lakossági fogyasztás korlátozását feltételezte. A fogyasztás mellett az infrastruktúra, a nem termelő szféra is objektíve *teherként* könyvelődött el. Ez a helyzet azóta sokat változott, de a gazdaság kínálati (tehát különböző műszaki-fejlesztési programokban testet öltő) vezérlése tovább élt. Ilyen körülmények között törvényszerű a nem termelő szféra háttérbe szorulása, mivel ezt a kínálati, műszaki-naturális szemléletű struktúrapolitika diszpreferálja.

1/c) Közismert a fejlesztési lehetőségek állandó szűkössége és az ezzel összefüggő — Kornai által leírt — elosztási mechanizmus, a „halasztás—tűzoltás—halasztás" mechanizmusa, amelyben egy bizonyos tűrési határ elérése szükséges ahhoz, hogy egy ágazat vagy vállalat, intézmény fejlesztési lehetőséghez jusson. Ebben a „versenyben" az jár jól, akinél viszonylag alacsony a tűrési határ, tehát a fejlesztés halasztása hamarabb válik lehetetlenné, mert a további halasztás a normális működés felborulásával fenyegetne. Ebben a hiány diktálta versenyben a nem termelő szektor, de különösen a kulturális szféra hátrányba kerül, mert *magasabb a tűrési határa.* Miért magasabb?

— A kulturális szféra *tervgazdasági súlya,* amely elsősorban a foglalkoztatottak számával, az állóeszközvagyonnal mérhető, *eleve kisebb,* mint a legtöbb ágazaté.

— A hiányok, a feszültségek *hosszabb távon* és *közvetettebben,* áttételesebben jelentkeznek, mint más ágazatokban. Nemcsak arról van szó, hogy a kulturális szférában az input—output kapcsolatok — tehát a ráfordítások és az olyan eredmények, mint a művészi hatás, a szórakoztatás vagy éppen a közösségteremtés közötti összefüggés — jóval hosszabbak és áttételesebbek, mint a gazdaságban általában, hanem arról is, hogy a sokszori áttételeződés következtében a feszültségek esetleg *máshol jelentkeznek.* (A kvalifikált munkaerő hiánya például nem a közművelődés, hanem a gazdaság bajaként csapódik le. A rossz közérzet, a társadalmi nyilvánosság fórumain való gyakorlatlanság sem a kultúrát, hanem inkább a politikai demokrácia kibontakozását hátráltatja.)

— Az előbbiekkel összefüggésben az is növeli a tűrési határt, hogy a halasztás következtében fellépő *differenciális* költségek (tehát a beruházás elmaradásából származó veszteségek) *nehezebben mérhetők,* nagy részük eset-

leg nem is kvantifikálható. (Gondoljunk csak egy könyvtár vagy egy színház hiányából származó társadalmi veszteségre!)

1/d) A gazdaság érdekeltségi rendszere (elsősorban az éves tervek és a bázis-érdekeltség) erősen *leszűkíti a gazdálkodás időhorizontját.* A deklarált távlatossággal szemben így a gazdaság alanyai és a döntéshozók is a *rövid távú sikerekben* lesznek érdekeltek. Ez pedig — figyelembe véve fejlesztéseinek hosszú távú „megtérülését" — egyértelműen káros a kulturális szférára nézve.

1/e) *A beruházások ágazatközi elosztásának feltárt szabályosságai* is a nem termelő ágazatok és ezen belül a kultúra hátrányos helyzetét mutatják. A *norma szerinti szabályozás* ezekben az ágazatokban hosszú távra rögzített egy viszonylag alacsony beruházási hányadot, amiben az tükröződik, hogy a nem termelő szféra a *gazdaságvezetés számára releváns időhorizonton* belül nem képes a gazdasági problémák befolyásolására.

A kulturális szféra azonban nemcsak hosszú, hanem rövid távon, a napi gazdálkodás szintjén is hátrányt szenved a tervgazdasági versenyben. Ez a hátrány abból származik, hogy intézményeinek jelentős része *közület, költségvetési szerv.* Ha a közületek, tehát a részben vagy egészben központi vagy tanácsi költségvetésből finanszírozott szervezetek tervgazdasági helyzetét, esélyeit, magatartásának szabályosságait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a közületek *vertikálisan* (tehát a felsőbb szervekkel való viszonyukban) is és *horizontálisan* (a vállalatközi kapcsolatokban) is hátrányos helyzetben vannak.

A vertikális hátrány összetevői:

2/a) A közületek viszonylag merevebb gazdálkodási rendje és a vállalati önállóság 1968 utáni növekedése együttesen egy sajátos *szabályozási olló* létrejöttét eredményezte. Míg a vállalatoknak megnőtt a felsőbb szervekkel szembeni manőverező képessége (ami a tervalku mechanizmusaiban egyáltalán nem elhanyagolható tényező), addig a közületek „függősége" nem sokat változott.

2/b) A hazai szakirodalom által sokat tárgyalt tény, hogy az elsősorban területileg megragadható szektorok — mint az infrastruktúra — az alapvetően iparcentrikus *ágazati* irányítási és érdekeltségi, érdekérvényesítési rendszerben háttérbe szorulnak. A *tanácsi* (tehát területi) fenntartású kulturális közületek anyagi lehetőségei azért is kötöttebbek, mert a tanácsok általában „szegényebbek", költségvetési korlátjuk keményebb, mint a vállalatoké.

2/c) Az erősen *hierarchizált* közvetlen tervgazdaságban a gazdálkodó szervezetek *súlyát* elsősorban nagyságuk (létszám, termelési érték stb.) adja. Ebben a kulturális szféra közületei nyilvánvalóan kevésbé versenyképesek. Ezáltal viszont a vertikális alkupozíciók gyengébbek.

2/d) A vállalatok közvetett szabályozása bizonyos automatizmusokat feltételez, amelyek lehetővé teszik a változó gazdasági feltételekhez történő *folyamatos* alkalmazkodást. A közületi szférában ez *eseti* döntésekkel kell hogy megvalósuljon. Az eseti döntések azonban természetükből következően mindig *késésben* vannak.

Mint ismeretes, a hiánygazdaság, az „eladók piaca" sajátos *védekezési eljárásokat,* technikákat, „rókatörvényeket" hívott életre a vállalatok maga-

tartásában. Ezekkel a közületek sokkal kevésbé tudnak élni kis méreteik és kötött költségvetési gazdálkodásuk következtében. Így a közületek *horizontálisan* (tehát a vállalatok, közületek egymás közötti kapcsolataiban) is kénytelenek egy-két hátrányt elkönyvelni. Ez a hátrányos helyzet abból fakad, hogy a közületeknek is a hiánygazdaságban, az eladók piacán kell beszerezniük a működésükhöz szükséges eszközöket és a munkaerőt.

— Kis méreteinél fogva a legtöbb kulturális közület „nem üzlet" a termelő vállalatok számára. A nagyfokú ipari koncentráció eredményeképpen létrehozott nagyvállalatok (például az építőipari mammutcégek) számára a kulturális közületek nem egyenrangú partnerek, hiszen megrendeléseik értéke általában kisebb, mint amihez ezek a vállalatok „szoktak".

— A hiánygazdaságban fontos szerepet töltenek be a vállalatok egymásnak tett szívességei. Az állandó túlkereslet okozta feszültségek közepette a szerződések jogi kényszerítő ereje nem túl nagy a vállalatok egymás közötti kapcsolataiban. Nagyobb a szerepe a *viszonosságnak*. Azok a vállalatok vannak jó helyzetben, amelyeknek nem kell *csak* a szerződésekre hagyatkozni: rendelkeznek olyan kurrens termékkel, szolgáltatással, befolyással, amivel érdekeltté tudják tenni partnereiket a szerződések betartásában. Nyilvánvaló, hogy a kulturális szféra közületei a termelő vállalatokkal való kapcsolataikban ritkán vannak ilyen helyzetben.

— Az eladók piaca elleni védekezés bevett gyakorlata a gazdaságban a *készletezés*, a tartalékolás. (A hiány, a vállalati kooperáció fejletlensége következtében egyes nehezen beszerezhető anyagokból, termékekből, sőt munkaerőből is a vállalatok pillanatnyi szükségletüket meghaladó mennyiséget halmoznak fel.) A költségvetési gazdálkodás kötöttségei miatt a közületek nem nagyon rendelkeznek mobilizálható pénzeszközökkel, ezért nem tudnak készletezni, felhalmozni.

Empirikus vizsgálataink eredményei teljes mértékben alátámasztják a kulturális szféra hátrányos gazdasági helyzetéről a fentiekben elmondottakat, s ugyanakkor megfelelnek a közművelődés helyzetével kapcsolatos mindennapi tapasztalatainknak is.

A kulturális intézményhálózat 1938—1955—1980 közötti fejlődésének elemzése azt mutatja, hogy a közművelődés is osztozott a többi infrastrukturális ágazat sorsában, *a feladatok és teljesítmények nagymértékű extenzív növekedését itt sem alapozta meg az intézmények és a tárgyi feltételek arányos fejlesztése.* A színház-, mozi- és hangverseny-látogatók számának dinamikus emelkedése, a múzeumlátogatók számának megsokszorozódása mögött nem az intézményhálózat hasonlóan gyors kiépülése rejlett, hanem a meglevő intézmények túlterhelése, a felújítások, rekonstrukciók elhanyagolása, a beruházás-takarékos pszeudofejlesztések sorozata.

A meglévő intézmények túlterhelésének jó példáját adják a hangversenyek adatai. Miközben a hangverseny-látogatók száma 1950 és 1980 között közel kilencszeresére nőtt, jól tudjuk, hogy az országban egyetlen új, kifejezetten erre a célra szánt hangversenyterem sem épült. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a hangversenyrendezésre alkalmas néhány helyiség kihasználtsága messze meghaladja az optimálist, hanem azt is, sőt elsősorban azt, hogy a koncertek többségét e célra alkalmatlan termekben, rossz akusztikai viszonyok és méltatlan körülmények között tartják meg.

A felújítások, rekonstrukciók elhanyagolására vonatkozó példákat tetszés szerint váltogathatjuk a kulturális szféra bármely részterületéről. Az életveszélyessé vált színházak, az aládúcolt múzeumépületek, a beázó könyvtárak és a hámló vakolatú művelődési otthonok egyaránt arról tanúskodnak, hogy a felújításokra szánt összegek elosztásakor a közművelődési intézmények meglehetősen hátrakerültek a rangsorban, a rekonstrukciójukra vonatkozó döntés többnyire már csak kritikus helyzetben, az összedőlés veszélyének árnyékában született meg. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ez nemcsak az érintett intézmények működési feltételeit, a bennük dolgozók munkakörülményeit és a közönségüknek nyújtott szolgáltatások minőségét befolyásolta igen hátrányosan, hanem pénzügyi szempontból is pazarlást jelentett, hiszen a folyamatos állagmegóvás lényegesen olcsóbb lett volna, mint a teljesen leromlott épületek rekonstrukciója.

Az országos statisztikai adatok a kulturális intézményrendszer jelentős bővülését mutatják. A részben hullámzó (könyvtárak, mozik, művelődési otthonok száma), részben töretlen (múzeumok száma), de mindenképpen felfelé ívelő adatsorok szemérmesen elrejtik azt a tényt, hogy az intézményszám növekedése az esetek igen nagy részében *beruházás-takarékos pszeudofejlesztések* eredménye volt. De ami nem érhető tetten az országos adatokban, az jól nyomon követhető a győri vizsgálatunkban. A város kulturális intézményhálózatának fejlesztésében a domináns szerepet a régi, eredetileg nem kulturális célokra szánt, az esetek egy részében arra nem vagy csak korlátozottan alkalmas épületek igénybevétele játszotta. Így állhatott elő az a (korántsem csak Győrre jellemző) helyzet, hogy a művelődési intézmények számának jelentős növekedése ellenére a mozik, művelődési házak, könyvtárak, múzeumok egy részének működését a tárgyi feltételek hiánya erősen gátolja, már-már lehetetlenné teszi. A lakóházakból, üzemi épületekből, éttermekből stb. sebtében kulturális intézménnyé alakított épületek jók voltak a statisztika szépítésére, de kevésbé alkalmasak arra, hogy megfelelő keretet biztosítsanak az intézmények közművelődési funkcióinak betöltéséhez.

Az eddigiekben csak a stock és a flow eltorzult arányairól, a közművelődési intézmények működésének tárgyi feltételei és az intézmények teljesítménye közötti szakadékról ejtettünk szót. A Békés és Győr-Sopron megyei vizsgálatból azonban az is kiderül, hogy nemcsak a stockkal van baj, hanem a flow anyagi fedezetéül szolgáló folyó kiadásokkal is. Egyrészt megdöbbentően alacsonyak a települések közművelődési alapellátásra fordított költségvetési kiadásai, másrészt igen nagyok az egyes települések közötti különbségek.

Az alábbiakban csak példaképpen mutatunk be néhány kiragadott adatot. Mindkét megyében azoknak a településeknek a mutatóit közöljük, amelyek az egy lakosra jutó közművelődési kiadások legmagasabb, illetve legalacsonyabb értékét érték el. A maximum- és a minimumérték mellett a megyei átlagokat is szerepeltetjük.

Egy lakosra jutó közművelődési kiadások Békés és Győr-Sopron megyében, 1980-ban

Megnevezés	Egy lakosra jutó folyó költségvetési kiadások (Ft/év)	
	Békés megye	Győr-Sopron megye
Közművelődési könyvtárak		
Legmagasabb érték	112	45
Legalacsonyabb érték*	4	2
Megyei átlag	38	28
Művelődési otthonok, ifjúsági létesítmények, népművelési célfeladatok		
Legmagasab érték	310	288
Legalacsonyabb érték*	6	3
Megyei átlag	131	95

*Azokat a településeket, ahol a mutató értéke 0, tehát ahol egyáltalán nincsenek könyvtári, illetve népművelési kiadások, a jelen tábla összeállításakor figyelmen kívül hagytuk. Ellenkező esetben a legalacsonyabb érték mindenütt 0 lett volna.

Empirikus adataink fényében és elméleti vizsgálódásaink alapján egyaránt arra a meggyőződésre jutottunk, hogy *a közvetlen tervgazdaság intézményi, érdekeltségi viszonyainak reformja nélkül aligha javítható igazán a kulturális szféra finanszírozási helyzete.*

JEGYZETEK

[1] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 622 p. + Jegyzetek 182 p.
[2] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 658 p.

Thoma László

ESSZÉ MŰVELŐDÉSPOLITIKAI GONDOLKODÁSUNK ALAKULÁSÁROL

A KAPITALIZMUS KULTÚRÁJA ÉS A SZOCIALISTA KULTURÁLIS FORRADALOM

Elöljáróban néhány, a kultúrával kapcsolatos ideológiai problémát szeretnénk felvázolni. Tézisszerűen szeretnénk megállapítani, hogy kulturális fejlesztésünk, oktatási és kulturális infrastruktúránk a társadalmi újratermelésben betöltött funkcióját tekinve újból válaszúthoz érkezett. Noha ezt a válaszutat (mint ahogyan a korábbiakat is) már sokan és sokféleképpen próbálták meg leírni, e kérdésnek ma a korábbi vitáktól lényeges mozzanatokban különböző jellege van.

Minden társadalmi forma periódusváltásainál a kultúra válaszút elé kerülése teljesen „természetes" jelenségnek hat. Már a *Kommunista Kiáltvány*nak az a megállapítása, hogy a kapitalizmus kultúrája (amely orvosból, ügyvédből stb. egyaránt bérmunkást csinál) voltaképpen sajátos tünete a kapitalizmus újratermelési válságának. És ez a kérdés azóta is folyamatosan újra és újra megfogalmazódik. A kapitalizmus kultúrájának ezt az ellentmondását nemcsak a *Kommunista Kiáltvány*, hanem már a korábbi kultúrkritikák (Stendhal, Balzac stb.), majd a német romantika (Schiller) is kifejezte. A kapitalizmus kultúrájával szembeni kritika tehát nemcsak a marxizmus oldaláról fogalmazódott meg, hanem a kultúrkritikán, a romantikán, majd a századforduló tömegkultúrája reakciós kritikáján át a két világháború közt és a II. világháború után kialakuló kultúripari elemzések nyomán egyre élesebbé vált. Ez a kritika világtörténelmileg egy sajátos ellentmondást fejezett ki: a kapitalizmus, miközben a termelés és az emberi termelőerő egyre nagyszabásúbb, egyre teljesebb formáját valósítja meg, egyre kevésbé képes az emberi nem meghatározott rétegeinek kulturális elnyomorodására választ adni. A kultúra, a társadalom kulturális újratermelése fontos szerepet tölt be az egyes társadalmi rétegek újratermelésének folyamatában. Az elit- és a tömegkultúra éles szétválása — különböző hangsúlyokkal — azért kerül időről időre a viták gyújtópontjába, mert a társadalom vagyoni, munkajelleg szerinti és kulturális rétegzettségének összefonódása döntő tényezője gazdasági és nem gazdasági kényszereinek.

A szocialista kulturális forradalom éppen ezért kezdettől fogva azt jelentette, hogy messzemenően és széleskörűen biztosítja az egyenlő jogokat a

kultúrában. Tehát a társadalmi újratermelésben ezen keresztül is biztosítja az egyének esélyegyenlőségét, osztályhelyzetüktől függetlenül. Ebből a szempontból a szocialista kulturális forradalom elvileg és történelmileg új helyzetet teremtett, ami nem azonosítható a kapitalizmus korábbi, a kulturális demokratizmust elősegítő reformjaival. Hiszen — gondoljunk *A gothai program kritikájára* — még a XIX. századi nagy iskolareformokat is végső soron csak az a szükségszerűség hívta életre, hogy a technikai haladás az analfabéta munkás belépését a termelésbe elvileg lehetetlenné teszi.

A kapitalista kultúra baloldali és marxista kritikusai a kapitalista kultúrát kezdettől fogva azért bírálták, mert benne a tőkés társadalom gazdasági és társadalmi status quoja újratermelésének eszközét látták. Még a hatvanas évek radikális baloldali kritikájára is érvényes ez.

Mindezt azért szerettük volna felidézni, mert a hatvanas évek végétől kezdődően sajátos ideológiai elbizonytalanodással találkozunk a szocialista kultúra elemzésében. Ez az elbizonytalanodás természetesen azért ölt ideológiai formát, mert szorosan tapad ahhoz a gyakorlathoz, amelynek ellentmondásai a szocialista kultúra s vele a létező szocializmus ellentmondásait fejezik ki. Azaz: a hatvanas évek végétől kezdődően a szocialista kultúrához való, sokféleképpen kifejeződő ambivalens viszony társadalmi újratermelődésünk válságáról tanúskodik.

A SZOCIALISTA KULTÚRA ELLENTMONDÁSAI MAGYARORSZÁGON

A magyar szocialista kultúra korábban is ellentmondásos volt. Ezt az ellentmondást az határozta meg, hogy a szocialista kultúra Magyarországon nem egy belső, a nemzeti hagyományok és saját fejlődésünk által meghatározott kultúraként jelent meg, hanem „importált", dogmatikus, bürokratizált és átideologizált formákban mint a társadalmi újratermelés (dogmatikus) modelljének egyik szabályozója s mint az ellenőrzés, a társadalmi nyilvánosság felett gyakorolt politikai és állami kontroll sajátos formája. Éppen ezért ez a fajta kultúra nem találkozott — kétségtelen eredményei ellenére sem — az emberek, az egyes rétegek sajátos belső problémáival, az egyes rétegek közötti viszony demokratizálódásának a szükségletével s az emberek, az egyes társadalmi rétegek belülről fakadó önnevelésének igényével. Az ötvenes évek elejének magyar kultúrája kétségkívül sok szempontból kompromittálta a szocialista kultúrát, elidegenítette azt saját nemzeti fejlődésünk kérdéseitől. S ez még akkor is igaz, ha nemzeti kultúránk és tömegkultúránk is egy szervetlen fejlődés eredménye volt. A szocialista kultúra ideológiai jellegű problémái részben ebből, részben viszont abból fakadnak, hogy az így kialakuló kulturális és művelődéspolitikai hagyományokat kedvezőtlen körülmények között és csak kompromisszumosan voltunk képesek leküzdeni.

Viszonylag rövid időszak volt az, amikor a szocialista kultúra megvalósítása számára Magyarországon jelentős történelmi esély alakult ki. Ez az időszak a hatvanas évekre tehető. Az 1958-as művelődéspolitikai határozat rendkívül jelentős politikai erőfeszítés volt arra vonatkozóan, hogy egy saját fejlődésünk problémáival és ellentmondásaival adekvát kultúrát teremtsünk meg. Mivel az 1958-as művelődéspolitikai határozatok a kulturális szféra politikai elemzésén alapultak, ezért voltaképpen annak a politikai konszolidációs folyamatnak a részeként értelmezhetők, amelynek döntő célja

az 1956 előtti magyar gazdaság és társadalom aránytalanságainak, szervetlenségeinek, bürokratizálódásának, durván törvénysértő vagy antidemokratikus mozzanatainak a visszaszorítása volt. Az 1958-as művelődéspolitikai határozat éppen a politikai jellege miatt alapvetően a szocialista kultúra és művelődéspolitika elvi tartalmát szögezte le, azaz sem a kultúra gazdasági szerepével, sem a társadalmi újratermelésben betöltöt funkciójával, sem gazdasági alapjaival nem kellett foglalkoznia. Ugyanezzel összefüggésben az 1958-as művelődéspolitikai határozatok társadalomképe is szorosan kötődött a korábban kialakult „munkás—paraszt—értelmiség" ideologikusan rögzült társadalomképhez. Azaz fel sem merült, hogy a társadalmi rétegződésben, ezeken az elvont és ideologikus kategóriákon belül sajátos érdekekkel, társadalmi helyzettel rendelkező rétegek és csoportok vannak, amelyeket a munkás—paraszt—értelmiség kategóriák alapján sem gazdasági, sem társadalmi, sem kulturális értelemben nem elemezhetünk. Az 1958-as művelődéspolitikai határozatok tükrözték a társadalmi fejlődésünk előtt akkor álló legfontosabb politikai kérdéseket, de sem a gazdaság és a kultúra kölcsönhatásával, sem a kultúrának az egyes társadalmi rétegek újratermelése szempontjából betöltött szerepével nem foglalkoztak.

MŰVELŐDÉSPOLITIKA ÉS MŰVELŐDÉSELMÉLET A HATVANAS ÉS A HETVENES ÉVEKBEN

Az 1960-as évek viszonylagos gazdasági növekedése, az életszínvonal viszonylag gyors emelkedése, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődésünk előtt álló kérdések együttesen határozták meg a művelődéspolitikai szemléletet s az elméleti igazolásra szolgáló művelődéselméleti gondolkodást. Ez a gondolkodás a kulturális fejlesztés alapját képező, viszonylag erőteljes gazdasági növekedést hosszú távon extrapolálta. A hatvanas években, különösen annak második felében a művelődéselméletben a korábbi dogmatikus és normatív művelődéseszményekhez viszonyítva jelentős fordulat, illetve változás következett be.

Az egyik változás a társadalom gyors átrétegződésével kapcsolatos művelődésszociológiai kérdések megfogalmazása volt, amely végül a tömegkultúra nevében az egyes rétegkultúrák (szubkultúrák) ideológiai rehabilitációjába torkollt, azaz annak az elméleti felismerésébe, hogy minden társadalom kultúrája rétegzett. A rendkívül gyors átrétegződés hatására egy új társadalmi rétegződés-modell jelent meg, amely megkísérelte megragadni elméletileg is a faluból városba, a mezőgazdaságból az iparba történő rendkívüli mértékű népességáramlás kulturális következményeit. Társadalmunkban megjelent egy nagyon jelentős elsőgenerációs munkásréteg (melynek ipari beilleszkedését urbanisztikai fejletlenségünk is sújtotta). Megjelent egy új értelmiségi réteg, akik már értelmiséggé művelődtek, azaz szerepükben a szakismeret volt az alapvetően meghatározó elem. A mezőgazdaság reformja nyomán megjelent egy olyan parasztság, amely a nagyüzem mellett saját kisüzemi gazdaságokhoz is kötődött, s amely a hatvanas évektől fokozatosan sajátított el egy korszerű nagy- és kisüzemi mezőgazdasági agrárkultúrát, egész egzisztenciájával kötődve hozzá. A társadalomban azonban, ezeken a nagy rétegeken túl, az egyes rétegeket különböző struktúraképző erők hatották át mind anyagi, jövedelmi, mind település szerinti, mind oktatási és kultu-

rális viszonyainak, mind az életkori hovatartozásból következő helyzeteknek és esélyeknek megfelelően. Azonban mindezeknek a strukturáló erőknek ellenére a társadalomkép stabil és kiegyensúlyozott volt. Szűk volt azoknak a rétegeknek az aránya, ahol a hátrányok vagy az előnyök kommutálódtak, a társadalom egyensúlyát egy viszonylag széles, kiegyensúlyozott s az emelkedő életszínvonal körülményei által meghatározott konzisztens „középréteg" alkotta. Ez ugyan belsőleg tagolt volt, de érdekellentétek nem „szabdalták" át.

A társadalom kulturális rétegződésének a kérdése előbb a társadalmi rétegződés gyors és dinamikus átalakulása, majd (a hetvenes évektől) a dinamikus átalakulás gyors és kemény lefékeződése nyomán a korábbi ideológiai mintákhoz képest gyorsan változott. E változásokra már nem lehetett egyszerűen a művelődéspolitikai célok megfogalmazásával vagy újrafogalmazásával válaszolni. (Különösen kiéleződött ez a kérdés a hetvenes évek második felében, gondoljunk a halmozottan hátrányos helyzetű rétegekről szóló vitákra.)

A hatvanas évek művelődéselméleti és politikai vitáiban a tömegkultúra fokozatos „rehabilitációja" mellett az egyes rétegkultúrákban kifejeződő történelmi és ideológiai kérdések megfogalmazása a leginkább szembetűnő. A kispolgárságról vagy a fridzsider-szocializmusról szóló viták voltaképpen a társadalmi átrétegződés ellentmondásainak ideológiai visszatükrözéseként foghatók fel, hiszen a társadalom növekvő jóléte s vele együtt növekvő differenciálódása a kulturális szférában az egyes társadalmi rétegeknél a saját helyzetükhöz való alkalmazkodás kulturális stratégiájának az elemzését és újragondolását tette szükségessé. Az elmélet a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején sajátos módon tükrözte ezeket a kérdéseket. Az egyes rétegkultúrák rehabilitálása azt jelentette, hogy az elmélet megkísérel szakítani egy dogmatikus, politikai exigenciának alávetett kultúraideállal, azaz ez a folyamat a társadalom demokratizálásának sajátos kifejeződése volt. Másfelől viszont igyekezett választ formálni az egyes rétegkultúrák által felvetett (a makrotársadalmi céljainkkal ellentétbe kerülő) problémákra is. Így különösen az egyes rétegek privatizálódó kulturális magatartására, vagy a hatvanas években nálunk visszafogottan végbemenő ifjúsági ellenkulturális mozgásaira, vagy az egyes rétegek szórakozási és fogyasztási szokásaiban megjelenő ellentmondásokra a magyar művelődéselmélet sajátos liberális-dezideologizáló válaszokat dolgozott ki. Elég itt az 1972-es „szórakozás"-vitára, a hetvenes évek elején megjelenő tömegkulturális irodalomra vagy ifjúságszociológiára utalni. Nem feledhetjük el, hogy az egész kulturális és oktatási infrastruktúra fejlesztési kérdései ebben az időszakban nem úgy merültek fel, mint amely kérdések a társadalom és a gazdaság növekedésének ellentmondását fejezik ki. Az alapvető vita nem a források biztosítása, hanem a források felhasználásának stratégiája körül folyt. 1965—1975 között épült ki a magyar tömegkommunikációs rendszer, a viszonyokhoz képest korszerűen. Ugyanebben az időszakban került napirendre a közművelődés tartalmi továbbfejlesztése is, amit az intézményhálózat fejlesztése, kiépítése kísért. Napirendre került a közoktatási rendszer továbbfejlesztése. S noha a fejlesztés akkor is elmaradt a kívánt ütemtől, de az, hogy a gazdasági növekedésünkben az infrastrukturális fejlesztés háttérbe szorult (mint ahogy általában is), ekkor még nem volt felismerhető. A hetvenes évek elején a

kulturális szférára vonatkozó irodalom elsősorban az intézményi ellentmondásokkal, az intézményrendszer diszfunkcionális jellegével, strukturális gyengéivel stb. foglalkozik, de alapvetően a költségvetési szférákkal és az infrastrukturális fejlesztéssel kapcsolatos hiánygazdálkodás még nem fogalmazódik meg világosan. A döntő mozzanat tehát, ami mind az elméletben, mind az oktatásra (1972) és a közművelődésre (1974) vonatkozó párthatározatban megfogalmazódik, az intézményrendszer fejlesztésének aránytalanságait, stratégiai kérdéseit érinti. Az extenzív gazdasági fejlődés munkaerő-pazarlása, alacsony kvalifikációs szintje és kulturális normarendszere sajátos kulturális rétegződést alakított ki nálunk, amely a munka- és a termelési kultúrában a dekvalifikációt, a szabadidő-kultúrában az alacsony szintű nivellációt tette általánossá. Paradox módon ezt a két kérdést az új gazdasági mechanizmust megelőző viták vagy meg sem fogalmazták, vagy ideologikus, azaz célorientált válaszokat fogalmaztak meg, amelyek azonban nem számoltak a célok végrehajtásának eszközrendszerével. A kialakuló tudományos-technikai forradalom mítosza például megfogalmazta a magas szintű szakmai kvalifikációra vagy az akkor még nem így fogalmazott innovatív magatartásra vonatkozó makrotársadalmi szükségleteket, de ezeket mint a társadalmi fejlődés előtt álló, hosszú távú célokat vetette fel, ennek megfelelően rendkívül elvontan. Miközben az oktatásügy fejlesztésében gazdaságilag rövid távon ellentmondásokat szülő módosításokat vezettünk be (főiskolásítási program, a technikumok felszámolása), művelődéspolitikai szempontból sikerült előrelépni: művelődéselméletünk fokozatosan felszámolta a dogmatikus-bürokratikus, sztalinista kultúrkoncepciók normatív érvényesülését, azonban a rétegkultúrákat liberálisan, azaz nem mint a társadalmi fejlődés ellentmondásait, hanem mint egymás mellet létező jogosult és egyenrangú kultúrákat ismerte el. Ez az elismerés lehetővé tette ugyan e rétegkultúrákkal szembeni politikai tolerancia megteremtését, de mivel nem a társadalmi újratermelés feszültségét, hanem pusztán a dogmatikus korlátok lerombolásának szükségességét ismerte fel, elméletileg a hatvanas évek magyar kultúraelmélete nem készítette elő a feszültségek levezetésére irányuló stratégia kidolgozását. Azaz a nagyarányú stratégiaváltás, az egyes rétegkultúrákban jelentkező ellentmondások, réteg- és érdekellentétek, amelyek a társadalmi újratermelés várható feszültségeire kulturális szempontból utaltak, kívül maradtak e kultúraelmélet szemhatárán.

Azaz, miközben felszámoltuk a dogmatikus normativitást, a társadalom kulturális rétegződését deideologizáló és liberális alapon igyekeztünk konfliktusmentessé tenni. A konfliktusok a hetvenes években már elméletileg is kikerülhetetlenekké váltak, de ezek feltárására a hatvanas évek liberális kultúraelmélete nem volt alkalmas.

A hetvenes években tisztázódott elméletileg, hogy a társadalom kulturális rétegződése, illetve e rétegződés egyenlőtlensége a társadalmi rétegződés egyenlőtlensége újratermelésének egyik döntő tényezője. A hetvenes években az intergenerációs mobilitás egyre keményebben behúzott fékjei arra utaltak, hogy az egyes társadalmi rétegek anyagi-jövedelmi előnyei és hátrányai a generációk újratermelésében kulturális előnyökkel és hátrányokkal kapcsolódnak össze, hosszú távon meghatározva a kulturális demokratizmus esélyegyenlőségben kifejeződő feszültségeit. A holmozottan hátrányos helyzet exponált megjelenése (a hetvenes évek végén az elméleti vitákban csak-

úgy, mint a populáris ifjúsági kultúrában) a társadalmi újratermelés egyik legkeményebb ellentmondását jelezte.

A GAZDASÁG ÉS A KULTÚRA A HETVENES ÉVEKBEN

Paradox módon az új gazdasági mechanizmus előkészítésének kérdései közül a kulturális és oktatási szféra fejlesztésének kérdése kimaradt. Sőt az ideológia és az elmélet elfordult a rövid távú szükségletek megfogalmazásától. Már a hatvannyolcas reform egyik — viszonylag ritkábban emlegetett — gyengéje is az volt, hogy „kifelejtett" néhány — köztük a kulturális — „ágazatot". Azaz az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor az oktatási és a kulturális szféra is egyike volt azoknak a területeknek, amelyek a gazdaságirányítási reform előzetes vitáiban csak elvontan vagy sehogyan sem kerültek terítékre. Az új gazdaságirányítási reformot megelőző viták euforikus hangulatában az oktatás és a kultúra kérdései mint a mechanizmusreform „ígérvényei" jelentek meg, amelyek a gazdasági reform sikeressége esetén automatikusan jobb feltételrendszerbe kerülnek. A reform gazdasági sikere — úgy tűnt — automatikusan olyan társadalmi feltételeket teremt, amelyben a kulturális fejlesztés pusztán az erőforrások átcsoportosításával megoldható. Miközben a lelkes elméleti irodalom „az ezredforduló iskoláján" dolgozott, miközben az irodalom a C. P. Snow-vita hazai interpretálásával egy korábbi tradicionális humánkultúra-eszményt igyekezett felváltani egy természettudományos kultúrával (jövendölve azt, hogy az ezredforduló szakmunkásának már főiskolai műveltséggel kell rendelkeznie), s miközben a tudományos-technikai forradalom-utópia ábrázolásával foglalkozó művekkel teltek meg a könyvtárak polcai, az oktatásügyi és a kulturális infrastruktúra fejlesztésének kérdése voltaképpen kimaradt a reform s a technikai modernizáció szerves társadalmi feltételeit körvonalazó kérdések közül. A szocialista kultúra által felvetett ellentmondások elemzése, a gazdasági továbbképzéshez szükséges iskolareform tartalmi előkészítése nem mint a reform sikerének feltétele jelent meg, hanem mint annak következménye; a tudományos-technikai foradalom-mítosz elfedte a szocialista kultúrára s a műszaki kultúrára vonatkozó rövid távú igényeket, s elfedte az egyre nyomasztóbb infrastrukturális hiányból adódó kérdéseket. Ahogyan a hetvenes évek elején bekövetkező világgazdasági válságperiódusok a magyar gazdaság továbbfejlesztési koncepciójának inkonzisztens vonásait egyre világosabbá tették, a magyar gazdaságban jelentkező válságtünetek fokozatosan előtérbe állították a művelődéspolitikai gondolkodásunk, az oktatási és kulturális infrastrukturális fejlesztésünk alapvető ellentmondásait is.

A hatvanas években a gazdasági növekedés függvényében alakuló életszínvonal-növekedés, infrastrukturális fejlesztés elfedte azt a tényt, hogy a gazdaságirányítás szempontjából a kulturális szféra fejlesztése fokozatosan hátrányba került, hogy egyre nagyobb volt a kívánt és a tényleges állapot közti szakadék, egyre erősebben érvényesült a fejlesztésben az úgynevezett maradékelv. Hogy ez hogyan és mikor alakul ki, ma még nem rekonstruálható, de mindenesetre annyi megállapítható, hogy a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején ez a probléma — úgy tűnt — erőforrások átcsoportosításával korrigálható. Azaz a hatvanas évek végén és a hetvenes évek

elején még nem volt világos az a tény, hogy a magyar kulturális fejlődés azáltal, hogy a dogmatikus-bürokratikus szabályozástól megszabadult, még nem szabadult meg a szervetlen fejlődéstől s a belőle következő elmaradottság szülte ellentmondásoktól. És még nem vált világossá, hogy a kultúra, az oktatás, a szociálpolitika stb. fejlesztési struktúránkban voltaképpen másodlagos célok, azaz rövid távú gazdasági érdekeinkkel szemben mindenképpen hátrányba kerülhetnek. A növekedés ténye elfedte a nem szerves fejlődésből következő legkirívóbb ellentmondást, azt, hogy a hiányt még a dinamikus növekedés körülményei között is újratermeljük, és a növekedés fékeződése kiváltja a hiány éleződését. Az oktatási és a kulturális szféra fejlesztése mindig az egyes gazdasági programok „igérvényeként" jelent meg, azok sikerének vonzataként mint a szocialista jólét megteremtésének jele, de nem mint e jólét megteremtésének nélkülözhetetlen eszköze: „... a népgazdasági beruházások magas és egyre növekvő hányada olyan ágazatok fejlesztését szolgálja, amelyek ... semmit nem 'termelnek' (igazgatási, oktatási, művelődési, egészségügyi, munkavédelmi és népjóléti infrastruktúra) " — írja egyik vezető közgazdászunk —, „... ezek népgazdasági szinten 'rontják' a termelő beruházások által elérhető magas hatékonyságot. Minél nagyobb ilyen jellegű 'teher' rakódik a népgazdasági beruházásokra, annál sürgetőbb, hogy a termelő beruházások társadalmi termelékenységnövelő hatása megjelenjék és növekedjék." Azaz a hatvanas évek végén és még a hetvenes évek elején is az a koncepció érvényesült, hogy ahhoz, hogy szocialista kultúrát teremtsünk, ahhoz, hogy e kultúra számára szükséges intézményrendszert kiépítsünk vagy továbbfejlesszünk, az alapvető feltétel a termelő szféra fejlesztése, mégpedig azoknak a szféráknak a fejlesztése, amelyek a legnagyobb mértékű gazdasági növekedést képesek produkálni. És miközben a tudományos-technikai forradalom-mítosz ürügyén jelentős viták folytak arról, hogy rehabilitálható-e a természettudományos kultúra a klasszikus humán műveltséggel szemben, fel sem merült az a kérdés igazán, hogy a műszaki kultúra megteremtése vajon nem előfeltétele-e a gazdasági növekedésnek? Ahogyan az idézetből láttuk, a gazdasági növekedésre vonatkozó igény alapvetően azt fejezte ki, hogy csak ez lehet az eszköze a költségvetési szférák forrásai növelésének, azaz a gazdasági növekedés elsődlegessége a társadalmi újratermelés szempontjából kulcskérdésnek számító infrastrukturális fejlesztéssel szemben egyértelműen érvényesül.

Hogy ennek messzemenő következményei voltak a magyar gazdaság fejlődésére vonatkozóan is, ma már aligha kétséges. A magyar szakképzés mélyreható reformjának elmaradása (ami szorosan összefüggött az infrastruktúra fejlesztésén történő megtakarításokkal) végső soron azt is jelentette, hogy a munkaerő-gazdálkodás, a foglalkoztatáspolitikai és a szakképzés egymást konzerváló strukturális ellentmondásai a gazdasági válsághullámok körülményei között egyre inkább záruló circulus vitiosust alkottak, a nem szerves fejlődésből és az elmaradásból következően e szférák ellentmondásai felerősödtek. Nem feledhetjük el, hogy az infrastrukturális fejlesztéseket, a kulturális, egészségügyi, az oktatási, a népjóléti fejlesztéseket háttérbe szorító gazdaságpolitika alapvetően nem jelent intenzív gazdaságpolitikát. Hiszen az, hogy ezeket a szférákat a gazdaságpolitika diszpreferálja, azt is jelenti, hogy a növekedés és a fejlődés mértékét továbbra is a mennyiségi és naturális mutatókban ragadja meg, s háttérbe szorítja a minőségi kérdések

gyakran inkomparábilis mutatóit. Azaz háttérbe szorítja azt a kérdést, hogy az eleven munka s az eleven munkában kifejeződő műszaki-technikai fejlettség valójában értékesíthető-e. Az extenzív fejlődés számára ez nem kérdéses, hiszen az eleven munkát az alacsony technikai és technológiai szinten eleve mint alacsonyan kvalifikált fizikai munkát veszi figyelembe (a hatvanas években több mint hatszáz ipari szakma alakult ki), éppen ezért számára a munkás műszaki, munka- és termelési kultúrája nem igazán gazdasági kérdés. (A munkafegyelem igen.) Az extenzív fejlesztés éppen ezért — stabil és állandó technikai szintre építve — a munkaerő tervezésénél az egyes technológiai folyamatok térbeli felosztására épülő szakmastruktúrák extrapolálásából indul ki, valamint a népességi adatok várható arányaiból. Ahhoz, hogy egy gazdaság „új fejlődési pályára", azaz intenzív pályára térjen át, feltétel a szakmastruktúra radikális átalakítása, azaz olyan általános és műszaki kultúra kialakítása, amely a változó körülményekhez alkalmazkodni képes. Azaz ez a kultúra nem az egyes technológiai folyamatok mechanikus felosztásán, hanem magas szintű és folyamatos elsajátításán alapulhat. Ez az ellentmondás a fejlett tőkés országokban is megjelent mint az egyes munkásrétegek műveltsége s a technológiai fejlettség között állandóan mélyülő szakadék problémája. Nem véletlen, hogy a nemzetközi prognózisok a nyolcvanas évek második felétől kezdődően a mikroprocesszoros programokkal kapcsolatban megfogalmazzák azt a kérdést, hogy a társadalom és a gazdaság destabilitásának egyik legfontosabb forrása a technológiai és technikai fejlettség által meghatározott követelmények s az egyes társadalmi rétegek képzettsége, műveltségi helyzete közötti ellentmondás.

A GAZDASÁG ÉS A KULTÚRA ELLENTMONDÁSÁNAK ÉLEZŐDÉSE

A hetvenes évek elején bekövetkező gazdasági válság ezekből következően a magyar művelődéspolitikát sajátos helyzetben találta. Egyrészt ez a művelődéspolitika, noha intézményesen és infrastrukturálisan, valamint tartalmi fejlesztését illetően a következményekhez képest elmaradott, mégis jelentős lépéseket tett a dogmatikus-bürokratikus kultúrpolitikai tradíciók leküzdésében s egy a nemzeti fejlődésünk kérdéseivel adekvát kultúra megteremtésében. E kultúra azonban elsősorban a tudományos és a művészeti kultúrában bontakozott ki, ugyanakkor az infrastrukturális fejlődésben történő megtakarításaink a magyar tömegkultúra (általános alapképzés, szakképzés, közművelődés, tömegkommunikációs kultúra stb.) kérdéseivel jelentős új ellentmondásokat szültek, amelyek éppen a munkaerő, a termelés emberi tényezőinek oldaláról a gazdaság mozgásterét is szűkítették. A képzési struktúra a korábbi, az extenzív fejlődés dekvalifikációs elveinek megfelelően alakult normákat próbálta reformálni, annak durva kinövéseit lefaragni (betanított munkások stb.), de voltaképpen a pazarló magyar foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás (az olcsó, éppen ezért alulfoglalkoztatott magyar munkaerő-struktúra) korlátait nem volt képes áttörni. A hetvenes évek elejének párthatározatai ezt az ellentmondást ismerték fel, s kíséreltek meg olyan politikai eszközöket kidolgozni, amelyek alapján ezek feloldhatók.

Ugyanakkor azonban a gazdasági fejlődés megtorpanása kiemelte a szocialista művelődéspolitika döntő ellentmondását, nevezetesen azt, hogy a

gazdasági növekedés rövid távú igénye az infrastruktúra és a kultúra fejlesztését szükségszerűen háttérbe szorítja, ily módon a különböző oktatási és közművelődési határozatok olyan politikai célokat jelentettek, amelyeknek nem volt meg az eszközrendszerük. Ez az ellentmondás a hatvanas években még nem volt szembeötlő, hiszen nemcsak átmenetinek látszott, hanem úgy tűnt, hogy az erőforrások átcsoportosításával meg is oldható. A hatvanas évek művelődéspolitikájának döntő kérdése az volt, hogy a korábban kialakult dogmatikus-bürokratikus művelődéspolitikai gyakorlatot sikerül-e leküzdeni, s a művelődéspolitika így döntően valóban politikai kérdésnek tűnt. A hatvanas évek vitái éppen ezért elsősorban egy új, demokratikus, szocialista kultúra megteremtése körül bontakoztak ki, de nem tárgyalták valóban mélyrehatóan a gazdaság és a kultúra belső, immanens összefüggéseit.

A hetvenes években került előtérbe újból a gazdaság és a kultúra viszonya. Hogy milyen szemléletváltozásról van szó, elég összevetni a *Kritika* hasábjain a hetvenes évek elején lezajlott szórakozás- és szórakoztatás-vitát ugyanennek a lapnak tíz évvel későbbi „Áru-e a kultúra?" vitájával. Míg a hetvenes évek elején a vita alapvető kérdése az volt, hogy a kibontakozó magyar tömegkultúra, a magyar kultúripari szórakoztatás összeegyeztethető-e a szocialista művelődéspolitika eszményeivel, egy évtizeddel később a vita már voltaképpen arról beszélt, hogy a tömegkultúra támogatása valójában mennyiben központi, illetve mennyiben lakossági feladat. Mindkét esetben a mindennapi kultúra kérdéséről volt szó, de míg ez a hetvenes évek elején művelődéspolitikai kérdésként fogalmazódott meg, addig a nyolcvanas évek elején kultúrgazdaságtani kérdésként merült fel.

Ez a változás egyáltalán nem véletlen. A kulturális forradalom korábban olyan politikai célt jelentett, amely társadalmi és történelmi fejlődésünk szerves mozzanatát alkotta, de amely célkitűzésében és eszközrendszerében egy a megtorpanások ellenére is növekvő gazdaságra támaszkodva, voltaképpen egy kínálat által vezérelt ágazatként jelent meg. Az ötvenes és a hatvanas években a kultúrában nem mutatkozott éles hiánygazdaság, sőt úgy tűnik, hogy a kulturális szféra dinamikusan fejlődik. A kultúra állami szubvenciós és dotációs rendszere korábbi történelmi elmaradásunkhoz képest gazdagodni látszott, ily módon elsősorban a szférák által közvetített tartalmi kérdések kerültek előtérbe. A hatvanas évek viszonylagos infrastrukturális fejlődése, az ötvenes és hatvanas években kiépülő közművelődési hálózat, a tömegkommunikáció fejlődése relatíve jelentős lépéseknek tűntek, s egy múltbeli állapothoz képest azok is voltak. Az extenzív fejlesztés körülményei között a hiány átmeneti jelenségként jelent meg, amelyet az intézményrendszer „természetes" fejlődése történelmileg belátható időn belül felszámol. Ahogyan a gazdaság prioritást élvezett az életszínvonal-politikával, az infrastrukturális fejlesztéssel szemben (hiszen a gazdasági növekedés jelentette ezen szférák fejlesztésének alapját), ugyanúgy a kultúra is a gazdasági növekedés kilátásainak függvényében jelent meg, így voltaképpen a prioritás kérdését nem vetette fel.

Az extenzív fejlesztési pályán a nem termelő ágazatok háttérbe szorulásából következő ellentmondásokat a hetvenes évek restriktív gazdaságpolitikája hozta felszínre. Ez a restrikció a kultúrában azt jelentette, hogy a központi állami beruházás, az állami szubvenciós és dotációs rendszer egyre

inkább egy szélsőséges kulturális hiánygazdálkodáshoz vezetett, azaz a hatvanas évek „relatív túlkínálatával" szemben ekkor egy mind jobban érezhető túlkereslet keletkezett, amelyet az állam nem volt képes kielégíteni. Még az oktatásban sem.

A KULTURÁLIS HIÁNYRÓL

A kulturális szférában jelentkező hiány rövid távon nem vezet politikai, „csupán" társadalmi feszültséghez. Azonban látens és hosszú távon elhúzódó társadalmi feszültségeket vált ki, amelyek meghatározzák a gazdaság mozgásterét is, a gazdasági válság elhárításának esélyeit. Éppen azért, mert rövid távon a tűrési határ itt sokkal nagyobb, mint a bér-, a jövedelem- vagy az életszínvonal-politikában, a kulturális szféra fejlesztésében, „természetszerű módon, a rövid és a hosszú távú érdekek konfliktusa rendszerint a hosszú távú érdekek rovására oldódik fel. Ebből fakad az az ellentmondás, hogy míg egyfelől az állásfoglalások, a határozatok és a törvények a hetvenes évek elejétől kezdve egyre nyomatékosabban leszögezik a kulturális fejlesztésben való gazdasági érdekeltségünket, rövid távú központi vagy partikuláris és helyi intézkedéseink legtöbbször ezek ellen a hosszú távú érdekeink ellen hatnak. Még inkább szembeötlő a rövid és hosszú távú érdekeltségünk ellentmondása, ha a többi költségvetési szférához hasonlítjuk a kulturális ágazatot. A restrikció a lakáshelyzetben vagy a szociálpolitikában jelenleg már rövid távon is kemény társadalmi feszültségeket okoz, ami nemcsak ennek hivatalos beismerését váltotta ki, hanem többé-kevésbé megvilágította azoknak a korrekciós intézkedéseknek a szükségességét is, amelyek e rövid távú feszültségek enyhítését lehetővé teszik. Más kérdés, hogy a korrekció hosszú távon, ha csak szociálpolitikára korlátozódik, nem működik. A kultúrában a rövid és hosszú távú érdekeink ellentmondása korántsem ennyire látványos és értékelhető. Éppen ezért a kulturális szféra „hátrányos helyzete" a hetvenes évek restrikciójának tükrében egyre határozottabban érvényesül. 1982-es adatok szerint az oktatáson kívüli kulturális szféra terheit, a beruházásokat leszámítva 69,6%-ban közvetlenül a lakosság fedezi, 2,6%-ban a vállalati és a szövetkezeti szféra (tehát közvetve a fogyasztó), s csak a fennmaradó rész képezi közvetlenül az állami költségvetés részét. De ha hosszabb időintervallumban tekintjük, az infrastruktúra beruházásának részesedése az elmúlt tíz évben mindvégig 45—46% körül mozgott, míg a hasonló fejlettségű tőkés országokban ez a részesedés 60% körül alakult. Ebből következően a hetvenes évek második felében a kultúrára vonatkozó kérdéseink jelentősen változtak, hiszen egyre érzékelhetőbbé vált az, hogy a relatíve apadó erőforrások nemcsak hogy nagyarányú fejlesztést, de a meglévő intézményhálózat egyszerű szinten tartását sem teszik lehetővé.

A hetvenes években a kulturális szférában kialakuló hiánygazdálkodás élesen felszínre hozta az alapvető művelődéspolitikai kérdéseink újragondolásának szükségességét is. Míg korábban a művelődés egyes területeire vonatkozó állásfoglalások és határozatok az iskolán kívüli művelődésnek, a művészetnek és az oktatásnak sajátos politikai és ideológiai orientálását, indirekt irányítását és ellenőrzését szolgálták, ezek a korábbi állásfoglalások feltételezték azt is, hogy a művelődéspolitikát egy nagyszabású központi és állami

támogatás alapozza meg. Azaz nem volt kétséges az, hogy a politika és az állam szabályozó tevékenysége azon alapult, hogy a kulturális ágazat szerves része az állami költségvetésnek, tehát a politikai és a gazdasági szükségletek ezen az alapon közvetlenül érvényesíthetők is. A gazdaság mozgásterének a beszűkülésével, az állami költségvetési szférákat érintő elvonásokkal ez a mozgástér oly mértékben beszűkült, hogy az orientáló és az ellenőrző funkció a művelődésen belül egyre kevésbé érvényesíthető. Nemcsak arra gondolunk, hogy a közművelődési intézmények új gazdálkodási szabályozói gyakorlatilag azt jelentik, hogy az állam „kivonul" a művelődési intézmények fenntartásából, melynek így egyre inkább a vonzáskörzetükben jelentkező igények közvetlen, dezideologizált, lefelé nivelláló kiszolgálását kell felvállalniuk, ami természetszerűleg meghatározó módon jelenhet meg általános művelődéspolitikai célkitűzéseinkkel szemben. Ez azt is jelenti, hogy miközben az egyes intézmények fenntartása egyre inkább a helyileg mozgósítható lakossági erőforrásokra terhelődik át, politikailag még nem tettük lehetővé, hogy a helyi közösségszervező lakossági igények az egyes intézmények művelődési stratégiájában elementáris módon érvényesüljenek. Az intézményi struktúra így a gazdaságosság és a látensen, de létező politikai korlátok, az avult irányítási rendszer stb. miatt olyanfajta kompromisszumokra kényszerül, melyek a kulturális színvonal süllyedéséhez vezethetnek.

Az egyes intézmények gazdálkodását érintő megszorítások, a kulturális ágazatot érintő restrikció hosszú távú érdekeinket különösen az oktatási szférán keresztül veszélyezteti. (A technikai elmaradás viszont voltaképpen az oktatásban, a technikai kultúra elmaradásában hat a leghosszabban.) A hetvenes évek végén alakult ki az az ellentmondás, hogy egyfelől egy demográfiai hullám érte el az oktatási struktúrát, amely hátrányos helyzetéből következően a fejlesztés szempontjából amúgy is háttérbe szorul, másfelől ez a demográfiai hullám az oktatási struktúra egész fejlettségi szintjének és tartalmi ellentmondásainak a problémáját is újrafogalmazhatja. Ez az ellentmondás újból kompromisszumokra kényszerítette az oktatási reformot, csak most már a hiánygazdálkodás keretei között, egyben felmutatva az oktatási struktúra fejletlenségéből (ami ma nálunk az alapfokú oktatás strukturális egyenlőtlenségében, tartalmi fejletlenségében a legveszélyesebb) adódó döntő ellentmondást, nevezetesen, hogy a gazdasági válságra adott restriktív válasz a válságból való kilábalás időszakát húzza el. Azok a részintézkedések, amelyek a képzési struktúra és a munkaerő-gazdálkodásra vonatkozó igények közötti ellentmondásokat lettek volna hivatottak feloldani (az 1983-as MT-rendelet az átképzésről, illetve ennek 1984-es módosítása), voltaképpen éppen a kulturális fejlesztés stratégiai esélyeit rombolják egy meglévő szakképzési struktúrához kapcsolódva, vállalkozva annak alacsony szintű kompromisszumos módosítására, magát ezt az alacsony szinten fejlett struktúrát konzerválják.

STRATÉGIAI DILEMMÁK

A hetvenes években a költségvetési szférákat sújtó restrikció, valamint az életszínvonal stagnálása, majd visszaesése (ami párosult a rétegfeszültségek növekedésével s az intergenerációs mobilitás fékezettségével) olyan

makrotársadalmi mozgásokat váltott ki, amelyek megváltoztatták kulturális fejlődésünk alapvető kérdéseit is. A hatvanas években az egyes rétegkultúrák kapcsán az a kérdés fogalmazódott meg, hogy ezek a rétegkultúrák mennyiben mondanak ellent szocialista művelődéspolitikai céljainknak, de nem jelentettek egy azokkal szemben ható tendenciát, hanem úgy jelentek meg, mint gazdasági-társadalmi fejlődésünk egyenlőtlenségének a tünetei. Azaz az egyes rétegstruktúrákkal szemben kialakított stratégiánk úgy jelent meg, mint a „még nem szocialista" rétegkultúrákkal szembeni művelődéspolitikai stratégia, mint a növekvő életszínvonal bázisán kialakuló rétegkultúrákkal szembeni stratégia, ami meghatározta azt is, hogy művelődéspolitikai alapállásunk egyre liberálisabbá és türelmesebbé vált. A hetvenes években az egyes rétegek kulturális magatartásával szembeni művelődéspolitikai magatartásunk (a szűkülő gazdasági fejlesztési bázison) jelentősen átalakult. A legjobban ezt talán az ifjúsági kultúrával kapcsolatban lehet érzékeltetni.

1970-ben állást foglalt a Központi Bizottság az ifjúság ügyében, amit az 1971-es ifjúsági törvény fejezett ki. Megalakult az Állami Ifjúsági Bizottság (ÁIB) is. Ha az 1972-es ifjúságszociológiai irodalmunkat nézzük, akkor szembeötlő, hogy egyrészt az új generáció beilleszkedésének problémáival kapcsolatos intézkedéseket kezdeményezi, másfelől az új nemzedék kulturális és társadalmi magatartásával kapcsolatos problémák toleráns kezelését indítványozza. Ugyanakkor a hetvenes években egy új generáció jelentkezésével — a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek és az ehhez kapcsolódó deviáns szubkultúrák megjelenésével — nemcsak a türelmetlenség nőtt, de a fiatal generációk kulturális magatartásában jelentkező feszültségek jelezték azt is, hogy a kulturális ágazat éppen hátrányos helyzete, a strukturális egyenlőtlenségei, juttatásainak retegspecifikus egyenlőtlensége stb. miatt a társadalmi egyenlőtlenség intergenerációs újratermelésének is önkéntelen eszközévé válik — a társadalmi újratermelés strukturális ellentmondásainak tehát a kulturális egyenlőtlenség egyre inkább szerves elemévé lesz. Miután ez a hetvenes évek második felétől kezdve már a meghatározott társadalmi rétegeink intergenerációs újratermelését kísérő ellentmondások kifejeződésévé vált, egyre kevesebb eszközünk, szociálpolitikai „ellensúlyunk" vagy a társadalmi esélyek egyenlőtlenségét megteremtő lehetőségünk volt, ily módon a feszültségeink e területen is csak növekedtek. Ezt a problémát jelentős mértékben felerősítette, hogy korábbi szabadidő-stratégiánk is megváltozott, hiszen az 1978 utáni életszínvonal-visszaesést legtöbb társadalmi rétegünk a munkaidő növelésével, pontosabban túlmunka vállalásával, illetve más jövedelemnövelő tevékenységgel ellensúlyozta. Ez nemcsak az általános műveltség ellen ható tényező, hanem egyben a művelődési szükségletek sajátos átalakulásának is az alapja.

Ebből következően a költségvetési szférákat, különösen a kulturális szférát érintő restrikción túlmenően számos olyan társadalmi és gazdasági tényezővel kell számolnunk, amely az általános műveltség ellen hat. Ez nemcsak arra kényszerít bennünket, hogy átértékeljük korábbi művelődéspolitikai célrendszerünket, hanem arra is, hogy elemezzük a kulturális szféra dotációs és szubvenciós rendszerét, valamint a kulturális szférában a rendelkezésre álló alapok és eszközök felhasználását. Ez a helyzet, nevezetesen az állam fokozatos „visszavonulása" a kulturális szférából, valamint az egyes társadalmi rétegek gyorsan változó műveltségi igénye és lehetősége mindenkép-

pen sürgetővé teszi azt, hogy az oktatási és kulturális infrastruktúra fejlesztését differenciáltan a rövid és hosszú távú társadalmi tervezés részévé tegyük. (Ma mindez korántsem tisztázott.) Ugyanis amennyiben a kulturális szféra fejlesztésére irányuló törekvés csupán egy hosszú távú társadalmi, politikai és gazdasági célrendszer nevében fogalmazódik meg, úgy éppen a rövid távú „válságelhárító" intézkedések és stratégiák kidolgozása kerülhet le napirendünkről. A kultúrára vonatkozó szükségletek hosszú távú elvi megfogalmazása a legtöbbször ideológiát jelent a konkrét gyakorlati intézkedések elodázására.

Az 1984-ben lezajló s a kulturális szféra szinten tartására vonatkozó követelményt megfogalmazó vita (amit helyesebb lenne „intenzív megőrzésként" fogalmazni) végső soron ezeket az ellentmondásokat fejezte ki, de konstruktív javaslatok nélkül. Ugyanis a szinten tartás jelenleg az oktatási és kulturális infrastruktúrák egészét illetően máris pótlólagos beruházást jelentene, de ennek mértékére vonatkozóan még megközelítő adatokat sem kaptunk. A hivatalos statisztikák (lásd pl. a Művelődési Minisztérium által kiadott statisztikákat) a nominális támogatás növekedéséről szólnak, de tekintettel arra, hogy e pillanatban nem vagyunk képesek felbecsülni az állagmegóvás és a minimálisan szükséges fejlesztésre vonatkozó igényeket sem, ezért a fejlesztés nominális adatai, az inflációt is figyelembe véve, keveset mondanak. És semmit sem mondanak a strukturális egyenlőtlenségből adódó pazarlásról. Feltehetően rövid távon szükséges lenne annak végiggondolása, hogy a „viszavonuló" állam helyére ne közvetlenül a lakosság hozzájárulására, hanem a tanácsi, a vállalati és a szövetkezeti szféra együttes hozzájárulására építsünk.

Ez annál is fontosabb lenne, mert kulturális rétegződésünk újból átalakulóban van. A nemzetközi vizsgálatok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a nyolcvanas évek második felétől az egyes rétegek kulturális pozíciói még inkább meghatározzák az egyes rétegek gazdasági és társadalmi esélyeit. A várható nagyarányú nemzetközi technikai fejlődés jelentős társadalmi rétegeket szoríthat tartósan marginális helyzetbe. Ugyanezek a jelentések arról számolnak be, hogy növekszik a különböző helyi, etnikai, konfesszionális, generációs stb. kultúrák, azaz a kisebbségi kultúrák jelentősége, s ezek a kisebbségi kulturális mozgalmak gyakran a társadalom strukturális válságát támadó mozgalmakhoz kapcsolódnak. (Az ún. alternatív életprogramok, környezetvédő mozgalmak, nem hivatalos békemozgalmak, házfoglalók stb.) Ezeknek bizonyos jeleit nálunk is tapasztaljuk, ami azt is jelenti, hogy művelődési stratégiánkat az iskolán kívüli művelődés társadalmasításának irányába kell eltolni, azoknak a lakóhelyi és munkahelyi közösségek támogatásának az irányába, amelyek meghatározott közösségi vagy területi feladatokra szerveződnek (spontán kulturális közösségek, városvédő mozgalmak, a népességgondozással összefüggő kezdeményezések stb.). Ez költségvetési szempontból azt is felveti, hogy mivel a redisztribúció útján történő kulturális támogatás hiányt és pazarlást szül egyszerre, erősíteni kell a helyi alapok és eszközök képződésének a lehetőségét, valamint az ezeknek az eszközöknek a felhasználásában megnyilvánuló demokratikus ellenőrzést.

A hetvenes években tehát sajátos helyzetbe kerül a magyar művelődéspolitika. Különösen az évtized első felében állásfoglalásaink és határozataink jelentős, a gazdasági és társadalmi fejlődés szükségleteivel összefüggő politi-

kai felismerésekhez vezettek. Azonban ezeknek a politikai felismeréseknek hiányzott az eszközrendszerük, amely a hiánygazdálkodást a hetvenes évek restriktív gazdaságpolitikája következtében a kulturális szférában mind súlyosabbá tette, gazdaságilag egyre szűkítve a kulturális szféra mozgásterét. A nyolcvanas évek párt- és állami határozatai, döntései ezért a korábbiakhoz képest már nem jelentettek jelentős előrelépést, hiszen lényegileg a korábbi felismeréseket fogalmazták újra. Ugyanakkor a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a művelődéselmélet mozgása — gyakran liberális alapon, de — jelentősen oldotta korábban kialakult dogmatikus és bürokratikus gondolkodásunkat a kultúra társadalmi szerepére vonatkozóan. Ugyanakkor azonban elmaradtak, illetve csak részlegesen készültek el a folyamatábrázolások, melyek a kulturális szférában a gazdaság és a társadalom ellentmondásait kimutatták volna. Mindenesetre rövid távon a gazdaság érdekeltsége a kultúrában az oktatási struktúrán keresztül közelíthető meg; elsősorban a graduális és postgraduális képzés egységében megnyilvánuló gazdasági érdekek érvényesülésének intézményes biztosításával, más oldalról azoknak a többé-kevésbé spontán mozgalmaknak az össztársadalmi kezelésében ragadhatók meg, amelyek a különböző helyi társadalmi szférákban, munkahelyeken, kisebbségi kultúrákban, deviáns szubkultúrákban egyre inkább jelentkeznek, és nemcsak művelődéspolitikai céljaink, hanem társadalmi és gazdasági stabilitásunk veszélyeztető tényezői is. Itt nem idézünk devianciára, csökkent munkaképességre, az általános iskolát el nem végzettekre vonatkozó adatokat, noha ezek egyes társadalmi rétegekben feszültségeket engednek prognosztizálni.

A hetvenes évek művelődéselméleti gondolkodása, valamint a restrikció szorítása igazolta, hogy halaszthatatlanul szükséges a szocialista oktatás és művelődéspolitika korábban kialakult prioritásrendszerének a felülvizsgálata. Művelődési beruházásaink (csakúgy, mint nem termelő infrastrukturális beruházásaink vagy életszínvonal-politikánk) szorosan gazdasági növekedésünk függvényében alakult. E növekedés megtorpanása hátrányos helyzetbe hozta ezeket a szférákat, s jelenleg jutottunk el oda, hogy ez a jelenség már a gazdaság mozgásterét, esélyeit is alapvetően meghatározza. A válságra nem fejlesztéssel, hanem elvonással feleltünk, holott korábbi mulasztásainkat sem pótoltuk. Hosszú távon éppen ezért a prioritásrendszer felülvizsgálata azt eredményezheti, hogy e szférák céljellege kerül előtérbe. Éppen ezért a rövid távú válságelhárító intézkedések ma a művelődéspolitikát elválaszthatatlanul a munkaerő-gazdálkodás, a szociálpolitika és az életszínvonal-politika részévé teszik.

A művelődés az egyes társadalmi rétegeknél a társadalmi helyzetükhöz való alkalmazkodás stratégiájának része. Vizsgálataink döntő kérdése az, hogy e stratégiák képesek lesznek-e egy hoszabb történelmi távon a társadalmi rétegződés társadalmi újratermelésében betöltött folyamatát ábrázolni. Ez bizonyos értelemben elméletileg is új alapokra helyezheti a kulturális szféra elemzését, mert nemcsak a korábbi dogmatikus ideológiai elmélettől, hanem a hetvenes években kialakult neoliberális és neopozitivista elméleti tradícióktól is megszabadíthatja. Ez pedig az átmeneti társadalomban a kultúra valóságos szerepére érzékletesebben világíthat rá, mint ahogy jelenleg erről társadalmi tudatunk vélekedik.

Az az ideológia tehát, amely a gazdasági és a politikai hatalomátvétel alapján a kulturális forradalmat meghirdethette, történelmileg kettős meghatározottságban igaz. Egyrészt abban a meghatározottságban, amit Lenin szocialista elmaradottságnak nevez, s ami a kulturális szférában az alapellátottságában is érzékelhető volt. Másrész abban a meghatározottságban, hogy a szocialista kultúra perspektívájában választ adhat a kapitalista kultúrában kialakult ellentmondásokra. Azonban szocialista fejlődésünk eltelt évtizedei alatt, miközben az első mozzanatban jelentős eredményeket mutathatunk fel, olyan ellentmondások elé kerültünk, amelyek elért eredményeinket is veszélyeztetik.

(A cikk megírásánál erősen támaszkodtam Kuti Éva és Koncz Gábor kutatásaira. A szerző.)

SZERZŐINKRŐL

Kilian Franer: az alsó-ausztriai SPÖ—Gyermekbarátok Szabad Iskolájának munkatársa

Heit Gábor: szociológus, VÁTI

Kálmán Mária: docens, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar

Kovács Mihály: sajtólevelező, Lapkiadó Vállalat

Kuti Éva: közgazdász, tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet

Marschall Miklós: közgazdász, tudományos munkatárs, Művelődéskutató Intézet

Mándy Gábor: könyvtáros, Országos Széchenyi Könyvtár

S. Nagy Katalin: tudományos főmunkatárs, Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Papp Oszkár: osztályvezető, Művelődéskutató Intézet

Thoma László: filozófiai kandidátus

Tokaji András: tudományos főmunkatárs, Művelődéskutató Intézet

Kovács Mihály

A REKLÁM ÜZENETE*
(Elemek a reklámkritika kritikájához)

A reklám a tömegkulturális esztétikai termelésnek mintegy határterülete; fikciós formái, a tömegkulturális mintákra való utalásai, a mindennapi tudat szférájára irányuló működése csakúgy a tömegkultúrához sorolják, mint az ideológiai reklámkritika egyes, a tömegkultúra bírálatából átszármazott argumentumai.

A tömegkultúra bírálói szerint, miután termékei a valóságos összefüggések gazdagságát a minta kliséiben rendezik el, ezzel voltaképpen redukálják azt, és így dezorientálnak (Adorno), intellektuális passzivitásra kényszerítenek (Habermas), és ennek révén represszív funkciókat töltenek be (Marcuse). Lényegében a dezorientativitás vádja tér vissza az „áruesztétika", a reklám, az árucsomagolás terepén Haugnál[1], amikor az áru használati értékének az árutest esztétikai kiképzése által véghezvitt elleplezéséről beszél. A kétféle érvelés érintkezni látszik abban a pontban, hogy valami meg nem felelést állít: ahogyan pl. a kommersz film a valóság gazdagságát és létező összefüggéseit fedi el kliséivel — úgy fedi el az „esztétikai innováció" a termék használati érték valódiságát és reális tárgyi összefüggéseit. Az esztétikai fikció tartalmilag inadekvát (mert a valóság másmilyen), strukturálisan inautentikus (elvont kliséi miatt); az esztétikailag kiképzett árufelület tartalmilag inadekvát (mert nem a használati érték korrekt leírását tartalmazza), strukturálisan inautentikus (mert nem a termékben inhereáló tárgyi-használati viszonyok szerint épül fel). Mintha mindkét esetben egyfajta kognitív funkciót hiányolnának az adott esztétikai képződményekből; amely feltevésünk szerint látensen működik.

1. Sőt, úgy tűnik, hogy ezt a kognitív funkciót eleve kikényszeríti a közleményeket felvevő piac strukturális átalakulása a modern ipari társadalomban. Sem a művészeti, sem az ipari tömegtermék nem valamely konkrét megrendelő számára készül, hanem egy heterogén publikum általánossága számára, amely sokkal inkább post festum ellenőrzi a terméket, mint a létrehozással gyakran technikailag is (és nem csak világnézetileg, a preformáció szintjén) szoros kapcsolatot tartó megrendelő. Ez az újfajta piac ugyan nem tagolatlan, artikulálódása azonban nem mozdíthatatlan adottság, és nem

* Jelen dolgozat a Művelődéskutató Intézetben folytatott Érték és tömegkultúra című kutatás számára készült nagyobb tanulmány részlete.

a fogyasztók (homogén) integrációira épül, ami a termelés tagolódását eleve meghatározná.

Ahogyan a fogyasztás rétegződése nem vágja ki eleve a maga számára az esztétikai termelés egy-egy szegmentumát, éppúgy az egyes termék vagy terméktípus sem vágja ki a maga számára a fogyasztás egy-egy szegmentumát; termelés és fogyasztás megfelelése csak tendencionális, post festum létrejövő összefüggés. Ennek megfelelően a terméket közvetítő mechanizmusok is univerzálódnak és a termék szempontjából neutralizálódnak. A használtautó-piac éppúgy befogadja a Trabantot, mint a Mercedest, a televízió éppúgy tűri a krimit, mint a társadalomtudományi vitaműsort, a hirdetőtáblán éppúgy láthatunk választási plakátot, mint Fabulon-reklámot. Másfelől: a közvetítő mechanizmusok érvénykörébe elvileg az egész társadalom beletartozik: termelő és feladó egyaránt csak közelítőlegesen definiálható „vevő" számára termeli a tárgyakat és közleményeket. Épp ezért a termékbe szükségképpen beépül valami, amit a piac artikulálása funkciójának nevezhetünk. Másképpen: a terméknek bizonyos (kognitív) piac-rendező feladatokat is el kell látnia eredeti (használati vs. kommunikatív) funkcióján túlmenően, éppen annak érdekében, hogy ez a funkció nagy valószínűséggel realizálódhasson. Másképpen: a terméknek „meg kell találnia" vevőjét, mert egyetlen vevőhöz sincs evidensen hozzárendelve — azaz valamilyen módon szerveznie, szabályoznia kell ezt a sok bizonytalansággal terhes utat termelőtől fogyasztóig. A terméknek magának is közvetlenül meg kell szerveznie piacát, nemcsak tárgyilag (mint használati értékek halmazát), hanem „informatikailag" is (mint jelek és kommunikációs folyamatok halmazát). Ebben az értelemben ezt az áru felépítésében szerepet játszó kognitív funkciónak tekinthetjük. Ettől meg kell különböztetnünk azt az esetet, amikor az áru szimbolikus jelentések szubsztrátumaként, mögöttes értékek közvetítőjeként jelenik meg (amit Lindner[2] „áruszimbolikának", Haug az „áru imaginárius terének", pótlólagos haszon ígéretének stb. nevez). Ezt a kognitív funkciót nem a reklám termeli, és — Bourdieu kifejezésével — nem a „szimbolikus fogyasztás" érdekében működik. Legegyszerűbb esete a márkajel kialakítása (Haug terminusával: az áru esztétikai monopolizálása) magán a terméken: ilyen egyes autótípusok jellegzetes hűtőrácsa, a karosszéria vonalvezetése, a colák megkülönböztető palackja stb. Ezekben az esetekben a termékbe beépített márkajelnek informatív értéke van: nem használati értékről, a termék tulajdonságairól, a minőségről stb., hanem a terméknek a márkajel alatti tipológiai azonosságáról tájékoztat. Ez pedig nem egyéb, mint a piac adott szegmentumának (pl. az üdítőitalok halmazának) különbségek és azonosságok mozgásterében megadott artikulációja. Ezen a ponton a márkajelek közötti választás a vásárlásban az azonos típusú használati értékek halmazának aktuális elrendezése.

2. Átmeneti típusnak tekinthető a márkajeleknek az az osztálya, amely nem magának az árutest kialakításának részeként, hanem a termékhez csatolt közvetlen jel-környezeteként jön létre. Ezek többnyire emblematikus jelek, mint a Mercedes háromágú csillaga, a Michelin gumiemberkéje, a Woolmark-védjegy stb. Úgy véljük, ezen a ponton kezdődik az áruszimbolika működése, amikor a jel referenciája már nem egy áru vagy árutípus, hanem az áruval a reklámműveletekben összekapcsolt pótlólagos haszon vagy mögöt-

tes érték — azaz a szimbolikus fogyasztás számára való áru: itt kezdődik az árunak nem dologként, hanem szimbolikus jelentések szubsztrátumaként, ti. *közleményként* való használata. Amíg az előző esetben a márkajel referenciája maga az áru volt és a termék azonosításának perceptuális kognitív műveleteit „vezérelte", addig a második típusú jel számára a dolog már csak a reklám (mint harmadik ágens) által kidolgozott jelentések hordozója, és az ezekhez való viszonyt „vezérli".

Másképpen mondhatjuk úgy, hogy a második típusú jel értelme a dolog, de jelentése egy mögöttes ideavilág. Ez nem felesleges megkülönböztetés, mert a reklám differenciált funkcióit (melyeket csak igen általánosan lehet egy gazdasági-ideológiai ügynökszerepben összevonni) ennek alapján tudjuk elkülöníteni.

3. Haug „tárgyi jelentés"[3]-interpretációja első megközelítésben mintha a tárgy „kézrevalóságát" jelentené, ti. azt a tulajdonságát, hogy kiképzése a használat meghatározott módját rögzíti — és ennyiben a tárgy egy vele végezhető műveletsor jeleként is áll. A nem jelező funkcióban álló tárgy „jelentése" viszont egészen másképp jön számításba, mint az explicit kommunikáció jeltárgyáé: a kettő megkülönböztetésére kínálkozik a tárgy referenciája és jelentése közötti különbségtevés. A „tárgyi jelentés" a fenti értelemben semmi egyéb, mint referált használatmód. Másfelől a kalapácsnyél és a paradicsom esetén úgy tűnik, hogy a jelentés kifejezés helyettesíthető a tulajdonság kifejezéssel. Ez a szemiotika ún. referenciális modellje, amely a jelentést a jelzett tárggyal azonosítja. Ebben a modellben azonban csak az ikonikus jelek (jel és tárgya közötti hasonlósági viszony) értelmezhetőek; a tárgy és használatmódja közötti viszony azonban nem ilyen (Peirce terminológiájában inkább indexiális). Másfelől: egy jelentés „érzékelése" (még ha „tárgyi jelentés" is) igen kétséges dolog — tapasztalat szerint a jeleket szoktuk érzékelni, és ezek jelentését megadni, felfogni, leírni stb. Holzkamp[4] hivatkozott példája arról, hogy az írógépre helyezett kalapácsról *látom*, hogy nem odavaló (=érzékelem), egyszerűen ellenőrizhető: meg kell nézni egy kisgyereket, akit még nem tanítottak meg a kalapács referálta használatmódra: azt fogja érzékelni, hogy az írógépre való. Egyáltalán: minden tárgy= tárgy. Harmadfelől: az atrapp „szimbolikus" jelentése (ti. „a hiányzó jelenvalósága", „reprezentálás prezentálás formájában" stb.) megint mintha inkább ikonikus jelekre vonatkozna, ti. a Haug felvetette probléma, hogy nincs meg az a tulajdonság (használati—érték—tárgyiasulás), amit a jel („felület", „használati—érték—ígéret—tárgyiasulás") tartalmaz, csak itt merülhet fel. A szimbólum önkényes-konvencionális jellege egyszerűen kizárja ezt a problémát. Úgy tűnik, az egész nehézség megoldódott Locke-nál annak idején, aki a jeleket és az érzéki észlelést (szenzualista álláspontja ellenére) különválasztotta.

4. Az áruval kapcsolódó jeleknek itt javasolt felosztása a használati értéktől való „távolság" alapján is értelmezhető. Az első típusú jel a tárgy használatának normatív kontextusát, Heidegger terminusával: a tárgy „kézrevalóságát" referálja. Egy palack jellegzetes formája elkülönítheti a tartalmazott folyadékot, pl. a sört az összes lehetséges (palackozott) folyadéktól, amennyiben ui. a használat egy módját jelöli ki. A termékeknek ez a szink-

ron tárgyi differenciálása az alapja annak, hogy bármiféle „esztétikai innováció" végbemehessen: a jeleknek erre szolgáló készlete (amely a termékek tipológiai azonosságát rögzíti) kiinduló- és viszonyítási pontokat tartalmaz a termék minden további meghatározása és ennek jelölése számára. Nemcsak a használati érték, hanem a használatmódot referáló jelek is objektív határt szabnak tehát minden esztétikai innovációnak, éspedig éppen azért, mert a piac artikulálásának, a fogyasztó „tájékozódásának" eszközei. Ennyiben ezek a jelek nem redundánsak, szerepük nemcsak annyi, hogy az új jeleket észlelhetővé-értelmezhetővé tegyék egy konvencionális jelkörnyezet alakjában, hanem informatív értékük van. Az erre a jeltípusra koncentráló reklám tehát egy valóságos informatív funkciót működtet, amely még közvetlenül a használati érték és a használatmód kontextusán belül jelentkezik.

Ez a reklámfunkció ennyiben az árutömeg feletti áttekintőképesség egy fokának kiképzésére irányul, a márkajelek olyan interpretációját hajtva végre, amely azok értelmét (denotátumát) adja meg elsődlegesen.

Ezt láttuk pl. a KHV-nak a Caola elnevezésre át- (vissza-) térését hirdető reklámoknál. Televíziós változatában jól elkülöníthetőek voltak a termékek jellegét, típusait, „felismerhetőségét" bemutató denotatív elemek és az új márkanévnek a „finom szépséggel", „újdonsággal", „exkluzivitással" stb. való kapcsolatait jelentő konnotatív elemek, amely reklámok lényegében a KHV szimbólum informatív értékét, a piacot artikuláló, az árutömeget rendező funkcióját vitték át az új márkanévre. Ahhoz, hogy egy márkajel „mögöttes" értékeket" közvetítsen, előbb rögzíteni kell, hogy milyen „előttes értékeket" (használati értékeket) referál, a fogyasztót ki kell képezni a jelek referenciális-denotatív értelmezésére, különben (a mögöttes értékek iránti vágyódása ellenére) sem „találja meg" az árut. Ez az informatív funkció, amely nem önmagában jelenik meg, csak a reklámszöveg egyik elemeként, olyan horgonynak tekinthető, amely mindig egy konkrét használati értéket rögzítő tárgyhoz, ti. a márkajel denotátumához kapcsolja az áru „imaginárius terét", azaz a jel konnotátumait létrehozó reklámműveleteket. Ennyiben tehát nem a használati érték megsemmisítéséről, specifikumának felszámolásáról, az érték általánosságban való feloldásáról van szó (ez a reklám magát az eladandó árut semmisítené meg), hanem szimbolikus eszközökkel végrehajtott továbbmeghatározásáról. Max Bense ezt úgy írja le, hogy „az 'információnak' tekintett 'reklám' nem más, mint az 'árunak' 'értékké' való átalakítása. Az 'áru' feladójának a termelőt, az 'érték' befogadójának pedig a fogyasztót kell tekinteni." A pierce-i hármas jelreláció (jel—jeltárgy—interpretáns) a reklám esetén megfelel az *áru*, az *érték* és a *cég* összetevőinek.[5]

A reklámot olyan folyamatnak foghatjuk fel, amely a márkajel értelmének megadásától jelentésének kiépítéséig, denotátumának rögzítésétől konnotátumok generálásáig vezet — a tárgy szintjén pedig: a tisztán dologi-instrumentális meghatározástól jelentéseket hordozó közleményként való meghatározásig. Ebben a folyamatban a reklámnak egy kodifikatív, ti. szimbólumokat, közleményeket, *jelentéseket termelő funkciója* mutatkozik meg. Amennyiben ezek a közlemények a tömegméretű fogyasztás szervezésére irányulnak (árleszállításokról, árucikkek lelőhelyeiről, üzletekről, különféle „vásárokról" és „akciókról" tájékoztatnak), felvehetünk egy *orientatív funkciót*,

megkülönböztetve ezt az értékeket, viselkedésmintákat, attitűdöket sugalló rek'ámközlemények *ideológiai funkciójától.*

5. Úgy véljük, az a jelenség, hogy a reklám megtermelte és ráruházta jelentések révén az áru egyfajta szimbolikus többletre tesz szert, önmagában nem új jelenség, és nem is „természetellenes" (ti. az árutermelés társadalmi természetének ellentmondó), sőt a praktikus és szimbolikus használat kettősségét a társadalmi tárgyak ontológiai kettőssége alapozza meg elvileg.

A munka mint kooperatív aktivitás egyszerre hoz létre dolgokat és jeleket. Adott tárgy a használatmódok sokaságának kiindulópontja, annak megfelelően, hogy ökonómiai és szociális tapasztalatok sokaságának tárgyiasulása. A tárgyban „önmaga története" mint a lehetséges használatmódok egy aktuális készlete van jelen. Ezen belül a tárgyban akkumulálódott termelési tapasztalat (szükséglet, képesség) aktuális alakja a praktikus funkciók egy köre és az ennek a tapasztalatnak a felhasználására vonatkozó szabályok, előírások köre. A tárgy praktikus „multifunkcionalitásának" a tárgy kommunikatív „poliszémiája" felel meg, amelyet a tárgyhasználat társadalmi általánossága artikulál, és úgy közvetít az egyes egyén számára, mint a tárgy optimális használatának normatív kontextusát (amelyet meg kell tanulnia). Csupán a használatmódok elvi pólusait adjuk meg azzal, hogy megkülönböztetünk materiális (praktikus) és kommunikatív használatra előállított tárgyakat. Potenciálisan minden tárgy a használatnak ebben az elvi kettősségében áll — ti. önmaga egyszerre tartalmaz egy instrumentális (materiális, praktikus) és egy kodifikatív (jelező, kommunikatív) funkciót. A kéttípusú használatmódot lényegében az különíti el, ahogyan a tárgyat értelmezzük: az instrumentális értelmezés a tárgy materiális tulajdonságai szerint, más tárgyakhoz vett viszonyában kérdez rá a tárgyra („mire való?"), a „kodifikatív" értelmezés viszont nem magára a tárgyra, hanem az azt tartalmazó esemény, szituáció struktúrájára irányul, és azt kérdezi, hogy „mit jelent". Természetesen konstruktív különbség van az eleve praktikus és az eleve kommunikatív célra létrehozott tárgyak között, és a jelzett módon eltérő használatuk „logikája" (szabályszerűsége) is. A társadalmi szimbolizmus (Cassirer) vagy a szimbolikus interakcionizmus (Goffman) elméletei azonban megmutatták, hogy alig találunk olyan tárgyat, amely az emberi érintkezésben ne kaphatna szimbolikus-kommunikatív funkciót (ne cserélhetne „logikát" a használatában). A tárgy objektív felépítésében rögzített teleologikus mozzanatnak (hogy eminensen milyen típusú használat céljára állították elő), tehát abszolút predesztinatív, kizárólagos jelentősége nincs a tárgy ténylegesen megvalósuló használatai szempontjából. Ismeretesek azok az esetek, amikor kommunikatív használatra előállított tárgyakat a tényleges használat instrumentálisan „értelmez" (pl. a celluloidszalag használható gyújtogatásra, a könyv az ágy hiányzó lábának pótlására, az újságpapír higiéniai műveletre, a festmény a falon lévő lyuk eltakarására stb.) —, és fordítva: amikor a materiális eszköz-tulajdonságok háttérbe szorulnak valamilyen kodifikatív-kommunikatív funkció javára. Ennek mechanizmusaként foghatjuk fel a Haug elemezte áruesztétikát vagy a divatot mint a tárgyak „másodlagos" kommunikatív kodifikatív funkcióját termelő apparátusokat.[6]

6. A használati tárgyak jelentéshordozókként való működése nem az áruesztétika, reklám, tömegkultúra unikuma, hanem a tárgy elvi konstitutumából következő általános tulajdonság, ti. hogy a tárgyban *társadalmi* szükséglet és képesség objektiválódik — az egyén számára tehát az így megrögzített és jelekkel közvetített viszonyok, ismeretek, tudás *kifejeződése* is egyben. Az a reklámetikai észrevétel, hogy a (reklám révén) „az áruk ... olyan értékek szimbólumává válnak, amelyek *használati értékükben nincsenek meg*"[7], érvényes az ún. társadalmi szimbolizmus egész jelenségkörére (egy főkötő használati értékében nincs benne, hogy viselője az „elkelt lány" társadalmi értékével rendelkezik; egy sváb parasztasszony vállkendőjének használati értékében nincs benne, hogy tulajdonosa milyen pozíciót foglal el a közösség vagyoni hierarchiájában stb.).

Ezek a jelenségek Barthes nevezetes jelosztályába sorolhatók; a funkciójelek csoportjába, amelyekbe olyan használati tárgyak tartoznak, amelyeket „a társadalom jelentési céllal használ fel"[8]. Ezek a szemantizálódott használati tárgyak *már* jellemezhetőek az intencionáltság mozzanatával (akár az esztétikai tárgyak) és a kommunikatív használattal — de *még* az instrumentális funkción belül maradnak. Itt tűnik elválni a kommunikatív és az instrumentális használatmód. Barthes ezt úgy tekinti, mint a használatok egyetemes szemantizálódását: „amióta társadalom létezik, minden használat átalakul a használat jelévé." Úgy tűnik azonban, hogy éppen inkább különösen szemantizálódnak a tárgyak — másképpen egy szoknya, egy kalapács és egy kapcsolási rajz. Egy nutriabunda a hideg elleni védekezést is jelöli —, de használata egy szociális kontextus különösségének szimbolikus explikációja is. A probléma itt abban van, hogy az áru elfogyasztásával a többletértékek elsajátítása is teljesülni látszik. (A főkötő viselése házasság nélkül is kölcsönzi a jelzett értéket.) A dolog nyitja azonban nem a reklámban, hanem az áruformában van, ami a reklámban csupán kifejeződik. A pénz, az áruforma egyetemes közvetítője, minden tárgyat elsajátíthat — tehát maga *a* tárgy, kerítő szükséglet és tárgy között, isteni teremtő erő, amely a kívánságot elképzelt létezéséből valóságos létezésébe változtatja át, tulajdonságait a birtokos tulajdonságaivá teszi stb.[9] A valóságos összefüggés a reklám minden közreműködése nélkül is, magával az áruformával előáll, amiben minden szükséglet és képesség egyetemesen cserélődik dologi alakjában (ti. az áruban). Az „esztétikai innovációt" és az „áru imaginárius terét" két oldalról látjuk korlátozottnak; egyfelől a dolog használati értéke reális határt szab a tisztán esztétikai formaváltozásoknak (ezen belül: a használati értéket ugyan nem önmagáért szeretik — ezzel együtt a terméknek használati értéknek kell bizonyulnia, hogy az érték realizálódhasson; más oldalról: az érték közömbös a mindenkori különös használati értékkel szemben, éppen ezért a használati értékek egyetemes gazdagságát hozza létre, mert a termelésben „az egyetlen előfeltétel a kiindulóponton való túlmenés"[10] stb.). Másfelől az áruval kapcsolódó imaginációk nem magában a reklámban termelődnek, hanem azokban a valóságos viszonyokban, amelyek feldolgozásuknak—meghaladásuknak—elsajátításuknak ezt a virtuális módját kikényszerítik a mindennapi tudatban.

Ennek a „materialista közhelynek" akkor van jelentősége, amikor a szükséglet kielégülésének kérdése felmerül, amikor a reklám úgy jelenik meg, mint mesterséges szükségletek generátora, a fogyasztás mint szükségletek lát-

szatkielégülése (Haug), a szükségletek mint represszív szükségletek (Marcuse) stb. A reklám pedig a tudatipar apparátusának, manipulációs berendezésnek minősül, amelynek funkciója a tőkeviszony fenntartása, a rebellis individualitás felszámolása, a minőségi szükségletek mennyiségiekkel való felcserélése stb. (Tallár)[11]; azaz valamiféle konstitutív szerepet kap a fennálló viszonyokban. *Ezzel szemben úgy látjuk, hogy a reklám csak kifejeződési terepe, kódolási módja, „nyelve" a fennálló viszonyok között megtermelődő reális szükségleteknek.* Haug plasztikus megfogalmazása szerint: „a manipulatív jelenségek mindig a valóságos érdekek nyelvén beszélnek, mégha mintegy felismerhetetlenségig eltorzított és elidegenedett érdekek idegen nyelvén is".[11]

7. A piac nem először korlátja a termelésnek, amit a szükségletek bővített újratermelésével kell a monopolkapitalizmusban intenzíve bővíteni. Meghatározott fogyasztási struktúra mindenkor a termelés inherens regulátora volt — és fordítva: nem a tőke az első, amely termeli a szükségleteket, hanem minden termelési mód ezt teszi. Ahogyan a termelési módok mint társadalmi-gazdasági rendszerek különböznek, különbözik a szükségletek termelésének módja — azaz maguk a szükségletek. Ezen a történeti folyamaton belül kétféleképpen lehet ideológiailag „kitüntetett pontokat" elkülöníteni:

a) az „elemi szükséglet" „mesterséges szükséglettel" szembeállított fogalmával, amely kb. a „létfenntartás fiziológiai alapfeltételeit" tartalmazza. Ezek terjedelme azonban az egyén mindenkori szociokulturális helyzetének függő változója, amelyben eltérő módon definiálódik a biológiai minimum határértéke. Az elemi szükséglet fogalma naturalisztikus ideologéma, ami a természeti-társadalmi statikus, absztrakt dichotómiájára épül;

b) a „látszólagos szükséglet" és a „lényegi" (emberi lényegnek, természetnek stb. megfelelő) szükséglet szembeállítása esszencialista ideologéma, amely egy történetileg meghatározott szükségletkör fogalmi absztrakcióját (ami távolról sem feleltethető meg egyetlen empirikus állapotnak sem) konkrét entitásokba traszformálja (kvázi fogalomrealizmus). Mindkét esetet megtaláljuk Marcusénál. Másfelől: a fogyasztás-termelés összefüggésre vonatkozó Marx-hivatkozás pedig elhanyagolja azt a gondolatot, hogy a termelésnek mint átfogó mozzanatnak a szerepe a *különbségeken* belüli azonosságnak a szerepe. A termelés megadja a fogyasztás finisét, azaz a fogyasztás meghatározott tárgyát, ezzel meghatározott módját, ezzel szubjektíve a fogyasztót — ez azonban csak igen általános meghatározás. (Marx két példája a probléma kifejtésének nevezetes helyén csak aforizmatikus rövidítésnek tekinthető. Ti. a műtárgy létrehozta műértésnek, a „szépség élvezetének" igen differenciált képességei, szintjei, kódjai stb. alakulnak ki; másfelől a nyers hús—főtt hús fogyasztásmódok között igen nagy a távolság ugyan, de semmivel nem kisebbek azok a szinkron szociokulturális különbségek, amik az utóbbin belül is létrejönnek.) Egyáltalán: ha „az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamenynyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül"[12]: akkor az egyes szférák relatíve önálló továbbartikulálódása nem elhanyagolható. Csak így értelmezhető, hogyan lehetségesek az azonos gazdasági meghatározás alá eső fogyasztói magatartások közötti különbségek.

Lényegi és lényegtelen szükséglet helyett elegendőnek tűnik létező szük-

ségletről beszélni, amelyet az egyén interiorizációs (tárgyak, tevékenységek, szellemi és anyagi javak belsővé tételére, elsajátítására irányuló) törekvéseként határozhatunk meg. Az *objektum* oldalán ezt a történetileg kiképzett tárgyi világ, ennek a tásadalom különböző szintjein való szétoszlása, az egyénnek a disztribúciós folyamatokon belüli szociális pozíciója határozza meg; a *szubjektum* oldalán az értékpreferenciák, attitűdök (életmódképző elemek) és az ezeket közvetítő szocializációs mechanizmusok alakítják tovább.

A szükségletet mint tevékenységet (interiorizációs törekvést) megkülönböztethetjük a kielégítés formájától (a fogyasztás módjától), azoktól az eljárásoktól, eszközöktől stb., amelyekhez az egyén hozzájut mint tőle független, objektív szükségletkielégítési lehetőségekhez. Valamely szükséglet a kielégítésmódok szociokulturálisan meghatározott, rendezett készletének spektrumában definiálható — és fordítva: a fogyasztás egy módja eltérő szükségleteknek egész tartományára vonatkozhat. Ebben az értelemben egyáltalán nem közömbös, hogy a marcusei értelemben vett „hamis" (represszív, elnyomást szolgáló) szükségletek „mennyire váltak magának az egyénnek a szükségleteivé . . ., hogy az egyén mennyire azonosítja magát velük és találja meg önmagát kielégítésükben". (Marcuse) Ti. itt éppen a jelzett probléma merül fel, hogy az elemző hogyan rögzíti a nem hamis, nem manipulált stb. szükséglet kritériumát, és könnyen előállhat, hogy „a filozófus magát alkalmazza mércéül az elidegenedett világra." (Marx)

8. A reklámközlemény működésében mármost több azonosságot találunk a tömegkulturális fikciótermelésben megjelent *minta** sajátosságaival (eleve kérdéses, hogy a reklám bizonyos típusait elsősorban nem tekintik-e fikcióterméknek, hogy a befogadók tulajdonítanak-e ennek valamiféle dokumentatív-informatív értéket, vagy ezt elsődlegesnek tartják-e). A minta normatív jelleggel ábrázol preformált élettényeket — ennek a reklám oldalán megfeleltethető a rögzített márkajel, amelyet a reklám bizonyos értékek összefoglalójaként ajánl. A fikció szövegében a minta individualizálódik, egyedi jelsorozatokon keresztül jelenik meg — a márkajelnél ugyanezt tapasztaljuk; többféle reklámszövegben, típusban, műfajban tér vissza újra meg újra, ahogyan a fikciós minta, konkrét szövegek sokaságán keresztül létezik a márkajel. A minta lényegében elrendezi, szervezi, értelmezi a konkrét szövegeket — a márkajel hasonlóképpen a változó reklámközlemények állandó elemeként működik szervezve a befogadó perceptuális-kognitív műveleteit a reklámközlemény értelmezésében. A Fabulon egy nevezetesen erotizált reklámfotóján a márkajel a kép sarkába húzódott — mégis megmaradt az értelmezés denotatív középpontja: ti. a kép nagy részét egy vonzó női test fedi ugyan, de ennek értelme egy apró napolaj-flakon bemutatása: a kép tehát nem szexfotó, hanem reklámfotó, és így kell néznünk rá. Másfelől azt látjuk, hogy mind a minta, mind a márkajel a sorozatos individualizációkon keresztül maga is átalakul, új értékeket, asszociációkat, prediszponált affekciókat vesz fel, régebbiek elhalványodnak benne stb. A reklámfolyamat esetében ennek kettős jelentősége van: egyfelől a különböző élethelyzeteket, tárgyiságformákat, tevékenységmódokat felvonultató szövegsorozat (pl. a Pepsi Cola televíziós reklámsorozata) *univerzalizálja* a márkajel

* Erről a tanulmány nem közölt része részletesen szól.

normatív üzenetét; a hirdetett áru az élet lehető legtöbb terepén jelen van, és áldásos hatást fejt ki — azaz bizonyos korlátozott (az árunak megfelelő tevékenységszférára korlátozott) értelemben a neki tulajdonított érték egyetemesként jelenik meg. Másfelől a különböző élethelyzetek bemutatása különböző célzott vásárlói rétegek mozgósítását teszi lehetővé (pl. a jelzett Pepsi-reklámsorozat házépítő ifjaktól jégvitorlázó ifjakig terjed — ez Magyarországon nagy valószínűséggel eltérő társadalmi rétegeket jelent).

A reklámfolyamaton belül az alábbi mozgást rögzíthetjük:

— megjelenik a márkajel, aminek megadják a *denotátumát* (pl. Caola: higiéniai-kozmetikai cikkek, háztartásvegyipari cikkek);

— reklámközlemények új meg új szövegekben helyezik el a márkajelet (1. szappan és habfürdő; könnyed és vidám-fiatalos hangkulissza előtt nő fürdik, férfi fürdik, a kettő utalásszerűen együvé kerül; 2. lágy, diszkrét, tengerhullámzással dúsított hangkulissza előtt szappan és habfürdő a mozgó vízben). Ezek a szövegek stilisztikai *modulációkat* visznek véghez a márkajelen;

— amíg kialakul a *konnotatív* jelenségek egy köre (jól habzó, illatos, erotikus, felszabadító, mégis disztingvált). Klasszikus televíziós példa a Derby férfikozmetikum-készlet reklámsorozata: különböző státuszokban és szerepekben megjelenő különböző életkorú és küllemű férfiak „sikerei" bizonyítják játékos-ironikus formában, hogy a Derby-illat a nőket megbolondítóan és egyetemesen erotizáló hatású. Ezzel megjelenik az áru hatalmának, „teremtő erejének" egy új konnotációja: az inautenticitás iránti társadalmi türelem, illetve az áru használata révén előállítható (pszeudo)autenticitás termelőképessége. A nőkhöz nem kell „érteni", nem kell vonzó külsővel rendelkezni, nem kell intellektuálisan érdekesnek lenni, nem kell a főnöküknek lenni (itt egy tömegkulturális minta ellentételezett utalásáról van szó), csak Derby kozmetikumot kell használni.

Itt lényegében ugyanarról a valóságos viszonyok feletti virtuális rendelkezésről van szó, mint amit a fikció-minta esetében láttunk. Az eljárás elve azonos, a valóságos összefüggés szimbolikus összefüggésbe transzformálása olyan módon, hogy a befogadó perceptuális-kognitív fölényben legyen a szimbolikus struktúra felett. Azaz nem arról van szó, hogy a nézők *elhiszik*, amit a fikció-minta vagy a reklámközlemény tartalmaz, hanem arról, hogy ebben a szimbolikus közegben átélhetik a felette való rendelkezés, az elsajátítás értelmi-érzelmi élményét, és eljátszhatnak a gondolattal, hogy ez az *esztétikai* kompetencia egy *társadalmi* kompetencia szimbolikus eszköze. A reklám ennyiben éppen a dologi viszonyok kikezdhetetlen fölényét, az egyénnel szembeni túlsúlyát redukálja egy áttekinthető és uralható mértékre: nem az a mondanivalója, hogy a világ csak dolgokon keresztül hódítható meg, hogy a szabadság és konfliktusmentes élet a dolgok birtoklásán múlik — hanem azt, hogy az (elidegenedett) tárgyi világ az egyén uralma alá vonható, manipulálható, szubjektív célok érdekében felhasználható —, hogy a dolog *eszköz*, az ember saját törekvéseinek eszköze és *nem cél*.

Ha a reklám valóban csak a passzív privátfogyasztást sugalmazná (Lindner) annak az egyénnek a számára, amely amúgy is alárendelt, passzivitásra kényszerített helyzetben van a valóság alapvető összefüggéseivel szemben, egy ilyen reklám kompenzatorikus ereje is igen kétséges lenne. Kérdéses

továbbá, hogy a reklám egyszerűen a birtoklást hirdetné, mint amely révén megszerezhetőek-uralhatóak olyan értékek is, amelyek különben valamilyen aktivitást előfeltételeznek.

Egyáltlán: önmagában a *birtoklás* mint a valóság feletti hatalom formája a primér akkumuláció korának viselkedésmintája: a puritántól a fösvényig itt az „evilági aszkézis" (M. Weber) a magatartás tartalma, amely transzcendált célok és értékek érdekében tevékeny. A kálvinizmus megengedi a *feltevést*, hogy az anyagilag sikeres élet a kiválasztottság jele, de semmivel sem biztosítja — az abszolút predesztináció az egyén feletti transzcendens hatalom abszolút fölényét rögzíti. Ez egészében megfelel annak, hogy maga a polgári magatartás sem úr saját társadalmi viszonyain; a gazdagságnak nem e világi, nem politikai tartalma van, ami így transzcendálódik e viszonyok fölé, és rajtuk kívülre.

A *fogyasztás* ettől alapvetően eltérő viselkedésmód elve: itt éppenséggel semmi sem transzcendálódhatik, hanem nagyon is közvetlen-érzéki tárgyi világban, áruminőségekben, használatmódokban, materiális tulajdonságokban oldódik fel — a fogyasztás manifeszt. A puszta birtoklás az elvont dologi gazdagság transzcendáló aszkézise; megfelelő tárgya így az elfogyaszthatatlan vagyon, a kincs, az érték — a fogyasztás a konkrét tárgyi gazdagság immanens élvezete; megfelelő formája így az elfogyasztható dolog: a használati érték.

A passzív fogyasztásról szóló kritikai képzettel szemben pedig úgy látszik inkább, hogy a reklám éppen *tevékenységet* hirdet, mégpedig a valóság elsajátításának, „visszavételének" áreueszközökkel közvetített egyetemes aktivitását; ezen a „valóságos érdek"-nyelven beszél a reklám. A reklámvilágban megjelenő egyén sem nem passzív, sem nem egyoldalú-korlátolt lény, sokkal inkább egy marxi értelemben vett „gazdag ember", ti. „az emberi életnyilvánítás egy totalitását szükségelő ember", szerteágazó szükségletekkel és érdeklődéssel, szemben a „nemzetgazdaságtan" dologi gazdagságával. A reklám bemutatta tevékenység elve persze a hédoné, az élvezet; az élvezet eszközei, az árutermékek pedig ennek a hedonista aktivitásnak a) a megkönnyítését, b) az eredmény biztosítását szolgálják.

Az élvezet — Adorno nevezetes megfogalmazása szerint — adott körülmények között egyetértést fejez ki; az élvezet *elve* azonban egy aszketikus kényszerhelyzettel szembeni tiltakozást is. A kellemes, örömteli, konfliktusmentes megjelenítése nem közvetlenül azt az állítást tartalmazza, hogy ilyen a világ, de utal rá, hogy ilyennek kellene lennie. Amit élvezünk, azzal egyetértünk; de éppen ez hiányozhat a valóságos viszonyokból — így élvezetünk az azokkal való egyet nem értés utalása is. A hédoné is tartalmaz egy közvetett, látens kritikai elemet, ha hangsúlyozott tárgya hangsúlyosan hiányzik a fennállóból. Az örvendező reklámfogyasztó többnyire a reklámban megtestesített *vágyainak* örül: és egyetért persze vágyaival a feleségénél szebb nők, az autójánál jobb autók, a ruháinál finomabb ruhák iránt; de a sollen és nem a sein élvező egyetértésének referenciája.

Az élvezet tárgya a reklámban cselekvések, a hédoné aktivitásainak indukátora; birtoklásának egyszerűen a rizikócsökkentés az értelme, tehát közvetítő (eszköz-) jelentősége van. A reklámban bemutatott tárgyak tevékenységeket referálnak, a tevékenységek tárgyakat — ezek komplexuma pedig (amely a reklámfolyamatban jön létre) az életforma egy teljességét idézi

fel. A reklám által kínált identifikációs minták: tevékenységek és tárgyak korrelációiban megadott életformák. Ezen belül a reklám szükségképpen a Hegel-féle „komornyik-szemlélettel" fog rendelkezni, mert a tárgyakat használati szokásokká, azokat pedig a személyiség differentia specificájává kell transzformálnia, hogy értékszerűségüket argumentálja. A reklám ideologikus üzenete abban van, hogy ezeket az életformákat a status quohoz rendeli, és a létező feszültségek és konfliktusok levezetési-feloldási formáiként mutatja be. A tárgyak nem akárhogyan, csak ezeken a formákon belül mutatkoznak „hatásosnak" — ti. ezeken belül töltik be kompenzatorikus, a személyi képességeket megnövelő, az egyén mozgásterét kitágító szerepüket. A Compack-teák reklámsorozata a teaivást bemutatta már előkelő szertartásként, szamovárral, díszes szervírozással; gyorsan fogyasztható filteres teákkal, újabban menager-küllemű fiatal irodisták munkaerejének regenerálásaként. Jól látható, hogy ezek a modulációk hogyan rendelik egy-egy életformához a tárgyakat, miközben ebben a műveletsorozatban a tárgy egyfelől azonos marad, másfelől mindig új aspektusait, használatmódjait villantja fel. A legegyszerűbb esetet már láttuk; amikor a tárgy kompenzatorikus használata autentikus eljárások, képességek „kiváltására" és az inautenticitással szembeni társadalmi türelem előállítására szolgál. A Stock vermut egy hirdetése (1974) röviden: napfény, rokonszenves emberek, tenger, szél, messzeség — „ezt a hangulatot ajándékozza Önnek a Stock" (Lindner példája) — ti. anélkül, hogy utazni kellene, a vele járó költségeket fedezni kellene stb. A Penthouse magazin egy visszatérő hirdetése olyan művet ajánl, amely bárkit megtanít rá, „hogyan szedhet fel nőket hipnózissal?". Az ajándékutalvány hirdetése biztos sikert ígér, ha nem ismerjük is megajándékozandó szeretteink vágyait, személyes törekvéseit stb. „Pénzt, időt, fáradságot takarít meg" a javallt tárgyhasználat — csökkenti a kockázatot, és elhárítja a lehetséges kudarcélményt; csak pénzt kell kockáztatni, azaz személyileg semleges dolgot. Megtakaríthatóvá teszi a bonyolultabb tanulási-elsajátítási folyamatokat mint autentikus képességek kiképzésének fáradságos eljárásait. A lényeg azonban abban van, hogy a reklám ezekben az esetekben olyan életformák-aktivitásformák elsajátítását „könnyíti meg", amelyek szociokulturális kontextusai egészükben hozzáférhetetlenek a befogadók nagy tömegei számára — a reklám a kulturális felemelkedés virtuális lehetőségét kínálja. Ennek csak szélső esete a presztízstárgyak fogyasztásának reklámozása, ti. akkor a tárgy státuszreprezentációs értéke (tipikus használójának társadalmi státuszértéke) viszonylag kötött, és csak egy szűkebb réteg számára „forgalmazható" (ennek a mechanizmusa egyébként sem a reklám, hanem a divat terepén működik). A reklám viszont, mint láttuk, vagy célzott rétegeknek szóló közleményeken át, vagy egyetlen „rétegfeletti" közleményben, de bizonyos univerzalitásra törekszik. Ennek az univerzalitásnak a szubsztanciája pedig az *idő*.

Egyfelől amennyiben a bérmunka a gazdagság mértékévé teszi az *elvont*, konkrét tevékenységformától elvont munkaidőt (az érték a társadalmilag szükséges *átlag*munkaidővel méretik Marxnál) — azaz az idő „genetikailag" univerzalizálódik. Másfelől amennyiben a nem munkaidő „ellentétéhez láncolva" (Adorno) határozódik meg elvileg egységesen a különböző társadalmi szinteken és tevékenységformákban — azaz az idő „strukturálisan" univerzalizálódik. A mögött a visszatérő kijelentés mögött, hogy a reklám

által prezentált világ a nem munkaidő (mint a fogyasztás számára való idő világa), az a logikai igazság húzódik meg, hogy a reklám (mint a fogyasztás szabályozásának szerve) a fogyasztásra irányul. Nem kevésbé tautologikus felismerés, hogy a reklám kiiktatja a munkahely terét és a munka idejét (csekély kivétellel a középosztálybeli vagy irodakörnyezetre): magyarán, a fogyasztás szervezése nem irányul a termelésre. Lindnerrel szemben úgy véljük, itt nem egyszerűen a mindennapok „tagadása" megy végbe[13], hanem az értékekkel felruházott tárgyaknak az univerzális idő feletti rendelkezés eszközeiként való bemutatása, amelyekkel a (széttagolt) mindennapok (egyetemes-egységes) ünnepnapokká tehetők. A reklámfolyamatban bemutatott idő mintegy a marxi intenció szerint jelenik meg mint „az egyén teljes fejlődésére szolgáló idő", a „valóságos gazdagság", azaz „valamennyi egyén kifejlődött termelőereje" számára való idő. A hirdetett tárgy ennek az időnek a birtoklását ígéri, mint ahogy valóságosan is megtestesíti ez az időt; pl. „kiszámoltam, ha étteremben eszünk, több időnk marad egymásra" (nő férfihez ágyban), „ha eldobható alumínium tálcát használ, nem kell mosogatnia, időt nyer", „ha konzervet, félkész ételt fogyaszt, több ideje marad" stb. Ugyanez a tevékenység szintjén, ahol a reklám orientatív funkciója működik: „ha már hétközben bevásárol, időt takarít meg a hétvégére" stb. Az idő birtoklása hangsúlyozódik egy sor konnotatív jelentésben is, pl. a diafelvételek megrögzítik az élmények idejét, és a szabad rendelkezés tárgyává teszik (útiélmények, családi együttlétek stb.). Egy üdítőital fogyasztása a mindennapokba transzformálhatja fogyasztása tipikus idejét (nyár) és terét (Balaton). Ameddig a munka- és a reproduktív (munkaerő regenerálódására szolgáló) idő szférájában az *elvont* idő méri a tevékenységet, addig a reklámban ábrázolt produktív szabadidőben a *konkrét* tevékenység méri az időt. A reklámban a tárgyakban megrögzített univerzális időt transzformálják konkrét tevékenységek, tárgyhasználatok értékévé, sokszínű gazdagságává, amely felett az egyén szabadon rendelkezik. A kényszermunka elvont ideje és a vele mért elvont munkaképesség áll azon a szabadidő-világon kívül, amelyet a reklámkritika hiányol a reklámból.

A másik oldalon a fogyasztás mint tárgyak, tevékenységformák elsajátítása úgy jelenik meg, mint a *nem termelő idő* birtoklása. Miután a szabadidőhöz való hozzájutás mértéke a társadalmi stratifikáció függvénye (és eszköze), a nem termelő idő, azaz az improduktív tevékenységek feletti rendelkezés a társadalmi felemelkedés virtuális eszköze. Veblen gondolatmenetét tömörítve: a vagyon lehetővé teszi az improduktivitást — az improduktivitás demonstrálja a vagyont, avagy esetünkben a fogyasztásban elsajátítható tárgyi gazdagságot. A fogyasztás ennyiben egyszerre „kódolja" a nem termelő idő birtoklásának szociális kontextusát és „fordítja le" a fogyasztott tárgyakban megrögzített időt (mint általános értéket) konkrét tevékenységekbe. Úgy tűnik, ez nem a mindennapoktól való menekülést, hanem éppen a mindennapiság feletti uralom lehetőségét (virtuális lehetőségét) tartalmazza, eminensen azon rétegek számára, amelyeknek a valóságos uralomhoz nincsenek eszközeik.

Ahhoz, hogy a reklámközlemény eljusson a befogadóhoz, üzenete értelmezhető legyen, egy társadalmilag általános, standard jelkészletbe kell ágyazódnia. Ennek egyik eleme a tömegkulturális fikciótermelésben létrejött

minták készlete. A reklámközlemény utalások játékát tartalmazza, amely már „bevált", könnyen dekódolható, azonos hatást kiváltó stilémák (Eco) rendszerében működik (pl. bizonyos kozmetikumok csomagolása, reklámozása nyugati megfelelőik hatását idézi fel, vagy maga a reklámközlemény egy tömegkulturális jelenség feldolgozására épül — pl. a szobi szörpöt reklámozó „Maci M."). Itt már csak jelezni tudjuk egy másik alapvető tömegkulturális jelentéstermelő berendezés, a divat elemzésének fontosságát.

Amire ebben* az elemzésben jutottunk, összefoglalva a következő:

— a tömegkultúra a zárt autochton kultúrák felbomlásának terméke, amelynek kodifikatív sajátosságait az autonóm művészet elkülönülésének ellenhatása, egy (a mindennapi lét szervezésében, feldolgozásában funkcionáló) általánosan dekódolható jelrendszer iránti társadalmi szükséglet hozza létre. Ennek a jelrendszernek a középpontjában a tömegkulturális minta áll, amely a tradicionális-mitikus kódokhoz hasonlóan működik;

— a társadalmi rétegek merev határainak fellazulása, a „szabad egyének" mobilitása feloldja az esztétikai termelés rétegidentitásának, szociokulturális korlátozottságának korábbi rigorozitását;

— ezt a folyamatot erősíti a tömegkommunikáció, amely az egyetemesen közvetített, egyetemesen hozzáférhetővé tett társadalmi információval egy nivellatív nyelvhasználaton belül feloldja a társadalmi rétegek kommunikatív zártságát;

— ezzel a kulturális javak egyetemes piaca jön létre, amelyen a befogadás gazdasági és „pszichológiai megkönnyítése" (Habermas) egyaránt végbemegy. A viselkedés szabályozásának, a kulturális javak elfogyasztásának szférájában új eljárásai és szervezetei jönnek létre, amelyek közül a tömegkommunikációs eszközök gyakorolják a döntő befolyást egy új típusú fogyasztásmód kialakulására;

— a tömegkultúra (amelyet egyfelől a tömegkommunikáció, másfelől az autonóm művészet ellenhatásai határoznak meg) egyszerre tartalmazza ezt a fogyasztásmódot és azokat a társadalmi szükségleteket, amelyek kielégítésére ezeket a módokat részben meghaladja, részben újratermeli;

— a tömegkultúrát jelrendszernek („nyelvnek") tekintve nem azonosíthatjuk sem meghatározott műfajokkal, sem elkülönült funkciókkal (ennyiben érdektelen a szórakozás, giccs stb. problémája is). Működését ezért legköznapibb alakjában, a reklámban igyekeztünk megközelíteni.

JEGYZETEK

[1] *Haug*, W. F.: Kritik der Warenästhetik. Suhrkamp, 1971.
[2] *Lindner*, R.: Das Gefühl von Freiheit und Abenteuer. Ideologie und Praxis der Werbung, Campus, 1977.
[3] *Haug*, W. F.: A reklám mitikus jelei. Jel—kép, 1980/4.
[4] Uo.
[5] *Bense*, M.: Esztétika és reklám. In. Strukturalizmus I. Bp. 1972.

* Az összefoglalás a nagyobb tanulmányra vonatkozik, melynek jelen írás egy részlete.

[6] A tárgyak „szemantizálódásának", a kommunikatív használatmód instrumentális feletti túlsúlyának leírásához vö. *Basszin—Krasznov:* A társadalmi szimbolizmus. In. A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában. Bp. 1974.; *Gordon,* G. H.: Szimbolizmus és társadalom. In: Kommunikáció II. Bp. 1978.; *Simmel,* G.: A divat. In: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok Bp., 1973. stb.

[7] *Bessenyei—Heller:* A reklám.. stb. In. Jel—kép, 1980/2.

[8] *Barthes, R.:* A szemiológia elemei. In. Válogatott írások. Bp. 1976.

[9] *Marx K.:* A pénz. In. Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1970, 94. skk.

[10] *Marx,* K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Bp. 1972. I. 356. skk.

[11] In. Kritik der Warenästhetik. Suhrkamp, 1971. 9. p.

[12] *Marx,* K.: uo. 1. 25. p.

[13] *Lindner,* R.: uo. 95. p.

Kálmán Mária

GANESA VAGY DINOSAURUS

Mi az információ?

Definíciója bizonytalan, sokan egyszerűen tudósításnak, hírközlésnek, adatközlésnek, tájékoztatásnak, illetve felvilágosításnak fogják fel. Ha a közvéleményből indulunk ki, az információ két nagy csoportra osztható: a szűkebb értelemben vett információra és a tágabb értelemben vett információra. A tágabb értelemben vett információ annyiban különbözik a szűkebb értelemben vett információ-fogalomtól, hogy nem fizetünk érte pénzt. Pontosabban nem is érte, hanem a megszerzéséért. Tágabb értelemben vett információ például egy időjárás-jelentés, mert az szinte nonszensz: valaki azért vegyen rádiót, hogy időjárás-jelentést hallgasson. Tehát közvetlenül nem ezért adja ki a pénzét. De meghallgatja, és pontosan tudja: érdemes-e kirándulnia hétvégén vagy sem. Ilyen típusú tágabb információ-források közé tartoznak a könyvtárak is, melyek hihetetlen nagy információ-bázissal rendelkeznek azok számára, akik elolvassák a könyveket és nem kell fizetniük érte.

Ez természetesen maga után vonja azt is, hogy kinek a részére bír az információ értékkel. Ilyen értelemben kezdődik meg a polarizáció, és válik egyre szűkebb jelentésűvé az információ fogalma. Például a Patyolat Vállalat igazgatójának semmiféle értékkel nem bír egy olyan információ, hogy Magyarország talajfajtái milyen burgonya termesztésére alkalmasak. Ugyanakkor a termelőszövetkezetek elnökei vagy agronómusai ebből a témából számítógépes feldolgozást kérhetnek, és drágán megfizethetik az információt. Ilyen helyzetekben áll elő az a pardoxon, hogy a szűkebb információ birtokába jutva a felhasználó sokkal nagyobb haszonhoz jut, mint amennyi pénzt kifizetett az információ megszerzéséért. Ezen a ponton érinti a szűkebb típusú információ körét az időtényező, ugyanis a tsz-elnökök vagy agronómusok megtehetik, hogy tanulmányozzák a rendelkezésükre álló ingyenes könyvtári információt Magyarország talajfajtáiról, de:

— kifuthatnak a rendelkezésükre álló időből, míg végeznek az anyaggal,
— nem biztos, hogy tanulmányozásuk során a megfelelő információt szelektálják ki,
— ipari jellegűvé váló mezőgazdasági folyamatokban olyan új eredmények is jelen lehetnek, amelyeket a könyvtárak még nem dolgoztak fel.

Következésképp az a megfelelőbb számukra, ha a szűkebb információért nyúlnak, azaz pénzt fizetnek — mondjuk egy számítógépes gmk-nak — kifejezetten azért, hogy a felmerülő kérdéseket számítógép közbeiktatásával válaszolhassák meg a kedvezőbb eredményre számítva.

A folyamatot végigtekintve tulajdonképpen az ezoterikus információ megszületésének vagyunk tanúi. Az ezoterikus információ egy tudományos részletkérdés ismereteinek szelektálását jelenti, melyben az ismert tényezők összességének együttese láttán mégis nóvum keletkezik.

Visszatérve előző példánkra: ha egy agronómus vagy tsz-elnök a számítógépes eljárás alapján pontosan tudja, hogy miért voltak sikertelenek eddigi burgonyakísérleteik, akkor eljuthat ahhoz a nóvumhoz, hogy milyen talajminőségben milyen krumplival tud sikert elérni. Az ezoterikus információ tehát áru. Érdekszövetségek jöhetnek létre mindazért, hogy kutassák, mindazért, hogy megszerezzék, mindazért, hogy kamatoztassák.

Ezzel szemben — a szűkebb információ fogalomkörén belül — exoterikus információ minden olyan információ, amely nem áru, de valamilyen oknál fogva tömegek befolyásolását jelentő hatalmi eszköz. Ilyen például az ideológiai információ, amit mindenki megkap anélkül, hogy fizetne érte.

Ugyanakkor ez az információ helytelen szelektálással vagy exoterikusból ezoterikussá tétellel politikai rezsimeket dönthet meg, pl. Horthy roszszul időzített kigurási kísérlete 1944. október 15-én a háborúból azzal, hogy ellenfelei előbb ismerték meg, mint támogatói, voltaképpen robbanóanyagává vált a Szálasi-puccsnak.

Az információk eddigi formátumairól elmondhatjuk, hogy alapvető kritériumai a társadalmi redisztribúciónak, azaz az elosztási és fogyasztási szférák alapját képezhetik, mivel a munka minőségét befolyásolják, s az eredmény mind mennyiségileg, mind minőségileg függ tőlük.

Egyes polgári kritikusok szerint teljesen függetlenül attól, hogy a modern társadalmaknak milyen a politikai rendszere, gazdasági-társadalmi fejlődésük teljes egészében a tudományos információ függvénye (Galbraith, Althusser). Althusser mutatott rá először, hogy az „elmélet forradalma" nem azt jelenti, hogy a gyakorlat szimplán próbaköve az elméletben rejlő információnak. Az elmélet forradalma — amit a polgári ideológia is Marxtól számít — éppen azért forradalom, mert olyan tudományos információkra épül föl, amelyek a gyakorlatban nem devalválódnak. A XIX. század végéig vezethető tudományos információ-történet éppen azért vált tudományossá, mert bevallottan vagy bevallatlanul a determináció ellen küzd, s igyekszik elérni egy anticipált világképet, amelynek legfőbb jellemzője, hogy benne az ember nem determinált. A Marcuse, Sartre, Heidegger által keresett végső információkat a Nyugat „Nagy Elmélet"-nek nevezte el, természetesen tisztán látva, hogy ez a „Nagy Elmélet", melynek minden tudományos és társadalmi megoldás alárendeltje: a jelen felmért állapota szerint — fikció.

A determináció az emberi történelem legfélelmetesebb információja, Marx elméletének olyan intranzigense, melynek meghaladásáért bárki bármi pénzt megfizetne mind Keleten, mind Nyugaton. Azt adja tudtunkra, hogy az ember biológiailag (öröklött génjei által), történelmileg (azaz konkrét században született volta folytán), társadalmilag (azon államforma folytán, melyben él) és anyagilag (öröklött és megszerezhető javai folytán) meghatározott, azaz determinált.

Ha elkezdenénk az információkat osztályozni, egyetlen egyet sem találnánk, mely ne kapcsolódnék a determináció meghaladásának, illetve megtartásának szándékához. Nyugatot a biológiai-történelmi, Keletet a társadalmi-anyagi formációjának meghaladása foglalkoztatja jobban. A kutatások tehát szétágazódnak. Az átlagember egyre tájékozottabb e négyszempontú, szelektált információban, holott csak valamelyik nagy egység egészen parányi részének szakembere. Vegyük példának a biológiai determinációt! Kutatásához tartozik: génsebészet, mesterséges megtermékenyítés, lombikbébi, örökölhető tulajdonságok vizsgálata, örökölhető betegségek vizsgálata, az alkalmazkodás mint az életben maradás alapfeltétele, az alkalmazkodás mint az emberi individuum elpusztítója, a környezet és bioszféra kölcsönhatása, az állat- és növényfajták pusztulása, környezetszennyeződés és biológiai károsodás, a gyógyszerek által meghosszabbított emberi élet, gyógyszerek által előidézett biológiai károsodás, a biológiai szervezetek fizikai terhelhetősége, az ember lehetőségei a kozmoszban, az ember lehetőségei fénysebességben, az ember urbanisztikai károsodásai, az ember lehetőségei nukleáris háború túlélésére.

A felsorolt 17 kutatási irány csak hatványsorokban felsorolható információ-mennyiséget eredményezhet mind tudományos, mind ismeretterjesztő szinten. A hagyományos és audiovizuális dokumentumok ontják az egyiket is és a másikat is, jellegük eleve aktív, szétsugárzó. A probléma ott kezdődik, hogy a nyolc általánost végzett állampolgárnak megközelítőleg sincs helyes fogalma a DNS molekuláról és jelentőségéről, de a maga szintjén megérti a lombikbébikről szelektált információkat, s a legteljesebb magabiztossággal fog nyilatkozni arról: „Nyugaton már megoldották a mesterségesen létrehozott ember problémáját, aki akar, fiút szül, aki akar, az lányt, s a tetejébe biztos, hogy zseni lesz, mert a sperma-apa Nobel-díjas."

Így jön létre az „információs hamuka", melynek lényege, hogy a kapott információ helyes feldolgozásához a befogadónak nincs megfelelő képzettsége, de teljes jóhiszeműséggel úgy gondolja, hogy tud valamit, holott nem tud semmit. S az, hogy nem tud semmit, nemcsak az informált megfelelő képességeinek hiányán múlik, hanem az informáló szelekciójának hibáján is. A szubjektum felkészültségéből eredő hiány ugyanis nemcsak akkor jöhet létre, ha alap- vagy középfokú végzettségű személy próbál értelmezni a tudósok számára hozott információkat, hanem akkor is, ha az információnak csak formája van, de tartalma nincs.

Vegyünk néhány példát a látszólag teljesen nyitott, exoterikus információs szférából, ahol közlik, hogy: X államfő megérkezett Z országba, ott N napig tartózkodott, ezt és ezt megtekintett, Y államfővel eszmét cserélt, amit mindketten gyümölcsözőnek tartottak, majd díszvacsoráztak a vendég búcsúztatása alkalmából. Ez naponta ismétlődik a világ minden táján, hihetetlenül sok időt pazarolva kézfogások és díszvacsorák megtekintetésére a befogadókkal, akiknek 50%-a észre sem veszi: nem tudja, *miért* jött X államfő; nem tudja *miről* cseréltek eszmét Y államfővel; nem közölték, *mi mitől* gyümölcsözik ebben a tárgyalásban. Ez az úgynevezett „káposzta-információ", a fogyasztó kecske jóllakik, mert látszattal etetik, miközben a tartalom káposztája rejtve marad.

Ha két hét múlva váratlanul felszökken — mondjuk — a tejtermékek ára Z országban, akkor senkinek sincs fogalma arról, hogy az ország most eszi X és Y államfő tárgyalásának gyümölcsét, akik a jól tejelő tehenek exportjá-

ról tárgyaltak, és sikerült is megállapodniuk, mert X-nek a tehén fontos, Y-nak a valuta. De ha az információnak ezt a lényegi részét is közlik, akkor kiderülhet, hogy az állampolgár nem ért egyet a sikeresnek minősített tárgyalással. Erre a bonyodalomra pedig az információ lényegi része készíthet fel, a díszvacsora látványa nem. Kelet és Nyugat egymás hírközlő információmechanizmusát más-más szóval jelöli: saját látszatinformációira azt mondja, hogy szelektál, míg a másikéról azt állítja, hogy manipulál.

Az információ manipulációja olyan régi, mint maga az emberiség. Az ókorban hivatásos jósok és jósnők tolmácsolták a kényelmes, gondolkozni rest emberfőknek az istenek akaratát. Külön apparátus foglalkozott a megfejtéssel, s ha a halandó megpróbálta megkerülni a hivatalos magyarázók körét, halállal volt büntethető. Világos, hogy ez nagymértékben csökkentette az emberek informálódási igényét, s meghagyták ezt a jogkört azoknak, akiket fölötteseik hagytak hivatásosan informálódni.

A középkorban a helyzet tovább bonyolódott, a máglya a legparányibb nem hivatalos gondolatra is fellobbant. A világi és egyházi hatalom hol egymás ellen játszotta ki a tudományt, hol egymással karöltve pusztította. Mégis ebben a korban vált szét az információs manipuláció a hatalom, a hit és a tudás szféráira.

Háy Gyula *Isten, császár, paraszt* című remekműve mintha ennek a hármas útnak a bemutatására íródott volna, s ez a „hármas út" kísért a XIX. századik számtalan tudományos és irodalmi műben. Nem véletlen tehát, hogy Marx is triászokban gondolkozik és alkot, de az sem véletlen, hogy túl is lép a triászokon, s a determináció meghaladási lehetőségének gondolatát legalább olyan „olcsón" adja az emberiségnek, mint Einstein a relativitást.

Ámde Galbraith fejlődéstörténeti koncepcióját elemezve úgy tűnik, a jelenleg létező társadalmak többsége inkább a dinosaurushoz hasonlít, melynek hatalmas teste önmaga gazdasági-társadalmi létezése, és parányi feje mindezek rendkívül alacsony szintű, szegényes információ-tárolója. Holott: ideális a keleti mitológia legendás Ganesája lenne, melynek hatalmas elefántfejében tárolt nagy mennyiségű és megfelelő színvonalú információk segítségével könnyűvé, szervezetté, rendezetté és áttekinthetővé tehető a társadalmi-gazdasági korpusz.

A tét tehát nagy. Az az „univerzális kulcs", amit minden társadalmi formáció megoldásként keres — amint a jelek mutatják —, az információ társadalmilag-tudományosan helyes kezelésének kulcsa.

IRODALOM

1. *Almási Miklós*: Feltámad-e a Nagy elmélet? =Világosság, 1984/10.
2. *Althusser:* Marx, az elmélet forradalma. Budapest, Kossuth, 1968.
3. *Ancsel Éva:* A szabadság dilemmái. Budapest, Magvető, 1983.
4. *Bárdosi Mária:* A tájékoztatás útja az ismeretektől az információig. In nuce =Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 29. köt. 1—2. sz. 1982. p. 31—34.
5. *Hankiss Elemér:* Társadalmi csapdák. Budapest, Magvető, 1979.
6. *Hermann István:* A totalitás kategóriája =Filozófiai Szemle, 1969/1.
7. *Sartre, J. P.:* A szavak. Budapest, Európa, 1982.

Mándy Gábor

HOGYAN OLDJUK MEG PROBLÉMÁINKAT?
(Egy könyvtári felmérés eredménye)

A felmérés 1982—83-ban, az Országos Széchenyi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ akkori olvasáskutatási osztálya keretében, a gyakorlatban dolgozó könyvtárosok közreműködésével zajlott le. A kutatás egészéről a Könyvtári Figyelő 1985. évi 4. száma ad áttekintést, azokat a hétköznapi életben felmerülő problémákat pedig, amelyekről a megkérdezettek beszámoltak, a Könyvtáros 1985. májusi számában megjelent írás elemzi. A mostani cikkben a közművelődési könyvtárak használóinál megfigyelt (adatlapon rögzített, illetőleg az interjúk során szóba került) problémamegoldó módszereknek és stratégiáknak az elemzésére teszünk kísérletet. (A kutatást Bartos Évával együtt irányítottuk.)

PROBLÉMAHELYZET

A hétköznapi élet körét egyrészt a cselekvések ismétlődő jellege (személyes tisztálkodás, háztartás, gyermeknevelés stb.), másrészt a hivatalosan előírt kötelességektől (munkahelyi tevékenység, katonai szolgálat, tanulás stb.) való mentesség, azaz a szabadon tervezhető idő határolja be. Igényeinkből és szükségleteinkből, valamint a külvilág változásaiból szüntelenül adódnak váratlan nehézségek, „problémahelyzetek", amikor a rutincselekvésből kilépve nekünk magunknak kell megtalálnunk a helyzethez leginkább illő megoldást, illetve a megoldáshoz szükséges információkat és azok forrását. Vizsgálatunk kiterjedt mindennemű forrásra és a megoldást szolgáló cselekvésre (ilyen értelemben megoldásnak fogtuk fel a tanácskérést is).

A problémahelyzetek hasonlíthatnak egymásra, s a hasonló helyzetekre az egyén előszeretettel alkalmazza az egyszer már bevált módszert. Az ilyen többször is alkalmazásra kerülő, a döntési folyamatok során előnyben részesített megoldásokat tekintettük „stratégiáknak".

A valóságban ezek a problémamegoldó folyamatok szervesen összefüggnek: céljaink elérésére különböző eszközöket használunk fel, s az eszköz megszerzése maga is céllá válhat. Vizsgálatunkban a problémák óhatatlanul töredezetten, összefüggésrendszerükből kiragadva jelennek meg, de úgy véljük, ilyen korlátozások mellett is szolgálhatnak tanulsággal.

Nem meglepő, hogy gondjaink igen nagy hányadának megoldásához nem kell felhasználnunk külső ismereteket (ez a hétköznapi élet ismétlődő jellegéből is következik: ha minden nehézségünk eredeti, sosemvolt lenne, képtelenek lennénk úrrá lenni rajtuk).

Néhány példa a logikai műveletek alkalmazására a problémák megoldása során. Egy mama csak garantáltan friss élelmiszert adhat allergiás gyerekének. Mivel a közértben reggel kapható tej szavatossági ideje bizonytalan, vásárlási szokásait módosítja, és a tejet délután veszi meg, amikor már a következő dátumú tejet kezdik árusítani. — Egy 45 éves férfi úgy érzi, hogy munkahelyi konfliktusai infarktussal fenyegetik, ezért nagyobb nyugalmat ígérő munkahelyet választ. — Egy házaspár telket vesz, el kell dönteniük, hogy mit termesszenek rajta. Számítást végeznek: ha zöldséget termesztenek, az állandó gondozás miatt annyit kellene kijárni a telekre, hogy a benzin többe kerülne, mint a megtermelt zöldségből származó haszon, ezért inkább gyümölcsfákat ültetnek. — Egy negyvenes építész el akarja adni gyakran elromló gépkocsiját. Bár már megállapította a reálisi árat (végiglátogatva az autóbörzéket), mégis úgy dönt, hogy áron alul, de gyorsan megszabadul tőle, mert attól tart, hogy a várakozás közben újra elromlik a kocsi, s később még kevesebbet kap érte.

Ezeknek a logikai műveleteknek a során igen gyakori a korábbi személyes tapasztalatok felidézése. Egy házaspár ajándékvásárlásnál ugyanazt a tárgyat (lámpa a Képcsarnoktól, részletre) választja, ami már korábban náluk is bevált. — Valaki, hogy képesítés nélküli pedagógusként elhelyezkedhessen, állásügyben is a Fővárosi Tanácsot hívja fel, mert korábban ezt a módszert már sikerrel alkalmazta. — Egy mezőkövesdi tmk-lakatos rádiót javít, s némi töprengés után a potméternél keresi a hibát, mondván, hogy „legtöbbször az megy tönkre". Ő számolt be arról is, hogy a munkahelyén elromlott kazánt szakember híján neki kellett megjavítania, s régebben tanult általános szerkezeti ismeretei felelevenedtek, s egyszer csak rájött, hogy a lángőrrel lehet a baj. Az analógiák felhasználása különösen jellemző a többgyermekes anyákra, akik a második gyereknél már saját tapasztalataikat hasznosíthatják (miért sír fel a baba, milyen kiütés mitől van stb.). De mások is többször utaltak erre: „van némi gyakorlatom a növényvédelemmel kapcsolatban"; „személyes tapasztalatok".

Könyvtárhasználókról lévén szó, nagyon sokan könyv segítségével oldják meg problémájukat. De nem mindig egy az egy arányban, inkább csak: „ötleteket merítünk belőle"; „ez a könyv sokat segített..., jó ötleteket adott"; „hát nem úgy, ahogy a könyvben le volt írva, de nagyon sokat segített rajta a könyv..., a kettőből jött össze valami"; „a típusterveket átnéztem, a sok típustervből mepróbáltam összelopkodni"; „a könyvtárból kölcsönöztem művészeti albumokat. Ami megtetszett, azt leskicceltem, a saját elképzelésem szerint módosítottam, átfestettem"; „szeretnék kézimunkázni, és ötleteket keresek"; „ötletek a munkámhoz".

Néhány esetben konkrét matematikai műveletek elvégzését is tapasztaltuk. Egy család Bulgáriába akar utazni, a Tourinformtól kapnak adatokat a szállásárakról, s ez alapján készítik el a költségvetést. — Egy fiatalasszony a „Vállalati dolgozók kézikönyve" alapján kalkulálja ki, hogy mi a kifizető-

dőbb: ha gyesen marad, vagy ha visszamegy dolgozni. — Egy másik válaszolónk a könyvtárból kölcsönzött képletgyűjtemény alapján végzi el gépszerkesztési számításait.

Eléggé gyakori a probléma nem elméleti jellegű, de önálló, gyakorlati megközelítése, próbálkozások, próbálgatás révén: „gondoltam rá, hogy könyvet is olvasok róla, de aztán a problémám a gyakorlatban megoldódott . . ., a találomra alkalmazott fogások beváltak" (gyermeknevelésnél); „csak kísérletezgettem, magamtól" (fényképezésnél). Valaki arról számolt be, hogy a gyakorlatban próbálja ki, a hiánycikkek beszerzésénél mekkora csúszópénzt érdemes adni.

CSALÁDI KUPAKTANÁCS, BARÁTOK, MUNKATÁRSAK

Felmérésünk is megerősítette azt a tapasztalatot, hogy az emberek szívesebben fordulnak más magánszemélyekhez gondjaikkal, mint a hivatalosan felkínált szolgáltatásokhoz, az informális csatornákat előnyben részesítik az intézményekkel szemben. Mielőtt a „más magánszemélyek" csoportját tovább bontanánk, két esetet kell megemlítenünk. Az egyik: amikor teljes egészében másokra hárítjuk a megoldást (főleg nehezebben mozgó, idős embereknél vagy önbizalomhiányban szenvedőknél fordul elő): egy nyugdíjas hölgy a férjével hozatja és fordíttatja le az őt érdeklő külföldi kertművészeti könyveket; egy rádióműszerész a feleségéhez fordul, ha jogi problémája van, mert „olyan helyen dolgozik, jobban el tudja intézni"; egy férjnek nehézséget okoz a válási beadvány megszerkesztése, először a vállalati jogsegélyszolgálathoz fordul, ott ügyvédet ajánlanak, végül rábízza az egészet a feleségére, mondván, „ha el akarsz válni, intézd el". A másik eset, amikor nem tanácsot, hanem információs eszközöket (könyvet, folyóiratot, szabásmintát stb.) kapunk másoktól.

A más magánszemélyek között a legközelebbi családtagok (házastárs, szülő) vezetnek. Igen gyakran családi keretben oldódik meg a probléma: „akkor összeült a családi kupaktanács"; „együtt választott a család"; „anyámtól kértem tanácsot, de nem nagyon hittem neki . . ., a férjemmel is megbeszéltük"; „könyvekből és szüleimtől"; „apám javaslatára a jogi karra jelentkeztem"; „televízióantenna szerelése a problémám, amelyet a bátyám és e könyv segítségével szeretnék megoldani"; „viharlámpát kellett venni a telekre, ahol nincs villany . . . Mindenki keresett ilyet a családból. Különböző távoli szaküzleteket kerestünk fel, hátha ott lesz".

A barátok, barátnők gyakran a saját megoldási módszerüket, bevált tapasztalataikat ajánlják. Például egy bentlakásos tenisztanfolyam esetében: „ő már korábban részt vett ilyenen, teljesen ő intézte el nekem is a tanfolyamot és a szállást". — Egy egyetemista lány azt a népitánc-csoportot választja, amelyikben a barátja is részt vett (pedig akkor már nem volt a tagja). — Egy másik, most érettségizett lány a barátnőjét követve jelentkezett az Olasz Intézet nyelvtanfolyamára. Az is gyakran előfordul, hogy munkahelyválasztásnál, pályaválasztásnál segít a baráti tanács vagy ajánlás. Tipikus az intim természetű gondok megbeszélése is a baráttal vagy barátnővel (a gyomorpanaszoktól a szexuális problémákig). Néha a barátnak főleg a szakértelmét vesszük igénybe: „az apám egy építészmérnök baráttal készítette el a terveket"; „a barátomtól is kérek tanácsot, aki elektroműszerésznek tanul".

A barátságok kialakulásának természetes közege a napi kötelességek, örömök és gondok által összekovácsolódó közösség: az iskola, illetve a munkahely. Az iskolatársaknál a közös érdeklődés és a feladatokkal való ismerkedés dominál (nyári munkalehetőségek keresése, szakköri barkácsolás, osztályrendezvények, például külföldi diákok kalauzolása stb.), s ugyanez a közös problémamegoldás kialakulhat tanfolyamok résztvevői között is (többen például gépjárművezető tanfolyamon szerezték meg azt az ismeretséget, amelyet aztán későbbi gondjaik leküzdésénél hasznosítottak). A munkatársak is elsősorban a gyakorlati kérdéseknél kerülnek szóba, de természetesen — az életkorból adódóan — itt már a lakás, a termelő tevékenység, az autójavítás és hasonlók dominálnak. Itt is nehéz szétválasztani a szakértelmet és a mindennapi közelségből adódó nagyobb bizalmat: „a kollégáktól kérdeztem meg, melyik típus vált be mostanában a legjobban"; „munkatársaimtól, akik jártasabbak ebben a témában"; „a férjem vállalatának a gépkocsivezetője ajánlott valakit". Ez az utóbbi idézet jelzi, hogy nemcsak a közvetlen, hanem a közvetett ismeretségek is felhasználhatók. Ugyanerre példa a külföldi kiküldetésről hazatért kollégák megkérdezése az ugyanoda irányuló IBUSZ-út előtt vagy a vállalattal munkakapcsolatban álló másik cég dolgozóitól kérni segítséget. Megjegyezzük: az egy szakmába tartozás akkor is segíthet, ha nem dolgoznak egy munkahelyen az illetők (egy muzeológus például tervezett gyűjtőútja előtt a helybéli kollégájától kért levélben szállást).

Hasonlít ehhez a lakóhelyi együttműködés: „először a szomszédokhoz fordultam"; „a szomszéd néni hívta fel a figyelmemet a problémára"; „saját szakkönyvekből és a kertszomszédoktól"; „a szobatársam irányított a bizományiba".

A más magánszemélyekhez fordulás rendkívül gyakori esete a hasonló helyzetben levők megkérdezése. Ezen belül is ki lehet emelni a háziasszonyok, gyesen levő kismamák egymás közötti, spontán tájékozódását. (Befőzésnél:) „a könyvből megismertem az elkészítés menetét. Apró gyakorlati fogásokat a gyakorló háziasszonyoktól kaptam". (Unatkozó gyerekekkel való bánásmóddal kapcsolatban:) „a hasonló helyzetben levő kismamáktól és az édesanyámtól kérdeztem meg". (Vitaminkúra megtervezésekor:) „fiatal anyukákat kérdeztem meg". A másik fő terület: a közös hobbi vagy termelő tevékenység: „kistermelőktől, szakemberektől"; „először kézikönyveket kerestem, de nem találtam. Utána a hasonló autók tulajdonosaitól kértem tanácsot"; „ismerősöktől, korábban építkezőktől"; „kértem felvilágosítást olyan személyektől, akik már korábban foglalkoztak ezekkel a problémákkal, és sikeresen túl is jutottak rajta"; „beszélgettem más szobanövény-kedvelővel"; „tapasztaltabb horgászoktól"; „régi, gyakorlott akvaristáktól, akik gyakorlati tapasztalataikkal sokat segítettek". Ez az út sem vezet azonban mindig sikerre: „először a kollégáktól, antennaépítőktől kérdeztem, de nem árulták el titkaikat".

Mint már a barátok, munkatársak esetében említettük, fontos szempont az illető szakértelme, gyakorlati tapasztalata. Néha kifejezetten ez dominál: „tapasztalt fényképész emberektől"; „autószerelő ismerősömtől"; „inkább fotós ismerőseimhez fordultam problémáimmal"; „az ismerősöm — aki mérnök — ajánlotta a típust"; „öcsémtől, aki szakember". Néhányszor az ismeretség kifejezetten alkalmi volt, például, ha a könyvtáron belüli, találomra történő tájékozódásról van szó: „több olvasótól kértem, nézzen utána"; „a könyvtártagoktól is érdeklődtem"; „jelenlegi olvasótáborban levőktől". Végül egy

idézet, amely jól érzékelteti az ismerősök megkérdezésének egyik gyakori célját: „El akarok menni sportolni... valami önvédelmi sportot. Most melyiket válassza az ember, a cselgáncsot, a karatét...? Nos, akkor itt érdeklődik az ember, hát... nem is érdeklődik, hanem csak felveti, hogy én el szeretnék menni, s akkor automatikusan jön valami reagálás, hogy hát ismerek egy ilyet, ismerek egy olyat, és akkor az ember közben, szóval, így több emberrel *átdolgoztatja...*"

INTÉZMÉNYEK, KÖZÖNSÉGSZOLGÁLATOK

Miután vizsgálatunk helyszínét a közművelődési könyvtár képezte, törvényszerű, hogy a leggyakrabban említett intézmény a könyvtár volt. A könyvtár igénybevételének taglalása azonban nem fér bele ennek a híradásnak a kereteibe, ezért itt csak annyit említünk meg, hogy a könyvtárhasználatban nagy szerepe van a szokás kialakulásának, s hogy bizonyos mindennapi problémák megoldásánál a könyvtári szolgáltatások nem jöhetnek szóba (vagy mert az állomány választéka szegényes, a könyvkiadói gyakorlatban is nagy hézagok vannak, vagy pedig a probléma természete eleve kizárja a — gyakran lassúnak bizonyuló — könyvtári megoldást).

Az egyéb művelődési intézmények közül az iskolát (beleértve a dolgozók iskoláját is) és a TIT-tanfolyamokat (főleg a nyelvtanulás esetében), az ATI és az MHSZ által szervezett tanfolyamokat (járművezető-képzés), a legkülönbözőbb szakköröket (fotószakkör, kézimunkakör) említették a legtöbben. A művelődési házak név szerint csak egyszer-kétszer kerültek szóba — holott feltételezhető, hogy a szakkörök, tanfolyamok jó részét ők szervezték. (Mint a könyvtár, úgy a közművelődési intézmények egyéb típusai esetében is kimutathatók a hatókör természetes korlátai — ezeket alaposabban átgondolva lehetne csak kidolgozni egy egységes, komplex intézményfejlesztési, illetőleg szolgáltatási koncepciót.) A vártnál többször szóltak olyan közösségi tevékenységekről, amelyek bár alapvetően nem kulturálisak, de van információközvetítési, kulturális funkciójuk, vonzatuk (sportkörök, kirándulások, klubok).

Az utóbbi évtizedben Magyarországon is megjelentek s szinte „elburjánoztak" a közönség- és vevőszolgálatok; a legkülönbözőbb intézménytípusok alakítottak ilyen részlegeket (a vállalati vevőszolgálatoktól és márkaboltoktól a rendőrségi tanácsadó szolgálatig). Vizsgálatunkban is többször számoltak be ilyen irányú tapasztalatokról. Sajnos, ezek a tapasztalatok egy-két kivétellel elmarasztalóak: a munkaközvetítő irodában elavult címet adtak; a rádióban a vevőszolgálatok tájékoztatója olyan magnetofont ajánlott, amelyik nem vált be; a Tourinform nem tudott választ adni a külföldi vonatcsatlakozásokkal kapcsolatos kérdésre (s az illető a MÁV-hoz, ahova irányították, már el se ment); a vevőszolgálatnál azt mondták, hogy sehol sem kapható a keresett mosógép, s a vevő mégis rábukkant az egyik üzlet kirakatában; hiánycikkek esetében a vevőszolgálat is tanácstalan.

Az ilyen kudarcok arra figyelmeztetnek, hogy komolyan kell venni a „szolgálatot", a bújtatott reklám visszaüt magára az intézményre, de ugyanakkor a többi, hasonló profilú intézmény hitelét is kisebbíti. Másfelől, a hiánygazdálkodás körülményei között a vevőszolgálat szerepe jóval korlátozottabb, mint ha mondjuk a sok üzlet széles kínálatában kínálna eligazítást.

Ha áru nincs, gyakran információ sincs, segítőkészség sincs, s a szolgálat éppúgy elbürokratizálódhat, mint az a kereskedelmi vagy igazgatási szervezet, amelynek humanizálására eredetileg létrehozták.

Néhány örvendetes kivétel: valaki a „Könyvjelző" segítségével a megfelelő időben kereste, s meg is találta a felvételi tájékoztató füzetet; a Videoton-márkaboltban előjegyzést ajánlottak egy a BNV-n látott mintadarabra, s ennek révén sikerült is beszerezni az árut (egy sztereomagnetofont). De a többször szidott utazási irodák is tudtak segíteni néhány esetben: a Tourinform programajánlatot állított össze külföldi diákok számára (ez természetesen a magyar diákok gondjaként került felmérésükbe), a Balkanturist pedig szállláscímeket közvetített.

A mai vevőszolgálat ősformája az a kereskedő volt, aki a betévedt vevőre nem akarta egyszerűen rátukmálni a portékáját, hanem az áru mellé információt, jó tanácsot is adott, akihez tehát mint szakemberhez is fordulni lehetett. Nos, ha a vevőszolgálatról többnyire rossz véleménnyel voltak interjúalanyaink, még inkább elmondható ez a boltokra, kereskedőkre, iparosokra. A fő kifogás ellenük, hogy nem értenek a szakmájukhoz, nem kielégítő az áruismeretük: „üzletben nem érdeklődöm, mert az eladók úgysem értenek hozzá"; (az autót) „különböző szervizekbe vittem, de mindegyikben csalódtam"; (mázolási ügyben próbált tájékoztatást kapni valaki) „egy festőtől, de nem volt kielégítő a válasza"; (a rádiót) „az üzletben az eladó ajánlotta, de nem vált be." Mint várható volt, több panasz hangzott el az eladók „hozzáállásával", stílusával kapcsolatosan is, például: „az OFOTÉRT-ban kirúgtak, ezért egy maszek optikussal méretre készíttettem egyet" (előtétlencsét, természetfotók készítéséhez). Az árak is szóba kerültek, például: „először autószerelőhöz fordultam, de az nagyon drágán vállalta volna el a munkát". Végül egy idézet a hiánygazdálkodás kínálatának jelzésére: „bementem az első üzletbe, megkérdeztem, mi van, ajánlottak egyet — gyakorlatilag csak azt lehetett kapni —, rövid töprengés után megvettem".

Jelentős számban említettek még egészségügyi intézményeket, illetve azok dolgozóit (orvos, védőnő). Itt is a kedvezőtlen tapasztalatok kerültek túlsúlyba: az orvosok „nem veszik komolyan a problémát"; „megkérdeztem az orvost, de az nem ért rá tanácsot adni"; „az orvos azt mondta, hogy diétázni kell, de amit ajánlottak, nagyon kicsi a választék". A védőnők ugyan ráértek foglalkozni az emberrel (kismamával stb.), de a szóban mondottakhoz sok esetben hozzá kellett olvasni.

Szórványosan említettek még egy sor egyéb, szakmai, honvédelmi és sportszervezetet: hegymászó túra megszervezése ügyében egy természetjáró szakosztályhoz, sakkozási módszerekkel kapcsolatban a sakkszövetséghez fordultak, rövidhullámú rádió adó-vevő építéséhez az MHSZ rádiósklubját keresték fel, jógázással kapcsolatban is sportegyesülettől kértek felvilágosítást.

A tömegkommunikációs intézmények igénybevételét is meg kell említenünk, annak ellenére, hogy itt nem jön létre közvetlen kapcsolat „adó" és „vevő" között. A rádió- és tv-műsorok, illetve az újságok használatának három típusát lehetett megkülönböztetni: az alkalmi információszerzést („a rádióban hallottam róla"; „tv-sorozat alapján megtetszett"; „a mindennapi sajtóból"), az egy adott sorozat vagy rétegműsor nyomon követését (pl. „Főzőcske — de okosan", „Kertünk — udvarunk", Máriássy Judit filmkritikai műsora, „ilyen tárgyú tv-műsorokból"), végül a tudatos, visszakereső típusú használatot, ami-

kor az aktuális problémához keressük meg a megfelelő újságcikket (ez tv-nél is előfordult, de a dolog természeténél fogva csak nagyon periférikusan, például ismétlődő reklámok esetében, ha korábban nem jegyeztünk meg valamit).

A „rádióban már hallottam róla" típusú alkalmi információszerzés mögött rendszerint reklámadás van. A tv-n kívül az újságreklámmal, az apróhirdetésekkel, a falragaszokkal, továbbá az iskolában folytatott pályaválasztási propagandával is találkoztunk. Számos példáját találtuk annak, hogy a reklám sok esetben nem közvetlenül hat, hanem közvetítők (véleményformálók vagy csak egyszerűen barátok) révén fejti ki a hatását: „egyik barátom olvasta egy ilyen utcai hirdetőtáblán a Körtéren, és többen mentünk jelentkezni"; „a barátnőimhez igazodom. A reklám kifejezetten nem hat rám". Néha a reklám-információ sajátos késleltetéssel, időeltolódással éri el célját: „megláttam egy csinos blúzt, de nem vettem meg azonnal, gondolkodtam rajta, aztán, amikor másutt is megláttam, megvettem". A reklám gyakran csak bátorít, egy korábban elkezdődött gondolatmenetbe épül bele: „elhatározásomban megerősített a tv-ben látott reklám is, ami nagyon egyszerűnek tünteti fel ezt a munkát". A leggyakrabban hangoztatott kifogás, hogy a reklámozott termék nem vált be. Egy olvasó arról is panaszkodott, hogy a tv olyan rövid ideig mutatta egy cipőszaküzlet címét, hogy lehetetlen volt leírni.

Végezetül megemlítjük, hogy a prospektusokat és használati útmutatókat is többen felhasználták információs forrásként.

PROBLÉMAMEGOLDÓ STRATÉGIÁK

A fentiekben tárgyalt módszerek közvetlenül kötődtek egy-egy szükséghelyzethez. Találtunk azonban jó néhány olyan megoldást is, amely már túlmutat a konkrét eseten, az esetek egész csoportjában kerül alkalmazásra, sőt esetleg általánosságban is jellemzi az egyént, annak személyiségébe is beépülve, a világhoz fűződő viszonyát is meghatározva. Jobb szó híján ezeket stratégiáknak neveztük. Próbáljunk meg rendet teremteni közöttük!

Egy nyugdíjas házaspár stratégiája: „eléggé módszeresen dolgozunk. Hogy itt nem voltam még, ide szeretnék elmenni, ez a szívem vágya. Akkor az ember az IBUSZ-nak az ajánlásait nézi meg, hogy ezekből az álmokból mit tudna az IBUSZ megvalósítani, és ha ennek alapján valamire esik a választásunk, akkor jön a könyvtár, és akkor aztán, ami a könyvtárban van... Néha egy évvel előbb már elkezdjük a készülődést". Egy másik házaspár arról számolt be, hogy franciaországi útjuk előtt elolvasták Druon történelmi regényeit is. Egy fiatal anya beszámolójából: „kisbabát vártam... és a könyvek segítségével igyekeztem felkészülni a gyerekszülésre, tanulmányoztam a terhes helyes életmódját". Egyik adatlapkitöltőnk Veszprém megyébe akart költözni, s ezért előre elolvasott minden Veszprém megyéről szóló útikönyvet és cikket. Egy hasonló idézet: „sertésnevelésről semmi fogalmam nincs. Jövőben viszont elképzelhető, hogy disznót fogok tartani. Valami tájékozódást adott a könyv". Zárjuk a sort egy másik idézettel, amely megvilágítja a módszer értelmét: „a szisztémám az volt, hogy elolvastam minden hozzáférhető szakkönyvet, ez kialakított bennem egy szemléletet, és aztán már nem volt szükség arra, hogy a napi problémához elővegyem, mert beleépült az egyéniségembe".

(Gondolnánk, hogy ez a módszeresség egy szófogadatlan gyerek megrendszabályozását szolgálta?)

Mindezt úgy tekinthetjük, mint előzetes felkészülést. Ilyenkor nem egy aktuális szükséghelyzetre reagálunk, de úgy érezzük, hogy egy bizonyos probléma a jövőben nagy valószínűséggel bekövetkezik, s meg akarjuk rövidíteni az akkori megoldási időt, javítani akarjuk akkori „pozícióinkat" a problémával szemben, növelni akarjuk a közvetlenül előhívható ismereteink, készségeink mennyiségét.

Az előzetes felkészülésnek olyan változata is van, amikor nem a probléma megoldására készülünk fel, hanem csak egy szakértővel folytatandó konzultációra (többféle meggondolásból: hogy értelmesen meg tudjuk neki magyarázni a gondunkat; hogy jobban megértsük a tanácsát; vagy egyszerűen, hogy kevésbé legyünk kiszolgáltatva neki).

Rendkívül általános ennek az előzetes felkészülésnek a „külső" változata: nem tanuljuk meg előre a később szükségessé válható ismeretanyagot, hanem a kész információforrások birtoklására törekszünk — főleg vétel útján (könyvek, térképek, lexikonok, szakácskönyvek stb.), de az is előfordult, nem is egyszer, hogy nem elégszünk meg a készen kapható információforrásokkal (amelyek természetesen nem tudják figyelembe venni minden egyéni igényünket), hanem magunk állítunk elő testre szabott forrást. Leggyakrabban a receptek kimásolásával (füzetbe), a megfelelő újságoldalak kivágásával és elrakásával találkoztunk, de ez szórványosan más tárgykörökben és más formákban is előfordult. Egy mezőkövesdi tmk-lakatos így fogalmazta meg a kapcsolási rajzokból összeállított mappájának hasznát: „ami nagyon régi újságban van, s engem érdekelt, azt ... kivettem belőle, egy soklapú füzetbe beleragasztottam, s akkor mindig nem kell átlapozni, ez kéznél van".

A minta követésénél mások tapasztalatait igyekszünk hasznosítani. Főleg a divat területén fordul elő, de benne van a hasonló helyzetű személyek kölcsönös tájékozódásában is.

Ugyancsak nagyon elterjedt megoldási mód, amit közvetlen beavatkozásnak vagy személyes utánajárásnak nevezhetünk. Oka valamilyen különleges helyzet, illetve a szokásos csatornák nem megfelelő működése. Példák: peres ügyben nem elég levelet írni, mert azt félredobhatják, hanem személyesen kell megjelenni, mert az sokkal hatásosabb (és az esetleges ellenérvekkel is azonnal vitába lehet szállni, meg lehet védeni vélt igazunkat); csoportos kirándulás programjának összeállításakor nem elég az útikönyvet és a térképet, menetrendet használni, hanem célszerű a gyakorlatban is kipróbálni, végigjárni, nehogy a helyszínen derüljön ki, hogy tévesek voltak a tervezésnél felhasznált adatok; a helyi könyvtárból hiányzó könyvet — úgy vélhetjük — nem érdemes könyvtárközi kölcsönzéssel megkérni, mert vagy lassan, vagy esetleg (mint néhány vidéki kárvallott tanúsítja) sohasem ér ide, egyszerűbb vonatra ülni, a fővárosba utazni, mert ott valamelyik könyvtárban bizonyára hozzáférhető (ugyanez előfordult megyeszékhely és község viszonylatában is). Egyik olvasónk újsághirdetés nyomán írt egy konténerházakat gyártó cégnek, s a kapott válasz alapján döntötte el, hogy milyen lakástípus megszerzésére törekedjen a jövőben. Egy másik olvasó a köznapi mércével mérve még rámenősebb volt: tudomást szerzett egy permetezőszer nélküli növényvédő eljárásról, s mivel nem volt elérhető szakirodalom, kikereste a Mezőgazdasági Könyvkiadó egyik kiadványának kolofonjáról a főszerkesztő nevét, levelet

írt neki, s tőle meg is kapta egy nyugatnémet szerző lefordított kéziratát. Ugyanő a telkén termesztendő növényfajtát úgy választotta ki, hogy elment a Kertészeti Egyetem mintagazdaságába, személyesen nézte meg a növényeket, a gyümölcsfákat pedig egy kutatóintézet génbankjából szerezte be; ezután személyesen kereste fel egy szakkönyv szerzőjét, hogy a koronák kialakításáról konzultáljon vele. Így nem véletlen, hogy ő fogalmazta meg a legmarkánsabban azt a stratégiát is, amit „haszonelvű információhasználatnak" kereszteltünk el: „magam is figyelem a hasznosítási tényezőmet, hogy milyen gyorsan jutok el az információhoz... Én a gyereknek is azt mondom, hogy gazdaságcentrikusan használjon lehetőleg mindent, így a könyvtárat is".

Szintén elterjedt reagálás a problémára, hogy fűhöz-fához fordulunk, mindenkitől kérdezgetjük, majd a legvalószínűbbnek látszó nyomon indulunk el. Ilyenkor a megoldási folyamat két (vagy több) fázisra válik szét, s az első fázist (amelyik a legfontosabb, hiszen itt határozódik meg az egész folyamat iránya) bízzuk másra, majd az „aprómunkát" magunk végezzük el.

VISZONYÍTÁSI PONTOK

Végül is, hogyan oldjuk meg problémáinkat? Ki így, ki úgy, sokféleképpen. E mögött a sokféleség mögött mégis felsejlik néhány alapvető minta, viszonyítási pont — ezek hálójában mozognak döntéseink a konkrét élethelyzetekben. Ilyen viszonyítási pont lehet a megoldás gyorsasága, az aktivizálható információk előhívási ideje (az előzetes felkészülés és az utólagos reagálás aránya). Ezen belül másodlagos, hogy a közvetlen vagy gyors hozzáférés az ismeretek fejben tartását jelenti-e (módszeres önképzés) vagy a források felhalmozását (házikönyvtár, testre szabott adattárak). Egy másik viszonyítási pontként a racionalizmusnak a véletlenszerűséggel szembeni aránya kínálkozik (vizsgálatunkban a skála két végpontját a találomra való vásárlás és az olvasás forint—idő arányát is mérő kalkuláció jelöli ki — a gyereknevelési, növényvédelmi és egyéb problémák próbálgatás útján történő megoldása valahol középen helyezkedik el). Harmadik viszonyítási pontként az önálló döntést, a sajátkezű megoldás értékét nevezhetjük meg — szemben a társadalmi-közösségi kapcsolatok kiaknázásával (családi kupaktanács, ismerős szakember, vállalati, hivatali kapcsolatok, mindenkitől kérdezgetés). Ezzel szoros összefüggésben van az intézményekhez, az általuk kínált szolgáltatásokhoz való viszony, amelyben a racionalizmusnál is nagyobb szerepet játszik a bizalom. A bizalmat egy-egy be nem vált „jó tanács" és a tehetetlenkedés egyformán gyorsan alááshatja, s csak egy jól működő intézmény (intézményrendszer) állíthatja helyre — akkor is csak hosszú idő alatt.

Mi határozza meg ezeknek az elemeknek, viszonyítási pontoknak a kombinációját? A pillanatnyi szituáció (a „problémahelyzet") és az egyén temperamentuma, élettapasztalata, egész személyisége. Ennél többet azonban nem mondhatunk. A kutatás korlátozott keretei nem adtak lehetőséget az egyes problémamegoldási módszerek és stratégiák totális összefüggésrendszerének, személyes és társadalmi hátterének tüzetesebb felderítésére. Csak remélhetjük, hogy a jövőben lehetőség nyílik ilyen irányú kutatások folytatására.

Heit Gábor

KIS- ÉS KÖZÉPVÁROSAINK SZELLEMI ÉLETE

A Városépítési Tudományos és Tervező Intézetben nemrég zárult le *A szellemi tőke hatása a különböző térségek társadalmi-gazdasági fejlődésére* című vizsgálat. E munka keretében a KSH 1980. évi népszámlálási adatai alapján feltérképeztük a különböző népgazdasági ágazatokban foglalkoztatott lakosság képzettségi színvonalát — az iskolai végzettség tükrében. A statisztikai-normatív összehasonlításon túlmutató folyamatok árnyaltabb megközelítésére — közgazdasági egyetemre járó, szociológia szakos hallgatók közreműködésével — település szintű esettanulmányokat készítettünk 1984 őszén különböző típusú kis- és középvárosokról (Ajka, Esztergom, Gödöllő, Hódmezővásárhely, Leninváros, Makó, Nagykanizsa). A jelen tanulmányban közreadott összegező megállapítások a fenti hét városról szóló esetleírások alapján fogalmazódtak. Terjedelmi korlátok miatt azonban — szerkesztőségi kérésre — csak két városról szóló leírást van módunkban közreadni.

ÖSSZEGEZÉSI KÍSÉRLET

Városaink életében hiányoznak a helyi közösség érdekeit érvényesítő, artikuláló s nekik nyilvánosságot biztosító fórumok, intézményesített és nem intézményesített formák (helyi lapok, folyóiratok, nyomdák, egyesületek, klubok stb.). Az ötvenes évek centralizáló, kizárólagosságra törekvő politikája nemcsak az önálló (egy-egy település által eltartott, fenntartott) napilapokat, folyóiratokat szüntette meg, hanem a városok szellemi életében kulcsszerepet betöltő színházakat, egyleteket, egyesületeket is felszámolta, melyeknek hiánya a jelenlegi közéletre, a szellemi életre és a társasági-közösségi kapcsolatok minőségére is rányomta bélyegét. A hagyományos intézményeket rendeleti úton bezáró politika olyan vákuumot teremtett, amelyet évtizedek óta nem sikerült új, korszerű, hatékony intézményekkel pótolni, s a helyükbe állított partikuláris érdekeket kiszolgáló üzemi lapok, művelődési házak, klubok, szakkörök stb. is csak részben vagy egyáltalán nem tölthetik be a korábbi intézmények közösségformáló, közösségmegtartó funkcióit.

A városok közönsége a saját színház, a saját napilap, a saját egyesület stb. nyújtotta társadalmi nyilvánosságtól lett megfosztva, s ma már egyértelműen látszik, hogy mindezek egy-egy település szellemi életének szerves tartozékai voltak, s napjainkban is azok lennének, ha „élnének" (s miért ne

lehetne ezeket hamvaikból feltámasztani, illetve „újszülötteket" létrehozni?), hiszen az ilyen típusú intézmények nemcsak hétköznapjainkat, ünnepnapjainkat színeznék, hanem a már korábban jelzett érdekérvényesítés, a kontroll, a kritikai funkció, a közvéleményformálás, a döntéselőkészítés informális csatornái lehetnének egy olyan korszakban, amely zászlajára a demokratizmus, a népképviselet erősítésének programját tűzi.

Az esettanulmányok tanúsága szerint az alulról jövő, sok esetben a szerves fejlődés inspirálta kezdeményezéseket a korábbi évtizedek beidegződései, automatizmusai által mozgatott szervetlen — adminisztratív, központi — intézkedések, határozatok gátolják a helyi sajátosságok, érdekek figyelmen kívül hagyásával. (Például a megyei tanácsi és pártvezetés követendő irányvonalként megszabta, hogy Szeged az irodalommal, Hódmezővásárhely a képzőművészettel foglalkozzon; vagy direktívák döntenek arról, hogy mely környékbeli színházak léphetnek fel az adott városban, „természetesen" az ott élők akaratától, igényétől függetlenül, a „központ" által előírva.)

Általános hibaként fogalmazható meg, hogy kis- és középvárosainkban is hiányzik a városvezetés részéről a személyesség mozzanata; a vezetők nem az egyes emberekben, hanem az úgynevezett területekben vagy a legtöbbször formális, elidegenedett társadalmi szervezetekben gondolkodnak.

Több helyen is egyfajta hígulási folyamatra figyelhetünk fel: a szakmai intelligenciaszint és -igényesség csökkenésére, a kvalifikáció általános devalválódására.

Sok városunkban vissza-visszatérően emlegetik az úgynevezett sűrű közeget, amelyben a kezdeményezések befulladnak, a tehetség elkallódik. Olyan mechanizmusok működnek, melyek a középszerűt hagyják érvényesülni, és elüldözik vagy lehúzzák a kiemelkedőt. A vezetés és irányítás alacsony színvonalából adódóan még mindig sok helyen kedvez a parancsteljesítő, szalutáló szolgalelkeknek, s kevéssé kedvez, sőt gátolja a másképp gondolkodókat. A vizsgálati anyag elolvasása során a toleranciahiány különböző fokozataira figyelhettünk fel, hiányában ugyancsak a fejlődés komoly gátját kell látnunk.

Jelentős (termelési, kulturális stb.) hagyományokkal rendelkező városainkban az évszázadokkal ezelőtt megszerzett pozíciók, ha olykor-olykor meggyengülve is, de tovább élnek valamilyen formában. Ugyanakkor többen is hangsúlyozták — szinte minden vizsgálatunkban szereplő településen —, hogy a városvezetés a tradíciók nyújtotta lehetőségekkel nem megfelelően gazdálkodik, s hogy nem használják ki a helyi hagyományokban rejlő erőforrásokat.

Az elmúlt évtizedek során társadalmunkban a korábbi értékrendek, szemléletmódok jelentős módosulásának lehettünk tanúi. Mindez széles rétegek esetében a gazdagságot jelképező rekvizítumok gyűjtésével és ezzel párhuzamosan új, felhalmozó szemléletű fogyasztói modellek, magatartásmódok megerősödésével járt együtt. Tehát az elért és meghaladni kívánt életszínvonal és a „teljesebb" emberi lét reménye és kényszerítő parancsa által vezérelve, egyre inkább korlátozó tényezővé válik az uralkodó értékrend és szemléletmód, amely — az emberek szabad idejének döntő részét munkaidővé alakítva — a fizikai-anyagi teljesítést helyezi előtérbe.

Jelentős történelmi múlttal bíró kis- és középvárosainkban szinte kivétel nélkül, évszázadokon keresztül egy-egy iskola köré szerveződött a város szellemi élete (lásd pl. Hódmezővásárhelyen a ma már 263 éves Bethlen Gim-

náziumot). Napjainkban, az elitképzést felváltó tömegképzés korában, egy-egy iskola már szinte sehol sem tölt be szellemi katalizátor szerepet egy-egy város életében, következésképpen már nyomokban is alig ismerjük fel kis- és középvárosaink arculatán az ott működő iskola vagy iskolák jegyeit.

Általánosságban is igaz az a tétel, mely szerint kis- és középvárosainkban a szellemi munkaköröket betöltő értelmiségiek között az idegen nyelvek ismerete alacsony szintű (pl. az egyik vállalatnál, amelyik összesen 103 diplomást foglalkoztat, négy olyan akad, aki rendelkezik állami nyelvvizsgával). Ez nemcsak szakmai provincializmust, a horizont beszűkülését eredményezi, hanem alulinformáltságot, sőt adaptációs nehézségeket, ami végső soron a tudományos-technikai fejlődés gátja is.

Telepítésének idején (a hatvanas évek közepén) több vállalat is Közép-Európa legmodernebb technológiájával dolgozott, azonban kellő erőforrások híján (beruházási stop miatt) a legfejlettebbekkel „lépést tartani" nem tudott, s e helyzetből adódóan az élbolyról leszakadt. Ezek a vállalatok az erőforrások korlátozottságán túl az alapanyag-szállítóknak kiszolgáltatva, az állandóan változó gazdasági szabályozók szorításában lényegében kényszerpályára kerültek, s eredményességüket — jelentős anyagi erők hiányában — egy sokkal rátermettebb és képzettebb munkaerő-állomány sem tudná lényegesen megváltoztatni. A tőkeszegénységre ez sem jelentene orvosságot.

Nemcsak a települések közötti, de az egyes településen belüli kooperációk, koordinációk, integrációk is több esetben sikertelennek mutatkoztak. A probléma érzékeltetésére álljon itt egy konkrét példa! A város régi nagyvállalatai: a Hódiköt, a porcelángyár, a Metripond és a Hódgép nagyon eltérő profilú, különböző főhatóságokhoz tartozott sokáig, a rájuk vonatkozó szabályozók is eltérőek, sőt még munkaerőforrásaikat tekintve sem túl nagy az átfedés. A fentiekből adódóan rivalizálásuk éppúgy, mint ahogy együttműködésük bármely formája is csak esetleges, mindössze abból adódik, hogy mindegyikük egy településen van. Amit az évek során sikerült közös összefogással felépíteniük, az a városi sportcsarnok volt, de már nem tudták egymással összefogva megteremteni a szükséges feltételeket a volt zsinagóga rendbehozatalára és kulturális intézménnyé alakítására.

A vállalatok képzett és tapasztalt szakmunkásai, mérnökei az új vállalkozási formák adta lehetőségekre gyorsan reagáltak, s gomba módra szaporodtak a vgmk-k, s egy részük önálló, vállalattól független gmk-k tagja lett. A közeljövő nagy kérdéseként élik meg az érintett nagy- és középvállalatok a kisvállalkozások terén végbement változásokat. Kérdezésünk idején erre a kihívásra a nagy- és középvállalatok reakciója kizárólag a vgmk-k irányába mutatott.

Kis- és középvárosainkban egyre krónikusabbá váló hiányként jelentkezik a társasági érintkezéseknek, emberi kapcsolatoknak teret adó, rangos szórakozóhelyek kiépítetlensége a rétegigényeknek megfelelően, s ebből adódóan a meglévőkben senki sem érzi otthon magát. A privátszférába való visszaszorulásnak, visszaszorításnak, a „közélettől" való távoltartásnak egyik lehetséges módozata ez. Ha azt akarjuk, hogy emberek összejöjjenek, nézeteket cseréljenek, ütköztessenek egymással, demokratikus módon éljenek együtt, akkor ehhez meg kell teremtenünk a kor színvonalán álló, rétegspecifikus igényeket is szolgáló kereteket és tárgyi környezetet.

A gépesítés magas foka ellenére nem minden területen szükséges a munkakör betöltéséhez magas iskolai végzettség. Például az automata gépek mellett a dolgozóknak csak „őrző" szerepet kell betölteniük, s ha kigyullad a gépen a piros lámpa, akkor kell szólniuk azért, amit majd mások elvégeznek.

Az iparra alapozott városfejlesztés tipikusnak tűnő útjait járta be a vizsgálatunkban szereplő két város: Ajka és Leninváros. Mindkettő lökésszerű fejlődésen ment keresztül, mindig egy-egy ipari beruházáshoz kellettek az emberek, akiknek lakásokat építettek, s így letelepítették őket az adott városban. Ily módon épültek be ezekbe a településekbe segédmunkásnak a paraszti rétegekből jövők éppúgy, mint a szakmunkások és az értelmiségiek. A lakosság erősen heterogén, s a betelepültek jelentős része egyértelműan anyagi meggondolásból telepedett itt le, s eredetileg nem szándékozott hosszabb ideig ezekben a városokban élni.

Az új városokban (Ajka és Leninváros példája is ezt bizonyítja) a szellemi élet gyökerei az ipar, pontosabban a nehézipar fejlődéséhez vezetnek vissza. Ebből következik, hogy bázisa technikai jellegű. Hiányoznak vagy korlátozottan vannak jelen a humán értelmiségiek. A szervetlen fejlődés szükségképpen csonka társadalmat hozott létre ezekben a városokban. A meglevő értelmiség zöme elsőgenerációs, sok esetben maga is, a rétegváltásból adódóan, beilleszkedési zavarokkal küszködik. A szellemi élet legfőbb hordozói a különböző értelmiségi csoportokba szegregálódnak (műszakiak, pedagógusok-népművelők, orvosok stb.), közöttük az érintkezés esetleges, a kialakult kapcsolatok sem intellektuálisak, hanem inkább érdek jellegűek. Külön problémaként kezelendő, hogy a szabad idő e rétegek körében is az anyagi javak hajszolásával telik.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

A „város lelke" elvont fogalom, de megfoghatóvá válik a város történetében, arculatában, lakóinak gesztusaiban. Megérkezvén Vásárhelyre, a vasútállomástól busz viszi a látogatót a város központi terére. Itt áll Szántó Kovács Jánosnak, az agrárszocialista mozgalmak egyik neves vezetőjének szobra. Kezdjük itt a nyomozást, ennél a szobornál! Vékony, inas test, szögletes arcú, bajuszos, mezítlábas szegényparasztot ábrázol, ahogy az agrárproletárt szoktuk elgondolni manapság. A vásárhelyiek azonban másként emlékeznek Szántó Kovácsra, a zendülésére, ezért a szobor alkotóját a piacon körbefogták, és megkérdezték tőle, miért nem gazdag parasztnak ábrázolta Szántó Kovácsot, amilyennek ők az emlékezetükben tartják, miért nincs benne a szoborban a vezér börtönőri múltja. Maga a jelenet hasonló lehetett ahhoz, amilyen az ominózus lázadás is volt, csak szelídebb formában. Ahogy velünk láttatták: Szántó Kovács a szegényparaszti egylet könyvtárának rendőri elkobzása után — felforgató könyveket sejtett a hatóság — felment a Városházára, ott erős szavakkal visszakövetelte a könyveket, mire lefogták. A Városházához közeli nagy térségen, a Köpködőn, az Embörpiacon több száz kubikus árulta munkaerejét, mikor fülükbe jutott a hír. Morgás kezdődött, dühös tekintetek villantak, a lovascsendőr járőrt megdobálták, majd ahogy voltak, puszta kézzel megrohanták a Városházát, a csendőrség a tömegbe lőtt, egy embert megölve

és rengeteg sebesülést okozva. Szántó Kovácsot mint a felkelés vezetőjét perbe fogták, öt évi börtönt kapott, többször kegyelmet ajánlottak neki, de nem fogadta el.

A fenti történet után több nyomon is továbbmehetünk. Az egyik út a szoborral kapcsolatos: a közönség nagyfokú érdeklődése és odafigyelése. A másik: a város hirtelen haragú, ellenzéki magatartása. A harmadik: a szegényparaszti könyvtár léte, mely igencsak ritkaság lehetett a századfordulón. Induljunk el az elsőn!

A megkérdezettek jelentős része arra a kérésünkre, hogy egy szóval mondják meg, milyen is Hódmezővásárhely tulajdonképpen, így válaszolt: *művészetcentrikus*, pontosabban *képzőművészet-centrikus*. Ennek megítélése persze nem egyértelmű, de ténye kikerülhetetlen, mikor a város szellemi életéről s annak fórumairól van szó. A kulturális élet centruma a Tornyai Jánosról elnevezett múzeum és a nevezetes Őszi Tárlat. *A vásárhelyi iskola az alföldi realista festészet és szobrászat központja.* Leghíresebbje: Endre Béla, Tornyai János, Rudnay Gyula, Medgyessy Ferenc, Kurucz D. István, Szabó Iván, Almási Gyula. A városi vezetés rengeteget áldoz azért, hogy e rangot megtartsa. Jelentős anyagi erőket koncentrál, új, kilencvenmilliós galériát, művészlakótelepet épít.

A képzőművészet másik pillére a kerámia, a fazekasság. A századfordulón négyszáz cserepese volt a városnak, ők alapították első gyárát, a Majolikagyárat, melyet a hetvenes évek elején beolvasztottak az Alföldi Porcelángyárba. Ez a szám azóta jelentősen leapadt, de a kerámiaipar ma is nevezetes. Vásárhely testvérvárosa a fazekasságnak köszönhetően nemzetközi hírű, franciaországi Valauris, ahol Picassónak volt kerámiaműhelye egykor. A művészek felajánlásokat tesznek a város javára; eredeti elgondolás például, hogy speciális kivitelű utcatáblákat készítenek. A városnak 53 köztéri szobra van.

Ugyanakkor beszélgetőpartnereink közül sokan kritikusan említik a képzőművészeti rangot, indokolatlan túlsúlyáról beszélnek. Felépült a 16 műteremlakásos művészlakótelep, de ehhez a Hódiköt és a Porcelángyár formatervezői nem juthatnak hozzá, csak a festők és szobrászok. Erőltetik a kiállításokat, és ezekre sok látogatót is vonzanak, folytatása azonban nincs, a vizuális nevelés egyéb formái hiányoznak, az iskolákban nem mutatkozik hatásuk. A rendezvények protokolláris jellegűek, a szellemi felső réteg azokon a megmozdulásokon, melyeken részvételét nem várják el, nem jelenik meg. *A képzőművészeti hagyomány* tehát *megkopott*, és erőltetve, sznob vanásoktól sem mentesen tartják életben.

A túlzott képzőművészet-centrikusság elnyomja a kulturális élet más területeit. Vásárhelynek nincs folyóirata, noha volt, külön napilapja sincs, a Tiszatáj pedig ritkán jelenteti meg a vásárhelyi írók írásait. Az alapfokú hangszeres képzés kiterjedt, a középfokú zenei oktatás azonban nagy nehézségekkel küzd, a zenei élet nem rendszeresen szervezett. A városnak a felszabadulás előtt nyári színháza és folyamatos színházi élete volt, nevezetes Faszínházát azonban lebontották. Színészei, énekesei, dramaturgjai — köztük a legnevesebbek: Bessenyei Ferenc, Gombos Kati, Lontay Margit, Várhelyi Endre, Ilosfalvy Róbert, Osváth Béla, Ferrari Violetta — elmentek. Pedig itt már a XIX. század második felében magyar nyelvű színielőadásokat tartottak, a város színjátszásunk egyik bölcsője volt.

Interjúalanyaink a kulturális élet aránytalanságaiért sok esetben a városi és megyei vezetést, valamint a hivatalos kultúrpolitika és ideológia szemléletét okolják. A város jelenlegi vezetői nem képesek teljes egészében átfogni, szervezni, támogatni a szellemi élet különböző fórumait. A megyei vezetés — párt- és állami vonalon egyaránt — megpróbál határvonalakat húzni, ám adminisztratív intézkedéseik eleve gátat szabnak a spontán törekvéseknek. Például követendő irányvonalként megszabták, hogy Szeged az irodalom, Hódmezővásárhely a képzőművészet városa; vagy meghatározták, mely környékbeli színházak léphetnek fel a városban. A városi és megyei vezetés sok esetben csak a legfelsőbb szintű határozatokat követi, amelyek gyakran nem veszik figyelembe a helyi hagyományokat, adottságokat.

Aki a városban nyitott szemmel jár, nem kerülheti ki a helyi képzőművészetet. Aki olvas, nem kerülheti ki Németh Lászlót. Idősebb beszélgetőpartnereink otthonában, a polcon, főhelyen áll a rózsaszínű Németh László sorozat, sokszor hiánytalanul. Az író tanulmányokat szentelt a városnak, regényt írt róla, az *Égető Esztert*. Kossuth-díjából alapítványt létesített a Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára javára (itt tanított). A város róla nevezte el „A" kategóriás könyvtárát (az országban mindössze négy olyan „A" kategóriás könyvtár van, mely nem megyeszékhelyen található).

Az író két legfontosabb jelzője Vásárhelyre: *„elefánttemető"* és *„csomorkányizmus"*. Beszélgetőtársaink közül is többen használták ezeket a kifejezéseket. Elefánttemető: utalás a bevezetőnkben említett sűrű közegre. Interjúalanyaink egy része nagy lelkesedéssel beszélt a város híressé vált tehetségeiről, elmondták, hogy az egyéni színek itt erősebbek, mint más városban, érdekes emberek lakják, mások viszont arra utaltak, hogy nagy embereket nevelt fel a város, de nem tudta őket megtartani. Bessenyei Ferencet idézték, a vásárhelyi születésű színészt: „Érdemes itt születni, de nem érdemes itt élni." A csomorkányizmus: egyfajta igénytelenség, elmaradottság. A legutóbbi hetekig nem volt elfogadható színvonalú szállodája a városnak. A vendéglők siralmas állapotban vannak. Gazdasági és tanácsi vezetők egyaránt panaszolták, hogy ha hivatalos vendégük érkezik, akkor kocsiba szállnak, Szegedre mennek vacsorázni, és ott is szállásolják el a vendéget. A városnak egy áruháza van és egy kisáruháza, néhány cipőboltja. A választék szűk, az igényes közönség Szegeden elégíti ki ilyen irányú szükségleteit. Ezért van az, hogy a kocsi a kulturális rétegződésnek fontos mutatója. Többen említették, hogy a vállalkozások elterjedésével gyors javulás tapasztalható a kínálat alakulásában.

Beszélgetőpartnereinket faggatva arról, hogy ezek a vonások pontosan miben állnak és mi az eredetük, sokan utaltak a *város református múltjára*. Tekintsük át röviden a város történelmét!

A város mint emberlakta település már kb. 6000 éve létezik. A kőkori ember a lápos, vizenyős terület szárazabb részein húzódott meg. A vízivilág jó menedékhelynek bizonyult, mert útvesztőit csak a helybeliek ismerték. Ennek az időszaknak a kultúráját jelzi több régészeti lelet, pl. a *Gorzsai Vénusz* vagy a kissé későbbi korra tehető *Kökénydombi Vénusz* és oltár. A későbbi korokban mindvégig védett területnek bizonyult Vásárhely és környéke, jórészt az ingoványnak köszönhetően. A rómaiak már nem értek el idáig, a népvándorlás századai is többé-kevésbé elkerülték. A mezőgazdasági jellegű település eközben gyarapodott. Elsősorban még horizontális fejlődésről

beszélhetünk. Megemlítendő, hogy Hódmezővásárhely környéke, főleg az Orosháza felé eső terület, rendkívül jó földtani adottságokkal rendelkezik, így a mezőgazdaság már korán felvirágozhatott. A középkor legnevezetesebb eseménye volt, amikor a település Hunyadi Jánostól mezővárosi kiváltságot kapott. A hódító török is elismerte ezt a kiváltságot. A város fejlődésében a korán elnyert, korlátozott függetlenség nagy szerepet játszott. Az önkormányzat, bíráskodás (egy időben pallosjog), egyösszegű adózás a független városi lét kialakulása felé mutatott. A török ennek ellenére több ízben lerombolta a várost, de mindig újjászületett. A korábban elmenekült lakosság együtt tért vissza, így az 1600-as évek végén, amikor a Habsburg-ház a nagy betelepítéseket szervezi, Hódmezővásárhely megmarad magyarnak. (Későbbi századok lexikonírói idejöttek „magyar arcokat" fényképezni.) A reformáció már Mohács előtt jelen volt a városban. Hódmezővásárhely akkori földesura áttért a protestáns hitre, és áttérítette alattvalóit is. Míg a közeli Szeged katolikus maradt, sőt, erőszakkal terjesztette is a katolicizmust, Vásárhely ellenállt, egy ízben a vallási okokból elmenekült egész algyői lakosságot befogadta.

Az egyházi és világi személyek a protestantizmus szellemében jártak el, amikor Vásárhelyen iskolákat alapítottak, megteremtették a könyvnyomtatást és -kiadást, terjesztették a magyar nyelvű *Bibliát*. Ekkortól számítható a szellemi rokonság-tudat Debrecennel, a kálvinista Rómával. Egészen a XIX. század első feléig Debrecenben képezték a szintén kálvinista Hódmezővásárhely számára a tanárokat és papokat. Az ún. latin iskola, amit ma gimnáziumnak neveznénk, partikula rendszerben működött: a debreceni anyaiskola a partikulákba kétévenként tanárokat (rektorokat) adott. A korábbi Bercsényi-birtok a Rákóczi-szabadságharc alatt és után Károlyi-birtok lett. Ura az a Károlyi Sándor, aki a Habsburgok előtt letette a fegyvert.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc idején sok vásárhelyi vett részt a harcokban, a honvéd hadsereg sok tisztje került ki innen. Kossuthot a város díszpolgárává választották. A XIX. század vége ezen a vidéken a „történelmi csend" időszaka. A századfordulón azonban az *agrárproletariátus mozgalmai* verik fel ezt a csendet. Elég csak utalni a Szántó Kovács János vezette mozgalmakra. A „nagyapák korosztálya" hamar a szociáldemokrácia befolyása alá került. Aktívan részt vettek a mozgalomban még az asszonyok is.

Vásárhelyen többek között a föld jó minősége, a korai mezővárosi hagyományok, a protestantizmus azt eredményezte, hogy a gazdatársadalom gyakorlatilag egységes, 25—30 holdas középparasztokból állt. A viszonylagos jómód következtében a vásárhelyi gazdákat mindig is vendégszeretőbbnek, nagyvonalúbbnak, adakozóbbnak tartották, mint más szomszédos települések lakóit. A gazdák sokat tettek városukért, egyfajta „civis lokálpatriotizmus" jellemezte és jellemzi őket még ma is. Az országban elsők között fúrattak artézi kutakat — közadakozásból.

Az Eötvös-féle iskolatörvény következtében a városban is megszaporodtak az elemi *iskolák* és ezzel együtt a tanár értelmiség is. A gazdák és a város iparosai szívesen taníttatták gyerekeiket — egy bizonyos szintig. Nem akarták ugyanis, hogy a gyerek túl iskolázott, művelt legyen, mert akkor elmegy, és nem jön vissza soha. Az olvasás, írás szükségességét azonban csaknem egytől egyig felismerték. A XIX. század végétől a gazdák olvasóköröket szerveztek. Ezek sok esetben mozgalmi központokká is váltak a későbbiekben.

A város politikai múltjának jellegzetes vonása egyfajta *makacs ellenzékiség*, mely valószínűleg szintén elválaszthatatlan református voltától. A túlnyomóan katolikus Csongrád megye reformátusainak zöme itt élt, ebben a városban. Általában elkötelezettje volt a baloldali mozgalmaknak, és inkább véleményének dacos kinyilvánítására, mint érdekeinek a politika terén való érvényesítésére használta fel a parlamenti képviseleti rendszert. 1912-ben Magyar Köztársasági Párt néven radikális nemzeti érzelmű csoportosulás kezdett működni, és Vásárhelyről kiindulva az országos politikai porondra lépett, csekély sikerrel. A két világháború között kisgazdapárti képviselőt küldött a város a parlamentbe (Kun Béla nevűt, aki nem azonos a Tanácsköztársaság vezetőjével). Feltételezhető, hogy a város vonzalma az irreális politikai gesztusok iránt vallási elszigeteltségéből, kisebbségi helyzetéből ered.

Magában a városban a szellemi élet fő központja a ma már 263 éves *Bethlen Gimnázium* volt. Tudós tanárok oktattak itt, és saját maguk „termelték ki" az idekerülő fiatal tanárok közül az utánpótlást. Nem zárkóztak elefántcsonttoronyba, hanem aktívan, súlyuk, felelősségük tudatában részt vállaltak a város szellemi arculatának kialakításában. Közreműködtek a helyi sajtóorgánumok szerkesztésében, és írásaikkal segítettek a színvonal fenntartásában, emelésében. Vásárhelynek egészen a szocialista demokratikus átalakulásig állandóan 3—4 lapja volt. Beszélgetőpartnereink, hangsúlyozva a Rákosi-éra sorvasztó hatását és a mai kultúrpolitika és ideológia sajátos állásfoglalását, legfőképpen egy helyi lap megalapítása mellett kardoskodtak. (A Csongrád Megyei Hírlapnak van ugyan vásárhelyi kiadása, ám ez csak egy lapot jelent a megyei újságon belül. Hasonlóan ehhez, létezik például szentesi kiadás is, tehát a megyei központi lap foglalja magában az egyes városok különkiadásait, és az újságot ezután e szerint terjesztik.)

Visszatérve a háború előtti szellemi életre: ennek jellemzői voltak a kaszinók és a különböző társaságok. Ilyen volt a *Tornyai János* által összefogott kör, amelyből azután a vásárhelyi művészeti élet sarjadt. Tornyai János festőművész, a város szülötte, budapesti tanulmányai után ösztöndíjasként Párizsban járt. 1920-ig Hódmezővásárhelyen élt. Barátaival, Endre Bélával, Kiss Lajossal, a híres etnográfussal, életre hívta a vásárhelyi művésztelepet. Nagy szerepet játszott a múzeum létrehozásában. Ott volt a Majolikagyár alapítói között, a helyi újságok indulásánál. A városnak ebben az időben öt hírlapja volt, ebből két napilap.

A Vásárhelyen élő művészek kétségkívül színesítették a város szellemi életét, azonban az értelmiség struktúrája nagyjából megyezett a korabeli magyar városi átlaggal. Ügyvédek, orvosok, tisztviselők, egy-két „közmű" mérnök egészítette ki a tanárokból, művészekből álló magot. A város szellemi élete ebben a szerkezetben fejlődött a felszabadulásig.

Hódmezővásárhely *tanyás mezőváros*. A török idők alatt határa hatalmasra nőtt, és bár a háború után többször is változott, az ország Budapest után második legnagyobb területű települése. A századfordulón színvonalas kultúra jellemezte a tanyavilágot, nem volt ritka a házikönyvtár. A későbbiekben kertészetek (Czeglédi Nagy Ferenc), zöldségkultúrák alakultak. Csírái voltak ezek a Németh László-i Kertvásárhelynek, egy elmaradott paraszti társadalmat felváltó, iskolázott kertésztársadalomnak. 1938-ban a tanári kar és a református szervezetek jelentős anyagi támogatásával megalakult a gimnázium később Cseresnyés nevet felvett kollégiuma, mely a tehetséges tanyai

parasztgyerekek iskolázását vállalta. A háború után a kollégium belépett a NÉKOSZ-ba.

Az iparos iskolaváros-centrum és az intenzív, tanyás településformát fenntartó mezőgazdaság azonban nem épült ki saját törvényei szerint. A kipróbálásra kerülő koncepció perspektívátlannak ítélte a kisüzemi mezőgazdasági formát, a tsz-esítés és iskolakörzetesítés gyakorlata elsorvasztotta a tanyavilágot. A NÉKOSZ-t megszüntették. A város határának kb. felét kollektivizálták, hat állami gazdaság és 31 tsz alakult. A kollektivizálás 1960-ra befejeződött. Ma két állami gazdaság és öt tsz működik.

A város jelenlegi középfokú intézményei a gimnázium mellett: egy vendéglátóipari, egy egészségügyi és közgazdasági (ez utóbbi kettő egy szervezetben) és egy műszeripari szakközépiskola és két szakmunkásképző intézet. Utóbbiakban sok egyedi szakmát is oktatnak: gipszmintakészítést, kerámiaformázást, porcelánfestést, kerámiaégetést. A kollégiumi férőhelyek száma kb. nyolcszáz. A városnak felsőoktatási intézménye is van, a háború után alakított Földművesiskola járta végig a középiskolák fokozatait, majd lett az Állatorvostudományi Egyetem kihelyezett állategészségügyi tagozata.

A tanyák sorvadását a villamosítás, a háztáji és az artézi kutak fúrása megállította. A határ egy részét hétvégi telkekké parcellázták fel, ahol igen intenzív kisüzemek is működnek. Két idősebb beszélgetőpartnerünket egy *új tanyai kirajzás* lehetőségéről kérdeztük, mindketten valós lehetőségként említették, sőt ennek már bizonyos jeleire is utaltak, de figyelmeztettek, hogy ez semmiképpen nem lesz azonos a korábbi tanyavilággal. Tanyaközpontok épültek, az arra alkalmas helyekre elvitték a villanyt, és itt esetleg elképzelhetőnek tartják a népesség növekedését, de a többi helyeken a tanyavilág mindenképpen felszámolódik.

A fejlesztési koncepció másik központi eleme volt az *iparosítás*. Hódmezővásárhelynek a háború előtt minimális ipara volt: néhány gőzmalom, a Kokron-féle kötőüzem, a Majolikagyár, egy kisebb vegyiüzem és számottevő kézműipar. A felszabadulás után jelentős ipartelepítés kezdődött. A kis textilüzemből nőtt ki a *Hódiköt*, mely két vásárhelyi és hét vidéki telephelyen kb. három és fél ezer főt foglalkoztat. A gyár fő termékei: felsőruházati cikkek, szabadidő-ruhák, pulóverek, kardigánok és egyéb kötszövött termékek. Termékeik színvonala az országban a legmagasabb (kivéve a gyermek tréningruhákat). E színvonal azonban nem mindig kifizetődő a vállalatnak. Az amerikai piac ugyanis igényesebb, mint a nyugat-európai, az országban mindösszesze két vállalat képes kielégíteni igényeit, termelésük jövedelmezősége azonban alacsonyabb, mint a nyugat-európai átlag. A külkereskedelmi vállalat pedig következetesen a két kiemelkedőt nyújtó vállalatra osztja az amerikai export teljesítését. A termékek színvonalával szemben a termelés színvonala az országos átlagot tekintve is közepes. A foglalkoztatottak 3,5%-a felsőfokú végzettségű (az elmúlt hat évben majdnem megkétszereződött). Középfokú végzettségűek a létszám 16%-át adják. Szakmunkás 54%. A diplomások 96%-a a két vásárhelyi telephelyen dolgozik. E gárda több mint fele műszaki végzettségű, negyede közgazdasági-pénzügyi diplomával rendelkezik. A vállalatnál öt jogász, valamint öt iparművész dolgozik. A képzettségben felső szinten állók közül, különösen a vidéki telephelyeken, főképp műszakiak hiányoznak, ugyanakkor túl sok a jogász. Legégetőbb a helyzet középszinten. A textilipari technikum megszűnt Hódmezővásárhelyen, a jelenlegi középfokú képzés

pedig gyengébben képzett munkaerőt bocsát ki. Ha ez a tendencia továbbra is fennmarad — mondta a vezérigazgató —, az néhány éven belül a termelésben is mutatkozni fog, súlyos következményekkel járhat a nehezedő gazdasági helyzetben. Az idegen nyelvek ismerete alacsony szintű, a 103 diplomás közül mindössze négy olyan van, aki rendelkezik állami nyelvvizsgával. A helyzet javítására megpróbálták bevonni a városi TIT-szervezetet, intenzív kurzusokat szerveztek — eredménytelenül. A nyevtudás egyébként városszerte hasonló színvonalú. Az újítómozgalom eredményessége erősen közepes, az újítók köre évek óta nem bővül, a szakmai intelligenciaszint és igényesség csökken, különösképpen a középvezetői garnitúrában.

A vállalat a város második legnagyobb termelési értéket előállító cége, a legnagyobb exportőr (exportcikkeinek kb. felét tőkés piacon értékesítik). A város felsőfokú végzetteinek durván 30%-át itt iskolázták. A nagyobb vállalatok között itt a legalacsonyabb a bérszínvonal (!).

Az *Alföldi Porcelángyár*at a 60-as évek közepén telepítették Vásárhelyre. Akkor Közép-Európában a legmodernebb technológiával dolgozott, azonban kellő erőforrások híján a legfejlettebbekkel lépést tartani nem tudott, így egyre nehezülő körülmények között exportál, csak tőkés piacra. Termelési értéke 963 millió Ft, állóeszköz-állománya 1,3 mdFt volt az elmúlt évben. Porcelánedényeket, fürdőszoba-berendezéseket, csempéket, építési segédeszközöket, padlólapokat gyárt változó színvonalon, ez utóbbi terméke a legrosszabb. Edénycsaládjai azonban a BNV-n díjakat is nyertek. A felsőszintű végzettek száma kb. 120—130 fő. A szakmunkások aránya átlagosan 20—30%, de gyáregységenként erősen változik. Hiányok jelentkeznek az építőipari technikus területen. Jövőre új rendszerű technikusképzés kezdődik, ennek hatása azonban csak évek múltán fog mutatkozni. Beszélgetőpartnerünk szerint a vállalat az alapanyag-szállítóknak kiszolgáltatva és a gazdasági szabályozók erős szorításában kényszerpályára került, és eredményességét egy sokkal rátermettebb, agilisabb és képzettebb munkaerő-állomány sem tudná lényegesen változtatni — jelentős anyagi erők hiányában.

A vállalat dolgozói — szinte kizárólag képzett és tapasztalt szakmunkások — gyorsan reagáltak a gazdasági vállalkozások elterjedésére. 14 vgm működik. Az újítómozgalom stagnál, ennek okát az interjúalany az újításokkal kapcsolatos bürokratikus akadályokban jelölte meg. Akkor volt csak olajozott egy újítás vagy találmány elfogadásának útja, ha strómanokat vontak be.

A *Majolikagyár* a város hagyományos iparát, a fazekasságot emeli gyári szintre. Vállalja a népművészet aktív ápolását és terjesztését. Története során eleinte önálló gyár volt, majd a megyei tanács felügyelete alá került, de még mindig önálló, később — 1970-ben — az Alföldi Porcelángyárhoz kapcsolták, annak gyáregysége lett. A vállalat kisméretű, régi épületekben dolgozik ma is, jórészt kézi munka felhasználásával. Amint a gyáregységvezető elmondta, az utóbbi húsz évben nem volt lehetőségük nagyobb arányú beruházásra, csak kisebb átalakításokra került sor. Főként nyugat-európai piacra szállítanak. A szocialista országokban nincs versenytársuk a kiváló minőségnek köszönhetően, de a tőkés konkurencia is elmarad mögöttük. Rendkívül hamar tudnak reagálni a piac igényeire, sokszor meg is előzik azt. A francia és az NSZK-beli divatirányzatokat tekintik mérvadóknak. Foglalkoznak know-how- és komplett gyárexporttal is, pl. 1981—1982-ben Jugoszláviában építettek fel egy kész üzemet. A vállalatnál két felsőfokú végzettségű dolgozó van. Évente

50—60 ipari tanulót képeznek ki. A nagy fluktuáció miatt ezek kb. egyharmada marad meg később a vállalatnál. A magánvállalkozások fellendülése érzékenyen érintette a gyárat, mert többnyire a legjobb szakmunkások váltották ki az iparengedélyt, és lettek fazekasok, kerámikusok. A dolgozók 65—70%-a szakmunkás. A jó minőséget az egyedi bevizsgálás biztosítja. Egy-két évente vezetnek be új technológiákat. 1000—1600 cikkfélét gyártanak egyidőben. A belföldi értékesítés nagyobb gondot okoz a vállalatnak, mert a termékek hazai zsűrizése egy-másfél évet igényel. Külföldre történő eladás esetén nincs zsűrizés, így egy-három hónapon belül szállítani tudnak. A műszaki és gyártmányfejlesztést többnyire munkaköri kötelességnek tekintik, így az újítómozgalomnak nincs tere és hagyománya. Az új termékekkel, technológiákkal sok esetben rizikót is vállalnak. Ezek általában európai viszonylatban is újszerű termékek, illetve eljárások. A világszínvonalról az ő esetükben nem lehet beszélni, mert a tengerentúli piac innen, sőt Európából gyakorlatilag nem érzékelhető. Dollártermelésük rendkívül jó: 30 Ft/dollár. A vállalatvezetés szerint a város nem használja ki azokat a lehetőségeket, amelyek a helyi fazekas hagyományokban rejlenek.

A *Metripond* (mérleggyár) a város nagyvállalatai közé tartozik. Budapestről telepítették Hódmezővásárhelyre, és még ma is idegen testnek hat a városban. Pontosabb adatok hiányában csak néhány megállapításra szorítkozhatunk. A vállalat évek óta nem fejlődik, sőt létszáma évek óta csökken. A vezetők szerint megfelelő számú diplomás és szakmunkás dolgozik a vállalatnál. Termékstruktúráját igyekszik változtatni, de ebben komoly akadály számára az importstop és a nyugati országok diszkriminációja bizonyos termékek exportját illetően. Termékeit főként szocialista relációban értékesíti. Mivel ezek a termékek beruházás jellegűek, nyugati országba, illetve exportra csak valamely fővállalkozás keretében kerülnek. Versenytársai cseh és NDK-beli vállalatok. A szovjet piacra történő exportja rendkívül nyereséges, emiatt nagy adótételek terhelik. A várossal jó viszonyban vannak. A megmozdulásokon, rendezvényeken részt vesznek.

A *Magyar Alumíniumipari Tröszt* helyi vállalata a várostól különváltan működik. A vásárhelyiek számára mégis az egyik legvonzóbb, mert az összes helyi gyár közül itt a legmagasabbak a fizetések. A vállalatvezetés fiatal, ambiciózus szakemberekből áll, egészen a középvezetők szintjéig. A vállalat méretéhez képest nagy dollárnyereséget realizál, főként az utóbbi években.

A város történetének és jelenének is egyik visszatérő kérdése a *Szegedhez való viszony*. Szeged növekedését különösen felgyorsította a nagy árvíz utáni újjáépítés, majd az, hogy az 1960-as évek eleje óta megyeszékhely. Ez idő óta Vásárhely és Makó lakossága csökkent. Szinte minden interjúalany erőszakosnak, mohónak tartotta a szomszédos nagyváros növekedését, és úgy érzékelte, hogy az részben Vásárhely rovására történik, ugyanakkor elmondták, hogy a két város a nagyságrendi különbség miatt nem versenyezhet egymással, de mindenképpen egy méltányosabb elosztást szorgalmaztak.

A városnak környezetével való viszonyát a múlt jelentősen befolyásolja. A különböző történelmi korok gazdasági és szellemi arculata egymásra rakódik a jelenben. Vásárhelyen az idő lassúbb folyása miatt ezeknek a tényeknek fokozott jelentőségük van.

A XVII. századtól kezdve — valószínűleg a reformáció is közrejátszott ebben — a városból mindig voltak, akik külföldi egyetemen tanultak. Maguk-

ba szívták az európai műveltséget, kultúrát. Ugyanakkor külföldiek is jártak Vásárhelyen. A kapcsolattartás más vidékekkel nem csak a kultúra magasabb régióiban volt szokás. A helyi mesteremberek elküldték fiaikat, mondván: „Hadd tanuljon német szót". Így történhetett azután, hogy a mesterek sokszor két-három idegen nemzet nyelvén is elboldogultak.

A város fő szellemi vonzásiránya évszázadokon át Debrecen felé mutatott. A fizikai közelség miatt azonban Szeged dinamikus növekedésének, illetve ami ezzel együtt járt, szellemi centrummá válásának (amit elősegített a kolozsvári egyetem ide menekülése is 1920-ban) hatására ez az orientáció megváltozott. Szeged, a két folyó találkozásának városa, jelenleg mindenképpen a délkeleti országrész központja.

Az ötvenes években Vásárhely volt a megyeszékhely, azonban a város költségvetésének ebből adódó megnövekedése nem vezetett hosszú távú eredményekre, az időszak jellemző vásárhelyi nagyberuházása a leendő gyapottermelő vidék feldolgozóközpontjának létesítése volt. Így amikor a megyei adminisztráció 1961-ben Szegedre költözött, a nagyváros nagyobb szerencsével kezdhette meg a tudatos gyarapodást. A megyei könyvtár és más kulturális intézmények is elköltöztek. Az első, 1961-es városrendezési terv szerint — mondta egyik beszélgetőpartnerünk — Vásárhely alvó várossá változott volna a nagy szomszéd mellett. A hatvanas évek óta csökken Vásárhely lakossága, hasonlóan Makóhoz, de annál gyorsabb ütemben.

A közvetlen környékkel Hódmezővásárhelynek egészségesebb és közvetlenebb a kapcsolata. A tanyák, melyek kisebb-nagyobb távolságban, de mindig a város vonzásában léteztek, annak szerves részét képezik ma is. A tanyaközpontok közül néhány, pl. Székkutas, Kardoskút fejlődése során elszakadási törekvéseket is megfogalmazott, amelyeket természetesen a város mindig megakadályozott. 1954-ben a határ- és megyerendezés alkalmával nagy pusztarészeket csatoltak le a város határából és kapcsoltak Békés megyéhez, illetőleg Orosházához. A vásárhelyieket ez érzékenyen érintette két okból is: egyrészt ezek kiváló minőségű földek voltak, másrészt az itteniek mindig kínosan ügyeltek arra, hogy megkülönböztessék őket az orosháziaktól. Különféle történetek keringenek az orosháziak spórolósságáról, a vásárhelyiek nagyvonalúságáról.

A mai Vásárhelyt a helybeliek *a középiskolák városaként* emlegetik. A jelentős számú kollégiumi férőhely miatt (800 fő) a környék iskoláztatásának — főleg középszinten — teljes egészét magára vállalja. Az elkövetkezendő néhány év tanulói létszámgyarapodásának nyomása ellen valószínűleg úgy fognak védekezni, hogy csökkentik a közeli falvakból való beiskolázást.

A szakközépiskolákban sok ritka szakmát tanítanak. Ez távoli vidékekről is ide vonzza a fiatalokat. A Majolikagyár pl. mint bázisüzem, az egész ország számára képez kerámiával dolgozó szakmunkásokat. Kaposvárról, Miskolcról is vannak tanulóik.

A gimnáziumnak hagyományosan nagy a kisugárzása, egyrészt a környékről idejáró diákjai, másrészt innen elkerülő tanárai révén. Az utóbbi tíz évben pl. a JATE egy irodalomprofesszora, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola három tanára, a Megyei Levéltár igazgatója, a Szombathelyi Tanárképző Főiskola egy tanszékvezetője, a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem egy pro-

fesszora került el többek közül a városból. Ezt a helyiek mint a város hibáit és súlyos problémáját emlegetik.

A közvetlen környék, mely állandó tömegközlekedési kapcsolatban áll a várossal, jelentős részt vállal a *nagyüzemek munkaerő-ellátásában*. Az Alföldi Porcelángyárban hallottuk, hogy a sűrű szabályozómódosítások során, attól függően, hogy a környező termelőszövetkezetek, illetve vásárhelyi nagyvállalatok kerülnek-e kedvezőbb bérgazdálkodási körülmények közé, érzékelhető egy munkaerő-vándorlási hullámzás. A szélesebb környékről a munkaerőtoborzás lehetetlen, mert az általunk megkeresett vállalatok nem tudnak munkásszállító autóbuszokat fenntartani. Ezzel szemben pl. a Hódgépnek és a Hódikötnek számos telephelye, illetve kisvállalata van a megyében és a megyehatáron kívül is. Ezek közül a jövőben több várhatóan leányvállalattá alakul, ami feltehetően valamelyest csökkenteni fogja Hódmezővásárhely „vonzását".

AJKA

A város nevét 1214-ben említi írásos oklevél, s mai területén ekkor az alábbi falvak alakultak ki: Ajka, Bódé, Tósok, Tósokberénd. E területek egyesüléséből alakult meg 1959. november 1-én Ajka városa.

A települést alkotó községek a múltban csaknem kizárólag mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak, s így igazi, döntő változást a *szén felfedezése* hozott: 1865-től osztrák tőkével beindulhatott a bányavállalkozás, majd 1878-ban megalakult az Üveggyár, 1910-ben megkezdte működését a téglagyár. A település arculatát tehát a múlt században kibontakozott bányászat s az erre épülő ipari fejlődés formálta. A már említett szénét követte a *bauxit felfedezése*, a timföldgyár és az alumíniumkohó, valamint az erőmű felépülése. A város életében nemcsak a múltban, de várhatóan a jövőben is meghatározó marad a szén és a bauxit szerepe, melynek tartalékai — különböző becslések alapján is — több évszázadra elegendőek, s ily módon biztosítva vannak a város növekedésének alapjai is.

A város népessége 1875-ben 904, 1949-ben 8307. 1984-ben már kb. 34 000 fő, tehát rendkívül dinamikus felfutást mutat. A lakosság számának további egyenletes növekedésével lehet számolni, bár az ipari foglalkoztatottak arányában lényeges változások már nem lesznek. A tercier ágazat jelentősége azonban folyamatosan növekszik, és a bővülés várhatóan munkaalkalmakat teremt. Ajka fekvéséből adódóan lakótelepi építkezést nem mindenhol lehet már folytatni, s ez mindenképpen gátat szab a további népesség növekedésnek. Korlátozó tényezőt jelent a város fejlődésében egyrészt, hogy az átlagéletkor 30 év alatt van, és így szellemi életében leginkább számításba jövő csoportok építkeznek (ma az építkezéseknek 95%-a magánerőből történik). Másrészt korlátozó tényező az uralkodó értékrend és szemléletmód, amely a fizikai-anyagi teljesítményeket helyezi előtérbe a szellemiek rovására.

Ajka *bizonyos városi funkciókat igen hiányosan tölt be*. A városlakók véleménye szerint: „Ez abból adódik, hogy az emberek nagy része faluról vándorolt be, nem városi környezetben lakott, és így hiányos elképzelésekkel rendelkezik a városi funkciókról. Pl.: motorkerékpár a járdán, emberek az úton." „Nincsenek klubok, nincsenek kávéházak, kevés az olyan ember, aki

komolyan szívén viseli a város sorsát. Az egyes egyedek nem képviselnek nagy erőt, szellemi központok hiányoznak. Létrejött azonban egy város, amelynek van arculata, és ez is jelent valamiféle-fajta szellemiséget, hiszen nem betonskatulya (650 000 m² parkterületen 34 000 ember), ez az arány országos viszonylatban is igen jó. A bakonyi tájba való beilleszkedés jól sikerült. A kórház oktató intézménnyé alakult, a művelődési házban vendégművészek, néha külföldiek is szerepelnek. De a műszaki értelmiség és általában az értelmiségi rétegek tevékenysége belterjessé vált. Csak az üzemben forgolódnak, holott kicsit nagyobb holdudvar kellene, hogy a problémák úgy potyogjanak bele, mint a lepkék." A vezetők sem vállalják a szellemiség fejlesztését, amihez hozzájárul az is, hogy a technológiai szint sem igényel igazán zseniket, s nincsenek rákényszerítve a továbblépésre. „Itt baj csak akkor lesz, ha a technológiában ugrás kell majd a fennmaradáshoz, akkor nem lesz majd utánpótlás." A probléma tehát az, hogy a technológia sem követeli meg az általános műveltség gyarapodását. „Az intézményrendszer fogyatékos, amihez hozzájárul még az a tényező, hogy ma vezetőnek lenni sem éri meg." „Nincsenek városi közvéleményt formáló intézmények." (Újság volt, de már nincs. Nyomda szintén nincs már. Napilap nincs, helyette partikuláris üzemi lapok vannak.) „Általános hiba, hogy nem az egyes emberekre, hanem területekre és társadalmi szervezetekre stb. építenek."

„A hézagos intézményrendszer bővítése kell legyen az elsőrendű feladat. A középiskola nem elégíti ki a reális igényeket, még a közművelődés területén sem. Az ország gondjai itt is érvényesülnek (pl. pedagógushiány). A tudományos központtal való kapcsolatokat tartalmasabbá kellene tenni. Az MTESZ eddigi tevékenysége (sör és szendvicsevés volt), szakismeretgyűjtés és a fejlődés területén semmilyen teljesítményt nem nyújtott. A demokratikus formák érdemi működése igen fontos tényező lenne, mert az eddigi döntésekben a lakosság nem volt benne (eddig kritizált, elfogadott, majd beletörődött azokba), 'profi' szervezetek kellenének fizetett dolgozókkal."

„Az új városok legfőbb átka az alkoholizmus." Az életmód szocialista tartalmát kellene helyesebben értelmezni és magasabb rangra emelni. (Pl. építsenek rangos szórakozóhelyeket!) Többet kellene tenni az egészség megóvása érdekében is, mert „a város kétszer annyit eszik, mint amennyit kellene".

*A túl hirtelen fejlesztett város*nak pionír hangulata van. Jelenlegi *karakterének jellemzője*, hogy „vegyes összetételű szocialista iparváros". A túlságosan heterogén lakosságból adódóan az igények és eredmények értékelése különböző megítélésű lehet. Ajka lökésszerű fejlődésen ment keresztül, mindig egy-egy ipari beruházáshoz kellettek emberek, akiknek építettek lakásokat. Így kerültek ide a paraszti rétegeken kívül a munkások éppúgy, mint az értelmiségiek. A felszabadulás utáni fejlődés eredményeit tekintve viszonylag egyenes vonalú. Probléma azonban, hogy központi támogatást ritkán kap a kultúra és az egészségügy területe, melyek így gondjaikkal szinte mindig a várost terhelik. Ugyanakkor a műszaki kultúrára fordítható pénzösszegek már régóta messze meghaladják a színvonal diktálta ütemet.

Minőség tekintetében még ma is komoly problémák vannak. A legnagyobb gond, hogy hiába nagy számú az értelmiség, mégsincsenek igazán gyökerei. (Pl. a műszaki értelmiség 80%-a az elmúlt húsz évben jött létre.) A pedagógus-ellátottság is igen sok kívánnivalót hagy maga után. (Pl. naponta 71 embert

kell helyettesítenie a 320 tanárnak.) Ebből következik, hogy a pedagógus értelmiség olyannyira leterhelt, hogy nem lehet belőlük többet „kihozni". („... a pedagógusoknak szinte már a kultúra befogadására sincs idejük, nemhogy terjesztésére.")

A szellemi élet gyökerei — mint már említettük — az ipar, illetve a nagyipar fejlődésére vezethetők vissza. Ebből következik, hogy bázisa egyoldalúan technikai jellegű. Az emberek alaptörekvései elsődlegesen anyagi természetűek, s bár nagyon szorgalmasak, az igazi perspektívát nem látják maguk előtt. („Csak az orrukig látnak, pl. háromszintes házat építenek, belepusztulnak lelkileg is, tönkremennek a kapcsolatok, elválnak, és a házat eladják — túl sokan vannak ilyenek.") A város vezetésében történtek erőfeszítések a jobb életkörülmények kialakításáért, de a szellemi életre mindig kevés erő jutott. („Itt előnyösebb egy vadásztársaság tagjának lenni, mint értelmiséginek.")

Az értelmiségi csoportok ebben a városban is elkülönülnek (műszakiak, pedagógusok-népművelők, orvosok stb.), és a közöttük kialakult kapcsolatok nem intellektuálisak, hanem érdek jellegűek, tevékenység-centrikusak. A szabad időt e rétegek körében is anyagi hasznot hozó tevékenységre fordítják.

Amennyiben *más városokkal hasonlítjuk össze* (ez kizárólag az „új" városokkal lehetséges), ezekkel Ajka állja a versenyt. Lakói büszkék is erre. Sok mindent a város saját erőből hozott létre (213 millió forintból születtek olyan beruházások, amire az állam nem adott pénzt, pl. társadalmi munkában száz óvodai férőhely helyett 650 létesült, hiszen ebben az üzemek is érdekeltek voltak). Strandot, vásárcsarnokot is építettek saját erőből. Pozitív mozgatórugó a vállalatok egymásrautaltsága, s egyikük sem vezető vállalat. (A vállalati igazgatókat beosztották különböző társadalmi testületekbe, és ezzel érdekeltté tették őket a városfejlesztésben, egymással is konkurálva teljesítik funkciójukat.)

Igen fontos probléma a környezetvédelem kérdése, melyet ha nem oldanak meg, a város el fog néptelenedni. A füst, a por, a meddő kényszeríti majd erre az itt lakókat.

Furcsa ellentmondás, hogy egyik Ajkán létesült üzemnek, gyárnak sem Ajkán van a központja, hanem mind csak egy nagyobb egység része. Ebből következik, hogy széthúzó, máshová húzó érdekek hálózzák be a város iparát (kivétel az Üveggyár). Ilyen például a Tapolcai Bauxit problémája — hiába nem ott bányásszák, mégis oda megy a jövedelem. Az olyan telepítésekben, mint pl. a Veszprémi Szénbányák, ahol nincs is szén — nincs logika. Ezek a gyorsan fejlődő városok már régen lehagyták volna a megyeszékhelyeket, s ezért fejlesztésüket tekintve „szinte mesterséges leállítás történt".

Az *Üveggyár* éves termelési értéke 430 millió forint. A termékek 70%-a exportra kerül, kizárólag tőkés országokba. Szocialista export itt nem létezik. Általánosságban elmondható, hogy kerámiákat gyártanak (kehely, pohár, díszműáru). Világszínvonalon termelnek, 1981-től önállóak. A belföldi igényeket alig tudják kielégíteni, mert első az export (!); csak első osztályú árukat gyártanak. A gyárban az évek során nőtt a kvalifikált munkaerő száma, bár a fluktuáció is igen nagy. Nő a második szakmát szerzettek aránya is. A szakmunkások száma 600 fölött van, és minden 100-ból 15 fő két szakmával is rendelkezik. A gyárban kb. 1200 a fizikai dolgozók száma.

Szakemberhiány természetesen nemcsak a kiegészítő szakmákban („vasas" szakmák), hanem a nehezen képezhető üvegfúvókból is van. A gyár „manufaktúra jellegű" abban az értelemben, hogy a gépesítés csak kismértékű. Az itt gyártott termékek művészi értéke is jelentős, s ezt rontaná a nagyüzemi termelés. Ebből következik, hogy itt nem kell attól tartani, hogy a technika helyettesíti majd a szakmunkást. A gyárban két tervező iparművész (egy főiskolai és egy középiskolai végzettséggel) dolgozik.

A profilváltás kezdeményezései nem túl sok sikerrel jártak, bár a gyár hagyományos termékeinek is jelentős piacai vannak. Mégis fontos a rugalmas alkalmazkodás a piacon maradáshoz, legalább az eddigi vevők megtartásához. Ha a termékszerkezeten belül valamilyen eltolódásról beszélhetünk, az inkább a színes üveg és a díszműáru felé történt. Talán nem meglepő tendencia, hogy az olcsóbb áruk keresettebbek. (Mégis a tömegáruk gyártásáé lesz a jövő?) A munkaerőgondok itt it igen jelentősek. A városból az utánpótlás nem megoldott, színes üvegcsiszolókat ugyan képeznek, de üvegfúvókat nem. Ezért szükséges a belső üzemen belüli átképzés, de ez nem lehet hosszú távú cél és eszköz, az ilyen betanítói tanfolyam nem elegendő a megfelelő színvonalú munkaerőképzéshez. A gondok enyhítésére 8 általánost végzett tanulókat is fel kell venni (akiknél persze vizsgálják a kézügyességet is, bizonyos szellemi, illetve kulturális fogékonyságot, „szépérzéket"). Személyi gondokból adódóan robbanásszerű profilváltás szinte nem lehetséges, terveik között sem szerepel ilyesmi. A szakmunkásképzés is rugalmasan alkalmazkodik a gyár igényeihez, de a szűk keresztmetszeteken nem túl sokat segít. (Kb. 270—290 ember évenként.)

A beadott és megvalósult innovációk sorsa a vállalatnál két újítói aranyfokozattal rendelkező ember kezében van. Országos szinten kiemelt újítás ugyan nem volt, de a vállalat életében jelentős találmányok minden évben vannak. Létezik évente egy-egy újítási hónap, amikor az ötletbörzén kb. 30—40 újítás is szerepel. Az ilyen börzéken igen nagy az érdeklődés. 1983-as adatok számszerű alakulása: beadott innovációk száma 53, ebből elfogadott 32, melyből ebben az évben 14-et valósítottak meg. Az innovációk jellege kevésbé szakmai, inkább energiatakarékossági, illetve balesetvédelmi stb. Az éves megtakarítás 1,5 millió és 3 millió Ft között van, szemben a költségigényekkel, mely általában 100 ezer Ft érték körül mozog. Az innovációkat benyújtó személyek főleg szakmunkások és technikusok.

A gyár vonzáskörzete igen nagy (korábban 43 községből járt be a dolgozók egynegyede, 4—20 km-es körzetből). Próbálkozások történtek az ottani művelődési házakkal kontaktus teremtésére, de ezek kudarcot vallottak.

Más településekkel (a személyzeti vezető) nem lát lehetőséget közös fejlesztésre, hiszen az itt dolgozó, különböző falkvakban élő emberek saját lakóhelyüket, mikrokörnyezetüket jobban szeretik, mint munkahelyüket. Ez „nem a vállalat tevékenységéből fakad, hanem polgári, de nem elítélendő gondolkodásmódból".

A *Bányászati Fejlesztési Intézet* nevéből az következnék, ez a város egyik fontos, újításokat irányító intézménye. Ez az „intézet" azonban egy kis épület, ahol az Ózdi Kohászati Üzemek megrendelésére egy „cél"-berendezés kísérleteit végezték el. Nemrég itt fejlesztettek tovább egy külföldről vásárolt know-how-t. Az „intézet" területén ma már két ember található, és ők is csak hetente kétszer. A bontás még nem kezdődött meg, de a helyi lakosoktól kér-

dezősködve megtudtuk, hogy az „intézet" feloszlott, hiszen a kísérletek befejeződtek. Többet nem sikerült megtudnunk erről az objektumról.

A *Videoton ajkai gyáregysége* 1962-ben alakult, amikor kevés munkalehetőség kínálkozott a nőknek, mert a gyárak — Hőerőmű, Timföldgyár és Alumíniumkohó, Üveggyár vagy a bányaüzemek — elsősorban a férfiak számára jelentettek foglalkoztatást.

A törzsgyárból érkezett szakemberek kis csoportjának vezetésével 30 női betanított munkás kezdte meg akkor a termelést. Kezdetben a fő profilt az egyszerű alkatrészek gyártása jelentette (forgó-kondenzátorok, potenciométerek). Az üzem fokozatos fejlődésen ment keresztül, s így a termékszerkezet egyre bonyolultabb alkatrészek felé tolódott el. Falvakból betelepült, alacsony szakképzettségű munkaerő állt ebben az időben a rendelkezésre, ezért a szükséges szakemberképzést a vállalaton belül azonnal megindították. Ma már 20 éve folyik a szakmunkásképzés, főként munka melletti továbbképzés formában (kézi forgácsoló, mechanikai műszerész).

1973—1974-re kialakult a mai létszám, és fő profillá vált a szórakoztató elektronika, egyszerű és bonyolult alkatrészek, szerelvények, programválasztók gyártása. 1980-tól — az addig tv-gyártáshoz tartozó — üzemegység a rádiógyárhoz került, egyúttal termékszerkezet-váltásra is sor került: 1980-tól fokozatosan teret hódított a nagyobb műszaki szaktudást igénylő, nehéz híradástechnika. Ma már ez jelenti a fő profilt, a termelés kb. 60%-át.

A szórakoztató híradástechnikai alkatrészek gyártását fokozatosan az újonnan megalakuló tabi és devecseri gyáregységeknek adták át. Az új termékszerkezet jelentős szakemberösszetétel-változást követel; főleg villamosmérnökökre lenne szükség, illetve a szakemberek egy részének átképzésére (gépi forgácsoló, elektronikai műszerész). A mérnökök utánpótlása jelentős probléma, évente 1—2 SZET-es beiskolázására kerül sor, kb. 10—14 az ösztöndíjasok száma.

A szakmunkásképzésen az újonnan épült csarnok átadása sokat változtatott. Kb. 100—110 fő tanul itt nappalin, elektroműszerésznek. Vállalaton belül pedig hat éve folyik a híradásipariszerelő-képzés.

Régen jelentős munkaerőbázis állt rendelkezésre, ma már ez csökkenőben van, a mérnök is, a szakmunkás is kevés. A mérnökök napjainkban szakmai perspektívát látnak az új profilban, és a lakás 2—3 éven belüli biztosítása is növeli a vonzerőt. A vállalat jelenlegi összetétele a következőképpen alakul: 2500 dolgozó, amelynek 10%-a állandóan fluktuál, ebből 70% nő; 50% fiatal; 7—800 szakmunkás; 200 technikus; 60 felsőfokú végzettségű (59 mérnök és 1 közgazda); 700 bejáró 20 km-es körzetből.

A csökkenő munkáslétszámmal a termelést csak 2—3 műszak megszervezésével lehet növelni, ami a dolgozók kemény ellenállásába ütközik. Létszámcsökkenést hozott a devecseri gyáregység létrehozása, illetve a tsz-ekben elérhető magasabb jövedelem vonzereje.

Az üzemnek jó a kapcsolata a várossal, az idekerülő műszakiak házastársát a városban helyezik el. A gyáregység érthetően szoros kapcsolatban van a székesfehérvári központtal, lényegében ott folyik a központi számítógépes termelésprogramozás. Főképpen honosítás a jellemző, legtöbbször NSZK-beli licenc alapján. Ezek a licencek általában nem világszínvonalúak, de szocialista viszonylatban modernnek számítanak. A licencek jellegéből adódik, hogy nem lehet a konsrukción változtatni. Találmány nincs, újítás évente kb. 100, eb-

ből 40 hasznosítható. Általában apró, technikai jellegűek, összértékükben évi 1.5—2 millió Ft megtakarítást hoznak. Az alapanyag-szállítókkal tartós kapcsolatban áll a vállalat (ezek főként nyugati cégek), de napjainkban egyre inkább importnyersanyag-kiváltásra kényszerülnek. Ez rendszerint többletköltséget jelent (magasabb ár, rosszabb minőség). Mivel a folyamatos nyersanyagellátás itt is akadozik, nagy gondot okoz a belső termelésszervezés, mindig a meglévő alapanyag alapján váltogatják a termelést.

A vállalat nagyságáról: állóeszköz-állomány 1980-ban 100 millió, 1984-ben 300 millió Ft (ezt az értéket az új csarnok építése növelte). A Videoton legnagyobb gyáregysége, kb. az össztermelés egyharmadát teszi ki.

Az üzemegység új profilja miatt a vállalatnál nyilatkozati tilalom van érvényben, így a termelési adatokról keveset sikerült megtudnunk.

A *Timföldgyár* által éves szinten létrehozott bruttó termelési érték alakulása:

1975. évi tény	2414,6	eFt
1980. évi tény	4071,2	eFt
1983. évi tény	4728,9	eFt
1984. évi tény	5253,1	eFt
1985. évi terv	5441,2	eFt

A társadalmi termékérték az elmúlt tíz évben — a termelési kapacitások bővítésének, illetve a termékárak növekedésének hatására — dinamikusan emelkedett. A vállalat profilját képező termékek és azok aránya az 1983. évi teljes termelési értéken belül:

timföld (al-alapanyag)	70,4%
(tömb, tuskó) formaöntvény	20,9%
szerszám	6.5%
gallium	0,6%
egyéb termék (al-salak, vanádiumcső stb.) és tevékenység	1,6%

A termékszerkezet változása lényegében a timföldgyártással összefüggő termékszerkezet-változás:

— az országos szinten egyedülálló galliumgyártó kapacitás — több lépcsős fejlesztés eredményeként — elérte a világviszonylatban is jelentős 2800 kg/év értéket;
— a termékszerkezet további bővítését jelentette az 1982-ben üzembe helyezett hidrátszárító rendszer, melynek jelenlegi kapacitása 7000 t/év;
— a közeljövőben megvalósításra tervezett termékválaszték-bővítési elképzelések:
  — durvaszemcsés (homokszerű) timföld,
  — nátronszegény timföld,
  — kisebb Fe_2O_3tartalmú timföld,

gyártásuk a vevői igények változásához alkalmazkodik.

Alapvető cél a nagyobb értéket képviselő, magasabb fokon megmunkált termékek arányának növelése. Ezt szolgálta a formaöntödei kapacitás bővítése az exportorientált, nagynyomású öntvénygyártás területén. A termelt és értékesített timföld minősége a vevők igényeit megfelelő színvonalon kielégíti. A több éves minőségi adatokat elemezve megállapítható, hogy a fő szennyező

komponensek aránya 1970-től csökkenő tendenciát mutat. A timföld gyártása gazdaságos: 1 tonna timföld árának „nyereségtartalma" 10% körül mozog.

Piaci helyzete: az előállított timföld-volumen döntő része (75%) a magyar—szovjet timföld- és alumínium-egyezmény keretében (rubel exportban) realizálódik. A gallium minősége megfelel a nemzetközi színvonalnak: az üzem már 6 N tisztaságú gallium előállítására is képes. A termelés 90%-a tőkés export értékesítésre kerül, a piaci kereslet változó, jelenleg kedvező irányú. A kiegyensúlyozott kohászati technológia — a maximális termelési szint mellett is — biztosítja a kohóalumínium jó minőségét: a fém 90%-a 99,5% vagy annál magasabb Al-tartalmú. A kohóalumínium termelése gazdaságos, bár az elmúlt tíz évben a 2,5-szeres közvetlen költségnövekedést csupán 1,8-szoros eladásiár-növekedés kísérte. A formaöntvény tőkés exportja a korábbi évek rossz világpiaci helyzete ellenére dinamikusan növekedett: a nyugat-európai vevők tehát a gyártmányok minőségét ismerik. A felfutóban lévő formaöntvény-gyártás egyelőre veszteséges.

A timföldgyártás berendezésállománya korszerűnek tekinthető. A fejlett gyártástechnológia további intenzifikálásával lehetőség van a versenyképesség javítására, a nemzetközi műszaki színvonal megközelítésére.

Az alumíniumkohó a viszonylag korszerűtlenebb oldaltüskés kádtípusokkal üzemel. Berendezésállománya a rendszeres karbantartás következtében jó műszaki állapotban van, a termelés műszaki mutatói nemzetközi összehasonlításban is elfogadhatók.

A formaöntöde az ország legnagyobb alumíniumöntödéje, európai viszonylatban is a közepes teljesítményű öntödék közé tartozik (4000 t/év). A termelés műszaki mutatói jelenleg rosszabbak a kívánatosnál, de a kapacitáskihasználás növelésével javulásuk várható.

A kvalifikált (közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező) szakemberek aránya az összlétszámon belül: 1983-ban 26,2%, 1984-ben 30,6%. A kvalifikált munkaerő arányának növekedése a termelés korszerűsítésének hatására következett be. A magas műszaki színvonalon megvalósított technológia automatikusan növelte a szakképzettség iránti fokozott igényt. A kisegítő folyamatok gépesítése (szállítás, rakodás) csökkentette a segédmunkások számát, és eltolta az arányokat a magasabb szakképzettséget igénylő szakmák felé. Ez a tendencia egy bizonyos szint eléréséig még tovább is folytatódik.

A vállalat létszáma mind volumenében, mind összetételében a kívánt értékek körül ingadozik, bár a nehéz körülmények között és többműszakos munkarendben dolgozók természetes létszámcsökkenésének pótlása esetenként gondot okoz. Munkaerőhiány lép fel egyes kohász- és öntőszakmákban, bár a központi bérintézkedések érezhetően javították a területek létszámellátottságát. A vállalat megítélése szerint a jelenleg rendelkezésre álló munkaerő-állomány minőségi összetételében megfelel a technológiai, illetve a termékek műszaki színvonala által megkívánt elvárásoknak.

Az innovációs tevékenység alapvetően a műszaki-technológiai területekre koncentrálódik. Céljuk a technológia korszerűsítése, az üzembiztonság fokozása, a hatékonyság, termelékenység növelése, a választék bővítése, a minőség javítása.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a fent jellemzett vállalat a város egyik legnagyobb ipari bázisa. A most 25 éves Ajka dinamikus fejlődéséhez a Timföldgyár és Alumíniumkohó is nagymértékben hozzájárult.

S. Nagy Katalin

VIZUÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ MOSONMAGYARÓVÁROTT ÉS KÖRNYÉKÉN

1982—84-ben Mosonmagyaróvárott és környékén (Dunasziget, Dunakiliti, Dunaremete, Püski, Halászi) folytatott munkánk a külső képek regisztrálására irányult, az embert körülvevő mesterséges vizuális közegre. A kép lehetséges kommunikáció — mint ezt Gombrichtól Ivinsen át Readig sokan megfogalmazlalkoztunk. A kommunikáció: közlés, ezért a képek elemzésekor is a vizuális közlés értelmezésére szorítkoztunk, és ellenálltunk annak a csábításnak, hogy a hangulatkeltő, emocionális vagy esztétikai réteggel foglalkozzunk.

A vizuális kommunikáció némely eszköze — pl. plakát, árureklám — számos olyan információt is hordoz, amely függ a felirattól, a szövegtől, azaz a szavaktól is. Ezeket természetesen egy együttesnek tekintettük. A képi kommunikáció — mint ezt Gombrichtól Ivinsen át Readig sokan megfogalmazták — olyan információkat is képes közvetíteni, amely semmilyen más módon nem kódolható. Minden olyan jellegű munka tehát, mint amilyenre mi is vállalkoztunk, szinte képtelen vállalkozás: a képek nyelvét fordítja át beszéltírott nyelvre.

VÁROSKÉP, FALUKÉP, UTCAKÉP

Munkánk az olyan jellegű vizuális kommunikációs eszközökre irányult, melyek egyben alkotóelemei az utcának s ezen keresztül a városképnek, faluképnek. A kirakatok, égtáblák, közlekedési jelzőlámpák, hirdetőtáblák, plakátok, hirdetések, falfeliratok ugyanúgy tartozékai az utcaképnek, mint a hirdetőoszlopok, újságosbódék, telefonfülkék, közlekedési várók. Ez utóbbiak önálló épületek, az előbbiek pedig valamely épület tartozékai. Az előbbiek a tér szervező elemei is.

Az üzletsorok, portálok vizuális egysége a helybenlakónak vagy a közeli falvakból a városban mindennapi ügyeit intézőnek az otthonosság, ismerősség élményét jelenti, s a tájékozódáson túl cselekvéseit is segíti. Egy adott városképnek az adott településen és a körzetéhez tartozó falvakban élők számára hasonló jelentősége van, mint általában a „közelinek" és a „távolinak" a mindennapi emberi életben (Simmel az emberi kapcsolatokban, Heller Ágnes pedig az antropocentrikus térélményben elemezte a „távoli" és a „közeli" jelentőségét). E látvány, vizuális együtthatás azonban az a jellegzetesség, egyediség, melynek alapján az idegen, a távolról jövő is megjegyzi a várost, és megkülönbözteti más települések, más városképek sokaságától.

Mosonmagyaróvárott a történelmi városkép, tradíció és a modern utcakép, az új szerencsésen ötvöződik. Vannak tudatosan kialakított közterek, melyekbe az utcák torkollnak, s ha ezek nem is fórumai a társadalmi nyilvánosságnak, de komponáltságuk, hangsúlyozott központi szerepkörük megadja rangjukat. Néhány eszköz még hiányzik humanizálttá tételükhöz (pl. padok, székek, virágok), de gondos kialakításuk, vizuális egységük a tér funkcióit szolgálja. A környékbeli falvakban viszont vagy egyáltalán nincs tér, köztér, vagy ami van, az nem nevezhető annak lepusztultsága, üressége, egyhangúsága miatt. Mosonmagyaróvárott a városképi elemek: házak alakja, útburkolatok, az utcák és terek aránya, a fasorok, az utcabútorok erős helyi jelleget hordoznak — e vizuális értékkel szemben a környező falvak egysíkúsága meglehetősen súlyos kontrasztot képez. Mosonmagyaróvárott a feltűnő rend és rendezettség önmagában is esztétikai érték. A város társadalmi presztízsértéke fejeződik ki abban a különbségben is, mely a mosonmagyaróvári utcák és a környékbeli falusi utcák között s már a látvány szintjén is megmutatkozik.

A mosonmagyaróvári városkép, utcakép heterogén, ami már önmagában is érték. A környékbeli falvakban a falukép, utcakép homogén, s ez a homogenitás bezárja az embereket jelenlegi életmódjukba, növeli az elszigeteltséget. A heterogén városkép növeli a vizuális toleranciaszintet, elfogadhatóvá teszi a kulturális különbséget, segíti a különféle életmódok megértését.

Mosonmagyaróvárott is, mint a legtöbb magyar városban, a heterogenitás a városmagban érzékelhető leginkább. Minél jobban távolodunk akár a történelmi városmagtól, akár az újonnan telepített lakótelepi centrumtól és minél közelebb kerülünk térben a környező falvakhoz, annál inkább szürkül el a városkép és válik homogénné, a falvakéhoz hasonlóvá. Ez azért különösen szembetűnő, mert Mosonmagyaróvár belterületének térbeli elrendezése és ritmusa rendkívül humánus, a várost újratervezők tudták, hogy „vizuális környezetünk perceptív tagolásának lényeges tényezője a penedicitás" (Kepes György), a ritmikus jelleg, a városkép-esztétikumával és ezen keresztül kommunikációs hatásával azonban csak a belső üzleti-műemléki övezetben törődtek.

A KIRAKATOKRÓL

A városkép és a falukép, a városi és a falusi vizuális kommunikációs eszközök közötti különbség nagyon egyszerűen is megragadható: a városban van kirakat, a falvakban nincs. Némi elmozdulás a holtpontról már tapasztalható: egy divatáru-ajándék kirakat látható egy falusi lakóház nyári konyhájából átalakított magánüzletében. A falusi „vegyesáru" boltok közül is egynek a kirakatában, ha árut nem is látni, de legalább üvegmatrica hirdeti színes kerettel körülragasztva: háztartási vegyiáru, papír, rövidáru. A többi falusi boltnak semmilyen kirakata nincs. Az egyetlen valódi ellenpélda alapján azt lehet feltételezni, hogy a vállalkozó szellem, a magánüzletek létrejötte változtathat ezen a szembeszökő különbségen.

A mosonmagyaróvári kirakatok zöme a város belső magjában található, főként a két főutcasoron és a köztük lévő kis összekötő utcákban, illetve az átjáróházak udvaraiban. A lakótelep egy főutcáján találhatók még kirakatok, a gyárnegyedben összesen kettő. Elszórtan egy-két kirakat mindegyik városrészben található. Minél jobban távolodunk a városcentrumtól, a kirakatok

annál inkább távolodnak a belvárosi kirakatok viszonylag gazdag árukínálatától, bőséges látnivalóitól, és annál jobban közelednek a falusi kirakatok látványbeli szegényességéhez.

A belterületi kirakatok — függetlenül attól, hogy milyen kereskedelmi egységhez tartoznak — áruval és díszítésekkel agyonzsúfoltak. Szinte mindegyik kirakatban, kirakaton túl sok a felirat, a szöveges plakát, l'art pour l'art ornamentika, a kiállított tárgyaktól független díszítés. Harsányan, túl direkt módon késztetnek megállásra. A látvány inkább bazárokra, mint harmonikusan szervezett üzletekre hasonlít. Nyomon követhetők az olyan dekoratív művészeti stílusok, mint pl. az op-art, konstruktivizmus kommercializálódása.

Egyfajta divat és ízlés színes üvegtapétákkal keretezi a kirakatokat. Néhol megduplázódik, többszöröződik ez a keret. A modernség igénye csak moderneskedésnek hat, mint ahogy kvázi modern az alkalmazott díszítő motívumok zöme is. Egy jellegzetes középvárosi kirakatstílus ez, amelyet nemcsak Mosonmagyaróvárott, hanem számos hazai városban megtalálunk. A kirakatrendezők, dekoratőrök teremtette képi világ előtte jár a nagyközönség vizuális kulturális szintjének, de alatta marad a kor lehetséges képi nyelvének. Ebben a képi világban előnyben részesítik a tiszta színeket és a geometrikus formákat. A végeredmény, a látvány azonban nem rendezett, nem konstruktív, mint ahogy elvárható volna az alkalmazott színek és formák alapján. Sőt, épp ellenkezőleg: olyannyira kaotikus, mintha tervezetlenül, minden rendezési szándék nélkül jött volna létre.

A régi városmagban lévő két főutca kirakatai közül a legkevésbé konvencionálisak a kis magánüzletek („antiquitás", lakberendezés, divatáru, szűcs stb.) kirakatai. A vizuális reprezentáció tudatos: megjelenítenek bizonyos tárgyakat, érzékeltetik rajtuk keresztül azt, ami a vizuális reprezentáció tartalmának tekinthető. Némelyik emberléptékű kirakat olyan intim belső teret teremt és olyan esztétikai színvonalon, hogy a kívülálló szinte megfestett kép megelevenítésének érzékelheti a látottakat. A nézőben itt is létrejön a látvány keltette illúzió — sokban hasonló módon, mint amiről a festmények, fényképek befogadása kapcsán Gombrich és Wollheim ír. Csakhogy az „olyan mintha"-módszer épp fordítva működik: míg a festmény vagy fénykép látványa olyan, mint a tárgyi valóság, mintha a képkeretben zártan a vizuális tapasztalat alapján maguk a tárgyak látszanának, a kirakatban, a kirakat határolta képkeretben, valós-reális térben ott állnak a tárgyak, de úgy rendezve, mintha festményre vagy fényképre szánnák őket. Ezekben a kirakatokban az áru szinte műtárgyként jelenik meg (nem csak a köznapi esztétikai kultúra körébe tartozó tárgyakra jellemző ez, vagy ahogy Bourdiek nevezi: a legitimitás szférájan kívüli, az önkényesség szférájába tartozó lakberendezés, bútor, divat, kozmetika egyes tárgyaira, bár ezek a dominánsak).

A másik póluson az a fajta kirakathálózat van, melyet Moles alapján „az áruházi kultúra" reprezentánsának kell tekintenünk. Ha a magánkirakatokat emberléptékűségükkel, humanizáltságukkal, intimitásukkal, áttekinthetőségükkel, esztétikai kultúrájukkal a művészi látványteremtés igénye jellemzi, az áruházak kirakatai ennek szinte ellenpontjai: túlméretezettek, agresszívek és áttekinthetetlenek, úgy kínálják a civilizációs termékeket, hogy áruözönt zúdítanak a nézőre. Tömegével találhatók bennük a vizuális és a verbális reprezentáció eszközei: plakátok, poszterek, feliratok.

A látvány egésze közel sem olyan silány, közhelyes, mint a középületek kirakataié, hiszen olykor egész merész képi s tárgyi társítások jönnek létre a figyelemfelkeltés és az eladhatóság érdekében, ha ezek agresszivitása nem is éri el a hasonló funkciójú szupermarketek minden eszközt felhasználó trükkjeit, a gyanútlan nézőt sokkoló meglepetéseit. Sokféle motívumot elegyítenek: ismert és ismeretlen formákat, a klasszicizmust és neoavantgárdot, a paraszti kultúra népi iparművésziesített változatát és a városi polgári kultúrát, az egzotikus, főként keleti kultúrákat, a beatet vagy a pop-artot. Mindent, ami a „magas" kultúrákból leszivárgott, a „mély" kultúrákból megőrződött, áthagyományozódott a köznapiba. A hetvenes-nyolcvanas évek megszelídült eklekticizmusa jelentkezik így a mindennapi kultúrában, természetesen internacionális mezben. Valójában mögöttük egy olyasfajta amerikanizmus húzódik meg, ami az áruhiánnyal küszködő társadalmakban szükségszerűen ideál, még akkor is, ha ennek kimondása és pláne vállalása a nyilvános közmegegyezés alapján lehetetlen.

A kirakatok többsége azonban nem az előbbiekben bemutatott két kategóriába sorolható, és nem is a negyedik típusba, amit egyszerűen a „szegénység rekvizítumai" kirakattípusnak neveztünk el, s amelyek a „humanizált kirakatok" és a „civilizációs kirakatok" közelében nem is léteznek. Megtalálhatóak viszont pl. a gyártelepen és a két háború között épült családi házas, egykor tisztviselőtelep övezetben. Lerobbant, szegényes külsejük arról tudósít, hogy a hetvenes-nyolcvanas években is vannak még a kortól messze elmaradt objektumaink, olyan üzletek, melyek az ötvenes éveket vagy a harmincas éveket idézik. A lakásvizsgálat tapasztalatai is megerősítenek abban, hogy ezek a kirakatok főként azokban a városrészekben találhatók, ahol az emberek lakásmódja, életvezetési szokásai, tárgykultúrája eltér a városcentrumokban élő családokétól, alacsonyabb gazdasági, kulturális nívót képvisel. Ezek a szegényes, elhanyagolt kirakatok mintha még büntetnék is őket: ha úgyis fizetésképtelenek, áruhalmozásra, gyűjtögetésre képtelenek vagytok, nesze nektek, így is jó! Holott talán ezeknek a kirakatoknak a kiegyensúlyozottsága, rendezett látványa, megfelelő tárgykínálata és puritán, józan megjelenése is segíthetne a rosszabb körülmények között élők társadalmi közérzetének javításában.

A legtöbb kirakat konvencionális. Van bennük valami az áruházi típusból is és a magánkirakatok stílusából is, de közhelyességükkel, sztereotip tárgykínálati módjukkal, óvatos szürkeségükkel ütnek el a másik két típustól. Bár szintén sokféle díszítést alkalmaznak, de egyoldalúbbak, kevésbé hangulatkeltők. Mivel azonban ez a típus képviseli a többséget, ma még ezt kell elfogadnunk középvárosainkban a nyolcvanas évek jellemző kirakattípusának.

CÉGÉREK, CÉGTÁBLÁK, FELIRATOK

Valódi cégér, pontosabban olyan, amit eredetileg a céhes-kézműves iparban, kereskedelemben cégérnek neveztek, alig található Mosonmagyaróvárott, holott a város központja felújította a polgári hagyományok maradványait. Olyan idegenforgalmi centrumokban, mint Szentendre és Sopron, gyorsabban éled újjá ez az évtizedekre megszüntetett vizuális jelzőrendszer. Az álmosabb, kevésbé frekventált Mosonmagyaróvárott késik.

Végéhez közeledik az egyhangúság, egyöntetűség, szürkeség, az üresség utáni kommersz, moderneskedő felirat-dömping hullám is — és kezd színe, egyénisége lenni a cégtábláknak. A feliratoknak többségére még nem ez a jellemző: otrombák, nagyok, esetlen betűtípussal — a voluntarizmusról s a kultúra hiányáról árulkodnak.

A kommerciális cégtáblák, feliratok a mintaadók a falusi boltok számára is. Ha egy falusi üzleten egyáltalán van valamiféle cégtábla, felirat, az a városi kommersz dekoráció utánzása, s ha lehet így mondani: még „olyanabb", mint azok, még üresebb, semmitmondóbb, harsányabb, csicsásabb. Egy olyan dekoratőri ízlést tükröznek, amely megpróbál egyszerre eleget tenni a megrendelő konzervatívabb ízlésének és a propagandaeszközök támasztotta elvárásnak csakúgy, mint saját, neoavantgárd által is megtámogatott ízlésének és művészi ambícióinak, közben a vásárlókra is kacsintgatva, akikről különféle hiedelem él a megrendelőben és kivitelezőben egyaránt.

Ha az ember végigsétál a cégtáblákkal s üzleti feliratokkal teli városcentrumban, szinte zavarba jön az amatőrizmustól, a dilettáns művészieskedéstől: a dekoratőrök nem ismerik a mesterség szabályait, de a reklámpropaganda-mesterség szinten kidolgozott fogásait sem.

Sok a közhely s a személytelen közlemény. Egyetlen olyan cégtáblát találtunk — egy „maszek" vegyeskereskedőnél —, ami alatt üresen hagyták a feliratok helyét, ahová az éppen aktuális napi közleményeket teszik ki. Ez a közlő, kommunikáló érdekvezéreltségében rá van kényszerítve arra, hogy megújítsa a sablonos közlésmódok formáját, tartalmát. Tudja, hogy a személyközi és az informális kommunikáció a tömegkultúra, a tömegkommunikációs eszközök társadalmában sem veszítette el érvényességét, egyáltalán nem elhanyagolható a szerepe, sőt: ezeken keresztül lehet ma igazán megragadni az információözönben elfásult emberek figyelmét, a középszerűségből kiválva érdeklődést kelteni. Kézzel és kézírást utánzó betűtípusokkal írja, íratja ki az aznap érvényben lévő feliratokat, melyekhez új árulistát is mellékel, és a képi anyagot, az illusztrációt is ezekhez igazítja. S ha némileg tán ízléstelenebb is, mint a konvencionális cégtáblák, feliratok, s olykor még a giccstől sem riad vissza, de legalább személyhez szóló, s ezáltal vásárlásra csábít, sőt arra serkenti a vásárlókat, hogy a szomszédokat, ismerősöket is tájékoztassa arról, amit olvasott, látott, tapasztalt.

KÖZLEKEDÉSI JELZŐTÁBLÁK

Buda Béla a közlekedési jelzőtáblákat nem sorolja a nonverbális kommunikáció eszközei közé, mivel ezek statikus jelzések. Ugyanakkor viszont elismeri jelentős szerepüket a kommunikációban, hiszen ezek a jelek igen fontos információkat közvetítenek, nélkülük elképzelhetetlen volna egy rendkívül bonyolult, összetett kommunikációs szituáció: a közlekedés. A külföldi szakirodalomban gyakorta sorolják a közlekedési jelzőtáblákat az öltözködéshez, hajviselethez, bútorzathoz stb. hasonlóan a kommunikációs eszközök közé — pl. Baudrillard —, Buda azonban egy megkülönböztető elnevezést ajánl, amelyet magam is szívesebben használok: kulturális szignálok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e tárgyak ne tartoznának bele a társadalmi kommunikációs rendszerbe.

A közlekedési jelzőtábláknak különösen a falusi inger- és információszegény környezetben van jelentőségük. Jelzik, hogy bármennyire is kihaltnak, élettelennek, embernélkülinek látszanak a falvak, különösen hétköznapokon, mégis biztosítva van összeköttetésük a tömegközlekedés által a külvilággal, a várossal, a többi faluval.

Legtöbb gond a buszmegállóhelyeket jelző tábla környékével van. Maga a tábla egyértelmű jelzés, a jelentés is egyértelmű, kiküszöböli a verbális kommunikáció szükségességét. A nemzetközi képi jelzés, információ tartalma a falusi vagy városi, a hazai vagy külföldi számára egyértelmű: itt áll meg a tömegközlekedési eszköz. A vizsgált falvakban mindenütt hiányzik azonban egy kiegészítő információs tábla: mikor áll meg, melyik irányba, hánykor lehet innen továbbjutni.

A faluban élők tudják, hogy a buszok mikor közlekednek: tapasztalatból és szóbeli közlések, személyközi kommunikáció útján. Ha a menetrendváltozás okoz is némi zavart, de a hír fontossága miatt terjedésének sebessége igen gyors. A helyismerettel, szomszédsági kapcsolatokkal nem rendelkező idegen viszont legfeljebb arra számíthat, hogy a többé-kevésbé még nyilvánosnak számító fórumokon találhat olyan informátorokat, akik segítik a tájékozódásban. Ha azonban a kocsma vagy a templom éppen zárva van, ami hétköznapokon meglehetősen gyakori, akkor kénytelen addig házról házra járni, míg egymást megerősítő, megbízhatónak látszó információkat kap. Meglepő párbeszédeket rögzítettünk a megfigyelési jegyzőkönyvekben: a főként idős, otthon tartózkodó asszonyok közül sokan nem ismerték a buszjáratok pontos idejét, csak hozzávetőlegesen tudták megmondani, hogy mikor van járat. Sokan mások számára nem az idő volt problematikus dimenzió, hanem a tér: arról tudtak felvilágosítást adni, hová megy a busz, és hol áll meg útközben. Nem ellenséges, de gyanakvó metakommunikációk kísérték az információkérést; ők a kerítés mögött, mi a kerítés utcai oldalán, csak ha több szomszéd is bekapcsolódott a beszélgetésbe, akkor léptek ki az utcára. Senki sem tudott felvilágosítást adni, miért nincsenek útbaigazító táblák. A tanácsok dolgozói többnyire csodálkozva kérdezték: „Tényleg nincs kitéve?" — s ennyiben maradtunk.

Néhol a megállót jelző táblánál csak egy kis járda van, pedig a kiszélesedő térből többre is telne. Több falusi megállóhoz váró is tartozik. A hetvenes években épült várók zöme a városi újságosbódékhoz hasonlít, jellegzetes „pavilon-stílus" (a városi kiskereskedelmi hálózat is előszeretettel állít fel hasonlókat). Ezek csúnyák, ízléstelenek — a vizsgálatban részt vevő valamennyi munkatárs: fotós, inventárkészítő, kérdező stb. egybehangzó véleménye szerint —, de legalább van valamiféle civilizációs és funkcionális értékük. Könnyűszerkezetek, rendszerint alumíniumból és üvegből, feltűnő színűre festve, mellyel a falusi környezetből kirínak. A hatvanas években épített dromedárok, az ablakokon vastag rácsokkal, viszont sem funkciójukat tekintve, sem a látvány alapján nem egyértelműen utalnak közlekedési várótermekre. Ez utóbbiak kivétel nélkül elhanyagolt állapotban vannak: a vakolat koszos, mállik, az ablakszemek töredezettek, a falakon kívül-belül feliratok: a névtelen, személytelen várakozók viszontüzenetei. A padok töröttek, mocskosak, az éktelen bűz funkciótévesztések sorozatáról árulkodik. Szakemberek szerint karbantartásuk egy embernek kb. félnapi munkája volna, a rájuk fordítandó összeg is rendkívül csekély. Természetesnek tartom, hogy a mocsokban állva

— nem képletesen, hanem nagyon is szó szerint — mocskos feliratok kerülnek a belső falakra. A falvakban másutt nem is találtunk graffitiket, csak az elhanyagolt közlekedési várókban. (Később még visszatérünk rájuk.)

HIRDETŐOSZLOPOK, HIRDETŐTÁBLÁK

A városi és falusi hirdetőoszlopok közötti különbség önmagában is jelzi a város és a falu egymástól való távolságát. Igaz, a budapesti közterek vizsgálatánál (1978) is találtunk elhanyagolt hirdetőoszlopokat (a XII. kerületi Joliot Curie tér sarkán évek óta áll üresen és elrozsdásodva a hirdetőtábla — egy villamosmegállónyira a XII. kerületi tanácstól!). Ám a mosonmagyaróvári telített, információgazdag hirdetőoszlopokkal és hirdetőtáblákkal szemben a környékbeli falvak teljesen üres vagy legfeljebb egy-két már lejárt, idejétmúlt szöveges plakátot őrző hirdetőoszlopai egyértelműen jelzik a város és a falu információval ellátottsága, kulturális kínálata, kereskedelmi választéka közötti különbséget.

Mosonmagyaróvárott a centrumban, mondhatni: az egyik főtéren lévő hirdetőoszlopon kizárólag kulturális eseményeket, főként moziműsorokat hirdetnek. Ezekre kerül olykor árureklám, plakát is. A moziplakátok zömében szövegesek, meglehetősen provinciális kivitelben, idejétmúlt formában, a legkonvencionálisabb betűtípusokkal. Képes moziplakátok inkább csak a mozik vitrineiben találhatók, az aktuális fotókkal együtt. A plakátokat egymásra ragasztják, át- meg átragasztják (így jönnek létre az olyan típusú értelmetlen közlemények, mint pl.: Kossuth — Szenes Iván írta — S modell — Magyar — Uránia — Vasas Lajta puszta; és ezek között a vastagbetűs szövegek között egy fej nélküli, nyári ruhás, fedetlen vállú hölgy képe, továbbá őszi falevelek képe). A másik centrumban lévő hirdetőtáblán az ünnepi plakátok fedik el egymást: november 7-én még ott volt a május 1-i és április 4-i is lekopottan, bele-beletépetten, kifakultan, ami által még az új, az aktuálisan ünnepi is elveszíti hitelességét, erősen csökken az információ értéke.

A falvakban árválkodó, elrozsdásodott, üres hirdetőtáblákon legfeljebb a jól megtervezett és semmire se való rács, védőháló ébreszthet az előtte elhaladókban asszociációkat. Vajon a helyi vezetőségnek nincs semmilyen közlendője a faluközösséggel? Vajon ez az üres felület arról árulkodik, hogy a falvakban semmi említésre érdemes társadalmi esemény, közösségi akció nem történik? Még ahol a falusi kultúrotthonokon, mozikon előfordul is kulturális rendezvényről tudósító saját készítésű plakát, ott sem adják hírül ezt a hirdetőoszlopokon.

ÚJSÁGOSBÓDÉK

Bármilyen kereskedelmi funkciójú, árukínálattal rendelkező bódénak a rajtuk lévő cégéreken, hirdetéseken, egyéb kulturális szignálokon, kirakatokon stb. keresztül van vizuális kommunikációs funkciója is. Közülük kiemelten van ilyen funkciója az újságot árusítóknak, a kirakatokban sűrűn egymás mellé, fölé aggatott újságcímlapokon keresztül. A hagyományos tömegkommunikációs eszköz, az újság ilyenkor mint kép, mint vizuális kommunikációs

médium jelenik meg. Az egymás mellett látható újságok címlapjai, hátlapjai — olykor reklámfogás céljából kettényitott belső lapjai — erős felszólító jelleggel bírnak.

Maguk az újságosbódék meglehetősen egy kaptafára készültek: a fővárosban csakúgy, mint a vidéki városokban ugyanaz a típus látható. Már a megjelenésük is a homogenizálódásra törekvő kommersz kultúrát közvetíti. Kvázimodernek, pszeudo ipari civilizációs termékek. Hogy mennyire rosszul funkcionálnak, erről már a budapesti közterek vizsgálatokor volt szó: a benn ülő árus nem látja a vevőt, a vevő nem látja az árust, legfeljebb, ha mind a ketten hétrét görnyednek, amely testtartás nem kedvez a személyes kommunikáció létrejöttének.

Az újságosbódék kínálta látvány nem mondható vonzónak. A képi információk szinte egymásnak felelgetnek, a sokféleségben lerontják, csökkentik egymás hatását. Itt is a véletlen szabja meg, mi kerül egymás mellé. Mosonmagyaróvárott még nem a meztelen nők uralják az újságosbódék kirakatait, mint ez Budapesten egyre inkább általános, de itt is a sztárfotók, a biedermeier ízlést a pop-rock ízléssel elegyítő, túlszínezett, túlzottan kimerevített, beállított női arcok a legkedveltebbek. Közhely-intimitás, a magánszférára kacsingató konvencionális képi megoldások, letompított harsányság a jellemző. Ezek mögött bújnak meg a szabad időre, a tudományban-technikában való jártasságra, a női és férfiszereppel való azonosulásra apelláló címlapok. A legnagyobb példányszámú vagy a legkeresettebb újságok nem kerülnek a kirakatokba, ezek amúgy is elfogynak. Az eklektikus látvány a sokféle magazinból, képes újságból, szaklapból áll össze. Mindenesetre a látszat kettős: egyrészt úgy tűnik, hogy nagyon sokféle lap áll a választók rendelkezésére, másrészt azonban a tüzetesebb böngészés után kiderül, hogy mennyire egyféle, egy kaptafára húzott a kínálat.

A városban, ha kevés is, de legalább van újságosbódé. A falvakban nincs. Az újságosbódéknak a hiánya önmagában is információ-visszatartás, s egyben a kommunikációs struktúrában meglevő hátrányos helyzet tartósítása.

PLAKÁTOK

Plakátok találhatók kirakatban, hirdetőoszlopokon, hirdetőtáblákon, vitrinekben, házfalakon, közlekedési várókban — a város sok pontján.

A falvakban viszont nincs plakát, legfeljebb, ha van a mozihoz tartozó vitrin, abban moziplakát. Kellő meglepetést okoz minden újabb terepjárásunkkor, hogy a plakát tipikus városi vizuális tömegkommunikációs eszköz, holott funkciója szerint ugyanúgy volna való a falusi környezetbe, mint a városiba. A hiány okát sem sikerült kideríteni. Néhány a lehetséges okok közül, melyek az interjúkban is felmerültek: pénzhiány, figyelemhiány, érdekhiány. A plakát alapvető funkciója a tárgy, a termék, az áru reklámozása, figyelemfelkeltéssel eladhatóvá tétele. Mintha a falvakban élők nem volnának fontosak: sem kereskedelmi, sem kulturális termékeket nem kínálnak számukra eladásra. Ez még a gazdasági szférába tartozó áruk esetében sem érthető, hiszen a vizsgált falvakban lévő boltokban még az alapszükségletet kielégítő cikkekből sincs megfelelő kínálat, az ott élők rászorulnak a városba menetelre, a városban történő bevásárlásra. A kulturális kínálat is meglehetősen

csekély: a mozi hetenként egyszer vagy kétszer üzemel, a könyvtár ugyancsak ritkán tart nyitva, könyvet is csak a városban lehet vásárolni. Véleményünk szerint azonban éppen a látványos hátrányos helyzet miatt, a városban történő vásárlás, választás megkönnyítése érdekében volna szükség a különféle árukat és szolgáltatásokat reklámozó plakátokra.

A szöveges plakátoknál is egyoldalúak a közlemények: egy intézmény célozza meg az ismeretlen, arc nélküli közönséget. A képes-grafikus-fotós plakátok zöme is, akárcsak a szöveges plakátok, olyan elemeket tartalmaz, amelyek nem érintik a kommunikáció vevőjét. Olyan sematikus, konvencionális elemekből építkeznek, amelyek nem a meggyőzést szolgáló kommunikációt segítik elő. Egyébként a fizikai szituáció sem kedvező: mint arról a hirdetőoszlopoknál részletesebben is szóltunk, a plakátok át- meg átfedik egymást, hiányosak, rosszul vannak felragasztva, letépődtek, megfakultak, idejétmúltak — mindezek a fizikai körülmények is a meggyőzés sikere, a megfelelő hatás létrejötte ellen fejtik ki negatív hatásukat.

A plakát, főként a hirdetőtáblákon elhelyezett plakátegyüttes, a meggyőző kommunikáció eszköze lehetne az intézmények kezében, a társadalmi nyilvánosság és a hatalomtól kiinduló manipuláció eszköze. Rendetlenségük, rendezetlenségük arról árulkodik, hogy a helyi vezetők, intézmények még nincsenek ennek tudatában. Bennünk szükségképp felmerült a kérdés, minek egyáltalán plakát, ha elrendezésükkel, a hatás megszervezésével senki sem törődik.

Az, hogy a plakátok nem egy meghatározott társadalmi csoporthoz szólnak, szintén a tömegkultúra pozícióját és a homogenizációt erősíti. Ettől persze nem lesz egységes sem a kultúra, sem a kulturális szokások, sem a fogyasztói magatartás, de hozzájárul a látszatkeltéshez.

Különösen zavarónak tartottuk az olyan plakátokat, melyeket a humoristáknak a reklámról szóló szlogenjével tudunk leginkább jellemezni: „Cipőt a cipőboltból!" Szinte karikatúraszámba megy, hogy a cipőboltban is találunk ilyen plakátot. Ez ugyancsak az elmaradottság, a hiánygazdálkodás következménye.

Amikor a plakátok közvetítette értékrendszereket kezdtük elemezni, a legszembetűnőbb a paternalizmus volt. A plakátok zöme tilt, felszólít, parancsol, infantilisnak, gyermeki státuszúnak, függőségi viszonyban lévőnek tekinti a felnőtt embereket. Emellett olyan implicit viselkedési standardok jelennek itt meg, amelyek eleve adottak az egyéni értékrendszerekben is, épp ezért nem a hatás eredetiségéhez járulnak hozzá, hanem a közhelyszerűségekhez. Gyakoriak a szerepkonfliktusok is.

A plakátok zöme kereskedelmi árureklám, kisebb része kulturális fogyasztási cikk reklámja. A képes plakátok között alig található az emberi személyiséget s a közösségi létet reklámozó. A kommunális létesítmények (művelődési központok, klubhelyiségek, sportpályák, fürdők stb.) és a művészeti, művelődési intézmények (mozi, múzeum, színház stb.) plakátjai olyan kis töredéket képviselnek, hogy az általuk kínált értékek nem hozhatják egyensúlyba az anyagi javak megszerzését a legfőbb értéknek tekintő, ezt sugalló értékszemléletet.

A plakátok még nem tanúskodnak arról, amit a hazai szociológusok közül többen bizonyítanak (Hankiss, Kapitányék stb.), hogy ti. „a társadalom tudatában az anyagi javak, anyagi értékek árfolyama fokozatosan csökkenni kezd". Sőt, mi épp ennek az ellenkezőjét tapasztaltuk. Bizonyos társadalmi csopor-

tokban még a tárgy birtoklási értéke, másutt a tárgy presztízsértéke a domináns. Nagyon kevés olyan társadalmi csoport van, amelyik számára már elvesztette fontosságát egy tárgy birtoklása, a tulajdonosi tudat, ahol a fogyasztás természetes menetében a tárgy maga normális használati értéke szerint van jelen.

Tegyük még hozzá: a plakátok eleve azokhoz szólnak, akik „akvizitív dinamikus értékrenddel" (Hankiss) bírnak. Talán ez is az egyik magyarázó ok arra, miért nincsenek plakátok Mosonmagyaróvár falusias külterületein s a régi gyárnegyedben, és miért nem találhatók grafikus plakátok a Mosonmagyaróvár környéki falvakban. A szerényebb körülmények között élők vagy bármilyen szempontból hátrányos helyzetűek körében — ezt más kutatásainkból tudjuk — még inkább a Hankiss által restriktív-statikusnak nevezett értékrend él, épp ezért még nem tartják fontosnak a döntéshozók, hogy hozzájuk forduljanak a meggyőző kommunikáció vizuális eszközeivel.

HIRDETÉSEK

Mosonmagyaróvárott háromféle fajtájával találkoztunk: a sokszorosított, előre nyomtatott kereskedelmi és kulturális hirdetésekkel; az alkalmi jellegű, házilag előállított hírközlésekkel és a magánszemélyek által készített, magánjellegű árukínálatot, árucserét tartalmazó cédulákkal. A környező falvakban mindezekből összesen 7 db-ot láttunk, mintha a falun élőknek nem volna hirdetnivalójuk és nem volna olyan cég, intézmény, gyár sem, amelyik hirdetést kívánna közzétenni számukra. Mintha a védjegy-, a márkareklám csak a városi lakossághoz szólna. Amikor a hirdetést közzétevők teret és időt vásárolnak közleményeiknek, csak a városban lakókra gondolnak, s ezáltal áthágják a tömegkommunikációs médiumok egyik legfőbb szabályát, nem tesznek semmit a kulturális-információs jogfosztottság megszüntetéséért. Nem támogatják azt a funkciót, melyet a tömegkommunikáció olyan intézményei, mint a televízió vagy a rádió betöltenek.

A hirdetések meglehetősen laposak, unalmasak, egyhangúak, így az információk átvitelének hatékonysága erősen megkérdőjelezhető. Ha az információforrással baj van — érdektelen, minőségileg és funkcionálisan értéktelen —, akkor a kommunikatív aktus is szükségszerűen sikertelen lesz. Ha ráadásul közismert közhely a közlemény, még a szándék is megkérdőjeleződik a címzettben, és ellenséges, ellenálló, nemtörődöm, gyanakvó viselkedést válthat ki a reklámmal szemben általában is. A hirdetések hol konvencionális, hol konzervatív megjelenése azt a tömegkommunikációs paradoxont juttatja eszünkbe, amit Szecskő Tamás így fogalmazott meg: „A tömegkommunikációs paradoxonok sorához egy újabb csatlakozhat: az, hogy a legkorszerűbb elektronikus eszközökkel a múltat konzerválják." A hirdetések egy része ugyanis rendkívül magas technikai szinten előállított (akár nyomdai úton, akár fényreklám) kommersz, konvencionális forma- és színvilágú közlemény.

Már az elhanyagolt közlekedési váróknál utaltam rá, hogy a falfeliratok olyan kommunikációs eszközök, amelyek esetében fordított az eddigiekben ismertetett médiumokkal szemben a kommunikációs lánc: itt nem az intézmény, a hivatal, a cég, a társadalom közvetít üzenetet az emberek, a társadalmi csoportok, a tömeg felé, hanem a névtelen, „arc nélküli" ember üzen a társadalomnak, rendszerint a hatalom képviselőinek, de magánszemélyeknek is.

A közismert szerelmi vallomások és a durván, agresszíven szexuális aktusra felszólító vagy arról tanúskodó verbális és grafikus falfőliratok mellett politikai üzenetek is találhatók, olyan jelek és szimbólumok, melyek a mélyben megbúvó indulatokról tanúskodnak. Ugyanakkor ezek a szövegek a kor népköltészeti megnyilvánulásai, a városi folklór termékei is. A grafikus megjelenítés pedig a kor kulturális színvonaláról árulkodik. Egyben egyféle válaszok ezek a modern kommunikációs eszközök irányítói felé, azok felé, akik eldöntik, miről informálják a közönséget, mit s mennyit mondanak el az embereknek. Olyan interakcióról van szó, amelyben a névtelenül üzenők játékos szimbolikus formákat és képeket teremtenek, hasonlóan ahhoz, amilyent már az úgynevezett primitív népek is teremtettek reprezentációs, kultikus célokra. Olykor szinte mágikus vonalak, ákombákomok kísérik a rituális szövegfordulatokat. Némelyekben megdöbbentő a hasonlóság azokkal az afrikai, közép-amerikai sziklarajzokkal és európai, ázsiai barlangrajzokkal, amelyeket tudományos filmekben, sci-fikben gyűjtöttek össze annak bizonyítására, hogy a Földön járhattak már távoli bolygókról származó idegen élőlények. Némelyek a gyerekrajzokkal és a skizofrén elmebetegek rajzaival mutatnak rokonságot. Így őrződnek meg a különféle kultúrák és a különböző életkorok, tudatállapotok a társadalom emlékezetében, ilyen üzenetek formájában adódnak át a populáris kulturális szimbólumok az ipari termelés és a tömegkommunikáció ellenében is. E feliratok a jelen korhoz való kulturális viszonyt éppúgy jelzik, mint az elmúlt kultúrákból megőrzötthöz való viszonyt.

MŰELEMZÉS

Tokaji András

VESZTEGLÉS A PROSZKEINÓNON (Mészöly Miklós: Film)

Reális vízió: egy lehetséges mű szerzője hazafelé tart egy budai utcán. Alkonyat van már — aznapi élményeit próbálja rendezni. Nehéz dolog; régebbi barátságait és szerelmeit, szavait és gondolatait, emlékeit és álmait sem sikerült „tisztáznia". Mindössze annyi történik hát, hogy újabb benyomásai kissé átformálják a képet, amiből egy új, jól kitapintható „közérzet" kerekedik ki. Ez viszont bátorságot ad neki, s témákon kezdi törni a fejét.

Út-sokféleség, bőség-zavar. Előbb egy tudományos mű címe merül fel: „A tudatosság szerepe a tömegmozgalmakban és a világtörténelem teológiája". A téma „fontos", de mintha túl sokat képzelne magáról. Most egy allegorikus táblakép körvonalazódik: „megbocsájtás" — a mi szekularizált világunkban. „Szép" — de valahogy túl gyors megérkezést ígér. A szerző végre belátja: bárhol fog is hozzá, egyre megy. Hirtelen ötlettel elhatározza, arról a pontról fog elindulni, *ahol éppen van,* s abból, *ami elsőként kerül elébe.* „Mindegy, hol van a rés — csak a kitartás fontos" — biztatgatja magát.

Miközben ezt gondolja, tekintete egy csoszogó öreg házaspárra esik. Ernyedt tekintetét — mint íját a vadász — precíz figyelemre feszíti — s nyomukba ered. Az öregek szótlanságát külön előnyként könyveli el: így fognak beilleszkedni a tárgyak, a múlt s „pontatlan" szavaink megtörhetetlen csendjébe. Nem tudhat tehát róluk az olvasó sem mást, csak amit a szerző láthat: testüket, tárgyaikat és köznapi ténykedésüket, melyből nehéz kihámozni egykori szokásaikat és vágyaikat. Reakcióik is öregesek, elmosódóak.

Ebből lesz az *Alakulások* (1973), mely a két öreg csupasz létezését már dokumentumokba ágyazva, első személyűség nélkül járja körül: dialógusok, emlékképek, cetlik, kérvények, könyvidézetek, notesz-bejegyzések... De ez csak „előtanulmány" a *Film*hez (1974), melyben „visszatér" az első személyűség — hiszen *valamilyen* szubjektivitásra mégiscsak szükség van. S mivel az író és az olvasó esélyei közel azonosak (elvégre *sejtései* az olvasónak is vannak), író és olvasója együtt indulhatnak útnak.

Magukra utaltságukban minden fellelhető adatot begyűjtenek: mindent figyelmesen megvizsgálnak és elolvasnak; a dokumentumokat lelkiismeretesen megőrzik, a tűnékeny mozzanatokat átlényegítik dokumentumokká. Válogatás nélkül. Mert minden apró részletnek és árnyalatnak, szemszögnek és mozzanatnak lehet — és biztosan van is — valamilyen jelentősége. Így alakulnak filmforgató stábbá, a szakma jól ismert kellékeivel: *kamerákkal* és

lámpákkal felszerelkezve. Most már kedvük szerint világíthatják és közelíthetik meg a tárgyakat, s rögzíthetik a látványt. S hogy jobban becserkésszék a Magánvalót — vagy hogy még teljesebben átadhassák neki magukat? —, mindent *többféle megvilágításban* és *többfajta szemszögből* is megtekintenek — akár egyidejűleg is.

Sejtésük szerint az Öregember kapcsolatba hozható bizonyos, közel 60 évvel ezelőtti eseményekkel. Bizonyos adatok szerint egy Silió Péter nevű vajtai paraszt 1912-ben belekerült egy — a történelemkönyvek által véres csütörtökként emlegetett — munkástüntetésbe. Az utcai összecsapásban maga is szembeszállt a kivezényelt Boda-huszárokkal, majd, miután megsebesült, lovait és szekerét hátrahagyva, a városmajori szőlőbe, a présházak közé menekült. Ott véletlenül szemtanúja lehetett egy gyermeklány megerőszakolásának. Később (látszólag minden ok nélkül) leütötte Sax Simon kötélverőt, aki éppen nyúlpaprikást készített elő.

A Stáb nyomozásának fontos része, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok egyikét-másikát az Öregembernek is megmutatja. Azt reméli, hogy előhívja velük a megfakult emlékeket. A kísérlet sikerét az Öregember filmre vett reakciói bizonyítják. Végső soron azt, hogy az eltérő jellegű dokumentumok a különböző sorsok közös pontjaira utalnak.

Az egykori városmajori helyszín közelében álló vendéglő falán a Stáb egy biedermeier rézkarcra bukkan. Mint olvassuk, egy bécsi mester készítette az akkori Városmajorról.

„Kissé primitíven felfogott *Landschaft*, a bécsi metsző ízlése szerint. Családias lombú fák, ligetes lankák, tisztások, a patakparton páfrány, elszórva néhány szőlőskert és esztétikusan düledező ház, szelíd gyümölcsfák, a fák között őz és egy fölemelt lábú nyúl. Az ösvényen dekoltált vízhordólány, vállán ormótlan fadézsa, mozdulatában mégis balettes könnyedség. Ilyen biedermeier minden."

A rézkarcon már nem látható a nap, a fényforrás helye mégis jól ki van jelölve a sugarak ábrázolásával. Feltűnik, hogy néhány sorral feljebb a két öreg filmezése hasonló időben történt. A két ábrázolás között azonban „lényeges a különbség": a Stáb egyrészt tudatosan törekedett az alkonyati időpont rögzítésére, másrészt felmerült egy másik nézőpont lehetősége is. A követségi épület toronyszobájának ablakában még el lehet csípni a napkorong szélét — ott más az „időszámítás".

„A dekoltált lány ugyanakkor indokolatlan oldalfényt kap, s így jól érvényesül a félrecsúszott ing, a dézsát tartó karral megemelt körtemell apró kidolgozása. Ehhez képest az őz és a nyúl elnagyolt részletek, s bele is olvadnak a lombárnyékba."

Feltehető, hogy az irreális megvilágítást a metsző egy prekoncepció alapján alkalmazta; így akart kiemelni egyes elemeket a tárgyegyüttesből. Itt azonban meg kell különböztetnünk két körülményt. Az egyik a határozott oldalfény, mellyel már Caravaggio is áttekinthetőbbé tette képeit, s amelyről a XVII. századi Roger de Piles azt írta, hogy a fényeknek és az árnyékoknak ez a fajta elrendezése „megakadályozza a tekintet elkalandozását". Ezzel szemben — s erre a narrátorhang is figyelmeztet — az öregek nem kapnak oldalfényt, sőt árnyékuk is alig van; szinte beleolvad az aszfalt tónusába. „Ez a semlegesítő szürkeség ad közeget a lépkedésüknek: mintha állnának és haladnának egyszerre, egymásba karolva." Térbeliségük elbizonytalanodik;

egyenrangúvá válnak környezetük más részleteivel. „Mintha a mi figyelmünk is lanyhulna, és egyszeriben elejtenénk őket — egy Öregembert és egy Öregasszonyt, akik eddig hipertrófiásan fontosak voltak a számunkra, s most már nem azok."

A másik körülmény a kebel nem realisztikus, hanem *tisztán szimbolikus kiemelése.* A természetellenes fényhatás önmagában még nem volna művészietlen, hiszen — mint Goethe is kifejtette — a kettős megvilágítás magasabb rendű, mint a természet. A Stáb gondja ezzel kapcsolatban elsősorban az, hogy a természetellenes megvilágítás a lelki tartalmak reflektálatlan lenyomata, mely a valójában *kiválasztott* alternatívát csalárd módon az *egyetlen lehetséges változatként* tünteti fel. Ebben a tekintetben valóban szerencsésebb Rembrandt megoldása a *Szent Családon*, ahol úgy látjuk ugyan, mintha a Bibliából áradna ki a fény, a hatást azonban a könyv mögé rejtett gyertya teszi egyszersmind valószerűvé. Megjegyezzük, a Stáb is próbát tesz egy hasonló effektussal, az Öregember arcát öngyújtóval „élesközeli" megvilágításba vonva. Ugyanolyan lényeges azonban, hogy a fényhatást „művészieskedőnek" tartja, s ezért az öngyújtót lecsukja.

A klasszikus stílust a kellemes és a kellemetlen látványok kiegyensúlyozottsága jellemezte. A giccsben azonban a mérleg serpenyője a *kellemes* felé billen. Már a témaválasztásban is — hogy mit tart az alkotó az ábrázolásra érdemesnek. A metszet tárgyai: fák, lankák, tisztások, páfrány, szőlőskert, rom, leány, őz, nyúl. A regény első oldalának a leírásában: utca, beton, kő, vasajtók, sittkupacok, gömbvaskötegek, alumínium szeméttárolók . . .

A metsző mindent elkövetett, hogy kiemelje a kellemet és a bájt — a valóság ellenében. Említettük a fényviszonyokat. A természettörvényeknek ugyanezt a megsértését mutatja a dézsát tartó leány „balettes könnyedségű" testtartása. Még ez is határeset egy elfogadható stílus és a giccs között; Ingres szintén semmibe vette a realisztikus testtartást *A forrás* című festményén. A nyúl fölemelt lába azonban egyértelművé teszi a dolgot.

Az eleve eldöntött rangsorolást támogatja a *részletezés* is. A biedermeier festő inkább kapálásra adná a fejét, hogysem olyan tárgyakat is kidolgozzon, amelyek nem kedvesek a szívének. A leány keble ebben a tekintetben is előnyt élvez az őzzel és a nyúllal szemben. Éles kontrasztot alkot ezzel szemben maga a regény, mely ugyanolyan pontossággal írja le a tárgyi környezetet és az állatokat, mint „főszereplőit" — kíméletlenül feltárva a betegség, az öregség vagy a halál már-már émelyítő fiziológiáját — egyben a „természetesség" érzetébe oldva a hozzájuk tapadó szorongást.

A regény fele táján a Stáb kutatni kezd a két öreg személyes tárgyai és emlékei között. Ennek során egy kivágott cikk kerül elő a *Világ* egyik 1912-es számából: *Városligeti epizód — milyen tanulsággal? A szerkesztőség postájából.* A cikkíró *naplementekor*, a liget idilli környezetében sétálva letért a „rendes" útról, s megsejthette, mit rejtett „a bokrok homálya" a Stefánia út „színes forgataga" mögött. Az elhagyott ösvényen sétáló először kiéheztetett ebek csaholására lett figyelmes. A kutyák ketrece mellett megpillantotta azon állatok — nyulak? — ketreceit is, amelyekkel a kutyákat etették. Egy hiányos öltözetű lány lépett elő a düledező fabódék mögül (alig túl a kamaszkoron), és alsótestét szabaddá téve a patak vizében hűtőzött. Majd előhozott egy ludat, melynek nyakát vágta, és vérét felfogta egy tálban. A rejtőzködő sétáló újabb megdöbbenésére ekkor egy férfi lépett elő a bozótból, aki vizelés után

zilált öltözetben a lányhoz közelített és félreérthetetlen, buja mozdulatokat tett. Az viszonozta pillantásával a férfi közeledését, de maga helyett hirtelen a vérrel teli edényt kínálta fel. A férfi nem ivott bele, a lány viszont igen, majd a bokrok mögül előlépett egy „divatos öltözetű" hölgy, a férfi társa, aki — mint olvassuk — „féltékeny mohósággal" szintén ivott a vérből. A bevérezett nők látványa meghatványozta a férfi szexuális vágyát.

Eddig a történet — most már nem a biedermeier, hanem Bosch és a szürrealisták modorában. A rézkarc idillikus világa megelevenedik, és másik arcát mutatja. A Stáb, hasonlóan a *Világ* cikkírójához, aki a „távolabb korzózóktól" mellékösvényre térve a bokrok közé pillantott, a rézkarc mögé tekint. Az idill szint vált.

A két jelenet homályos analógiája nem lehet véletlen. Mindkét alkalommal naplemente van. A táj egyes elemei is hasonlóak: fák, bokrok, patak. Az újságcikkből sem hiányoznak az állatok, bár a főszerepet a felheccelt vérebek játsszák. A többi állat az etetésükre van előkészítve, a ludat pedig valamilyen áldozati célból vágják le. Míg a rézkarcon a leánynak csak a válla fedetlen, s mozdulata is a kellemet hangsúlyozza, a városligeti leány meztelen alsóteste, kihívó mozdulatai és pillantása a nyers erotikát fejezi ki.

Megsejthet valamit a Stáb abból a jelenetből is, melyben leakasztja a rézkarcot a falról, s az Öregember szeme elé teszi, hogy ezzel a kép még figyelmesebb megtekintésére késztesse.

„Ugyanakkor ujjunkkal bekarikázzuk a helyet, ahol a lombok közt elmosódva egy romantikus toronyféle látszik — vadászlak?, filagória? Nem lehet pontosan tudni. És ezt mi is most vesszük észre, erre nem emlékeztünk... Aztán váratlan fordulat történik. Repedezett körmű ujjával az Öregember odabök a rézkarcra, s kis göcögő hangot hallat — ügyetlen utánzatát egy hajdani, élvezkedő göcögésnek. Csak az a bizonytalan, hogy mozdulata az egész képre vonatkozik-e, és valamilyen vélemény összegezése — vagy szándékosan mutatott éppen *oda*. Az utóbbi kissé valószínűtlen, de azért a megjelölt helyhez közelítünk a kamerával. Amit akaratlanul is kinagyítunk: egy rejtőző arc a lombszövevényben, kb. tizenöt méterre a vízhordó lány mögött, ha a rézkarc térbeli léptékét átszámítjuk. Egy torzpofa vagy egy lehetséges fiatalember arca; a vonalak és rovátkák minősége olyan, hogy mindkettő lehetséges. Sőt az is, hogy csak lombszövevényről van szó."

Meddig merészkedhetünk bele az analógiába? A városligeti jelenet „düledező építményei" vajon a rézkarc „romantikus toronyféléjének" felelnek meg? Kivel hozható kapcsolatba a rejtőzködő alak? Az újságcikk írójával vagy az Öregemberrel? Esetleg Silióval, aki a liliomtiprás (megtörtént?) szemtanúja volt? És kiket sejthetünk a bokrok közül előlépő férfiben és nőben? Talán ők az Öregember és az Öregasszony?

Hagyjuk figyelmen kívül mi is az időrendet! A bacchanálikus kép a tizenegy évvel későbbi *Megbocsájtás*ban életre kel: az írnok, felesége cinkos egyetértésével, karácsony estéjén magáévá teszi felesége húgát, Máriát (Szűz Máriát). Artemisz és a két szarvasüsző. Anita blúza derékig kibontva, az asztalon pohár feldöntött vörös bor. Az írnok hangosan böfög, a két nő pajkosan összenevet, és felváltva szürcsöli, bugyogtatja poharában az italt... (De nemcsak a kronológiával van baj. Ki vagy mi hatalmazhat fel bennünket arra, hogy kilépjünk a kompozíció „szent és sérthetetlen" kereteiből, s egy

másik műből szállítsuk feltevéseinket? De hátha csak *egy* mű létezik, több — esetleg számtalan lehetséges — alakban?)

Ezekről az indokokról azonban a Stáb végképp nem tudhat. Az ő támpontjait elszórt, „néma" jelek egészítik ki, melyek együtt vezetik közelebb az egykori tragédiához. Ilyen véletlen jel az Öregember *tikkelése* az étteremterasz mellett (melyet az Öregasszony nem vesz észre), egy „határozott mozdulat" az étteremsaroknál (ami azonban már az Öregasszony figyelmét sem kerülheti el). Összefüggésben vannak-e ezek a jelek azzal, hogy ezen a környéken állott annak idején Sax Simon szőlője, s hogy Silió is errefelé bújt meg?

Az Öregember különös, *csoszogó mozgása* (a szőnyegen látható kopás azt mutatja, hogy ez az „ataxiás rángás" ülő helyzetben is sajátja volt) s főleg, hogy mindig csoszogva indul el, arra utal, hogy egykor többet volt nyeregben, mint talpon (a lovas ugyanis nem lépve, hanem sarkantyúzva indul el). Ehhez társul a narrátorhang „állókép-utalása" egy csizmasarokról, mely egy ló oldaláról lóg le; később egy megjegyzés az Öregember hajdani „dölyfös, kihívóan peckes" tartásáról, mely olybá teszi, mintha lóháton ülne. A kameraállás („torzító skurc") a narrátorhang szerint megegyezik azzal a látószöggel, amelyből Silió láthatta vagdalkozás közben a Boda-huszárokat.

Ismét más jelek arra mutatnak, hogy az Öregember katona volt. Lakásának egy bizonyos helyén — leginkább az íróasztalon, melyet ő használhatott — „képzelethiányos, *katonás rend*" uralkodik, az asztallapon *manlicher-töltény* látható. Máshonnan *csizmasámfák* kerülnek elő, *kincstári férfialsó* és *posztósisak*. A regénynek egy más helyén a Stáb azzal a kijelentéssel akarja „zavarba hozni" az Öregembert, hogy Silióban senki és semmi iránt nem maradt rokonszenv a gyilkosság után.

A posztósisak még egyszer feltűnik, mégpedig azon a férfin, aki Silió jelenlétében megkörnyékezte a szilvásban a kislányt. Lehetséges, hogy az Öregember az egyik Boda-huszár volt (talán éppen az, aki Siliót megsebesítette), s délután ugyanoda vitte fel a kislányt, ahová Silió is elhúzódott? A *Világ* cikkírója is felteszi a kérdést (s ez figyelemre méltó): vajon előfordult-e ott, a bokrok mögött „hatósági egyed", s ha igen, nem viselkedik-e úgy, mintha nem volna szolgálatban. (S a „divatos öltözetű" hölgy? Nem lehetséges-e, hogy az Öregember vele ismerkedett meg 1919-ben, a májusi felvonulás után a Pozsonyi Kávéházban vagy a Nagy Anna vendéglőben?)

Egy másik étterem udvarának egyik beugrójában a Stáb arra kéri az Öregembert, szemlélje meg a házinyulak tartására szolgáló ócska ólakat (s egy kisebb, dróthálós ketrecet); „az ilyen hátsó udvarok jellege száz év alatt se változik sokat, a hordók és ketrecek zűrzavara ugyanaz". S az Öregember a „nyúlketrec" szóra „megelevenedik", árulkodó mozdulatot tesz. A Narrátor pedig összefüggésbe hozza az étterem előtti tikkeléssel és botlással. Az éttermi terasz egyik asztalán vadaprólék, beleszúrt késsel. „Csak apróvadról lehet szó (nyúl, fácán vagy fogoly)."

A *nyúl*ketrecek, a városligeti epizód etetésre szolgáló kisállatai, a vadaprólék és a Sax Simon által megölt nyúl egymásra rímel. A másik központi szimbólum a *véreb*, amely nemcsak a városligeti epizódban játszik szerepet, hanem akkor is, amikor Silió megütközik a Boda-huszárokkal. A felboruló szekér paradicsom-rakománya levet enged, „egy romlott eb" pedig — azt hívén, hogy vér — ráveti magát. (A feljegyzésnek ez a részlete kissé hasonlít

a metszet indokolatlan megvilágítási viszonyaira.) Siliónénak a városban járván, amikor a szájába piros rongyot gyömöszölő kislányt a tetőn meglátja, az az érzése támad, „mintha kiéhezett kutyák vennék körül". Miután Silió leütötte Saxot, egy kutya elviszi a véres aknaverő kalapácsot.

Az ábrázolás szempontjából annak van rendkívüli jelentősége, hogy *a belső összefüggésekre olyan apró részletek világítanak rá, amelyek már a rézkarc első megtekintésekor is megvoltak* (ilyen a „toronyféle" és a „torzpofa"), *csak — bármilyen figyelmesen nézte is őket a Stáb — nem tűntek fel.* Figyeljünk fel rá: Silió — valószínűleg a stressz hatása alatt — *nem tudja emlékezetbe idézni a Boda-huszár arcát,* aki megsebezte; de persze az is lehet, hogy már az ütközetben is oly izgatott volt, hogy nem tudta *megfigyelni* sem.

A rézkarcon ábrázolt jelenet analóg a városligeti jelenettel, melyben a „szokott útról" letérő cikkíró megleste az idill által elrejtett pokoli színjátékot. És mind a rézkarc „leselkedő torzpofája", mind a cikkíró leskelődő analóg a Stábbal. A Stáb ugyanis hasonlóképp lesi meg a két öreget, próbál bepillantani múltjuk rejtelmeibe. És ahogy a cikkírónak le kellett térnie a „szokott útról", a talmi csillogású vásár sátrai közül, úgy kellett a Stábnak is letérnie a gondolkodás megszokott sémáiról, hogy bepillanthasson a világ rejtett területeire.

A részletek vezetnek el a valósághoz, s ha még többet akarunk megtudni, további részletezésre van szükség. Nem vonna le semmit a *Film* értékéből, ha kiderülne: Antonioni világhírű *Blow Up*-ja (1966) hatással volt rá (Nagyítás, 1968). Az alaphelyzet ugyanis hasonló: a bűntény felderítéséhez kevés az adat, tehát további adatokra van szükség. E „plusz" adatok azonban nem új forrásokból, „kívülről" kerülnek a riporter birtokába, hanem azokról a felvételeiről, amelyeket a gyilkosság színhelyén készített. *Kezdettől nála voltak, csak nem nézte meg tüzetesen őket.*

Mégis Julio Cortázar hasonló című novellájával kezdjük, hiszen az adta Antonioninak is az ötletet. Ami azonnal látszik: Cortázarnak is a *narráció* okozza a legnagyobb gondot. „Sohasem fogjuk megtudni — írja —, hogy kéne ezt elbeszélni, első vagy második személyben, vagy többes szám harmadik személyben, vagy mindig valami új formát kitalálva, ami egyébként semmire se jó." („Mi persze — csak hát ki az a *mi* egy ilyen forgatás esetén?" — kérdi Mészöly.)

Cortázart is az „zavarja", hogy élményei *véletlenek,* s ezért, úgy érzi, az átélt eseményeknek nem aktív szubjektuma, hanem *passzív résztvevője* volt. Azonnal relativizálódnak tehát a nézőpontok a „külön" igazságok rögzítésével.

„A legnehezebb lesz az elbeszélés módját megtalálni . . ., mert senki se tudja pontosan, hogy ki is az, aki most valójában mesél, én vagyok-e, vagy az, ami történt, vagy az, amit látok éppen . . ., vagy egyszerűen csak az igazságot mesélem el, ami csupán az én igazságom, és akkor már nem igazság, kivéve a gyomrom számára . . ."

Cortázar a novellát többes elsőben indítja, egyes első személyben folytatja, és úgy megy át a harmadik személyű előadásmódba — itt saját magáról is harmadik személyben beszél —, hogy később ismét első szám első személyre váltson vissza.

Mészöly Miklós nem ismerte Cortázar novelláját. Csak élményeik mély rokonsága révén esik egybe még egy sor kifejezési eszközük. Ilyen a váratlan

benyomások kényszeres regisztrálása, ami felbontja a formát. A novelláján dolgozó, gondolatait rendezgető Cartázar szórakozottan kinéz az ablakon, s az ott felbukkanó látványokat azonnal bele is írja a mű szövegébe: „Most egy nagy, majdnem fekete felhő úszik el. (...) Most egy galamb repül át és — úgy rémlik — egy veréb." És Mészölynél az *Alakulásokban*: „Egy cinke kopogtatja kint az ágakat, de nem fordulok meg." A különbség csupán annyi, hogy Cortázar ezeket a beszúrásokat zárójelekkel, Mészöly kurzívval különíti el.

Mint tapasztalhattuk, ugyanilyen a *Film* látásmódja is: „Czaninné a majommal maga 'szerkeszti' belénk magát, a sétánkba, a közös történetünkbe — és nem fordítva." Azzal a lényeges különbséggel, hogy a Stáb már *eleve felkészült* a „váratlan" látványokra. Csakúgy, mint Cortázar elbeszélője, Michel, az amatőr fotós, aki a fényképezést a Stábhoz hasonlóan „a semmi elleni harc" terepének tekinti, s éppúgy vállalja a képet, amelyet a kamera „ravaszul" rákényszerít. Őt sem elégítik ki a „pontatlan" jelzők, és szüntelenül arra törekszik, hogy „lefejtse a dolgokról a sok-sok idegen holmit". Tekintete ugyanolyan elemző: „elég, ha jól választunk a nézés és a nézett tárgy között" — mondja.

Nos, a fotós egy „hétköznapi párt" lát meg egy napon a párizsi Saint-Louis szigeten, vagy öt méterre magától, amint beszélgetnek és elmélyülten nézik egymást. Feltételezése szerint az érett, tapasztalt nő nemrég szólította meg a jóval fiatalabb, tejfelesszájú fiút, hogy néhány kellemes órát szerezzen magának. Michelt azonban valami zavarja, s hogy a nyugtalanító jelenetet visszahelyezze a maga „ostoba valóságába", *lefényképezi*. A közelben várakozó autót, mint nem odavaló tárgyat, lehagyja a képről. („Az autó a sziget részeként állott ott, vagy eltorzítva azt.") Abban reménykedik, sikerül elcsípnie a „mindent összefoglaló kifejezést", „az áruló mozdulatot". Csak miután elkészíti a felvételt, jön rá, hogy a kocsiban ülő férfinak is szerepe volt a jelenetben.

A férfi arca „kétrétegű": alapjában merev-halott — ennyiben lisztes arcú bohócra vagy vér nélküli emberre hasonlít. Fénytelen, száraz bőr, mélyen ülő szemek; orrlyukai feketék. A másik réteget egy megfagyott fintor képviseli, elsősorban az ajkakon.

Michel kinagyítja otthon a felvételeket — az említett jelenetet *különösen nagyra* — és sokáig, *elmélyülten nézegeti* azokat. Voltaképp *véletlenül*, napokkal később, *az objektív optikai tengelyének „szemszögéből"* tekint a képre. „A legtökéletesebb módja, hogy egy fényképet elemezzünk" — írja. Így látja meg, hogy *a szürke kalapos férfi, akit szándékosan lehagyott a képről, ott van — ott tükröződik — a fiú szemében.* S ha más módon is — teszi hozzá —, a nő kezén s nyilván a szavaiban is. Az idill szint vált. A fotós — utólag — megérti, hogy a vágytól remegő nő — *prostituált*, a férfi pedig korántsem passzív szemlélő, hanem a *maquereau*, a strici. A jelenet „lelke", a *szörny*. Michel *vízióban* rekonstruálja a *valóságot:* a maquereau szemei helyén tátongó lyukak, félig nyitott szájában fekete nyelv. Alaktalan, sötét tömeggé nő, mely eltakarja a fát, a szigetet...

A *Blow Up*-ban Antonioni átveszi a férfi és a nő előtérbeli akcióját, melyről Thomas, a fényképész felvételeket készít. A képekről — írja a forgatókönyv — „végtelen békesség árad". Thomas voltaképp egy a *Swinging Londonról* készülő kötetbe szánja, s egyetért vele abban, hogy a „very peace-

ful and still" képek a kötet végén kiválóan *fel fogják oldani a* felzaklató szociofotók keltette *feszültséget*. Mikor azonban Thomas közelebb hajol hozzájuk s „rájuk mered", *véletlen, apró jeleket* fedez fel rajtuk, melyek a kivágásokon kívüli eseményekre utalnak. Ilyen a lány igyekezete, hogy elvonszolja a férfit a tisztás másik oldalára és „feszült arckifejezése". Amikor Thomas először próbálja meg követni a leány tekintetét, semmilyen szokatlan dolgot nem tud a feltételezett helyen, *a fák közt, a bozótosban* felismerni. Újból a technikához fordul: egy *nagyítóüveget* vesz elő. Gyanúja megerősödik, s zsírceruzával *bekeretezi* „a növényzet egy darabját".

Ezt a részletet *tovább nagyítja*, s ekkor egy *fehér folt* tűnik elő — talán *egy arc, mely kitekint a bozótból* és a párt figyeli. Thomas most *a kinagyított képről* készít fotót, s az újabb nagyítás világossá teszi, hogy a rejtőzködő férfi *pisztolyt tart a kezében*. Jól kivehető most már a fegyverre felszerelt hangtompító és a távcső is. Thomas a helyszínre siet, és ott találja a fényképek előterében látható férfit — holtan. Az idill ismét színt vált.

Fontosnak látszik az a párhuzam, hogy mind Antonioninál, mind Mészölynél bizonytalan marad az elrejtett-elrejtőzött tárgy. Thomas, amikor másodszorra megy vissza, már nem találja a férfi tetemét, és a rézkarcon is eldönthetetlen, hogy mi látható a lombszövevényben: egy „torzpofa" vagy egy fiatalember arca, illetve hogy felismerhető-e egyáltalán bármi egyéb a lombokat ábrázoló vonalakból és rovátkákból.

A narráció kérdése Antonionit is erősen foglalkoztatta. Nemcsak az időbeliség szabad kezelésére gondolunk — jóllehet, ez is rokonná teszi Mészöly regényével. Hanem Antonioninak arra a tervére is, amelyről a nyugatnémet *Film*nek számolt be egy alkalommal. Ennek lényege egy olyan, *360 fokos svenk* lett volna, amely az egész műtermet befogja — a forgatócsoporttal együtt. Eltekintve Godard hasonló ötleteitől, kísérteties egybeesés a *Film* narratív vezéreszméjével.

De Cortázar is, Antonioni is csak analógia. Hiszen az ötlet alapélményét már a *Pontos történetek*ben megtalálhatjuk. A főhős egy tanyasi udvarban tartózkodik már jó ideje, amikor hirtelen észreveszi, hogy iszonyú tömegű galambbal van körülvéve. Megdöbbenve konstatálja, hogy addig nem vette őket észre, pedig közülük többen is feltűnő helyen ültek. „Biztos a nagy csönd tévesztett meg, egyszerűen átsiklott rajtuk a szemem, úgy beleolvadtak a romos felületekbe."

Hogy ki volt az Öregember fiatal korában, mi volt a szerepe Silió történetében: a tüntetésben s a városmajori szőlőben — egy fárasztó nyomozás során lesz világosabb. A rejtélyhez megszámlálhatatlan, részben fontos, részben irreleváns adat és gondolatpárhuzam „labirintusán" át vezet az út. *Ha ugyan van* ilyen út, hiszen a Stáb képtelen minden adatot minden szempontból regisztrálni. Pedig mindent elkövet a siker érdekében; még az öregek szobaméreteit is felveszi. A tévedés pallosa mégis állandóan a feje fölött lebeg. Például, ha nem szállnának legyek az Öregember nyakára, sohasem tudná meg, hogy bal karja nem hűdéses. És ki dönti el végül is, melyik a helyes, igaz út? Ebből a meggondolásból ad hitelt a Stáb az összes lehetséges szempontnak és látószögnek.

Szerinte csupán az a biztos, amit látunk, amit *érzékelünk*, s amit érzünk, gondolunk. (Silió is csak azt tudja, amit lát.) Valószínűleg ez az oka a Stáb sokat emlegetett „tehetetlenségének". Mert sok minden *tévútra* vezethet.

Mindenekelőtt az érzékletek értelmezése. Vajon az Öregember, mikor fölemeli a karját, mutat valahová? Vagy pedig, mikor bólint, helyeslőleg teszi, vagy pedig csak a legyeket hessegeti? — a Stáb nem képes eldönteni. (Vissza a *Pontos történetek*hez: Prizsala néninek a hasa volt az, ami lelógott vagy pedig a melle? Volt-e uborka az üvegben?)

Ebből fakad a szenvedélyes dokumentum-keresés és -termelés, már a *Pontos történetek*ben, a három *Nyomozás*ban, az *Alakulások*ban és az *Érintések*ben; s a riport- és ténynovellák, a dokumentum-regények, a cinéma direct és a cinéma vérité iránti vonzalom. „Decentrált realizmus." S innen a filmezés is. A *véletlen adatok* szinte babonás tisztelete: egy-egy váratlan látószög vagy képkivágás, egy látvány, amely csak úgy „becsúszik" a látótérbe, a képbe. Nemcsak az átlagos a tipikus, hanem az esetleges is. Ezt kell „szakadásig — közölni".

A Stábot sokszor asszociációi hozzák zavarba; mint a lélegeztetés csók jellege vagy az az egyezés, hogy sem Silió, sem az Öregasszony nem veszi észre a cigarettaparázs égetését. Ezeket az eredendő bizonytalanságokat és „áthallásokat" kiegészítik a Narrátor — jóindulatú vagy epés, mindenesetre tudatos — ködösítései, például hogy az Öregember az Öregasszonynak próbált jelzést adni — vagy éppen őneki nem. Sokszor a Stáb is bevallja, nem tudja megindokolni saját tevékenységét.

Elénk tárul a megismerés-értékek szofisztikált rendszere. A legkedvezőtlenebb pozícióban a *dogma* helyezkedik el. A rézkarc preformált ítéleteiben éppúgy felismerhetjük, mint az Öregembert körülvevő katonás, „képzelethiányos" rendben. Ez az *elidegenedett személyességű*, köznapi gondolkodásmód jellemzi az elmeorvost, a bírót, a védőt (aki szerint Silió kétes beszámíthatóságú), a bírósági tárgyalás hallgatóságát, az *Esti Hírlap* cikkíróját és azokat, akik a vesztőhelyet kereső Siliónét ütődöttnek nézik.

De ha valaki azt hinné, hogy a logikus gondolkodás az, ami segít eligazodni ebben a labirintusban, tévedne. A leggyakrabban ugyanis éppen az oksági-időrendi kapcsolatok vallanak csődöt. Visszatér jogaiban az *analogikus-asszociatív képzelet, a hiedelemszerű doxa és a személyes fedezetű naiv hit*, melynek *belső összetartását az emocionális-axiológiai kapcsolatok alapozzák meg*. Siliót végül is az indítja meg, hogy a megerőszakolt (?) gyermeklány hasonló korú, mint a sajátja, a későbbiekben pedig analóg módon azonosítja Saxot a liliomtipróval, ami végső soron Sax meggyilkolásához vezet. Az analógia alapja: Sax belenyomja cigarettáját a mézgába. Talán ez az, amit a *Munka közben* az „egybeesés mágiájának" nevez. De nemcsak Silió és Silióné gondolkozik így, hanem a Stáb is. Ami azt sugallja, hogy nincs mit tenni, az emberi gondolkodás *alapvetően* ilyen. Hasonló motívumokat a *Nyomozás (3)*-ban is találhatunk: valakinek „nincs ereje" lelőni a lovakat, volna viszont a disznó vagy a bika megöléséhez: „az más". Hasonlóképp: a bajba került nyulat „nem volna szabályos" lelőni.

Mindez nem jelenti azt, mintha a *személytelen, diszkurzív logika* számkivetve volna. *Hiszen a meggyőződésen alapuló episztemé* nélkülözhetetlen része mind a köznapok, mind a Stáb gondolkodásának. Csupán arról van szó, a Stáb úgy érzi, a dogmatikus szemléleten kívül a kauzális-intellektuális szemlélet kizárólagossága válhat a legveszedelmesebb csapdájává. Ezt a csapdát próbálja kikerülni az asszociatív és analogikus megidézésekkel, a visszaforgatással, a nézőpontok váltogatásával s mindenekelőtt azzal, hogy mindig,

minden esetben fenntartja egy másik megoldás lehetőségét, igazát is, míg végül a leghatározottabb állásfoglalást a különböző nézőpontok egyidejű érvényesítésével próbálja elérni (például az öregeket egyszerre rögzíti elölről és hátulról, közeledőben és távolodóban). Detronizálja tehát a meggyőződést — illetve csak a kételkedés vonatkozásában tartja meg. „Csak hipotézis van — sugallja a regény —, s a hipotézis bizonyíthatatlan."

„A két egymástól távol eső alak úgy teszi színpadszerűvé a képet, mintha az üres terem minden lehetőség számára adva volna. S már a kép puszta rögzítése is bizonyos antik légkört teremt. *Proszkeinon.*" — Majd később: „És közben, még mindig ott veszteglünk a gödrök mellett, mint egy újabb kereszteződési ponton (Proszkeinon), ahonnét előre-hátra kilátás nyílik, noha egészen más..."

A „proszkeinon" ebben az összefüggésben nem más, mint a *trivia*, az a (hármas) útelágazás, melyen Oidipusz megöli apját, Laertészt. A dualiai és delphoi elágazás Oidipusz választási lehetőségeit szimbolizálja: hagyja életben vagy ölje meg az útjába kerülő öregembert. A „naiv" Oidipusz dönt, s megöli — Laertészt. A Stáb tanult az esetből, s ezért gyanakvóvá vált: valósággal *szenved a döntés kényszerétől.* A „TENNI!" valójában a láthatáron még nem látható, de a későbbiekben elkerülhetetlen *döntés előkészítésére*, a „FOLYTATNI!" pedig *a döntés időpontjának a kitolására* vonatkozik. Gnoszeológiailag tekintve tehát a legfőbb érték a szisztematikus kételkedés, mely — érdemes talán megjegyezni — szintén el van rejtve az értéktelenbe (a banalitásba): „annál jobb, minél közhelyszerűbb jelszót alkalmazunk, nyílt mellet mutatva a komfortos legyintésnek".

Érdekes a rendszer tagjainak egymáshoz való viszonya. A diszkurzív gondolkodás *kritikát gyakorolt* az asszociatív-emocionális felett; a dogmatikus-köznapi pedig — anélkül, hogy megértené — *lenézi.* A két szélső azonban nem ítéli meg a másik kettőt: a doxikus *nem tudja* megítélni a dogmatikus és a diszkurzív gondolkodást (innen van rajtuk), a szofisztikus viszont *nem akarja* megítélni őket (lévén túl rajtuk).

A szisztematikus kételkedés a középpontban levő használati értékekre is kisugárzik, és *érték-ambivalenciát* okoz. Már Flaubert megmondta, hogy „igazság nincs, csak különböző látásmódok vannak", s az epikai ábrázolás lehetőségeiről elmélkedve Déry is „rezgő bizonytalanságról" beszélt. Ez az oka annak, hogy a szerző annyira vonzódik a „semlegesítő szürkeséghez", az „elbizonytalanító térbeliséghez". Silió a tárgyaláson a jelenlévők iránt sem gyűlöletet, sem rokonszenvet nem érez, a huszár és a munkás arca egyformán elmosódik emlékezetében. Így oltja ki Bartók is — a distancia-elv érvényesítésével — az ellentétes pólusok hatását. És innen, ebből a magasságból gyakorol a Stáb is kegyelmet („caritas"); ezért óvakodik attól, hogy véglegesen elkötelezze magát valamelyik oldalon.

Ami mindjárt szembetűnik: az *agresszió* és az *áldozat* ellentétpárja. A szimbólumok nyelvén a vérebek és a nyúl, allegorikusan az Öregember és Silió. Pontatlanul pontosítva: a „gyilkoló" véreb és a „bevizelő" nyúl. A szimbolikus világ kucsát az *Érintések* naplójegyzeteiben találhatjuk meg: „Álmok: vagy kivégeznek, vagy megszégyenülök. Nappalok: szeretnek, pénzt veszek fel, tűrhető kritikát kapok. — Valami nem stimmel — emelem fel az ujjamat, és nevetek a tükör előtt. S valahogy föntmarad az ujjam a levegőben.

Az ember fütyörészik ilyenkor, és keskenyebbre húzza a szemét, benéz az ajtó mögé. Mégis nyoma marad, mint valami pötty."

A tudatalatti e hírnökei egyrészt az elszenvedett *agresszióhoz*, a tüntetésen folyó vérhez, a kislányhoz, akinek egy asszony „piros anyagot tömött a szájába" (Siliónét megrémíti a látvány), a bormérőhöz, aki a tiszta pálinkát mérő női alkalmazottat életveszélyesen megszúrja (s kifolyó vérét megitatja vele) és a piros gulyásléhez vezetnek; másrészről pedig a *megszégyenülés* szorongásához: a kiszolgáltatott és megalázott Silióhoz, akit a rendőr *megriadt* lova lehugyozott (a rendőr pedig hagyta!), s aki rejtekhelyén szintén bemocskolta magát szégyenében és tehetetlenségében. Ami fontos: Silió erre sem tudott visszaemlékezni. És tovább: a falujától, családjától szintén távol esett, kiszolgáltatott és megalázott (mert ütődöttnek tartott) Silióhoz, aki bevizel, a Stábhoz, mely szintén bepisil, végül a vendéglői asztalon felboruló sörösüveghez, melyből bőven bugyog a habos sör. Az viszont tényleg a *caritashoz* tartozik, hogy az Öregember is behugyozik magatehetetlenségében — ami fokozza ugyan kiszolgáltatottságát, de részvétet is kelt bennünk.

A két élménykör személyes, mély beágyazottságát az írói életmű más példái is bizonyítják. *A három burgonyabogár* (1962) hőse szó szerint a meglőtt nyúl gyilkosának érzi magát. A *Pontos történetek* lapjain a nyulak elkészítése meglehetősen tárgyilagosan van ábrázolva, mégis említésre kerül, hogy az asszony nem vállalja a nyúzást. A legközelebbi analógia a *Nyomozás (3)*-ban található, ahol a vadnyulat egy dobermann veszi üldözőbe — ezért nem volna „szabályos" a nyúl lelövése. Másrészt a *Pontos történetek*ben azt olvassuk, hogy Éva nem kedveli a férjét, s a kötelességtudattól szorongatva bevizel, a *Nyomozás (3)* drezdai kisfiúja, Heinemann, a háborús sokk hatására szorongásosan ürít.

Visszatérve a regényre: mindkét szál háromszor fut össze egy-egy vízióban. Először a véres csütörtök lerásában, ahol összekeveredik a kövezeten a paradicsomlé, a lóvizelet — s nyilván a kiömlő vér. Másodszor a városligeti jelenetben, ahol a lány elvágja a lúd nyakát, a férfi pedig — ürítés után — hozzá közelít. Harmadszor pedig, amikor az öregek a vendéglőben vannak, és az Öregember kiönti az asztalra a *piros* gulyáslevest és a sört. „Van valami parodisztikusan komoly ebben az áldozati mozdulatban" — kommentálja a Narrátor. Az Öregembert fölvillanyozza a fröccsenés, az Öregasszonyt viszont émelyíti a „habos zagyvalék".

Hogyan kapcsolódik a *szexualitás* az agresszió és oppresszió élményköréhez? A szex központi szimbóluma a többször visszatérő *vulva-jelkép:* az óriás combokra emlékeztető, „bőrsíma" faágak szétágazásában kialakult durva kéregrepedések („szétnyíló oválisok"), melyek a cakkos kéreggyűrűkkel s a bennük meggyűlt vízzel vagy kibuggyant *mézgával* mintha clitorist mintáznának meg. „Még senki sem vállalkozott rá, hogy (a mézgát) fölszakítsa." A mézga tehát a szüzességnek, az ártatlanságnak is szimbóluma. S ezáltal válik — akár a „habos zagyvalék" — a két ellentétes élmény: az agresszió és az agresszió elszenvedésének a vízválasztójává. Ezért érzi úgy Silió, amikor Sax megpróbálja hozzányomni egy ilyen mézgával teli repedéshez a cigarettáját, mintha egy *erőszakos defloráló aktus* szemtanúja lenne — s megakadályozza azt. Azonkívül a repedés Siliót „mézgahajú" kislányra emlékezteti, s ezen az asszociációs szálon úgy értékelheti az aktust, mint *saját* kislányának a megbecstelenítését. A helyszíni szemle során pedig úgy búcsúzik a mézgával

teli kéregrepedéstől, mint „valamitől, ami elveszett" (s itt a vulva-szimbólum valamennyire az egész családja: felesége és kislánya helyett áll).

Ez az érték is el van rejtve, mert már a szövegkörnyezet sem harmonizál a tartalommal úgy, mint például a leány keblével a rézkarc egésze. A helyszín végül is egy gyilkosság és egy erőszakos nemi közösülés helyszíne, ahol Silió újrajátssza a nyomozók számára a bűncselekményt. Keze, mellyel megsimítja a mézgát, *bilincsbe vert kéz*, körme, mellyel hozzányúl, *repedezett*.

A mézga megsértése azonban csak az egyik változata az agresszió és a szexus összekapcsolódásának. Explicit-szimbolikus formában megtalálható a *Városligeti epizód*ban, melyben egybefonódik az ölés, a meztelenség és az erotika, sőt a bujaság, hiszen a jelenetnek két női szereplője is van — mellesleg, itt van megemlítve de Sade márki neve. Fiktív-realisztikusan pedig az Öregember fiatalkori személyiségében. Ha ugyanis helyesek következtetéseink, az Öregember 1912-ben, a véres csütörtök napján *délelőtt* még vért ontott a munkástüntetésen, *délután* viszont már perverz szexuális étvágyát csillapította (véletlenül éppen Silió jelenlétében). Van ezenkívül egy utalás arra, hogy az 1919-es május elsejei felvonulás után — melyen szintén nem valószínű, hogy felvonulóként vett részt — esetleg beült a Pozsonyi Kávéházba vagy a Nagy Anna vendéglőbe sörözni. Nota bene, a *Városligeti epizód*-ban a férfi és a vele együtt érkező hölgy „észrevehetően ittas", a férfi pedig vizel, mielőtt belegyalogol a csermelybe. Tegyük még hozzá, hogy a Nagy Anna vendéglő a városmajori helyszín közelében van. További adalék, hogy a Stáb az öregek lakásán egy intarziás dobozban kamaszlánynak való félpár kesztyűt, egy babafejet és egy serdülőkorú lánynak való menstruációs kötőt talál (amit már a század elején is csak falun használtak). S egy papírdarabon gyerekes írással ezt: „Nem köll". Mindez arra utalhat, hogy valamikor egy paraszt cselédlány lakhatott az öregeknél, akit a férfi udvarlásával ostromolt.

Vegyük föl a regény által nekünk dobott kesztyűt, és próbáljunk választ adni a kérdésekre! Miért ölte meg Silió a kötélverőt? A válasz: először, mert meg akarta becsteleníteni a kislányát (gondoljunk a mézgára). Másodszor, mert bántotta azt a lovat, amelyet délelőtt ugyan maga sebesített meg, de később megsajnált. (A mézga ugyanis a nóniusz „nedves-fényes combjára" is emlékezteti.) Harmadszor, mert sokáig hagyta szenvedni a nyulat, mielőtt leölte. Sax volt tehát, aki délelőtt megsebezte és megszégyenítette.

S mi bizonyítja, hogy az Öregember volt az a Boda-huszár, aki őt megsebesítette? Az, hogy abban az időben minden bizonnyal a karhatalom valamelyik huszárszázadához tartozott, s hogy élvezettel locsolta ki a gulyáslevest. S mi annak a bizonyítéka, hogy ő erőszakolta meg Silió kislányát? Az, hogy a rézkarcot nézve ujját a bizonytalan helyre tette, hogy göcögő hangot hallatott, hogy kivágta a *Városligeti epizód*ot az újságból, és hogy a szőlőskertek alatti leány a saját kislányára emlékeztette őt. Valljuk be: valójában nem is nagyon fontos, hogy ő volt-e, aki Siliót megsebesítette, hogy ő volt-e, aki a kislányt megerőszakolta — akkor is „összeáll a kép".

Ha az érték-szimbólumokat rendszerbe foglaljuk, a következő csoportokat kapjuk:

1. az *alak* dominál: eb, nyúl, vulva;
2. csak *színük* van: vér, vizelet;

3. csak *tónusuk* van és *taktilikus* minőségük: síma, fényes felületek: mézga, üveglap, lenyalt szőr és haj, a tengeri kagyló felülete.

A három csoport a *konkréttól* halad az *absztrakt* felé, a meghatározott tárgyszerűségtől az alaknélküliségen át a puszta anyagszerűségig.

Az első csoportban *az erőszak tárgyi oldala*, a másodikban *az erőszak szubjektív élménye* fejeződik ki (agresszió és szorongás), míg a harmadik csoport *mindezek felett áll.*

Láttuk, a szimbólumok össze is kapcsolódnak. A kapcsolatok fő csoportjai a következők:

I. 1. csoportbeliek: eb+nyúl („állatheccek");
II. 1. és 2. csoportbeliek: eb és/vagy nyúl vagy vulva+vér/vizelet;
III. 2. csoportbeliek: vér+vizelet;
IV. 1. és 3. csoportbeliek: vulva és/vagy nyúl+mézga.

E csoportok érték-jelentése:
I. eb+nyúl kapcsolat=félelmetes;
II. eb és/vagy nyúl+vér vagy vizelet=iszonyatos;
vulva+vér=erotikus;
III. vér+vizelet=undorító;
IV. vulva és/vagy nyúl+mézga=megnyugtató, biztonságot nyújtó otthon.

A *Film „rejtekutasságának"* jellemzője, hogy *szinte teljesen hiányoznak a regényből az etikai érzelmek és értékítéletek.* A félelmetes, az iszonyatos, az erotikus, az undorító és a védelmet adó *nem speciálisan emberi értékek.* Csak annyiban „emberiek", amennyiben az ember is állat. Másrészt a fényes-sima felület — mint magas érzelmi töltésű, egyben érzékszervileg felbonthatatlan minőség —, jóllehet minden „pozitív" emberi értékhez „természetes" módon kapcsolódik, mégis felettük áll. Ő a fenséges, az *érték-evidencia.*

Győrffy Miklós mutat rá, hogy Thomasra a mélyebb emberi-érzelmi kötődések hiánya a jellemző; kapcsolatai jobbára a *szexusra* korlátozódnak. Csakhogy van Thomas jellemének egy másik, *szellemi oldala is,* amely abban a szenvedélyben jut kifejezésre, amellyel a háttérben lappangó rejtélyt faggatja, s amelynek a kielégülését a forgatókönyv úgy regisztrálja, hogy a képek összeillesztésekor „bizonyos elégedettséget érez".

Már Huxley-nél feltűnik az a gondolat, hogy az „állati" és az „emberfeletti" principium a „Jó", az „emberi" viszont a „Rossz". Ezt hangsúlyozza Járdányi Pál is Bartók zenéjével kapcsolatban: „Az 'állati' és a 'szent' fogalmai jutnak eszünkbe, s elképzelhető-e lélek, mely átfogja a kettő roppant távolságát?" Elméletté válik a gondolat Lendvai Ernő kezében, aki a bartóki világot két ellentétes rendszer, egyfelől az érzelmi-ösztönös, aszimmetrikus elvű, másfelől az érzéki-intellektuális, szimmetrikus elvű zenei anyag összefonódásaként értelmezi. Ha akarjuk, a bartóki szimmetrikus világ a *Film* „pontos észrevételeinek", az aranymetszés-rendszer pedig a regény „jelenbe forrósításának" felel meg.

Bartók is, Mészöly is az *érzéki tapasztalásra* és az *intuícióra* esküszik. Bartók „ösztönös" alkotásról, Mészöly víziókról, „a létezés-közérzet álomszerű egyidejűségéről" beszél. S milyen aprólékos, racionális konstrukció járul mindkettőhöz! A két művész hasonlóan analizálja, hasítja szét — az ellentétes

harmóniai beállításokkal ott és az eltérő kameraállásokkal itt — a *köznapi szemléletet, gondolkodást és értékszerkezeteket,* míg végre *a legbelső, rejtett értékek szinte észrevétlenül, eszköztelenül, tovább már nem bonthatóan, gyémántként ragyognak föl.* Ilyen Bartóknál a kavargó szélső tételek által közrefogott *adagiók* beteljesülése — melyről maga Lendvai is bevallja, hogy formai elvük felismeréséhez másfél évtizednyi kitartó kutatómunkára volt szüksége. És Mészölynél a köznapiba, undorítóba, esetlegességbe rejtett „birtokbavehetetlen felületek": a mézga „matt ragyogása", a lócomb szálára lenyalt szőre, Silió kislányának haja, mely őt a mézgára emlékezteti vagy a kagyló „porcelános" simasága. Az üveglap „megejtő" simasága is el van rejtve: a *legyek* állandó korzója. Ami a kognitív értékek rendszerében a már nem bizonyítható *axiómáknak* felel meg (ezek az érzékletek voltak), az az axiológiai rendszerben az indokolhatatlan és megingathatatlan végső érték: a felbonthatatlan, „megfoghatatlan" *érzéki ragyogás.* (A felhangrendszer harmóniája.) Korántsem véletlen, hogy evidencia jellegét nem alaki-formai adottságoknak, hanem az (objektíve) absztraktabb és (szubjektíve) konkrétabb, érzékibb-ösztönösebb *fény- és tapintás-érzetből* nyeri. Az anyagi minőség közvetlen megnyilvánulása.

Ezen értékrendszer köré szerveződik a regény egész narratív szerkezete és tárgyi világának jelentős része. Az aranyhörcsög és a cerkóf az ártatlan áldozatok további sorát nyitja meg. Czaninnének a nyilasok által elpusztított fia, a lemészárolt zsidók és a Süketnéma Intézet ártatlanul meghurcolt igazgatója mind ide tartoznak. Másfelől az Öregember, Sax és a vérebek vonalának meghosszabbításaként a rendőr (kezében gumibotja, mint Sax kezében a megütött nyúl). S a jelenségszféra nemcsak a mézgát, a lószőr fényességét s az üveglap simaságát rejti el a szemünk elől az egyik s a lúd rituális megölését a másik oldalon, s nemcsak a Silió házaspár cselekedeteinek irracionális hátterét s a banalitások mélyén rejlő igazságokat („idillikus benyomás — oldalfény nélkül"). Elrejti akár *egész osztályok* történelmi szerepét — például a parasztságét, melynek (látszólag) *ösztönös cselekvése* történelmileg is érvényes lehet, s melynek a városi ember által lenézett gondolkodásmódja (melyet párhuzamba állíthatunk ebben a tekintetben a parasztdallal) szintén jogosultnak bizonyul, sőt az elfogadottnál emberibbnek, kevésbé elidegenedettnek lászik. („Ecce homo!")

Bartóki vonás az is, hogy a paraszti nem romantikus miliőben kel új életre — ez sápadt ragyogás volna csak. Hanem egy modern, alapjaiban urbánus életforma és szemlélet részeként, szerves és *bizonyos tekintetben* iránymutató tartozékaként. Ahogyan Bartók létrehozta a meghökkentő „alfahangzatot" az ősi stílus fordulataiból, úgy hozza létre Mészöly a modern irodalmi fikcióit a *népi tudat* sajátos logikájából. Még Silió analóg-asszociatív és a Mandarin „álom-logikájára" is utalhatunk. („Holdkóros képsor" — mondja a Narrátor a vendéglői jelenetben.)

A logikai *átértelmezések* mindig a dolgok *átértékelésével* járnak együtt. A békésen, ártatlanul, némán csoszogó Öregemberről kiderül, hogy egykoron szadista, perverz csendőr volt, Silióról pedig fordítva: ha ölt is embert, csupán jó szándékból tette. Amit a felesége úgy fejez ki, hogy nem ölt, csak „megtette". Mindenesetre a Silióról készített orvosi látlelet („constitutionalis bestialitas latens") inkább Saxra és az Öregemberre fogható rá, mint Silióra. (Zárójelbe kívánkozik, hogy e mögött is írói életrajzi adat lappang: Mészöly

ugyanis, mint egyik interjújában elmondta, fiatal ügyvédjelöltként egy *gyilkos* cigány *védelmét* látta el.) Hasonlóan értékelődik át, mint láttuk, Silióék gondolkodásmódja, beszéde — és a rézkarc. A „zagyva" beszéd közelebb visz az igazsághoz, a „szép" kép viszont eltávolít tőle. S nem ezzel a fogással él-e Bartók, amikor az *ellentétes* értékpólusokat *azonos* motívumok térbeli-harmóniai átfordításával szerkeszti meg?

A giccses falikép egyébként már a *Pontos történetek*ben felbukkan: „lila cigánylány rőzsével, ingén átüt a piros mellbimbó". Az *Alakulások*ban pedig mint a rézkarc közvetlen előképe: tizennégy éves *kislány, negélyes* frizurával, *természetellenes* karcsúsítással és a mellek *erőltetett kiemelésével.* A noteszben: őz-mozdulat. („A tévedés már a megörökítésnél kezdődött.") A kép regénybeli változata azonban azt tanúsítja, hogy a megismerésnek nem csak „természetes" korlátai vannak. A metszet ugyanis nem afféle „öntudatlan" giccs, hanem — legalábbis a Narrátor szerint — tudatos „környezet-hamisítvány", amely „megnyugtató képet akar adni a 'megbékélt lázadók' fővárosáról". Ennek visszája, amikor az író szándékosan megkérdőjelezi, elbizonytalanítja, háttérbe vonja a valódi értékeket. (Ilyen az „Ecce homo" szoborról való lemondás — jóllehet, a sétába „Silió miatt is" ez a szobor illenék jobban.)

Ha a Stáb csak nagy nehézségek árán és kitartással tudott előrehaladni az összefüggések labirintusában, ugyanez az olvasóra is áll. Láttuk már, milyen tekervényei vannak e labirintusnak: a dokumentumok szétszórtsága és eltérő nézőpontjai, önállósulásuk, a nyelvtani idők lebegtetése, a megszokott konnotációs bázis háttérbe szorítása, a fontos és a lényegtelen összemosása, az alanyi és a tárgyi viszonyok keverése, a közvetett személyesség és szenvedély, az „emberi" érzelmek és értékek szemérmes homályba vonása, az oksági kapcsolatok sejtetése és elbizonytalanítása, a szikár tárgyiasság és a víziószerűség keveredése és így tovább. Hogy *valódi* labirintus a regény, egyes kritikusainak vaskos félreértései is bizonyítják. Mint mondják: a bűntett motiválatlan, a regényben eluralkodik az erőszak és a szorongás. A jelenség — panaszolják — teljesen eltakarja a lényeget, a determinizmus pedig gúzsba köt, és eleve kilátástalanná teszi a valóság megismerését. A *Film* azt hirdeti — így szól a vád —, hogy a megismerésre való törekvés reménytelen, és ezt sajnos, a „frázisszerű etika" sem tudja korrigálni.

Foglaljuk össze még egyszer! A városligeti sétáló, a Stáb és a Stáb vezetésével az Öregember *letér a szokott útról, és útra kél az ismeretek és az értékek labirintusában.* A „szokott útról" letérés nem más, mint annak a friss szemléletnek az alkalmazása, amely a többé-kevésbé megnyugtatóan és kellemesen elrendezett jelenségek mélyére, „poklára", az író szavával: „anyaöl-homályába" vezet. (A labirintus és az anyaöl kapcsolata a kultúrtörténetből közismert, s korántsem véletlen, hogy a mézga éppen vulvában fénylik fel.)

Érdekes, hogy a nyomozó-kutató, ha mást nem is, de a *nyomozás irányát előre megsejti.* Ezért viszi a Stáb újra és újra vissza az Öregembert a rézkarchoz, a vendéglői udvarba, és Michel is azért dolgozza ki a felvételeket, mert megérzi a jelenet „nyugtalanító légkörét". A motívumot Antonioni is átveszi: Thomast a lány túlzottan rámenős fellépése teszi gyanakvóvá.

A jelenségek tehát túlmutatnak önmagukon, s ítéleteink a részletekbe való behatolás révén úgy „pontosodnak", hogy közben *ellenkező előjelűvé* válnak. Éppen ez a katartikus hatás titka! Az igazról kiderülhet, hogy hamis, a jóról, hogy rossz, a szépről, hogy rút — s fordítva. Mint a kaleidoszkóp:

egy kicsiny mozdítás egészen más képet eredményez. Ami mégis hiányzik: *az ellentétek* (kioltás előtti) *felforrósítása.* A „semlegesítő szürkeség" helyett — a teljes spektrumot fenntartó fehér izzás. Ez Bartók másik nagy titka, amit talán a dokumentumok vagy a forgatás drámaibb hangszerelésével lehetett volna elérni (vagy mindkettővel). Ha *elég hideg* lett volna a kamera szeme, meglátta s megjelenítette volna a múlt történetek forróságát — és a nyomozás izgalmát. Vegyük észre: mikor Michel észreveszi, hogy a nő keze összezárul, oly hirtelen ugrik fel, hogy felborítja székét és leveri az írógépet, Thomas pedig kiizzad a képek nagyítása közben. A *Film* többes első személye viszont túl súlyos koloncnak bizonyult, s béklyóba verte az alapötlet által is megkívánt személyesség kibontakozását.

Ami ebből mégis megmarad: a bolyongás intellektuálisan is, emocionálisan is *kimerítő, sokkoló hatása.* Fárasztó a köznapival való állandó érintkezés, de nem kevésbé a törekvés, hogy mögé hatoljunk, és az értékek állandó ambivalenciája. Szimptomatikus ezért a Stáb szakadatlan küzdelme feladatával és önmagával, melyet az író *hét stációval* jelenít meg. Az utolsóban ezt olvassuk: „... még a mienkhez hasonló *hosszú éjszaka és virrasztás* sem tart örökké, és bármennyire is erőltetjük, hogy az utolsó pillanatig kitartsunk, minden igyekvésnek és érdeklődésnek megvan a határa. És így, a szavunkat félbeszakítva, a kimerültségtől rövid álomba zuhanunk mi is..."

Dante *Divina commediájában* a pokol bugyrain vándorló Vergilius a halál és a borzalmak empatikus átélése hatására újból és újból sokkos ájulásba esik. S Michel, borzalmas víziója után: „... és én behunytam a szemem, és nem akartam tovább nézni, és sírva fakadtam, mint egy hülye".

Ez a pokol mindenütt s mindenben jelenvaló. *Labirintus sicut vita — vita sicut labirintus.* Nincs kitüntetett helye, mint még a középkorban volt, hanem — megfelelően részletező optikával — mindenben kimutatható. Vagy ahogyan a *Tágasság iskolájában* olvassuk: „nincs vegytiszta idill". Mészöly felfogása ezen a ponton eltér Cortázarétól. Cortázar novellájában ugyanis a strici személyében az Ördög lép színre a maga biblikus egyértelműségében, amire még a cím is utal: *Las babas del diablo,* azaz: Az ördög nyála. A különbség tehát az értéktartományok egyértelmű elhelyezésében és differenciálatlanságában van.

Nemcsak az a kérdés, *ki* ölte meg Saxot, hanem az is — s ez a fontosabbik—, *milyen* ember az, aki tette. És nem az a lényeges, hogy mi volt a szerepe mindebben az Öregembernek, hanem az, hogy milyen *lehetett* az az ember, aki Siliót gyilkosságra késztette. A regény ismeretszintjén tehát bizonytalanságban maradunk — ami azonban az értékrelációkat illeti, tiszta a képlet. A pokoljárás során végül is eljutunk *a labirintus centrumába,* ahol Minotauros, a szörny rejtőzik. „Torzpofa" — mondja a Narrátor, „nem olyan volt az arca, mint egy rendes emberé" — mondja Silió. A torzpofát azonban nemcsak a liget fái vagy a lombszövevény rejti, hanem — emlékezzünk — Silió gyarló emlékezete is, melyet a sokk megbénított. (Újabb analógia: a *Film, az Emkénél* című elbeszélés hőse a lelki görcs miatt nem tud visszaemlékezni az asszony arcára, akivel nem sokkal azelőtt szeretkezett.)

Enno Patalas úgy értelmezi a *Blow Up* revolveres férfifejét, mint a fényképész rejtett énjét, aki hozzá hasonlóan erőszakot követ el egy „másvalakivel", nevezetesen a valósággal szemben, s amikor rögzíti azt, egyúttal meg is semmisíti. (A rögzítést Mészöly is azonosítja az öléssel az *Alakulások*ban.) E

szerint a felfogás szerint a kinagyított kép — tükör; és (mint ahogy arra Santarcangeli is felhívja a figyelmet) a labirintusok centrumában — így a *Gilgames*-beli labirintusban is — gyakran egy *tükör* van elhelyezve. Itt ismerhet önmagára az, aki végighaladt a szenvedéssel teli úton. ,

Nos, amikor az Öregember a rézkarc fölé hajol, s a Stáb már gondosan letörölte az *üveget, arca tükröződik* az üvegen. „Ami furcsa módon nem annyira rajta, mint inkább a rézkarc üvegén rajzolódik ki jobban." S a mosolyban furcsa *ellágyulás*, ami hasonlóan rendhagyó, mint Silióé volt a *mézga* megpillantásakor. S a mézga megsimításában: „valami megmagyarázhatatlan fölény". A kivehetetlen mosoly éppen *a nyúl helyére* kerül. Talán mégsem véletlen, hogy éppen itt, a tükör előtt találkoznak össze a rejtett értékek s montírozódnak egybe a végre önmagával szembenéző, önmagával szembesülő ember tükörképével.

Hangsúlyozzuk azonban: a tükörbe tekintő nemcsak *bűneit* ismeri meg, hanem elsősorban *önmagát*. Mert ha fontos is az ember számára, hogy ismerje és számon tartsa bűneit, még fontosabb, hogy a bűnös ismerje fel magában az *embert*. Amennyire igaz ugyanis, hogy az emberarc ördögpofát rejt, annyira igaz az is, hogy az ördögpofa — embert. „Csak éppen utálkoztam, hogy miért nincs bennem több felelősségérzés; és csodálkoztam, hogy miért vagyok mégis ártatlan, úgy alapjában véve" — olvashatjuk *A három burgonyabogár*-ban. Ez tehát a *caritas* mélyebb értelme, amit már-már gondviselésnek is mondhatnánk, vagy — ha úgy tetszik — a „veszteglés a proszkeinónon". Vajon meglátta-e magát az Öregember a tükörben? Ha igen, aktualizálódott a *caritas*, és az ember, ha segítséggel és vénen is, de megismerte önmagát. *Most már* jöhet a halál.

Hogy is volt? Álmok és nappalok. „Valami nem stimmel — emelem fel az ujjamat, és nevetek a tükör előtt."

Kilian Franer

AZ OSZTRÁK SZOCIALISTA PÁRT (SPÖ) GYERMEKFOGLALKOZÁSAI ALSÓ-AUSZTIÁBAN

I. ÁTTEKINTÉS

Ausztria kilenc önálló területre, kilenc szövetségi államra tagolódik. Ezen államok mindegyikének megvan a maga parlamentje és kormánya, valamint törvényesen meghatározott illetékessége. Így az iskolán kívüli ifjúsági munka, vagyis az ifjúsággal való iskolán kívüli foglalkozás engedélyezési és adminisztratív illetősége is az egyes szövetségi államok jogkörébe tartozik. Következésképpen szövetségi államonként igen különböző formái alakultak ki az ifjúsággal való „hivatalos" munkának. Az mindenesetre egyáltalán nincs pontosan meghatározva, hogy az „ifjúsági munka" fogalomkörébe mely korcsoport tartozik. Így például a katolikus „Ifjúsági csapat" (Jungschar) és a szocialista „Gyermekbarátok" (Kinderfreunde) célcsoportjai 6—15 éves tanulókból állnak. Ugyanakkor az „Ausztriai cserkészek és cserkészlányok" (Pfadfinder und Pfadfinderinnen in Österreich) köre 7—23 évesekből áll, az „SPÖ fiatal generációja" (Junge Generation in der SPÖ) pedig 17—35 éveseket tömörít. Ezek a szervezetek mind ifjúsági szervezetekként működnek.

Általánosan azt lehet mondani, hogy az ifjúsággal folytatott munkának csupán egy relatíve kis részét végzik állami intézmények. Még Bécsben mint önálló szövetségi államban a legerősebb ez a tevékenység. Itt vannak államilag alapított, államilag finanszírozott és így maga a szövetségi állam felé felelősséggel tartozó szövetségek, amelyek például „Ifjúsági központokat" (Jugendzentrum) működtetnek. Ezekben az alkalmazottakkal működtetett házakban a fiatalok rendezvényeken vehetnek részt, vagy maguk rendezhetnek ilyeneket anélkül, hogy bármilyen szervezetnek is tagjai kellenének hogy legyenek. Ezt „nyitott ifjúsági munkának" hívják. Az ifjúsági központok formája Bécsben nyilván azért elterjedtebb, mert Bécs egyszerre szövetségi állam és települési közösség. A többi szövetségi államban nehezebb a helyzet.

Egyébként a fiatalokkal végzett munkát szövetségek, egyesületek szervezik. Egy idő óta azonban itt is megjelentek azok az „alternatív" ifjúsági kezdeményezések, melyeknek gyökere a „tradicionális", szövetségi jellegű munka korlátozottsága, behatároltsága. Bár a szövetségek által tömörített fiatalok száma csökkenőben van, még mindig nagyon magas. Pontos számadatokat ezekről már csak azért is igen nehéz adni, mert magukat a szövetségek

által közrebocsátott adatokat is mindig elővigyázatosan kell kezelni. Az egyes szövetségeknek ugyanis az az érdeke, hogy minél magasabb taglétszámmal működjenek, mivel egyrészt ettől függ politikai súlyuk a nyilvánosság előtt, másrészt pedig ez egy bizonyos fokig befolyásolhatja a nyilvánosság nyújtotta anyagi támogatást. És mindemellett ezek a számok csak nagyon nehezen ellenőrizhetők. Bár vannak empirikus vizsgálatok a szövetségek és az ifjúság viszonyáról, de a számadatok ezekben is jelentősen megcsappantak.

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy milyen számszerű súllyal (rangsorral) bírnak az egyes szövetségtípusok. Alsó-Ausztriában például a fiatalok 56%-a egy szövetséget vall magáénak. Az első helyen állnak itt a sportegyesületek, a második helyen a vallási körök, a harmadikon pedig politikai szervezetek következnek — mind pártszervezetek, mind pedig szakszervezeti egyesülések. Messze hátul következnek a rangsorban a zenei körök, tűzoltó, életmentő és egyéb hasonló egyesületek.

Nyilvánvalóvá válik tehát, hogy a „világnézeti szövetségek" csak a sportegyesületek után következnek, és ez talán egyben jellemző mutatója is az ausztriai fiatalok átlagos tudati szintjének. Ehhez még elengedhetetlenül meg kell jegyezni, hogy a sportegyesületek esetében egyáltalán nem feltétlenül világnézetileg „semleges" egyesületekről van szó. Negatív példaként említsük meg a német nemzetiségi mivoltra orientált „Tornász Szövetséget". Szorosabban vett „világnézeti szervezetek" alatt vallásos és expliciten politikailag orientált egyesületeket értek. Ezek között nagyon különböző szervezetek találhatók: az „ÖVP Fiataljai"-tól (a legnagyobb ausztriai keresztény-konzervatív párt ifjúsági szervezete) kezdve a katolikus, a szakszervezeti, a szocialista ifjúság különböző tagolódásán keresztül a számszerűen gyenge kommunista ifjúságig.

Sajátos jelenség, hogy egy ideje a bankok is folytatnak „ifjúsági munkát". Amíg a megelőző években csak az ifjúsági takarékosság előmozdítására korlátozódott tevékenységük, jelenleg van például „Z-Klub" (a bécsi Zentralsparkasse klubja), „I. Klub" (az Erste Österreichische Sparkasse klubja) és mások is. Mindemellett a bankok tevékenysége azonban inkább popkoncertek rendezésében merül ki, nem annyira állandó ifjúsági csoportok szervezésében és irányításában. De mégis elhódítottak valamit az ifjúsági szervezetek területéből, amelyek mind nagyobb pénzhiánnyal küszködnek — a „Szövetségi Ifjúsági Tervezetben" (az ifjúsági szervezeteknek ez az állami pénzforrása) jóváhagyott támogatási eszközök az utóbbi években nemcsak hogy nem emelkedtek, hanem bizonyos mértékig még meg is nyírbálták őket. Ugyanezt lehet elmondani a szövetségi állami pénzügyi támogatásokról. Ugyanakkor a bankok rendelkeznek azzal a pénzzel, aminek az ifjúsági szervezetek hiányát érzik — és ennek megvannak a maga társadalmi, pedagógiai és politikai következményei.

Visszatérve a szövetségek iskolán kívüli ifjúsági munkájához: ezek a szervezetek konkurrenciát jelentenek egymás számára. Ez megnyilvánul egyrészt az egyes szervezetek materiális lehetőségeiben (pénz, helyiségek, főfelügyeleti irányító személyzet stb.), másreszt az általuk szervezett programok vonzerejében, hogy képes-e, és ha igen, milyen arányban a fiatalok mozgósítására. Egy adott ifjúsági egyesület munkájának helyi sikerében nagy szere-

pet játszik — és persze kölcsönhatásban van vele —, hogy milyen a helyi tevékenységi kínálat, és hogy milyen átlagos politikai köztudat uralkodik az adott körzetben. Amíg a nagyvárosokban, mint Bécs vagy Graz, a kereskedelmi reklám áradata közepette sokkal nehezebb (és költségesebb) az illető célcsoportokat „kis" rendezvényekről még csak informálni is, a falvakban ez jóllehet könnyebben megy, ott viszont általános bizalmatlanság tapasztalható a nagy hagyományokkal nem rendelkező egyesületekkel és megmozdulásokkal, rendezvényekkel szemben.

II. AZ ALSÓ-AUSZTRIAI GYERMEKBARÁTOK KÖRE ÁLTAL FOLYTATOTT ISKOLÁN KÍVÜLI IFJÚSÁGI MUNKA

A gyermekbarátok körét — teljes neve a szervezetnek: „SPÖ — Gyermekbarátok Szabad Iskolája" (SPÖ — Freie Schule Kinderfreunde) — 1908-ban alapította Grazban Anton Afritsch, az osztrák kereszténydemokrácia gyermekszervezeteként. Nem sokkal ezután egyesültek a „Szabad Iskola" (Freie Schule) nevű szervezettel (1921), mely radikális iskolareformért szállt síkra, és amely már 1918-ban „alternatív iskolákat" — akkoriban mintaiskoláknak nevezték — hozott létre. Amikor Ausztriában 1934-ben fasiszta diktatúra került hatalomra, a gyermekbarát köröket betiltották, és csak 1945-ben alakultak újjá.

1. A gyermekbarátok munkafeltételei Alsó-Ausztriában

Az alsó-ausztriai gyermekbarátok köre, összehasonlítva a szövetségi főváros, Bécs szervezetével, a főfoglalkozású munkatársak apparátusát tekintve nagyon kicsi. Ennek az az oka, hogy amíg Bécs mint szövetségi állam a választásoknál tradicionálisan szocialista többséggel bír, Alsó-Ausztriában a konzervatív ÖVP játszik meghatározó szerepet. Ez nyomós következményeket von maga után az állami szervezet pénzügyi helyzetére nézve, mivel Alsó-Auszriában a szövetségi állam támogatása jóval kisebb, és egyébként is kevesebb lehetőség kínálkozik.

Alsó-Ausztria területileg Ausztria legnagyobb szövetségi állama, népességét tekintve pedig a második helyen áll. Strukturálisan rendkívül változatos. Délen és Bécs körül az ipar és a kereskedelem, míg északon a mezőgazdaság és az erdészet van túlsúlyban. Igen lényeges faktor a Csehszlovákia felőli hosszú, „halott határ". A határterületeken igen erős az elvándorlás, különösen a fiatalabb lakosság körében. Ezenkívül itt vannak az ország gazdaságilag tradicionálisan problémás területei — itt ez még a legnagyobb konjunktúra idején is így volt. Az eltérő gazdasági struktúráknak természetesen megvan a maguk kulturális és politikai vetülete. A fejlődésben elmaradott, agrár észak inkább konzervatív, míg Bécs térsége, valamint Alsó-Ausztria nagyvárosai inkább szocialisták.

A gyermekbarátok lakóhelyenként szerveződnek, vagyis szervezetük nem erősen központosított. Tulajdonképpen szülői szervezet, vagyis nem a gyerekek a tagjai, hanem a szülők. A gyermekbarátok szervezetének ez idő szerint Alsó-Ausztriában mintegy 12 000 család a tagja. A helyi csoportok rela-

tív önállósággal bírnak. A gyermekbarátok mind állami, mind helyi szinten — de jure — függetlenek az SPÖ-vel szemben is. Mindenesetre sokoldalú személyes és pénzügyi összefonódottság van. A helyi csoportok munkája természetesen nagyban függ a helyi struktúráktól.

Néhány erősen konzervatív többségű kis faluban gyakran közvetlen konkurrenciában is vannak a gyermekbarátok az egyházi ifjúsági munkával. Illetékes funkcionáriusok gyakran panaszkodnak az egyházi ifjúsági munka nyilvánvalóan jobb infrastruktúrájára, valamint arra, hogy a helyi pap mint az iskolai egyházi órák adója, intézményes hatalma révén relatíve könnyen meg tudja nyerni a gyerekeket órái látogatására. Bár ez a kép igen gyakran megfelel a valóságnak, manapság azonban általánosan már nem mondhatjuk azt, hogy a terület élesen elhatárolódik egyrészt a (jobboldali) politikai katolicizmus, másrészt a szocialista kultúrmunka irányába. Meg kell említeni, hogy immáron vannak esetek, amikor a pap a gyermekbarátokat és a szocialista fiatalokat meghívja a plébániára, illetve munkájukat támogató szimpátiával követi. Sok esetben a gyermekbarátok munkatársai, szervezői is igyekeznek kerülni a konkurenciát. Igyekeznek például egyeztetni az időpontokat, hogy a rendezvények időbelileg ne keresztezzék egymást. Mindenesetre többnyire ők a gyengébbek, oppozícióban vannak, és következésképpen rendszerint alkalmazkodniuk kell a többiekhez. Ez a helyzet, vagyis a helyi társadalommal szembeni tendenciózus kívülállás részben kritikai hozzáállást is kivált, mely motorja az igazi változtatás igényének, háttérbe szorítva a személyes előnyök és előrejutás iránti igényt, ami olykor ott bizony meghatározó, ahol az SP a hangadó. A gyermekbarátoknak főleg a perifériákon, a konzervatív községekben jut ez a kívülálló szerep. Kifejezésre jut ez például abban, hogy a szülők megtiltják gyerekeiknek, hogy a „vörösök" rendezvényeit látogassák. Ezeken a területeken a mi munkánkban nem szabad ezt a körülményt alábecsülni, mivel a külső szimpátia megnyerése szempontjából mintegy „áttörésként" különösen nagy jelentőségük van a hatásos nyilvános rendezvényeknek.

Mivel köztudott, hogy a szülői „szűrők" meghatározhatják a gyerekek részvételét a gyermekbarátok rendezvényein, programjainkat többnyire közvetlenül a gyerekekkel közöljük. A helyi szervezeten belüli hatékonyság abban jut kifejezésre, hogy az ilyen rendezvények sikere további aktivitásra serkenti a munkatársakat. A legtágabb értelemben vett politikai munka új és fantáziadús formái nyilvánvalóan nemcsak hogy „kifizetődnek", hanem ráadásul örömet is okoznak; ellentétben állnak a szokványos rutinnal, a „kis" funkcionáriusok által gyakran szabad idejükben végzett száraz szervezeti munkával.

2. A gyermekbarátok tevékenységi körei

A következő tevékenységekkel a legtöbb csoportban találkozhatunk, illetve a pedagógiai tervezetben benne vannak.

Kötetlen foglalkozások. A kötetlen foglalkozásokat mintegy a gyermekbaráti tevékenység magvának tekinthetjük. Ebben a formában többnyire hetenként egyszer jönnek össze a gyerekek (6—15 évesek). A kötetlen foglalko-

zásokat tiszteletbeli munkatársak, „amatőr pedagógusok" vezetik. Olykor persze vannak tanárok, tanárnők, illetve óvónők vagy egyetemi hallgatók, vagyis hivatásos pedagógusok is, a legtöbb esetben azonban háziasszonyok, akik a szervezet által rendezett szemináriumokon ismerkednek meg a pedagógiai és politikai munka alapelveivel. Természetesen a kötetlen foglalkozások megrendezésének nem csupán személyi, hanem helyi előfeltételei is vannak. Néhány községben a gyermekbarátok önálló helyiséggel rendelkeznek, máshol a népházakban vagy szakszervezeti házakban lehet ezeket a kötetlen foglalkozásokat megtartani. Sok községben azonban nincsenek meg ezek a lehetőségek. Ilyen esetekben egyes funkcionáriusok bocsátják rendelkezésre lakóházuk egy-egy helyiségét, pincéjét.

Szünidei akció. A gyermekbarátok gyerekekkel végzett munkájának másik fontos része a szünidei akció. Az országos szervezet 1984 nyarán mintegy 2000 gyereket nyaraltatott az iskolai szünidő egy részében, kilenc különböző táborban. Pedagógiailag ez lehetőséget nyújt arra, hogy azt az időt, amit a gondozók egész nap eltöltenek a gyerekekkel, arra használják, hogy kiváltsák belőlük, illetve erősítsék bennük a kritikus tudati folyamatokat.

Rendezvények. Az év során egész sor különböző jellegű rendezvényt rendeznek. Néhány példa erre: gyermek-álarcosbálok, úszóparádék, kirándulások, játékos foglalkozások, gyűjtési akciók a harmadik világ gyerekei javára, filmrendezvények stb. Ide sorolhatók játékbusz-akcióink is.

3. A gyermekbarátok munkáját meghatározó pedagógiai elvek

A gyermekbarátok munkája pedagógiai és politikai munka. Ebben a megfogalmazásban szükségszerűen két momentum is kritika tárgya lehet. Egyrészt: adott politikai célkitűzést követnek. Abból indulunk ki, hogy nem létezhet világnézetileg semleges nevelés; vagyis, ha nem is kötődik kimondottan politikai párthoz, akkor is mindig behatolnak a politikai célkitűzések a pedagógiai munkába. Még abban az esetben is, ha az adott pedagógus éppen nincs is ennek tudatában. A másik motívum, amely a vitákban nagyon gyakran felborzolja a kedélyeket, közvetlenül összefügg az imént említettel. Nevezetesen, hogy milyen mértékben használják a gyerekeket eszközként adott célhoz — vagyis milyen mértékben manipulálják. Ezt a témát már csak azért sem lehet könnyedén kezelni, mivel a gyermekbarátok nevelési programjában lényeges nevelési célként szerepel az ember emancipációja. Sőt, amennyiben komolyan vesszük alapelveinket, és nagy súlyt helyezünk megvalósításukra, kulcskérdésként kell kezelnünk. Mindenképpen indokoltnak és szükségszerűnek tartjuk, hogy a nevelési munkában — és nemcsak abban — világosan állást foglaljunk. A demokratikus szocializmus és ezzel a bérből és fizetésből élők, a szociálisan gyenge helyzetben lévők és a hátrányos helyzetűek mellett állunk. Ebből nem is csinálunk titkot. Nem leplezzük és nem is kíséreljük meg álcázni, hogy politikailag célirányos munkát végzünk. Ez köztudott, és megpróbáljuk a gyerekek számára is világossá tenni, hogy dönthessenek, osztják-e véleményünket avagy nem. Ahhoz, hogy manipulációról beszéljünk, először is tisztázni kell, hogy mi is értendő ma-

nipuláció alatt. A manipuláció a következőképpen definiálható: olyan tevékenység, amely arra irányul, hogy valakit olyan cél felé vigyünk, mely magunk előtt világos, a másik számára viszont ismeretlen, és a mi előnyünket szolgálja. Ezzel szemben egyértelműen megfogalmazható, hogy a mi nevelési tevékenységünk lényeges alapelve, hogy a célokat mind a gyerekek, mind pedig szüleik számára is nyilvánvalóvá tegyük. Mivel a célok ismertek, és éppen tudatosításukat tekintjük pedagógiai munkánk elengedhetetlen részének, esetünkben semmiképpen nem lehet manipulációról beszélni. A befolyásolás természetesen fennforog, mert nincs olyan pedagógia, amely enélkül létezne. Aki ennek ellenkezőjét állítja, vagy naív, vagy így próbálja céljait elfedni. A kérdés tehát az, hogy ki befolyásol kit, milyen céllal és milyen eszközökkel. És hogy a befolyásoltnak megvan-e a lehetősége más irány, mint a befolyásolás iránya mellett dönteni. Egyébként aligha jutna valakinek is eszébe, hogy a gyerekekbe teljesen kritikátlanul az SPÖ, illetve képviselői dicsőítését beleverje. A mi nevelői munkánk sokkal inkább azzal az igénnyel lép fel, hogy a gyerekeket tudatos, kritikus gondolkodásra és cselekvésre késztessük.

A szocialista nevelő munka céljai tehát röviden összefoglalva: kritikai készség kialakítása, szolidaritás, demokratikus magatartás, egyenjogúság, tisztelet, döntési szabadság, elfogulatlanság, egyenlő esélyek megadása, vitakészség és döntési képesség, a közösséggel szembeni felelősségérzet, önállóság, személyes szabadság, a társadalmi helyzet megítélésének készsége, minden irányú támogatás a képzésben.

Az a véleményünk, hogy ha a gyerekek mint majdani felnőttek nagykorúan és tudatosan döntenek, remélhetően fel fogják ismerni szociális csoportjaik érdekeit, és a többiekkel együtt képviselni fogják ezeket az érdekeket — az a feladatunk, hogy erre képessé tegyük a gyerekeket.

Módszertanilag megpróbálunk munkánkban új utakon járni pedagógiai irányelveink megvalósításához. Ez annyit jelent, hogy az olyan fogalmakat, mint „szolidaritás", vagy „demokratikus magatartás", megpróbáljuk nem csupán absztrakt verbális módon közvetíteni, hanem konkrétan interakciókba is átültetni, hogy ezáltal érzékelhetően is átélhetőbbé tegyük — „Learning by Doing" (mintegy: „A gyakorlat teszi a mestert").

Hogyan néz ez ki a gyakorlatban?

Néhány év óta új felfogás honosodott meg a gyermekbarátoknál a játék értelmezése terén. Amíg a közelmúltban még magától értetődő volt, hogy a játékokat győztesekre és következésképpen (számban nagyobb) vesztesekre tagolódva játszották, jelenleg áttevődött a hangsúly arra, hogy tudatosan olyan játékot játsszanak, melyeknek célja nem a konkurencia, hanem az együttműködés átélése és reprezentálása.

Eleinte meglehetősen nehéz folyamat volt ez, és még ma sem lezárt, befejezett. A „játékkarton" bevezetésével és szervezeten belüli elterjesztésével indult. A „játékkarton" 180 olyan játékból áll, amelyekben nincs vesztes — néhány nagyon kevés kivétellel, amelyek a tudatosítási folyamatot kívánják szolgálni. Az új, vesztes nélküli játékokkal szemben két fő érvet sorakoztatnak fel:

— A gyerekek jelenleg, de valószínűleg a belátható jövőben is, egy „teljesítménycentrikus társadalomban" élnek. Meg kell tanulniuk a kon-

kurenciaharcban megállni a helyüket. A mi játékaink pedig ebben a vonatkozásban károsak számukra. Ezzel szemben kijelenthető, hogy a gyerekek elsősorban az iskolában vannak kitéve a teljesítménycentrikusság és a konkurencia nyomásának. Az, aki itt segít a másiknak, saját esélyeit csökkenti, mivel az egyéni teljesítményeket mindig a vonatkozási csoport teljesítményének relációjában ítélik meg. Így sajátítják el azt az elvet, miszerint a legjobb, ha mindenki csak magára figyel. Így van ez a sportban is. A „teljesítmény-gyengék" a csoport perifériájára kerülnek. Az mindenesetre másodlagos, hogy tulajdonképpen mit is értenek ebben az esetben „teljesítményen". Hiszen mindenkor csupán a teljesítmény egy egészen specifikus formáját követelik meg, és csak azt értékelik. Tulajdonképpen nem is annyira a teljesítményt magát, hanem sokkal inkább a sikert értékelik pozitívan. Az, hogy ez a siker hogyan születik meg, gyakran — visszatekintve — szinte teljesen lényegtelen. Helyesebb lenne tehát „sikerelvűségről" és nem „teljesítményelvűségről" beszélni, mivel a „teljesítményelvűség" fogalma eszerint nem más, mint címkével ellátott szélhámosság. Ebből az ítéletalkotási sémából kiszorulnak az olyan dimenziók, mint empátia vagy szociális, illetve kommunikatív kompetencia. Ezek ugyanis nem használhatók közvetlenül, és mennyiségileg is nehezen meghatározhatók. A sportban is ez az elv uralkodik. „Az ügyesé, az élelmesé a világ", a vesztesek félreállnak és nevetség tárgyai — széles társadalmi rétegeket átszövő általános elv ez. Mi (gyermekbarátok) vagyunk szinte az egyedüliek, akik eltérő értékeket közvetítünk a gyerekeknek, amennyiben ezeket átéltetjük velük, és tudatosítjuk is bennük, a gyerekek nemcsak hogy nem károsodnak, hanem hasznuk van belőle személyiségük és szociális kompetenciájuk fejlődésében.

— A másik sokat hangoztatott érv azt állítja, hogy az olyan játékok, amelyekben nem lehet győzni, unalmasak, mert semmi nem serkent az aktivitásra.

Ezt az állítást igen könnyen meg lehet cáfolni. Különböző források vannak ugyanis, amelyekből kedvet lehet meríteni. Annak a bizonyítása, hogy az ember kiválóbb a többieknél, csupán egyike ezeknek a forrásoknak. Az is örömet jelent például, ha egymást átkaroljuk (nem ellenségesen természetesen), ha egy kicsit hangoskodunk, vagy ha kölcsönösen teljesítjük egymás kívánságát. Idetartozik minden, ami csak egy csoportban megtörténhet, és amit a konkurencia a játékban háttérbe szorít, és ezáltal a lehetséges élménygazdagságot elszegényíti.

Természetesen az átállás fázisa a régi játékokról újakra bátorságot is követel, mert aki valami újat csinál, mindig kockáztat is, mindig kell számolnia az esetleges kudarc lehetőségével is. Ez persze félelmet okoz, és gyakran a régi örökségek megmerevítésére csábít. Az évek során ezekkel a játékokkal szerzett tapasztalat azonban azt mutatja, hogy ezek a játékformák nagyon rövid idő alatt természetessé válnak. Ennek előfeltétele azonban, hogy először a játék vezetői, majd az elkövetkezőkben a gyerekek is — természetesen a tőlük várható formában — a játék közbeni érzéseiket megfogalmazzák, vagyis hogy tudatosítsák, hogy mely játékforma milyen érzéseket vált ki. Végső soron a politikai oktatás kérdése is, hogy egy játék elsődlegesen a káröröm (és ezzel másoknál a legyőzöttség, sőt talán a megalázottság) érzését váltja-e ki, vagy egy közösen, együttesen elkészített produktum

feletti öröm érzését kelti. Mint politikailag tudatos pedagógusoknak ez nem lehet és nem is szabad, hogy közömbös legyen számunkra.

Örvendetes, hogy sikerült nagyobb sportrendezvényeket is szerveznünk a gyermekbarátoknál győztesek és vesztesek nélkül. Nincsenek serlegek, nincsenek elsők és utolsók. Jó példák erre azok az úszóünnepségek, amelyeken azok is részt vehetnek, akik nem tudnak úszni — természetesen megfelelő mélységű medencében. Nem a legjobb időkért versengenek itt, hanem matracokból hidakat képeznek a vízen, és nagy vidámság forrása, amíg a híd egyik végéről eljutnak a másikra — teljesen mindegy, hogy közben a „versenyző" beleesik-e a vízbe, vagy hogy hányszor. Ebben az a nagyszerű, hogy mind a gyerekeknél, mind pedig a velük lévő felnőtteknél jó hangulatot vált ki ez a „versengés".

4. A játékbusz

A játékbusz is pedagógiai, illetve politikai eszköz. Ezt világosan kell látnunk és bevallanunk, és ez már mindjárt mássá teszi magát a játékot is. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a játékkészítő gyakorlati munkájába ne vegyüljenek folyamatosan politikai célok is, még akkor is, ha ez tudatosan nem is átgondolt. Ez elengedhetetlen, mivel egyrészt a világnézete eleve feltételez egy adott stílust a gyerekekhez — és persze egyáltalán az emberekhez — való viszonyában. Másrészt egy gyermekjáték üzemeltetésének mind anyagi, mind pedig személyi feltételei egyaránt vannak. Még a legnagyobb takarékosság és idealizmus mellett is tetemes összegről van szó. Ezekhez az anyagi eszközökhöz mindig meghatározott elképzelések társulnak — és ebben a vonatkozásban mindegy, hogy kinek az elképzelései. Ez egyébként minden játékgyártó egységre érvényes, üzemeltessék azokat polgári vagy egyéb kezdeményezések alapján; sok egyéni adakozó is csak olyan dolgokra ad pénzt, melyeket világnézetileg megfelelőnek talál.

Fontos, hogy a játékbusz-akciók megfelelő hangsúlyt kapjanak további pedagógiai munkánkban. Nem hisszük, hogy egy játékbusz-akcióval önmagában sokat tennénk — ellenkezőleg, nyilvánvaló, hogy kitartásra van szükség, és még ezzel együtt is sok lesz az üresjárat. Így a mi játékbuszunk tulajdonképpen a következő funkciókat tölti be:

a) játékbusz — „pilot-impulzus",
b) játékbusz — az éves munka csúcspontja,
c) játékbusz — gyermekigények kielégítése,
d) játékbusz — „kereskedelem".

a) Ebbe a kategóriába tartoznak többek között azok a rendezvények, amelyekre olyan helységekben kerül sor, ahol nincsenek gyermekbarát csoportok, és a buszt valamilyen alkalomból hívja meg a helyi párt. Az adott faluban így kihasználjuk a lehetőséget, hogy az egyszeri játékbusz-akción túl is sikeres legyen látogatásunk, például igyekszünk kapcsolatokat kiépíteni a helyiekkel. Néhányszor már előfordult, hogy ennek nyomán új községi csoportok alakultak. De ha csoportok nem is alakulnak, meg tudunk nyerni például gyerekeket a szünidős tevékenységen való részvételhez. Mindenképpen arra törekszünk tehát, hogy játékbusz-akciónk ne pedagógiai villámlátogatás legyen. Ellenkezőleg: amennyiben a játékbuszt impulzusnak

tekintjük, úgy meg kell tennünk a szükséges lépéseket, hogy a buszon túlmenően más tevékenységeket is elindítsunk, illetve szavatoljunk. Ez az impulzus olykor alkalmankénti megjelenést jelent — vagyis hogy a gyerekbarátok adott időközökben „életjelt" adnak magukról adott falvakban. Ezen alkalmakkor a gyerekeket rá lehet beszélni a kötetlen foglalkozások látogatására, de a szülők számára is világossá lehet tenni a gyermekbarát társaság munkájának minőségét és tartalmát, sőt egy-egy ilyen akcióval még új munkatársakat is lehet szerezni. Mindenesetre az impulzus nem öncél, az a szerepe és célja, hogy folyamatos pedagógiai munkát indítson el — éppen ezért is a „pilot-impulzus" fogalom. Ezzel egyáltalán nem akarjuk csökkenteni vagy kétségbe vonni egy játékakció gyerekekre gyakorolt élményének önálló súlyát, csupán arról van szó, hogy ezt az élményt nem lehet az egyéb, életben ért hatásoktól izoláltan nézni. Egy egyszeri rendezvény ugyanis lehet, hogy pompás a résztvevők számára — és az is kell hogy legyen, ha az ember nem akar a szórványos sikereknél mint pedagógiai célnál megállni, többre van szüksége, mint szórványos játékbusz-akciókra, vagyis a pedagógiai munka szisztematikus láncolatára van szükség, melybe természetesen a játékbusz is beágyazható.

b) Játékbusz — csúcspont. Egy játékbusz-akció értéke és funkciója — mint egy gyermekbarát helyi csoport éves munkájának csúcspontja — részben már adódik az előzőekből. A pilot-impulzussal szemben, amelynek az a szerepe, hogy egy fejlődést, egy utat elindítson, itt a folyó munkába való bekapcsolódás áll a középpontban. Az alapja ennek, hogy a foglalkozásokat vezetők számára a helyi csoportokban gyakran már igen nehéz a gyerekek kötetlen foglalkozásához új ötleteket adni. A játékbusz pedig olyan kellékekkel van felszerelve, melyek legalábbis ebben az összeállításban szinte egyetlen helyi csoportnál sincsenek meg. A busz gyakran válik egy adott témában rendezett ünnepség „központi figurájává". (A gyermekbarátoknak minden szövetségi államban van egy meghatározott éves témájuk, mint például: a gyerekek békét kívánnak.) Ezt a rendezvényt többnyire hosszas előkészítés előzi meg mind a gyermekek, mind pedig a funkcionáriusok körében. Mindenesetre e helyütt be kell vallanunk, hogy a helyzet bőven hagy maga után kívánnivalót. De a szervezeten belüli képzés révén már mégis jelentkeznek a tökéletesedés jelei. Az utólagos elemzést még ma is gyakran mostohán kezelik, pedig ez is hallatlanul fontos lenne, így tanulhatnánk hibáinkból, és így tudnánk mind hatékonyabb külső munkát kifejteni.

c) Gyermekigények kielégítése. Ezt a feladatot leginkább egy példán lehet illusztrálni. X helyen van egy új település, de nincs olyan hely, ahol a gyerekek zavartalanul játszhatnának. Következésképpen a gyerekeknek szükségük van egy játszótérre. A helyi gyermekbarátok gondozásukba veszik ezt az igényt. Kinyomozzák, hogy hol van erre megfelelő hely, és megindul az akció az igény kielégítésére. A csúcspontja ennek egy játék-karnevál, amelyen a játékbusz egy „mobil játszótér" szerepét veszi át. A gyakorlatban eddig egy alkalommal sikerült ezt a modellt sikeresen alkalmazni. És a játszótér ma is áll. Mindenesetre a korlátait is meg kell említenünk ennek a tevékenységnek. Egy szocialista többségű községben (a községek hatáskörébe tartozik a játszóterek létesítése) amilyen nagyszerű lenne ez a módszer, olyan lehetetlen, ugyanis ezzel a kommunálpolitikusok a politikai különbségek témáját bolygatnák meg. De olykor ott sem nagyon tetszik a helyi funkcionáriu-

soknak az ilyen jellegű „harcias" fellépés, ahol az SPÖ oppozícióban van, éppen ezért meglehetősen ritkák is az ilyen akciók.

d) Játékbusz — „kereskedelem". Igen, jól olvasták, ez is létezik; ha nem is nagyon gyakran, de van. Olykor más szervezetek, intézmények, sőt különböző cégek is kérnek tőlünk játékbuszt. A „külső" igénylések egy csoportja óvodáktól, illetve (ritkábban) általános iskoláktól jön. Leginkább a játékbusz-programban meghirdetett bábszínház kelti fel az érdeklődést. Az ilyen rendezvényeket önköltségi áron produkáljuk. A „kereskedelmi" kifejezés így ebben az esetben igencsak túlzás, mivel sokkal inkább „profit nélküli üzletről" van szó. Általánosságban elképzelhető a „kereskedelmi bevetés", de mindenképpen csak két előfeltétellel:

— a „vevő" semmilyen befolyást nem gyakorol munkánk tartalmi részére, vagyis politikai irányultságunk világosan kivehető marad;

— egy ilyen rendezvény ára relatíve magas kell hogy legyen, hogy ezekkel a bevételekkel finanszírozni lehessen azokat a tevékenységeket, melyekre egyébként nem lenne pénz.

Mindeddig ezt a két feltételünket nem teljesítették, talán jobb is, ha így marad...

5. A program és a felszereltség

Ahhoz, hogy az olvasó némiképpen is teljes képet kapjon, szólnunk kell a játékbusz programjáról, illetve felszereltségéről is.

A legtöbb játékbusz-rendezvény magva a bábszínház, amelyre még részletesen visszatérek. A játékbusz-program rendszerint egy délután tart. A kipakolás és az előkészületek is hozzátartoznak a műsorhoz. Ezt az ötletünket — tulajdonképpen a szükség szülte, mivel állandó munkatárshiányban szenvedünk — néhány akció nyomán vettük programba: ha a gyerekek maguk is segítenek például vizet hordani a színek kikeveréséhez, segítenek papírt vágni stb., természetesnek tűnik számukra, hogy az összepakolásnál is közreműködnek. Viszonyuk így aktív-produktív és nem passzív-fogyasztó.

Legtöbbször vízfestéket használunk, és nagy papírkötegekre festünk, amelyeket azután plakátfüggőkre akasztunk fel; ehhez kapcsolódik a szobrászkodás ytong-kövekre, agyagformálás, a díszítő virágbokréták elkészítése, majd a sminkelés vízfestékkel stb. A programhoz tartoznak olyan csoportos játékok is, amelyekhez nem szükséges semmilyen tárgy. Nagy figyelmet helyezünk arra, hogy csak győztesek és vesztesek nélküli játékokat játsszunk, hogy ezzel a gyerekekben a konkurencia és a harc, a mindenki mindenki ellen elve helyett a szolidaritás és az együttműködés gondolatát ültessük el.

Olykor rendezünk tábortüzet, kolbászsütést vagy szabadtéri filmvetítéseket is. Persze mindig válogatunk az említett elképzelések közül, nem mind egyszerre kerül egy-egy programba.

A játékbusz-rendezvény kialakításában mindig nagyon fontos szerepet játszik, hogy maguk a helyi szervezők mire tartanak igényt, vagyis, hogy ők maguk mit javasolnak. Egy kisebb faluban, eső esetén úgy húsz gyerekkel megférünk egy zsúptető alatt, és helybéli munkatársakra nincs is szükségünk, nagyobb rendezvényeknél a játékbusz minden lehetőségét felkínálja.

6. Bábszínház

„Sajátos eset", amikor a játékbusz-rendezvény csupán a bábszínházi előadásból áll; ez a program rendszerint ugyanis integrálódik a játékbusz-rendezvény egészébe. Buszunk hátsó ajtajait kinyitjuk, és kendők, valamint tartóoszlopok segítségével „odavarázsolunk" egy színpadot, melyen a kézzel mozgatott bábuk egy-egy történetet keltenek életre. A nézők többnyire a fűben ülnek. Az általunk előadott darabokkal mindig igyekszünk valami társadalomkritikusat közvetíteni. Persze egyáltalán nem egyszerű olyan darabot találni, mely egyrészt politikailag igényes, másrészt vidám, szórakoztató, magával ragadja a gyerekeket és minden gondolatában érthető is számukra. Be kell vallanunk, hogy mivel a vonatkozó irodalomban semmi nincs, ami kielégítené igényeinket, szinte minden darabot magunk találunk ki. Vannak esetek, hogy hagyományos darabok szolgálnak alapul, ezeket dolgozzuk át. A bábszínház, vagy ahogy felénk leginkább nevezik: paprikajancsi-színház esetében nagyon lényeges, hogy a gyerekek számára világossá tegyük: egyáltalán nem fontos, hogy a paprikajancsi mindig a középpontban legyen, hiszen az életben is ritkán vannak olyan hősök, akik mindig csak derék „trouble-shooter"-ek. A cél annak felismertetése a gyerekekkel, hogy a dolgok irányítását mindig a kezünkbe kell venni. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a gyerekek számára sem az az izgalmas dolog, hogy paprikajancsit mindig csak a superman szerepében látják, kivételes emberében, aki mindent tud és mindenre képes. Többször megfigyeltük, hogy nem is maguktól, hanem az ott lévő fenőttek unszolására szólítják paprikajancsit, ha valami probléma van; gyakran szinte kényszerítik őket a felnőttek, hogy paprikajancsi segítségét kérjék. Egy alkalommal elfelejtettük, nem is vittük magunkkal paprikajancsi figuráját. Elmagyaráztuk a gyerekeknek, hogy paprikajancsi beteg, és így ma nem lehet közöttünk. Az előadásra kerülő darab tartalmát csak egy kicsit kellett átalakítani. Kiderült, hogy a gyerekek számára egyáltalán nem probléma paprikajancsi távolléte. Sokkal inkább a felnőttek azok, akik a bábszínházban gyerekkoruk élményeit keresik, és ragaszkodnak paprikajancsi figurájához is. És ha ezeket az elvárásaikat nem elégítik ki az előadások, csalódottak, de persze igyekeznek azt a látszatot kelteni, hogy mindez a gyerekek kívánsága. Bábszínházunk arra törekszik, hogy megszokott, régi formákkal szokatlan, új tartalmakat közvetítsen. Hatásunk ezen a téren szinte már „tömegmédium" jellegű, mivel évente több ezer gyerek nézi meg előadásainkat. A bábszínház ráadásul olyan eleme a játékbusznak, amely rossz, hideg idő esetén is „bevethető". Egyébként a játékbusz csak jó időben, áprilistól októberig működik, amikor a szabadban játszani lehet.

7. Finanszírozás

Néhány momentumot már említettünk. Általánosságban meg kell mondanunk, hogy szervezetünk krónikusan deficites. A növekvő gazdasági pangás fokozott takarékosságot von maga után, ami jelentkezik a szubvenciónál is, melyekre szervezetileg mi is rá vagyunk utalva. (A tagsági díjak az anyagi szükségleteknek csupán egy részét fedezik.) Szerencsére mindeddig sikerült a szükséges anyagiakat különböző forrásokból felhajtani.

(Közéjük tartozik ennek az anyagnak az írója is.) Országos szervezetünkben jelenleg három pedagógiai területi referenst foglalkoztatnak főállásban és kettőt mellékfoglalkozásban. A területi referens tevékenysége igen szerteágazó. Mindenekelőtt hozzá tartozik egy-egy földrajzi egységen belül a területi csoportok szaktanácsadása és látogatása. Feladata, hogy minden vonatkozásban segítséget nyújtson a tiszteletdíjas pedagógus munkatársaknak. Hozzá tartozik a képzés, rendezvényeket (sport, film, kirándulások stb.) szervez, és egy-egy helyi vagy kerületi csoport pedagógiai területen működő munkatársaival együtt kidolgozza a kötetlen foglalkozások programját. Amennyiben szükséges, közvetlenül is részt vállal ezeknek a kötetlen foglalkozásoknak a levezetéséből és egyáltalán: „Mädchen für alles".

Persze a területi referens egyedül képtelen lenne egy játékbusz-akciót lebonyolítani. Mivel a gyermekbarátok civil szolgálatosokat foglalkoztató szervezet, a belügyminisztérium minden aklalommal rendelkezésünkre bocsát 4—5 civil szolgálatost. Ezek a civil szolgálatosok olyan személyek, akik lelkiismereti okokból elhárítják a katonai szolgálatot, és helyette ilyen civil szolgálatot látnak el.

Így a területi referens mindig egy vagy két civil szolgálatossal bonyolítja le a játékbusz-akciót. Ezek nélkül a civil szolgálatosok nélkül ilyen volumennel nyilvánvalóan nem lehetne „üzemeltetni" a játékbuszokat. Az így összeálló két-három személyes csoport azonban csak olyan rendezvények lebonyolítására képes, amely korlátozott játékkínálatot vonultat fel, ellenkező esetben több emberre van szükség. Ez mindeddig bizony nehézségeket jelentett. Ahol a játékbusz már szerves része az éves munkának, rendszerint jó a kapcsolat a helyi csoportok munkatársaival; az „újonnan meghódított" területeken azonban gyakran jelentkeznek problémák. Előfordulhat, hogy nincs megfelelő hely a busz számára (például nagy forróságban árnyék nélküli aszfaltos zug), vagy az is, hogy az ígért munkatársak csak röviddel a rendezvény kezdete előtt érkeznek meg. Ezt elkerülendő, már előzetesen közöljük a busz rendelőivel igényeinket.

III. A MOZGÓ JÁTÉKLEHETŐSÉGEK NEMZETKÖZI MUNKAKÖZÖSSÉGE

Játékbuszok és egyéb játékmobilok nem csupán Ausztriában vannak, és nemcsak a gyermekbarátoknál, hanem sok más európai és Európán kívüli országban is. Évente egyszer-kétszer találkozót is szerveznek a játékmobilosok, vagyis azok, akik a játékmobil-munkát konkrétan végzik, de tapasztalatcsere céljából társulnak hozzájuk kutatók, a terület iránt érdeklődők is. Ezeket a találkozókat mindig egy másik városban, illetve egy másik országban tartják, éspedig a játékmobilok német nyelvterületen való meghonosítójának, a müncheni „Pädagogische Aktion"-nak a kezdeményezésére. 1985 októberében Ausztriában, Bécs környékén rendezték meg a játékmobilosok nemzetközi találkozóját. A rendezők nagyon örültek, hogy Magyarország is képviseltette magát.

Fordította: *Megyeri Lili*

CONTENTS

ECONOMICS OF CULTURE — CULTURE POLITICS

Éva Kuti—Miklós Marschall: The Terms Of Interest Beetween Cultural Sphere and Controlled Economy (Researches on economics of Culture 1980—1984) 3

László Thoma: An Essay On Formation Of Our Way Of Thinking About Culture Politics 12

MASS MEDIA

Mihály Kovács: The Message Of Boosting (Elemenents To the Criticism Of Boosting Criticism) 27

INFORMATION

Mária Kálmán: Ganesa Or Else Dinosaurus 41

Gábor Mándy: How Can We Solve Our Problems? (Some Results Of a Weighing In a Library) 45

SMALL TOWNS

Gábor Heit: The Intellectual Life In Our Small and Middle Size Towns 54

Katalin S. Nagy: The Visual Communication In Mosonmagyaróvár Town and Ist Surroundings 73

ANALYSIS OF ARTISTIC WORKS

András Tokaji: Beeing Held Up At Proskeinon (Miklós Mészöly: Film) 84

HORIZON

Kilian Franer: The Austrian Socialist Party's (SPÖ) Activity For Children In Lower Austria 101

ABOUT OUR AUTHORS 26

PICTURE

Oszkár Papp 40

Ára: 30 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА ПРОСВЕЩЕНИЯ — ПОЛИТИКА ПРОСВЕЩЕНИЯ

Эва Кути—Миклош Маршалл: Сфера культуры и плановое хозяйство в их отношениях взаимной выгоды (Исследования по экономике просвещения в 1980—1984 гг.) 3

Ласло Тома: Эссе о формировании нашего мышления в области политики просвещения 12

МАССОВАЯ КУЛЬТУРА

Михай Ковач: Послание рекламы (Детали к критике критиков рекламы 27

ИНФОРМАЦИЯ

Мария Кальман: Ганеса или динозавр 41

Габор Манди: Как нам решить наши проблемы? (Некоторые данные анкетных исследований библиотеки) 45

ПРОВИНЦИАЛЬНЫЕ ГОРОДА

Габор Хейт: Духовная жизнь в наших маленьких и средних городах 54

Каталин Надь Ш.: Визуальная коммуникация в Мошонмадьяроваре и его окрестностях 73

АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Андраш Токайи: Стояние на авансцене (Миклош Месей: Кино) 84

ГОРИЗОНТ

Килиан Франер: Занятия с детьми Австрийской социалистической партии (SPÖ) в Нижней Австрии 101

ОБ АВТОРАХ 26

ИЛЛЮСТРАЦИЯ

Оскар Папп 40